

GOVERNMENT OF INDIA
ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA

CENTRAL
ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 9013

CALL No. Sa8km/Vya/K.V

D.G.A. 79

SRIMANMAHABHARATAM

A NEW EDITION

MAINLY BASED ON

THE SOUTH INDIAN TEXTS,

With footnotes and Readings.

ANUS'ASANAPARVA XIII.

EDITED BY

T. R. KRISHNACHARYA & T. R. VYASACHARYA,

Proprietors, Madhva Vilās Book Depot, Kumbakonam.

Sa. 8 Km.
Vya/K.V.

D 3206

Printed by B. R. Ghanekar for the proprietors,

at Tukaram Javaji "Nirnaya-sagar" Press,

BOMBAY.

1909.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 9 13

Date..... 23.7.57

Call No. Sa 8 Km

Vya/K.V.

(Registered according to the Act XXV of 1867.)

[All rights reserved by the publisher.]

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महाभारतम् ।

सटिप्पणम् ।

अनुशासनपर्व १३.

एतच्च

कुम्भघोणस्थेन श्रीमन्मध्वविलासपुस्तकालयाधिपतिना

टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च

अनेकेषां विदुषां साहाय्येन दाक्षिणात्यबहुकोशानुसारेण

संशोध्य

मुंवापुर्यां

जावजी दादाजी इत्येतेषां निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रे मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

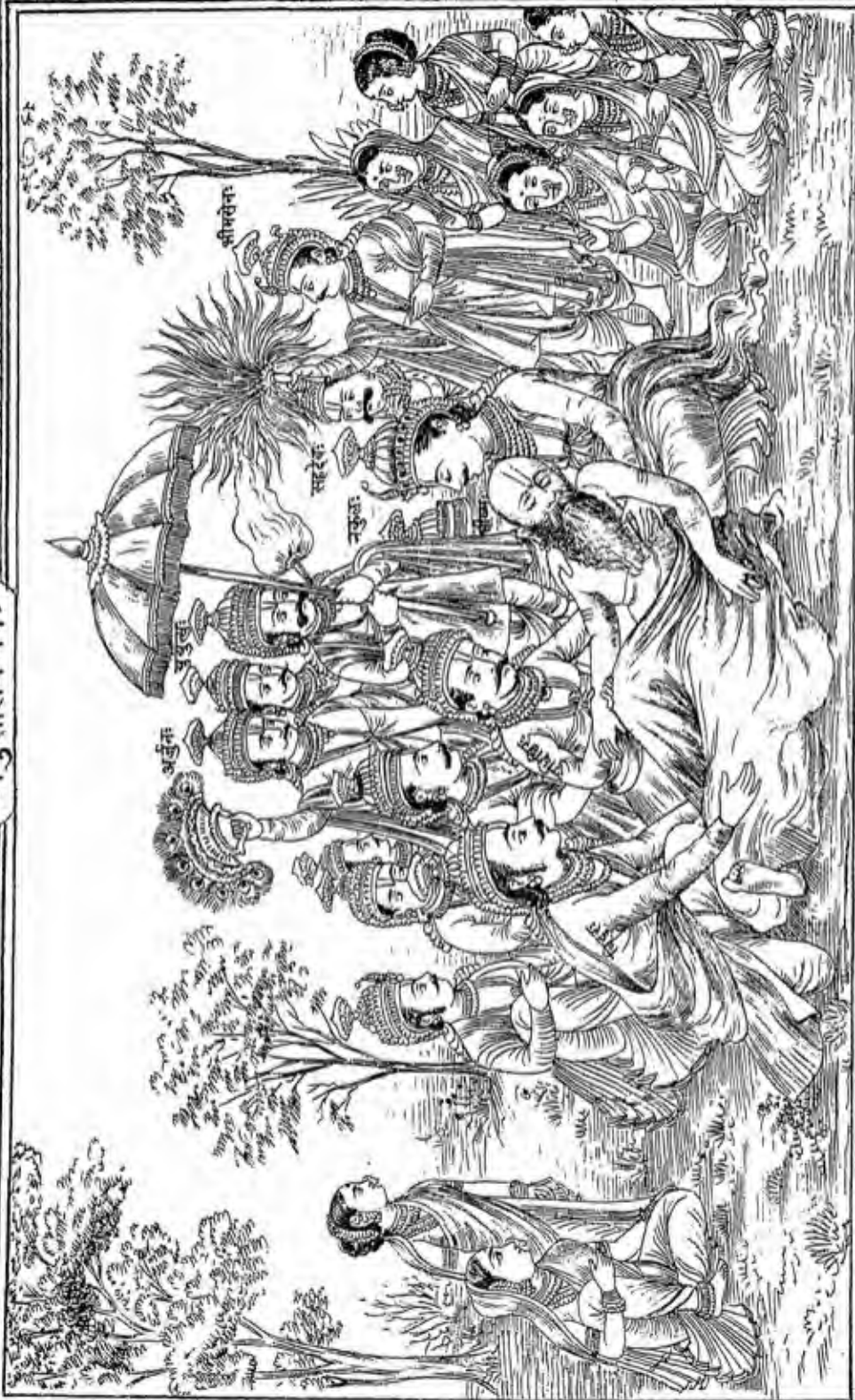
शके १८३१ सौम्यनामसंवत्सरे ।

इदं पुस्तकं १८६७ संख्याकरानियमस्य २५ संख्याकविभागानुसारतो लेखाखंडं
कृत्वा सर्वेऽधिकाराः प्रसिद्धिकर्त्रा स्वाधीना रक्षिताः ।

अनुशासन पर्व.

श्रीः ।

श्रीमन्महाभारतम् ।

अनुशासनपर्व १३ ।

(अथ दानधर्मपर्व ॥ १ ॥)

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

युधिष्ठिरेण भीष्मं प्रति पुनः शमादिकथनप्रार्थना ॥ १ ॥ भीष्मादिनिधने स्वस्यैव हेतुत्ववृत्त्या स्वोपालम्भनपूर्वकं शोचन्तं युधिष्ठिरं प्रति भीष्मेण जीवस्य कर्मण्यस्वातन्त्र्यमभिधाय तन्निदर्शनतया गौतमीलुब्धकादिसंवादानुवादः ॥ २ ॥

श्रीवेदव्यासाय नमः ।

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव (व्यासं) ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥
वैशंपायन उवाच ।
'शरतल्पे महात्मानं शयानमपराजितम् ।
युधिष्ठिर उपागम्य प्रणिपत्येदमब्रवीत् ॥' १
शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति श्रुत्वेदमीदृशम् ॥ २ ॥
अस्मिन्नर्थे बहुविधा शान्तिरुक्ता पितामह ।
स्वकृतात्का नु शान्तिः स्याच्छमाद्बहुविधादपि ॥ ३ ॥
शराचितं शरीरं हि तीव्रव्रणमुदीक्ष्य ते ।
शमं नोपलभे वीर दुष्कृतान्येव चिन्तयन् ॥ ४ ॥
रुधिरेणावसिक्ताङ्गं प्रस्रवन्तं यथाचलम् ।
त्वां दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्र सीदे वर्षास्त्रिवाम्बुजम् ॥ ५ ॥
अतः कष्टतरं किन्तु मत्कृते यत्पितामहः ।
इमामवस्थां गमितः प्रत्यमित्रै रणाजिरे ॥ ६ ॥
तथा चान्ये नृपतयः सहपुत्राः सन्वान्धवाः ।
मत्कृते निधनं प्राप्ताः किन्तु कष्टतरं ततः ॥ ७ ॥
वयं हि धार्तराष्ट्राश्च काममन्युवशं गताः ।

कृत्वेदं निन्दितं कर्म प्राप्स्यामः कां गतिं नृप ८
इदं तु धार्तराष्ट्रस्य श्रेयो मन्ये जनाधिप ।
इमामवस्थां संप्राप्तं यदसौ त्वां न पश्यति ॥ ९ ॥
सोऽहमार्तिकरो राजन्मुद्बद्धधकरस्तथा ।
न शान्तिमधिगच्छामि पश्यंस्त्वां दुःखितं क्षितौ ॥
[दुर्योधनो हि समरे सहसैन्यः सहानुजः ।
निहतः क्षत्रधर्मेऽस्मिन्दुरात्मा कुलपांसनः ॥ ११ ॥
न स पश्यति दुष्टात्मा त्वामद्य पतितं क्षितौ ।
अतः श्रेयो मृतं मन्ये नेह जीवितमात्मनः ॥ १२ ॥
अहं हि समरे वीर गमितः शत्रुभिः क्षयम् ।
अभविष्यं यदि पुरा सह भ्रातृभिरच्युत ।
न त्वामेवं सुदुःखार्तमद्राक्षं सायकादितम् ॥ १३ ॥
नूनं हि पापकर्माणो धात्रा सृष्टाः स हे नृप ॥ १४ ॥
अन्यस्मिन्नपि लोके वै यथा मुच्येम किल्बिषात् ।
तथा प्रशाधि मां राजन्मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ १५ ॥
भीष्म उवाच ।
परतत्रं कथं हेतुमात्मानमनु पश्यसि ।
कर्मणां हि महाभाग सूक्ष्मं ह्येतदतीन्द्रियम् ॥ १६ ॥
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

धर्मो बहुविधाकार इति ट. पाठः ॥ २ ॥ सीदे सीदामि
सदा वर्षमिवाम्बुदम् इति थ. पाठः ॥ ५ ॥ मत्कृते मन्त्रिभि-

त्तम् । प्रत्यमित्रैः अमित्राणां प्रतिकूलैरस्मदीयैरर्जुनशिखण्डि-
प्रभृतिभिः ॥ ६ ॥

संवादं मृत्युगौतम्योः काललुब्धकपन्नगैः ॥ १७

गौतमी नाम काऽप्यासीत्स्वविरा शमसंयुता ।

सर्पेण दष्टं स्वं पुत्रमपश्यद्गतचेतनम् ॥ १८

अथ तं स्नायुपाशेन बद्ध्वा सर्पममर्षितः ।

लुब्धकोऽर्जुनको नाम गौतम्याः समुपानयत् ॥ १९

तां चाब्रवीदयं ते स पुत्रहा पन्नगाधमः ।

ब्रूहि क्षिप्रं महाभागे वध्यतां केन हेतुना ॥ २०

अग्नौ प्रक्षिप्यतामेष च्छिद्यतां खण्डशोषि वा ।

न ह्ययं बालहा पापश्चिरं जीवितुमर्हति ॥ २१

गौतम्युवाच ।

विसृजैनमबुद्धिस्त्वमवध्योऽर्जुनक त्वया ।

को ह्यात्मानं गुरुं कुर्यात्प्राप्तव्ये सति चिन्तयन् ॥ २२

पुवन्ते धर्मलघवो लोकेऽम्भसि यथा प्लवाः ।

मज्जन्ति पापगुरवः शस्त्रं स्कन्नमिवोदके ॥ २३

नास्यामृतत्वं भवितैवं हतेऽसि-

ञ्जीवित्यसिन्कोऽत्ययः स्यादयं ते ।

अस्योत्सर्गे प्राणयुक्तस्य जन्तो-

र्मृत्युं लोके को न गच्छेदनन्ते ॥ २४

लुब्धक उवाच ।

जानाम्यहं नेह गुणागुणज्ञाः

सदायुक्ता गुरवो वै भवन्ति ।

स्वर्गस्य ते सूपदेश भवन्ति

तस्मात्क्षुद्रं सर्पमेनं हनिष्ये ॥ २५

शममीप्सन्तः कालयोगं त्यजन्ति

सद्यः शुचं त्वर्थविदस्त्यजन्ति ।

श्रियः क्षयः शोचतां नित्यशो हि

तस्माच्छुचं मुञ्च हते भुजङ्गे ॥ २६

गौतम्युवाच ।

न चैवार्तिर्विद्यतेऽस्माद्विधानां

धर्मात्मानः सर्वदा सज्जना हि ।

अथ तं सायुपाशेनेति ध. पाठः ॥ १९ ॥ केन हेतुना केनो-
पायेन ॥ २० ॥ हेतुमेवाह अत्राविति ॥ २१ ॥ प्राप्तव्यमवि-
चिन्तयन्निति झ. पाठः ॥ २२ ॥ पुवन्ते दुःखार्णवं तरन्ति ।
मज्जन्ति च तत्रैव । वलं क्लिन्नमिवोदके इति ट. पाठः
॥ २३ ॥ उत्सर्गे प्राणोत्सर्गे ॥ २४ ॥ श्रेयः परलोकहितं

नित्यायस्तो बालजनो न चाहं

धर्मोपैति प्रभवाम्यस्य नाहम् ॥ २७

न ब्राह्मणानां कोपोऽस्ति कुतः कोपाच्च यातना ।

मार्दवात्क्षम्यतां साधो मुच्यतामेष पन्नगः ॥ २८

लुब्धक उवाच ।

हत्वा लाभः श्रेय एवाव्ययः स्या-

त्सद्यो लाभः स्याद्बलिभ्यः प्रशस्तः ।

कालालाभो यस्तु सद्यो भवेत्

श्रेयोलाभः कुत्सिते त्वीदृशि स्यात् ॥ २९

गौतम्युवाच ।

कार्थ्यप्राप्तिर्गृह्य शत्रुं निहत्य

का कामाप्तिः प्राप्य शत्रुं मुक्त्वा ।

कस्मात्सौम्याहं न क्षमे नो भुजङ्गे

मोक्षार्थं वा कस्य हेतोर्न कुर्याम् ॥ ३०

लुब्धक उवाच ।

अस्मादेकाद्बहवो रक्षितव्या

नैको बहुभ्यो गौतमि रक्षितव्यः ।

कृतागसं धर्महेतोस्त्यजन्ति

सरीसृपं पापमिमं त्यज त्वम् ॥ ३१

गौतम्युवाच ।

नासिन्हते पन्नगे पुत्रको मे

संप्राप्स्यते लुब्धक जीवितं वै ।

गुणं चान्यं नास्य वधे प्रपश्ये

तस्मात्सर्पं लुब्धक मुञ्च जीवम् ॥ ३२

लुब्धक उवाच ।

वृत्रं हत्वा देवराट् श्रेष्ठभागवै

यज्ञं हत्वा भागमवाप चैव ।

शूली देवो देववृत्तं चर त्वं

क्षिप्रं सर्पं जहि मा भूते विशङ्का ॥ ३३

तदेवाऽन्यो लाभः सच शत्रुन् हत्वैव लभ्य इत्यध्याहृत्य
योज्यम् । बलिभ्यः सर्वेभ्यः प्रशस्तः श्रेष्ठश्च स्यात् । शत्रुव-
धालोकत्रयेपि मान्यो भवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ त्यजन्ति नाश-
यन्ति ॥ ३१ ॥ मे पुत्रको जीवितं न संप्राप्स्यते । गुणं
पुण्यम् । जीवं जीवन्तम् ॥ ३२ ॥ शूली यज्ञं हत्विति संबन्धः

भीष्म उवाच ।

असकृत्प्रोच्यमानाऽपि गौतमी भुजगं प्रति ।
लुब्धकेन महाभागा सा पापे नाकरोन्मतिम् ॥३४

ईषदुच्छ्रसमानस्तु कृच्छ्रात्संस्तभ्य पन्नगः ॥
उत्ससर्ज गिरं मन्दां मानुषीं पाशपीडितः ॥३५
सर्प उवाच ।

को न्वर्जुनक दोषोऽत्र विद्यते मम बालिश ।
अस्वतन्त्रं हि मां मृत्युर्विवशं यदचूचुदत् ॥ ३६
तस्यायं वचनादष्टो न कोपेन न काम्यया ।
तस्य तत्किल्बिषं लुब्ध विद्यते यदि किंचन ॥ ३७
लुब्धक उवाच ।

यद्यन्यवशगेनेदं कृतं ते पन्नगाशुभम् ।
कारणं वै त्वमप्यत्र तस्माच्चमपि किल्बिषी ॥३८
मृत्पात्रस्य क्रियायां हि दण्डचक्रादयो यथा ।
कारणत्वे प्रकल्पन्ते तथा त्वमपि पन्नग ॥ ३९
किल्बिषी चापि मे वध्यः किल्बिषी चासि पन्नग ।
आत्मानं कारणं ह्यत्र त्वमाख्यासि भुजङ्गम ॥४०
सर्प उवाच ।

सर्व एते ह्यस्ववशा दण्डचक्रादयो यथा ।
तथाहमपि तस्मान्मे नैष दोषो मतस्तव ॥ ४१
अथवा मतमेतत्ते तेप्यन्योऽन्यप्रयोजकाः ।
कार्यकारणसंदेहो भवत्यन्योन्यचोदनात् ॥ ४२
एवं सति न दोषो मे नासि वध्यो न किल्बिषी ।
किल्बिषं समवाये स्यान्मन्यसे यदि किल्बिषम् ४३
लुब्धक उवाच ।

कारणं यदि न स्याद्वै न कर्ता स्यास्त्वमप्युत ।
विनाशे कारणं त्वं च तस्माद्ध्योऽसि मे मतः ॥४४

॥ ३३ ॥ संस्तभ्य वैश्यामालम्ब्य ॥ ३५ ॥ अचूचुदत् प्रेरितवान् ॥ ३६ ॥ दष्टो दष्टवान् । किल्बिषं चेदस्ति तर्हि प्रयोजुरेव न प्रयोज्यस्य मम शरस्येवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ चेतनत्वात्किल्बिषीत्यवश्यं वध्योऽसीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ आयुधं हि अयस्कान्तवत्प्रहृत्तारं प्रयोजयति । तेनायुधकर्तापि प्रयोजकस्तस्य चायं कारयिता प्रहर्तुकामः प्रयोजक इत्यन्योन्यप्रयोज्यत्वान्न कस्यचिद्वन्तृत्वमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ समवाये समुदाये ॥ ४३ ॥ यतः कृतेऽपि असति द्रष्टे कार्ये दोषे हेतुः कर्ता न लिप्यते तव मते । तस्मात् चोरादिरत्रैव राज्ञां वध्यः प्रायश्चित्ती च

असत्यपि कृते कार्ये नेह पन्नग लिप्यते ।
तस्मान्नात्रैव हेतुः स्याद्बध्यः किं बहु भाषसे ॥४५
सर्प उवाच ।

कार्याभावे क्रिया न स्यात्सत्यसत्यपि कारणे ।
तस्मात्समेऽस्मिन्हेतौ मे वाच्यो हेतुर्विशेषतः ॥४६
यद्यहं कारणत्वेन मतो लुब्धक तत्त्वतः ।
अन्यः प्रयोक्तास्यादत्र किन्तु जन्तुविनाशने ॥४७
लुब्धक उवाच ।

वध्यस्त्वं मम दुर्बुद्धे बालघाती नृशंसकृत् ।
भाषसे किं बहु पुनर्वध्यः सन्पन्नगाधम ॥ ४८
सर्प उवाच ।

यथा हवींषि जुहाना मखे वै लुब्धकर्त्विजः ।
न फलं प्राप्नुवन्त्यत्र फलयोगे तथा ह्यहम् ॥ ४९
भीष्म उवाच ।

तथा ब्रुवति तस्मिंस्तु पन्नगे मृत्युचोदिते ।
आजगाम ततो मृत्युः पन्नगं चात्रवीदिदम् ॥५०
प्रचोदितोऽहं कालेन पन्नग त्वामचूचुदम् ।
विनाशहेतुर्नास्य त्वमहं न प्राणिनः शिशोः ॥५१
यथा वायुर्जलधरान्विकर्षति ततस्ततः ।

तद्वज्रलदवत्सर्प कालस्याहं वशानुगः ॥ ५२
सात्विका राजसाश्चैव तामसा ये च केचन ।
भावाः कालात्मकाः सर्वे प्रवर्तन्ते ह जन्तुषु ॥५३
जङ्गमाः स्थावराश्चैव दिवि वा यदि वा भुवि ।
सर्वे कालात्मकाः सर्प कालात्मकमिदं जगत् ॥५४
प्रवृत्तयश्च लोके या तथैव च निवृत्तयः ।
तासां विकृतयो याश्च सर्वे कालात्मकं स्मृतम् ॥५५
आदित्यश्चन्द्रमा विष्णुरापो वायुः शतक्रतुः ।

न स्यात् ॥ ४५ ॥ कारणे कर्तरि सति कुठारोद्यमनादिकार्येण छिदिक्रिया जायते असत्यपि कर्तरि तद्दशाखान्तनिषर्षेण कार्येण तज्जेनाग्निना वनदाहक्रिया जायते । तस्माच्छाखाया इव ममापि कर्तुंलं अप्रयोजकत्वान्न दोषहेतुः विशेषाभावादित्यर्थः ॥ ४६ ॥ एवमृत्विगादिवदन्यप्रेर्यत्वान्नाहं किल्बिषी किंतु मम प्रयोजक एवेति भावः ॥ ४९ ॥ कालेन ईश्वरेण ॥ ५१ ॥ कालात्मकाः कालस्येवाऽऽत्मा स्वभावो येषां ते । कालानुसारिण इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

अग्निः खं पृथिवी मित्रः पर्जन्यो वसवोऽदितिः ॥
 सरितः सागराश्चैव भावाभावौ च पन्नग ।
 सर्वे कालेन सृज्यन्ते ह्रियन्ते च पुनःपुनः ॥५७
 एवं ज्ञात्वा कथं मां त्वं सदोषं सर्प मन्यसे ।
 अथ चैवं गते दोषे मयि त्वमपि दोषवान् ॥५८
 सर्प उवाच ।
 निर्दोषं दोषवन्तं वा न त्वां मृत्यो ब्रवीम्यहम् ।
 त्वयाऽहं चोदित इति ब्रवीम्येतावदेव तु ॥ ५९
 यदि काले तु दोषोऽस्ति यदि तत्रापि नेष्यते ।
 दोषो नैव परीक्ष्यो मे न ह्यत्राधिकृता वयम् ॥६०
 निर्मोक्षस्त्वस्य दोषस्य मया कार्यो यथा तथा ।
 मृत्योरपि न दोषः स्यादिति मेऽत्र प्रयोजनम् ॥६१
 भीष्म उवाच ।
 सर्पोऽथार्जुनकं प्राह श्रुतं ते मृत्युभाषितम् ।
 नानागसं मां पाशेन संतापयितुमर्हसि ॥ ६२
 लुब्धक उवाच ।
 मृत्योः श्रुतं मे वचनं तव चैव भुजङ्गम ।
 नैव तावददोषत्वं भवति त्वयि पन्नग ॥ ६३
 मृत्युस्त्वं चैव हेतुर्हि बालस्यास्य विनाशने ।
 उभयं कारणं मन्ये न कारणमकारणम् ॥ ६४
 धिञ्मृत्युं च दुरात्मानं क्रूरं दुःखकरं सताम् ।
 त्वां चैवाहं वधिष्यामि परपापस्य कारणम् ॥६५
 मृत्युरुवाच ।
 विवशौ कालवशावावां निर्दिष्टकारिणौ ।
 नावां दोषेण गन्तव्यौ यदि सम्यक्प्रपश्यसि ॥६६
 लुब्धक उवाच ।
 युवामुभौ कालवशौ यदि मे मृत्युपन्नगौ ।
 हर्षक्रोधौ यथा स्यातामेतदिच्छामि वेदितुम् ॥६७

भावाभावावैश्वर्यानिश्वर्ये ॥ ५७ ॥ मे मया ॥ ६३ ॥ भो मृत्युपन्नगौ यदि युवां कालवशौ तर्हि मे मम तटस्थस्य परोपकर्तारि हर्षः अपकर्त्रोश्च युवयोरुपरि द्वेषो वा यथा स्यातां तथा ब्रूतम् । एतदहं वेदितुमिच्छामीत्यध्याहारपूर्वकं योज्यम् । एवं सर्वस्य परवशत्वे उपकर्त्रपकर्त्रोः स्तुतिनिन्दे न स्यातामिति भावः ॥ ६७ ॥ ईश्वराधीनो जनः सदसद्वा कुर्वाणो न स्तुलो न वा

मृत्युरुवाच ।

या काचिदेव चेष्टा स्यात्सर्वा कालप्रचोदिता ।
 पूर्वमेवैतदुक्तं हि मया लुब्धक तत्त्वतः ॥ ६८
 तस्मादुभौ कालवशावावां निर्दिष्टकारिणौ ।
 नावां दोषेण गन्तव्यौ त्वया लुब्धक कर्हिचित् ६९
 भीष्म उवाच ।
 अथोपगम्य कालस्तु तस्मिन्धर्मार्थसंशये ।
 अत्रवीत्पन्नगं मृत्युं लुब्धं चार्जुनकं तथा ॥ ७०
 न ह्यहं नाप्ययं मृत्युर्नायं लुब्धक पन्नगः ।
 किल्विषी जन्तुमरणे न वयं हि प्रयोजकाः ॥७१
 अकरोद्यदयं कर्म तन्नोऽर्जुनक चोदकम् ।
 विनाशहेतुर्नान्योऽस्य वध्यतेऽयं स्वकर्मणा ॥७२
 यदनेन कृतं कर्म तेनायं निधनं गतः ।
 विनाशहेतुः कर्मास्य सर्वे कर्मवशा वयम् ॥ ७३
 कर्मदायादवाँल्लोकः कर्मसंबन्धलक्षणः ।
 कर्माणि चोदयन्तीह यथान्योन्यं तथा वयम् ॥७४
 यथा मृत्पिण्डतः कर्ता कुरुते यद्यदिच्छति ।
 एवमात्मकृतं कर्म मानवः प्रतिपद्यते ॥ ७५
 यथा छायातपो नित्यं सुसंबद्धौ निरन्तरम् ।
 तथा कर्म च कर्ता च संबद्धावात्मकर्मभिः ॥७६
 एवं नाहं न वै मृत्युर्न सर्पो न तथा भवान् ।
 न चेयं ब्राह्मणी दृष्ट्वा शिशुरेवात्र कारणम् ॥७७
 तस्मिस्तथा भुवाणे तु ब्राह्मणी गौतमी नृप ।
 स्वकर्मप्रत्ययाँल्लोकान्मत्वाऽर्जुनकमब्रवीत् ॥ ७८
 नैव कालो न भुजगो न मृत्युरिह कारणम् ।
 स्वकर्मभिरयं बालः कालेन निधनं गतः ॥ ७९
 मया च तत्कृतं कर्म येनायं मे मृतः सुतः ।
 यातु कालस्तथा मृत्युर्मुञ्चार्जुनक पन्नगम् ॥ ८०

नित्य इति भावः ॥ ६८ ॥ दोषेण युक्ताविति शेषः । गन्तव्यौ ज्ञातव्यौ ॥ ६९ ॥ धर्मस्यार्थः फलं तत्र विषये ॥ ७० ॥ कर्मैव दयादः पुत्रवत्कारकं तद्वान् । कर्मसंबन्धः कर्मफलयोगः तदेव लक्षणं पुण्यपापवत्ताज्ञापकं यस्य तथा ॥ ७४ ॥ कर्मैव प्रत्ययः कारणं येषां तान् लोकान् स्वर्गनरकादीन् ॥ ७८ ॥ तत्कर्म पुत्रशोकप्रदम् ॥ ८० ॥ प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।

ततो यथागतं जग्मुर्मृत्युः कालोऽथ पन्नगः ।
अभूद्विशोकोऽर्जुनको विशोका चैव गौतमी ॥८१
एतच्छ्रुत्वा शर्म गच्छ मा भूः शोकपरो नृप ।
स्वकर्मप्रत्ययाँल्लोकाँस्त्रीन्विद्धि समितिंजय ॥ ८२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

नैव त्वया कृतं कर्म नापि दुर्योधनेन वै ।
कालेनैतत्कृतं विद्धि निहता येन पार्थिवाः ॥८३
वैशंपायन उवाच ।
इत्येतद्वचनं श्रुत्वा बभूव विगतज्वरः ।
युधिष्ठिरो महातेजाः पप्रच्छेदं च धर्मवित् ॥८४

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति गार्हस्थ्यश्रयणेनातिथिसत्कारस्य श्रेयःसाधनसायां दृष्टान्ततया सुदर्शनोपाख्यानकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
श्रुतं मे महदाख्यानमिदं मतिमतांवर ॥ १
भूयस्तु श्रोतुमिच्छामि धर्मार्थसहितं नृप ।
कथ्यमानं त्वया किञ्चित्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥२
केन मृत्युर्गृहस्थेन धर्ममाश्रित्य निर्जितः ।
इत्येतद्धर्ममाचक्ष्व तच्चेनापि च पार्थिव ॥ ३
भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यथा मृत्युर्गृहस्थेन धर्ममाश्रित्य निर्जितः ॥ ४
मनोः प्रजापते राजन्निक्ष्वाकुरभवत्सुतः ।
तस्य पुत्रशतं जज्ञे नृपतेः सूर्यवर्चसः ॥ ५
दशमस्तस्य पुत्रस्तु दशाश्वो नाम भारत ।
माहिष्मत्यामभूद्राजा धर्मात्मा सत्यविक्रमः ॥६
दशाश्वस्य सुतस्त्वासीद्राजा परमधार्मिकः ।
सत्ये तपसि दाने च यस्य नित्यं रतं मनः ॥ ७
मदिराश्व इति ख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपतिः ।
धनुर्वेदे च वेदे च निरतो योऽभवत्सदा ॥ ८
मदिराश्वस्य पुत्रस्तु द्युतिमान्नाम पार्थिवः ।
महाभागो महातेजा महासत्वो महाबलः ॥ ९
पुत्रो द्युतिमतस्त्वासीद्राजा परमधार्मिकः ।
सर्वलोकेषु विख्यातः सुवीरो नाम नामतः ।
धर्मात्मा कोशवांश्चापि देवराज इवापरः ॥ १०
सुवीरस्य तु पुत्रोऽभूत्सर्वसंग्रामदुर्जयः ।

दुर्जयो नाम विख्यातः सर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ ११
दुर्जयस्येन्द्रवपुषः पुत्रोऽग्निसदृशद्युतिः ।
दुर्योधनो नाम महान्राजा राजर्षिसत्तमः ॥ १२
तस्येन्द्रसमवीर्यस्य संग्रामेष्वनिवर्तिनः ।
विषये वासवस्तस्य सम्यगेव प्रवर्षति ॥ १३
रत्नैर्धनैश्च पशुभिः सस्यैश्चापि पृथग्विधैः ।
नगरं विषयश्चास्य प्रतिपूर्णस्तदाऽभवत् ॥ १४
न तस्य विषये चाभूत्कृपणो नापि दुर्गतः ।
व्याधितो वा कृशो वाऽपि तस्मिन्नाभून्नरः क्वचित् ॥
सुदक्षिणो मधुरवागनसूयुजितेन्द्रियः ।
धर्मात्मा चानृशंसश्च विक्रान्तोऽथाविकत्थनः १६
यज्वा च दान्तो मेधावी ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः ।
न चावमन्ता दाता च वेदवेदाङ्गपारगः ॥ १७
तं नर्मदा देवनदी पुण्या शीतजला शिवा ।
चकमे पुरुषव्याघ्रं स्वेन भावेन भारत ॥ १८
तस्यां जज्ञे तदा नद्यां कन्या राजीवलोचना ।
नाम्ना सुदर्शना राजरूपेण च सुदर्शना ॥ १९
तादृग्रूपा न नारीषु भूतपूर्वा युधिष्ठिर ।
दुर्योधनसुता यादृगभवद्भरवर्णिनी ॥ २०
तामग्निश्चकमे साक्षाद्राजकन्यां सुदर्शनाम् ।
'स्वरूपं दीप्तिमत्कृत्वा शरदर्कसमद्युति ॥ २१
सा चाग्निशरणे राज्ञः श्रुश्रूपाकृतनिश्चया ।
नियुक्ता पितृसंदेशादारिराधयिषुः शिखिम् ॥२२

दुर्गतो ददितः ॥ १५ ॥ चकमे कामयामास ॥ २१ ॥

तस्या मनोहरं रूपं दृष्ट्वा देवो हुताशनः ।
 मन्मथेन समादिष्टः पत्नीत्वे यतते मिथः ॥ २३
 भज मामनवद्याङ्गि कामात्मकमललोचने ।
 रम्भोरु मृगशावाक्षि पूर्णचन्द्रनिभानने ॥ २४
 तवेदं पद्मपत्राक्षं मुखं दृष्ट्वा मनोहरम् ।
 भ्रूलताललितं कान्तमनङ्गो वाधते हि माम् ॥ २५
 ललाटं चन्द्ररेखाभं शिरोरुहविभूषितम् ।
 दृष्ट्वा ते पत्रलेखान्तमनङ्गो वाधते भृशम् ॥ २६
 बालातपेन तुलितं सखेदपुलकोद्गमम् ।
 विम्बाधरोष्ठवदनं विबुद्धमिव पङ्कजम् ।
 अतीव चारुविभ्रान्तं मदमावहते मम ॥ २७
 दन्तप्रकाशनियता वाणी तव सुरक्षिता ।
 ताग्रपल्लवसंकाशा जिह्वेयं मे मनोहरा ॥ २८
 समाः स्निग्धाः सुजाताश्च सहिताश्च द्विजास्तव ।
 द्विजप्रिये प्रसीदस्व भज मां सुभगा ह्यसि ॥ २९
 मनोज्ञं सुकृतापाङ्गं मुखं तव मनोहरम् ।
 स्तनौ ते संहतौ भीरु हाराभरणभूषितौ ॥ ३०
 पद्मविल्वप्रतीकाशौ कर्कशौ संगमक्षमौ ।
 गम्भीरनाभिसुभगे भज मां वरवर्णिनि ॥ ३१
 भीष्म उवाच ।
 सैवमुक्त्वा विरहिते पावकेन महात्मना ।
 ईषदाकम्पहृदया व्रीडिता वाक्यमब्रवीत् ॥ ३२
 ननु नाम कुलीनानां कन्यकानां विशेषतः ।
 माता पिता प्रभवतः प्रदाने बान्धवाश्च ये ॥ ३३
 पाणिग्रहणमन्त्रैश्च हुते चैव विभावसौ ।
 सतां मध्ये निविष्टायाः कन्यायाः शरणं पतिः ३४
 साऽहं नात्मवशा देव पितरं वरयस्व मे ॥ ३५
 अथ नातिचिराद्राजा कालादुर्योधनस्तदा ।
 यज्ञसंभारनिपुणान्मन्त्रीनाहूय चोक्तवान् ।
 यज्ञं यक्ष्येऽहमिति वै संभारान्संभ्रियन्तु मे ॥ ३६
 ततः समाहिते तस्य यज्ञे ब्राह्मणसत्तमैः ।
 विप्ररूपी हुतवहो नृपं कन्यामयाचत ॥ ३७

असवर्णः अक्षत्रियः । दिक्तां दातुमिच्छाम् ॥ ३८ ॥ प्रण-
 द्यत नाददयत ॥ ३९ ॥ दर्शयामासेति शेषः ॥ ४३ ॥

न तु राजा प्रदानाय तस्मै भावमकल्पयत् ।
 दरिद्रश्चासवर्णश्च ममायमिति पार्थिवः ।
 इति तस्मै न वै कन्यां दिक्तां चक्रे नराधिपः ॥ ३८
 अथ दीक्षामुपेतस्य यज्ञे तस्य महात्मनः ।
 आहितो हवनार्थाय वेद्यामग्निः प्रणश्यत ॥ ३९
 ततः स भीतो नृपतिर्भृशं प्रव्यथितेन्द्रियः ।
 मन्त्रिणो ब्राह्मणाश्चैव पप्रच्छ किमिदं भवेत् ।
 यज्ञे समिद्धो भगवान्प्रष्टो मे हव्यवाहनः ॥ ४०
 संमन्त्रकुशलैस्तैस्त्रैर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
 ऋत्विग्भिर्मन्त्रकुशलैर्यज्यतां वा हुताशनः ॥ ४१
 अथ ऋक्सामयजुषां ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
 वेदतत्त्वार्थकुशलैस्ततः सोमपुरस्कैः ॥ ४२
 गुह्यैश्च नामभिः सर्वैराहूतो हव्यवाहनः ।
 स्वरूपं दीप्तिमत्कृत्वा शरदर्कसमद्युतिः ॥ ४३
 ततो महात्मा तानाह दहनो ब्राह्मणर्षभान् ।
 वरयाम्यात्मनोऽर्थाय दुर्योधनसुतामिति ॥ ४४
 ततस्ते कल्यमुत्थाय तस्मै राज्ञे न्यवेदयन् ।
 ब्राह्मणा विस्मिताः सर्वे यदुक्तं चित्रभानुना ॥ ४५
 ततः स राजा तच्छ्रुत्वा वचनं ब्रह्मवादिनाम् ।
 अवाप्य परमं हर्षं तथेति प्राह बुद्धिमान् ॥ ४६
 अयाचत च तं शुल्कं भगवन्तं विभावसुम् ।
 नित्यं सान्निध्यमिह ते चित्रभानो भवेदिति ॥ ४७
 तमाह भगवानग्निरेवमस्त्विति पार्थिवम् ।
 ततः सान्निध्यमद्यापि माहिष्मत्यां विभावसोः ।
 दृष्टं हि सहदेवेन दिशं विजयता च तत् ॥ ४८
 ततस्तां समलंकृत्य कन्यामहतवाससम् ।
 ददौ दुर्योधनो राजा पावकाय महात्मने ॥ ४९
 प्रतिजग्राह चाग्निस्तु राजकन्यां सुदर्शनाम् ।
 विधिना वेददृष्टेन वसोर्धारामिवाध्वरे ॥ ५०
 तस्या रूपेण शीलेन कुलेन वपुषा श्रिया ।
 अभवत्प्रीतिमानग्निर्गर्भं चास्यां समादधे ॥ ५१
 तस्याः समभवत्पुत्रो नाम्नाऽग्नेयः सुदर्शनः ॥ ५२

कल्यं प्रातः ॥ ४५ ॥ अहतं नवं वासो यस्यास्ताम् ॥ ४९ ॥
 वसोर्धारां संततां घृतधाराम् ॥ ५० ॥

सुदर्शनस्तु रूपेण पूर्णेन्दुसदृशोपमः ।
 शिशुरेवाध्यगात्सर्वं परं ब्रह्म सनातनम् ॥ ५३
 अथौघवान्नाम नृपो नृगस्यासीत्पितामहः ।
 तस्याप्यौघवती कन्या पुत्रशौघरथोऽभवत् ॥ ५४
 तामौघवान्ददौ तस्मै स्वयमौघवतीं सुताम् ।
 सुदर्शनाय विदुषे भार्यार्थं देवरूपिणीम् ॥ ५५
 स गृहस्थाश्रमरतस्तया सह सुदर्शनः ।
 कुरुक्षेत्रेऽवसद्राजन्नौघवत्या समन्वितः ॥ ५६
 गृहस्थश्चावजेष्यामि मृत्युमित्येव स प्रभो ।
 प्रतिज्ञामकरोद्धीमान्दीप्ततेजा विशांपते ॥ ५७
 तामेवौघवतीं राजन्स पावकसुतोऽब्रवीत् ।
 अतिथेः प्रतिकूलं ते न कर्तव्यं कथंचन ॥ ५८
 येनयेन च तुष्येत नित्यमेव त्वयाऽतिथिः ।
 अप्यात्मनः प्रदानेन न ते कार्या विचारणा ॥ ५९
 एतद्व्रतं मम सदा हृदि संपरिवर्तते ।
 गृहस्थानां च सुश्रोणि नातिथेर्विद्यते परम् ॥ ६०
 प्रमाणं यदि वामोरु वचस्ते मम शोभने ।
 इदं वचनमव्यग्रा हृदि त्वं धारयेः सदा ॥ ६१
 निष्क्रान्ते मयि कल्याणि तथा संनिहितेऽनघे ।
 नातिथिस्तेऽवमन्तव्यः प्रमाणं यद्यहं तव ॥ ६२
 तमब्रवीदौघवती तथा मूर्ध्नि कृताञ्जलिः ।
 न मे त्वद्वचनार्त्तिकचिन्न कर्तव्यं कथंचन ॥ ६३
 जिगीषमाणस्तु गृहे तदा मृत्युः सुदर्शनम् ।
 पृष्ठतोऽन्वगमद्राजन्नन्ध्रान्वेषी तदा सदा ॥ ६४
 इध्मार्थं तु गते तस्मिन्नग्निपुत्रे सुदर्शने ।
 अतिथिर्ब्राह्मणः श्रीमांस्तामाहौघवतीं तदा ॥ ६५
 आतिथ्यं कृतमिच्छामि त्वयाऽद्य वरवर्णिनि ।
 प्रमाणं यदि धर्मस्ते गृहस्थाश्रमसंमतः ॥ ६६
 इत्युक्त्वा तेन विप्रेण राजपुत्री यशस्विनी ।
 विधिना प्रतिजग्राह वेदोक्तेन विशांपते ॥ ६७
 आसनं चैव पाद्यं च तस्मै दत्त्वा द्विजातये ।

प्रोवाचौघवती विप्रं केनार्थः किं ददामि ते ॥ ६८
 तामब्रवीत्ततो विप्रो राजपुत्रीं सुदर्शनाम् ।
 त्वया ममार्थः कल्याणि निर्विशङ्कैतदाचर ॥ ६९
 यदि प्रमाणं धर्मस्ते गृहस्थाश्रमसंमतः ।
 प्रदानेनात्मनो राज्ञि कर्तुमर्हसि मे प्रियम् ॥ ७०
 स तथा छन्द्यमानोऽन्यैरीप्सितैर्नृपकन्यया ।
 नान्यमात्मप्रदानात्स तस्या वत्रे परं द्विजः ॥ ७१
 सा तु राजसुता स्मृत्वा भर्तुर्वचनमादितः ।
 तथेति लज्जमाना सा तमुवाच द्विजर्षभम् ॥ ७२
 ततो विहस्य विप्रर्षिः सा चैवोपविवेश ह ।
 संस्मृत्य भर्तुर्वचनं गृहस्थाश्रमकाङ्क्षिणः ॥ ७३
 अथेध्मान्समुपादाय स पावकिरुपागमत् ।
 मृत्युना रौद्रभावेन नित्यं बन्धुरिवान्वितः ॥ ७४
 ततस्त्वाश्रममागम्य स पावकसुतस्तदा ।
 तां व्याजहारौघवतीं कासि यातेति चासकृत् ॥ ७५
 तस्मै प्रतिवचः सा तु भर्त्रे न प्रददौ तदा ।
 कराभ्यां तेन विप्रेण स्पृष्टा भर्तृव्रता सती ॥ ७६
 उच्छिष्टाऽस्सीति मन्वाना लज्जिता भर्तुरेव च ।
 तूष्णींभूताऽभवत्साध्वी विप्रकोपाच्च शङ्किता ॥ ७७
 अथ तां किंन्विति पुनः प्रोवाच स सुदर्शनः ।
 क सा साध्वी क सा याता गरीयः किमतो मम ७८
 पतिव्रता सत्यशीला नित्यं चैवार्जवे रता ।
 कथं न प्रत्युदेत्यद्य स्मयमाना यथापुरम् ॥ ७९
 उटजस्थस्तु तं विप्रः प्रत्युवाच सुदर्शनम् ।
 अतिथिं विद्धि संप्राप्तं ब्राह्मणं पावके च माम् ॥ ८०
 अनया छन्द्यमानोऽहं भार्यया तव सत्तम ।
 तैस्तैरतिथिसत्कारैर्ब्रह्मणेषा वृता मया ॥ ८१
 आत्मप्रदानविधिना मामर्चति शुभानना ।
 अनुरूपं यदत्रान्यत्तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ ८२
 कूटमुद्गरहस्तस्तु मृत्युस्तं वै समन्वगात् ।
 हीनप्रतिज्ञमत्रैवं वधिष्यामीति चिन्तयन् ॥ ८३

दशाभ्यां द्वाभ्यां सहितं सदृशं वक्रं तस्मिन् पूर्णेन्दोरुपमा
 सादृश्यं यस्य पूर्णेन्दुसदृशोपमः ॥ ५३ ॥ गृहस्थश्च गृहस्थ एव
 ॥ ५७ ॥ आत्मनः शरीरस्य ॥ ५९ ॥ प्रमाणं हितज्ञापकम्
 ॥ ६२ ॥ किंचिन्न कर्तव्यमिति न अपितु कर्तव्यमेव ॥ ६३ ॥

पृष्ठतस्तस्याप्रत्यक्षं गृहेऽन्वगमत् ॥ ६४ ॥ ब्राह्मणस्तद्रूपी मृत्युः
 ॥ ६५ ॥ एतद्व्रतप्रदानम् ॥ ६९ ॥ राज्ञि राजकन्ये ॥ ७० ॥ छन्द्यमानः
 प्रलोभ्यमानः ॥ ७१ ॥ विप्रकाराच्च शङ्कितेति थ. पाठः ॥ ७७ ॥ अनु-
 रूपं ब्रीह्यणानुगुणं दण्डम् ॥ ८२ ॥ कूटमुद्गरो लोहदण्डः । हीन-

सुदर्शनस्तु मनसा कर्मणा चक्षुषा गिरा ।
 त्यक्तेर्ष्यस्त्यक्तमन्युश्च सयमानोऽब्रवीदिदम् ॥८४
 सुरतं तेऽस्तु विप्राय्य प्रीतिर्हि परमा मम ।
 गृहस्थस्य हि धर्मोऽय्यः संप्राप्तातिथिपूजनम् ॥८५
 अतिथिः पूजितो यस्य गृहस्थस्य तु गच्छति ।
 नान्यस्तस्मात्परो धर्म इति प्राहुर्मनीषिणः ॥८६
 माणाश्च मम दाराश्च यच्चान्यद्विद्यते वसु ।
 अतिथिभ्यो मया देयमिति मे व्रतमाहितम् ॥८७
 निःसंदिग्धं यथा वाक्यमेतन्मे समुदाहृतम् ।
 तेनाहं विप्र सत्येन स्वयमात्मानमालभे ॥ ८८
 पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
 बुद्धिरात्मा मनः कालो दिशश्चैव गुणा दश ॥८९
 नित्यमेव हि पश्यन्ति देहिनां देहसंश्रिताः ।
 सुकृतं दुष्कृतं चापि कर्म कर्मवतांवर ॥ ९०
 यथैषा नानृता वाणी मयाऽद्य समुदीरिता ।
 तेन सत्येन मां देवाः पालयन्तु दहन्तु वा ॥९१
 ततो नादः समभवद्दिक्षु सर्वासु भारत ।
 असकृत्सत्यमित्येवं नैतन्मध्येति सर्वतः ॥ ९२
 उटजात्तु ततस्तस्मान्निश्चक्राम स वै द्विजः ।
 वपुषा द्यां च भूमिं च व्याप्य वायुरिवोद्यतः ॥९३
 स्वरेण विप्रः शैक्षेण त्रींलोकाननुनादयन् ।
 उवाच चैनं धर्मज्ञं पूर्वमामव्य नामतः ॥ ९४
 धर्मोऽहमस्मि भद्रं ते जिज्ञासार्थं तवानघ ।
 प्राप्तः सत्यं च ते ज्ञात्वा प्रीतिर्मे परमा त्वयि ॥९५
 विजितश्च त्वया मृत्युर्योऽयं त्वामनुगच्छति ।
 रन्ध्रान्वेषी तव सदा त्वया धृत्या वशीकृतः ॥९६
 न चास्ति शक्तिस्त्रैलोक्ये कस्य चित्पुरुषोत्तम ।
 पतिव्रतामिमां साध्वीं तवोद्दीक्षितुमप्युत ॥ ९७
 रक्षिता त्वद्गुणैरेषा पातिव्रत्यगुणैस्तथा ।
 अधृष्या यदियं ब्रूयात्तथा तन्नान्यथा भवेत् ॥९८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि

एषा हि तपसा खेन संयुक्ता ब्रह्मवादिनी ।
 पावनार्थं च लोकस्य सरिच्छ्रेष्ठा भविष्यति ॥९९
 अर्धेनौघवती नाम त्वामर्धेनानुयास्यति ।
 शरीरेण महाभागा योगो ह्यस्या वशे स्थितः ।
 अनया सह लोकांश्च गन्ताऽसि तपसार्जितान् ॥
 यत्र नाट्यमभ्येति शाश्वतांस्ताननुत्तमान् ।
 अनेन चैव देहेन लोकांस्त्वमभिपत्स्यसे ॥ १०१
 निर्जितश्च त्वया मृत्युरैश्वर्यं च तवोत्तमम् ।
 पञ्चभूतान्यतिक्रान्तः स्ववीर्याच्च मनोजवः ।
 गृहस्थधर्मणानेन कामक्रोधौ च ते जितौ ॥१०२
 स्नेहो रागश्च तन्द्री च मोहो द्रोहश्च केवलः ।
 तव शुश्रूषया राजराजपुत्र्या च निर्जिताः ॥१०३
 भीष्म उवाच ।
 शुक्लानां तु सहस्रेण वाजिनां रथमुत्तमम् ।
 युक्तं प्रगृह्य भगवान्वासवोऽप्याजगाम तम् ॥१०४
 मृत्युरात्मा च लोकाश्च जिता भूतानि पञ्च च ।
 बुद्धिः कालो मदो मोहः कामक्रोधौ तथैव च १०५
 तस्माद्गृहाश्रमस्थस्य नान्यद्देवतमस्ति वै ।
 ऋतेऽतिथिं नरव्याघ्र मनसैतद्विचारय ॥ १०६
 अतिथिः पूजितो यद्वि ध्यायते मनसा शुभम् ।
 न तत्क्रतुशतेनापि तुल्यमाहुर्मनीषिणः ॥ १०७
 सुदत्तं सुकृतं वाऽपि कम्पयेदप्यनर्चितः ॥१०८
 पात्रं त्वतिथिमासाद्य शीलाढ्यं यो न पूजयेत् ।
 स दत्त्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति ॥१०९
 एतत्ते कथितं पुत्र मयाऽऽख्यानमनुत्तमम् ।
 यथा हि विजितो मृत्युर्गृहस्थेन पुराऽभवत् ॥११०
 धन्यं यशस्यमायुष्यमिदमारुख्यानमुत्तमम् ।
 बुभूषताऽभिमन्तव्यं सर्वदुश्चरितापहम् ॥ १११
 इदं यः कथयेद्विद्वानहन्यहनि भारत ।
 सुदर्शनस्य चरितं पुण्यांलोकानवाप्नुयात् ॥११२

दानधर्मपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

प्रतिज्ञे स्वकातिथिव्रतम् ॥८३॥ गुंणाः इन्द्रियाणि तदभिमानि-
 न्यो देवता इत्यर्थः ॥ ८९ ॥ शैक्षेण उदात्तादिधर्मवता ॥९४॥
 अर्धेन ओघवती नाम नदी भविष्यतीति शेषः । योगो
 हीति योगसिद्धेयमतः शरीरद्वयं करिष्यतीत्यर्थः ॥१००॥ राज-

निति ऋषिराजत्वात् राजजामातृत्वाद्वा संबोधनम् ॥ १०३ ॥
 बुद्धिरित्यादावपि जितेत्याद्यनुषङ्गः ॥ १०५ ॥ बुभूषता भूति-
 मिच्छता ॥ १११ ॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति ब्राह्मण्यस्य क्षत्रियादिदौर्लभ्ये दृष्टान्ततया मतङ्गोपाख्यानकथनारम्भः ॥ १ ॥ तत्रेन्द्रमतङ्ग-
संवादानुवादारम्भः ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

प्रज्ञाश्रुताभ्यां वृत्तेन शीलेन च यथा भवान् ।
गुणैश्च विविधैः सर्वैर्वयसा च समन्वितः ॥ १
भवान्विशिष्टो बुद्ध्या च प्रज्ञया तपसा तथा ।
'सर्वेषामेव जातानां सतामेतन्न संशयः ॥' २
तस्माद्भवन्तं पृच्छामि धर्मं धर्मभृतांवर ।
नान्यस्त्वदन्यो लोकेषु प्रष्टव्योस्ति नराधिप ॥ ३
क्षत्रियो यदि वा वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम ।
ब्राह्मण्यं प्राप्नुयाद्येन तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४
'ब्राह्मण्यं यदि दुष्प्रापं त्रिभिर्वर्णैर्नराधिप ।'
तपसा वा सुमहता कर्मणा वा श्रुतेन वा ।
ब्राह्मण्यमथ चेदिच्छेत्कथं शक्यं पितामह ॥ ५
भीष्म उवाच ।

ब्राह्मण्यमतिदुष्प्राप्यं वर्णैः क्षत्रादिभिस्त्रिभिः ।
परं हि सर्वभूतानां स्थानमेतद्युधिष्ठिर ॥ ६
बह्वीस्तु संसरन्योनीर्जायमानः पुनःपुनः ।
पर्याये तात कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणो नाम जायते ॥ ७
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मतङ्गस्य च संवादं गर्दभ्याश्च युधिष्ठिर ॥ ८
द्विजातेः कस्यचित्तात तुल्यवर्णः सुतस्त्वभूत् ।
मत्तंगो नाम नाम्नाऽऽसीत्सर्वैः समुदितो गुणैः ॥ ९
स यज्ञकारः कौन्तेय पित्रोत्सृष्टः परंतप ।
प्रायाद्गर्दभयुक्तेन रथेनाप्याशुगामिना ॥ १०
स बालं गर्दभं राजन्वहन्तं मातुरन्तिके ।
निरविध्यत्प्रतोदेन नासिकायां पुनःपुनः ॥ ११

वृत्तमाचारः । शीलं विनयः ॥ १ ॥ ब्राह्मण्यं चेदिच्छेत्तर्हि
केन प्राप्नुयात्तदिति अनुषज्य व्याख्येयम् ॥ ४ ॥ पर्याये आश्रुतौ
जन्मानाम् ॥ ७ ॥ तुल्यवर्णः अन्यवर्णजोऽपि जातकर्मादिसं-
स्कारयोगान्तुल्यवर्णत्वं गतः । नाम प्रसिद्धम् ॥ ९ ॥ यज्ञकारः
यज्ञं कारयन् आश्रित्यं कुर्वन्मित्यर्थः । प्रायाद् अभिचयनार्थं-
मिष्टका आनेतुमित्यर्थाद्रम्यते ॥ १० ॥ बालं अशिक्षितम्

तं दृश्य नसि निर्भिन्नं गर्दभी पुत्रगृद्धिनी ।
उवाच मा शुचः पुत्र चण्डालस्त्वाभिविध्यति १२
ब्राह्मणो दारुणो नास्ति मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ।
आचार्यः सर्वभूतानां शास्ता किं प्रहरिष्यति ॥ १३
अयं तु पापप्रकृतिर्वाले न कुरुते दयाम् ।
स्वयोर्नि मानयत्येष भावो भावं नियच्छति ॥ १४
एतच्छ्रुत्वा मतङ्गस्तु दारुणं रासभीवचः ।
अवतीर्य रथात्तूर्णं रासभीं प्रत्यभाषत ॥ १५
ब्रूहि रासभि कल्याणि माता मे येन दूषिता ।
केन मां वेत्सि चण्डालं ब्राह्मण्यं केन मेऽनशत् ।
तत्त्वेनैतन्महाप्राज्ञे ब्रूहि सर्वमशेषतः ॥ १६
गर्दभ्युवाच ।

ब्राह्मण्यां वृषलेन त्वं मत्तायां नापितेन ह ।
जातस्त्वमसि चण्डालो ब्राह्मण्यं तेन तेऽनशत् १७
एवमुक्तो मतङ्गस्तु प्रतिप्रायाद्गृहं पुनः ।
तमागतमभिप्रेक्ष्य पिता वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १८
यस्त्वं यज्ञार्थं संसिद्धौ नियुक्तो गुरुकर्मणि ।
कस्मात्प्रतिनिवृत्तोसि कच्चिन्न कुशलं तव ॥ १९
मतङ्ग उवाच ।
अन्त्ययोनिरयोनिर्वा कथं स कुशली भवेत् ।
कुशलं तु कुतस्तस्य यस्येयं जननी पितः ॥ २०
ब्राह्मण्यां वृषलाजातं पितर्वेदयते हि माम् ।
अमानुषी गर्दभीयं तस्मात्तस्ये तपो महत् ॥ २१
एवमुक्त्वा स पितरं प्रतस्थे कृतनिश्चयः ।
ततो गत्वा महारण्यमतपत्सुमहत्तपः ॥ २२

॥ ११ ॥ बाले त्वयि । भावः जातिस्वभावः । भावं बुद्धि
नियच्छति मार्गान्तरादपकपति । भावं भावोऽधिगच्छतीति
च. घ. पाठः ॥ १४ ॥ कण्ठे रासभीवच इति घ. पाठः ॥ १५ ॥
संसिद्धौ संसिद्धयर्थम् ॥ १९ ॥ अन्त्ययोनिर्योनिः । अयो-
नित्स्वदन्वः कुतिसतयोनिः । तयोर्हीनकर्मतया कुशलित्वं नास्ती-
त्यर्थः ॥ २० ॥

* एतदाध्यायत्रयं झ. पाठे २७-२८-२९ तमाध्यायतया वर्तन्ते ।

ततः स तापयामास विबुधांस्तपसाऽन्वितः ।
 मतङ्गः सुसुखं प्रेषुः स्थानं सुचरितादपि ॥ २३
 तं तथा तपसा युक्तमुवाच हरिवाहनः ।
 मतङ्ग तप्स्यसे किं त्वं भोगानुत्सृज्य मानुषान् ॥ २४
 वरं ददामि ते हन्त वृणीष्व त्वं यदिच्छसि ।
 यच्चाप्यवाप्यं हृदि ते सर्वं तद्ब्रूहि मा चिरम् ॥ २५
 मतङ्ग उवाच ।
 ब्राह्मण्यं कामयानोऽहमिदमारब्धवांस्तपः ।
 गच्छेयं तदवाप्येह वर एष वृतो मया ॥ २६

भीष्म उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं तमुवाच पुरंदरः ।
 मतङ्ग दुर्लभमिदं विप्रत्वं प्रार्थ्यते त्वया ॥ २७
 ब्राह्मण्यं प्रार्थयानस्त्वमप्राप्यमकृतात्मभिः ।
 विनशिष्यसि दुर्बुद्धे तदुपारम मा चिरम् ॥ २८
 श्रेष्ठं यत्सर्वभूतेषु तपो यदतिवर्तते ।
 तदय्यं प्रार्थयानस्त्वमचिराद्दिनशिष्यसि ॥ २९
 देवतासुरमर्त्येषु यत्पवित्रं परं स्मृतम् ।
 चण्डालयोनौ जातेन न तत्प्राप्यं कथंचन ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

मतङ्गेन ब्राह्मण्यप्राप्तये वर्षशतं तपश्चरणम् ॥ १ ॥ तंप्रतीन्द्रेण प्राणिनां कथंचिन्मानुपत्वलाभेपि नानानीचयोनिषु परिभ्रमणपूर्वकं क्रमेण त्रैवर्णिकत्वमात्रप्राप्तिकथनेन ब्राह्मण्यस्य दुर्लभत्वोक्तिः ॥ २ ॥

भीष्म उवाच ।
 एवमुक्तो मतङ्गस्तु संशितात्मा यतव्रतः ।
 अतिष्ठदेकपादेन वर्षाणां शतमच्युतः ॥ १
 तमुवाच ततः शक्रः पुनरेव महायशाः ।
 ब्राह्मण्यं दुर्लभं तात प्रार्थयानो न लप्स्यसे ॥ २
 मतङ्ग परमं स्थानं प्रार्थयन्विनशिष्यसि ।
 मा कृथाः साहसं पुत्र नैष धर्मपथस्तव ॥ ३
 'विमार्गतो मार्गमाणः सर्वथा न भविष्यसि ।'
 न हि शक्यं त्वया प्राप्तुं ब्राह्मण्यमिह दुर्मते ।
 अप्राप्यं प्रार्थयानो हि नचिराद्दिनशिष्यसि ॥ ४
 मतङ्ग परमं स्थानं वार्यमाणोऽसकृन्मया ।
 चिकीर्षस्येव तपसा सर्वथा न भविष्यसि ॥ ५
 तिर्यग्योनिगतः सर्वो मानुष्यं यदि गच्छति ।
 स जायते पुलकसो वा चण्डालो वाऽप्यसंशयः ॥ ६
 पुलकसः पापयोनिर्वा यः कश्चिदिह लक्ष्यते ।
 स तस्यामेव सुचिरं मतङ्ग परिवर्तते ॥ ७
 ततो दशशते काले लभते शूद्रतामपि ।

शूद्रयोनावपि ततो बहुशः परिवर्तते ॥ ८
 ततस्त्रिंशद्दशने काले लभते वैश्यतामपि ।
 वैश्यतायां चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ।
 ततः षष्टिगुणे काले राजन्यो नाम जायते ॥ ९
 ततः षष्टिगुणे काले लभते ब्रह्मबन्धुताम् ।
 ब्रह्मबन्धुश्चिरं कालं ततस्तु परिवर्तते ॥ १०
 ततस्तु द्विशते काले लभते काण्डपृष्ठताम् ।
 काण्डपृष्ठश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ ११
 ततस्तु त्रिशते काले लभते जपतामपि ।
 तं च प्राप्य चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ १२
 ततश्चतुःशते काले श्रोत्रियो नाम जायते ।
 श्रोत्रियत्वे चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ १३
 तदेवं शोकहर्षौ तु कामद्वेषौ च पुत्रक ।
 अतिमानातिवादौ च प्रविशेते द्विजाधमम् ॥ १४
 तांश्चेज्जयति शत्रून्स तदा प्राप्नोति सद्गतिम् ।
 अथ ते वै जयन्त्येनं तालं पकमिवापतेत् ॥ १५

सुचरितात्तपसश्च हेतोः स्थानं ब्राह्मण्यं सुखेन प्रेषुर्बिबुधांस्तपयामासेति संबन्धः ॥ २३ ॥ हरिवाहन इन्द्रः ॥ २४ ॥ तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

काण्डपृष्ठतां शक्रजीवित्वम् ॥ ११ ॥ जपतां गायत्रीमात्रसेविनां कुले जन्मेति शेषः ॥ १२ ॥ श्रोत्रियः अधीतवेदः ॥ १३ ॥ तत् तदा श्रोत्रियत्वलाभेऽपि ॥ १४ ॥ ते शोका-

मतङ्ग संप्रधार्यैवं यदहं त्वामचूचुदम् ।

वृणीष्व काममन्यं त्वं ब्राह्मण्यं हि सुदुर्लभम् ॥ १६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

इन्द्रेण पुनर्ब्राह्मण्यप्राप्तये तपस्यते मतङ्गाय ब्राह्मण्यस्य दुष्प्रापत्वकथनपूर्वकमितराभीष्टवरदानम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तो मतङ्गस्तु संशितात्मा यत्प्रव्रतः ।

सहस्रमेकपादेन ततो ध्याने व्यतिष्ठत ॥ १

तं सहस्रावरे काले शक्रो द्रष्टुमुपागमत् ।

तदेव च पुनर्वाक्यमुवाच बलवृत्रहा ॥ २

मतङ्ग उवाच ।

इदं वर्षसहस्रं वै ब्रह्मचारी समाहितः ।

अतिष्ठमेकपादेन ब्राह्मण्यं नाप्तुयां कथम् ॥ ३

शक्र उवाच ।

चण्डालयो नौ जातेन नावाप्यं वै कथंचन ।

अन्यं कामं वृणीष्व त्वं मा वृथा तेऽस्त्वयं श्रमः ॥ ४

एवमुक्तो मतङ्गस्तु भृशं शोकपरायणः ।

अध्यतिष्ठद्गयां गत्वा सोऽङ्गुष्ठेन शतं समाः ॥ ५

सुदुर्वहं वह्न्योगं कृशो धमनिसंततः ।

त्वगस्थिभूतो धर्मात्मा स ततापेति नः श्रुतम् ॥ ६

तं तपन्तमभिद्रुत्य पाणिं जग्राह वासवः ।

वराणामीश्वरो दाता सर्वभूतहिते रतः ॥ ७

शक्र उवाच ।

मतङ्ग ब्राह्मणत्वं ते विरुद्धमिह दृश्यते ।

ब्राह्मण्यं दुर्लभतरं संवृतं परिपन्थिभिः ॥ ८

पूजयन्सुखमाप्नोति दुःखमाप्नोत्यपूजयन् ।

ब्राह्मणे सर्वभूतानां योगक्षेमः समाहितः ॥ ९

ब्राह्मणेभ्योऽनुवृष्यन्ते पितरो देवतास्तथा ।

ब्राह्मणः सर्वभूतानां मतङ्ग पर उच्यते ॥ १०

ब्राह्मणः कुरुते तद्धि यथा यद्यच्च वाञ्छति ॥ ११

दयः । एनं श्रोत्रियम् ॥ १५ ॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

सहस्रं वत्सरान् ॥ १ ॥ अभिद्रुत्य गत्वा ॥ ७ ॥

परिपन्थिभिः कामाचैश्वरैः संवृतमतो दुःसंरक्ष्यमपीत्यर्थः

॥ ८ ॥ अपूजयन् ब्राह्मणमिति शेषः ॥ ९ ॥ ब्राह्मणेभ्यस्तद्वारा

देवादयस्तुप्यन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ यद्यद्वाञ्छति तत्तत्कुरुते ॥ ११ ॥

बद्धीस्तु संसरन्धोनीर्जायमानः पुनःपुनः ।

पर्याये तात कस्मिंश्चिद्ब्राह्मण्यमिह विन्दति ॥ १२

तदुत्सृज्येह दुष्प्रापं ब्राह्मण्यमकृतात्मभिः ।

अन्यं वरं वृणीष्व त्वं दुर्लभोऽयं हि ते वरः ॥ १३

किं मां तुदसि दुःखार्तं मृतं मारयसे च माम् ।

त्वां तु शोचामि यो लब्ध्वा ब्राह्मण्यं न बुभूषसे १४

ब्राह्मण्यं यदि दुष्प्रापं त्रिभिर्वर्णैर्दुरासदम् ।

सुदुर्लभं सदावाप्य नानुतिष्ठन्ति मानवाः ॥ १५

ये पापेभ्यः पापतमास्तेषामधम एव सः ।

ब्राह्मण्यं योऽवजानीते धनं लब्ध्वेव दुर्लभम् ॥ १६

दुष्प्रापं खलु विप्रत्वं प्राप्तं दुरनुपालनम् ।

दुरवापमवाप्यैतन्नानुतिष्ठन्ति मानवाः ॥ १७

एकारामो ह्यहं शक्र निन्दद्ब्रह्मो निष्परिग्रहः ।

अहिंसादममास्थाय कथं नार्हामि विप्रताम् ॥ १८

दैवं तु कथमेतद्वै यदहं मातृदोषतः ।

एतामवस्थां संप्राप्तो धर्मज्ञः सन्पुरंदर ॥ १९

नूनं दैवं न शक्यं हि पौरुषेणातिवर्तितुम् ।

यदर्थं यत्नवानेव न लभे विप्रतां विभो ॥ २०

एवंगते तु धर्मज्ञ दातुमर्हसि मे वरम् ।

यदि तेऽहमनुग्राह्यः किञ्चिद्वा सुकृतं मम ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

वृणीष्वेति तदा प्राह ततस्तं बलवृत्रहा ।

चोदितस्तु महेन्द्रेण मतङ्गः प्रात्रवीदिदम् ॥ २२

यथा कामविहारी स्यां कामरूपी विहंगमः ।

नानुतिष्ठन्ति तदुचितान् शमदमादीन् सेवन्तेऽतः प्राप्तमपि

दुःसंरक्ष्यमिति भावः ॥ १५ ॥ अवजानीते अवज्ञां करोति । न

रक्षतीति यावत् ॥ १६ ॥ दैवं प्राकर्म । यत् यतः एतां

अब्राह्मणत्वरूपाम् ॥ १९ ॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

ब्रह्मक्षत्रविरोधेन पूजां च प्राप्नुयामहम् ॥ २३
 यथा ममाक्षया कीर्तिर्भवेच्चापि पुरंदर ।
 कर्तुमर्हसि तदेव शिरसा त्वां प्रसादये ॥ २४
 शक्र उवाच ।
 'मतङ्ग गम्यतां शीघ्रमेवमेतद्भविष्यति ।
 द्वियः सर्वास्त्वया लोके यक्ष्यन्ते भूतिकर्मणि ॥२५

छन्दोदेव इति ख्यातः स्त्रीणां पूज्यो भविष्यसि ।
 कीर्तिश्च तेऽतुला वत्स त्रिषु लोकेषु यास्यति ॥२६
 एवं तस्मै वरं दत्त्वा वासवोऽन्तरधीयत ।
 प्राणांस्त्यक्त्वा मतङ्गोपि प्राप तत्स्थानमुत्तमम् २७
 एवमेव परं स्थानं मर्त्यानां भरतर्षभ ।
 ब्राह्मण्यं नाम दुष्प्रापमिन्द्रेणोक्तं महात्मना ॥२८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

युधिष्ठिरेण भीष्मंप्रति सविस्तरं विश्वामित्रचरित्रानुवादपूर्वकं तस्य ब्राह्मण्यप्राप्तिहेतुप्रश्नः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 ब्राह्मण्यं यदि दुष्प्राप्यं त्रिभिर्वर्णैर्नराधिप ।
 कथं प्राप्तं महाराज क्षत्रियेण महात्मना ॥ १
 विश्वामित्रेण धर्मात्मन्ब्राह्मणत्वं नरर्षभ ।
 श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २
 तेन ह्यमितवीर्येण वसिष्ठस्य महात्मनः ।
 हतं पुत्रशतं सद्यस्तपसाऽपि पितामह ॥ ३
 यातुधानाश्च बहवो राक्षसास्तिग्मतेजसः ।
 मनुनाऽऽविष्टदेहेन सृष्टाः कालान्तकोपमाः ॥४
 महान्कुशिकवंशश्च ब्रह्मर्षिशतसंकुलः ।
 स्थापितो नरलोकेऽस्मिन्विद्वद्ब्राह्मणसंकुलः ॥ ५
 ऋचीकस्यात्मजश्चैव शुनःशेषो महातपाः ।
 विमोक्षितो महासत्रात्पशुतामप्युपागतः ॥ ६
 हरिश्चन्द्रक्रतौ देवांस्तोषयित्वाऽऽत्मतेजसा ।
 पुत्रतामनुसंप्राप्तो विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ ७
 नाभिवादयते ज्येष्ठं देवरातं नराधिप ।
 पुत्राः पञ्चशतं चापि शप्ताः श्वपचतां गताः ॥८
 त्रिशङ्कुर्वन्धुभिर्मुक्त ऐक्ष्वाकः प्रीतिपूर्वकम् ।

अवाकिशरा दिवं नीतो दक्षिणामाश्रितो दिशम् ॥९
 विश्वामित्रस्य भगिनी नदी देवर्षिसेविता ।
 कौशिकीति कृता पुण्या ब्रह्मर्षिसुरसेविता ॥१०
 तपोविघ्नकरी चैव पञ्चचूडा सुसंमता ।
 रम्भा नामाप्सराः शापाद्यस्य शैलत्वमागता ॥११
 तथैवास्य भयाद्ब्रह्मा वसिष्ठः सलिले पुरा ।
 आत्मानं मज्जयञ्छ्रीमान्विपाशः पुनरुत्थितः ॥१२
 तदाप्रभृति पुण्या हि विपाशाऽभ्रूमहानदी ।
 विख्याता कर्मणा तेन वसिष्ठस्य महात्मनः ॥१३
 वश्यश्च भगवान्येन देवसेनाग्रः प्रभुः ।
 स्तुतः प्रीतमनाश्चासीच्छापाच्चैनममुञ्चत ॥ १४
 ध्रुवस्यौत्तानपादस्य ब्रह्मर्षीणां तथैव च ।
 मध्ये ज्वलति यो नित्यमुदीचीमाश्रितो दिशम् १५
 तस्यैतानि च कर्माणि तथाऽन्यानि च कौरव ।
 क्षत्रियस्येत्यतो जातमिदं कौहतूलं मम ॥ १६
 किमेतदिति तत्त्वेन प्रब्रूहि भरतर्षभ ।
 देहान्तरमनासाद्य कथं स ब्राह्मणोऽभवत् ॥ १७

शुनःशेषो देवांस्तोषयित्वा तैर्मोक्षितः सन्पुत्रतां विश्वामित्र-
 स्थानुसंप्राप्त इत्युत्तरेण संबन्धः ॥ ७ ॥ नाभिवादयते न न-
 मस्कुर्वन्ति । अनुस्वारलोप आर्षः । देवरातं देवैर्विश्वामित्राय
 दत्तं तेन च ज्येष्ठं कृतं सन्तम् । शप्ता येनेति शेषः ॥ ८ ॥
 बन्धुभिर्मुक्तः । वसिष्ठशापेन चण्डालतां गतत्वात् । दिवं येन
 नीतः ॥ ९ ॥ पञ्च चूडाः बलयभेदा यस्याः सा ॥ ११ ॥

त्रिशङ्कुं याजयन्विश्वामित्रो वसिष्ठपुत्रैः शप्तः श्वपचस्य वाज-
 कस्त्वं श्वपचो भविष्यसीति । तं शापमृतं कर्तुं विश्वामित्रः
 कस्यांदिदापदि श्वजाघर्षी चौर्येणार्जयित्वा पक्षुमारभे ।
 तामिन्द्रः इत्येनरूपेण हतवान् । तावतैवायं शापान्मुक्तो बवर्ष
 चेन्द्र इति । देवसेनानामग्रः श्रेष्ठ इन्द्रः ॥ १४ ॥ ज्वलति
 तारारूपेण ॥ १५ ॥

एतत्तत्त्वेन मे तात सर्वमाख्यातुमर्हसि ।
मतङ्गस्य यथातत्त्वं तथैवैतद्ब्रह्म मे ॥

१८

स्थाने मतङ्गो ब्राह्मण्यं नालभद्भरतर्षभ ।
चण्डालयोनौ जातो हि कथं ब्राह्मण्यमाप्तवान् ॥१९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरप्रति विश्वामित्रस्योत्पत्तिप्रकारकथनेनैव ब्राह्मण्यप्राप्तिप्रकारकथनम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।
श्रूयतां पार्थ तत्त्वेन विश्वामित्रो यथा पुरा ।
ब्राह्मणत्वं गतस्तात ब्रह्मर्षित्वं तथैव च ॥ १
भरतस्यान्ववाये वै मिथिलो नाम पार्थिवः ।
वभूव भरतश्रेष्ठ यज्वा धर्मभृतांवरः ॥ २
तस्य पुत्रो महानासीज्जहुर्नाम नरेश्वरः ।
दुहितृत्वमनुप्राप्ता गङ्गा यस्य महात्मनः ॥ ३
तस्यात्मजस्तुल्यगुणः सिन्धुद्वीपो महायशः ।
सिन्धुद्वीपाच्च राजर्षिर्वेलाकाश्चो महाबलः ॥ ४
वल्लभस्तस्य तनयः साक्षाद्धर्म इवापरः ।
कुशिकस्तस्य तनयः सहस्राक्षसमद्युतिः ॥ ५
कुशिकस्यात्मजः श्रीमान्गाधिर्नाम जनेश्वरः ।
अपुत्रः प्रसवेनार्थी वनवासमुपावसत् ॥ ६
कन्या जज्ञे सुतात्तस्य वने निवसतः सतः ।
नाम्ना सत्यवती नाम रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ ७
तां वद्रे भार्गवः श्रीमांश्च्यवनस्यात्मसंभवः ।
ऋचीक इति विख्यातो विपुले तपसि स्थितः ॥ ८
स तां न प्रददौ तस्मै ऋचीकाय महात्मने ।
दरिद्र इति मत्वा वै गाधिः शत्रुनिवर्हणः ॥ ९
प्रत्याख्याय पुनर्यान्तमब्रवीद्राजसत्तमः ।
शुल्कं प्रदीयतां मह्यं ततो वत्ससि मे सुताम् ॥ १०
ऋचीक उवाच ।
किं प्रयच्छामि राजेन्द्र तुभ्यं शुल्कमहं नृप ।

दुहितृवृह्यसंसक्तो माऽभूत्तत्र विचारणा ॥ ११
गाधिरुवाच ।
चन्द्ररश्मिप्रकाशानां हयानां वातरंहसाम् ।
एकतः श्यामकर्णानां सहस्रं देहि भार्गव ॥ १२
भीष्म उवाच ।
ततः स भृगुशार्दूलश्च्यवनस्यात्मजः प्रभुः ।
अत्रवीद्वरुणं देवमादित्यं पतिमम्भसाम् ॥ १३
एकतः श्यामकर्णानां हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।
सहस्रं वातवेगानां भिक्षे त्वां देवसत्तम ॥ १४
तथेति वरुणो देव आदित्यो भृगुसत्तमम् ।
उवाच यत्र ते छन्दस्तत्रोत्थास्यन्ति वाजिनः ॥ १५
ध्यातमात्रे ऋचीकेन हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।
गङ्गाजलात्समुत्तस्यौ सहस्रं विपुलौजसाम् ॥ १६
अदूरे कान्यकुब्जस्य गङ्गायास्तीरमुत्तमम् ।
अश्वतीर्थं तदद्यापि मानवाः परिचक्षते ॥ १७
ततो वै गाधये तात सहस्रं वाजिनां शुभम् ।
ऋचीकः प्रददौ प्रीतः शुल्कार्थं तपतां वरः ॥ १८
ततः स विस्मितो राजा गाधिः शापभयेन च ।
ददौ तां समलंकृत्य कन्यां भृगुसुताय वै ॥ १९
जग्राह विधिवत्पाणिं तस्या ब्रह्मर्षिसत्तमः ।
सा च तं पतिमासाद्य परं हर्षमवाप ह ॥ २०
स तुतोप च ब्रह्मर्षिस्तस्या वृत्तेन भारत ।
छन्दयामास चैवैनां वरेण वरवर्णिनीम् ॥ २१

स्थाने युक्तम् । कथं ब्राह्मण्यं प्राप्तवान्विश्वामित्र इति शेषः
॥ १३ ॥ षष्ठीऽध्यायः ॥ ६ ॥

ब्राह्मणेष्वपि ऋषित्वं मन्त्रद्रष्टृत्वं गोत्रप्रवर्तकत्वं वा ॥ १ ॥
भरतस्यान्ववाये चैवाजमीठ इति श. पाठः ॥ २ ॥ पिप्पलस्तस्य
तनय इति श. पाठः । पल्लवस्तस्येति ट. पाठः ॥ ५ ॥ प्रसवेन

सोमाम्निपवनमितेन । अर्धा पुत्रार्थं ॥ ६ ॥ सुतात् सोमा-
भिषवोपलक्षितायज्ञात् ॥ ७ ॥ भार्गवो भृगोर्गोत्रापत्यम् ॥ ८ ॥
वत्ससि उद्गाहेन प्राप्स्यसि ॥ १० ॥ असंसक्तो निःसंशयः
॥ ११ ॥ आदित्यमदितेः पुत्रम् ॥ १३ ॥ छन्द इच्छा ॥ १५ ॥
वरेण पुत्रं ते दास्यामीत्यनुग्रहेण ॥ २१ ॥

मात्रे तत्सर्वमाचख्यौ सा कन्या राजसत्तम ।
 अथ तामब्रवीन्माता सुतां किञ्चिदवाञ्छुस्वीम् ॥२२
 ममापि पुत्रि भर्ता ते प्रसादं कर्तुमर्हति ।
 अपत्यस्य प्रदानेन समर्थश्च महातपाः ॥ २३
 ततः सा त्वरितं गत्वा तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ।
 मातुश्चिकीर्षितं राजन्ऋचीकस्तामथाब्रवीत् ॥२४
 गुणवन्तं च पुत्रं वै त्वं च साऽथ जनियिष्यथ ।
 जनन्यास्तव कल्याणि मा भूद्वै प्रणयोऽन्यथा ॥२५
 तव चैव गुणश्लाघी पुत्र उत्पत्स्यते महान् ।
 अस्मद्वंशकरः श्रीमांस्तव भ्राता च वंशकृत् ॥२६
 ऋतुस्नाता च साऽश्वत्थं त्वं च वृक्षमुदुम्बरम् ।
 परिष्वजेतं कल्याणि तत इष्टमवाप्स्यथः ॥ २७
 चरुद्वयमिदं चैव मन्त्रपूतं शुचिस्मिते ।
 त्वं च सा चोपभुञ्जीतं ततः पुत्राववाप्स्यथः ॥२८
 ततः सत्यवती हृष्टा मातरं प्रत्यभाषत ।
 यद्वचीकेन कथितं तच्चाचख्यौ चरुद्वयम् ॥ २९
 तामुवाच ततो माता सुतां सत्यवतीं तदा ।
 पुत्रि पूर्वोपपन्नायाः कुरुष्व वचनं मम ॥ ३०
 भर्ता य एष दत्तस्ते चरुर्मन्त्रपुरस्कृतः ।
 एनं प्रयच्छ मह्यं त्वं मदीयं त्वं गृहाण च ॥३१
 व्यत्यासं वृक्षयोश्चापि करवाव शुचिस्मिते ।
 यदि प्रमाणं वचनं मम मातुरनिन्दिते ॥ ३२
 स्वमपत्यं विशिष्टं हि सर्वं इच्छत्यनाविलम् ।
 व्यक्तं भगवता चात्र कृतमेवं भविष्यति ॥ ३३
 ततो मे त्वच्चरौ भावः पादपे च सुमध्यमे ।
 कथं विशिष्टो भ्राता मे भवेदित्येव चिन्तय ॥३४
 तथाच कृतवत्यां ते माता सत्यवती च सा ।
 अथ गर्भावनुप्राप्ते उभे ते वै युधिष्ठिर ॥ ३५
 दृष्ट्वा गर्भमनुप्राप्तं भार्या स च महानृषिः ।
 उवाच तां सत्यवतीं दुर्मना भृगुसत्तमः ॥ ३६
 व्यत्यासेनोपयुक्तस्ते चरुर्व्यक्तं भविष्यति ।
 व्यत्यासः पादपे चापि सुव्यक्तं ते कृतः शुभे ॥३७

मया हि विश्वं यद्ब्रह्म त्वच्चरौ सन्निवेशितम् ।
 क्षत्रवीर्यं च सकलं चरौ तस्या निवेशितम् ॥३८
 त्रैलोक्यविख्यातगुणं त्वं विप्रं जनयिष्यसि ।
 सा च क्षत्रं विशिष्टं वै तत एतत्कृतं मया ॥ ३९
 व्यत्यासस्तु कृतो यस्माच्चया मात्रा च ते शुभे ।
 तस्मात्सा ब्राह्मणं श्रेष्ठं माता ते जनयिष्यति ॥४०
 क्षत्रियं तूग्रकर्माणं त्वं भद्रे जनयिष्यसि ।
 न हि ते तत्कृतं साधु मातृस्नेहेन भामिनि ॥४१
 सा श्रुत्वा शोकसंतप्ता पपात वरवर्णिनी ।
 भूमौ सत्यवती राजंश्छिन्नेव रुचिरा लता ॥ ४२
 प्रतिलभ्य च सा संज्ञां शिरसा प्रणिपत्य च ।
 उवाच भार्या भर्तारं गाधेयी भार्गवर्षभम् ॥ ४३
 प्रसादयन्त्यां भार्यायां मयि ब्रह्मविदांवर ।
 प्रसादं कुरु विप्रर्षे न मे स्यात्क्षत्रियः सुतः ॥४४
 कामं ममोग्रकर्मा वै पौत्रो भवितुमर्हति ।
 न तु मे स्यात्सुतो ब्रह्मन्नेष मे दीयतां वरः ॥४५
 एवमस्त्विति होवाच स्वां भार्यां सुमहातपाः ।
 ततः सा जनयामास जमदग्निं सुतं शुभम् ॥४६
 विश्वामित्रं चाजनयद्गाधिभार्या यशस्विनी ।
 ऋषेः प्रसादाद्राजेन्द्र ब्रह्मर्षिं ब्रह्मवादिनम् ॥ ४७
 ततो ब्राह्मणतां यातो विश्वामित्रो महातपाः ।
 क्षत्रियः सोऽप्यथ तथा ब्रह्मवंशस्य कारकः ॥४८
 तस्य पुत्रा महात्मानो ब्रह्मवंशविवर्धनाः ।
 तपस्विनो ब्रह्मविदो गोत्रकर्तार एव च ॥ ४९
 मधुच्छन्दश्च भगवान्देवरातश्च वीर्यवान् ।
 अक्षीणश्च शकुन्तश्च बभ्रुः कालपथस्तथा ॥ ५०
 याज्ञवल्क्यश्च विख्यातस्तथा स्थूणो महाव्रतः ।
 उल्को यमदूतश्च तथर्षिः सैन्धवायनः ॥ ५१
 पर्णजङ्घश्च भगवान्गावलश्च महानृषिः ।
 ऋषिर्वज्रस्तथा ख्यातः सालङ्कायन एव च ॥५२
 लीलाढ्यो नारदश्चैव तथा कूर्चामुखः स्मृतः ।
 वादुलिर्मुसलश्चैव वक्षोग्रीवस्तथैव च ॥ ५३

पूर्वोपपन्नाया भर्तुः संबन्धात्पूर्वमुपपन्नायाः गुरुत्वेन प्राप्तायास्तव
 भर्तृपेक्षयाहं गरीयसीत्यर्थः । पुत्रि पूर्वपपन्नाया इति ट. घ.

पाठः ॥ ३० ॥ क्षत्रियः क्षत्रियवदुग्रकर्मा ॥ ४४ ॥ ऊर्ध्वलिर्मु-
 सलश्चेति ट. घ. पाठः ॥ ५३ ॥ सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

आङ्गिको नैकदृक्चैव शिलायूपः सितः शुचिः ।
 चक्रको मारुतन्तव्यो वातघ्नोऽथाश्वलायनः ॥ ५४
 श्यामायनोऽथ गार्ग्यश्च जाबालिः सुश्रुतस्तथा ।
 कारीपिरथ संश्रुत्यः परपौरवतन्तवः ॥ ५५
 महानृषिश्च कपिलस्तथर्षिस्ताडकायनः ।
 तथैव चोपगहनस्तथर्षिश्चासुरायणः ॥ ५६
 मार्दमर्षिर्हिंरण्याक्षो जङ्गारिर्वाभ्रवायणिः ।
 भूतिर्विभूतिः सूतश्च सुरकृत्तु तथैव च ॥ ५७
 अरालिर्नाचिकश्चैव चाम्पेयोज्जयनौ तथा ।
 नवतन्तुर्वकनखः सेयनो यतिरेव च ॥ ५८

अम्भोरुदश्चारुमत्स्यः शिरीषी चाथ गार्दभिः ।
 ऊर्जयोनिरुदापेक्षी नारदी च महानृषिः ।
 विश्वामित्रात्मजाः सर्वे मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥ ५९
 तथैव क्षत्रियो राजन्विश्वामित्रो महातपाः ।
 ऋचीकेनाहितं ब्रह्म परमेतद्युधिष्ठिर ॥ ६०
 एतत्ते सर्वमाख्यातं तत्त्वेन भरतर्षभ ।
 विश्वामित्रस्य वै जन्म सोममूर्याभितेजसः ॥ ६१
 यत्रयत्र च संदेहो भूयस्ते राजसत्तम ।
 तत्रतत्र च मां ब्रूहि च्छेत्ताऽस्मि तव संशयान् ॥ ६२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि सममोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

७ भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति वीतहव्यस्य ब्राह्मण्यप्राप्तिप्रकारकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 श्रुतं मे महदाख्यानमेतत्कुरुकुलोद्बह ।
 सुदुष्प्रापं यद्ब्रवीषि ब्राह्मण्यं वदतांवर ॥ १
 विश्वामित्रो महाराज राजा ब्राह्मणतां गतः ।
 कथितं भवता सर्वं विस्तरेण पितामह ॥ २
 तच्च राजन्मया सर्वं श्रुतं बुद्धिमतांवर ।
 आगमो हि परोऽस्माकं त्वत्तः कौरवनन्दन ॥ ३
 वीतहव्यश्च नृपतिः श्रुतो मे विप्रतां गतः ।
 तदेव तावद्ब्रूयै श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो ॥ ४
 स केन कर्मणा प्राप्तो ब्राह्मण्यं राजसत्तमः ।
 वरेण तपसा वाऽपि तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ५
 भीष्म उवाच ।
 शृणु राजन्यथा राजा वीतहव्यो महायशाः ।
 राजर्षिर्दुर्लभं प्राप्तो ब्राह्मण्यं लोकसत्कृतम् ॥ ६
 मनोर्महात्मनस्तात प्रजा धर्मेण शासतः ।
 बभूव पुत्रो धर्मात्मा शर्यातिरिति विश्रुतः ॥ ७
 तस्यान्ववाये द्वौ राजत्राजानौ संवभूवतुः ।

हैहयस्तालजङ्घश्च वत्सेषु जयतांवर ॥ ८
 हैहयस्य तु राजेन्द्र दशसु स्त्रीषु भारत ।
 शतं बभूव पुत्राणां शूराणामनिवर्तिनाम् ।
 तुल्यरूपप्रभावानां बलिनां युद्धशालिनाम् ॥ ९
 धनुर्वेदे च वेदे च सर्वत्रैव कृतश्रमाः ॥ १०
 काशिष्वपि नृपो राजन्दिवोदासपितामहः ।
 हर्यश्च इति विख्यातो बभूव जयतांवरः ॥ ११
 स वीतहव्यदायादैरागत्य पुरुषर्षभ ।
 गङ्गायमुनयोर्मध्ये संग्रामे विनिपातितः ॥ १२
 तं तु हत्वा नरपतिं हैहयास्ते महारथाः ।
 प्रतिजग्मुः पुरीं रम्यां वत्सानामकुतोभयाः ॥ १३
 हर्यश्चस्य च दायादः काशिराजोऽभ्यपिच्यत ।
 सुदेवो देवसंकाशः साक्षाद्धर्म इवापरः ॥ १४
 स पालयामास महीं धर्मात्मा काशिनन्दनः ।
 तैर्वीतहव्यैरागत्य युधि सर्वैर्विनिर्जितः ॥ १५
 तमथाजौ विनिर्जित्य प्रतिजग्मुर्मुथागतम् ।
 सौदेविस्त्वथ काशीशो दिवोदासोऽभ्यपिच्यत ॥ १६

शर्यातिरिति विश्रुत इति ट, घ. पाठः ॥ ७ ॥ ते चेति शेषः ॥ १० ॥ वीतहव्यदायादैः । हैहयस्यैव नामान्तरं

वीतहव्य इति तत्पुत्रैः ॥ १२ ॥ वत्सानां वत्सवंश्यानां राज्ञाम् ॥ १३ ॥

* अयमध्यायः क्ष. पाठे ३० अध्यायतया वर्तते ।

दिवोदासस्तु विज्ञाय वीर्यं तेषां यतात्मनाम् ।
 वाराणसीं महातेजा निर्ममे शक्रशासनात् ॥ १७
 विप्रक्षत्रियसंवाधां वैश्यशूद्रसमाकुलाम् ।
 नैकद्रव्योच्चयवतीं समृद्धविपणापणाम् ॥ १८
 गङ्गाया उत्तरे कूले वप्रान्ते राजसत्तम ।
 गोमत्या दक्षिणे कूले शक्रस्वामरावतीम् ॥ १९
 तत्र तं राजशार्दूलं निवसन्तं महीपतिम् ।
 आगत्य हैहया भूयः पर्यधावन्त भारत ॥ २०
 स निष्क्रम्य ददौ युद्धं तेभ्यो राजा महाबलः ।
 देवासुरसमं घोरं दिवोदासो महाद्युतिः ॥ २१
 स तु युद्धे महाराज दिनानां दशतीर्दश ।
 हतवाहनभूयिष्ठस्ततो दैन्यमुपागमत् ॥ २२
 हतयोधस्ततो राजन्क्षीणकोशश्च भूमिपः ।
 दिवोदासः पुरीं त्यक्त्वा पलायनपरोऽभवत् ॥ २३
 गत्वाऽऽश्रमपदं रम्यं भरद्वाजस्य धीमतः ।
 जगाम शरणं राजा कृताञ्जलिररिंदम ॥ २४
 तमुवाच भरद्वाजो ज्येष्ठः पुत्रो बृहस्पतेः ।
 पुरोधः शीलसंपन्नो दिवोदासं महीपतिम् ॥ २५
 किमागमनकृत्यं ते सर्वं प्रब्रूहि मे नृप ।
 यत्ते प्रियं तत्करिष्ये न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ २६
 राजोवाच ।
 भगवन्वैतहव्यैर्मे युद्धे वंशः प्रणाशितः ।
 अहमेकः परिद्यूनो भवन्तं शरणं गतः ॥ २७
 शिष्यस्त्रेहेन भगवंस्त्वं मां रक्षितुमर्हसि ।
 एकशेषः कृतो वंशो मम तैः पापकर्मभिः ॥ २८
 तमुवाच महाभागो भरद्वाजः प्रतापवान् ।
 न भेतव्यं न भेतव्यं सौदेव व्येतु ते भयम् ॥ २९
 अहमिष्टिं करिष्यामि पुत्रार्थं ते विशांपते ।
 वीतहव्यसहस्राणि येन त्वं प्रहरिष्यसि ॥ ३०
 तत इष्टिं चकारपिस्तस्य वै पुत्रकामिकीम् ।
 अथास्य तनयो जज्ञे दैवोदासः प्रतर्दनः ॥ ३१
 स जातमात्रो बबूधे समाः सद्यस्त्रयोदश ।

वेदं चापि जगौ कृत्स्नं धनुर्वेदं च भारत ॥ ३२
 योगेन च समाविष्टो भरद्वाजेन धीमता ।
 कृत्स्नं हि तेजो यल्लोके तदेतदेहमाविशत् ॥ ३३
 ततः स कवची धन्वी स्तूयमानः सुरर्षिभिः ।
 बन्दिभिर्वन्द्यमानश्च बभौ सूर्य इवोदितः ॥ ३४
 स रथी बद्धनिस्त्रिंशो बभौ दीप्त इवानलः ।
 प्रययौ स धनुर्धुन्वन्विवर्षिपुर्वाम्बुदः ॥ ३५
 तं दृष्ट्वा परमं हर्षं सुदेवतनयो ययौ ।
 मेने च मनसा दग्धान्वैतहव्यान्स पार्थिवः ॥ ३६
 ततोसौ यौवराज्ये च स्थापयित्वा प्रतर्दनम् ।
 कृतकृत्यं तदाऽऽत्मानं स राजा प्रत्यपद्यत् ॥ ३७
 ततस्तु वैतहव्यानां वधाय स महीपतिः ।
 पुत्रं प्रस्थापयामास प्रतर्दनमरिंदमम् ॥ ३८
 सरथः स तु संतीर्य गङ्गामाशु पराक्रमी ।
 प्रययौ वीतहव्यानां पुरीं परपुरंजयः ॥ ३९
 वैतहव्यास्तु संश्रुत्य रथघोषं समुद्रतम् ।
 निर्ययुर्नगराकारै रथैः पररथारुजैः ॥ ४०
 निष्क्रम्य ते नरव्याघ्रा दंशिताश्चित्रयोधिनः ।
 प्रतर्दनं समाजग्मुः शरवर्षैरुदायुधाः ॥ ४१
 शस्त्रैश्च विविधाकारै रथौघैश्च युधिष्ठिर ।
 अभ्यवर्षन्त राजानं हिमवन्तमिवाम्बुदाः ॥ ४२
 अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य तेषां राजा प्रतर्दनः ।
 जघान तान्महातेजा वज्रानलसमैः शरैः ॥ ४३
 कृत्तोत्तमाङ्गास्ते राजन्भल्लैः शतसहस्रशः ।
 अपतन्नुधिरार्द्राङ्गा निरुक्ता इव किंशुकाः ॥ ४४
 हतेषु तेषु सर्वेषु वीतहव्यः सुतेष्वथ ।
 प्राद्रवन्नगरं हित्वा भृगोराश्रममप्युत ॥ ४५
 ययौ भृगुं च शरणं वीतहव्यो नराधिपः ।
 अभयं च ददौ तस्मै वीतहव्याय भार्गवः ।
 आसनं शिष्यमध्ये च भृगुरन्यत्समादिशत् ॥ ४६
 अथानुपदमेवाशु तत्रागच्छत्प्रतर्दनः ।
 स प्राप्य चाश्रमपदं दिवोदासात्मजोऽब्रवीत् ॥ ४७

वप्रान्ते तटसमीपे ॥ १९ ॥ दशतीर्दश सहस्रमित्यर्थः ॥ २२ ॥
 परिद्यूनः सर्वतोनिरस्तः ॥ २७ ॥ सद्यो बबूधे त्रयोदशवार्षि-

कोऽभूत् सद्यश्च वेदान् जगौ ॥ ३२ ॥ योगेन योगव-
 लेन ॥ ३३ ॥

भोभो केऽत्राश्रमे सन्ति भृगोः शिष्या महात्मनः ।
 द्रष्टुमिच्छे मुनिमहं तस्याचक्षत मामिति ॥ ४८
 स तं विदित्वा तु भृगुर्निश्चक्रामाश्रमात्तदा ।
 पूजयामास च ततो विधिना नृपसत्तमम् ॥ ४९
 उवाच चैनं राजेन्द्र किं कार्यं ब्रूहि पार्थिव ।
 स चोवाच नृपस्तस्मै यदागमनकारणम् ॥ ५०
 राजोवाच ।
 अयं ब्रह्मन्नितो राजा वीतहव्यो विसर्ज्यताम् ।
 अस्य पुत्रैर्हि मे कृत्स्नो ब्रह्मन्वंशः प्रणाशितः ॥ ५१
 उत्सादितश्च विषयः काशीनां रत्नसंचयः ।
 एतस्य वीर्यदम्पस्य हतं पुत्रशतं मया ।
 अस्वेदानीं वधादद्य भविष्याम्यनृणः पितुः ॥ ५२
 तमुवाच कृपाविष्टो भृगुर्धर्मभृतांवरः ।
 नेहास्ति क्षत्रियः कश्चित्सर्वे हीमे द्विजातयः ॥ ५३
 एतत्तु वचनं श्रुत्वा भृगोस्तथ्यं प्रतर्दनः ।
 पादावुपस्पृश्य शनैः प्रहृष्टो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५४
 एवमप्यस्मि भगवन्कृतकृत्यो न संशयः ।
 य एष राजा वीर्येण स्वजातिं त्याजितो मया ॥ ५५
 अनुजानीहि मां ब्रह्मन्ध्यायस्य च शिवेन माम् ।
 त्याजितो हि मया जातिमेव राजा भृगूद्वह ॥ ५६
 ततस्तेनाभ्यनुज्ञातो ययौ राजा प्रतर्दनः ।
 यथागतं महाराज मुक्त्वा विषमिवोरगः ॥ ५७

भृगोर्वचनमात्रेण स च ब्रह्मर्षितां गतः ।
 वीतहव्यो महाराज ब्रह्मवादित्वमेव च ॥ ५८
 तस्य गृत्समदः पुत्रो रूपेणेन्द्र इवापरः ।
 शक्रस्त्वमिति यो दैत्यैर्निगृहीतः किलाभवत् ॥ ५९
 ऋग्वेदे वर्तते चाय्या श्रुतिर्यस्य महात्मनः ।
 यत्र गृत्समदो राजन्ब्राह्मणैः स महीयते ॥ ६०
 स ब्रह्मचारी विप्रर्षिः श्रीमान्गृत्समदोऽभवत् ।
 पुत्रो गृत्समदस्यापि विप्रः सावैनसोऽभवत् ॥ ६१
 सावैनसस्य पुत्रो वै वितस्त्यस्तस्य चात्मजः ।
 वितस्त्यस्य सुतस्तस्य शिवस्तश्चात्मजोऽभवत् ॥ ६२
 श्रवास्तस्य सुतश्चर्षिः श्रवसश्चाभवत्तमः ।
 तमसश्च प्रकाशोऽभूत्तनयो द्विजसत्तमः ॥ ६३
 प्रकाशस्य च वाग्निन्द्रो बभूव जयतांवरः ।
 तस्यात्मजश्च प्रमितिवेदेवेदाङ्गपारगः ॥ ६४
 घृताच्यां तस्य पुत्रस्तु रुरुनामोदपद्यत ।
 प्रमद्वरायां तु रुरोः पुत्रः समुदपद्यत ।
 शुनको नाम विप्रर्षिर्धस्य पुत्रोऽथ शौनकः ॥ ६५
 एवं विप्रत्वमगमद्वीतहव्यो नराधिपः ।
 भृगोः प्रसादाद्राजेन्द्र क्षत्रियः क्षत्रियर्षभ ॥ ६६
 एष ते कथितो वंशो राजन्गार्त्समदो मया ।
 विस्तरेण महाराज किमन्यदनुपृच्छसि ॥ ६७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति सदृष्टान्तप्रदर्शनं देवादपि पुरुषकारस्य प्राबल्यप्रतिपादनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
 दैवे पुरुषकारे च किंस्त्रिच्छ्रेष्ठतरं भवेत् ॥ १
 भीष्म उवाच ।
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 वसिष्ठस्य च संवादं ब्रह्मणश्च युधिष्ठिर ॥ २

तस्य तंप्रति मां आगतं आचक्षत कथयत ॥ ४८ ॥
 आख्यायिकातात्पर्यमाह भृगोरिति ॥ ५८ ॥ यत्र गार्त्समदं
 अनु० ३

दैवमानुषयोः किंस्त्रिक्र्मणोः श्रेष्ठमित्युत ।
 पुरा वसिष्ठो भगवान्पितामहमपृच्छत ॥ ३
 ततः पद्मोद्भवो राजन्देवदेवः पितामहः ।
 उवाच मधुरं वाक्यमर्थवद्भेतुभूषितम् ॥ ४
 बीजतो ह्यङ्कुरोत्पत्तिरङ्कुरात्पर्णसंभवः ।
 पर्णान्नालाः प्रसूयन्ते नालात्स्कन्धः प्रवर्तते ॥ ५

ब्रह्म ब्राह्मणैः समुदाहृतम् । इति ध. पाठः ॥ ६० ॥ अष्टमो-
 ऽध्यायः ॥ ८ ॥

स्कन्धात्प्रवर्तते पुष्पं पुष्पात्संवर्धते फलम् ।
 फलान्निर्वर्तते बीजं बीजात्स्यात्संभवः पुनः ॥ १६ ॥
 नाबीजं जायते किञ्चिन्न बीजेन विना फलम् ।
 बीजाद्बीजं प्रभवति नाबीजं विद्यते फलम् ॥ ७ ॥
 यादृशं वपते बीजं क्षेत्रमासाद्य वापकः ।
 सुकृते दुष्कृते वाऽपि तादृशं लभते फलम् ॥ ८ ॥
 यथा बीजं विना क्षेत्रमुत्तं भवति निष्फलम् ।
 तथा पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥ ९ ॥
 क्षेत्रं पुरुषकारस्तु दैवं बीजमुदाहृतम् ।
 क्षेत्रबीजसमायोगात्ततः सस्यं समृद्धये ॥ १० ॥
 कर्मणः फलनिर्वृत्तिं स्वयमश्नाति कारकः ।
 प्रत्यक्षं दृश्यते लोके कृतस्याप्यकृतस्य च ॥ ११ ॥
 शुभेन कर्मणा सौख्यं दुःखं पापेन कर्मणा ।
 कृतं सर्वत्र लभते नाकृतं भुज्यते क्वचित् ॥ १२ ॥
 कृती सर्वत्र लभते प्रतिष्ठां भाग्यवीक्षितः ।
 अकृती लभते अष्टः क्षते क्षारावसेचनम् ॥ १३ ॥
 तपसा रूपसौभाग्यं रत्नानि विविधानि च ।
 प्राप्यते कर्मणा सर्वं न दैवादकृतात्मना ॥ १४ ॥
 तथा स्वर्गश्च भोगश्च निष्ठा या च मनीषिता ।
 सर्वं पुरुषकारेण कृतेनेहोपलभ्यते ॥ १५ ॥
 ज्योतीषि त्रिदशा नागा यक्षाश्चन्द्रार्कमारुताः ।
 सर्वे पुरुषकारेण मानुष्याद्देवतां गताः ॥ १६ ॥
 अर्थो वा मित्रवर्गो वा ऐश्वर्यं वा कुलान्वितम् ।
 श्रीश्चापि दुर्लभा भोक्तुं तथैवाकृतकर्मभिः ॥ १७ ॥
 शौचेन लभते विप्रः क्षत्रियो विक्रमेण तु ।
 वैश्यः पुरुषकारेण शूद्रः शुश्रूषया श्रियम् ॥ १८ ॥
 नादातारं भजन्त्यर्था न क्लीवं नापि निष्क्रियम् ।
 नाकर्मशीलं नाशूरं तथा नैवातपस्विनम् ॥ १९ ॥
 येन लोकास्त्रयः सृष्टा दैत्याः सर्वाश्च देवताः ।
 स एष भगवान्विष्णुः समुद्रे तप्यते तपः ॥ २० ॥

नाकृती लभतेऽभीष्टं क्षितिः क्षीरावसेचनमिति ध. पाठः ॥ १३ ॥ चन्द्रार्कतारका इति ध. पाठः । मानुष्यात् मानुष्य-
 मुल्लङ्घ्य ॥ १६ ॥ लभते श्रियमिति सर्वत्र संबन्धः ॥ १८ ॥
 अकृते कर्माभावे सति ॥ २४ ॥ व्यापारं पुष्परूपं यान्ति
 अनुमोदन्ते । उभं धर्मविघ्नकरम् । एवं संजनयन्तुग्रा आत्म-

स्वं चेत्कर्मफलं न स्यात्सर्वमेवाफलं भवेत् ।
 लोको दैवं समालक्ष्य उदासीनो भवेद्यदि ॥ २१ ॥
 अकृत्वा मानुषं कर्म यो दैवमनुवर्तते ।
 वृथा श्राम्यति संग्राप्य पतिं क्लीबमिवाङ्गना ॥ २२ ॥
 न तथा मानुषे लोके फलमस्ति शुभाशुभे ।
 यथा त्रिदशलोके हि फलमल्पेन जायते ॥ २३ ॥
 कृतः पुरुषकारस्तु दैवमेवानुवर्तते ।
 न दैवमकृते किञ्चित्कस्यचिदातुमर्हति ॥ २४ ॥
 यथा स्थानान्यनित्यानि दृश्यन्ते दैवतेष्वपि ।
 कथं कर्म विना दैवं स्थास्यति स्थापयिष्यतः ॥ २५ ॥
 न दैवतानि लोकेऽस्मिन्व्यापारं यान्ति कस्यचित् ।
 व्यासङ्गं जनयन्त्युग्रमात्माभिभवशङ्कया ॥ २६ ॥
 ऋषीणां देवतानां च सदा भवति विग्रहः ।
 कस्य वाचा ह्यदैवं स्याद्यतो दैवं प्रवर्तते ॥ २७ ॥
 कथं तस्य समुत्पत्तिर्यतो दैवं प्रवर्तते ।
 एवं त्रिदशलोकेऽपि प्राप्यते परमं सुखम् ॥ २८ ॥
 आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ।
 आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी कृतस्याप्यकृतस्य च ॥ २९ ॥
 कृतं च विकृतं किञ्चित्सिद्ध्यते गुरुकर्मणा ।
 सुकृतं दुष्कृतं कर्म अकृतार्थं प्रपद्यते ॥ ३० ॥
 देवानां शरणं पुण्यं सर्वं पुण्यैरवाप्यते ।
 पुण्यहीनं नरं प्राप्य किं दैवं प्रकरिष्यति ॥ ३१ ॥
 पुरा ययातिर्विभ्रष्टश्चावितः पतितः क्षितौ ।
 पुनरारोपितः स्वर्गं दौहित्रैः पुण्यकर्मभिः ॥ ३२ ॥
 पुरुरवाश्च राजर्षिर्द्विजैरभिहितः पुरा ।
 ऐल इत्यभिविख्यातः स्वर्गं प्राप्तो महीपतिः ॥ ३३ ॥
 अश्वमेधादिभिर्भ्यङ्गैः सत्कृतः कोसलाधिपः ।
 महर्षिशापात्सौदासः पुरुषादत्वमागतः ॥ ३४ ॥
 अश्वत्थामा च रामश्च मुनिपुत्रौ धनुर्धरौ ।
 न गच्छतः स्वर्गलोकं वेददृष्टेन कर्मणा ॥ ३५ ॥

निर्भयशङ्कयेति ध. पाठः ॥ २६ ॥ यद्यप्येवं कर्मपरत्वं देवर्षी-
 णामस्ति तथापि अदैवं दैवाभावो न वक्तुं शक्य इत्यर्थः
 ॥ २७ ॥ यतो यस्मादैवं प्रवर्तते तस्य कर्मणोऽपि दैवं विना
 कथमुत्पत्तिः स्यान्न कथमपि ॥ २८ ॥

वसुर्यज्ञशतैरिष्टा द्वितीय इव वासवः ।
 मिथ्याभिधानेनैकेन रसातलतलं गतः ॥ ३६
 बलिवैरोचनिर्बद्धो धर्मपाशेन दैवतैः ।
 विष्णोः पुरुषकारेण पातालसदनः कृपः ॥ ३७
 शक्रस्याथ रथोपस्थे विष्टितो जनमेजयः ।
 द्विजस्त्रीणां वधं कृत्वा किं दैवेन न वारितः ॥ ३८
 अज्ञानाद्ब्राह्मणं हत्वा स्पृष्टो भालवधेन च ।
 वैशंपायनविप्रिषिः किं दैवेन न वारितः ॥ ३९
 गोप्रदानेन मिथ्या च ब्राह्मणेभ्यो महामखे ।
 पुरा नृगश्च राजर्षिः कृकलासत्वमागतः ॥ ४०
 धुन्धुमारश्च राजर्षिः सत्रेष्वेव जरां गतः ।
 प्रीतिदायं परित्यज्य सुष्वाप स गिरिव्रजे ॥ ४१
 पाण्डवानां हृतं राज्यं धार्तराष्ट्रैर्महाबलैः ।
 पुनः प्रत्याहृतं चैव न दैवाद्भुजसंश्रयात् ॥ ४२
 तपोनियमसंयुक्ता मुनयः संशितव्रताः ।
 किं ते दैवबलाच्छापमुत्सृजन्ते न कर्मणा ॥ ४३
 पापमुत्सृजते लोके सर्वं प्राप्य सुदुर्लभम् ।
 लोभमोहसमापन्नं न दैवं त्रायते नरम् ॥ ४४
 यथाऽऽग्निः पवनोद्भूतः सुसूक्ष्मोऽपि महान्भवेत् ।

तथा कर्मसमायुक्तं दैवं साधु विवर्धते ॥ ४५
 यथा तैलक्षयादीपः प्रम्लानिमुपगच्छति ।
 तथा कर्मक्षयादैवं प्रम्लानिमुपगच्छति ॥ ४६
 विपुलमपि धनौघं प्राप्य भोगान्निह्यो वा
 पुरुष इह न शक्तः कर्महीनो हि भोक्तुम् ।
 सुविहितमपि चार्थं दैवतै रक्ष्यमाणं
 पुरुष इह महात्मा प्राप्नुते नित्ययुक्तः ॥ ४७
 व्ययगुणमपि साधुं कर्मणा संश्रयन्ते
 भवति मनुजलोकाद्दैवलोको विशिष्टः ।
 बहुतरसुसमृद्ध्या मानुषाणां गृहाणि
 पितृवनभवनाभं दृश्यते चामराणाम् ॥ ४८
 न च फलति विकर्मा जीवलोके न दैवं
 व्यपनयति विमार्गं नास्ति दैवे प्रभुत्वम् ।
 गुरुमिव कृतमर्थ्यं कर्म संयाति दैवं
 नयति पुरुषकारः संचितस्तत्रतत्र ॥ ४९
 एतत्ते सर्वमाख्यातं मया वै मुनिसत्तम ।
 फलं पुरुषकारस्य सदा संदृश्य तत्त्वतः ॥ ५०
 अभ्युत्थानेन दैवस्य समारब्धेन केनचित् ।
 विधिना कर्मणा चैव स्वर्गमार्गमवाप्नुयात् ॥ ५१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति शुभाशुभकर्मफलप्रतिपादनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 कर्मणां च समस्तानां फलिनां भरतर्षभ ।

पापमपि तेजीयसां न दोषायेत्याह शक्रस्येति द्वाभ्याम् ॥ ३८ ॥
 पुण्यमपि केषांचिन्न त्राणायेत्याह गोप्रदानेनेति । कृकलासलं
 सरटवम् ॥ ४० ॥ प्रीतिदायं देवैर्दत्तं वरम् । सुष्वाप सत्र-
 फलं नाप्तवानित्यर्थः । प्रतिरङ्गं परित्यज्येति ट, थ, ध-
 पाठः ॥ ४१ ॥ न दैवात् प्रत्याहृतमपि तु भुजसंश्रया-
 देवेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ अपितु कर्मणोत्सृजन्ते न तु दैवबलादि-
 त्यर्थः ॥ ४३ ॥ पापं पापिनं प्रति सर्वमैश्वर्यादिकं गुणजातं
 लोके प्राप्य उपेत्यापि तमुत्सृजते इति योजना । एतदेव स्पष्ट-
 यति लोभेति । पापमुत्सृजतां नृणां धर्मं प्राहुः सुदुर्लभमिति
 थ, ध, पाठः ॥ ४४ ॥ व्यय एव गुणः स्वभावो यस्य तं

फलानि महतां श्रेष्ठ प्रबृहि परिपृच्छतः ॥ १
 भीष्म उवाच ।

रिक्तम् । साधुं कर्मणा सदाचारेण निमित्तेन श्रद्धैकप्रिया देवाः
 संश्रयन्ते । ततश्च श्रेष्ठैः फलैरेनं योजयन्तीत्याह भवतीति ।
 समृद्ध्या उपेतम् । गृहाणि गृहम् । बहुलमार्थम् । पितृवनभव-
 नाभं इमशानगृहतुल्यम् । अमराणां अमरैः ॥ ४८ ॥ विकर्मा
 कर्महीनः । न च फलति फलं तृप्त्यादिकं न प्राप्नोति । नापि
 केवलं दैवं विमार्गगामिनं नरं व्यपनयति विमार्गादन्यत्र नयति ।
 अतएव दैवे प्रभुत्वं नास्ति । किंतु दैवं कर्तृकर्म संयाति पुरुष-
 कारमनुसरति । गुरुं शिष्य इवेत्यर्थः । अतएव पुरुषकारो यत्र
 यत्र विषये संचितः सम्यगनुष्ठितस्तत्रतत्र दैवं नयति ॥ ४९ ॥
 संदृश्य सम्यक्योगजदृष्ट्याऽनुभूय ॥ ५० ॥ नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

सुदीर्घमतिनिःश्वस्य दीनो वाक्यमुवाच ह ॥ २०
 अनतिक्रमणीयानि दैवतानि शचीपते ।
 यत्राभवंस्तत्र भवांस्तन्निबोध सुराधिप ॥ २१
 अस्मिन्नहं द्रुमे जातः साधुभिश्च गुणैर्युते ।
 बालभावेन संगुप्तः शत्रुभिश्च न धर्षितः ॥ २२
 किमनुकोश्य वैफल्यमुत्पादयसि मेऽनघ ।
 'अनुरक्तस्य भक्तस्य संपृशे न च पावकम् ।'
 आनृशंस्याभियुक्तस्य भक्तस्यानन्यगस्य च ॥ २३
 अनुक्रोशो हि साधूनां महद्दर्मस्य लक्षणम् ।
 अनुक्रोशश्च साधूनां सदा प्रीतिं प्रयच्छति ॥ २४
 त्वमेव दैवतैः सर्वैः पृच्छ्यसे धर्मसंशयात् ।
 अतस्त्वं देवदेवानामाधिपत्ये प्रतिष्ठितः ॥ २५
 नार्हसे मां सहस्राक्ष द्रुमं त्याजयितुं चिरात् ।

समस्थमुपजीवन्वै विषमस्थं कथं त्यजेत् ॥ २६
 तस्य वाक्येन सौम्येन हर्षितः पाकशासनः ।
 शुकं प्रोवाच धर्मज्ञमानृशंस्तेन तोषितः ॥ २७
 वरं वृणीष्वेति तदा स च वत्रे वरं शुकः ।
 आनृशंस्वपरो नित्यं तस्य वृक्षस्य संभवम् ॥ २८
 विदित्वा च दृढां भक्तिं तां शुके शीलसंपदम् ।
 प्रीतः क्षिप्रमथो वृक्षममृतेनावसिक्तवान् ॥ २९
 ततः फलानि पत्राणि शाखाश्चापि मनोहराः ।
 शुकस्य दृढभक्तित्वाच्छ्रीमत्तां प्राप स द्रुमः ॥ ३०
 शुकश्च कर्मणा तेन आनृशंस्वकृतेन वै ।
 आयुषोन्ते महाराज प्राप शकसलोकताम् ॥ ३१
 एवमेव मनुष्येन्द्र भक्तिमन्तं समाश्रितः ।
 सर्वार्थसिद्धिं लभते शुकं प्राप्य यथा द्रुमः ॥ ३२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति ब्राह्मणप्रशंसनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 यथैव ते नमस्कार्याः प्रोक्ताः शक्रेण मानद ।
 एतन्मे सर्वमाचक्ष्व येभ्यः स्पृहयसे नृप ॥ १
 उत्तमापद्रुतस्यापि यत्र ते वर्तते मनः ।
 मनुष्यलोके सर्वस्मिन्पदमुत्रेह चाप्युत ॥ २
 भीष्म उवाच ।
 स्पृहयामि द्विजातिभ्यो येषां ब्रह्म परं धनम् ।
 येषां संप्रत्ययः स्वर्गस्तपःस्वाध्यायसाधनम् ॥ ३
 येषां बालाश्च वृद्धाश्च पितृपैतामर्ही धुरम् ॥
 उद्वहन्ति न सीदन्ति तेभ्यो वै स्पृहयाम्यहम् ॥ ४
 विद्यास्वभिविनीतानां दान्तानां मृदुभाषिणाम् ।
 श्रुतवृत्तोपपन्नानां सदाऽक्षरविदां सताम् ॥ ५
 संसत्सु वदतां तात हंसानामिव सङ्घशः ।

मङ्गल्यरूपा रुचिरा दिव्यजीमूतनिःस्वनाः ॥ ६
 सम्यगुच्चरिता वाचः श्रूयन्ते हि युधिष्ठिर ।
 शुश्रूषमाणे नृपतौ प्रेत्य चेह सुखावहाः ॥ ७
 ये चापि तेषां श्रोतारः सदा सदसि संमताः ।
 विज्ञानगुणसंपन्नास्तेभ्यश्च स्पृहयाम्यहम् ॥ ८
 सुसंस्कृतानि प्रयताः शुचीनि गुणवन्ति च ।
 ददत्यन्नानि तृप्त्यर्थं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिर ।
 ये चापि सततं राजंस्तेभ्यश्च स्पृहयाम्यहम् ॥ ९
 शक्यं ह्येवाहवे योद्धुं न दातुमनमृयितुम् ॥ १०
 शूरा वीराश्च शतशः सन्ति लोके युधिष्ठिर ।
 तेषां संख्यायमानानां दानशूरो विशिष्यते ॥ ११
 'भद्रं तु जन्म संप्राप्य भूयो ब्राह्मणको भवेत् ।
 बन्धुमध्ये कुले जातः सुदुरापमवाप्नुयात् ॥' १२

अनुकोश्य कृपायित्वा । वैफल्यं जन्मन इति शेषः ॥ २३ ॥
 संशयात् संशयं प्राप्य । अतः संशयच्छेत्तुत्वात् ॥ २५ ॥
 संभवं सम्यगैश्वर्यं वरं वत्रे ॥ २८ ॥ एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥
 वदमुत्रेह च हितं तद्वेति शेषः ॥ २२ ॥ अक्षरं ब्रह्म तद्विदाम्

॥ ५ ॥ हंससाहस्यं क्षीरनीरयोरेव सारासारयोर्विवेचनात् ॥ ६ ॥
 नृपतौ नृपतेः समीपे उच्चरिताः ॥ ७ ॥ ये चापि तेषां दातार
 इति ध. पाठः ॥ ८ ॥

धन्यः स्यां यद्यहं भूयः सौम्यब्राह्मणकोपि वा ।
 कुले जातो धर्मगतिस्तपोविद्यापरायणः ॥ १३
 न मे त्वत्तः प्रियतरो लोकेऽस्मिन्पाण्डुनन्दन ।
 त्वत्तश्चापि प्रियतरा ब्राह्मणा एव भारत ॥ १४
 यथा मम प्रियतमास्त्वत्तो विप्राः कुरुत्तम ।
 तेन सत्येन गच्छेयं लोकान्यत्र स शन्तनुः ॥ १५
 न मे पिता प्रियतरो ब्रह्मणेभ्यस्तथाऽभवत् ।
 न मे पितुः पिता वाऽपि ये चान्येऽपि सुहृजनाः ॥
 न हि मे वृजिनं किञ्चिद्विद्यते ब्राह्मणेष्विह ।
 अणु वा यदि वा स्थूलं विद्यते साधुकर्मसु ॥ १७
 कर्मणा मनसा वाऽपि वाचा वाऽपि परंतप ।
 यन्मे कृतं ब्राह्मणेभ्यस्तेनाद्य न तपाम्यहम् ॥ १८
 ब्रह्मण्य इति मामाहुस्तथा वाचाऽसि तोषितः ।
 एतदेव पवित्रेभ्यः सर्वेभ्यः परमं स्मृतम् ॥ १९
 पश्यामि लोकानमलाञ्छुचीन्ब्राह्मणतोषणात् ।
 तेषु मे तात गन्तव्यमहाय च चिराय च ॥ २०
 यथा भर्त्राश्रयो धर्मः स्त्रीणां लोके युधिष्ठिर ।
 स देवः सा गतिर्नान्या क्षत्रियस्य तथा द्विजाः ॥ २१
 क्षत्रियः शतवर्षी च दशवर्षी द्विजोत्तमः ।
 पितापुत्रौ च विज्ञेयौ तयोर्हि ब्राह्मणो गुरुः ॥ २२

नारी तु पत्यभावे वै देवरं कुरुते पतिम् ।
 पृथिवी ब्राह्मणालाभे क्षत्रियं कुरुते पतिम् ॥ २३
 'ब्राह्मणानुज्ञया ग्राह्यं राज्यं च सपुरोहितैः ।
 तद्रक्षणेन स्वर्गोऽस्य तत्कोपान्नरकोऽक्षयः ॥' २४
 पुत्रवच्चैव ते रक्ष्या उपास्या गुरुवच्च ते ।
 अग्निवच्चोपचार्या वै ब्राह्मणाः कुरुसत्तम ॥ २५
 ऋजून्सतः सत्यशीलान्सर्वभूतहिते रतान् ।
 आशीविषानिव क्रुद्धान्द्रिजान्परिचरेत्सदा ॥ २६
 तेजसस्तपसश्चैव नित्यं विभ्येद्युधिष्ठिर ।
 उभे चैते परित्याज्ये तेजश्चैव तपस्तथा ॥ २७
 व्यवसायस्तयोः शीघ्रमुभयोरेव विद्यते ।
 हन्युः क्रुद्धा महाराज ब्राह्मणा ये तपस्विनः ॥ २८
 'दूरतो मातृवत्पूज्या विप्रदाराः सुरक्षया ।
 अकोपनापराधेन भूयो नरकमश्नुते ॥ २९
 भूयः स्यादुभयं दत्तं ब्राह्मणाद्यदकोपनात् ।
 कुर्यादुभयतः शेषं दत्तशेषं न शेषयेत् ॥ ३०
 दण्डपाणिर्यथा गोष्ठं पालो नित्यं हि रक्षयेत् ।
 ब्राह्मणेषु स्थितं ब्रह्म क्षत्रियः परिपालयेत् ॥ ३१
 पितेव पुत्रान्नक्षेथा ब्राह्मणान्ब्रह्मतेजसः ।
 गृहे चैषामवेक्षेथाः किंस्विदस्तीति जीवनम् ॥ ३२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरंप्रति क्रमेण क्रोधस्यातिथेश्च निन्दाप्रशंसनपरवेदचतुष्टयसंवादानुवादः ॥ १ ॥

'भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

ब्राह्मणकः कुत्सितब्राह्मणोपि यद्यहं स्यां तर्हि धन्यः किमुत
 कुले जातः ॥ १३ ॥ वृजिनं संकटम् । फलाशेतियावत् ।
 पूज्यत्वादेव तान्पूजयामि नतु फलायेत्यर्थः ॥ १७ ॥ तेन
 ब्राह्मणाराधनेन । न तपामि न व्यथां प्राप्नोमि ॥ १८ ॥
 ब्रह्मण्यो ब्रह्मजातौ आसक्तः ॥ १९ ॥ ब्राह्मणाद्विभ्येत
 नतु तत्र तेजस्तपसी स्त्रीये प्रकाशयेदित्यर्थः । तेजः
 क्रोधबलम् । तपो योगबलम् ॥ २७ ॥ तयोस्तपस्तेज-
 सोर्ब्राह्मणक्षत्रियस्थयोर्व्यवसायः फलमभिभवरूपं शीघ्रं तीव्रं

चतुर्णामपि वेदानां संवादं शृणु पुत्रक ॥ १
 ऋग्वेद उवाच ।

तथापि तपस्विन एवेतरान् हन्युर्न तेजस्विन इत्यर्थः ॥ २८ ॥
 स्वच्छोपे पद्ममी । अकोपनं ब्राह्मणं प्राप्य यद्भूयः बहुतरं
 उभयं तपस्तेजआख्यं स्यात् तद्दत्तं खण्डितं भवतीति शेषः ।
 उभयत उभयं चेत् शेषं कुर्यान्न तद्दत्तशेषं शेषयेदित्यन्वयः ।
 द्वाभ्यां अन्योन्यस्मिन्प्रयुक्तं तेजआदिद्वयं न निःशेषं नश्यति
 किंतु शेषम् । क्षमावता खण्डितस्य तस्यावशिष्टं तु न शेषवेद्य
 शिष्यते अपितु निःशेषमेव नश्यतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ अभावे
 तद्देयमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

* एतदादिसप्तदशोऽध्याया दाक्षिणात्यकोशेष्वेव दृश्यन्ते । ऋ. पाठे न दृश्यन्ते ।

गृहानाश्रयमाणस्य अग्निहोत्रं च जुह्वतः ।
 सर्वं सुकृतमादत्ते यः साये नुद्यतेऽतिथिः ॥ २
 यजुर्वेद उवाच ।
 न स्कन्दते न व्यथते नास्योर्ध्वं सर्पते रजः ।
 वरिष्ठमग्निहोत्राच्च ब्राह्मणस्य मुखे हुतम् ॥ ३
 सामवेद उवाच ।
 न चेद्वन्ति पितरं मातरं वा
 न ब्राह्मणं नापवादं करोति ।

यत्किञ्चिदन्यद्भुजिनं करोति
 ग्रीतोऽतिथिस्तदुपहन्ति पापम् ॥ ४
 अथर्ववेद उवाच ।
 यत्क्रोधनो यजते यद्दाति
 यद्वा तपस्तप्यति यज्जुहोति ।
 वैवस्वतो हरते सर्वमस्य
 मोघं चेष्टं भवति क्रोधनस्य ॥ ५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति ब्राह्मणानां पतिव्रतानां च महिमप्रतिपादकेन्द्राभ्यादिसंवादानुवादः ॥ १ ॥

‘भीष्म उवाच ।
 भूयस्तु शृणु राजेन्द्र धर्मान्धर्मभृतांवर ॥ १
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 इन्द्राभ्योः सूर्यश्च्योश्च तन्मे निगदतः शृणु ॥२
 इन्द्र उवाच ।
 राज्ये विप्रान्प्रपश्यामि कामक्रोधविवर्जितान् ।
 एतेन सत्यवाक्येन पादः कुम्भस्य पूर्यताम् ॥ ३
 अग्निरुवाच ।

यथाऽहं तत्र नाश्रामि यत्र नाश्रन्ति वै द्विजाः ।
 एतेन सत्यवाक्येन पादः कुम्भस्य पूर्यताम् ॥ ४
 सूर्य उवाच ।
 यथा गोब्राह्मणस्यार्थे न तपामि यथावलम् ।
 एतेन सत्यवाक्येन पादः कुम्भस्य पूर्यताम् ॥ ५
 शच्युवाच ।
 कर्मणा मनसा वाचा नावमन्ये पुरन्दरम् ।
 एतेन सत्यवाक्येन पादः कुम्भस्य पूर्यताम् ॥ ६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति भगवन्महिमप्रतिपादकव्यासवासुदेवसंवादानुवादः ॥ १ ॥

‘भीष्म उवाच ।
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 मद्रराजस्य संवादं व्यासस्य च महात्मनः ॥ १
 वैताने कर्मणि तते कुन्तीपुत्र यथा पुरा ।
 उक्तः स भगवान्यज्ञे तथा तत्राशृणोद्भवान् ॥ २
 मद्रराज उवाच ।
 कानि तीर्थानि भगवन्फलार्थाश्चेह केऽऽश्रमाः ।

क इज्यते कश्च यज्ञः को यूपः क्रमते च कः ॥३
 कश्चाध्वरे शस्यते गीतिशब्दैः
 कश्चाध्वरे गीयते वल्गुभाषैः ।
 को ब्रह्मशब्दैः स्तुतिभिः स्तूयते च
 कस्येह वै हविरध्वर्यवः कल्पयन्ति ॥ ४
 वर्णाश्रमे गोफले कश्च सोमे
 कश्चोकारः कश्च वेदार्थमार्गः ।

यथा राज्यं प्रपास्यामि कामक्रोधविवर्जित इति पाठान्तरम् ।
 पास्यामि पालयिष्यामि । पा पालन इति धातोः । पादः
 कुम्भस्य पूर्यतामिति । चतुर्भागादेको भागः पादः । कुम्भे

एकपादोनतयोदकपूरिते सति चतुर्थः पादः स्वयमेव पूर्यता-
 मिल्यर्थः । यथा सत्यबलेनाग्निरनुष्णो भवति तद्वदित्यर्थः ॥ ३ ॥
 चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पृष्टस्तन्मे ब्रूहि सर्वं महर्षे
लोकज्येष्ठं कस्य विज्ञानमाहुः ॥ ५
द्वैपायन उवाच ।
लोकज्येष्ठं यस्य विज्ञानमाहु-
र्योनिज्येष्ठं यस्य वदन्ति जन्म ।
पूतात्मानो ब्राह्मणा वेदमुख्या
अस्मिन्प्रश्नो दीयतां केशवाय ॥ ६
ब्राह्मण उवाच ।
बालो जात्या क्षत्रधर्मार्थशीलो
जातो देवक्यां शूरपुत्रेण वीर ।
वेतुं वेदानर्हते क्षत्रियो वै
दाशार्हाणामुत्तमः पुष्कराक्षः ॥ ७
वासुदेव उवाच ।
पाराशर्यं ब्रूहि यद्ब्राह्मणेभ्यः
प्रीतात्मा वै ब्रह्मकल्पः सुमेधाः ।
पृष्टो यज्ञार्थं पाण्डवस्यातितेजा
एतच्छ्रेयस्तस्य लोकस्य चैव ॥ ८
व्यास उवाच ।

उक्तं वाक्यं यद्भवान्मामवोच-
त्प्रश्नं चित्रं नाहमत्रोत्सहेऽद्य ।
छेतुं विस्पष्टं तिष्ठति त्वद्विधे वै
लोकज्येष्ठे विश्वरूपे सुनाभे ॥ ९
वासुदेव उवाच ।
तत्त्वं वाक्यं ब्रूहि यत्त्वं महर्षे
यस्मिन्कृष्णः प्रोच्यते वै यथावत् ।
प्रीतस्तेऽहं ज्ञानशक्त्या यथाव-
त्तस्मान्निर्देशे कर्मणां ब्रूहि सिद्धिम् ॥ १०
वैशंपायन उवाच ।
उक्तवाक्ये सत्तमे यादवानां
कृष्णो व्यासः प्राञ्जलिर्वासुदेवम् ।
विप्रैः सार्धं पूजयन्देवदेवं
कृष्णं विष्णुं वासुदेवं वभाषे ॥ ११
व्यास उवाच ।
आनन्त्यं ते विश्वकर्मस्तवैवं
रूपं पौराणं शाश्वतं च ध्रुवं च ।
कस्ते बुद्ध्येद्वेदेवादिषु चैत-
लोके ह्यस्मिञ्शासकस्त्वं पितेव ॥ १२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरंप्रति भगवन्महिमप्रतिपादकव्यासवचनानुवादः ॥ १ ॥

‘भीष्म उवाच ।
द्वारकायां यथा प्राह पुराऽयं मुनिसत्तमः ।
वेदविप्रमयत्वं तु वासुदेवस्य तच्छृणु ॥ १
यूपं विष्णुं वासुदेवं विजान-
न्सर्वान्विप्रान्बोधते तत्त्वदर्शी ।
विष्णुं क्रान्तं वासुदेवं विजान-
न्विप्रो विप्रत्वं गच्छते तत्त्वदर्शी ॥ २
विष्णुर्यज्ञस्त्विज्यते चापि विष्णुः
कृष्णो विष्णुर्यश्च कृत्स्नः प्रभुश्च ।
कृष्णो वेदाङ्गं वेदवादाश्च कृष्ण
एवं जानन्ब्राह्मणो ब्रह्म एति ॥ ३
अनु० ४

स्थानं सर्वं वैष्णवं यज्ञमार्गे
चातुर्होत्रं वैष्णवं तत्र कृष्णः ।
सर्वैर्भविरेज्यते सर्वकामैः
पुण्याल्लोकान्ब्राह्मणाः प्राप्नुवन्ति ॥ ४
सोमं सद्भावाद्ये च जातं पिवन्ति
दीप्तिं कर्म ये विदानाश्चरन्ति ।
एकान्तमिष्टं चिन्तयन्तो दिविस्था-
स्ते वै स्थानं प्राप्नुवन्ति व्रतज्ञाः ॥ ५
ओमित्येतद्व्यायमानो न गच्छे-
दुर्गं पन्थानं पापकर्मापि विप्रः ।
सर्वं कृष्णं वासुदेवं हि विप्राः
कृत्वा ध्यानं दुर्गतिं न प्रयान्ति ॥ ६

आज्यं यज्ञः सुक्सुवौ यज्ञदाता
इच्छा पत्नी पत्तिशाला हवींषि ।
इध्माः पुरोडाशं सर्वदा होतृकर्ता
कृत्स्नं विष्णुं संविजानंस्तमेति ॥ ७

योगेयोगे कर्मणां चाभिहारे
युक्ते वैताने कर्मणि ब्राह्मणस्य ।
पुष्यर्थेषु प्रामुयात्कर्मसिद्धिं
शान्त्यर्थेषु प्रामुयात्सर्वशान्तिम् ॥ ८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति भक्तिश्रद्धादीनां मुक्तिसाधनताप्रतिपादकव्यासवाक्यानुवादः ॥ १ ॥

द्वैपायन उवाच ।
श्रद्धात्यागं निर्दृतिं चापि पूजां
सत्यं धर्मं यः कृतं चाभ्युपैति ।
कामद्वेषौ त्यज्य सर्वेषु तुल्यः
श्रद्धापूतः सर्वयज्ञेषु योग्यः ॥ १
यस्मिन्यज्ञे सर्वभूताः प्रहृष्टाः
सर्वे चारम्भाः शास्त्रदृष्टाः प्रवृत्ताः ।
धर्म्यैरर्ध्वैर्ये यजन्ते ध्रुवं ते
पूतात्मानो धर्ममेकं भजन्ते ॥ २
एकाक्षरं द्व्यक्षरमेकमेव
सदा यजन्ते नियताः प्रतीताः ।

दृष्ट्वा मनागर्चयित्वा स विप्राः
सतां मार्गं तं ध्रुवं संभजन्ते ॥ ३
पापात्मानः क्रोधरागाभिभूताः
कृष्णे भक्ता नाम संकीर्तयन्तः ।
पूतात्मानो यज्ञशीलाः सुमेधा
यज्ञस्थान्ते कीर्तिलोकान्भजन्ते ॥ ४
एको वेदो ब्राह्मणानां बभूव
चतुष्पादस्त्रिगुणो ब्रह्मशीर्षः ।
पादंपादं ब्राह्मणा वेदमाहु-
स्त्रेताकाले तं च तं विद्धि शीर्षम् ॥ ५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णमहिमप्रतिपादकव्यासमद्राजसंवादानुवादः ॥ १ ॥

द्वैपायन उवाच ।
सर्वे वेदाः सर्ववेद्याः सशास्त्राः
सर्वे यज्ञाः सर्वे इज्यश्च कृष्णाः ।
विदुः कृष्णं ब्राह्मणास्तत्त्वतो ये
तेषां राजन्सर्वयज्ञः समाप्तः ॥ १
ज्ञेयो योगी ब्राह्मणैर्वेदतत्त्वै-
रारण्यकैः सैष कृष्णः प्रभुत्वात् ।
सर्वान्यज्ञान्ब्राह्मणान्ब्रह्म चैव
व्याप्यातिष्ठेदेवदेवस्त्रिलोके ॥ २

स एष देवः शक्रमीशं यजानं
प्रीत्या प्राह क्रतुयष्टारमग्न्यम् ।
न मा शक्रो वेदवेदार्थतत्त्वा-
द्भक्तो भक्त्या शुद्धभावप्रधानः ॥ ३
मा जानन्ते ब्रह्मशीर्षं वरिष्ठं
विश्वे विश्वं ब्रह्मयोनिं ह्ययोनिम् ।
सर्वत्राहं शाश्वतः शाश्वतेशः
कृत्स्नो वेदोऽग्निर्निर्गुणोऽनन्ततेजाः ॥ ४
सर्वे देवा वासुदेवं यजन्ते
ततो बुद्ध्या मार्गमाणास्तनूनाम् ।

सर्वान्कामान्प्राप्नुवन्ते विशाला-
स्त्रैलोक्येऽस्मिन्कृष्णनामाभिधानात् ॥ ५
कृष्णो यज्ञैरिज्यते यायजूकैः
कृष्णो वीर्यैरिज्यते विक्रमद्भिः ।
कृष्णो वाक्यैरिज्यते संमृशानैः
कृष्णो मुक्तैरिज्यते वीतमोहैः ॥ ६
विद्यावन्तः सोमपा ये विपापा
इष्ट्वा यज्ञैर्गोचरं प्रार्थयन्ते ।
भगवानुवाच ।
सर्वं क्रान्तं देवलोकं विशाल-
मन्ते गत्वा मुक्तिलोकं भजन्ति ॥ ७
एवं सर्वे त्वाश्रमाः सुव्रता ये
मां जानन्तो यान्ति लोकानदीनान् ।
ये ध्यानदीक्षामुद्रहन्तो विपापा
ज्योतिर्भूत्वा देवलोकं भजन्ति ॥ ८
पूज्यन्ते मां पूजयन्तः प्रहृष्टा
मां जानन्तः श्रद्धया वासुदेवम् ।

भक्त्या तुष्टोऽहं तस्य सर्वं प्रयच्छे
सत्वस्पृष्टो वीतमोहोऽयमेति ॥ ९
द्वैपायन उवाच ।
ज्योतींषि शुक्लानि च यानि लोके
त्रयो लोका लोकपालास्त्रयश्च ।
त्रयोऽग्रयश्चाहुतयश्च पञ्च
सर्वे देवा देवकीपुत्र एव ॥ १०
भीष्म उवाच ।
व्यासस्यैतद्वचः श्रुत्वा मद्रराजः सहर्षिभिः ।
व्यासं कृष्णं च विधिवत्प्रीतात्मा प्रत्यपूजयत् ॥ ११
वैशंपायन उवाच ।
कविः प्रयातस्तु महर्षिपुत्रो
द्वैपायनस्तद्वचनं निशम्य ।
जगाम पृथ्वीं शिरसा महात्मा
नमश्च कृष्णाय चकार भीष्मः ॥ १२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीकृष्णेन भीष्मं प्रति युधिष्ठिराय गरुडोपाख्यानकथनचोदना ॥ १ ॥

‘युधिष्ठिर उवाच ।
गरुडः पक्षिणां श्रेष्ठ इति पूर्वं पितामह ।
उक्तस्त्वया महाबाहो श्वेतवाहं प्रशंसता ॥ १
अत्र कौतूहल इति श्रवणे जायते मतिः ।
कथं गरुत्मान्पक्षीणां श्रेष्ठ्यं प्राप परन्तप ॥ २
सुपर्णो वैनतेयश्च केन शत्रुश्च भोगिनाम् ।
किंवीर्यः किंबलश्चासौ वक्तुमर्हसि भारत ॥ ३
भीष्म उवाच ।
वासुदेव महाबाहो देवकी सुप्रजास्त्वया ।
श्रुतं ते धर्मराजस्य मम हर्षविवर्धन ॥ ४

सुपर्णं शंस इत्येव मामाह कुरुनन्दनः ।
अस्य प्रवक्तुमिच्छामि त्वयाऽज्ञप्तो महाद्युते ॥ ५
त्वं हि शौरे महाबाहो सुपर्णः प्रोच्यसे पुरा ।
अनादिनिधने काले गरुडश्चासि केशव ॥ ६
तस्मात्पूर्वं प्रसाद्य त्वां धर्मपुत्राय धीमते ।
गरुडं पततांश्रेष्ठं वक्तुमिच्छामि माधव ॥ ७
वासुदेव उवाच ।
यथैव मां भवान्वेद तथा वेद युधिष्ठिरः ।
यथा च गरुडो जातस्तथाऽसौ ब्रूहि तस्वतः ॥ ८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

कश्यपेन स्वभार्ययोः कद्रुविनतयोः क्रमेण पुत्रसहस्रतद्गुणलाभरूपवरदानम् ॥ १ ॥ कद्रुः अण्डसहस्रात्सर्वसहस्रविनिर्गमे उत्कण्ठितया विनतया स्त्रीयाण्डद्वये एकतराण्डविभेदनम् ॥ २ ॥ अकालेऽण्डभेदनादसमग्राङ्गतया जातेनारुणेन विनतायै द्वास्वप्राप्तिरूपशापदानम् ॥ ३ ॥

‘भीष्म उवाच ।

युधिष्ठिर महाबाहो शृणु राजन्यथातथम् ।
गरुडं पक्षिणां श्रेष्ठं वैनतेयं महाबलम् ॥ १
तथा च गरुडो राजन्सुपर्णश्च यथाऽभवत् ।
यथा च भुजगान्हन्ति तथा मे भुवतः शृणु ॥२
पुराऽहं तात रामेण जामदग्न्येन धीमता ।
कैलासशिखरे रम्ये मृगान्निघ्नसहस्रशः ॥ ३
तमहं तात दृष्ट्वैव शस्त्राण्युत्सृज्य सर्वशः ।
अभिवाद्य पूर्वं रामाय विनयेनोपतस्थिवान् ॥ ४
तमहं कथान्ते वरदं सुपर्णस्य बलौजसी ।
अपृच्छं स च मां प्रीतः प्रत्युवाच युधिष्ठिर ॥ ५
कद्रुश्च विनता चास्तां प्रजापतिसुते उभे ।
ते तु धर्मेणोपयेमे मारीचः कश्यपः प्रभुः ॥ ६
प्रादात्ताभ्यां वरं प्रीतो भार्याभ्यां सुमहातपाः ॥ ७
तत्र कद्रुर्वरं वत्रे पुत्राणां दशतः शतम् ।
तुल्यतेजःप्रभावानां सर्वेषां तुल्यजन्मनाम् ॥ ८
विनता तु वत्रे द्वौ पुत्रौ वीरौ भरतसत्तम ।
कद्रुपुत्रसहस्रेण तुल्यवेगपराक्रमौ ॥ ९
स तु ताभ्यां वरं प्रादात्तथेत्युक्त्वा महातपाः ।
जनयामास तान्पुत्रांस्ताभ्यामासीद्यथा पुरा ॥ १०
कद्रुः प्रजज्ञे ह्यण्डानां तथैव दशतःशतम् ।
अण्डे द्वे विनता चैव दर्शनीयतरे शुभे ॥ ११

तानि त्वण्डानि तु तयोः कद्रुविनतयोर्द्वयोः ।
सोपस्वेदेषु पात्रेषु निदधुः परिचारिणः ॥ १२
निस्सरन्ति तदाऽण्डेभ्यः कद्रुपुत्रा भुजङ्गमाः ।
पञ्चवर्षशते काले दृष्ट्वाऽमोघबलौजसः ॥ १३
विनता तेषु जातेषु पद्मगेषु महात्मसु ।
विपुत्रा पुत्रसंतापादण्डभेकं विभेद ह ॥ १४
किमनेन करिष्येऽहमिति वाक्यमभाषत ।
नहि पञ्चशते काले पुरा पुत्रौ ददर्श सा ॥ १५
सापश्यदण्डान्निष्क्रान्तं विनापुत्रं मनस्विनम् ।
पूर्वकायोपसंपन्नं वियुक्तमितरेण ह ॥ १६
दृष्ट्वा तु तं तथारूपमसमग्रशरीरिणम् ।
पुत्रदुःखान्विताऽशोचत्स च पक्षी तथा गतः ॥ १७
अब्रवीच्च मुदा युक्तः पर्यश्रुनयनस्तदा ।
मातरं च पलाशी ह हतोऽहमिति चासकृत् ॥ १८
न त्वया काङ्क्षितः कालो यावानेवात्यगात्पुरा ।
आवां भवाव पुत्रौ ते श्वसनाद्बलवचरौ ॥ १९
ईर्ष्याक्रोधाभिभूतत्वाद्योहमेवं कृतस्त्वया ।
तस्माच्चमपि मे मातर्दासीभावं गमिष्यसि ॥ २०
पञ्चवर्षशतानि त्वं स्पर्धसे वै यया सह ।
दासी तस्या भवित्रीति साश्रुपातमुवाच ह ॥ २१
एष चैव महाभागे बली बलवतांवरः ।
मोक्षयिष्यति ते मातर्दासीभावान्ममानुजः ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

वर्षसहस्रान्ते परिणतादण्डाद्विनिर्गतेन गरुडेन मानृपार्थं विहाय चिराद्देशान्तरेष्वेव संचरणम् ॥ १ ॥ कदाचन कद्रु-
विनताभ्यां समुद्रान्ते उच्चैश्रवसो हयस्य दर्शनम् ॥ २ ॥ कद्रुः हयस्य वर्णं पृष्ट्या विनतया सर्वाङ्गश्वेतत्वकथनम् ।
कद्रुः तु नीलवालत्वकथनम् ॥ ३ ॥ तथा विवदमानाभ्यां ताभ्यां स्तोक्तव्यत्यासे अन्यतरयाऽन्यतरस्या द्वास्ववहनरूपपण-
बन्धनम् ॥ ४ ॥

‘भीष्म उवाच ।

विनता पुत्रशोकार्ता शापाङ्गीता च भारत ।

प्रतीक्षते स्म तं कालं यः पुत्रोक्तस्तदाऽभवत् ॥ १

रामेण संगत इति शेषः ॥ ३ ॥ विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

ततोऽप्यतीते पञ्चशते वर्षाणां कालसंयुगे ।
 गरुडोऽथ महावीर्यो जज्ञे भुजगभृग्वली ॥ २
 बन्धुरास्यः शिखी पत्रकोशः कूर्मनखो महान् ।
 रक्ताक्षः संहतग्रीवो ह्रस्वपादो महाशिराः ॥ ३
 यस्त्वण्डात्स विनिर्मिन्नो निष्क्रान्तो भरतर्षभ ।
 विनतापूर्वजः पुत्रः सोऽरुणो दृश्यते दिवि ॥ ४
 पूर्वा दिशामभिप्रेत्य सूर्यस्योदयनं प्रति ।
 अरुणोऽरुणसंकाशो नाम्ना चैवारुणः स्मृतः ॥ ५
 जातमात्रस्तु विहगो गरुडः पन्नगाशनः ।
 विहाय मातरं क्षिप्रमगमत्सर्वतो दिशः ॥ ६
 स तदा वदधेऽतीव सर्वकामैः सदाऽर्चितः ।
 पितामहविसृष्टेन भोजनेन विशांपते ॥ ७
 तस्मिंश्च विहगे तत्र यथाकामं विवर्धति ।
 कद्रुश्च विनता चैवागच्छतां सागरं प्रति ॥ ८
 ददृशाते तु ते यान्तमुच्चैश्श्रवसमन्तिकात् ।
 स्वात्वोपवृत्तं त्वरितं पीतवन्तं च वाजिनम् ॥ ९

ततः कद्रुहंसन्त्येव विनतामिदमब्रवीत् ।
 हयस्य वर्णः को न्वत्र ब्रूहि यस्ते मतः शुभे ॥ १०
 विनतोवाच ।
 एकवर्णो ह्यो राज्ञि सर्वश्वेतो मतो मम ।
 वर्णं वा कीदृशं तस्य मन्यसे त्वं मनस्विनि ॥ ११
 कद्रुरुवाच ।
 सर्वश्वेतो मतस्तुभ्यं य एष हयसत्तमः ।
 ब्रूहि कल्याणि दीव्यावो वर्णान्यत्वेन भामिनि १२
 विनतोवाच ।
 यद्यार्ये दीव्यसि त्वं मे कः पणो नो भविष्यति ।
 सा तज्ज्ञात्वा पणेर्यं वै ज्ञात्वा तु विपणे त्वया ॥ १३
 कद्रुरुवाच ।
 जिता दासी भवेर्मे त्वमहं चाप्यसितेक्षणे ।
 नैकवर्णैकवर्णत्वे विनते रोचते च ते ॥ १४
 रोचते मे पणे राज्ञि दासीत्वेन न संशयः ।
 सत्यमातिष्ठ भद्रं ते सत्ये स्थास्यामि चाप्यहम् १५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

कद्रुः स्वपुत्रान्प्रति विनतया सह स्वस्य पणबन्धननिवेदनपूर्वकमुच्चैश्श्रवसो बाले स्वाङ्गवेष्टनेन नैल्यसंपादनचोदना ॥ १॥

‘भीष्मउवाच ।
 विनता तु तथेत्युक्त्वा कृतसंशयना पणे ।
 कद्रुरपि तथेत्युक्त्वा पुत्रानिदमुवाच ह ॥ १
 मया कृतः पणः पुत्रा मिथो विनतया सह ।
 उच्चैश्श्रवसि गान्धर्वे तच्छृणुध्वं भुजङ्गमाः ॥ २
 अब्रवं नैकवर्णं तं सैकवर्णमथाब्रवीत् ।
 जिता दासी भवेत्पुत्राः सा वाऽहं वा न संशयः ॥ ३
 एकवर्णश्च वाजी स चन्द्रकोकनदप्रभः ।
 साऽहं दासी भविष्यामि जिता पुत्रा न संशयः ॥ ४
 ते यूयमश्वप्रवरमाविश्वध्वमतन्द्रिताः ।
 सर्वश्वेतं बालधिषु बाला भूत्वाञ्जनप्रभाः ॥ ५
 सर्पा ऊचुः ।
 निकृत्या न जयः श्रेयान्मातः सत्या गिरः शृणु ।
 आयत्यां च तदात्वे च न च धर्मोऽत्र विद्यते ६

सा त्वं धर्मादपेतं वै कुलस्यैवाहितं तव ।
 निकृत्या विजयं मातर्मा स कार्पीः कथंचन ॥ ७
 यद्यधर्मेण विजयं वयं काङ्क्षामहे क्वचित् ।
 त्वया नाम निवार्याः स मा कुरुध्वमिति ध्रुवम् ॥ ८
 सा त्वमस्मानपि सतो विपापानृजुबुद्धिनः ।
 कल्मषेणाभिसंयोजुं काङ्क्षसे लोभमोहिता ॥ ९
 ते वयं त्वां परित्यज्य द्रविष्याम दिशो दश ।
 यत्र वाक्यं न ते मातः पुनः श्रोष्याम ईदृशम् १०
 गुरोरप्यवलितस्य कार्याकार्यमजानतः ।
 उत्पथं प्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥ ११
 कद्रुरुवाच ।
 शृणोमि विविधा वाचो हेतुमत्यः समीरिताः ।
 वक्रमार्गनिवृत्त्यर्थं तदहं वो न रोचये ॥ १२
 न च तत्पणितं मन्दाः शक्यं जेतुमतीऽन्यथा ।

जिते निकृत्या श्रुत्वैतत्क्षेमं कुरुत पुत्रकाः ॥१३
 श्वोऽहं प्रभातसमये जिता धर्मेण पुत्रकाः ।
 शैल्लषिणी भविष्यामि विनताया न संशयः ॥१४
 इह चामुत्र चार्थाय पुत्रानिच्छन्ति मातरः ।
 सेयमीहा विपन्ना मे युष्मानासाद्य संगताम् ॥१५
 इह वा तारयेत्पुत्रः प्रेत्य वा तारयेत्पितृन् ।
 नात्र चित्रं भवेकिंचित्पुनातीति च पुत्रकः ॥१६
 ते यूयं तारणार्थाय मम पुत्रा मनोजवाः ।

आविशध्वं ह्यश्रेष्ठं वाला भूत्वाऽञ्जनप्रभाः ॥१७
 जानाम्यधर्मं सकलं विजिता विनता भवेत् ।
 निकृत्या दासभावस्तु युष्मानप्यवपीडयेत् ॥१८
 निकृत्या विजयो वेति दासत्वं वा पराभवे ।
 उभयं निश्चयं कृत्वा जयो वै धार्मिको वरः ॥१९
 यद्यप्यधर्मो विजयो युष्मानेव स्पृशेत्पुनः ।
 गुरोर्वचनमास्थाय धर्मो वा संभविष्यति ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

कृत्वा स्ववचनतिरस्कारिणः कांश्चन पुत्रान्प्रति जनमेजयसर्पसत्रे निघ्नरूपशापदानम् ॥ १ ॥ कैश्चन सर्पैरुच्चैश्रवसो
 वाले स्वाङ्गवेष्टनेन नैत्यसंपादनम् ॥ २ ॥ ततः कद्रूचोदनया हयवाले नैत्यदर्शिन्या विनतया तदास्याङ्गीकरणम् ॥ ३ ॥

‘भीष्म उवाच ।

श्रुत्वा तु वचनं मातुः क्रुद्धायास्ते भुजङ्गमाः ।
 कृच्छ्रेणैवान्वमोदन्त केचिद्वित्वा दिशो गताः १
 ये प्रतस्थुर्दिशस्तत्र क्रुद्धा तानशपद्भृशम् ।
 भुजङ्गमानां माताऽसौ कद्रूवैरकरी तदा ॥ २
 उत्पत्स्यति हि राजन्यः पाण्डवो जनमेजयः ।
 चतुर्थो धन्विनां श्रेष्ठात्कुन्तीपुत्राद्धनञ्जयात् ॥ ३
 स सर्पसत्रमाहर्ता क्रुद्धः कुरुकुलोद्बहः ।
 तस्मिन्सत्रेऽग्निना युष्मान्पञ्चत्वमुपनेष्यति ॥ ४
 एवं क्रुद्धाऽशपन्माता पन्नगान्धर्मचारिणः ।
 गुरोः परित्यागकृतं नैतदन्यद्भविष्यति ॥ ५
 एवं शप्ता दिशः प्राप्ताः पन्नगा धर्मचारिणः ।
 विहाय मातरं क्रुद्धा गता वैरकरीं तदा ॥ ६
 तत्र ये वृजिनं तस्या अनापन्ना भुजङ्गमाः ।
 ते तस्य वाजिनो वाला बभूवुरसितप्रभाः ॥ ७
 तान्दृष्ट्वा वालधिस्थांश्च पुत्रान्कद्रूथान्ब्रवीत् ।

विनतामथ संहृष्टा हयोसौ दृश्यतामिति ॥ ८
 एकवर्णो न वा भद्रे पणो नौ सुव्यवस्थितः ।
 उदकादुत्तरन्तं तं हयं चैव च भामिनि ॥ ९
 सा त्ववक्रमतिर्देवी विनता जिह्वगामिनीम् ।
 अब्रवीद्भगिनीं किंचिद्विहसन्तीव भारत ॥ १०
 हन्त पश्याव गच्छावः सुकृतो नौ पणः शुभे ।
 दासी वा ते भविष्यामि त्वं वा दासी भविष्यसि ॥
 एवं स्थिरं पणं कृत्वा हयं ते तं ददर्शतुः ।
 कृत्वा साक्षिणमात्मानं भगिन्यौ कुरुसत्तम ॥१२
 सा दृष्ट्वैव हयं मन्दं विनता शोककशिता ।
 श्वेतं चन्द्रांशुवालं तं कालवालं मनोजवम् ॥१३
 तत्र सा व्रीलिता वाक्यं विनता साश्रुविन्दुका ।
 उवाच कालवालोऽयं तुरगो विजितं त्वया ॥१४
 दासी मां प्रेषय स्वार्थं यथा कामवशां शुभे ।
 दास्यश्च कामकारा हि भर्तृणां नात्र संशयः ॥१५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

नारदेन गरुडंप्रति विनतायाः कद्रूदास्यनिवेदनम् ॥ १ ॥ तच्छ्रवणस्त्रिनेन तेन कद्रूप्रति स्वमातुर्दास्यान्मोचनयाचना ॥ २ ॥ कद्र्वा गरुडंप्रत्यमृतानयने मातुर्दास्यान्मोचनोक्तिः ॥ ३ ॥

‘भीष्म उवाच ।

ततः कद्रूर्हसन्ती च विनतां धर्मचारिणीम् ।
दासीवत्प्रेषयामास सा च सर्वं चकार तत् ॥ १
न विवर्णां न संक्षुब्धा न च क्रुद्धा न दुःखिता ।
प्रेष्यकर्म चकारास्या विनता कमलेक्षणा ॥ २
इमा दिशश्चतस्रोऽस्याः प्रेष्यभावेन वर्तिताः ।
अथ स्र वैनतेयं वै बलदपौ समीयतुः ॥ ३
तं दर्पवशमापन्नं परिधावन्तमन्तिक्रात् ।
ददर्श नारदो राजन्देवर्षिर्दर्पसंयुतम् ॥ ४
तमब्रवीच्च देवर्षिर्नारदः प्रहसन्निव ।
किं दर्पवशमापन्नो न वै पश्यसि मातरम् ॥ ५
बलेन दप्तः सततमहंमानकृतः सदा ।
दासीं पन्नगराजस्य मातुरन्तर्गृहे सतीम् ॥ ६
तमब्रवीद्वैनतेयः कर्म किं तन्महामते ।
जनयित्री मयि सुते जाता दासी तपस्विनी ॥ ७
अथाब्रवीद्विर्वाक्यं दीव्यती विजिता खग ।
निकृत्या पन्नगेन्द्रस्य मात्रा पुत्रैः पुरा सह ॥ ८
गरुड उवाच ।
कथं जिता निकृत्या सा भगवञ्जननी मम ।
ब्रूहि तन्मे यथावृत्तं श्रुत्वा वेत्स्ये ततः परम् ॥ ९
ततस्तस्य यथावृत्तं सर्वं तन्नारदस्तदा ।
आचरुयौ भरतश्रेष्ठ यथावृत्तं पतत्रिणः ॥ १०
तच्छ्रुत्वा वैनतेयस्य कोपो हृदि समाविशत् ।
जगर्ह पन्नगान्सर्वान्मात्रा सह परंतपः ॥ ११
ततस्तु रोषाहुःखाच्च तूर्णमुत्पत्य पक्षिराद् ।

जगाम यत्र माताऽस्य कृच्छ्रे महति वर्तते ॥ १२
तत्रापश्यत्ततो दीनां जटिलां मलिनां कृशाम् ।
तोयदेन प्रतिच्छन्नां सूर्याभामिव मातरम् ॥ १३
तस्य दुःखाच्च रोषाच्च नेत्राभ्यामश्रु चास्रवत् ।
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च पौरुषे प्रतितस्थुवः ॥ १४
अनुक्त्वा मातरं किञ्चित्पतत्रिवरपुङ्गवः ।
कद्रूमेव स धर्मात्मा वचनं प्रत्यभाषत् ॥ १५
यदि धर्मेण मे माता जिता यद्यप्यधर्मतः ।
ज्येष्ठा त्वमसि मे माता धर्मः सर्वः स मे मतः ॥ १६
इयं तु मे स्यात्कृपणा मयि पुत्रेऽम्ब दुःखिता ।
अनुजानीहि तां साधु मत्कृते धर्मदर्शिनि ॥ १७
कद्रूः श्रुत्वास्य तद्वाक्यं वैनतेयस्य धीमतः ।
उवाच वाक्यं दुष्प्रज्ञा परीता दुःखमूर्च्छिता ॥ १८
नाहं तव न ते मातुर्वैनतेय कथंचन ।
कुर्यां प्रियमनिष्टात्मा मां ब्रवीषि खग द्विज ॥ १९
तां तदा ब्रुवतीं वाक्यमनिष्टं क्रूरभाषिणीम् ।
दारुणां सूनृताभिस्तामनुनेतुं प्रचक्रमे ॥ २०
गरुड रुवाच ।
ज्येष्ठा त्वमसि कल्याणि मातुर्मे भामिनि प्रिया ।
सोदर्यां मम चासि त्वं ज्येष्ठा माता न संशयः ॥ २१
कद्रूरुवाच ।
विहंगम यथाकामं गच्छ कामगम द्विज ।
सूनृताभिस्त्वया माता नादासी शक्यमण्डज ॥ २२
अमृतं यद्याहरेस्त्वं विहङ्ग जननीं तव ।
अदासीं मम पश्येमां वैनतेय न संशयः ॥ २३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

कद्र्वाऽमृताहरणं चोदितेन गरुडेन स्वपितरि कश्यपे तन्निवेदनम् ॥ १ ॥ तेन तस्य दुष्करत्वकथने गरुडेन स्वेन तस्य सुकरत्वोक्तिः ॥ २ ॥ कश्यपेन गरुडंप्रति गजकच्छपवृत्तान्तकथनपूर्वकं तयोर्भक्षणाद्विहायनसंपादनेनामृताहरणचोदना ॥ ३ ॥

‘भीष्म उवाच ।

तथेत्युक्त्वा तु विहगः प्रतिज्ञाय महाद्युतिः ।

- अमृताहरणे वाचं ततः पितरमब्रवीत् ॥ १ गरुड उवाच ।
 कामं वै स्मृता वाचो विसृज्य च मुहुर्मुहुः । क तौ क्रूरौ महाभाग वर्तेते हस्तिकच्छपौ ।
 यच्चाप्यनुज्ञां मातुर्वै न च सा ह्यनुमन्यते ॥ २ भक्षयिष्याम्यहं तात बलस्याप्यायनं प्रति ॥ १५
 सा मा बहुविधा वाचो वज्रकल्पा विसृज्य वै । कश्यप उवाच ।
 भगवन्विनता दासी मम माता महाद्युते ॥ ३ पर्वतो वै समुद्रान्ते नभः स्तब्ध्वेव तिष्ठति ।
 कद्रुः प्रेषयते चैव दासीयमिति चाब्रवीत् । उरगो नाम दुष्प्रापः पुरा देवगणैरपि ॥ १६
 आहरामृतमित्येव मोक्षयते विनता ततः ॥ ४ गोरुतानि स विस्तीर्णः पुष्पितद्रुमसानुमान् ।
 सोऽहं मातृविमोक्षार्थमाहरिष्य इति ब्रुवन् । तत्र पन्थाः कृतस्तात कुञ्जरेण बलीयसा ॥ १७
 अमृतं प्रार्थितस्तूर्णमाहर्तुं प्रतिनन्द्य वै ॥ ५ गोरुतान्युच्छ्रयस्तस्य नव सप्त च पुत्रक ।
 पितोवाच । गच्छताऽगच्छता चैव क्षपितः स महागिरिः ॥ १८
 अमृतं तात दुष्प्रापं देवैरपि कुतस्त्वया । तावान्भूमिसमस्तात कृतः पन्थाः समुत्थितः ।
 रक्ष्यते हि भृशं पुत्र रक्षिभिस्तन्निबोध मे ॥ ६ तेन गत्वा स मातङ्गः पिपासुर्युद्धमिच्छति ॥ १९
 गुप्तमद्भिर्भृशं साधु सर्वतः परिवारितम् । तमतीत्य तु शैलेन्द्रं हृदः कोकनदायुतः ।
 अनन्तरमथो गुप्तं ज्वलता जातवेदसा ॥ ७ कनकेति च विख्यातस्तत्र कूर्मो महाबलः ॥ २०
 ततः शतसहस्राणि अयुतान्यर्बुदानि च । गोरुतानि स विस्तीर्णः कच्छपः कुञ्जरश्च सः ।
 रक्षन्त्यमृतमत्यन्तं किङ्करा नाम राक्षसाः ॥ ८ आयामतश्चापि समौ तेजोबलसमन्वितौ ॥ २१
 तेषां शक्त्यृष्टिशूलांश्च शतस्यः पट्टसास्तथा । पुनरावृत्तिमापन्नौ तावेतौ मधुकैटभौ ।
 आयुधा रक्षिणां तात वज्रकल्पाः शिलास्तथा ॥ ९ जन्मान्तरे विप्रमूढौ परस्परवधैषिणौ ॥ २२
 ततो जालेन महता अवनद्धं समन्ततः । यदा स नागो ब्रजति पिपासुस्तं जलाशयम् ।
 अयस्येन वै तात वृत्रहन्तुः स शासनात् ॥ १० तदैनं कच्छपो रोषात्प्रतियाति महाबलः ॥ २३
 तत्त्वमेवंविधं तात कथं प्रार्थयसेऽमृतम् । नखैश्च दशनैश्चापि निमज्ज्योन्मज्ज्य वाऽसकृत् ।
 सुरक्षितं वज्रभृता वैनतेय विहङ्गम । विददाराग्रहस्तेन कुञ्जरं तं जलेचरः ॥ २४
 इन्द्रेण देवैर्नागैश्च खड्गैर्गिरिजलादिभिः ॥ ११ नागराडपि तोयार्थी पिपासुश्चरणैरपि ।
 गरुड उवाच । अग्रहस्तेन दन्ताभ्यां निवारयति वारिजम् ॥ २५
 पुत्रगृह्या ब्रवीष्येतच्छृणु तात विनिश्चयम् । स तु तोयादनुत्तिष्ठन्वारिजो गजयूथपम् ।
 बलवानुपायवानसि भूयः किं करवाणि ते ॥ १२ नखैश्च दशनैश्चैव द्विरदं प्रतिषेधति ॥ २६
 तमब्रवीत्पिता हृष्टः प्रहसन्चै पुनः पुनः । निवारितो गजश्रेष्ठः पुनर्गच्छति स्वं वनम् ।
 यदि तौ भक्षयेस्तात क्रूरौ कच्छपवारणौ ॥ १३ पिपासुः क्लिन्नहस्ताग्रो रुधिरेण समुक्षितः ॥ २७
 तथा बलममेयं ते भविता तन्न संशयः । तौ गच्छ सहितौ पुत्र यदि शक्रोपि भक्ष्य ।
 अमृतस्यैव चाहर्ता भविष्यसि न संशयः ॥ १४ न तौ पृथक्तया शक्यावप्रमत्तौ बले स्थितौ ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

गरुडेन राजकच्छपावासमेत्य चरणाभ्यां तयोर्ग्रहणम् ॥ १ ॥ तथा तयोर्भक्षणाय नैमिषारण्यस्वमहातरुशाखायां वेगाभिपतनम् ॥ २ ॥ तथा स्वनिपतनमात्रेण भज्यमानशाखाया अधोभागे लम्बमानमुनिगणावलोकनात्तुण्डेन तच्छाखाग्रहणपूर्वकं पुनरुपतनम् ॥ ३ ॥ तथा देवदूतवचनात्समुद्रान्ते शाखाविसर्जनेन तन्निवासिनां कुविन्दानां हननम् ॥४॥

‘गरुड उवाच ।
 कथं तौ भगवञ्शक्यौ मया वारणकच्छपौ ।
 युगपद्गृहीतुं तं मे त्वमुपायं वक्तुमर्हसि ॥ १
 कश्यप उवाच ।
 योद्भुकामे गजे तस्मिन्गृहूर्ते स जलेचरः ।
 उत्तिष्ठति जलात्तूर्णं योद्भुकामः पुनःपुनः ॥ २
 जलजं निर्गतं तात प्रमत्तं चैव वारणम् ।
 ग्रहीष्यसि पतङ्गेश नान्यो योगोऽत्र विद्यते ॥ ३
 भीष्म उवाच ।
 इत्येवमुक्तो विहगस्तद्गत्वा वनमुत्तमम् ।
 ददर्श वारणेन्द्रं तं मेघाचलसमप्रभम् ॥ ४
 तां स नागो गिरेर्वीथिं संप्राप्त इव भारत ।
 स तं दृष्ट्वा महाभागः संप्रहृष्टतनूरुहः ॥ ५
 विभक्षयिषतो राजन्दारुणस्य महात्मनः ।
 मातङ्गं कच्छपं चैव प्रहर्षः सुमहानभूत् ॥ ६
 अथ वेगेन महता खेचरः स महाबलः ।
 संकुच्य सर्वगात्राणि कृच्छ्रेणैवान्वपद्यत् ॥ ७
 तथा गत्वा तमध्वानं वारणप्रवरो बली ।
 निशश्वास महाश्वासः श्रमाद्विश्रमणाय च ॥ ८
 तस्य निश्वासवातेन मदगन्धेन चैव ह ।
 उदतिष्ठन्महाकूर्मो वारणप्रतिषेधकः ॥ ९
 तयोः सुतुमुलं युद्धं ददर्श पतगेश्वरः ।
 कच्छपेन्द्रद्विरदयोरिन्द्रप्रहादयोरिव ॥ १०
 स्पृशन्तमग्रहस्तेन तोयं वारणयूथपम् ।
 दन्तैर्नखैश्च जलजो वारयामास भारत ॥ ११
 जलजं वारणोऽप्येवं चरणैः पुष्करेण च ।
 प्रत्यषेधन्निमज्जन्तमुन्मज्जन्तं तथैव च ॥ १२
 मुहूर्तमभवद्युद्धं तयोर्भीमप्रदर्शनम् ।
 अथ तस्माज्जलाद्राजन्कच्छपः स्थलमास्थितः ॥१३
 स तु नागः प्रभयोऽपि पिपासुर्न न्यवर्तत ।

तोयगृध्नुः शनैस्तर्पादपासर्पत पृष्ठतः ॥ १४
 तं दृष्ट्वा जलजस्तूर्णमपसर्पन्तमाहवात् ।
 अभिदुद्राव वेगेन वज्रयागिरिवासुरम् ॥ १५
 तं रोषात्स्थलमुत्तीर्णमसंप्राप्तं गजोत्तमम् ।
 उभावेव समस्तौ तु जग्राह विनतासुतः ॥ १६
 चरणेन तु सव्येन जग्राह स गजोत्तमम् ।
 प्रस्पन्दमानं बलवान्दक्षिणेन तु कच्छपम् ॥१७
 उत्पपात ततस्तूर्णं पन्नगेन्द्रनिषूदनः ।
 दिवं खं च समुत्पत्य पक्षाभ्यामपराजितः ॥१८
 तेन चोत्पतता तूर्णं संगृहीतौ नखैर्भृशम् ।
 वज्रगर्भैः सुनिशितैः प्राणास्तूर्णं मुमोचतुः ॥१९
 तौ गृह्य बलवास्तूर्णं स्रस्तपादशिरोधरौ ।
 विचल्गन्निव खे क्रीडन्खेचरोऽभिजगाम ह ॥२०
 अतुकामस्ततो वीरः पृथिव्यां पृथिवीपते ।
 निरैक्षत न चापश्यद्द्रुमं पर्याप्तमासितुम् ॥ २१
 नैमिषं त्वथ संप्राप्य देवारण्यं महाद्युतिः ।
 अपश्यत द्रुमं कंचिच्छाखास्कन्धसमावृतम् ॥२२
 हिमवच्छिखरग्रख्यं योजनद्वयमुच्छ्रितम् ।
 परिणाहेन राजेन्द्र नल्वमात्रं समन्ततः ॥ २३
 तस्य शाखाऽभवत्काचिदायता पञ्चयोजनम् ।
 दृढमूला दृढस्कन्धा वज्रपत्रसमाचिता ॥ २४
 तत्रोपविष्टः सहसा वैनतेयो निगृह्य तौ ।
 अतुकामस्ततः शाखा तस्य वेगादवापतत् ॥२५
 तां पतन्तीमभिप्रेक्ष्य प्रेक्ष्य चर्षिगणानधः ।
 आसीनान्वसुभिः सार्धं सत्रेण जगतीपते ॥ २६
 वैखानसान्नाम यतीन्वालखिल्यगणानपि ।
 तत्र भीराविशत्तस्य पतगेन्द्रस्य भारत ॥ २७
 तान्दृष्ट्वा स यतींस्तत्र समासीनान्सुरैः सह ।
 तुण्डेन गृह्य तां शाखामुत्पपात खगेश्वरः ।

तौ च पक्षी भुजंगाशौ व्योम्नि क्रीडन्निवात्रजत् २८
 तं दृष्ट्वा गुरुसंभारं प्रगृह्योत्पतितं खगम् ।
 ऋषयस्तेऽब्रुवन्सर्वे गरुडोऽयमिति स ह ।
 न त्वन्यः क्षमते कश्चिद्यथाऽयं वीर्यवान्खगः ॥ २९ ॥
 असौ गच्छति धर्मात्मा गुरुभारसमन्वितः ।
 अयं क्रीडन्निवाकाशे तस्माद्गरुड एव सः ॥ ३० ॥
 एवं ते समयं सर्वे वसवश्च दिवोकसः ।
 अकार्षुः पक्षिराजस्य गरुडेत्येव नाम ह ॥ ३१ ॥
 स पक्षी पृथिवीं सर्वां परिधावंस्ततस्ततः ।
 मुमुक्षुः शाखिनः शाखां न स देशमपश्यत् ॥ ३२ ॥

स वाचमशृणोद्विव्यामुपर्युपरि जल्पतः ।
 देवदूतस्य विस्पष्टमाभाष्य गरुडेति च ॥ ३३ ॥
 वैनतेय कुविन्देषु समुद्रान्ते महाबल ।
 पात्यतां शाखिनः शाखा न हिते धर्मनिश्चयाः ३४
 तच्छ्रुत्वा गरुडस्तूर्णं जगाम लवणाम्भसः ।
 उद्देशं यत्र ते मन्दाः कुविन्दाः पापकर्मिणः ॥ ३५ ॥
 ततो गत्वा ततः शाखां मुमोच पततांवरः ।
 तथा हता जनपदास्तदा पङ्क्तिंशतो नृप ॥ ३६ ॥
 स देशो राजशार्दूल ख्यातः परमदारुणः ।
 शाखापतग इत्येव कुविन्दानां महात्मनाम् ॥ ३७ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

गरुडेन शैलाग्रे उपविश्य गजकच्छपयोर्भक्षणम् ॥ १ ॥ ततः स्वर्गोऽमृतसमीपं गतेन तेन तत्र परितो ज्वलदग्निदर्शन-
 भयाद्ब्रह्माणं प्रति तच्छमनोपायप्रश्नः ॥ २ ॥ ब्रह्मणा तंप्रति नवनीतप्रक्षेपेणाग्निसंशामनचोदना ॥ ३ ॥

‘भीष्म उवाच ।
 हत्वा तं पक्षिशार्दूलः कुविन्दानां जनं व्रती ।
 उपोपविश्य शैलाग्रे भक्षयामास तावुभौ ।
 वारणं कच्छपं चैव संहृष्टः स पतत्रिराद् ॥ १ ॥
 तयोः स रुधिरं पीत्वा मेदसी च परन्तप ।
 संहृष्टः पततांश्रेष्ठो लब्ध्वा बलमनुत्तमम् ।
 जगाम देवराजस्य भवनं पन्नगाशनः ॥ २ ॥
 तं प्रणम्य महात्मानं पावकं विस्फुलिङ्गिनम् ।
 रात्रिं दिवं प्रज्वलितं रक्षार्थममृतस्य ह ॥ ३ ॥
 तं दृष्ट्वा विहगेन्द्रस्य भयं तीव्रमुपाविशत् ।
 नतु तोयान्न रक्षिभ्यो भयमस्योपपद्यते ॥ ४ ॥
 पक्षित्वमात्मनो दृष्ट्वा ज्वलन्तं च हुताशनम् ।
 पितामहमथो गत्वा ददर्श भुजगाशनः ॥ ५ ॥
 तं प्रणम्य महात्मानं गरुडः प्रयताञ्जलिः ।
 प्रोवाच तदसंदिग्धं वचनं पन्नगेश्वरः ॥ ६ ॥

उद्यतं गुरुकृत्ये मां भगवन्धर्मनिश्चितम् ।
 विमोक्षणार्थं मातुर्हि दासभावादनिन्दितम् ॥ ७ ॥
 कद्रूसकाशममृतं मयाहर्तव्यमीश्वर ।
 तदा मे जननी देव दासभावात्प्रमोक्ष्यते ॥ ८ ॥
 तत्रामृतं प्रज्वलितो नित्यमीश्वर रक्षति ।
 हिरण्यरेता भगवान्पाकशासनशासनात् ॥ ९ ॥
 तत्र मे देवदेवेश भयं तीव्रमथाविशत् ।
 ज्वलन्तं पावकं दृष्ट्वा पक्षित्वं चात्मनः प्रभो ॥ १० ॥
 समतिक्रमितुं शक्यः कथं स्यात्पावको मया ।
 तस्याभ्युपायं वरद वक्तुमीशोऽसि मे प्रभो ॥ ११ ॥
 तमब्रवीन्महाभाग तप्यमानं विहङ्गमम् ।
 अग्नेः संशमनोपायमुत्सयन्स पुनःपुनः ॥ १२ ॥
 पयसा शाम्यते वत्स सर्पिषा च हुताशनः ।
 शरीरस्थोपि भूतानां किं पुनः प्रज्वलन्भुवि ॥ १३ ॥

॥ २६ ॥

जानीहीति शेषः ॥ ७ ॥ सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

तुण्डेन शाखां गृहीत्वा कश्यपसमीपं गते गरुडे शाखाया
 अधोभागलम्बिनामृषीणां कश्यपप्रार्थनया शाखाविसर्जनेन
 हिमवद्विरिगमनमादिपर्वोक्तमत्रानुसंधेयम् ॥ ३६ ॥ षड्विंशो-

नवनीतं पयो वाऽपि पावके त्वं समादधेः । ततो गच्छ यथाकामं न त्वा धक्ष्यति पावकः॥'१४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

गरुडेन नवनीतप्रक्षेपेण मन्दीभूताइयुल्लङ्घनपूर्वकममृतरक्षिणां पक्षग्रहारेण निराकरणम् ॥ १ ॥ तथाऽमृतमाह्वय विधति समुत्पतनम् ॥ २ ॥ तथा स्वस्योपरि इन्द्रेण वज्रे विसृष्टे तत्सन्माननायैकतनूरुहविषंसनम् ॥ ३ ॥

'भीष्म उवाच ।

पितामहवचः श्रुत्वा गरुडः पततांवरः ।
जगाम गोकुलं किञ्चिन्नवनीतजिहीर्षया ॥ १
नवनीतं तथाऽपश्यन्मथितं कलशे स्थितम् ।
तदादाय ततोऽगच्छद्यतस्तद्रक्ष्यतेऽमृतम् ॥ २
स तत्र गत्वा पतगस्तिर्यक्तोयं महाबलः ।
हुताशनमपक्रम्य नवनीतमपातयत् ॥ ३
सो चिंभान्मन्दवेगोऽभूत्सर्पिषा तेन तर्पितः ।
धूमकेतुर्न ज्ज्वाल धूममेव ससर्ज ह ॥ ४
तमतीत्याशु गरुडो हृष्टात्मा जातवेदसम् ।
रक्षांसि समतिक्रामत्पक्षवातेन पातयन् ॥ ५
ते पतन्ति शिरोभिश्च जानुभिश्चरगैस्तथा ।
उत्सृज्य शस्त्रावरणं पक्षिपक्षसमाहताः ॥ ६
उत्प्लुत्य चावृतान्नागान्दत्त्वा चक्रं व्यतीत्य च ।
अरान्तरेण शिरसा भिच्वा जालं समाद्रवत् ॥ ७
स भिच्वा शिरसा जालं वज्रवेगसमो बली ।
उज्जहार ततः शीघ्रममृतं भुजगाशनः ॥ ८
तदादायाद्रवच्छीघ्रं गरुडः श्वसनो यथा ।
अथ सन्नाहमकरोद्बृत्रहा विबुधैः सह ॥ ९
ततो मातलिंसंयुक्तं हरिभिः स्वर्णमालिभिः ।
आरूरोह रथं शीघ्रं सूर्याग्निसमतेजसम् ॥ १०
सोऽभ्यद्रवत्पक्षिराजं वृत्रहा पाकशासनः ।
उद्यम्य निशितं वज्रं वज्रहस्तो महाबलः ॥ ११

तथैव गरुडो राजन्वज्रहस्तं समाद्रवत् ।
ततो वै मातलिं प्राह शीघ्रं वाहय वाजिनः ॥१२
अथ दिव्यं महाघोरं गरुडाय ससर्ज ह ।
वज्रं सहस्रनयनस्तिग्मवेगपराक्रमः ॥ १३
उत्सिसृक्षन्तमाज्ञाय वज्रं वै त्रिदशेश्वरम् ।
तूर्णं वेगपरो भूत्वा जगाम पततांवरः ॥ १४
पितामहनिसर्गेण ज्ञात्वा लब्धवरः खगः ।
आयुधानां वरं वज्रमथ शक्रमुवाच ह ॥ १५
वृत्रहन्त्रेष वज्रस्ते वरो लब्धः पितामहात् ।
अतः संमानमाकाङ्क्षन्मुञ्चाम्येकं तनूरुहम् ॥ १६
एतेनायुधराजेन यदि शक्तोसि वृत्रहन् ।
हन्यास्त्वं परया शक्त्या गच्छाम्यहमनामयः ॥१७
तत्तु तूर्णं तदा वज्रं स्वेन वेगेन भारत ।
जघान परया शक्त्या न चैनमदहद्भृशम् ॥ १८
ततो देवर्षयो राजन्गच्छन्तो वै विहायसा ।
दृष्ट्वा वज्रं विषक्तं तं पक्षिपर्णेऽब्रुवन्वचः ॥ १९
सुपर्णः पक्षिगरुडो यस्य पर्णे वरायुधम् ।
विषक्तं देवराजस्य वृत्रहन्तुः सनातनम् ॥ २०
एवं सुपर्णो विहगो वैनतेयः प्रतापवान् ।
ऋषयस्तं विजानन्ति चाप्रेयं वैष्णवं पुनः ॥ २१
वेदाभिष्टुतमत्यर्थं स्वर्गमार्गफलप्रदम् ।
तनुपर्णं सुपर्णस्य जगृहुर्वर्हिणस्तथा ॥ २२
मयूरा विसिताः सर्वे आद्रवन्ति स वज्रिणम् ॥'२३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

गरुडेन कद्रुप्रत्यमृतानयनकथनम् ॥ १ ॥ कद्रु विनताया दास्यान्मोचनम् ॥ २ ॥ गरुडेन पुनरिन्द्रायामृतप्रत्यर्पणम् ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच ।

ततो वज्रं सहस्राक्षो दृष्ट्वा सक्तं वरायुधम् ।
 ऋषींश्च दृष्ट्वा सहसा सुपर्णमिदमब्रवीत् ॥ १
 न ते सुपर्ण पश्यामि प्रभावं तेन योधये ।
 इत्युक्ते न मया रक्षा शक्या कर्तुमतोऽन्यथा ।
 इदं वज्रं मया सार्धं निवृत्तं हि यथागतम् ॥ २
 ततः सहस्रनयने निवृत्ते गरुडस्तथा ।
 कद्रूमभ्यगमत्तूर्णममृतं गृह्य भारत ॥ ३
 गरुड उवाच ।

तदाहृतं मया शीघ्रममृतं जननीकृते ।
 अदासी सा भवत्वद्य विनता धर्मचारिणी ॥ ४
 कद्रूखाच ।

स्वागतं स्वाहृतं चेदममृतं विनतात्मज ।
 अदासी जननी तेऽद्य पुत्र कामवशा शुभा ।
 एवमुक्ते तदा सा च संप्राप्ता विनता गृहम् ॥ ५
 उपनीय यथान्यायं विहगो बलिनांवरः ।
 स्मृत्वा निकृत्या विजयं मातुः संप्रतिपद्य च ॥ ६
 वधं च भुजगेन्द्राणां ये वालास्तस्य वाजिनः ।
 वभ्रुरसितप्रख्या निकृत्या वै जितं त्वया ॥ ७
 तामुवाच ततो न्याय्यं विहगो बलिनांवरः ।
 उज्जहारामृतं तूर्णमुत्पपात च रंहसा ॥ ८
 तद्गृहीत्वाऽमृतं तूर्णं प्रयान्तमपराजितम् ।
 कद्रुर्भुजङ्गजननी सुपर्णमिदमब्रवीत् ॥ ९
 किमर्थं वैनतेय त्वमाहृत्यामृतमुत्तमम् ।
 पुनर्हरसि दुर्बुद्धे मा जातु वृजिनं कृथाः ॥ १०
 सुपर्ण उवाच ।

अमृताहरणं मेऽद्य यत्कृतं जननीकृते ।
 भवत्या वचनादेतदाहरामृतमित्युत ॥ ११
 आहृतं तदिदं शीघ्रं मुक्ता च जननी मम ।
 हराम्येष पुनस्तत्र यत एतन्मयाऽऽहृतम् ॥ १२
 यदि मां भवती ब्रूयादमृतं मे च दीयताम् ।
 तथा कुर्यां न वा कुर्यां न हि त्वममृतक्षमा ।
 मया धर्मेण सत्येन विनता च समुद्धृता ॥ १३
 भीष्म उवाच ।

ततो गत्वाऽथ गरुडः पुरन्दरमुवाच ह ।
 इदं मया वृत्रहन्तर्हृतं तेऽमृतमुत्तमम् ।
 मात्रर्थे हि तथैवेदं गृहाणामृतमाहृतम् ॥ १४
 माता च मम देवेश दासीत्वमुपजग्मुषी ।
 भुजङ्गमानां मातुर्वै सा मुक्ताऽमृतदर्शनात् ॥ १५
 एतच्छ्रुत्वा सहस्राक्षः सुपर्णमनुमन्यते ।
 उवाच च मुदा युक्तो दिष्ट्यादिष्ट्येति वासवः १६
 ऋषयो ये सहस्राक्षमुपासन्ति सुरैः सह ।
 ते सर्वे च मुदा युक्ता विश्वेदेवास्तथैव च ॥ १७
 ततस्तमृषयः सर्वे देवाश्च भरतर्षभ ।
 ऊचुः पुरन्दरं हृष्टा गरुडो लभतां वरम् ॥ १८
 ततः शचीपतिर्वाक्यमुवाच ग्रहसन्निव ।
 जनिष्यति हृषीकेशः स्वयमेवैष पक्षिराद् ॥ १९
 केशवः पुण्डरीकाक्षः शूरपुत्रस्य वेश्मनि ।
 स्वयं धर्मस्य रक्षार्थं विभज्य भुजगाशनः ॥ २०
 एष ते पाण्डवश्रेष्ठ गरुडोऽथ पतत्रिराद् ।
 सुपर्णो वैनतेयश्च कीर्तितो भद्रमस्तु ते ॥ २१
 तदेतद्भरतश्रेष्ठ मयाऽऽख्यानं प्रकीर्तितम् ।
 सुपर्णस्य महाबाहो किं भूयः कथयामि ते ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति ब्राह्मणाय प्रतिश्रुतार्थाप्रदानस्वानर्थहेतुतायां दृष्टान्ततया सृगालवानरसंवादानुवादः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्राह्मणानां तु ये लोके प्रतिश्रुत्य पितामह ।
न प्रयच्छन्ति लोभात्ते के भवन्ति महामते ॥ १
एतन्मे तत्त्वतो ब्रूहि धर्मे धर्मभृतांवर ।
प्रतिश्रुत्य दुरात्मानो न प्रयच्छन्ति ये नराः ॥२
भीष्म उवाच ।

यो न दद्यात्प्रतिश्रुत्य स्वल्पं वा यदि वा बहु ।
आशास्तस्य हताः सर्वाः क्लीबस्वेव प्रजाफलम् ॥३
यां रात्रिं जायते पापो यां च रात्रिं विनश्यति ।
एतस्मिन्नन्तरे यद्यत्सुकृतं तस्य भारत ॥ ४
यच्च तस्य हुतं किञ्चिद्दत्तं वा भरतर्षभ ।
तपस्तप्तमथो वाऽपि सर्वं तस्योपहन्यते ॥ ५
अथैतद्वचनं प्राहुर्धर्मशास्त्रविदो जनाः ।
निशाम्य भरतश्रेष्ठ बुद्ध्या परमयुक्तया ॥ ६
अपि चोदाहरन्तीमं धर्मशास्त्रविदो जनाः ।
अश्वानां श्यामकर्णानां सहस्रेण स मुच्यते ॥ ७
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
सृगालस्य च संवादं वानरस्य च भारत ॥ ८
तौ सखायौ पुरा ह्यास्तां मानुषत्वे परंतप ।
अन्यां योनिं समापन्नौ सृगालीं वानरीं तथा ।
संभाषणात्ततः सख्यं तत्रतत्र परस्परम् ॥ ९
ततः परास्मन्खादन्तं सृगालं वानरोऽब्रवीत् ।
श्मशानमध्ये संप्रेक्ष्य पूर्वजातिमनुसरन् ॥ १०
किं त्वया पापकं पूर्वं कृतं कर्म सुदारुणम् ।
यस्त्वं श्मशाने मृतकान्पूतिकानत्सि कुत्सितान् ॥
एवमुक्तः प्रत्युवाच सृगालो वानरं तदा ।
ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुत्य न मया तदुपाहृतम् ॥ १२
तत्कृते पापिकां योनिमापन्नोसि पुंवंगम ।

तस्मादेवंविधं भक्ष्यं भक्षयामि बुभुक्षितः ॥ १३

भीष्म उवाच ।

सृगालो वानरं प्राह पुनरेव नरोत्तम ।
किं त्वया पातकं कर्म कृतं येनासि वानरः ॥१४
वानर उवाच ।

स चाप्याह फलाहारो ब्राह्मणानां पुंवंगमः ।
तस्मान्न ब्राह्मणस्यं तु हर्त्तव्यं विदुषा सदा ।
सीमाविवादे मोक्तव्यं दातव्यं च प्रतिश्रुतम् ॥१५
भीष्म उवाच ।

इत्येतद्ब्रुवतो राजन्ब्राह्मणस्य मया श्रुतम् ।
कथां कथयतः पुण्यां धर्मज्ञस्य पुरातनीम् ॥१६
श्रुतं चापि मया भूयः कृष्णस्यापि विशांपते ।
कथां कथयतः पूर्वं ब्राह्मणं प्रति पाण्डव ॥ १७
न हर्त्तव्यं विप्रधनं क्षन्तव्यं तेषु नित्यशः ।
वालाश्च नावमन्तव्या दरिद्राः कृपणा अपि ॥१८
एवमेव च मां नित्यं ब्राह्मणाः संदिशन्ति वै ।
प्रतिश्रुतं भवेद्देयं नाशा कार्या द्विजोत्तमे ॥ १९
ब्राह्मणो ह्याशया पूर्वं कृतया पृथिवीपते ।
सुसमिद्धो यथा दीप्तः पावकस्तद्विधः स्मृतः ॥२०
यं निरीक्षेत संक्रुद्ध आशया पूर्वजातया ।
प्रदहेच्च हितं राजन्कक्षमक्षय्यभुग्यथा ॥ २१
स एव हि यदा तुष्टो वचसा प्रतिनन्दति ।
भवत्यगदसंकाशो विषये तस्य भारत ॥ २२
पुत्रान्पौत्रान्पशुंश्चैव वान्धवान्सचिवांस्तथा ।
पुरं जनपदं चैव शान्तिरिष्टेन पोषयेत् ॥ २३
एतद्धि परमं तेजो ब्राह्मणस्येह दृश्यते ।
सहस्रकिरणस्येव सवितुर्धरणीतले ॥ २४

निशाम्य विचार्य ॥ ६ ॥ ततः पुरा सखायं तं सृगाल-
मिति थ. ध. पाठः ॥ १० ॥ ब्रुवतोऽध्यापकस्य कथां कथ-
यतो मुखत् धृतम् ॥ १६ ॥ कृष्णस्य व्यासस्य । नृगकथां
कथयतो वासुदेवस्य वा मुखत् ॥ १७ ॥ आशा वन्ध्याशा

॥ १९ ॥ अक्षय्यं पित्रर्षमुद्दिष्टं दानं मुक्ते इत्यक्षय्यभुगमिः
॥ २१ ॥ अगदसंकाशः चिकित्सकतुल्यः ॥ २२ ॥ शान्ति-
रिष्टेन शान्त्याहितेन क्षेमेण ॥ २३ ॥ त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

तस्माद्दातव्यमेवेह प्रतिश्रुत्य युधिष्ठिर ।
यदीच्छेच्छोभनां जातिं प्राप्तुं भरतसत्तम ॥ २५
ब्राह्मणस्य हि दत्तेन ध्रुवं स्वर्गो ह्यनुत्तमः ।
शक्यः प्राप्तुं विशेषेण दानं हि महती क्रिया ॥२६

इतो दत्तेन जीवन्ति देवताः पितरस्तथा ।
तस्माद्दानानि देयानि ब्राह्मणेभ्यो विजानता ॥२७
महद्भि भरतश्रेष्ठ ब्राह्मणस्तीर्थमुच्यते ।
वेलायां न तु कस्यां चिद्दृच्छेद्विप्रो ह्यपूजितः ॥२८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति शूद्रोपदेशस्थानर्थहेतुतायां दृष्टान्ततया मुनिशूद्रयोः कथाकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
मित्रसौहार्दयोगेन उपदेशं करोति यः ।
जाल्याऽधरस्य राजर्षे दोषस्तस्य भवेन्न वा । १
एतदिच्छामि तत्त्वेन व्याख्यातुं वै पितामह ।
सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य यत्र मुह्यन्ति मानवाः ॥२
भीष्म उवाच ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि शृणु राजन्यथाक्रमम् ।
'मदुक्तं वचनं राजन्यथान्यायं यथागमम् ।'
ऋषीणां वदतां पूर्वं श्रुतमासीद्यथा पुरा ॥ ३
उपदेशो न कर्तव्यो जातिहीनस्य कस्य चित् ।
उपदेशे महान्दोष उपाध्यायस्य भाष्यते ॥ ४
'नाध्यापयेच्छूद्रमिह तथा नैव च याजयेत् ।'
निदर्शनमिदं राजञ्छृणु मे भरतर्षभ ॥ ५
दुरुक्तवचने राजन्यथापूर्वं युधिष्ठिर ।
ब्रह्माश्रमपदे वृत्तं पार्श्वे हिमवतः शुभे ॥ ६
तत्राश्रमपदं पुण्यं नानावृक्षगणायुतम् ।
नानागुल्मलताकीर्णं मृगद्विजनिषेवितम् ।
सिद्धचारणसंघुष्टं रम्यं पुष्पितकाननम् ॥ ७
व्रतिभिर्वहृभिः कीर्णं तापसैरुपशोभितम् ।
ब्राह्मणैश्च महाभागैः सूर्यज्वलनसन्निभैः ॥ ८
नियमव्रतसंपन्नैः समाकीर्णं तपस्विभिः ।
दीक्षितैर्भरतश्रेष्ठ यताहारैः कृतात्मभिः ॥ ९

वेदाध्ययनघोषैश्च नादितं भरतर्षभ ।
वालखिल्यैश्च बहुभिर्यतिभिश्च निषेवितम् ॥ १०
तत्र कश्चित्समुत्साहं कृत्वा शूद्रो दयान्वितः ।
आगतो ह्याश्रमपदं पूजितश्च तपस्विभिः ॥ ११
तांस्तु दृष्ट्वा मुनिगणान्देवकल्पान्महौजसः ।
विविधां वहतो दीक्षां संप्राहृष्यत भारत ॥ १२
अथास्य बुद्धिरभवत्तापस्ये भरतर्षभ ।
ततोऽब्रवीत्कुलपतिं पादौ संगृह्य भारत ॥ १३
भवत्प्रसादादिच्छामि धर्मं कर्तुं द्विजर्षभ ।
तस्मादभिगतं त्वं मां प्रव्राजयितुमर्हसि ॥ १४
वर्णावरोऽहं भगवञ्शूद्रो जाल्याऽसि सत्तम ।
शुश्रूषां कर्तुमिच्छामि प्रपन्नाय प्रसीद मे ॥ १५
कुलपतिरुवाच ।
न शक्यमिह शूद्रेण लिङ्गमाश्रित्य वर्तितुम् ।
आस्यतां यदि ते बुद्धिः शुश्रूषानिरतो भव ॥ १६
शुश्रूषया पराङ्गोकानवाप्स्यसि न संशयः ॥ १७
भीष्म उवाच ।
एवमुक्तस्तु मुनिना स शूद्रोऽचिन्तयन्नृप ।
कथमत्र मया कार्यं श्रद्धा धर्मपरा च मे ॥ १८
विज्ञातमेवं भवतु करिष्ये प्रियमात्मनः ।
गत्वाऽऽश्रमपदादूरमुटजं कृतवांस्तु सः ॥ १९

मित्रमुपकारमपेक्ष्योपकर्ता । मुह्यदुपकारमनपेक्ष्योपकर्ता ।
लोभात् कृपया वेत्यर्थः ॥ १ ॥ उपाध्यायस्योपदेशकर्तुः ॥ ४ ॥
दुरुक्तं दुःखस्थं नीचं प्रति उक्तं वचनम् ॥ ६ ॥ व्रतिभिर्ब्र-
ह्मचारिभिः । तापसैर्वानप्रस्थैः ॥ ८ ॥ यतिभिः संन्यासिभिः
॥ १० ॥ दयान्वितः सर्वभूताभयदानेन प्रव्रज्यां कृतवानित्यर्थः

॥ ११ ॥ दीक्षां नियमम् ॥ १२ ॥ तापस्ये तपस्वित्वे ॥ १३ ॥
प्रव्राजयितुं विधिवत् खोचितं कर्म त्याजयितुम् ॥ १४ ॥
लिङ्गं संन्यासिचिह्नम् ॥ १६ ॥ आत्मनः प्रियं विक्षेपकस्य शुश्रू-
षाख्यस्य स्वधर्मस्य त्यागम् । लिङ्गधारणानधिकारेऽपि त्याग-
मात्रे सर्वसाधिकारात् । उटजं पर्णशालाम् ॥ १९ ॥

तत्र वेदीं च भूमिं च देवतायतनानि च ।
 निवेश्य भरतश्रेष्ठ नियमस्थोऽभवन्मुनिः ॥ २०
 अभिषेकांश्च नियमान्देवतायतनेषु च ।
 बलिं च कृत्वा हुत्वा च देवतां चाप्यपूजयत् ॥ २१
 संकल्पनियमोपेतः फलाहारो जितेन्द्रियः ।
 नित्यं सन्निहिताभिस्तु ओषधीभिः फलैस्तथा २२
 अतिथीन्पूजयामास यथावत्समुपागतान् ।
 एवं हि सुमहान्कालो व्यत्यक्रामत तस्य वै ॥ २३
 अथास्य मुनिरागच्छत्संगत्या वै तमाश्रमम् ।
 संपूज्य स्वागतेनर्षिं विधिवत्समतोषयत् ॥ २४
 अनुकूलाः कथाः कृत्वा यथागतमपृच्छत ।
 ऋषिः परमतेजस्वी धर्मात्मा संशितव्रतः ॥ २५
 एवं सुबहुशस्तस्य शूद्रस्य भरतर्षभ ।
 सोऽगच्छदाश्रममृषिः शूद्रं द्रष्टुं नरर्षभ ॥ २६
 अथ तं तापसं शूद्रः सोऽब्रवीद्भरतर्षभ ।
 पितृकार्यं करिष्यामि तत्र मेऽनुग्रहं कुरु ॥ २७
 वाढमित्येव तं विप्र उवाच भरतर्षभ ।
 शुचिर्भूत्वा स शूद्रस्तु तस्पर्षेः पाद्यमानयत् ॥ २८
 अथ दर्भांश्च वन्यांश्च ओषधीर्भरतर्षभ ।
 पवित्रमासनं चैव वृसीं च समुपानयत् ॥ २९
 अथ दक्षिणमावृत्य वृसीं चरमशैर्षिकीम् ।
 कृतामन्यायतो दृष्ट्वा तं शूद्रमृषिरब्रवीत् ॥ ३०
 कुरुष्वैतां पूर्वशीर्षा भवांश्चोदञ्जुखः शुचिः ।
 स च तत्कृतवाञ्छूद्रः सर्वं यदृषिरब्रवीत् ॥ ३१
 यथोपदिष्टं मेधावी दर्भार्घादि यथातथम् ।
 हव्यकव्यविधिं कृत्स्नमुक्तं तेन तपस्विना ॥ ३२
 ऋषिणा पितृकार्येषु सदा धर्मपथे स्थितः ।
 पितृकार्ये कृते चापि विसृष्टः स जगाम ह ॥ ३३
 अथ दीर्घस्य कालस्य स तप्यञ्छूद्रतापसः ।
 वने पञ्चत्वमगमत्सुकृतेन च तेन वै ।
 अजायत महाराज वंशे स च महाद्युतिः ॥ ३४
 तथैव स ऋषिस्तात कालधर्ममवाप ह ।

वेदीं पूजार्थम् । भूमिं शयनायार्थम् ॥ २० ॥ अभिषेकान्
 त्रिसंध्यं स्नानानि ॥ २१ ॥ संकल्पस्य नियमो निग्रहः ।
 चित्तवृत्तिनिरोध इति यावत् । तेन उपेतः ॥ २२ ॥ वृसीं

पुरोहितकुले विप्रः स जातोऽस्य वशानुगः ॥ ३५
 एवं तौ तत्र संभूतावुभौ शूद्रमुनी तदा ।
 क्रमेण वर्धितौ चापि विद्यासु कुशलानुभौ ॥ ३६
 अथर्ववेदे वेदे च बभूवर्षिः सुनिष्ठितः ।
 कल्पप्रयोगे चोत्पन्ने ज्योतिषे च परं गतः ।
 साङ्ख्ये चैव परा प्रीतिस्तस्य चैवं व्यवर्धत ॥ ३७
 पितर्युपरते चापि कृतशौचस्तु पार्थिवः ।
 अभिषिक्तः प्रकृतिभी राजपुत्रः स पार्थिवः ॥ ३८
 अभिषिक्तेन स ऋषिरभिषिक्तः पुरोहितः ॥ ३९
 स तं पुरोधाय सुखमवसद्भरतर्षभ ।
 राज्यं शशास धर्मेण प्रजाश्च परिपालयन् ॥ ४०
 पुण्याहवाचने नित्यं धर्मकार्येषु चासकृत् ।
 उत्सयन्प्राहसच्चापि दृष्ट्वा राजा पुरोहितम् ।
 एवं स बहुशो राजन्पुरोधसमुपाहसत् ॥ ४१
 लक्षयित्वा पुरोधास्तु बहुशस्तं नराधिपम् ।
 उत्सयन्तं च सततं दृष्ट्वा तं मन्युमानभूत् ॥ ४२
 अथ शून्ये पुरोधास्तु सह राज्ञा समागतः ।
 कथाभिरनुकूलाभी राजानं चाभ्यरोचयत् ॥ ४३
 ततोऽब्रवीन्नरेन्द्रं स पुरोधा भरतर्षभ ।
 वरमिच्छाम्यहं त्वेकं त्वया दत्तं महाद्युते ॥ ४४
 राजोवाच ।
 वराणां ते शतं दद्यां किं बतैकं द्विजोत्तम ।
 खेहाच्च बहुमानाच्च नास्त्यदेयं हि मे तव ॥ ४५
 पुरोहित उवाच ।
 एकं वै वरमिच्छामि यदि तुष्टोसि पार्थिव ।
 प्रतिजानीहि तावत्त्वं सत्यं यद्वद नानृतम् ॥ ४६
 भीष्म उवाच ।
 वाढमित्येव तं राजा प्रत्युवाच युधिष्ठिर ।
 यदि ज्ञास्यामि वक्ष्यामि अजानन्न तु संवदे ॥ ४७
 पुरोहित उवाच ।
 पुण्याहवाचने नित्यं धर्मकृत्येषु चासकृत् ।
 शान्तिहोमेषु च सदा किं त्वं हससि वीक्ष्य मां ४८

चरमशैर्षिकी आसनकूर्चं पश्चिमाग्रम् ॥ ३० ॥ वेदे
 ऋग्वेदादित्रये । कल्पप्रयोगे सूत्रोक्तयज्ञप्रयोगे ॥ ३७ ॥

सत्रीडं वै भवति हि मनो मे हसता त्वया ।
 कामया शापितो राजन्नान्यथावक्तुमर्हसि ॥ ४९
 भाव्यं हि कारणेनात्र न ते हास्यमकारणम् ।
 कौतूहलं मे सुभृशं तच्चेन कथयस्व मे ॥ ५०
 राजोवाच ।
 एवमुक्ते त्वया विप्र यद्वाच्यं भवेदपि ।
 अवश्यमेव वक्तव्यं शृणुष्वैकमना द्विज ॥ ५१
 पूर्वदेहे यथा वृत्तं तन्निबोध द्विजोत्तम ।
 जातिं सराम्यहं ब्रह्मन्वधानेन मे शृणु ॥ ५२
 शूद्रोऽहमभवं पूर्वं तपसे कृतनिश्चयः ।
 ऋषिरुग्रतपास्त्वं च तदाऽभूद्विजसत्तम ॥ ५३
 प्रीयता हि तदा ब्रह्मन्ममानुग्रहबुद्धिना ।
 पितृकार्ये त्वया पूर्वमुपदेशः कृतोऽनघ ॥ ५४
 वृष्ट्यां दर्भेषु हव्ये च कव्ये च मुनिसत्तम ।
 एतेन कर्मदोषेण पुरोध्वास्त्वमजायथाः ॥ ५५
 अहं राजा च विप्रेन्द्र पश्य कालस्य पर्ययम् ।
 मत्कृतस्योपदेशस्य त्वयाऽवाप्तमिदं फलम् ॥ ५६
 एतस्मात्कारणाद्ब्रह्मन्प्रहसे त्वां द्विजोत्तम ।
 न त्वां परिभवन्ब्रह्मन्प्रहसामि गुरुर्भवान् ॥ ५७
 विपर्ययेण मे मन्युस्तेन संतप्यते मनः ।
 जातिं सराम्यहं तुभ्यमतस्त्वां प्रहसामि वै ॥ ५८
 एवं तवोग्रं हि तप उपदेशेन नाशितम् ।
 पुरोहितत्वमुत्सृज्य यतस्व त्वं पुनर्भवे ॥ ५९
 इतस्त्वमधमामन्यां मा योनिं प्राप्स्यसे द्विज ।
 गृह्यतां द्रविणं विप्र पूतात्मा भव सत्तम ॥ ६०
 भीष्म उवाच ।
 ततो विसृष्टो राज्ञा तु विप्रो दानान्यनेकशः ।
 ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं भूमिं ग्रामांश्च सर्वशः ॥ ६१

कृच्छ्राणि चीर्त्वा च ततो यथोक्तानि द्विजोत्तमैः ।
 तीर्थानि चापि गत्वा वै दानानि विविधानि च ६२
 दत्त्वा गाश्वैव विप्रेभ्यः पूतात्माऽभवदात्मवान् ।
 तमेव चाश्रमं गत्वा चचार विपुलं तपः ॥ ६३
 ततः सिद्धिं परां प्राप्तो ब्राह्मणो राजसत्तम ।
 संमतश्चाभवत्तेषामाश्रमे तन्निवासिनाम् ॥ ६४
 एवं प्राप्तो महत्कृच्छ्रमृषिः सन्नृपसत्तम ।
 ब्राह्मणेन न वक्तव्यं तस्माद्गर्वावरे जने ॥ ६५
 'वर्जयेदुपदेशं च सदैव ब्राह्मणो नृप ।
 उपदेशं हि कुर्वाणो द्विजः कृच्छ्रमवाप्नुयात् ॥ ६६
 नेपितव्यं सदा वाचा द्विजेन नृपसत्तम ।
 न च प्रवक्तव्यमिह किञ्चिद्गर्वावरे नरे ॥' ६७
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्यास्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
 एतेषु कथयन्नाजन्ब्राह्मणो न प्रदुष्यति ॥ ६८
 तस्मात्सद्भिर्न वक्तव्यं कस्यचित्किञ्चिदग्रतः ।
 सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य दुर्ज्ञेया ह्यकृतात्मभिः ॥ ६९
 तस्मान्मौनेन मुनयो दीक्षां कुर्वन्ति चादृताः ।
 दुरुक्तस्य भयाद्राजन्नाभाषन्ते च किञ्चन ॥ ७०
 धार्मिका गुणसंपन्नाः सत्यार्जवसमन्विताः ।
 दुरुक्तवाचाभिहितैः प्राप्नुवन्तीह दुष्कृतम् ॥ ७१
 उपदेशो न कर्तव्यो ह्यज्ञात्वा यस्यकस्य चित् ।
 उपदेशाद्धि तत्पापं ब्राह्मणः समवाप्नुयात् ॥ ७२
 विमृश्य तस्मात्प्राज्ञेन वक्तव्यं धर्ममिच्छता ।
 सत्यानृतेन हि कृत उपदेशो हिनस्ति हि ॥ ७३
 वक्तव्यमिह पृष्टेन विनिश्चयविपर्ययम् ।
 स चोपदेशः कर्तव्यो येन धर्ममवाप्नुयात् ॥ ७४
 एतत्ते सर्वमाख्यातमुपदेशकृते मया ।
 महान्केशो हि भवति तस्मान्नोपदिशेदिह ॥ ७५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

महालक्ष्म्या रुक्मिणीप्रति स्वावासस्थलनिर्देशः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कीदृशे पुरुषे तात स्त्रीषु वा भरतर्षभ । श्रीः पद्मा वसते नित्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ भीष्म उवाच । अत्र ते वर्णयिष्यामि यथावृत्तं यथाश्रुतम् । रुक्मिणी देवकीपुत्रसन्निधौ पर्यपृच्छत ॥ २	न चैव तिष्ठामि तथाविधेषु नरेषु संगुप्तमनोरथेषु ॥ ८ यश्चात्मनि प्रार्थयते न किञ्चि- द्यश्च स्वभावोपहतान्तरात्मा । तेष्वल्पसंतोषपरेषु नित्यं नरेषु नाहं निवसामि सम्यक् ॥ ९
नारायणस्याङ्गतां ज्वलन्तीं दृष्ट्वा श्रियं पद्मसमानवक्राम् । कौतूहलाद्विस्मितचारुनेत्रा पप्रच्छ माता मकरध्वजस्य ॥ ३	वसामि धर्मशीलेषु धर्मज्ञेषु महात्मसु । बृद्धसेविषु दान्तेषु सत्वज्ञेषु महात्मसु ॥ १० अवन्ध्यकालेषु सदा दानशौचरतेषु च । ब्रह्मचर्यतपोज्ञानगोद्विजातिप्रियेषु च ॥ ११
कानीह भूतान्युपसेवसे त्वं संतिष्ठसे कानि च सेवसे त्वम् । तानि त्रिलोकेश्वरभूतकान्ते तत्त्वेन मे ब्रूहि महर्षिकन्ये ॥ ४	स्त्रीषु कान्तासु शान्तासु देवद्विजपरासु च । विशुद्धगृहभाण्डासु गोधान्याभिरतासु च ॥ १२ स्वधर्मशीलेषु च धर्मवित्सु बृद्धोपसेवानिरते च दान्ते । कृतात्मनि क्षान्तिपरे समर्थे क्षान्तासु दान्तासु तथाऽबलासु ।
एवं तदा श्रीरभिभाष्यमाणा देव्या समक्षं गरुडध्वजस्य । उवाच वाक्यं मधुराभिधानं मनोहरं चन्द्रमुखी प्रसन्ना ॥ ५	सत्यस्वभावार्जवसंयुतासु वसामि देवद्विजपूजिकासु ॥ १३ प्रकीर्णभाण्डामनवेक्ष्यकारिणीं सदा च भर्तुः प्रतिकूलवादिनीम् । परस्य वेश्माभिरतामलज्जा- मेवंविधां तां परिवर्जयामि ॥ १४
श्रीरुवाच । वसामि नित्यं सुभगे प्रगल्भे दक्षे नरे कर्मणि वर्तमाने । अक्रोधने देवपरे कृतज्ञे जितेन्द्रिये नित्यमुदीर्णसत्त्वे ॥ ६	लोलामदक्षामवलेपिनीं च व्यपेतशौचां कलहप्रियां च । निद्राभिभूतां सततं शयाना- मेवंविधां स्त्रीं परिवर्जयामि ॥ १५
नाकर्मशीले पुरुषे वसामि न नास्तिके सांकरिके कृतज्ञे । न भिन्नवृत्ते न नृशंसवृत्ते न चाविनीते न गुरुष्वसूयके ॥ ७	सत्यासु नित्यं प्रियदर्शनासु सौभाग्ययुक्तासु गुणान्वितासु ।
ये चालपतेजोबलसत्त्वमानाः क्लिश्यन्ति कुप्यन्ति च यत्रतत्र ।	

पर्यपृच्छत श्रियमित्यपकृत्यते ॥ २ ॥ उपसेवसे गजतुर-
गादिरूपेण । संतिष्ठसे शौर्यादिरूपेण पुरुषे वसति ॥ ४ ॥
देव्या रुक्मिण्या ॥ ५ ॥ प्रगल्भे वारिमिनि । दक्षे अनलसे ।
अनु० ६

वसामि सत्त्वे इति ट. घ. घ. पाठः ॥ ६ ॥ तेजः शौर्यं । सत्त्वं
बुद्धिः । यत्र तत्र विशिष्टपुरुषे । संगुप्तमनोरथेषु अन्यत् ध्याय-
न्त्यन्यदर्शयन्ति तादृशेषु ॥ ८ ॥

वसामि नारीषु पतिव्रतासु
 कल्याणशीलासु विभूषितासु ॥ १६
 यानेषु कन्यासु विभूषणेषु
 यज्ञेषु मेघेषु च वृष्टिमत्सु ।
 वसामि फुल्लासु च पद्मिनीषु
 नक्षत्रवीथीषु च शारदीषु ॥ १७
 गजेषु गोष्ठेषु तथाऽऽसनेषु
 सरःसु फुल्लोत्पलपङ्कजेषु ।
 नदीषु हंसस्वननादितासु
 क्रौञ्चावघुष्टस्वरशोभितासु ॥ १८
 विकीर्णकूलद्रुमराजितासु
 तपस्विसिद्धद्विजसेवितासु ।
 वसामि नित्यं सुबहूदकासु
 सिंहैर्गजैश्चाकुलितोदकासु ॥ १९
 मत्ते गजे गोवृषभे नरेन्द्रे
 सिंहासने सत्पुरुषेषु नित्यम् ॥ २०

यस्मिञ्जनो हृद्यभुजं जुहोति
 गोब्राह्मणं चार्चति देवताश्च ।
 काले च पुष्पैर्वलयः क्रियन्ते
 तस्मिन्गृहे नित्यमुपैमि वासम् ॥ २१
 स्वाध्यायनित्येषु सदा द्विजेषु
 क्षत्रे च धर्माभिरते सदैव ।
 वैश्ये च कृष्याभिरते वसामि
 शूद्रे च शुश्रूषणनित्ययुक्ते ॥ २२
 नारायणे त्वेकमना वसामि
 सर्वेण भावेन शरीरभूता ।
 तस्मिन्नि धर्मः सुमहान्निविष्टो
 ब्रह्मण्यता चात्र तथा प्रियत्वम् ॥ २३
 नाहं शरीरेण वसामि देवि
 नैवं मया शक्यमिहाभिधातुम् ।
 भावेन यस्मिन्निवसामि पुंसि
 स वर्धते धर्मयशोर्थकामैः ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति कृतघ्नस्य प्रायश्चित्तविषये दृष्टान्ततया वत्सनाभमुनिचरित्रकथनम् ॥ १ ॥

‘युधिष्ठिर उवाच ।
 प्रायश्चित्तं कृतघ्नानां प्रतिब्रूहि पितामह ।
 मातृः पितृन्गुरुंश्चैव येऽस्वमन्यन्ति मोहिताः ॥ १
 ये चाप्यन्ये परे तात कृतघ्ना निरपत्रपाः ।
 तेषां गतिं महाबाहो श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २
 भीष्म उवाच ।
 कृतघ्नानां गतिस्तात नरके शाश्वतीः समाः ।
 मातापितृगुरुणां च ये न तिष्ठन्ति शासने ।
 क्रिमिकीटपिपीलेषु जायन्ते स्थावरेषु च ॥ ३
 दुर्लभो हि पुनस्तेषां मानुष्ये पुनरुद्भवः ।
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ॥ ४

वत्सनाभो महाप्राज्ञो महर्षिः संशितव्रतः ।
 बल्मीकभूतो ब्रह्मर्षिस्तप्यते सुमहत्तपः ॥ ५
 तस्मिंश्च तप्यति तपो वासवो भरतर्षभ ।
 ववर्ष सुमहद्वर्षं सविद्युत्स्तनयित्नुमान् ॥ ६
 तत्र सप्ताहवर्षं तु मुमुचे पाकशासनः ।
 निमीलिताक्षस्तद्वर्षं प्रत्यगृह्यत वै द्विजः ॥ ७
 तस्मिन्पतति वर्षे तु शीतवातसमन्विते ।
 विशीर्णध्वस्तशिखरो बल्मीकोऽश्निताडितः ॥ ८
 ताड्यमाने ततस्तस्मिन्वत्सनाभे महात्मनि ।
 कारुण्यात्तस्य धर्मः स्वमानुशंस्यमथाकरोत् ॥ ९
 चिन्तयानस्य ब्रह्मर्षिं तपन्तमतिधार्मिकम् ।

भावेन आदरेण शरीरभूता शरीरवती ॥ २३ ॥ नारायणाद-
 न्यत्र धर्मादिवृद्धिरूपेणैव वसामि न शरीरेणेत्यर्थः ॥ २४ ॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

अनुरूपा मतिः क्षिप्रमुपजाता स्वभावजा ॥ १०
 स्वं रूपं माहिषं कृत्वा सुमहान्तं मनोहरम् ।
 रक्षार्थं वत्सनाभस्य चतुष्पादुपरिस्थितः ॥ ११
 यदा त्वपगतं वर्षं दृष्टिवातसमन्वितम् ।
 ततो महिषरूपेण धर्मो धर्मभृतांवर ।
 शनैर्वल्मीकमुत्सृज्य प्राद्रवद्भरतर्षभ ॥ १२
 स्थितेऽस्मिन्वृष्टिसंपाते वीक्षते स्म महातपाः ।
 दिशश्च विपुलास्तत्र गिरीणां शिखराणि च ॥१३
 दृष्ट्वा च पृथिवीं सर्वां सलिलेन परिप्लुताम् ।
 जलाशयान्स तान्दृष्ट्वा विप्रः प्रमुदितोऽभवत् ॥१४
 अचिन्तयद्विस्मितश्च वर्षात्केनाभिरक्षितः ।
 ततोऽपश्यत्स महिषमवस्थितमदूरतः ॥ १५
 तिर्यग्योनावपि कथं दृश्यते धर्मवत्सलः ॥ १६
 अतो नु भद्रमहिषः शिलापट्टमवस्थितः ।
 पीवरश्चैव बल्यश्च बहुमांसो भवेदयम् ॥ १७
 तस्य बुद्धिरियं जाता धर्मसंसक्तजा मुनेः ।
 कृतघ्ना नरकं यान्ति ये च विश्वस्तघातिनः ॥१८

निष्कृतिं नैव पश्यामि कृतघ्नानां कथंचन ।
 ऋते प्राणपरित्यागाद्धर्मज्ञानां वचो यथा ॥ १९
 अकृत्वा भरणं पित्रोरदत्त्वा गुरुदक्षिणाम् ।
 कृतघ्नतां च संप्राप्य मरणान्ता च निष्कृतिः ॥२०
 आकाङ्क्षायामुपेक्षायां चोपपातकमुत्तमम् ।
 तस्मात्प्राणान्परित्यक्ष्ये प्रायश्चित्तार्थमित्युत ॥२१
 स मेरुशिखरं गत्वा निस्सङ्गेनान्तरात्मना ।
 प्रायश्चित्तं कर्तुकामः शरीरं त्यक्तुमुद्यतः ।
 निगृहीतश्च धर्मात्मा हस्ते धर्मेण धर्मवित् ॥ २२
 धर्म उवाच ।
 वत्सनाभ महाप्राज्ञ बहुवर्षशतायुष ।
 परितुष्टोसि त्यागेन निस्सङ्गेन तथाऽऽत्मनः ॥२३
 एवं धर्मभृतः सर्वे विमृशन्ति कृताकृतम् ।
 न कश्चिद्वत्सनाभस्य यस्य नोपहतं मनः ॥ २४
 यश्चानवद्यश्चरति शक्तो धर्मं च सर्वशः ।
 निवर्तस्व महाप्राज्ञ पूतात्मा ह्यसि शाश्वतः ॥२५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति स्त्रीपुंसयोः समायोगे स्त्रियाएव सुखाधिक्ये सवादतया भङ्गास्वनोपाख्यानकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 स्त्रीपुंसयोः संप्रयोगे स्पर्शः कस्याधिको भवेत् ।
 एतस्मिन्संशये राजन्यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ १
 भीष्म उवाच ।
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 भङ्गास्वनेन शक्रस्य यथा वैरमभूत्पुरा ॥ २
 पुरा भङ्गास्वनो नाम राजर्षिरतिधार्मिकः ।
 अपुत्रः पुरुषव्याघ्र पुत्रार्थं यज्ञमाहरत् ॥ ३
 अग्निष्टुतं स राजर्षिरिन्द्रद्विष्टं महाबलः ।
 प्रायश्चित्तेषु मर्त्यानां पुत्रकामेषु चेष्यते ॥ ४

इन्द्रो ज्ञात्वा तु तं यज्ञं महाभागः सुरेश्वरः ।
 अन्तरं तस्य राजर्षेरन्विच्छन्निघतात्मनः ।
 न चैवास्यान्तरं राजन्स ददर्श महात्मनः ॥ ५
 कस्य चित्तवथ कालस्य मृगयां गतवान्नृपः ।
 इदमन्तरमित्येव शक्रो नृपममोहयत् ॥ ६
 एकाश्वेन च राजर्षिर्भ्रान्त इन्द्रेण मोहितः ।
 न दिशोऽविन्दत नृपः क्षुत्पिपासादितस्तदा ॥७
 इतश्चेतश्च धावनैव श्रमतृष्णादितो नृप ।
 सरोऽपश्यत्सुरुचिरं पूर्णं परमवारिणा ॥ ८
 सोऽवगाह्य सरस्तात पाययामास वाजिनम् ॥ ९

बल्यः बलिकर्माहः । पीवरश्चैव बध्यश्चेति पाठान्तरम् ॥ १७ ॥ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥
 स्पर्शः वैषयिकं सुखम् ॥ १ ॥ तत्र ह्यग्निरेव स्तूयते ।

सच पुत्रप्रदः क्रतुः सचेन्द्रद्विष्टस्तत्रेन्द्रस्य प्राधान्याभावात् ॥ ४ ॥ यज्ञं कृतमिति शेषः ॥ ५ ॥

अथ पीतोदकं सोऽथं वृक्षे बद्धा नृपोत्तमः ।
 अवगाह्य ततः स्नातस्तत्र स्त्रीत्वमवाप्तवान् ॥ १०
 आत्मानं स्त्रीकृतं दृष्ट्वा व्रीडितो नृपसत्तमः ।
 चिन्तानुगतसर्वात्मा व्याकुलेन्द्रियचेतनः ॥ ११
 आरोहिष्ये कथं त्वथं कथं यास्यामि वै पुरम् ।
 इष्टेनाग्निष्टुता चापि पुत्राणां शतमौरसम् ॥ १२
 जातं महाबलानां मे तान्प्रवक्ष्यामि किन्वहम् ।
 दारेषु चात्मकीयेषु पौरजानपदेषु च ॥ १३
 मृदुत्वं च तनुत्वं च पराधीनत्वमेव च ।
 'हासभावादि लावण्यं स्त्रीगुणाद्वा कुतूहलम् ।'
 स्त्रीगुणा ऋषिभिः प्रोक्ता धर्मतत्त्वार्थदर्शिभिः १४
 व्यायामः कर्कशत्वं च वीर्यं च पुरुषे गुणाः ॥ १५
 पौरुषं विप्रनष्टं वै स्त्रीत्वं केनापि मेऽभवत् ।
 स्त्रीभावात्पुनरश्वं तं कथमारोढुमुत्सहे ॥ १६
 महता त्वथ खेदेन आरुह्याश्वं नराधिपः ।
 पुनरायात्पुरं तात स्त्रीभूतो नृपसत्तमः ॥ १७
 पुत्रा दाराश्च भृत्याश्च पौरजानपदाश्च ते ।
 किन्विदं त्विति विज्ञाय विसर्गं परमं गताः ॥ १८
 अथोवाच स राजर्षिः स्त्रीभूतो वदतांवरः ।
 मृगयामसि निर्यातो बलैः परिवृतो दृढम् ।
 उद्धान्तः प्राविशं घोरामटवीं दैवमोहितः ॥ १९
 अटव्यां च सुघोरायां तृष्णार्तो नष्टचेतनः ।
 सरः सुरुचिरप्रख्यमपश्यं पक्षिभिर्वृतम् ॥ २०
 तत्रावगाढः स्त्रीभूतो व्यक्तं दैवान्न संशयः ।
 'अतुप्त एव पुत्राणां दाराणां च धनस्य च ॥' २१
 नामगोत्राणि चाभाष्य दाराणां मन्त्रिणां तथा ।
 आह पुत्रांस्ततः सोऽथ स्त्रीभूतः पार्थिवोत्तमः ।
 संप्रीत्या भुज्यतां राज्यं वनं यास्यामि पुत्रकाः २२
 स पुत्राणां शतं राजा अभिषिच्य वनं गतः ।
 गत्वा चैवाश्रमं सा तु तापसं प्रत्यपद्यत ॥ २३
 तापसेनास्य पुत्राणामाश्रमेष्वभवच्छतम् ।
 अथ साऽऽदाय तान्सर्वान्पूर्वपुत्रानभाषत ॥ २४

पुरुषत्वे सुता यूयं स्त्रीत्वे चेमे शतं सुताः ।
 एकत्र भुज्यतां राज्यं भ्रातृभावेन पुत्रकाः ॥ २५
 सहिता भ्रातरस्तेऽथ राज्यं बुभुजिरे तदा ॥ २६
 तान्दृष्ट्वा भ्रातृभावेन भुज्जानान्राज्यमुत्तमम् ।
 चिन्तयामास देवेन्द्रो मन्युनाऽथ परिप्लुतः ।
 उपकारोऽस्य राजर्षेः कृतो नापकृतं मया ॥ २७
 ततो ब्राह्मणरूपेण देवराजः शतक्रतुः ।
 भेदयामास तान्गत्वा नगरं वै नृपात्मजान् ॥ २८
 भ्रातृणां नास्ति सौभ्रात्रं येऽप्येकस्य पितः सुताः ।
 कश्यपस्य सुराश्वैव असुराश्च सुतास्तथा ।
 राज्यहेतोर्विवदिताः कश्यपस्य सुरासुराः ॥ २९
 यूयं भङ्गास्वनापत्यास्तापसस्वतरे सुताः ।
 युष्माकं पतृकं राज्यं भुज्यते तापसात्मजैः ॥ ३०
 इन्द्रेण भेदितास्ते तु युद्धेऽन्योन्यमपातयन् ।
 तच्छ्रुत्वा तापसी चापि संतप्ता प्ररुद ह ॥ ३१
 ब्राह्मणच्छन्ननाऽभ्येत्य तामिन्द्रोऽथान्वपृच्छत ।
 केन दुःखेन संतप्ता रोदिषि त्वं वरानने ॥ ३२
 ब्राह्मणं तं ततो दृष्ट्वा सा स्त्री करुणमब्रवीत् ।
 पुत्राणां द्वे शते ब्रह्मन्कालेन विनिपातिते ॥ ३३
 अहं राजाऽभवं विप्र तत्र पूर्वं शतं मम ।
 समुत्पन्नं सुरूपाणां पुत्राणां ब्राह्मणोत्तम ॥ ३४
 कदाचिन्मृगयां यात उद्धान्तो गहने वने ।
 अवगाढश्च सरसि स्त्रीभूतो ब्राह्मणोत्तम ॥ ३५
 पुत्रान्राज्ये प्रतिष्ठाप्य वनमसि ततो गतः ॥ ३६
 स्त्रियाश्च मे पुत्रशतं तापसेन महात्मना ।
 आश्रमे जनितं ब्रह्मन्नीतं तन्नगरं मया ॥ ३७
 तेषां च वैरमुत्पन्नं कालयोगेन वै द्विज ।
 एतच्छोचाम्यहं ब्रह्मन्दैवेन समभिप्लुता ॥ ३८
 इन्द्रस्तां दुःखितां दृष्ट्वा अब्रवीत्पुरुषं वचः ॥ ३९
 पुरा सुदुःसहं भद्रे मम दुःखं त्वया कृतम् ।
 इन्द्रद्विष्टेन यजता मामनाहूय धिष्ठितम् ।
 इन्द्रोऽहमसि दुर्बुद्धे वैरं ते पातितं मया ॥ ४०

मृदुत्वादयः स्त्रीगुणा आगताः ॥ १४ ॥ कर्कशत्वादयः पुरुष-
 गुणाः नष्टाः ॥ १५ ॥ प्रत्यपद्यत भर्तृत्वेन स्त्रीकृतवती
 ॥ २३ ॥ स्त्रीदानेन द्विगुणितपुत्रप्राप्तिरूप उपकारएव

जातो न स्त्रीकृतोऽपकार इत्यर्थः ॥ २७ ॥ इन्द्रद्विष्टेन
 अग्निष्टुता यज्ञेन । धिष्ठितमधिष्ठितम् । कतूनिति शेषः ॥ ४० ॥
 चतुर्भिःशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

इन्द्रं दृष्ट्वा तु राजर्षिः पादयोः शिरसा गतः ।
 प्रसीद त्रिदशश्रेष्ठ पुत्रकामेन स क्रतुः ।
 इष्टस्त्रिदशशार्दूल तत्र मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ४१
 प्रणिपातेन तस्मेन्द्रः परितुष्टो वरं ददौ ॥ ४२
 पुत्रास्ते कतमे राजञ्जीवन्त्वेतत्प्रचक्ष्व मे ।
 स्त्रीभूतस्य हि ये जाताः पुरुषस्याथ येऽभवन् ४३
 तापसी तु ततः शक्रमुवाच प्रयताञ्जलिः ।
 स्त्रीभूतस्य हि ये पुत्रास्ते मे जीवन्तु वासव ॥४४
 इन्द्रस्तु विस्मितो दृष्ट्वा स्त्रियं पप्रच्छ तां पुनः ।
 पुरुषोत्पादिता ये ते कथं द्वेष्याः सुतास्तव ॥४५
 स्त्रीभूतस्य हि ये जाताः स्नेहस्तेभ्योऽधिकः कथम् ।
 कारणं श्रोतुमिच्छामि तन्मे वक्तुमिहार्हसि ॥४६
 रुयुवाच ।
 स्त्रियास्त्वभ्यधिकः स्नेहो न तथा पुरुषस्य वै ।
 तस्मात्ते शक्र जीवन्तु ये जाताः स्त्रीकृतस्य वै४७

भीष्म उवाच ।
 एवमुक्तस्ततस्त्विन्द्रः प्रीतो वाक्यमुवाच ह ।
 सर्व एवेह जीवन्तु पुत्रास्ते सत्यवादिनि ॥ ४८
 वरं च वृणु राजेन्द्र यं त्वमिच्छसि सुव्रत ।
 पुरुषत्वमथ स्त्रीत्वं मत्तो यदभिकाङ्क्षसे ॥ ४९
 रुयुवाच ।
 स्त्रीत्वमेव वृणे शक्र पुंस्त्वं नेच्छामि वासव ।
 एवमुक्तस्तु देवेन्द्रस्तां स्त्रियं प्रत्युवाच ह ॥ ५०
 पुरुषत्वं कथं त्यक्त्वा स्त्रीत्वं रोचयसे विभो ।
 एवमुक्तः प्रत्युवाच स्त्रीभूतो राजसत्तमः ॥ ५१
 स्त्रियाः पुरुषसंयोगे प्रीतिरभ्यधिका सदा ।
 एतस्मात्कारणाच्छक्र स्त्रीत्वमेव वृणोम्यहम् ॥५२
 रमामि चाधिकं स्त्रीत्वे सत्यं वै देवसत्तम ।
 स्त्रीभावेन हि तुष्यामि गम्यतां त्रिदशाधिप ॥५३
 एवमस्त्विति चोक्त्वा तामापृच्छथ त्रिदिवं गतः ।
 एवं स्त्रिया महाराज अधिका प्रीतिरुच्यते ॥५४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति मनोवाक्कायरूपकरणैर्दुष्कर्मपरित्यागपूर्वकं शुभकर्मकरणस्य भगवत्प्रसादनहेतुत्वोक्तिः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 किं कर्तव्यं मनुष्येण लोकयात्राहितार्थिना ।
 कथं वै लोकयात्रां तु किंशीलश्च समाचरेत् ॥ १
 भीष्म उवाच ।
 'देवे नारायणे भक्तिः शंकरे साधुपूजया ।
 ध्यानेनाथ जपः कार्यः स्वधर्मैः शुचिचेतसा ॥'२
 कायेन त्रिविधं कर्म वाचा चापि चतुर्विधम् ।
 मनसा त्रिविधं चैव दश कर्मपथांसत्यजेत् ॥ ३
 प्राणातिपातः स्तैन्यं च परदारभिमर्शनम् ।

त्रीणि पापानि कायेन सर्वतः परिवर्जयेत् ॥ ४
 असत्प्रलापं पारुष्यं पैशुन्यमनृतं तथा ।
 चत्वारि वाचा राजेन्द्र न जल्पेन्नानुचिन्तयेत् ॥५
 अनभिध्या परस्वेषु सर्वसत्त्वेषु सौहृदम् ।
 कर्मणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा चरेत् ॥ ६
 तस्माद्वाक्कायमनसा नाचरेदशुभं नरः ।
 शुभान्येवाचरँल्लोके भक्तो नारायणस्य हि ।
 तस्यैव तु पदं सूक्ष्मं प्रसादादश्रुयात्परम् ॥' ७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

लोकयात्रां लोकद्वयश्रेयःसाधनम् ॥ १ ॥ शुभं कर्मफलं
 चरेदिति ध. पाठः ॥ ३ ॥ प्राणातिपातो हिंसा ॥ ४ ॥
 पारुष्यं निष्ठुरभाषणम् । पैशुन्यं राजद्वारादौ परदोषसूचनम् ।
 अनृतं मिथ्यावादः । मनसाप्येवं वदिष्यामीति नानुचिन्तयेत्

॥ ५ ॥ अनभिध्येति श्लोकेन परद्रव्येष्वभिध्यानं परस्मानिष्टचि-
 न्तनं वेदवादेषु नास्तिक्यमिति त्रीणि स्याज्यानि लक्षयेत् । दश
 सज्जेदित्युपक्रमात् ॥ ६ ॥ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

युधिष्ठिरेण भीष्मंप्रति श्रुतधर्मानुबन्ध प्राणिनां सांसारिकदुःखानुवर्णनपूर्वकं स्वस्य संसारनिर्वेदननिवेदनेन पुनर्विस्तरेण वैष्णवधर्मकथनप्रार्थना ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

चित्तं मे दूयते तात लोके परमविन्दतः ॥ १

अशाश्वतमिदं सर्वं जगत्स्थायरजङ्गमम् ।

ऋते नारायणं पुण्यं प्रतिभाति पितामह ॥ २

नारायणो हि विश्वात्मा पुरुषः पुष्करेक्षणः ।

तस्यास्य देवकीसूनोः श्रुतं कृत्स्नं त्वयाऽनघ ॥ ३

भीष्म उवाच ।

युधिष्ठिर महाप्राज्ञ मया दृष्टं च संगरे ॥ ४

युधिष्ठिर उवाच ।

त्वत्त एव तु राजेन्द्र राजधर्माश्च पुष्कलाः ।

श्रुतं पुराणमखिलं नारदेन निवेदितम् ।

गुह्यं नारायणाख्यानं त्रिविधक्लेशनाशनम् ॥ ५

एकान्तिधर्मनियमाः समासव्यासकल्पिताः ।

कथिता वै महाभाग त्वया वै मदनुग्रहात् ॥ ६

लोकरक्षणकर्तृत्वं तस्यैव हरिमेधसः ।

आतिथेयविधिश्चैव तपांसि नियमाश्च ये ॥ ७

वेदवादग्रसिद्धाश्च वाजपेयादयो मखाः ।

यज्ञा द्रविणनिष्पाद्या अग्निहोत्रानुपालिताः ॥ ८

जपयज्ञाश्च विविधा ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ।

एकादशविधाः प्रोक्ता हविर्यज्ञा द्विजातिनाम् ९

तेषां फलविशेषाश्च उच्छ्रद्धधर्मास्तथैव च ।

अहन्यहनि ये प्रोक्ता महायज्ञा द्विजातिनाम् ॥ १०

वेदश्रवणधर्माश्च ब्रह्मयज्ञफलं तथा ।

वेदव्रतविधानं च नियमाश्चैव वैदिकाः ॥ ११

स्वाहा स्वधा प्रणीते च इष्टापूर्तफलं तथा ।

उत्तरोत्तरसेवायामाश्रमाणां च यत्फलम् ॥ १२

प्रत्येकशश्च निष्ठायामाश्रमाणां महामते ।

मासपक्षोपवासानां सम्यगुक्तफलं च यत् ॥ १३

अनाशितानां ये लोका ये च पञ्चतपा नराः ।

वीराध्वानं प्रपन्नानां या गतिश्चाग्निहोत्रिणाम् ॥ १४

ग्रीष्मे पञ्चतपानां च शिशिरे जलचारिणाम् ।

वर्षे स्थण्डिलशायीनां फलं यत्परिकीर्तितम् ॥ १५

लोके चक्रचराणां च द्विजानां यत्फलं स्मृतम् ।

अन्नादीनां च दानानां यत्फलं परिकीर्तितम् ॥ १६

सर्वतीर्थाभिषिक्तानां नराणां च फलोदयः ।

राज्ञां धर्माश्च ये लोके सम्यक्पालयतां प्रजाः ॥ १७

ये च सत्यव्रता लोके ये च तीर्थे कृतश्रमाः ।

मातापितृपरा ये च गुरुवृत्तीश्च संश्रिताः ॥ १८

गोब्राह्मणपरित्राणे राष्ट्रतिक्रमणे तथा ।

त्यजन्त्यभिमुखाः प्राणान्निर्भयाः सत्वमाश्रिताः ॥

सहस्रदक्षिणानां च या गतिर्वदतां वर ।

ये च संध्यामुपासन्ते सम्यगुक्ता महाव्रताः ॥ २०

तथा योगविधानं च यद्गन्धेष्वभिशब्दितम् ।

वेदाद्याः श्रुतयश्चापि श्रुता मे गुरुसत्तम ॥ २१

सिद्धान्तनिर्णयाश्चापि द्वैपायनमुखोद्गताः ।

श्रुताः पञ्च महायज्ञा येषु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ २२

तत्प्रभेदेषु ये धर्मास्तेऽपि वै कृत्स्नशः श्रुताः ।

न च दूषयितुं शक्याः सद्भिरुक्ता हि ते तथा ॥ २३

एतेषां किल धर्माणामुत्तमो वैष्णवो विधिः ।

रक्षते भगवान्विष्णुर्भक्तमात्मशरीरवत् ॥ २४

कर्मणो हि कृतेस्येह कामितस्य द्विजोत्तम ।

फलं ह्यवश्यं भोक्तव्यमृषिद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ २५

भोगान्ते चापि पतनं गतिः पूर्वं प्रभाषिता ।

न मे प्रीतिकरास्त्वेते विषोदका हि मे मताः ॥ २६

वधात्कष्टतरं मन्ये गर्भवासं महाद्युते ।

दिष्टान्ते यानि दुःखानि पुरुषो विन्दते विभो ।

ततः कष्टतराणीह गर्भवासे हि विन्दति ॥ २७

ततश्चाभ्याधिकां तीव्रां वेदनां लभते नरः ।

पुरुषः पुष्करो विभुरिति ट. ध. घ. पाठः ॥ ३ ॥

षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

* एतदादिनवाध्याया दाक्षिणात्यकोशेष्वेव दृश्यन्ते ।

गर्भापक्रमणे तात कर्मणामुपसर्पणे ॥ २८
 तस्मान्मे निश्चयो जातो धर्मेष्वेतेषु भारत ।
 तदिच्छामि कुरुश्रेष्ठ त्वत्प्रसादान्महामते ।
 तं धर्मं चेह वेतुं वै यो जराजन्ममृत्युहा ॥ २९
 येनोष्णदा वैतरणी असिपत्रवनं च तत् ।
 कुण्डानि चाग्निप्रदानि क्षुरधारापथस्तथा ।
 शाल्मलीं च महाघोरामायसीं घोरकण्टकाम् ॥३०
 मातापितृकृते चापि सुहृन्मित्रार्थकारणात् ।
 आत्महेतोश्च पापानि कृतानीह नरैश्च यैः ।
 तेषां फलोदयं कष्टमृषिर्द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ३१
 कुम्भीपाकप्रदीप्तानां शूलार्तानां च क्रन्दताम् ।
 रौरवे क्षिप्यमाणानां प्रहारैर्मथितात्मनाम् ॥ ३२
 स्तनतामपकृत्तानां पिबतामात्मशोणितम् ।
 तेषामेव प्रवदतां कारुण्यं नास्ति यन्नतः ॥ ३३
 तृष्णाशुष्कोष्ठकण्ठानां विह्वलानामचेतसाम् ।
 सर्वदुःखाभिभूतानां रुजार्तानां च क्रोशताम् ३४
 वेदनार्ता हि क्रन्दन्ति पूरयन्तो दिशो दश ॥३५
 एकः करोति पापानि सहभोज्यानि बान्धवैः ।
 तेषामेकः फलं भुङ्के कष्टं वैवस्वते गृहे ॥ ३६
 येन नैतां गतिं गच्छेन्न विष्मूत्रास्थिपिच्छिले ।
 विष्टामूत्रकृमीमध्ये बहुजन्तुनिषेविते ॥ ३७
 को गर्भवासात्परतो नरकोऽन्यो विधीयते ।
 यत्र वासकृतो योगः कुक्षौ वासो विधीयते ॥३८
 जातो विस्तीर्णशोकः स्याद्भवेत् विगतज्वरः ।
 न चैष लभ्यते कामो जातमात्रं हि मानवम् ।
 आविशन्तीह दुःखानि मनोवाक्पायिकानि तु ॥३९
 तैरस्वतन्त्रो भवति पीड्यमानो भयानकैः ।
 तैर्गर्भवासं गच्छति अवशो जायते तथा ॥ ४०
 अवशश्चेहते जन्तुर्व्रजत्यवश एव हि ।
 जरसा रूपविध्वंसं प्राप्नोत्यवश एव तु ॥ ४१
 शरीरभेदमाप्नोति जीर्यतेऽवश एव तु ।
 एवं ह्यनियतो मृत्युर्भवत्येव सदा नृषु ॥ ४२
 गर्भेषु म्रियते कश्चिज्जायमानस्तथाऽपरः ।
 जाता म्रियन्ते बहवो यौवनस्थास्तथाऽपरे ।

मध्यभावे तु नश्यन्ति स्थविरो मृत एव तु ॥ ४३
 को जन्मनो नोद्विजते स्वयंभूरपि यो भवेत् ।
 कुतस्त्वस्मद्विधस्तात मरणस्य वशानुगः ॥ ४४
 नित्याविष्टो भयेनाहं मनसा कुरुसत्तम ।
 मुहूर्तमप्यहं शर्म न विन्दामि महामते ॥ ४५
 कालात्मनि तिरोभूतो नित्यं तद्गुणवर्जितः ।
 अन्नैर्बहुविधैः पुष्टं वस्त्रैर्नानाविधैर्वृतम् ॥ ४६
 चन्दनागरुदिग्धाङ्गं मणिमुक्ताविभूषितम् ।
 यानैर्बहुविधैर्यातमेकान्तेनैव लालितम् ॥ ४७
 यौवनोद्धतरूपाभिर्मन्दविह्वलगामिभिः ।
 इष्टाभिरभिरामाभिर्वरस्त्रीभिरयञ्चितम् ॥ ४८
 रमितं सुचिरं कालं शरीरममितप्रभम् ।
 अवितृप्ता गमिष्यन्ति हित्वा प्राणांस्तथाऽपरे ॥४९
 स्वर्गेऽप्यनियता भूतिस्तथैवाकाशसंश्रये ।
 देवाऽप्यधिष्ठानवशास्तस्माद्देवं न कामये ॥ ५०
 कामानां नास्त्यधिष्ठानमकामस्तु निवर्तते ।
 लोकसंग्रहधर्मास्तु सर्व एव न संशयः ॥ ५१
 डोलासधर्मा धर्मज्ञ ऋषिर्द्वैपायनोऽब्रवीत् ।
 अस्मात्को विषमं दुःखमारोहेत् विचक्षणः ॥ ५२
 विद्यमाने समे मार्गे डोलाधर्मविवर्जिते ।
 को ह्यात्मानं प्रियं लोके डोलासाधर्म्यतांनयेत् ५३
 चराचरैः सर्वभूतैर्गन्तव्यमविशङ्कया ।
 अस्माल्लोकात्परं लोकमपाथेयमदैशिकम् ।
 घोरं तमः प्रवेष्टव्यमत्रातारमबान्धवम् ॥ ५४
 ये तु तं किल धर्मज्ञा धर्मं नारायणेरितम् ।
 अनन्यमनसो दान्ताः सरन्ति नियतव्रताः ॥५५
 ततस्तेनैव पश्यन्ति प्राप्नुवन्ति परं पदम् ।
 रक्षते भगवान्विष्णुर्भक्तानात्मशरीरवत् ॥ ५६
 कुलालचक्रप्रतिमे भ्राम्यमाणेषु जन्तुषु ।
 मातापितृसहस्राणि संप्राप्तानि मया गुरो ॥ ५७
 स्नेहापन्नेन पीतास्तु मातृणां विविधाः स्तनाः ॥५८
 पुत्रदारसहस्राणि इष्टानिष्टशतानि च ।
 प्राप्तान्यधिष्ठानवशादतीतानि तथैव च ।

न क्वचिच्च सुखं प्राप्तं न क्वचिच्छाश्वती स्थितिः ॥५९
 स्थानैर्महद्भिर्विभ्रंशो दुःखलब्धैः पुनः पुनः ।
 धननाशश्च संप्राप्तो लब्ध्वा दुःखेन तद्धनम् ।
 अध्वगानामिव पथि च्छायामाश्रित्य संगमः ॥६०
 एवं कर्मवशो लोको ज्ञातीनां हितसंगमः ।
 विश्रम्य च पुनर्याति कर्मभिर्दर्शितां गतिम् ॥६१
 एतदीदृशकं दृष्ट्वा ज्ञात्वा चैव समागमम् ।
 को न विभ्येत्कुरुश्रेष्ठ विष्टान्नस्येव भोजनात् ॥६२

बुद्धिश्च मे समुत्पन्ना वैष्णवे धर्मविस्तरे ।
 तदेष शिरसा पादौ गतोऽस्मि भगवंस्तव ।
 शरणं च प्रपन्नोऽस्मि गन्तव्ये शरणे ध्रुवे ॥ ६३
 जन्ममृत्युजराखिन्नस्त्रिभिर्दुःखैर्निपीडितः ।
 इच्छामि भवता त्रातुमेभ्यस्त्वत्तो महामते ।
 तस्याद्य युगधर्मस्य श्रवणात्कुरुपुङ्गव ॥ ६४
 एतदाद्ययुगोद्भूतं त्रेतायां तत्तिरोहितम् ।
 स एव धर्ममखिलमृषिर्द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ६५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति ब्रह्मादिसर्वजगतामनित्यत्वादि कथनपूर्वकं नारायणस्य नित्यत्वादि कथनेन तदुपासनविधानम् ॥ १ ॥

‘भीष्म उवाच ।

सदृशं राजशार्दूल वृत्तस्य च कुलस्य च ॥ १
 को राज्यं विपुलं गृह्य स्फीताकारं पुनर्महत् ।
 निर्जितारातिसामन्तं देवराज्योपमं सुखम् ॥ २
 राज्ये राज्यगुणा ये च तान्व्युदस्य नराधिप ।
 दोषं पश्यति राजेन्द्र देहेऽस्मिन्पाञ्चभौतिके ॥ २
 अतिक्रान्तास्त्वया राजन्वृत्तेन प्रपितामहाः ।
 धर्मो विग्रहवान्धीरो विदुरश्च महायशाः ॥ ४
 संजयश्च महातेजा ये चान्ये दिव्यदर्शनाः ।
 प्रवृत्तज्ञानसंपन्नास्तत्त्वज्ञानविदो नृप ॥ ५
 तेऽतिक्रान्ता महाराज ब्रह्माद्याः ससुरासुराः ।
 अनित्यं दुःखसंतप्तं जगदेतन्न संशयः ॥ ६
 एवमेतान्महाबाहो ब्रह्माद्यान्ससुरासुरान् ।
 अनित्यान्सततं पश्य मनुष्यादिषु का कथा ॥ ७
 नित्यां तु प्रकृतीमाह याऽसौ प्रसवधर्मिणी ।
 अरूपिणीमनिर्देश्यामकृतां पुरुषातिगाम् ॥ ८
 तामत्यन्तसुखां सौम्यां निर्वाणमिति संज्ञिताम् ।
 आहुर्ब्रह्मर्षयो ह्याद्यां भुवि चैव महर्षयः ॥ ९
 तथा पुरुषरूपिण्या धर्मप्रकृतिकोऽनघ ।

स यात्येव हि निर्वाणं यत्तत्प्रकृतिसंज्ञितम् ॥ १०
 स एष प्राकृतो धर्मो आजत्यादियुगे नृप ।
 विकारधर्माः शेषेषु युगेषु भरतर्षभ ।
 आजन्तेऽभ्यधिकं वीर संसारपथगोचराः ॥ ११
 प्रकृतीनां च सर्वासामकृता प्रकृतिः स्मृता ।
 एवं प्रकृतिधर्मा हि वरां प्रकृतिमाश्रिता ॥ १२
 पश्यन्ति परमां लोके दृष्टादृष्टानुदर्शिनीम् ।
 सत्त्वाद्युगपर्यन्ते त्रेतायुगसमुद्भवे ॥ १३
 कामं कामयमानेषु ब्राह्मणेषु तिरोहितः ।
 कुपथेषु तु धर्मेषु प्रादुर्भूतेषु कौरव ।
 जातो मन्दप्रचारो हि धर्मः कलियुगे नृप ॥ १४
 नित्यस्तु पुरुषो ज्ञेयो विश्वरूपो निरञ्जनः ।
 ब्रह्माद्या अपि देवाश्च यं सदा पर्युपासते ॥ १५
 तं च नारायणं विद्धि परं ब्रह्मेति शाश्वतम् ।
 तत्कर्म कुरु कायेन ध्यायस्व मनसा च तम् ॥ १६
 कीर्तयस्व च तन्नाम वाचा सर्वत्र भूपते ।
 तत्पदं प्राप्नुहि प्राप्यं शाश्वतं चापुनर्भवम् ॥ १७
 इत्येतद्विष्णुमाश्रित्य संसारग्रहमोक्षणम् ।
 कथितं ते महाबाहो किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति तत्त्वसृष्ट्यादिप्रतिपादकनारदसनत्कुमारसंवादानुवादः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 क्लिश्यमानेषु भूतेषु जातीमरणसागरे ।
 यत्प्राप्य क्लेशं नामोति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
 भीष्म उवाच ।
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 सनत्कुमारस्य सतः संवादं नारदस्य च ॥ २
 सनत्कुमारो भगवान्ब्रह्मपुत्रो महायशाः ।
 पूर्वजातास्त्रयस्तस्य कथ्यन्ते ब्रह्मवादिनः ॥ ३
 सनकः सनन्दनश्चैव तृतीयश्च सनातनः ।
 जातमात्राश्च ते सर्वे प्रतिबुद्धा इति श्रुतिः ॥ ४
 चतुर्थश्चैव तेषां स भगवान्योगवित्तमः ।
 सनत्कुमार इति वै कथयन्ति महर्षयः ॥ ५
 हैरण्यगर्भः स मुनिर्वसिष्ठः पञ्चमः स्मृतः ।
 षष्ठः स्थाणुः स भगवानमेयात्मा त्रिशूलधृत् ॥ ६
 ततोऽपरे समुत्पन्नाः पावकादारुणे क्रतौ ।
 मनसा स्वयंभुवो हीमे मरीचिप्रमुखास्तथा ॥ ७
 भृगुर्मरीचेरनुजो भृगोरप्यङ्गिरास्तथा ।
 अनुजोङ्गिरसोऽथात्रिः पुलस्त्योत्रेस्तथाऽनुजः ॥ ८
 पुलस्त्यस्यानुजो विद्वान्पुलहो नु महाद्युतिः ।
 पञ्चन्ते ब्रह्मजा ह्येते विद्वद्भिरमितौजसः ॥ ९
 सर्वमेतन्महाराज कुर्वन्नादिगुरुर्महान् ।
 प्रभुर्विभुरनन्तश्रीर्ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ १०
 मूर्तिमन्तोऽमृतीभूतास्तेजसाऽतितपोन्विताः ।
 सनकप्रभृतयस्तत्र ये च प्राप्ताः परं पदम् ।
 कृत्स्नं क्षयमनुप्राप्य विमुक्ता मूर्तिबन्धनात् ॥ ११
 सनत्कुमारस्तु विभुर्योगमास्थाय योगवित् ।
 त्रैलोक्यानचरच्छश्वदैश्वर्येण परेण हि ॥ १२
 रुद्रश्चाप्यष्टगुणितं योगं प्राप्तो महायशाः ।
 सूक्ष्ममष्टगुणं राजन्नितरे नृपसत्तम ॥ १३
 मरीचिप्रमुखास्तात सर्वे सृष्ट्वर्थमेव ते ।
 नियुक्ता राजशार्दूल तेषां सृष्टिं शृणुष्व मे ॥ १४
 सप्त ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः ।

सर्वे वेदेषु चैवोक्ताः खिलेषु च न संशयः ॥ १५
 इतिहासपुराणे च श्रुतिरेषा सनातनी ।
 ब्राह्मणा वरदानेतान्प्राहुर्वेदान्तपारगाः ॥ १६
 एतेषां पितरस्तात पुत्रा इत्यनुचक्षते ।
 गणाः सप्त महाराज मूर्तयोऽमूर्तयस्तथा ॥ १७
 पितृणां चैव राजेन्द्र पुत्रा देवा इति श्रुतिः ।
 देवैर्व्याप्ता इमे लोका इत्येवमनुशुश्रुम ॥ १८
 कृष्णद्वैपायनाच्चैव देवस्थानात्तथैव च ।
 देवलाञ्छ नरश्रेष्ठ काश्यपाच्च मया श्रुतम् ॥ १९
 गौतमादपि कौण्डिन्याद्भारद्वाजात्तथैव च ।
 मार्कण्डेयात्तथैवैतद्वेदेवमतादपि ॥ २०
 पित्रा च मम राजेन्द्र श्राद्धकाले प्रभाषितम् ।
 परं रहस्यं वेदान्तं प्रियं हि परमात्मनः ॥ २१
 अतः परं प्रवक्ष्यामि यन्मां पृच्छसि भारत ।
 तदिहैकमनोबुद्धिः शृणुष्व्वावहितो नृप ।
 स्वायंभुवस्य संवादं नारदस्य च धीमतः ॥ २२
 सनत्कुमारो भगवान्दिव्यं जज्वाल तेजसा ।
 अङ्गुष्ठमात्रो भूत्वा वै विचचार महाद्युतिः ॥ २३
 स कदाचिन्महाभागो मेरुपृष्ठं समागमत् ।
 नारदेन नरश्रेष्ठ मुनिना ब्रह्मवादिना ॥ २४
 जिज्ञासमानावन्योन्यं सकाशे ब्रह्मणस्ततः ।
 ब्रह्म भागवतौ तात परमार्थार्थचिन्तकौ ॥ २५
 मतिमान्मतिमच्छ्रेष्ठं बुद्धिमान्बुद्धिमत्तरम् ।
 क्षेत्रवित्क्षेत्रविच्छ्रेष्ठं ज्ञानविज्ञानमत्तमम् ॥ २६
 सनत्कुमारं तत्त्वज्ञं भगवन्तमरिंदम ।
 लोकविलोकविच्छ्रेष्ठमात्मविच्चात्मवित्तमम् ।
 सर्ववेदार्थकुशलं सर्वशास्त्रविशारदम् ॥ २७
 साङ्ख्ययोगं च यो वेद पाणावामलकं यथा ।
 नारदोऽथ नरश्रेष्ठ तं पप्रच्छ महाद्युतिः ॥ २८
 नारद उवाच ।
 त्रयोविंशतितत्त्वस्य अव्यक्तस्य महामुने ।
 प्रभवं चाप्ययं चैव श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २९

अध्यात्ममधिभूतं च अधिदैवं तथैव च ।
 कालसङ्ख्याश्च सर्गं च स्रष्टारं पुरुषं प्रभुम् ॥ ३०
 यं विश्वमुपजीवन्ति येन सर्वमिदं ततम् ।
 यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ३१
 सनत्कुमार उवाच ।
 यं विश्वमुपजीवन्ति यमाहुः पुरुषं परम् ।
 तं वै शृणु महाबुद्धे नारायणमनामयम् ॥ ३२
 एष नारायणो नाम यं विश्वमुपजीवति ।
 एष स्रष्टा विधाता च भर्ता पालयिता प्रभुः ॥ ३३
 प्राप्यैनं न निवर्तन्ते यतयोऽध्यात्मचिन्तकाः ।
 एतावदेव वक्तव्यं मया नारद पृच्छते ॥ ३४
 परं न वेद्मि तत्सर्गं यावांश्चायं यथाप्यहम् ।
 श्रूयतामानुपूर्व्येण न च सर्गः प्रयत्नतः ॥ ३५
 यथा कालपरीमाणं तत्वानामृषिसत्तम ।
 अध्यात्ममधिभूतं च अधिदैवं तथैव च ।
 कालसंख्यां च सर्गं च सर्वमेव महासुने ॥ ३६
 तमसः कुर्वतः सर्गं तामसो ह्यभिधीयते ।
 ब्रह्मविद्भिर्द्विजैर्नित्यं नित्यमध्यात्मचिन्तकैः ॥ ३७
 पर्यायनामान्येतस्य कथयन्ति मनीषिणः ।
 तानि ते संप्रवक्ष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ॥ ३८
 महार्णवोऽर्णवश्चैव सलिलं च गुणास्तथा ।
 वेदास्तपांसि यज्ञाश्च धर्माश्च भगवान्विभुः ।
 प्राणः सांवर्तकोऽग्निश्च व्योम कालस्तथैव च ॥ ३९
 नामान्येतानि ब्रह्मर्षे शरीरस्थेश्वरस्य वै ।
 कीर्तितानि द्विजश्रेष्ठ मया शास्त्रानुसारतः ॥ ४०
 चतुर्युगसहस्राणि चतुर्युगमरिंदम ।
 प्राहुः कल्पसहस्रं वै ब्राह्मणास्तत्वदर्शिनः ॥ ४१
 दशकल्पसहस्राणि अव्ययस्य महानिशा ।
 तथैव दिवसं प्राहुर्योगाः सांख्याश्च तत्वतः ४२
 निशामुप्तोथ भगवान्क्षपान्ते प्रत्यबुध्यत ।
 पश्चाद्बुद्ध्वा ससर्जापस्तासु वीर्यमवासृजत् ॥ ४३
 तदण्डमभवद्वैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।
 अहंकृत्वा ततस्तस्मिन्ससर्ज प्रभुरीश्वरः ॥ ४४
 हिरण्यगर्भं विश्वात्मा ब्रह्माणं जलवन्मुनिम् ।

भूतभव्यभविष्यस्य कर्तारमनघं विभुम् ।
 मूर्तिमन्तं महात्मानं विश्वशंभुं स्वयंभुवम् ॥ ४५
 अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानो ज्योतिषां नरम् ।
 चक्रे तिरोधां भगवानेतत्कृत्वा महायशाः ॥ ४६
 एतस्यापि निशामाहुर्वेदेदाङ्गपारगाः ।
 पञ्चकल्पसहस्राणि अहरेतावदेव च ॥ ४७
 स सर्गं कुरुते ब्रह्मा तामसश्चानुपूर्व्यशः ।
 सृजतेऽहं त्वहंकारं परमेष्ठिनमव्ययम् ॥ ४८
 अहंकारेणैव लोका व्याप्ताः साहंकृतेन वै ।
 येनाविष्टानि भूतानि मज्जन्त्यव्यक्तसागरे ॥ ४९
 देवर्षिदानवनरा यक्षगन्धर्वकिंनराः ।
 उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति ऊर्ध्वार्धास्तिर्यगेव च ॥ ५०
 एतस्यापि निशामाहुस्तृतीयामथ कुर्वतः ।
 त्रीणि कल्पसहस्राणि अहरेतावदेव तु ॥ ५१
 अहंकारस्तु सृजति महाभूतानि पञ्च वै ।
 पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ ५२
 एतेषां गुणतत्वानि पञ्च प्राहुर्द्विजातयः ।
 शब्दे स्पर्शे च रूपे च रसे गन्धे तथैव च ॥ ५३
 गुणेष्वेतेष्वभिरताः पङ्कलग्ना इव द्विपाः ।
 नोत्तिष्ठन्त्यवशीभूताः सक्ता अव्यक्तसागरे ॥ ५४
 एतेषामिह वै सर्वं चतुर्थमिह कुर्वतः ।
 चतुर्युगसहस्रे वै अहोरात्रास्तथैव च ॥ ५५
 अनन्त इति विख्यातः पञ्चमः सर्ग उच्यते ।
 इन्द्रियाणि दशैकं च यथाश्रुतिनिदर्शनात् ॥ ५६
 मनः सर्वमिदं तात विश्वं सर्वमिदं जगत् ।
 न तथान्यानि भूतानि बलवन्ति यथा मनः ५७
 एतस्यापि ह वै सर्गं षष्ठमाहुर्द्विजातयः ।
 अहः कल्पसहस्रं वै रात्रिरेतावती तथा ॥ ५८
 ऊर्ध्वस्रोतस्तु वै सर्गं सप्तमं ब्रह्मणो विदुः ।
 अष्टमं चाप्यधःस्रोतस्तिर्यक्तु नवमः स्मृतः ॥ ५९
 एतानि नव सर्गाणि तत्वानि च महासुने ।
 चतुर्विंशतितत्वानि तत्वसंख्यानि तेऽनघ ॥ ६०
 सर्वस्य प्रभवः पूर्वमुक्तो नारायणः प्रभुः ।

अव्ययः प्रभवश्चैव अव्यक्तस्य महामुने ।
प्रवक्ष्याम्यपरं तत्त्वं यस्य यस्येश्वरश्च यः ॥ ६१

अध्यात्ममधिभूतं च अधिदैवं तथैव च ।
यथाश्रुतं यथादृष्टं तत्त्वतो वै निबोध मे ॥ ६२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

सनत्कुमारेण नारदंप्रति प्रलयप्रकारादिकथनम् ॥ १ ॥ तथा भूतादिनिरूपणम् ॥ २ ॥

सनत्कुमार उवाच ।
अधःस्रोतसि सर्गे च तिर्यक्स्रोतसि चैव हि ।
एताभ्यामीश्वरं विन्द्यादूर्ध्वस्रोतस्तथैव च ॥ १
कर्मेन्द्रियाणां पञ्चानामीश्वरो बुद्धिगोचरः ।
बुद्धीन्द्रियाणामपि तु ईश्वरो मन उच्यते ॥ २
मनसः पञ्चभूतानि सगुणान्याहुरीश्वरम् ।
भूतानामीश्वरं विद्याद्ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ॥ ३
भवान्हि कुशलश्चैव धर्मेष्वेषु परेषु वै ।
कालाग्निरहः कल्पान्ते जगद्दहति चांशुभिः ॥ ४
ततः सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
महाभूतानि दग्धानि स्वां योनिं गमितानि वै ॥ ५
कूर्मपृष्ठनिभा भूमिर्निर्दग्धकुशकण्टका ।
निर्वृक्षा निस्तृणा चैव दग्धा कालाग्निना तदा ॥ ६
जगत्प्रलीनं जगति जगच्चापि प्रलीयते ।
नष्टगन्धा तदा सूक्ष्मा जलमेवाभवत्तदा ॥ ७
ततो मयूखजालेन सूर्यस्त्वापीयते जलम् ।
रसात्मा लीयते चार्के तथा ब्राह्मणसत्तम ॥ ८
अन्तरिक्षगतान्भूतान्प्रदहत्यनलस्तदा ।
अग्निभूतं तदा व्योम भवतीत्यभिचक्षते ॥ ९
तं तथा विस्फुरद्बहिं वायुर्जरयते महान् ।
महता बलवेगेन आदत्ते तं हि भानुमान् ॥ १०
वायोरपि गुणं स्पर्शमाकाशं ग्रसते यदा ।
प्रशाम्यति तदा वायुः खं तु तिष्ठति नानदत् ॥ ११
तस्य तं निनदं शब्दमादत्ते वै मनस्तदा ।
स शब्दगुणहीनात्मा तिष्ठते मूर्तिमांस्तु वै ॥ १२
भुङ्क्ते च स तदा व्योम मनस्तात दिगात्मकम् ।
व्योमात्मनि विनष्टे तु संकल्पात्मा विवर्धते ॥ १३
संकल्पात्मानमादत्ते चित्तं वै खेन तेजसा ।

चित्तं ग्रसत्यहंकारस्तदा वै मुनिसत्तम ॥ १४
विनष्टे च तदा चित्ते अहंकारोऽभवन्महान् ।
अहंकारं तदादत्ते महान्ब्रह्मा प्रजापतिः ॥ १५
अभिमाने विनष्टे तु महान्ब्रह्मा विराजते ।
तं तदा त्रिषु लोकेषु मूर्तिष्वेवाग्रमूर्तिजम् ॥ १६
येन विश्वमिदं कृत्स्नं निर्मितं वै गुणार्थिना ।
मूर्ते जलेचरमपि व्यवसायगुणात्मकम् ।
ग्रसिष्णुर्भगवान्ब्रह्मा व्यक्ताव्यक्तमसंशयम् ॥ १७
एषोऽव्ययस्य प्रलयो मया ते परिकीर्तितः ।
अध्यात्ममधिभूतं च अधिदैवं च श्रूयताम् ॥ १८
आकाशं प्रथमं भूतं श्रोत्रमध्यात्मं शब्दो-
धिभूतं दिशोधिदैवतं ॥ १९
वायुर्द्वितीयं भूतं त्वगध्यात्मं स्पर्शोधिभूतं
विद्युदधिदैवतं स्यात् ॥ २०
ज्योतिस्तृतीयं भूतं चक्षुरध्यात्मं रूपमधिभूतं
सूर्योधिदैवतं स्यात् ॥ २१
आपश्चतुर्थं भूतं जिह्वाध्यात्मं रसोधिभूतं
वरुणोधिदैवतं स्यात् ॥ २२
पृथिवी पञ्चमं भूतं घ्राणमध्यात्मं गन्धो-
धिभूतं वायुरधिदैवतं स्यात् ॥ २३
पाञ्चभौतिकमेतच्चतुष्टयं वर्णितम् । अत ऊ-
र्ध्वमिन्द्रियमनुवर्णयिष्यामः ॥ २४
पादावध्यात्मं गन्तव्यमधिभूतं विष्णुरधि-
दैवतं स्यात् ॥ २५
हस्तावध्यात्मं कर्तव्यमधिभूतमिन्द्रोऽधिदैवतं
स्यात् ॥ २६
पायुरध्यात्मं विसर्गोऽधिभूतं मित्रोऽधिदैवतं
स्यात् ॥ २७

उपस्थोऽध्यात्ममानन्दोऽधिभूतं प्रजापतिर-
धिदैवतं स्यात् ॥ २८
वागध्यात्मं वक्तव्यमधिभूतमग्निरधिदैवतं स्यात् ॥
मनोऽध्यात्मं मन्तव्यमधिभूतं चन्द्रमा अधि-
दैवतं स्यात् ॥ ३०
अहङ्कारोऽध्यात्ममभिमानोऽधिभूतं विरि-
श्रोऽधिदैवतं स्यात् ॥ ३१
बुद्धिरध्यात्मं व्यवसायोऽधिभूतं ब्रह्माधिदैवतं
स्यात् ॥ ३२
एवमव्यक्तो भगवान्सकृत्कृत्स्नान्कुरुते संहरते
च । कसात्क्रीडार्थम् ॥ ३३
यथाऽऽदित्योऽशुजालं क्षिपति संहरते च
एवमव्यक्तो गुणान्मृजति संहरते च ॥ ३४
यथाऽर्णवाद्भिर्मालानिच यश्चोर्ध्वमुत्तिष्ठते
संहरते च ।

यथा चान्तरिक्षाद्भ्रमाकाशमुत्तिष्ठति स्त-
नितगर्जितोन्मिश्रं तद्भ्रतत्रैव प्राणशत् ।
एवमव्यक्तो गुणान्मृजति संहरति च ॥ ३५
यथा कूर्मोऽङ्गानि कामात्प्रसारयते पुनश्च
प्रवेशयति एवमव्यक्तो भगवान्लोकान्प्रकाशयति
प्रवेशयते च ॥ ३६
एवं चेतनश्च भगवान्पञ्चविंशः शुचिस्तेनाधि-
ष्ठिता प्रकृतिश्चेतयति नित्यं सहधर्मा च । भग-
वतोऽव्यक्तस्य क्रियावतोक्रियावतश्च प्रकृतिः क्रि-
यावानजरामरः क्षेत्रज्ञो नारायणाख्यः पुरुषः ॥ ३७
भीष्म उवाच ।
इत्येतन्नारदायोक्तं कुमारेण च धीमता ।
एतच्छ्रुत्वा द्विजो राजन्सर्वयज्ञफलं लभेत् ॥ ३८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

ब्रह्मणा देवान्प्रति नारायणमहिमप्रतिपादकगरुडकश्यपसंवादानुवादः ॥ १ ॥

‘युधिष्ठिर उवाच ।
आत्मन्यग्रौ समाधाय य एते कुरुनन्दन ।
द्विजातयो व्रतोपेता जपयज्ञपरायणाः ॥ १
यजन्त्यारम्भयज्ञैश्च मानसं यज्ञमास्थिताः ।
अग्निभ्यश्च परं नास्ति येषामेषोऽव्यवस्थितः ॥ २
तेषां गतिर्महाप्राज्ञ कीदृशी किंपराश्च ते ।
एतदिच्छामि तत्त्वेन त्वत्तः श्रोतुं पितामह ॥ ३
भीष्म उवाच ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ।
वैकुण्ठस्य च संवादं सुपर्णस्य च भारत ॥ ४
अमृतस्य समुत्पत्तौ देवानामसुरैः सह ।
षष्टिवर्षसहस्राणि दैवासुरमवर्तत ॥ ५
तत्र देवास्तु दैतेयैर्वध्यन्ते भृशदारुणैः ।
त्रातारं नाधिगच्छन्ति वध्यमाना महासुरैः ॥ ६

आर्तास्ते देवदेवेशं प्रपन्नाः शरणैषिणः ।
पितामहं महाप्राज्ञं वध्यमानाः सुरैरैः ॥ ७
ता दृष्ट्वा देवता ब्रह्मा संभ्रान्तेन्द्रियमानसः ।
वैकुण्ठं शरणं देवं प्रतिपेदे च तैः सह ॥ ८
ततः स देवैः सहितः पद्मयोनिर्नरेश्वर ।
तुष्टाव प्राञ्जलिर्भूत्वा नारायणमनामयम् ॥ ९
त्वद्रूपचिन्तनाभ्राम्नां स्मरणादर्चनादपि ।
तपोयोगादिभिश्चैव श्रेयो यान्ति मनीषिणः १०
भक्तवत्सल पद्माक्ष परमेश्वर पापहन् ।
परमात्माऽविकाराद्य नारायण नमोस्तु ते ॥ ११
नमस्ते सर्वलोकादे सर्वात्मामितविक्रम ।
सर्वभूतभविष्येश सर्वभूतमहेश्वर ॥ १२
देवानामपि देवस्त्वं सर्वविद्यापरायणः ।
जगद्बीजसमाहार जगतः परमो ह्यसि ॥ १३

त्रायस्व देवता वीर दानवाद्यैः सुपीडिताः ।
 लोकांश्च लोकपालांश्च ऋषींश्च जयतांवर ॥ १४
 वेदाः साङ्गोपनिषदः सरहस्याः ससंग्रहाः ।
 सोङ्काराः सवषट्काराः प्राहुस्त्वां यज्ञमुत्तमम् ॥१५
 पवित्राणां पवित्रं च मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
 तपस्विनां तपश्चैव दैवतं देवतास्वपि ॥ १६
 एवमादिपुरस्कारैर्ऋक्सामयजुषां गणैः ।
 वैकुण्ठं तुष्टुबुर्देवाः सर्वे ब्रह्मर्षिभिः सह ॥ १७
 ततोऽन्तरिक्षे वागासीन्मेघगम्भीरनिस्वना ।
 जेष्यध्वं दानवान्युयं मयैव सह सङ्गरे ॥ १८
 ततो देवगणानां च दानवानां च युध्यताम् ।
 प्रादुरासीन्महातेजाः शार्ङ्गचक्रगदाधरः ॥ १९
 सुपर्णपृष्ठमास्थाय तेजसा प्रदहन्निव ।
 व्यधमदानवान्सर्वान्बाहुद्रविणतेजसा ॥ २०
 तं समासाद्य समरे दैत्यदानवपुङ्गवाः ।
 व्यनश्यन्त महाराज पतङ्गा इव पावकम् ॥ २१
 स विजित्यासुरान्सर्वान्दानवांश्च महामतिः ।
 पश्यतामेव देवानां तत्रैवान्तरधीयत ॥ २२
 तं दृष्ट्वाऽन्तर्हितं देवा विष्णुं देवामितद्युतिम् ।
 विस्मयोत्फुल्लनयना ब्रह्माणमिदमब्रुवन् ॥ २३
 भगवन्सर्वलोकेश सर्वलोकपितामह ।
 इदमत्वद्भुतं वृत्तं तन्नः शंसितुमर्हसि ॥ २४
 दैवासुरेऽस्मिन्संग्रामे त्राता येन वयं विभो ।
 एतद्विज्ञातुमिच्छामः कुतोऽसौ कश्च तत्त्वतः ॥२५
 कोऽयमस्मान्परित्राय तूष्णीमेव यथागतम् ।
 प्रतिप्रयातो दिव्यात्मा तं नः शंसितुमर्हसि ॥२६
 एवमुक्तः सुरैः सर्वैर्वचनं वचनार्थवित् ।
 उवाच पन्ननाभस्य पूर्वरूपं प्रति प्रभो ॥ २७
 ब्रह्मोवाच ।
 न ह्येनं वेद तत्त्वेन भुवनं भुवनेश्वरम् ।
 सङ्घातुं नैव चात्मानं निर्गुणं गुणिनां वरम् ॥२८
 अत्र ते वर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ।
 सुपर्णस्य च संवादमृषीणां चापि देवताः ॥ २९
 पुरा ब्रह्मर्षयश्चैव सिद्धाश्च भुवनेश्वरम् ।

आश्रित्य हिमवत्पृष्ठे चक्रिरे विविधाः कथाः ॥३०
 तेषां कथयतां तत्र कथान्ते पततां वरः ।
 प्रादुरासीन्महातेजा वाहश्चक्रगदाभृतः ॥ ३१
 स तानृषीन्समासाद्य विनयावनताननः ।
 अवतीर्य महावीर्यस्तानृषीनभिजग्मिवान् ॥ ३२
 अभ्यर्चितः स ऋषिभिः स्वागतेन महाबलः ।
 उपाविशत तेजस्वी भूमौ वेगवतां वरः ॥ ३३
 तमासीनं महात्मानं वैनतेयं महाद्युतिम् ।
 ऋषयः परिपप्रच्छुर्महात्मानस्तपस्विनः ॥ ३४
 कौतूहलं वैनतेय परं नो हृदि वर्तते ।
 तस्य नान्योस्ति वक्तेह त्वामृते पन्नगाशन ॥३५
 तदारुष्यातमिहेच्छामो भवता प्रश्नमुत्तमम् ।
 एवमुक्तः प्रत्युवाच प्राञ्जलिर्विनतासुतः ॥ ३६
 धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यन्मां ब्रह्मर्षिसत्तमाः ।
 प्रष्टव्यं प्रष्टुमिच्छन्ति प्रीतिमन्तोऽनसूयकाः ॥३७
 किं मया ब्रूत वक्तव्यं कार्यं च वदतां वराः ।
 यूयं हि मां यथायुक्तं सर्वं वै प्रष्टुमर्हथ ॥ ३८
 नमस्कृत्वा ह्यनन्ताय ततस्त ऋषिसत्तमाः ।
 प्रष्टुं प्रचक्रमुस्तत्र वैनतेयं महाबलम् ॥ ३९
 देवदेवं महात्मानं नारायणमनामयम् ।
 भवानुपास्ते वरदं कुतोऽसौ कश्च तत्त्वतः ॥ ४०
 प्रकृतिर्विकृतिर्वाऽस्य कीदृशी क्वनु संस्थितिः ।
 एतद्भवन्तं पृच्छामो देवोऽयं क कृतालयः ॥४१
 एष भक्तप्रियो देवः प्रियभक्तस्तथैव च ।
 त्वं प्रियश्चास्य भक्तश्च नान्यः काश्यप विद्यते ॥४२
 मुष्णन्निव मनश्चक्षूंष्यविभाव्यतनुर्विभुः ।
 अनादिमध्यनिधनो न विन्नैनं कुतो ह्यसौ ॥४३
 वेदेष्वपि च विश्वात्मा गीयते न च विन्नहे ।
 तत्त्वतस्तत्त्वभूतात्मा विभुर्नित्यः सनातनः ॥४४
 पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
 गुणाश्चैषां यथासङ्ख्यं भावाभावौ तथैव च ॥४५
 तमः सत्त्वं रजश्चैव भावाश्चैव तदात्मकाः ।
 मनो बुद्धिश्च तेजश्च बुद्धिगम्यानि तत्त्वतः ।
 जायन्ते तात तस्माद्भि तिष्ठते तेष्वसौ विभुः ॥४६

संचिन्त्य बहुधा बुद्ध्या नाध्यवस्यामहे परम् ।
 तस्य देवस्य तत्त्वेन तन्नः शंस यथातथम् ॥ ४७
 एतमेव परं प्रशंसं कौतूहलसमन्विताः ।
 एवं भवन्तं पृच्छामस्तन्नः शंसितुमर्हसि ॥ ४८
 सुपर्ण उवाच ।
 स्थूलतो यस्तु भगवांस्तेनैव खेन हेतुना ।
 त्रैलोक्यस्य तु रक्षार्थं दृश्यते रूपमास्थितः ॥४९
 मया तु महदाश्चर्यं पुरा दृष्टं सनातने ।
 देवे श्रीवत्सनिलये तच्छृणुध्वमशेषतः ॥ ५०
 न स शक्यो मया वेत्तुं न भवद्भिः कथंचन ।
 यथा मां प्राह भगवांस्तथा तच्छ्रूयतां मम ॥५१
 मयाऽमृतं देवतानां मिषतामृषिसत्तमाः ।
 हृतं विपाद्य तं यन्नं विद्राव्यामृतरक्षिणः ॥ ५२
 देवता विमुखीकृत्य सेन्द्राः समरुतो मृधे ।
 उन्मथ्याशु गिरीश्वैव विक्षोभ्य च महोदधिं ५३
 तं दृष्ट्वा मम विक्रान्तं वागुवाचाशरीरिणी ।
 प्रीतोस्मि ते वैनतेय कर्मणाऽनेन सुव्रत ।
 अवृथा तेऽस्तु मद्वाक्यं ब्रूहि किं करवाणि ते ५४
 तामेवंवादिनीं वाचमहं प्रत्युक्तवांस्तदा ॥
 ज्ञातुमिच्छामि कस्त्वं हि ततो मे दास्यसे वरम् ।
 प्रकृतिर्विकृतिर्वा त्वं देवो वा दानवोऽपि वा ५५
 ततो जलदग्म्भीरं प्रहस्य वदतांवरः ।
 उवाच वरदः प्रीतः काले त्वं माऽभिवेत्स्यसि ॥
 वाहनं भव मे साधो वरं दन्नि तवोत्तमम् ।
 न ते वीर्येण सदृशः कश्चिल्लोके भविष्यति ॥५७
 पतङ्ग पततांश्रेष्ठ न देवो नापि दानवः ।
 मत्सखित्वमनुप्राप्तो दुर्धर्षश्च भविष्यसि ॥ ५८
 तमव्रवं देवदेवं मामेवंवादिनं परम् ।
 प्रयतः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्रणम्य शिरसा विशुम् ५९
 एवमेतन्महावाहो सर्वमेतद्भविष्यति ।
 वाहनं ते भविष्यामि यथा वदति मां भवान् ६०
 मम चापि महाबुद्धे निश्चयं श्रूयतामिति ।
 ध्वजस्तेऽहं भविष्यामि रथस्थस्य न संशयः ॥६१
 तथास्त्विति स मामुक्त्वा भूयः प्राह महामनाः ।

न ते गतिविधातोऽद्य भविष्यत्यमृतं विना ॥६२
 एवं कृत्वा तु समयं देवदेवः सनातनः ।
 मामुक्त्वा साधयस्वेति यथाऽभिप्रायतो गतः ६३
 ततोऽहं कृतसंवादो येन केनापि सत्तमाः ।
 कौतूहलसमाविष्टः पितरं कश्यपं गतः ॥ ६४
 सोऽहं पितरमासाद्य प्रणिपत्याभिवाद्य च ।
 सर्वमेतद्यथातथ्यमुक्तवान्पितुरन्तिके ॥ ६५
 श्रुत्वा तु भगवान्मह्यं ध्यानमेवान्वपद्यत ।
 स मुहूर्तमिव ध्यात्वा मामाह वदतां वरः ॥ ६६
 धन्योऽस्यनुगृहीतश्च यत्त्वं तेन महात्मना ।
 संवादं कृतवांस्तात गुह्येन परमात्मना ॥ ६७
 स्थूलदृश्यः स भगवांस्तेन तेनैव हेतुना ।
 दृश्यतेऽव्यक्तरूपस्थः प्रधानप्रभवाप्ययः ॥ ६८
 मया हि स महातेजा नान्ययोगसमाधिना ।
 तपसोग्रेण तेजस्वी तोषितस्तपसान्निधिः ॥ ६९
 ततो मे दर्शयामास तोषयन्निव पुत्रक ।
 श्वेतपीतारुणनिभः कद्रुकपिलपिङ्गलः ॥ ७०
 रक्तनीलासितनिभः सहस्रोदरपाणिमान् ।
 द्विसाहस्रमहावक्र एकाक्षः शतलोचनः ॥ ७१
 अनिष्पन्दा निराहाराः समानाः सूर्यतेजसा ।
 तमुपासन्ति परमं गुह्यमक्षरमव्ययम् ॥ ७२
 समासाद्य तु तं विश्वमहं भूर्धा प्रणम्य च ।
 ऋग्यजुःसामभिः स्तुत्वा शरण्यं शरणं गतः ७३
 महामेवौघधीरेण स्वरेण जयतांवरः ।
 आभाष्य पुत्रपुत्रेति इदमाह धृतं वचः ॥ ७४
 त्वयाऽभ्युदयकामेन तपश्चीर्णं महामुने ।
 अमुक्तस्त्वं समासङ्गैरविमुक्तोऽद्य पश्यसि ॥ ७५
 यदा सङ्गैर्विमुक्तश्च गतमोहो गतस्पृहः ।
 भविष्यसि सदा ब्रह्म मामनुध्यास्यसे द्विज ॥७६
 ऐकान्तिकीं मतिं कृत्वा मद्भक्तो मत्परायणः ।
 ज्ञास्यसे मां ततो ब्रह्मन्वीतमोहश्च तत्त्वतः ॥७७
 तेन त्वं कृतसंवादः स्वतः सर्वहितैषिणा ।
 विश्वरूपेण देवेन पुरुषेण महात्मना ।
 तमेवाराधय क्षिप्रं तमाराध्य न सीदसि ॥ ७८

सोहमेवं भगवता पित्रा ब्रह्मर्षिसत्तमाः ।

अनुनीतो यथान्यायं स्वमेव भवनं गतः ॥' ७९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

ब्रह्मणा देवान्प्रति गरुडस्य बदरीनारायणानुगमनादिप्रतिपादकगरुडमुनिगणसंवादानुवादः ॥ १ ॥

‘सुपर्ण उवाच ।

सोऽहमामन्त्र्य पितरं तद्भावगतमानसः ।
 स्वमेवालयमासाद्य तमेवार्थमचिन्तयम् ॥ १
 तद्भावगतभावात्मा तद्भूतगतमानसः ।
 गोविन्दं चिन्तयन्नासे शाश्वतं परमव्ययम् ॥ २
 धृतं बभूव हृदयं नारायणदिदृक्षया ।
 सोहं वेगं समास्थाय मनोमारुतवेगवान् ।
 रम्यां विशालां बदरीं गतो नारायणाश्रमम् ॥ ३
 ततस्तत्र हरिं दृष्ट्वा जगतः प्रभवं विशुम् ।
 गोविन्दं पुण्डरीकाक्षं प्रणतः शिरसा हरिम् ।
 ऋग्यजुस्सामभिश्चैनं तुष्टाव परया मुदा ॥ ४
 अथापश्यं सुविपुलमश्वत्थं देवसंश्रयम् ॥ ५
 चतुर्द्विगुणपीनांसः शङ्खचक्रगदाधरः ।
 प्रादुर्बभूव पुरुषः पीतवासाः सनातनः ।
 मध्याह्नार्कप्रतीकाशस्तेजसा भासयन्दिशः ॥ ६
 संस्तुतः संविदं कृत्वा ब्रजेति श्रेयसे रतः ।
 प्रागुदीचीं दिशं देवः प्रतस्थे पुरुषोत्तमः ।
 दिशश्च विदिशश्चैव भासयन्स्वेन तेजसा ॥ ७
 तमहं पुरुषं दिव्यं ब्रजन्तममितौजसम् ।
 अनुवव्राज वेगेन शनैर्गच्छन्तमव्ययम् ॥ ८
 योजनानां सहस्राणि षष्टिमष्टौ तथा शतम् ।
 तथा शतसहस्रं च शतं द्विगुणमेव च ॥ ९
 स गत्वा दीर्घमध्वानमपश्यमहमद्भुतम् ।
 महान्तं पावकं दीप्तमर्चिष्मन्तमनिन्धनम् ॥ १०
 शतयोजनविस्तीर्णं तस्माद्विगुणमायतम् ।
 विवेश स महायोगी पावकं पावकद्युतिः ॥ ११
 तत्र शंभुस्तपस्तेपे महादेवः सहोमया ।
 स तेन संविदं कृत्वा पावकं समतिक्रमत् ॥ १२
 श्रमाभिभूतेन मया कथंचिदनुगम्यते ॥ १३

गत्वा स दीर्घमध्वानं भास्करेणावभासितम् ।
 अभास्करममर्यादं विवेश सुमहत्तमः ॥ १४
 अथ दृष्टिः प्रतिहता मम तत्र बभूव ह ।
 यथास्वभावं भूतात्मा विवेश स महाद्युतिः ॥ १५
 ततोऽहमभवं मूढो जडान्धबधिरोपमः ।
 दिशश्च विदिशश्चैव न विजज्ञे तमोवृतः ॥ १६
 अविजानन्नहं किञ्चित्तस्मिन्तमसि संवृते ।
 ससंभ्रान्तेन मनसा व्यथां परमिकां गतः ॥ १७
 सोऽहं प्रपन्नः शरणं देवदेवं सनातनम् ।
 प्राञ्जलिर्मनसा भूत्वा वाक्यमेतत्तदोक्तवान् ॥ १८
 भगवन्भूतभव्येश भवद्भूतकृदव्यय ।
 शरणं संप्रपन्नं मां त्रातुमर्हस्वरिंदम ॥ १९
 अहं तु तत्त्वजिज्ञासुः कोसि कस्यासि कुत्र वा ।
 संप्राप्तः पदवीं देव स मां संत्रातुमर्हसि ॥ २०
 आविर्भूतः पुराणात्मा मामेहीति सनातनः ।
 ततोपरान्ततो देवो विश्वस्य गतिरात्मवान् ।
 मोहयामास मां तत्र दुर्विभाव्यवपुर्विभुः ॥ २१
 स्वभावमात्मनस्तत्र दर्शयन्स्वयमात्मना ।
 श्रमं मे जनयामास भयं चाभयदः प्रभुः ॥ २२
 खिन्न इत्येव मां मत्वा भगवानव्ययोऽच्युतः ।
 शब्देनाश्वासयामास जगाहे च तमो महत् ॥ २३
 अहं तमेवानुगतः श्रमालसपदश्चरन् ।
 मनसा देवदेवेशं ध्यातुं समुपचक्रमे ॥ २४
 तथागतं तु मां ज्ञात्वा भगवानमितद्युतिः ।
 तमः प्रणाशयामास ममानुग्रहकाङ्क्षया ॥ २५
 ततः प्रनष्टे तमसि तमहं दीप्ततेजसम् ।
 अपश्यं तेजसा व्याप्तं मध्याह्न इव भास्करम् ॥ २६
 स्वयंप्रभांश्च पुरुषान्खिन्नश्च परमाद्भुताः ।
 अपश्यमहमव्यग्रस्तस्मिन्देशे सहस्रशः ॥ २७

न तत्र द्योतते सूर्यो नक्षत्राणि तथैव च ।
 न तत्र चन्द्रमा भाति न वायुर्वाति पांसुलः २८
 तत्र तूर्याण्यनेकानि गीतानि मधुराणि च ।
 अदृश्यानि मनोज्ञानि श्रूयन्ते सर्वतोदिशम् २९
 स्रवन्ति वैडूर्यलताः पद्मोत्पलझपाकुलाः ।
 मुक्तासिकतवप्राश्च सरितो निर्मलोदकाः ॥ ३०
 अगतिस्त्रय देवानामसुराणां तथैव च ।
 गन्धर्वनागयक्षाणां राक्षसानां तथैव च ॥ ३१
 स्वयंप्रभास्तत्र नरा दृश्यन्तेऽद्भुतदर्शनाः ।
 येषां न देवतास्तुल्याः प्रभाभिर्भावितात्मनाम् ३२
 स च तानप्यतिक्रम्य देवतैरपि पूजितः ।
 विवेश ज्वलनं दीप्तमनिन्धनमनौपमम् ॥ ३३
 ज्वालाभिर्मां प्रविष्टं च ज्वलन्तं सर्वतोदिशम् ।
 दैत्यदानवरक्षोभिर्देवतैश्चापि दुस्सहम् ॥ ३४
 ज्वालामालिनमासाद्य तमग्निमहमव्ययम् ।
 अविषह्यतमं मत्वा मनसेदमचिन्तयम् ॥ ३५
 मया हि समरेष्वग्निरनेकेषु महाद्युतिः ।
 प्रविष्टश्चापविद्धश्च न च मां दग्धवान्कचित् ॥ ३६

अयं च दुस्सहः शश्वत्तेजसाऽतिहुताशनः ।
 अत्यादित्यप्रकाशाश्चिरंनलो दीप्यते महान् ॥३७
 स तथा दह्यमानोपि तेजसा दीप्तवर्चसा ।
 प्रपन्नः शरणं देवं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ ३८
 भक्तश्चानुगतश्चेति त्रातुमर्हसि मां विभो ।
 यथा मां न दहेदग्निः सद्यो देव तथा कुरु ॥३९
 एवं विलपमानस्य ज्ञात्वा मे वचनं प्रभुः ।
 मा भैरिति वचः प्राह मेघगम्भीरनिखनः ॥४०
 स मामाश्वास्य वचनं प्राहेदं भगवान्विभुः ।
 मम त्वं विदितः सौम्य यथावत्तत्त्वदर्शने ॥ ४१
 ज्ञापितश्चापि यत्पित्रा तच्चापि विदितं महत् ।
 वैनतेय ममाप्येवमहं वेद्यः कथंचन ॥ ४२
 महदेतत्स्वरूपं मे न ते वेद्यं कथंचन ।
 मां हि विन्दन्ति विद्वांसो ये ज्ञाने परिनिष्ठिताः ।
 निर्ममा निरहंकारा निराशीर्बन्धनायुताः ॥ ४३
 भवांस्तु सततं भक्तो मन्मनाः पक्षिसत्तम ।
 स्थूलं मां वेत्स्यसे तस्माज्जगतः कारणेस्थितम् ४४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

महणा देवान्प्रति श्रीनारायणमहिमप्रतिपादकगरुडमुनिगणसंवादानुवादः ॥ १ ॥

‘सुपर्ण उवाच ।
 एवं दत्ताभयस्तेन ततोऽहमृषिसत्तमाः ।
 नष्टखेदश्रमभयः क्षणेन ह्यभवं तदा ॥ १
 स शनैर्याति भगवान्गत्या लघुपराक्रमः ।
 अहं तु सुमहावेगमास्थायानुव्रजामि तम् ॥ २
 स गत्वा दीर्घमध्वानमाकाशममितद्युतिः ।
 मनसाऽप्यगमं देवमाससादात्मतत्त्ववित् ॥ ३
 अथ देवः समासाद्य मनसः सदृशं जवम् ।
 मोहयित्वा च मां तत्र क्षणेनान्तरधीयत ॥ ४
 तत्राम्बुधरधीरेण भोशब्देनानुनादिना ।
 अयं भोऽहमिति प्राह वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ५
 शब्दानुसारी तु ततस्तं देशमहमाव्रजम् ।

तत्रापश्यं ततश्चाहं श्रीमद्वंसयुतं सरः ॥ ६
 स तत्सरः समासाद्य भगवानात्मवित्तमः ।
 भोशब्दप्रतिसृष्टेन खरेण प्रतिवादिना ॥ ७
 विवेश देवः स्वां योनिं मामिदं चाभ्यभाषत ।
 विशस्व सलिलं सौम्य सुखमत्र वसामहे ॥ ८
 ततश्च प्राविशं तत्र सह तेन महात्मना ।
 दृष्टवानद्भुततरं तस्मिन्सरसि भास्वताम् ॥ ९
 अग्नीनामप्रणीतानामिद्धानामिन्धनैर्विना ।
 दीप्तानामाज्यसिक्तानां स्थानेष्वर्चिष्मतां सदा १०
 दीप्तिस्तेषामनाज्यानां प्राप्ताज्यानामिवाभवत् ।
 अनिद्धानामिव सतामिद्धानामिव भास्वताम् ११
 अथाहं वरदं देवं नापश्यं तत्र संगतम् ।

ततः समोहमापन्नो विषादमगमं परम् ॥ १२
 अपश्यं चाग्निहोत्राणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
 विधिना संप्रणीतानि धिष्ण्येष्व्राज्यवतां तदा १३
 असंमृष्टतलाश्रैव वेदीः कुसुमसंस्तृताः ।
 कुशपद्मोत्पलासङ्गाः कलशांश्च हिरण्मयान् ॥१४
 अग्निहोत्राणि चित्राणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
 अग्निहोत्राय योग्यानि यानि द्रव्याणि कानिचित् ।
 तानि चात्र समृद्धानि दृष्टवानस्म्यनेकशः ॥१५
 मनोहृद्यतमश्वाग्निः सुरभिः पुण्यलक्षणः ।
 आज्यगन्धो मनोग्राही घ्राणचक्षुस्सुखावहः ॥१६
 तेषां तत्राग्निहोत्राणामीडितानां सहस्रशः ।
 समीपे त्वद्भुततममपश्यमहमव्ययम् ॥ १७
 चन्द्रांशुकाशशुभ्राणां तुषारोद्भेदवर्चसाम् ।
 विमलादित्यभासानां स्थण्डिलानि सहस्रशः ।
 दृष्टान्यग्निसमीपे तु द्युतिमन्ति महान्ति च ॥१८
 एषु चाग्निसमीपेषु शुश्राव सुपदाक्षराः ।
 प्रभावान्तरितानां तु प्रस्पष्टाक्षरभाषिणाम् ।
 ऋग्यजुःसामगानां च मधुराः सुखरा गिरः ॥१९
 सुसंमृष्टतलैस्तैस्तु बृहद्भिर्दीप्तितेजसैः ।
 पावकैः पावितात्माहमभवं लघुविक्रमः ॥ २०
 ततोऽहं तेषु धिष्ण्येषु ज्वलमानेषु यज्वनाम् ।
 तं देशं प्रणमित्वाऽथ अन्वेष्टुमुपचक्रमे ॥ २१
 तान्यनेकसहस्राणि पर्यटंस्तु महाजवात् ।
 अपश्यमानस्तं देवं ततोऽहं व्यथितोऽभवम् ॥२२
 ततस्तेष्वग्निहोत्रेषु ज्वलत्सु विमलाचिंषु ।
 भानुमत्सु न पश्यामि देवदेवं सनातनम् ॥ २३
 ततोऽहं तानि दीप्तानि परीय व्यस्थितेन्द्रियः ।
 नान्तं तेषां प्रपश्यामि खेदश्च सहसाभवत् ॥२४
 विस्मृत्य सर्वतो दृष्टिं भयमोहसमन्वितः ।
 श्रमं परममापन्नश्चिन्तयानस्त्वचेतनः ॥ २५
 तस्मिन्न खलु वर्तेऽहं लोके यत्रैतदीदृशम् ।
 ऋग्यजुस्सामनिर्घोषः श्रूयते न च दृश्यते ॥२६
 न च पश्यामि तं देवं येनाहमिह चोदितः ।
 एवं चिन्तासमापन्नः प्रध्यातुमुपचक्रमे ॥ २७

ततश्चिन्तयतो मह्यं मोहेनाविष्टचेतसः ।
 महाशब्दः प्रादुरासीत्सुभृशं मे व्यथाकरः ॥२८
 अथाहं सहसा तत्र शृणोमि विपुलध्वनिम् ।
 अपश्यं च सुपर्णानां सहस्राण्ययुतानि च ॥२९
 अभ्यद्रवन्त मामेव विपुलद्युतिरंहसः ।
 तेषामहं प्रभावेण सर्वथैवावरोऽभवम् ॥ ३०
 सोऽहं समन्ततः सर्वैः सुपर्णैरतितेजसैः ।
 दृष्ट्वाऽऽत्मानं परिगतं संभ्रमं परमं गतः ॥ ३१
 विनयावनतो भूत्वा नमश्चक्रे महात्मने ।
 अनादिनिधनायैभिर्नामभिः परमात्मने ॥ ३२
 नारायणाय शुद्धाय शाश्वताय ध्रुवाय च ।
 भूतभव्यभवेशाय शिवाय शिवमूर्तये ॥ ३३
 शिवयोनेः शिवाद्याय शिवपूज्यतमाय च ।
 घोररूपाय महते युगान्तकरणाय च ॥ ३४
 विश्वाय विश्वदेवाय विश्वेशाय महात्मने ।
 सहस्रोदरपादाय सहस्रनयनाय च ॥ ३५
 सहस्रबाहवे चैव सहस्रवदनाय च ।
 शुचिश्रवाय महते ऋतुसंवत्सराय च ॥ ३६
 ऋग्यजुःसामवक्राय अथर्वशिरसे नमः ।
 हृषीकेशाय कृष्णाय द्रुहिणोरुक्रमाय च ॥ ३७
 बृहद्रेगाय ताक्षर्याय वराहायैकशृङ्गिणे ।
 शिपिविष्टाय सत्याय हरयेऽथ शिखण्डिने ॥३८
 हुताशयोर्ध्ववक्राय रौद्रानीकाय साधवे ।
 सिन्धवे सिन्धुवर्षणे देवानां सिन्धवे नमः ॥३९
 गरुत्मते त्रिनेत्राय सुधर्माय वृषाकृते ।
 संम्राडुग्रे संकृतये विरजे संभवे भवे ॥ ४०
 वृषाय वृषरूपाय विभवे भूर्भुवाय च ।
 दीप्तसृष्टाय यज्ञाय स्थिराय स्थविराय च ॥ ४१
 अच्युताय तुषाराय वीराय च समाय च ।
 जिष्णवे पुरुहूताय वसिष्ठाय वराय च ॥ ४२
 सत्येशाय सुरेशाय हरयेऽथ शिखण्डिने ।
 बर्हिषाय वरेण्याय वसवे विश्ववेधसे ॥ ४३
 किरीटिने सुकेशाय वासुदेवाय शुष्मिणे ।
 बृहदुक्थ्यसुषेणाय युग्ये दुन्दुभये तथा ॥ ४४

भयैसखाय विभवे भरद्वाजेऽभयाय च ।
 भास्कराय च चन्द्राय पद्मनाभाय भूरिणे ॥ ४५
 पुनर्वसुभृतत्वाय जीवप्रभविषाय च ।
 वषट्काराय स्वाहाय स्वधाय निधनाय च ॥ ४६
 ऋचे च यजुषे साम्ने त्रैलोक्यपतये नमः ।
 श्रीपद्मायात्मसदृशे धरणीधारिणे परे ॥ ४७
 सौम्यासौम्यस्वरूपाय सौम्ये सुमनसे नमः ।
 विश्वाय च सुविश्वाय विश्वरूपधराय च ॥ ४८
 केशवाय सुकेशाय रश्मिकेशाय भूरिणे ।
 हिरण्यगर्भाय नमः सौम्याय वृषरूपिणे ॥ ४९
 नारायणाग्र्यवपुषे पुरुहूताय वज्रिणे ।
 वर्मिणे वृषसेनाय धर्मसेनाय रोधसे ।
 मुनये ज्वरमुक्ताय ज्वराधिपतये नमः ॥ ५०
 अनेत्राय त्रिनेत्राय पिङ्गलाय विङ्गमिणे ।
 तपोब्रह्मनिधानाय युगपर्यायिणे नमः ॥ ५१
 शरणाय शरण्याय भक्तेष्टशरणाय च ।
 नमः सर्वभवेशाय भूतभव्यभवाय च ॥ ५२
 पाहि मां देवदेवेश कोप्यजोसि सनातनः ।
 एवं गतोस्मि शरणं शरण्यं ब्रह्मयोनिनम् ॥ ५३
 स्तव्यं स्तवं स्तुतवतस्तत्तमो मे प्रणश्यत ।
 भयं च मे व्यपगतं पक्षिणोऽन्तर्हिताऽभवन् ॥ ५४
 शृणोमि च गिरं दिव्यामन्तर्धानगतां शिवाम् ।
 मा भैर्गुरुमन्दान्तोसि पुनः सेन्द्रान्दिवौकसः ।
 स्वं चैव भवनं गत्वा द्रक्ष्यसे पुत्रवान्धवान् ॥ ५५
 ततस्तस्मिन्क्षणेनैव सहसैव महाश्रुतिः ।
 प्रत्यदृश्यत तेजस्वी पुरस्तात्स ममान्तिके ॥ ५६
 समागम्य ततस्तेन शिवेन परमात्मना ।

अपश्यं चाहमायान्तं नरनारायणाश्रमे ।
 चतुर्दिगुणाविन्यासं तं च देवं सनातनम् ॥ ५७
 यजतस्तानृषीन्देवान्वदतो ध्यायतो मुनीन् ।
 युक्तान्सिद्धान्त्रैष्ठिकांश्च जपतो यजतो गृहे ॥ ५८
 पुष्पपूरपरिक्षिप्तं धूपितं दीपितं हुतम् ।
 वन्दितं सिक्तसंमृष्टं नरनारायणाश्रमम् ॥ ५९
 तदद्भुतमहं दृष्ट्वा विस्मितोसि तदाऽनघाः ।
 जगाम शिरसा देवं प्रयतेनान्तरात्मना ॥ ६०
 तदत्यद्भुतसंकाशं किमेतदिति चिन्तयन् ।
 नाध्यगच्छं परं दिव्यं तस्य सर्वभवात्मनः ॥ ६१
 प्रणिपत्य सुदुर्धर्षं पुनः पुनरुदीक्ष्य च ।
 शिरस्यङ्गलिमाधाय विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।
 अवोचं तमदीनार्थं श्रेष्ठानां श्रेष्ठमुत्तमम् ॥ ६२
 नमस्ते भगवन्देव भूतभव्यभवत्प्रभो ।
 यदेतदद्भुतं देव मया दृष्टं त्वदाश्रयम् ॥ ६३
 अनादिमध्यपर्यन्तं किं तच्छंसितुमर्हसि ।
 यदि जानासि मां भक्तं यदि वाऽनुग्रहो मयि ।
 शंस सर्वमशेषेण श्रोतव्यं यदि चेन्मया ॥ ६४
 स्वभावस्तव दुर्ज्ञेयः प्रादुर्भावो भवस्व च ।
 भवद्भूतभविष्येश सर्वथा गहनं भवान् ॥ ६५
 ब्रूहि सर्वमशेषेण तदाश्चर्यं महामुने ।
 किं तदत्यद्भुतं दृत्तं तेष्वग्निषु समन्ततः ॥ ६६
 कानि तान्यग्निहोत्राणि केषां शब्दः श्रुतो मया ।
 शृण्वतां ब्रह्म सततमदृश्यानां महात्मनाम् ॥ ६७
 एतन्मे भगवन्कृष्ण ब्रूहि सर्वमशेषतः ।
 गृणन्त्यग्निसमीपेषु के च ते ब्रह्मराशयः ॥ ६८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

बदरीनारायणेन गरुडंप्रति स्वमहिमोक्तिः ॥ १ ॥ गरुडेन मुनिगणान्प्रति स्वानुभूतनारायणमहिमोक्तिः ॥ २ ॥

‘भगवानुवाच ।

मां न देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः ।

विदुस्तत्त्वेन सत्वस्थं सूक्ष्मात्मानमवस्थितम् ॥ १

चतुर्धाऽहं विभक्तात्मा लोकानां हितकाम्यया ।

भूतभव्यभविष्यादिरनादिविंशकृत्तमः ॥ २
 पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
 मनो बुद्धिश्च चेतश्च तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ ३
 प्रकृतिर्विकृतिश्चैव विद्याविद्ये शुभाशुभे ।
 मत्त एतानि जायन्ते नाहमेभ्यः कथंचन ॥ ४
 यत्किञ्चिच्छ्रेयसा युक्तं श्रेयस्करमनुत्तमम् ।
 धर्मयुक्तं च पुण्यं च सोऽहमस्मि निरामयः ॥ ५
 यत्स्वभावात्मतत्त्वज्ञैः कारणैरुपलक्ष्यते ।
 अनादिमध्यनिधनः सोन्तरात्माऽस्मि शाश्वतः ६
 यत्तु मे परमं गुह्यं रूपं सूक्ष्मार्थदर्शिभिः ।
 गृह्यते सूक्ष्मभावज्ञैः सोऽविभाव्योऽस्मि शाश्वतः ७
 तत्तु मे परमं गुह्यं येन व्याप्तमिदं जगत् ।
 सोऽहंगतः सर्वसत्त्वः सर्वस्य प्रभवोऽव्ययः ॥ ८
 मत्तो जायन्ति भूतानि मया धार्यन्त्यहर्निशम् ।
 मय्येव विलयं यान्ति प्रलये पद्मगाशन ॥ ९
 यो मां यथा वेदयति तथा तस्यास्मि काश्यप ।
 मनोबुद्धिगतः श्रेयो विदधामि विहङ्गम ॥ १०
 मां तु ज्ञातुं कृता बुद्धिर्भवता पक्षिसत्तम ।
 शृणु योऽहं यतश्चाहं यदर्थश्चाहमुद्यतः ॥ ११
 ये केचिन्नियतात्मानस्त्रेताप्रिपरमार्चिताः ।
 अग्निकार्यपरा नित्यं जपहोमपरायणाः ॥ १२
 आत्मन्यग्नीन्समाधाय नियता नियतेन्द्रियाः ।
 अनन्यमनसस्ते मां सर्वे वै समुपासते ॥ १३
 यजन्तो जपयज्ञैर्मां मानसैश्च सुसंयताः ।
 अग्नीन्भ्युद्ययुः शश्वदग्निष्वेवाभिसंश्रिताः ॥ १४
 अनन्यकार्याः शुचयो नित्यमग्निपरायणाः ।
 य एवंबुद्धयो धीरास्ते मां गच्छन्ति तादृशाः ॥ १५
 अकामहतसंकल्पा ज्ञाने नित्यं समाहिताः ।
 आत्मन्यग्निं समाधाय निराहारा निराशिषः ॥ १६
 विषयेषु निरारम्भा विमुक्ता ज्ञानचक्षुषः ।
 अनन्यमनसो धीराः स्वभावनियमान्विताः ॥ १७
 यत्तद्वियति दृष्टं तत्सरः पद्मोत्पलायुतम् ।
 तत्राग्नयः संनिहिता दीप्यन्ते स निरिन्धनाः १८
 ज्ञानामलाशयास्तस्मिन्ने च चन्द्रांशुनिर्मलाः ।

उपासीना गृणन्तोऽग्निमस्पष्टाक्षरभाषिणः ।
 आकाङ्क्षमाणाः शुचयस्तेष्वग्निषु विहङ्गम ॥ १९
 ये मया भावितात्मानो मय्येवाभिरताः सदा ।
 उपासते च मामेव ज्योतिर्भूता निरामयाः ॥ २०
 तैर्हि तत्रैव वस्तव्यं नीरागादिभिरच्युतैः ।
 निराहारा ह्यनिष्पन्दाश्चन्द्रांशुसदृशप्रभाः ॥ २१
 निर्मला निरहङ्कारा निरालम्बा निराशिषः ।
 मद्भक्ताः सततं ते वै भक्तास्तानपि चाप्यहम् ॥ २२
 चतुर्धाऽहं विभक्तात्मा चरामि जगतो हितः ।
 लोकानां धारणार्थाय विधानं विदधामि च ॥ २३
 यथावत्तदशेषेण श्रोतुमर्हति मे भवान् ॥ २४
 एका मूर्तिर्निर्गुणाख्या योगं परममास्थिता ।
 द्वितीया सृजते तात भूतग्रामं चराचरम् ॥ २५
 सृष्टं संहरते चैका जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
 ज्ञातात्मनिष्ठा क्षपयन्मोहयन्तीव मायया ।
 क्षपयन्ती मोहयति आत्मनिष्ठा स्वमायया ॥ २६
 चतुर्थी मे महामूर्तिर्जगद्बुद्धिं ददाति सा ।
 रक्षते चापि नियता सोऽहमस्मि नभश्चरः ॥ २७
 मया सर्वमिदं व्याप्तं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 अहं सर्वजगद्बीजं सर्वत्रगतिरव्ययः ॥ २८
 यानि तान्यग्निहोत्राणि ये च चन्द्रांशुराशयः ।
 गृणन्ति वेदं सततं तेष्वग्निषु विहङ्गम ॥ २९
 क्रमेण मां समायान्ति सुखिनो ज्ञानसंयुताः ।
 तेषामहं तपो दीप्तं तेजः सम्यक्समाहितम् ।
 नित्यं ते मयि वर्तन्ते तेषु चाहमतन्द्रितः ॥ ३०
 सर्वतो मुक्तसङ्गेन मय्यनन्यसमाधिना ।
 शक्यः समासादयितुमहं वै ज्ञानचक्षुषा ॥ ३१
 मां स्थूलदर्शनं विद्धि जगतः कार्यकारणम् ।
 मत्तश्च संप्रसूतान्वै विद्धि लोकान्सदैवतान् ॥ ३२
 मया चापि चतुर्धात्मा विभक्तः प्राणिषु स्थितः ।
 आत्मभूतो वासुदेवो ह्यनिरुद्धो मतौ स्थितः ॥ ३३
 संकर्षणोऽहंकारे च प्रद्युम्नो मनसि स्थितः ।
 अन्यथा च चतुर्धा यत्सम्यक्त्वं श्रोतुमर्हसि ॥ ३४
 यत्तत्पद्मभूत्पूर्वं तत्र ब्रह्मा व्यजायत ।

ब्रह्मणश्चापि संभूतः शिव इत्यवधार्यताम् ॥ ३५
 शिवात्स्कन्दः संबभूव एतत्सृष्टिचतुष्टयम् ।
 दैत्यदानवदर्पघ्नमेवं मां विद्धि नित्यशः ॥ ३६
 दैत्यदानवशोभिर्यदा धर्मः प्रपीड्यते ।
 तदाऽहं धर्मवृद्धयर्थं मूर्तिमान्भविताऽऽशुग ॥ ३७
 वेदव्रतपरा ये तु धीरा निश्चितबुद्धयः ।
 योगिनो योगयुक्ताश्च ते मां पश्यन्ति नान्यथा ३८
 पञ्चभिः संप्रयुक्तोऽहं विप्रयुक्तश्च पञ्चभिः ।
 वर्तमानश्च तेष्वेवं निवृत्तश्चैव तेष्वहम् ॥ ३९
 ये विदुर्जातसंकल्पास्ते मां पश्यन्ति तादृशाः ॥ ४०
 खं वायुरापो ज्योतिश्च पृथिवी चेति पञ्चमम् ।
 तदात्मकोऽस्मि विज्ञेयो न चान्योऽसीति निश्चितम्
 वर्तमानमतीतं च पञ्चवर्गेषु निश्चलम् ।
 शब्दस्पर्शेषु रूपेषु रसगन्धेषु चाप्यहम् ॥ ४२
 रजस्तमोभ्यामाविष्टा येषां बुद्धिरनिश्चिता ।
 ते न पश्यन्ति मे तत्त्वं तपसा महता ह्यपि ॥ ४३
 नोपवासैर्न नियमैर्न व्रतैर्विविधैरपि ।
 द्रष्टुं वा वेदितुं वाऽपि न शक्या परमा गतिः ॥ ४४
 महामोहार्थपङ्के तु निमग्नानां गतिर्हरिः ।
 एकान्तिनो ध्यानपरा यतिभावाद्ब्रजन्ति माम् ४५
 सत्वयुक्ता मतिर्येषां केवलाऽऽत्मविनिश्चिता ।
 ते पश्यन्ति स्वमात्मानं परमात्मानमव्ययम् ॥ ४६
 अहिंसा सर्वभूतेषु तेष्ववस्थितमार्जवम् ।
 तेष्वेव च समाधाय सम्यगेति स मामजम् ॥ ४७
 यदेतत्परमं गुह्यमाख्यातं परमाद्भुतम् ।
 यत्तेन तदशेषेण यथावच्छ्रोतुमर्हसि ॥ ४८
 ये त्वग्निहोत्रनियता जपयज्ञपरायणाः ।
 ते मामुपासते शश्वर्धास्तांस्त्वं दृष्टवानसि ॥ ४९
 शास्त्रदृष्टविधानज्ञा असक्ताः कचिदन्यथा ।
 शक्योऽहं वेदितुं तैस्तु यन्मे परममव्ययम् ॥ ५०
 ये तु सांख्यं च योगं च ज्ञात्वाऽप्यधृतनिश्चयाः ।
 न ते गच्छन्ति कुशलाः परां गतिमनुत्तमाम् ५१
 तस्माज्ज्ञानेन शुद्धेन प्रसन्नात्माऽऽत्मविच्छुचिः ।
 आसादयति तद्ब्रह्म यत्र गत्वा नै शोचति ॥ ५२

शुद्धाभिजनसंपन्नाः श्रद्धायुक्तेन चेतसा ।
 मद्भक्त्या च द्विजश्रेष्ठा गच्छन्ति परमां गतिं ५३
 यद्गुह्यं परमं बुद्धेरलिङ्गग्रहणं च यत् ।
 तत्सूक्ष्मं गृह्यते विप्रैर्यतिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ ५४
 न वायुः पवते तत्र न तस्मिन्ज्योतिषां गतिः ।
 न चापः पृथिवी चैव नाकाशं न मनोगतिः ५५
 तस्माच्चैतानि सर्वाणि प्रजायन्ते विहङ्गम ।
 सर्वेभ्यश्च स तेभ्यश्च प्रभवत्यमलो विभुः ॥ ५६
 स्थूलदर्शनमेतन्मे यद्दृष्टं भवताऽनघ ।
 एतत्सूक्ष्मस्य तद्द्वारं कार्याणां कारणं त्वहम् ५७
 दृष्टो वै भवता तस्मात्सरस्यमितविक्रम ।
 ब्रह्मणो यदहोरात्रसङ्ख्याभिर्ज्ञैर्विभाव्यते ॥ ५८
 एष कालस्त्वया तत्र सरस्यहमुपागतः ।
 मां यज्ञमाहुर्यज्ञज्ञा वेदं वेदविदो जनाः ।
 मुनयश्चापि मामेव जपयज्ञं प्रचक्षते ॥ ५९
 वक्ता मन्ता रसयिता घ्राता द्रष्टा प्रदर्शकः ।
 बोद्धा बोधयिता चाहं गन्ता श्रोता चिदात्मकः ॥
 मामिष्ट्वा स्वर्गमायान्ति तथा चाभ्रुवते महत् ।
 ज्ञात्वा मामेव चैवान्ते निःसङ्गेनान्तरात्मना ६१
 अहं तेजो द्विजातीनां मम तेजो द्विजातयः ।
 मम यस्तेजसो देहः सौमिरित्यवगम्यताम् ॥ ६२
 प्राणपालः शरीरेऽहं योगिनामहमीश्वरः ।
 सांख्यानामिदमेवाग्रे मयि सर्वमिदं जगत् ॥ ६३
 धर्ममर्थं च कामं च मोक्षं चैवार्जवं जपम् ।
 तमः सत्त्वं रजश्चैव कर्मजं च भवाप्ययम् ॥ ६४
 स तदाऽहं तथारूपस्त्वया दृष्टः सनातनः ।
 ततस्त्वहं परतरः शक्यः कालेन वेदितुम् ॥ ६५
 मम यत्परमं गुह्यं शाश्वतं ध्रुवमव्ययम् ।
 तदेवं परमो गुह्यो देवो नारायणो हरिः ।
 न तच्छक्यं भुजङ्गारे वेतुमभ्युदयान्वितैः ॥ ६६
 निरारम्भनमस्कारा निराशीर्वन्धनास्तथा ।
 गच्छन्ति तं महात्मानः परं ब्रह्म सनातनम् ६७
 स्थूलोऽहमेवं विहग त्वया दृष्टस्तथाऽनघ ।
 एतच्चापि न वेत्स्यन्यस्त्वामृते पन्नगाशन ॥ ६८

मा मतिस्तव गान्नाशमेषा गतिरनुत्तमा ।
मद्भक्तो भव नित्यं त्वं ततो वेत्स्यसि मे पदम् ॥
एतत्ते सर्वमाख्यातं रहस्यं दिव्यमानुषम् ।
एतच्छ्रेयः परं चैतत्पन्थानं विद्धि मोक्षिणाम् ७०
एवमुक्त्वा स भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ।

पश्यतो मे महायोगी जगामात्मगतिर्गतिम् ७१
एतदेवंविधं तस्य महिमानं महात्मनः ।
अच्युतस्याप्रमेयस्य दृष्टवानसि यत्पुरा ॥ ७२
एतद्भः सर्वमाख्यातं चेष्टितं तस्य धीमतः ।
मयाऽनुभूतं प्रत्यक्षं दृष्ट्वा चाद्भुतकर्मणः ॥ ७३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति ब्रह्मणा देवान्प्रत्यनूदितसुपर्णोपाख्यानकथनसमापनम् ॥ १ ॥

ऋषय ऊचुः ।
अहो श्रावितमाख्यानं भवताऽत्यद्भुतं महत् ।
पुण्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं स्वस्त्ययनं महत् ॥ १
एतत्पवित्रं देवानामेतद्ब्रह्मं परंतप ।
एतज्ज्ञानवता ज्ञेयमेषा गतिरनुत्तमा ॥ २
य इमां श्रावयेद्विद्वान्कथां पर्वसुपर्वसु ।
स लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यान्देवर्षिभिरभिष्टुतान् ॥ ३
श्राद्धकाले च विप्राणां य इमां श्रावयेच्छुचिः ।
न तत्र रक्षसां भागो नासुराणां च विद्यते ॥ ४
अनसूयुर्जितक्रोधः सर्वसत्वहिते रतः ।
यः पठेत्सततं युक्तः स ब्रजेत्तत्सलोकताम् ॥ ५
वेदान्पारयते विप्रो राजा विजयवान्भवेत् ।
वैश्यस्तु धनधान्याढ्यः शूद्रः सुखमवाप्नुयात् ॥ ६

भीष्म उवाच ।
ततस्ते मुनयः सर्वे संपूज्य विनतासुतम् ।
स्वानेव चाश्रमाञ्जग्मुर्बभूवुः शान्तिरतत्पराः ॥ ७
स्थूलदशिभिराकृष्टो दुर्ज्ञेयो ह्यकृतात्मभिः ।
एषा श्रुतिर्महाराज धर्म्या धर्मभृतांवर ॥ ८
सुराणां ब्रह्मणा प्रोक्ता विसितानां परंतप ।
मयाप्येषा कथा तात कथिता मातुरन्तिके ।
वसुभिः सत्त्वसंपन्नैस्तवाप्येषा मयोच्यते ॥ ९
तदग्निहोत्रपरमा जपयज्ञपरायणाः ।
निराशीर्बन्धनाः सन्तः प्रयान्त्यक्षरसात्मतां ॥ १०
आरम्भयज्ञानुत्सृज्य जपहोमपरायणाः ।
ध्यायन्तो मनसा विष्णुं गच्छन्ति परमां गतिम् ॥ ११
तदेव परमो मोक्षो मोक्षद्वारं च भारत ।
यथा विनिश्चितात्मानो गच्छन्ति परमां गतिम् ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

भीष्मनियोगात्कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति महादेवमहिमकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
पितामह महेशाय नामान्याचक्ष्व शंभवे ।

विदुषे विश्वमायाय महाभाग्यं च तत्त्वतः ॥ १
भीष्म उवाच ।

युधिष्ठिर उवाच ।
वयाऽऽपगोय नामानि श्रुतानीह जगत्पतेः ।

पितामहेशाय विभो नामान्याचक्ष्व शंभवे ॥ १
वभ्रवे विश्वरूपाय महाभाग्यं च तत्त्वतः ।

* एतदध्यायारम्भे युधिष्ठिरप्रश्ने प्रकारान्तरेण अधिकाश्च सप्तदश श्लोका इ. पुस्तके दृश्यन्ते ।

सुरासुरगुरो देव विष्णो त्वं वक्तुमर्हसि ।	वासुदेव उवाच ।
शिवाय शिवरूपाय यन्माऽपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ २	शुश्रूषध्वं ब्राह्मणेन्द्रास्त्वं च तात युधिष्ठिर ।
नाम्नां सहस्रं देवस्य तण्डिना ब्रह्मवादिना ।	त्वं चापगेय नामानि निशामय जगत्पतेः ॥१०
निवेदितं ब्रह्मलोके ब्रह्मणो यत्पुराऽभवत् ॥ ३	यदवाप्तं च मे पूर्वं साम्बहेतोः सुदुष्करम् ।
द्वैपायनप्रभृतयस्तथा चेमे तपोधनाः ।	यथावद्भगवान्दृष्टो मया पूर्वं समाधिना ॥ ११
ऋषयः सुव्रता दान्ताः शृण्वन्तु गदतस्तव ॥ ४	शम्बरे निहते पूर्वं रौक्मिण्येन धीमता ।
ध्रुवाय नन्दिने होत्रे गोप्त्रे विश्वसृजेऽग्नये ।	अतीते द्वादशे वर्षे जाम्बवत्यब्रवीद्धि माम् ॥१२
महाभाग्यं विभोर्ब्रूहि मुण्डिनेऽथ कपर्दिने ॥ ५	प्रद्युम्नचारुदेष्णादीन्रुक्मिण्या वीक्ष्य पुत्रकान् ।
वासुदेव उवाच ।	पुत्रार्थिनी मामुपेत्य वाक्यमाह युधिष्ठिर ॥ १३
न गतिः कर्मणां शक्या वेत्तुमीशस्य तत्त्वतः ।	शूरं बलवतां श्रेष्ठं कान्तरूपमकल्मषम् ।
हिरण्यगर्भप्रमुखा देवाः सेन्द्रा महर्षयः ॥ ६	आत्मतुल्यं मम सुतं प्रयच्छाच्युत माचिरम् ॥१४
न विदुर्यस्य निधनमादिं वा सूक्ष्मदर्शिनः ।	न हि तेऽप्राप्यमस्तीह त्रिषु लोकेषु किंचन ।
स कथं नाममात्रेण शक्यो ज्ञातुं सतां गतिः ॥७	लोकान्मृजेस्त्वमपरानिच्छन्त्यदुकुलोद्बह ॥ १५
तस्याहमसुरघ्नस्य कांश्चिद्भगवतो गुणान् ।	त्वया द्वादशवर्षाणि व्रतीभूतेन शुष्यता ।
भवतां कीर्तयिष्यामि व्रतेशाय यथातथम् ॥ ८	आराध्य पशुभर्तारं रुक्मिण्यांजनिताः सुताः ॥१६
वैशंपायन उवाच ।	चारुदेष्णः सुचारुश्च चारुवेशो यशोधरः ।
एवमुक्त्वा तु भगवान्गुणांस्तस्य महात्मनः ।	चारुश्चवाश्चारुयशाः प्रद्युम्नः शंभुरेव च ॥ १७
उपस्पृश्य शुचिर्भूत्वा कथयामास धीमतः ॥ ९	यथा ते जनिताः पुत्रा रुक्मिण्यां चारुविक्रमाः ॥
	तथा ममापि तनयं प्रयच्छ मधुसूदन ॥ १८
सुरासुरगुरौ देवे शंकरेऽव्यक्तयोनये ॥	रुद्रभक्त्या तु कृष्णेन जगद्वाप्तं महात्मना ।
भीष्म उवाच ।	तं प्रसाद्य तदा देवं वदर्यां किल भारत ॥ १०
अशक्तोऽहं गुणान्वक्तुं महादेवस्य धीमतः ।	अर्थात्प्रियतरत्वं च सर्वलोकेषु वै तदा ।
यो हि सर्वगतो देवो न च सर्वत्र दृश्यते ॥ ३	प्राप्तवानेव राजेन्द्र सुवर्णांशान्महेश्वरात् ॥ ११
ब्रह्मविष्णुसुरेशानां स्रष्टा च प्रभुरेव च ।	पूर्णं वर्षसहस्रं तु तप्तवानेष माधवः ।
ब्रह्मादयः पिशाचान्ता यं हि देवा उपासते ॥ ४	प्रसाद्य वरदं देवं चराचरगुरुं शिवम् ॥ १२
प्रकृतीनां परत्वेन पुरुषस्य च यः परः ।	युगेयुगे तु कृष्णेन तोषितो वै महेश्वरः ।
चिन्त्यते यो योगविद्धिर्ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।	भक्त्या परमया चैव प्रीतश्चैव महात्मनः ॥ १३
अक्षरं परमं ब्रह्म असच्च सदसच्च यः ॥ ५	ऐश्वर्यं यादृशं तस्य जगद्योनेर्महात्मनः ।
प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षोभयित्वा स्वतेजसा ।	तदयं दृष्टवान्साक्षात्पुत्रार्थं हरिरच्युतः ॥ १४
ब्रह्माणमसृजत्तस्माद्देवदेवः प्रजापतिः ॥ ६	यस्मात्परतरं चैव नान्यं पश्यामि भारत ।
को हि शक्तो गुणान्वक्तुं देवदेवस्य धीमतः ।	व्याख्यातुं देवदेवस्य शक्तो नामान्यशेषतः ॥ १५
गर्भजन्मजरायुक्तो मर्त्यो मृत्युसमन्वितः ॥ ७	एष शक्तो महाबाहुर्वक्तुं भगवतो गुणान् ।
को हि शक्तो भवं ज्ञातुं मद्भिधः परमेश्वरम् ।	विभूर्तिं चैव कात्स्वर्येण सत्यां माहेश्वरीं नृप ॥ १६
ऋते नारायणात्पुत्र शङ्खचक्रगदाधरात् ॥ ८	वैशंपायन उवाच ।
एष विद्वान्गुणश्रेष्ठो विष्णुः परमदुर्जयः ।	एवमुक्त्वा तदा भीष्मो वासुदेवं महायशाः ।
दिव्यचक्षुर्महातेजा वीक्ष्यते योगचक्षुषा ॥ ९	भवमाहात्म्यसंयुक्तमिदमाह पितामहः ॥ १७

शिवाय विष्णुरूपायेति श्र. पाठः ॥ २ ॥ तण्डिना ब्रह्मयो-

तिनेति श्र. पाठः ॥ ३ ॥ ते लया ॥ १८ ॥

इत्येवं चोदितो देव्या तामवोचं सुमध्यमाम् ।
 अनुजानीहि मां राज्ञि करिष्ये वचनं तव ॥ १९
 सा च मामब्रवीद्गच्छ शिवाय विजयाय च ।
 ब्रह्मा शिवः काश्यपश्च नद्यो देवा मनोऽनुगाः २०
 क्षेत्रौषध्यो यज्ञवाहाश्छन्दांस्युषिगणाध्वराः ।
 समुद्रा दक्षिणा स्तोभा ऋक्षाणि पितरो ग्रहाः २१
 देवपत्न्यो देवकन्या देवमातर एव च ।
 मन्वन्तराणि गावश्च चन्द्रमाः सविता हरिः ॥ २२
 सावित्री ब्रह्मविद्या च ऋतवो वत्सरास्तथा ।
 क्षणा लवा मुहूर्ताश्च निमेषा युगपर्ययाः ॥ २३
 रक्षन्तु सर्वत्र गतं त्वां यादव सुखाय च ।
 अरिष्टं गच्छ पन्थानमप्रमत्तो भवानघ ॥ २४
 एवं कृतस्वस्त्ययनस्तयाऽहं
 ततोऽभ्यनुज्ञाय नरेन्द्रपुत्रीम् ।
 पितुः समीपं नरसत्तमस्य
 मातुश्च राज्ञश्च तथाऽऽहुकस्य ॥ २५
 गत्वा समावेद्य यदब्रवीन्मां
 विद्याधरेन्द्रस्य सुता भृशार्ता ।
 तानभ्यनुज्ञाय तदाऽतिदुःखा-
 द्रदं तथैवातिबलं च रामम् ।
 अथोचतुः प्रीतियुतौ तदानीं
 तपःसमृद्धिर्भवतोऽस्त्वविघ्नम् ॥ २६
 प्राप्यानुज्ञां गुरुजनादहं ताक्ष्यमचिन्तयम् ।
 सोवहद्विमवन्तं मां प्राप्य चैनं व्यसर्जयम् ॥ २७
 तत्राहमद्भुतान्भावानपश्यं गिरिसत्तमे ।
 क्षेत्रं च तपसां श्रेष्ठं पश्याम्यद्भुतमुत्तमम् ॥ २८
 दिव्यं वैयाघ्रपद्यस्य उपमन्योर्महात्मनः ।
 पूजितं देवगन्धर्वैर्ब्राह्म्या लक्ष्म्या समावृतम् ॥ २९
 धवककुम्भकदम्बनारिकेलैः
 कुरवककेतकजम्बुपाटलाभिः ।
 वटवरुणकवत्सनाभविल्वैः
 सरलकपित्थप्रियालसालतालैः ॥ ३०

यज्ञवाहा इति छन्दसामेव विशेषणम् । छन्दांसि वै देवेभ्यो
 हव्यमूढेति ब्राह्मणात् तेषां यज्ञवाहस्यसिद्धिः । स्तोभाः
 सामपूरणान्यक्षराणि हुंमा इत्यादीनि ॥ २९ ॥ नरेन्द्रपुत्रीं
 ऋक्षराजस्य जाम्बवतो दुहितरम् ॥ २५ ॥ अभ्य-

वदरीकुन्दपुन्नागरैशोकाभ्रातिमुक्तकैः ।
 मधुकैः कोविदारैश्च चम्पकैः पनसैस्तथा ॥ ३१
 वन्यैर्वहुविधैर्वृक्षैः फलपुष्पप्रदैर्युतम् ।
 पुष्पगुल्मलताकीर्णं कदलीषण्डशोभितम् ॥ ३२
 नानाशकुनिसंभोज्यैः फलैर्वृक्षैरलंकृतम् ।
 यथास्थानविनिक्षिप्तैर्भूषितं भस्मराशिभिः ॥ ३३
 रुखानरशार्दूलसिंहद्वीपिसमाकुलम् ।
 कुरङ्गबहिणाकीर्णं मार्जारभुजगावृतम् ।
 पूगैश्च मृगजातीनां महिषर्क्षनिषेवितम् ॥ ३४
 सकृत्प्रभिन्नैश्च गजैर्विभूषितं
 ग्रहृष्टनानाविधपक्षिसेवितम् ।
 सुपुष्पितैरम्बुधरप्रकाशै-
 र्महीरुहाणां च वनैर्विचित्रैः ॥ ३५
 नानापुष्परजोमिश्रो गजदानाधिवासितः ।
 दिव्यस्त्रीगीतबहुलो मारुतोऽभिमुखो ववौ ॥ ३६
 धारानिनादैर्विहगप्रणादैः
 शुभैस्तथा वृंहितैः कुञ्जराणाम् ।
 गीतैस्तथा किन्नराणामुदारैः
 शुभैः स्वनैः सामगानां च वीर ॥ ३७
 अचिन्त्यं मनसाऽप्यन्यैः सरोभिः समलंकृतम् ।
 विशालैश्चाग्निशरणैर्भूषितं कुसुमावृतैः ॥ ३८
 विभूषितं पुण्यपवित्रतोयया
 सदा च जुष्टं नृप जह्नुकन्यया ।
 विभूषितं धर्मभृतां वरिष्ठै-
 र्महात्मभिर्वहिसमानकल्पैः ॥ ३९
 वाय्वाहारैरम्बुपैर्जप्यनित्यैः
 संप्रक्षालैर्योगिभिर्ध्याननित्यैः ।
 धूमप्राशैरूष्मपैः क्षीरपैश्च
 संजुष्टं च ब्राह्मणेन्द्रैः समन्तात् ॥ ४०
 गोचारिणोऽथाश्मकुट्टा दन्तोल्खलिकास्तथा ।
 मरीचिपाः फेनपाश्च तथैव मृगचारिणः ॥ ४१

नुज्ञाय स्थितं मामिति शेषः । अथोचतुरित्यर्थः ॥ २६ ॥
 भस्मराशिभिरिति भस्मच्छन्नैरग्निभिः ॥ ३३ ॥ संप्रक्षालैः
 मैत्र्यादिभिश्चित्तशोधनं कुर्वद्भिः ॥ ४० ॥ गोचारिणो गोवन्मु-
 खेनैव चरन्तो हस्तव्यापारशून्या इत्यर्थः । मरीचिपाश्चन्द्ररश्मि-

अश्वत्थफलमक्षाश्च तथा ह्युदकशायिनः ।
 चीरचर्माम्बरधरास्तथा वल्कलधारिणः ॥ ४२
 सुदुःखान्निग्रहमांस्तान्स्तान्वहतः सुतपोधनान् ।
 पश्यन्मृनीन्बहुविधान्मवेष्टुमुपचक्रमे ॥ ४३
 सुपूजितं देवगणैर्महात्मभिः
 शिवादिभिर्भारतपुण्यकर्मभिः ।
 राज तच्चाश्रममण्डलं सदा
 दिवीव राजञ्चशिमण्डलं यथा ॥ ४४
 क्रीडन्ति सपैर्नकुला मृगैर्व्याघ्राश्च मित्रवत् ।
 प्रभावादीप्ततपसां सन्निकर्षान्महात्मनाम् ॥ ४५
 तत्राश्रमपदे श्रेष्ठे सर्वभूतमनोरमे ।
 सेविते द्विजशार्दूलैर्वेदेदाङ्गपारगैः ॥ ४६
 ज्ञानानियमविख्यातैर्ऋषिभिः सुमहात्मभिः ।
 प्रविशन्नेव चापश्यं जटाचीरधरं प्रभुम् ॥ ४७
 तेजसा तपसा चैव दीप्यमानं यथाऽनलम् ।
 शिष्यैरनुगतं शान्तं युवानं ब्राह्मणर्षभम् ॥ ४८
 शिरसा वन्दमानं मामुपमन्युरभाषत ॥ ४९
 स्वागतं पुण्डरीकाक्ष सफलानि तपांसि नः ।
 यः पूज्यः पूजयसि मां द्रष्टव्यो द्रष्टुमिच्छसि ॥ ५०
 'मनुष्यतानुवृत्त्या त्वा ज्ञात्वा तिष्ठाम सर्वगम् ।'
 तमहं प्राञ्जलिर्भूत्वा मृगपक्षिष्वथाग्निषु ।
 धर्मे च शिष्यवर्गे च समपृच्छमनामयम् ॥ ५१
 ततो मां भगवानाह साम्ना परमवल्गुना ।
 लप्स्यसे तनयं कृष्ण आत्मतुल्यमसंशयम् ॥ ५२
 तपः सुमहदास्थाय तोषयेशानमीश्वरम् ।
 इह देवः सपत्नीकः समाक्रीडत्यधोक्षज ॥ ५३
 इहैनं दैवतश्रेष्ठं देवाः सर्पिगणाः पुरा ।
 तपसा ब्रह्मचर्येण सत्येन च दमेन च ॥ ५४
 तोषयित्वा शुभान्क्रामान्प्राप्तवन्तो जनार्दन ।
 तेजसां तपसां चैव निधिः स भगवानिह ॥ ५५
 शुभाशुभान्वितान्भावान्विसृजन्स क्षिपन्नपि ।

पानेनैव जीवन्तः ॥ ४१ ॥ नियमाः अम्बुपानादयस्त्विरेवा-
 म्बुपैः क्षीरपैरिलादिनामभिः ख्यातैः । प्रविशन्नेवापश्यमुप-
 मन्युमिति शेषः ॥ ४७ ॥ समानां सवत्सराणामर्बुदं समा-
 र्बुदम् ॥ ५७ ॥ प्रहस्य मन्दारनामः ॥ ५९ ॥ भगवता महा-

आस्ते देव्या सहाचिन्त्यो यं प्रार्थयसि शत्रुहन् ५६
 हिरण्यकशिपुर्योऽभूद्दानवो मेरुकम्पनः ।
 तेन सर्वामरैश्वर्यं शर्वात्प्राप्तं समार्बुदम् ॥ ५७
 तस्यैव पुत्रप्रवरो दमनो नाम विश्रुतः ।
 महादेववराच्छक्रं वर्षार्बुदमयोधयत् ॥ ५८
 विष्णोश्चक्रं च तद्भोरं वज्रमाखण्डलस्य च ।
 शीर्णं पुराऽभवत्तात ग्रहस्याङ्गेषु केशव ॥ ५९
 [यत्तद्भगवता पूर्वं दत्तं चक्रं तवानघ ।
 जलान्तरचरं हत्वा दैत्यं च बलगर्वितम् ॥ ६०
 उत्पादितं वृषाङ्गेन दीप्तज्वलनसन्निभम् ।
 दत्तं भगवता तुभ्यं दुर्धपं तेजसाऽद्भुतम् ॥ ६१
 न शक्यं द्रष्टुमन्येन वर्जयित्वा पिनाकिनम् ।
 सुदर्शनं भवत्येवं भवेनोक्तं तदा तु तत् ॥ ६२
 सुदर्शनं तदा तस्य लोके नाम प्रतिष्ठितम् ।
 तज्जीर्णमभवत्तात ग्रहस्याङ्गेषु केशव ॥ ६३
 ग्रहस्यातिबलस्याङ्गे वरदत्तस्य धीमतः ।
 न शस्त्राणि वहन्त्यङ्गे चक्रवज्रशतान्यपि ॥] ६४
 अर्घ्यमानाश्च विबुधा ग्रहेण सुबलीयसा ।
 शिवदत्तवराज्जम्बुरसुरेन्द्रान्सुरा भृशम् ॥ ६५
 तुष्टो विद्युत्प्रभस्यापि त्रिलोकेश्वरतां ददौ ।
 शतं वर्षसहस्राणां सर्वलोकेश्वरोऽभवत् ॥ ६६
 ममैवानुचरो नित्यं भवितासीति चाब्रवीत् ।
 तथा पुत्रसहस्राणामयुतं च ददौ प्रभुः ॥ ६७
 कुशद्वीपं च स ददौ राज्येन भगवानजः ।
 [तथा शतमुखो नाम धात्रा सृष्टो महासुरः ॥ ६८
 येन वर्षशतं साग्रमात्ममांसैर्हुतोऽनलः ।
 तं प्राह भगवांस्तुष्टः किंकरोमीति शंकरः ॥ ६९
 तं वै शतमुखः प्राह योगो भवतु मेऽद्भुतः ।
 बलं च दैवतश्रेष्ठ शाश्वतं संप्रयच्छ मे ॥ ७०
 तथेति भगवानाह तस्य तद्बचनं प्रभुः ।
 स्वायंभुवः क्रतुश्चापि पुत्रार्थमभवत्पुरा ॥ ७१

देवेन ॥ ६० ॥ उत्पादितं तस्यैव दैत्यस्य हननार्थम् ॥ ६१ ॥
 जीर्णं जीर्णतृणवद्यर्थमित्यर्थः ॥ ६३ ॥ वरदत्तस्य सर्वशस्त्राव-
 ध्यस्त्वं भवेति दत्तवरस्य ॥ ६४ ॥

आविश्य योगेनात्मानं त्रीणि वर्षशतान्यपि ।
 तस्य चोपददौ पुत्रान्सहस्रं क्रतुसंमितान् ।]
 योगेश्वरं देवगीतं वेत्थ कृष्ण न संशयः ॥ ७२
 याज्ञवल्क्य इति ख्यात ऋषिः परमधार्मिकः ।
 आराध्य स महादेवं प्राप्तवानतुलं यशः ॥ ७३
 वेदव्यासश्च योगात्मा पराशरसुतो मुनिः ।
 सोऽपि शंकरमाराध्य प्राप्तवानतुलं यशः ॥ ७४
 बालखिल्या मधवता ह्यवज्ञाताः पुरा किल ।
 तैः क्रुद्धैर्भगवान् रुद्रस्तपसा तोषितो ह्यभूत् ॥ ७५
 तांश्चापि दैवतश्रेष्ठः प्राह प्रीतो जगत्पतिः ।
 सुपर्णं सोमहर्तारं तपसोत्पादयिष्यथ ॥ ७६
 महादेवस्य रोषाच्च आपो नष्टाः पुराऽभवन् ।
 ताश्च सप्तकपालेन देवैरन्याः प्रवर्तिताः ॥ ७७
 ततः पानीयमभवत्प्रसन्ने त्र्यम्बके भुवि ।
 अत्रिभार्या सुतं दत्तं सोमं दुर्वाससं प्रभो ॥ ७८
 अत्रेभार्याऽपि भर्तारं संत्यज्य ब्रह्मवादिनी ।
 नाहं तव मुने भूयो वशगा स्थां कथंचन ॥ ७९
 इत्युक्त्वा सा महादेवमगमच्छरणं किल ।
 निराहारा भयादत्रेस्त्रीणि वर्षशतान्यपि ॥ ८०
 अशेत मुसलेष्वेव प्रसादार्थं भवस्य सा ।
 तामब्रवीद्धसन्देवो भविता वै सुतस्तव ॥ ८१
 विना भर्त्रा चरुद्रेण भविष्यति न संशयः ।
 वंशे तवैव नाम्ना तु ख्यातिं यास्यति चेप्सिताम् ॥
 विकर्णश्च महादेवं तथा भक्तसुखावहम् ।
 प्रसाद्य भगवान्सिद्धिं प्राप्तवान्मधुसूदन ॥ ८३
 शाकल्यः संशितात्मा वै नववर्षशतान्यपि ।
 आराधयामास भवं मनोयज्ञेन केशव ॥ ८४
 तं चाह भगवांस्तुष्टो ग्रन्थकारो भविष्यसि ।
 वत्साक्षया च ते कीर्तिस्त्रैलोक्ये वै भविष्यति ८५
 अक्षयं च कुलं तेऽस्तु महर्षिभिरलंकृतम् ।
 भविष्यति द्विजश्रेष्ठः सूत्रकर्ता सुतस्तव ॥ ८६

सप्तकपालेन त्र्यम्बकदैवत्वेन हेतुना । देवैः सप्तकपालेन रुद्र-
 मिष्ट्रा आपो निर्मिता इत्यर्थः ॥ ७७ ॥ रुद्रप्रसादाब्जनायामा-
 सेति शेषः ॥ ७८ ॥ मुसलेष्वयोप्रेषु काष्ठकीलेषु ॥ ८१ ॥
 चरुदः चरोर्देवः मण्ड इति यावत् । चरुशब्दपूर्वाद्भवतेरन्ये-
 अनु० ९

सावर्णिश्चापि विख्यात ऋषिरासीत्कृते युगे ।
 इह तेन तपस्तप्तं षष्टिवर्षशतान्यथ ॥ ८७
 तमाह भगवान् रुद्रः साक्षात्तुष्टोस्मि तेऽनघ ।
 ग्रन्थकृल्लोकविख्यातो भवितास्यजरामरः ॥ ८८
 शक्रेण तु पुरा देवो वाराणस्यां जनार्दन ।
 आराधितोऽभूद्भक्तेन दिग्वासा भस्मगुण्ठितः ॥
 आराध्य स महादेवं देवराज्यमवाप्तवान् ॥ ८९
 नारदेन तु भक्त्याऽसौ भव आराधितः पुरा ।
 तस्य तुष्टो महादेवो जगौ देवगुरुर्गुरुः ॥ ९०
 तेजसा तपसा कीर्त्या त्वत्समो न भविष्यति ।
 गीतेन वादितव्येन नित्यं मामनुयास्यसि ॥ ९१
 'वाणः स्कन्दसमत्वं च कामो दर्पविमोक्षणम् ।
 लवणोऽवध्यतामन्यैर्दशास्यश्च पुनर्वलम् ।
 अन्तकोऽन्तमनुप्राप्तस्तस्मात्कोऽन्यः परः प्रभुः ९२
 मयाऽपि च यथा दृष्टो देवदेवः पुरा विभो ।
 साक्षात्पशुपतिस्तात तच्चापि शृणु माधव ॥ ९३
 यदर्थं च मया देवः प्रयतेन तथा विभो ।
 आराधितो महातेजास्तच्चापि शृणु विस्तरात् ॥ ९४
 यदवाप्तं च मे पूर्वं देवदेवान्महेश्वरात् ।
 तत्सर्वं निखिलेनाद्य कथयिष्यामि तेऽनघ ॥ ९५
 पुरा कृतयुगे तात ऋषिरासीन्महायशाः ।
 व्याघ्रपाद इति ख्यातो वेदवेदाङ्गपारगः ।
 तस्याहमभवं पुत्रो धौम्यश्चापि ममानुजः ॥ ९६
 कस्यचिच्चथ कालस्य धौम्येन सह माधव ।
 आगच्छमाश्रमं क्रीडन्मुनीनां भावितात्मनाम् ९७
 तत्रापि च मया दृष्टा दुह्यमाना पयस्विनी ।
 लक्षितं च मया क्षीरं स्वादुतो ह्यमृतोपमम् ॥ ९८
 तदाप्रभृति चैवाहमरुदं मधुसूदन ।
 दीयतां दीयतां क्षीरं मम मातरितीरिता ॥ ९९
 अभावाच्चैव दुग्धस्य दुःखिता जननी तदा ॥ १००
 ततः पिष्टं समालोच्य तोयेन सह माधव ।

भ्योपि दृश्यत इति डः । भर्तारंविनापि चरुवपानमात्रेण
 तव पुत्रो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ८२ ॥ धूम्रश्चापि ममानुज इति
 ट. थ. पाठः ॥ ९६ ॥

आवयोः क्षीरमित्येव पानार्थं समुपानयत् १०१
 अथ गव्यं पयस्तात कदाचित्प्राशितं मया १०२
 पित्राऽहं यज्ञकाले हि नीतो ज्ञातिकुलं महत् ।
 तत्र सा क्षरते देवी दिव्या गौः सुरनन्दिनी १०३
 यस्याहं तत्पयः पीत्वा रसेन ह्यमृतोपमम् ।
 ज्ञात्वा क्षीरगुणांश्चैव उपलभ्य हि संभवम् ।
 स च पिष्टरसस्तात न मे प्रीतिमुपावहत् ॥ १०४
 ततोऽहमब्रुवं बाल्याञ्जननीमात्मनस्तदा ।
 नेदं क्षीरोदनं मातर्यत्त्वं मे दत्तवत्यसि ॥ १०५
 ततो मामब्रवीन्माता दुःखशोकसमन्विता ।
 पुत्रस्नेहात्परिष्वज्य मूर्ध्नि चाघ्राय माधव ॥ १०६
 कुतः क्षीरोदनं वत्स मुनीनां भावितात्मनाम् ।
 वने निवसतां नित्यं कन्दमूलफलाशिनाम् १०७
 आस्थितानां नदीं दिव्यां बालखिल्यैर्निपेविताम्
 कुतः क्षीरं वनस्थानां मुनीनां गिरिवासिनाम् १०८
 पावनानां वनाशानां वनाश्रमनिवासिनाम् ।
 ग्राम्याहारनिवृत्तानामारण्यफलभोजिनाम् ।
 नास्ति पुत्र पयोऽरण्ये सुरभीगोत्रवर्जिते ॥ १०९
 नदीगह्वरशैलेषु तीर्थेषु विविधेषु च ।
 तपसा जप्यनित्यानां शिवो नः परमा गतिः ॥
 अप्रसाद्य विरूपाक्षं वरदं स्थाणुमव्ययम् ।
 कुतः क्षीरोदनं वत्स सुखानि वसनानि च १११
 तं प्रपद्य सदा वत्स सर्वभावेन शंकरम् ।
 तत्प्रसादाच्च कामेभ्यः फलं प्राप्स्यसि पुत्रक ११२
 जनन्यास्तद्वचः श्रुत्वा तदाप्रभृति शत्रुहन् ।
 [प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा इदमम्बामवोचयं ॥ ११३
 कोऽयमम्ब महादेवः स कथं च प्रसीदति ।
 कुत्र वा वसते देवो द्रष्टव्यो वा कथंचन ॥ ११४
 तुष्यते वा कथं शर्वो रूपं तस्य च कीदृशम् ।
 कथं ज्ञेयः प्रसन्नो वा दर्शयेज्जननी मम ॥ ११५
 एवमुक्त्वा तदा कृष्ण माता मे सुतवत्सला ।
 मूर्धन्याघ्राय गोविन्द सवाष्पाकुललोचना ११६

प्रमार्जन्ती च गात्राणि मम वै मधुसूदन ॥
 दैन्यमालम्ब्य जननी इदमाह सुरोत्तम ॥ ११७
 दुर्विज्ञेयो महादेवो दुराधारो दुरन्तकः ।
 दुराबाधश्च दुर्ग्राह्यो दुर्दृश्यो ह्यकृतात्मभिः ॥ ११८
 यस्य रूपाण्यनेकानि प्रवदन्ति मनीषिणः ।
 स्थानानि च विचित्राणि प्रासादाश्चाप्यनेकशः ॥
 को हि तत्त्वेन तद्वेद ईशस्य चरितं शुभम् ।
 कृतवान्यानि रूपाणि देवदेवः पुरा किल ।
 क्रीडते च तथा शर्वः प्रसीदति यथाच वै १२०
 हृदिस्थः सर्वभूतानां विश्वरूपो महेश्वरः ।
 भक्तानामनुकम्पार्थं दर्शनं च यथाश्रुतम् ।
 मुनीनां ब्रुवतां दिव्यमीशानचरितं शुभम् १२१
 कृतवान्यानि रूपाणि कथितानि दिवोकसैः ।
 अनुग्रहार्थं विप्राणां शृणु वत्स समासतः ॥ १२२
 तानि ते कीर्तयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥
 ब्रह्मविष्णुसुरेन्द्राणां रुद्रादित्याश्चिनामपि ।
 विश्वेषामपि देवानां वपुर्धारयते भवः ॥ १२४
 नराणां देवनारीणां तथा प्रेतपिशाचयोः ।
 किरातशबराणां च जलजानामनेकशः ॥ १२५
 करोति भगवान् रूपमाटव्यशबराण्यपि ।
 कूर्मो मत्स्यस्तथा शङ्खः प्रवालाङ्कुरभूषणः ॥ १२६
 यक्षराक्षससर्पाणां दैत्यदानवयोरपि ।
 वपुर्धारयते देवो भूयश्च बिलवासिनाम् ॥ १२७
 व्याघ्रसिंहमृगाणां च तरक्षवृक्षपतत्रिणाम् ।
 उलूकश्चशृगालानां रूपाणि कुरुतेऽपि च ॥ १२८
 हंसकाकमयूराणां कृकलासकसारसाम् ।
 रूपाणि च बलाकानां गृध्रचक्राङ्गयोरपि ॥ १२९
 करोति वा स रूपाणि धारयत्यपि पर्वतम् ।
 गोरूपं च महादेवो हस्त्यश्वोष्ट्रखराकृतिः ॥ १३०
 छागशार्दूलरूपश्च अनेकमृगरूपधृक् ।
 अण्डजानां च दिव्यानां वपुर्धारयते भवः ॥ १३१
 दण्डी छत्री च कुण्डी च द्विजानां वारणस्तथा ।

पावनानां पवनाशिनाम् । वनाशानां अम्बक्षाणाम् ॥ १०९ ॥
 प्रपद्य प्रपन्नो भव ॥ ११२ ॥ दुराधारः मनसि धर्तुमशक्यः

॥ ११८ ॥ प्रवालाङ्कुरभूषणो वसन्तस्तेन कालोप्ययमेवेत्यर्थः
 ॥ १२६ ॥

षण्मुखो वै बहुमुखस्त्रिनेत्रो बहुशीर्षकः ॥ १३२
 अनेककटिपादश्च अनेकोदरवक्रधृत् ।
 अनेकपाणिपार्श्वश्च अनेकगणसंवृतः ॥ १३३
 ऋषिगन्धर्वरूपश्च सिद्धचारणरूपधृत् ।
 भस्मपाण्डुरगात्रश्च चन्द्रार्धकृतभूषणः ॥ १३४
 अनेकरावसंघुष्टश्चानेकस्तुतिसंस्कृतः ।
 सर्वभूतान्तकः सर्वः सर्वलोकप्रतिष्ठितः ॥ १३५
 सर्वलोकान्तरात्मा च सर्वगः सर्ववाद्यपि ।
 सर्वत्र भगवान्ज्ञेयो हृदिस्थः सर्वदेहिनाम् ॥ १३६
 यो हि यं कामयेत्कामं यस्मिन्नर्थेऽर्च्यते पुनः ।
 तत्सर्वं वेत्ति देवेशस्तं प्रपद्य यदीच्छसि ॥ १३७
 नन्दते कुप्यते चापि तथा हुंकारयत्यपि ।
 चक्री शूली गदापाणिर्मुसली खड्गपट्टसी ॥ १३८
 भूधरो नागमौञ्जी च नागकुण्डलकुण्डली ।
 नागयज्ञोपवीती य नागचर्मोत्तरच्छदः ॥ १३९
 हसते गायते चैव नृत्यते च मनोहरम् ।
 वादयत्यपि वाद्यानि विचित्राणि गणैर्युतः ॥ १४०
 वल्गते जृम्भते चैव रुदते रोदयत्यपि ।
 उन्मत्तमत्तरूपं च भाषते चापि सुस्वरः ॥ १४१
 अतीव हसते रौद्रस्त्रासयन्नयनैर्जनम् ।
 जागर्ति चैव स्वपिति जृम्भते च यथासुखम् ॥ १४२
 जपते जप्यते चैव तपते तप्यते पुनः ।
 ददाति प्रतिगृह्णाति युञ्जते ध्यायतेऽपि च ॥ १४३
 वेदीमध्ये तथा यूपे गोष्ठमध्ये हुताशने ।
 दृश्यते दृश्यते चापि बालो वृद्धो युवा तथा ॥ १४४
 क्रीडते ऋषिकन्याभिर्ऋषिपत्नीभिरेव च ।
 ऊर्ध्वकेशो महाशफो नग्नो विकृतलोचनः ॥ १४५
 गौरः श्यामस्तथा कृष्णः पाण्डुरो धूमलोहितः ।
 विकृताक्षो विशालाक्षो दिग्वासाः सर्ववासकः ॥
 अरूपस्याद्यरूपस्य अतिरूपाद्यरूपिणः ।
 अनाद्यन्तमजस्यान्तं वेत्स्यते कोस्य तत्त्वतः १४७
 हृदि प्राणो मनो जीवो योगात्मा योगसंज्ञितः ।
 ध्यानं तत्परमात्मा च भावग्राह्यो महेश्वरः १४८

वादको गायनश्चैव सहस्रशतलोचनः ।
 एकवक्त्रो द्विवक्त्रश्च त्रिवक्त्रोऽनेकवक्त्रकः ॥ १४९
 तद्भक्तस्तद्गतो नित्यं तन्निष्ठस्तत्परायणः ।
 भज पुत्र महादेवं ततः प्राप्स्यसि चेप्सितं ॥ १५०
 जनन्यास्तद्भक्तः श्रुत्वा तदाप्रभृति शत्रुहन् ।]
 मम भक्तिर्महादेवे नैष्ठिकी समपद्यत ॥ १५१
 ततोऽहं तप आस्थाय तोषयामास शंकरम् ।
 दिव्यं वर्षसहस्रं तु वामाङ्गुष्ठाग्रविष्ठितः ॥ १५२
 एकं वर्षशतं चैव फलाहारस्ततोऽभवम् ।
 द्वितीयं शीर्णपर्णाशी तृतीयं चाम्बुभोजनः १५३
 शतानि सप्त चैवाहं वायुभक्षस्तदाऽभवम् ।
 एकं वर्षसहस्रं तु दिव्यमाराधितो मया ॥ १५४
 ततस्तुष्टो महादेवः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ।
 एकभक्त इति ज्ञात्वा जिज्ञासां कुरुते तदा ॥ १५५
 शक्ररूपं स कृत्वा तु सर्वैर्देवगणैर्वृतः ।
 सहस्राक्षस्तदा भूत्वा वज्रपाणिर्महायशाः ॥ १५६
 सुधावदातं रक्ताक्षं स्तब्धकर्णं मदोत्कटम् ।
 आवेष्टितकरं घोरं चतुर्दंष्ट्रं महागजम् ॥ १५७
 समास्थितः स भगवान्दीप्यमानः स्वतेजसा ।
 आजगाम किरीटी तु हारकेयूरभूषितः ॥ १५८
 पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
 सेव्यमानोऽप्यरोभिश्च दिव्यगन्धर्वनादितैः ॥ १५९
 ततो मामाह देवेन्द्रस्तुष्टस्तेऽहं द्विजोत्तम ।
 वरं वृणीष्व मत्तस्त्वं यत्ते मनसि वर्तते ॥ १६०
 शक्रस्य तु वचः श्रुत्वा नाहं प्रीतमनाऽभवम् ।
 अब्रवं च तदा कृष्ण देवराजमिदं वचः ॥ १६१
 नाहं त्वत्तो वरं काङ्क्षे नान्यस्मादपि दैवतात् ।
 महादेवाद्यते सौम्य सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १६२
 सत्यंसत्यं हि नः शक्र वाक्यमेतत्सुनिश्चितम् ।
 न यन्महेश्वरं मुक्त्वा कथाऽन्या मम रोचते ॥ १६३
 पशुपतिवचनाद्भवामि सद्यः
 कृमिरथवा तरुरप्यनेकशाखः ।

अपशुपतिवरप्रसादजा मे त्रिभुवनराज्यविभूतिरप्यनिष्टा ॥ १६४ [जन्मध्वपाकमध्येऽ- पि मेऽस्तु हरचरणवन्दनरतस्य । मा वाऽनीश्वरभक्तो भवानि भवनेऽपि शक्रस्य ॥ १६५ वाय्वम्बुभुजोऽपि सतो नरस्य दुःखक्षयः कुतस्तस्य । भवति हि सुरासुरगुरौ यस्य न विश्वेश्वरे भक्तिः ॥ १६६ अलमन्याभिस्तेषां कथाभिरप्यन्यधर्मयुक्ताभिः । येषां न क्षणमपि रुचितो हरचरणस्मरणविच्छेदः ॥ १६७ हरचरणनिरतमतिना भवितव्यमनार्जवं युगं प्राप्य । संसारभयं न भवति हरभक्तिरसायनं पीत्वा ॥ १६८ दिवसं दिवसार्धं वा मुहूर्तं वा क्षणं लवम् । न ह्यलब्धप्रसादस्य भक्तिर्भवति शंकरे ॥ १६९ अपि कीटः पतङ्गो वा भवेयं शंकराज्ञया । न तु शक्र त्वया दत्तं त्रैलोक्यमपि कामये ॥ १७० [श्वाऽपि महेश्वरवचना- द्भवामि स हि नः परः कामः । त्रिदशगणराज्यमपि खलु नेच्छाम्यमहेश्वराज्ञसम् ॥ १७१ न नाकपृष्ठं न च देवराज्यं न ब्रह्मलोकं न च निष्कलत्वम् । न सर्वकामानखिलान्दृणोमि हरस्य दासत्वमहं वृणोमि ॥ १७२ यावच्छशाङ्कधवलामलबद्धमौलि- र्न प्रीयते पशुपतिर्भगवान्ममेशः ।	तावज्जरामरणजन्मशताभिधातै- र्दुःखानि देहविहितानि समुद्रहामि ॥ १७३ दिवसकरशशाङ्कवह्निदीप्तं त्रिभुवनसारमसारमाद्यमेकम् । अजरममरमप्रसाद्य रुद्रं जगति पुमानिह को लभेत शान्तिं ॥ १७४ 'धित्तेषां धित्तेषां पुनरपि च धिगस्तु धित्तेषाम् । येषां न वसति हृदये कुपथगतिविमोक्षको रुद्रः ॥' १७५ यदि नाम जन्म भूयो भवति मदीयैः पुनर्दोषैः । तस्मिंस्तस्मिञ्जन्मनि भवे भवेन्मेऽक्षया भक्तिः ॥ १७६ शक्र उवाच । कः पुनर्भवने हेतुरीशे कारणकारणे । येन शर्वादृतेऽन्यस्मात्प्रसादं नाभिकाङ्क्षसि ॥ १७७ [उपमन्युरुवाच । सदसद्व्यक्तमव्यक्तं यमाहुर्ब्रह्मवादिनः । नित्यमेकमनेकं च वरं तस्माद्दृणीमहे ॥ १७८ अनादिमध्यपर्यन्तं ज्ञानैश्वर्यमचिन्तितम् । आत्मानं परमं यस्माद्भरं तस्माद्दृणीमहे ॥ १७९ ऐश्वर्यं सकलं यस्मादनुत्पादितमव्ययम् । अवीजाद्वीजसंभूतं वरं तस्माद्दृणीमहे ॥ १८० तमसः परमं ज्योतिस्तपस्तद्दृत्तिनां परम् । यं ज्ञात्वा नानुशोचन्ति वरं तस्माद्दृणीमहे १८१ भूतभावनभावज्ञं सर्वभूताभिभावनम् । सर्वगं सर्वदं देवं पूजयामि पुरंदर ॥ १८२ हेतुवादौर्विनिर्मुक्तं साङ्ख्ययोगार्थदं परम् । यमुपासन्ति तत्त्वज्ञा वरं तस्माद्दृणीमहे ॥ १८३ मघवन्मघवात्मानं यं वदन्ति सुरेश्वरम् । सर्वभूतगुरुं देवं वरं तस्माद्दृणीमहे ॥ १८४
---	--

मावा भैव । भवानि भूयासम् ॥ १६५ ॥ अनार्जवं वकम् ।
युगं कलियुगम् ॥ १६८ ॥ असारं नास्ति सारो यस्मादन्य-

स्तम् ॥ १७४ ॥ ईशे ईशस्य । भवने सत्तायाम् । को हेतुः
का युक्तिः । ईशसत्त्वे प्रमाणं नास्तीत्यर्थः ॥ १७७ ॥

यत्पूर्वमसृजदेवं ब्रह्माणं लोकभावनम् ।
 अण्डमाकाशमापूर्य वरं तस्माद्ब्रूणीमहे ॥ १८५
 अग्निरापोऽनिलः पृथ्वी खं बुद्धिश्च मनो महान् ।
 स्रष्टा चैषां भवेद्योऽन्यो ब्रूहि कः परमेश्वरात् ॥
 मनो मतिरहंकारस्तन्मात्राणीन्द्रियाणि च ।
 ब्रूहि चैषां भवेच्छक्र कोऽन्योऽस्ति परमं शिवात् ॥
 स्रष्टारं भुवनस्येह वदन्तीह पितामहम् ।
 आराध्य स तु देवेशमश्रुते महतीं श्रियम् ॥ १८८
 भगवत्युत्तमैश्वर्यं ब्रह्मविष्णुपुरोगमम् ।
 विद्यते वै महादेवाद्ब्रूहि कः परमेश्वरात् ॥ १८९
 दैत्यदानवमुख्यानामाधिपत्यारिमर्दनात् ।
 कोऽन्यः शक्नोति देवेशादितेः संपादितुं सुतान् ॥
 दिक्कालसूर्यतेजांसि ग्रहवाय्विन्दुतारकाः ।
 विद्धि त्वेते महादेवाद्ब्रूहि कः परमेश्वरात् ॥ १९१
 अथोत्पत्तिविनाशे वा यज्ञस्य त्रिपुरस्य वा ।
 दैत्यदानवमुख्यानामाधिपत्यारिमर्दनः ॥ १९२
 किं चात्र बहुभिः सूक्तैर्हेतुवादैः पुरंदर ।
 सहस्रनयनं दृष्ट्वा त्वामेव सुरसत्तम ॥ १९३
 पूजितं सिद्धगन्धर्वैर्देवैश्च ऋषिभिस्तथा ।
 देवदेवप्रसादेन तत्सर्वं कुशिकोत्तम ॥ १९४
 अव्यक्तमुक्तकेशाय सर्वगस्येदमात्मकम् ।
 चेतनाचेतनाद्येषु शक्र विद्धि महेश्वरात् ॥ १९५
 भुवाद्येषु महान्तेषु लोकालोकान्तरेषु च ।
 द्वीपस्थानेषु मेरोश्च विभवेष्वन्तरेषु च ।
 भगवन्मघवन्देवं वदन्ते तत्त्वदर्शिनः ॥ १९६
 यदि देवाः सुराः शक्र पश्यन्त्यन्यां भवाकृतिम् ।
 किं न गच्छन्ति शरणं मर्दिताश्चासुरैः सुराः ॥ १९७
 अभिघातेषु देवानां सद्यक्षोरगरक्षसाम् ।
 परस्परविनाशेषु स्वस्थानैश्वर्यदो भवः ॥ १९८
 अन्धकस्याथ शुक्रस्य दुन्दुर्भेर्महिपस्य च ।
 यक्षेन्द्रबलरक्षःसु निवातकवचेषु च ।
 वरदानावघाताय ब्रूहि कोऽन्यो महेश्वरात् ॥ १९९
 सुरासुरगुरोर्वक्त्रे कस्य रेतः पुरा हुतम् ।
 कस्य वाऽन्यस्य रेतस्तद्येन हैमो गिरिः कृतः ॥ २००

दिग्वासाः कीर्त्यते कोऽन्यो लोके कश्चोर्ध्वरेतसः ।
 कस्य चार्धे स्थिता कान्ता अनङ्गः केन निर्जितः ॥
 ब्रूहीन्द्र परमं स्थानं कस्य देवैः प्रशस्यते ।
 श्मशाने कस्य क्रीडार्थं नृत्ते वा कोऽभिभाष्यते ॥
 कस्यैश्वर्यं समानं च भूतैः को वाऽपि क्रीडते ।
 कस्य तुल्यबला देवगणाश्चैश्वर्यदर्पिताः ॥ २०३
 घुष्यते ह्यचलं स्थानं कस्य त्रैलोक्यपूजितम् ।
 वर्षते तपते कोऽन्यो ज्वलते तेजसा च कः ॥ २०४
 कस्मादोषधिसंपत्तिः को वा धारयते वसु ।
 प्रकामं क्रीडते को वा त्रैलोक्ये सचराचरं २०५
 ज्ञानसिद्धिक्रियायोगैः सेव्यमानश्च योगिभिः ।
 ऋषिगन्धर्वसिद्धैश्च विहितं कारणं परम् ॥ २०६
 कर्मयज्ञक्रियायोगैः सेव्यमानः सुरासुरैः ।
 नित्यं कर्मफलैर्हीनं तमहं कारणं वदे ॥ २०७
 स्थूलं सूक्ष्ममनौपम्यमग्राह्यं गुणगोचरम् ।
 गुणहीनं गुणाध्यक्षं परं माहेश्वरं पदम् ॥ २०८
 विश्वेशं कारणगुरुं लोकालोकान्तकारणम् ।
 भूताभूतभविष्यच्च जनकं सर्वकारणम् ॥ २०९
 अक्षराक्षरमव्यक्तं विद्याविद्ये कृताकृते ।
 धर्माधर्मौ यतः शक्र तमहं कारणं ब्रुवे ॥ २१०
 प्रत्यक्षमिह देवेन्द्र पश्य लिङ्गं भगाङ्कितम् ।
 देवदेवेन रुद्रेण सृष्टिसंहारहेतुना ॥ २११
 मात्रा पूर्वं ममाख्यातं कारणं लोकलक्षणम् ।
 नास्ति चेशात्परं शक्र तं प्रपद्य यदीच्छसि ॥ २१२
 प्रत्यक्षं ननु ते सुरेश विदितं संयोगलिङ्गोद्भवं
 त्रैलोक्यं सविकारनिर्गुणगणं ब्रह्मादिरेतोद्भवम् ।
 यद्ब्रह्मेन्द्रहुताशविष्णुसहिता देवाश्च दैत्येश्वरा
 नान्यत्कामसहस्रकल्पितधियः शंसन्ति ईशात्परं ॥
 तं देवं सचराचरस्य जगतो व्याख्यातवेद्योत्तमं
 कामार्थी वरयाभि संयतमना मोक्षाय सद्यः शिवम्
 हेतुभिर्वा किमन्यैस्तैरीशः कारणकारणम् ।
 न शुश्रुम यदन्यस्य लिङ्गमभ्यर्चितं सुरैः ॥ २१४
 कस्यान्यस्य सुरैः सर्वैर्लिङ्गं मुक्त्वा महेश्वरम् ।
 अर्च्यतेऽर्चितपूर्वं वा ब्रूहि यद्यस्ति ते श्रुतिः ॥ २१५

यस्य ब्रह्मा च विष्णुश्च त्वं चापि सहदैवतैः ।
 अर्चयध्वं सदा लिङ्गं तस्माच्छ्रेष्ठतमो हि सः ॥२१६
 न पद्माङ्गा न चक्राङ्गा न वज्राङ्गा यतः प्रजाः ।
 लिङ्गाङ्गा च भगाङ्गा च तस्मान्माहेश्वरी प्रजा २१७
 देव्याः कारणरूपभावजनिताः सर्वाभगाङ्गाः स्त्रियो
 लिङ्गेनापि हरस्य सर्वपुरुषाः प्रत्यक्षचिद्दीकृताः ।
 योऽन्यत्कारणमीश्वरात्प्रवदते देव्या च यन्नाङ्कितं
 त्रैलोक्ये सचराचरे स तु पुमान्वाह्यो भवेद्दुर्मतिः ॥
 पुल्लिङ्गं सर्वमीशानं स्त्रीलिङ्गं विद्धि चाप्युमाम् ।
 द्वाभ्यां तनुभ्यां व्याप्तं हि चराचरमिदं जगत् ॥]
 तस्माद्भ्रमहं काङ्क्षे निधनं वाऽपि कौशिक ।
 गच्छ वा तिष्ठ वा शक्र यथेष्टं बलसूदन ॥२२०
 काममेष वरो भेस्तु शापो वाऽथ महेश्वरात् ।
 न चान्यां देवतां काङ्क्षे सर्वकामफलामपि ॥२२१
 एवमुक्त्वा तु देवेन्द्रं दुःखादाकुलितेन्द्रियः ।
 न प्रसीदति मे देवः किमेतदिति चिन्तयन् ॥२२२
 अथापश्यं क्षणेनैव तमेवैरावतं पुनः ।
 हंसकुन्देन्दुसदृशं मृणालरजतप्रभम् ॥ २२३
 वृषरूपधरं साक्षात्क्षीरोदमिव सागरम् ।
 कृष्णपुच्छं महाकायं मधुपिङ्गललोचनम् ॥२२४
 वज्रसारमयैः शृङ्गैर्निष्टप्तकनकप्रभैः ।
 सुतीक्ष्णैर्मृदुरक्ताग्रैरुत्करन्तमिवावनिम् ॥ २२५
 जाम्बूनदेन दाम्ना च सर्वतः समलंकृतम् ।
 सुवक्रखुरनासं च सुकर्णं सुकटीतटम् ।
 सुपार्श्वं विपुलस्कन्धं सुरूपं चारुदर्शनम् ॥२२६
 ककुदं तस्य चाभाति स्कन्धमापूर्य धिष्ठितम् ।
 तुषारगिरिकूटाभं सिताभ्रशिखरोपमम् ॥ २२७
 तमास्थितश्च भगवान्देवदेवः सहोमया ।
 अशोभत महादेवः पौर्णमास्यामिवोडुराट् ॥२२८
 'किरीटं च जटाभारः सर्पाद्याभरणानि च ।
 वज्रादिशूलमातङ्गगम्भीरस्मितमागतम् ॥' २२९
 तस्य तेजोभवो वह्निः समेषः स्तनयिन्नुमान् ।
 सहस्रमिव सूर्याणां सर्वमापूर्य धिष्ठितः ॥ २३०
 ईश्वरः सुमहातेजाः संवर्तक इवानलः ।

युगान्ते सर्वभूतानां दिधक्षुरिव चोद्यतः ॥२३१
 तेजसा तु तदा व्याप्तं दुर्निरीक्ष्यं समन्ततः ।
 पुनरुद्विग्महृदयः किमेतदिति चिन्तयम् ॥ २३२
 मुहूर्तमिव तत्तेजो व्याप्य सर्वा दिशो दश ।
 प्रशान्तं च क्षणेनैव देवदेवस्य मायया ॥ २३३
 अथापश्यं स्थितं स्थाणुं भगवन्तं महेश्वरम् ।
 'सौरभेयगतं सौम्यं विधूममिव पावकम् ॥२३४
 प्रशान्तमनसं देवं त्रिनेत्रमपराजितम् ।
 सहितं चारुसर्वाङ्गा पार्वत्या परमेश्वरम् ॥' २३५
 नीलकण्ठं महात्मानमसक्तं तेजसां निधिम् ।
 अष्टादशभुजं स्थाणुं सर्वाभरणभूषितम् ॥ २३६
 शुक्लाम्बरधरं देवं शुक्लमाल्यानुलेपनम् ।
 शुक्लध्वजमनाधृष्यं शुक्लयज्ञोपवीतितनम् ॥ २३७
 गायद्भिर्नृत्यमानैश्च वादयद्भिश्च सर्वशः ।
 वृतं पार्श्वचरैर्दिव्यैरात्मतुल्यपराक्रमैः ॥ २३८
 वालेन्दुमुकुटं पाण्डुं शरच्चन्द्रमिवोदितम् ।
 त्रिभिर्नेत्रैः कृतोद्योतं त्रिभिः सूर्यैरिवोदितैः २३९
 'सर्वविद्याधिपं देवं शरच्चन्द्रसमप्रभम् ।
 नयनाह्लादसौम्योऽहमपश्यं परमेश्वरम् ॥' २४०
 अशोभतास्य देवस्य माला गात्रे सितप्रभे ।
 जातरूपमयैः पद्मैर्ग्रथिता रत्नभूषिता ॥ २४१
 मूर्तिमन्ति तथाऽङ्घ्राणि सर्वतेजोमयानि च ।
 मया दृष्टानि गोविन्द भवस्यामिततेजसः ॥२४२
 इन्द्रायुधसहस्राभं धनुस्तस्य महात्मनः ।
 पिनाकमिति विख्यातं स च वै पन्नगो महान् ॥
 सप्तशीर्षो महाकायस्तीक्ष्णदंष्ट्रो विषोल्बणः ।
 ज्यावेष्टितमहाग्रीवः स्थितः पुरुषविग्रहः ॥ २४४
 शरश्च सूर्यसंकाशो दृष्टः पाशुपताह्वयः ।
 'सहस्रभुजजिह्वास्यो भीषणो नागविग्रहः ॥२४५
 शङ्खशूलासिभिश्चैव पट्टसै रूपवान्स्थितः ।
 येन च त्रिपुरं दग्धं सर्वदेवमयः शरः ॥' २४६
 एतदस्त्रं महाघोरं दिव्यं पाशुपतं महत् ।
 अद्वितीयमनिर्देश्यं सर्वभूतभयावहम् ।
 सस्फुलिङ्गं महाकायं विसृजन्तमिवानलम् ॥२४७

एकपादं महादंष्ट्रं सहस्रशिरसोदरम् ।
 सहस्रभुजजिह्वाक्षमुद्गिरन्तमिवानलम् ॥ २४८
 ब्राह्मन्नारायणाच्चन्द्रादाग्रेयादपि वारुणात् ।
 यद्विशिष्टं महाबाहो सर्वशस्त्रविघातनम् ॥ २४९
 येन तत्रिपुरं दग्ध्वा क्षणाद्भस्मीकृतं पुरा ।
 शरेणैकेन गोविन्द महादेवेन लीलया ॥ २५०
 निर्देहेत च यत्कृत्स्नं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
 महेश्वरभुजोत्सृष्टं निमेषार्धान्न संशयः ॥ २५१
 नावध्यो यस्य लोकेऽस्मिन्ब्रह्मविष्णुसुरेष्वपि ।
 तदहं दृष्टवांस्तत्र आश्चर्यमिदमुत्तमम् ॥ २५२
 गुह्यमस्रवरं नान्यत्तुल्यमधिकं हि वा ।
 यत्तच्छूलमिति ख्यातं सर्वलोकेषु शूलिनः २५३
 दारयेद्द्यां महीं कृत्स्नां शोषयेद्वा महोदधिम् ।
 संहरेद्वा जगत्कृत्स्नं विसृष्टं शूलपाणिना ॥ २५४
 यौवनाश्रो हतो येन मान्धाता सबलः पुरा ।
 चक्रवर्ती महातेजास्त्रिलोकविजयी नृपः ॥ २५५
 महाबलो महावीर्यः शक्रतुल्यपराक्रमः ।
 करस्थेनैव गोविन्द लवणस्येह रक्षसः ॥ २५६
 तच्छूलमतितीक्ष्णाग्रं सुभीमं रोमहर्षणम् ।
 त्रिशिखां भुक्नुटिं कृत्वा तर्जमानमिव स्थितम् ॥
 विधूमं सार्चिषं कृष्णं कालसूर्यमिवोदितम् ।
 सर्पहस्तमनिर्देश्यं पाशहस्तामिवान्तकम् ॥ २५८
 दृष्टवानस्मि गोविन्द तदस्त्रं रुद्रसन्निधौ ।
 परशुस्तीक्ष्णधारश्च दत्तो रामस्य यः पुरा ॥ २५९
 महादेवेन तुष्टेन दत्तं भृगुसुताय च ।
 कार्तवीर्यो हतो येन चक्रवर्ती महामृधे ॥ २६०
 त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी येन निःक्षत्रिया कृता ।
 जामदग्नयेन गोविन्द रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ २६१
 दीप्तधारः सुरौद्रास्यः सर्पकण्ठाग्रधिष्ठितः ॥
 अभवच्छूलिनोऽभ्याशे दीप्तवह्निशतोपमः ॥ २६२
 असङ्ख्येयानि चास्त्राणि तस्य दिव्यानि धीमतः ।
 प्राधान्यतो भयैतानि कीर्तितानि तवानघ ॥ २६३
 सव्यदेशे तु देवस्य ब्रह्मा लोकपितामहः ।

दिव्यं विमानमास्थाय हंसयुक्तं मनोजवम् ॥ २६४
 वामपार्श्वगतश्चापि तथा नारायणः स्थितः ।
 चैनतेयं समारुह्य शङ्खचक्रगदाधरः ॥ २६५
 स्कन्दो मयूरमास्थाय स्थितो देव्याः समीपतः ।
 शक्तिघण्टे समादाय द्वितीय इव पावकः ॥ २६६
 पुरस्ताच्चैव देवस्य नान्दं पश्याम्यवस्थितम् ।
 शूलं विष्टभ्य तिष्ठन्तं द्वितीयमिव शंकरम् ॥ २६७
 स्वायंभुवाद्या मनवो भृगवाद्या ऋषयस्तथा ।
 शक्राद्या देवताश्चैव सर्व एव समभ्ययुः ॥ २६८
 सर्वभूतगणाश्चैव मातरो विविधाः स्थिताः ।
 तेऽभिवाद्य महात्मानं परिवार्य समन्ततः ॥ २६९
 अस्तुवन्विविधैः स्तोत्रैर्महादेवं सुरास्तदा ।
 'जगन्मूर्तिमहालिङ्गं तन्मध्ये स्फीतरूपिणम् २७०
 ब्रह्मा भवं तदाऽस्तौपीद्रथन्तरमुदीरयन् ।
 ज्येष्ठसाम्ना च देवेशं जगौ नारायणस्तदा ॥ २७१
 गृणन्ब्रह्म परं शक्रः शतरुद्रियमुत्तमम् ।
 ब्रह्मा नारायणश्चैव देवराजश्च कौशिकः ।
 अशोभन्त महात्मानस्त्रयस्त्रय इवाग्रयः ॥ २७२
 तेषां मध्यगतो देवो रराज भगवाञ्छिवः ।
 शरदभ्रविनिर्मुक्तः परिधिस्थ इवांशुमान् ॥ २७३
 अयुतानि च चन्द्रार्कानपश्यं दिवि केशव ।
 ततोऽहमस्तुवं देवं स्तवेनानेन सुव्रत ॥ २७४
 उपमन्युरुवाच ।
 नमो देवाधिदेवाय महादेवाय ते नमः ।
 शक्ररूपाय शक्राय शक्रवेषधराय च ॥ २७५
 नमस्ते वज्रहस्ताय पिङ्गलायारुणाय च ।
 पिनाकपाणये नित्यं शङ्खशूलधराय च ॥ २७६
 नमस्ते कृष्णवासाय कृष्णकुञ्चितमूर्धज ।
 कृष्णाजिनोत्तरीयाय कृष्णाष्टमिरताय च ॥ २७७
 शुक्रवर्णाय शुक्राय शुक्राम्बरधराय च ।
 शुक्रभस्मावलिप्ताय शुक्रकर्मरताय च ॥ २७८
 नमोस्तु रक्तवर्णाय रक्ताम्बरधराय च ।
 रक्तध्वजपताकाय रक्तस्रगनुलेपिने ॥ २७९

नमोस्तु पीतवर्णाय पीताम्बरधराय च ॥ २८०
 नमोस्तुच्छिन्नतच्छत्राय किरीटवरधारिणे ।
 अर्धहारार्धकेयूर अर्धकुण्डलकर्णिने ॥ २८१
 नमः पवनवेगाय नमो देवाय वै नमः ।
 सुरेन्द्राय मुनीन्द्राय महेन्द्राय नमोस्तु ते ॥ २८२
 नमः पद्मार्धमालाय उत्पलैर्मिश्रिताय च ।
 अर्धचन्दनलिप्ताय अर्धस्रगनुलेपिने ॥ २८३
 नम आदित्यवक्राय आदित्यनयनाय च ।
 नम आदित्यवर्णाय आदित्यप्रतिमाय च ॥ २८४
 नमः सोमाय सौम्याय सौम्यवक्रधराय च ।
 सौम्यरूपाय मुख्याय सौम्यदंष्ट्राविभूषिणे ॥ २८५
 नमः श्यामाय गौराय अर्धपीतार्धपाण्डवे ।
 नारीनरशरीराय स्त्रीपुंसाय नमोस्तु ते ॥ २८६
 नमो वृषभवाहाय गजेन्द्रगमनाय च ।
 दुर्गमाय नमस्तुभ्यमगम्यागमनाय च ॥ २८७
 नमोस्तु गणगीताय गणवृन्दरताय च ।
 गुणानुयातमार्गाय गणनित्यव्रताय च ॥ २८८
 नमः श्वेताभ्रवर्णाय संध्यारागप्रभाय च ।
 अनुद्दिष्टाभिधानाय स्वरूपाय नमोस्तु ते ॥ २८९
 नमो रक्ताग्रवासाय रक्तसूत्रधराय च ।
 रक्तमालाविचित्राय रक्ताम्बरधराय च ॥ २९०
 मणिभूषितमूर्धाय नमश्चन्द्रार्धभूषिणे ।
 विचित्रमणिमूर्धाय कुसुमाष्टधराय च ॥ २९१
 नमोऽग्निमुखनेत्राय सहस्रशशिलोचने ।
 अग्निरूपाय कान्ताय नमोस्तु गहनाय च ॥ २९२
 खचराय नमस्तुभ्यं गोचराभिरताय च ।
 भूचराय भुवनाय अनन्ताय शिवाय च ॥ २९३
 नमो दिग्वाससे नित्यमधिवाससुवाससे ।
 नमो जगन्निवासाय प्रतिपत्तिसुखाय च ॥ २९४
 नित्यमुद्गद्वमुकुटे महाकेयूरधारिणे ।
 सर्पकण्ठोपहाराय विचित्राभरणाय च ॥ २९५
 नमस्त्रिनेत्रनेत्राय सहस्रशतलोचने ।

स्त्रीपुंसाय नपुंसाय नमः साङ्ख्याय योगिने २९६
 शंयोरभिस्रवन्ताय अथर्वाय नमोनमः ।
 नमः सर्वातिनाशाय नमः शोकहराय च ॥ २९७
 नमो मेघनिनादाय बहुमायाधराय च ।
 वीजक्षेत्राभिपालाय स्रष्टाराय नमोनमः ॥ २९८
 नमः सुरासुरेशाय विश्वेशाय नमोनमः ।
 नमः पवनवेगाय नमः पवनरूपिणे ॥ २९९
 नमः काञ्चनमालाय गिरिमालाय वै नमः ।
 नमः सुरारिमालाय चण्डवेगाय वै नमः ॥ ३००
 ब्रह्मशिरोपहर्ताय महिषघ्नाय वै नमः ।
 नमः स्त्रीरूपधाराय यज्ञविध्वंसनाय च ॥ ३०१
 नमस्त्रिपुरहर्ताय यज्ञविध्वंसनाय च ।
 नमः कामाङ्गनाशाय कालदण्डधराय च ॥ ३०२
 नमः स्कन्दविशाखाय ब्रह्मदण्डाय वै नमः ।
 नमो भवाय शर्वाय विश्वरूपाय वै नमः ॥ ३०३
 ईशानाय भवघ्नाय नमोस्त्वन्धकघातिने ।
 नमो विश्वाय मायाय चिन्त्याचिन्त्याय वै नमः ॥
 त्वं नो गतिश्च श्रेष्ठश्च त्वमेव हृदयं तथा ।]
 त्वं ब्रह्मा सर्वदेवानां रुद्राणां नीललोहितः ३०५
 आत्मा च सर्वभूतानां साङ्ख्ये पुरुष उच्यते ।
 ऋषभस्त्वं पवित्राणां योगिनां निष्कलः शिवः ॥
 गृहस्थस्त्वमाश्रमिणामीश्वराणां महेश्वरः ।
 कुबेरः सर्वयक्षाणां ऋतूनां विष्णुरुच्यते ॥ ३०७
 पर्वतानां भवान्मेरुर्नक्षत्राणां च चन्द्रमाः ।
 वसिष्ठस्त्वमृषीणां च ग्रहाणां सूर्य उच्यते ॥ ३०८
 आरण्यानां पशूनां च सिंहस्त्वं परमेश्वरः ।
 ग्राम्याणां गोवृषश्वासि भवाँल्लोकप्रपूजितः ॥ ३०९
 आदित्यानां भवान्विष्णुर्वसूनां चैव पावकः ।
 पक्षिणां वैनतेयस्त्वमनन्तो भुजगेषु च ॥ ३१०
 सामवेदश्च वेदानां यजुषां शतरुद्रियम् ।
 सनत्कुमारो योगानां साङ्ख्यानां कपिलो ह्यसि ॥
 शक्रोसि मरुतां देव पितृणां हव्यवाडसि ।

मिश्रिताय मिश्रितमालाय ॥ २८३ ॥ मुकुटे मुकुटाय
 ॥ २९५ ॥ त्रीणि नेत्राणीव नेत्राणि लोकयात्रानिर्वाहकाप्य-
 त्रिचन्द्रसूर्याख्यानि नेत्राणि यस्य तस्मै त्रिनेत्रनेत्राय ।

लोचने लोचनाय ॥ २९६ ॥ स्रष्टाराय औणादिकः सृजेस्त-
 रन् । स्रष्टृ इत्यर्थः ॥ २९८ ॥ मायाय मायाविने ॥ ३०४ ॥

ब्रह्मलोकश्च लोकानां गतीनां मोक्ष उच्यसे ॥३१२
 क्षीरोदः सागराणां च शैलानां हिमवान्गिरिः ।
 वर्णानां ब्राह्मणश्चासि विप्राणां दीक्षितो द्विजः ॥
 आदिस्त्वमसि लोकानां संहर्ता काल एव च ।
 यच्चान्यदपि लोके वै सर्वतेजोधिकं स्मृतम् ।
 तत्सर्वं भगवानेव इति मे निश्चिता मतिः ॥३१४
 नमस्ते भगवन्देव नमस्ते भक्तवत्सल ।
 योगेश्वर नमस्तेऽस्तु नमस्ते विश्वसंभव ॥ ३१५
 प्रसीद मम भक्तस्य दीनस्य कृपणस्य च ।
 अनैश्वर्येण युक्तस्य गतिर्भव सनातन ॥ ३१६
 यच्चापरार्थं कृतवानज्ञात्वा परमेश्वर ।
 मद्भक्त इति देवेश तत्सर्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ ३१७
 मोहितश्चासि देवेश त्वया रूपविपर्ययात् ।
 नार्ध्यं तेन मया दत्तं पाद्यं चापि महेश्वर ॥ ३१८
 एवं स्तुत्वाऽहमीशानं पाद्यमर्ध्यं च भक्तितः ।
 कृताञ्जलिपुटो भूत्वा सर्वं तस्मै न्यवेदयम् ॥३१९
 ततः शीताम्बुसंयुक्ता दिव्यगन्धसमन्विता ।
 पुष्पवृष्टिः शुभा तात पपात मम मूर्धनि ॥३२०
 दुन्दुभिश्च तदा दिव्यस्ताडितो देवकिंकरैः ।
 ववौ च मारुतः पुण्यः शुचिगन्धः सुखावहः ३२१
 ततः प्रीतो महादेवः सपत्नीको वृषध्वजः ।
 अब्रवीन्निदशांस्तत्र हर्षयन्निव मां तदा ॥ ३२२
 पश्यध्वं त्रिदशाः सर्वे उपमन्योर्महात्मनः ।
 मयि भक्तिं परां नित्यमेकभावादवस्थिताम् ॥३२३
 एवमुक्तास्तदा कृष्ण सुरास्ते शूलपाणिना ।
 ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे नमस्कृत्वा वृषध्वजम् ॥३२४
 भगवन्देवदेवेश लोकनाथ जगत्पते ।
 लभतां सर्वकामेभ्यः फलं त्वचो द्विजोत्तमः ३२५
 एवमुक्तस्ततः शर्वः सुरैर्ब्रह्मादिभिस्तथा ।
 आह मां भगवानीशः प्रहसन्निव शंकरः ॥३२६
 भगवानुवाच ।
 वत्सोपमन्यो तुष्टोऽसि पश्य मां मुनिपुङ्गव ।

दृढभक्तोऽसि विप्रर्षे मया जिज्ञासितो ह्यसि ॥३२७
 अनया चैव भक्त्या ते अत्यर्थं प्रीतिमानहम् ।
 तस्मात्सर्वान्दाम्यद्य कामांस्तव यथेप्सितान् ॥
 एवमुक्तस्य चैवाथ महादेवेन धीमता ।
 हर्षादश्रुण्यवर्तन्त रोमहर्षस्त्वजायत ॥ ३२९
 अब्रवं च तदा देव हर्षगद्गदया गिरा ।
 जानुभ्यामवनीं गत्वा प्रणम्य च पुनःपुनः ॥३३०
 अद्य जातो ह्यहं देव सफलं जन्म चाद्य मे ।
 यन्मे साक्षान्महादेवः प्रसन्नस्तिष्ठतेऽग्रतः ॥३३१
 यं न पश्यन्ति चैवाद्वा देवा ह्यमितविक्रमम् ।
 तमहं दृष्टवान्देवं कोऽन्यो धन्यतरो मया ॥३३२
 एवं ध्यायन्ति विद्वांसः परं तत्त्वं सनातनम् ।
 तद्विशेषमतिख्यातं यदजं ज्ञानमक्षरम् ॥ ३३३
 स एष भगवान्देवः सर्वसत्त्वादिरव्ययः ।
 सर्वतत्त्वविधानज्ञः प्रधानपुरुषः परः ॥ ३३४
 योऽसृजद्दक्षिणादङ्गाद्ब्रह्माणं लोकसंभवम् ।
 वामपार्श्वार्त्तथा विष्णुं लोकरक्षार्थमीश्वरः ॥३३५
 युगान्ते चैव संप्राप्ते रुद्रमीशोऽसृजत्प्रभुः ।
 स रुद्रः संहरन्कृत्स्नं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ ३३६
 कालो भूत्वा परं ब्रह्म याति संवर्तकानलः ।
 युगान्ते सर्वभूतानि ग्रसन्निव व्यवस्थितः ॥३३७
 एष देवो महादेवो जगत्सृष्ट्या चराचरम् ।
 कल्पान्ते चैव सर्वेषां स्मृतिमाक्षिप्य तिष्ठति ३३८
 सर्वगः सर्वभूतात्मा सर्वभूतभवोद्भवः ।
 आस्ते सर्वगतो नित्यमदृश्यः सर्वदैवतैः ॥ ३३९
 यदि देयो वरो मह्यं यदि तुष्टोऽसि मे प्रभो ।
 भक्तिर्भवतु मे नित्यं त्वयि देव सुरेश्वर ॥ ३४०
 अतीतानागतं चैव वर्तमानं च यद्विभो ।
 जानीयामिति मे बुद्धिः प्रसादात्सुरसत्तम ॥३४१
 क्षीरोदनं च भुञ्जीयामक्षयं सह बान्धवैः ।
 आश्रमे च सदाऽस्माकं सान्निध्यं परमस्तु ते ३४२
 एवमुक्तः स मां प्राह भगवाँल्लोकपूजितः ।

कामेभ्यः कामान् काम्यमानान् अर्थान् ॥ ३२५ ॥ पङ्क्तिश-
 क्कमिति ह्यातमिति ट. थ. पाठः ॥ ३३३ ॥ तं त्वां प्रणम्य

शिरसा प्रसाद्य प्रार्थये प्रभो इति ट. थ. पाठः ॥ ३३६ ॥

महेश्वरो महातेजाश्चराचरगुरुः शिवः ॥ ३४३
श्रीभगवानुवाच ।

अजरश्चामरश्चैव भव त्वं दुःखवर्जितः ।

यशस्वी तेजसा युक्तो दिव्यज्ञानसमन्वितः ॥ ३४४

ऋषीणामभिगम्यश्च मत्प्रसादान्निवृण्वसि ।

शीलवान्गुणसंपन्नः सर्वज्ञः प्रियदर्शनः ॥ ३४५

अक्षयं यौवनं तेऽस्तु तेजश्चैवानलोपमम् ।

क्षीरोदः सागरश्चैव यत्रयत्रेच्छसि प्रियम् ॥ ३४६

तत्र ते भविता कामं सान्निध्यं पयसोनिधेः ।

क्षीरोदनं च भुङ्क्त्वममृतेन समन्वितम् ॥ ३४७

बन्धुभिः सहितः कल्पं ततो मामुपयास्यसि ।

अक्षया बान्धवाश्चैव कुलं गोत्रं च ते सदा ॥ ३४८

भविष्यति द्विजश्रेष्ठ मयि भक्तिश्च शाश्वती ।

सान्निध्यं चाश्रमे नित्यं करिष्यामि द्विजोत्तम ॥

तिष्ठ वत्स यथाकामं नोत्कण्ठां च करिष्यसि ।

स्मृतस्त्वया पुनर्विभ्र करिष्यामि च दर्शनम् ॥ ३५०

एवमुक्त्वा स भगवान्मूर्त्युकोटिसमप्रभः ।

ईशानः स वरान्दत्त्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३५१

एवं दृष्टो मया कृष्ण देवदेवः समाधिना ।

तदवाप्तं च मे सर्वं यदुक्तं तेन धीमता ॥ ३५२

प्रत्यक्षं चैव ते कृष्ण पश्य सिद्धान्वयवस्थितान् ।

ऋषीन्विद्याधरान्यक्षान्गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ३५३

पश्य वृक्षलतागुल्मान्सर्वपुष्पफलप्रदान् ।

सर्वर्तुकुसुमैर्युक्तान्मुखपत्रान्सुगन्धिधनः ॥ ३५४

सर्वमेतन्महाबाहो दिव्यभावसमन्वितम् ।

प्रसादाद्देवदेवस्य ईश्वरस्य महात्मनः ॥ ३५५

वासुदेव उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य प्रत्यक्षमिव दर्शनम् ।

विस्मयं परमं गत्वा अब्रवं तं महामुनिम् ॥ ३५६

धन्यस्त्वमसि विप्रेन्द्र कस्त्वदन्योस्ति पुण्यकृत् ।

यस्य देवाधिदेवस्ते सान्निध्यं कुरुतेऽऽश्रमे ॥ ३५७

अपि तावन्ममाप्येवं दद्यात्स भगवाञ्छिवः ।

दर्शनं मुनिशार्दूल प्रसादं चापि शंकरः ॥ ३५८

उपमन्युरुवाच ।

[द्रक्ष्यसे पुण्डरीकाक्ष महादेवं न संशयः ।

अचिरेणैव कालेन यथा दृष्टो मयाऽनघ ॥ ३५९

चक्षुषा चैव दिव्येन पश्याम्यमितविक्रमम् ।

पष्ठे मासि महादेवं द्रक्ष्यसे पुरुषोत्तम ॥ ३६०

षोडशाष्टौ वरांश्चापि प्राप्स्यसि त्वं महेश्वरात् ।

सपत्नीकाद्यदुश्रेष्ठ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३६१

अतीतानागतं चैव वर्तमानं च नित्यशः ।

विदितं मे महाबाहो प्रसादात्तस्य धीमतः ॥ ३६२

एतान्सहस्रशश्चान्यान्समनुध्यातवान्हरः ।

कस्मात्प्रसादं भगवान्न कुर्यात्तव माधव ॥ ३६४

त्वादृशेन हि देवानां श्लाघनीयः समागमः ।

ब्रह्मण्येनानृशंसेन श्रद्धधानेन चाप्युत ।

जप्यं तु ते प्रदास्यामि येन द्रक्ष्यसि शंकरम् ॥ ३६४

श्रीकृष्ण उवाच ।

अब्रवं तमहं ब्रह्मन्त्वत्प्रसादान्महामुने ।

द्रक्ष्ये दितिजसङ्गानां मर्दनं त्रिदशेश्वरम् ॥ ३६५

एवं कथयतस्तस्य महादेवाश्रितां कथाम् ।

दिनान्यष्टौ ततो जग्मुर्मुहूर्तमिव भारत ॥ ३६६

दिनेऽष्टमे तु विप्रेण दीक्षितोऽहं यथाविधि ।

दण्डी मुण्डी कुशी चीरी घृताक्तो मेखलीकृतः ॥

मासमेकं फलाहारो द्वितीयं सलिलाशनः ।

तृतीयं च चतुर्थं च पञ्चमं चानिलाशनः ॥ ३६८

एकपादेन तिष्ठंश्च ऊर्ध्वबाहुरतन्द्रितः ।

तेजः सूर्यसहस्रस्य अपश्यं दिवि भारत ॥ ३६९

तस्य मध्यगतं चापि तेजसः पाण्डुनन्दन ।

इन्द्रायुधपिनद्वाङ्गं विद्युन्मालागवाक्षकम् ।

नीलशैलचयप्रख्यं बलाकाभूषिताम्बरम् ॥ ३७०

तत्र स्थितश्च भगवान्देव्या सह महाद्युतिः ।

तपसा तेजसा कान्त्या दीप्तया सह भार्यया ३७१

रराज भगवांस्तत्र देव्या सह महेश्वरः ।

सोमेन सहितः सूर्यो यथा मेघस्थितस्तथा ॥ ३७२

संहृष्टरोमा कौन्तेय विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।

अपश्यं देवसङ्गानां गतिमार्तिहरं हरम् ॥ ३७३

किरीटिनं गदिनं शूलपाणिं

व्याघ्राजिनं जटिलं दण्डपाणिम् ।

पिनाकिनं वज्रिणं तीक्ष्णदंष्ट्रं
 शुभाङ्गदं व्यालयज्ञोपवीतम् ॥ ३७४
 दिव्यां मालामुरसाऽनेकवर्णां
 समुद्रहन्तं गुल्फदेशावलम्बाम् ।
 चन्द्रं यथा परिविष्टं ससन्ध्यं
 वर्षात्यये तद्वदपश्यमेनम् ॥ ३७५
 प्रमथानां गणैश्चैव समन्तात्परिवारितम् ।
 शरदीव सुदुष्प्रेक्ष्यं परिविष्टं दिवाकरम् ॥ ३७६
 एकादशशतान्येवं रुद्राणां वृषवाहनम् ।
 अस्तुवं नियतात्मानं कर्मभिः शुभकर्मिणम् ३७७
 आदित्या वसवः साध्या विश्वेदेवास्तथाऽश्विनौ ।
 विश्वाभिः स्तुतिभिर्देवं विश्वदेवं समस्तुवन् ॥ ३७८
 शतक्रतुश्च भगवान्विष्णुश्चादिति नन्दनौ ।
 ब्रह्मा रथन्तरं साम ईरयन्ति भवान्तिके ॥ ३७९
 योगीश्वराः सुवहवो योगदं पितरं गुरुम् ।
 ब्रह्मर्षयश्च ससुतास्तथा देवर्षयश्च वै ॥ ३८०
 पृथिवी चान्तरिक्षं च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ।
 मासार्धमासा ऋतवो रात्रिः संवत्सराः क्षणाः ॥
 मुहूर्ताश्च निमेषाश्च तथैव युगपर्ययाः ।
 दिव्या राजन्नमस्यन्ति विद्याः सत्वविदस्तथा ३८२
 सनत्कुमारो देवाश्च इतिहासास्तथैव च ।
 मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ ३८३
 मनवः सप्त सोमश्च अथर्वा सबृहस्पतिः ।
 भृगुर्दक्षः कश्यपश्च वसिष्ठः काश्य एव च ॥ ३८४
 छन्दांसि दीक्षा यज्ञाश्च दक्षिणाः पावको हविः ।
 यज्ञोपगानि द्रव्याणि मूर्तिमन्ति युधिष्ठिर ॥ ३८५
 प्रजानां पालकाः सर्वे सरितः पन्नगा नगाः ।
 देवानां मातरः सर्वा देवपत्न्यः सकन्यकाः ॥ ३८६
 सहस्राणि मुनीनां च अयुतान्यर्बुदानि च ।
 नमस्यन्ति प्रभुं शान्तं पर्वताः सागरा दिशः ॥ ३८७
 गन्धर्वाप्सरसश्चैव गीतवादित्रकोविदाः ।
 दिव्यतालेषु गायन्तः स्तुवन्ति भवमद्भुतम् ॥ ३८८
 विद्याधरा दानवाश्च गुह्यका राक्षसास्तथा ।

परिविष्टं परिवेषवन्तम् ॥ ३७५ ॥ पञ्चचलारिणोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

सर्वाणि चैव भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
 नमस्यन्ति महाराज वाञ्छनः कर्मभिर्विभुम् ॥ ३८९
 पुरस्ताद्विष्टितः शर्वो ममासीन्नृदिशेश्वरः ॥ ३९०
 पुरस्ताद्विष्टितं दृष्ट्वा ममेशानं च भारत ।
 सप्रजापतिशक्रान्तं जगन्मामभ्युदैक्षत ॥ ३९१
 ईक्षितुं च महादेवं न मे शक्तिरभूत्तदा ।
 ततो मामब्रवीद्देवः पश्य कृष्ण वदस्व च ॥ ३९२
 त्वया ह्याराधितश्चाहं शतशोऽथ सहस्रशः ।
 त्वत्समो नास्ति मे कश्चिन्निषु लोकेषु वै प्रियः ३९३
 शिरसा वन्दिते देवे देवी प्रीता ह्युमा तदा ।
 ततोऽहमब्रुवं स्थाणुं स्तुतं ब्रह्मादिभिः सुरैः ॥ ३९४
 कृष्ण उवाच ।

नमोस्तु ते शाश्वत सर्वयोने
 ब्रह्माधिपं त्वामृषयो वदन्ति ।
 तपश्च सत्वं च रजस्तमश्च
 त्वामेव सत्यं च वदन्ति सन्तः ॥ ३९५
 त्वं वै ब्रह्मा च रुद्रश्च वरुणोऽग्निर्मनुर्भवः ।
 धाता त्वष्टा विधाता च त्वं प्रभुः सर्वतोमुखः ३९६
 त्वत्तो जातानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
 त्वया सृष्टमिदं कृत्स्नं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ३९७
 यानीन्द्रियाणीह मनश्च कृत्स्नं
 ये वायवः सप्त तथैव चाग्रयः ।
 ये देवसंस्थास्तव देवताश्च
 तस्मात्परं त्वामृषयो वदन्ति ॥ ३९८
 वेदाश्च यज्ञाः सोमश्च दक्षिणा पावको हविः ।
 यज्ञोपगं च यत्किञ्चिद्भगवांस्तदसंशयम् ॥ ३९९
 इष्टं दत्तमधीतं च व्रतानि नियमाश्च ये ।
 ह्रीः कीर्तिः श्रीर्द्युतिस्तुष्टिः सिद्धिश्चैव तदर्पणी ॥
 कामः क्रोधो भयं लोभो मदः स्तम्भोथ मत्सरः ।
 आधयो व्याधयश्चैव भगवंस्तनवस्तव ॥ ४०१
 कृतिर्विकारः प्रणयः प्रधानं बीजमव्ययम् ।
 मनसः परमा योनिः प्रभावश्चापि शाश्वतः ॥ ४०२
 अव्यक्तः पावनोऽचिन्त्यः सहस्रांशुर्हिरण्यमयः ।
 आदिर्गणानां सर्वेषां भवान्वै जीविताश्रयः ॥ ४०३

महानात्मा मतिर्ब्रह्मा विश्वः शंभुः स्वयंभुवः ।
 बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च संवित्ख्यातिर्धृतिः स्मृतिः ॥
 पर्यायवाचकैः शब्दैर्महानात्मा विभाव्यते ।
 त्वां बुद्ध्या ब्राह्मणो वेदात्प्रमोहं विनियच्छति ॥
 हृदयं सर्वभूतानां क्षेत्रज्ञस्त्वमृषिस्तुतः ॥ ४०६
 सर्वतः पाणिपादस्त्वं सर्वतोक्षिशिरोमुखः ।
 सर्वतः श्रुतिर्माँल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठसि ॥४०७
 फलं त्वमसि तिग्मांशोर्निमेषादिषु कर्मसु ।
 त्वं वै प्रभार्चिः पुरुषः सर्वस्य हृदि संश्रितः ।
 अणिमा महिमा प्राप्तिरीशानो ज्योतिरव्ययः ४०८
 त्वयि बुद्धिर्मतिलोकाः प्रपन्नाः संश्रिताश्च ये ।
 ध्यानानि नित्ययोगाश्च सत्यसत्त्वा जितेन्द्रियाः ॥
 यस्त्वां ध्रुवं वेदयते गुहाशयं
 प्रभुं पुराणं पुरुषं विश्वरूपम् ।
 हिरण्मयं बुद्धिमतां परां गतिं
 स बुद्धिमान्बुद्धिमतीत्य तिष्ठति ॥ ४१०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति पार्वतीपरमेश्वराभ्यां स्वसै वरप्रदानकथनम् ॥ १ ॥

कृष्ण उवाच ।
 मूर्धा निपत्य नियतस्तेजःसन्निचये ततः ।
 परमं हर्षमागत्य भगवन्तमथाब्रवम् ॥ १
 धर्मे दृढत्वं युधि शत्रुघातं
 यशस्तथाऽऽयं परमं बलं च ।
 योगप्रियत्वं तव सन्निकर्षं
 वृणे सुतानां च शतं शतानि ॥ २
 एवमस्त्विति तद्वाक्यं मयोक्तः प्राह शंकरः ॥ ३
 ततो मां जगतो माता धारिणी सर्वपावनी ।
 उवाचोमा प्रणिहिता शर्वाणी तपसां निधिः ।
 दत्तो भगवता पुत्रः सांबो नाम तवानघ ॥ ४
 मत्तोप्यष्टौ वरानिष्टान्गृहाण त्वं ददामि ते ।
 प्रणम्य शिरसा सा च मयोक्ता पाण्डुनन्दन ॥५

सन्निचये स्थितमिति शेषः ॥ १ ॥ धारिणी पोषिका ॥ ४ ॥

विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि षडङ्गं त्वां च मूर्तितः ।
 प्रधानविधियोगस्यस्त्वामेव विशते बुधः ॥ ४११
 एवमुक्ते मया पार्थ भवे चार्तिविनाशने ।
 चराचरं जगत्सर्गं सिंहनादं तदाऽकरोत् ॥ ४१२
 तं विप्रसङ्गाश्च सुरासुराश्च
 नागाः पिशाचाः पितरो वयांसि ।
 रक्षोगणा भूतगणाश्च सर्वे
 महर्षयश्चैव तदा प्रणेमुः ॥ ४१३
 मम मूर्ध्नि च दिव्यानां कुसुमानां सुगन्धिनाम् ।
 राशयो निपतन्ति स वायुश्च सुसुखो बवौ ॥४१४
 निरीक्ष्य भगवान्देवीं ह्युमां मां च जगद्धितः ।
 शतक्रतुं चाभिवीक्ष्य स्वयं मामाह शंकरः ॥४१५
 विन्नः कृष्ण परां भक्तिमस्मासु तव शत्रुहन् ।
 क्रियतामात्मनः श्रेयः प्रीतिर्हि त्वयि मे परा ४१६
 वृणीष्वष्टौ वरान्कृष्ण दाताऽसि तव सत्तम ।
 ब्रूहि यादवशार्दूल यानिच्छसि सुदुर्लभान् ॥४१७

द्विजेष्वकोपं पितृतः प्रसादं
 शतं सुतानां परमं च भोगम् ।
 कुले प्रीतिं मातृतश्च प्रसादं
 शमप्राप्तिं प्रवृणे चापि दाक्ष्यम् ॥ ६
 उमोवाच ।
 एवं भविष्यत्यमरप्रभाव
 नाहं मृषा जातु वदे कदाचित् ।
 भार्यासहस्राणि च षोडशैव
 तासु प्रियत्वं च तथाऽश्लयं च ॥ ७
 प्रीतिं चाभ्यां वान्धवानां सकाशा-
 द्दामि तेऽहं वपुषः काम्यतां च ।
 भोक्ष्यन्ते वै सप्ततिं वै शतानि
 गृहे तुभ्यमतिथीनां च नित्यम् ॥ ८

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

वासुदेव उवाच ।

एवं दत्त्वा वरान्देवो मम देवी च भारत ।
अन्तर्हितः क्षणे तस्मिन्सगणो भीमपूर्वज ॥ ९
एतदत्यद्भुतं पूर्वं ब्राह्मणायातितेजसे ।

उपमन्यवे मया कृत्स्नं व्याख्यातं पार्थिवोत्तम ।
नमस्कृत्वा तु स प्राह देवदेवाय मुव्रत ॥ १०
नास्ति शर्वसमो देवो नास्ति शर्वसमा गतिः ।
नास्ति शर्वसमो दाने नास्ति शर्वसमो रणे ॥ ११

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

उपमन्युना कृष्णं प्रति तण्डिकृतमहादेवस्तुत्यनुवादः ॥ १ ॥

उपमन्युरुवाच ।

ऋषिरासीत्कृते तात तण्डिरित्येव विश्रुतः ।
दशवर्षसहस्राणि तेन देवः समाधिना ॥ १
आराधितोऽभूद्भक्तेन तस्योदकं निशामय ।
स दृष्टवान्महादेवमस्तौषीच स्तवैर्विभुम् ॥ २
[इति तण्डिस्तपोयोगात्परमात्मानमव्ययम् ।
चिन्तयित्वा महात्मानमिदमाह सुविस्मितः ॥ ३
यं पठन्ति सदा साङ्ख्याश्चिन्तयन्ति च योगिनः ।
परं प्रधानं पुरुषमधिष्ठातारमीश्वरम् ॥ ४
उत्पत्तौ च विनाशे च कारणं यं विदुर्बुधाः ।
देवासुरमुनीनां च परं यस्मान्न विद्यते ॥ ५
अजं तमहमीशानमनादिनिधनं प्रभुम् ।
अत्यन्तसुखिनं देवमनघं शरणं ब्रजे ॥ ६
एवं ब्रुवन्नेव तदा ददर्श तपसांनिधिम् ।
तमव्ययमनौपम्यमचिन्त्यं शाश्वतं ध्रुवम् ॥ ७
निष्कलं सकलं ब्रह्म निर्गुणं गुणगोचरम् ।
योगिनां परमानन्दमक्षरं मोक्षसंज्ञितम् ॥ ८
मनोरिन्द्राग्निमरुतां विश्वस्य ब्रह्मणो गतिम् ।
अग्राह्यमचलं शुद्धं बुद्धिग्राह्यं मनोमयम् ॥ ९
दुर्विज्ञेयमसङ्ख्येयं दुष्प्रापमकृतात्मभिः ।
योनिं विश्वस्य जगतस्तमसः परतः परम् ॥ १०
यः प्राणवन्तमात्मानं ज्योतिर्जीवस्थितं मनः ।
तं देवं दर्शनाकाङ्क्षी ब्रह्मवर्षगणानृषिः ।
तपस्युग्रे स्थितो भूत्वा दृष्ट्वा तुष्टाव चेश्वरम् ॥ ११]

तण्डिरुवाच ।

पवित्राणां पवित्रस्त्वं गतिर्गतिमतांवर ॥ १२
अत्युग्रं तेजसां तेजस्तपसां परमं तपः ।
विश्वावसुहिरण्याक्षपुरुहूतनमस्कृत ॥ १३
भूरिकल्याणद विभो परं सत्यं नमोस्तु ते ।
जातीमरणभीरूणां यतीनां यततां विभो ॥ १४
निर्वाणद सहस्रांशो नमस्तेऽस्तु सुखाश्रय ।
ब्रह्मा शतक्रतुर्विष्णुर्विश्वेदेवा महर्षयः ॥ १५
न विदुस्त्वां तु तच्चेन कुतो वेत्स्यामहे वयम् ।
त्वत्तः प्रवर्तते सर्वं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ १६
कालाख्यः पुरुषाख्यश्च ब्रह्माख्यश्च त्वमेव हि ।
तनवस्ते स्मृतास्तिस्रः पुराणज्ञैः सुरर्षिभिः ॥ १७
अधिपौरुषमध्यात्ममधिभूताधिदैवतम् ।
अधिलोकाधिविज्ञानमधियज्ञस्त्वमेव हि ॥ १८
त्वां विदित्वाऽऽत्मदेवस्यं दुर्विदं दैवतैरपि ।
विद्वांसो यान्ति निर्मुक्ताः परं भावमनामयम् १९
अनिच्छतस्तव विभो जन्ममृत्युरनेकतः ।
द्वारं तु स्वर्गमोक्षाणामाक्षेप्ता त्वं ददासि च ॥ २०
त्वं वै स्वर्गश्च मोक्षश्च कामः क्रोधस्त्वमेव च ।
सत्त्वं रजस्तमश्चैव अधश्चोर्ध्वं त्वमेव हि ॥ २१
ब्रह्मा भवश्च विष्णुश्च स्कन्देन्द्रौ सविता यमः ।
वरुणेन्दू मनुर्धाता विधाता त्वं धनेश्वरः ॥ २२
भूर्वायुः सलिलाग्निश्च खं वाग्बुद्धिः स्थितिर्मतिः ।
कर्म सत्यानृते चोभे त्वमेवास्ति च नास्ति च ॥ २३
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च प्रकृतिभ्यः परं ध्रुवम् ।

विश्वाविश्वपरो भावश्चिन्त्याचिन्त्यस्त्वमेव हि २४
 यच्चैतत्परमं ब्रह्म यच्च तत्परमं पदम् ।
 या गतिः साङ्ख्ययोगानां स भवान्नात्र संशयः २५
 नूनमद्य कृतार्थाः स नूनं प्राप्ताः सतां गतिम् ।
 यां गतिं प्रार्थयन्तीह ज्ञाननिर्मलबुद्धयः ॥ २६
 अहो मूढाः स सुचिरमिमं कालमचेतसा ।
 यन्न विन्नः परं देवं शाश्वतं यं विदुर्बुधाः ॥ २७
 सेयमासादिता साक्षात्त्वद्भक्तिर्जन्मभिर्मया ।
 भक्तानुग्रहकृद्देवो यं ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ॥ २८
 देवासुरमुनीनां तु यच्च गुह्यं सनातनम् ।
 गुहायां निहितं ब्रह्म दुर्विज्ञेयं मुनेरपि ॥ २९
 स एष भगवान्देवः सर्वकृत्सर्वतौमुखः ।
 सर्वात्मा सर्वदर्शी च सर्वगः सर्ववेदिता ॥ ३०
 देहकृद्देहभृद्देही देहभृग्देहिनां गतिः ।
 प्राणकृत्प्राणभृत्प्राणी प्राणदः प्राणिनां गतिः ३१
 अध्यात्मगतिरिष्टानां ध्यायिनामात्मवेदिनाम् ।
 अपुनर्भवकामानां या गतिः सोऽयमीश्वरः ॥३२
 अयं च सर्वभूतानां शुभाशुभगतिप्रदः ।
 अयं च जन्ममरणे विदध्यात्सर्वजन्तुषु ।
 अयं संसिद्धिकामानां या गतिः सोऽयमीश्वरः ॥३३
 भूराद्यान्सर्वभुवनानुत्पाद्य सदिवौकसः ।
 दधाति देवस्तनुभिरष्टाभिर्यो विभर्ति च ॥ ३४
 अतः प्रवर्तते सर्वमस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 अस्मिंश्च प्रलयं याति अयमेकः सनातनः ॥ ३५
 अयं स सत्यकामानां सत्यलोकः परं सताम् ।
 अपवर्गश्च मुक्तानां कैवल्यं चात्मवेदिनाम् ॥ ३६
 अयं ब्रह्मादिभिः सिद्धैर्गुहायां गोपितः प्रभुः ।
 देवासुरमनुष्याणामप्रकाशो भवेदिति ॥ ३७
 तं त्वां देवासुरनरास्तत्त्वेन न विदुर्भवम् ।
 मोहिताः खल्वनेनैव हृदिस्थेनाप्रकाशिना ॥ ३८
 ये चैनं प्रतिपद्यन्ते भक्तियोगेन भाविताः ।
 तेषामेवात्मनात्मानं दर्शयत्येष हृच्छयः ॥ ३९

यं ज्ञात्वा न पुनर्जन्म मरणं चापि विद्यते ।
 यं विदित्वा परं वेद्यं वेदितव्यं न विद्यते ॥ ४०
 यं लब्ध्वा परमं लाभं नाधिकं मन्यते बुधः ।
 यां सूक्ष्मां परमां प्राप्तिं गच्छन्नव्ययमक्षयम् ॥ ४१
 यं साङ्ख्या गुणतत्त्वज्ञाः साङ्ख्यशास्त्रविशारदाः ।
 सूक्ष्मज्ञानतराः सूक्ष्मं ज्ञात्वा मुच्यन्ति बन्धनैः ४२
 यं च वेदविदो वेद्यं वेदान्ते च प्रतिष्ठितम् ।
 प्राणायामपरा नित्यं यं विशन्ति जपन्ति च ॥ ४३
 ओंकाररथमारुह्य ते विशन्ति महेश्वरम् ।
 अयं स देवयानानामादित्यो द्वारमुच्यते ॥ ४४
 अयं च पितृयानानां चन्द्रमा द्वारमुच्यते ।
 एष काष्ठा दिशश्चैव संवत्सरयुगादि च ॥ ४५
 दिव्यादिव्यः परो लाभ अयने दक्षिणोत्तरे ।
 एनं प्रजापतिः पूर्वमाराध्य बहुभिः स्तवैः ॥ ४६
 प्रजार्थं वरयामास नीललोहितसंज्ञितम् ।
 ऋग्भिर्यमनुशासन्ति तत्त्वे कर्मणि बहुचाः ॥ ४७
 यजुर्भिर्यत्रिधा वेद्यं जुह्वत्यध्वर्यवोऽध्वरे ।
 सामभिर्यं च गायन्ति सामगाः शुद्धबुद्धयः ॥ ४८
 ऋतं सत्यं परं ब्रह्म स्तुवन्त्याथर्वणा द्विजाः ।
 यज्ञस्य परमा योनिः पतिश्चायं परः स्मृतः ॥ ४९
 रात्र्यहःश्रोत्रनयनः पक्षमासशिरोभुजः ।
 ऋतुवीर्यस्तपोधैर्यो ह्यब्दगुह्योरुपादवान् ॥ ५०
 मृत्युर्यमो हुताशश्च कालः संहारवेगवान् ।
 कालस्य परमा योनिः कालश्चायं सनातनः ॥ ५१
 चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रौ ग्रहाश्च सह वायुना ।
 ध्रुवः सप्तर्षयश्चैव ध्रुवनाः सप्त एव च ॥ ५२
 प्रधानं महदव्यक्तं विशेषान्तं सवैकृतम् ।
 ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं भूतादि सदसच्च यत् ॥ ५३
 अष्टौ प्रकृतयश्चैव प्रकृतिभ्यश्च यः परः ।
 अस्य देवस्य यद्भागं कृत्स्नं संपरिवर्तते ॥ ५४
 एतत्परममानन्दं यत्तच्छाश्वतमेव च ।
 एषा गतिर्विरक्तानामेष भावः परः सताम् ॥ ५५

एतत्पदमनुद्विप्रमेतद्ब्रह्म सनातनम् ।
 शास्त्रवेदाङ्गविदुषामेतद्ब्रह्मानं परं पदम् ॥ ५६
 इयं सा परमा काष्ठा इयं सा परमा कला ।
 इयं सा परमा सिद्धिरियं सा परमा गतिः ॥५७
 इयं सा परमा शान्तिरियं सा निर्वृत्तिः परा ।
 यं प्राप्य कृतकृत्याः स इत्यमन्यन्त योगिनः ॥५८
 इयं तुष्टिरियं सिद्धिरियं श्रुतिरियं स्मृतिः ।
 अध्यात्मगतिरिष्टानां विदुषां प्राप्तिरव्यया ॥ ५९
 यजतां कामयानानां मखैर्विपुलदक्षिणैः ।
 या गतिर्यज्ञशीलानां सा गतिस्त्वं न संशयः ॥६०
 सम्यग्योगजपैः शान्तिर्नियमैर्देहतापनैः ।
 तप्यतां या गतिर्देव परमा सा गतिर्भवान् ॥६१
 कर्मन्यासकृतानां च विरक्तानां ततस्ततः ।
 या गतिर्ब्रह्मसदने सा गतिस्त्वं सनातन ॥ ६२
 अपुनर्भवकामानां वैराग्ये वर्ततां च या ।
 प्रकृतीनां लयानां च सा गतिस्त्वं सनातन ॥६३
 ज्ञानविज्ञानयुक्तानां निरुपाख्या निरञ्जना ।
 कैवल्या या गतिर्देव परमा सा गतिर्भवान् ॥६४
 वेदशास्त्रपुराणोक्ताः पञ्च ता गतयः स्मृताः ।
 त्वत्प्रसादाद्द्वि लभ्यन्ते न लभ्यन्तेऽन्यथा विभो ॥
 इति तण्डिस्तपोराशिस्तुष्टावेशानमात्मना ।
 जगौ च परमं ब्रह्म यत्पुरा लोककृञ्जगौ ॥ ६६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रत्युपमन्युना स्वात्मानं प्रत्युक्तशिवसहस्रनामानुवाचः ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच ।
 ततः स प्रयतो भूत्वा मम तात युधिष्ठिर ।
 प्राञ्जलिः प्राह विप्रर्षिर्नामसंग्रहमादितः ॥ १
 उपमन्युरुवाच ।
 ब्रह्मप्रोक्तैर्ऋषिप्रोक्तैर्वेदवेदाङ्गसंभवैः ।
 सर्वलोकेषु विख्यातं स्तुत्यं स्तोष्यामि नामभिः २

उपमन्युरुवाच ।
 एवं स्तुतो महादेवस्तण्डिना ब्रह्मवादिना ।
 उवाच भगवान्देव उमया सहितः प्रभुः ॥ ६७
 ब्रह्मा शतक्रतुर्विष्णुर्विश्वेदेवा महर्षयः ।
 न विदुस्त्वामिति ततस्तुष्टः प्रोवाच तं शिवः ॥६८
 अक्षयश्चाव्ययश्चैव भविता दुःखवर्जितः ।
 यशस्वी तेजसा युक्तो दिव्यज्ञानसमन्वितः ॥ ६९
 ऋषीणामभिगम्यश्च सूत्रकर्ता सुतस्त्व ।
 मत्प्रसादाद्द्विजश्रेष्ठ भविष्यति न संशयः ॥ ७०
 कं वा कामं ददाम्यद्य ब्रूहि यद्वत्स काङ्क्षसे ।
 प्राञ्जलिः स उवाचेदं त्वयि भक्तिर्दृढाऽस्तु मे ॥७१
 उपमन्युरुवाच ।
 एतान्दत्त्वा वरान्देवो वन्द्यमानः सुरर्षिभिः ।
 स्तूयमानश्च विबुधैस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ७२
 अन्तर्हिते भगवति सानुगे यादवेश्वर ।
 ऋषिरांश्रममागम्य ममैतत्प्रोक्तवानिह ॥ ७३
 यानि च प्रथितान्यादौ तण्डिराख्यातवान्मम ।
 मानानि मानवश्रेष्ठ तानि त्वं शृणु सिद्धये ॥७४
 दश नामसहस्राणि देवेष्वह पितामहः ।
 सर्वस्य शास्त्रेषु तथा दश नामशतानि च ॥ ७५
 गुह्यानीमानि नामानि तण्डिर्भगवतोऽच्युत ।
 देवप्रसादाद्देवेशः पुरा प्राह महात्मने ॥ ७६

सत्यैरन्वयैः वेदे कृतात्मना दत्तचित्तेन कृतैः वेदात्पृ-

थकृतैः ॥ ३ ॥

वक्ष्ये यदुकुलश्रेष्ठ शृणुष्ववाहितो मम ॥ ५	स्तवराज इति ख्यातो जगत्पमरपूजितः ॥ २२
वरयैनं भवं देवं भक्तस्त्वं परमेश्वरम् ।	ब्रह्मलोकादयं स्वर्गे स्तवराजोऽवतारितः ।
तेन ते श्रावयिष्यामि यत्तद्ब्रह्म सनातनम् ॥ ६	यत्तत्तण्डिः पुरा प्राप तेन तण्डिकृतोऽभवत् ॥ २३
न शक्यं विस्तरात्कृत्स्नं वक्तुं सर्वस्य केनचित् ।	स्वर्गाच्चैवात्र भूर्लोकं तण्डिना ह्यवतारितः ।
युक्तेनापि विभूतीनामपि वर्षशतैरपि ॥ ७	सर्वमङ्गलमाङ्गल्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ २४
यस्यादिर्मध्यमन्तं च सुरैरपि न गम्यते ।	निगदिष्ये महाबाहो स्त्वानामुत्तमं स्तवम् ।
कस्तस्य शत्रुयाद्वक्तुं गुणान्कारुण्येन माधव ॥ ८	ब्रह्मणामपि यद्ब्रह्म पराणामपि यत्परम् ॥ २५
किंतु देवस्य महतः संक्षिप्तार्थपदाक्षरम् ।	तेजसामपि यत्तेजस्तपसामपि यत्तपः ।
शक्तितश्चरितं वक्ष्ये प्रसादात्तस्य धीमतः ॥ ९	शान्तीनामपि या शान्तिर्द्युतीनामपि या बुतिः २६
अप्राप्य तु ततोऽनुज्ञां न शक्यः स्तोतुमीश्वरः ।	दान्तानामपि यो दान्तो धीमतामपि या च धीः ॥
यदा तेनाभ्यनुज्ञातः स्तुतो वै स तदा मया ॥ १०	देवानामपि यो देव ऋषीणामपि यस्तृषिः ॥ २७
अनादिनिधनस्याहं जगद्योनेर्महात्मनः ।	यज्ञानामपि यो यज्ञः शिवानामपि यः शिवः ।
नाम्नां कंचित्समुद्देशं वक्ष्याम्यव्यक्तयोनिनः ११	रुद्राणामपि यो रुद्रः प्रभा प्रभवतामपि ॥ २८
वरदस्य वरेण्यस्य विश्वरूपस्य धीमतः ।	योगिनामपि यो योगी कारणानां च कारणम् ।
शृणु नाम्नां चयं कृष्ण यदुक्तं पद्मयोनिना ॥ १२	यतो लोकाः संभवन्ति नभवन्ति यतः पुनः २९
दश नामसहस्राणि यान्याह प्रपितामहः ।	सर्वभूतात्मभूतस्य हरस्यामिततेजसः ।
तानि निर्मथ्य मनसा दध्मो घृतमिवोद्धृतम् १३	अष्टोत्तरसहस्रं तु नाम्नां शर्वस्य मे शृणु ।
गिरेः सारं यथा हेम पुष्पसारं यथा मधु ।	यच्छ्रुत्वा मनुजव्याघ्र सर्वान्कामानवाप्स्यसि ॥ ३०
घृतात्सारं यथा मण्डस्तथैतत्सारमुद्धृतम् ॥ १४	स्थिरः स्थाणुः प्रभुर्भानुः प्रवरो वरदो वरः ।
सर्वपापापहमिदं चतुर्वेदसमन्वितम् ।	सर्वात्मा सर्वविरूपातः सर्वः सर्वकरो भवः ॥ ३१
प्रयत्नेनाधिगन्तव्यं धार्यं च प्रयतात्मना ॥ १५	जटी चर्मी शिखी खड्गी सर्वाङ्गः सर्वभावनः ।
माङ्गल्यं पौष्टिकं चैव रक्षोघ्नं पावनं महत् ॥ १६	हरश्च हरिणाक्षश्च सर्वभूतहरः प्रभुः ॥ ३२
इदं भक्ताय दातव्यं श्रद्धधानास्तिकाय च ।	प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च नियतः शाश्वतो ध्रुवः ।
नाश्रद्धधानरूपाय नास्तिकायाजितात्मने ॥ १७	श्मशानवासी भगवान्खचरो गोचरोऽर्दनः ॥ ३३
यश्चाभ्यसूयते देवं कारणात्मानमीश्वरम् ।	अभिवाद्यो महाकर्मा तपस्वी भूतभावनः ।
स कृष्ण नरकं याति सहपूर्वैः सहात्मजैः ॥ १८	उन्मत्तवेषप्रच्छन्नः सर्वलोकप्रजापतिः ॥ ३४
इदं ध्यानमिदं योगमिदं ध्येयमनुत्तममम् ।	महारूपो महाकायो वृषरूपो महायशः ।
इदं जप्यमिदं ज्ञानं रहस्यमिदमुत्तमम् ॥ १९	महात्मा सर्वभूतात्मा विश्वरूपो महाहनुः ॥ ३५
यं ज्ञात्वा अन्तकालेऽपि गच्छेत परमां गतिम् ।	लोकपालोऽन्तर्हितात्मा प्रसादो ह्यगर्दभिः ।
पवित्रं मङ्गलं मेध्यं कल्याणमिदमुत्तमम् ॥ २०	पवित्रं च महांश्रैव नियमो नियमाश्रितः ॥ ३६
इदं ब्रह्मा पुरा कृत्वा सर्वलोकपितामहः ।	सर्वकर्मा स्वयंभूत आदिरादिकरो निधिः ।
सर्वस्तवानां राजत्वे दिव्यानां समकल्पयत् ॥ २१	सहस्राक्षो विशालाक्षः सोमो नक्षत्रसाधकः ॥ ३७
तदाप्रभृति चैवायमीश्वरस्य महात्मनः ।	चन्द्रः सूर्यः शनिः केतुर्ग्रहो ग्रहपतिर्वरः ।

अत्रिरत्र्या नमस्कृता मृगवाणार्पणोऽनघः ॥३८
 महातपा घोरतपा अदीनो दीनसाधकः ।
 संवत्सरकरो मन्त्रः प्रमाणं परमं तपः ॥ ३९
 योगी योज्यो महाबीजो महारेता महाबलः ।
 सुवर्णरेताः सर्वज्ञः सुबीजो बीजवाहनः ॥ ४०
 दशबाहुस्त्वनिमिषो नीलकण्ठ उमापतिः ।
 विश्वरूपः स्वयं श्रेष्ठो बलवीरो बलो गणः ॥४१
 गणकर्ता गणपतिर्दिग्वासाः काम एव च ।
 मन्त्रवित्परमो मन्त्रः सर्वभावकरो हरः ॥ ४२
 कमण्डलुधरो धन्वी बाणहस्तः कपालवान् ।
 अशनी शतघ्नी खड्गी पट्टिशी चायुधी महान् ४३
 सुवहस्तः सुरूपश्च तेजस्तेजस्करो निधिः ।
 उष्णीषी च सुवक्रश्च उदग्रो विनतस्तथा ॥ ४४
 दीर्घश्च हरिकेशश्च सुतीर्थः कृष्ण एव च ।
 शृगालरूपः सिद्धार्थो मुण्डः सर्वशुभंकरः ॥ ४५
 अजश्च बहुरूपश्च गन्धधारी कपर्द्यपि ।
 ऊर्ध्वरेता ऊर्ध्वलिङ्ग ऊर्ध्वशायी नभःस्थलः ॥४६
 त्रिजटी चीरवासाश्च रुद्रः सेनापतिर्विभुः ।
 अहश्चरो नक्तंचरस्तिग्ममन्युः सुवर्चसः ॥ ४७
 गजहा दैत्यहा कालो लोकधाता गुणाकरः ।
 सिंहशार्दूलरूपश्च आर्द्रचर्माभ्रवावृतः ॥ ४८
 कालयोगी महानादः सर्वकामश्चतुष्पथः ।
 निशाचरः प्रेतचारी भूतचारी महेश्वरः ॥ ४९
 बहुभूतो बहुधरः स्वर्भानुरमितो गतिः ।
 नृत्यप्रियो नित्यनर्तो नर्तकः सर्वलालसः ॥ ५०
 घोरो महातपाः पाशो नित्यो गिरिरुहो नभः ।
 सहस्रहस्तो विजयो व्यवसायो ह्यतन्द्रितः ॥ ५१
 अधर्षणो धर्षणात्मा यज्ञहा कामनाशकः ।
 दक्षयागापहारी च सुसहो मध्यमस्तथा ॥ ५२
 तेजोपहारी बलहा मुदितोऽर्थोऽजितो वरः ।
 गम्भीरघोषो गम्भीरो गम्भीरबलवाहनः ॥ ५३
 न्यग्रोधरूपो न्यग्रोधो वृक्षकर्णस्थितिर्विभुः ।
 सुतीक्ष्णदशनश्चैव महाकायो महाननः ॥ ५४
 विष्वक्सेनो हरिर्यज्ञः संयुगापीडवाहनः ।

तीक्ष्णतापश्च हर्यश्चः सहायः कर्मकालवित् ॥५५
 विष्णुप्रसादितो यज्ञः समुद्रो बडवामुखः ।
 हुताशनसहायश्च प्रशान्तात्मा हुताशनः ॥ ५६
 उग्रतेजा महातेजा जन्यो विजयकालवित् ।
 ज्योतिषामयनं सिद्धिः सर्वविग्रह एव च ॥ ५७
 शिखी मुण्डी जटी ज्वाली मूर्तिजो मूर्धगो बली ।
 वेणवी पणवी ताली खली कालकटकटः ॥ ५८
 नक्षत्रविग्रहमतिर्गुणबुद्धिर्लयो गमः ।
 प्रजापतिर्विश्वबाहुर्विभागः सर्वगोमुखः ॥ ५९
 विमोचनः सुसरणो हिरण्यकवचोद्भवः ।
 मेढूजो बलचारी च महीचारी सुतस्तथा ॥ ६०
 सर्वतूर्यनिनादी च सर्वातोद्यपरिग्रहः ।
 व्यालरूपो गुहावासी गुहो माली तरङ्गवित् ॥ ६१
 त्रिदशस्त्रिकालधृक्कर्मसर्वबन्धविमोचनः ।
 बन्धनस्त्वसुरेन्द्राणां युधि शत्रुविनाशनः ॥ ६२
 साङ्ख्यप्रसादो दुर्वासाः सर्वसाधुनिषेवितः ।
 प्रस्कन्दनो विभागज्ञो अतुल्यो यज्ञभागवित् ६३
 सर्ववासः सर्वचारी दुर्वासा वासवोऽमरः ।
 हैमो हेमकरो यज्ञः सर्वधारी धरोत्तमः ॥ ६४
 लोहिताक्षो महाक्षश्च विजयाक्षो विशारदः ।
 संग्रहो निग्रहः कर्ता सर्पचीरनिवासनः ॥ ६५
 मुख्योऽमुख्यश्च देहश्च काहलिः सर्वकामदः ।
 सर्वकासप्रसादश्च सुबलो बलरूपधृत् ॥ ६६
 सर्वकामवरश्चैव सर्वदः सर्वतोमुखः ।
 आकाशनिर्विरूपश्च निपाती ह्यवशः खगः ॥६७
 रौद्ररूपोऽशुरादित्यो बहुरश्मिः सुवर्चसी ।
 वसुवेगो महावेगो मनोवेगो निशाचरः ॥ ६८
 सर्ववासी श्रियावासी उपदेशकरोऽकरः ।
 मुनिरात्मनिरालोकः संभग्रश्च सहस्रदः ॥ ६९
 पक्षी च पक्षरूपश्च अतिदीप्तो विशांपतिः ।
 उन्मादो मदनः कामो ह्यश्चत्थोऽर्थकरो यशः ॥७०
 वामदेवश्च वामश्च प्राग्दक्षिणश्च वामनः ।
 सिद्धयोगी महर्षिश्च सिद्धार्थः सिद्धसाधकः ॥७१
 भिक्षुश्च भिक्षुरूपश्च विपणो मृदुरव्ययः ।

महासेनो विशाखश्च षष्टिभागो गवांपतिः ॥ ७२
 वज्रहस्तश्च विष्कम्भी चमूत्सम्भन एव च ।
 वृत्तावृत्तकरस्तालो मधुर्मधुकलोचनः ॥ ७३
 वाचस्पत्यो वाजसनो नित्यमाश्रमपूजितः ।
 ब्रह्मचारी लोकचारी सर्वचारी विचारवित् ॥७४
 ईशान ईश्वरः कालो निशाचारी पिनाकवान् ।
 निमित्तस्थो निमित्तं च नन्दिर्नन्दिकरो हरिः ७५
 नन्दीश्वरश्च नन्दी च नन्दनो नन्दिवर्धनः ।
 भगहारी निहन्ता च कालो ब्रह्मा पितामहः ॥७६
 चतुर्मुखो महालिङ्गश्चारुलिङ्गस्तथैव च ।
 लिङ्गाध्यक्षः सुराध्यक्षो योगाध्यक्षो युगावहः ॥७७
 बीजाध्यक्षो बीजकर्ता अध्यात्माऽनुगतो बलः ।
 इतिहासः सकल्पश्च गौतमोऽथ निशाकरः ॥७८
 दम्भो ह्यदम्भो वैदम्भो वश्यो वशकरः कलिः ।
 लोककर्ता पशुपतिर्महाकर्ता ह्यनौपधः ॥ ७९
 अक्षरं परमं ब्रह्म बलवच्छक्र एव च ।
 नीतिर्ब्रह्मनीतिः शुद्धात्मा शुद्धो मान्यो गतागतः ॥
 बहुप्रसादः सुखमो दर्पणोऽथ त्वमित्रजित् ।
 वेदकारो मन्त्रकारो विद्वान्समरमर्दनः ॥ ८१
 महामेघनिवासी च महाघोरो वशीकरः ।
 अग्निज्वालो महाज्वालो अतिधूम्रो हुतो हविः ८२
 वृषणः शंकरो नित्यं वर्चस्वी धूमकेतनः ।
 नीलस्तथाङ्गलब्धश्च शोभनो निरवग्रहः ॥ ८३
 स्वस्तिदः स्वस्तिभावश्च भागी भागकरो लघुः ।
 उत्सङ्गश्च महाङ्गश्च महागर्भपरायणः ॥ ८४
 कृष्णवर्णः सुवर्णश्च इन्द्रियं सर्वदेहिनाम् ।
 महापादो महाहस्तो महाकायो महायशः ॥८५
 महामूर्धा महामात्रो महानेत्रो निशालयः ।
 महान्तको महाकर्णो महोष्ठश्च महाहनुः ॥ ८६
 महानासो महाकम्बुर्महाग्रीवः श्मशानभाक् ।
 महावक्षा महोरस्को ह्यन्तरात्मा मृगालयः ॥८७
 लम्बनो लम्बितोष्ठश्च महामायः पयोनिधिः ।
 महादन्तो महादंष्ट्रो महाजिह्वो महामुखः ॥ ८८
 महानखो महारोमा महाकेशो महाजटः ।

प्रसन्नश्च प्रसादश्च प्रत्ययो गिरिसाधनः ॥ ८९
 स्नेहनोऽस्नेहनश्चैव अजितश्च महामुनिः ।
 वृक्षाकारो वृक्षकेतुरनलो वायुवाहनः ॥ ९०
 गण्डली मेरुधामा च देवाधिपतिरेव च ।
 अथर्वशीर्षः सामास्य ऋक्सहस्रामितेक्षणः ॥९१
 यजुःपादभुजो गुह्यः प्रकाशो जङ्गमस्तथा ।
 अमोघार्थः प्रसादश्च अभिगम्यः सुदर्शनः ॥९२
 उपकारः प्रियः सर्वः कनकः काञ्चनच्छविः ।
 नाभिर्नन्दिकरो भावः पुष्करस्थपतिः स्थिरः ॥९३
 द्वादशस्रासनश्चाद्यो यज्ञो यज्ञसमाहितः ।
 नक्तं कलिश्च कालश्च मकरः कालपूजितः ॥ ९४
 सगणो गणकारश्च भूतवाहनसारथिः ।
 भस्मशयो भस्मगोप्ता भस्मभूतस्तरुर्गणः ॥ ९५
 लोकपालस्तथा लोको महात्मा सर्वपूजितः ।
 शुक्लस्त्रिशुक्लः संपन्नः शुचिर्भूतनिषेवितः ॥ ९६
 आश्रमस्थः क्रियावस्थो विश्वकर्ममतिर्वरः ।
 विशालशाखस्ताम्रोष्ठो ह्यम्बुजालः सुनिश्चलः ॥९७
 कपिलः कपिशः शुक्ल आयुश्चैव परोऽपरः ।
 गन्धर्वो ह्यदितिस्तार्क्ष्यः सुविज्ञेयः सुशारदः ॥९८
 परश्वधायुधो देव अनुकारी सुबान्धवः ।
 तुम्बवीणो महाक्रोध ऊर्ध्वरेता जलेशयः ॥ ९९
 उग्रो वंशकरो वंशो वंशनादो ह्यनिन्दितः ।
 सर्वाङ्गरूपो मायावी सुहृदो ह्यनिलोऽनलः ॥१००
 बन्धनो बन्धकर्ता च सुबन्धनविमोचनः ।
 स यज्ञारिः स कामारिर्महादंष्ट्रो महायुधः ॥१०१
 बहुधा निन्दितः शर्वः शंकरः शंकरोऽधनः ।
 अमरेशो महादेवो विश्वदेवः सुरारिहा ॥ १०२
 अहिर्बुध्न्योऽनिलाभश्च चेकितानो हविस्तथा ।
 अजैकपाच्च कापाली त्रिशङ्कुरजितः शिवः १०३
 धन्वन्तरिर्धूमकेतुः स्कन्दो वैश्रवणस्तथा ।
 धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः ॥
 प्रभावः सर्वगो वायुरर्यमा सविता रविः ।
 उषङ्गुश्च विधाता च मांधाता भूतभावनः ॥१०५
 विशुर्वर्णविभावी च सर्वकामगुणावहः ।

पद्मनाभो महागर्भश्चन्द्रवक्रोऽनिलोऽनलः ॥ १०६
 बलवांश्वोपशान्तश्च पुराणः पुण्यचञ्चुरी ।
 कुरुकर्ता कुरुवासी कुरुभूतो गुणौषधः ॥ १०७
 सर्वाशयो दर्भचारी सर्वेषां प्राणिनां पतिः ।
 देवदेवः सुखासक्तः सदसत्सर्वरत्नवित् ॥ १०८
 कैलासगिरिवासी च हिमवद्विरिसंश्रयः ।
 कूलहारी कूलकर्ता बहुविधो बहुप्रदः ॥ १०९
 वणिजो वर्धकी वृक्षो बकुलश्चन्दनश्छदः ।
 सारग्रीवो महाजत्रुरलोलश्च महौषधः ॥ ११०
 सिद्धार्थकारी सिद्धार्थश्छदो व्याकरणोत्तरः ।
 सिंहनादः सिंहदंष्ट्रः सिंहगः सिंहवाहनः ॥ १११
 प्रभावात्मा जगत्कालस्थालो लोकहितस्तरुः ।
 सारङ्गो नवचक्राङ्गः केतुमाली सभावनः ॥ ११२
 भूतालयो भूतपतिरहोरात्रमनिन्दितः ॥ ११३
 वाहिता सर्वभूतानां निलयश्च विशुर्भवः ।
 अमोघः संयतो ह्यश्वो भोजनः प्राणधारणः ॥ ११४
 धृतिमान्मतिमान्दक्षः सत्कृतश्च युगाधिपः ।
 गोपालिर्गोपतिर्ग्राभो गोचर्मवसनो हरिः ॥ ११५
 हिरण्यबाहुश्च तथा गुहापालः प्रवेशिनाम् ।
 प्रकृष्टारिर्महाहर्षो जितकामो जितेन्द्रियः ॥ ११६
 गान्धारश्च सुवासश्च तपःसक्तो रतिर्नरः ।
 महागीतो महानृत्यो ह्यप्सरोगणसेवितः ॥ ११७
 महाकेतुर्महाधातुर्नैकसानुचरश्चलः ।
 आवेदनीय आदेशः सर्वगन्धसुखावहः ॥ ११८
 तोरणस्तारणो वातः परिधी पतिखेचरः ।
 संयोगो वर्धनो वृद्धो अतिवृद्धो गुणाधिकः ११९
 नित्य आत्मसहायश्च देवासुरपतिः पतिः ।
 युक्तश्च युक्तबाहुश्च देवो दिवि सुपर्वणः ॥ १२०
 आपाढश्च सुषाढश्च ध्रुवोऽथ हरिणो हरः ।
 वपुरावर्तमानेभ्यो वसुश्रेष्ठो महापथः ॥ १२१
 शिरोहारी विमर्शश्च सर्वलक्षणलक्षितः ।
 अक्षश्च रथयोगी च सर्वयोगी महाबलः ॥ १२२
 समाम्नायोऽसमाम्नायस्तीर्थदेवो महारथः ।
 निर्जीवो जीवनो मन्त्रः शुभाक्षो बहुकर्कशः ॥ १२३

रत्नप्रभूतो रत्नाङ्गो महार्णवनिपानवित् ।
 मूलं विशालो ह्यमृतो व्यक्ताव्यक्तस्तपोनिधिः ॥
 आरोहणोऽधिरहश्च शीलधारी महायशः ।
 सेनाकल्पो महाकल्पो योगो युगकरो हरिः ॥ १२५
 युगरूपो महारूपो महानागहनो वधः ।
 न्यायनिर्वपणः पादः पण्डितो ह्यचलोपमः ॥ १२६
 बहुमालो महामालः शशी हरसुलोचनः ।
 विस्तारो लवणः कूपस्त्रियुगः सफलोदयः ॥ १२७
 त्रिलोचनो विषण्णाङ्गो मणिविद्धो जटाधरः ।
 बिन्दुर्विसर्गः सुमुखः शरः सर्वायुधः सहः ॥ १२८
 निवेदनः सुखाजातः सुगन्धारो महाधनुः ।
 गन्धपाली च भगवानुत्थानः सर्वकर्मणाम् १२९
 मन्थानो बहुलो वायुः सकलः सर्वलोचनः ।
 तलस्तालः करस्थाली ऊर्ध्वसंहननो महान् १३०
 छत्रं सुच्छत्रो विख्यातो लोकः सर्वाश्रयः क्रमः ।
 मुण्डो विरूपो विकृतो दण्डी कुण्डी विकुर्वणः ॥
 हर्यक्षः ककुभो वज्री शतजिह्वः सहस्रपात् ।
 सहस्रमूर्धा देवेन्द्रः सर्वदेवमयो गुरुः ॥ १३२
 सहस्रबाहुः सर्वाङ्गः शरण्यः सर्वलोककृत् ।
 पवित्रं त्रिककुन्मन्त्रः कनिष्ठः कृष्णपिङ्गलः १३३
 ब्रह्मदण्डविनिर्माता शतघ्नीपाशशक्तिमान् ।
 पद्मगर्भो महागर्भो ब्रह्मगर्भो जलोद्भवः ॥ १३४
 गभस्तिर्ब्रह्मकृद्ब्रह्मी ब्रह्मविद्ब्राह्मणो गतिः ।
 अनन्तरूपो नैकात्मा तिग्मतेजाः स्वयंभुवः ॥ १३५
 ऊर्ध्वगात्मा पशुपतिर्वातरंहा मनोजवः ।
 चन्दनी पद्मनालाग्रः सुरभ्युत्तरणो नरः ॥ १३६
 कर्णिकारमहास्रग्वी नीलमौलिः पिनाकधृत् ।
 उमापतिरुमाकान्तो जाह्नवीधृगुमाधवः ॥ १३७
 वरो वराहो वरदो वरेण्यः सुमहास्वनः ।
 महाप्रसादो दमनः शत्रुहा श्वेतपिङ्गलः ॥ १३८
 पीतात्मा परमात्मा च प्रयतात्मा प्रधानधृत् ।
 सर्वपार्श्वमुखरुयक्षो धर्मसाधारणो वरः ॥ १३९
 चराचरात्मा सूक्ष्मात्मा अमृतो गोवृषेश्वरः ।
 साध्यर्षिर्वसुरादित्यो विवस्वान्सविताऽमृतः १४०

व्यासः सर्गः सुसंक्षेपो विस्तरः पर्ययो नरः ।
 ऋतुः संवत्सरो मासः पक्षः सङ्ख्यासमापनः ॥१४१
 कला काष्ठा लवा मात्रा मुहूर्ताहः क्षपाः क्षणाः ।
 विश्वक्षेत्रं प्रजावीजं लिङ्गमाद्यस्तु निर्गमः ॥१४२
 सदसच्चक्रमव्यक्तं पिता माता पितामहः ।
 स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं मोक्षद्वारं त्रिविष्टपम् ॥ १४३
 निर्वाणं ङादनश्चैव ब्रह्मलोकः परा गतिः ।
 देवासुरविनिर्माता देवासुरपरायणः ॥ १४४
 देवासुरगुरुर्देवो देवासुरनमस्कृतः ।
 देवासुरमहामात्रो देवासुरगणाश्रयः ॥ १४५
 देवासुरगणाध्यक्षो देवासुरगणाग्रणीः ।
 देवातिदेवो देवर्षिर्देवासुरवरप्रदः ॥ १४६
 देवासुरेश्वरो विश्वो देवासुरमहेश्वरः ।
 सर्वदेवमयोचिन्त्यो देवतात्माऽत्मसंभवः ॥१४७
 उद्भिन्नविक्रमो वैद्यो विरजो नीरजोऽमरः ।
 ईड्यो हस्तीश्वरो व्याघ्रो देवसिंहो नरर्षभः ॥१४८
 विबुधोऽग्रवरः सूक्ष्मः सर्वदेवस्तपोमयः ।
 सुयुक्तः शोभनो वज्री प्रासानां प्रभवोऽव्ययः १४९
 गुहः कान्तो निजः सर्गः पवित्रं सर्वपावनः ।
 शङ्गी शृङ्गप्रियो वभ्रू राजराजो निरामयः ॥१५०
 अभिरामः सुरगणो विरामः सर्वसाधनः ।
 ललाटाक्षो विश्वदेवो हरिणो ब्रह्मवर्चसः ॥ १५१
 स्थावराणां पतिश्चैव नियमेन्द्रियवर्धनः ।
 सिद्धार्थः सिद्धभूतार्थोऽचिन्त्यः सत्यव्रतः शुचिः ॥
 व्रताधिपः परं ब्रह्म भक्तानां परमा गतिः ।
 विमुक्तो मुक्ततेजाश्च श्रीमाञ्श्रीवर्धनो जगत् १५३
 यथा प्रधानं भगवानिति भक्त्या स्तुतो मया ।
 यन्न ब्रह्मादयो देवा विदुस्तत्त्वेन नर्षयः ।
 स्तोतव्यमर्च्यं वन्द्यं च कः स्तोष्यति जगत्पतिम् ॥
 भक्तिं त्वेवं पुरस्कृत्य मया यज्ञपतिर्विभुः ।
 ततोऽभ्यनुज्ञां संप्राप्य स्तुतो मतिमतां वरः १५५
 शिवमेभिः स्तुवन्देवं नामभिः पुष्टिवर्धनैः ।
 नित्ययुक्तः शुचिर्भक्तः प्राप्नोत्यात्मानमात्मना ॥
 एतद्भिः परमं ब्रह्म परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १५७

ऋषयश्चैव देवाश्च स्तुवन्त्येतेन तत्परम् ॥ १५८
 स्तूयमानो महादेवस्तुष्यते नियतात्मभिः ।
 भक्तानुकम्पी भगवानात्मसंस्थाकरो विभुः ॥१५९
 तथैव च मनुष्येषु ये मनुष्याः प्रधानतः ।
 आस्तिकाः श्रद्धानाश्च बहुभिर्जन्मभिः स्तवैः ॥
 भक्त्या ह्यनन्यमीशानं परं देवं सनातनम् ।
 कर्मणा मनसा वाचा भावेनामिततेजसः ॥१६१
 शयाना जाग्रमाणाश्च व्रजन्नुपविशंस्तथा ।
 उन्मिषन्निमिषंश्चैव चिन्तयन्तः पुनःपुनः ॥१६२
 शृण्वन्तः श्रावयन्तश्च कथयन्तश्च ते भवम् ।
 स्तुवन्तः स्तूयमानाश्च तुष्यन्ति च रमन्ति च १६३
 जन्मकोटिसहस्रेषु नानासंसारयोनिषु ।
 जन्तोर्विगतपापस्य भवे भक्तिः प्रजायते ॥१६४
 उत्पन्ना च भवे भक्तिरनन्या सर्वभावतः ।
 भाविनः कारणे चास्य सर्वयुक्तस्य सर्वथा ॥१६५
 एतद्देवेषु दुष्प्रापं मनुष्येषु न लभ्यते ।
 निर्विघ्ना निश्चला रुद्रे भक्तिरव्यभिचारिणी १६६
 तस्यैव च प्रसादेन भक्तिरुत्पद्यते नृणाम् ।
 येन यान्ति परां सिद्धिं तद्भागवतचेतसः ॥१६७
 ये सर्वभावानुगताः प्रपद्यन्ते महेश्वरम् ।
 प्रपन्नवत्सलो देवः संसारात्तान्समुद्धरेत् ॥ १६८
 एवमन्ये विकुर्वन्ति देवाः संसारमोचनम् ।
 मनुष्याणामृते देवं नान्या शक्तिस्तपोबलम् १६९
 इति तेनेन्द्रकल्पेन भगवान्सदसत्पतिः ।
 कृत्तिवासाः स्तुतः कृष्ण तण्डिना शुभवुद्धिना ॥
 स्तवमेतं भगवतो ब्रह्मा स्वयमधारयत् ।
 गीयते च स बुद्ध्येत ब्रह्मा शंकरसन्निधौ ॥१७१
 इदं पुण्यं पवित्रं च सर्वदा पापनाशनम् ।
 योगदं मोक्षदं चैव स्वर्गदं तोषदं तथा ॥ १७२
 एवमेतत्पठन्ते य एकभक्त्या तु शंकरम् ।
 या गतिः साङ्ख्ययोगानां व्रजन्त्येतां गतिं तदा ॥
 स्तवमेतं प्रयत्नेन सदा रुद्रस्य सन्निधौ ।
 अब्दमेकं चरेद्भक्तः प्राप्नुयादीप्सितं फलम् ॥ १७४
 एतद्ब्रह्मसं परमं ब्रह्मणो हृदि संस्थितम् ।

ब्रह्मा प्रोवाच शक्राय शक्रः प्रोवाच मृत्यवे ॥ १७५
मृत्युः प्रोवाच रुद्रेभ्यो रुद्रेभ्यस्तण्डिमागमत् ।
महता तपसा प्राप्तस्तण्डिना ब्रह्मसन्ननि ॥ १७६
तण्डिः प्रोवाच शुक्राय गौतमाय च भार्गवः ।
वैवस्वताय मनवे गौतमः प्राह माधव ॥ १७७
नारायणाय साध्याय समाधिष्ठाय धीमते ।
यमाय प्राह भगवान्साध्यो नारायणोच्युतः १७८
नाचिकेताय भगवानाह वैवस्वतो यमः ।

मार्कण्डेयाय वार्ष्णेय नाचिकेतोऽभ्यभाषत १७९
मार्कण्डेयान्मय प्राप्तो नियमेन जनार्दन ।
तवाप्यहममित्रघ्न स्तवं दद्यां ह्यविश्रुतम् ॥ १८०
स्वर्ग्यमारोग्यमायुष्यं धन्यं वेदेन संमितम् ।
नास्य विघ्नं विकुर्वन्ति दानवा यक्षराक्षसाः ॥ १८१
पिशाचा यातुधाना वा गुह्यका भुजगा अपि ।
यः पठेत शुचिः पार्थ ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
अभययोगो वर्षं तु सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ १८२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

वैशंपायनेन जनमेजयप्रति द्वैपायनादिभिर्युधिष्ठिरं प्रत्युक्तमहादेवमहिमानुवादः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
महायोगी तु तं प्राह कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
पठस्व पुत्र भद्रं ते प्रीयतां ते महेश्वरः ॥ १
पुरा पुत्र मया मेरौ तप्यता परमं तपः ।
पुत्रहेतोर्महाराज स्तव एषोऽनुकीर्तितः ॥ २
लब्धवानीप्सितं काममहं वै पाण्डुनन्दन ।
तथा त्वमपि शर्वाद्वि सर्वाङ्कामानवाप्स्यसि ॥ ३
कपिलश्च ततः प्राह साङ्ख्यविदेवसंमतः ।
मया जन्मान्यनेकानि भक्त्या चाराधितो भवः ।
प्रीतश्च भगवाञ्ज्ञानं ददौ मम भवान्तकम् ॥ ४
चारुशीर्षस्ततः प्राह शक्रस्य दयितः सखा ।
आलम्बायन इत्येवं विश्रुतः करुणात्मकः ॥ ५
मया गोकर्णमासाद्य तपस्तप्त्वा शतं समाः ।
अयोनिजानां दान्तानां धर्मज्ञानां सुवर्चसाम् ॥ ६
अजराणामदुःखानां शतवर्षसहस्रिणाम् ।
लब्धं पुत्र शतं शर्वात्पुरा पाण्डुनृपात्मज ॥ ७
वाल्मीकिश्चाह भगवान्युधिष्ठिरमिदं वचः ।
विवादे सामिगुनिभिर्ब्रह्मघ्नो वै भवानिति ॥ ८

पठस्व स्तवमिति शेषः । हे पुत्र युधिष्ठिर ॥ १ ॥ आलम्बा-
यन आलम्बगोत्रः । चतुःशीर्ष इति ट. थ. पाठः ॥ ५ ॥
हे पुत्र शतं पुत्राणामिति शेषः ॥ ७ ॥ विवादे वेदविपरीत-
वादे । अमितहितैर्मुनिभिर्भक्त इति संबन्धः ॥ ८ ॥ तेन वेद-

उक्तः क्षणेन चाविष्टस्तेनाधर्मेण भारत ।
सोऽहमीशानमनघममोघं शरणं गतः ॥ ९
मुक्तश्चासि ततः पापैस्ततो दुःखविनाशनः ।
आह मां त्रिपुरघ्नो वै यशस्तेऽयं भविष्यति ॥ १०
जामदग्न्यश्च कौन्तेयमिदं धर्मभृतांवरः ।
ऋषिमध्ये स्थितः प्राह ज्वलन्निव दिवाकरः ॥ ११
पितृविप्रवधेनाहमार्तो वै पाण्डवाग्रज ।
शुचिर्भूत्वा महादेवं गतोसि शरणं नृप ॥ १२
नामभिश्चास्तुवं देवं ततस्तुष्टोऽभवद्भवः ।
परशुं च ततो देवो दिव्यान्यस्त्राणि चैव मे ॥ १३
पापं च ते न भविता अजेयश्च भविष्यसि ।
न ते प्रभविता मृत्युरजरश्च भविष्यसि ॥ १४
आह मां भगवानेवं शिखण्डी शिवविग्रहः ।
तदवाप्तं च मे सर्वं प्रसादात्तस्य धीमतः ॥ १५
विश्वामित्रस्तदोवाच क्षत्रियोऽहं तदाऽभवम् ।
ब्राह्मणोऽहं भवानीति मया चाराधितो भवः ।
तत्प्रसादान्मया प्राप्तं ब्राह्मण्यं दुर्लभं महत् ॥ १६
असितो देवलश्चैव प्राह पाण्डुसुतं नृपम् ॥ १७

विरोधजेन ॥ ९ ॥ पितृतुल्या विप्रा ज्येष्ठो भ्राता पितुः सम
इतिरुतेज्येष्ठा भ्रातरस्तेषां वधेन । स तु विप्रवधेनेति ट. थ.
पाठः ॥ १२ ॥ शिखण्डी कपर्दी । शिवविग्रहः कल्याणक्षरीरः
॥ १५ ॥

शापाच्छक्रस्य कौन्तेय विभो धर्मोऽनशत्तदा ।
 तन्मे धर्मं यशश्चाय्यमायुश्चैवाददत्प्रभुः ॥ १८
 ऋषिर्गृत्समदो नाम शक्रस्य दयितः सखा ।
 प्राहाजमीढं भगवान्बृहस्पतिसमद्युतिः ॥ १९
 वरिष्ठो नाम भगवांश्चाक्षुषस्य मनोः सुतः ।
 शतक्रतोरचिन्त्यस्य सत्रे वर्षसहस्रिके ॥ २०
 वर्तमानेऽब्रवीद्वाक्यं साम्नि ह्युच्चारिते मया ।
 रथन्तरे द्विजश्रेष्ठ न सम्यगिति वर्तते ॥ २१
 समीक्षस्व पुनर्बुद्ध्या पापं त्यक्त्वा द्विजोत्तम ।
 अयज्ञवाहिनं पापमकार्षीस्त्वं सुदुर्मते ॥ २२
 एवमुक्त्वा महाक्रोधः प्राह शंभुं पुनर्वचः ।
 प्रज्ञया रहितो दुःखी नित्यभीतो वनेचरः ॥२३
 दशवर्षसहस्राणि दशाष्टौ च शतानि च ।
 नष्टपानीयपवने मृगैरन्यैश्च वर्जिते ॥ २४
 अयज्ञीयद्रुमे देशे रुरुसिंहनिषेविते ।
 भविता त्वं मृगः क्रूरो महादुःखसमन्वितः ॥२५
 तस्य वाक्यस्य निधने पार्थ जातो ह्यहं मृगः ।
 ततो मां शरणं प्राप्तं प्राह योगी महेश्वरः ॥ २६
 अजरश्चामरश्चैव भविता दुःखवर्जितः ।
 साम्यं ममास्तु ते सौख्यं युवयोर्वर्धतां क्रतुः ॥२७
 अनुग्रहानेवमेष करोति भगवान्विभुः ।
 अयं धाता विधाता च सुखदुःखे च सर्वदा ॥२८
 अचिन्त्य एष भगवान्कर्मणा मनसा गिरा ।
 न मे तात युधिश्रेष्ठ विद्यया पण्डितः समः ॥२९
 वासुदेवस्तदोवाच पुनर्मतिमतांवरः ।
 सुवर्णाक्षो महादेवस्तपसा तोषितो मया ॥ ३०
 ततोऽथ भगवानाह प्रीतो मा वै युधिष्ठिर ।
 अर्थात्प्रियतरः कृष्ण मत्प्रसादान्नविष्यसि ॥३१
 अपराजितश्च युद्धेषु तेजश्चैवानलोपमम् ।
 एवं सहस्रशश्चान्यान्महादेवो वरं ददौ ॥ ३२

प्रभुः प्रार्थितः सन्निति शेषः ॥ १८ ॥ उच्चारिते अन्य-
 चेति शेषः ॥ २१ ॥ पापं वितथाभिनिवेशं त्यक्त्वा
 समीक्षस्व विचारस्व । अयज्ञवाहिनं न यज्ञं वहति तं पापम-
 वाक्षरपाठजमपराधम् ॥ २२ ॥ निधने अन्ते सद्य एवेत्यर्थः
 ॥ २६ ॥ साम्यमवैषम्यम् । युवयोर्गृत्समदशतकलोः ॥ २७ ॥

मणिमन्थेऽथ शैले वै पुरा संपूजितो मया ।
 वर्षायुतसहस्राणां सहस्रं शतमेव च ॥ ३३
 ततो मां भगवान्प्रीत इदं वचनमब्रवीत् ।
 वरं वृणीष्व भद्रं ते यस्ते मनसि वर्तते ॥ ३४
 ततः प्रणम्य शिरसा इदं वचनमब्रवम् ।
 यदि प्रीतो महादेवो भक्त्या परमया प्रभुः ॥३५
 नित्यकालं तवेशान भक्तिर्भवतु मे स्थिरा ।
 एवमस्त्विति भगवांस्तत्रोक्त्वान्तरधीयत ॥ ३६
 जैगीषव्य उवाच ।
 ममाष्टगुणमैश्वर्यं दत्तं भगवता पुरा ।
 यत्नेनान्येन बलिना वाराणसां युधिष्ठिर ॥ ३७
 गर्ग उवाच ।
 चतुःषष्ट्यङ्गमददत्कलाज्ञानं ममाद्भुतम् ।
 सरस्वत्यास्तटे तुष्टो मनोयज्ञेन पाण्डव ॥ ३८
 तुल्यं मम सहस्रं तु सुतानां ब्रह्मवादिनाम् ।
 आयुश्चैव सपुत्रस्य संवत्सरशतायुतम् ॥ ३९
 पराशर उवाच ।
 प्रसाद्येह पुरा शर्वं मनसाऽचिन्तयं नृप ।
 महातपा महातेजा महायोगी महायशाः ॥ ४०
 वेदव्यासः श्रियावासो ब्राह्मणः करुणान्वितः ।
 अप्यसावीप्सितः पुत्रो मम स्याद्वै महेश्वरात् ४१
 इति मत्वा हृदि मत्तं प्राह मां सुरसत्तमः ।
 मयि संभावना यास्याः फलात्कृष्णो भविष्यति ॥
 सावर्णस्य मनोः सर्गे सप्तर्षिश्च भविष्यति ।
 वेदानां च स वै वक्ता कुरुवंशकरस्तथा ॥ ४३
 इतिहासस्य कर्ता च पुत्रस्ते जगतो हितः ।
 भविष्यति महेन्द्रस्य दयितः स महामुनिः ॥ ४४
 अजरश्चामरश्चैव पराशर सुतस्तव ।
 एवमुक्त्वा स भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ।
 युधिष्ठिर महायोगी वीर्यवानक्षयोऽव्ययः ॥ ४५

अर्थः सर्वस्मात्प्रियस्ततोऽपि प्रियोऽन्तरात्मा तत्तुल्यः सर्वेषां
 भविष्यसीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ पूरा पूर्वावतारे ॥ ३३ ॥
 या तव मयि संभावना एतस्मात्फलमहं प्राप्स्ये इति अस्याः
 फलात् पुण्यात्तव कृष्णोनाम पुत्रो भविष्यति ॥ ४२ ॥

माण्डव्य उवाच ।

अचोरश्चोरशङ्कायां शूले भिन्नो ह्यहं तदा ॥ ४६
तत्रस्थेन स्तुतो देवः प्राह मां वै नरेश्वर ।
मोक्षं प्राप्स्यसि शूलाच्च जीविष्यसि समारुदम् ४७
रुजा शूलकृता चैव न ते विप्र भविष्यति ।
आधिभिर्व्याधिभिश्चैव वर्जितस्त्वं भविष्यसि ४८
पादाच्चतुर्थात्संभूत आत्मा यस्मान्मुने तव ।
त्वं भविष्यस्यनुपमो जन्म वै सफलं कुरु ॥ ४९
तीर्थाभिपेकं सकलं त्वमविघ्नेन चाप्स्यसि ।
स्वर्गं चैवाक्षयं विप्र विदधामि तवोर्जितम् ॥ ५०
एवमुक्त्वा तु भगवान्वरेण्यो वृषवाहनः ।
महेश्वरो महाराजः कृचिवासा महाद्युतिः ।
सगणो दैवतश्रेष्ठस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५१
गालव उवाच ।

विश्वामित्राभ्यनुज्ञातो ह्यहं पितरमागतः ।
अब्रवीन्मां ततो माता दुःखिता रुदती भृशम् ॥ ५२
कौशिकेनाभ्यनुज्ञातं पुत्रं देवविभूषितम् ।
न तात तरुणं दान्तं पिता त्वां पश्यतेऽनघ ॥ ५३
श्रुत्वा जनन्या वचनं निराशो गुरुदर्शने ।
नियतात्मा महादेवमपश्यं सोऽब्रवीच्च माम् ॥ ५४
पिता माता च ते त्वं च पुत्र मृत्युविवर्जिताः ।
भविष्यथ विश क्षिप्रं द्रष्टासि पितरं क्षये ॥ ५५
अनुज्ञातो भगवता गृहं गत्वा युधिष्ठिर ।
अपश्यं पितरं तात इष्टिं कृत्वा विनिःसृतम् ।
उपस्पृश्य गृहीत्वध्वं कुशांश्च शरणाकुरुन् ॥ ५६
तान्विसृज्य च मां प्राह पिता सास्त्राविलेक्षणः ।
प्रणमन्तं परिष्वज्य मूर्ध्निपात्राय पाण्डव ॥ ५७
दिष्ट्या दृष्टोसि मे पुत्र कृतविद्य इहागत ॥ ५८

पादाच्चतुर्थात् । तपः शौचं दया सत्यमिति चत्वारो धर्मस्य
पादास्तोषां चतुर्थात्सत्यादेव तवात्मा शरीरम् ॥ ४९ ॥ पितरं
द्रक्ष्ये इति बुद्ध्या गृहमागतः । दुःखिता वैधव्यदुःखेन ॥ ५२ ॥
क्षये गृहे । विश प्रविश ॥ ५५ ॥ शरणाकुरुन् वाय्वाघातेन
वा स्वयं वा पक्ततया फलानामधः पतनेन विशरणं शरणा त-

वैशंपायन उवाच ।

एतान्यत्यद्भुतान्येव कर्माण्यथ महात्मनः ।
प्रोक्तानि मुनिभिः श्रुत्वा विस्मयामास पाण्डवः ॥
ततः कृष्णोऽब्रवीद्वाक्यं पुनर्मतिमतांवरः ।
युधिष्ठिरं धर्मनिधिं पुरुहूतमिवेश्वरः ॥ ६०
उपमन्युर्मयि प्राह तपन्निव दिवाकरः ।
अशुभैः पापकर्माणो ये नराः कलुषीकृताः ॥ ६१
ईशानं न प्रपद्यन्ते तमोराजसदृत्तयः ॥ ६२
ईश्वरं संप्रपद्यन्ते द्विजा भावितभावनाः ॥ ६३
सर्वथा वर्तमानोपि यो भक्तः परमेश्वरे ।
सदृशोऽरण्यवासीनां मुनीनां भावितात्मनाम् ६४
ब्रह्मत्वं केशवत्वं वा शक्रत्वं वा सुरैः सह ।
त्रैलोक्यस्याधिपत्यं वा तुष्टो रुद्रः प्रयच्छति ६५
मनसाऽपि शिवं तात ये प्रपद्यन्ति मानवाः ।
विधूय सर्वपापानि देवैः सह वसन्ति ते ॥ ६६
भित्त्वाभित्त्वा च कूलानि हुत्वा सर्वमिदं जगत् ।
जयेद्देवं विरूपाक्षं न स पापेन लिप्यते ॥ ६७
सर्वलक्षणहीनोपि युक्तो वा सर्वपातकैः ।
सर्वं तुदति तत्पापं भावयञ्छिवमात्मना ॥ ६८
क्रीटपक्षिपतङ्गानां तिरश्चामपि केशव ।
महादेवप्रपन्नानां न भयं विद्यते क्वचित् ॥ ६९
एवमेव महादेवं भक्ता ये मानवा भुवि ।
न ते संसारवशगा इति मे निश्चिता मतिः ।
ततः कृष्णोऽब्रवीद्वाक्यं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ७०
विष्णुरुवाच ।

आदित्यचन्द्रावनिलानलौ च
द्यौर्भूमिरापो वसवोऽथ विश्वे ।
धाताऽर्यमा शुक्रबृहस्पती च
रुद्राः ससाध्या वरुणोऽथ गोपः ॥ ७१
ब्रह्मा शक्रो मारुतो ब्रह्म सत्यं
वेदा यज्ञा दक्षिणा वेदवाहाः ।

त्प्रधानाः कुरवोऽन्तानि शरणाकुरवस्तान् । शु विशरणेऽस्मा-
द्भावे ल्युः ॥ ५६ ॥ सास्त्रलादाविले ईक्षणे यस्य ॥ ५७ ॥
ईश्वरो विष्णुः ॥ ६० ॥ कूलानि गृहतटाकादीनि ॥ ६७ ॥
आत्मना चित्तेन ॥ ६८ ॥ आदित्यचन्द्रावित्यादिसर्वे सर्वा-
न्जातं विद्दीति सप्तमस्थेनान्वयः ॥ ७१ ॥

सोमो यथा यच्च हव्यं हविश्च
 रक्षा दीक्षा संयमा ये च केचित् ॥ ७२
 स्वाहा वौषट् ब्राह्मणाः सौरभेयी
 धर्मं चाय्यं कालचक्रं बलं च ।
 यशो दमो बुद्धिमतां स्थितिश्च
 शुभाशुभं ये मुनयश्च सप्त ॥ ७३
 अय्या बुद्धिर्मनसा दर्शने च
 स्पर्शश्चाय्यः कर्मणां या च सिद्धिः ।
 गणा देवानामूष्मपाः सोमपाश्च
 लेखाः सुयामास्तुपिता ब्रह्मकायाः ॥७४
 आभासुरा गन्धपा धूमपाश्च
 वाचा विरुद्धाश्च मनोविरुद्धाः ।
 शुद्धाश्च निर्माणरताश्च देवाः
 स्पर्शाशना दर्शपा आज्यपाश्च ॥ ७५
 चिन्त्यद्योता ये च देवेषु मुख्या
 ये चाप्यन्ये देवताश्चाजमीढ ।
 सुपर्णगन्धर्वपिशाचदानवा
 यक्षास्तथा चारणपन्नगाश्च ॥ ७६
 स्थूलं सूक्ष्मं मृदु चाप्यसूक्ष्मं
 दुःखं सुखं दुःखमनन्तरं च ।
 साङ्ख्यं योगं तत्पराणां परं च

शर्वाज्ञातं विद्धि यत्कीर्तितं मे ॥ ७७
 तत्संभूता भूतकृतो वरेण्याः
 सर्वे देवा भुवनस्यास्य गोपाः ।
 आविश्येमां धरणीं येऽभ्यरक्षन्
 पुरातनीं तस्य देवस्य सृष्टिम् ॥ ७८
 विचिन्वन्तस्तपसा तत्स्थवीयः
 किञ्चित्त्वं प्राणहेतोर्नतोस्मि ।
 ददातु वेदः स वरानिहेष्टा-
 नभिष्टुतो नः प्रभुरव्ययः सदा ॥ ७९
 इमं स्तवं सन्नियतेन्द्रियश्च
 भूत्वा शुचिर्यः पुरुषः पठेत ।
 अभययोगो नियतो मासमेकं
 संप्राप्तुयादश्वमेधे फलं यत् ॥ ८०
 वेदान्कृत्स्नान्ब्राह्मणः प्राप्तुयात्तु
 जयेन्नृपः पार्थ महीं च कृत्स्नाम् ।
 वैश्यो लाभं प्राप्तुयान्नैपुणं च
 शूद्रो गतिं प्रेत्य तथा सुखं च ॥ ८१
 स्तवराजमिमं कृत्वा रुद्राय दधिरे मनः ।
 सर्वदोषापहं पुण्यं पवित्रं च यशस्विनः ॥ ८२
 यावन्त्यस्य शरीरेषु रोमकूपाणि भारत ।
 तावन्त्यब्दसहस्राणि स्वर्गे वसति मानवः ॥ ८३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति स्त्रीस्वभावाप्रदर्शनाय दृष्टान्ततयाऽष्टावक्रोपाख्यानकथनारम्भः ॥ १ ॥ अष्टावक्रेण भार्यात्वाय वदान्यं प्रति कन्यायाचनम् ॥ २ ॥ तथा वदान्यनियोगादुत्तरदिगन्तगमनम् ॥ ३ ॥ तथोत्तरदिगभिमानिन्या जरतीरूप धारिण्या संवादः ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

यदिदं सहधर्मेति प्रोच्यते भरतर्षभ ।
 पाणिग्रहणकाले तु स्त्रीणामेतत्कथं स्मृतम् ॥ १
 आर्य एष भवेद्धर्मः प्राजापत्योऽथवाऽसुरः ।

उपनिषत् । ग्राधान्यात्सृष्टकीर्तनम् । वेदवाहा वेदपाठकाः ॥७२
 वाचाविरुद्धाः वाङ्मयमनशीलाः । निर्माणं अनेकधाभवनें योगे-
 नानेकशरीरधारणं तत्र रताः ॥ ७५ ॥ चिन्त्यद्योताः संक-
 लिप्तमात्रं वस्तु येषां सद्यः पुरतः प्रकाशते तादृशाः ॥ ७७ ॥
 एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

यदेतत्सहधर्मेति पूर्वमुक्तं महर्षिभिः ॥ २
 संदेहः सुमहानेष विरुद्ध इति मे मतिः ।
 इह यः सहधर्मो वै प्रेत्यायं विहितः क्वनु ॥ ३
 स्वर्गो मृतानां भवति सहधर्मः पितामह ।

सहोभौ चरतां धर्मं क्षौमे वसानौ जायापती अग्निमादधी-
 यातामिति धर्मपत्नीसाहित्यं शास्त्रे दृश्यमानमाक्षिपति यदिद-
 मिति । पाणिग्रहणात्प्राक्सहित्याभावात्सहोभाविति वाक्यं
 व्याकुप्येतेति भावः ॥ १ ॥ इहैव साहित्यं दंपत्योर्दृश्यते पर-
 लोके तयोः साहित्यं क्वनु । न कापीत्यर्थः ॥ ३ ॥

पूर्वमेकस्तु प्रियते कचैकस्तिष्ठते वद ॥ ४
 नानाधर्मफलोपेता नानाकर्मनिवासिताः ।
 नानानिरयनिष्ठान्ता मानुषा ब्रह्मो यदा ॥ ५
 अनृताः स्त्रिय इत्येवं सूत्रकारो व्यवस्यति ।
 यदाऽनृताः स्त्रियस्तात सहधर्मः कुतः स्मृतः ॥ ६
 अनृताः स्त्रिय इत्येवं वेदेष्वपि हि पठ्यते ।
 धर्मो यः पूर्विको दृष्ट उपचारः क्रियाविधिः ॥ ७
 गह्वरं प्रतिभात्येतन्मम चिन्तयतोऽनिशम् ।
 निःसंदेहमिदं सर्वं पितामह यथाश्रुति ॥ ८
 यदैतद्यादृशं चैतद्यथा चैतत्प्रवर्तितम् ।
 निखिलेन महाप्राज्ञ भवानेतद्ब्रवीतु मे ॥ ९
 भीष्म उवाच ।
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 अष्टावक्रस्य संवादं दिशया सह भारत ॥ १०
 निर्वेष्टुकामस्तु पुरा अष्टावक्रो महातपाः ।
 ऋषेरथ वदान्यस्य वत्रे कन्यां महात्मनः ॥ ११
 सुप्रभां नाम वै नाम्ना रूपेणाप्रतिमां भुवि ।
 गुणप्रभावशीलेन चारित्र्येण च शोभनाम् ॥ १२
 सा तस्यर्षेर्मनो दृष्टा जहार शुभलोचना ।
 वनराजी यथा चित्रा वसन्ते कुसुमाञ्चिता ॥ १३
 ऋषिस्तमाह देया मे सुता तुभ्यं हि तच्छृणु १४
 'अनन्यस्त्रीजनः प्राज्ञो ह्यप्रवासी प्रियंवदः ।
 सुरूपः संमतो वीरः शीलवान्भोगभुक्छुचिः ॥ १५
 दारानुमतयज्ञश्च सुनक्षत्रामथोद्वहेत् ।
 सभृत्यः स्वजनोपेत इह मेत्य च मोदते ॥ १६
 गच्छ तावदिशं पुण्यामुत्तरां द्रक्ष्यसे ततः ॥ १७
 अष्टावक्र उवाच ।
 किं द्रष्टव्यं मया तत्र वक्तुमर्हति मे भवान् ।
 तथेदानीं मया कार्यं यथा वक्ष्यति मां भवान् ॥ १८
 वदान्य उवाच ।
 धनदं समतिक्रम्य हिमवन्तं च पर्वतम् ।

सूत्रकारो धर्मप्रवक्ता । अनृतं साहसं माया मूर्खत्वमतिलोभतेति स्त्रीधर्मानाह ॥ ६ ॥ गह्वरं गहनं दुर्बोधमित्यर्थः ॥ ८ ॥ दिशया दिग्भिमानीदेवतया ॥ १० ॥ निर्वेष्टुकामः दारसं-
 ग्रहार्थं ॥ ११ ॥ तालैः कांस्यमयैर्वाद्यभाण्डैः । शंपातालैः

रुद्रस्यायतनं दृष्ट्वा सिद्धचारणसेवितम् ॥ १९
 संहृष्टैः पार्षदैर्जुष्टं नृत्यद्भिविधाननैः ।
 दिव्याङ्गरागैः पैशाचैरन्यैर्नानाविधैः प्रभोः ॥ २०
 पाणितालसुतालैश्च शंपातालैः समैस्तथा ।
 संप्रहृष्टैः प्रनृत्यद्भिः शर्वस्तत्र निषेव्यते ॥ २१
 इष्टं किल गिरौ स्थानं तद्विव्यमिति शुश्रुम ।
 नित्यं संनिहितो देवस्तथा ते पार्षदाः स्मृताः ॥ २२
 तत्र देव्या तपस्तप्तं शंकरार्थं सुदुश्चरम् ।
 अतस्तदिष्टं देवस्य तथोमाया इति श्रुतिः ॥ २३
 पूर्वं तत्र महापार्श्वे देवस्योत्तरतस्तथा ॥
 ऋतवः कालरात्रिश्च ये दिव्या ये च मानुषाः ॥ २४
 देवं चोपासते सर्वे रूपिणः किल तत्र ह ।
 तदतिक्रम्य भवनं त्वया यातव्यमेव हि ॥ २५
 ततो नीलं वनोद्देशं द्रक्ष्यसे मेघसन्निभम् ।
 रमणीयं मनोग्राहि तत्र वै द्रक्ष्यसे स्त्रियम् ॥ २६
 तपस्विनीं महाभागां दृष्ट्वा दीक्षामनुष्ठिताम् ।
 द्रष्टव्या सा त्वया तत्र संपूज्या चैव यत्नतः ॥ २७
 तां दृष्ट्वा विनिवृत्तस्त्वं ततः पाणिं ग्रहीष्यसि ।
 यद्येष समयः सर्वः साध्यतां तत्र गम्यताम् ॥ २८
 अष्टावक्र उवाच ।
 तथाऽस्तु साधयिष्यामि तत्र यास्याम्यसंशयम् ।
 यत्र त्वं वदसे साधो भवान्भवतु सत्यवाक् ॥ २९
 भीष्म उवाच ।
 ततोऽगच्छत्स भगवानुत्तरामुत्तरां दिशम् ।
 हिमवन्तं गिरिश्रेष्ठं सिद्धचारणसेवितम् ॥ ३०
 स गत्वा द्विजशार्दूलो हिमवन्तं महागिरिम् ।
 अभ्यगच्छन्नदीं पुण्यां बाहुदां पुण्यदायिनीम् ३१
 अशोके विमले तीर्थे स्नात्वा वै तर्प्य देवताः ।
 तत्र वासाय शयने कौशे सुखमुवास ह ॥ ३२
 ततो रात्र्यां व्यतीतायां प्रातरुत्थाय स द्विजः ।
 स्नात्वा प्रादुश्चकारार्पिं हुत्वा चैवं विधानतः ॥ ३३

विशुद्धचित्तचपलैर्भ्रमणादिघटितैः गीतनृत्यक्रियामानविशेषैः ।
 समैर्भ्रमणादिरहितैस्तरैव ॥ २५ ॥ महापार्श्वे पर्वते । ततः
 कोपो महान्पार्श्वे इति ट. थ. पाठः । ततः कालो महान्पार्श्वे
 इति थ. पाठः ॥ २४ ॥ उत्तरां श्रेष्ठाम् ॥ ३० ॥

रुद्राणीकूपमासाद्य हृदे तत्र समाश्रयत् ।
 विश्रान्तश्च समुत्थाय कैलासमभितो ययौ ॥३४
 सोऽपश्यत्काञ्चनद्वारं दीप्यमानमिव श्रिया ।
 मन्दाकिनीं च नलिनीं धनदस्य महात्मनः ॥३५
 अथ ते राक्षसाः सर्वे येऽभिरक्षन्ति पद्मिनीम् ।
 प्रत्युत्थिता भगवन्तं माणिभद्रपुरोगमाः ॥ ३६
 स तान्प्रत्यर्चयामास राक्षसान्भीमविक्रमान् ।
 निवेदयत् मां क्षिप्रं धनदायेति चाब्रवीत् ॥ ३७
 ते राक्षसास्तथा राजन्भगवन्तमथाब्रुवन् ।
 असौ वैश्रवणो राजा स्वयमायाति तेऽन्तिकम् ३८
 विदितो भगवानस्य कार्यमागमनस्य यत् ।
 पश्येन्नं त्वं महाभागं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ ३९
 ततो वैश्रवणोऽभ्येत्य अष्टावक्रमनिन्दितम् ।
 विधिवत्कुशलं पृष्ट्वा ततो ब्रह्मर्षिमब्रवीत् ॥ ४०
 सुखं प्राप्तो भवान्कच्चित्किवा मत्तश्चिकीर्षति ।
 ब्रूहि सर्वं करिष्यामि यन्मां वक्ष्यसि वै द्विज ४१
 भवनं प्रविश त्वं मे यथाकामं द्विजोत्तम ।
 सत्कृतः कृतकार्यश्च भवान्यास्यत्यविघ्नतः ॥ ४२
 प्राविशद्भवनं स्वं वै गृहीत्वा तं द्विजोत्तमम् ।
 आसनं स्वं ददौ चैव पाद्यमर्घ्यं तथैव च ॥ ४३
 अथोपविष्टयोस्तत्र माणिभद्रपुरोगमाः ।
 निषेदुस्तत्र कौबेरा यक्षगन्धर्वकिन्नराः ॥ ४४
 ततस्तेषां निषण्णानां धनदो वाक्यमब्रवीत् ।
 भवच्छन्दं समाज्ञाय नृत्येन्नप्सरोगणाः ॥ ४५
 आतिथ्यं परमं कार्यं शुश्रूषा भवतस्तथा ।
 संवर्ततामित्युवाच मुनिर्मधुरया गिरा ॥ ४६
 यथोर्वरा मिश्रकेशी रम्भा चैवोर्वशी तथा ।
 अलम्बुसा घृताची च चित्रा चित्राङ्गदारुचिः ॥
 मनोहरा सुकेशी च सुमुखी हासिनी प्रभा ।
 विद्युता प्रशमी दान्ता विद्योता रतिरेव च ॥४८
 एताश्चान्याश्च वै बह्व्यः प्रनृत्ताप्सरसः शुभाः ।

अवादयंश्च गन्धर्वा वाद्यानि विविधानि च ॥४९
 अथ प्रवृत्ते गान्धर्वे दिव्ये ऋषिरुपाविशत् ।
 दिव्यं संवत्सरं तत्रारमतैष महातपाः ॥ ५०
 ततो वैश्रवणो राजा भगवन्तमुवाच ह ।
 साग्रः संवत्सरो यातो विप्रेह तव पश्यतः ॥५१
 हार्योऽयं विषयो ब्रह्मन्गान्धर्वो नाम नामतः ।
 छन्दतो वर्ततां विप्र यथा वदति वा भवान् ५२
 अतिथिः पूजनीयस्त्वमिदं च भवतो गृहम् ।
 सर्वमाज्ञाप्यतामाशु परवन्तो वयं त्वयि ॥ ५३
 अथ वैश्रवणं प्रीतो भगवान्प्रत्यभापत् ।
 अर्चितोस्मि यथान्यायं गमिष्यामि धनेधर ॥५४
 प्रीतोस्मि सदृशं चैव तव सर्वं धनाधिप ।
 तव प्रसादान्नगवन्महर्षेश्च महात्मनः ।
 नियोगादद्य यास्यामि वृद्धिमानृद्धिमान्भव ॥५५
 अथ निष्क्रम्य भगवान्प्रययावुत्तरामुखः ।
 'कैलासे शंकरावासमभिवीक्ष्य प्रणम्य च ॥ ५६
 गौरीशं शंकरं दान्तं शरणागतवत्सलम् ।
 गङ्गाधरं गोपतिनं गणावृतमकल्मषम् ॥' ५७
 कैलासं मन्दरं हैमं सर्वाननुचचार ह ।
 तानतीत्य महाशैलान्कैरातं स्थानमुत्तमम् ॥ ५८
 प्रदक्षिणं तथा चक्रे प्रयतः शिरसा नतः ।
 धरणीभवतीर्याथ पूतात्माऽसौ तदाऽभवत् ॥५९
 स तं प्रदक्षिणं कृत्वा निर्यातश्चोत्तरामुखः ।
 समेन भूमिभागेन ययौ प्रीतिपुरस्कृतः ॥ ६०
 ततोऽपरं वनोद्देशं रमणीयमपश्यत् ।
 सर्वर्तुभिर्मूलफलैः पक्षिभिश्च समन्वितैः ।
 रमणीयैर्वनोद्देशैस्तत्र तत्र विभूषितम् ॥ ६१
 तत्राश्रमपदं दिव्यं ददर्श भगवानथ ॥ ६२
 शैलांश्च विविधाकारान्काञ्चनात्नभूपितान् ।
 मणिभूमौ निविष्टाश्च पुष्करिण्यस्तथैव च ॥ ६३
 अन्यान्यपि सुरम्याणि ददर्श सुबहून्यथ ।

भवच्छन्दं भवदिच्छाम् ॥ ४५ ॥ हार्यः हरतीति हार्यः ॥५२॥
 भगवान् अष्टावक्रः ॥ ५४ ॥ वृद्धिरुपचयस्तद्दान् । ऋद्धिः
 संपत् तद्दान् ॥ ५५ ॥ कैरातं किरातवैवधारिणो महादेवस्य

संवन्धि ॥ ५८ ॥ धरणीभवतीर्येत्यनेनाकाशमार्गेणाष्टावक्रो
 गच्छतीति गम्यते ॥ ५९ ॥

भृशं तस्य मनो रेमे महर्षेर्भावितात्मनः ॥ ६४
 स तत्र काञ्चनं दिव्यं सर्वरत्नमयं गृहम् ।
 ददर्शाद्भुतसंकाशं धनदस्य गृहाद्वरम् ॥ ६५
 महान्तो यत्र विविधा मणिकाञ्चनपर्वताः ।
 विमानानि च रम्याणि रत्नानि विविधानि च ६६
 मन्दारपुष्पैः संकीर्णा तथा मन्दाकिनीं नदीम् ।
 स्वयंप्रभाश्च मणयो वज्रैर्भूमिश्च भूषिता ॥ ६७
 नानाविधैश्च भवनैर्विचित्रमणितोरणैः ।
 मुक्ताजालविनिश्चितैर्मणिरत्नविभूषितैः ॥ ६८
 मनोदृष्टिहरै रम्यैः सर्वतः संवृतं शुभैः ।
 ऋषिभिश्चावृतं तत्र आश्रमं तं मनोहरम् ॥ ६९
 ततस्तस्याभवच्चिन्ता कुत्र वासो भवेदिति ।
 अथ द्वारं समभितो गत्वा स्थित्वा ततोऽब्रवीत् ॥
 अतिथिं समनुप्राप्तमभिजानन्तु येऽत्र वै ॥ ७१
 अथ कन्याः परिवृता गृहात्तस्माद्विनिर्गताः ।
 नानारूपाः सप्त विभो कन्याः सर्वा मनोहराः ७२
 यांयामपश्यत्कन्यां वै सासा तस्य मनोऽहरत् ।
 न च शक्तो वारयितुं मनोऽस्याथावसीदति ।
 ततो धृतिः समुत्पन्ना तस्य विप्रस्य धीमतः ७३
 अथ तं प्रमदाः प्राहुर्भगवान्प्रविशत्विति ।
 स च तासां सुरूपेण तस्यैव भवनस्य च ।
 कौतूहलं समाविष्टः प्रविवेश गृहं द्विजः ॥ ७४
 तत्रापश्यजरायुक्तामरजोम्बरधारिणीम् ।
 वृद्धां पर्यङ्कमासीनां सर्वाभरणभूषिताम् ॥ ७५
 स्वस्तीति तेन चैवोक्ता सा स्त्री प्रत्यवदत्तदा ।
 प्रत्युत्थाय च तं विप्रमास्यतामित्युवाच ह ॥ ७६
 अष्टावक्र उवाच ।
 सर्वाः स्वानालयान्यान्तु एका मामुपतिष्ठतु ।
 प्रज्ञाता या प्रशान्ता या शेषा गच्छन्तु च्छन्दतः ॥
 ततः प्रदक्षिणीकृत्य कन्यास्तास्तमृषिं तदा ।
 निश्चक्रमुर्गृहात्तस्मात्सा वृद्धाऽथ व्यतिष्ठत ।

सप्त इतरदिग्देवताः ॥ ७२ ॥ उत्तराधिष्ठात्री तु देवता
 मुख्याऽष्टमी सैव जरायुक्ता ॥ ७५ ॥ प्रज्ञाता अत्यन्तं ज्ञान-
 वती । प्रशान्ता निर्जितचिन्ता ॥ ७७ ॥ जुगूह आलिङ्गितवती
 ॥ ८२ ॥ ब्रह्मन्नकामतोऽन्यास्तीति झ. पाठः । तत्र अकामतो-

‘तया संपूजितस्तत्र शयने चापि निर्मले ॥’ ७८
 अथ तां संविशन्प्राह शयने भास्वरे तदा ।
 त्वयाऽपि सुप्यतां भद्रे रजनी ह्यतिवर्तते ॥ ७९
 संलापात्तेन विप्रेण तथा सा तत्र भाषिता ।
 द्वितीये शयने दिव्ये संविवेश महाप्रभे ॥ ८०
 अथ सा वेपमानाङ्गी निमित्तं शीतजं तदा ।
 व्यपदिश्य महर्षेर्वै शयनं व्यवरोहत ॥ ८१
 स्वागतेनागतां तां तु भगवानभ्यभाषत ।
 सा जुगूह भुजाभ्यां तु ऋषिं प्रीत्या नरर्षभ ॥ ८२
 निर्विकारमृषिं चापि काष्ठकुड्योपमं तदा ।
 दुःखिता प्रेक्ष्य संजल्पमकार्षीद्विषाणा सह ॥ ८३
 ब्रह्मन्नकामकरोस्ति स्त्रीणां पुरुषतो धृतिः ।
 कामेन मोहिता चाहं त्वां भजन्तीं भजस्व माम् ८४
 प्रहृष्टो भव विप्रर्षे समागच्छ मया सह ।
 उपगूह च मां विप्र कामार्ताऽहं भृशं त्वयि ॥ ८५
 एतद्वि तव धर्मात्मस्तपसः पूज्यते फलम् ।
 प्रार्थितं दर्शनादेव भजमानां भजस्व माम् ॥ ८६
 सन्न चेदं धनं सर्वं यच्चान्यदपि पश्यसि ।
 प्रभुस्त्वं भव सर्वत्र मयि चैव न संशयः ॥ ८७
 सर्वान्कामान्विधास्यामि रमस्व सहितो मया ।
 रमणीये वने विप्र सर्वकामफलप्रदे ॥ ८८
 त्वद्दशाऽहं भविष्यामि रंस्वसे च मया सह ।
 सर्वान्कामानुपाश्रीमो ये दिव्या ये च मानुषाः ८९
 नातः परं हि नारीणां विद्यते च कदाचन ।
 यथा पुरुषसंसर्गः परमेतद्वि नः फलम् ॥ ९०
 आत्मच्छन्देन वर्तन्ते नार्यो मन्मथचोदिताः ।
 न च दहन्ति गच्छन्त्यः सुतप्तैरपि पांसुभिः ॥ ९१
 अष्टावक्र उवाच ।
 परदारानहं भद्रे न गच्छेयं कथंचन ।
 दूषितं धर्मशास्त्रैः परदाराभिर्मर्शनम् ॥ ९२
 ‘शुद्धक्षेत्रे ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तमथोच्यते ।

ऽनिच्छातः स्वभावत इत्यर्थः । पुरुषतः पुरुषं प्राप्य स्त्रीणां
 धृतिर्धैर्यमन्या परकीयास्ति । पुंयोगे स्त्रीणां धृतिः स्वकीया
 सर्वथा नास्तीत्यर्थः ॥ ८४ ॥ प्रहृष्टः कामुको भव । उपगूह
 आलिङ्गस्व ॥ ८५ ॥

पुनश्च पातकं दृष्टं विप्रक्षेत्रे विशेषतः ॥ ९३
 भद्रे निर्वेष्टुकामोऽहं तत्रावकिरणं मम ।
 'प्रायश्चित्तं महदतो दारग्रहणपूर्वकम् ॥ ९४
 बीजं न शुद्ध्यते वोढुरन्यथा कृतनिष्कृतेः ।
 मातृतः पितृतः शुद्धो ज्ञेयः पुत्रो यथार्थतः ॥ ९५
 विषयेष्वनभिज्ञोऽहं धर्मार्थं किल संततिः ।
 एवं लोकान्गमिष्यामि पुत्रैरिति न संशयः ॥ ९६
 भद्रे धर्मं विजानीहि ज्ञात्वा चोपरमस्य ह ॥ ९७
 रूपुवाच ।
 नानिलोऽग्निर्न वरुणो न चान्ये त्रिदश द्विज ।
 प्रियाः स्त्रीणां यथा कामो रतिशीला हि योषितः ॥
 सहस्रे किल नारीणां प्राप्येतैका कदाचन ।
 तथा शतसहस्रेषु यदि काचित्पतिव्रता ॥ ९९
 नैता जानन्ति पितरं न कुलं न च मातरम् ।
 न भ्रातृन् च भर्तारं न च पुत्रान्न देवरान् ॥ १००
 लीलायन्त्यः कुलं घ्नन्ति कूलानीव सरिद्धराः ।
 दोषान्सर्वाश्च मत्वाऽऽशु प्रजापतिरभाषत ॥ १०१
 भीष्म उवाच ।

ततः स ऋषिरेकाग्रस्तां स्त्रियं प्रत्यभाषत ।
 आस्यतां रुचितश्छन्दः किञ्च कार्यं ब्रवीहि मे १०२
 सा स्त्री प्रोवाच भगवन्द्रक्ष्यसे देशकालतः ।
 वस तावन्महाभाग कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ १०३
 ब्रह्मर्षिस्तामथोवाच स तथेति युधिष्ठिर ।
 वत्स्येऽहं यावदुत्साहो भवत्या नात्र संशयः ॥ १०४
 अथर्षिरभिसंप्रेक्ष्य स्त्रियं तां जरयाऽर्दिताम् ।
 चिन्तां परमिकां भेजे संतप्त इव चाभवत् ॥ १०५
 यद्यदङ्गं हि सोऽपश्यत्तस्या विप्रर्षभस्तदा ।
 नारमत्तत्रतत्रास्य दृष्टी रूपविरागिता ॥ १०६
 देवतेयं गृहस्यास्य शापात्किन्तु विरूपिता ।
 अस्याश्च कारणं वेत्तुं न युक्तं सहसा मया ॥ १०७
 इति चिन्ताविषक्तस्य तमर्थं ज्ञातुमिच्छतः ।
 व्यगमद्रात्रिशेषः स मनसा व्याकुलेन तु ॥ १०८
 अथ सा स्त्री तथोवाच भगवन्पश्य वै रवेः ।
 रूपं सन्ध्याभ्रसंरक्तं किमुपस्थाप्यतां तव ॥ १०९
 स उवाच ततस्तां स्त्रीं स्नानोदकमिहानय ।
 उपासिष्ये ततः सन्ध्यां वाग्यतो नियतेन्द्रियः ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

उत्तरदिगभिमानिदेवतया परदारत्वशक्त्या स्वभोगमनङ्गीकुर्वाणमष्टावक्रं प्रति जरतीरूपत्यागेन कन्यारूपस्वीकरणपूर्वकं स्वपाणिग्रहणप्रार्थना ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।
 अथ सा स्त्री तमुवाच विप्रमेवं भवत्विति ।
 तैलं दिव्यमुपादाय स्नानशाटीमुपानयत् ॥ १
 अनुज्ञाता च मुनिना सा स्त्री तेन महात्मना ।
 अथास्य तैलेनाङ्गानि सर्वाण्येवाभ्यमृक्षत ॥ २

शनैश्चाच्छादितस्तत्र स्नानशालामुपागमत् ।
 भद्रासनं ततश्चित्रमृषिरन्वगमन्नवम् ॥ ३
 अथोपविष्टश्च यदा तस्मिन्भद्रासने तदा ।
 स्नापयामास शनकैस्तमृषिं सुखहस्तवत् ।
 दिव्यं च विधिवच्चक्रे सोपचारं मुनेस्तदा ॥ ४

अनभिज्ञोऽप्रीतिमान् ॥ ९६ ॥ लीलायन्त्यः लीलां रतिमात्मन
 इच्छन्त्यः । दोषांश्च मन्दान्मन्दासुः प्रजापतिरभाषत इति च.
 पाठः ॥ १०१ ॥ एकाग्रः स्त्रीदोषाननुसंधानः स्त्रियं प्रति
 आस्यतां तूर्णं स्वीयताम् । रुचितः रुचिं प्राप्य छन्दः इच्छा
 भवतीति अभाषत । त्वं रुचिज्ञा मामिच्छसि अहं त्वरुचिज्ञो न
 त्वां स्पृष्टुमिच्छामीति भावः । एवमपि यत्कार्यं कर्तव्यं तव

तन्मे ब्रवीहि ॥ १०२ ॥ द्रक्ष्यसे स्पर्शसुखं ज्ञायसे ॥ १०३ ॥
 रूपे विरागिता वैराग्यवती दृष्टिनारमत् न रेमे ॥ १०६ ॥
 व्यगच्छत्तदहःशेष इति ज्ञ. पाठः ॥ १०८ ॥ पञ्चाशोः
 अध्यायः ॥ ५० ॥

अभ्यमृक्षत अभ्यक्षितवती ॥ २ ॥ शनैश्चोत्सादित इति
 ड. झ. पाठः । तत्र उत्सादितः चालितः ॥ ३ ॥

जलेन मुसुखोष्णेन तस्या हस्तमुखेन च ।
व्यतीतां रजनीं कृत्स्नां नाजानात्स महाव्रतः ॥५
तत उत्थाय स मुनिस्तदा परमविस्मितः ।
पूर्वसां दिशि सूर्यं च सोऽपश्यदुदितं दिवि ॥ ६
‘सन्ध्योपासनमित्येव सर्वपापहरं न मे ।’
तस्य बुद्धिरियं किंतु मोहस्तत्त्वमिदं भवेत् ॥ ७
अथोपास्य सहस्रांशुं किं करोमीत्युवाच ताम् ।
सा चामृतरसप्रख्यं ऋषेरन्नमुपाहरत् ॥ ८
तस्य स्वादुतयाऽन्नस्य न प्रभूतं चकार सः ।
व्यगमच्चाप्यहःशेषं ततः सन्ध्याऽऽगमत्पुनः ॥९
अथ सा स्त्री भगवन्तं सुप्यतामित्यचोदयत् ।
तत्र वै शयने दिव्ये तस्य तस्याश्च कल्पिते ॥१०
[पृथक्चैव तथा सुप्तौ सा स्त्री स च मुनिस्तदा ।
तथाऽर्धरात्रे सा स्त्री तु शयनं तदुपागमत् ॥]११
अष्टावक्र उवाच ।
न भद्रे परदारेषु मनो मे संप्रसजति ।
उत्तिष्ठ भद्रे भद्रं ते स्वापं वै विरमस्व च ॥ १२
भीष्म उवाच ।
सा तदा तेन विभ्रेण तथा धृत्या निवर्तिता ।
स्वतन्त्राऽस्तीत्युवाचर्षिं न धर्मच्छलमस्ति ते ॥१३
अष्टावक्र उवाच ।
नास्ति स्वतन्त्रता स्त्रीणामस्वतन्त्रा हि योषितः ।
प्रजापतिमतं ह्येतन्न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ १४
रुघुवाच ।
वाधते मैथुनं विप्र मम भक्तिं च पश्य वै ।
अधर्मं प्राप्स्यसे विप्र यन्मां त्वं नाभिनन्दसि १५

अष्टावक्र उवाच ।
हरन्ति दोषजातानि नरमिन्द्रियकिंकरम् ।
प्रभवामि सदा धृत्या भद्रे स्वशयनं व्रज ॥ १६
रुघुवाच ।
शिरसा प्रणमे विप्र प्रसादं कर्तुमर्हसि ।
भूमौ निपतमानायाः शरणं भव मेऽनघ ॥ १७
यदि वा दोषजातं त्वं परदारेषु पश्यसि ।
आत्मानं स्पर्शयाम्यद्य पाणिं गृह्णीष्व मे द्विज ॥
न दोषो भविता चैव सत्येनैतद्ब्रवीम्यहम् ।
स्वतन्त्रां मां विजानीहि यो धर्मः सोस्तु वै मयि ।
त्वय्यावेशितचित्ता च स्वतन्त्राऽस्मि भजस्व माम् ॥
अष्टावक्र उवाच ।
स्वतन्त्रा त्वं कथं भद्रे ब्रूहि कारणमत्र वै ।
नास्ति त्रिलोके स्त्री काचिद्या वै स्वातन्त्र्यमर्हति २०
पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ।
‘न दृढामक्षतां मन्ये न चेच्छा त्वयि मेऽनघे २१’
रुघुवाच ।
कौमारं ब्रह्मचर्यं मे कन्यैवास्मि न संशयः ।
पत्नीं कुरुष्व मां विप्र श्रद्धां विजहि मा मम २२
अष्टावक्र उवाच ।
यथा मम तथा तुभ्यं यथा तुभ्यं तथा मम ।
जिज्ञासेयमृषेस्तस्य विघ्नः सत्यं नु किं भवेत् २३
आश्चर्यं परमं हीदं किंतु श्रेयो हि मे भवेत् ।
दिव्याभरणवस्त्रा हि कन्येयं मामुपस्थिता ॥ २४
किं त्वस्याः परमं रूपं जीर्णमासीत्कथं पुनः ।
कन्यारूपमिहाद्यैवं किमिवात्रोत्तरं भवेत् ॥ २५

नाजानात् न ज्ञातवान् ॥५॥ न प्रभूतं चकार पूर्णमिति नाभ्य-
वददित्यर्थः ॥ ६ ॥ स्वयं वै विरमस्व चेति झ. पाठः ॥ १२ ॥
स्वातन्त्र्यान्मम । न तव पारदार्यदोषोऽस्तीत्यर्थः । धर्मच्छलं
परपुरुषप्रलोभनम् । नाधर्मफलमस्ति ते इति ध. पाठः ॥ १३ ॥
नास्तीति अप्रदत्तां लां न कामये इत्यर्थः ॥ १४ ॥ स्पर्श-
यामि ददामि ॥ १८ ॥ स्वतन्त्रामात्मप्रदाने इति शेषः ।
यो धर्मः पाणिग्रहणादिसंस्कारो मयि मन्त्रिमितं सोऽसु ॥ १९ ॥

विजहि मा मा नाशय ॥ २२ ॥ तुभ्यं तव । संगमश्रद्धेत्युभ-
यत्र शेषः । किं तस्य मया कन्यार्थिना प्रार्थितस्य तत्कर्तृका
इयं जिज्ञासा मम परीक्षा किमयं साधुरसाधुर्वेति ॥ २३ ॥
विघ्नलमेवाह आश्चर्यमिति । पूर्वमतिजीर्णत्वेन दृष्टा पुनः
कन्येव दृश्यत इति मायारूपमाश्चर्यम् ॥ २४ ॥ अत्रास्मि-
न्निषये किमुत्तरं श्रेष्ठतरम् । पूर्वपरिग्रहीतस्यात्यागः उत
एतस्याः स्त्रीकारः कर्तव्य इति भावः ॥ २५ ॥

यथा मे परमा शक्तिर्न व्युत्थाने कथंचन । न रोचते हि व्युत्थानं सत्येनासादयाम्यहम् ॥२६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

उत्तरदिगभिमानिदेवतया स्त्रीयप्रार्थनायाः स्त्रीचापलप्रदर्शनाद्यर्थकत्वकथनपूर्वकमष्टावक्रस्य धर्मोपदेशेन स्वगृहप्रतिप्रेषणम् ॥ १ ॥ अष्टावक्रेण वदान्यकन्यापाणिग्रहणेन स्वाश्रमे सुखनिवासः ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

न विभेति कथं सा स्त्री शापाच्च परमद्युतेः ।

कथं निवृत्तो भगवांस्तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ १

भीष्म उवाच ।

अष्टावक्रोऽन्वपृच्छतां रूपं विकृरूपे कथम् ।

न चानृतं ते वक्तव्यं ब्रूहि ब्राह्मणकाम्यया ॥ २

ह्युवाच ।

घावापृथिव्योर्यत्रैषा काम्या ब्राह्मणसत्तम ।

शृणुष्यावहितः सर्वं यदिदं सत्यविक्रम ॥ ३

जिज्ञासेयं प्रयुक्ता मे स्वैर्यं कर्तुं तवानघ ।

अव्युत्थानेन ते लोका जिताः सत्यपराक्रम ॥४

उत्तरां मां दिशं विद्धि दृष्टं स्त्रीचापलं च ते ।

स्थविराणामपि स्त्रीणां वाधते मैथुनज्वरः ॥ ५

‘अविध्वासो न व्यसनी नातिसक्तोऽप्रवासकः ।

विद्वान्मुशीलः पुरुषः सदारः सुखमश्नुते ॥’ ६

तुष्टः पितामहस्तेऽद्य तथा देवाः सवासवाः ॥ ७

सत्त्वं येन च कार्येण संप्राप्तो भगवानिह ।

प्रेषितस्तेन विप्रेण कन्यापित्रा द्विजर्षभ ॥ ८

प्रेषितश्चोपदेशाय तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ ९

‘नितान्तं स्त्री भोगपरा प्रियवादाप्रवासनात् ।

रक्ष्यते चाकुचेलाद्यैरप्रसङ्गानुवर्तनैः ॥ १०

अपर्वस्वनिषिद्धासु रात्रिष्वप्यनृतौ व्रजेत् ।

रात्रौ च नातिनियमो न वै ह्यनियमो भवेत् ॥’ ११

न व्युत्थास्येऽस्याः स्त्रीकारं न करिष्ये । व्युत्थानं धर्मातिक्रमो मम न रोचते किंतु सत्येनासादयाम्यहं दारानिति शेषः । धृत्यैनां साधयाम्यहमिति ध. पाठः ॥ २६ ॥ एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

विकृरूपेऽन्यथान्यथा करोषि । ब्राह्मणकाम्यया ब्राह्मणमान-

क्षेमैर्गमिष्यसि गृहं श्रमश्च न भविष्यति ।

कन्यां प्राप्स्यसि तां विप्र पुत्रिणी च भविष्यति १२

काम्यया पृष्टवांस्त्वं मां ततो व्याहृतमुत्तरम् ।

अनतिक्रमणीया सा कृत्स्नैर्लोकैस्त्रिभिः सदा ॥१३

गच्छस्व कृतकृत्यस्त्वं किं वाऽन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ।

यावद्ब्रवीमि विप्रर्षे अष्टावक्र यथातथम् ॥ १४

ऋषिणा प्रसादिता चास्मि तव हेतोर्द्विजर्षभ ।

तस्य संमाननार्थं मे त्वयि वाक्यं प्रभाषितम् ॥१५

भीष्म उवाच ।

श्रुत्वा तु वचनं तस्याः स विप्रः प्राञ्जलिः स्थितः ।

अनुज्ञातस्तया चापि स्वगृहं पुनराव्रजत् ॥ १६

गृहमागत्य विश्रान्तः स्वजनं परिपृच्छथ च ।

अभ्यगच्छच्च तं विप्रं न्यायतः कुरुनन्दन ॥ १७

पृष्टश्च तेन विप्रेण दृष्टं त्वेतन्निदर्शनम् ।

प्राह विप्रं तदा विप्रः सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥१८

भवताऽहमनुज्ञातः प्रास्थितो गन्धमादनम् ।

तस्य चोत्तरतो देशे दृष्टं मे दैवतं महत् ॥ १९

तया चाहमनुज्ञातो भवांश्चापि प्रकीर्तितः ।

श्रावितश्चापि तद्वाक्यं गृहं चाभ्यागतः प्रभो ॥२०

तमुवाच तदा विप्रः सुतां प्रतिगृहाण मे ।

नक्षत्रतिथिसंयोगे पात्रं हि परमं भवान् ॥ २१

भीष्म उवाच ।

अष्टावक्रस्तथेत्युक्त्वा प्रतिगृह्य च तां प्रभो ।

कन्यां परमधर्मात्मा प्रीतिमांश्चाभवत्तदा ॥ २२

लिप्सया ॥ २ ॥ घावापृथिव्योः दिशि पृथिव्यां च यत्र स्थीयते तत्र एषा काम्या स्त्रीपुंसयोः अन्योन्याभिलाषरूपा इच्छास्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ मे मया ॥ ४ ॥ तत्कार्यं ज्ञापयामीति शेषः ॥ ८ ॥ सा काम्याऽनतिक्रमणीया ॥ १३ ॥ ऋषिणा वदान्येन ॥ १५ ॥ द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

कन्यां तां प्रतिगृह्यैव भार्यां परमशोभनाम् । उवास मुदितस्तत्र स्वाश्रमे विगतज्वरः ॥ २३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति ऋष्यादीनां वियोनिजत्वेपि तपोत्रियादीनामेव माहात्म्यप्रयोजकत्वे निदर्शनतया तादृशानां संभवप्रकारादिकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

वैश्ययोऽन्यां समुत्पन्नाः शूद्रयोऽन्यां तथैव च ।
 ब्रह्मर्षय इति प्रोक्ताः पुराणा द्विजसत्तमाः ॥ १
 कथमेतन्महाराज तत्त्वं शंसितुमर्हसि ।
 विरुद्धमिह पश्यामि वियोनौ ब्राह्मणो भवेत् ॥ २
 भीष्म उवाच ।
 अलं कौतूहलेनात्र निबोध त्वं युधिष्ठिर ।
 शुभेतरं शुभं वाऽपि न चिन्तयितुमर्हसि ॥ ३
 ईशन्त्यात्मन इत्येते गतिश्रेष्ठां न सज्जते ।
 ब्रह्मभूयांस इत्येव ऋषयः श्रुतिचोदिताः ॥ ४
 निन्द्या न चैते राजेन्द्र प्रमाणं हि प्रमाणिनाम् ।
 लोकोऽनुमन्यते चैतान्प्रमाणं ह्यत्र वै तपः ॥ ५
 एवं महात्मभिस्तात तपोज्ञानसमन्वितैः ।
 प्रवर्तितानि कार्याणि प्रमाणान्येव सत्तम ॥ ६
 भार्याश्चतस्रो राजेन्द्र ब्राह्मणस्य स्वधर्मतः ।
 ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या शूद्रा च भरतर्षभ ॥ ७
 राज्ञां तु क्षत्रिया वैश्या शूद्रा च भरतर्षभ ।
 वैश्यस्य वैश्या विहिता शूद्रा च भरतर्षभ ॥ ८
 शूद्रस्यैका स्मृता भार्या प्रतिलोमे तु संकरः ।
 शूद्रायास्तु नरश्रेष्ठ चत्वारः पतयः स्मृताः ॥ ९
 वर्णोत्तमायास्तु पतिः सवर्णस्त्वेक एव सः ।
 द्वौ क्षत्रियाया विहितौ ब्राह्मणः क्षत्रियस्तथा १०
 वैश्यायास्तु नरश्रेष्ठ विहिताः पतयस्त्रयः ।
 सवर्णः क्षत्रियश्चैव ब्राह्मणश्च विशांपते ॥ ११
 एवंविधमनुस्मृत्य ततस्ते ऋषिभिः पुरा ।
 उत्पादिता महात्मानः पुत्रा ब्रह्मर्षयः पुरा ॥ १२
 पुराणाभ्यामृषिभ्यां तु मित्रेण वरुणेन च ।

वसिष्ठोऽथ तथाऽगस्त्यो बर्हिषव्यस्तथैव च ॥ १३
 कक्षीवानार्ष्टिषेणश्च पुरुषः कप एव च ।
 मामतेयस्य वै पुत्रा गौतमश्चात्मजाः स्मृताः १४
 वत्सप्रियश्च भगवान्स्थूलरश्मिस्तथाक्षणिः ।
 गौतमस्यैव तनया ये दास्यां जनिता ह्युत ॥ १५
 कपिञ्जलादो ब्रह्मर्षिश्चाण्डाल्यामुदपद्यत ।
 वैनतेयस्तथा पक्षी तुर्यायां च वसिष्ठतः ॥ १६
 प्रसादाच्च वसिष्ठस्य शुक्लाभ्युपगमेन च ।
 अदृश्यन्त्याः पिता वैश्यो नाम्ना चित्रमुखः पुरा ।
 ब्राह्मणत्वमनुप्राप्तो ब्रह्मर्षित्वं च कौरव ॥ १७
 वैश्यश्चित्रमुखः कन्यां वसिष्ठतनयस्य वै ।
 शुभां प्रादाद्यतो जातो ब्रह्मर्षिस्तु पराशरः ॥ १८
 तथैव दाशकन्यायां सत्यवत्यां महानृपिः ।
 पराशरात्प्रसूतश्च व्यासो योगमयो मुनिः ॥ १९
 विभण्डकस्य मृग्यां च तपोयोगात्मको मुनिः ।
 ऋश्यशृङ्गः समुत्पन्नो ब्रह्मचारी महायशाः ॥ २०
 शाङ्गर्यां च मन्दपालस्य चत्वारो ब्रह्मवादिनः ।
 जाता ब्रह्मर्षयः पुण्या यैः स्तुतो हव्यवाहनः ॥ २१
 द्रोणश्च सत्त्वमित्रश्च सारिसृक्श्च बुद्धिमान् ।
 जरितारिश्च विख्यातश्चत्वारः सूर्यसन्निभाः ॥ २२
 महर्षेः कालवृक्षस्य शकुन्त्यामेव जज्ञिवान् ।
 हिरण्यहस्तो भगवान्महर्षिः काश्चनप्रभः ॥ २३
 पावकात्तात संभूता मनसा च महर्षयः ।
 पितामहस्य राजेन्द्र पुलस्त्यपुलहादयः ॥ २४
 सावर्ण्यश्चापि राजर्षिः सवर्णायामजायत ।
 मृण्मय्यां भरतश्रेष्ठ आदित्येन विवस्वता ॥ २५
 शाण्डिल्यश्चाग्नितो जातः कश्यपस्याग्रजः प्रभुः ।

* एतदादिसप्ताध्याया दाक्षिणात्यकोशेष्वेव दृश्यन्ते ।

शरद्वतः शरस्तम्बात्कृपश्च कृपया सह ॥ २६
 पद्माच्च जज्ञे राजेन्द्र सोमपस्य महात्मनः ।
 रेणुश्च रेणुका चैव राममाता यशस्विनी ॥ २७
 यमुनायाः समुद्भूतः सोमकेन महात्मना ।
 अर्कदन्तो महानृपिः प्रथितः पृथिवीतले ॥ २८
 अग्रेराहवनीयाच्च द्रुपदस्येन्द्रवर्चसः ।
 धृष्टद्युम्नश्च संभूतो वेद्यां कृष्णा च भारत ॥ २९
 व्याघ्रयोण्यां ततो जाता वसिष्ठस्य महात्मनः ।
 एकोनविंशतिः पुत्राः ख्याता व्याघ्रपदादयः ३०
 मन्धश्च वादलोमश्च जावालिश्च महानृपिः ।
 मन्युश्चैवोपमन्युश्च सेतुकर्णस्तथैव च ।
 एते चान्ये च विख्याताः पृथिव्यां गोत्रतां गताः ॥
 विश्वकाशस्य राजपरैरैवाकोस्तु महात्मनः ।
 वालाश्वो नाम पुत्रोऽभूच्छिखां भिच्वा विनिस्सृतः
 मान्धाता चैव राजर्षिर्युवनाश्वेन धीमता ।

स्वयं धृतोऽथ गर्भेण दिव्यास्त्रवलसंयुतः ॥ ३३
 गौरिकश्चापि राजर्षिश्चक्रवर्ती महायशाः ।
 बाहुदायां समुत्पन्नो नद्यां राज्ञासुबाहुना ॥ ३४
 भूमेश्च पुत्रो नरकः संवर्तथैव पुष्कलः ।
 अद्भिश्चैव महातेजा ऋषिर्गाण्योऽभ्यजायत ॥ ३५
 एते चान्ये च बहवो राजन्या ब्राह्मणास्तथा ।
 प्रभावेनाभिसंभूता महर्षीणां महात्मनाम् ।
 नासाध्यं तपसा तेषां विद्ययाऽऽत्मगुणैः परैः ॥ ३६
 अस्मिन्नर्थे च मनुना गीतः श्लोको नराधिप ।
 धर्मं प्रणयता राजस्तं निबोध युधिष्ठिर ॥ ३७
 ऋषीणां च नदीनां च साधूनां च महात्मनाम् ।
 प्रभवो नाधिगन्तव्यः स्त्रीणां दुश्चरितस्य च ॥ ३८
 तन्नात्र चिन्ता कर्तव्या महर्षीणां समुद्भवे ।
 यथा सर्वगतो ह्यग्निस्तथा तेजो महात्मसु ॥ ३९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अमुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति युगचतुष्टयधर्मादिप्रतिपादकनारदमार्कण्डेयसंवादानुवादः ॥ १ ॥

‘युधिष्ठिर उवाच ।

पुत्रैः कथं महाराज पुरुषस्तारितो भवेत् ।
 यावन्न लब्धवान्पुत्रमफलः पुरुषो नृप ॥ १
 भीष्म उवाच ।
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 नारदेन पुरा गीतं मार्कण्डेयाय पृच्छते ॥ २
 पर्वतं नारदं चैव असितं देवलं च तम् ।
 आरुण्यं च रैभ्यं च एतानत्रागतानपुरा ॥ ३
 गङ्गायमुनयोर्मध्ये भोगवत्याः समागमे ।
 दृष्ट्वा पूर्वं समासीनान्मार्कण्डेयोऽभ्यगच्छत ॥ ४
 ऋषयस्तु मुनिं दृष्ट्वा समुत्थायोन्मुखाः स्थिताः ।
 अर्चयित्वाऽर्हतो विप्रं किं कुर्म इति चाब्रुवन् ॥ ५
 मार्कण्डेय उवाच ।
 अयं समागमः सद्भिर्बलेनासादितो मया ।
 अत्र प्राप्स्यामि धर्माणामाचारस्य च निश्चयम् ॥ ६

ऋजुः कृतयुगे धर्मस्तस्मिन्धीणे विमुह्यति ।
 युगेयुगे महर्षिभ्यो धर्ममिच्छामि वेदितुम् ॥ ७
 ऋषिभिर्नारदः प्रोक्तो ब्रूहि यत्रास्य संशयः ।
 धर्माधर्मेषु तत्त्वज्ञ त्वं हि ज्ञेत्ता हि संशयान् ॥ ८
 ऋषिभ्योऽनुमतं वाक्यं नियोगान्नारदस्तदा ।
 सर्वधर्मार्थतत्त्वज्ञं मार्कण्डेयं ततोऽब्रवीत् ॥ ९
 दीर्घायो तपसा दीप्त वदेवदेदङ्गतत्ववित् ।
 यत्र ते संशयो ब्रह्मन्समुत्पन्नः स उच्यताम् ॥ १०
 धर्मं लोकोपकारं वा यच्चान्यच्छ्रोतुमिच्छसि ।
 तदहं कथयिष्यामि ब्रूहि त्वं सुमहातपाः ॥ ११
 मार्कण्डेय उवाच ।
 युगेयुगे व्यतीतेऽस्मिन्धर्मसेतुः प्रणश्यति ।
 कथं धर्मञ्चलेनाहं प्राप्नुयामिति मे मतिः ॥ १२
 नारद उवाच ।
 आसीद्धर्मः पुरा विप्र चतुष्पादः कृते युगे ।

ततो ह्यधर्मः कालेन प्रसूतः किञ्चिद्दूनतः ॥ १३
 ततस्त्रेतायुगं नाम प्रवृत्तं धर्मदूषणम् ॥ १४
 तस्मिन्नतीते संप्राप्तं तृतीयं द्वापरं युगम् ।
 तदा धर्मस्य द्रौ पादावधर्मो नाशयिष्यति ॥ १५
 द्वापरे तु परिक्षीणे नन्दिके समुपस्थिते ।
 लोकवृत्तं च धर्मं च उच्यमानं निबोध मे ॥ १६
 चतुर्थं नन्दिकं नाम धर्मः पादावशेषितः ।
 ततः प्रभृति जायन्ते क्षीणप्रज्ञायुषो नराः ।
 क्षीणप्राणधना लोके धर्माचारबहिष्कृताः ॥ १७
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवं विलुलिते धर्मे लोके चाधर्मसंयुते ।
 चातुर्वर्ण्यस्य नियतं हव्यं कव्यं नियच्छति ॥ १८
 नारद उवाच ।
 मन्त्रपूतं सदा हव्यं कव्यं चैव न नश्यति ।
 प्रतिगृह्णन्ति तद्देवा दातुर्न्यायात्प्रयच्छतः ॥ १९
 सत्वयुक्तं च दाता च सर्वान्कामानवाप्नुयात् ।
 अवाप्तकामः स्वर्गे च महीयेत यथेप्सितम् ॥ २०

मार्कण्डेय उवाच ।
 चत्वारो ह्यथ ये वर्णा हव्यं कव्यं प्रदास्यति ।
 मन्त्रहीनमपन्यायं तेषां दत्तं क गच्छति ॥ २१
 नारद उवाच ।
 असुरान्गच्छते दत्तं विप्रै रक्षांसि क्षत्रियैः ।
 वैश्यैः प्रेतानि वै दत्तं शूद्रैर्भूतानि गच्छति ॥ २२
 मार्कण्डेय उवाच ।
 अथ वर्णावरे जाताश्चातुर्वर्ण्योपदेशिनः ।
 दास्यन्ति हव्यकव्यानि तेषां दत्तं क गच्छति ॥ २३
 नारद उवाच ।
 वर्णावराणां भूतानां हव्यकव्यप्रदातृणाम् ।
 नैव देवा न पितरः प्रतिगृह्णन्ति तत्स्वयम् ॥ २४
 यातुधानाः पिशाचाश्च भूता ये चापि नैर्ऋताः ।
 तेषां सा विहिता वृत्तिः पितृदैवतनिर्गताः ॥ २५
 तेषां सर्वप्रदातृणां हव्यकव्यं समाहिताः ।
 यत्प्रयच्छन्ति विधिवत्तद्वै भुञ्जन्ति देवताः ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति कन्यानां प्रदानकालादिप्रतिपादकनारदमार्कण्डेयसंवादानुवादः ॥ १ ॥

‘मार्कण्डेय उवाच ।
 श्रुतं वर्णावरैर्दत्तं हव्यं कव्यं च नारद ।
 संप्रयोगे च पुत्राणां कन्यानां च ब्रवीहि मे ॥ १
 नारद उवाच ।
 कन्याप्रदानं पुत्राणां स्त्रीणां संयोगमेव च ।
 आनुपूर्व्यान्मया सम्यगुच्यमानं निबोध मे ॥ २
 जातमात्रा तु दातव्या कन्यका सदृशे वरे ।
 काले दत्तासु कन्यासु पिता धर्मेण युज्यते ॥ ३
 यस्तु पुष्पवतीं कन्यां बान्धवो न प्रयच्छति ।
 मासिमासि गते बन्धुस्तस्या औण्ड्यमाप्नुते ॥ ४
 यस्तु कन्यां गृहे रुन्ध्याद्भ्राम्यैर्भोगैर्विर्वर्जिताम् ।

अवध्यातः स कन्याया बन्धुः प्राप्नोति भ्रूणहाम् ५
 दूषिता पाणिमात्रेण मृते भर्तारि दारिका ।
 संस्कारं लभते नारी द्वितीये सा पुनः पतौ ॥ ६
 पुनर्भूनाम सा कन्या सपुत्रा हव्यकव्यदा ।
 अदृष्या सा प्रसूतीषु प्रजानां दारकर्मणि ॥ ७
 मार्कण्डेय उवाच ।
 या तु कन्या प्रसूयेत गर्भिणी या तु वा भवेत् ।
 कथं दारक्रियां भूयः सा भवेदपिसत्तम ॥ ८
 नारद उवाच ।
 तत्वार्थनिश्चितं शब्दं कन्यका नयतेऽग्रये ।
 तस्मात्कुर्वन्ति वै भावं कुमार्यस्ता न कन्यकाः ९

नन्दिक इति कलियुगे प्रवर्तमानधर्मैकपादस्य नाम ॥ १६ ॥
 अनु० १३

चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

ब्रह्महत्यात्रिभागेन गर्भाधानविशोधितः ।
 गृहीयात्तां चतुर्भागविशुद्धां सर्जनात्पुनः ॥ १०
 मार्कण्डेय उवाच ।
 कथं कन्यासु ये जाता बन्धूनां दूषिताः सदा ।
 कस्य ते हव्यकव्यानि प्रदास्यन्ति महामुने ॥ ११
 नारद उवाच ।
 कन्यायास्तु पितुः पुत्राः कानीना हव्यकव्यदाः ।
 अन्तर्वह्यास्तु यः पाणिं गृहीयात्स सहोदजः ॥ १२
 मार्कण्डेय उवाच ।
 अथ येनाहितो गर्भः कन्यायां तत्र नारद ।
 कथं पुत्रफलं तस्य भवेदेतत्प्रचक्ष्व मे ॥ १३
 नारद उवाच ।
 धर्माचारेषु ते नित्यं दूषकाः कृतशोधनाः ।
 बीजं च नश्यते तेषां मोघचेष्टा भवन्ति ते ॥ १४
 मार्कण्डेय उवाच ।
 अथ काचिद्भवेत्कन्या क्रीता दत्ता हताऽपि वा ।
 कथं पुत्रकृतं तस्यास्तद्भवेदपिसत्तम ॥ १५

नारद उवाच ।
 क्रीता दत्ता हता चैव या कन्या पाणिवर्जिता ।
 कौमारी नाम सा भार्या प्रसवेदौरसान्मुतान् ।
 न पश्यर्थे शुभा प्रोक्ता तत्कर्मण्यपराजिते ॥ १६
 मार्कण्डेय उवाच ।
 केन मङ्गलकृत्येषु विनियुज्यन्ति कन्यकाः ।
 एतदिच्छामि विज्ञातुं तत्त्वेनेह महामुने ॥ १७
 नारद उवाच ।
 नित्यं निवसते लक्ष्मीः कन्यकासु प्रतिष्ठिता ।
 शोभना शुभयोग्या च पूज्या मङ्गलकर्मसु ॥ १८
 आकरस्थं यथा रत्नं सर्वकामफलोपगम् ।
 तथा कन्या महालक्ष्मीः सर्वलोकस्य मङ्गलम् ॥ १९
 एवं कन्या परा लक्ष्मी रतिस्तोषश्च देहिनाम् ।
 महाकुलानां चारित्रवृत्तेन निकपोपलम् ॥ २०
 आनयित्वा स्वकादूर्णात्कन्यकां यो भजेन्नरः ।
 दातारं हव्यकव्यानां पुत्रकं या प्रसूयति ॥ २१
 साध्वी कुलं वर्धयति साध्वी पुष्टिग्रहे परा ।
 साध्वी लक्ष्मी रतिः साक्षात्प्रतिष्ठा संततिस्तथा २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति स्त्रीणां भार्यात्वेन परिग्रहयोग्यताप्रतिपादकनारदमार्कण्डेयसंवादानुवादः ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 श्रुतं बहुविधं वृत्तं कन्यकानां महामते ।
 इच्छामि योषितां श्रोतुं धर्माधर्मौ परिग्रहे ॥ १
 नारद उवाच ।
 अष्टौ भार्यागमा धर्म्या नराणां दारकर्मणि ।
 प्रेत्येह च हिता यास्तु सपुत्रा हव्यकव्यदाः ॥ २
 साध्वी पाणिगृहीता या कौमारी पाणिवर्जिता ।
 भ्रातृभार्या स्वभार्येति प्रसूयेत्पुत्रमौरसम् ॥ ३

मार्कण्डेय उवाच ।
 त्रयो भार्यागमा ज्ञेया यत्र धर्मो न नश्यति ।
 पञ्चान्याः पश्चिमा ब्रूहि भार्यास्तासां च ये सुताः ४
 नारद उवाच ।
 सगोत्रभार्या क्रीता च परभार्या च कारिता ।
 गतागता च या भार्या आश्रमादाहता च या ॥ ५
 एता भार्यागमाः पञ्च पुनर्भार्या भवन्ति याः ।
 एता भार्या नृणां गम्यास्तत्पुत्रा हव्यकव्यदाः ॥ ६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति सतीनामसतीनां गुणदोषप्रतिपादकनारदमार्कण्डेयसंवादानुवादः ॥ १ ॥

‘मार्कण्डेय उवाच ।

श्रुता भार्याश्च पुत्राश्च विस्तरेण महामुने ।
आश्रमस्थाः कथं नार्यो न दुष्यन्तीति ब्रूहि भो ॥ १
नारद उवाच ।

आश्रमस्थासु नारीषु बान्धवत्वं प्रणश्यति ।
नष्टवंश्या भवन्त्येता बन्धूनामथ भर्तृणाम् ॥ २
परदारा मुक्तदोषास्ता नार्योऽऽश्रमसंस्थिताः ।
स्वयमीशाः स्वदेहानां काम्यास्तद्गतमानसाः ॥ ३
एवं नार्यो न दुष्यन्ति नराणां तत्प्रसूतिषु ।
धर्मपत्न्यो भवन्त्येताः सपुत्रा हव्यकव्यदाः ॥ ४
मार्कण्डेय उवाच ।

परस्य भार्या या पूर्वं मृते भर्तरि या पुनः ।
अन्यं भजति भर्तारं ससुता असुता कथम् ॥ ५
नारद उवाच ।

असुता वा प्रसूता वा गृहस्थानां परस्त्रियः ।
परामृष्टेति ता वर्ज्या धर्माचारेषु दूषिताः ॥ ६
न चासां हव्यकव्यानि प्रतिगृह्णन्ति देवताः ।
यस्तासु जनयेत्पुत्रान्न तैः पुत्रमवाप्नुयात् ॥ ७
मार्कण्डेय उवाच ।

परक्षेत्रेषु यो बीजं चापलाद्विसृजेन्नरः ।
कथं पुत्रफलं तस्य भवेत्तद्वपिसत्तम ॥ ८
नारद उवाच ।

अस्वामिके परक्षेत्रे यो नरो बीजमुत्सृजेत् ।
स्वयंत्रतोऽऽश्रमस्थायां तद्बीजं न विनश्यति ॥ ९
परक्षेत्रेषु यो बीजं नरो दर्पात्समुत्सृजेत् ।
क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजं न बीजी लभते फलम् ॥ १०
नातः परमधर्म्यं चाप्ययशस्यं तथोत्तरम् ।
गर्भादीनां च बहुभिस्ताश्च त्याज्याः समेष्वपि ११
मार्कण्डेय उवाच ।

अथ ये परदारेषु पुत्रा जायन्ति नारद ।
कस्य ते बन्धुदायादा भवन्ति परमद्युते ॥ १२
नारद उवाच ।

परदारेषु जायेते द्वौ पुत्रौ कुण्डगोलकौ ।
जीवत्यथ पतौ कुण्डो मृते भर्तरि गोलकः ॥ १३
ते च जाताः परक्षेत्रे देहिनां प्रेत्य चेह च ।
दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयन्त्यथ दातृणाम् १४
पितृर्हि नरकायैते गोलकस्तु विशेषतः ।
चण्डालतुल्यौ तज्जौ हि परत्रेह च नश्यतः ॥ १५
मार्कण्डेय उवाच ।

कस्य ते गर्हिताः पुत्राः पितृणां हव्यकव्यदाः ।
यस्य क्षेत्रे प्रसूयन्ते यो वा ताञ्जनयेत्सुतान् १६
नारद उवाच ।

क्षेत्रिकस्यैव बीजी च द्वावेतौ निरयं गतौ ।
न रक्षति च यो दारान्परदारान्श्च गच्छति ॥ १७
गर्हितास्ते नरा नित्यं धर्माचारवहिष्कृताः ।
कुण्डो भोक्ता च भोगी च कुत्सिताः पितृदैवतैः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

तथैते गर्हिताः पुत्रा हव्यकव्यानि नारद ।
कस्य नित्यं प्रयच्छन्ति धर्मो वा तेषु किं फलं १९
नारद उवाच ।

यातुधानाः पिशाचाश्च प्रतिगृह्णन्ति तैर्हुतम् ।
हव्यं कव्यं च तैर्दत्तं ये च भूता निशाचराः ॥ २०
मार्कण्डेय उवाच ।

अथ ते राक्षसाः प्रीताः किं प्रयच्छन्ति दातृणाम् ।
किं वा धर्मफलं तेषां भवेत्तद्वपिसत्तम ॥ २१
नारद उवाच ।

न दत्तं नश्यते किञ्चित्सर्वभूतेषु दातृणाम् ।
प्रेत्य चेह च तां पुष्टिमुपाश्रन्ति प्रदायिनः ॥ २२
मार्कण्डेय उवाच ।

अथ गोलककुण्डाभ्यां संततिर्या भविष्यति ।
तयोर्थे बान्धवाः केचित्प्रदास्यन्ति कथं नु तं २३
नारद उवाच ।

साध्वीजाताः सुतास्तेषां तां वृत्तिमनुतिष्ठताम् ।
प्रीणन्ति पितृदैवत्यं हव्यकव्यसमाहिताः ॥ २४

परमं मुक्तदोषास्ता या नार्योऽऽश्रमसंस्थिता इति घ. पाठः

॥ ३ ॥ सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

एवं गोलककुण्डाभ्यां ये च वर्णापदेशिनः ।

हव्यं कव्यं च शुद्धानां प्रतिगृह्णन्ति देवताः ॥ २५ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति स्त्रीणामतिक्रमे प्रायश्चित्तादिप्रतिपादकनारदमार्कण्डेयसंवादानुवादः ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

श्रुतं नराणां चापल्यं परस्त्रीषु प्रजायताम् ।
प्रमदानां तु चापल्ये दोषमिच्छामि वेदितुम् ॥ १ ॥
नारद उवाच ।

एकवर्णे विदोषं तु गमनं पूर्वकालिकम् ।
धाता च समनुज्ञातो विष्णुना तत्तथाऽकरोत् ॥ २ ॥
भगलिङ्गे महाप्राज्ञे पूर्वमेव प्रजापतिः ।
ससर्ज ताभ्यां संयोगमनुज्ञातश्चकार सः ॥ ३ ॥
अथ विष्णुप्रसादेन भगो दत्तवरः किल ।
तेन चैव प्रसादेन सर्वाल्लोकानुपाश्रुते ॥ ४ ॥
तस्मात्तु पुरुषे दोषो ह्यधिको नात्र संशयः ।
विना गर्भं सवर्णेषु न त्याज्या गमनात्स्त्रियः ॥ ५ ॥
प्रायश्चित्तं यथान्यायं दण्डं कुर्यात्स पण्डितः ।

श्वभिर्वा दंशनं स्नानं सवनत्रितयं निशि ॥ ६ ॥
भूमौ च भस्मशयनं दानं भोगविवर्जितम् ।
दोषगौरवतः कालो द्रव्यगौरवमेव च ।
मर्यादा स्थापिता पूर्वमिति तीर्थान्तरं गते ॥ ७ ॥
तद्योषितां तु दीर्घायो नास्ति दोषो व्यतिक्रमे ।
भगतीर्थान्तरे शुद्धो विष्णोस्तु वचनादिह ॥ ८ ॥
रक्षयाश्चैवान्यसंवादैरन्यगेहाद्विचक्षणैः ।
आसां शुद्धौ विशेषेण कर्मणां फलमश्रुते ॥ ९ ॥
नैता वाच्या न वै वध्या न क्लेश्याः शुभमिच्छता ।
विष्णुप्रसादादित्येव भगस्तीर्थान्तरं गतः ।
मासिमासि ऋतुस्तासां दुष्कृतान्यपकर्षति ॥ १० ॥
स्त्रियस्तोषकरा नृणां स्त्रियः पुष्टिप्रदाः सदा ।
पुत्रसेतुप्रतिष्ठाश्च स्त्रियो लोके महाद्युते ॥ ११ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति स्त्रीणामपरित्यागपरित्यागप्रयोजकगुणदोषादिप्रतिपादकनारदमार्कण्डेयसंवादानुवादः ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

श्रुतं बलं प्रभावश्च योषितां मुनिसत्तम ।
एकस्य बहुभार्यस्य धर्ममिच्छामि वेदितुम् ॥ १ ॥
नारद उवाच ।
बहुभार्यासु सक्तस्य नारीभोगेषु गेहिनः ।
ऋतौ विमुञ्चमानस्य सानिध्ये भ्रूणहा स्मृतः ॥ २ ॥
वृद्धां वन्ध्यां सुव्रतां च मृतापत्यामपुष्पिणीम् ।
कन्यां च बहुपुत्रां च वर्जयन्मुच्यते भयात् ॥ ३ ॥
व्याधितो बन्धनस्थो वा प्रवासेष्वथ पर्वसु ।
ऋतुकाले तु नारीणां भ्रूणहत्यां प्रमुञ्चति ॥ ४ ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

वैश्यनारीषु वै जाताः परप्रेष्यासु वा सुताः ।

कस्य ते बन्धुदायादा भवन्ति हि महामुने ॥ ५ ॥
नारद उवाच ।
पण्यस्त्रीषु प्रसूता ये यस्य स्त्री तस्य ते सुताः ।
ऋयाच्च कृत्रिमाः पुत्राः प्रदानाच्चैव दत्रिमाः ॥ ६ ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
पण्यनारीष्वनियतः पुंसोऽर्थो वर्तते ध्रुवम् ।
अत्र चाहितगर्भायाः कस्य पुत्रं वदन्ति तम् ॥ ७ ॥
नारद उवाच ।
तीर्थभूतासु नारीषु ज्ञायते योऽभिगच्छति ।
ऋतौ तस्य भवेद्गर्भो यं वा नारी न शङ्कते ॥ ८ ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
नराणां त्यजतां भार्या कामक्रोधाद्गुणान्विताम् ।

अप्रसूतां प्रसूतां वा तेषां पृच्छामि निष्कृतिम् ॥९
नारद उवाच ।

अपापां त्यजमानस्य साध्वीं मत्वा यमादितः ।
आत्मवंशस्वधर्मो वा त्यजतो निष्कृतिर्न तु ॥१०
यो नरस्त्यजते भार्यां पुष्पिणीमप्रसूतिकाम् ।
स नष्टवंशः पितृभिर्युक्तस्त्यज्येत दैवतैः ॥ ११
भार्यामपत्यसंजातां प्रसूतां पुत्रपौत्रिणीम् ।
पुत्रदारपरित्यागी न स प्राप्नोति निष्कृतिम् ॥१२
एवं हि भार्यां त्यजतां नराणां नास्ति निष्कृतिः ।
नार्हन्ति प्रमदास्त्यक्तुं पुत्रपौत्रप्रतिष्ठिताः ॥ १३
मार्कण्डेय उवाच ।

कीदृशीं संत्यजन्भार्यां नरो दोषैर्न लिप्यते ।
एतदिच्छामि तत्त्वेन विज्ञातुमृषिसत्तम ॥ १४
नारद उवाच ।

मोक्षधर्मस्थितानां तु अन्योन्यमनुजानताम् ।
भार्यापतीनां मुक्तानामधर्मो न विधीयते ॥ १५
अन्यसङ्गां गतापत्यां शूद्रगां परगामिनीम् ।
परीक्ष्य त्यजमानानां नराणां नास्ति पातकम् १६
पातकेऽपि तु भर्तव्यौ द्वौ तु माता पिता तथा ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

भार्यायां व्यभिचारिण्यां नरस्य त्यजतो रूपा ।
कथं धर्मोऽप्यधर्मो वा भवतीह महामते ॥ १८
नारद उवाच ।

अनृतेऽपि हि सत्ये वा यो नारीं दूषितां त्यजेत् ।
अरक्षमाणः स्वां भार्यां नरो भवति भ्रूणहा ॥१९
अपत्यहेतोर्नारी भर्तारमतिलङ्घयेत् ।
लोलेन्द्रियेति सा रक्ष्या न सन्त्याज्या कथंचन २०

नद्यश्च नार्यश्च समस्वभावा

नैताः प्रमुञ्चन्ति नरावगाढाः ।

स्रोतांसि नद्यो वहते निपातं

नारी रजोभिः पुनरेति शौचम् ॥ २१

एवं नार्यो न दुष्यन्ति व्यभिचारेऽपि भर्तृणाम् ।
मासिमासि भवेद्रागस्ततः शुद्धा भवन्त्युत ॥२२

मार्कण्डेय उवाच ।

कानि तीर्थानि भगवन्नृणां देहाश्रितानि वै ।
तानि वै शंस भगवन्थाथातथ्येन पृच्छतः ॥ २३
सर्वतीर्थेषु सर्वज्ञं किं तीर्थं परमं नृणाम् ।
यत्रोपस्पृश्य पूतो यो नरो भवति नित्यशः ॥२४
नारद उवाच ।

देवर्षिपितृतीर्थानि ब्राह्मं मध्येऽथ वैष्णवम् ।
नृणां तीर्थानि पञ्चाहुः पाणौ संनिहितानि वै ॥२५
आद्यतीर्थं तु तीर्थानां वैष्णवो भाग उच्यते ।
यत्रोपस्पृश्य वर्णानां चतुर्णां वर्धते कुलम् ।
पितृदैवतकार्याणि वर्धन्ते प्रेत्य चेह च ॥ २६
मार्कण्डेय उवाच ।

नराणां कामवृत्तानां या नार्यो निरवग्रहाः ।
यासामभिग्रहो नास्ति ता मे कथय नारद ॥ २७
नारद उवाच ।

पाशुर्वेश्या नटी गोपी तान्तुकी तुन्नवायिकी ।
नारी किराती श्वरी नर्तकी चानवग्रहा ॥ २८
मार्कण्डेय उवाच ।

एतासु जाता नारीषु सर्ववर्णेषु ये सुताः ।
केषु के बन्धुदायादा भवन्ति ऋषिसत्तम ॥ २९
नारद उवाच ।

य एताः परिगृह्णन्ति तेषामेव हि ते सुताः ।
सर्वत्र तु प्रवृत्तासु बीजं नश्यति देहिनाम् ॥ ३०
मार्कण्डेय उवाच ।

सर्वस्त्रीषु प्रवृत्ताश्च साधुवेदविवर्जिताः ।
मानवाः काण्डपृष्ठाश्च वेदमन्त्रवहिकृताः ।
नियुक्ता हव्यकव्येषु तेषां दत्तं कथं भवेत् ॥ ३१
नारद उवाच ।

नार्हन्ति हव्यकव्यानि सावित्रीवर्जिता द्विजाः ।
ब्राह्मेष्वन्नप्रदानं तद्यथा शूद्रेषु वै तथा ॥ ३२
मार्कण्डेय उवाच ।

धर्मेष्वधिकृतानां तु नराणां मुख्यते मनः ।
कथं न विद्मो भवति एतदिच्छामि वेदितुम् ॥३३

नारद उवाच ।

अर्थाश्च नार्यश्च समानमेत-

च्छ्रेयांसि पुंसामिह मोहयन्ति ।

रतिप्रमोदात्प्रमदा हरन्ति

भोगैर्धनं चाप्युपहन्ति धर्मान् ॥ ३४

हव्यं कव्यं च धर्मात्मा सर्वं तच्छ्रोत्रियोऽर्हति ।

दत्तं हि श्रोत्रिये साधौ ज्वलिताग्नाविवाहुतिः ॥ ३५

मार्कण्डेय उवाच ।

श्रोत्रियाणां कुले जाता वेदार्थविदितात्मनाम् ।

हित्वा कस्मात्त्रयीं विद्यां वार्तां वृत्तिमुपाश्रिताः ३६

नारद उवाच ।

चातुर्वर्ण्यं पुरा न्यस्तं सुविद्वत्सु द्विजातिषु ।

तस्माद्गणैः संविभज्या वृत्तिः सङ्करवर्जिता ॥ ३७

ये चान्ये श्रोत्रिया जाताः संस्कृताः पुत्रगृध्नुभिः ।

पूर्वनिर्वाणनिवृत्तां जातां वृत्तिमुपाश्रिताः ॥ ३८

मार्कण्डेय उवाच ।

असंस्कृताः श्रोत्रियजाः संस्कृता ज्ञानिजाः कथम्

नारद उवाच ।

असंस्कारो वैदिकश्च स मान्यः श्रोत्रियात्मजः ।

शुद्धान्वयः श्रोत्रियस्तु सुविद्वद्भिः समोऽन्यथा ४०

अनधीयानपुत्राश्च वेदसंस्कारवर्जिताः ।

तस्मात्ते वेदविज्ञाऽपि विप्राः श्रुतिनिकारिणः ॥ ४१

ब्रह्मराशौ पुरा सृष्टा वेदसंस्कारसंस्कृताः ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति दाने पात्राणां लक्षणादिकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

किमाहुर्भरतश्रेष्ठ पात्रं विप्राः सनातनम् ।

ब्राह्मणं लिङ्गिनं चैव ब्राह्मणं वाऽप्यलिङ्गिनम् ॥ १

भीष्म उवाच ।

स्ववृत्तिमभिपन्नाय लिङ्गिने चेतराय च ।

ब्राह्मणं ब्रह्मविदम् । लिङ्गिनं ब्रह्मचारिणं संन्यासिनं च दण्डादिलिङ्गवन्तम् ॥ १ ॥ अपूतोपि परया श्रद्धया यदि

तस्मात्तेष्वेव ते जाताः साधवः कुलधारिणः ॥ ४२

मार्कण्डेय उवाच ।

स्वयं क्रीतासु प्रेष्यासु प्रसूयन्ते तु ये नराः ।

कस्य नार्यः सुताश्चैव भवन्ति ऋषिसत्तम ॥ ४३

नारद उवाच ।

स्वदास्यां यो नरो मोहात्प्रसूयेत स पापकृत् ।

इहाभिनिन्दितः प्रेत्य अपत्यं प्रेष्यतां नयेत् ॥ ४४

सा तस्य भार्या पुत्रा ये हव्यकव्यप्रदास्तु ते ।

तस्या ये बान्धवाः केचिद्विपक्ताः प्रेष्यतां गताः ।

सर्वे तस्यास्तु संबन्धा मुच्यन्ते प्रेष्यकर्मसु ॥ ४५

एतत्ते कथितं सर्वं यदभिव्याहृतं त्वया ।

अथवा संशयः कश्चिद्भूयः संप्रष्टुमर्हसि ॥ ४६

मार्कण्डेय उवाच ।

अभिध्यादर्शनालोके नारदः सर्वकोविदः ।

प्रत्यक्षदर्शी लोकानां स्वयंभुरिव सत्तमः ॥ ४७

भीष्म उवाच ।

इति संभाष्य ऋषिभिर्मार्कण्डेयो महातपाः ।

नारदं चापि सत्कृत्य तेन चैवाभिसत्कृतः ।

आमन्त्रयित्वा ऋषिभिः प्रययावाश्रमं मुनिः ॥ ४८

ऋषयश्चापि तीर्थानां परिचर्यां प्रचक्रमुः ॥ ४९

सुक्षेत्रबीजसंस्कारविशुद्धो ब्रह्मचर्यया ।

नित्यनैमित्तिकात्स्नातो मनश्शुद्ध्या च शुद्ध्यति ॥

देयमाहुर्महाराज उभावेतौ तपस्विनौ ॥ २

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रद्धया परयाऽपूतो यः प्रयच्छेद्विजातये ।

हव्यं कव्यं तथा दानं को दोषः स्यात्पितामह ॥ ३

भीष्म उवाच ।

प्रयच्छति तर्हि तस्य दातुरपूतत्वप्रयुक्तः को दोषः स्यात्तं वद ॥ ३ ॥

श्रद्धापूतो नरस्तात दुर्दान्तोऽपि न संशयः ।
पूतो भवति सर्वत्र किमुत त्वं महाद्युते ॥ ४
युधिष्ठिर उवाच ।

न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवेषु सततं नरः ।
कव्यप्रदाने तु बुधाः परीक्ष्यं ब्राह्मणं विदुः ॥ ५
भीष्म उवाच ।

न ब्राह्मणः साधयते हव्यं दैवात्प्रसिद्ध्यति ।
देवप्रसादादिज्यन्ते यजमानैर्न संशयः ॥ ६
ब्राह्मणान्भरतश्रेष्ठ सततं ब्रह्मवादिनः ।

मार्कण्डेयः पुरा प्राह इति लोकेषु बुद्धिमान् ।
'ब्राह्मणाः पात्रभूताश्च शुद्धा नैवं पितृष्विह ॥ ७
युधिष्ठिर उवाच ।

अपूर्वोऽप्यथवा विद्वान्संबन्धी वा यथा भवेत् ।
तपस्वी यज्ञशीलो वा कथं पात्रं भवेत्तु सः ॥ ८
भीष्म उवाच ।

कुलीनः कर्मकृद्द्वैद्यस्तथैवाप्यनृशंसवान् ।
हीमानृजुः सत्यवादी पात्रं पूर्वं च ये त्रयः ॥ ९
तत्रेवं शृणु मे पार्थ चतुर्णां तेजसां मतम् ।

पृथिव्याः काश्यपस्याग्नेर्मार्कण्डेयस्य चैव हि ॥ १०
पृथिव्युवाच ।
यथा महार्णवे क्षिप्तः क्षिप्रं नेष्टुर्विनश्यति ।

तथा दुश्चरितं सर्वं त्रयीनित्ये निमज्जति ॥ ११
काश्यप उवाच ।
सर्वे च वेदाः सह पङ्क्तिरङ्गैः

साङ्ख्यं पुराणं च कुले च जन्म ।
नैतानि सर्वाणि गतिर्भवन्ति
शीलव्यपेतस्य नृप द्विजस्य ॥ १२

अग्निरुवाच ।

अधीयानः पण्डितं मन्यमानो
यो विद्यया हन्ति यशः परेषाम् ।
ब्रह्मन्स तेन लभते ब्रह्मवर्ध्यां
लोकास्तस्य ह्यन्तवन्तो भवन्ति ॥ १३
मार्कण्डेय उवाच ।

अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
नाभिजानामि यज्ञं तु सत्यस्यार्धमवाप्नुयात् ॥ १४
भीष्म उवाच ।

इत्युक्त्वा ते जग्मुराशु चत्वारोऽमिततेजसः ।
पृथिवी काश्यपोऽग्निश्च प्रकृष्टायुश्च भार्गवः ॥ १५
युधिष्ठिर उवाच ।

यदि ते ब्राह्मणा लोके व्रतिनो भुञ्जते हविः ।
दत्तं ब्राह्मणकामाय कथं तत्सुकृतं भवेत् ॥ १६
भीष्म उवाच ।

आदिष्टिनो ये राजेन्द्र ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
भुञ्जते ब्रह्मकामाय व्रतलुप्ता भवन्ति ते ॥ १७
युधिष्ठिर उवाच ।

अनेकान्तं बहुद्वारं धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
किं निमित्तं भवेदत्र तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १८
भीष्म उवाच ।

अहिंसा सत्यमक्रोध आनृशंसं दमस्तथा ।
आर्जवं चैव राजेन्द्र निश्चितं धर्मलक्षणम् ॥ १९
ये तु धर्मं प्रशंसन्तश्चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।

अनाचरन्तस्तद्धर्मं संकरेऽभिरताः प्रभो ॥ २०
तेभ्यो हिरण्यं रत्नं वा गामर्शं वा ददाति यः ।
दशवर्षाणि विष्टां स भुङ्क्ते निरयमास्थितः ॥ २१

श्रद्धैवाय पूतत्वं करोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ श्रद्धैव पूतलकर्त्री
चेत् कव्ये पात्रपरीक्षा न विधेया स्यादित्याशयः ॥ ५ ॥
हव्यं दैवं कर्म सिष्यति फलदं भवति नतु ब्राह्मणगुणादिति
भावः । इज्यन्ते देवा इति शेषः । दैवं कर्म देवानुग्रहादेव पूर्णं
भवति । श्रद्धामात्रप्रियत्वाद्देवानामिति भावः ॥ ६ ॥ पित्र्यं तु
कर्म ब्राह्मणानुग्रहादेव पूर्णं भवतीति तत्रानुग्रहकर्तारि तपो-
बलमावश्यकमित्याशयेनाह ब्राह्मणानिति ॥ ७ ॥ त्रयः अपूर्व-
संबन्धितपस्विनः कुलीनत्वादिगुणसप्तकयुक्ता एव पात्रत्वं
भजन्ते परिशेषात् ॥ ९ ॥ तेजसां तेजस्विनां सर्वज्ञानामिति

यावत् ॥ १० ॥ नेष्टुः पांसुपिण्डः लोष्टो विनश्यतीति ध. पाठः
॥ ११ ॥ भार्गवः मार्कण्डेयः ॥ १५ ॥ व्रतिनः ब्रह्मचारिणः ।
तदीयव्रतनाशात्स्वीयं श्राद्धं दुष्यति नचेति प्रश्नः ॥ १६ ॥
आदिष्टं द्वादशवर्षाणि ब्रह्मचर्यं चरेति गुर्वादेशस्तद्वन्तः ।
भोजुरेव व्रतं लुप्यते । नतु दाता प्रत्यवेति ॥ १७ ॥
अन्तो निष्ठा । अनेकान्तं अनेकफलाकारमित्यर्थः । पात्रगुणा-
नामनन्तत्वात्के गुणा नियमेन पात्रताया निमित्तं तानेव संके-
पेण ब्रूहीति प्रश्नार्थः ॥ १८ ॥

धनेन पुलकसानां च तथैवान्तेवसायिनाम् ।
 कृतं कर्माकृतं वाऽपि रागमोहेन जल्पताम् ॥२२
 वैश्वदेवं च ये मूढा विप्राय ब्रह्मचारिणे ।
 न ददन्तीह राजेन्द्र ते लोकान्भुञ्जतेऽशुभान् ॥२३
 युधिष्ठिर उवाच ।
 किं परं ब्रह्मचर्यं च किं पुरं धर्मलक्षणम् ।
 किंच श्रेष्ठतमं शौचं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २४
 भीष्म उवाच ।
 ब्रह्मचर्यं परं तात मधुमांसस्य वर्जनम् ।
 मर्यादायां स्थितो धर्मः शमः शौचस्य लक्षणम् ॥ २५
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कस्मिन्काले चरेद्धर्मं कस्मिन्कालेऽर्थमाचरेत् ।
 कस्मिन्काले सुखी च स्यात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥२६
 भीष्म उवाच ।
 काल्यमर्थं निषेवेत ततो धर्ममनन्तरम् ।
 पश्चात्कामं निषेवेत न च गच्छेत्प्रसङ्गिताम् ॥२७
 ब्राह्मणांश्चैव मन्येत गुरुंश्चाप्यभिपूजयेत् ।
 सर्वभूतानुलोमश्च मृदुशीलः प्रियंवदः ॥ २८
 अधिकारे यदनृतं यच्च राजसु पैशुनम् ।
 गुरोश्चालीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महृत्यया ॥ २९
 प्रहरेन्न नरेन्द्रेषु न हन्याद्गान् तथैव च ।
 भ्रूणहत्यासमं चैतदुभयं यो निषेवते ॥ ३०
 नार्थि परित्यजेज्जातु न च वेदान्परित्यजेत् ।
 न च ब्राह्मणमाक्रोशेत्समं तद्ब्रह्महृत्यया ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

एकषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति श्राद्धे निमग्नगार्हानर्हब्राह्मणलक्षणादिकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

श्राद्धकाले च दैवे च पित्र्येऽपि च पितामह ।

मेदानां पुलकसां चेति श्र. पाठः । तत्र मेदादीनां स विष्टां
 भुङ्क्ते इति संबन्धः । मेदा गोमहिध्यादीनां मृतानां मांसम-
 श्रन्तः । पुलकसा ये ब्राह्मणादीनपि स्वभावादेव हिंसन्ति ।
 अन्तेवसायिनश्चर्मकारादयः । कृतमकृतं वा परकीयं पापं
 कर्म ॥ २२ ॥ परं श्रेष्ठम् ॥ २४ ॥ काल्यं पूर्वाङ्गे ॥ २७ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

कीदृशाः साधवो विप्राः केभ्यो दत्तं महाफलम् ।
 कीदृशानां च भोक्तव्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३२
 भीष्म उवाच ।

अक्रोधना धर्मपराः सत्यनित्या दमे रताः ।
 तादृशाः साधवो विप्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ३३
 अमानिनः सर्वसहा दृढार्था विजितेन्द्रियाः ।
 सर्वभूतहिता मैत्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ३४
 अलुब्धाः शुचयो वैद्या ह्रीमन्तः सत्यवादिनः ।
 स्वकर्मनिरता ये च तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ३५
 साङ्गाश्च चतुरो वेदानधीते यो द्विजर्षभः ।
 पद्भ्यः प्रवृत्तः कर्मभ्यस्तं पात्रमृपयो विदुः ॥ ३६
 ये त्वेवंगुणजातीयास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ।
 सहस्रगुणमाप्नोति गुणार्हाय प्रदायकः ॥ ३७
 प्रज्ञाश्रुताभ्यां वृत्तेन शीलेन च समन्वितः ।
 तारयेत् कुलं सर्वमेकोऽपीह द्विजर्षभः ।
 'तृप्ते तृप्ताः सर्वदेवाः पितरो मुनयोपि च ॥' ३८
 गामश्वं वित्तमन्नं वा तद्विधे प्रतिपादयेत् ।
 द्रव्याणि चान्यानि तथा प्रेत्यभावे न शोचति ॥ ३९
 तारयेत् कुलं सर्वमेकोपि ह द्विजोत्तमः ।
 किमङ्ग पुनरेवैते तस्मात्पात्रं समाचरेत् ॥ ४०
 निशाम्य च गुणोपेतं ब्राह्मणं साधुसंमतम् ।
 दूरादानाय्य सत्कृत्य सर्वतश्चापि पूजयेत् ॥ ४१

इच्छामीह त्वयाऽऽख्यातं विहितं यत्सुरर्षिभिः ॥ १
 भीष्म उवाच ।

न शोचति प्रतिपादयन् ॥ ३९ ॥ द्विजोत्तमः निर्दोषः । एते
 पूर्वोक्ता गुणाश्च तत्र यदि लभ्यन्ते तर्हि तारयेतेति किमु
 ॥ ४० ॥ षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

कालादौ विहितं विशेषमिति शेषः ॥ १ ॥

दैवं पौर्वाह्निके कुर्यादपराह्णे तु पैतृकम् ।
 मङ्गलाचारसंपन्नः कृतशौचः प्रयत्नवान् ॥ २
 मनुष्याणां तु मध्याह्णे प्रदद्यादुपपत्तिभिः ।
 कालहीनं तु यद्दानं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ३
 लङ्कितं चावलीढं च कालपूर्वं च यत्कृतम् ।
 रजस्वलाभिदृष्टं च तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ४
 अवघुष्टं च यद्भुक्तमत्रतेन च भारत ।
 परामृष्टं शृणा चैव तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ५
 केशकीटावपतितं क्षुतं श्वभिरवेक्षितम् ।
 रुदितं चावधूतं च तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ६
 निरोद्धारेण यद्भुक्तं सशस्त्रेण च भारत ।
 दुरात्मना च यद्भुक्तं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ७
 परोच्छिष्टं च यद्भुक्तं परिभुक्तं च यद्भवेत् ।
 दैवे पित्र्ये च सततं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ८
 मन्त्रहीनं क्रियाहीनं यच्छ्राद्धं परिविष्यते ।
 त्रिभिर्वर्णैर्नरश्रेष्ठं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ९
 आज्याहुतिं विना चैव यत्किञ्चित्परिविष्यते ।
 दुराचारैश्च यद्भुक्तं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ १०
 ये भागा रक्षसां प्राप्तास्त उक्ता भरतर्षभ ।
 अत ऊर्ध्वं विसर्गस्य परीक्षां ब्राह्मणे शृणु ॥ ११
 यावन्तः पतिता विप्रा जडोन्मत्तास्तथैव च ।
 दैवे वाऽप्यथ पित्र्ये वा राजन्नाहन्ति केतनम् १२
 श्वित्री क्लीबश्च कुष्टी च तथा यक्ष्महतश्च यः ।
 अपस्मारी च यश्चान्धो राजन्नाहन्ति केतनम् १३
 चिकित्सका देवलका वृथा नियमधारिणः ।
 सोमविक्रयिणश्चैव श्राद्धे नार्हन्ति केतनम् ॥ १४

गायना नर्तकाश्चैव पुत्रका वादकास्तथा ।
 कथका योधकाश्चैव राजन्नाहन्ति केतनम् ॥ १५
 होतारो वृषलानां च वृषलाध्यापकास्तथा ।
 तथा वृषलशिष्याश्च राजन्नाहन्ति केतनम् ॥ १६
 अनुयोक्ता च यो विप्रो अनुयुक्तश्च भारत ।
 नार्हत्स्तावपि श्राद्धं ब्रह्मविक्रयिणौ हि तौ ॥ १७
 अग्रणीर्यः कृतः पूर्वं वर्णावरपरिग्रहः ।
 ब्राह्मणः सर्वविद्योऽपि राजन्नाहति केतनम् ॥ १८
 अनम्रयश्च ये विप्रा मृतनिर्यातकाश्च ये ।
 स्तेनाश्च पतिताश्चैव राजन्नाहन्ति केतनम् ॥ १९
 अपरिज्ञातपूर्वाश्च गणपूर्वाश्च भारत ।
 पुत्रिकापूर्वपुत्राश्च श्राद्धे नार्हन्ति केतनम् ॥ २०
 ऋणकर्ता च यो राजन्यश्च वार्धुषिको नरः ।
 प्राणिविक्रयवृत्तिश्च राजन्नाहन्ति केतनम् ॥ २१
 स्त्रीपूर्वाः काण्डपृष्ठाश्च यावन्तो भरतर्षभ ।
 आजपा ब्राह्मणाश्चैव श्राद्धे नार्हन्ति केतनम् २२
 श्राद्धे दैवे च निर्दिष्टो ब्राह्मणो भरतर्षभ ।
 दातुः प्रतिग्रहीतुश्च शृणुष्वानुग्रहं पुनः ॥ २३
 चीर्णव्रता गुणैर्युक्ता भवेयुर्जेऽपि कर्षकाः ।
 सावित्रीज्ञाः क्रियावन्तस्ते राजन्केतनक्षमाः ॥ २४
 क्षात्रधर्मिणमप्याजौ केतयेत्कुलजं द्विजम् ।
 न त्वेव वणिजं तात श्राद्धे च परिकल्पयेत् ॥ २५
 अग्निहोत्री च यो विप्रो ग्रामवासी च यो भवेत् ।
 अस्तेनश्चातिथिज्ञश्च स राजन्केतनक्षमः ॥ २६
 सावित्रीं जपते यस्तु त्रिकालं भरतर्षभ ।
 भिक्षावृत्तिः क्रियावांश्च स राजन्केतनक्षमः ॥ २७

उपपत्तिभिः आदरादिभिर्युक्तः सन् ॥ ३ ॥ कलिपूर्वं चेति श्व.
 पाठः ॥ ४ ॥ क्षुतं क्षुतेन दूषितम् ॥ ६ ॥ निरोद्धारेण अननुज्ञातेन
 शस्त्रेण वा ॥ ७ ॥ परिभुक्तं देवातिथिपितृबालकादीन्वर्जयित्वा
 भुक्तं स्वैनैव ॥ ८ ॥ आज्याहुतिं पात्राभिधारणं विना ॥ १० ॥
 विसर्गस्य ब्राह्मणे दानस्य पात्रभूते ॥ ११ ॥ पतिताः महा-
 पातकेन जातिबहिर्भूताः । केतनं निमन्त्रणम् ॥ १२ ॥ श्वित्री
 श्वेतकुष्टी । कुष्टी मण्डलकुष्टी । यक्ष्महतो महारोगी । अप-
 स्मारी प्रहमस्तः ॥ १३ ॥ देवलका देवार्चनवृत्तिजीविनः ।
 वृथानियमधारिणो दम्भवन्तः ॥ १४ ॥ पुत्रकाः कीडापराः ।
 कथका वृथालापिनः । योधका मन्त्राः ॥ १५ ॥ वृषलानां

शूद्राणां होतारो वाजकाः ॥ १६ ॥ अनुयोक्ता भृतकाध्यापकः ।
 अनुयुक्तो भृतकाप्येता ॥ १७ ॥ वर्णावरपरिग्रहः शूद्रापतिः
 ॥ १८ ॥ गणपूर्वा ग्रामण्यः । पुत्रिकापूर्वपुत्राः । अस्यामुत्पन्नः
 पुत्रो मदीय इति नियमेन या दीयते तस्यां च यो जातः स
 पुत्रिकापूर्वपुत्रः ॥ २० ॥ ऋणकर्ता वृज्यर्थं धनप्रयोक्ता
 ॥ २१ ॥ स्त्रीपूर्वाः स्त्रीजिताः स्त्रीपण्योपजीविनो वा । काण्ड-
 पृष्ठा वेश्यापतिः । अजपाः सन्ध्यावन्दनहीनाः ॥ २२ ॥ अनु-
 ग्रहं निषिद्धानामपि केनचिद्गुणेनाभ्यनुज्ञानम् ॥ २३ ॥ वणिजं
 वणिगवृत्तिम् ॥ २५ ॥

उदितास्तमितो यश्च तथैवास्तमितोदितः ।
 अहिंस्रश्वाल्पदोषश्च स राजन्केतनक्षमः ॥ २८
 अकल्कको ह्यतर्कश्च ब्राह्मणो भरतर्षभ ।
 संसर्गे भैक्ष्यवृत्तिश्च स राजन्केतनक्षमः ॥ २९
 अत्रती कितवः स्तेनः प्राणिविक्रयिको वणिक् ।
 सनिष्कृतिः पुनः सोमं पीतवान्केतनक्षमः ॥३०
 अर्जयित्वा धनं पूर्वं दारुणैरपि कर्मभिः ।
 भवेत्सर्वातिथिः पश्चात्स राजन्केतनक्षमः ॥ ३१
 ब्रह्मविक्रयनिर्दिष्टं स्त्रिया यच्चाजितं धनम् ।
 अदेयं पितृविप्रेभ्यो यच्च क्लैव्यादुपार्जितम् ॥३२
 क्रियमाणेऽपवर्गे च यो द्विजो भरतर्षभ ।
 न व्याहरति यद्युक्तं तस्याधर्मो गवानृतम् ॥ ३३
 श्राद्धस्य ब्राह्मणः कालः प्राप्तं दधि घृतं तथा ।
 सोमक्षयश्च मांसं च यदारण्यं युधिष्ठिर ॥ ३४
 'मुहूर्तानां त्रयं पूर्वमहः प्रातरिति स्मृतम् ।
 जेष्पध्यानादिभिस्तस्मिन्विप्रैः कार्यं शुभव्रतम् ३५
 संगवाख्यं त्रिभागं तु मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तकः ।
 लौकिकं संगवेऽर्धं च खानादि ह्यथ मध्यमे ॥३६
 चतुर्थमपराह्नं तु त्रिमुहूर्तं तु पित्र्यकम् ।
 सायाह्नस्त्रिमुहूर्तं च मध्यमं कविभिः स्मृतम् ॥ ३७
 चतुर्थे त्वपराह्णख्ये श्राद्धं कुर्यात्सदा नृप ॥३८
 प्रागुदीचीमुख्या विप्राः विश्वेदेवे च दक्षिणाः ।
 श्रावितेषु सन्तुषेषु पिण्डं दद्यात्सदक्षिणम् ॥' ३९
 श्राद्धापवर्गे विप्रस्य दातारो वोस्त्वितीरयेत् ।
 क्षत्रियस्यापि यो ब्रूयात्प्रीयन्तां पितरस्त्विति ॥४०
 अपवर्गे तु वैश्यस्य श्राद्धकर्मणि भारत ।

उदित आब्जः । अस्तमितो दरिद्रः पूर्वं आब्जः सद्यो दरिद्रः ॥ २८ ॥ अकल्ककोऽदाम्भिकः अपापो वा । अतर्कोऽहैतुकः संसर्गे संगल्हर्हे गृहे ज्ञाते भैक्ष्यवृत्तिः ॥ २९ ॥ कितवो धूर्तः ॥ ३० ॥ सर्वं देवतादिकं अतिथिरेव यस्य स सर्वातिथिः ॥ ३१ ॥ ब्रह्म वेदः । क्लैव्यात् दीनभाषणेन सिध्याद्यपथादिना वा ॥ ३२ ॥ अपवर्गे श्राद्धसमाप्तौ युक्तं अस्तुस्वधेत्यादिवचनं गवानृतं अनृतगोशपथस्य पापम् ॥ ३३ ॥ सोमक्षयो दर्शः । आरण्यं मृगादिमांसं च यदा प्राप्तं तदैव श्राद्धस्य कालः ॥ ३४ ॥ स्वधा वै मुदिता भवेदिति झ. पाठः । स्वधोच्यतामिति प्रदाना उक्ते अस्तुस्वधेति ब्राह्मणो वदेत् ।

अक्षय्यमभिधातव्यं स्वस्ति शूद्रस्य भारत ॥ ४१
 पुण्याहवाचनं दैवं ब्राह्मणस्य विधीयते ।
 एतदेव निरोद्धारं क्षत्रियस्य विधीयते ॥ ४२
 वैश्यस्य दैवे वक्तव्यं प्रीयन्तां देवता इति ।
 'गोहिंसायां चतुर्भागं पूर्वं विप्रातिकेतिनः ॥४३
 वर्णावरेषु भुञ्जानं क्रमाच्छूद्रे चतुर्गुणम् ।
 नान्यत्र ब्राह्मणो ब्रूयात्पूर्वं विप्रेण केतितः ॥४४
 अभोजने च दोषः स्याद्वर्जयेच्छूद्रकेतनम् ।
 शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गो द्विजो नोर्ध्वा गतिं लभेत् ॥४५
 अशुचिर्नैव चाश्रीयान्नास्तिको मानवर्जितः ।
 न पूर्वं लङ्घयेल्लोभादेकवर्णोऽपि पार्थिव ॥ ४६
 विप्राः स्मृता भूमिदेवा उपकुर्वाणवर्जिताः ।
 कर्मणामानुपूर्व्येण विधिपूर्वं कृतं शृणु ॥ ४७
 जातकर्मादिकाः सर्वास्त्रिपु वर्णेषु भारत ।
 ब्रह्मक्षत्रे हि मन्त्रोक्ता वैश्यस्य च युधिष्ठिर ॥ ४८
 विप्रस्य रशना मौञ्जी मौर्वी राजन्यगामिनी ।
 बाल्वजी ह्येव वैश्यस्य धर्म एष युधिष्ठिर ॥ ४९
 'पालाशो द्विजदण्डः स्यादश्वत्थः क्षत्रियस्य तु ।
 औदुम्बरश्च वैश्यस्य धर्म एष युधिष्ठिर ॥' ५०
 दातुः प्रतिग्रहीतुश्च धर्माधर्माविमौ शृणु ।
 ब्राह्मणस्यानृतेऽधर्मः प्रोक्तः पातकसंज्ञितः ।
 चतुर्गुणः क्षत्रियस्य वैश्यस्याष्टगुणः स्मृतः ॥५१
 नान्यत्र ब्राह्मणोऽश्रीयात्पूर्वं विप्रेण केतितः ।
 [यवीयान्पशुहिंसायां तुल्यधर्मा भवेत्स हि ॥५२
 तथा राजन्यवैश्याभ्यां यद्यश्रीयात्तु केतितः ।
 यवीयान्पशुहिंसायां भागार्थं समवाप्नुयात् ॥५३

एवमुत्तरत्र मुदिता प्रीतिकरी पितृणामित्यर्थात् ॥ ४० ॥ पुण्याहं भवन्तो भुवन्विति यजमानेन प्रोक्ते ओं पुण्याहमस्त्विति ब्राह्मणा ब्रूयुः । दैवं सोकारम् ॥ ४२ ॥ दैवे ओंकारस्थाने प्रीयन्तां देवताः पुण्याहमस्त्विति प्रतिवदेदित्यर्थः ॥ ४३ ॥ रशना मेखला । मौञ्जी मुजमयी । मौर्वी धनुर्वी । बाल्वजी बल्वजस्तृणविशेषस्तन्मयी ॥ ४९ ॥ धर्मो दातुः । अधर्मः प्रतिग्रहीतुः ॥ ५१ ॥ ब्राह्मणेन केतितः सन् यदि यवीयान् भवेत्तर्हि वृथा पशुहिंसायाः पूर्णं पापं प्राप्नुयात् । क्षत्रियादिना केतितः सन् यदि यवीयान्स्यात्तर्हि वृथापशुहिंसाया अर्थं पापं प्राप्नुयादिति श्लोकद्वयार्थः ॥ ५३ ॥

दैवं वाऽप्यथवा पित्र्यं योऽश्रीयाद्ब्राह्मणादिषु ।
अस्नातो ब्राह्मणो राजंस्तस्याधर्मोऽनृतं स्मृतम् ५४
आशौचो ब्राह्मणो राजन्योऽश्रीयाद्ब्राह्मणादिषु ।
ज्ञानपूर्वमथो लोभात्तस्याधर्मो गवानृतम् ॥ ५५

अर्थेनान्येन यो लिप्सेत्कर्मार्थं चैव भारत ।
आमन्नयति राजेन्द्र तस्याधर्मोऽनृतं स्मृतम् ॥५६
अवेदव्रतचारित्रास्त्रिभिर्वर्गेर्युधिष्ठिर ।
मन्त्रवत्परिविष्यन्ते तस्याधर्मो गवानृतम् ॥ ५७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति दानादिषु पात्रलक्षणानां स्वर्गनरकप्रापकपुण्यपापानां च प्रतिपादनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
पित्र्यं वाऽप्यथवा दैवं दीयते यत्पितामह ।
एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं दत्तं केषु महाफलम् ॥ १
भीष्म उवाच ।
येषां दाराः प्रतीक्षन्ते सुवृष्टिमिव कर्षकाः ।
उच्छेषपरिशेषं हि तान्भोजय युधिष्ठिर ॥ २
चारित्रनिरता राजन्ये कृशाः कृशवृत्तयः ।
अर्थिनश्चोपगच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ३
तद्भक्तास्तद्गृहा राजंस्तद्भलास्तदपाश्रयाः ।
अर्थिनश्च भवन्त्यर्थे तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ४
तस्करेभ्यः परेभ्यो वा हृतस्वा भयदुःखिताः ।
अर्थिनो भोक्तुमिच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५
अकल्ककस्य विप्रस्य रौक्ष्यात्करकृतात्मनः ।
वटवो यस्य भिक्षन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ६
हृतस्वा हृतदाराश्च ये विप्रा देशसंप्रभवे ।
अर्थार्थमभिगच्छन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ७
व्रतिनो नियमस्थाश्च ये विप्राः श्रुतसंमताः ।
तत्समाप्त्यर्थमिच्छन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ८

अत्युत्क्रान्ताश्च धर्मेषु पापण्डसमयेषु च ।
कृशप्राणाः कृशधनास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ९
कृतसर्वस्वहरणा निर्दोषाः प्रभविष्णुभिः ।
स्पृहयन्ति च भुक्त्वाऽन्नं तेषु दत्तं महाफलम् ॥ १०
तपस्विनस्तपोनिष्ठास्तेषां भैक्षचराश्च ये ।
अर्थिनः किञ्चिदिच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ११
महाफलविधिर्दाने श्रुतस्ते भरतर्षभ ।
निरयं येन गच्छन्ति स्वर्गं चैव हि तच्छृणु ॥ १२
'व्रतानां पारणार्थाय गुर्वर्थे यज्ञदक्षिणाम् ।
निवेशार्थं च विद्वांसस्तेषां दत्तं महाफलम् ॥ १३
पित्रोश्च रक्षणार्थाय पुत्रदारार्थमेव वा ।
महाव्याधिविमोक्षार्थं तेषु दत्तं महाफलम् ॥ १४
बालाः स्त्रियश्च वाञ्छन्ति सुभक्तं चाप्यसाधनाः ।
स्वर्गमायान्ति दत्त्वैषां निरयान्नोपयान्ति ते ॥ १५
गुर्वर्थमभयार्थं वा वर्जयित्वा युधिष्ठिर ।
येऽनृतं कथयन्ति स ते वै निरयगामिनः ॥ १६
परदाराभिहर्तारः परदाराभिमर्शिनः ।
परदारप्रयोक्तारस्ते वै निरयगामिनः ॥ १७

आशौचः जननमरणाशौचवान् ॥ ५५ ॥ अर्थेन प्रयोजनेन तीर्थयात्राव्यपदेशेन जीविकाधर्मा यो धनं लिप्सेत् यो वा कर्मार्थं मे भिक्षां देहीत्यामन्नयति दातारमभिमुखीकरोति तस्यापि अनृतं गवानृतमेव स्मृतम् ॥ ५६ ॥ वेदव्रतं चारित्रं च येषां नास्ति ते । येन मन्त्रवत् मन्त्रयुक्तं यथा स्यात्तथा श्राद्धे परिविष्यन्ते तस्य ॥ ५७ ॥ एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

भोजनपात्रेऽवशिष्टमुच्छेषः तेन सहितं परिशेषं स्थाल्यामवशिष्टं प्रतीक्षन्ते । येषां पाकपर्याप्तमेव धान्यादिकमस्ति न कुसूलादौ तान् भोजय ॥ २ ॥ तद्भक्ताः चारित्रमेव भक्तोऽन्नं

तद्गुणवर्नं येषां ते । तद्गृहाः तदेव गृहे कृषादौ येषां ते अर्थे प्रयोजने सखेवार्थिनो भवन्ति न संग्रहार्थम् ॥ ४ ॥ रौक्ष्यात् दारिद्र्यात् । करे कृतः आत्मेवात्मा जीवनमन्नम् । हस्ते गृहीताग्रस्य वटवः क्षुधार्ताः मद्यं देहि मद्यं देवीति याचन्ते तेभ्योऽतिदरिद्रेभ्यः ॥ ६ ॥ पापण्डानां समयो मर्यादा येषु धर्मेषु तत्र अत्युत्क्रान्ताः अत्यन्तं ततो दूरे स्थिताः ॥ ९ ॥ भुक्त्वा-न्नमेव स्पृहयन्ति न स्वादु । अतएव न चतुर्थी ॥ १० ॥ अभयार्थं भयनिवृत्तिरूपं प्रयोजनम् ॥ १६ ॥ अभिमर्शिनो जाराः । प्रयोक्तारः इर्ष्यभिमर्शिनोर्द्वेषाः ॥ १७ ॥

ये परस्वापहर्तारः परस्वानां च नाशकाः ।
 सूचकाश्च परेषां ये ते वै निरयगामिनः ॥ १८
 प्रपाणां च सभानां च संक्रमाणां च भारत ।
 अगाराणां च भेत्तारो नरा निरयगामिनः ॥ १९
 अनाथां प्रमदां बालां वृद्धां भीतां तपस्विनीम् ।
 वञ्चयन्ति नरा ये च ते वै निरयगामिनः ॥ २०
 वृत्तिच्छेदं गृहच्छेदं दारच्छेदं च भारत ।
 मित्रच्छेदं तथाऽऽशयास्ते वै निरयगामिनः ॥ २१
 सूचकाः सेतुभेत्तारः परवृत्त्युपजीवकाः ।
 अकृतज्ञाश्च मित्राणां ते वै निरयगामिनः ॥ २२
 पाषण्डा दूषकाश्चैव समयानां च दूषकाः ।
 ये प्रत्यवसिताश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥ २३
 विषमव्यवहाराश्च विषमाश्चैव वृद्धिषु ।
 लाभेषु विषमाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥ २४
 दूतसंव्यवहाराश्च निष्परीक्षाश्च मानवाः ।
 प्राणिहिंसाप्रवृत्ताश्च ते वै निरयगामिनः ॥ २५
 कृताशं कृतनिर्देशं कृतभक्तं कृतश्रमम् ।
 भेदैर्यै व्यपकर्षन्ति ते वै निरयगामिनः ॥ २६
 पर्यश्नन्ति च ये दारानभिभृत्यातिथींस्तथा ।
 उत्सन्नपितृदेवेज्यास्ते वै निरयगामिनः ॥ २७
 वेदविक्रयिणश्चैव वेदानां चैव दूषकाः ।
 वेदानां लेखकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥ २८
 चानुराश्रम्यवाह्याश्च श्रुतिबाह्याश्च ये नराः ।
 विकर्मभिश्च जीवन्ति ते वै निरयगामिनः ॥ २९
 केशविक्रयिका राजन्विपविक्रयिकाश्च ये ।
 क्षीरविक्रयिकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥ ३०
 ब्राह्मणानां गवां चैव कन्यानां च युधिष्ठिर ।
 येऽन्तरायान्ति कार्येषु ते वै निरयगामिनः ॥ ३१

परेषां दोषस्येति शेषः ॥ १८ ॥ आशायाश्छेदमित्येकदेशानुषङ्गः ।
 कुर्वन्तीति शेषः ॥ २१ ॥ सूचकाः राजगामिपैशुन्यवादिनः ।
 सेतुः आर्यमर्यादा ॥ २२ ॥ पाषण्डाः वेदविरोधिनः शाक्या-
 दयः दूषकाः सतां निन्दकाः । समयानां धर्मसंकेतानाम् ।
 प्रत्यवसिताः आरूढपतिताः ॥ २३ ॥ कृताशं दासमर्थिनं वा ।
 कृतनिर्देशं निर्देशः दुभ्यमिदं दास्यामीति प्रतिज्ञा सा कृता-
 यस्मै तम् । भक्तं वेतनम् । व्यपकर्षन्ति पत्युः सकाशाद्दूरीकु-

शस्त्रविक्रयिकाश्चैव कर्तारश्च युधिष्ठिर ।
 शल्यानां धनुषां चैव ते वै निरयगामिनः ॥ ३२
 शिलाभिः शङ्कुभिर्वाऽपि श्वध्रैर्वा भरतर्षभ ।
 ये मार्गमनुरुन्धन्ति ते वै निरयगामिनः ॥ ३३
 उपाध्यायांश्च भृत्यांश्च भक्तांश्च भरतर्षभ ।
 ये त्यजन्त्यविकारांस्त्रींस्ते वै निरयगामिनः ॥ ३४
 अप्राप्तदमकाश्चैव नासानां वेधकाश्च ये ।
 बन्धकाश्च पशूनां ये ते वै निरयगामिनः ॥ ३५
 अगोप्ताश्च राजानो बलिपङ्गागतस्कराः ।
 समर्थाश्चाप्यदातारस्ते वै निरयगामिनः ॥ ३६
 क्षान्तान्दान्तांस्तथा प्राज्ञान्दीर्घकालं सहोपितान् ।
 त्यजन्ति कृतकृत्या ये ते वै निरयगामिनः ॥ ३७
 बालानामथ वृद्धानां दासानां चैव ये नराः ।
 अदत्त्वा भक्षयन्त्यग्रे ते वै निरयगामिनः ॥ ३८
 एते पूर्वं विनिर्दिष्टाः प्रोक्ता निरयगामिनः ।
 भागिनः स्वर्गलोकस्य वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ ३९
 सर्वेष्वेव तु कार्येषु दैवपूर्वेषु भारत ।
 हन्ति पुत्रान्पशून्कृत्स्नान्ब्राह्मणातिक्रमः कृतः ४०
 दानेन तपसा चैव सत्येन च युधिष्ठिर ।
 ये धर्ममनुवर्तन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ४१
 शुश्रूषाभिस्तपोभिश्च विद्यामादाय भारत ।
 ये प्रतिग्रहनिःस्नेहास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ४२
 भयात्पापात्तथा बाधादारिव्याघ्राधिधर्षणात् ।
 तत्कृते धनमीप्सन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ४३
 क्षमावन्तश्च धीराश्च धर्मकार्येषु चोत्थिताः ।
 मङ्गलाचारसंपन्नाः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ ४४
 निवृत्ता मधुर्मासेभ्यः परदारेभ्य एव च ।
 निवृत्ताश्चैव मद्येभ्यस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ४५

वन्ति ॥ २६ ॥ पर्यश्नन्ति । परित्यज्याश्नन्ति ॥ २७ ॥
 विकर्मभिः स्वस्य निषिद्धैः कर्मभिः ॥ २९ ॥ केशाश्चामरकम्ब-
 लादयः ॥ ३० ॥ कर्तारः शस्त्रशल्यादीनाम् ॥ ३२ ॥
 अप्राप्तानामदान्तानां पशूनाम् । अण्डमर्दनेन बलीवीर्योर्ना-
 शका अप्राप्तदमकाः ॥ ३५ ॥ ये ब्राह्मणातिक्रमं न कुर्वन्ति
 ते स्वर्गगामिन इत्यर्थः ॥ ४० ॥

आश्रमाणां च कर्तारः कुलानां चैव भारत ।
 देशानां नगराणां च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥४६
 वस्त्राभरणदातारो भक्ष्यपानान्नदास्तथा ।
 कुडुम्बानां च भर्तारः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ ४७
 सर्वहिंसानिवृत्ताश्च नराः सर्वसहाश्च ये ।
 सर्वस्याश्रयभूताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ४८
 मातरं पितरं चैव शुश्रूषन्ति जितेन्द्रियाः ।
 भ्रातृणां चैव सस्नेहास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥४९
 आढ्याश्च बलवन्तश्च यौवनस्थाश्च भारत ।
 ये वै जितेन्द्रिया धीरास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥५०
 अपराधिषु सस्नेहा मृदुवो मृदुवत्सलाः ।
 आराधनसुखाश्चापि पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ ५१
 सहस्रपरिवेष्टारस्तथैव च सहस्रदाः ।
 त्रातारश्च सहस्राणां ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ५२

सुवर्णस्य च दातारो गवां च भरतर्षभ ।
 यानानां वाहनानां च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥५३
 वैवाहिकानां द्रव्याणां प्रेय्याणां च युधिष्ठिर ।
 दातारो वाससां चैव ते नराः स्वर्गगामिनः ॥५४
 विहारावसथोद्यानकूपारामसभाप्रपाः ।
 वप्राणां चैव कर्तारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ५५
 निवेशनानां क्षेत्राणां वसतीनां च भारत ।
 दातारः प्रार्थितानां च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥५६
 रसानां चाथ वीजानां धान्यानां च युधिष्ठिर ।
 स्वयमुत्पाद्य दातारः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥५७
 यस्मिंस्तस्मिन्कुले जाता बहुपुत्राः शतायुषः ।
 सानुक्रोशा जितक्रोधाः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ५८
 एतदुक्तममुत्रार्थं दैवं पित्र्यं च भारत ।
 दानधर्मं च दानस्य यत्पूर्वमृषिभिः कृतम् ॥ ५९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति हिंसाभावेपि ब्रह्महत्याप्राप्तिप्रतिपादकव्यासवचनानुवादः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 इदं मे तत्त्वतो राजन्वक्तुमर्हसि भारत ।
 अहिंसयित्वाऽपि कथं ब्रह्महत्या विधीयते ॥ १
 भीष्म उवाच ।
 व्यासमामन्त्र्य राजेन्द्र पुरा यत्पृष्टवानहम् ।
 तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ॥ २
 चतुर्थस्त्वं वसिष्ठस्य तत्रमाख्यादि मे मुने ।
 अहिंसयित्वा केनेह ब्रह्महत्या विधीयते ॥ ३
 इति पृष्टो मया राजन्पराशरशरीरजः ।
 अब्रवीन्निपुणो धर्मे निःसंशयमनुत्तमम् ॥ ४
 ब्राह्मणं स्वयमाहूय भिक्षार्थं कृशदृष्टिनम् ।
 ब्रूयान्नास्तीति यः पश्चात्तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥५
 मध्यस्थस्येह विप्रस्य योऽनूचानस्य भारत ।

वृत्तिं हरति दुर्बुद्धिस्तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ६
 गोकुलस्य तृपार्तस्य जलार्थमभिधावतः ।
 उत्पादयति यो विघ्नं तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥७
 यः प्रवृत्तां श्रुतिं सम्बद्धं शास्त्रं वा मुनिभिः कृतम् ।
 दूषयत्यनभिज्ञाय तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ८
 आत्मजां रूपसंपन्नां महतीं सदृशे वरे ।
 न प्रयच्छति यः कन्यां तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥९
 अधर्मनिरतो मूढो मिथ्या यो वै द्विजातिषु ।
 दद्यान्मर्मातिगं शोकं तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥१०
 चक्षुषा विप्रहीणस्य पञ्जुलस्य जडस्य वा ।
 हरेत यो वै सर्वस्वं तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ११
 आश्रमे वा वने वाऽपि ग्रामे वा यदि वा पुरे ।
 अग्निं समुत्सृजेन्मोहार्त्तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥१२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

कर्तारः पालनकर्तारः ॥ ४६ ॥ आराधनेन इतरान् सुखयन्ति
 ते तथा ॥ ५१ ॥ दानस्य प्रत्यर्पणस्य । दातं च तद्धर्मं चेति

शोधको धर्मः दैर् शोधन इति धातुः अमुत्रार्थं परलोकफलम्
 ॥ ५७ ॥ द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति नद्यादितीर्थानां तत्तन्नामविशेषनिर्देशेन तत्सेवनफलप्रतिपादकगौतमाङ्गिरःसंवादानुवादः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

तीर्थानां दर्शनं श्रेयः स्नानं च भरतर्षभ ।

श्रवणं च महाप्राज्ञ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १

पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यानि भरतर्षभ ।

वक्तुमर्हसि मे तानि श्रोताऽस्मि नियतं प्रभो ॥ २

भीष्म उवाच ।

इममङ्गिरसा प्रोक्तं तीर्थवंशं महाद्युते ।

श्रोतुमर्हसि भद्रं ते प्राप्स्यसे धर्ममुत्तमम् ॥ ३

तपोवनगतं विप्रमभिगम्य महाद्युनिम् ।

पप्रच्छाङ्गिरसं धीरं गौतमः संशितव्रतः ॥ ४

अस्ति मे भगवन्कश्चित्तीर्थेभ्यो धर्मसंशयः ।

तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि तन्मे शंस महाद्युने ॥ ५

उपस्पृश्य फलं किं स्यात्तेषु तीर्थेषु वै मुने ।

प्रेत्यभावे महाप्राज्ञ तद्यथाऽस्ति तथा वद ॥ ६

अङ्गिरा उवाच ।

सप्ताहं चन्द्रभागां वै वितस्तामूर्धिमालिनीम् ।

विगाह्य वै निराहारो निर्मलो मुनिवद्भवेत् ॥ ७

काश्मीरमण्डले नद्यो याः पतन्ति महास्वनम् ।

ता नदीः सिन्धुमासाद्य शीलवान्स्वर्गमाप्नुयात् ॥ ८

पुष्करं च प्रभासं च नैमिषं सागरोदकम् ।

देविकामिन्द्रमार्गं च स्वर्गविन्दुं विगाह्य च ॥ ९

विबोध्यते विमानस्थः सोऽप्सरोभिरभिष्टुतः ।

हिरण्यविन्दुमालक्ष्य प्रयतश्चाभिवाद्य च ॥ १०

कुशेशये च देवत्वं धूयते तस्य किल्बिषम् ।

इन्द्रतोयां समासाद्य गन्धमादनसन्निधौ ॥ ११

करतोयां कुरङ्गे च त्रिरात्रोपोषितो नरः ।

अश्वमेधमवाप्नोति विगाह्य प्रयतः शुचिः ॥ १२

गङ्गाद्वारे कुशावर्ते विल्वके नीलपर्वते ।

तथा कनखले स्नात्वा धृतपाप्मा दिवं व्रजेत् ॥ १३

अपां हृद उपस्पृश्य वाजिमेधफलं लभेत् ।

ब्रह्मचारी जितक्रोधः सत्यसन्धस्त्वहिसकः ॥ १४

यत्र भागीरथी गङ्गा वहते दिशमुत्तरम् ।

महेश्वरस्य त्रिस्थाने यो नरस्तत्रभिषिच्यते ॥ १५

एकमासं निराहारः स पश्यति हि देवताः ।

सप्तगङ्गे त्रिगङ्गे च इन्द्रमार्गे च तर्पयन् ॥ १६

अर्थान्वै लभते भोक्तुं यो नरो जायते पुनः ।

महाश्रम उपस्पृश्य योऽग्निहोत्रपरः शुचिः ॥ १७

एकमासं निराहारः सिद्धिं मासेन स व्रजेत् ।

महाहृद उपस्पृश्य भृगुतुङ्गे त्रिलोचनः ॥ १८

त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा मुच्यते ब्रह्महृत्यया ।

कन्याकूप उपस्पृश्य बलाकायां कृतोदकः ॥ १९

देवेषु लभते कीर्तिं यशसा च विराजते ॥ २०

देविकायामुपस्पृश्य तथा सुन्दरिकाहृदे ।

अश्विन्यां रूपवर्चस्कं प्रेत्य वै लभते नरः ॥ २१

महागङ्गामुपस्पृश्य कृत्तिकाङ्गारके तथा ।

पक्षमेकं निराहारः स्वर्गमाप्नोति निर्मलः ॥ २२

वैमानिक उपस्पृश्य किङ्किणीकाश्रमे तथा ।

निवासेऽप्सरसां दिव्ये कामचारी महीयते ॥ २३

कालिकाश्रममासाद्य विपाशायां कृतोदकः ।

ब्रह्मचारी जितक्रोधस्त्रिरात्रं मुच्यते भवात् ॥ २४

आश्रमे कृत्तिकानां तु स्नात्वा यस्तर्पयेत्पितृन् ।

तोषयित्वा महादेवं निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात् ॥ २५

महाकूपमुपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितः शुचिः ।

त्रसानां स्थावराणां च द्विपदानां भयं त्यजेत् ॥ २६

देवदारुवने स्नात्वा धृतपाप्मा कृतोदकः ।

देवशब्दमवाप्नोति सप्तरात्रोषितः शुचिः ॥ २७

शरस्तम्बे कुशस्तम्बे द्रोणशर्मपदे तथा ।

अपांप्रपतनासेवी सेव्यते सोऽप्सरोगणैः ॥ २८

तीर्थवंशं तीर्थसंघम् ॥ ३ ॥ तीर्थेभ्यः तीर्थान्युद्दिश्य ॥ ५ ॥
प्रेत्यभावे जन्मान्तरे ॥ ६ ॥ मुनिवद्भवेत् मुनीनां गतिं
लभेतेत्यर्थः ॥ ७ ॥ सिन्धुं समुद्रं पतन्तीत्यन्वयः ॥ ८ ॥

स्वर्गविन्दुं विगाह्येति ध. ध. पाठः ॥ ९ ॥ रूपवर्चसोः
समाहारः रूपवर्चस्कम् । वर्चस्तेजः ॥ २१ ॥ त्रसानां
जङ्गमानाम् ॥ २६ ॥

चित्रकूटे जनस्थाने तथा मन्दाकिनीजले ।
 विगाह्य वै निराहारो राजलक्ष्म्या निषेव्यते ॥ २९
 श्यामायास्त्राश्रमं गत्वा उपित्वा चाभिषिच्य च ।
 एकपक्षं निराहारस्वन्तर्धानफलं लभेत् ॥ ३०
 कौशिकीं तु समासाद्य वायुभक्षस्वलोलुपः ।
 एकविंशतिरात्रेण स्वर्गमारोहते नरः ॥ ३१
 मतङ्गवाण्यां यः स्नायादेकरात्रेण सिध्यति ।
 विगाहति ह्यनालम्बमन्धकं वै सनातनम् ॥ ३२
 नैमिषे स्वर्गतीर्थे च उपस्पृश्य जितेन्द्रियः ।
 फलं पुरुषमेधस्य लभेन्मासं कृतोदकः ॥ ३३
 गङ्गाहृद उपस्पृश्य तथा चैवोत्पलावने ।
 अश्वमेधमवाप्नोति तत्र मासं कृतोदकः ॥ ३४
 गङ्गायमुनयोस्तीर्थे तथा कालञ्जरे गिरौ ।
 दशाश्वमेधानाम्प्रोति तत्र मासं कृतोदकः ॥ ३५
 यष्टिहृद उपस्पृश्य चान्नदानाद्विशिष्यते ॥ ३६
 दशतीर्थसहस्राणि तिस्रः कोट्यस्तथाऽपराः ।
 समागच्छन्ति माध्यां तु प्रयागे भरतर्षभ ॥ ३७
 माघमासं प्रयागे तु नियतः संशितव्रतः ।
 स्नात्वा तु भरतश्रेष्ठ निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात् ॥ ३८
 मरुद्गण उपस्पृश्य पितृणामाश्रमे शुचिः ।
 वैवस्वतस्य तीर्थे च तीर्थभूतो भवेन्नरः ॥ ३९
 तथा ब्रह्मसरो गत्वा भागीरथ्यां कृतोदकः ।
 एकमासं निराहारः सोमलोकमवाप्नुयात् ॥ ४०
 उत्पातके नरः स्नात्वा अष्टावक्रे कृतोदकः ।
 द्वादशाहं निराहारो नरमेधफलं लभेत् ॥ ४१
 अश्मपृष्ठे गयायां च निरविन्दे च पर्वते ।
 तृतीयां क्रौञ्चपद्यां च ब्रह्महत्यां विशुध्यते ॥ ४२
 कलविङ्क उपस्पृश्य विद्याच्च बहुशो जलम् ।
 अग्नेः पुरे नरः स्नात्वा अग्निक्न्यापुरे वसेत् ॥ ४३
 करवीरपुरे स्नात्वा विशालायां कृतोदकः ।
 देवहृद उपस्पृश्य ब्रह्मभूतो विराजते ॥ ४४
 पुनरावर्तनन्दां च महानन्दां च सेव्य वै ।

नन्दने सेव्यते दान्तस्त्वप्सरोभिरहिंसकः ॥ ४५
 उर्वशीं कृत्तिकायोगे गत्वा चैव समाहितः ।
 लौहित्ये विधिवत्स्नात्वा पुण्डरीकफलं लभेत् ॥ ४६
 रामहृद उपस्पृश्य विपाशायां कृतोदकः ।
 द्वादशाहं निराहारः कल्मषाद्विप्रमुच्यते ॥ ४७
 महाहृद उपस्पृश्य शुद्धेन मनसा नरः ।
 एकमासं निराहारो जमदग्निगतिं लभेत् ॥ ४८
 विन्ध्ये संताप्य चात्मानं सत्यसन्धस्त्वहिंसकः ।
 विनयात्तप आस्थाय मासेनैकेन सिध्यति ॥ ४९
 'मुण्डे ब्रह्मगवा चैव निरिचिं देवपर्वतम् ।
 देवहृदमुपस्पृश्य ब्रह्मभूतो विराजते ।
 कुमारपदमास्थाय मासेनैकेन शुध्यति ॥' ५०
 नर्मदायामुपस्पृश्य तथा शूर्पारकोदके ।
 एकपक्षं निराहारो राजपुत्रो विधीयते ॥ ५१
 जम्बूमार्गे त्रिभिर्मासैः संयतः सुसमाहितः ।
 अहोरात्रेण चैकेन सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ५२
 कोकामुखे विगाह्याथ गत्वा चाञ्जलिकाश्रमम् ।
 शाकभक्षश्चीरवासाः कुमारीविन्दते दश ॥ ५३
 वैवस्वतस्य सदनं न स गच्छेत्कदाचन ।
 यस्य कन्याहृदे वासो देवलोकं स गच्छति ॥ ५४
 प्रभासे त्वेकरात्रेण अमावास्यां समाहितः ।
 सिद्ध्यते तु महाबाहो यो नरो जायतेऽमरः ॥ ५५
 उज्जानक उपस्पृश्य आर्षिषेणस्य चाश्रमे ।
 पिङ्गायाश्चाश्रमे स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५६
 कुल्यायां समुपस्पृश्य जप्त्वा चैवाघमर्षणम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ ५७
 पिण्डारक उपस्पृश्य एकरात्रोपितो नरः ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति प्रभातां शर्वरीं शुचिः ॥ ५८
 तथा ब्रह्मसरो गत्वा धर्मारण्योपशोभितम् ।
 पुण्डरीकमवाप्नोति उपस्पृश्य नरः शुचिः ॥ ५९
 मैनाके पर्वते स्नात्वा तथा सन्ध्यामुपास्य च ।
 कामं जित्वा च वै मासं सर्वयज्ञफलं लभेत् ॥ ६०

अन्तर्धानफलं गन्धर्वादिभोगम् ॥ ३० ॥ कालाजने गिराविति
 थ. घ. पाठः ॥ ३५ ॥ समागच्छन्त्यमावास्यामिति थ. पाठः

॥ ३७ ॥ उर्वशीं उर्वशीतीर्थम् । कृत्तिकायोगे कार्तिक्यां
 पौर्णमास्याम् ॥ ४६ ॥

कालोदकं नन्दिकुण्डं तथा चोत्तरमानसम् ।
 अभ्येत्य योजनशताद्गूणहा विप्रमुच्यते ॥ ६१
 नन्दीश्वरस्य मूर्तिं तु दृष्ट्वा मुच्येत किल्बिषैः ।
 स्वर्गमार्गे नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ ६२
 विख्यातो हिमवान्पुण्यः शंकरश्चशुरो गिरिः ।
 आकरः सर्वरत्नानां सिद्धचारणसेवितः ॥ ६३
 'दर्शनाद्गमनात्पूतो भवेदनशनादपि ।'
 शरीरमुत्सृजेत्तत्र विधिपूर्वमनाशके ॥ ६४
 अध्रुवं जीवितं ज्ञात्वा यो वै वेदान्तगो द्विजः ।
 अभ्यर्च्य देवतास्तत्र नमस्कृत्य मुनींस्तथा ।
 ततः सिद्धो दिवं गच्छेद्ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ६५
 कामं क्रोधं च लोभं च यो जित्वा तीर्थमावसेत् ।
 न तेन किञ्चिन्न प्राप्तं तीर्थाभिगमनाद्भवेत् ॥ ६६

यान्यगम्यानि तीर्थानि दुर्गाणि विषमाणि च ।
 मनसा तानि गम्यानि सर्वतीर्थसमीक्षया ॥ ६७
 इदं मेध्यमिदं पुण्यमिदं स्वर्गमनुत्तमम् ।
 इदं रहस्यं वेदानामाष्टाव्यं पावनं तथा ॥ ६८
 इदं दद्याद्द्विजातीनां साधोरात्महितस्य च ।
 सुहृदां च जपेत्कर्णे शिष्यस्यानुगतस्य च ॥ ६९
 दत्तवान्गौतमस्यैतदङ्गिरा वै महातपाः ।
 अङ्गिराः समनुज्ञातः काश्यपेन च धीमता ॥ ७०
 महर्षीणामिदं जप्यं पावनानां तथोत्तमम् ।
 जपंश्चाभ्युत्थितः शश्वन्निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात् ॥ ७१
 इदं यश्चापि शृणुयाद्रहस्यं त्वङ्गिरोमतम् ।
 उत्तमे च कुले जन्म लभेज्जातीश्च संसरेत् ॥ ७२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति गङ्गामहिमप्रतिपादकसिद्धशिलवृत्तिसंवादानुवादः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 बृहस्पतिसमं बुद्ध्या क्षमया ब्रह्मणः समम् ।
 पराक्रमे शक्रसममादित्यसमतोजसम् ॥ १
 गाङ्गेयमर्जुनेनाजौ निहतं भूरितेजसम् ।
 भ्रातृभिः सहितोऽन्यैश्च पर्यष्टच्छुधिष्ठिरः ॥ २
 शयानं वीरशयने कालाकाङ्क्षिणमच्युतम् ।
 आजग्मुर्भरतश्रेष्ठं द्रष्टुकामा महर्षयः ॥ ३
 अत्रिर्वसिष्ठोऽथ भृगुः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
 अङ्गिरा गौतमोऽगस्त्यः सुमतिः सुयतात्मवान् ॥ ४
 विश्वामित्रः स्थूलगिराः संवर्तः प्रमतिर्दमः ।
 बृहस्पत्युशनोव्यासश्चयवनः काश्यपो ध्रुवः ॥ ५
 दुर्वासा जमदग्निश्च मार्कण्डेयोऽथ गालवः ।
 भरद्वाजोऽथ रैभ्यश्च यवक्रीतस्त्रितस्तथा ॥ ६
 स्थूलाक्षः शबलाक्षश्च कण्वो मेधातिथिः कृशः ।

नारदः पर्वतश्चैव सुधन्वाऽथैकतो द्विजः ॥ ७
 नितंभूर्भुवनो धौम्यः शतानन्दोऽकृतव्रणः ।
 जामदग्न्यस्तथा रामः कचश्चेत्येवमादयः ।
 समागता महात्मानो भीष्मं द्रष्टुं महर्षयः ॥ ८
 तेषां महात्मनां पूजामागतानां युधिष्ठिरः ।
 भ्रातृभिः सहितश्चक्रे यथावदनुपूर्वशः ॥ ९
 ते पूजिताः सुखासीनाः कथाश्चक्रुर्महर्षयः ।
 भीष्माश्रिताः सुमधुराः सर्वेन्द्रियमनोहराः ॥ १०
 भीष्मस्तेषां कथाः श्रुत्वा ऋषीणां भावितात्मनाम् ।
 मेने दिविष्टमात्मानं तुष्ट्वा परमया युतः ॥ ११
 ततस्ते भीष्ममामभ्य पाण्डवांश्च महर्षयः ।
 अन्तर्धानं गताः सर्वे सर्वेषामेव पश्यताम् ॥ १२
 तानृषीन्सुमहाभागानन्तर्धानगतानपि ।
 पाण्डवास्तुष्टुवुः सर्वे प्रणेमुश्च मुहुर्मुहुः ॥ १३

इदं तीर्थसेवनम् । मेध्यं यज्ञफलप्रदम् । पुण्यं पापघ्नम् ॥ ६८ ॥
 समनुज्ञातः प्रार्थितः । काश्यपेन एतद्विज्ञातुकामेनेति शेषः
 ॥ ७० ॥ चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

यदाऽपृच्छत्तदैवाजग्मुरिति द्वितीयेन यत्तदोरध्याहारेणा-
 न्वयः ॥ २ ॥

प्रसन्नमनसः सर्वे गाङ्गेयं कुरुसत्तमम् ।
 उपतस्थुर्यथोद्यन्तमादित्यं मन्त्रकोविदाः ॥ १४
 प्रभावं तपसस्तेषामृषीणां वीक्ष्य पाण्डवाः ।
 प्रकाशन्तो दिशः सर्वा विस्मयं परमं ययुः ॥ १५
 महाभाग्यं परं तेषामृषीणामनुचिन्त्य ते ।
 पाण्डवाः सह भीष्मेण कथाश्चक्रुस्तदाश्रयाः ॥ १६
 कथान्ते शिरसा पादौ स्पृष्ट्वा भीष्मस्य पाण्डवः ।
 धर्म्यं धर्मसुतः प्रश्नं पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ १७
 के देशाः के जनपदा आश्रमाः के च पर्वताः ।
 प्रकृष्टाः पुण्यतः काश्च ज्ञेया नद्यः पितामह ॥ १८
 भीष्म उवाच ।
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 शिलोञ्छवृत्तेः संवादं सिद्धस्य च युधिष्ठिर ॥ १९
 इमां कश्चित्परिक्रम्य पृथिवीं शैलभूषणाम् ।
 असकृद्विपदां श्रेष्ठः श्रेष्ठस्य गृहमेधिनः ॥ २०
 शिलवृत्तेर्गृहं प्राप्तः स तेन विधिनाऽर्चितः ।
 उवास रजनीं तत्र सुमुखः सुखभागृषिः ॥ २१
 शिलवृत्तिस्तु यत्कृत्यं प्रातस्तत्कृतवाञ्छुचिः ।
 कृतकृत्यमुपातिष्ठत्सिद्धं तमतिथिं तदा ॥ २२
 तौ समेत्य महात्मानौ सुखासीनौ कथाः शुभाः ।
 चक्रतुर्वेदसंबद्धास्तच्छेषकृतलक्षणाः ॥ २३
 शिलवृत्तिः कथान्ते तु सिद्धमामञ्च्य यत्नतः ।
 प्रश्नं पप्रच्छ मेधावी यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २४
 शिलवृत्तिरुवाच ।
 के देशाः के जनपदाः केऽऽश्रमाः के च पर्वताः ।
 प्रकृष्टाः पुण्यतः काश्च ज्ञेया नद्यस्तदुच्यताम् ॥ २५
 सिद्ध उवाच ।
 ते देशास्ते जनपदास्तेऽऽश्रमास्ते च पर्वताः ।
 येषां भागीरथी गङ्गा मध्येनैति सरिद्धरा ॥ २६
 तपसा ब्रह्मचर्येण यज्ञैस्त्यागेन वा पुनः ।

गतिं तां न लभेज्जन्तुर्गङ्गां संसेव्य यां लभेत् ॥ २७
 स्पृष्टानि येषां गाङ्गेयैस्तोयैर्गात्राणि देहिनाम् ।
 न्यस्तानि न पुनस्तेषां त्यागः स्वर्गाद्विधीयते ॥ २८
 सर्वाणि येषां गाङ्गेयैस्तोयैः कार्याणि देहिनाम् ।
 गां त्यक्त्वा मानवा विप्र दिवि तिष्ठन्ति ते जनाः ॥
 पूर्वे वयसि कर्माणि कृत्वा पापानि ये नराः ।
 पश्चाद्गङ्गां निषेवन्ते तेऽपि यान्त्युत्तमां गतिम् ॥ ३०
 'युक्ताश्च पातकैस्त्यक्त्वा देहं शुद्धा भवन्ति ते ।
 मुच्यन्ते देहसंत्यागाद्गङ्गायमुनसंगमे ॥' ३१
 स्नातानां शुचिभिस्तोयैर्गाङ्गेयैः प्रयतात्मनाम् ।
 व्युष्टिर्भवति या पुंसां न सा क्रतुशतैरपि ॥ ३२
 यावदस्थि मनुष्यस्य गङ्गातोयेषु तिष्ठति ।
 तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ ३३
 अपहृत्य तमस्तीव्रं यथा भात्युदये रविः ।
 तथाऽपहृत्य पाप्मानं भाति गङ्गाजलोक्षितः ॥ ३४
 विसोमा इव शर्वर्यो विपुष्पास्तरवो यथा ।
 तद्वद्देशा दिशश्चैव हीना गङ्गाजलैः शिवैः ॥ ३५
 वर्णाश्रमा यथा सर्वे धर्मज्ञानविवर्जिताः ।
 क्रतवश्च यथाऽसोमास्तथा गङ्गां विना जगत् ॥ ३६
 यथा हीनं नभोऽर्केण भूः शैलैः खं च वायुना ।
 तथा देशा दिशश्चैव गङ्गाहीना न संशयः ॥ ३७
 त्रिषु लोकेषु ये केचित्प्राणिनः सर्व एव ते ।
 तर्प्यमाणाः परां तृप्तिं यान्ति गङ्गाजलैः शुभैः ॥ ३८
 'अन्ये च देवा मुनयः प्रेतानि पितृभिः सह ।
 तर्पितास्तृप्तिमायान्ति त्रिषु लोकेषु सर्वशः ॥' ३९
 यस्तु सूर्येण निष्टप्तं गाङ्गेयं पिबते जलम् ।
 गवां निर्हारनिर्मुक्ताद्यावकात्तद्विशिष्यते ॥ ४०
 इन्दुव्रतसहस्रं तु यश्चेत्कायशोधनम् ।
 पिबेद्यश्चापि गङ्गाम्भः समौ स्यातां न वा समौ ॥ ४१
 तिष्ठेद्युगसहस्रं तु पदेनैकेन यः पुमान् ।

महाभाग्यं योगैश्वर्यं खेचरत्वान्तर्धानशक्त्यादिसिद्धिमत्त्वम्
 ॥ १६ ॥ देशाः भूमिभागाः । जनपदाः महाजननिवासस्था-
 नानि । आश्रमाः ऋषिस्थानानि ॥ १८ ॥ ते देशा इति
 प्रकृष्टाः पुण्यत इत्यनुवक्त्रः ॥ २६ ॥ गात्राप्यस्थीनि । न्यस्ता-
 नि गङ्गायाम् । त्यक्तानि यानि वै तेषां त्यागात्स्वर्गो विधीयते
 अनु० १५

इति ध. पाठः ॥ २८ ॥ व्युष्टिः पुण्यवृद्धिः ॥ ३२ ॥ यावद-
 स्थि मनुष्याणामिति ध. ध. पाठः ॥ ३३ ॥ गवां निर्हार
 आहारनिर्गमनमार्गस्ततो निर्मुक्तं यावकं यवविकारस्तस्मात् ।
 गां यवानादधित्वा तच्छकृदन्तर्गतान् यवान् पक्त्वा भुञ्जानो
 यावकव्रतीत्युच्यते ॥ ४० ॥ इन्दुव्रतं चान्द्रायणम् ॥ ४१ ॥

मासमेकं तु गङ्गायां समौ स्यातां न वा समौ ॥ ४२
 लम्बतेऽवाक्शिरा यस्तु युगानामयुतं पुमान् ।
 तिष्ठेद्यथेष्टं यश्चापि गङ्गायां स विशिष्यते ॥ ४३
 अग्नौ प्रास्तं प्रधूयेत यथा तूलं द्विजोत्तम ।
 तथा गङ्गावगाढस्य सर्वपापं प्रधूयते ॥ ४४
 भूतानामिह सर्वेषां दुःखोपहतचेतसाम् ।
 गतिमन्वेपमाणानां न गङ्गासदृशी गतिः ॥ ४५
 भवन्ति निर्विषाः सर्पा यथा तार्क्ष्यस्य दर्शनात् ।
 गङ्गाया दर्शनात्तद्वत्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४६
 अप्रतिष्ठाश्च ये केचिद्धर्मशरणाश्च ये ।
 येषां प्रतिष्ठा गङ्गेह शरणं शर्म वर्म च ॥ ४७
 प्रकृष्टैरशुभैर्ग्रस्ताननेकैः पुरुषाधमान् ।
 पततो नरके गङ्गा संश्रितान्प्रेत्य तारयेत् ॥ ४८
 ते संत्रिभक्ता मुनिभिर्नूनं देवैः सवासवैः ।
 येऽभिगच्छन्ति सततं गङ्गां मतिमतांवर ॥ ४९
 विनयाचारहीनाश्च अशिवाश्च नराधमाः ।
 ते भवन्ति शिवा विप्र ये वै गङ्गामुपाश्रिताः ॥ ५०
 यथा सुराणाममृतं पितृणां च यथा स्वधा ।
 सुधा यथा च नागानां तथा गङ्गाजलं नृणाम् ॥ ५१
 उपासते यथा बाला मातरं क्षुधयाऽर्दिताः ।
 श्रेयस्कामास्तथा गङ्गामुपासन्तीह देहिनः ॥ ५२
 स्वायंभुवं यथा स्थानं सर्वेषां श्रेष्ठमुच्यते ।
 स्थानानां सरितां श्रेष्ठा गङ्गा तद्वदिहोच्यते ॥ ५३
 'उपजीव्या यथा धेनुर्लोकानां ब्राह्ममेव वा ।
 हविषां तु यथा सोमस्तरणेषु तथा त्वियम् ॥ ५४
 यथोपजीविनां धेनुर्देवादीनां परा स्मृता ।
 तथोपजीविनां गङ्गा सर्वप्राणभृतामिह ॥ ५५
 देवाः सोमार्कसंस्थानि यथा सत्रादिभिर्मखैः ।
 अमृतान्युपजीवन्ति तथा गङ्गाजलं नराः ॥ ५६
 जाह्नवीपुलिनोत्थाभिः सिकताभिः समुक्षितम् ।
 आत्मानं मन्यते लोको दिविष्टमिव शोभितम् ॥ ५७
 जाह्नवीतीरसंभूतां मृदं मूर्धा विभक्तिं यः ।
 विभक्तिं रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय निर्मलम् ॥ ५८

गङ्गोर्मिभिरथो दिग्धः पुरुषं पवनो यदा ।
 स्पृशते सोऽस्य पाप्मानं सद्य एवापकर्षति ॥ ५९
 व्यसनैरभितप्तस्य नरस्य विनशिष्यतः ।
 गङ्गादर्शनजा प्रीतिर्व्यसनान्यपकर्षति ॥ ६०
 हंसारावैः कोकरवै रवैरन्यैश्च पक्षिणाम् ।
 पस्पर्ध गङ्गा गन्धर्वान्पुलिनैश्च शिलोच्चयान् ॥ ६१
 हंसादिभिः सुबहुभिर्विविधैः पक्षिभिर्वृताम् ।
 गङ्गां गोकुलसंवाधां दृष्ट्वा स्वर्गोऽपि विस्मृतः ॥ ६२
 न सा प्रीतिर्दिविष्टस्य सर्वकामानुपाश्रतः ।
 संभवेद्या परा प्रीतिर्गङ्गायाः पुलिने नृणाम् ॥ ६३
 वाङ्मनःकर्मजैर्ग्रस्तः पापैरपि पुमानिह ।
 वीक्ष्य गङ्गां भवेत्पूतो अत्र मे नास्ति संशयः ॥ ६४
 सप्तावरान्सप्त परान्पितृस्तेभ्यश्च ये परे ।
 पुमांस्तारयते गङ्गां वीक्ष्य स्पृष्ट्वाऽवगाह्य च ॥ ६५
 श्रुताभिलषिता पीता स्पृष्ट्वा दृष्ट्वाऽवगाहिता ।
 गङ्गा तारयते नृणामुभौ वंशौ विशेषतः ॥ ६६
 'तत्तीरगानां तपसा श्राद्धपारायणादिभिः ।
 गङ्गाद्वारप्रभृतिभिस्तत्तीर्थैर्न परं नृणाम् ॥ ६७
 सायं प्रातः स्मरेद्गङ्गां नित्यं स्नाने तु कीर्तयेत् ।
 तर्पणे पितृपूजासु मरणे चापि संस्मरेत् ॥' ६८
 दर्शनात्स्पर्शनात्पानात्तथा गङ्गेति कीर्तनात् ।
 पुनात्यपुण्यान्पुरुषाञ्जशतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६९
 य इच्छेत्सफलं जन्म जीवितं श्रुतमेव च ।
 स पितृस्तर्पयेद्गङ्गामभिगम्य सुरांस्तथा ॥ ७०
 न श्रुतैर्न च विचेन कर्मणा न च तत्फलम् ।
 प्राप्नुयात्पुरुषोऽत्यन्तं गङ्गां प्राप्य यदामुयात् ॥ ७१
 जात्यन्धैरिह तुल्यास्ते मृतैः पङ्गुभिरेव च ।
 समर्था ये न पश्यन्ति गङ्गां पुण्यजलां शिवाम् ॥ ७२
 भूतभव्यभविष्यज्ञैर्महर्षिभिरुपस्थिताम् ।
 देवैः सेन्द्रैश्च को गङ्गां नोपसेवेत मानवः ॥ ७३
 वानप्रस्थैर्गृहस्थैश्च यतिभिर्ब्रह्मचारिभिः ।
 विद्यावद्भिः श्रितां गङ्गां पुमान्को नाम नाश्रयेत् ७४
 उत्क्रामद्भिश्च यः प्राणैः प्रयतः शिष्टसंमतः ।

चिन्तयेन्मनसा गङ्गां स गतिं परमां लभेत् ॥ ७५
 न भयेभ्यो भयं तस्य न पापेभ्यो न राजतः ।
 आदेहपतनाद्गङ्गामुपास्ते यः पुमानिह ॥ ७६
 गगनाद्गां पतन्तीं वै महापुण्यां महेश्वरः ।
 दधार शिरसा गङ्गां तामेव दिवि सेवते ॥ ७७
 अलंकृतास्त्रयो लोकाः पथिभिर्विमलैस्त्रिभिः ।
 यस्तु तस्या जलं सेवेत्कृतकृत्यः पुमान्भवेत् ॥ ७८
 दिवि ज्योतिर्यथाऽऽदित्यः पितृणां चैव चन्द्रमाः ।
 देवेशश्च यथा नृणां गङ्गा च सरितां तथा ॥ ७९
 मात्रा पित्रा सुतैर्दारैर्विमुक्तस्य धनेन वा ।
 न भवेद्धि तथा दुःखं यथा गङ्गावियोगजम् ॥ ८०
 नारण्यैर्नेष्टविषयैर्न सुतैर्न धनागमैः ।
 तथा प्रसादो भवति गङ्गां वीक्ष्य यथा भवेत् ॥ ८१
 पूर्णमिन्दुं यथा दृष्ट्वा नृणां दृष्टिः प्रसीदति ।
 तथा त्रिपथगां दृष्ट्वा नृणां दृष्टिः प्रसीदति ॥ ८२
 तद्भावस्तद्गतमनास्तन्निष्ठस्तत्परायणः ।
 गङ्गां योऽनुगतो भक्त्या स तस्याः प्रियतां व्रजेत् ८३
 भूस्थैः स्वस्थैर्दिविष्ठैश्च भूतैरुचावचैरपि ।
 गङ्गा विगाह्या सततमेतत्कार्यतमं सताम् ॥ ८४
 विश्वलोकेषु पुण्यत्वाद्गङ्गायाः प्रथितं यशः ।
 'दुर्मृताननपत्यांश्च सा मृताननयदिवम् ।'
 यत्पुत्रान्सगरस्येतो भस्माख्याननयदिवम् ॥ ८५
 वाय्वीरिताभिः सुमनोहराभि-
 र्दुताभिरत्यर्थसमुत्थिताभिः ।
 गङ्गोर्मिभिर्भानुमतीभिरिद्धाः
 सहस्ररश्मिप्रतिमा भवन्ति ॥ ८६
 पयस्विनीं घृतिनीमत्युदारां
 समृद्धिनीं वेगिनीं दुर्विगाह्याम् ।

इष्टं यागादि तत्प्राप्त्यैरिष्टविषयैः स्वर्ग्यैः ॥ ८१ ॥ इद्धाः निर्दो-
 पत्वेन दीप्ताः ॥ ८६ ॥ पयोघृते यागीये हविषी समृद्धिर्द्या-
 गफलं तद्वतीम् । यागादिजं पुण्यं तत्फलं स्वर्गादि च गङ्गा-
 प्राप्त्यैव लभ्यत इत्यर्थः ॥ ८७ ॥ ऊर्कं अन्नपञ्चादिः तत्प्रदा-
 मिल्यर्थः । मधु कर्मफलं ब्रह्म वा तत्प्रदां मधुमतीम् ॥ ८९ ॥
 योगं गामिति शेषः । तथा गङ्गाया भाविताः महत्त्वं गताः
 देवाः । स्पर्शनदर्शनेन गङ्गाया एव ॥ ९० ॥ दक्षां तारण-

गङ्गां गत्वा यैः शरीरं विसृष्टं
 गता धीरास्ते विबुधैः समत्वम् ॥ ८७
 अन्धाञ्जडान्द्रव्यहीनांश्च गङ्गा
 यशस्विनी बृहती विश्वरूपा ।
 देवैः सेन्द्रैर्मुनिभिर्मानवैश्च
 निषेविता सर्वकामैर्धुनक्ति ॥ ८८
 ऊर्जस्वतीं मधुमतीं महापुण्यां त्रिवर्त्मगाम् ।
 त्रिलोकगोप्त्रीं ये गङ्गां संश्रितास्ते दिवं गताः ॥ ८९
 यो वत्स्यति द्रक्ष्यति वाऽपि मर्त्य-
 स्तस्यै प्रयच्छन्ति सुखानि देवाः ।
 तद्भाविताः स्पर्शनदर्शनेन
 इष्टां गतिं तस्य सुरा दिशन्ति ॥ ९०
 दक्षां पृश्नि बृहतीं विप्रकृष्टां
 शिवामृद्धां भागिनीं सुप्रसन्नाम् ।
 विभावरीं सर्वभूतप्रतिष्ठां
 गङ्गां गता ये त्रिदिवं गतास्ते ॥ ९१
 ख्यातिर्यस्याः खं दिवं गां च नित्या-
 मूर्ध्वं दिशो विदिशश्चावतस्ये ।
 तस्या जलं सेव्य सरिद्वराया
 मर्त्याः सर्वे कृतकृत्या भवन्ति ॥ ९२
 इयं गङ्गेति नियतं प्रतिष्ठा
 गुहस्य रुक्मस्य च गर्भयोषा ।
 प्रातस्त्रिवर्गा घृतवहा विपाप्मा
 गङ्गाऽवतीर्णा वियतो विश्वतोया ॥ ९३
 'नारायणादक्षयात्पूर्वजाता
 विष्णोः पादान्छिशुमाराद्भुवाच ।
 सोमात्सूर्यान्मेरुरूपाच्च विष्णोः
 समागता शिवमूर्ध्नो हिमाद्रिम् ।

समर्थाम् । पृश्नि विष्णुमातरम् । बृहतीं वाचम् । वाग्वै बृहती-
 तिश्रुतेः । भागिनीं भगानामैश्वर्यादीनां पण्णां समूहो भागं
 तद्वतीम् । विभावरीं प्रकाशिकाम् ॥ ९१ ॥ गङ्गां दृष्ट्वा इयं
 गङ्गेति अन्यान् गङ्गां दर्शयतः पुरुषस्य नियतं नियमेन गङ्गेव
 प्रतिष्ठा संसारावसानहेतुर्भवति । गुहस्य कार्तिकेयस्य रुक्मस्य
 स्वर्णस्य च गर्भयोषा गर्भधारिणी स्त्री । वियतः सकाशात्प्रा-
 तरवतीर्णा त्रिवर्गा धर्मार्थकामदा । घृतवहा जलवाहिनी ।

सत्यावती द्रव्यपरस्य वर्या
दिवो भुवश्चापि वीक्ष्यानुरूपा ॥ ९४
सुताऽवनीध्रस्य हरस्य भार्या
दिवो भुवश्चापि कृतानुरूपा ।
भव्या पृथिव्यां भागिनी चापि राज-
न्गङ्गा लोकानां पुण्यदा वै त्रयाणाम् ॥ ९५
मधुस्रवा घृतधारा घृताचि-
र्महोर्मिभिः शोभिता ब्राह्मणैश्च ।
दिवश्च्युता शिरसाऽऽप्ता शिवेन
गङ्गाऽवनीध्राच्चिदिवस्य माता ॥ ९६
योनिर्वरिष्ठा विरजा वितन्वी
शय्याऽचिरा वारिवहा यशोदा ।
विश्वावती चाकृतिरिष्टसिद्धा
गङ्गोक्षितानां भुवनस्य पन्थाः ॥ ९७
क्षान्त्या मद्या गोपने धारणे च
दीप्त्या कृशानोत्सपनस्य चैव ।
तुल्या गङ्गा संमता ब्राह्मणानां
गुह्यस्य ब्रह्मण्यतया च नित्यम् ॥ ९८
ऋषिष्टुतां विष्णुपर्दीं पुराणां
सुपुण्यतोयां मनसाऽपि लोके ।
सर्वात्मना जाह्नवीं ये प्रपन्ना-
स्ते ब्रह्मणः सदनं संप्रयाताः ॥ ९९
लोकानिमान्नयति या जननीव पुत्रा-
न्सर्वात्मना सर्वगुणोपपन्ना ।
तत्स्थानकं ब्राह्ममभीप्समानै-
र्गङ्गा सदैवात्मवशैरुपास्या ॥ १००

‘न तैर्जुष्टां स्पृशतीं विश्वतोया-
मिरावज्ञां रवेतीं भूधराणाम् ।’
उत्सां पुष्टां मिषतीं विश्वभोज्या-
मिरावतीं धारिणीं भूधराणाम् ।
शिष्टाश्रयाममृतां ब्रह्मकान्तां
गङ्गां श्रयेदात्मवान्सिद्धिकामः ॥ १०१
प्रसाद्य देवान्सविभून्समस्ता-
न्भगीरथस्तपसोऽग्रेण गङ्गाम् ।
गामानयत्तामभिगम्य शश्व-
त्पुंसां भयं नेह चामुत्र विद्यात् ॥ १०२
उदाहृतः सर्वथा ते गुणानां
मयैकदेशः प्रसमीक्ष्य बुद्ध्या ।
शक्तिर्न मे काचिदिहास्ति वक्तुं
गुणान्सर्वान्परिमातुं तथैव ॥ १०३
मेरोः समुद्रस्य च सर्वयज्ञैः
सङ्क्षोपलानामुदकस्य वाऽपि ।
शक्यं वक्तुं नेह गङ्गाजलानां
गुणाख्यानं परिमातुं तथैव ॥ १०४
तस्मादेतान्परया श्रद्धयोक्ता-
न्गुणान्सर्वाङ्गाह्वीयान्सदैव ।
भवेद्वाचा मनसा कर्मणा च
भक्त्या युक्तः श्रद्धया श्रद्धानः ॥ १०५
लोकानिमांस्त्रीन्यशसा वितत्य
सिद्धिं प्राप्य महतीं तां दुरापाम् ।
गङ्गाकृतानचिरेणैव लोका-
न्यश्रेष्ठमिष्टान्विहरिष्यसि त्वम् ॥ १०६

विश्वतोया विश्वप्रियतोया ॥ ९३ ॥ अवनीध्रस्य मेरोः हिम-
वतो वा पर्वतस्य । कृतं अनुरूपं अलंकारो यथा सा कृतानु-
रूपा ॥ ९५ ॥ मधुस्रवा धर्मदेवा । घृतधारा तेजोधारा घृता-
चिः आज्यस्येव अर्चिर्वचो यस्याः । सा अवनीध्रात् पृथिवीं
प्राप्तेति शेषः ॥ ९६ ॥ वरिष्ठा योनिः परमकारणम् । विरजा
निर्मला । वितन्वी विशेषेण तन्वी सूक्ष्मा । शय्या दीर्घनिद्रा
तल्पः । मरणं जाह्नवीतट इति वचनात् । अचिरा शीघ्रा ।
विश्वावती विश्वं अवन्ती पालयन्ती । मुमभाव आर्षः । इष्टसिद्धा
इष्टाः सिद्धा यस्याः सा, सिद्धानामिष्टा इति वा । उक्षितानां

कृतानाम् । भुवनस्य स्वर्गस्य । पुष्पाविला परिवाहा यशोदेति
ध. पाठः ॥ ९७ ॥ क्षान्त्यादित्रये मद्या तुल्येति संबन्धः ।
गुह्यस्य कुमारस्य संमता । ब्रह्मण्यतया ब्राह्मणजात्यनुग्राहक-
तया ॥ ९८ ॥ मनसापि प्रपन्नाः किमुत साक्षात् ॥ ९९ ॥
उत्सां धेनुममृतदुषामिति यावत् । मिषतीं पश्यन्तीं सर्वज्ञामि-
त्यर्थः । इरावतीमश्रवतीम् । ब्रह्मणोपि कान्तां चेतोहराम्
॥ १०१ ॥ सविभून् सेश्वरान् । गां पृथ्वीम् ॥ १०२ ॥
मदुक्तान् गङ्गागुणान् ज्ञात्वा वागादिभिः स्तोत्रन्ययान्नानादिषु
श्रद्धानो भवेदिति संबन्धः । गङ्गाकृतान् गङ्गासेवनप्राप्तान् ।

तव मम च गुणैर्महानुभावा
 जुषतु मतिं सततं स्वधर्मयुक्तैः ।
 अभिमतजनवत्सला हि गङ्गा
 जगति युनक्ति सुखैश्च भक्तिमन्तम् ॥१०७
 भीष्म उवाच ।
 इति परममतिर्गुणानशेषा-
 ङ्गिशलरतये त्रिपथानुयोगरूपान् ।
 बहुविधमनुशास्य तथ्यरूपा-
 न्गनतलं द्युतिमान्विवेश सिद्धः ॥१०८

शिलवृत्तिस्तु सिद्धस्य वाक्यैः संबोधितस्तदा ।
 गङ्गामुपास्य विधिवत्सिद्धिं प्राप सुदुर्लभाम् ॥१०९
 तथा त्वमपि कौन्तेय भक्त्या परमया युतः ।
 गङ्गामभ्येहि सततं प्राप्स्यसे सिद्धिमुत्तमाम् ॥११०
 वैशंपायन उवाच ।
 श्रुत्वेतिहासं भीष्मोक्तं गङ्गायाः स्तवसंयुतम् ।
 युधिष्ठिरः परां प्रीतिमगच्छद्वातृभिः सह ॥१११

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति मानवेषु पूज्यताप्रयोजकगुणप्रतिपादककृष्णनारदसंवादानुवादः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 के पूज्या वै त्रिलोकेऽस्मिन्मानवा भरतर्षभ ।
 विस्तरेण तदाचक्ष्व न हि तृप्यामि कथ्यतः ॥ १
 भीष्म उवाच ।
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 नारदस्य च संवादं वासुदेवस्य चोभयोः ॥ २
 नारदं प्राञ्जलिं दृष्ट्वा पूजयानं द्विजर्षमान् ।
 केशवः परिप्रच्छ भगवन्कान्नमस्यसि ॥ ३
 बहुमानपरस्तेषु भगवन्यान्नमस्यसि ।
 शक्यं चेच्छ्रोतुमस्माभिर्ब्रूहेतद्भर्मवित्तम ॥ ४
 नारद उवाच ।
 शृणु गोविन्द यानेतान्पूजयाम्यरिमर्दन ।
 त्वत्तोऽन्यः कः पुमाँल्लोके श्रोतुमेतदिहार्हति ॥ ५
 वरुणं वायुमादित्यं पर्जन्यं जातवेदसम् ।
 स्थाणुं स्कन्दं महालक्ष्मीं विष्णुं ब्रह्माणमेव च ॥ ६
 वाचस्पतिं चन्द्रमसमपः पृथ्वीं सरस्वतीम् ।
 सततं ये नमस्यन्ति तान्नमस्याम्यहं विभो ॥ ७

तपोधनान्वेदविदो नित्यं वेदपरायणान् ।
 महार्हान्वृष्णिशार्दूल सदा संपूजयाम्यहम् ॥ ८
 अभुक्त्वा देवकार्याणि कुर्वते येऽविकत्थनाः ।
 संतुष्टाश्च क्षमायुक्तास्तान्नमस्याम्यहं विभो ॥ ९
 सम्यग्यजन्ति ये चेष्टीः क्षान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः
 सत्यं धर्मं क्षितिं गाश्च तान्नमस्यामि यादव ॥१०
 ये वै तपसि वर्तन्ते वने मूलफलाशनाः ।
 असंचयाः क्रियावन्तस्तान्नमस्यामि यादव ॥ ११
 ये भृत्यभरणे शक्ताः सततं चातिथिव्रताः ।
 भुञ्जते देवशेषाणि तान्नमस्यामि यादव ॥ १२
 ये वेदं प्राप्य दुर्धर्षा वाग्मिनो ब्रह्मचारिणः ।
 याजनाध्यापने युक्ता नित्यं तान्पूजयाम्यहम् ॥१३
 प्रसन्नहृदयाश्चैव सर्वसत्त्वेषु नित्यशः ।
 आपृष्टतापात्स्वाध्याये युक्तास्तान्पूजयाम्यहम् ॥१४
 गुरुप्रसादे स्वाध्याये यतन्तो ये स्थिरव्रताः ।
 शुश्रूषवोऽनसूयन्तस्तान्नमस्यामि यादव ॥ १५

इष्टान् संकल्पसिद्धान् ॥ १०६ ॥ महानुभावा गङ्गा मतिं
 जुषतु प्रीणातु । गङ्गादशनादिना मतिः प्रसीदस्त्रिलयः । अभि-
 मतः श्रद्धालुः ॥ १०७ ॥ षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

मानवैर्भरतर्षभेति झ. थ. घ. पाठः ॥ १ ॥ तेषु मानवेषु
 बहुमानपरः सन् कान्नमस्यसीति योज्यम् ॥ ४ ॥ महार्हान्

महान् अर्हः पूजा येषाम् । अतिपूज्यानित्यर्थः ॥ ८ ॥ अवि-
 कत्थनाः श्लाघाहीनाः ॥ ९ ॥ सत्यं धर्मं च यजन्ति पूज-
 यन्ति । क्षितिं गाश्च यजन्ति ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्ति । यज
 देवपूजासंगतिकरणदानेषु । सत्यं धनं क्षितिमिति थ. घ. पाठः
 ॥ १० ॥ आपृष्टतापान् यावन्मध्याह्नम् ॥ १४ ॥ स्वाध्याये

सुव्रता मुनयो ये च ब्राह्मणाः सत्यसंगराः ।
 वोढारो हव्यकव्यानां तान्नमस्यामि यादव ॥ १६
 भैक्षचर्यासु निरताः कृशा गुरुकुलाश्रयाः ।
 निःसुखा निर्धना ये तु तान्नमस्यामि यादव ॥ १७
 निर्ममा निष्प्रतिद्वन्द्वा निष्ठिता निष्प्रयोजनाः ।
 ये वेदं प्राप्य दुर्धर्षा वाग्मिनो ब्रह्मवादिनः ॥ १८
 अहिंसानिरता ये च ये च सत्यव्रता नराः ।
 • दान्ताः शमपराश्चैव तान्नमस्यामि केशव ॥ १९
 देवतातिथिपूजायां युक्ता ये गृहमेधिनः ।
 कपोतवृत्तयो नित्यं तान्नमस्यामि यादव ॥ २०
 येषां त्रिवर्गः कृत्येषु वर्तते नोपहीयते ।
 शिष्टाचारप्रवृत्ताश्च तान्नमस्याम्यहं सदा ॥ २१
 ब्राह्मणाः श्रुतसंपन्ना ये त्रिवर्गमनुष्ठिताः ।
 अलोलुपाः पुण्यशीलास्तान्नमस्यामि केशव ॥ २२
 'अवन्ध्यकाला येऽलुब्धास्त्रिवर्गे साधनेषु च ।
 विशिष्टाचारयुक्ताश्च नारायण नमामि तान् ॥' २३
 अब्रह्मका वायुभक्षाश्च सुधाभक्षाश्च ये सदा ।
 व्रतैश्च विविधैर्युक्तास्तान्नमस्यामि माधव ॥ २४
 अयोनीनमियोनींश्च ब्रह्मयोनींस्तथैव च ।
 सर्वभूतात्मयोनींश्च तान्नमस्याम्यहं सदा ॥ २५
 नित्यमेतान्नमस्यामि कृष्ण लोककरानृषीन् ।
 लोकज्येष्ठान्कुलज्येष्ठांस्तमोर्माँल्लोकभास्करान् ॥ २६

तस्माच्चमपि वाष्णेय द्विजान्पूजय नित्यदा ।
 पूजिताः पूजनार्हा हि सुखं दास्यन्ति तेऽनघ ॥ २७
 अस्मिँल्लोके सदा ह्येते परत्र च सुखप्रदाः ।
 चरन्ते मान्यमाना वै प्रदास्यन्ति सुखं तव ॥ २८
 ये सर्वातिथयो नित्यं गोषु च ब्राह्मणेषु च ।
 नित्यं सत्ये चाभिरता दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २९
 नित्यं शमपरा ये च तथा ये चानसूयकाः ।
 नित्यस्वाध्यायिनो ये च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ३०
 सर्वान्देवान्नमस्यन्ति ये चैकं वेदमाश्रिताः ।
 श्रद्धधानाश्च दान्ताश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ३१
 तथैव विप्रप्रवरान्नमस्कृत्य यतव्रताः ।
 भवन्ति ये दानरता दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ३२
 तपस्विनश्च ये नित्यं कौमारब्रह्मचारिणः ।
 तपसा भावितात्मानो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ३३
 देवतातिथिभृत्यानां पिदृणां चार्चने रताः ।
 शिष्टान्नभोजिनो ये च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ३४
 अग्निमाधाय विधिवत्प्रणता धारयन्ति ये ।
 प्राप्ताः सोमाहुतिं चैव दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ३५
 मातापित्रोर्गुरुषु च सम्यग्वर्तन्ति ये सदा ।
 यथा त्वं वृष्णिशार्दूलेत्युक्त्वैवं विरराम सः ॥ ३६
 तस्माच्चमपि कौन्तेय पितृदेवद्विजातिथीन् ।
 सम्यक्पूजयसे नित्यं गतिमिष्टामवाप्स्यसि ॥ ३७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति शरणागतं रक्षणफलप्रतिपादकश्येन कपोतोपाख्यानकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।

ब्रह्मयज्ञे मन्त्रजपे वा ॥ १५ ॥ निर्होका निष्प्रयोजनाः इति
 झ. पाठः । निर्होकाः दिगम्बराः ॥ १८ ॥ कपोतवृत्तयः
 कणश आदाय ये संप्रहं न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २० ॥ त्रिवर्गो
 धर्मार्थकामाः । कृत्येषु कर्तुं योग्येषु कर्मसु वर्तते उत्तममध्य-
 माधमभावेन वर्तते नतु हीयते अधममध्योत्तमभावेनेत्यर्थः

त्वत्तोऽहं श्रोतुमिच्छामि धर्मं भरतसत्तम ॥ १
 शरणागतं ये रक्षन्ति भूतग्रामं चतुर्विधम् ।

॥ २१ ॥ सुधा वैश्वदेवशेषः ॥ २४ ॥ अयोनीन् अकृतदा-
 रान् । अमियोनीन् दारामिहोत्रयुतान् । ब्रह्मणो वेदस्य योनीन्
 आश्रयभूतान् । अव्योनीनमियोनीथेति थ. ध. पाठः ॥ २५ ॥
 लोकज्येष्ठाञ्जाननिष्ठानिति थ. ध. पाठः ॥ २६ ॥ स्वाध्याये स-
 वै यज्ञा अन्तर्भवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

* अयमध्यायो झ. पाठ एव दृश्यते ।

किं तस्य भरतश्रेष्ठ फलं भवति तत्त्वतः ॥ २
भीष्म उवाच ।

इदं शृणु महाप्राज्ञ धर्मपुत्र महायशः ।
इतिहासं पुरावृत्तं शरणार्थं महाफलम् ॥ ३
प्रपात्यमानः श्येनेन कपोतः प्रियदर्शनः ।
वृषदर्भं महाभागं नरेन्द्रं शरणं गतः ॥ ४
स तं वृष्ट्वा विशुद्धात्मा त्रासादङ्गमुपागतम् ।
आश्वास्याश्वसिहीत्याह न तेऽस्ति भयमण्डज ॥ ५
भयं ते सुमहत्कस्मात्कुत्र किं वा कृतं त्वया ।
येन त्वमिह संप्राप्तो विसंज्ञो भ्रान्तचेतनः ॥ ६
नवनीलोत्पलापीड चारुवर्ण सुदर्शन ।
दाडिमाशोकपुष्पाक्ष मा त्रसस्वामयं तव ॥ ७
मत्सकाशमनुप्राप्तं न त्वां कश्चित्समुत्सहेत् ।
मनसा ग्रहणं कर्तुं रक्षाध्यक्षपुरस्कृतम् ॥ ८
काशिराज्यं तदद्यैव त्वदर्थं जीवितं तथा ।
त्यजेयं भव विस्रब्धः कपोत न भयं तव ॥ ९
श्येन उवाच ।

ममैतद्विहितं भक्ष्यं न राजंस्त्रातुमर्हसि ।
अतिक्रान्तं च प्राप्तं च प्रयत्नाच्चोपपादितम् ॥ १०
मांसं च रुधिरं चास्य मज्जा मेदश्च मे हितम् ।
परितोषकरो ह्येष मम माऽस्याग्रतो भव ॥ ११
तृष्णा मे बाधतेऽत्युग्रा क्षुधा निर्देहतीव माम् ।
मुञ्चैनं नहि शक्ष्यामि राजन्मन्दयितुं क्षुधाम् ॥ १२
मया ह्यनुसृतो ह्येष मत्पक्षनखविक्षतः ।
किञ्चिदुच्छ्वासनिःश्वासं न राजन्गोमुमर्हसि ॥ १३
यदि स्वविषये राजन्प्रभुत्वं रक्षणे नृणाम् ।
खेचरस्य तृपार्तस्य न त्वं प्रभुरथोत्तम ॥ १४
यदि वैरिषु भृत्येषु खजनव्यवहारयोः ।
विषयेष्विन्द्रियाणां च आकाशे मा पराक्रम ॥ १५
प्रभुत्वं हि पराक्रम्य सम्यक् पक्षहरेषु ते ।
यदि त्वमिह धर्मार्थी मामपि द्रष्टुमर्हसि ॥ १६

भीष्म उवाच ।

श्रुत्वा श्येनस्य तद्वाक्यं राजर्षिर्विस्मयं गतः ।
संभाव्य चैनं तद्वाक्यं तदर्थां प्रत्यभाषत ॥ १७
राजोवाच ।
गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा महिषोपि वा ।
त्वदथर्मद्य क्रियतां क्षुधाप्रशमनाय ते ॥ १८
शरणागतं न त्यजेयमिति मे व्रतमाहितम् ।
न मुञ्चति ममाङ्गानि द्विजोऽयं पश्य वै द्विज ॥ १९
श्येन उवाच ।
न वराहं न चोक्षाणं न चान्यान्विविधान्द्विजान् ।
भक्ष्यामि महाराज किमन्नाद्येन तेन मे ॥ २०
यस्तु मे विहितो भक्ष्यः स्वयं देवैः सनातनः ।
श्येनाः कपोतान्खादन्ति स्थितिरेषा सनातनी २१
उशीनर कपोते तु यदि स्नेहस्तवानघ ।
ततस्त्वं मे प्रयच्छाद्य स्वमांसं तुलया धृतम् ॥ २२
राजोवाच ।

महाननुग्रहो मेऽद्य यस्त्वमेवमिहात्थ माम् ।
बाढमेव करिष्यामीत्युक्त्वाऽसौ राजसत्तमः ॥ २३
उत्कृत्योत्कृत्य मांसानि तुलया समतोलयत् ।
अन्तःपुरे ततस्तस्य स्त्रियो रत्नविभूषिताः ॥ २४
हाहाभूता विनिष्क्रान्ताः श्रुत्वा परमदुःखिताः ।
तासां रुदितशब्देन मन्त्रिभृत्यजनस्य च ॥ २५
बभूव सुमहान्नादो मेघगम्भीरनिःस्वनः ।
निरुद्धं गगनं सर्वं व्यभ्रं मेघैः समन्ततः ॥ २६
मही प्रचलिता चासीत्तस्य सत्येन कर्मणा ॥ २७
स राजा पार्श्वतश्चैव बाहुभ्यामूरुतश्च यत् ।
तानि मांसानि संच्छिद्य तुलां पूरयतेऽशनैः ।
तथापि न समस्तेन कपोतेन बभूव ह ॥ २८
अस्थिभूतो यदा राजा निर्मासो रुधिरस्रवः ।
तुलां ततः समारूढः स्व मांसक्षयमुत्सृजन् ॥ २९

प्रपात्यमान आकाशादिति शेषः । वृषदर्भमौशीनरं शिबिम् ॥ ४ ॥ नवं नीलं च यदुत्पलं लस्याऽऽपीड इवालंकारभूत ॥ ७ ॥ अतिक्रान्तं गतप्रायजीवितम् ॥ १० ॥ यदि वैर्यादिषु

पराक्रमसे तद्युक्तं न आकाशे आकाशचारिषु ॥ १५ ॥ पक्षहरेष्वान्नाभक्तिषु शत्रुषु ॥ १६ ॥ तदर्थां कपोतार्थां ॥ १७ ॥ द्विजः पक्षी ॥ १९ ॥ अशनैः शीघ्रम् ॥ २८ ॥ मांसक्षयं

ततः सेन्द्रास्त्रयो लोकास्तं नरेन्द्रमुपस्थिताः । भेर्यश्चाकाशगैस्तत्र वादिता देवदुन्दुभिः ॥ ३०	भक्तानामनुरक्तानामाश्रितानां च रक्षिता । दयावान्सर्वभूतेषु परत्र सुखमेधते ॥ ३५
अमृतेनावसिक्तश्च वृषदर्भो नरेश्वरः । दिव्यैश्च सुसुखैर्माल्यैरभिवृष्टः पुनःपुनः ॥ ३१	साधुवृत्तो हि यो राजा सद्बुद्धमनुतिष्ठति । किं न प्राप्तं भवेत्तेन स्वव्याजेनेह कर्मणा ॥ ३६
देवगन्धर्वसंघातैरप्सरोभिश्च सर्वतः । नृत्तश्चैवोपगीतश्च पितामह इव प्रभुः ॥ ३२	स राजर्षिर्विशुद्धात्मा धीरः सत्यपराक्रमः । काशीनामीश्वरः ख्यातस्त्रिषु लोकेषु कर्मणा ॥ ३७
हेमप्रासादसंबाधं मणिकाञ्चनतोरणम् । सर्वैर्ह्यर्मणिस्तम्भं विमानं समधिष्ठितः ॥ ३३	योऽप्यन्यः कारेयदेवं शरणागतरक्षणम् । सोपि गच्छेत् तामेव गतिं भरतसत्तम ॥ ३८
स राजर्षिर्गतः स्वर्गं कर्मणा तेन शाश्वतम् । शरणागतेषु चैवं त्वं कुरु सर्वं युधिष्ठिर ॥ ३४	इदं वृत्तं हि राजर्षे वृषदर्भस्य कीर्तयन् । पूतात्मा वै भवेत्लोके शृणुयाद्यश्च नित्यशः ॥ ३९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति ब्राह्मणमहिमकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किं राज्ञः सर्वकृत्यानां गरीयः स्यात्पितामह । कुर्वन्किं कर्म नृपतिरुभौ लोकौ समश्नुते ॥ १	अभिचारैरुपायैश्च दहेयुरपि चेतसा । निःशेषं कुपिताः कुर्युरुग्राः सत्यपराक्रमाः ॥ ८
भीष्म उवाच । एतद्राज्ञः कृत्यतममभिषिक्तस्य भारत । ब्राह्मणानां रक्षणं च पूजा च सुखमिच्छतः ॥ २	नान्तमेपां प्रपश्यामि न दिशश्चाप्यपावृताः । कुपिताः समुदीक्षन्ते दावेष्वग्निशिखा इव ॥ ९
कर्तव्यं पार्थिवेन्द्रेण तथैव भरतर्षभ । श्रोत्रियान्ब्राह्मणान्दृष्ट्वा नित्यमेवाभिपूजयेत् ॥ ३	'मान्यास्तेषां साधवो ये न निन्द्याश्चाप्यसाधवः ।' विभ्यत्येषां साहसिका गुणास्तेषामतीव हि ।
पौरजानपदांश्चापि ब्राह्मणांश्च बहुश्रुतान् । सांत्वेन भोगदानेन नमस्कारैः सदाऽर्चयेत् ॥ ४	कृपा इव तृणच्छन्ना विशुद्धा द्यौरिवापरे ॥ १०
एतत्कृत्यतमं राज्ञो नित्यमेवोपलक्षयेत् । यथाऽऽत्मानं यथा पुत्रांस्तथैतान्प्रतिपालयेत् ॥ ५	प्रसह्यकारिणः केचित्कार्यासमृदवोऽपरे । सन्ति चैषामतिशठास्तथैवान्ये तपस्विनः ॥ ११
ये चाप्येषां पूज्यतमास्तान्दृष्टं प्रतिपूजयेत् । तेषु शान्तेषु तद्राष्ट्रं सर्वमेव विराजते ॥ ६	कृषिगोरक्षयमप्येके भैक्ष्यमन्येऽप्यनुष्ठिताः । चोराश्चान्येऽनृताश्चान्ये तथाऽन्ये नटनर्तकाः ॥ १२
ते पूज्यास्ते नमस्कार्या मान्यास्ते पितरो यथा । तेष्वेव यात्रा लोकानां भूतानामिव वासवे ॥ ७	सर्वकर्मसहाश्चान्ये पार्थिवेष्वितरेषु च । विविधाचारयुक्ताश्च ब्राह्मणा भरतर्षभ ॥ १३

मांसालयं शरीरम् ॥ २९ ॥ नृत्तः नृत्वेन तोषितः । एवमु-
पगीतः ॥ ३२ ॥ साधुवृत्तः सुशीलः । सद्बुद्धं शिष्टाचारम् ।
स्वव्याजेन सुतरां निष्कपटेन ॥ ३६ ॥ सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥
एषां ब्राह्मणानां मध्ये ॥ ६ ॥ वासवे पर्जन्ये ॥ ७ ॥

अभिचारैः श्येनयागादिभिः । उपायैः कौलिकशास्त्रप्रसिद्धैः ।
चेतसा सद्बुद्ध्यमात्रेण ॥ ८ ॥ एषां एभ्यः साहसिका अका-
र्यकारिणोऽपि विभ्यति किमुत विवेकिनः ॥ १० ॥

पुराऽप्येते महाभागा ब्राह्मणा वै जनाधिप ॥१५
 नैते देवैर्न पितृभिर्न गन्धर्वैर्न राक्षसैः ।
 नासुरैर्न पिशाचैश्च शक्या जेतुं द्विजातयः ॥१६
 अदैवं दैवतं कुर्युर्दैवतं चाप्यदैवतम् ।
 यमिच्छेयुः स राजा स्याद्यं द्विष्युः स पराभवेत् १७
 परिवादं च ये कुर्युर्ब्राह्मणानामचेतसः ।
 सत्यं ब्रवीमि ते राजन्विनश्येयुर्न संशयः ॥ १८
 निन्दाप्रशंसाकुशलाः कीर्त्यकीर्तिपरायणाः ।
 परिकुप्यन्ति ते राजन्सततं द्विषतां द्विजाः ॥१९
 ब्राह्मणा यं प्रशंसन्ति पुरुषः स प्रवर्धते ।
 ब्राह्मणैर्यः पराकृष्टः पराभूयात्क्षणाद्धि सः ॥२०
 शका यवनकाम्भोजास्तास्ताः क्षत्रियजातयः ।
 वृषलत्वं परिगता ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥ २१

द्राविडाश्च कलिङ्गाश्च पुलिन्दाश्चाप्युशीनराः ।
 कोलिसर्पा महिषकास्तास्ताः क्षत्रियजातयः ॥ २२
 वृषलत्वं परिगता ब्राह्मणानामदर्शनात् ।
 श्रेयान्पराजयस्तेभ्यो न जयो जयतांवर ॥ २३
 यस्तु सर्वमिदं हन्याद्ब्राह्मणं च न तत्समम् ।
 ब्रह्मवध्या महान्दोष इत्याहुः परमर्षयः ॥ २४
 परिवादो द्विजातीनां न श्रोतव्यः कथंचन ।
 आसीताधोमुखस्तूर्णीं समुत्थाय व्रजेत वा ॥२५
 न स जातो जनिष्यो वा पृथिव्यामिह कश्चन ।
 यो ब्राह्मणविरोधेन सुखं जीवितुमुत्सहेत् ॥ २६
 दुर्ग्राह्यो मुष्टिना वायुर्दुःस्पर्शः पाणिना शशी ।
 दुर्धरा पृथिवी मूर्धा दुर्जया ब्राह्मणा भुवि ॥२७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति ब्राह्मणमाहात्म्यप्रतिपादकपृथ्वीवासुदेवसंवादानुवादः ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।
 ब्राह्मणानेव सततं भृशं संपरिपूजयेत् ।
 एते हि सोमराजान ईश्वराः सुखदुःखयोः ॥ १
 एते भोगैरलंकारैरन्यैश्चैव किमिच्छकैः ।
 सदा पूज्या नमस्कारै रक्ष्याश्च पितृवन्नृपैः ।
 ततो राष्ट्रस्य शान्तिर्हि भूतानामिव वासवात् ॥२
 ज्ञानवान्ब्रह्मवर्चस्वी राष्ट्रे वै ब्राह्मणः शुचिः ।
 महारथश्च राजन्य एष्टव्यः शत्रुतापनः ॥ ३
 ब्राह्मणं जातिसंपन्नं धर्मज्ञं संशितव्रतम् ।
 भोजयीत गृहे राजन्न तस्मात्परमस्ति वै ॥ ४
 ब्राह्मणभ्यो हविर्दत्तं प्रतिगृह्णन्ति देवताः ।
 पितरः सर्वभूतानां नैतेभ्यो विद्यते परम् ॥ ५
 आदित्यश्चन्द्रमा विष्णुः शंकरोऽग्निः प्रजापतिः ।

सर्वे ब्राह्मणमाविश्य सदाऽन्नमुपभुञ्जते ॥ ६
 न तस्याश्नन्ति पितरो यस्य विश्वा न भुञ्जते ।
 देवाश्चाप्यस्य नाश्नन्ति पापस्य ब्राह्मणद्विषः ॥७
 ब्राह्मणेषु तु तुष्टेषु प्रीयन्ते पितरः सदा ।
 तथैव देवता राजन्नात्र कार्या विचारणा ॥ ८
 तथैव तेऽपि प्रीयन्ते येषां भवति तद्भविः ।
 न च प्रेत्य विनश्यन्ति गच्छन्ति च परां गतिम् ॥९
 येनयेनैव हविषा ब्राह्मणांस्तर्पयेन्नरः ।
 तेनतेनैव प्रीयन्ते पितरो देवतास्तथा ॥ १०
 ब्राह्मणादेव तद्भूतं प्रभवन्ति यतः प्रजाः ।
 यतश्चायं प्रभवति प्रेत्य यत्र च गच्छति ॥ ११
 वेदैष मार्गं स्वर्गस्य तथैव नरकस्य च ।
 आगतानागते चोभे ब्राह्मणो द्विपदांवरः ॥ १२

एते पूज्या इति शेषः । यतो महाभागाः ॥ १५ ॥ परायणाः
 हेतवः ॥ १९ ॥ अदर्शनात् अननुग्रहात् ॥ २१ ॥ अष्टष-
 ष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

सोमो राजा येषां ते सोमराजानः ॥ १ ॥ किमिच्छसीति

प्रश्नपूर्वकं यत्तदिष्टं दीयते तत्किमिच्छकम् ॥ २ ॥ चन्द्रमा
 वायुरापो भूरम्बरं दिशः इति झ. पाठः ॥ ६ ॥ तेषु दाता-
 रोपि । तत् प्रदेयं द्रव्यम् ॥ ९ ॥ तद्यज्ञादिकम् । भूतमुत्प-
 न्नम् । ब्राह्मणो वेद तद्भूतमिति य. घ. पाठः ॥ ११ ॥

ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठः स्वधर्मं चैव वेद यः ।
 ये चैनमनुवर्तन्ते ते न यान्ति पराभवम् ।
 न ते प्रेत्य विनश्यन्ति गच्छन्ति न पराभवम् ॥१३
 यद्ब्राह्मणमुखात्प्राप्तं प्रतिगृह्णन्ति वै वचः ।
 कृतात्मानो महात्मानस्ते न यान्ति पराभवम् ॥१४
 क्षत्रियाणां प्रतपतां तेजसा च बलेन च ।
 ब्राह्मणेष्वेव शाम्यन्ति तेजांसि च बलानि च ॥१५
 भृगवस्तालजङ्घांश्च नीपानाङ्गिरसोऽजयन् ।
 भरद्वाजो वैतहव्यानैलांश्च भरतर्षभ ॥ १६
 चित्रायुधांश्चाप्यजयन्नेते कृष्णाजिनध्वजाः ।
 प्रक्षिप्याथ च कुम्भान्वै पारगामिनमारभेत् ॥१७
 यत्किञ्चित्कथ्यते लोके श्रूयते पठ्यतेऽपि वा ।
 सर्वं तद्ब्राह्मणेष्वेव गूढोऽग्निरिव दारुषु ॥ १८
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 संवादं वासुदेवस्य पृथ्व्याश्च भरतर्षभ ॥ १९
 वासुदेव उवाच ।
 मातरं सर्वभूतानां पृच्छे त्वां संशयं शुभे ।
 केनस्वित्कर्मणा पापं व्यपोहति नरो गृही ॥ २०
 पृथिव्युवाच ।
 ब्राह्मणानेव सेवेत पवित्रं ह्येतदुत्तमम् ।
 ब्राह्मणान्सेवमानस्य रजः सर्वं प्रणश्यति ।

अतो भूतिरतः कीर्तिरतो बुद्धिः प्रजायते ॥ २१
 महारथश्च राजन्य एष्टव्यः शत्रुतापनः ।
 इति मां नारदः प्राह सततं सर्वभूतये ॥ २२
 ब्राह्मणं जातिसंपन्नं धर्मज्ञं संशितं शुचिम् ।
 अपरेषां परेषां च परेभ्यश्चैव ये परे ॥ २३
 ब्राह्मणा यं प्रशंसन्ति स मनुष्यः प्रवर्धते ।
 अथ यो ब्राह्मणान्कृष्टः पराभवति सोचिरात् ॥२४
 यथा महार्णवे क्षिप्त आमलोष्टो विनश्यति ।
 तथा दुश्चरितं विप्रे पराभावाय कल्पते ॥ २५
 पश्य चन्द्रे कृतं लक्ष्म समुद्रे लवणोदकम् ।
 तथा भगसहस्रेण महेन्द्रः परिचिह्नितः ॥ २६
 तेषामेव प्रभावेन सहस्रनयनो ह्यसौ ।
 शतक्रतुः समभवत्पश्य माधव यादृशम् ॥ २७
 इच्छन्कीर्तिं च भूतिं च लोकांश्च मधुसूदन ।
 ब्राह्मणानुमते तिष्ठेत्पुरुषः शुचिरात्मवान् ॥ २८
 भीष्म उवाच ।
 इत्येतद्वचनं श्रुत्वा मेदिन्या मधुसूदनः ।
 साधुसाध्विति कौरव्य मेदिनीं प्रत्यपूजयत् ॥२९
 एतां श्रुत्वोपमां पार्थ प्रयतो ब्राह्मणर्षभान् ।
 सततं पूजयेथास्त्वं ततः श्रेयोऽभिपत्स्यसे ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति ब्राह्मणमाहात्म्यकथनम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।
 जन्मनैव महाभागो ब्राह्मणो नाम जायते ।
 नमस्यः सर्वभूतानामतिथिः प्रश्रिताग्रमुक् ॥ १
 सर्वेषां सुहृदस्तात ब्राह्मणाः सुमनोमुखाः ।

‘सर्वानेते हनिष्यन्ति ब्राह्मणा जातमन्यवः ।’
 गीर्भिर्मङ्गलयुक्ताभिरनुध्यायन्ति पूजिताः ॥ २
 सर्वान्नो द्विषतस्तात ब्राह्मणा जातमन्यवः ।
 गीर्भिर्दारुणयुक्ताभिर्हन्युश्चैते ह्यपूजिताः ॥ ३

कुं पृथिवीं ब्राह्मणाय प्रक्षिप्य दत्त्वा पारगामिनं परलोकहितं
 कर्म आरभेदाचरेत् । भान् दीप्तिं कुर्वन्नुभयलोके इति शेषः ।
 पुरगामिनमाहरन्निति थ. पाठः ॥ १७ ॥ अपरे ब्राह्मणं सर्व-
 भूतये इच्छेदित्याहुरिति विपरिणामेनानुपपन्नः ॥ २३ ॥ कृष्टः
 क्रोशति । कर्तारि क्तः ॥ २४ ॥ एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

जन्मनैव संस्कारायभावेऽपि ब्राह्मणो नमस्य एव । प्रश्रितं
 पकमन्नं तत्स्वाग्रे भोक्तुमर्हः प्रश्रिताग्रमुक् ॥ १ ॥ सुमनसां
 देवानां सुखमिव भूताः सुमनोमुखाः ॥ २ ॥ नोऽस्माकं द्विषतः
 शत्रून् । तैरपूजिता ब्राह्मणा हन्युरिति संबन्धः ॥ ३ ॥

अत्र गाथाः पुरा गीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
 सृष्ट्वा द्विजातीन्धाता हि यथापूर्वं समादधत् ॥४
 न वोऽन्यदिह कर्तव्यं किञ्चिदूर्वायनं विधि ।
 गुप्तो गोपायते ब्रह्मा श्रेयो वस्तेन शोभनम् ॥५
 स्वमेव कुर्वतां कर्म श्रीर्वो ब्राह्मी भविष्यति ।
 प्रमाणं सर्वभूतानां प्रग्रहाश्च भविष्यथ ॥ ६
 न शौद्रं कर्म कर्तव्यं ब्राह्मणेन विपश्चिता ।
 शौद्रं हि कुर्वतः कर्म ब्राह्मी श्रीरुपरुध्यते ॥ ७
 श्रीश्च बुद्धिश्च तेजश्च विभूतिश्च प्रतापिनी ।
 स्वाध्यायेनैव माहात्म्यं विपुलं प्रतिपत्स्यथ ॥ ८
 हुत्वा चाहवनीयस्थं महाभाग्ये प्रतिष्ठिताः ।
 अग्रभोज्याः प्रसूतीनां श्रिया ब्राह्म्याऽनुकल्पिताः
 श्रद्धया परया युक्ता ह्यनभिद्रोहलब्धया ।
 दमस्वाध्यायनिरताः सर्वान्कामानवाप्स्यथ ॥ १०
 यच्चैव मानुषे लोके यच्च देवेषु किञ्चन ।
 सर्वं वस्तपसा साध्यं ज्ञानेन नियमेन च ॥ ११
 'युष्मत्संमाननां प्रीतिं पावनैः क्षत्रिया भृशम् ।
 अमुत्रेह समायान्ति वैश्यशूद्राधिकास्तथा ॥ १२
 अरक्षिताश्च युष्माभिर्विरुद्धा यान्ति विपुवम् ।
 युष्मत्तेजोधृता लोकास्तद्रक्षयथ जगत्रयम् ॥ १३
 इत्येवं ब्रह्मगीतास्ते समाख्याता मयाऽनघ ।
 विप्रानुकम्पार्थमिदं तेन प्रोक्तं हि धीमता ॥१४

भूयस्तेषां बलं मन्ये यथा राज्ञस्तपस्विनः ।
 दुरासदाश्च चण्डाश्च तपसा क्षिप्रकारिणः ॥ १५
 सन्त्येषां सिंहसत्त्वाश्च व्याघ्रसत्त्वास्तथाऽपरे ।
 वराहमृगसत्त्वाश्च गजसत्त्वास्तथाऽपरे ॥ १६
 सर्पस्पर्शसमाः केचित्तथाऽन्ये मकरस्पृशः ।
 विभाष्य घातिनः केचित्तथा चक्षुर्हृणोऽपरे ॥१७
 सन्ति चाशीविपसमाः सन्ति मन्दास्तथाऽपरे ।
 विविधानीह वृत्तानि ब्राह्मणानां युधिष्ठिर ॥ १८
 मेकला द्राविडा लाटाः पौण्ड्राः कान्वशिरास्तथा ।
 शौण्डिका दरदा दार्वाश्चोराः शबरवर्बराः ॥ १९
 किराता यवनाश्चैव तास्ताः क्षत्रियजातयः ।
 वृषलत्वमनुप्राप्ता ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥ २०
 ब्राह्मणानां परिभवादसुराः सलिलेशयाः ।
 ब्राह्मणानां प्रसादाच्च देवाः स्वर्गनिवासिनः ॥२१
 अशक्यं स्पष्टुमाकाशमचाल्यो हिमवान्गिरिः ।
 अवार्या सेतुना गङ्गा दुर्जया ब्राह्मणा भुवि ॥२२
 न ब्राह्मणविरोधेन शक्या शास्तुं वसुंधरा ।
 ब्राह्मणा हि महात्मानो देवानामपि देवताः ॥२३
 तान्पूजयस्व सततं दानेन परिचर्यया ।
 यदीच्छसि महीं भोक्तुमिमां सागरमेखलाम् ॥२४
 प्रतिग्रहेण तेजो हि विप्राणां शाम्यतेऽनघ ।
 प्रतिग्रहं ये नेच्छेयुस्तेऽपि रक्ष्यास्त्वया नृप ॥२५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति ब्राह्मणमाहात्म्यप्रतिपादकशक्रशम्बरसंवादानुवादः ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 शक्रशम्बरसंवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ १
 शक्रो ह्यज्ञातरूपेण जटी भूत्वा सुदारुणः ।

विप्ररूपं समास्थाय प्रश्नं पप्रच्छ शम्बरम् ॥ २
 केन शम्बर वृत्तेन स्वजात्यानधितिष्ठसि ।
 श्रेष्ठं त्वां केन मन्यन्ते तद्वै प्रवृह्नि तत्त्वतः ॥ ३
 शम्बर उवाच ।

समादधत् समाधिं नियमं कृतवान् ॥ ४ ॥ ब्रह्मा ब्राह्मणः । वः
 शोभनं श्रेयस्तेनैव ॥ ५ ॥ प्रग्रहाः दमनक्षमा रज्ज्व इव ॥ ६ ॥
 शौद्रं कर्म सेवा ॥ ७ ॥ श्रीश्वेल्यादेः श्रियमित्यादिरर्थः ॥ ८ ॥
 आहवनीयस्थं देवतागणं प्रसूतीनां शिशुभ्योऽप्यग्रे भोज्यं येषां

ते । ब्राह्म्या श्रिया विद्ययाऽनुकल्पिताः पात्रीभूताः ॥ ९ ॥
 चण्डत्वादिदोषवन्तोपि पूज्या एवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ कार्पासमृ-
 दवः केचिदिति थ. पाठः ॥ १७ ॥ अदर्शनात् अननुग्रहात्
 ॥ २० ॥ सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

नासूयामि सदा विप्रान्ब्राह्मणेव च मे मतम् ।
 शास्त्राणि वदतो विप्रान्संमन्यामि यथासुखम् ॥४
 श्रुत्वा च नावजानामि नापराध्यामि कर्हिचित् ।
 अभ्यर्च्याभ्यनुपृच्छामि पादौ गृह्णामि धीमताम् ५
 ते विस्रब्धाः प्रभाषन्ते संयच्छन्ति च मां सदा ।
 प्रमत्तेष्वप्रमत्तोऽस्मि सदा सुप्तेषु जायमि ॥ ६
 ते मां शास्त्रपथे युक्तं ब्रह्मण्यमनसूयकम् ।
 समासिञ्चति शास्तरः क्षौद्रं मध्विव मक्षिकाः ॥७
 यच्च भाषन्ति संतुष्टास्तच्च गृह्णाम्यमायया ।
 समाधिमात्मनो नित्यमनुलोमचिन्तयम् ॥ ८
 सोहं वागग्रमृष्टानां रसानामवलेहकः ।
 स्वजात्यानधितिष्ठामि नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥ ९
 एतत्पृथिव्याममृतमेतच्चक्षुरनुत्तमम् ।
 यद्ब्राह्मणमुखाच्छास्त्रमिह श्रुत्वा प्रवर्तते ॥ १०
 एतत्कारणमाज्ञाय दृष्ट्वा देवासुरं पुरा ।
 युद्धं पिता मे हृष्टात्मा विस्मितः समपद्यत ॥११
 दृष्ट्वा च ब्राह्मणानां तु महिमानं महात्मनाम् ।
 पर्यपृच्छत्कथममी सिद्धा इति निशाकरम् ॥ १२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति पात्रलक्षणादिकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 अपूर्वं वा भवेत्पात्रमथवाऽपि चिरोपितम् ।
 दूराद्भ्यागतं वाऽपि किं पात्रं स्यात्पितामह ॥१
 भीष्म उवाच ।
 क्रिया भवति केषांचिदुपांशुव्रतमुत्तमम् ।
 यो नो याचेत यत्किञ्चित्सर्वं दद्याम इत्यपि ॥२

मां मयि । मधु अमृततुल्यां वियां समासिञ्चन्ति क्षौद्रं मधुपटलम् मक्षिका मध्विवेलाद्युत्था योज्यम् ॥ ७ ॥
 समार्थि ब्राह्मणेषु निष्ठाम् ॥ ८ ॥ वागप्रे जिह्वाप्रे मृष्टं विद्या-
 मृतं येषां ब्राह्मणानाम् । रसानामुक्तिसुधानाम् ॥ ९ ॥
 ब्राह्मीर्वेदार्थाः दुर्वसतीः गुरुकुलवासकेशात् । अपि अपिवा ।
 सति वैराग्ये यतिः स्यात् ॥ १४ ॥ पितुर्गृहे वेदाध्ययनं

सोम उवाच ।
 ब्राह्मणास्तपसा सर्वे सिध्यन्ते वाग्बलाः सदा ।
 भुजवीर्याश्च राजानो वागस्त्राश्च द्विजातयः ॥१३
 प्रवसन्वाप्यधीयीत ब्राह्मीर्दुर्वसतीर्वसन् ।
 निर्मन्युरपि निर्वाणो यतिः स्यात्समदर्शनः ॥१४
 अपि च ज्ञानसंपन्नः सर्वान्वेदान्पितुर्गृहे ।
 श्लाघमान इवाधीयाद्ब्राम्य इत्येव तं विदुः ॥१५
 भूमिरेतौ निगिरति सर्पो विलशयानिव ।
 राजानं चाप्ययोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥१६
 अभिमानः श्रियं हन्ति पुरुषस्याल्पमेधसः ।
 गर्भेण दुष्यते कन्या गृहवासेन च द्विजः ॥ १७
 विद्याविदो लोकविदस्तपोदमसमन्विताः ।
 नित्यपूज्याश्च वन्द्याश्च द्विजा लोकद्वयेच्छुभिः १८
 इत्येतन्मे पिता श्रुत्वा सोमादद्भुतदर्शनात् ।
 ब्राह्मणान्पूजयामास तथैवाहं महाव्रतान् ॥ १९
 भीष्म उवाच ।
 श्रुत्वैतद्वचनं शक्रो दानवेन्द्रमुखाच्युतम् ।
 द्विजान्संपूजयामास महेन्द्रत्वमवाप च ॥ २०

अपीडयन्भृत्यवर्गमित्येवमनुशुश्रुम ।
 पीडयन्भृत्यवर्गं हि आत्मानमपकर्षति ॥ ३
 अपूर्वं चापि यत्पात्रं यच्चापि स्याच्चिरोपितम् ।
 दूराद्भ्यागतं चापि तत्पात्रं न विदुर्बुधाः ॥ ४
 युधिष्ठिर उवाच ।
 अपीडया च भूतानां धर्मस्यार्हिसया तथा ।

निन्दति अपीति ॥ १५ ॥ अप्रवासिनं वेदार्थं ग्रामान्तरे वा
 समकुर्वाणम् ॥ १६ ॥ एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥
 कश्चिद्द्विजार्थं कश्चित् गुरुदक्षिणार्थं कश्चित्कुटुम्बभरणार्थमिति
 एवंपा क्रिया केषांचित्पात्रत्वे प्रधानं भवति केषांचिदुपां-
 शुव्रतं मौनं पारिव्राज्यमिति । दद्यामः दद्याम इत्येव ऋत्विज्यं
 नत्वेतेषु कञ्चित्प्रत्याकक्षीतेत्यर्थः ॥ २ ॥

पात्रं विद्यामतत्त्वेन यस्यै दत्तं न संतपेत् ॥ ५
भीष्म उवाच ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्याः शिष्यसंबन्धिवान्धवाः ।
सर्वे पूज्याश्च मान्याश्च श्रुतवन्तोऽनसूयकाः ॥ ६
अतोऽन्यथा वर्तमानाः सर्वे नार्हन्ति सत्क्रियाम् ।
तस्माद्गुणैः परीक्षेत पुरुषान्प्रणिधाय वै ॥ ७
अक्रोधः सत्यवचनमहिंसा दम आर्जवम् ।
अद्रोहोऽनभिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा दमः शमः ॥८
यस्मिन्नेतानि दृश्यन्ते न चाकार्याणि भारत ।
स्वभावतो निविष्टानि तत्पात्रं मानमर्हति ॥ ९
तथा चिरोषितं चापि संप्रत्यागतमेव च ।
अपूर्वं चैव पूर्वं च तत्पात्रं मानमर्हति ॥ १०
अप्रामाण्यं च वेदानां शास्त्राणां चाभिलङ्घनम् ।
अव्यवस्था च सर्वत्र एतन्नाशनमात्मनः ॥ ११
भवेत्पण्डितमानी यो ब्राह्मणो वेदनिन्दकः ।
आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकां ॥ १२

हेतुवादान्ब्रुवन्सत्सु विजेताऽहेतुवादकः ।
आक्रोष्टा चातिवक्ता च ब्राह्मणानां सदैव हि ॥१३
सर्वाभिशङ्की मूढश्च बालः कटुकवागपि ।
बोद्धव्यस्तादृशस्तात नरं श्वानं हि तं विदुः ॥१४
यथा श्वा भषितुं चैव हन्तुं चैवावसज्जते ।
एवं संभाषणार्थाय सर्वशास्त्रवधाय च ।
'अल्पश्रुताः कुतर्काश्च दृष्टाः सृष्टाः कुपण्डिताः १५
श्रुतिस्मृती चेतिहासपुराणारण्यवेदिनः ।
अनुरुन्ध्याद्बहुज्ञांश्च सारज्ञाश्चैव पण्डिताः ॥' १६
लोकयात्रा च द्रष्टव्या धर्मश्चात्महितानि च ।
एवं नरो वर्तमानः शाश्वतीर्वर्धते समाः ॥ १७
ऋणमुन्मुच्य देवानामृषीणां च तथैव च ।
पितृणामथ विप्राणामतिथीनां च पञ्चमम् ॥१८
पर्यायेण विमुक्तो यः सुनिर्णिक्तेन कर्मणा ।
एवं गृहस्थः कर्माणि कुर्वन्धर्मान्न हीयते ॥ १९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति स्त्रीस्वभावप्रतिपादकनारदपञ्चचूडासंवादानुवादः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
स्त्रीणां स्वभावमिच्छामि श्रोतुं भरतसत्तम ।
स्त्रियो हि मूलं दोषाणां लघुचित्ता हि ताः स्मृताः १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नारदस्य च संवादं पुंश्चल्या पञ्चचूडया ॥ २
लोकाननुचरन्सर्वान्देवर्षिर्नारदः पुरा ।
ददर्शाप्सरसं ब्राह्मीं पञ्चचूडामनिन्दिताम् ॥ ३

दत्तं प्रदेयवस्त्वभिमानीनी देवता न संतपेत् । विप्रे वेदविव-
र्जिते । दीयमानं रुदत्यन्नमिति स्मृतेः।अतः कस्तादृश इति प्रश्नः
॥ ५ ॥ मुख्यं पात्रं विशेषेण श्रुतवन्तोऽनसूयका इति ॥ ६ ॥
तथा अक्रोधादियुगविशिष्टम् ॥१० ॥ अपात्रताबीजमाह अप्रा-
माण्यमिति । आत्मनः पात्रताया इति शेषः ॥ ११ ॥ निरर्थिकां
श्रुतिविरोधित्वेन मोक्षानुपयोगिनीम् ॥ १२ ॥ अहेतुवादकः
शास्त्रोक्तहेतुवादविरोधात् ॥ १३ ॥ बोद्धव्यः अस्पृश्यत्वेनेति

तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं पप्रच्छाप्सरसं मुनिः ।
संशयो हृदि कश्चिन्मे ब्रूहि तन्मे सुमध्यमे ॥ ४
एवमुक्ताऽथ सा विप्रं प्रत्युवाचाथ नारदम् ।
विषये सति वक्ष्यामि समर्था मन्यसे च माम् ५
नारद उवाच ।
न त्वामविषये भद्रे नियोक्ष्यामि कथंचन ।
स्त्रीणां स्वभावमिच्छामि त्वत्तः श्रोतुं वरानने ॥६
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य देवर्षेरप्सरोत्तमा ।

शेषः ॥ १४ ॥ धर्मश्चात्महिताय चेति ध. घ. पाठः ॥ १७ ॥
देवानामृणं यज्ञेन ऋषीणां वेदाधिगमेन पितृणां प्रजोत्पादनेन
विप्राणां दानमानेनाऽतिथीनां सम्यगातिर्ध्वेन चोन्मुच्याऽ-
पाकृत्य कर्माणि कुर्वन्निस्त्युत्तरेणान्वयः ॥ १८ ॥ द्विसप्ततित-
मोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

लघुचित्ताः वायुवत् चलचित्ताः ॥ १ ॥ ब्राह्मीं ब्रह्मलोक-
स्थाम् ॥ ३ ॥ विषये वक्तुं योग्यत्वे ॥ ५ ॥

प्रत्युवाच न शक्यामि स्त्री सती निन्दितुं स्त्रियः ॥
 विदितास्ते स्त्रियो याश्च यादृशाश्च स्वभावतः ।
 न मामर्हसि देवर्षे नियोक्तुं कार्य ईदृशे ॥ ८
 तामुवाच स देवर्षिः सत्यं वद सुमध्यमे ।
 मृषावादे भवेदोषः सत्ये दोषो न विद्यते ॥ ९
 इत्युक्ता सा कृतमतिरभवच्चारुहासिनी ।
 स्त्रीदोषाञ्छाश्वतान्सत्यान्भाषितुं संप्रचक्रमे ॥ १०
 कुलीना रूपवत्यश्च नाथवत्यश्च योषितः ।
 मर्यादासु न तिष्ठन्ति स दोषः स्त्रीषु नारद ११
 न स्त्रीभ्यः किञ्चिदन्यद्वै पापीयस्तरमंस्ति वै ।
 स्त्रियो हि मूलं दोषाणां तथा त्वमपि वेत्थ ह ॥
 समाज्ञातानृद्धिमतः प्रतिरूपान्वशे स्थितान् ।
 पतीनन्तरमासाद्य नालं नार्यः परीक्षितुम् ॥ १३
 असद्धर्मस्त्वयं स्त्रीणामस्माकं भवति प्रभो ।
 पापीयसो नरान्यद्वै लज्जां त्यक्त्वा भजामहे १४
 स्त्रियं हि यः प्रार्थयते सन्निकर्षं च गच्छति ।
 ईषच्च कुरुते सेवां तमेवेच्छन्ति योषितः ॥ १५
 अनर्थित्वान्मनुष्याणां भयात्परिजनस्य च ।
 मर्यादायाममर्यादाः स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ १६
 नासां कश्चिदगम्योस्ति नासां वयसि निश्चयः ।
 विरूपं रूपवन्तं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥ १७
 न भयान्नाप्यनुक्रोशान्नार्थहेतोः कथंचन ।
 न ज्ञातिकुलसंबन्धास्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ १८
 यौवने वर्तमानानां मृष्टाभरणवाससाम् ।
 नारीणां स्वैरवृत्तीनां स्पृहयन्ति कुलस्त्रियः ॥ १९
 याश्च शश्वद्बहुमता रक्ष्यन्ते दयिताः स्त्रियः ।

अपि ताः संप्रसज्जन्ते कुञ्जान्धजडवामनैः ॥ २०
 पङ्गुष्वथ च देवर्षे ये चान्ये कुत्सिता नराः ।
 स्त्रीणामगम्यो लोकेऽस्मिन्नास्ति कश्चिन्महामुने ॥
 यदि पुंसां गतिर्ब्रह्मन्कथंचिन्नोपपद्यते ।
 अप्यन्योन्यं प्रवर्तन्ते न हि तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ २२
 दुष्टाचाराः पापरता असत्या मायया वृताः ।
 अदृष्टयुद्धिवहुलाः प्रायेणेत्यवगम्यताम् ॥ २३
 अलाभात्पुरुषाणां हि भयात्परिजनस्य च ।
 वधबन्धभयाच्चापि स्वयं गुप्ता भवन्ति ताः ॥ २४
 चलस्वभावा दुःसेव्या दुर्ग्राह्या भावतस्तथा ।
 प्राज्ञस्य पुरुषस्येह यथाभावास्तथा स्त्रियः ॥ २५
 नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
 नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचनाः ॥ २६
 इदमन्यच्च देवर्षे रहस्यं सर्वयोषिताम् ।
 दृष्ट्वैव पुरुषं ह्यन्यं योनिः प्रकृष्यते स्त्रियाः ॥ २७
 कामानामपि दातारं कर्तारं मानसान्त्वयोः ।
 रक्षितारं न मृष्यन्ति स्वभर्तारमसत्स्त्रियः ॥ २८
 न कामभोगान्विपुलान्नालंकारार्थसंचयान् ।
 तथैव बहुमन्यन्ते यथा रत्यामनुग्रहम् ॥ २९
 अन्तकः शमनो मृत्युः पातालं बडवामुखम् ।
 क्षुरधारा विषं सर्पो वह्निरित्येकतः स्त्रियः ॥ ३०
 यतश्च भूतानि महान्ति पञ्च
 यतश्च लोका विहिता विधात्रा ।
 यतः पुमांसः प्रमदाश्च निर्मिता-
 स्ततश्च दोषाः प्रमदासु नारद ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति स्त्रीणां दुश्चरितकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

इमे वै मानवा लोके स्त्रीषु सज्जन्यमीक्षणशः ।

नियोक्तुं प्रश्न ईदृशे इति ट. थ. ध. पाठः ॥ ८ ॥ कृतमतिः
 वक्ष्यामीति कृतनिश्चयाऽभवत् ॥ १० ॥ गतिः प्राप्तिः । अन्योन्यं
 कृत्रिमलिङ्गधारिण्यो भूत्वा मैथुनार्थं प्रवर्तन्ते । एतच्च लोक-

मोहेन परमाविष्टा देवदृष्टेन कर्मणा ॥ १

स्त्रियश्च पुरुषेष्वेव प्रत्यक्षं लोकसाक्षिकम् ।

प्रसिद्धम् । भर्तृषु दूरस्थेषु इति शेषः । नहि तिष्ठन्ति धैर्ये इति
 शेषः ॥ २२ ॥ भयात्परिभवस्य चेति थ. ध. पाठः ॥ २४ ॥
 काष्ठानां काष्ठैः ॥ २६ ॥ त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

अत्र मे संशयस्तीव्रो हृदि संपरिवर्तते ॥ २
 कथमासां नराः सङ्गं कुर्वते कुरुनन्दन ।
 स्त्रियो वातेषु रज्यन्ते विरज्यन्ते च ताः पुनः ॥ ३
 इति ताः पुरुषव्याघ्र कथं शक्यास्तु रक्षितुम् ।
 प्रमदाः पुरुषेणेह तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४
 भीष्म उवाच ।
 एता हि स्त्रीयमायाभिर्वञ्चयन्तीह मानवान् ।
 न चासां मुच्यते कश्चित्पुरुषो हस्तमागतः ॥ ५
 गावो नवतृणानीव गृह्णन्त्येता नवंनवम् ॥ ६
 शम्बरस्य च या माया माया या नमुचेरपि ।
 बलेः कुम्भीनसेश्चैव सर्वास्ता योषितो विदुः ॥ ७
 हसन्तं प्रहसन्त्येता रुदन्तं प्ररुदन्ति च ।
 अप्रियं प्रियवाक्यैश्च गृह्णते कालयोगतः ॥ ८
 'यदि जिह्वासहस्रं स्याज्जीवेच शरदां शतम् ।
 अनन्यकर्मा स्त्रीदोषाननुक्त्वा निधनं व्रजेत् ॥' ९

उशना वेद यच्छास्त्रं यच्च वेद बृहस्पतिः ।
 स्त्री बुद्ध्या न विशिष्येत तास्तु रक्ष्याः कथं नरैः ॥
 अनृतं सत्यमित्याहुः सत्यं चापि तथाऽनृतम् ।
 इति यास्ताः कथं वीर संरक्ष्याः पुरुषैरिह ।
 'दोषास्पदेऽशुचौ देहे ह्यासां सक्तास्त्वहो नराः' ॥
 स्त्रीणां बुद्ध्यर्थनिष्कर्षार्थशास्त्राणि शत्रुहन् ।
 बृहस्पतिप्रभृतिभिर्मन्ये सद्भिः कृतानि वै ॥ १२
 संपूज्यमानाः पुरुषैर्विकुर्वन्ति मनो नृषु ।
 अपास्ताश्च तथा राजन्विकुर्वन्ति मनः स्त्रियः ॥ १३
 इमाः प्रजा महाबाहो धार्मिक्य इति नः श्रुतम् १४
 सत्कृतासत्कृताश्चापि विकुर्वन्ति मनः सदा ।
 कस्ताः शक्तो रक्षितुं स्यादिति मे संशयो महान् ॥
 तथा ब्रूहि महाभाग कुरूणां वंशवर्धन ।
 यदि शक्या कुरुश्रेष्ठ रक्षा तासां कदाचन ।
 कर्तुं वा कृतपूर्वं वा तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति स्त्रीणां पुरुषचित्तप्रमथनाय शक्तिशेषदानपूर्वकं ब्रह्मणा सृष्टतया तद्रक्षणस्य दुष्करत्वकथनम् ॥ १ ॥ स्त्रीणां रक्षणस्य दुश्शकत्वे दृष्टान्ततया विपुलोपाख्यानकथनारम्भः ॥ २ ॥ गुरुणा स्वभार्यारक्षणं नियुक्तेन विपुलनाम्ना तदर्थं योगेन तच्छरीरप्रवेशः ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच ।
 एवमेतन्महाबाहो नात्र मिथ्याऽस्ति किञ्चन ।
 यथा ब्रवीषि कौरव्य नारीं प्रति जनाधिप ॥ १
 अत्र ते वर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ।
 यथा रक्षा कृता पूर्वं विपुलेन महात्मना ॥ २
 प्रमदाश्च यथा सृष्टा ब्रह्मणा भरतर्षभ ।
 यदर्थं तच्च ते तात प्रवक्ष्यामि नराधिप ॥ ३
 न हि स्त्रीभ्यः परं पुत्र पापीयः किञ्चिदस्ति वै ।
 अग्निर्हि प्रमदा दीप्तो मायाश्च मयजा विभो ।
 धुरधारा विषं सर्पो मृत्युरित्येकतः स्त्रियः ॥ ४

प्रजा इमा महाबाहो धार्मिक्य इति नः श्रुतम् ।
 स्वयं गच्छन्ति देवत्वं ततो देवानियाद्भयम् ॥ ५
 अथाभ्यगच्छन्देवास्ते पितामहमरिंदम ।
 निवेद्य मानसं चापि तूष्णीमासन्नधोमुखाः ॥ ६
 तेषामन्तर्गतं ज्ञात्वा देवानां स पितामहः ।
 मानवानां प्रमोहार्थं कृत्या नार्योऽसृजत्प्रभुः ॥ ७
 पूर्वसर्गे तु कौन्तेय साध्व्यो नार्य इहाभवन् ।
 असाध्व्यस्तु समुत्पन्नाः कृत्याः सर्गात्प्रजापतेः ८
 ताभ्यः कामान्यथाकामं प्रादाद्धि स पितामहः ।
 ताः कामलुब्धाः प्रमदाः प्रामथन्त नरान्सदा ९

कुहकानि च वर्षेय सर्वास्ता इति ट. थ. पाठः ॥ ७ ॥
 एताः पूजिता धिक्कृता वा तुल्यवद्विकारं जनयन्तीत्यर्थः
 ॥ १३ ॥ इमाः स्त्रीरूपाः धार्मिक्य इति श्रुतं सावित्र्यादिषु

दृष्टं च ॥ १४ ॥ चतुः सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥
 अस्ति हि प्रमदा दीप्तेति ट. थ. पाठः ॥ ४ ॥

क्रोधं कामस्य देवेशः सहायं चासृजत्प्रभुः ।
 असञ्जन्त प्रजाः सर्वाः कामक्रोधवशंगताः ॥ १०
 'द्विजानां च गुरुणां च महागुरुनृपादिनाम् ।
 क्षणस्त्रीसङ्गकामोत्था यातनाहो निरन्तरा ॥ ११
 अरक्तमनसां नित्यं ब्रह्मचर्यामलात्मनाम् ।
 तपोदमार्चनाध्यानयुक्तानां शुद्धिरुत्तमा ॥' १२
 न च स्त्रीणां क्रियाः काश्चिदिति धर्मो व्यवस्थितः ।
 निरिन्द्रिया ह्यशास्त्राश्च स्त्रियोऽनुत्तमिति श्रुतिः ॥
 शय्यासनमलंकारमन्नपानमनार्यताम् ।
 दुर्वाग्भावं रतिं चैव ददौ स्त्रीभ्यः प्रजापतिः ॥ १४
 न तासां रक्षणं शक्यं कर्तुं पुंसां कथंचन ।
 अपि विश्वकृता तात कुतस्तु पुरुषैरिह ॥ १५
 वाचा च वधवन्धैर्वा क्लेशैर्वा विविधैस्तथा ।
 न शक्या रक्षितुं नार्यस्ता हि नित्यमसंयताः ॥ १६
 इदं तु पुरुषव्याघ्र पुरस्ताच्छ्रुतवानहम् ।
 यथा रक्षा कृता पूर्वं विपुलेन गुरुस्त्रियाः ॥ १७
 ऋषिरासीन्महाभागो देवशर्मति विश्रुतः ।
 तस्य भार्या रुचिर्नाम रूपेणासदृशी भुवि ॥ १८
 तस्या रूपेण संमत्ता देवगन्धर्वदानवाः ।
 विशेषेण तु राजेन्द्र वृत्रहा पाकशासनः ॥ १९
 नारीणां चरितज्ञश्च देवशर्मा महामतिः ।
 यथाशक्ति यथोत्साहं भार्यां तामभ्यरक्षत ॥ २०
 पुरंदरं च जानंश्च परस्त्रीकामचारिणम् ।
 तस्माद्यत्नेन भार्याया रक्षणं स चकार ह ॥ २१
 स कदाचिद्विस्तात यज्ञं कर्तुमनास्तदा ।
 भार्यासंरक्षणं कार्यं कथं स्यादित्यचिन्तयत् ॥ २२
 रक्षाविधानं मनसा स संचिन्त्य महातपाः ।
 आहूय दयितं शिष्यं विपुलं प्राह भार्गवम् ॥ २३
 यज्ञकारो गमिष्यामि रुचिं चेमां सुरेश्वरः ।
 यतः प्रार्थयते नित्यं तां रक्षस्व यथावलम् ॥ २४
 अप्रमत्तेन ते भाव्यं सदा प्रति पुरंदरम् ।
 स हि रूपाणि कुरुते विविधानि भृगूत्तम ॥ २५
 भीष्म उवाच ।
 इत्युक्तो विपुलस्तेन तपस्वी नियतेन्द्रियः ।

वरिद्राश्च ह्यमन्त्राश्च स्त्रियो नित्यमिति श्रुतिरिति घ. पाठः ॥ १३ ॥

सदैवोग्रतपा राजन्नम्यर्कसदृशद्युतिः ॥ २६
 धर्मज्ञः सत्यवादी च तथेति प्रत्यभाषत ।
 पुनश्चेदं महाराज पप्रच्छ प्रस्थितं गुरुम् ॥ २७
 कानि रूपाणि शक्रस्य भवन्त्यागच्छतो मुने ।
 वपुस्तेजश्च कीदृग्वै तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ २८
 भीष्म उवाच ।
 ततः स भगवांस्तस्मै विपुलाय महात्मने ।
 आचक्षे यथातत्त्वं मावां शक्रस्य भारत ॥ २९
 बहुमायः स विप्रर्षे बलहा पाकशासनः ।
 तांस्तान्विकुरुते भावान्ब्रह्मनथ मुहुर्मुहुः ॥ ३०
 किरीटी वज्रधृग्धन्वी मुकुटी बद्धकुण्डलः ।
 भवत्यथ मुहूर्तेन चण्डालसमदर्शनः ॥ ३१
 शिखी जटी चीरवासाः पुनर्भवति पुत्रक ।
 बृहच्छरीरश्च पुनश्चीरवासाः पुनः कृशः ॥ ३२
 गौरं श्यामं च कृष्णं च वर्णं विकुरुते पुनः ।
 विरूपो रूपवांश्चैव युवा बृद्धस्तथैव च ॥ ३३
 'प्राज्ञो जडश्च मूकश्च ह्रस्वो दीर्घस्तथैव च ।'
 ब्राह्मणः क्षत्रियश्चैव वैश्यः शूद्रस्तथैव च ॥ ३४
 प्रतिलोमोऽनुलोमश्च भवत्यथ शतक्रतुः ।
 शुकवायसरूपी च हंसकोकिलरूपवान् ॥ ३५
 सिंहव्याघ्रगजानां च रूपं धारयते पुनः ।
 दैवं दैत्यमथो राज्ञां वपुर्धारयतेऽपि च ॥ ३६
 अक्रुशो वायुभप्राज्ञः शकुनिर्विकृतस्तथा ।
 चतुष्पाद्बहुरूपश्च पुनर्भवति बालिशः ॥ ३७
 मक्षिकामशकादीनां वपुर्धारयतेऽपि च ।
 न शक्यमस्य ग्रहणं कर्तुं विपुल केनचित् ॥ ३८
 अपि विश्वकृता तात येन सृष्टमिदं जगत् ।
 पुनरन्तर्हितः शक्रो दृश्यते ज्ञानचक्षुषा ॥ ३९
 वायुभूतश्च स पुनर्देवराजो भवत्युत्त ।
 एवरूपाणि सततं कुरुते पाकशासनः ।
 तस्माद्विपुल यत्नेन रक्षेमां तनुमध्यमाम् ॥ ४०
 यथा रुचिं नावलिहेदेवेन्द्रो भृगुसत्तम ।
 क्रतावुपहिते न्यस्तं हविः श्वेव दुरात्मवान् ॥ ४१
 एवमाख्याय स मुनिर्यज्ञकारोऽगमत्तदा ।

देवशर्मा महाभागस्ततो भरतसत्तम ॥ ४२
 विपुलस्तु वचः श्रुत्वा गुरोश्चिन्तामुपेयिवान् ।
 रक्षां च परमां चक्रे देवराजान्महाबलात् ॥ ४३
 किंनु शक्यं मया कर्तुं गुरुदाराभिरक्षणे ।
 मायावी हि सुरेन्द्रोसौ दुर्धर्षश्चापि वीर्यवान् ॥ ४४
 नापिधायाश्रमं शक्यो रक्षितुं पाकशासनः ।
 उटर्जं वा तथा ह्यस्य नानाविधसरूपता ॥ ४५
 वायुरूपेण वा शक्रो गुरुपत्नीं प्रधर्षयेत् ।
 तस्मादिमां संग्रविश्य रुचिं स्थास्येहमद्य वै ॥ ४६
 अथवा पौरुषेणैव न शक्या रक्षितुं मया ।
 बहुरूपो हि भगवाञ्छ्रूयते पाकशासनः ॥ ४७
 सोहं योगबलादेनां रक्षिष्ये पाकशासनात् ।
 गात्राणि गात्रैरस्याहं संग्रवेक्ष्ये हि रक्षितुम् ॥ ४८
 यद्युच्छिष्टामिमां पत्नीमद्य पश्यति मे गुरुः ।
 शप्स्यत्यसंशयं कोपादिव्यज्ञानो महातपाः ॥ ४९
 न चेयं रक्षितुं शक्या यथाऽन्या प्रमदा नृभिः ।
 मायावी हि सुरेन्द्रोसावहो प्राप्तोऽसि संशयम् ५०
 अवश्यं करणीयं हि गुरोरिह हि शासनम् ।
 यदि त्वेतदहं कुर्यामाश्चर्यं स्यात्कृतं मया ॥ ५१
 योगेनाथ प्रविश्येदं गुरुपत्न्याः कलेवरम् ।

असक्तः पद्मपत्रस्थो जलविन्दुर्यथा चलः ॥ ५२
 एवमेव शरीरेऽस्या निवत्स्यामि समाहितः ।
 निर्मुक्तस्य रजोरूपान्नापराधो भवेन्मम ॥ ५३
 यथाहि शून्यां पथिकः सभामध्यावसेत्पथि ।
 तथाऽद्यावासयिष्यामि गुरुपत्न्याः कलेवरम् ।
 एवमेव शरीरेऽस्या निवत्स्यामि समाहितः ॥ ५४
 इत्येवं धर्ममालोक्य वेदवेदांश्च सर्वशः ।
 तपश्च विपुलं दृष्ट्वा गुरोरात्मन एव च ॥ ५५
 इति निश्चित्य मनसा रक्षां प्रति स भार्गवः ।
 अन्वतिष्ठत्परं यत्नं यथा तच्छृणु पार्थिव ॥ ५६
 गुरुपत्नीं समासीनो विपुलः स महातपाः ।
 उपासीनामनिन्द्याङ्गीं कथार्थैः समलोभयत् ॥ ५७
 नेत्राभ्यां नेत्रयोरस्या रश्मि संयोज्य रश्मिभिः ।
 विवेश विपुलः कायमाकाशं पवनो यथा ॥ ५८
 लक्षणं लक्षणेनैव वदनं वदनेन च ।
 अविचेष्टन्नतिष्ठद्वै छायेवान्तर्गतो मुनिः ॥ ५९
 ततो विष्टभ्य विपुलो गुरुपत्न्याः कलेवरम् ।
 उवास रक्षणे युक्तो न च सा तमबुध्यत ॥ ६०
 यं कालं नागतो राजन्गुरुस्तस्य महात्मनः ।
 क्रतुं समाप्य स्वगृहं तं कालं सोऽभ्यरक्षत ॥ ६१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

इन्द्रेण देवशर्ममुन्यसंनिधाने तद्गार्याविलोभनाय तदाश्रमाभिगमनम् ॥ १ ॥ तथा विपुलतपोऽभिभूतेन भयात्ततो निर्गमनम् ॥ २ ॥ विपुलेन शक्रवृत्तान्तनिवेदनतुष्टाद्गुरोर्वैरप्रहणपूर्वकं तपश्चरणम् ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच ।
 ततः कदाचिद्देवेन्द्रो दिव्यरूपवपुर्धरः ।
 इदमन्तरमित्येवमभ्यगात्तमथाश्रमम् ॥ १
 रूपमप्रतिमं कृत्वा लोभनीयं जनाधिपः ।
 दर्शनीयतमो भूत्वा प्रविवेश तमाश्रमम् ॥ २
 स ददर्श तमासीनं विपुलस्य कलेवरम् ।
 निश्चेष्टं स्तब्धनयनं यथाऽऽलेख्यगतं तथा ॥ ३

रुचिं च रुचिरापाङ्गीं पीनश्रोणिपयोधराम् ।
 पद्मपत्रविशालार्क्षीं संपूर्णेन्दुनिभाननाम् ॥ ४
 सा तमालोक्य सहसा प्रत्युत्थातुमियेष ह ।
 रूपेण विस्मिता कोऽसीत्यथ वक्तुमिवेच्छती ॥ ५
 उत्थातुकामा तु सती विष्टब्धा विपुलेन सा ।
 निगृहीता मनुष्येन्द्र न शशाक विचेष्टितुम् ॥ ६
 तामावभाषे देवेन्द्रः साम्ना परमवल्गुना ।

त्वदर्थमागतं विद्धि देवेन्द्रं मां शुचिसिते ॥ ७
 क्लिश्यमानमनङ्गेन त्वत्संकल्पभवेन ह ।
 तत्पर्यागृहि मां सुभ्रु पुरा कालोऽतिवर्तते ॥ ८
 तमेवंवादिनं शक्रं शुश्राव विपुलो मुनिः ।
 गुरुपत्न्याः शरीरस्थो ददर्श त्रिदशाधिपम् ॥ ९
 न शशाक च सा राजनप्रत्युत्थातुमनिन्दिता ।
 वक्तुं च नाशकद्राजन्विष्टब्धा विपुलेन सा ॥ १०
 आकारं गुरुपत्न्यास्तु स विज्ञाय भृगूद्वहः ।
 निजग्राह महातेजा योगेन बलवत्प्रभो ।
 बबन्ध योगबन्धैश्च तस्याः सर्वेन्द्रियाणि सः ॥ ११
 तां निर्विकारां दृष्ट्वा तु पुनरेव शचीपतिः ।
 उवाच व्रीडितो राजस्तां योगबलमोहिताम् ॥ १२
 एष्टेहीति ततः सा तु प्रतिवक्तुमियेष तम् ।
 स तां वाचं गुरोः पत्न्या विपुलः पर्यवर्तयत् ॥ १३
 भोः किमागमने कृत्यमिति तस्यास्तु निःसृता ।
 वक्त्राच्छशाङ्कसदृशाद्वाणी संस्कारभूषणा ॥ १४
 व्रीडिता सा तु तद्वाक्यमुक्त्वा परवशा तदा ।
 पुरन्दरश्च संत्रस्तो बभूव विमना भृशम् ॥ १५
 स तद्वैकृतमालक्ष्य देवराजो विशांपते ।
 अवैक्षत सहस्राक्षस्तदा दिव्येन चक्षुषा ॥ १६
 स ददर्श मुनिं तस्याः शरीरान्तरगोचरम् ।
 प्रतिबिम्बमिवादशं गुरुपत्न्याः शरीरगम् ॥ १७
 स तं घोरेण तपसा युक्तं दृष्ट्वा पुरंदरः ।
 प्रावेपत सुसंत्रस्तो व्रीडितश्च तदा विभो ॥ १८
 विमुच्य गुरुपत्नीं तु विपुलः सुमहातपाः ।
 स्वकलेवरमाविश्य शक्रं भीतमथाब्रवीत् ॥ १९
 अजितेन्द्रिय दुर्बुद्धे पापात्मक पुरंदर ।
 न चिरं पूजयिष्यन्ति देवास्त्वां मानुषास्तथा ॥ २०
 किंतु तद्विस्मृतं शक्रं न तन्मनसि ते स्थितम् ।
 गौतमेनासि यन्मुक्तो भगाङ्कपरिचिह्नितः ॥ २१
 जाने त्वां बालिशमतिमकृतात्मानमास्थिरम् ।

मयेयं रक्ष्यते मूढ गच्छ पाप यथागतम् ॥ २२
 नाहं त्वामद्य मूढात्मन्दहेयं हि स्वतेजसा ।
 कृपायमानस्तु न ते दग्धुमिच्छामि वासव ॥ २३
 स च घोरतमो धीमान्गुरुर्मे पापचेतसम् ।
 दृष्ट्वा त्वां निर्दहेदद्य क्रोधदीप्तेन चक्षुषा ॥ २४
 नैवं तु शक्रं कर्तव्यं पुनर्मान्याश्च ते द्विजाः ।
 मा गमः ससुतामात्यः क्षयं ब्रह्मबलार्दितः ॥ २५
 अमरोसीति यदुद्धिं समास्थाय प्रवर्तसे ।
 मावमंस्था न तपसा न साध्यं नाम किंचन २६
 भीष्म उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा वचनं शक्रो विपुलस्य महात्मनः ।
 न किंचिदुक्त्वा व्रीडार्तिस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २७
 मुहूर्तयाते तस्मिंस्तु देवशर्मा महातपाः ।
 कृत्वा यज्ञं यथाकाममाजगाम स्वमाश्रमम् ॥ २८
 आगतेऽथ गुरौ राजन्विपुलः प्रियकर्मकृत् ।
 रक्षितां गुरवे भार्यां न्यवेदयदनिन्दिताम् ॥ २९
 अभिवाद्य च शान्तात्मा स गुरुं गुरुवत्सलः ।
 विपुलः पर्युपातिष्ठद्यथापूर्वमशङ्कितः ॥ ३०
 विश्रान्ताय ततस्तस्मै सहासीनाय भार्यया ।
 निवेदयामास तदा विपुलः शक्रकर्म तत् ॥ ३१
 तच्छ्रुत्वा स मुनिस्तुष्टो विपुलस्य प्रतापवान् ।
 बभूव शीलवृत्ताभ्यां तपसा नियमेन च ॥ ३२
 विपुलस्य गुरौ वृत्तिं भक्तिमात्मनि तत्प्रभुः ।
 धर्मे च स्थिरतां दृष्ट्वा साधुसाध्वित्यभाषत ॥ ३३
 प्रतिनन्द्य च धर्मात्मा शिष्यं धर्मपरायणम् ।
 वरेण च्छन्दयामास देवशर्मा महामतिः ॥ ३४
 स्थितिं च धर्मे जग्राह स तस्माद्गुरुवत्सलः ।
 अनुज्ञातश्च गुरुणा चचारानुत्तमं तपः ॥ ३५
 तथैव देवशर्मापि सभार्यः स महातपाः ।
 निर्भयो बलवृत्रघ्नाच्चचार विजने वने ॥ ३६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

गुरुनियोगाद्विव्यपुष्पनयनार्थं गतेन विपुलेन मध्येमार्गं नरवरमिथुनात्स्वगतिनिन्दाश्रवणम् ॥ १ ॥ निन्दितगतिप्रापक-
स्वदुश्चरितं चिन्तयता तेन चिराय तदनुस्मरणम् ॥ २ ॥

भीष्म उवाच ।

विपुलस्त्वकरोत्तीव्रं तपः कृत्वा गुरोर्वचः ।
तपोयुक्तमथात्मानममन्यत स वीर्यवान् ॥ १
स तेन कर्मणा स्वर्गं पृथिवीं पृथिवीपते ।
चचार गतभीः प्रीतो लब्धकीर्तिवरो नृप ॥ २
उभौ लोकौ जितौ चापि तथैवामन्यत प्रभुः ।
कर्मणा तेन कौरव्य तपसा विपुलेन च ॥ ३
अथ काले व्यतिक्रान्ते कस्मिंश्चित्कुरुनन्दन ।
रुच्या भगिन्या आदानं प्रभूतधनधान्यवत् ॥ ४
एतस्मिन्नेव काले तु दिव्या काचिद्राङ्गना ।
विभ्रती परमं रूपं जगामाथ विहायसा ॥ ५
तस्याः शरीरात्पुष्पाणि पतितानि महीतले ।
तस्याश्रमस्याविदूरे दिव्यगन्धानि भारत ॥ ६
तान्यगृह्णात्ततो राजन्रुचिर्ललितलोचना ।
तदा निमन्त्रकस्तस्या अङ्गेभ्यः क्षिप्रमागमत् ॥ ७
तस्या हि भगिनी तात ज्येष्ठा नाम्ना प्रभावती ।
भार्या चित्ररथस्याथ बभूवाङ्गेश्वरस्य वै ॥ ८
पिनह्य तानि पुष्पाणि केशेषु वरवर्णिनी ।
आमन्त्रिता ततोऽगच्छद्गुचिरङ्गपतेर्गृहम् ॥ ९
पुष्पाणि तानि दृष्ट्वा तु तदाङ्गेन्द्रवराङ्गना ।
भगिनीं चोदयामास पुष्पार्थं चारुलोचना ॥ १०
सा भर्त्रे सर्वमाचष्ट रुचिः सुरुचिरानना ।
भगिन्या भाषितं सर्वमृषिस्तच्चाभ्यनन्दत ॥ ११
ततो विपुलमानाय्य देवशर्मा महातपाः ।
पुष्पार्थं चोदयामास गच्छगच्छेति भारत ॥ १२
विपुलस्तु गुरोर्वाक्यमविचार्य महातपाः ।
स तथेत्यब्रवीद्राजंस्तं च देशं जगाम ह ॥ १३
यस्मिन्देसे तु तान्यासन्पतितानि नभस्तलात् ।

अम्लानान्यपि तत्रासन्कुसुमान्यपराण्यपि ॥ १४
स ततस्तानि जग्राह दिव्यानि रुचिराणि च ।
प्राप्तानि खेन तपसा दिव्यगन्धानि भारत ॥ १५
संप्राप्य तानि प्रीतात्मा गुरोर्वचनकारकः ।
तदा जगाम तूर्णं च चम्पां चम्पकमालिनीम् ॥ १६
स वने निर्जने तात ददर्श मिथुनं नृणाम् ।
चक्रवत्परिवर्तन्तं गृहीत्वा पाणिना करम् ॥ १७
तत्रैकस्तूर्णमगमत्तत्पदे च विवर्तयन् ।
एकस्तु न तदा राजंश्चक्रतुः कलहं ततः ॥ १८
त्वं शीघ्रं गच्छसीत्येकोऽब्रवीन्नेति तथाऽपरः ।
पतितेति च तौ राजन्परस्परमथोचतुः ॥ १९
तयोर्विस्पर्धतोरैवं शपथोऽयमभूत्तदा ।
सहसोद्दिश्य विपुलं ततो वाक्यमथोचतुः ॥ २०
आचयोरनृतं प्राह यस्तस्याभूद्विजस्य वै ।
विपुलस्य परे लोके या गतिः सा भवेदिति ॥ २१
एतच्छ्रुत्वा तु विपुलो विषण्णवदनोऽभवत् ।
एवं तीव्रतपाश्चाहं कष्टश्चायं परिश्रमः ॥ २२
मिथुनस्यास्य किं मे स्यात्कृतं पापं यथा गतिः ।
अनिष्टा सर्वभूतानां कीर्तिताऽनेन मेऽद्य वै ॥ २३
एवं संचिन्तयन्नेव विपुलो राजसत्तम ।
अवाञ्छुखो दीनमना दध्यौ दुष्कृतमात्मनः ॥ २४
ततः षडन्यान्पुरुषानक्षैः काञ्चनराजतैः ।
अपश्यद्दीव्यमानान्वै लोभामर्षान्वितास्तथा ॥ २५
कुर्वतः शपथं तेन यः कृतो मिथुनेन तु ।
विपुलं वै समुद्दिश्य तेपि वाक्यमथाब्रुवन् ॥ २६
लोभमास्थाय योऽस्माकं विषमं कर्तुमुत्सहेत् ।
विपुलस्य परे लोके या गतिस्तामवाप्नुयात् ॥ २७
एतच्छ्रुत्वा तु विपुलो नापश्यद्धर्मसंकरम् ।

आदीयतेऽस्मिन्बान्धवैर्दत्तं उपायनादिकं स आदानं विवा-
हाद्युत्सवः । प्रभूतं बहुधनादिकं यत्र ॥ ४ ॥ निमन्त्रकः

आकारणार्थं दूतः ॥ ७ ॥ तत्पदे इतरस्य पदे पांसुषु व्यक्ते
आकर्षणेन विवर्तयन् विषमतां नयन् ॥ १८ ॥

जन्मप्रभृति कौरव्य कृतपूर्वमथात्मनः ॥ २८
 स प्रदध्यौ तथा राजन्नभावभिरिवाहितः ।
 दह्यमानेन मनसा शार्पं श्रुत्वा तथाविधम् ॥ २९
 तस्य चिन्तयतस्तात बहीर्वाचो निशम्य तु ।
 इदमासीन्मनसि च रुच्या रक्षणकारितम् ॥ ३०
 लक्षणं लक्षणेनैव वदनं वदनेन च ।

विधाय न मया चोक्तं सत्यमेतद्गुरोस्तथा ॥ ३१
 एतदात्मनि कौरव्य दुष्कृतं विपुलस्तदा ।
 अमन्यत महाभाग तथा तच्च न संशयः ॥ ३२
 स चम्पां नगरीमेत्य पुष्पाणि गुरवे ददौ ।
 पूजयामास च गुरुं विधिवत्स गुरुप्रियः ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

देवशर्मणा स्वशिष्यं विपुलंप्रति तदृष्टानां मिथुनानां पद्पुरुषाणां च क्रमेणाहोरात्रकत्वभिमानिदेवतात्वकथनम् ॥ १ ॥
 तथा स्वस्मिन्स्वदारक्षणाय योगेन तच्छरीरप्रवेशानिवेदनस्य दुर्गतिहेतुत्वकथनम् ॥ २ ॥ तथा तत्कृतस्वदारक्षणपरितो-
 पेण तदुरितदूरीकरणपूर्वकं तेन स्वभार्यया च सह स्वर्गे सुखविहरणम् ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच ।
 तमागतमभिप्रेक्ष्य शिष्यं वाक्यमथाब्रवीत् ।
 देवशर्मा महातेजा यत्तच्छृणु जनाधिप ॥ १
 देवशर्मोवाच ।
 किं त्वया मिथुनं दृष्टं तस्मिञ्शिष्य महावने ।
 ते त्वां जानन्ति निपुणा आत्मा च रुचिरेव च ॥ २
 विपुल उवाच ।
 ब्रह्मर्षे मिथुनं कित्तके च पद्पुरुषा विभो ।
 ये मां जानन्ति तच्चेन यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ३
 देवशर्मोवाच ।
 यद्वै तन्मिथुनं ब्रह्मन्नहोरात्रं हि विद्वि तत् ।
 चक्रवत्परिवर्तेत तचे जानाति दुष्कृतम् ॥ ४
 ये च ते पुरुषा विभ अक्षैर्दीव्यन्ति हृष्टवत् ।
 ऋतूस्तानभिजानीहि ते ते जानन्ति दुष्कृतम् ॥ ५
 न मां कश्चिद्विजानीत इति कृत्वा न विश्वसेत् ।
 नरो रहसि पापात्मा पापकं कर्म वै द्विज ॥ ६
 कुर्वाणं हि नरं कर्म पापं रहसि सर्वदा ।
 पश्यन्ति ऋतवश्चापि तथा दिननिशेऽप्युत ॥ ७
 तथैव हि भवेयुस्ते लोकाः पापकृतो यथा ।

कृत्वाऽनाचक्षतः कर्म मम तच्च यथा कृतम् ॥ ८
 ते त्वां हर्षस्मितं दृष्ट्वा गुरोः कर्मानिवेदकम् ।
 सारयन्तस्तथा प्राहुस्ते यथा श्रुतवान्भवान् ॥ ९
 अहोरात्रं विजानाति ऋतवश्चापि नित्यशः ।
 पुरुषे पापकं कर्म शुभं वाऽशुभकर्मिणः ॥ १०
 तत्त्वया मम यत्कर्म व्यभिचाराद्भयात्मकम् ।
 नाख्यातमिति जानन्तस्ते त्वामाहुस्तथा द्विज ११
 तेनैव हि भवेयुस्ते लोकाः पापकृतो यथा ।
 कृत्वा नाचक्षतः कर्म मम यच्च त्वया कृतम् ॥ १२
 तथाऽशक्याश्च दुष्टेत्ता रक्षितुं प्रमदा द्विज ।
 न च त्वं कृतवान्किञ्चिदागः प्रीतोस्मि तेन ते ॥ १३
 मनोदोषविहीनानां न दोषः स्यात्तथा तव ।
 अन्यथाऽऽलिङ्गते कान्ता स्नेहेन दुहिताऽन्यथा ॥
 यतेश्च कामुकानां च योषिद्रूपेऽन्यथा मतिः ।
 अशिक्षयैव मनसः प्रायो लोकस्तु वञ्च्यते ॥ १५
 लालेत्युद्विजते लोको वक्रासव इति स्पृहा ।
 अवन्धायोग्यमनसामिति मन्त्रात्मदैवकम् ॥ १६
 न रागस्नेहलोभान्धं कर्मिणां तन्महाफलम् ।
 निष्कपायो विशुद्धस्त्वं रुच्यावेशान् दूषितः ॥ १७

वचः श्रुत्वा तथाविधमिति ध. पाठः ॥ २९ ॥ रुच्याः गुरु-
 भार्ययाः ॥ ३० ॥ लक्षणं स्त्रीपुंसयोरसाधारणं चिह्नं विधाय
 एकीकृत्य ॥ ३१ ॥ सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

हर्षस्मितं हर्षेण गर्वितम् ॥ ९ ॥ तेनैव अनाख्यानेनैव
 ॥ १२ ॥ लाला वदनात्स्वतो गलज्जलधारा ॥ १६ ॥

यदि त्वहं त्वां दुर्वृत्तमद्राक्षं द्विजसत्तम ।
 शपेयं त्वामहं क्रोधान्न मेऽत्रास्ति विचारणा १८
 सज्जन्ति पुरुषे नार्यः पुंसां सोऽर्थश्च पुष्कलः ।
 अन्यथा रक्षतः शापोऽभविष्यत्ते मतिश्च मे ॥ १९
 रक्षिता च त्वया पुत्र मम चापि निवेदिता ।
 अहं ते प्रीतिमांस्तात स्वस्थः स्वर्गं गमिष्यसि २०
 इत्युक्त्वा विपुलं प्रीतो देवशर्मा महानृपिः ।
 मुमोद स्वर्गमास्थाय सहभार्यः सशिष्यकः ॥ २१
 इदमाख्यातवांश्चापि ममाख्यानं महामुनिः ।
 मार्कण्डेयः पुरा राजन्गङ्गाकूले कथान्तरे ॥ २२
 तस्माद्ब्रवीमि पार्थ त्वां स्त्रियो रक्षयाः सदैव च ।
 उभयं दृश्यते तासु सततं साध्वसाधु च ॥ २३
 स्त्रियः साध्व्यो महाभागाः संमता लोकमातरः ।
 धारयन्ति महीं राजन्निमां सवनकाननाम् ॥ २४
 असाध्व्यश्चापि दुर्वृत्ताः कुलघ्नाः पापनिश्चयाः ।

विज्ञेया लक्षणैर्दुष्टैः स्वगात्रसहजैर्नृप ॥ २५
 एवमेतासु रक्षा वै शक्या कर्तुं महात्मभिः ।
 अन्यथा राजशार्दूल न शक्या रक्षितुं स्त्रियः २६
 एता हि मनुजव्याघ्र तीक्ष्णास्तीक्ष्णपराक्रमाः ।
 नासामस्ति प्रियो नाम मैथुने संगमेति यः ॥ २७
 एताः कृत्याश्च कष्टाश्च कृतघ्ना भरतर्षभ ।
 न चैकस्मिन्नमन्येताः पुरुषे पाण्डुनन्दन ॥ २८
 नासु स्नेहो नरैः कार्यस्तथैवेर्ष्या जनेश्वर ।
 खेदमास्थाय भुञ्जीत धर्ममास्थाय चैव ह ।
 'अनृताविह पर्वादिदोषवर्जं नराधिप ॥' २९
 विहन्येतान्यथा कुर्वन्नरः कौरवनन्दन ।
 सर्वथा राजशार्दूल युक्तः सर्वत्र युज्यते ॥ ३०
 तेनैकेन तु रक्षा वै विपुलेन कृता स्त्रियाः ।
 नान्यः शक्तस्त्रिलोकेऽस्मिन्नक्षितुं नृप योषितः ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति विवाहविभागकथनम् ॥ १ ॥ तथा कन्यानां भार्यात्वप्रापकविध्यादिनिरूपणम् ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 यन्मूलं सर्वधर्माणां प्रजनस्य गृहस्य च ।
 पितृदेवातिथीनां च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
 अयं हि सर्वधर्माणां धर्मश्चिन्त्यतमो मतः ।
 कीदृशाय प्रदेया स्यात्कन्येति वसुधाधिप ॥ २
 भीष्म उवाच ।
 शीलवृत्ते समाज्ञाय विद्यां योनिं च कर्म च ।
 अद्भिरेव प्रदातव्या कन्या गुणवते भवेत् ।
 ब्राह्मणानां सतामेष नित्यं धर्मो युधिष्ठिर ॥ ३

आवाह्यमावहेदेवं यो दद्यादनुकूलतः ।
 शिष्टानां क्षत्रियाणां च धर्म एष सनातनः ॥ ४
 आत्माभिप्रेतमुत्सृज्य कन्याभिप्रेत एव यः ।
 अभिप्रेता च या यस्य तस्मै देया युधिष्ठिर ।
 गान्धर्वमिति तं धर्मं प्राहुर्वेदविदो जनाः ॥ ५
 धनेन बहुधा क्रीत्वा संप्रलोभ्य च बान्धवान् ।
 असुराणां नृपैतं वै धर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ ६
 हत्वा छित्त्वा च शीर्षाणि रुदतां रुदतीं गृहात् ।
 प्रसह्य हरणं तात राक्षसो विधिरुच्यते ॥ ७

सहजैः पाणिपादरेखादिभिः ॥ २५ ॥ कृत्याः प्राणप्राहिदेवतारूपाः
 ॥ २८ ॥ खेदमास्थायोऽप्रीत्या विष्टिगृहीतवत् भुञ्जीत ननु
 प्रीत्या । धर्मं ऋतुकालानुरोधम् ॥ २९ ॥ अष्टसप्ततितमो-
 ऽध्यायः ॥ ७८ ॥

योनिं मातृतः पितृतश्च शुद्धिम् । अयं ब्राह्मः प्रथमो विवाहः
 ॥ ३ ॥ एवं उक्तगुणवन्तं आवाह्यं विवाहयोग्यं आवहेत् ।

आकारयेत् । ततश्च अनुकूलतो धनदानादिना अभिसुखी-
 कृताय दद्यात् । अयं प्राजापत्यो नाम द्वितीयो विप्राणां क्षत्रि-
 याणां च प्रथमतः ॥ ४ ॥ आसुरं चतुर्थमाह धनेनेति ॥ ६ ॥
 हत्वेति राक्षसः पञ्चमः । अत्रैव प्रमत्तानां बन्धूनां कन्याहर-
 णात् पैशाचो हरणसामान्यादन्तर्भवति ॥ ७ ॥

‘सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो रात्रौ च गच्छति ।
 स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः कथितोऽधमः॥८
 पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ युधिष्ठिर ।
 पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्तव्यौ कथंचन ॥ ९
 ब्राह्मः क्षात्रोऽथ गान्धर्व एते धर्म्या नरर्षभ ।
 पृथग्वा यदि वा मिश्राः कर्तव्या नात्र संशयः॥१०
 तिस्रो भार्या ब्राह्मणस्य द्वे भार्ये क्षत्रियस्य तु ।
 वैश्यः स्वजात्यां विन्देत् तासूपत्यं हिताय हि॥११
 द्विजस्य ब्राह्मणी श्रेष्ठा क्षत्रिया क्षत्रियस्य तु ।
 रत्यर्थमपि शूद्रा स्यान्नेत्याहुरपरे जनाः ॥ १२
 अपत्यजन्म शूद्रायां न प्रशंसन्ति साधवः ।
 शूद्रायां जनयन्विप्रः प्रायश्चित्ती विधीयते ॥१३
 ‘नातिवालां वहन्त्यन्ये अनित्यत्वात्प्रजार्थिनः ।
 वहन्ति कर्मिणस्तस्यामन्तः शुद्धिव्यपेक्षया ॥१४
 अपरान्वयसंभूतां संखन्नादिविवर्जिताम् ।
 कामो यस्यां निषिद्धश्च केचिदिच्छन्ति चापदि १५
 त्रिंशद्वर्षो दशवर्षा भार्या विन्देत् नग्निकाम् ।
 एकविंशतिवर्षो वा सप्तवर्षामवाप्नुयात् ॥ १६
 यस्यास्तु न भवेद्वाता पिता वा भरतर्षभ ।
 नोपयच्छेत् तां जातु पुत्रिकाधर्मिणी हि सा ॥१७
 त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत् कन्या ऋतुमती सती ।
 चतुर्थेऽस्त्वथ संप्राप्ते स्वयं भर्तारमर्जयेत् ॥ १८
 प्रजा न हीयते तस्या रतिश्च भरतर्षभ ।
 अतोऽन्यथा वर्तमाना भवेद्वाच्या प्रजापतेः॥१९
 असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
 इत्येतामुपयच्छेत् तं धर्मं मनुरब्रवीत् ॥ २०
 युधिष्ठिर उवाच ।
 शुल्कमन्येन दत्तं स्याद्दानीत्याह चापरः ।

बलादन्यः प्रभाषेत धनमन्यः प्रदर्शयेत् ॥ २१
 पाणिग्रहीता चान्यः स्यात्कस्य भार्या पितामह ।
 तत्त्वं जिज्ञासमानानां चक्षुर्भवतु नो भवान् २२
 भीष्म उवाच ।
 यत्किञ्चित्कर्म मानुष्यं संस्थानाय प्रदृश्यते ।
 मन्त्रवन्मन्त्रितं तस्य मृषावादस्तु पातकः ॥ २३
 भार्यापत्यवृत्तिगार्थाः शिष्योपाध्याय एव च ।
 मृतोक्ते दण्डमर्हन्ति नेत्याहुरपरे जनाः ॥ २४
 नह्यकामेन संवादं मनुरेवं प्रशंसति ।
 अयशस्यमधर्म्यं च यन्मृषा धर्मगोपनम् ॥ २५
 नैकान्तो दोष एकस्मिन्तदा केनोपपद्यते ।
 धर्मतो यां प्रयच्छन्ति यां च क्रीणन्ति भारत ॥२६
 बन्धुभिः समनुज्ञाते मन्त्रहोमौ प्रयोजयेत् ।
 तथा सिध्यन्ति ते मन्त्रा नादत्तायाः कथंचन ॥२७
 यस्त्वत्र मन्त्रसमयो भार्यापत्योर्मिथः कृतः ।
 तमेवाहुर्गरीयांसं यथासौ ज्ञातिभिः कृतः ॥२८
 देवदत्तां पतिभार्यां वेत्ति धर्मस्य शासनात् ।
 स दैवीं मानुषीं वाचमनृतां पर्युदसति ॥ २९
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कन्यायां प्राप्तशुल्कायां ज्यायांश्चेदात्रजेद्वरः ।
 धर्मकामार्थसंपन्नो वाच्यमत्रानृतं न वा ॥ ३०
 तस्मिन्नुभयतो दोषे कुर्वन्श्रेयः समाचरेत् ।
 अयं नः सर्वधर्माणां धर्मश्चिन्त्यतमो मतः ॥३१
 तत्त्वं जिज्ञासमानानां चक्षुर्भवतु नो भवान् ।
 तदेतत्सर्वमाचक्ष्व न हि तृप्यामि कथ्यताम् ॥३२
 भीष्म उवाच ।
 नैव निष्ठाकरं शुल्कं ज्ञात्वाऽऽसीत्तेन नानृतम् ।
 न हि शुल्कपराः सन्तः कन्यां ददति कर्हिचित् ।

नग्निकां एकवाससम् । अजातक्रीव्यजनामिति यावत् ॥ १६ ॥
 पुत्रिकाधर्मिणी यस्याः पिता इयमेव दुहिता मम पुत्रस्थाने
 इत्यभिप्रायवान्न वेति न ज्ञायते सा ॥ १७ ॥ वाच्या निन्द्या ।
 प्रजनो हीयते इति ध. पाठः ॥ १९ ॥ संस्थानाय व्यवस्थार्थं
 मन्त्रवन्मन्त्रितं विचारवद्विः सर्वैरेक्रीभूय मन्त्रितमित्यमसौ
 देयेति विचारितम् । तस्य मृषाकरणं पातकः पातयितुं भवती-

त्यर्थः । मृषावादस्त्वपातकमिति थ. ध. पाठः ॥ २३ ॥
 तत्र नेति पक्षं निन्दति नहीति ॥ २५ ॥ यद्यपि ज्ञातिभिः कृतः
 समयो गुरुस्तथापि मन्त्रपूर्वकः समयो गुरुतर इत्यर्थः ॥ २८ ॥
 देवः प्राकर्म ईश्वरो वा । वेत्ति लभते ॥ २९ ॥ दोषे सति
 कुर्वन् कर्ता श्रेयः प्रशस्ततरं किं समाचरेदित्यध्याह्वस्य योज्यम्
 ॥ ३१ ॥ कथ्यतामित्यादरसूचनार्था पुनरुक्तिः ॥ ३२ ॥

अन्यैर्गुणैरुपेतं तु शुल्कं याचन्ति बान्धवाः ॥३३॥
 अलंकृत्वा वहस्वेति यो दद्यादनुकूलतः ।
 यच्च तां च ददत्येवं न शुल्कं विक्रयो न सः ।
 प्रतिगृह्य भवेद्देशमेष धर्मः सनातनः ॥ ३४
 दास्यामि भवते कन्यामिति पूर्वं नभाषितम् ।
 ये चाहुर्ये च नाहुर्ये ये चावश्यं वदन्त्युत ॥३५॥
 तस्मादाग्रहणात्पाणेर्याचयन्ति परस्परम् ।
 कन्यावरः पुरा दत्तो मरुद्भिरिति नः श्रुतम् ॥३६॥
 नानिष्टाय प्रदातव्या कन्या इत्युपिचोदितम् ।
 तन्मूलं काममूलस्य प्रजनस्येति मे मतिः ॥ ३७
 समीक्ष्य च बहून्दोषान्संवासाद्विद्वि पाणयोः ।
 यथा निष्ठाकरं शुल्कं न जात्वासीत्तथा शृणु ३८
 अहं विचित्रवीर्यस्य द्वे कन्ये समुदावहम् ।
 जित्वाऽङ्गमागधान्सर्वान्काशीनथ च कोसलान् ॥
 गृहीतपाणिरेकाऽऽसीत्प्राप्तशुल्काऽपराऽभवत् ।
 कन्याऽगृहीता तत्रैव विसर्ज्या इति मे पिता ।
 अब्रवीदितरां कन्यामावहेति स कौरवः ॥ ४०
 अप्यन्याननुपप्रच्छ शङ्कमानः पितुर्वचः ।
 अतीव ह्यस्य धर्मेच्छा पितुर्मेऽभ्यधिकाऽभवत् ४१
 ततोऽहमब्रवं राजन्नाचारेऽसुरिदं वचः ।
 आचारं तत्त्वतो वेत्तुमिच्छामि च पुनःपुनः ॥४२॥
 ततो मयैवमुक्ते तु वाक्ये धर्मभृतावरः ।

गुणैर्वयोधिकत्वादिभिः ॥ ३३ ॥ कन्यार्थालंकारग्रहणै न दोषो-
 ऽस्तीत्याह अलंकृत्वेति ॥ ३४ ॥ नभाषितमित्येकपदम् । ये
 पूर्वं दास्यामीत्याहुर्ये च नदास्यामीत्याहुर्ये च अवश्यं दास्या-
 मीति वदन्ति तत्सर्वं नभाषितं अनुक्तवदेवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥
 यस्मादेवं तस्मात् आपाणिग्रहणात्कन्यां याचेतेति मरुतां
 वरस्तेन ततः पूर्वं विशिष्टवराधर्मपहारेपि न दोष इति भावः
 ॥ ३६ ॥ तत्कन्या कामो मूलं यस्य । तस्मादुत्तमदौहित्रा-
 र्थिना श्रेयसे एव कन्या प्रदेयेति भावः ॥ ३७ ॥ संवासाच्चि-
 रपरिचयात् । पाणयोः क्रयविक्रययोः संवादे विद्विषाणयोरिति
 ध. पाठः ॥ ३८ ॥ वीर्यमपि शुल्कं भवतीत्यभिप्रायेणाह
 अहमिति । अन्विकाम्बालिकयोरेकलविवक्षयां द्वे इत्युक्तम्
 ॥ ३९ ॥ प्राप्तशुल्का वीर्येण निर्जितापि कन्या अगृहीता
 अप्राप्तपाणिग्रहेयं अम्बा विसर्ज्या उत्सङ्गं योग्या इति पिता
 पितृव्यो बाह्लीकोऽब्रवीत् ॥ ४० ॥ अनुपप्रच्छ अनुपृष्टवा-

पिता मम महाराज बाह्लीको वाक्यमब्रवीत् ४३
 यदि वः शुल्कतो निष्ठा न पाणिग्रहणात्तथा ।
 लाजान्तरमुपासीत प्राप्तशुल्क इति स्मृतिः ॥४४
 न हि धर्मविदः प्राहुः प्रमाणं वाक्यतः स्मृतम् ।
 येषां वै शुल्कतो निष्ठा न पाणिग्रहणात्तथा ॥४५
 प्रसिद्धं भाषितं दाने नैषां प्रत्यायकं पुनः ।
 ये मन्यन्ते क्रयं शुल्कं न ते धर्मविदो नराः ४६
 न चैतैभ्यः प्रदातव्या न वोढव्या तथाविधा ।
 न ह्येव भार्या क्रेतव्या न विक्रय्या कथंचन ४७
 ये च क्रीणन्ति दासीवद्विक्रीणन्ति तथैव च ।
 भवेत्तेषां तथा निष्ठा लुब्धानां पापचेतसाम् ४८
 अस्मिन्नर्थे सत्यवन्तं पर्यपृच्छन्त वै जनाः ।
 कन्यायाः प्राप्तशुल्कायाः शुल्कदः प्रशमं गतः ॥
 पाणिग्रहीता वाऽन्यः स्यादत्र नो धर्मसंशयः ।
 तन्नश्छिन्धि महाप्राज्ञ त्वं हि वै प्राज्ञसंमतः ५०
 तत्त्वं जिज्ञासमानानां चक्षुर्भवतु नो भवान् ।
 तानेवं ब्रुवतः सर्वान्सत्यवान्वाक्यमब्रवीत् ॥५१॥
 यत्रेष्टं तत्र देया स्थान्नात्र कार्या विचारणा ।
 कुर्वते जीवतोप्येवं मृते नैवास्ति संशयः ॥ ५२
 देवरं प्रविशेत्कन्या तप्येद्वाऽपि तपः पुनः ।
 तमेवानुगता भूत्वा पाणिग्राहस्य नाम सा ॥५३॥
 लिखन्त्येव तु केषांचिदपरेषां शनैरपि ।

नहम् ॥ ४१ ॥ प्राप्तं शुल्कं येन । पाठान्तरे यस्याः सा ।
 कन्यापिता कन्या वा लाजान्तरं वरान्तरमुपासीत इति या
 स्मृतिस्तर्हि बाधयेतेत्यध्याहृत्य योजना । लाजा विद्यन्ते हौम्य-
 द्रव्यमस्य स इति लाजशब्दोऽर्शआद्यचप्रत्ययान्तः । लाजोत्तरमु-
 पासीतेति ध. ध. पाठः ॥ ४४ ॥ येषां शुल्कतो निष्ठा तेषां
 वाक्यतो वाक्यं प्रमाणं स्मृतमिति धर्मविदो नद्याहुरित्यन्वयः
 ॥ ४५ ॥ लोकविरोधमप्याहार्थेन । प्रसिद्धमिति कन्याया दान-
 मित्येवोच्यते ननु क्रयो जयो वेति । एषां शुल्कवादिनां प्रत्या-
 यकं भार्यालज्ञापकं किमपि नास्ति । परिणयनादेव भार्या
 भवति न शुल्कमात्रादिति लोकव्यवहारस्य स्पष्टत्वादित्यर्थः
 ॥ ४६ ॥ जीवत इत्यनादरे षष्ठी । जीवन्तमपि शुल्कदमना-
 दस्य शिष्टा एवं यथेष्टदानं कुर्वत इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ देवरमिति
 युगान्तरधर्मः ॥ ५३ ॥ केषांचिन्मते देवरादयः अलिखितां
 भ्रातृभार्या लिखन्त्येव सुरतेन योजयन्त्येव । अपरेषां मते

इति ये संवदन्त्यत्र त एतं निश्चयं विदुः ॥ ५४
तत्पाणिग्रहणात्पूर्वमन्तरं यत्र वर्तते ।
सर्वमङ्गलमर्घं वै मृषावादस्तु पातकः ॥ ५५
पाणिग्रहणमन्त्राणां निष्ठा स्यात्सप्तमे पदे ।

पाणिग्रहस्य भार्या स्याद्यस्य चाङ्घ्रिः प्रदीयते ॥ ५६
इति देयं वदन्त्यत्र त एतं निश्चयं विदुः ।
अनुकूलामनुवशां भ्रात्रा दत्तामुपाप्तिकाम् ।
परिक्रम्य यथान्यायं भार्यां विन्देद्विजोत्तमः ॥ ५७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति वैवाहिकविध्यादेर्दायाहंतादेश्च कथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच

कन्यायां प्राप्तशुल्कायां पतिश्चेन्नास्ति कश्चन ।
तत्र का प्रतिपत्तिः स्यात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।

या पुत्रकस्य ऋद्धस्य प्रतिपाल्या तदा भवेत् ।
अथवा सा हरेच्छुल्कं क्रीता शुल्कप्रदस्य सा ॥ २
तस्यार्थेऽपत्यमीहेत येन न्यायेन शकृयात् ।
न तस्मान्मन्त्रवत्कार्यं कश्चित्कुर्वीत किञ्चन ॥ ३
स्वयंवृत्तेन साज्ञप्ता पित्रा वै प्रत्यपद्यत ।
तत्तस्यान्ये प्रशंसन्ति धर्मज्ञा नेतरे जनाः ॥ ४
एतत्तु नापरे चक्रुरपरे जातु साधवः ।
साधूनां पुनराचारो गरीयान्धर्मलक्षणः ॥ ५
अस्मिन्नेव प्रकारे तु सुक्रतुर्वाक्यमब्रवीत् ।
नप्ता विदेहराजस्य जनकस्य महात्मनः ॥ ६
असदाचरिते मार्गे कथं स्यादनुकीर्तनम् ।
अनुप्रश्नः संशयो वा सतामेवमुपालभेत् ॥ ७
असदेव हि धर्मस्य प्रदानं धर्म आसुरः ।
नानुशुश्रुम जात्वेतामिमां पूर्वेषु कर्मसु ॥ ८
भार्यापत्योर्हि संबन्धः स्त्रीपुंसोस्तुल्य एव तु ।
रतिः साधारणो धर्म इति चाह स पार्थिवः ॥ ९

युधिष्ठिर उवाच ।

अथ केन प्रमाणेन पुंसामादीयते धनम् ।
पुत्रवद्वि पितुस्तस्य कन्या भवितुमर्हति ॥ १०
भीष्म उवाच ।
यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।
तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥ ११
मातुश्च यौतकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव सः ।
दौहित्र एव तद्रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ॥ १२
ददाति हि स पिण्डान्वै पितुर्मातामहस्य च ।
पुत्रदौहित्रयोरेव विशेषो नास्ति धर्मतः ॥ १३
अन्यत्र जामया सार्धं प्रजानां पुत्र ईहते ।
दुहिताऽन्यत्र जातेन पुत्रेणापि विशिष्यते ॥ १४
दौहित्रकेण धर्मेण तत्र पश्यामि कारणम् ।
विक्रीतासु हि ये पुत्रा भवन्ति पितुरेव ते ॥ १५
असूयवस्त्वधर्मिष्ठाः परस्वादायिनः शठाः ।
आसुरादधिसंभूता धर्माद्विषमवृत्तयः ॥ १६
अत्र गाथा यमोद्गीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
धर्मज्ञा धर्मशास्त्रेषु निबद्धा धर्मसेतुषु ॥ १७
यो मनुष्यः स्वकं पुत्रं विक्रीय धनमिच्छति ।
कन्यां वा जीवितार्थाय यः शुल्केन प्रयच्छति १८

शनैर्मन्थरा इयं प्रवृत्तिः । ऐच्छिकी नतु वैधीत्यर्थः ॥ ५४ ॥
संकल्पपूर्वकं दत्ताया अपि कन्याया योऽपहारस्तज्जन्यो मृषा-
वादः पातको भवति दातुर्नतु तावन्मात्रेण तस्यां भार्यात्वमु-
त्पन्नमित्यर्थः ॥ ५५ ॥ एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

शुल्कदक्षेत्रप्रोषितस्तद्द्रयादन्यश्च न वृणुते तदा तस्मिन्ना किं
कर्तव्यमिति प्रश्नार्थः ॥ १ ॥ या कन्या पितुः प्रतिपाल्या
पिता च यदि तत् शुल्कं परपक्षीयेभ्यः परावृत्त्य न दद्यात्तर्हि

सा कन्या शुल्कप्रदस्यैव ज्ञेया ॥ २ ॥ स्वयंवृत्तेति सावित्रीति
धर्मज्ञानपरा जना इति च, ध. पाठः ॥ ४ ॥ धर्मस्य स्त्रीणाम-
स्वातन्त्र्यलक्षणस्य धर्मस्य प्रदानं खण्डनं यत्स आसुरो धर्मः
एतां पद्धतिम् । पूर्वेषु वृद्धेषु । कर्मसु विवाहेषु । जात्वेव तदिदं
पूर्वजन्मस्मिन्नि ध. पाठः ॥ ८ ॥ जामया कन्ययापि तामपे-
क्ष्येत्यर्थः । अन्यत्र जायते सोपि प्रजया पुत्र ईयते इति ट.
ध. पाठः ॥ १४ ॥

सप्तावरे महाघोरे निरये कालसाहये ।
स्वेदं मूत्रं पुरीषं च तस्मिन्मूढः समश्रुते ॥ १९
आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत् ।
अल्पो वा बहु वा राजन्विक्रयस्तावदेव सः ॥२०
यद्यप्याचरितः कैश्चिन्नैष धर्मः सनातनः ।

अन्येषामपि दृश्यन्ते लोभतः संप्रवृत्तयः ॥ २१
वश्यां कुमारीं बलतो ये तां समुपभुञ्जते ।
एते पापस्य कर्तारस्तमस्यन्वे च शेरते ॥ २२
अन्योप्यथ न विक्रेयो मनुष्यः किं पुनः प्रजाः ।
अधर्ममूलैर्हि धनैस्तेन धर्मोऽथ कश्चन ॥ २३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति स्त्रीणां प्रशंसनम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।
प्राचेतसस्य वचनं कीर्तयन्ति पुराविदः ।
यस्याः किञ्चिन्नाददते ज्ञातयो न स विक्रयः ॥ १
अर्हणं तत्कुमारीणामानृशंस्यं व्रतं च तत् ।
सर्वं च प्रतिदेयं स्यात्कन्यायै तदशेषतः ॥ २
पितृभिर्भ्रातृभिश्चापि श्वशुरैरथ देवरैः ।
पूज्या लालयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥ ३
यदि वै स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत् ।
अप्रमोदात्पुनः पुंसः प्रजनो न प्रवर्धते ॥ ४
पूज्या लालयितव्याश्च स्त्रियो नित्यं जनाधिप ।
स्त्रियो यत्र च पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ॥ ५
अपूजिताश्च यत्रैताः सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ।
तदा चैतत्कुलं नास्ति यदा शोचन्ति जामयः ॥ ६
जामीशप्तानि गेहानि निकृत्तानीव कृत्या ।
नैव भान्ति न वर्धन्ते श्रिया हीनानि पार्थिव ॥ ७
स्त्रियः पुंसां परिददौ मनुर्जिगमिषुर्दिवम् ।

अबलाः स्वल्पकौपीनाः सुहृदः सत्यजिष्णवः ॥ ८
ईर्षवो मानकामाश्च चण्डाश्च सुहृदोऽबुधाः ।
स्त्रियस्तु मानमर्हन्ति ता मानयत मानवाः ॥ ९
स्त्रीप्रत्ययो हि वै धर्मो रतिभोगाश्च केवलाः ।
परिचर्या नमस्कारास्तदायत्ता भवन्तु वः ॥ १०
उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।
प्रीत्यर्थं लोकयात्रायाः पश्यत स्त्रीनिबन्धनम् ॥ ११
संमान्यमानाश्चैता हि सर्वकार्याण्यवाप्स्यथ ।
विदेहराजदुहिता चात्र श्लोकमगायत ॥ १२
नास्ति यज्ञः स्त्रियाः कश्चिन्न श्राद्धं नोपवासकम् ।
धर्मः स्वभर्तृशुश्रूषा तथा स्वर्गं जयन्त्युत ॥ १३
पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्राश्च स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ १४
श्रिय एताः स्त्रियो नाम सत्कार्या भूतिमिच्छता ।
लालिताऽनुगृहीता च श्रीः स्त्री भवति भारता ॥ १५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

कालसाहये कालसूत्राख्ये ॥ १९ ॥ बलतो वश्यां नतु स्वच्छ-
न्दत इत्यर्थः ॥ २२ ॥ अन्योपि पशुरपि ॥ २३ ॥ अशी-
तितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

प्राचेतसस्य दक्षस्य । ज्ञातयः कन्यापक्षीयाः । स्वयं नाद-
दतेऽथ च कन्यालंकारार्थमिच्छन्ति स विक्रयो न भवतीत्यर्थः
॥ १ ॥ न रोचेत न कामयेत । न प्रमोदयेत्कामुकं न कुर्यात् ।

अनु० १८

प्रजनः सन्ततिः ॥ ४ ॥ स्वल्प ईषदायासेन अपनेयः कौपीनो
गुह्याच्छादनपटो यासाम् । सद्योहार्या इत्यर्थः । सुहृदः सौहा-
र्दयुक्ताः ॥ ८ ॥ न बुध्यन्त इत्यबुधाः ॥ ९ ॥ स्त्रीप्रत्ययः
स्त्रीहेतुकः ॥ १० ॥ अत्र स्त्रीधर्मविषये ॥ १२ ॥ एकाशीति-
तमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति ब्राह्मणादीनां दायविभजनविधिनिरूपणम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

सर्वशास्त्रविधानज्ञ राजधर्मविदुत्तम ।

अतीव संशयच्छेत्ता भवान्वै प्रथितः क्षितौ ॥ १

कश्चित्तु संशयो मेऽस्ति तन्मे ब्रूहि पितामह ।

‘अस्यामापदि कष्टायामन्यं पृच्छाम कं वयम्’ ॥

जातेऽस्मिन्संशये राजन्नान्यं पृच्छेम कंचन ॥ २

यथा नरेण कर्तव्यं धर्ममार्गानुवर्तिना ।

एतत्सर्वं महाबाहो भवान्व्याख्यातुमर्हति ॥ ३

चतस्रो विहिता भार्या ब्राह्मणस्य पितामह ।

ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या शूद्रा च रतिमिच्छतः ४

तत्र जातेषु पुत्रेषु सर्वासां कुरुसत्तम ।

आनुपूर्व्येण कस्तेषां पित्र्यं दायद्यमर्हति ॥ ५

केन वा किं ततो हार्यं पितृवित्तात्पितामह ।

एतदिच्छामि कथितं विभागस्तेषु कः स्मृतः ॥ ६

भीष्म उवाच ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।

एतेषु विहितो धर्मो ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ॥ ७

वैषम्यादथवा लोभात्कामाद्वाऽपि परंतप ।

ब्राह्मणस्य भवेच्छूद्रा न तु दृष्टा न तु स्मृता ॥ ८

शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो याल्यधोगतिम् ।

प्रायश्चित्तीयते चापि विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ९

तत्र जातेष्वपत्येषु द्विगुणं स्याद्युधिष्ठिर ।

अतस्ते नियमं वित्ते संप्रवक्ष्यामि भारत ॥ १०

लक्ष्ण्यं गोवृषो यानं यत्प्रधानतमं भवेत् ।

ब्राह्मण्यास्तद्दरेत्पुत्र एकांशं वै पितुर्धनात् ॥ ११

शेषं तु दशधा कार्यं ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ।

तत्र तेनैव हर्तव्याश्चत्वारोंशाः पितुर्धनात् ॥ १२

क्षत्रियायास्तु यः पुत्रो ब्राह्मणः सोप्यसंशयः ।

स तु मातृविशेषेण त्रींशान्दुर्तुमर्हति ॥ १३

वर्णे तृतीये जातस्तु वैश्यायां ब्राह्मणादपि ।

द्विरंशस्तेन हर्तव्यो ब्राह्मणस्त्रायुधिष्ठिर ॥ १४

शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो नित्यादेयधनः स्मृतः ।

अल्पं चापि प्रदातव्यं शूद्रापुत्राय भारत ॥ १५

दशधा प्रविभक्तस्य धनस्यैव भवेत्क्रमः ।

सवर्णासु तु जातानां समानभागान्प्रकल्पयेत् ॥ १६

अब्राह्मणं तु मन्यन्ते शूद्रापुत्रमनैपुणात् ।

त्रिषु वर्णेषु जातो हि ब्राह्मणाद्ब्राह्मणो भवेत् ॥ १७

स्मृताश्च वर्णाश्चत्वारः पञ्चमो नाधिगम्यते ।

हरेच्च दशमं भागं शूद्रापुत्रः पितुर्धनात् ॥ १८

तत्तु दत्तं हरेत्पित्रा नादत्तं हर्तुमर्हति ।

अवश्यं हि धनं देयं शूद्रापुत्राय भारत ॥ १९

आनृशंसं परो धर्म इति तस्मै प्रदीयते ।

यत्रतत्र समुत्पन्नं गुणायैवोपपद्यते ॥ २०

यद्यप्येष सुपुत्रः स्यादपुत्रो यदि वा भवेत् ।

नाधिकं दशमाद्द्याच्छूद्रापुत्राय भारत ॥ २१

‘स्मृत एकश्चतुर्भागः कन्याभागस्तु धर्मतः ।

अभ्रातृका समग्राहा चार्थास्तेत्यपरे विदुः ॥’ २२

त्रैवार्षिकाद्यदा भक्तादधिकं स्याद्विजस्य तु ।

यजेत तेन द्रव्येण न वृथा साधयेद्द्वनम् ॥ २३

त्रिसहस्रपरो दायः स्त्रियै देयो धनस्य वै ।

भर्त्रा तच्च धनं दत्तं यथार्हं भोक्तुमर्हति ॥ २४

स्त्रीणां तु पतिदायाद्यद्युपभोगफलं स्मृतम् ।

नापहारं स्त्रियः कुर्युः पितृवित्तात्कथंचन ॥ २५

स्त्रियास्तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्तं युधिष्ठिर ।

ब्राह्मण्यास्तद्दरेत्कन्या यथा पुत्रस्तथाऽस्य सा ॥ २६

सा हि पुत्रसमा राजन्विहिता कुरुनन्दन ।

एवमेव समुद्दिष्टो धर्मो वै भरतर्षभ ।

आनृशंस्यम् ॥ २० ॥ वृथा यज्ञादिप्रयोजनविना न साधयेत्

॥ २३ ॥ स्त्रियोऽधिको दायो न देय इत्यर्थः । तच्चतुर्धा धनं

दत्तं नादत्तं भोक्तुमर्हतीति थ. घ. पाठः ॥ २४ ॥ कुर्युः पुत्रा

इति शेषः । पतिवित्तात्कथं चनेति झ. पाठः । पतिवित्तात्पत्या

दत्ताद्वित्तात् ॥ २५ ॥ धर्मो विभागप्रकारः । वृथा अन्यायेन

एवमृत्विगात्तमस्त्रीशुद्धिमुक्त्वा धनशुद्धयर्थं दायविभागं प्रस्तौ-
ति ॥ ३ ॥ रतिमिच्छत एव विहिता नतु धर्मम् ॥ ४ ॥ किं
क्रियत्प्रमाणम् ॥ ६ ॥ प्रायश्चित्तमात्मन इच्छति प्रायश्चित्ती-
यते ॥ ९ ॥ द्विगुणं प्रायश्चित्तम् ॥ १० ॥ एकांशं मुख्यां-
शम् ॥ ११ ॥ तेनैव ब्राह्मणीपुत्रेणैव ॥ १२ ॥ समुत्पन्नं

एवं धर्ममनुस्मृत्य न वृथा साधयेद्वनम् ॥ २७
युधिष्ठिर उवाच ।

शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो यद्यदेयधनः स्मृतः ।
केन प्रतिविशेषेण दशमोऽप्यस्य दीयते ॥ २८
ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः ।
क्षत्रियायां तथैव स्याद्वैश्यायामपि चैव हि ॥२९
कस्मात्तु विषमं भागं भजेरन्नृपसत्तम ।
यदा सर्वे त्रयो वर्णास्त्वयोक्ता ब्राह्मणा इति ॥३०
भीष्म उवाच ।

दारा इत्युच्यते लोके नाग्नैकेन परंतप ।
प्रोक्तेन चैव नाम्नाऽयं विशेषः सुमहान्भवेत् ॥ ३१
तिस्रः कृत्वा पुरो भार्याः पश्चाद्विन्देत् ब्राह्मणीम् ।
सा ज्येष्ठा सा च पूज्या स्यात्सा च ताभ्यो गरीयसी
स्नानं प्रसाधनं भर्तुर्दन्तधावनमञ्जनम् ।
हव्यं कव्यं च यच्चान्यद्र्मयुक्तं गृहे भवेत् ॥ ३३
न तस्यां जातु तिष्ठन्त्यामन्या तत्कर्तुर्महति ।
ब्राह्मणीत्वेव कुर्याद्वा ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ॥ ३४
अन्नं पानं च माल्यं च वासांस्वाभरणानि च ।
ब्राह्मण्यैतानि देयानि भर्तुः सा हि गरीयसी ॥ ३५
मनुनाऽभिहितं शास्त्रं यच्चापि कुरुनन्दन ।
तत्राप्येष महाराज दृष्टो धर्मः सनातनः ॥ ३६
अथ चेदन्यथा कुर्याद्यदि कामाद्युधिष्ठिर ।
यथा ब्राह्मणचाण्डालः पूर्वदृष्टस्तथैव सः ॥ ३७
ब्राह्मण्याः सदृशः पुत्रः क्षत्रियायाश्च यो भवेत् ।
राजन्विशेषो यस्त्वत्र वर्णयोरुभयोरपि ॥ ३८
न तु जाल्या समा लोके ब्राह्मण्याः क्षत्रिया भवेत् ।
ब्राह्मण्याः प्रथमः पुत्रो भूयान्स्याद्राजसत्तम ॥३९
भूयोभूयोपि संहार्यः पितृवित्ताद्युधिष्ठिर ।
यथा न सदृशी जातु ब्राह्मण्याः क्षत्रिया भवेत् ४०
क्षत्रियायास्तथा वैश्या न जातु सदृशी भवेत् ।
श्रीश्च राज्यं च कोशश्च क्षत्रियाणां युधिष्ठिर ॥ ४१
विहितं दृश्यते राजन्सागरान्तां च मेदिनीम् ।

॥ २७ ॥ आद्रियन्ते त्रिवर्गार्थिभिरिति दारपदप्रवृत्तिनिमित्तमादरः । यतश्च भर्त्रा आदरस्तासु वर्णक्रमेण यथायोग्यं तारतम्यक्रमेण क्रियत इति तत्पुत्राणां भागवैषम्यं चास्तीत्य-

क्षत्रियो हि स्वधर्मेण श्रियं प्राप्नोति भूयसीम् ।
राजा दण्डधरो राजत्रक्षा नान्यत्र क्षत्रियात् ॥ ४२
ब्राह्मणा हि महाभागा देवानामपि देवताः ।
तेषु राजा प्रवर्तेत पूजया विधिपूर्वकम् ॥ ४३
प्रणीतमृषिभिर्ज्ञात्वा धर्मं शाश्वतमव्ययम् ।
लुप्यमानं स्वधर्मेण क्षत्रियो रक्षति प्रजाः ॥ ४४
दस्युभिर्द्वियमाणं च धनं दारांश्च सर्वशः ।
सर्वेषामेव वर्णानां त्राता भवति पार्थिवः ॥ ४५
भूयान्स्यात्क्षत्रियापुत्रो वैश्यापुत्रान्न संशयः ।
भूयस्तेनापि हर्तव्यं पितृवित्ताद्युधिष्ठिर ॥ ४६
युधिष्ठिर उवाच ।

उक्तं ते विधिवद्राजन्ब्राह्मणस्य पितामह ।
इतरेषां तु वर्णानां कथं वै नियमो भवेत् ॥ ४७
भीष्म उवाच ।
क्षत्रियस्यापि भार्ये द्वे विहिते कुरुनन्दन ।
तृतीया च भवेच्छूद्रा न तु दृष्टा न तु स्मृता ४८
एष एव क्रमो हि स्यात्क्षत्रियाणां युधिष्ठिर ।
अष्टधा तु भवेत्कार्यं क्षत्रियस्य जनाधिप ॥ ४९
क्षत्रियाया हरेत्पुत्रश्चतुरोशांस्त्रिपुत्रं तुर्धनात् ।
युद्धावहारिकं यच्च पितुः स्यात्स हरेत्तु तत् ॥५०
वैश्यापुत्रस्तु भागांस्त्रींश्शूद्रापुत्रस्तथाऽष्टमम् ।
सोपि दत्तं हरेत्पित्रा नादत्तं हर्तुर्महति ॥ ५१
एकैव हि भवेद्भार्या वैश्यस्य कुरुनन्दन ।
द्वितीया तु भवेच्छूद्रा न तु दृष्टा न तु स्मृता ॥५२
वैश्यस्य वर्तमानस्य वैश्यायां भरतर्षभ ।
शूद्रायां चापि कौन्तेय तयोर्विनिर्णयः स्मृतः ॥५३
पञ्चधा तु भवेत्कार्यं वैश्यस्य भरतर्षभ ।
तयोरपत्ये वक्ष्यामि विभागं च जनाधिप ॥ ५४
वैश्यापुत्रेण हर्तव्याश्चतवारोशाः पितुर्धनात् ।
पञ्चमस्तु स्मृतो भागः शूद्रापुत्राय भारत ॥५५
सोपि दत्तं हरेत्पित्रा नादत्तं हर्तुर्महति ।
त्रिभिर्वर्णैः सदा जातः शूद्रो देयधनो भवेत् ॥५६

भिप्रायः ॥ ३१ ॥ भूयोभूयोपि अधिकमधिकम् ॥ ४० ॥
उक्तं दायविभागादि ॥ ४७ ॥ युद्धेऽवन्विहयते तद्रथगजायुध-
कवचादिकं युद्धावहारिकम् ॥ ५० ॥

शूद्रस्य स्यात्सवर्णैव भार्या नान्या कथंचन ।
समभागाश्च पुत्राः स्युर्यदि पुत्रशतं भवेत् ॥ ५७
जातानां समवर्णायाः पुत्राणामविशेषतः ।
सर्वेषामेव वर्णानां समभागो धनात्स्मृतः ॥ ५८
ज्येष्ठस्य भागो ज्येष्ठः स्यादेकांशो यः प्रधानतः ।
एष दायविधिः पार्थ पूर्वमुक्तः स्वयंभुवा ॥ ५९

समवर्णासु जातानां विशेषोऽस्त्यपरो नृप ।
विवाहवैशिष्ट्यकृतः पूर्वपूर्वो विशिष्यते ॥ ६०
हरेज्येष्ठः प्रधानांशमेकभार्यासुतेष्वपि ।
मध्यमो मध्यमं चैव कनीयांस्तु कनीयसम् ॥ ६१
एवं जातिषु सर्वासु सवर्णः श्रेष्ठतां गतः ।
महर्षिरपि चैतद्वै मारीचः काश्यपोऽब्रवीत् ॥ ६२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि द्वाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

अथशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति संकरजातीनां शीलविभागादितिरूपणम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
अर्थाश्रयाद्वा कामाद्वा वर्णानां चाप्यनिश्चयात् ।
अज्ञानाद्वापि वर्णानां जायते वर्णसंकरः ॥ १
तेषामेतेन विधिना जातानां वर्णसंकरे ।
को धर्मः कानि कर्माणि तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २
भीष्म उवाच ।
चातुर्वर्ण्यस्य कर्माणि चातुर्वर्ण्यं च केवलम् ।
असृजत्स हि यज्ञार्थं पूर्वमेव प्रजापतिः ॥ ३
भार्याश्चतस्रो विप्रस्य द्वयोरात्मा प्रजायते ।
आनुपूर्व्याद्द्वयोर्हीनौ मातृजात्यौ प्रसूयतः ॥ ४
परं शवाद्ब्राह्मणस्यैव पुत्रः
शूद्रापुत्रं पारशवं तमाहुः ।
शुश्रूषकः स्वस्य कुलस्य स स्या-
त्स्वचारित्रं नित्यमथो न जह्यात् ॥ ५
सर्वानुपायानथ संप्रधार्य
समुद्धरेत्स्वस्य कुलस्य तन्नम् ।
ज्येष्ठो यवीयानपि यो द्विजस्य
शुश्रूषया दानपरायणः स्यात् ॥ ६

तिस्रः क्षत्रियसंबन्धाद्द्वयोरात्माऽस्य जायते ।
हीनवर्णास्तृतीयायां शूद्रा उग्रा इति स्मृतिः ॥ ७
द्वे चापि भार्ये वैश्यस्य द्वयोरात्माऽस्य जायते ।
शूद्रा शूद्रस्य चाप्येका शूद्रमेव प्रजायते ॥ ८
अतोऽविशिष्टस्त्वधमो गुरुदारप्रधर्षकः ।
बाह्यं वर्णं जनयति चातुर्वर्ण्यविगर्हितम् ॥ ९
अयाज्यं क्षत्रियो ब्राह्मणं सूतं स्तोत्रक्रियापरम् ।
वैश्यो वैदेहकं चापि मौद्गल्यमपवर्जितम् ॥ १०
शूद्रश्चण्डालमत्युग्रं बन्धुघ्नं बाह्यवासिनम् ।
ब्राह्मण्यां संप्रजायन्त इत्येते कुलपांसनाः ।
एते मतिमतांश्रेष्ठ वर्णसंकरजाः प्रभो ॥ ११
बन्दी तु जायते वैश्यान्मागधो वाक्यजीवनः ।
शूद्रान्निषादो मत्स्यघ्नः क्षत्रियायां व्यतिक्रमात् ॥
शूद्रादायोगवश्चापि वैश्यायां ग्राम्यधर्मिणः ।
ब्राह्मणैरप्रतिग्राह्यस्तक्षा स्वधनजीवनः ॥ १३
एतेऽपि सदृशान्वर्णाञ्जनयन्ति स्वयोनिषु ।
मातृजात्या प्रसूयन्ते ह्यवरा हीनयोनिषु ॥ १४
यथा चतुर्षु वर्णेषु द्वयोरात्माऽस्य जायते ।

सवर्णाज्येष्ठतां गतेति थ. घ. पाठः ॥ ६२ ॥ द्वाशीतितमो-
ऽध्यायः ॥ ८२ ॥

एतेन उक्तेन । विधिना प्रकारेण ॥ २ ॥ शूद्राणां सेवा-
द्वारा यज्ञार्थत्वं नतु साक्षात् ॥ ३ ॥ मातृजात्यौ वैश्यायां
वैश्योऽम्बष्ठो नाम । शूद्रायां शूद्रो निषादो नाम पारशवाख्यो
भवति ॥ ४ ॥ शवस्थानतुल्याच्छूद्रात्परमुक्त्वष्टम् । परोऽशभा-
ग्ब्राह्मणस्यैव पुत्र इति थ. घ. पाठः ॥ ५ ॥ तन्नसुपकरणम् ।

वयसा ज्येष्ठोऽपि पारशवो द्विजस्य त्रिवर्णजस्य यवीयान्
कनीयानेवेति संबन्धः ॥ ६ ॥ अतः स्वपितुरविशिष्टो नाधिकः
सन्नधमः शूद्रो गुरुणां ब्राह्मणादीनां दारप्रधर्षकश्चेत् बाह्यं
चाण्डालादिम् ॥ ९ ॥ विप्रायां क्षत्रियो बाह्यं सूतं स्तोमक्रि-
यापरमिति झ. पाठः ॥ १० ॥ बन्ध्यानां चोरादीनां शिरश्छेदा-
दिकार्यकारिणं बन्धुघ्नम् ॥ ११ ॥

आनन्तर्यात्प्रजायन्ते यथा बाह्या प्रधानतः ॥ १५
 ते चापि सदृशं वर्णं जनयन्ति स्वयोनिषु ।
 परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥ १६
 यथा शूद्रोऽपि ब्राह्मण्यां जन्तुं बाह्यं प्रसूयते ।
 एवं बाह्यतराद्बाह्यश्चातुर्वर्ण्यात्प्रजायते ॥ १७
 प्रतिलोमं तु वर्धन्ते बाह्याद्बाह्यतरात्पुनः ।
 हीनाद्वीनाः प्रसूयन्ते वर्णाः पञ्चदशैव तु ॥ १८
 अगम्यागमनाच्चैव जायते वर्णसंकरः ।
 बाह्यानामनुजायन्ते सैरन्ध्र्यां मागधेषु च ।
 प्रसाधनोपचारज्ञमदासं दासजीवनम् ॥ १९
 क्षत्रा ह्यायोगवं सूते वागुराबन्धजीवनम् ।
 भैरेयकं च वैदेहः संप्रसूतेऽथ माधुकम् ॥ २०
 निषादो मद्रुरं सूते दासं नावोपजीविनम् ।
 मृतपं चापि चाण्डालः श्वपाकमिति विश्रुतम् २१
 चतुरो मागधी सूते क्रूरान्मायोपजीविनः ।
 मांसं स्वादुकरं क्षौद्रं सौगन्धमिति विश्रुतम् ॥ २२
 वैदेहकाच्च पापिष्ठा क्रूरं मायोपजीविनम् ।
 निषादान्मद्रनाभं च खरयानप्रयायिनम् ॥ २३
 चण्डालात्पुल्कसं चापि खराश्वगजभोजिनम् ।
 मृतचैलप्रतिच्छन्नं भिन्नभाजनभोजिनम् ॥ २४
 आयोगवीषु जायन्ते हीनवर्णास्तु ते त्रयः ।
 क्षुद्रो वैदेहकादन्ध्रो वहिर्ग्रामप्रतिश्रयः ॥ २५
 कारावरो निषाद्यां तु चर्मकारः प्रसूयते ।
 चाण्डालात्पाण्डुसौपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् २६
 आहिण्डको निषादेन वैदेह्यां संप्रसूयते ।
 चण्डालेन तु सौपाकश्चण्डालसमवृत्तिमान् ॥ २७
 निषादी चापि चण्डालात्पुत्रमन्तेवसायिनम् ।
 श्मशानगोचरं सूते बाह्यैरपि वहिष्कृतम् ॥ २८
 इत्येते संकरे जाताः पितृमातृव्यतिक्रमात् ।
 प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्मभिः २९
 चतुर्णामेव वर्णानां धर्मो नान्यस्य विद्यते ।

वर्णानां धर्महीनेषु सङ्ख्या नास्तीह कस्यचित् ॥ ३०
 यदृच्छयोपसंपन्नैर्यज्ञसाधुबहिष्कृतैः ।
 बाह्या बाह्यैश्च जायन्ते यथावृत्ति यथाश्रयम् ॥ ३१
 चतुष्पथश्मशानानि शैलांश्चान्यान्यन्वनस्पतीन् ।
 कार्णायसमलंकारं परिगृह्य च नित्यशः ।
 वसेयुरेते विज्ञाता वर्तयन्तः स्वकर्मभिः ॥ ३२
 युञ्जन्तो वाऽप्यलंकारांस्तथोपकरणानि च ।
 गोब्राह्मणाय साहय्यं कुर्वाणा वै न संशयः ॥ ३३
 आनृशंस्यमनुक्रोशः सत्यवाक्यं तथा क्षमा ।
 स्वशरीरैरपि त्राणं बाह्यानां सिद्धिकारणम् ।
 भवन्ति मनुजव्याघ्र तत्र मे नास्ति संशयः ॥ ३४
 यथोपदेशं परिकीर्तितासु

नरः प्रजायेत विचार्य बुद्धिमान् ।

निहीनयोनिर्हि सुतोऽवसादये-

त्तितीर्षमाणं हि यथोपलो जले ॥ ३५

अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमपि वा पुनः ।
 नयन्ति ह्यपथं नार्यः कामक्रोधवशानुगम् ॥ ३६
 स्वभावश्चैव नारीणां नराणामिह दूषणम् ।
 अत्यर्थं न प्रसजन्ते प्रमदासु विपश्चितः ॥ ३७
 युधिष्ठिर उवाच ।
 वर्णापेतमविज्ञाय नरं कलुषयोनिजम् ।
 आर्यरूपमिवानार्यं कथं विद्यामहे वयम् ॥ ३८
 भीष्म उवाच ।
 योनिंसंकलुषे जातं नानाभावसमन्वितम् ।
 कर्मभिः सज्जनाचीर्णैर्विज्ञेयाः शुद्धयोनिकाः ॥ ३९
 अनार्यत्वमनाचारः क्रूरत्वं निष्क्रियात्मता ।
 पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥ ४०
 पित्र्यं वा भजते शीलं मातृजं वा तथोभयम् ।
 न कथंचन संकीर्णः प्रकृतिं स्वां नियच्छति ॥ ४१
 यथैव सदृशो रूपे मातापित्रोर्हि जायते ।
 व्याघ्रविन्दोस्तथा योनिं पुरुषः स्वां नियच्छति ४२

चातुर्वर्ण्यस्यैव धर्माः शास्त्रे विहिताः इतरेषां तु जातिभेदानां
 धर्मनियम इयत्ता च नास्ति ॥ ३० ॥ निहीनासु रेतःसेक
 न कुर्यादिति भावः ॥ ३५ ॥ कलुषयोनिजं संकरयोनिजम्
 ॥ ३८ ॥ नानाभावैरायैभ्यः पृथग्भूताभिश्चेष्टाभिः समन्वितं

नरं संकरयोनिजं जानीयात् ॥ ३९ ॥ प्रकृतिं योनिम् । निय-
 च्छति गूहितुं न शक्नोतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ यथा तिर्यक्स्थावरा-
 दिकं बीजगुणं न त्यजत्येवं मनुष्योऽपीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

कुले स्रोतसि संच्छन्ने यस्य स्याद्योनिसंकरः ।
 संश्रयत्येव तच्छीलं नरोऽल्पमथवा बहु ॥ ४३
 आर्यरूपसमाचारं चरन्तं कृतके पथि ।
 सवर्णमन्यवर्णं वा स्वशीलं शास्ति निश्चये ॥ ४४
 नानावृत्तेषु भूतेषु नानाकर्मरतेषु च ।
 जन्मवृत्तसमं लोके सुश्लिष्टं न विरज्यते ॥ ४५
 शरीरमिह सत्त्वेन न तस्य परिकृष्यते ।
 ज्येष्ठमध्यावरं सत्त्वं तुल्यसत्त्वं प्रमोदते ॥ ४६

ज्यायांसमपि शीलेन विहीनं नैव पूजयेत् ।
 अपि शूद्रं च धर्मज्ञं सद्ब्रह्ममभिपूजयेत् ॥ ४७
 आत्मानमाख्याति हि कर्मभिर्नरः
 सुशीलचारित्रकुलैः शुभाशुभैः ।
 प्रनष्टमप्यात्मकुलं तथा नरः
 पुनः प्रकाशं कुरुते स्वकर्मतः ॥ ४८
 योनिष्वेतासु सर्वासु संकीर्णास्वितरासु च ।
 यत्रात्मानं न जनयेद्बुधस्तां परिवर्जयेत् ॥ ४९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रत्यैरसादिपुत्रनिरूपणम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 ब्रूहि तात कुरुश्रेष्ठ वर्णानां त्वं पृथक् पृथक् ।
 कीदृश्यां कीदृशाश्चापि पुत्राः कस्य च के च ते ॥ १
 विप्रवादाः सुबहवः श्रूयन्ते पुत्रकारिणाम् ।
 अत्र नो मुह्यतां राजन्संशयं छेत्तुमर्हसि ॥ २
 भीष्म उवाच ।
 'आत्मा पुत्रस्तु विज्ञेयः प्रथमो बहुधा परे ॥ ३
 स्वे क्षेत्रे संस्कृते यस्तु पुत्रमुत्पादयेत्स्वयम् ।
 तमौरसं विजानीयात्पुत्रं प्रथमकल्पितम् ॥ ४
 अग्निं प्रजापतिं चेष्ट्वा वराय प्रतिपादिता ।
 पुत्रिका स्याद्दुहितरि संकल्पे वाऽपि वा सुतः ॥ ५
 तल्पे जातः प्रमीतस्य क्लीबस्य पतितस्य वा ।
 स्वधर्मेण नियुक्तो यः स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥ ६
 माता पिता च दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि ।
 सदृशप्रीतिसंयुक्तो विज्ञेयो दत्रिमः सुतः ॥ ७
 सदृशं तु प्रकुर्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् ।
 पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं विज्ञेयः स तु कृत्रिमः ॥ ८
 उत्पद्यते यस्य गूढं न च ज्ञायेत कस्यचित् ।
 सं भवेद्गूढजो नाम तस्य स्याद्यस्य तल्पतः ॥ ९

मातापितृभ्यामुत्सृष्टस्तयोरन्यतरेण वा ।
 यं पुत्रं प्रतिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते ॥ १०
 पितृवेष्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः ।
 तं कानीनं वदन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवे ॥ ११
 या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञातापि वा सती ।
 वोढुः स गर्भो भवति सहोढ इति उच्यते ॥ १२
 क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्धमन्तिकात् ।
 स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोपि वा ॥ १३
 या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वकेच्छया ।
 उत्पादयति पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥ १४
 सा चेदक्षतयोनिः स्याद्गतप्रत्यागताऽपि वा ।
 पौनर्भवेन भर्त्रा सा पुनःसंस्कारमर्हति ॥ १५
 मातापितृहनो यः स्याच्यक्तो वा स्यादकारणम् ।
 आत्मानं स्पर्शयैद्यस्तु स्वयंदत्तस्तु स स्मृतः ॥ १६
 यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत्सुतम् ।
 स पावयन्नेव शवस्तस्मात्पारशवः स्मृतः ॥ १७
 दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत् ।
 सोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ १८
 क्षेत्रजादीन्सुतानेतानेकादश यथोदितान् ।

संछन्ने सुगुप्तेऽपि यस्य जन्मनीति शेषः । सः तच्छीलं संकरकर्तुः स्वभावम् ॥ ४३ ॥ तस्य संकरजस्य शरीरं सलेन शास्त्रीयवृत्त्या न परिकृष्यते न नीचमार्गोदपकृष्यते । बीजगुणस्य

प्राबल्यात् ॥ ४६ ॥ त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

विप्रवादाः विविधाः प्रवादाः पूर्वोक्ता एव ॥ २ ॥ तल्पे कलत्रे ॥ ६ ॥

पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः ॥१९
 भ्रातृणामेकजातानामेकश्वेतपुत्रवान्भवेत् ।
 सर्वास्तास्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥ २०
 सर्वासामेकपत्नीनामेका चेतपुत्रिणी भवेत् ।
 सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः ॥ २१
 आत्मा पुत्रश्च विज्ञेयस्तस्यानन्तरजश्च यः ।
 निरुक्तजश्च विज्ञेयः सुतः प्रसृतजस्तथा ॥ २२
 पतितस्य तु भार्याया भर्त्रा सुसमवेतया ।
 तथा दत्तकृतौ पुत्रावध्यूढश्च तथाऽपरः ॥ २३
 षडपध्वंसजाश्चापि कानीनापसदास्तथा ।
 इत्येते वै समाख्यातास्तान्विजानीहि भारत ॥२४
 युधिष्ठिर उवाच ।
 षडपध्वंसजाः के स्युः के वाऽप्यपसदास्तथा ।
 एतत्सर्वं यथातत्त्वं व्याख्यातुं मे त्वमर्हसि ॥२५
 भीष्म उवाच ।
 त्रिषु वर्णेषु ये पुत्रा ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ।
 वर्णयोश्च द्वयोः स्यातां यौ राजन्यस्य भारत ॥२६
 एको द्विवर्ण एवाथ तथाऽत्रैवोपलक्षितः ।
 षडपध्वंसजास्ते हि तथैवापसदाऽशृणु ॥ २७
 चाण्डालो ब्राह्मण्यो तु ब्राह्मण्यां क्षत्रियासु च ।
 वैश्यायां चैव शूद्रस्य लक्ष्यास्तेऽपसदान्नयः ॥२८
 मागधो वामकश्चैव द्वौ वैश्यस्योपलक्षितौ ।
 ब्राह्मण्यां क्षत्रियायां च क्षत्रियस्यैक एव तु ॥२९
 ब्राह्मण्यां लक्ष्यते सूत इत्येतेऽपसदाः स्मृताः ।
 पुत्रा ह्येते न शक्यन्ते मिथ्या कर्तुं नराधिप ॥३०
 युधिष्ठिर उवाच ।
 क्षेत्रजं केचिदेवाहुः सुतं केचित्तु शुक्रजम् ।
 तुल्यावेतौ सुतौ कस्य तन्मे ब्रूहि पितामह ॥३१

भीष्म उवाच ।
 रेतजो वा भवेत्पुत्रः पुत्रो वा क्षेत्रजो भवेत् ।
 अध्येढः समयं भित्त्वेत्येतदेव निबोध मे ॥ ३२
 युधिष्ठिर उवाच ।
 रेतजं विद्म वै पुत्रं क्षेत्रजस्यागमः कथम् ।
 अध्येढं विद्म वै पुत्रं भित्त्वा तु समयं कथम् ॥३३
 भीष्म उवाच ।
 आत्मजं पुत्रमुत्पाद्य यस्त्यजेत्कारणान्तरे ।
 न तत्र कारणं रेतः स क्षेत्रस्वामिनो भवेत् ॥३४
 पुत्रकामो हि पुत्रार्थे यां वृणीते विशापते ।
 तत्र क्षेत्रं प्रमाणं स्यान्न वै तत्रात्मजः सुतः ॥ ३५
 अन्यत्र क्षेत्रजः पुत्रो लक्ष्यते भरतर्षभ ।
 न ह्यात्मा शक्यते हन्तुं दृष्टान्तोपगतो ह्यसौ ॥३६
 कचिच्च कृतकः पुत्रः संग्रहादेव लक्ष्यते ।
 न तत्र रेतः क्षेत्रं वा प्रमाणं स्याद्युधिष्ठिर ॥ ३७
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कीदृशः कृतकः पुत्रः संग्रहादेव लक्ष्यते ।
 शुक्रं क्षेत्रं प्रमाणं वा यत्र लक्ष्यं न भारत ॥ ३८
 भीष्म उवाच ।
 मातापितृभ्यां यस्त्यक्तः पथि यस्तं प्रकल्पयेत् ।
 न चास्य मातापितरौ ज्ञायेतां स हि कृत्रिमः ॥ ३९
 अस्वामिकस्य स्वामित्वं यस्मिन्संप्रतिलक्ष्यते ।
 यो वर्णः पोषयेत्तं च तद्वर्णस्तस्य जायते ॥ ४०
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कथमस्य प्रयोक्तव्यः संस्कारः कस्य वा कथम् ।
 देया कन्या कथं चेति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ४१
 भीष्म उवाच ।
 आत्मवत्तस्य कुर्वीत संस्कारं स्वामिवत्तथा ।
 त्यक्तो मातापितृभ्यां यः सवर्णं प्रतिपद्यते ॥ ४२

अनन्तरजः औरसः । निरुक्तजः स्वक्षेत्रेऽन्यो रेतःसेकार्थमुक्त-
 स्तज्जः । प्रसृतोऽनिरुक्तोऽपि यो लौल्यात्परक्षेत्रे रेतः सिञ्चति
 तज्जः प्रसृतजः ॥ २२ ॥ तथा पतितात्स्वभार्यायामेव जातः ।
 भार्यायाः तृतीयार्थे षष्ठी । दत्तः पत्न्यमः । कृतः कीतः स्वय-
 मुपायगम्यो वा षष्ठः । अध्येढः यस्य माता गर्भवत्येव ऊढा
 तादृशः सप्तमः ॥ २३ ॥ षडपध्वंसजा वक्ष्यमाणाः । कानीनः

कन्यायां विवाहात् प्रागुत्पन्नश्चतुर्दशः । अपसदा वक्ष्यमाणाः
 षट् । एते विंशतिः । तान्सर्वान् पुत्रानिति विजानीहि ॥ २४ ॥
 कारणान्तरे लोकापवादादिभये सति ॥ ३४ ॥ यां गर्भवतीं
 कन्यां वृणीते तत्र स पुत्रो बोद्धरेव क्षेत्रजो नतु सेकुरात्मजः
 ॥ ३५ ॥ चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

तद्गोत्रबन्धुजं तस्य कुर्यात्संस्कारमच्युत ।
अथ देया तु कन्या स्यात्तद्वर्णस्य युधिष्ठिर ॥ ४३
संस्कर्तुं वर्णगोत्रं च मातृवर्णविनिश्चये ।
कानीनाध्युद्वजौ वाऽपि विज्ञेयौ पुत्रकिल्बिषौ ४४
तावपि स्वाविव सुतौ संस्कार्याविति निश्चयः ।

क्षेत्रजो वाऽप्यपसदो येऽध्युदास्तेषु चाप्युत ॥ ४५
आत्मवद्वै प्रयुञ्जीरन्संस्कारान्ब्राह्मणादयः ।
'स्वं जन्म मातृगोत्रेण संस्कारं ब्राह्मणादयः ॥' ४६
धर्मशास्त्रेषु वर्णानां निश्चयोऽयं प्रदृश्यते ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ४७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति महद्दर्शनसहवासयोगंवां च प्रभावबोधनाय च्यवनोपाख्यानकथनारम्भः ॥ १ ॥ गङ्गायमुना-
संगमेऽन्तर्जले निमज्ज्य तपस्यतश्च्यवनस्य दाशैर्जालेन जलचरैः सह कूलप्रापणम् ॥ २ ॥ दाशैः प्रार्थितेन तेन तान्प्रति मत्स्यैः
सह स्वस्य प्राणजालान्यतरस्नान्मौचनचोदना ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
दर्शने कीदृशः स्नेहः संवासे च पितामह ।
महाभाग्यं गवां चैव तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १
भीष्म उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि पुरावृत्तं महाद्युते ।
नहुषस्य च संवादं महर्षेश्च्यवनस्य च ॥ २
पुरा महर्षिश्च्यवनो भार्गवो भरतर्षभ ।
उदवासकृतारम्भो बभूव स महाव्रतः ॥ ३
निहत्य मानं क्रोधं च प्रहर्षं शोकमेव च ।
वर्षाणि द्वादश मुनिर्जलवासे धृतव्रतः ॥ ४
आदधत्सर्वभूतेषु विस्रम्भं परमं शुभम् ।
जलेचरेषु सर्वेषु शीतरश्मिरिव प्रभुः ॥ ५
स्थाणुभूतः शुचिर्भूत्वा दैवतेभ्यः प्रणम्य च ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये जलं संप्रविवेश ह ॥ ६
गङ्गायमुनयोर्वेगं सुभीमं भीमनिःस्वनम् ।
प्रतिजग्राह शिरसा वातवेगसमं जवे ॥ ७
गङ्गा च यमुना चैव सरितश्च सरांसि च ।
प्रदक्षिणमृषिं चक्रुर्न चैनं पर्यपीडयन् ॥ ८
अन्तर्जलेषु सुष्वाप काष्ठभूतो महामुनिः ।
ततश्चोर्ध्वस्थितो धीमानभवद्भरतर्षभ ॥ ९
जलौकसां ससत्वानां बभूव प्रियदर्शनः ।

उपाजिघ्रन्त च तदा मत्स्यास्तं हृष्टमानसाः ।
तत्र तस्यासतः कालः समतीतोऽभवन्महान् ॥ १०
ततः कदाचित्समये कस्मिंश्चिन्मत्स्यजीविनः ।
तं देशं समुपाजग्मुर्जालहस्ता महाद्युते ॥ ११
निषादा बहवस्तत्र मत्स्योद्धारणनिश्चयाः ।
व्यायता बलिनः शूराः सलिलेष्वनुवर्तिनः ।
अभ्याययुश्च तं देशं निश्चिता जालकर्मणि ॥ १२
जालं ते योजयामासुर्नवसूत्रकृतं दृढम् ।
मत्स्योद्धारणमाकर्षुस्तदा भरतसत्तम ॥ १३
ततस्ते बहुभिर्योगैः कैवर्ता मत्स्यकाङ्क्षिणः ।
गङ्गायमुनयोर्वारि जालेनावकिरन्ति ते ॥ १४
जालं सुविततं तेषां नवसूत्रकृतं तथा ।
विस्तारायामसंपन्नं यत्तत्र सलिले क्षमम् ॥ १५
ततस्ते सुमहच्चैव बलवच्च सुवर्तितम् ।
अवतीर्य ततः सर्वे जालं चकृषिरे तदा ॥ १६
अभीतरूपाः संहृष्टा अन्योन्यवशवर्तिनः ।
बन्धुस्तत्र मत्स्यांश्च तथाऽन्याञ्जलचारिणः ॥ १७
तथा मत्स्यैः परिवृतं च्यवनं भृगुनन्दनम् ।
आकर्षयन्महाराज जालेनाथ यदृच्छया ॥ १८
नदीशैवलदिग्धाङ्गं हरिश्मश्रुजटाधरम् ।

परपीडादर्शने परैः सह संवासे च कीदृशः स्नेह आनृशंसं
च कर्तव्यम् । गवां माहात्म्यं च ब्रूहीति प्रश्नद्वयम् ॥ १ ॥

सरितश्च तथानुगा इति ट. थ. घ. पाठः ॥ ८ ॥ ऊर्ध्वस्थितः
उपविष्टः ॥ ९ ॥ आसतः आसीनस्य ॥ १० ॥

लघ्नैः शङ्खनखैर्गात्रे क्रोडैश्चित्रैरिवापितम् ॥ १९
 तं जालेनोद्धृतं दृष्ट्वा ते तदा वेदपारगम् ।
 सर्वे प्राञ्जलयो दाशाः शिरोभिः प्रापतन्भुवि ॥ २०
 परिखेदपरित्रासाज्जालस्याकर्षणेन च ।
 मत्स्या बभूवुर्व्यापन्नाः स्थलसंस्पर्शनेन च ॥ २१
 स मुनिस्तत्तदा दृष्ट्वा मत्स्यानां कदनं कृतम् ।
 बभूव कृपयाविष्टो निःश्वसंश्च पुनःपुनः ॥ २२
 निषादा ऊचुः ।

अज्ञानाद्यत्कृतं पापं प्रसादं तत्र नः कुरु ।
 करवाम प्रियं किं ते तन्नो ब्रूहि महामुने ॥ २३
 इत्युक्तो मत्स्यमध्यस्थश्च्यवनो वाक्यमब्रवीत् ।
 यो मेऽद्य परमः कामस्तं शृणुध्वं समाहिताः ॥ २४
 प्राणोत्सर्गं विसर्गं वा मत्स्यैर्यास्याम्यहं सह ।
 संवासान्नोत्सहे त्यक्तुं सलिलेऽध्युषितानहम् ॥ २५
 इत्युक्तास्ते निषादास्तु सुभृशं भयकम्पिताः ।
 सर्वे विवर्णवदना नहुषाय न्यवेदयन् ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

दाशैश्च्यवनवृत्तान्तं निवेदितेन नहुषेण तंप्रति तदभीष्टकरणप्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥ च्यवनेन नहुषंप्रति दाशेभ्यः स्तोत्रित-
 मूल्यदानेनात्ममोचनचोदना ॥ २ ॥ नहुषेण संपूर्णराज्यस्य मूल्यतापरिकल्पनेपि मुनिता तदनङ्गीकरणे गवि जातेन
 मुनिना गोः प्रतिनिधीकरणम् ॥ ३ ॥ च्यवनेन गोप्रतिग्रहणेन स्वसहवासिभिर्मत्स्यैः सह दाशानां स्वर्गप्रापणम् ॥ ४ ॥

भीष्म उवाच ।
 नहुषस्तु ततः श्रुत्वा च्यवनं तं तथाऽऽगतम् ।
 त्वरितः प्रययौ तत्र सहामात्यपुरोहितः ॥ १
 शौचं कृत्वा यथान्यायं प्राञ्जलिः प्रयतो नृपः ।
 आत्मानमाचक्षे च च्यवनाय महात्मने ॥ २
 अर्चयामास तं चापि तस्य राज्ञः पुरोहितः ।
 सत्यव्रतं महात्मानं देवकल्पं विशंपते ॥ ३
 नहुष उवाच ।
 करवाणि प्रियं किं ते तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम ।
 सर्वे कर्ताऽसि भगवन्मद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥ ४
 च्यवन उवाच ।
 श्रमेण महता युक्ताः कैवर्ता मत्स्यजीविनः ।
 मम मूल्यं प्रयच्छैभ्यो मत्स्यानां विक्रयैः सह ॥ ५
 नहुष उवाच ।
 सहस्रं दीयतां मूल्यं निषादेभ्यः पुरोहित ।
 निष्क्रयार्थं भगवतो यथाऽऽह भृगुनन्दनः ॥ ६
 च्यवन उवाच ।
 आत्ममूल्यं न वक्तव्यं न तल्लोकः प्रशंसति ।
 तस्मादहं प्रवक्ष्यामि न चात्मस्तुतिमावृतः ॥ ७

सहस्रं नाहमर्हामि किं वा त्वं मन्यसे नृप ।
 सदृशं दीयतां मूल्यं स्वबुद्ध्या निश्चयं कुरु ॥ ८
 नहुष उवाच ।
 सहस्राणां शतं विप्र निषादेभ्यः प्रदीयताम् ।
 स्यादिदं भगवन्मूल्यं किं वाऽन्यन्मन्यते भवान् ९
 च्यवन उवाच ।
 नाहं शतसहस्रेण निमेयः पार्थिवर्षभ ।
 दीयतां सदृशं मूल्यममाल्यैः सह चिन्तय ॥ १०
 नहुष उवाच ।
 कोटिः प्रदीयतां मूल्यं निषादेभ्यः पुरोहित ।
 यदेतदपि नो मूल्यमतो भूयः प्रदीयताम् ॥ ११
 च्यवन उवाच ।
 राजन्नार्हाम्यहं कोटिं भूयो वाऽपि महाद्युते ।
 सदृशं दीयतां मूल्यं ब्राह्मणैः सह चिन्तय ॥ १२
 नहुष उवाच ।
 अर्धं राज्यं समग्रं वा निषादेभ्यः प्रदीयताम् ।
 एतत्तुल्यमहं मन्ये किं वाऽन्यन्मन्यसे द्विज ॥ १३
 च्यवन उवाच ।
 अर्धं राज्यं समग्रं च मूल्यं नार्हामि पार्थिव ।

सदृशं दीयतां मूल्यमृषिभिः सह चिन्त्यताम् ॥१४
भीष्म उवाच ।

महर्षेर्वचनं श्रुत्वा नहुषो दुःखकश्चितः ।

स चिन्तयामास तदा सहामात्यपुरोहितः ॥ १५

तत्र त्वन्यो वनचरः कश्चिन्मूलफलाशनः ।

नहुषस्य समीपस्थो गविजातोऽभवन्मुनिः ॥ १६

स तमाभाष्य राजानमब्रवीद्विजसत्तमः ।

तोषयिष्याम्यहं क्षिप्रं यथा तुष्टो भविष्यति ॥१७

नाहं मिथ्यावचो ब्रूयां स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ।

भवतो यदहं ब्रूयां तत्कार्यमविशङ्कया ॥ १८

नहुष उवाच ।

ब्रवीतु भगवान्मूल्यं महर्षेः सदृशं भृगोः ।

परित्रायस्य मामसद्विषयं च कुलं च मे ॥ १९

हन्याद्वि भगवान्कुद्वस्त्रैलोक्यमपि केवलम् ।

किं पुनर्मां तपोहीनं बाहुवीर्यपरायणम् ॥ २०

अगाधाम्भसि मग्नस्य सामात्यस्य सक्रत्विजः ।

पुत्रो भव महर्षे त्वं कुरु मूल्यविनिश्चयम् ॥ २१

भीष्म उवाच ।

नहुषस्य वचः श्रुत्वा गविजातः प्रतापवान् ।

उवाच हर्षयन्सर्वानमात्यान्पार्थिवं च तम् ॥ २२

‘ब्राह्मणानां गवां चैव कुलमेकं द्विधा कृतम् ।

एकत्र मन्त्रास्तिष्ठन्ति हविरन्यत्र तिष्ठति ॥’ २३

अनर्घेया महाराज द्विजा वर्णेषु चोत्तमाः ।

गावश्च पुरुषव्याघ्र गौर्मूल्यं परिकल्प्यताम् ॥ २४

नहुषस्तु ततः श्रुत्वा महर्षेर्वचनं नृप ।

हर्षेण महता युक्तः सहामात्यपुरोहितः ॥ २५

अभिगम्य भृगोः पुत्रं च्यवनं संशितव्रतम् ।

इदं प्रोवाच नृपते वाचा संतर्पयन्निव ॥ २६

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ विप्रर्षे गवा क्रीतोसि भार्गव ।

एतन्मूल्यमहं मन्ये तव धर्मभृतांवर ॥ २७

च्यवन उवाच ।

उत्तिष्ठाम्येष राजेन्द्र सम्यक् क्रीतोसि तेऽनघ ।

गोभिस्तुल्यं न पश्यामि धनं किञ्चिदिहाच्युत ॥२८

कीर्तनं श्रवणं दानं दर्शनं चापि पार्थिव ।

गवां प्रशस्यते वीर सर्वपापहरं शिवम् ॥ २९

गावो लक्ष्म्याः सदा मूलं गोषु पाप्मा न विद्यते ।

अन्नमेव सदा गावो देवानां परमं हविः ॥ ३०

खाहाकारवषट्कारौ गोषु नित्यं प्रतिष्ठितौ ।

गावो यज्ञस्य नेत्र्यो वै तथा यज्ञस्य ता मुखम् ॥३१

अमृतं ह्यव्ययं दिव्यं क्षरन्ति च वहन्ति च ।

अमृतायतनं चैताः सर्वलोकनमस्कृताः ॥ ३२

तेजसा वपुषा चैव गावो वह्निसमा भुवि ।

गावो हि सुमहत्तेजः प्राणिनां च सुखप्रदाः ॥ ३३

निविष्टं गोकुलं यत्र श्वासं मुञ्चति निर्भयम् ।

विराजयति तं देशं पापं चास्यापकर्षति ॥ ३४

गावः स्वर्गस्य सोपानं गावः स्वर्गेऽपि पूजिताः ।

गावः कामदुहो देव्यो नान्यत्किञ्चित्परं स्मृतम् ३५

इत्येतद्गोषु मे प्रोक्तं माहात्म्यं भरतर्षभ ।

गुणैकदेशवचनं शक्यं पारायणं न तु ॥ ३६

निषादा ऊचुः ।

दर्शनं कथनं चैव सहासाभिः कृतं मुने ।

सतां साप्तपदं मैत्रं प्रसादं नः कुरु प्रभो ॥ ३७

हवींषि सर्वाणि यथा ह्युपभुङ्क्ते हुताशनः ।

एवं त्वमपि धर्मात्मन्पुरुषाग्निः प्रतापवान् ॥ ३८

प्रसादयामहे विद्वन्भवन्तं प्रणता वयम् ।

अनुग्रहार्थमस्माकमियं गौः प्रतिगृह्यताम् ॥ ३९

‘अत्यन्तापदि शक्तानां परित्राणं हि कुर्वताम् ।

या गतिर्विदिता त्वद्य नरके शरणं भवान् ॥ ४०

च्यवन उवाच ।

कृपणस्य च यच्चक्षुर्मुनेराशीविषस्य च ।

नरं समूलं दहति कक्षमग्निरिव ज्वलन् ॥ ४१

प्रतिगृह्णामि वो धेतुं कैवर्ता मुक्तकिल्बिषाः ।

दिवं गच्छत वै क्षिप्रं मत्स्यैर्जालोद्धृतैः सह ॥ ४२

भीष्म उवाच ।

ततस्तस्य प्रभावात्ते महर्षेर्भावितात्मनः ।

निषादास्तेन वाक्येन सह मत्स्यैर्दिवं ययुः ॥४३

ततः स राजा नहुषो विस्मितः प्रेक्ष्य धीवरान् ।

आरोहमाणांस्त्रिदिवं मत्स्यांश्च भरतर्षभ ॥ ४४

ततस्तौ गविजश्चैव च्यवनश्च भृगूद्वहः ।
 वराभ्यामनुरूपाभ्यां छन्दयामासतुर्नृपम् ॥ ४५
 ततो राजा महावीर्यो नहुषः पृथिवीपतिः ।
 परमित्यब्रवीत्प्रीतस्तदा भरतसत्तम ॥ ४६
 ततो जग्राह धर्मे स स्थितिमिन्द्रनिभो नृपः ।
 तथेति चोदितः प्रीतस्तावृषी प्रत्यपूजयत् ॥ ४७
 समाप्तदीक्षश्च्यवनस्ततोऽगच्छत्स्वमाश्रमम् ।

गविजश्च महातेजाः स्वमाश्रमपदं ययौ ॥ ४८
 निषादाश्च दिवं जग्मुस्ते च मत्स्या जनाधिप ।
 नहुषोपि वरं लब्ध्वा प्रविवेश स्वकं पुरम् ॥ ४९
 एतत्ते कथितं तात यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
 दर्शने यादृशः स्नेहः संवासे वा युधिष्ठिर ॥ ५०
 महाभाग्यं गवां चैव तथा धर्मविनिश्चयम् ।
 किं भूयः कथ्यतां वीर किं ते हृदि विवक्षितम् ॥ ५१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरंप्रति रामविश्वामित्रयोर्हृत्पत्तिप्रकारकथनारम्भः ॥ १ ॥ च्यवनेन कुशिकराजमेत्य सभार्यं तंप्रति
 स्वशुश्रूपाविधानम् ॥ २ ॥ सभार्येण कुशिकेन एकविंशतिदिवसाननवरतमेकपार्श्वेन प्रसुप्तस्य च्यवनस्य पादसंवाहनेन
 पर्युपासनम् ॥ ३ ॥ ततः शयनादुत्थितेन मुनिना किञ्चिद्दूरं गत्वा पुनरन्तर्धानम् ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 संशयो मे महाप्राज्ञ सुमहान्सागरोपम ।
 तं मे शृणु महाबाहो श्रुत्वा व्याख्यातुमर्हसि ॥ १
 कौतूहलं मे सुमहज्जामदभ्यं प्रति प्रभो ।
 रामं धर्मभृतां श्रेष्ठं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ २
 'ब्राह्मे बले सुपूर्णानामेतेषां च्यवनादिनाम् ।'
 कथमेष समुत्पन्नो रामः सत्यपराक्रमः ।
 कथं ब्रह्मर्षिवंशोऽयं क्षत्रधर्मा व्यजायत ॥ ३
 तदस्य संभवं राजन्निखिलेनानुकीर्तय ।
 कौशिकश्च कथं वंशात्क्षत्राद्वै ब्राह्मणोऽभवत् ॥ ४
 अहो प्रभावः सुमहानासीद्वै सुमहात्मनोः ।
 रामस्य च नरव्याघ्र विश्वामित्रस्य चैव हि ॥ ५
 कथं पुत्रानतिक्रम्य तेषां नमृष्वथाभवत् ।
 एष दोषो महाप्राज्ञ तत्त्वं व्याख्यातुमर्हसि ॥ ६
 भीष्म उवाच ।
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 च्यवनस्य च संवादं कुशिकस्य च भारत ॥ ७
 एतं दोषं पुरा दृष्ट्वा भार्गवश्च्यवनस्तदा ।
 आगामिनं महाबुद्धिः स्ववंशे मुनिसत्तमः ॥ ८
 निश्चित्य मनसा सर्वं गुणदोषबलावलम् ।
 दग्धुकामः कुलं सर्वं कुशिकानां तपोधनः ॥ ९

च्यवनस्तमनुप्राप्य कुशिकं वाक्यमब्रवीत् ।
 वस्तुमिच्छा समुत्पन्ना त्वया सह ममानघ ॥ १०
 कुशिक उवाच ।
 भगवन्सहधर्मोऽयं पण्डितैरिह चर्यते ।
 प्रदानकाले कन्यानामुच्यते च सदा बुधैः ॥ ११
 यत्तु तावदतिक्रान्तं धर्मद्वारं तपोधन ।
 तत्कार्यं प्रकरिष्यामि तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ १२
 भीष्म उवाच ।
 अथासनमुपादाय च्यवनस्य महामुनेः ।
 कुशिको भार्यया सार्धमाजगाम यतो मुनिः ॥ १३
 प्रगृह्य राजा भृङ्गारं पाद्यमस्यै न्यवेदयत् ।
 कारयामास सर्वाश्च क्रियास्तस्य महात्मनः ॥ १४
 ततः स राजा च्यवनं मधुपर्कं यथाविधि ।
 ग्राहयामास चाव्यग्रो महात्मा नियतव्रतः ॥ १५
 सत्कृत्य तं तथा विप्रमिदं पुनरथाब्रवीत् ।
 भगवन्परवन्तौ खो ब्रूहि किं करवावहे ॥ १६
 यदि राज्यं यदि धनं यदि गाः संशितव्रत ।
 यज्ञदानानि च तथा ब्रूहि सर्वं ददामि ते ॥ १७
 इदं गृहमिदं राज्यमिदं धर्मासनं च ते ।
 राजा त्वमसि शाध्वुर्वी भृत्योऽहं परवान्निश्चया १८

अतिथिसेवाधर्म एव सहधर्मः स्त्रीसहितधर्मः ॥ ११ ॥

एवमुक्ते ततो वाक्ये च्यवनो भार्गवस्तदा ।	स्वमुमिच्छाम्यहं निद्रा बाधते मामिति प्रभो ॥२९
कुशिकं प्रत्युवाचेदं मुदा परमया युतः ॥ १९	ततः शय्यागृहं प्राप्य भगवानृषिसत्तमः ।
न राज्यं कामये राजन्न धनं न च योषितः ।	संविवेश नरेशस्तु सपत्नीकः स्थितोऽभवत् ॥ ३०
न च गान च वै देशान्न यज्ञं श्रूयतामिदम् ॥ २०	न प्रबोध्योसि संसुप्त इत्युवाचाथ भार्गवः ।
नियमं किञ्चिदारभ्ये युवयोर्यदि रोचते ।	संवाहितव्यौ मे पादौ जागर्तव्यं च वां निशि ३१
परिचर्योसि यत्ताभ्यां युवाभ्यामविशङ्कया ॥ २१	अविशङ्कस्तु कुशिकस्तथेत्येवाह धर्मवित् ।
एवमुक्ते तदा तेन दंपती तौ जहर्षतुः ।	न प्राबोध्यतां तौ च दंपती रजनीक्षये ॥ ३२
प्रत्यब्रूतां च तमृषिमेवमस्त्विति भारत ॥ २२	यथादेशं महर्षेस्तु शुश्रूषापरमौ तदा ।
अथ तं कुशिको हृष्टः प्रावेशयदनुत्तमम् ।	बभूवतुर्महाराज प्रयतावथ दंपती ॥ ३३
गृहोद्देशं ततस्तस्य दर्शनीयमदर्शयत् ॥ २३	ततः स भगवान्विप्रः समादिश्य नराधिपम् ।
इयं शय्या भगवतो यथाकाममिहोष्यताम् ।	सुष्वापैकेन पार्श्वेन दिवसानेकविंशतिम् ॥ ३४
प्रयतिष्यावहे प्रीतिमाहर्तुं ते तपोधन ॥ २४	स तु राजा निराहारः सभार्यः कुरुनन्दन ।
अथ सूर्योत्थिक्राम तेषां संवदतां तथा ।	पर्युपासत तं हृष्टश्च्यवनाराधने रतः ॥ ३५
अथर्षिश्रोदयामास पानमन्नं तथैव च ॥ २५	भार्गवस्तु समुत्तस्यौ स्वयमेव तपोधनः ।
तमपृच्छत्ततो राजा कुशिकः प्रणतस्तदा ।	अकिञ्चिदुक्त्वा तु गृहान्निश्चक्राम महातपाः ॥३६
किमन्नजातमिष्टं ते किमुपस्थापयाम्यहम् ॥ २६	तमन्वगच्छतां तौ च क्षुधितौ श्रमकश्चितौ ।
ततः स परया प्रीत्या प्रत्युवाच नराधिपम् ।	भार्यापती मुनिश्रेष्ठस्तावेतौ नावलोकयत् ॥ ३७
औपपत्तिकमाहारं प्रयच्छस्वेति भारत ॥ २७	तयोस्तु प्रेक्षतोऽरेव भार्गवाणां कुलोद्बहः ।
तद्वचः पूजयित्वा तु तथेत्याह स पार्थिवः ।	अन्तर्हितोभूद्राजेन्द्र ततो राजाऽपतत्क्षितौ ॥ ३८
यथोपपन्नमाहारं तस्मै प्रादाज्जनाधिप ॥ २८	ततो मुहूर्तादाश्चस्य सह देव्या महामुनेः ।
ततः स भुक्त्वा भगवन्दंपती प्राह धर्मवित् ।	पुनरन्वेषणे यत्नमकरोत्स महीपतिः ॥ ३९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

पूर्वमन्तर्हितेन च्यवनेन कुशिकमिति पुनः शयने प्रस्वपत् आत्मनः प्रदर्शनम् ॥ १ ॥ पुनरुत्थितेन मुनिना राजानंप्रति आत्मनसौलाभ्यञ्जननियोजनेन स्नानशालायां पुनरन्तर्धानम् ॥ २ ॥ पुनराविष्कृतात्मना तेन सभार्यस्य राज्ञो रथधुरि संयोजनपूर्वकं याचकेभ्यस्तदीयवित्तादिवितरणेन वीथ्यां रथेन निर्गमनम् ॥ ३ ॥ स्वीयप्रतोदताडनेऽप्यविकृतमानसे सभार्ये कुशिके प्रसीदता मुनिना वरदानेन तस्य स्वगृहप्रेषणम् ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

तस्मिन्नन्तर्हिते विप्रे राजा किमकरोत्तदा ।

भार्या चास्य महाभागा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥१

भीष्म उवाच ।

अदृष्ट्वा स महीपालस्तमृषिं सह भार्यया ।

परिश्रान्तो निवृत्ते व्रीडितो नष्टचेतनः ॥ २

स प्रविश्य पुरीं दीनो नाभ्यभाषत किञ्चन ।

तदेव चिन्तयामास च्यवनस्य विचेष्टितम् ॥ ३

अथ शून्येन मनसा प्रविवेश गृहं नृपः ।

ददर्श शयने तस्मिञ्शयानं भृगुनन्दनम् ॥ ४

मुनिश्रेष्ठो न च तावभ्यवारयदिति ट, थ, ध, पाठः ॥ ३७ ॥

सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

विस्मितौ तमृषिं दृष्ट्वा तदाश्चर्यं विचिन्त्य च ।
 दर्शनात्तस्य तु तदा विश्रान्तौ संवभूवतुः ॥ ५
 यथास्थानं ततो गत्वा तत्पादौ संववाहतुः ।
 अथापरेण पार्श्वेन सुष्वाप स महामुनिः ॥ ६
 तेनैव च स कालेन प्रत्यबुद्ध्यत वीर्यवान् ।
 न च तौ चक्रतुः किञ्चिद्विकारं भयशङ्कितौ ॥ ७
 प्रतिबुद्धस्तु स मुनिस्तौ प्रोवाच विशांपते ।
 तैलाभ्यङ्गो दीयतां मे स्नास्येऽहमिति भारत ॥ ८
 तौ तथेति प्रतिश्रुत्य क्षुधितौ श्रमकशितौ ।
 शतपाकेन तैलेन महार्हेणोपतस्थतुः ॥ ९
 ततः सुखासीनमृषिं वाग्यतौ संववाहतुः ।
 न च पर्याप्तमित्याह भार्गवः सुमहातपाः ॥ १०
 यदा तौ निर्विकारौ तु लक्षमायास भार्गवः ।
 तत उत्थाय सहसा स्नानशालां विवेश ह ॥ ११
 क्लृप्तमेव तु तत्रासीत्स्नानीयं पार्थिवोचितम् ।
 असत्कृत्य च तत्सर्वं तत्रैवान्तरधीयत ॥ १२
 स मुनिः पुनरेवाथ नृपतेः पश्यतस्तदा ।
 नासूयां चक्रतुस्तौ च दंपती भरतर्षभ ॥ १३
 अथ स्नातः स भगवान्सहासनगतः प्रभुः ।
 दर्शयामास कुशिकं सभार्यं कुरुनन्दन ॥ १४
 संहृष्टवदनो राजा सभार्यः कुशिको मुनिम् ।
 सिद्धमन्नमिति प्रहो निर्विकारो न्यवेदयत् ॥ १५
 आनीयतामिति मुनिस्तं चोवाच नराधिपम् ।
 स राजा समुपाजहे तदन्नं सह भार्यया ॥ १६
 मांसप्रकारान्विविधाञ्छाकानि विविधानि च ।
 लेह्यपिष्टविकारांश्च पानकानि लघूनि च ॥ १७
 रसालापूपकांश्चित्रान्मोदकानथ षड्सान् ।
 रसान्नानाप्रकारांश्च वन्यं च मुनिभोजनम् ॥ १८
 फलानि च विचित्राणि राजभोज्यानि भूरिशः ।
 वदरेज्जुदकाश्मर्यमल्लातकफलानि च ॥ १९
 गृहस्थानां च यद्भोज्यं यच्चापि वनवासिनाम् ।
 सर्वमाहारयामास राजा शापभयान्मुनेः ॥ २०
 अथ सर्वमुपन्यस्तमग्रतश्च्यवनस्य तत् ।

ततः सर्वं समानीय तच्च शय्यासनं मुनिः ॥ २१
 वस्त्रैः शुभैरवच्छाद्य भोजनोपस्करैः सह ।
 सर्वमादीपयामास च्यवनो भृगुनन्दनः ॥ २२
 न च तौ चक्रतुः क्रोधं दंपती सुमहाव्रतौ ।
 तयोः संप्रेक्षतोरेव पुनरन्तर्हितोऽभवत् ॥ २३
 तथैव च स राजर्षिस्तस्थौ तां रजनीं तदा ।
 सभार्यो वाग्यतः श्रीमान्न चकोपं समाविशत् ॥ २४
 नित्यसंस्कृतमन्नं तु विविधं राजवेश्मनि ॥
 शयनानि च मुख्यानि परिषेकाश्च पुष्कलाः ॥ २५
 वस्त्रं च विविधाकारमभवत्समुपाजितम् ।
 न शशाकं ततो द्रष्टुमन्तरं च्यवनस्तदा ॥ २६
 पुनरेव च विप्रर्षिः प्रोवाच कुशिकं नृपम् ।
 सभार्यो मां रथेनाशु वह यत्र ब्रवीम्यहम् ॥ २७
 तथेति च प्राह नृपो निर्विशङ्कस्तपोधनम् ।
 क्रीडारथोस्तु भगवन्नुत सांग्रामिको रथः ॥ २८
 इत्युक्तः स मुनी राज्ञा तेन हृष्टेन तद्वचः ।
 च्यवनः प्रत्युवाचेदं हृष्टः परपुरंजयम् ॥ २९
 सञ्जीकुरु रथं क्षिप्रं यस्ते सांग्रामिको मतः ।
 सायुधः सपताकश्च शक्तीकनकयष्टिमान् ॥ ३०
 किंकिणीखननिर्घोषो युक्तस्तोरणकल्पनैः ।
 गदाखड्गनिबद्धश्च परमेषुशतान्वितः ॥ ३१
 ततः स तं तथेत्युक्त्वा कल्पयित्वा महारथम् ।
 भार्यी वामे धुरि तदा चात्मानं दक्षिणे तथा ॥ ३२
 त्रिदण्डं वज्रसूच्यग्रं प्रतोदं तत्र चादधत् ।
 सर्वमेतत्तथा दत्त्वा नृपो वाक्यमस्थाब्रवीत् ॥ ३३
 भगवन्क रथो यातु ब्रवीतु भृगुनन्दन ।
 यत्र वक्ष्यसि विप्रर्षे तत्र यास्यति ते रथः ॥ ३४
 एवमुक्तस्तु भगवान्प्रत्युवाचाथ तं नृपम् ।
 इतः प्रभृति यातव्यं पदकंपदकं शनैः ॥ ३५
 श्रमो मम यथा न स्यात्तथा मच्छन्दचारिणौ ।
 सुसुखं चैवं वोढव्यो जनः सर्वश्च पश्यतु ॥ ३६
 नोत्सार्याः पथिकाः केचित्तेभ्यो दास्ये वसु ह्यहम् ।
 ब्राह्मणेभ्यश्च ये कामानर्थयिष्यन्ति मां पथि ॥ ३७

सर्वान्दास्याम्यशेषेण धनं रत्नानि चैव हि ।
 क्रियतां निखिलेनैतन्मा विचारय पार्थिव ॥ ३८
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा भृत्यांस्तथाऽब्रवीत् ।
 यद्यद्भूयान्मुनिस्तत्सर्वं देयमशङ्कितैः ॥ ३९
 ततो रत्नान्यनेकानि स्त्रियो युग्यमजाविकम् ।
 कृताकृतं च कनकं गजेन्द्राश्वाचलोपमाः ॥ ४०
 अन्वगच्छन्त तमृषिं राजामात्याश्च सर्वशः ।
 हाहाभूतं च तत्सर्वमासीन्नगरमार्तवत् ॥ ४१
 तौ तीक्ष्णाग्नेण सहसा प्रतोदेन प्रतोदितौ ।
 पृष्टे विद्वौ कटे चैव निर्विकारौ तमूहतुः ॥ ४२
 वेपमानौ निराहारौ पश्चाद्रात्रकशितौ ।
 कथंचिद्दहतुर्धैर्यादंपती तं रथोत्तमम् ॥ ४३
 बहुशो भृशविद्वौ तौ क्षरमाणौ क्षतोद्भवम् ।
 ददृशाते महाराज पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ४४
 तौ दृष्ट्वा पौरवर्गस्तु भृशं शोकसमाकुलः ।
 अभिशापभयत्रस्तो न तं किंचिदुवाच ह ॥ ४५
 द्रन्द्रशश्वाश्रुवन्सर्वे पश्यध्वं तपसो बलम् ।
 क्रुद्धा अपि मुनिश्रेष्ठं वीक्षितुं नेह शुक्लुमः ॥ ४६
 अहो भगवतो वीर्यं महर्षेर्भावितात्मनः ।
 राज्ञश्चापि सभार्यस्य धैर्यं पश्यत यादृशम् ॥ ४७
 श्रान्तावपि हि कृच्छ्रेण रथमेनं समूहतुः ।
 न चैतयोर्विकारं वै ददर्श भृगुनन्दनः ॥ ४८
 भीष्म उवाच ।
 ततः स निर्विकारौ तु दृष्ट्वा भृगुकुलोद्बहः ।
 वसु विश्राणयामास यथा वैश्रवणस्तथा ॥ ४९
 तत्रापि राजा प्रीतात्मा यथादिष्टमथाकरोत् ।
 ततोऽस्य भगवान्प्रीतो बभूव मुनिसत्तमः ॥ ५०
 अवतीर्य रथश्रेष्ठादंपती तौ मुमोच ह ।
 विमोच्य चैतौ विधिवत्ततो वाक्यमुवाच ह ॥ ५१
 स्निग्धगम्भीरया वाचा भार्गवः सुप्रसन्नया ।
 ददामि वां वरं श्रेष्ठं तं ब्रूतामिति भारत ॥ ५२
 सुकुमारौ च तौ विद्वौ कराभ्यां मुनिसत्तमः ।
 पस्पर्शामृतकल्पाभ्यां स्नेहाद्भरतसत्तम ॥ ५३
 अथाब्रवीन्नृपो वाक्यं श्रमो नास्त्यावयोरिह ।

विश्रान्तौ स्वः प्रभावात्ते ध्यानेनैवेह भार्गवा ॥ ५४
 अथ तौ भगवान्प्राह प्रहृष्टश्च्यनस्तदा ।
 न वृथा व्याहृतं पूर्वं यन्मया तद्भविष्यति ॥ ५५
 रमणीयः समुद्देशो गङ्गातीरमिदं शुभम् ।
 किंचित्कालं व्रतपरो निवत्स्यामीह पार्थिव ॥ ५६
 गम्यतां स्वपुरं पुत्र विश्रान्तः पुनरेष्यसि ।
 इहस्थं मां सभार्यस्त्वं द्रष्टासि श्रो नराधिप ॥ ५७
 न च मन्युस्त्वया कार्यः श्रेयस्त्वां समुपस्थितम् ।
 यत्काङ्क्षितं हृदिस्थं ते तत्सर्वं हि भविष्यति ॥ ५८
 इत्येवमुक्तः कुशिकः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
 प्रोवाच मुनिशार्दूलमिदं वचनमर्थवत् ॥ ५९
 न मे मन्युर्महाभाग पूतौ खो भगवंस्त्वया ।
 संबृतौ यौवनस्थौ खो वपुष्मन्तौ बलान्वितौ ॥ ६०
 प्रतोदेन व्रणा ये मे सभार्यस्य त्वया कृताः ।
 तान्न पश्यामि गात्रेषु स्वस्थोऽसि सह भार्यया ॥ ६१
 इमां च देवीं पश्यामि वपुषाऽप्सरसोपमाम् ।
 श्रिया परमया युक्ता तथा दृष्टा पुरा मया ॥ ६२
 तव प्रसादसंवृत्तमिदं सर्वं महामुने ।
 नैतच्चित्रं तु भगवंस्त्वयि सत्यपराक्रम ॥ ६३
 इत्युक्तः प्रत्युवाचैनं कुशिकं च्यवनस्तदा ।
 आगच्छेथाः सभार्यश्च त्वमिहेति नराधिप ॥ ६४
 इत्युक्तः समनुज्ञातो राजर्षिरभिवाद्य तम् ।
 प्रययौ वपुषा युक्तो नगरं देवराजवत् ॥ ६५
 तत एनमुपाजग्मुरमात्याः सपुरोहिताः ।
 बलस्था गणिकायुक्ताः सर्वाः प्रकृतयस्तथा ॥ ६६
 तैर्वृतः कुशिको राजा श्रिया परमया ज्वलन् ।
 प्रविवेश पुरं हृष्टः पूज्यमानोऽथ बन्दिभिः ॥ ६७
 ततः प्रविश्य नगरं कृत्वा पौर्वाह्निकीः क्रियाः ।
 भुक्त्वा सभार्यो रजनीमुवास स महाद्युतिः ॥ ६८
 ततस्तु तौ नवमभिवीक्ष्य यौवनं
 परस्परं विगतजरारिवामरौ ।
 ननन्दतुः शयनगतौ वपुर्धरौ
 श्रिया युतौ द्विजवरदत्तया तदा ॥ ६९

अथाप्यृषिर्भृगुकुलकीर्तिवर्धन-
स्तपोधनो वनमभिराममृद्धिमत् ।

मनीषया बहुविधरत्नभूषितं
ससर्ज यन्न पुरि शतक्रतोरपि ॥ ७०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अष्टाशीष्टितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

परेशुः प्रभाते सभार्येण कुशिकेन च्यवनावलोकनाय वनप्रवेशः ॥ १ ॥ च्यवनेन कुशिकंप्रति स्वयोगप्रभावसृष्टस्वर्ग-
प्रदर्शनपूर्वकमभिमतवरवरणप्रेरणा ॥ २ ॥

भीष्म उवाच ।

ततः स राजा रात्र्यन्ते प्रतिबुद्धो महामनाः ।
कृतपूर्वाङ्गिकः प्रायात्सभार्यस्तद्वनं प्रति ॥ १
ततो ददर्श नृपतिः प्रासादं सर्वकाञ्चनम् ।
मणिस्तम्भसहस्राढ्यं गन्धर्वनगरोपमम् ।
तत्र दिव्यानभिप्रायान्ददर्श कुशिकस्तदा ॥ २
पर्वताभ्रूप्यसान्श्च नलिनीश्च सपङ्कजाः ।
चित्रशालाश्च विविधास्तोरणानि च भारत ।
शाद्वलोपचितां भूमिं तथा काञ्चनकुट्टिमाम् ॥ ३
सहकारान्प्रफुल्लांश्च केतकोद्दालकान्वरान् ।
अशोकान्सहकुन्दांश्च फुल्लांश्चैवातिमुक्तकान् ॥ ४
चम्पकांस्तिलकान्भव्यान्पनसान्वञ्जुलानपि ।
पुष्पितान्कर्णिकारांश्च तत्रतत्र ददर्श ह ॥ ५
श्यामान्वारणपुष्पांश्च तथाऽष्टपदिका लताः ।
तत्रतत्र परिहृष्टा ददर्श स महीपतिः ॥ ६
रम्यान्पद्मोत्पलधरान्सर्वर्तुकुसुमांस्तथा ।
विमानप्रतिमांश्चापि प्रासादाञ्चैलसन्निभान् ॥ ७
शीतलानि च तोयानि क्वचिदुष्णानि भारत ।
आसनानि विचित्राणि शयनप्रवराणि च ॥ ८
पर्यङ्गात्रलसौवर्णान्परार्ध्यास्तरणास्तृतान् ।
भक्ष्यं भोज्यमनन्तं च तत्रतत्रोपकल्पितम् ॥ ९
वाणीवादाञ्जुलकांश्चैव शारिका भृङ्गराजकान् ।
कोकिलाञ्छतपत्रांश्च सकोयष्टिकुकुम्भान् ॥ १०
मयूरान्कुक्कुटांश्चापि दात्यूहाञ्जीवजीवकान् ।
चक्रौरान्वानरान्हंसान्सारसांश्चक्रसाह्वयान् ॥ ११
समन्ततः प्रणदतो ददर्श सुमनोहरान् ।
क्वचिदप्सरसां सङ्गान्गन्धर्वाणां च पार्थिव ॥ १२

कान्ताभिरपरांस्तत्र परिष्वक्तान्ददर्श ह ।
न ददर्श च तान्भूयो ददर्श च पुनर्नृपः ॥ १३
गीतध्वनिं सुमधुरं तथैवाध्ययनध्वनिम् ।
हंसान्सुमधुरांश्चापि तत्र शुश्राव पार्थिवः ॥ १४
तं दृष्ट्वाऽत्यद्भुतं राजा मनसाऽचिन्तयत्तदा ।
स्वप्नोऽयं चित्तविभ्रंश उताहो सत्यमेव तु ॥ १५
अहो सह शरीरेण प्राप्तोऽसि परमां गतिम् ।
उत्तरान्वा कुरून्पुण्यानथवाऽप्यमरावतीम् ॥ १६
किंचेदं महदाश्चर्यं संपश्यामीत्यचिन्तयत् ।
एवं संचिन्तयन्नेव ददर्श मुनिपुङ्गवम् ॥ १७
तस्मिन्विमाने सौवर्णे मणिस्तम्भसमाकुले ।
महाहं शयने दिव्ये शयानं भृगुनन्दनम् ॥ १८
तमभ्ययात्प्रहर्षेण नरेन्द्रः सह भार्यया ।
अन्तर्हितस्ततो भूयश्च्यवनः शयनं च तत् ॥ १९
ततोऽन्यस्मिन्वनोद्देशे पुनरेव ददर्श तम् ।
कौश्यां वृक्षां समासीनं जपमानं महाव्रतम् ॥ २०
एवं योगबलाद्विप्रो मोहयामास पार्थिवम् ॥ २१
क्षणेन तद्वनं चैव ते चैवाप्सरसां गणाः ।
गन्धर्वाः पादपाश्चैव सर्वमन्तरधीयत ॥ २२
निःशब्दमभवच्चापि गङ्गाकूलं पुनर्नृप ।
कुशवल्मीकभूयिष्ठं बभूव च यथा पुरा ॥ २३
ततः स राजा कुशिकः सभार्यस्तेन कर्मणा ।
विसर्गं परमं प्राप्तस्तदृष्ट्वा महदद्भुतम् ॥ २४
ततः प्रोवाच कुशिको भार्या हर्षसमन्वितः ।
पश्य भद्रे यथाभावाश्चित्रा दृष्टाः सुदुर्लभाः ।
प्रसादाद्भृगुमुख्यस्य किमन्यत्र तपोबलात् ॥ २५
तपसा तदवाप्यं हि यन्न शक्यं मनोरथैः ।

त्रैलोक्यराज्यादपि हि तप एव विशिष्यते ॥ २६
 तपसा हि सुतप्तेन क्रीडत्येष तपोधनः ।
 अहो प्रभावो ब्रह्मर्षेश्च्यवनस्य महात्मनः ॥ २७
 इच्छयैष तपोवीर्यादन्याँल्लोकान्मृजेदपि ।
 ब्राह्मणा एव जायेरन्पुण्यवाग्बुद्धिकर्मणा ॥ २८
 उत्सहेदिह कृत्वैव कोऽन्यो वै च्यवनादृते ।
 ब्राह्मण्यं दुर्लभं लोके राज्यं हि सुलभं नरैः ॥ २९
 ब्राह्मण्यस्य प्रभावाद्भि रथे युक्तौ स्वधुर्यवत् ।
 इत्येवं चिन्तयानः स विदितश्च्यवनस्य वै ॥ ३०
 संप्रेक्ष्योवाच नृपतिं क्षिप्रमागम्यतामिति ।
 इत्युक्तः सहभार्यस्तु सोभ्यगच्छन्महामुनिम् ॥ ३१
 शिरसा वन्दनीयं तमवन्दत च पार्थिवः ।
 तस्याशिषः प्रयुज्याथ स मुनिस्तं नराधिपम् ।
 निषीदेत्यब्रवीद्दीमान्सान्त्वयन्पुरुषर्षभः ॥ ३२
 ततः प्रकृतिमापन्नो भार्गवो नृपते नृपम् ।
 उवाच श्लक्ष्णया वाचा तर्पयन्निव भारत ॥ ३३

राजन्सम्यग्जितानीह पञ्चपञ्च स्वयं त्वया ।
 मनःपष्ठानीन्द्रियाणि कृच्छ्रान्मुक्तोसि तेन वै ॥ ३४
 सम्यगाराधितः पुत्र त्वयाऽहं वदतांवर ।
 न हि ते वृजिनं किञ्चित्सुसूक्ष्ममपि दृश्यते ॥ ३५
 अनुजानीहि मां राजन्गमिष्यामि यथागतम् ।
 प्रीतोसि तव राजेन्द्र वरश्च प्रतिगृह्यताम् ॥ ३६
 कुशिक उवाच ।
 अग्निमध्ये गतेनेव भगवन्सन्निधौ मया ।
 वर्तितं भृगुशार्दूल यन्न दग्धोसि तद्बहु ॥ ३७
 एष एव वरो मुख्यः प्राप्तो मे भृगुनन्दन ।
 यत्प्रीतोसि ममाचारैः कुलं त्रातं च मेऽनघ ॥ ३८
 एष मेऽनुग्रहो विप्र जीविते च प्रयोजनम् ।
 एतद्राज्यफलं चैव तपसश्च फलं मम ॥ ३९
 यदि त्वं प्रीतिमान्विप्र मयि वै भृगुनन्दन ।
 अस्ति मे संशयः कश्चित्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

वनतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

च्यवनेन कुशिकंप्रति स्वस्य तद्गृहे निवासादेः कारणकथनम् ॥ १ ॥ तथा तस्य ब्राह्मण्यप्राप्तिच्छावगमेन तत्पौत्रादे-
 स्तल्लाभवरदानम् ॥ २ ॥

च्यवन उवाच ।
 वरश्च गृह्यतां मत्तो यश्च ते संशयो हृदि ।
 तं प्रवृहि नरश्रेष्ठ सर्वं संपादयामि ते ॥ १
 कुशिक उवाच ।
 यदि प्रीतोसि भगवंस्ततो मे वद भार्गव ।
 कारणं श्रोतुमिच्छामि मद्गृहे वासकारितम् ॥ २
 शयनं चैकपार्श्वेन दिवसानेकविंशतिम् ।
 न किञ्चिदुक्त्वा गमनं वहिश्च मुनिपुङ्गव ॥ ३
 अन्तर्धानमकस्माच्च पुनरेव च दर्शनम् ।
 पुनश्च शयनं विप्र दिवसानेकविंशतिम् ॥ ४
 तैलाभ्यक्तस्य गमनं भोजनं च गृहे मम ।

रामुपानीय विविधं यद्गन्धं जातवेदसा ॥ ५
 निर्याणं च रथेनाशु सहसा यत्कृतं त्वया ।
 धनानां च विसर्गश्च वनस्यापि च दर्शनम् ॥ ६
 प्रासादानां बहूनां च काञ्चनानां महामुने ।
 मणिविद्रुमपादानां पर्यङ्काणां च दर्शनम् ॥ ७
 पुनश्चादर्शनं तस्य श्रोतुमिच्छामि कारणम् ।
 अतीव ह्यत्र मुह्यामि चिन्तयानो भृगूद्बह ॥ ८
 न चैवात्राधिगच्छामि सर्वस्यास्य विनिश्चयम् ।
 एतदिच्छामि कात्स्न्येन सत्यं श्रोतुं तपोधन ॥ ९
 च्यवन उवाच ।
 शृणु सर्वमशेषेण यदिदं येन हेतुना ।

उत्साहमिह कृत्वेदं कोऽन्यो वै च्यवनादृते । ब्राह्मण्यं
 दुर्लभं लोके तल्लब्धा दुर्लभं तपः । सिद्धिस्तत्रापि दुष्प्रापा

सिद्धेरपि परा गतिः इति ध. पाठः ॥ २९ ॥ एकोनवतित-
 मोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

न हि शक्यमनाख्यातुमेवं पृष्टेन पार्थिव ॥ १०
 पितामहस्य वदतः पुरा देवसमागमे ।
 श्रुतवानसि यद्राजंस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ ११
 ब्रह्मक्षत्रविरोधेन भविता कुलसंकरः ।
 पौत्रस्ते भविता राजंस्तेजोवीर्यसमन्वितः ॥ १२
 ततः स्वकुलरक्षार्थमहं त्वां समुपागतः ।
 चिकीर्षन्कुशिकोच्छेदं संदिधुः कुलं तव ॥ १३
 ततोऽहमागम्य पुरे त्वामवोचं महीपते ।
 नियमं कंचिदारप्स्ये शुश्रूषा क्रियतामिति ॥ १४
 न च ते दुष्कृतं किंचिदहमासादयं गृहे ।
 तेन जीवसि राजर्षे न भवेथास्त्वमन्यथा ॥ १५
 एवं बुद्धिं समास्थाय दिवसानेकविंशतिम् ।
 सुप्तोऽसि यदि मां कश्चिद्बोधयेदिति पार्थिव ॥ १६
 यदा त्वया सभार्येण संसुप्तो न प्रबोधितः ।
 अहं तदैव ते प्रीतो मनसा राजसत्तम ॥ १७
 उत्थाय चासि निष्क्रान्तो यदि मां त्वं महीपते ।
 पृच्छेः क्व यास्यसीत्येवं शपेयं त्वामिति प्रभो ॥ १८
 अन्तर्हितः पुनश्चासि पुनरेव च ते गृहे ।
 योगमास्थाय संसुप्तो दिवसानेकविंशतिम् ॥ १९
 क्षुधितौ मामसूयेथां श्रमाद्वेति नराधिप ।
 एतां बुद्धिं समास्थाय कश्चित्तौ वां क्षुधा मया ॥ २०
 न च तेऽभूत्सुसूक्ष्मोऽपि मन्युर्मनसि पार्थिव ।
 सभार्यस्य नरश्रेष्ठ तेन ते प्रीतिमानहम् ॥ २१
 भोजनं च समानाय्य यत्तदादीपितं मया ।
 क्रुध्येथा यदि मात्सर्यादिति तन्मर्षितं च मे ॥ २२
 ततोऽहं रथमारुह्य त्वामवोचं नराधिप ।
 सभार्यो मां वहस्वेति तच्च त्वं कृतवांस्तथा ॥ २३
 अविशङ्को नरपते प्रीतोऽहं चापि तेन ह ।
 धनोत्सर्गेऽपि च कृते न त्वां क्रोधोप्यधर्षयत् ॥ २४

ततः प्रीतेन ते राजन्पुनरेतत्कृतं तव ।
 सभार्यस्य वनं भूयस्तद्विद्वि मनुजाधिप ॥ २५
 प्रीत्यर्थं तव चैतन्मे स्वर्गसंदर्शनं कृतम् ।
 यत्ते वनेऽस्मिन्नृपते दृष्टं दिव्यं सुदर्शनम् ॥ २६
 स्वर्गोद्देशस्त्वया राजन्सशरीरेण पार्थिव ।
 मुहूर्तमनुभूतोऽसौ सभार्येण नृपोत्तम ॥ २७
 निदर्शनार्थं तपसो धर्मस्य च नराधिप ।
 तत्र नासीत्स्पृहा राजंस्तत्रापि विदितं मया ॥ २८
 ब्राह्मण्यं काङ्क्षसे हि त्वं तपश्च पृथिवीपते ।
 अवमत्य नरेन्द्रत्वं देवेन्द्रत्वं च पार्थिव ॥ २९
 एवमेतद्यथातत्त्वं ब्राह्मण्यं तात दुर्लभम् ।
 ब्राह्मण्ये सति चर्षित्वमृषित्वे च तपस्विता ॥ ३०
 भविष्यत्येव ते कामः कुशिकात्कौशिको द्विजः ३१
 तृतीयं पुरुषं प्राप्य ब्राह्मणत्वं गमिष्यति ।
 वंशस्ते पार्थिवश्रेष्ठ भृगूणामेव तेजसा ॥ ३२
 पौत्रस्ते भविता विप्रस्तपस्वी पावकद्युतिः ।
 'जमदग्नौ महाभाग तपसा भावितात्मनि ॥' ३३
 यः स देवमनुष्याणां भयमुत्पादयिष्यति ।
 त्रयाणामेव लोकानां सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३४
 वरं गृहाण राजर्षे यस्ते मनसि वर्तते ।
 तीर्थयात्रां गमिष्यामि पुरा कालोऽतिवर्तते ॥ ३५
 कुशिक उवाच ।
 एष एव वरो मेऽद्य यत्त्वं प्रीतो महासुने ।
 भवत्वेतद्यथार्थत्वं भवेत्पौत्रो ममानघ ॥ ३६
 ब्राह्मण्यं मे कुलस्यास्तु भगवन्नेष मे वरः ।
 पुनश्चाख्यातुमिच्छामि भगवन्विस्तरेण वै ॥ ३७
 कथमेष्यति विप्रत्वं कुलं मे भृगुनन्दन ।
 कथासौ भविता बन्धुर्मम कथापि संमतः ॥ ३८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

च्यवनेन कुशिकंप्रति स्वकुले जनिष्यत ऋचीकस्यानुभावेन तन्नार्याश्वश्रवोः कुशिकपौत्रस्य गाधेः पुत्रीपत्न्योः क्रमेण पौत्रपुत्रभावेन परशुरामविश्वामित्रयोर्जन्मकथनम् ॥ १ ॥

च्यवन उवाच ।
 अवश्यं कथनीयं मे तवैतन्नरपुङ्गव ।
 यदर्थं त्वाहमुच्छेत्तुं संप्राप्तो मनुजाधिप ॥ १
 भृगूणां क्षत्रिया याज्या नित्यमेतज्जनाधिप ।
 ते च भेदं गमिष्यन्ति दैवयुक्तेन हेतुना ॥ २
 क्षत्रियाश्च भृगून्सर्वान्वधिष्यन्ति नराधिप ।
 आगर्भादनुकृन्तन्तो दैवदण्डनिपीडिताः ॥ ३
 तत उत्पत्स्यतेऽस्माकं कुले गोत्रविवर्धनः ।
 और्वो नाम महातेजा ज्वलितार्कसमद्युतिः ॥ ४
 स त्रैलोक्यविनाशाय कोपाग्निं जनयिष्यति ।
 महीं सपर्वतवनां यः करिष्यति भस्मसात् ॥ ५
 कंचित्कालं तु वह्निं च स एव शमयिष्यति ।
 समुद्रे वडवावक्रे प्रक्षिप्य मुनिसत्तमः ॥ ६
 पुत्रं तस्य महाराज ऋचीकं भृगुनन्दनम् ।
 साक्षात्कृत्स्नो धनुर्वेदः समुपस्थास्यतेऽनघ ॥ ७
 क्षत्रियाणामभावाय दैवयुक्तेन हेतुना ।
 स तु तं प्रतिगृह्यैव पुत्रे संक्रामयिष्यति ॥ ८
 जमदग्नौ महाभागे तपसा भावितात्मनि ।
 स चापि भृगुशार्दूलस्तं वेदं धारयिष्यति ॥ ९
 कुलात्तु तव धर्मात्मन्कन्यां सोऽधिगमिष्यति ।
 उद्भावनार्थं भवतो वंशस्य भरतर्षभ ॥ १०
 'क्षत्रहन्ता भवेद्विस्त्र इति दैवं सनातनम् ।
 नारायणमुपास्यास्य वरात्तं पुत्रमृच्छति ॥' ११

गाधेर्दुहितरं प्राप्य पौत्रीं तव महातपाः ।
 ब्राह्मणं क्षत्रधर्माणं पुत्रमुत्पादयिष्यति ॥ १२
 क्षत्रियं विप्रधर्माणं बृहस्पतिमिवौजसा ।
 विश्वामित्रं तव कुले गाधेः पुत्रं सुधार्मिकम् ।
 तपसा महता युक्तं प्रदास्यति महाद्युते ॥ १३
 स्त्रियौ तु कारणं तत्र परिवर्ते भविष्यतः ।
 पितामहनियोगाद्रै नान्यथैतद्भविष्यति ॥ १४
 तृतीये पुरुषे तुभ्यं ब्राह्मणत्वमुपैष्यति ।
 भविता त्वं च संबन्धी भृगूणां भावितात्मनाम् १५
 भीष्म उवाच ।
 कुशिकस्तु मुनेर्वाक्यं च्यवनस्य महात्मनः ।
 श्रुत्वा हृष्टोऽभवद्राजा वाक्यं चेदमुवाच ह ।
 एवमस्त्विति धर्मात्मा तदा भरतसत्तम ॥ १६
 च्यवनस्तु महातेजाः पुनरेव नराधिपम् ।
 वरार्थं चोदयामास तमुवाच स पार्थिवः ॥ १७
 वाढमेवं ग्रहीष्यामि कामांस्त्वत्तो महामुने ।
 ब्रह्मभूतं कुलं मेऽस्तु धर्मे चास्य मनो भवेत् ॥ १८
 एवमुक्तस्तथेत्येवं प्रत्युक्त्वा च्यवनो मुनिः ।
 अभ्यनुज्ञाय नृपतिं तीर्थयात्रां ययौ तदा ॥ १९
 एतत्ते कथितं सर्वमशेषेण मया नृप ।
 भृगूणां कुशिकानां च अभिसंबन्धकारणम् ॥ २०
 यथोक्तमृषिणा चापि तदा तदभवन्नृप ।
 जन्म रामस्य च मुनेर्विश्वामित्रस्य चैव हि ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरंप्रति तत्तद्दानानां विशिष्यफलकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 मुद्धामीति निशम्याद्य चिन्तयानः पुनःपुनः ।

हीनां पार्थिवसिंहैस्तैः श्रीमद्भिः पृथिवीमिमाम् ॥ १
 प्राप्य राज्यानि शतशो महीं जित्वाऽपि भारत

तुभ्यं तव । ब्राह्मणत्वं कर्तुं ॥ १५ ॥

एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

कोटिशः पुरुषान्हत्वा परितप्ये पितामह ॥ २
 का नु तासां वरस्त्रीणामवस्थाऽद्य भविष्यति ।
 या हीनाः पतिभिः पुत्रैर्मातुलैर्भ्रातृभिस्तथा ॥३
 वयं हि तान्कुरुहत्वा ज्ञातींश्च सुहृदोऽपि च ।
 अवाक्शीर्षाः पतिष्यामो नरके नात्र संशयः ॥४
 शरीरं योक्तुमिच्छामि तपसोग्रेण भारत ।
 उपदिष्टमिहेच्छामि तत्त्वतोऽहं विशांपते ॥ ५
 वैशंपायन उवाच ।
 युधिष्ठिरस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा भीष्मो महामनाः ।
 परीक्ष्य निपुणं बुद्ध्या युधिष्ठिरमभाषत ॥ ६
 रहस्यमद्भुतं चैव शृणु वक्ष्यामि भारत ।
 या गतिः प्राप्यते येन प्रेत्यभावे विशांपते ॥ ७
 तपसा प्राप्यते स्वर्गस्तपसा प्राप्यते यशः ।
 आयुःप्रकर्षो भोगाश्च लभ्यन्ते तपसा विभो ॥ ८
 ज्ञानं विज्ञानमारोग्यं रूपं संपत्तयैव च ।
 सौभाग्यं चैव तपसा प्राप्यते भरतर्षभ ॥ ९
 धनं प्राप्नोति तपसा मौनं ज्ञानं प्रयच्छति ।
 उपभोगास्तु दानेन ब्रह्मचर्येण जीवितम् ॥ १०
 अहिंसायाः फलं रूपं दीक्षाया जन्म वै कुले ।
 फलमूलाशनाद्राज्यं स्वर्गः पर्णाशनाद्भवेत् ॥ ११
 पयोभक्षो दिवं याति दानेन द्रविणाधिकः ।
 गुरुशुश्रूषया विद्या नित्यश्राद्धेन संततिः ॥ १२
 गवाढ्यः शाकदीक्षाभिः स्वर्गमाहुस्तृणाशनात् ।
 स्त्रियस्त्रिषवणस्नानाद्वायुं पीत्वा ऋतुं लभेत् ॥ १३
 नित्यस्नायी दीर्घजीवी सन्ध्ये तु द्वे जपन्दिजः ।
 मन्त्रं साधयतो राजन्नाकपृष्ठमनाशने ॥ १४
 स्थण्डिलेषु शयानानां गृहाणि शयनानि च ।
 चीरवल्कलवासोभिर्वासांस्याभरणानि च ॥ १५
 शय्यासनानि यानानि योगयुक्ते तपोधने ।
 अग्निप्रवेशे नियतं ब्रह्मलोके महीयते ॥ १६
 रसानां प्रतिसंहारात्सौभाग्यमिह विन्दति ।
 आमिषप्रतिसंहारात्प्रजा ह्यायुष्मती भवेत् ॥ १७

उदवासं वसेद्यस्तु स नराधिपतिर्भवेत् ।
 सत्यवादी नरश्रेष्ठ दैवतैः सह मोदते ॥ १८
 कीर्तिर्भवति दानेन तथाऽऽरोग्यमहिंसया ।
 द्विजशुश्रूषया राज्यं द्विजत्वं चापि पुष्कलम् ॥१९
 पानीयस्य प्रदानेन कीर्तिर्भवति शाश्वती ।
 अन्नस्य तु प्रदानेन तृप्यन्ते कामभोगतः ॥ २०
 सान्त्वदः सर्वभूतानां सर्वशोकैर्विमुच्यते ।
 देवशुश्रूषया राज्यं दिव्यं रूपं निगच्छति ॥ २१
 दीपालोकप्रदानेन चक्षुष्मान्बुद्धिमान्भवेत् ।
 प्रेक्षणीयप्रदानेन स्मृतिं मेधां च विन्दति ॥ २२
 गन्धमाल्यप्रदानेन कीर्तिर्भवति पुष्कला ।
 केशश्मश्रू धारयतामग्न्या भवति संततिः ॥ २३
 उपवासं च दीक्षां च अभिषेकं च पार्थिव ।
 कृत्वा द्वादशवर्षाणि वीरस्थानाद्विशिष्यते ॥ २४
 दासीदासमलंकारान्क्षेत्राणि च गृहाणि च ।
 ब्रह्मदेयां सुतां दत्त्वा प्राप्नोति मनुजर्षभ ॥ २५
 ऋतुभिश्चोपवासैश्च त्रिदिवं याति भारत ।
 लभते च शिवं ज्ञानं फलपुष्पप्रदो नरः ॥ २६
 सुवर्णशृङ्गैस्तु विराजितानां
 गवां सहस्रस्य नरः प्रदानात् ।
 प्राप्नोति पुण्यं दिवि देवलोक-
 मित्येवमाहुर्दिवि देवसङ्घाः ॥ २७
 प्रयच्छते यः कपिलां सवत्सां
 कांस्योपदोहां कनकाग्रशृङ्गीम् ।
 तैस्तैर्गुणैः कामदुवाऽस्य भूत्वा
 नरं प्रदातारमुपैति सा गौः ॥ २८
 यावन्ति रोमाणि भवन्ति धेन्वा-
 स्तावत्फलं प्राप्य स गोप्रदानात् ।
 पुत्रांश्च पौत्रांश्च कुलं च सर्व-
 मासप्तमं तारयते परत्र ॥ २९
 सदक्षिणां काञ्चनचारुशृङ्गीं
 कांस्योपदोहां द्रविणोचरीयाम् ।

या गतिः फलं, येन साधनेन, प्रेत्यभावे भरणानन्तरम्
 ॥ ७ ॥ जीवितं आयुः ॥ १० ॥ ऋतुं प्रजापतिम् । प्रणायामैः
 प्रजापतिलोकं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ अनाशनं अनाहारः ।

नित्यस्नायी भवेद्दक्ष इति श्र. पाठः ॥ १४ ॥ प्रतिसंहारात्त्यागात्
 ॥ १७ ॥ उपवासः सर्वभोगत्यागः । दीक्षा जपादिनियमस्वी-
 कारः । अभिषेकस्त्रिषवणं ज्ञानम् ॥ २४ ॥

धेनुं तिलानां ददतो द्विजाय लोका वसूनां सुलभा भवन्ति ॥ ३० स्वकर्मभिर्मानवं संनिरुद्धं तीव्रान्धकारे नरके पतन्तम् । महार्णवे नौरिव वायुयुक्ता दानं गवां तारयते परत्र ॥ ३१ यो ब्रह्मदेयां तु ददाति कन्यां भूमिप्रदानं च करोति विप्रे । ददाति चान्नं विधिवच्च यश्च स लोकमाप्नोति पुरंदरस्य ॥ ३२ नैवेशिकं सर्वगुणोपपन्नं ददाति वै यस्तु नरो द्विजाय । स्वाध्यायचारित्र्यगुणान्विताय तस्यापि लोकाः कुरुषूत्तरेषु ॥ ३३ धुर्यप्रदानेन गवां तथा वै लोकानवाप्नोति नरो वसूनाम् । स्वर्गाय चाहुस्तु हिरण्यदानं ततो विशिष्टं कनकप्रदानम् ॥ ३४ छत्रप्रदानेन गृहं वरिष्ठं यानं तथोपानहसंप्रदाने । वस्त्रप्रदानेन फलं सुरुषं गन्धप्रदानात्सुरभिर्नरः स्यात् ॥ ३५ पुष्पोपगं वाऽथ फलोपगं वा यः पादपं स्पर्शयते द्विजाय । सश्रीकमृद्धं बहुरत्नपूर्णं लभत्ययत्नोपगतं गृहं वै ॥ ३६	भक्ष्यान्नपानीयरसप्रदाता सर्वान्समाप्नोति रसान्प्रकामम् । प्रतिश्रयाच्छादनसंप्रदाता प्राप्नोति तान्येव न संशयोऽत्र ॥ ३७ स्रग्धूपगन्धाननुलेपनानि स्नानानि माल्यानि च मानवो यः । दद्याद्विजेभ्यः स भवेदरोग- स्तथाऽभिरुपश्च नरेन्द्रलोके ॥ ३८ वीजैरशून्यं शयनैरुपेतं दद्याद्गृहं यः पुरुषो द्विजाय । पुण्याभिरामं बहुरत्नपूर्णं लभत्यधिष्ठानवरं स राजन् ॥ ३९ सुगन्धचित्रास्तरणोपधानं दद्यान्नरो यः शयनं द्विजाय । रूपान्वितां पक्षवतीं मनोज्ञां भार्यामयत्नोपगतां लभेत्सः ॥ ४० पितामहस्यानवरो वीरशायी भवेन्नरः । नाधिकं विद्यते यस्मादित्याहुः परमर्षयः ॥ ४१ वैशंपायन उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रीतात्मा कुरुनन्दनः । नाश्रमेऽरोचयद्वासं वीरमार्गाभिकाङ्क्षया ॥ ४२ ततो युधिष्ठिरः प्राह पाण्डवान्पुरुषर्षभ । पितामहस्य यद्वाक्यं तद्वो रोचत्विति प्रभुः ॥४३ ततस्तु पाण्डवाः सर्वे द्रौपदी च यशस्विनी । युधिष्ठिरस्य तद्वाक्यं बाढमित्यभ्यपूजयन् ॥ ४४
--	--

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति तटाकादिप्रतिष्ठाया वृक्षाधारोपणस्य च फलनिरूपणम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

आरामाणां तटाकानां यत्फलं कुरुपुङ्गव ।

नैवेशिकं गृहोपस्करं शय्यादि ॥ ३३ ॥ पक्षवतीं महाकुलो-
द्भवाम् ॥ ४० ॥ अनवरः समानः । यस्मात् पितामहात्

तदहं श्रोतुमिच्छामि त्वत्तोऽद्य भरतर्षभ ॥ १

भीष्म उवाच ।

॥ ४१ ॥ द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

सुप्रदर्शा बलवती चित्रा धातुविभूषिता ।
 उपेता सर्वभूतैश्च श्रेष्ठा भूमिरिहोच्यते ॥ २
 तस्याः क्षेत्रविशेषाश्च तटाकानां च बन्धनम् ।
 औदकानि च सर्वाणि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ ३
 तटाकानां च वक्ष्यामि कृतानां चापि ये गुणाः ।
 त्रिषु लोकेषु सर्वत्र पूजनीयस्तटाकवान् ॥ ४
 अथवा मित्रसदनं मैत्रं मित्रविवर्धनम् ।
 कीर्तिसंजननं श्रेष्ठं तटाकानां निवेशनम् ॥ ५
 धर्मस्वार्थस्य कामस्य फलमाहुर्मनीषिणः ।
 तटाकसुकृतं देशे क्षेत्रमेकं महाश्रयम् ॥ ६
 चतुर्विधानां भूतानां तटाकमुपलक्षयेत् ।
 तटाकानि च सर्वाणि दिशन्ति श्रियमुत्तमाम् ॥७
 देवा मनुष्यगन्धर्वाः पितरोगराक्षसाः ।
 स्थावराणि च भूतानि संश्रयन्ति जलाशयम् ॥ ८
 तस्मात्तांस्ते प्रवक्ष्यामि तटाके ये गुणाः स्मृताः ।
 या च तत्र फलावाप्तिर्ऋषिभिः समुदाहृता ॥ ९
 वर्षाकाले तटाके तु सलिलं यस्य तिष्ठति ।
 अग्निहोत्रफलं तस्य फलमाहुर्मनीषिणः ॥ १०
 शरत्काले तु सलिलं तटाके यस्य तिष्ठति ।
 गोसहस्रस्य स प्रेत्य लभते फलमुत्तमम् ॥ ११
 हेमन्तकाले सलिलं तटाके यस्य तिष्ठति ।
 स वै बहुसुवर्णस्य यज्ञस्य लभते फलम् ॥ १२
 यस्य वै शैशिरे काले तटाके सलिलं भवेत् ।
 तस्याग्निष्टोमयज्ञस्य फलमाहुर्मनीषिणः ॥ १३
 तटाकं सुकृतं यस्य वसन्ते तु महाश्रयम् ।
 अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं स समुपाश्रुते ॥ १४
 निदाघकाले पानीयं तटाके यस्य तिष्ठति ।
 वाजिमेधफलं तस्य फलं वै मुनयो विदुः ॥ १५
 स कुलं तारयेत्सर्वं यस्य खाते जलाशये ।
 गावः पिबन्ति सलिलं साधवश्च नराः सदा ॥१६
 तटाके यस्य गावस्तु पिबन्ति तृषिता जलम् ।

मृगपक्षिमनुष्याश्च सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ १७
 यत्पिबन्ति जलं तत्र स्नायन्ते विश्रमन्ति च ।
 तटाके यस्य तत्सर्वं प्रेत्यानन्त्याय कल्पते ॥ १८
 दुर्लभं सलिलं तात विशेषेण परत्र वै ।
 पानीयस्य प्रदानेन प्रीतिर्भवति शाश्वती ॥ १९
 तिलान्ददत् पानीयं दीपान्ददत् जागृत् ।
 ज्ञातिभिः सह मोदध्वमेतत्प्रेत्य सुदुर्लभम् ॥ २०
 सर्वदानैर्गुरुतरं सर्वदानैर्विशिष्यते ।
 पानीयं नरशार्दूल तस्मादातव्यमेव हि ॥ २१
 एवमेतत्तटाकस्य कीर्तितं फलमुत्तमम् ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वृक्षाणामवरोपणम् ॥ २२
 स्थावराणां च भूतानां जातयः पद् प्रकीर्तिताः ।
 वृक्षगुल्मलतावह्यस्त्वक्सारास्तृणजातयः ॥ २३
 एता जात्यस्तु वृक्षाणां तेषां रोपे गुणास्त्वमे ।
 कीर्तिश्च मानुषे लोके प्रेत्य चैव फलं शुभम् ॥२४
 लभते नाम लोके च पितृभिश्च महीयते ।
 देवलोके गतस्यापि नाम तस्य न नश्यति ॥२५
 अतीतानागते चोभे पितृवंशं च भारत ।
 तारयेद्बृक्षरोपी च तस्माद्बृक्षांश्च रोपयेत् ॥ २६
 तस्य पुत्रा भवन्त्येते पादपा नात्र संशयः ।
 परलोकगतः स्वर्गं लोकांश्चाप्नोति सोऽव्ययान् २७
 पुष्पैः सुरगणान्बृक्षाः फलैश्चापि तथा पितृन् ।
 छायाया चातिथिं तात पूजयन्ति महीरुहः ॥२८
 किन्नरोरगरक्षांसि देवगन्धर्वमानवाः ।
 तथा ऋषिगणाश्चैव संश्रयन्ति महीरुहान् ॥ २९
 पुष्पिताः फलवन्तश्च तर्पयन्तीह मानवान् ।
 वृक्षदं पुत्रवद्बृक्षास्तारयन्ति परत्र तु ॥ ३०
 तस्मात्तटाके सदृक्षा रोप्याः श्रेयोर्थिना सदा ।
 पुत्रवत्परिपाल्याश्च पुत्रास्ते धर्मतः स्मृताः ॥३१
 तटाककृद्बृक्षरोपी इष्टयज्ञश्च यो द्विजः ।
 एते स्वर्गे महीयन्ते ये चान्ये सत्यवादिनः ॥३२

बलवती बहुसस्योत्पादिका ॥ २ ॥ औदकानि खातानि
 तटाकानि ॥ ३ ॥ तटाकवान् तटाककृत् ॥ ४ ॥ मित्राणां
 सदनमिवोपकारकं सस्योत्पादनादिना । मैत्रं मित्रस्य सूर्यस्येदं

प्रीतिकरम् । मित्राणां देवानां विवर्धनं पोषकम् ॥ ५ ॥
 त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

तस्मात्तटाकं कुर्वीत आरामांश्चैव रोपयेत् ।

यजेच्च विविधैर्यज्ञैः सत्यं च सततं वदेत् ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरंप्रति ब्राह्मणप्रशंसनपूर्वकं तदाराधनविधानम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

यानीमानि बहिर्वेद्यां दानानि परिचक्षते ।

तेभ्यो विशिष्टं किं दानं मतं ते कुरुपुङ्गव ॥ १

कौतूहलं हि परमं तत्र मे विद्यते प्रभो ।

दातारं दत्तमन्वेति यद्दानं तत्प्रचक्ष्व मे ॥ २

भीष्म उवाच ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो व्यसने चाप्यनुग्रहः ।

यच्चाभिलषितं दद्यात्पितायाभियाचते ॥ ३

भरणे पुत्रदाराणां तद्दानं श्रेष्ठमुच्यते ।

दत्तं दातारमन्वेति तद्दानं भरतर्षभ ॥ ४

हिरण्यदानं गोदानं पृथिवीदानमेव च ।

एतानि वै पवित्राणि तारयन्त्यपि दुष्कृतात् ॥ ५

एतानि पुरुषव्याघ्र साधुभ्यो देहि नित्यदा ।

दानानि हि नरं पापान्मोक्षयन्ति न संशयः ॥ ६

यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य दयितं गृहे ।

तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥ ७

प्रियाणि लभते नित्यं प्रियदः प्रियकृत्तथा ।

प्रियो भवति भूतानामिह चैव परत्र च ॥ ८

याचमानमभीमानादनासक्तमकिंचनम् ।

यो नार्चति यथाशक्ति स नृशंसो युधिष्ठिर ॥ ९

अमित्रमपि चेद्दीनं शरणैषिणमागतम् ।

व्यसने योऽनुगृह्णाति स वै पुरुषसत्तमः ॥ १०

कृशाय कृतविधाय वृत्तिकीणाय सीदते ।

अपह्न्यात्क्षुधां यस्तु न तेन पुरुषः समः ॥ ११

क्रियानियमितान्साधून्पुत्रदारैश्च कर्शितान् ।

अभीमानादतिसमर्थोऽयमित्यभिमानं स्वमनस्येव कृत्वा

याचमानम् । याचमानावमानाच्च आशावन्तमकिंचनमिति थ.

ध. पाठः ॥ ९ ॥ कृशायेल्लादिचतुर्थी षष्ठ्यर्थे । कृशाय हीमते

तातेति ट. थ. ध. पाठः ॥ ११ ॥ क्रियानियमितान् स्वधर्म-

अयाचमानान्कौन्तेय सर्वोपायैर्निमन्त्रयेत् ॥ १२

आशिषं ये न देवेषु न च मर्त्येषु कुर्वते ।

अर्हन्तो नित्यसत्त्वस्था यथालब्धोपजीविनः ॥ १३

आशीविषसमेभ्यश्च तेभ्यो रक्षस्व भारत ।

तान्युक्तैरुपजिज्ञास्य भोगैर्निर्वप रक्ष च ॥ १४

कृतैरावसथैर्नित्यं सप्रेष्यैः सपरिच्छदैः ।

निमन्त्रयेथाः कौरव्य सर्वभूतसुखावहैः ॥ १५

यदि ते प्रतिगृह्णीयुः श्रद्धापूतं युधिष्ठिर ।

कार्यमित्येव मन्वाना धार्मिकाः पुण्यकर्मिणः ॥ १६

विद्यास्नाता व्रतस्नाता धर्ममाश्रित्य जीविनः ।

गूढस्वाध्यायतपसो ब्राह्मणाः संशितव्रताः ॥ १७

तेषु शुद्धेषु दान्तेषु स्वदारनिरतेषु च ।

यत्करिष्यसि कल्याणं तत्ते लोके युधांपते ॥ १८

यथाऽग्निहोत्रं सुहुतं सायंप्रातर्द्विजातिना ।

तथा भवति दत्तं वै विद्वद्भ्यो यत्कृतात्मना ॥ १९

एष ते विततो यज्ञः श्रद्धापूतः सदक्षिणः ।

विशिष्टः सर्वयज्ञेभ्यो ददत्स्तात वर्तताम् ॥ २०

निवापो दानसदृशः सदृशेषु युधिष्ठिर ।

निवेदयन्पूजयन्वै तेष्वानृष्यं निगच्छति ॥ २१

य एवं नैव कुप्यन्ते न लुभ्यन्ति तृणेष्वपि ।

त एव नः पूज्यतमा ये चापि प्रियवादिनः ॥ २२

ये नो न बहुमन्यन्ते न प्रवर्तन्ति याचने ।

पुत्रवत्परिपाल्यास्ते नमस्तेभ्यस्तथाऽभयम् ॥ २३

ऋत्विक्पुरोहिताचार्या मृदुधर्मपरा हि ये ।

क्षात्रेणापि हि संसृष्टं तेजः शाम्यति तेष्वपि ॥ २४

यञ्जितान् । हिया तु नियतानिति थ. ध. पाठः ॥ १२ ॥

धर्मार्थमेव धर्मं कुर्वन्ति नतु फलान्तरार्थमिति भावः ॥ १६ ॥

ददत्तः दातुस्त्व वर्ततां सर्वदास्तु ॥ २० ॥ निवापः पितृ-

र्षणम् । दानसदृशः इत्यत्र दानं महादानम् ॥ २१ ॥

ईश्वरो बलवानस्मि राजाऽस्मीति युधिष्ठिर ।
 ब्राह्मणान्मास्व पर्यासीर्वासोभिरशनेन च ॥ २५
 यच्छोभार्थं बलार्थं वा वित्तमस्ति तवानघ ।
 तेन ते ब्राह्मणाः पूज्याः स्वधर्ममनुतिष्ठता ॥ ५६
 नमस्कार्यास्तथा विप्रा वर्तमाना यथातथम् ।
 यथासुखं यथोत्साहं ललन्तु त्वयि पुत्रवत् ॥ २७
 को ह्यक्षयप्रसादानां सुहृदामल्पतोषिणाम् ।
 वृत्तिमर्हत्युपक्षेप्तुं त्वदन्यः कुरुसत्तम ॥ २८
 यथाऽपत्याश्रयो धर्मः स्त्रीणां लोके सनातनः ।
 सदैव सा गतिर्नान्या तथाऽस्माकं द्विजातयः ॥ २९
 यदि नो ब्राह्मणास्तात संत्यजेयुरपूजिताः ।
 पश्यन्तो दारुणं कर्म सततं क्षत्रिये स्थितम् ॥ ३०
 अवेदानामकीर्तिनामलोकानामयज्विनाम् ।
 को नु स्याज्जीवितेनार्थस्तद्धि नो ब्राह्मणाश्रयम् ॥ ३१
 अत्र ते वर्तयिष्यामि यथा धर्मं सनातनम् ।
 राजन्यो ब्राह्मणान्नाजन्पुरा परिचचार ह ।
 वैश्यो राजन्यमित्येव शूद्रो वैश्यमिति श्रुतिः ॥ ३२

दूराच्छूद्रेणोपचर्यो ब्राह्मणोऽग्निरिव ज्वलन् ।
 संस्पर्शपरिचर्यस्तु वैश्येन क्षत्रियेण च ॥ ३३
 मृदुभावान्सत्यशीलान्सत्यधर्मानुपालकान् ।
 आशीविषानिव क्रुद्धांस्तानुपाचरत द्विजान् ॥ ३४
 अपरेषां परेषां च परेभ्यश्चापि ये परे ।
 क्षत्रियाणां प्रतपतां तेजसा च बलेन च ।
 ब्राह्मणेष्वेव शाम्यन्ति तेजांसि च तपांसि च ॥ ३५
 न मे पिता प्रियतरो न त्वं तात तथा प्रियः ।
 न मे पितुः पिता राजन्न चात्मानं च जीवितम् ३६
 त्वत्तश्च मे प्रियतरः पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
 त्वत्तोऽपि मे प्रियतरा ब्राह्मणा भरतर्षभ ॥ ३७
 ब्रवीमि सत्यमेतच्च यथाऽहं पाण्डुनन्दन ।
 तेन सत्येन गच्छेयं लोकान्यत्र स शान्तनुः ॥ ३८
 पश्येयं च सतां लोकाञ्छुचीन्ब्रह्मपुरस्कृतान् ।
 तत्र मे तात गन्तव्यमद्वाय च चिराय च ॥ ३९
 सोहमेतादृशान्लोकान्दृष्ट्वा भरतसत्तम ।
 यन्मे कृतं ब्राह्मणेषु न तप्ये तेन पार्थिव ॥ ४०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति ब्राह्मणमहिमानुवर्णनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

यौ च स्यातां चरणेनोपपन्नौ

यौ विद्यथा सदृशौ जन्मना च ।

ताभ्यां दानं कतरस्मै विशिष्ट-

मयाचमानाय च याचते च ॥ १

भीष्म उवाच ।

श्रेयो वै याचतः पार्थ दानमाहुरयाचते ।

अर्हत्तमो वै धृतिमान्कृपणादकृतात्मनः ॥ २

ते त्वया ॥ २६ ॥ ललन्तु रमन्ताम् ॥ २७ ॥ उपक्षेप्तुं
 समर्पितुम् ॥ २८ ॥ अवेदानामिति । तर्हि ब्राह्मणैरस्मत्प्राये
 तत एव अवेदादीनामस्माकं जीवितेन कोर्थः । तत् जीवितं
 ॥ ३१ ॥ क्षत्रियाणां प्रभावं च तेजांसि च तपांसि च । ब्राह्मणेष्वे-
 व मन्यन्ते श्रीराजुर्बलमेव चेति ट. थ. ध. पाठः ॥ ३५ ॥

क्षत्रियो रक्षणधृतिर्ब्राह्मणोऽनर्थनाधृतिः ।

ब्राह्मणो धृतिमान्विद्वान्देवान्प्रीणाति तुष्टिमान् ॥ ३

याच्यमाहुरनीशस्य अतिहारं च भारत ।

उद्वेजयन्ति याचन्ति यदा भूतानि दस्युवत् ॥ ४

अ्रियते याचमानो वै तमनु अ्रियतेऽददत् ।

ददत्संजीवयत्येनमात्मानं च युधिष्ठिर ॥ ५

आनृशंस्यं परो धर्मो याचते यत्प्रदीयते ।

अयाचतः सीदमानान्सर्वोपायैर्निमन्त्रयेत् ॥ ६

चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

चरणेनाचरणेन ॥ १ ॥ याचतः याचकात् तद्दानादित्यर्थः
 ॥ २ ॥ अनर्थना अयात्रा ॥ ३ ॥ याच्यं याचनारूपं कर्म ।
 अनीशस्य दरिद्रस्यातिहारं तिरस्कारमाहुः । यदा यतः या-
 चन्ति याचमानानि भूतानि दस्युबल्लोकानुद्वेजयन्ति ॥ ४ ॥

यदि वै तादृशा राष्ट्रे वसेयुस्ते द्विजोत्तमाः ।
 भस्मच्छन्नानिवाग्नीस्तान्बुध्येथास्त्वं प्रयत्नतः ॥ ७
 तपसा दीप्यमानास्ते दहेयुः पृथिवीमपि ।
 अपूज्यमानाः कौरव्य पूजार्हास्तु तथाविधाः ॥ ८
 पूज्या हि ज्ञानविज्ञानतपोयोगसमन्विताः ।
 तेभ्यः पूजां प्रयुञ्जीथा ब्राह्मणेभ्यः परंतप ॥ ९
 ददद्बहुविधान्देयानुपच्छन्दयते च तान् ॥ १०
 यदग्निहोत्रे सुहुते सायंप्रातर्भवेत्फलम् ।
 विद्यावेदव्रतवति तद्दानफलमुच्यते ॥ ११
 विद्यावेदव्रतस्नाता न व्यपाश्रयजीविनः ।
 गूढस्वाध्यायतपसो ब्राह्मणान्संशितव्रतान् ॥ १२
 कृतैरावसथैर्हृद्यैः सप्रेष्यैः सपरिच्छदैः ।
 निमन्त्रयेथाः कौरव्य कामैश्चान्यैर्द्विजोत्तमान् ॥ १३
 अपि ते प्रतिगृह्णीयुः श्रद्धोपेतं युधिष्ठिर ।

कार्यमित्येव मन्वाना धर्मज्ञाः सूक्ष्मदर्शिनः ॥ १४
 अपि ते ब्राह्मणा भुक्त्वा गताः सोद्वरणान्गृहान् ।
 येषां दाराः प्रतीक्षन्ते पर्जन्यमिव कर्षकाः ॥ १५
 अन्नानि प्रातःसवने नियता ब्रह्मचारिणः ।
 ब्राह्मणास्तात भुञ्जानास्त्रेताग्निं प्रीणयन्त्युत ॥ १६
 माध्यंदिनं ते सवनं ददतस्तात वर्तताम् ।
 गोहिरण्यानि वासांसि तेनेन्द्रः प्रीयतां तव ॥ १७
 तृतीयं सवनं ते वै वैश्वदेवं युधिष्ठिर ।
 यद्देवेभ्यः पितृभ्यश्च विप्रेभ्यश्च प्रयच्छसि ॥ १८
 अहिंसा सर्वभूतेभ्यः संविभागश्च सर्वशः ।
 दमस्त्यागो धृतिः सत्यं भवत्यवभृथाय ते ॥ १९
 एष ते विततो यज्ञः श्रद्धापूतः सदक्षिणः ।
 विशिष्टः सर्वयज्ञानां नित्यं तात प्रवर्तताम् ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति ब्राह्मणप्रशंसनपूर्वकं ब्राह्मणानां प्रजानां च रक्षणस्यावश्यकत्वं व्यत्वकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 दानं यज्ञः क्रिया चेह किंस्त्रिप्रेत्य महाफलम् ।
 कस्य ज्यायः फलं प्रोक्तं कीदृशेभ्यः कथं कदा ॥ १
 एतदिच्छामि विज्ञातुं याथातथ्येन भारत ।
 विद्वञ्जिज्ञासमानाय दानधर्मान्प्रचक्ष्व मे ॥ २
 अन्तर्वेद्यां च यद्दत्तं श्रद्धया चानुशंस्यतः ।
 किंस्त्रिभैः श्रेयसं तात तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३
 भीष्म उवाच ।
 रौद्रं कर्म क्षत्रियस्य सततं तात वर्तते ।
 नास्य वैतानिकफलं विना दानं सुपावनम् ॥ ४
 न तु पापकृतां राज्ञां याजका द्विजसत्तमाः ।

धने सत्यप्रदातृणां प्रतिगृह्णन्ति साधवः ॥ ५
 प्रतिगृह्णन्ति न तु चेद्यद्रोषादाप्तदक्षिणैः ।
 एतस्मात्कारणाद्यज्ञैर्यजेद्राजाऽऽप्तदक्षिणैः ॥ ६
 अथ चेत्प्रतिगृह्णीयुर्दद्यादहरहर्नृपः ।
 श्रद्धामास्थाय परमां पावनं ह्येतदुत्तमम् ॥ ७
 ब्राह्मणांस्तर्पयन्द्रव्यैः स वै यज्ञोऽनुपद्रवः ।
 मैत्रान्साधून्वेदविदः शीलवृत्ततपोर्जितान् ॥ ८
 यत्ते ते न करिष्यन्ति कृतं ते न भविष्यति ।
 यज्ञान्साधय साधुभ्यः स्वाद्ब्रह्मन्दिक्षिणावतः ॥ ९
 इष्टं दत्तं च मन्येथा आत्मानं दानकर्मणा ।
 पूजयेथा यायजूकांस्तवाप्यंशो भवेद्यथा ॥ १०

उपच्छन्दयते उपच्छन्दयेत । ददद्बहुविधान्देयानुपगच्छन्-
 याचतामिति झ. पाठः । अयाचतां अयाचमानानाम् । उपाग-
 च्छन्समीपमुपसर्पन् दायान्धनादीन्ददत् दाता भवेति शेषः
 ॥ १० ॥ सोद्वरणान्स्वामिन्यागते दास्यामीति याचमानेभ्यो
 बालकेभ्य आशाप्रदर्शनमुद्वरणं तत्सहितान् ॥ १५ ॥ पञ्चन-
 वतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

यज्ञः क्रिया यज्ञरूपाक्रियेत्यर्थः । कीदृशेभ्यो दानं कथं यज्ञ-
 क्रियेति । कदेत्युभयत्र संबन्धः ॥ १ ॥ एतद्दानम् ॥ ७ ॥
 यद्यदि ते ब्राह्मणास्ते तव न करिष्यन्ति प्रतिग्रहमिति शेषः ।
 तर्हि कृतं सुकृतं ते तव न भविष्यति । तदा सुकृतोत्पत्त्यर्थं
 यज्ञान्साधय ॥ ९ ॥ दाने यज्ञादिकमन्तर्भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

'विद्वद्भ्यः संप्रदानेन तत्राप्यंशोऽस्य पूजया ।
 यज्वभ्यश्चाथ विद्वद्भ्यो दत्त्वा लोकं प्रदापयेत् ।
 प्रदद्याज्ज्ञानदातृणां ज्ञानदानांशभागभवेत् ॥ ११
 प्रजावतो भरेथाश्च ब्राह्मणान्वहुभारिणः ।
 प्रजावांस्तेन भवति यथा जनयिता तथा ॥ १२
 यावतः साधुधर्मान्वै सन्तः संवर्धयन्त्युत ।
 सर्वस्वैश्चापि भर्तव्या नरा ये बहुकारिणः ॥ १३
 समृद्धः संप्रयच्छ त्वं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिर ।
 धेनूरनडुहोऽन्नानि च्छत्रं वासांस्युपानहौ ॥ १४
 आज्यानि यजमानेभ्यस्तथाऽन्नानि च भारत ।
 अश्ववन्ति च यानानि वेश्मानि शयनानि च ॥ १५
 एते देयाः पुष्टिमद्भिर्लघूपायाश्च भारत ।
 अजुगुप्सांश्च विज्ञाय ब्राह्मणान्टत्तिकर्षितान् ॥ १६
 उपच्छन्नं प्रकाशं वा वृच्या तान्प्रतिपालय ।
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां श्रेयस्तत्क्षत्रियान्प्रति ॥ १७
 एवं पापैर्विनिर्मुक्तस्त्वं पूतः स्वर्गमाप्स्यसि ।
 संचयित्वा पुनः कोशं यद्राष्ट्रं पालयिष्यसि ॥ १८
 तेन त्वं ब्रह्मभूयत्वमवाप्स्यसि धनानि च ।
 आत्मनश्च परेषां च वृत्तिं संरक्ष भारत ॥ १९
 पुत्रवच्चापि भृत्यान्स्वान्प्रजाश्च परिपालय ।
 [योगः क्षेमश्च ते नित्यं ब्राह्मणेष्वस्तु भारत ॥ २०
 तदर्थं जीवितं तेऽस्तु मा तेभ्योऽप्रतिपालनम् ।
 अनर्थो ब्राह्मणस्यैष यद्विद्वत्तन्निचयो महान् ॥ २१
 श्रिया ह्यभीक्षणं संवासो दर्पयेत्संप्रमोहयेत् ।
 ब्राह्मणेषु प्रमूढेषु धर्मो विप्रणशेद्भुवम् ।
 धर्मप्रणाशे भूतानामभावः स्यान्न संशयः ॥ २२
 यो रक्षिभ्यः संप्रदाय राजा राष्ट्रं विलुम्पति ।
 यज्ञे राष्ट्राद्धनं तस्मादानयध्वमिति बुवन् ॥ २३

यच्चादाय तदाज्ञप्तं भीतं दत्तं सुदारुणम् ।
 यजेद्राजा न तं यज्ञं प्रशंसन्त्यस्य साधवः ॥ २४
 अपीडिताः सुसंवृद्धा ये ददत्यनुकूलतः ।
 तादृशेनाप्युपायेन यष्टव्यं नोद्यमाहृतैः ॥ २५
 यदा परिनिषिच्येत निहितो वै यथाविधि ।
 तदा राजा महायज्ञैर्यजेत बहुदक्षिणैः ॥ २६
 वृद्धबालधनं रक्षयमन्धस्य कृपणस्य च ।
 न खातपूर्वं कुर्वीत न रुदन्तीधनं हरेत् ॥ २७
 हतं कृपणवित्तं हि राष्ट्रं हन्ति नृप श्रियम् ।
 दद्याच्च महतो भोगान्क्षुद्भयं प्रणुदेत्सताम् ॥ २८
 येषां स्वादूनि भोज्यानि समवेक्ष्यन्ति बालकाः ।
 नाश्रन्ति विधिवत्तानि किंनु पापतरं ततः ॥ २९
 यदि ते तादृशो राष्ट्रे विद्वान्त्सीदेत्क्षुधा द्विजः ।
 भ्रूणहत्यां च गच्छेथाः कृत्वा पापमिवोत्तमम् ३०
 धिक्तस्य जीवितं राज्ञो राष्ट्रे यस्यावसीदति ।
 द्विजोऽन्यो वा मनुष्योपि शिविराह वचो यथा ॥
 यस्य स विषये राज्ञः स्वातकः सीदति क्षुधा ।
 अष्टद्विभेति तद्राष्ट्रं विन्दते सह राजकम् ॥ ३२
 क्रोशन्त्यो यस्य वै राष्ट्राद्भियन्ते तरसा स्त्रियः ।
 क्रोशतां पतिपुत्राणां मृतोऽसौ न च जीवति ॥ ३३
 अरक्षितारं हर्तारं विलोप्तामनायकम् ।
 तं वै राजकलिं हन्युः प्रजाः सन्नह्य निर्घृणं ॥ ३४
 अहं वो रक्षितेत्युक्त्वा यो न रक्षति भूमिपः ।
 स संहस्य निहन्तव्यः श्वेव सोन्माद आतुरः ३५
 पापं कुर्वन्ति यत्किंचित्प्रजा राज्ञा ह्यरक्षिताः ।
 चतुर्थं तस्य पापस्य राजा विन्दति भारत ॥ ३६
 अथाहुः सर्वमेवैति भूयोऽर्धमिति निश्चयः ।
 चतुर्थं मतमस्माकं मनोः श्रुत्वानुशासनम् ॥ ३७

जनयिता प्रजापतिः ॥ १२ ॥ तस्य राज्ञस्ते सन्तो बहुकारि-
 रिणोऽत्यन्तमुपकर्तारो भवन्ति । नरा ये बहुभाषिण इति त.
 अ. पाठः ॥ १३ ॥ ब्रह्मणो भूयं भावोऽस्यास्ति स ब्राह्मणो
 ब्रह्मभूयस्तस्य भावो ब्रह्मभूयत्वं ब्राह्मणत्वम् ॥ १९ ॥ यो
 राजा रक्षिभ्यः संप्रहपरेभ्यो धनं दत्त्वा यज्ञे यज्ञार्थं धनमान-
 यध्वमिति बुवन् यजेत् तर्हि राष्ट्रं विलुम्पति ॥ २३ ॥
 यच्चासौ तद्धनिर्भारितं भययुक्तं यथास्यात्तथा दत्तं प्रजाभ्य

आदाय सुदारुणं यथास्यात्तथा यजेतं यज्ञं न प्रशंसन्ति
 ॥ २४ ॥ उद्यमः प्रजापीडनात्मकोऽतियत्नः ॥ २५ ॥ निहितः
 प्रजानां नितरां हितो राजा यदा प्रजाभिर्निषिच्येत धनैरभि-
 षिच्येत ॥ २६ ॥ खातपूर्वं धनं न कुर्वीत स्वाधीनं न कुर्वी-
 तेल्यर्थः ॥ २७ ॥ समवेक्ष्यन्त्येव ननु लभन्ते ॥ २९ ॥ सह
 युगपत् । राजकं राजसमूहं प्रतिपक्षभूतं विन्दते ॥ ३२ ॥
 सर्वं पापं एति राजानम् ॥ ३७ ॥ षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

शुभं वा यच्च कुर्वन्ति प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः ।
चतुर्थं तस्य पुण्यस्य राजा चाप्नोति भारत ॥३८
जीवन्तं त्वानुजीवन्तु प्रजाः सर्वा युधिष्ठिर ।

पर्जन्यमिव भूतानि महाद्रुममिवाण्डजाः ॥ ३९
कुबेरमिव रक्षांसि शतक्रतुमिवामराः ।
ज्ञातयस्त्वाऽनुजीवन्तु सुहृदश्च परंतप ॥ ४०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरप्रति सेन्द्रवृहस्पतिसंवादानुवादं भूमिदानप्रशंसनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

इदं देयमिदं देयमितीयं श्रुतिचोदनात् ।
बहुदेयाश्च राजानः किंस्विदेयमनुत्तमम् ॥ १
भीष्म उवाच ।
अति दानानि सर्वाणि पृथिवीदानमुच्यते ।
अचला ह्यक्षया भूमिर्दोग्ध्री कामानिहोत्तमान् २
दोग्ध्री वासांसि रत्नानि पशुन्वीहियवांस्तथा ।
भूमिदः सर्वभूतेषु शाश्वतीरेधते समाः ॥ ३
यावद्भूमेरायुरिह तावद्भूमिद एधते ।
न भूमिदानादस्तीह परं किंचिद्युधिष्ठिर ॥ ४
अप्यल्पं प्रददुः सर्वे पृथिव्या इति नः श्रुतम् ।
भूमिमेव ददुः सर्वे भूमिं ते भुञ्जते जनाः ॥ ५
स्वकर्मैवोपजीवन्ति नरा इह परत्र च ।
भूमिः पतिं महादेवी दातारं कुरुते प्रियम् ॥ ६
य एतां दक्षिणां दद्यादक्षर्यां राजसत्तम ।
पुनर्नरत्वं संग्राप्य भवेत्स पृथिवीपतिः ॥ ७
यथा दानं तथा भोग इति धर्मेषु निश्चयः ।
संग्रामे वा तनुं जह्याद्दद्याच्च पृथिवीमिमाम् ॥ ८
इत्येतत्क्षत्रबन्धूनां वदन्ति परमाशिषः ।
पुनाति दत्ता पृथिवी दातारमिति शुश्रुम ॥ ९
अपि पापसमाचारं ब्रह्मघ्नमपि चानृतम् ।
सैव पापं प्लावयति सैव पापात्प्रमोचयेत् ॥ १०
अपि पापकृतां राज्ञां प्रतिगृह्णन्ति साधवः ।
पृथिवीं नान्यदिच्छन्ति पावनं जगती यतः ॥ ११

नामास्याः प्रियदत्तेति गुह्यं देव्याः सनातनम् ।
दानं वाऽप्यथवाऽदानं नामास्याः प्रथमप्रियम् १२
य एतां विदुषे दद्यात्पृथिवीं पृथिवीपतिः ।
पृथिव्यामेतदिष्टं स राजा राज्यमितो व्रजेत् ॥ १३
पुनश्चासौ जनिं प्राप्य राजवत्स्थान संशयः ।
तस्मात्प्राप्यैव पृथिवीं दद्याद्विप्राय पार्थिवः ॥ १४
नाभूमिपतिना भूमिरधिष्ठेया कथंचन ।
न च वस्त्रेण वा गृहेदन्तर्धानेन वा चरेत् ॥ १५
ये चान्ये भूमिमिच्छेयुः कुर्युरेवं न संशयः ।
यः साधोर्भूमिमादत्ते न भूमिं विन्दते तु सः १६
भूमिं दत्त्वा तु साधुभ्यो विन्दते भूमिमुत्तमाम् ।
प्रेत्य चेह च धर्मात्मा संग्रामोति महद्यशः ॥ १७
'एकाहारकरीं दत्त्वा षष्टिसाहस्रमूर्ध्वगः ।
तावत्या हरणे पृथ्व्या नरकं द्विगुणोत्तरम् ॥' १८
यस्य विप्रास्तु शंसन्ति साधोर्भूमिं सदैव हि ।
न तस्य शत्रवो राजन्प्रशंसन्ति वसुंधराम् ॥ १९
यत्किंचित्पुरुषः पापं कुरुते वृत्तिकर्षितः ।
अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदानेन पूयते ॥ २०
येऽपि संकीर्णकर्माणो राजानो रौद्रकर्मिणः ।
तेभ्यः पवित्रमारुयेयं भूमिदानमनुत्तमम् ॥ २१
अल्पान्तरमिदं शश्वत्पुराणा मेनिरे जनाः ।
यो यजेताश्वमेधेन दद्याद्वा साधवे महीम् ॥ २२
अपि चेत्सुकृतं कृत्वा शंकेरन्नपि पण्डिताः ।
अशंक्यमेकमेवैतद्भूमिदानमनुत्तमम् ॥ २३

प्रियं स्वपतिम् ॥ ६ ॥ प्रियेण प्रियाय वा दत्तेति योगात्तस्या
दानमादानं वा कुर्वन् प्रियदत्ताया अस्याः प्रियो भवतीत्यर्थः ।
दानं वाप्यथ वा ज्ञानं नामास्याः परमप्रियम् इति ट, ध, पाठः

॥ १२ ॥ शंसन्त्यसुकृते गृहे तिष्ठाम इति कथयन्ति
॥ १९ ॥ अर्पितदानान्तरवद्भूमिदाने पुण्योत्पत्तौ शक्यैव नास्ती-
त्यर्थः ॥ २३ ॥

सुवर्णं रजतं वस्त्रं मणिमुक्तावसूनि च ।
 सर्वमेतन्महाप्राज्ञो ददाति वसुधां ददत् ॥ २४
 तपो यज्ञः श्रुतं शीलमलोभः सत्यसन्धता ।
 गुरुदैवतपूजा च एता वर्तन्ति भूमिदम् ॥ २५
 भर्तृनिःश्रेयसे युक्तास्त्यक्तात्मानो रणे हताः ।
 ब्रह्मलोकगताः सिद्धा नातिक्रामन्ति भूमिदम् ॥ २६
 यथा जनित्री स्वं पुत्रं क्षीरेण भरते सदा ।
 अनुगृह्णाति दातारं तथा सर्वरसैर्मही ॥ २७
 मृत्युवैकिंकरो दण्डस्तापो बह्वेः सुदारुणः ।
 घोराश्च वारुणाः पाशा नोपसर्पन्ति भूमिदम् ॥ २८
 पितृश्च पितृलोकस्थान्देवलोके च देवताः ।
 संतर्पयति शान्तात्मा यो ददाति वसुंधराम् ॥ २९
 कृशाय म्रियमाणाय वृत्तिगलनाय सीदते ।
 भूमिं वृत्तिकरीं दत्त्वा सत्री भवति मानवः ॥ ३०
 यथा धावति गौर्वत्सं स्रवन्ती वत्सला पयः ।
 एवमेव महाभाग भूमिर्भरति भूमिदम् ॥ ३१
 हलकृष्टां महीं दत्त्वा सवीजां सफलामपि ।
 सोदकं वाऽपि शरणं तथा भवति कामदः ॥ ३२
 ब्राह्मणं वृत्तसंपन्नमाहिताग्निं शुचित्रतम् ।
 नरः प्रतिग्राह्य महीं न याति यमसादनम् ॥ ३३
 यथा चन्द्रमसो वृद्धिरहन्यहनि जायते ।
 तथा भूमिकृतं दानं सस्येसस्ये विवर्धते ॥ ३४
 अत्र गाथा भूमिगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
 याः श्रुत्वा जामदग्न्येन दत्ता भूः काश्यपाय वै ॥
 मामेवादत्त मां दत्त मां दत्त्वा मामवाप्स्यथ ।
 अस्मिँल्लोके परे चैव तदत्तं जायते पुनः ॥ ३६
 य इमां व्याहृतिं वेद ब्राह्मणो वेदसंमिताम् ।
 श्राद्धस्य ह्ययमानस्य ब्रह्मभूयं स गच्छति ॥ ३७
 कृत्यानामभिशप्तानामरिष्टशमनं महत् ।

प्रायश्चित्तं महीं दत्त्वा पुनात्युभयतो दश ॥ ३८
 पुनाति य इदं वेद वेदवादं तथैव च ।
 प्रकृतिः सर्वभूतानां भूमिर्वै शाश्वती मता ॥ ३९
 अभिषिच्यैव नृपतिं श्रावयेदिममागमम् ।
 यथा श्रुत्वा महीं दद्यान्नादद्यात्साधुतश्च तां ४०
 सोऽयं कृत्स्नो ब्राह्मणार्थो राजार्थश्चाप्यसंशयः ।
 राजा हि धर्मकुशलः प्रथमं भूतिलक्षणम् ॥ ४१
 अथ येषामधर्मज्ञो राजा भवति नास्तिकः ।
 न ते सुखं प्रबुध्यन्ति न सुखं प्रखपन्ति च ४२
 सदा भवन्ति चोद्विग्नास्तस्य दुश्चरितैर्नराः ।
 योगक्षेमा हि बहवो राष्ट्रं नास्याविशन्ति तत् ४३
 अथ येषां पुनः प्राज्ञो राजा भवति धार्मिकः ।
 सुखं ते प्रतिबुध्यन्ते सुसुखं प्रखपन्ति च ॥ ४४
 तस्य राज्ञः शुभै राज्ये कर्मभिर्निर्वृता नराः ।
 योगक्षेमेण वृष्ट्या च विवर्धन्ते स्वकर्मभिः ॥ ४५
 स कुलीनः स पुरुषः स बन्धुः स च पुण्यकृत् ।
 स दाता स च विक्रान्तो यो ददाति वसुंधरां ४६
 आदित्या इव दीप्यन्ते तेजसा भुवि मानवाः ।
 ददन्ति वसुधां स्फीतां ये वेदविदुषि द्विजे ॥ ४७
 यथा सस्यानि रोहन्ति प्रकीर्णानि महीतले ।
 तथा कामाः प्ररोहन्ति भूमिदानसमार्जिताः ४८
 आदित्यो वरुणो विष्णुर्ब्रह्मा सोमो हुताशनः ।
 शूलपाणिश्च भगवान्प्रतिनन्दन्ति भूमिदम् ॥ ४९
 भूमौ जायन्ति पुरुषा भूमौ निष्ठां व्रजन्ति च ।
 चतुर्विधो हि लोकोऽयं योऽयं भूमिगुणात्मकः ५०
 एषा माता पिता चैव जगतः पृथिवीपते ।
 नानया सदृशं भूतं किञ्चिदस्ति जनाधिप ॥ ५१
 अत्राप्युदाहरन्तीमभितिहासं पुरातनम् ।
 बृहस्पतेश्च संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ ५२

एता एतानि । सुपो ङादेशः । वर्तन्त्यनुसरन्ति । नातिक्रामन्ति भूमिदमिति थ. घ. पाठः ॥ २५ ॥ वैकिंकरः विपरीतं कुत्सितं च करोतीति विकिंकरः कालस्तत्संबन्धी कालमृत्युरित्यर्थः ॥ २८ ॥ सत्री सत्रकृत् ॥ ३० ॥ उदीर्ण इति पाठे महत् । शरणं गृहम् ॥ ३१ ॥ ततश्च जनने पुनरिति थ. पाठः ॥ ३६ ॥ ब्रह्मभूयं बृहत्त्वं फलमिति यावत् । गच्छति प्राप्नोति ।

ब्राह्मणो ब्रह्मसंश्रित इति ट. घ. पाठः ॥ ३७ ॥ कृत्यानां मन्त्रमयीनां मारणार्थशक्तीनां संबन्धि यदरिष्टं तच्छमनम् ॥ ३८ ॥ इदं भूमिदानं यो वेद । वादं भूमिवाक्यं यो वेद । सोऽपि पुनाति दशपुरुषानिति शेषः ॥ ३९ ॥ भूतिलक्षणं ऐश्वर्यसूचकम् ॥ ४१ ॥

इष्टा क्रतुशतेनाथ महता दक्षिणावता ।
 मघवा वाग्विदांश्रेष्ठं पप्रच्छेदं बृहस्पतिम् ॥ ५३
 भगवन्केन दानेन स्वर्गतः सुखमेधते ।
 यदक्षयमहार्थं च तद्ब्रूहि वदतांवर ॥ ५४
 भीष्म उवाच ।
 इत्युक्तः स सुरेन्द्रेण ततो देवपुरोहितः ।
 बृहस्पतिर्वृहत्तेजाः प्रत्युवाच शतक्रतुम् ॥ ५५
 सुवर्णदानं गोदानं भूमिदानं च वृत्रहन् ।
 'विद्यादानं च कन्यानां दानं पापहरं परम् ।'
 दददेतान्महाप्राज्ञः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५६
 न भूमिदानाद्देवेन्द्र परं किञ्चिदिति प्रभो ।
 विशिष्टमिति मन्येऽहं यथा प्राहुर्मनीषिणः ॥ ५७
 'ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा राष्ट्रघातेऽथ स्वामिनः ।
 कुलस्त्रीणां परिभवे मृतास्ते भूमिपैः समाः ॥'
 ये शूरा निहता युद्धे स्वर्याता रणगृद्धिनः ।
 सर्वे ते विबुधश्रेष्ठ नातिक्रामन्ति भूमिदम् ॥ ५९
 भर्तुर्निःश्रेयसे युक्तास्त्यक्तात्मानो रणे हताः ।
 ब्रह्मलोकगता युक्ता नातिक्रामन्ति भूमिदम् ॥ ६०
 पञ्च पूर्वा हि पुरुषाः षडन्ये वसुधां गताः ।
 एकादश ददद्भूमिं परित्रातीह मानवः ॥ ६१
 रत्नोपकीर्णां वसुधां यो ददाति पुरंदर ।
 स मुक्तः सर्वकलुषैः स्वर्गलोके महीयते ॥ ६२
 महीं स्फीतां ददद्राजन्सर्वकामगुणान्विताम् ।
 राजाधिराजो भवति तद्धि दानमनुत्तमम् ॥ ६३
 सर्वकामसमायुक्तां काश्यपीं यः प्रयच्छति ।
 सर्वभूतानि मन्यन्ते मां ददातीति वासव ॥ ६४
 सर्वकामदुग्धां धेनुं सर्वकामगुणान्विताम् ।
 ददाति यः सहस्राक्ष स्वर्गं याति स मानवः ॥ ६५
 मधुसर्पिःप्रवाहिण्यः पयोदधिवहास्तथा ।
 सरितस्तपर्यन्तीह सुरेन्द्र वसुधाप्रदम् ॥ ६६
 भूमिप्रदानानुपतिर्मुच्यते सर्वकिल्बिषात् ।
 न हि भूमिप्रदानेन दानमन्यद्विशिष्यते ॥ ६७
 ददाति यः समुन्द्रान्तां पृथिवीं शस्त्रनिर्जिताम् ।

तं जनाः कथयन्तीह यावद्धरति गौरियम् ॥ ६८
 पुण्यामृद्धिरसां भूमिं यो ददाति पुरंदर ।
 न तस्य लोकाः क्षीयन्ते भूमिदानगुणान्विताः ॥ ६९
 सर्वदा पार्थिवेनेह सततं भूतिमिच्छता ।
 भूर्देया विधिवच्छक्र पात्रे सुखमभीप्सुनां ॥ ७०
 अपि कृत्वा नरः पापं भूमिं दत्त्वा द्विजातये ।
 समुत्सृजति तत्पापं जीर्णां त्वचमिवोरगः ॥ ७१
 सागरान्सरितः शैलान्काननानि च सर्वशः ।
 सर्वमेतन्नरः शक्र ददाति वसुधां ददत् ॥ ७२
 तटाकान्युदपानानि स्रोतांसि च सरांसि च ।
 स्नेहान्सर्वरसांश्चैव ददाति वसुधां ददत् ॥ ७३
 ओषधीर्वीर्यसंपन्नानगान्पुष्पफलान्वितान् ।
 काननोपलशैलांश्च ददाति वसुधां ददत् ॥ ७४
 अग्निष्टोमप्रभृतिभिरिष्ट्वा च स्वाप्तदक्षिणैः ।
 न तत्फलमवाप्नोति भूमिदानाद्यदश्रुते ॥ ७५
 दाता दशानुगृह्णाति दश हन्ति तथा क्षिपन् ।
 पूर्वदत्तां हरन्भूमिं नरकायोपगच्छति ॥ ७६
 न ददाति प्रतिश्रुत्य दत्त्वाऽपि च हरेत्तु यः ।
 स बद्धो वारुणैः पाशैस्तप्यते मृत्युशासनात् ॥ ७७
 आहिताग्निं सदायज्ञं कृशवृत्तिं प्रियातिथिम् ।
 ये भरन्ति द्विजश्रेष्ठं नोपसर्पन्ति ते यमम् ॥ ७८
 ब्राह्मणेष्वनृणीभूतः पार्थिवः स्यात्पुरंदर ।
 इतरेषां तु वर्णानां तारयेत्कृशदुर्बलान् ॥ ७९
 नाच्छिन्द्यात्स्पर्शितां भूमिं परेण त्रिदशाधिप ।
 ब्राह्मणस्य सुरश्रेष्ठे कृशवृत्तेः कदाचन ॥ ८०
 यथाश्रु पतितं तेषां दीनानामथ सीदताम् ।
 ब्राह्मणानां हृते क्षेत्रे हन्यात्रिपुरुषं कुलम् ॥ ८१
 भूमिपालं च्युतं राष्ट्राद्यस्तु संस्थापयेत्पुनः ।
 तस्य वासः सहस्राक्ष नाकपृष्ठे महीयते ॥ ८२
 'सुनिर्मितां सुविक्रीतां सुभृतां स्थापयेन्नृप ।'
 इक्षुभिः संततां भूमिं यवगोधूमशालिनीम् ॥ ८३
 गोश्ववाहनपूर्णां वा यो ददाति वसुंधराम् ।
 विमुक्तः सर्वपापेभ्यः स्वर्गलोके महीयते ॥ ८४

निधिगर्भा ददद्भूमिं सर्वरत्नपरिच्छदाम् ।
 अक्षयौल्लभते लोकान्भूमिसत्रं हि तस्य तत् ॥८५
 विधूय कलुषं सर्वं विरजाः संमतः सताम् ।
 लोके महीयते सद्भिर्यो ददाति वसुंधराम् ॥ ८६
 यथाऽप्सु पतितः शक्र तैलविन्दुर्विसर्पति ।
 तथा भूमिकृतं दानं सस्येसस्ये विवर्धते ॥ ८७
 ये रणाग्रे महीपालाः शूराः समितिशोभनाः ।
 वध्यन्तेऽभिमुखः शक्र ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ८८
 नृत्तगीतपरा नार्यो दिव्यमाल्यविभूषिताः ।
 उपतिष्ठन्ति देवेन्द्र तथा भूमिप्रदं दिवि ॥ ८९
 मोदते च सुखं स्वर्गे देवगन्धर्वपूजितः ।
 यो ददाति महीं सम्यग्विधिनेह द्विजातये ॥९०
 शतमप्सरसश्चैव दिव्यमाल्यविभूषिताः ।
 उपतिष्ठन्ति देवेन्द्र ब्रह्मलोके धराप्रदम् ॥ ९१
 उपतिष्ठन्ति पुण्यानि सदा भूमिप्रदं नरम् ।
 शङ्खं भद्रासनं छत्रं वराश्वा वरवाहनम् ॥ ९२

भूमिप्रदानात्पुण्याणि हिरण्यनिचयास्तथा ।
 आज्ञा सदाऽप्रतिहता जयशब्दा वसूनि च ॥९३
 भूमिदानस्य पुण्यानि फलं स्वर्गः पुरंदर ।
 हिरण्यपुष्पाश्चौषध्यः कुशकाञ्चनशाद्वलाः ॥ ९४
 अमृतप्रसवां भूमिं प्राप्नोति पुरुषो ददत् ॥ ९५
 नास्ति भूमिसमं दानं नास्ति मातृसमो गुरुः ।
 नास्ति सत्यसमो धर्मो नास्ति दानसमो निधिः ॥
 भीष्म उवाच ।
 एतदाङ्गिरसाच्छ्रुत्वा वासवो वसुधामिमाम् ।
 वसुरत्नसमाकीर्णा ददावाङ्गिरसे तदा ॥ ९७
 य इदं श्रावयेच्छ्राद्धे भूमिदानस्य संस्तवम् ।
 न तस्य रक्षसां भागो नासुराणां भवत्युत ॥ ९८
 अक्षयं च भवेद्दत्तं पितृभ्यस्तन्न संशयः ।
 तस्माच्छ्राद्धेष्विदं विद्वान्भुञ्जतः श्रावयेद्विजान् ॥
 इत्येतत्सर्वदानानां श्रेष्ठमुक्तं तवानघ ।
 मया भरतशार्दूल किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥१००

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरप्रत्यक्षदानप्रशंसनपूर्वकं तत्फलकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 कानि दानानि लोकेऽस्मिन्दातुकामो महीपतिः ।
 गुणाधिकेभ्यो विप्रेभ्यो दद्याद्भरतसत्तम ॥ १
 केन तुष्यन्ति ते सद्यः किं तुष्टाः प्रदिशन्ति च ।
 शंस मे तन्महाबाहो फलं पुण्यकृतं महत् ॥ २
 दत्तं किं फलवद्राजन्निह लोके परत्र च ।
 भवतः श्रोतुमिच्छामि तन्मे विस्तरतो वद ॥ ३
 भीष्म उवाच ।
 इममर्थं पुरा पृष्टो नारदो देवदर्शनः ।
 यदुक्तवानसौ वाक्यं तन्मे निगदतः शृणु ॥ ४
 नारद उवाच ।
 अन्नमेव प्रशंसन्ति देवा ऋषिगणास्तथा ।

लोकतत्रं हि यज्ञाश्च सर्वमन्त्रे प्रतिष्ठितम् ॥ ५
 अन्नेन सदृशं दानं न भूतं न भविष्यति ।
 तस्मादन्नं विशेषेण दातुमिच्छन्ति मानवाः ॥ ६
 अन्नमूर्जस्करं लोके प्राणाश्चान्ने प्रतिष्ठिताः ।
 अन्नेन धार्यते सर्वं विश्वं जगदिदं प्रभो ॥ ७
 अन्नाद्ब्रह्मस्था लोकेऽस्मिन्भिक्षवस्तापसास्तथा ।
 अन्नाद्भवन्ति वै प्राणाः प्रत्यक्षं नात्र संशयः ॥८
 कटुम्बिने सीदते च ब्राह्मणाय महात्मने ।
 दातव्यं भिक्षवे चान्नमात्मनो भूतिमिच्छता ॥९
 ब्राह्मणायाभिरूपाय यो दद्यादन्नमर्थिने ।
 निदधाति निधिं श्रेष्ठं पारलौकिकमात्मनः ॥ १०
 श्रान्तमध्वनि वर्तन्तं बृद्धमर्हमुपस्थितम् ।

वराश्वा वरवारणा इति अ. पाठः ॥ ९२ ॥ सप्तनवतितमो-
 ऽध्यायः ॥ ९७ ॥

कुटुम्बं पीडयित्वापि ब्राह्मणायेति ट. घ. पाठः ॥ ९ ॥

अर्चयेद्भूमिं न्विच्छन्नगृहस्थो गृहमागतम् ॥ ११
 क्रोधमुत्पतितं हित्वा सुशीलो वीतमत्सरः ।
 अन्नदः प्राप्तुते राजन्दिवि चेह च यत्सुखम् १२
 नावमन्येदभिगतं न प्रणुद्यात्कदाचन ।
 अपि श्वपाके शुनि वा नान्नदानं प्रणश्यति ॥१३
 यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्तते ।
 आर्तायादृष्टपूर्वाय स महद्धर्ममाप्नुयात् ॥ १४
 पितृन्देवानृषीन्विप्रानतिथींश्च जनाधिप ।
 यो नरः प्रीणयत्यन्नैस्तस्य पुण्यफलं महत् ॥ १५
 कृत्वाऽतिपातकं कर्म यो दद्यादन्नमर्थिने ।
 ब्राह्मणाय विशेषेण न स पापेन मुह्यते ॥ १६
 ब्राह्मणेष्वक्षयं दानमन्नं शूद्रे महाफलम् ।
 अन्नदानं हि शूद्रे च ब्राह्मणे च विशिष्यते ॥१७
 न पृच्छेद्भोत्रचरणं स्वाध्यायं देशमेव च ।
 भिक्षितो ब्राह्मणेनान्नं दद्यादेवाविचारतः ॥ १८
 अन्नदस्यान्नदा वृक्षाः सर्वकामफलप्रदाः ।
 भवन्ति चेह चामुत्र नृपते नात्र संशयः ॥ १९
 आशंसन्ते हि पितरः सुवृष्टिमिव कर्षकाः ।
 अस्माकमपि पुत्रो वा पौत्रो वाऽन्नं प्रदास्यति ॥
 ब्राह्मणो हि महद्भूतं स्वयं देहीति याचते ।
 अकामो वा सकामो वा दत्त्वा पुण्यमवाप्नुयात् ॥
 ब्राह्मणः सर्वभूतानामतिथिः प्रसृताग्रभुक् ।
 विप्रा यदधिगच्छन्ति भिक्षमाणा गृहं सदा ॥२२
 सत्कृताश्च निवर्तन्ते तदतीव प्रवर्धते ।
 महाभागे कुले प्रेत्य जन्म चाप्नोति भारत ॥२३
 दत्त्वा त्वन्नं नरो लोके तथा स्थानमनुत्तमम् ।
 खिष्टमृष्टान्नदायी तु स्वर्गे वसति सत्कृतः ॥२४
 अन्नं प्राणा नराणां हि सर्वमन्ने प्रतिष्ठिम् ।
 अन्नदः पशुमानुपुत्री धनवान्भोगवानपि ॥ २५
 प्राणवांश्चापि भवति रूपवांश्च तथा नृप ।
 अन्नदः प्राणदो लोके सर्वदः प्रोच्यते तु सः २६
 अन्नं हि दत्त्वाऽतिथये ब्राह्मणाय यथाविधि ।
 प्रदाता सुखमाप्नोति दैवतैश्चापि पूज्यते ॥ २७

अन्नदस्यान्नवृक्षाश्चेति श्व. पाठः ॥ १९ ॥ क्षेत्रं चरति पादवत्
 इति थ. ध. पाठः ॥ २८ ॥ ब्रह्म वेदः ॥ ३३ ॥ मेघेषूदक-

ब्राह्मणो हि महद्भूतं क्षेत्रभूतं युधिष्ठिर ।
 उप्यते तत्र यद्बीजं तद्वि पुण्यफलं महत् ॥ २८
 प्रत्यक्षं प्रीतिजननं भोक्तुर्दातुर्भवत्युत ।
 सर्वाण्यन्यानि दानानि परोक्षफलवन्त्युत ॥ २९
 अन्नाद्धि प्रसवं यान्ति रतिरन्नाद्धि भारत ।
 धर्मार्थावन्नतो विद्धि रोगनाशं तथाऽन्नतः ॥३०
 अन्नं ह्यमृतमित्याह पुरा कल्पे प्रजापतिः ।
 अन्नं भुवं दिवं खं च सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ॥ ३१
 अन्नप्रणाशे भिद्यन्ते शरीरे पञ्च धातवः ।
 बलं बलवतोपीह प्रणश्यत्यन्नहानितः ॥ ३२
 आवाहाश्च विवाहाश्च यज्ञाश्चान्नमृते तथा ।
 निवर्तन्ते नरश्रेष्ठ ब्रह्म चात्र प्रलीयते ॥ ३३
 अन्नतः सर्वमेतद्धि यत्किञ्चित्स्थाणु जङ्गमम् ।
 त्रिषु लोकेषु धर्मार्थमन्नं देयमतो बुधैः ॥ ३४
 अन्नदस्य मनुष्यस्य बलमोजो यशांसि च ।
 कीर्तिश्च वर्धते शश्वत्रिषु लोकेषु पार्थिव ॥ ३५
 मेघेषुर्ध्वं सन्निधत्ते प्राणानां पवनः पतिः ।
 तच्च मेघगतं वारि शक्रो वर्षति भारत ॥ ३६
 आदत्ते च रसान्भौनानादित्यः स्वर्गभस्तिभिः ।
 वायुरादित्यतस्तांश्च रसान्देवः प्रवर्षति ॥ ३७
 तद्यदा मेघतो वारि पतितं भवति क्षितौ ।
 तदा वसुमती देवी खिग्धा भवति भारत ॥ ३८
 ततः सस्यानि रोहन्ति येन वर्तयते जगत् ।
 मांसमेदोस्थिशुक्राणां प्रादुर्भावस्ततः पुनः ॥३९
 संभवन्ति ततः शुक्रात्प्राणिनः पृथिवीपते ।
 अग्नीषोमौ हि तच्छुक्रं सृजतः पुण्यतश्च ह ॥४०
 एवमन्नाद्धि सूर्यश्च पवनः शुक्रमेव च ।
 एक एव स्मृतो राशिस्ततो भूतानि जज्ञिरे ॥४१
 प्राणान्ददाति भूतानां तेजश्च भरतर्षभ ।
 गृहमभ्यागतायाथ यो दद्यादन्नमर्थिने ॥ ४२
 भीष्म उवाच ।
 नारदेनैवमुक्तोऽहमन्नदानं सदा नृप ।
 अनसूयुस्त्वमप्यन्नं तस्माद्देहि गतज्वरः ॥ ४३

मादत्ते प्राणानां पवनः शिव इति थ. पाठः ॥ ३६ ॥ अष्टन-
 वतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

दत्त्वाऽन्नं विधिवद्राजन्विभ्यस्त्वमपि प्रभो ।
 यथावदनु रूपेभ्यस्ततः स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ ४४
 अन्नदानां हि ये लोकास्तांस्त्वं शृणु जनाधिप ।
 भवनानि प्रकाशन्ते दिवि तेषां महात्मनाम् ॥ ४५
 नानासंस्थानि रूपाणि नानास्तम्भान्वितानि च ।
 चन्द्रमण्डलशुभ्राणि किंकिणीजालवन्ति च ॥ ४६
 तरुणादित्यवर्णानि स्थावराणि चराणि च ।
 अनेकशतभौमानि सान्तर्जलचराणि च ॥ ४७
 वैदूर्यार्कप्रकाशानि रौप्यरुक्ममयानि च ।

सर्वकामफलाश्चापि वृक्षा भवनसंस्थिताः ॥ ४८
 वाप्यो वीथ्यः सभाः कृपा दीर्घिकाश्चैव सर्वशः ।
 घोषवन्ति च यानानि युक्तान्यथ सहस्रशः ॥ ४९
 भक्ष्यभोज्यमयाः शैला वासांस्याभरणानि च ।
 क्षीरं स्रवन्ति सरितस्तथा चैवान्नपर्वताः ॥ ५०
 प्रासादाः पाण्डुराभ्राभाः शय्याश्च कनकोज्वलाः ।
 तान्यन्नदाः प्रपद्यन्ते तस्मादन्नप्रदो भव ॥ ५१
 एते लोकाः पुण्यकृता अन्नदानां महात्मनाम् ।
 तस्मादन्नं प्रयत्नेन दातव्यं मानवैर्भुवि ॥ ५२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रत्यश्चिन्त्यादिनक्षत्रयोगेऽन्नदानफलप्रतिपादकनारददेवकीसंवादानुवादः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 श्रुतं मे भवतो वाक्यमन्नदानस्य यो विधिः ।
 नक्षत्रयोगस्येदानीं दानकल्पं ब्रवीहि मे ॥ १
 भीष्म उवाच ।
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 देवक्याश्चैव संवादं महर्षेर्नारदस्य च ॥ २
 द्वारकामनुसंप्राप्तं नारदं देवदर्शनम् ।
 पप्रच्छेदं वचः प्रश्नं देवकी धर्मदर्शिनी ॥ ३
 तस्याः संपृच्छमानाया देवर्षिर्नारदस्ततः ।
 आचष्ट विधिवत्सर्वं तच्छृणुष्व विशांपते ॥ ४
 नारद उवाच ।
 कृत्तिकासु महाभागे पायसेन ससर्पिषा ।
 संतर्प्य ब्राह्मणान्साधुँल्लोकानामोत्पनुत्तमान् ॥ ५
 रोहिण्यां प्रसृतैर्मागैर्मासैरन्नेन सर्पिषा ।
 पयोऽन्नपानं दातव्यमनृणार्थं द्विजातये ॥ ६
 दोग्ध्रीं दत्त्वा सवत्सां तु नक्षत्रे सोमदैवते ।
 गच्छन्ति मानुषाल्लोकात्स्वर्गलोकमनुत्तमम् ॥ ७
 आर्द्रायां कृसरं दत्त्वा तिलमिश्रमुपोषितः ।
 नरस्तरति दुर्गाणि क्षुरधारांश्च पर्वतान् ॥ ८

पूपान्पुनर्वसौ दत्त्वा तथैवान्नानि शोभने ।
 यशस्वी रूपसंपन्नो बहन्नो जायते कुले ॥ ९
 पुष्येण कनकं दत्त्वा कृतं वाऽकृतमेव च ।
 अनालोकेषु लोकेषु सोमवत्स विराजते ॥ १०
 आश्लेषायां तु यो रूप्यमृषभं वा प्रयच्छति ।
 स सर्पभयनिर्मुक्तः संभवानधितिष्ठति ॥ ११
 मघासु तिलपूर्णानि वर्धमानानि मानवः ।
 प्रदाय पुत्रपशुमानिह प्रेत्य च मोदते ॥ १२
 फल्गुनीपूर्वसमये ब्राह्मणानामुपोषितः ।
 भक्ष्यान्फाणितसंयुक्तान्दत्त्वा सौभाग्यमृच्छति ॥
 घृतक्षीरसमायुक्तं विधिवत्षष्टिकौदनम् ।
 उत्तराविषये दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ १४
 यद्यत्प्रदीयते दानमुत्तराविषये नरैः ।
 महाफलमनन्तं तद्भवतीति विनिश्चयः ॥ १५
 हस्ते हस्तिरथं दत्त्वा चतुर्युक्तमुपोषितः ।
 प्राप्नोति परमाँल्लोकान्पुण्यकामसमन्वितान् ॥ १६
 चित्रायां वृषभं दत्त्वा पुण्यगन्धांश्च भारत ।
 चरन्त्यप्सरसां लोके रमन्ते नन्दने तथा ॥ १७
 स्वात्यामथ धनं दत्त्वा यदिष्टतममात्मनः ।

मागैर्नृगसंबन्धिभिः ॥ ६ ॥ सौम्यनक्षत्रे मृगशिरसि ॥ ७ ॥
 पूपान् पिष्टमयान् घृतपाचितपिण्डान् ॥ ९ ॥ अनालोकेषु

आलोकान्तरवर्जितेषु स्वयंप्रकाशेष्वित्यर्थः ॥ १० ॥ फाणितं
 गोरसविकारः ॥ १३ ॥

प्राप्नोति लोकान्स शुभानिह चैव महद्यशः ॥१८
 विशाखायामनङ्गाहं धेनुं दत्त्वा च दुग्धदाम् ।
 सप्रासङ्गं च शकटं सधान्यं वस्त्रसंयुतम् ॥ १९
 पितृन्देवांश्च प्रीणाति प्रेत्य चानन्त्यमश्रुते ।
 न च दुर्गाण्यवामोति स्वर्गलोकं च गच्छति २०
 दत्त्वा यथोक्तं विप्रेभ्यो वृत्तिमिष्टां स विन्दति ।
 नरकादींश्च संकेशान्प्राप्नोतीति विनिश्चयः ॥ २१
 अनुराधासु प्रावारं वरान्नं समुपोषितः ।
 दत्त्वा युगशतं चापि नरः स्वर्गं महीयते ॥ २२
 कालशाकं तु विप्रेभ्यो दत्त्वा मर्त्यः समूलकम् ।
 ज्येष्ठायामृद्धिमिष्टां वै गतिमिष्टां स गच्छति ॥ २३
 मूले मूलफलं दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ।
 पितृन्प्रीणयते चापि गतिमिष्टां च गच्छति ॥ २४
 अथ पूर्वास्वषाढासु दधिपात्राण्युपोषितः ।
 कुलवृत्तोपसंपन्ने ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ २५
 प्रदाय जायते प्रेत्य कुले सुबहुगोधने ।
 उदमन्थं ससर्पिष्कं प्रभूतमधुफाणितम् ॥ २६
 दत्त्वोत्तरास्वषाढासु सर्वकामानवाप्नुयात् ।
 दुग्धं त्वभिजिते योगे दत्त्वा मधुघृतप्लुतम् ।
 धर्मनित्यो मनीषिभ्यः स्वर्गलोके महीयते ॥ २७

श्रवणे कम्बलं दत्त्वा वस्त्रान्तरितमेव वा ।
 श्वेतेन याति यानेन स्वर्गलोकानसंवृतान् ॥ २८
 गोप्रयुक्तं धनिष्ठासु यानं दत्त्वा समाहितः ।
 वस्त्रराशिधनं सद्यः प्रेत्य राज्यं प्रपद्यते ॥ २९
 गन्धाञ्जशतभिषग्योगे दत्त्वा सागरुचन्दनान् ।
 प्राप्नोत्यप्सरसां सङ्घान्प्रेत्य गन्धांश्च शाश्वतान् ॥
 पूर्वप्रोष्ठपदायोगे राजमाषान्प्रदाय तु ।
 सर्वभक्षफलोपेतः स वै प्रेत्य सुखी भवेत् ॥ ३१
 औरभ्रमुत्तरायोगे यस्तु मांसं प्रयच्छति ।
 स पितृन्प्रीणयति वै प्रेत्य चानन्त्यमश्रुते ॥ ३२
 कांस्योपदोहनां धेनुं रेवत्यां यः प्रयच्छति ।
 सा प्रेत्य कामानादाय दातारमुपतिष्ठति ॥ ३३
 रथमश्वसमायुक्तं दत्त्वाऽश्विन्यां नरोत्तमः ।
 हस्त्यश्वरथसंपन्ने वर्चस्वी जायते कुले ॥ ३४
 भरणीषु द्विजातिभ्यस्तिलधेनुं प्रदाय वै ।
 गाः सुप्रभूताः प्राप्नोति नरः प्रेत्य यशस्तथा ३५
 भीष्म उवाच ।
 इत्येष लक्षणोद्देशः प्रोक्तो नक्षत्रयोगतः ।
 देवक्या नारदेनेह सा स्तुषाभ्योऽब्रवीदिदम् ३६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति जलादिदानफलप्रतिपादनम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।
 सर्वान्कामान्प्रयच्छन्ति ये प्रयच्छन्ति काश्चनम् ।
 इत्येवं भगवानत्रिः पितामहसुतोऽब्रवीत् ॥ १
 पवित्रं शुच्यथायुष्यं पितृणामक्षयं च तत् ।
 सुवर्णं मनुजेन्द्रेण हरिश्चन्द्रेण कीर्तितम् ॥ २
 पानीयपरमं दानं दानानां मनुरब्रवीत् ।
 तस्मात्कूपांश्च वापींश्च तटाकानि च खानयेत् ॥ ३
 सर्वं विनाशयेत्पापं पुरुषस्येह कर्मणः ।

प्रासङ्गो धान्यादिपिधानयोग्यं चतुरश्रम् ॥ १९ ॥ उदमन्थं
 उदकुम्भयुक्तं सक्तुविकारम् ॥ २६ ॥ पूर्वप्रोष्ठपदायोगे

कूपः प्रवृत्तपानीयः सुप्रवृत्तश्च नित्यशः ॥ ४
 सर्वं तारयते वंशं यस्य खाते जलाशये ।
 गावः पिबन्ति विप्राश्च साधवश्च नराः सदा ॥ ५
 निदाघकाले पानीयं यस्य तिष्ठत्यवारितम् ।
 स दुर्गं विषमं कृत्स्नं न कदाचिदवाप्नुते ॥ ६
 बृहस्पतेर्भगवतः पूष्णश्चैव भगस्य च ।
 अश्विनोश्चैव वह्नेश्च प्रीतिर्भवति सर्पिषा ॥ ७
 परमं भेषजं ह्येतद्यज्ञानामेतदुत्तमम् ।

छागमांसमिति थ. पाठः ॥ ३१ ॥ उरभ्रः पशुविशेषः
 भजो वा ॥ ३२ ॥ एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

रसानामुत्तमं चैतत्फलानां चैतदुत्तमम् ॥ ८
 फलकामो यशस्कामः पुष्टिकामश्च नित्यदा ।
 घृतं दद्याद्विजातिभ्यः पुरुषः शुचिरात्मवान् ॥ ९
 घृतं मासे आश्वयुजि विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति ।
 तस्मै प्रयच्छतो रूपं प्रीतौ देवाविहाश्विनौ ॥ १०
 पायसं सर्पिषा मिश्रं द्विजेभ्यो यः प्रयच्छति ।
 गृहं तस्य न रक्षांसि धर्षयन्ति कदाचन ॥ ११
 पिपासया न म्रियते सोपच्छन्दश्च जायते ।
 न प्राप्नुयाच्च व्यसनं करकान्यः प्रयच्छति ॥ १२
 प्रयतो ब्राह्मणाग्रे यः श्रद्धया परया युतः ।
 उपस्पर्शनपद्भागं लभते पुरुषः सदा ॥ १३
 यः साधनार्थं काष्ठानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।

प्रतापनार्थं राजेन्द्र वृत्तवद्भ्यः सदा नरः ॥ १४
 सिद्ध्यन्त्यर्थाः सदा तस्य कार्याणि विविधानि च ।
 उपर्युपरि शत्रूणां वपुषा दीप्यते च सः ॥ १५
 भगवांश्चापि संग्रीतो वह्निर्भवति नित्यशः ।
 न तं त्यजन्ति पशवः संग्रामे च जयत्यपि ॥ १६
 पुत्राञ्छ्रियं च लभते यश्छत्रं संप्रयच्छति ।
 न चक्षुर्व्याधिं लभते यज्ञभागमथाश्रुते ॥ १७
 निदाघकाले वर्षे वा यश्छत्रं संप्रयच्छति ।
 नास्य कश्चिन्मनोदाहः कदाचिदपि जायते ।
 कृच्छ्रात्स विषमाच्चैव क्षिप्रं मोक्षमवाप्नुते ॥ १८
 प्रदानं सर्वदानानां शकटस्य विशांपते ।
 एवमाह महाभागः शाण्डिल्यो भगवानृषिः १९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति जलतिलभूम्यन्नगोदानादिफलकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 दह्यमानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपानहौ ।
 यत्फलं तस्य भवति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
 भीष्म उवाच ।
 उपानहौ प्रयच्छेद्यो ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ।
 मर्दते कण्टकान्सर्वान्विषमान्निस्तरत्यपि ॥ २
 स शत्रूणामुपरि च संतिष्ठति युधिष्ठिर ।
 यानं चाश्वतरीयुक्तं तस्य शुभ्रं विशांपते ॥ ३
 उपतिष्ठति कौन्तेय रौप्यकाञ्चनभूषितम् ।
 शकटं दम्यसंयुक्तं दत्तं भवति चैव हि ॥ ४
 युधिष्ठिर उवाच ।
 यत्फलं तिलदाने च भूमिदाने च कीर्तितम् ।
 गोदाने चान्नदाने च भूयस्तद्ब्रूहि कौरव ॥ ५
 भीष्म उवाच ।
 शृणुष्व मम कौन्तेय तिलदानस्य यत्फलम् ।

निश्म्य च यथान्यायं प्रयच्छ कुरुसत्तम ॥ ६
 पितृणां प्रथमं भोज्यं तिलाः सृष्टाः स्वयंभुवा ।
 तिलदानेन वै तस्मात्पितृपक्षः प्रमोदते ॥ ७
 माघमासे तिलान्यस्तु ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
 सर्वसत्वसमाकीर्णं नरकं स न पश्यति ॥ ८
 सर्वसत्रैश्च यजते यस्तिर्यैर्यजते पितृन् ।
 न चाकामेन दातव्यं तिलैः श्राद्धं कदाचन ॥ ९
 महर्षेः कश्यपस्यैते गात्रेभ्यः प्रसृतास्तिलाः ।
 ततो दिव्यं गता भावं प्रदानेषु तिलाः प्रभो १०
 पौष्टिका रूपदाश्चैव तथा पापविनाशनाः ।
 तस्मात्सर्वप्रदानेभ्यस्तिलदानं विशिष्यते ॥ ११
 आपस्तम्बश्च मेधावी शङ्खश्च लिखितस्तथा ।
 महर्षिगौतमश्चापि तिलदानैर्दिवं गताः ॥ १२
 तिलहोमरता विप्राः सर्वे संयतमैथुनाः ।
 समा गव्येन हविषा प्रवृत्तिषु च संस्थिताः ॥ १३

सोपच्छन्दः सोपकरणः । करकान्यात्रविशेषान् ॥ १२ ॥
 अश्रं वृत्तिकेन्द्रादि तदर्थम् । उत्कोचं विना । उपस्पर्शनं दानम्
 ॥ १३ ॥ शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

वै पुष्यं पितृलोके महीयते इति ध. पाठः ॥ ७ ॥ सर्वकामैश्च
 जयति यस्तिर्यैरिति नच कामेन दातव्यमिति च ध. पाठः
 ॥ ९ ॥

सर्वेषामिति दानानां तिलदानं विशिष्यते ।
 अक्षयं सर्वदानानां तिलदानमिहोच्यते ॥ १४
 उच्छिन्ने तु पुरा हव्ये कुशिकर्षिः परंतपः ।
 तिलैरग्नित्रयं हुत्वा प्राप्तवान्गतिमुत्तमाम् ॥ १५
 इति प्रोक्तं कुरुश्रेष्ठ तिलदानमनुत्तमम् ।
 विधानं येन विधिना तिलानामिह शस्यते ॥ १६
 अत ऊर्ध्वं निबोधेदं देवानां यष्टुमिच्छताम् ।
 समागमे महाराज ब्रह्मणा वै स्वयंभुवा ॥ १७
 देवाः समेत्य ब्रह्माणं भूमिभागे यियक्ष्ववः ।
 शुभं देशमयाचन्त यजेम इति पार्थिव ॥ १८
 देवा ऊचुः ।
 भगवंस्त्वं प्रभुर्भूमेः सर्वस्य त्रिदिवस्य च ।
 यजेम हि महाभाग यज्ञं भवदनुज्ञया ॥ १९
 नाननुज्ञातभूमिर्हि यज्ञस्य फलमश्रुते ।
 त्वं हि सर्वस्य जगतः स्थावरस्य चरस्य च ।
 प्रभुर्भवसि तस्मात्त्वं समनुज्ञातुमर्हसि ॥ २०
 ब्रह्मोवाच ।
 ददानि मेदिनीभागं भवद्भ्योऽहं सुरर्षभाः ।
 यस्मिन्देशे करिष्यध्वं यज्ञान्काश्यपनन्दनाः २१
 देवा ऊचुः ।
 भगवन्कृतकामाः स यक्ष्महे स्वाप्तदक्षिणैः ।
 इमं तु देशं मुनयः पर्युपासन्ति नित्यदा ॥ २२
 ततोऽगस्त्यश्च कण्वश्च भृगुरत्रिर्वृषाकपिः ।
 असितो देवलश्चैव देवयज्ञमुपागमन् ॥ २३
 ततो देवा महात्मान ईजिरे यज्ञमच्युतम् ।
 तथा समापयामासुर्यथाकालं सुरर्षभाः ॥ २४
 त इष्टयज्ञास्त्रिदशा हिमवत्यचलोत्तमे ।
 षष्ठमंशं ऋतोस्तस्य भूमिदानं प्रचक्रिरे ॥ २५
 प्रादेशमात्रं भूमेस्तु यो दद्यादनुपस्कृतम् ।
 न सीदति स कृच्छ्रेषु न च दुर्गाण्यवाप्नुते ॥ २६
 शीतवातातपसहां यागभूमिं सुसंस्कृताम् ।
 प्रदाय सुरलोकस्थः पुण्यान्तेऽपि न चाल्यते २७

इमं हिमवत्सन्निहितम् ॥ २२ ॥ प्रतिश्रयो वासार्थं स्थलम् ॥
 २८ ॥ तद्भूमिं परकीयां भूमिं वा यो निर्वपेत् पितृभिः

मुदितो वसति प्राज्ञः शक्रेण सह पार्थिव ।
 प्रतिश्रयप्रदानाच्च सोऽपि स्वर्गे महीयते ॥ २८
 अध्यापककुले जातः श्रोत्रियो नियतेन्द्रियः ।
 गृहे यस्य वसेत्तुष्टः प्रधानं लोकमश्रुते ॥ २९
 तथा गवार्थं शरणं शीतवर्षसहं दृढम् ।
 आसप्तमं तारयति कुलं भरतसत्तम ॥ ३०
 क्षेत्रभूमिं ददल्लोके शुभां श्रियमवाप्नुयात् ।
 रत्नभूमिं प्रदद्यात्तु कुलवंशं प्रवर्धयेत् ॥ ३१
 न चोपरां न निर्दग्धां महीं दद्यात्कथंचन ।
 न श्मशानपरीतां च न च पापनिषेविताम् ॥ ३२
 पारक्ये भूमिदेशे तु पितृणां निर्वपेत्तु यः ।
 तद्भूमिं वाऽपि पितृभिः श्राद्धकर्म विहन्यते ॥ ३३
 तस्मात्क्रीत्वा महीं दद्यात्स्वल्पामपि विचक्षणः ।
 पिण्डः पितृभ्यो दत्तो वै तस्यां भवति शाश्वतः ३४
 अटवी पर्वताश्चैव नद्यस्तीर्थानि यानि च ।
 सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हि तत्र परिग्रहः ॥ ३५
 इत्येतद्भूमिदानस्य फलमुक्तं विशांपते ।
 अतः परं तु गोदानं कीर्तयिष्यामि तेऽनघ ॥ ३६
 गावोऽधिकस्तापस्विभ्यो यस्मात्सर्वेभ्य एव च ।
 तस्मान्महेश्वरो देवस्तपस्ताभिः सहास्थितः ॥ ३७
 ब्राह्मे लोके वसन्त्येताः सोमेन सह भारत ।
 यां तां ब्रह्मर्षयः सिद्धाः प्रार्थयन्ति परां गतिम् ३८
 पयसा हविषा दध्ना शकृता चाथ चर्मणा ।
 अस्थिभिश्चोपकुर्वन्ति शृङ्गैर्वालैश्च भारत ॥ ३९
 नासां शीतातपौ स्यातां सदैताः कर्म कुर्वते ।
 न वर्षविषयं वाऽपि दुःखमासां भवत्युत ॥ ४०
 ब्राह्मणैः सहिता यान्ति तस्मात्पारमकं पदम् ।
 एकं गोब्राह्मणं तस्मात्प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ४१
 रन्तिदेवस्य यज्ञे ताः पशुत्वेनोपकल्पिताः ।
 अतश्चर्मण्वती राजन्गोचर्मभ्यः प्रवर्तिता ।
 पशुत्वाच्च विनिर्मुक्ताः प्रदानायोपकल्पिताः ॥ ४२
 ता इमा विप्रमुख्येभ्यो यो ददाति महीपते ।

पितृभ्यो दद्यात्तर्हि तच्छ्राद्धं तद्भूमिदानाख्यं कर्म चोभयं
 विहन्यते वृथा भवति ॥ ३३ ॥ तस्यां क्रीतायाम् ॥ ३४ ॥

निस्तरेदापदं कृच्छ्रां विपमस्योऽपि पार्थिव ॥४३
 गवां सहस्रदः प्रेत्य नरकं न प्रपद्यते ।
 सर्वत्र विजयं चापि लभते मनुजाधिप ॥ ४४
 अमृतं वै गवां क्षीरमित्याह त्रिदशाधिपः ।
 तस्माद्ददाति यो धेनुममृतं स प्रयच्छति ॥ ४५
 अग्नीनामव्ययं ह्येतद्द्वौम्यं वेदविदो विदुः ।
 तस्माद्ददाति यो धेनुं स द्वौम्यं संप्रयच्छति ॥४६
 स्वर्गो वै मूर्तिमानेष वृषभं यो गवां पतिम् ।
 विप्रे गुणयुते दद्यात्स वै स्वर्गं महीयते ॥ ४७
 प्राणा वै प्राणिनामेते प्रोच्यन्ते भरतर्षभ ।
 तस्माद्ददाति यो धेनुं प्राणानेष प्रयच्छति ॥ ४८
 गावः शरण्या भूतानामिति वेदविदो विदुः ।
 तस्माद्ददाति यो धेनुं शरणं संप्रयच्छति ॥ ४९
 न वधार्थं प्रदातव्या न कीनाशे न नास्तिके ।
 गोजीविने न दातव्या तथा गौर्भरतर्षभ ।
 'गोरसानां न विक्रेतू रसं च यजनस्य च ॥' ५०
 ददत्स तादृशानां वै नरो गां पापकर्मणाम् ।
 अक्षयं नरकं यातीत्येवमाहुर्महर्षयः ॥ ५१
 न कृशां नापवत्सां वा वन्ध्यां रोगान्वितां तथा ।
 न व्यङ्गां न परिश्रान्तां दद्याद्गां ब्राह्मणाय वै ५२
 दशगोसहस्रदः सम्यक् शक्रेण सह मोदते ।
 अक्षयँल्लभते लोकान्नरः शतसहस्रशः ॥ ५३

इत्येतद्गोप्रदानं च तिलदानं च कीर्तितम् ।
 तथा भूमिप्रदानं च शृणुष्वान्ने च भारत ॥ ५४
 अन्नदानं प्रधानं हि कौन्तेय परिचक्षते ।
 अन्नस्य हि प्रदानेन रन्तिदेवो दिवं गतः ॥ ५५
 श्रान्तायं क्षुधितायान्नं यः प्रयच्छति भूमिप ।
 स्वायंभुवं महत्स्थानं स गच्छति नराधिप ॥ ५६
 न हिरण्यैर्न वासोभिर्नान्यदानेन भारत ।
 प्राप्नुवन्ति नराः श्रेयो यथा ह्यन्नप्रदाः प्रभो ५७
 अन्नं वै प्रथमं द्रव्यमन्नं श्रीश्च परा मता ।
 अन्नात्प्राणः प्रभवति तेजो वीर्यं बलं तथा ॥५८
 सद्यो ददाति यश्चान्नं सदैकाग्रमना नरः ।
 न स दुर्गाण्यवाप्नोतीत्येवमाह पराशरः ॥ ५९
 अर्चयित्वा यथान्यायं देवेभ्योऽन्नं निवेदयेत् ।
 यदन्ना हि नरा राजंस्तदन्नास्तस्य देवताः ॥ ६०
 कौमुद्यां शुक्लपक्षे तु योऽन्नदानं करोत्युत ।
 स संतरति दुर्गाणि प्रेत्य चानन्त्यमश्रुते ॥ ६१
 अभुक्त्वाऽतिथये चान्नं प्रयच्छेद्यः समाहितः ।
 स वै ब्रह्मविदां लोकान्प्राप्नुयाद्भरतर्षभ ॥ ६२
 सुकृच्छ्रामापदं प्राप्तश्चान्नदः पुरुषस्तरेत् ।
 पापं तरति चैवेह दुष्कृतं चापकर्षति ॥ ६३
 इत्येतदन्नदानस्य तिलदानस्य चैव ह ।
 भूमिदानस्य च फलं गोदानस्य च कीर्तितम् ६४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

अधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति जलप्रभाववर्णनपूर्वकं तद्दानप्रशंसनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 श्रुतं दानफलं तात यच्चया परिकीर्तितम् ।
 अन्नदानं विशेषेण प्रशस्तमिह भारत ॥ १
 पानीयदानमेवैतत्कथं चेह महाफलम् ।
 इत्येतच्छ्रोतुमिच्छामि विस्तरेण पितामह ॥ २
 भीष्म उवाच ।
 हन्त ते वर्तयिष्यामि यथावद्भरतर्षभ ।

गदतस्तन्ममाद्येह शृणु सत्यपराक्रम ।
 पानीयदानात्प्रभृति सर्वं वक्ष्यामि तेऽनघ ॥ ३
 यदन्नं यच्च पानीयं संप्रदायाश्रुते फलम् ।
 न ताभ्यां परमं दानं किञ्चिदस्तीति मे मनः ॥४
 अन्नात्प्राणभृतस्तात प्रवर्तन्ते हि सर्वशः ।
 तस्मादन्नं परं लोके सर्वदानेषु कथ्यते ॥ ५
 अन्नाद्बलं च तेजश्च प्राणिनां वर्धते सदा ।

आकृषितमपि ह्येतद्द्वयं वेदविदो विदुरिति ध. पाठः ॥ ४६ ॥
 स्वयंभुवं महाभागं स पश्यति नराधिपेति ध. पाठः ॥ ५६ ॥

अन्नं वै परमं दैवमिति ध. पाठः ॥ ५८ ॥ एकोत्तरशत-
 तमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

अन्नदानमतस्तस्माच्छ्रेष्ठमाह प्रजापतिः ॥ ६	यतः प्राणभृतां प्राणाः संभवन्ति विशांपते ॥१३
सावित्र्या ह्यपि कौन्तेय श्रूयते वचनं शुभम् ।	देवानाममृतं ह्यन्नं नागानां च सुधा तथा ।
यच्चेदं नान्यथा चैतदेव सत्रे महामखे ॥ ७	पितृणां च स्वधा प्रोक्ता पशूनां चापि वीरुधः १४
अन्ने दत्ते नरेणेह प्राणा दत्ता भवन्त्युत ।	अन्नमेव मनुष्याणां प्राणानाहुर्मनीषिणः ।
प्राणदानाद्धि परमं न दानमिह विद्यते ॥ ८	तच्च सर्वं नरव्याघ्र पानीयात्संप्रवर्तते ॥ १५
श्रुतं हि ते महाबाहो लोमशस्यापि तद्वचः ।	तस्मात्पानीयदानाद्द्वै न परं विद्यते क्वचित् ।
प्राणान्दत्त्वा कपोताय यत्प्राप्तं शिविना पुरा ॥९	तच्च दद्यान्नरो नित्यं यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ १६
यां गतिं लभते दत्त्वा द्विजस्यान्नं विशांपते ।	धन्यं यशस्यमायुष्यं जलदानमिहोच्यते ।
ततो विशिष्टां गच्छन्ति प्राणदा इति नः श्रुतं १०	शत्रुंश्चाप्यधि कौन्तेय सदा तिष्ठति तोयदः ॥१७
अन्नं चापि प्रभवति पानीयात्कुरुसत्तम ।	सर्वकामानवाप्नोति कीर्तिं चैव हि शाश्वतीम् ।
नीरजातेन हि विना न किञ्चित्संप्रवर्तते ॥ ११	प्रेत्य चानन्त्यमश्नाति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते ॥१८
नीरजातश्च भगवान्सोमो ग्रहगणेश्वरः ।	तोयदो मनुजव्याघ्र स्वर्गं गत्वा महाद्युते ।
अमृतं च सुधा चैव सुधा चैवामृतं तथा ॥ १२	अक्षयान्समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीन्मनुः ॥१९
अन्नौषध्यो महाराज वीरुधश्च जलोद्भवाः ।	

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि ब्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

अधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति तिलजलदीपादिदानप्रशंसापरयमब्राह्मणसंवादानुवादः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।	अगस्त्यं गोत्रतश्चापि नामतश्चापि शर्मिणम् ॥ ६
तिलानां कीदृशं दानमथ दीपस्य चैव हि ।	शमे निविष्टं विद्वांसमध्यापकमनावृतम् ।
अन्नानां वाससां चैव भूय एव ब्रवीहि मे ॥ १	मा चान्यमानयेथास्त्वं सगोत्रं तस्य पार्श्वतः ॥७
भीष्म उवाच ।	स हि तादृग्गुणस्तेन तुल्योऽध्ययनजन्मना ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।	अपत्येषु तथा वृत्ते समस्तेनैव धीमता ।
ब्राह्मणस्य च संवादं यमस्य च युधिष्ठिर ॥ २	तमानय यथोदिष्टं पूजा कार्या हि तस्य मे ॥ ८
मध्यदेशे महान्ग्रामो ब्राह्मणानां बभूव ह ।	स गत्वा प्रतिकूलं तच्चकार यमशासनम् ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये यामुनस्य गिरेरथः ॥ ३	तमाक्रम्यानयामास प्रतिषिद्धो यमेन यः ॥ ९
पर्णशालेति विख्यातो रमणीयो नराधिप ।	तस्मै यमः समुत्थाय पूजां कृत्वा च वीर्यवान् ।
विद्वांसस्तत्र भूयिष्ठा ब्राह्मणाश्चावसंस्तथा ॥ ४	प्रोवाच नीयतामेष सोऽन्य आनीयतामिति ॥१०
अथ प्राह यमः कञ्चित्पुरुषं कृष्णवाससम् ।	एवमुक्ते तु वचने धर्मराजेन स द्विजः ।
रक्ताक्षमूर्ध्वरोमाणं काकजङ्घाक्षिनासिकम् ॥ ५	उवाच धर्मराजानं निर्विण्णोऽध्ययनेन वै ।
गच्छ त्वं ब्राह्मणग्रामं ततो गत्वा तमानय ।	यो मे कालो भवेच्छेषस्तं वसेयमिहाच्युत ॥ ११

नीरजातेन जलोद्भवेन धान्यादिना ॥ ११ ॥ स्वधा चैव सुरां तथेति ध. पाठः ॥ १२ ॥ ब्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

अध्यापकमनावृतमिति ध. पाठः । अध्यापकमनारतमिति ध. पाठः ॥ ७ ॥ चकारचयमाश्रय इति ध. ध. पाठः ॥ ९ ॥ इह यमलोके ॥ ११ ॥

यम उवाच ।

नाहं कालस्य विहितं प्राप्नोमीह कथंचन ।
यो हि धर्मं चरति वै तं तु जानामि केवलम् ॥१२
गच्छ विप्र त्वमद्यैव आलयं स्वं महाद्युते ।
ब्रूहि सर्वं यथा स्वैरं करवाणि किमच्युत ॥ १३
ब्राह्मण उवाच ।

शुद्धदानं च सुमहत्पुण्यं स्यात्तद्ब्रवीहि मे ।
सर्वस्य हि प्रमाणं त्वं त्रैलोक्यस्यापि सत्तम ॥ १४
यम उवाच ।

शृणु तच्चेन विप्रं प्रदानविधिमुत्तमम् ।
तिलाः परमकं दानं पुण्यं चैवेह शाश्वतम् ॥१५
तिलाश्च संप्रदातव्या यथाशक्ति द्विजर्षभ ।
नित्यदानात्सर्वकामांस्तिला निर्वर्तयन्त्युत ॥१६
तिलाञ्छ्राद्धे प्रशंसन्ति दानमेतद्भ्यनुत्तमम् ।
तान्प्रयच्छस्व विप्रेभ्यो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १७
वैशाख्यां पौर्णमास्यां तु तिलान्दद्याद्विजातिषु ।
तिला भक्षयितव्याश्च सदा त्वालम्भनं च तैः १८
कार्यं सततमिच्छद्भिः श्रेयः सर्वात्मना गृहे ।
तथाऽऽपः सर्वदा देयाः पेयाश्चैव न संशयः ॥१९
पुष्करिण्यस्तटाकानि कूपांश्चैवात्र खानयेत् ।
एतत्सुदुर्लभतरमिह लोके द्विजोत्तम ॥ २०
आपो नित्यं प्रदेयास्ते पुण्यं ह्येतदनुत्तमम् ।
प्रपाश्च कार्या दानार्थं नित्यं ते द्विजसत्तम ।
भुक्तेऽप्यथ प्रदेयं तु पानीयं वै विशेषतः ॥ २१
'पानीयाभ्यर्थिनं दृष्ट्वा प्रीत्या दत्त्वा त्वरान्वितः ।
वस्त्रे तन्तुप्रमाणेन दीपे निमिषवत्सरम् ॥ २२
गवां रोमप्रमाणेन स्वर्गभोगमुपाश्रुते ।

जलविन्दुप्रमाणेन तदेतान्युपवर्तय ॥' २३
भीष्म उवाच ।

इत्युक्ते स तदा तेन यमदूतेन वै गृहान् ।
नीतश्च कारयामास सर्वं तद्यमशासनम् ॥ २४
नीत्वा तं यमदूतोऽपि गृहीत्वा शर्मिणं तदा ।
ययौ स धर्मराजाय न्यवेदयत चापि तम् ॥ २५
तं धर्मराजो धर्मज्ञं पूजयित्वा प्रतापवान् ।
कृत्वा च संविदं तेन विससर्ज यथागतम् ॥ २६
तस्यापि च यमः सर्वमुपदेशं चकार ह ।
प्रेत्यैत्य च ततः सर्वं चकारोक्तं यमेन तत् ॥२७
तथा प्रशंसते दीपान्यमः पितृहितेऽप्या ।
तस्माद्दीपप्रदो नित्यं संतारयति वै पितृन् ॥ २८
दातव्याः सततं दीपास्तस्माद्भरतसत्तम ।
देवतानां पितृणां च चक्षुष्यं चात्मनां विभो ॥२९
रत्नदानं च सुमहत्पुण्यमुक्तं जनाधिप ।
यस्तान्विक्रीय यजते ब्राह्मणो ह्यभयंकरम् ॥ ३०
यद्वै ददाति विप्रेभ्यो ब्राह्मणः प्रतिगृह्य वै ।
उभयोः स्यात्तदक्षयं दातुरादातुरेव च ॥ ३१
यो ददाति स्थितः स्थित्यां तादृशाय प्रतिग्रहम् ।
उभयोरक्षयं धर्मं तं मनुः प्राह धर्मवित् ॥ ३२
वाससां संप्रदानेन स्वदारनिरतो नरः ।
सुवस्त्रश्च सुवेषश्च भवतीत्यनुशुश्रुम् ॥ ३३
गावः सुवर्णं च तथा तिलाश्चैवानुवर्णिताः ।
बहुशः पुरुषव्याघ्र वेदप्रामाण्यदर्शनात् ॥ ३४
विवाहांश्चैव कुर्वीत पुत्रानुत्पादयेत् च ।
पुत्रलाभो हि कौरव्य सर्वलाभाद्विशिष्यते ॥ ३५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

कालस्य विहितं आयुःप्रमाणं न प्राप्नोमि न जानामि ।
कालेनाप्रवर्तितं त्वामिह स्थापयितुं न शक्नोमीत्यर्थः । विहितं
प्रापयामीह कंचनेति थ. पाठः ॥ १३ ॥ ब्रूहि पृच्छ ॥ १४ ॥

निर्वर्तयन्ति साधयन्ति ॥ १७ ॥ आलम्भनं सर्वतः स्पर्शनं
उद्वर्तनमित्यर्थः ॥ १८ ॥ एतद्वि तस्याऽभयंकरं प्रतिग्रह-
विक्रयजदोषघ्नम् ॥ ३२ ॥ त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति गोभूविद्यादानप्रशंसनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

भूय एव कुरुश्रेष्ठ दानानां विधिमुत्तमम् ।
 कथयस्व महामाज्ञ भूमिदानं विशेषतः ॥ १
 पृथिवीं क्षत्रियो दद्याद्ब्राह्मणायैष्टिकर्मिणे ।
 विधिवत्प्रतिगृह्णीयान्न त्वन्यो दातुमर्हति ॥ २
 सर्ववर्णैस्तु यच्छक्यं प्रदातुं फलकाङ्क्षिभिः ।
 वेदे वा यत्समाख्यातं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥३
 भीष्म उवाच ।
 तुल्यनामानि देयानि त्रीणि तुल्यफलानि च ।
 सर्वकामफलानीह गावः पृथ्वी सरस्वती ॥ ४
 यो ब्रूयाच्चापि शिष्याय धर्म्यां ब्राह्मीं सरस्वतीम् ।
 पृथिवीगोप्रदानाभ्यां तुल्यं स फलमश्नुते ॥ ५
 तथैव गाः प्रशंसन्ति न तु देयं ततः परम् ।
 सन्निकृष्टफलास्ता हि लघ्वर्थाश्च युधिष्ठिर ॥ ६
 मातरः सर्वभूतानां गावः सर्वसुखप्रदाः ।
 वृद्धिमाकाङ्क्षता नित्यं गावः कार्याः प्रदक्षिणाः ७
 संताड्या न तु पादेन गवां मध्ये न च व्रजेत् ।
 मङ्गलायतनं देव्यस्तस्मात्पूज्याः सदैव गाः ॥ ८
 प्रचोदनं देवकृतं गवां कर्मसु वर्तताम् ।
 पूर्वमेवाक्षरं चान्यदभिधेयं ततः परम् ॥ ९
 प्रचारे वा निवाते वा बुधो नोद्वेजयेत गाः ।
 तृपिता ह्यभिवीक्षन्त्यो नरं हन्युः सवान्धवम् १०
 पितृसन्तानि सततं देवतायतनानि च ।
 पूयन्ते शकृता यासां पूतं किमधिकं ततः ॥ ११
 घासमुष्टिं परगवे दद्यात्संवत्सरं तु यः ।
 अकृत्वा स्वयमाहारं व्रतं तत्सार्वाकामिकम् ॥ १२
 स हि पुत्रान्यशोऽर्थं च श्रियं चाप्यधिगच्छति ।

नाशयत्यशुभं चैव दुःस्वप्नं चाप्यपोहति ॥ १३
 युधिष्ठिर उवाच ।

देयाः किलक्षणा गावः काश्चापि परिवर्जयेत् ।
 कीदृशाय प्रदातव्या न देयाः कीदृशाय च १४
 भीष्म उवाच ।

असद्वृत्ताय पापाय लुब्धायानृतवादिने ।
 हव्यकव्यव्यपेताय न देया गौः कथंचन ॥ १५
 भिक्षवे बहुपुत्राय श्रोत्रियायाहिताग्रये ।

दत्त्वा दशगवां दाता लोकानामोत्यनुत्तमान् १६
 'जुहोति यद्भोजयति यद्दाति गवां रसैः ।

सर्वसैवांशभागदाता तन्निमित्तं प्रवर्तितः ॥' १७
 यश्चैव धर्मं कुरुते तस्य धर्मफलं च यत् ।

सर्वसैवांशभागदाता तन्निमित्तं प्रवृत्तयः ॥ १८
 यश्चैनमुत्पादयते यश्चैनं त्रायते भयात् ।

यश्चास्य कुरुते वृत्तिं सर्वे ते पितरस्त्रयः ॥ १९
 कल्मषं गुरुशुश्रूषा हन्ति मानो महद्यशः ।

अपुत्रतां त्रयः पुत्रा अवृत्तिं दश धेनवः ॥ २०
 वेदान्तनिष्ठस्य बहुश्रुतस्य

प्रज्ञानतृप्तस्य जितेन्द्रियस्य ।

शिष्टस्य दान्तस्य यतस्य चैव
 भूतेषु नित्यं प्रियवादिनश्च ॥ २१

यः क्षुद्रयाद्वै न विकर्म कुर्या-
 न्मृदुश्च शान्तौ ह्यतिथिप्रियश्च ।

वृत्तिं द्विजायातिष्ठजेत तस्मै
 यस्तुल्यशीलश्च सपुत्रदारः ॥ २२

शुभे पात्रे ये गुणा गोप्रदाने
 तावान्दोषो ब्राह्मणस्वापहारे ।

इष्टिकर्मिणे याज्ञिकाय ॥ २ ॥ तुल्यनामानि गोपदवाच्यानि ॥ ४ ॥ देयं दानयोग्यम् । परं श्रेष्ठम् ॥ ६ ॥ गवां वली-
 वर्दानां कर्मसु यज्ञार्थेषु कृष्यार्थेषु कर्षणादिषु वर्ततां प्रचो-
 दनं प्रतोदेन प्रेरणं देवैः कृतमिति न तत्र दोष इति भावः ।
 तथापि पूर्वं यज्ञार्थमेव चोदनमक्षरं श्रेयस्करम् । अन्यत्कृष्या-

यर्थं तु ततः परं वैदिककर्षणमनुप्रवृत्तमभिधेयं वाच्यं निन्द्य-
 मिल्यर्थः ॥ ९ ॥ प्रचारे पलायने । निवाते कठिनोपवेशने ।
 अभिवीक्षन्त्यो जलमलभमानाः ॥ १० ॥ आहारं तदीयतका-
 याहरणमकृत्वा ॥ १२ ॥ वेदान्तनिष्ठस्य वृत्तिं अतिष्ठजेतेत्युत्तरे-
 णान्वयः । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ २१ ॥ चतुरधिकशततमोऽध्यायः १०४

सर्वावस्थं ब्राह्मणस्वापहारे
दाराश्रैषां दूरतो वर्जनीयाः ॥ २३
'विप्रदारे परिहृते तद्धनेऽपहृते च तु ।
परित्रायन्ति शक्तास्तु नमस्तेभ्यो मृताश्च ये ॥ २४
॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

न पालयन्ति निहतान्ये तान्वैवस्वतो यमः ।
दण्डयन्भर्सयन्नित्यं निरयेभ्यो न मुञ्चति ॥ २५
तथा गवां परित्राणे पीडने च शुभाशुभम् ।
विप्रगोषु विशेषेण रक्षितेषु गृहेषु वा ॥ २६

पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति ब्राह्मणस्वापहारस्वानर्थहेतुतायां दृष्टान्ततया नृगोपाख्यानकथनम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।
अत्रैव कीर्त्यते सद्भिर्ब्राह्मणस्वाभिमर्शने ।
नृगेण सुमहत्कृच्छ्रं यदवाप्तं कुरूद्रह ॥ १
निविशन्त्यां पुरा पार्थ द्वारवत्यामिति श्रुतिः ।
अदृश्यत महाकूपस्तृणवीरुत्समावृतः ॥ २
प्रयत्नं तत्र कुर्वाणास्तस्मात्कूपाज्जलार्थिनः ।
श्रमेण महता युक्तास्तस्मिंस्तोये सुसंवृते ॥ ३
दृश्यते महाकायं कृकलासमवस्थितम् ।
तस्य चोद्वरणे यत्नमकुर्वन्ते सहस्रशः ॥ ४
प्रग्रहैश्चर्मपट्टैश्च तं बद्ध्वा पर्वतोपमम् ।
नाशक्नुवन्समुद्धर्तुं ततो जग्मुर्जनार्दनम् ॥ ५
खमावृत्योदपानस्य कृकलासः स्थितो महान् ।
तस्य नास्ति समुद्धर्तयेत्कृष्णे न्यवेदयन् ॥ ६
स वासुदेवेन समुद्धृतश्च
पृष्टश्च कामान्निजगाद् राजा ।
नृगस्तदाऽऽत्मानमथो न्यवेदय-
त्पुरातनं यज्ञसहस्रयाजिनम् ॥ ७
तथा ब्रुवाणं तु तमाह माधवः
शुभं त्वया कर्म कृतं न पापकम् ।
कथं भवान्दुर्गतिमीदृशीं गतो
नरेन्द्र तद्ब्रूहि किमेतदीदृशम् ॥ ८
शतं सहस्राणि गवां शतं पुनः
पुनः शतान्यष्टशतायुतानि ।
त्वया पुरा दत्तमितीह शुश्रुम
नृप द्विजेभ्यः क्व नु तद्व्रतं तव ॥ ९
नृगस्ततोऽब्रवीत्कृष्णं ब्राह्मणस्याग्निहोत्रिणः ।

प्रोषितस्य परिभ्रष्टा गौरैका मम गोधने ॥ १०
गवां सहस्रे संख्याता तदा सा पशुर्षर्मम ।
सा ब्राह्मणाय मे दत्ता प्रेत्यार्थमभिकाङ्क्षता ॥ ११
अपश्यत्परिमार्गश्च तां गां परगृहे द्विजः ।
ममेयमिति चोवाच ब्राह्मणो यस्य साऽभवत् १२
तावुभौ समनुप्राप्तौ विवदन्तौ भृशज्वरौ ।
भवान्दाता भवान्हर्तेत्यथ तौ मामवोचताम् १३
शतेन शतसङ्घेन गवां विनिमयेन वै ।
याचे प्रतिग्रहीतारं स तु मामब्रवीदिदम् ॥ १४
देशकालोपसंपन्ना दोग्ध्री शान्ताऽतिवत्सला ।
स्वादुक्षीरप्रदा धन्या मम नित्यं निवेशने ॥ १५
कृशं च भरते सा गौर्मम पुत्रमपस्तनम् ।
न सा शक्या मया दातुमित्युक्त्वा स जगाम ह १६
ततस्तमपरं विप्रं याचे विनिमयेन वै ।
गवां शतसहस्रं हि तत्कृते गृह्यतामिति ॥ १७
ब्राह्मण उवाच ।
न राज्ञां प्रतिगृह्णामि शक्तोऽहं स्वस्य मार्गणे ।
सैव गौर्दीयतां शीघ्रं ममेति मधुसूदन ॥ १८
रुक्ममश्वांश्च ददतो रजतस्यन्दनांस्तथा ।
न जग्राह ययौ चापि तदा स ब्राह्मणर्षभः ॥ १९
एतस्मिन्नेव काले तु चोदितः कालधर्मणा ।
पितृलोकमहं प्राप्य धर्मराजमुपागमम् ॥ २०
यमस्तु पूजयित्वा मां ततो वचनमब्रवीत् ।
नान्तः सङ्घायते राजंस्तव पुण्यस्य कर्मणः ॥ २१
अस्ति चैव कृतं पापमज्ञानात्तदपि त्वया ।
चरस्व पापं पश्चाद्वा पूर्वं वा त्वं यथेच्छसि ॥ २२

रक्षितास्मीति चोक्तं ते प्रतिज्ञा चानृता तव ।
 ब्राह्मणस्वस्य चादानं द्विविधस्ते व्यतिक्रमः ॥२३
 पूर्वं कृच्छ्रं चरिष्येऽहं पश्चाच्छुभमिति प्रभो ।
 धर्मराजं ब्रुवन्नेवं पतितोऽस्मि महीतले ॥ २४
 अश्रौषं पतितश्चाहं यमस्योच्चैः प्रभाषतः ।
 वासुदेवः समुद्धर्ता भविता ते जनार्दनः ॥ २५
 पूर्णे वर्षसहस्रान्ते क्षीणे कर्मणि दुष्कृते ।
 प्राप्स्यसे शाश्वताँल्लोकाञ्जितान्स्वेनैव कर्मणा ॥२६
 कूपेऽऽत्मानमधःशीर्षमपश्यं पतितं च ह ।
 तिर्यग्योनिमनुप्राप्तं न च मामजहात्स्मृतिः ॥२७
 त्वया तु तारितोऽस्म्यद्य किमन्यत्र तपोबलात् ।

अनुजानीहि मां कृष्ण गच्छेयं दिवमद्य वै ॥२८
 अनुज्ञातः स कृष्णेन नमस्कृत्य जनार्दनम् ।
 विमानं दिव्यमास्थाय ययौ दिवमरिन्दमः ॥२९
 ततस्तस्मिन्दिवं याते नृगे भरतसत्तम ।
 वासुदेव इमाञ्श्लोकाञ्जगाद कुरुनन्दन ॥ ३०
 ब्राह्मणस्वं न हर्तव्यं पुरुषेण विजानता ।
 ब्राह्मणस्वं हृतं हन्ति नृगं ब्राह्मणगौरिव ॥ ३१
 सतां समागमः सद्भिर्नाफलः पार्थ विद्यते ।
 विमुक्तं नरकात्पश्य नृगं साधुसमागमात् ॥ ३२
 प्रदानं फलवत्तत्र द्रोहस्तत्र तथाऽफलः ।
 अपहारं गवां तस्माद्दर्जयेत युधिष्ठिर ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति गोदानप्रशंसापरनाचिकेतोपालयानकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 दत्तानां फलसंप्राप्तिं गवां प्रब्रूहि मेऽनघ ।
 विस्तरेण महाबाहो न हि तृप्यामि कथ्यताम् ॥१
 भीष्म उवाच ।
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 ऋषेरौद्दालकेर्वाक्यं नाचिकेतस्य चोभयोः ॥ २
 ऋषिरौद्दालकिर्दीक्षासुपगम्य ततः सुतम् ।
 त्वं मासुपचरस्वेति नाचिकेतमभाषत ॥ ३
 समाप्ते नियमे तस्मिन्महर्षिः पुत्रमब्रवीत् ।
 उपस्पर्शनसक्तस्य स्वाध्यायाभिरतस्य च ॥ ४
 इध्मा दर्भाः सुमनसः कलशश्चाभितो जलम् ।
 विस्मृतं मे तदादाय नदीतीरादिहाव्रज ॥ ५
 गत्वानवाप्य तत्सर्वं नदीवेगसमाप्लुतम् ।
 न पश्यामि तदित्येवं पितरं सोऽब्रवीन्धुनिः ॥ ६
 क्षुत्पिपासाश्रमाविष्टो मुनिरौद्दालकिस्तदा ।

यमं पश्येति तं पुत्रमशपत्क्रोधमूर्च्छितः ॥ ७
 तथा स पित्राऽभिहतो वाग्ब्रजेण कृताञ्जलिः ।
 प्रसीदेति ब्रुवन्नेव गतसत्वोऽपतद्भुवि ॥ ८
 नाचिकेतं पिता दृष्ट्वा पतितं दुःखमूर्च्छितः ।
 किं मया कृतमित्युक्त्वा निपपात महीतले ॥ ९
 तस्य दुःखपरीतस्य स्वं पुत्रमनुशोचतः ।
 व्यतीतं तदहःशेषं सा चोग्रा तत्र शर्वरी ॥ १०
 पित्र्येणाश्रुप्रपातेन नाचिकेतः कुरुद्वह ।
 प्रास्यन्दच्छयने कौश्ये वृष्ट्वा सस्यमिवाप्लुतम् ॥११
 स पर्यपृच्छत्तं पुत्रं श्लाघ्यं पर्यागतं पुनः ।
 दिव्यैर्गन्धैः समादिग्धं क्षीणस्वप्नमिवोत्थितम् ॥१२
 अपि पुत्र जिता लोकाः शुभास्ते स्वेन कर्मणा ।
 दिष्ट्वा चासि पुनः प्राप्तो न हि ते मानुषं वपुः ॥१३
 प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य पित्रा पृष्टो महात्मना ।
 अभ्युत्थाय पितुर्मध्ये महर्षीणां न्यवेदयत् ॥१४

प्रतिज्ञा च कृता त्वयेति, त्रिविधस्ते व्यतिक्रम इति च. ध.
 ध. पाठः ॥ २३ ॥ कृच्छ्रं चरिष्ये पापफलं भोक्ष्ये ॥ २४ ॥
 न हर्तव्यं क्षत्रियेण विशेषत इति ध. ध. पाठः ॥ ३१ ॥
 पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

कलशश्चातिभोजनम् इति झ. पाठः । तत्र अतिभोजनं
 भोजनसामग्रिकं शाकादि ॥ ५ ॥ गतसत्वो मृतः ॥ ८ ॥
 सस्यं शुष्माणम् ॥ ११ ॥

कुर्वन्भवच्छासनमाशु यातो
 ह्यहं विशालां रुचिरप्रभासाम् ।
 वैवस्वतीं प्राप्य सभामवश्यं
 सहस्रशो योजनहैमभौमाम् ॥ १५
 दृष्ट्वैव मामभिमुखमापतन्तं
 गृहं निवेद्यासनमादिदेश ।
 वैवस्वतोऽर्घ्यादिभिरर्हणैश्च
 भवत्कृते पूजयामास मां सः ॥ १६
 ततस्त्वहं तं शनकैरवोचं
 वृतः सदस्यैरभिपूज्यमानः ।
 प्राप्तोऽस्मि ते विषयं धर्मराज
 लोकानहो यानहं तान्विधत्स्व ॥ १७
 यमोऽब्रवीन्मां न मृतोसि सौम्य
 यमं पश्येत्याह स त्वां तपस्वी ।
 पिता प्रदीप्ताग्निसमानतेजा
 न तच्छक्यमनृतं विप्र कर्तुम् ॥ १८
 दृष्टस्तेऽहं प्रतिगच्छस्व तात
 शोचत्यसौ तव देहस्य कर्ता ।
 ददानि किंचापि मनःप्रणीतं
 प्रियातिथेस्तव कामान्वृणीष्व ॥ १९
 तेनैवमुक्तस्तमहं प्रत्यवोचं
 प्राप्तोऽस्मि ते विषयं दुर्निवर्त्यम् ।
 इच्छाम्यहं पुण्यकृतां समृद्धां-
 लोकान्द्रष्टुं यदि तेऽहं वरार्हः ॥ २०
 यानं समारोप्य तु मां स देवो
 वाहैर्युक्तं सुप्रभं भानुमत्तत् ।
 संदर्शयामास तदाऽऽत्मलोका-
 न्सर्वास्तथा पुण्यकृतां द्विजेन्द्र ॥ २१
 अपश्यं तत्र वेदमानि तैजसानि महात्मनाम् ।
 नानासंस्थानरूपाणि सर्वैरत्नमयानि च ॥ २२
 चन्द्रमण्डलशुभ्राणि किंकिणीजालवन्ति च ।
 अनेकशतभौमानि सान्तर्जलवनानि च ॥ २३

वैदूर्यार्कप्रकाशानि रूप्यरुक्ममयानि च ।
 तरुणादित्यवर्णानि स्थावराणि चराणि च ॥ २४
 भक्ष्यभोज्यमयाञ्जैलान्वासांसि शयनानि च ।
 सर्वकामफलांश्चैव वृक्षान्भवनसंस्थितान् ॥ २५
 नद्यो वीथ्यः सभा वाप्यो दीर्घिकाश्चैव सर्वशः ।
 घोषवन्ति च यानानि युक्तान्वथ सहस्रशः ॥ २६
 क्षीरस्रवा वै सरितो गिरींश्च
 सर्पिस्तथा विमलं चापि तोयम् ।
 वैवस्वतस्यानुमतांश्च देश-
 नदृष्टपूर्वान्सुवहूनपश्यम् ॥ २७
 सर्वान्दृष्ट्वा तदहं धर्मराज-
 मवोचं वै सर्वदेवं सहिष्णुम् ।
 क्षीरस्रैताः सर्पिषश्चैव नद्यः
 शश्वत्स्रोताः कस्य भोज्याः प्रवृत्ताः ॥ २८
 यमोऽब्रवीद्विद्वि भोज्यांस्त्वमेता-
 न्ये दातारः साधवो गोरसानाम् ।
 अन्ये लोकाः शाश्वता वीतशोकैः
 समाकीर्णा गोप्रदाने रतानाम् ॥ २९
 न त्वेतासां दानमात्रं प्रशस्तं
 पात्रं कालो गोविशेषो विधिश्च ।
 ज्ञात्वा देयं विप्र गवान्तरं हि
 दुःखं ज्ञातुं पावकादित्यभूतम् ॥ ३०
 स्वाध्यायवान्योऽतिमात्रं तपस्वी
 वैतानस्थो ब्राह्मणः पात्रमासाम् ।
 गोषु क्षान्तं गोशरण्यं कृतज्ञं
 वृत्तिग्लानं तादृशं पात्रमाहुः ॥ ३१
 कृच्छ्रोत्सृष्टाः पोषणाभ्यागताश्च
 द्वारैरेतैर्गोविशेषाः प्रशस्ताः ।
 अन्तर्जाताः सुक्रयज्ञानलब्धाः
 प्राणक्रीताः सोदकाः सोद्वहाश्च ॥ ३२
 तिस्रो रात्र्यस्त्वद्भिरुपोष्य भूमौ
 वृत्ता गावस्तर्पितेभ्यः प्रदेयाः ।

योजनेति छत्रवृतीयान्तं पदम् । योजनैः सहस्रशः संमितामि-
 ति शेषः ॥ १५ ॥ अनेकशतानि भौमानि उपर्युपरि भूमिसमूहा
 येषु तानि प्रासादमण्डलानि ॥ २३ ॥ गवामन्तरमन्योन्यता-
 अनु० २३

रतम्यं । अवह् ॥ ३० ॥ कृच्छ्रोत्सृष्टाः संकटात् निरोधात्
 मुक्ताः । पोषणार्थं दरिद्रागारादागताः । तादृशीनां पालनं
 प्रशस्ततरमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ त्र्यहमम्मात्राहारो भूमिशाथी

वत्सैः प्रीताः सुप्रजाः सोपचारा-
 रुयहं दत्त्वा गोरसैर्वर्तितव्यम् ॥ ३३
 दत्त्वा धेनुं सुव्रतां साधुदोहां
 कल्याणवत्सामपलायिनीं च ।
 यावन्ति रोमाणि भवन्ति तस्या-
 स्तावद्रर्षाण्यश्रुते स्वर्गलोकम् ॥ ३४
 तथाऽनङ्गाहं ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय
 दान्तं धुर्यं बलवन्तं युवानम् ।
 कुलानुजीव्यं वीर्यवन्तं बृहन्तं
 भुङ्क्ते लोकान्संमितान्धेनुदस्य ॥ ३५
 बृद्धे ग्लाने संभ्रमे वा महार्थे
 कृष्यर्थं वा हौम्यहेतोः प्रसूत्याम् ।
 गुर्वर्थं वा यज्ञसमाप्तये वा
 गां वै दातुं देशकालोऽविशिष्टः ॥ ३६
 नाचिकेत उवाच ।
 श्रुत्वा वैवस्वतवचस्तमहं पुनरब्रवम् ।
 अगोमी गोप्रदातृणां कथं लोकान्नि गच्छति ॥ ३७
 ततोऽब्रवीद्यमो धीमान्गोप्रदानं ततो गतिम् ।
 गोप्रदानानुकल्पात्तु गामृते सन्तु गोप्रदाः ॥ ३८
 अलाभे यो गवां दद्याद्भृतधेनुं यतव्रतः ।
 तस्यैता घृतवाहिन्यः क्षरन्ते वत्सला इव ॥ ३९
 घृतालाभे तु यो दद्यात्तिलधेनुं यतव्रतः ।
 स दुर्गात्तारितो धेन्वा क्षीरनद्यां प्रमोदते ॥ ४०
 तिलालाभे तु यो दद्याज्जलधेनुं यतव्रतः ।
 स कामप्रवहां शीतां नदीमेतामुपाश्रुते ॥ ४१
 एवमेतानि मे तत्र धर्मराजो न्यदर्शयत् ।
 दृष्ट्वा च परमं हर्षमवापमहमच्युत ॥ ४२
 निवेदये चाहमिमं प्रियं ते
 ऋतुर्महानल्पधनप्रचारः ।
 प्राप्तो मया तात स मत्प्रसूतः
 प्रपत्स्यते वेदविधिप्रवृत्तः ॥ ४३

भूत्वा चतुर्थे दिनमारभ्य त्र्यहमेकैकां गां दत्त्वा गोरसैर्वर्तितं
 कुर्यात् । एवं व्रतपूर्वकं गोत्रयं ददत उक्तं वक्ष्यमाणं च फलं
 भवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ बृद्धे ग्लाने रोगिणि पथ्याशनार्थं संभ्रमे
 दुर्भिक्षे । महार्थे यज्ञार्थं च । प्रसूत्यां पुत्रजन्मनि ॥ ३६ ॥

शापो ह्ययं भवतोऽनुग्रहाय
 प्राप्तो मया यत्र दृष्टो यमो वै ।
 दानव्युष्टिं तत्र दृष्ट्वा महात्म-
 न्निःसंदिग्धान्दानधर्माश्चरिष्ये ॥ ४४
 इदं च मामब्रवीद्धर्मराजः
 पुनः पुनः संप्रहृष्टो महर्षे ।
 दानेन यः प्रयतोऽभूत्सदैव
 विशेषतो गोप्रदानं च कुर्यात् ॥ ४५
 शुद्धो ह्यर्थो नावमन्यस्व धर्मा-
 न्पात्रे देयं देशकालोपपन्ने ।
 तस्माद्भावस्ते नित्यमेव प्रदेया
 माभूच्च ते संशयः कश्चिदत्र ॥ ४६
 एताः पुरा ह्यददन्नित्यमेव
 शान्तात्मानो दानपथे निविष्टाः ।
 तपांस्युग्राण्यप्रतिशङ्कमाना-
 स्ते वै दानं प्रददुश्चैव शक्त्या ॥ ४७
 काले च शक्त्या मत्सरं वर्जयित्वा
 शुद्धात्मानः श्रद्धिनः पुण्यशीलाः ।
 दत्त्वा गां वै लोकमसुं प्रपन्ना
 देदीप्यन्ते पुण्यशीलास्तु नाके ॥ ४८
 एतदानं न्यायलब्धं द्विजेभ्यः
 पात्रे दत्तं प्रापणीयं परीक्ष्य ।
 काम्याष्टम्यां वर्तितव्यं दशाहं
 रसैर्गवां शकृता प्रस्रवैर्वा ॥ ४९
 देवव्रती स्याद्दृषभप्रदानै-
 र्वेदावाप्तिर्गोयुगस्य प्रदाने ।
 तीर्थावाप्तिर्गोप्रयुक्तप्रदाने
 पापोत्सर्गः कपिलायाः प्रदाने ॥ ५०
 गामप्येकां कपिलां संप्रदाय
 न्यायोपेतां कलुषाद्विप्रमुच्येत् ।
 गवां रसात्परमं नास्ति किञ्चि-
 द्गवां प्रदानं सुमहद्ददन्ति ॥ ५१

कतुः गोदानरूपः ॥ ४३ ॥ प्रापणीयं गोः आहारादि । कामे
 इच्छापूर्णे साधुः काम्या या अष्टमी शुक्लकृष्णान्वतरा तस्यां
 ॥ ४९ ॥ गोप्रयुक्तं रथशकटादि ॥ ५० ॥

गावो लोकांस्तारयन्ति क्षरन्त्यो
गावश्चान्नं संजनयन्ति लोके ।
यस्तं जानन्न गवां हार्दमेति
स वै गन्ता निरयं पापचेताः ॥ ५२
यैस्तद्दत्तं गोसहस्रं शतं वा
दशार्धं वा दश वा साधुवत्सम् ।
अप्येका वै साधवे ब्राह्मणाय
सास्यामुष्मिन्पुण्यतीर्था नदी वै ॥ ५३
प्राप्त्या पुष्ट्या लोकसंरक्षणेन
गावस्तुल्याः सूर्यपादैः पृथिव्याम् ।
शब्दश्चैकः संनतिश्चोपभोगा-
स्तस्माद्गोदः सूर्य इवावभाति ॥ ५४

गुरुं शिष्यो वरयेद्गोप्रदाने
स वै गन्ता नियतं स्वर्गमेव ।
विधिज्ञानां सुमहान्धर्म एष
विधिं ह्याद्यं विधयः संविशन्ति ॥ ५५
इदं दानं न्यायलब्धं द्विजेभ्यः
पात्रे दत्त्वा प्रापयेथाः परीक्ष्य ।
त्वय्याशंसन्त्यमरा दानवाश्च
वयं चापि प्रसृते पुण्यशैले ॥ ५६
इत्युक्तोऽहं धर्मराजं द्विजर्षे
धर्मात्मानं शिरसाऽभिप्रणम्य ।
अनुज्ञातस्तेन वैवस्वतेन
प्रत्यागमं भगवत्पादमूलम् ॥ ५७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

युधिष्ठिरं प्रति भीष्मेण गोदानफलविशेषविषयकेन्द्रप्रश्नानुवादः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
उक्तं ते गोप्रदानं वै नाचिकेतमृषिं प्रति ।
माहात्म्यमपि चैवोक्तमुद्देशेन गवां प्रभो ॥ १
नृगेण च महद्दुःखमनुभूतं महात्मना ।
एकापराधादज्ञानात्पितामह महामते ॥ २
द्वारवत्यां यथा चासौ निविशन्त्यां समुद्धृतः ।
मोक्षहेतुरभूत्कृष्णस्तदप्यवधृतं मया ॥ ३
किं त्वस्ति मम संदेहो गवां लोकं प्रति प्रभो ।
तत्त्वतः श्रोतुमिच्छामि गोदा यत्र वसन्त्युत ॥४
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यथाऽपृच्छत्पद्मयोनिमेतदेव शतक्रतुः ॥ ५
शक्र उवाच ।
स्वर्लोकवासिनां लक्ष्मीमभिभूय स्वयाऽर्चिषा ।

गोलोकवासिनः पश्ये वदतां संशयोऽत्र मे ॥ ६
कीदृशा भगवँल्लोका गवां तद्ब्रूहि मेऽनघ ।
यानावसन्ति दातार एतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ७
कीदृशाः किंफलाः किंस्वित्परमस्तत्र को गुणः ।
कथं च पुरुषास्तत्र गच्छन्ति विगतज्वराः ॥ ८
कियत्कालं प्रदानस्य दाता च फलमश्नुते ।
कथं बहुविधं दानं स्यादल्पमपि वा कथम् ॥ ९
बहीनां कीदृशं दानमल्पानां वाऽपि कीदृशम् ।
अदत्त्वा गोप्रदाः सन्ति केन वा तच्च शंस मे १०
कथं वा बहुदाता स्यादल्पदात्रा समः प्रभो ।
अल्पप्रदाता बहुदः कथं स्वित्स्यादिहेश्वर ॥ ११
कीदृशी दक्षिणा चैव गोप्रदाने विशिष्यते ।
एतत्तथ्येन भगवन्मम शंसितुमर्हसि ॥ १२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

हार्दं हृत्स्थम् । भक्ष्यपानकण्डूयनादिकं कर्तुं न एति नाजु-
सरति ॥ ५२ ॥ विधिं गुर्वाधनपरम् । विधयो गोदानविधयः
॥ ५५ ॥ षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

एकापराधादज्ञानानृगस्तां दुर्गतिं गतः । इति ट. ध. पाठः
॥ २ ॥ सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

इन्द्रं प्रति ब्रह्मणा गोदानफलप्रशंसनम् ॥ १ ॥

पितामह उवाच ।

योऽयं प्रश्नस्त्वया पृष्टो गोप्रदानादिकारितः ।
 नान्यः प्रष्टास्ति लोकेऽस्मिंस्त्वत्तो न्यो हि शतक्रतो १
 सन्ति नानाविधा लोका यांस्त्वं शक्र न पश्यसि ।
 पश्यामि यानहं लोकानेकपत्न्यश्च याः स्त्रियः ॥२
 कर्मभिश्चापि सुशुभैः सुव्रता ऋपयस्तथा ।
 सशरीरा हि तान्यान्ति ब्राह्मणाः शुभवुद्भयः ॥३
 शरीरन्यासमोक्षेण मनसा निर्मलेन च ।
 स्वप्नभूतांश्च ताँल्लोकान्पश्यन्तीहापि सुव्रताः ॥४
 ते तु लोकाः सहस्राक्षं शृणु याद्गुणान्विताः ।
 न तत्र क्रमते कालो न जरा न च पावकः ॥५
 तथा नास्त्यशुभं किञ्चिन्न व्याधिस्तत्र न क्लमः ।
 यद्यच्च गावो मनसा तस्मिन्वाञ्छन्ति वासव ॥ ६
 तत्सर्वं प्रापयन्ति स्म मम प्रत्यक्षदर्शनात् ।
 कामगाः कामचारिण्यः कामात्कामांश्च भुञ्जते ॥७
 वाप्यः सरांसि सरितो विविधानि वनानि च ।
 गृहाणि पर्वताश्चैव यावद्द्रव्यं च किञ्चन ॥ ८
 मनोज्ञं सर्वभूतेभ्यस्तद्वनं तत्र दृश्यते ।
 ईदृशान्विद्धि ताँल्लोकान्नास्ति लोकस्तथाविधः ॥९
 तत्र सर्वसहाः क्षान्ता वत्सला गुरुवर्तिनः ।
 अहंकारैर्विरहिता यान्ति शक्र नरोत्तमाः ॥ १०

यः सर्वमांसानि न भक्षयीत

पुमान्सदा भावितो धर्मयुक्तः ।

मातापित्रोरर्चिता सत्ययुक्तः

शुश्रूषिता ब्राह्मणानामनिन्द्यः ॥ ११

अक्रोधनो गोषु तथा द्विजेषु

धर्मे रतो गुरुशुश्रूषकश्च ।

यावज्जीवं सत्यवृत्ते रतश्च

दाने रतो यः क्षमी चापराधे ॥ १२

मृदुर्दान्तो देवपरायणश्च

सर्वातिथिश्चापि यथा दयावान् ।

ईदृग्गुणो मानवस्तं प्रयाति

लोकं गवां शाश्वतं चाव्ययं च ॥ १३

न पारदारी पश्यति लोकमेतं

न वै गुरुघ्नो न मृषा संप्रलापी ।

सदापवादी ब्राह्मणेष्वात्तवैरो

दोषैरन्यैर्व्यश्च युक्तो दुरात्मा ॥ १४

न मित्रधुङ्कृतिकः कृतघ्नः

शठोऽनुजुर्धर्मविद्वेषकश्च ।

न ब्रह्महा मनसाऽपि प्रपश्ये-

द्रवां लोकं पुण्यकृतां निवासम् ॥ १५

एतत्ते सर्वमाख्यातं नैपुण्येन सुरेश्वर ।

गोप्रदानरतानां तु फलं शृणु शतक्रतो ॥ १६

दायाद्यलब्धैरर्थैर्यो गाः क्रीत्वा संप्रयच्छति ।

धर्माजितान्धनैः क्रीतान्स लोकानामुतेऽक्षयान् ॥

यो वै धूते धनं जित्वा गाः क्रीत्वा संप्रयच्छति ।

स दिव्यमयुतं शक्र वर्षाणां फलमश्नुते ॥ १८

दायाद्याद्याः स वै गावो न्यायपूर्वैरुपार्जिताः ।

प्रदद्यात्ताः प्रदातृणां संभवन्त्यपि च ध्रुवाः ॥१९

प्रतिगृह्य तु यो दद्याद्गाः संशुद्धेन चेतसा ।

तस्यापीहाक्षयाँल्लोकान्ध्रुवान्विद्धि शचीपते ॥२०

जन्मप्रभृति सत्यं च यो ब्रूयान्नियतेन्द्रियः ।

गुरुद्विजसहः क्षान्तस्तस्य गोभिः समा गतिः २१

न जातु ब्राह्मणो वाच्यो यदवाच्यं शचीपते ।

मनसा गोषु न दुह्येदोवृत्तिर्गोनुकम्पकः ॥ २२

सत्ये धर्मे च निरतस्तस्य शक्र फलं शृणु ।

गोसहस्रेण समिता तस्य धेनुर्भवत्युत ॥ २३

क्षत्रियस्य गुणैरेतैरन्वितस्य फलं शृणु ।

सप्तार्धशततुल्या गौर्भवतीति विनिश्चयः ॥ २४

शरीरस्य न्यासः समाधिकाले । मोक्षः मरणे ॥ ४ ॥
 नैकृतिको वक्त्रकः । शठः समर्थोऽपि दारिद्र्यभाषी ॥ १५ ॥

गुरुणां द्विजानां वापराधं सहते इति गुरुद्विजसहः ॥ २१ ॥
 गोवृत्तिरसंप्रहृपरः ॥ २२ ॥ सप्तार्धशतं पञ्चाशदधिकसप्तशतं

वैश्यस्यैते यदि गुणास्तस्य पञ्चशतं भवेत् ।
 शूद्रस्यापि विनीतस्य चतुर्भागफलं स्मृतम् ॥ २५
 एतच्चैनं योऽनुतिष्ठेत युक्तः
 सत्ये रतो गुरुशुश्रूषया च ।
 दक्षः क्षान्तो देवतार्थी प्रशान्तः
 शुचिर्बुद्धो धर्मशीलोऽनहंवाक् ॥ २६
 महत्फलं प्राप्यते सद्भिजाय
 दत्त्वा दोग्धीं विधिनाऽनेन धेनुम् ।
 नित्यं दद्यादेकभक्तः सदा च
 सत्ये स्थितो गुरुशुश्रूषिता च ॥ २७
 वेदाध्यायी गोषु यो भक्तिमांश्च
 नित्यं दत्त्वा योऽभिनन्देत गाश्च ।
 आजातितो यश्च गवां नमेत
 इदं फलं शक्र निबोध तस्य ॥ २८
 यत्स्यादिष्टा राजसूये फलं तु
 यत्स्यादिष्टा बहुना काञ्चनेन ।
 एतत्तुल्यं फलमप्याहुरग्न्यं
 सर्वे संन्तस्तृषयो ये च सिद्धाः ॥ २९
 योऽग्रं भक्तं किञ्चिदप्राश्य दद्या-
 द्गोभ्यो नित्यं गोत्रती सत्यवादी ।
 शान्तोऽलुब्धो गोसहस्रस्य पुण्यं
 संवत्सरेणामुयात्सत्यशीलः ॥ ३०
 यदकेभक्तमश्रीयाद्दद्यादेकं गवां च यत् ।
 दशवर्षाण्यनन्तानि गोत्रती गोनुकम्पकः ॥ ३१
 एकेनैव च भक्तेन यः क्रीत्वा गां प्रयच्छति ।
 यावन्ति तस्या रोमाणि संभवन्ति शतक्रतो ॥ ३२
 तावच्छतानां स गवां फलमाप्नोति शाश्वतम् ।
 ब्राह्मणस्य फलं हीदं क्षत्रियस्य तु वै शृणु ॥ ३३
 पञ्चवार्षिकमेवं तु क्षत्रियस्य फलं स्मृतम् ।
 ततोऽर्धेन तु वैश्यस्य शूद्रो वैश्यार्धतः स्मृतः ॥ ३४
 यश्चात्मविक्रयं कृत्वा गाः क्रीत्वा संप्रयच्छति ।
 यावत्संदर्शयेद्गां वै स तावत्फलमश्नुते ॥ ३५

रोम्णि रोम्णि महाभाग लोकाश्चास्वाक्षयाः स्मृताः
 संग्रामेष्वर्जयित्वा तु यो वै गाः संप्रयच्छति ।
 आत्मविक्रयतुल्यास्ताः शाश्वता विद्धि कौशिका ।
 अभावे यो गवां दद्यात्तिलधेनुं यतव्रतः ।
 दुर्गात्स तारितो धेन्वा क्षीरनद्यां प्रमोदते ॥ ३७
 न त्वेवासां दानमात्रं प्रशस्तं
 पात्रं कालो गोविशेषो विधिश्च ।
 कालज्ञानं विप्रगवान्तरं हि
 दुःखं ज्ञातुं पावकादित्यभूतम् ॥ ३८
 स्वाध्यायाढ्यं शुद्धयोनिं प्रशान्तं
 वैतानस्यं पापभीरुं बहुज्ञम् ।
 गोषु क्षान्तं नातितीक्ष्णं शरण्यं
 वृत्तिग्लानं तादृशं पात्रमाहुः ॥ ३९
 वृत्तिग्लाने सीदति चातिमात्रं
 तुष्यर्थं वा होम्यहेतोः प्रसूतेः ।
 गुर्वर्थं वा बालसंष्ट्रये वा
 धेनुं दद्याद्देशकाले विशिष्टे ॥ ४०
 अन्तर्जाताः सक्रयज्ञानलब्धाः
 प्राणैः क्रीतास्तेजसा यौतकाश्च ।
 कृच्छ्रोत्सृष्टाः पोषणाभ्यागताश्च
 द्वारैरेतैर्गोविशेषाः प्रशस्ताः ॥ ४१
 वलान्विताः शीलवयोपपन्नाः
 सर्वाः प्रशंसन्ति सुगन्धवत्यः ।
 यथा हि गङ्गा सरितां वरिष्ठा
 तथाऽर्जुनीनां कपिला वरिष्ठा ॥ ४२
 तिस्रो रात्रीस्त्वद्भिरुपोष्य भूमौ
 तृप्ता गावस्तर्पितेभ्यः प्रदेयाः ।
 वत्सैः पुष्टैः क्षीरपैः सुप्रचारा-
 रुयहं दत्त्वा गोरसैर्वर्तितव्यम् ॥ ४३
 दत्त्वा धेनुं सुव्रतां साधुदोहां
 कल्याणवत्सामपलायिनीं च ।

॥ २४ ॥ दशवर्षाणि च फलं वाजपेयस्य विन्दतीति ध. पाठः ॥ ३१ ॥ यावन्ति तस्य प्रोक्तानि दिवसानि शत-
 क्रतो इति ध. पाठः ॥ ३२ ॥ संदर्शयेत्पश्येत । यावद्ब्रह्माण्डे

गोजातीयमस्ति तावत्तत्र वसेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ अलाभे यो
 गवामिति ध. पाठः ॥ ३७ ॥ अन्तर्जाताः सुक्रयज्ञानलब्धाः
 प्राणक्रीताः सोदकाः सोद्ग्रहश्चेति ध. पाठः ॥ ४१ ॥ अर्जुनीनां

यावन्ति रोमाणि भवन्ति तस्या- स्तावन्ति वर्षाणि भवन्त्यमुत्र ॥ ४४	मृत्युकाले सहस्राक्ष यां वृत्तिमनुकाङ्क्षते ॥ ४७
तथाऽनद्वाहं ब्राह्मणाय प्रदाय धुर्यं युवानं बलिनं विनीतम् ।	लोकान्बहुविधान्दिव्यान्यचास्य हृदि वर्तते ।
हलस्य वोढारमनन्तवीर्यं प्राप्नोति लोकान्दशधेनुदस्य ॥ ४५	तत्सर्वं समवाप्नोति कर्मणैतेन मानवः ॥ ४८
कान्ताराद्ब्राह्मणाग्नाश्च यः परित्राति कौशिक ।	गोभिश्च समनुज्ञातः सर्वत्र च महीयते ।
क्षेमेण स विमुच्येत तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ४६	यस्स्वेतेनैव कल्पेन गां वनेष्वनुगच्छति ॥ ४९
अश्वमेधकृतोस्तुल्यं फलं भवति शाश्वतम् ।	तृणगोमयपर्णाशी निस्पृहो नियतः शुचिः ।
	अकामं तेन वस्तव्यं मुदितेन शतक्रतो ॥ ५०
	मम लोके वसति स लोके वा यत्र चेच्छति ॥ ५१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति ब्रह्मणा इन्द्रायोक्तगोविक्रयापहारफलानुवादः ॥ १ ॥ तथा सुवर्णस्य गोदाने दक्षिणात्वप्रशंसना-
नुवादः ॥ २ ॥

इन्द्र उवाच । जानन्यो गामपहरेद्विक्रीयाच्चार्यकारणात् । एतद्विज्ञातुमिच्छामि कानु तस्य गतिर्भवेत् ॥ १	सुवर्णं दक्षिणां कृत्वा तावद्विगुणमुच्यते ॥ ८
पितामह उवाच । भक्तार्थं विक्रयार्थं वा येऽपहारं हि कुर्वते । दानार्थं ब्राह्मणार्थाय तत्रेदं श्रूयतां फलम् ॥ २	सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा । सुवर्णं पावनं शक्र पावनानां परं स्मृतम् ॥ ९
विक्रयार्थं हि यो हिंस्याद्भक्षयेद्वा निरङ्कुशः । घातयानं हि पुरुषं येऽनुमन्येयुरर्थिनः ॥ ३	कुलानां पावनं प्राहुर्जातरूपं शतक्रतो । एषा मे दक्षिणा प्रोक्ता समासेन महाद्युते ॥ १०
घातकः खादको वाऽपि तथा यश्चानुमन्यते । यावन्ति तस्या रोमाणि तावद्वर्षाणि मज्जति ॥ ४	भीष्म उवाच । एतत्पितामहेनोक्तमिन्द्राय भरतर्षभ ।
ये दोषा यादृशाश्चैव द्विजयज्ञोपघातके । विक्रये चापहारे च ते दोषा वै स्मृता गवाम् ५	इन्द्रो दशरथायाह रामायाह पिता तथा ॥ ११
अपहृत्य तु यो गां वै ब्राह्मणाय प्रयच्छति । यावद्दाने फलं तस्यास्तावन्निरयमृच्छति ॥ ६	राघवोपि प्रियभ्रात्रे लक्ष्मणाय यशस्विने । ऋषिभ्यो लक्ष्मणेनोक्तमरण्ये वसता प्रभो ॥ १२
सुवर्णं दक्षिणामाहुर्गोप्रदाने महाद्युते । सुवर्णं परमित्युक्तं दक्षिणार्थमसंशयम् ॥ ७	पारम्पर्यागतं चेदमृषयः संशितव्रताः । दुर्धरं धारयामासु राजानश्चैव धार्मिकाः ॥ १३
गोप्रदानाचारयते सप्त पूर्वास्तथाऽपरान् ।	उपाध्यायेन गदितं मम चेदं युधिष्ठिर ॥ १४
	य इदं ब्राह्मणो नित्यं वदेद्ब्राह्मणसंसदि । यज्ञेषु गोप्रदानेषु द्वयोरपि समागमे ॥ १५
	तस्य लोकाः किलाक्षय्या दैवतैः सह नित्यदा । इति ब्रह्मा स भगवानुवाच परमेश्वरः ॥ १६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

गवाम् ॥ ४२ ॥ कुलस्य कर्तारमनन्तवीर्यमिति ध. पाठः
॥ ४५ ॥ अष्टोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

विक्रयार्थं यो नियुङ्क्ते इति शेषः ॥ ३ ॥ सुवर्णं प्राहुरित्यज्ञा-
जातरूपमिति ध. पाठः ॥ १० ॥ नवाधिकशततमोऽध्यायः १०९

दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति सत्यदमादिप्रशंसनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

विस्रम्भितोऽहं भवता धर्मान्प्रवदता विभो ।
 प्रवक्ष्यामि तु संदेहं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
 व्रतानां किं फलं प्रोक्तं कीदृशं वा महाद्युते ।
 नियमानां फलं किं च स्वधीतस्य च किं फलम् ॥ २
 दमस्येह फलं किं च वेदानां धारणे च किम् ।
 अध्यापने फलं किं च सर्वमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३
 अप्रतिग्राहके किं च फलं लोके पितामह ।
 तस्य किंच फलं दृष्टं श्रुतं यस्तु प्रयच्छति ॥ ४
 स्वकर्मनिरतानां च शूराणां चापि किं फलम् ।
 सत्ये च किं फलं प्रोक्तं ब्रह्मचर्ये च किं फलम् ॥ ५
 पितृशुश्रूषणे किंच मातृशुश्रूषणे तथा ।
 आचार्यगुरुशुश्रूषा खनुक्रोशानुकम्पने ॥ ६
 एतत्सर्वमशेषेण पितामह यथातथम् ।
 वेत्तुमिच्छामि धर्मज्ञ परं कौतूहलं हि मे ॥ ७
 भीष्म उवाच ।
 यो व्रतं वै यथोद्दिष्टं तथा संप्रतिषद्यते ।
 अखण्डं सम्यगारभ्य तस्य लोकाः सनातनाः ८
 नियमानां फलं राजन्प्रत्यक्षमिह दृश्यते ।
 नियमानां क्रतूनां च त्वयाऽवाप्तमिदं फलम् ॥ ९
 स्वधीतस्यापि च फलं दृश्यतेऽमुत्र चेह च ।
 इह लोकेऽर्थवान्नित्यं ब्रह्मलोके च मोदते ॥ १०
 दमस्य तु फलं राजञ्शृणु त्वं विस्तरेण मे ।
 दान्ताः सर्वत्र सुखिनो दान्ताः सर्वत्र निर्वृताः ।
 यत्रेच्छागामिनो दान्ताः सर्वशत्रुनिषूदनाः ॥ ११
 प्रार्थयन्ति च यद्दान्ता लभन्ते तन्न संशयः ।
 युज्यन्ते सर्वकामैर्हि दान्ताः सर्वत्र पाण्डव ॥ १२
 स्वर्गे यथा प्रमोदन्ते तपसा विक्रमेण च ।
 दानैर्यज्ञैश्च विविधैस्तथा दान्ताः क्षमान्विताः १३
 दानाद्दमो विशिष्टो हि ददत्किंचिद्विजातये ।

दाता कुप्यति नो दान्तस्तस्माद्दानात्परंदमः ॥ १४
 यस्तु दद्यादकुप्यन्हि तस्य लोकाः सनातनाः ।
 क्रोधो हन्ति हि यद्दानं तस्माद्दानाद्दरो दमः ॥ १५
 अदृश्यानि महाराज स्थानान्ययुतशो दिवि ।
 ऋषीणां सर्वलोकेषु यानि ते यान्ति देवताः १६
 दमेन यानि नृपते गच्छन्ति परमर्षयः ।
 कामयाना महत्स्थानं तस्माद्दानात्परं दमः ॥ १७
 'विद्यादानाद्दरं नास्ति वेदविद्या महाफलाः ।'
 अध्यापकः परिक्लेशादक्षयं फलमश्नुते ॥ १८
 विधिवत्पावकं हुत्वा ब्रह्मलोके नराधिप ।
 अधीत्यापि हि यो वेदान्यायविद्यः प्रयच्छति ।
 गुरुकर्मप्रशंसी तु सोपि स्वर्गे महीयते ॥ १९
 क्षत्रियोऽध्ययने युक्तो यजने दानकर्मणि ।
 युद्धे यश्च परित्राता सोपि स्वर्गे महीयते ॥ २०
 वैश्यः स्वकर्मनिरतः प्रदानाल्लभते महत् ।
 शूद्रः स्वकर्मनिरतः स्वर्गं शुश्रूषयाऽऽर्च्छति ॥ २१
 शूरा बहुविधाः प्रोक्तास्तेषामर्थास्तु मे शृणु ।
 शूरान्वयानां निर्दिष्टं फलं शूरस्य चैव हि ॥ २२
 यज्ञशूरा दमे शूराः सत्यशूरास्तथा परे ।
 युद्धशूरास्तथैवोक्ता दानशूराश्च मानवाः ॥ २३
 'बुद्धिशूरास्तथैवान्ये क्षमाशूरास्तथा परे ।'
 साङ्ख्यशूराश्च बहवो योगशूरास्तथा परे ।
 अरण्ये गृहवासे च त्यागे शूरास्तथा परे ॥ २४
 आर्जवे च तथा शूराः शमे वर्तन्ति मानवाः ।
 तैस्तैश्च नियमैः शूरा बहवः सन्ति चापरे ।
 वेदाध्ययनशूराश्च शूराश्चाध्यापने रताः ॥ २५
 गुरुशुश्रूषया शूराः पितृशुश्रूषया परे ।
 मातृशुश्रूषया शूरा भैक्ष्यशूरास्तथा परे ॥ २६
 अरण्ये गृहवासे च शूराश्चातिथिपूजने ।
 सर्वे यान्ति पराल्लोकान्स्वकर्मफलनिर्जितान् ॥ २७

धारणं सर्ववेदानां सर्वतीर्थावगाहनम् ।
 सत्यं च ब्रुवतो नित्यं समं वा स्यान्नवा समम् ॥२८
 अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
 अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥ २९
 सत्येन सूर्यस्तपति सत्येनाग्निः प्रदीप्यते ।
 सत्येन मरुतो वान्ति सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥ ३०
 सत्येन देवाः प्रीयन्ते पितरो ब्राह्मणास्तथा ।
 सत्यमाहुः परो धर्मस्तस्मात्सत्यं न लोपयेत् ॥३१
 मुनयः सत्यनिरता मुनयः सत्यविक्रमाः ।
 मुनयः सत्यशपथास्तस्मात्सत्यं विशिष्यते ॥ ३२
 सत्यवन्तः सत्यलोके मोदन्ते भरतर्षभ ।
 दमः सत्यफलावाप्तिरुक्ता सर्वात्मना मया ॥३३
 असंशयं विनीतात्मा स वै स्वर्गं महीयते ।
 ब्रह्मचर्यस्य च गुणं शृणु त्वं वसुधाधिप ॥ ३४

आजन्ममरणाद्यस्तु ब्रह्मचारी भवेदिह ।
 न तस्य किञ्चिदप्राप्यमिति विद्धि नराधिप ॥ ३५
 बह्व्यः कोट्यस्तृषीणां तु ब्रह्मलोके वसन्त्युत ।
 सत्ये रतानां सततं दान्तानामूर्ध्वरेतसाम् ॥ ३६
 ब्रह्मचर्यं दहेद्राजन्सर्वपापान्युपासितम् ।
 ब्राह्मणेन विशेषेण ब्राह्मणो ह्यग्निरुच्यते ॥ ३७
 प्रत्यक्षं हि तथा ब्रह्मणो तपस्त्रिषु ।
 विभेति हि यथा शक्रो ब्रह्मचारिप्रधर्षितः ॥३८
 तद्ब्रह्मचर्यस्य फलमृषीणामिह दृश्यते ।
 मातापित्रोः पूजने यो धर्मस्तमपि मे शृणु ॥ ३९
 शुश्रूषते यः पितरं न चासूयेत्कदाचन ।
 मातरं भ्रातरं वाऽपि गुरुमाचार्यमेव च ॥ ४०
 तस्य राजन्फलं विद्धि स्वर्लोके स्थानमर्चितम् ।
 न च पश्येत नरकं गुरुशुश्रूषयाऽऽत्मवान् ॥४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति गोदानविधिफलादिकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 विधिं गवां परं श्रोतुमिच्छामि नृप तत्त्वतः ।
 येन ताञ्छाश्वताँल्लोकानर्थिनां प्राप्नुयादिह ॥ १
 भीष्म उवाच ।
 न गोदानात्परं किञ्चिद्विद्यते वसुधाधिप ।
 गौर्हि न्यायागता दत्ता सद्यस्तारयते कुलम् ॥२
 सतामर्थे सम्यगुत्पादितो यः
 स वै ह्यस्यः सम्यगाभ्यः प्रजाभ्यः ।
 तस्मात्पूर्वं ह्यादिकालप्रवृत्तं
 गोदानार्थं शृणु राजन्विधिं मे ॥ ३
 पुरा गोष्ठे निलीनासु गोषु संदिग्धदर्शिना ।
 मांधात्रा प्रकृतं प्रशं बृहस्पतिरभाषत ॥ ४
 द्विजानामभ्य सत्कृत्य प्रोक्तं कालमुपोष्य च ।

गोदानार्थं प्रयुञ्जीत रोहिणीं नियतव्रतः ॥ ५
 आह्वानं च प्रयुञ्जीत समङ्गे बहुलेति च ।
 प्रविश्य च गवां मध्यमिमां श्रुतिमुदाहरेत् ॥ ६
 गौर्मे माता वृषभः पिता मे
 दिवं गर्भं जगती मे प्रतिष्ठा ।
 प्रपद्येवं शर्वरीमुष्य गोषु
 पुनर्वाणीमुत्सृजेद्रोप्रदाने ॥ ७
 स तामेकां निशां गोभिः समसख्यः समव्रतः ।
 ऐकात्म्यगमनात्सद्यः कलुषाद्विप्रमुच्यते ॥ ८
 उत्सृष्टवृषवत्सा हि प्रदेया सूर्यदर्शने ।
 त्रिदिवं प्रतिपत्तव्यमर्थवादाशिषस्तव ॥ ९
 ऊर्जस्विन्य ऊर्जमेधाश्च यज्ञे
 गर्भोऽमृतस्य जगतश्च प्रतिष्ठा ।

यो विधिस्तदितः । सम्यगिज्याः प्रजाभ्य इति थ. ध. पाठः ॥ ३ ॥ द्विजातिमत्सत्कृत्य श्वः कालमभिवेद्य चेति झ. पाठः । रोहिणीं लोहितवर्णाम् ॥ ५ ॥ समसंख्यो गा अनिवारयन् । समव्रतः भूतलशाशिवत्वंशाद्यनिवारकत्वादिगुणयुक्तः ॥ ८ ॥

उत्सृष्टः वृषवत्सो यथा सार्धं सा उत्सृष्टवृषवत्सा । त्वया प्रदेया त्रिदिवं च प्रतिपत्तव्यं गन्तव्यम् । अर्थवादमन्त्रोक्ता आशिषश्च तव भविष्यन्तीति योज्यम् ॥ ९ ॥ आशिषमेवाह ऊर्जस्विन्य इति । बलवत्य उत्साहवत्यो वा ऊर्जस्विन्यः । ऊर्जमेधा उपग-

क्षिते रोहः प्रवहः शश्वदेव
 प्राजापत्याः सर्वमित्यर्थवादाः ॥ १०
 गावो ममैनः प्रणुदन्तु सौर्या-
 स्तथा सौम्याः स्वर्गयानाय सन्तु ।
 आत्मानं मे मातृवच्चाश्रयन्तु
 तथाऽनुक्ताः सन्तु सर्वाशिषो मे ॥ ११
 शोषोत्सर्गे कर्मभिर्देहमोक्षे
 सरस्वत्यः श्रेयसे संप्रवृत्ताः ।
 यूयं नित्यं सर्वपुण्योपवाह्यां
 दिशध्वं मे गतिमिष्टां प्रसन्नाः ॥ १२
 या वै यूयं सोऽहमद्यैव भावो
 युष्मान्दत्त्वा चाहमात्मप्रदाता ।
 मनश्च्युता मन एवोपपन्नाः
 संधुक्षध्वं सौम्यरूपाय्यदेहाः ॥ १३
 दानस्याग्रे पूर्वमेतद्वदेत
 गवां दाता विधिवत्पूर्वदृष्टम् ।
 प्रतिब्रूयाच्छेषमर्धद्विजातिः
 प्रतिगृह्णन्वै गोप्रदाने विधिज्ञः ॥ १४
 गां ददानीति वक्तव्यमर्धमुत्सृज्य सुव्रतः ।
 ऊढव्या भरितव्या च वैष्णवीति च चोदयेत् ॥ १५
 नाम संकीर्तयेत्तस्या यथासंख्योत्तरं स वै ।
 फलं षट्त्रिंशदष्टौ च सहस्राणि च विंशतिः ॥ १६
 एवमेतान्गुणान्विद्याद्रवादीनां यथाक्रमम् ।
 गोप्रदाता समामोति समस्तानष्टमे क्रमे ॥ १७
 गोदः शीली निर्भयश्चार्धदाता
 न स्याद्दुःखी वसुदाता च कामम् ।

उपस्योढा भारते यश्च विद्वा-
 न्विख्यातास्ते वैष्णवाश्चन्द्रलोकाः ॥ १८
 गा वै दत्त्वा गोव्रती स्यान्निरात्रं
 निशां चैकां संवसेतेह ताभिः ।
 काम्याष्टम्यां वर्तितव्यं त्रिरात्रं
 रसैर्वा गोः शकृता प्रस्रवैर्वा ॥ १९
 देवव्रती स्याद्गुणभ्रदाने
 वेदावाप्तिर्गोयुगस्य प्रदाने ।
 तथा गवां विधिमासाद्य यज्वा
 लोकानय्यान्विन्दते गोविधिज्ञः ॥ २०
 कामान्सर्वान्पार्थिवानेकसंस्था-
 न्यो वै दद्यात्कामदुघां च धेनुम् ।
 सम्यक्ताः स्युर्हव्यकव्यौघवत्य-
 स्तासामुक्ष्णां ज्यायसां संप्रदानम् ॥ २१
 न चाशिष्यायाव्रतायोपकुर्या-
 न्नाश्रद्धानाय न वक्रबुद्धये ।
 गुह्यो ह्ययं सर्वलोकस्य धर्मो
 नेमं धर्मं यत्र तत्र प्रजल्पेत् ॥ २२
 सन्ति लोके श्रद्धाना मनुष्याः
 सन्ति क्षुद्रा राक्षसमानुषेषु ।
 एषामेतद्दीयमानं ह्यनिष्टं
 ये नास्तिक्यं चाश्रयन्तेऽल्पपुण्याः ॥ २३
 बार्हस्पत्यं वाक्यमेतन्निश्चय
 ये राजानो गोप्रदानानि दत्त्वा ।
 लोकान्प्राप्ताः पुण्यशीलाः प्रवृत्ता-
 स्तान्मे राजन्कीर्त्यमानान्निबोध ॥ २४

तप्रज्ञाः । यज्ञे अमृतस्य तत्साधनस्य हविषो गर्भं इव गर्भः क्षेत्र-
 भूताः । क्षितेः ऐश्वर्यस्य रोहः । शश्वत् शश्वतः क्षितेः प्रवहः
 प्रवाहरूपाश्च । प्राजापत्यः सर्वविद्याप्रवाद इति थ. ध. पाठः
 ॥ १० ॥ अनुक्ताः मन्त्रद्वयेन उक्ता आशिषो मे सन्तु । आम्ना-
 तायामनधीताः श्रयन्तु इति थ. पाठः ॥ ११ ॥ शोषोत्सर्गे
 क्षयरोगोपतापापनये क्षयरोगादिनिवृत्तौ देहमोक्षे च कर्मभिः
 पञ्चगव्यादिभिः सेविताः सत्यः सरस्वत्यो नद्य इव श्रेयसे
 संप्रवृत्ताः ॥ १२ ॥ मनश्च्युताः दातुर्ममत्वाभिमानाश्च्युताः ।
 मनएव उपपन्नाः मदीयममतास्पदीभूताः । संधुक्षध्वं दातारं
 मां च इष्टैर्मौगैः प्रकाशयध्वम् ॥ १३ ॥ गवादीनां गोप्रति-
 अनु० २४

निधीनां एव तत्फलम् । प्रत्यक्षगोदाने गोप्रतिग्रहीतुर्यद्दं
 गच्छन्त्या अष्टमे पदे भवन्ति किमु तद्गृहगमनादिष्विति
 भावः । गुणान्वृद्धान्भावनीयं यथाक्रममिति थ. ध. पाठः ।
 शीली शीलवान् अर्धदाता निर्भय इति संबन्धः । उषस्यं प्रातः-
 स्नानादिकर्म ऊढं प्राप्तं यैः । भारते विद्वान् भारतवेत्ता । वै-
 ण्णवाः विष्णुभक्ताः । चन्द्रवत् लोक आलोक्यो येषां एवं
 विख्याताः कथिताः ॥ १८ ॥ एकसंस्थान् एकीकृतान् ।
 तासां ताभ्योऽधिकमिति शेषः । उक्ष्णां वृषभागाम् ॥ २१ ॥
 उपकुर्यात् एतत्कथनेन ॥ २२ ॥ एकादशाधिकशततमोऽ-
 ध्यायः ॥ १११ ॥

उशीनरो विश्वगन्धो नृगश्च
भगीरथो विश्रुतो यौवनाश्वः ।
मांधाता वै मुचुकुन्दश्च राजा
भूरिद्युम्नो नैषधः सोमकश्च ॥ २५
पुरूरवा भरतश्चक्रवर्ती
यस्यान्ववाये भरताः सर्व एव ।
तथा वीरो दाशरथिश्च रामो
ये चाप्यन्ये विश्रुताः कीर्तिमन्तः ॥ २६
तथा राजा पृथुकर्मा दिलीपो
दिवं प्राप्तो गोप्रदानैर्विधिज्ञः ।
यज्ञैर्दानैस्तपसा राजधर्मै-
र्मांधाताऽभूद्रोप्रदानैश्च युक्तः ॥ २७
तस्मात्पार्थ त्वमपीमां मयोक्तां
वाहस्पतीं भारतीं धारयस्व ।

द्विजाध्येभ्यः संप्रयच्छस्व प्रीतो
गाः पुण्या वै प्राप्य राज्यं कुरुणाम् ॥ २८
वैशंपायन उवाच ।
तथा सर्वं कृतवान्धर्मराजो
भीष्मेणोक्तो विधिवद्गोप्रदाने ।
स मांधातुर्वेद देवोपदिष्टं
सम्यग्धर्मं धारयामास राजा ॥ २९
इति नृप सततं गवां प्रदाने
यवशकलान्सह गोमयैः पिवानः ।
क्षितितलशयनः शिखी यतात्मा
वृष इव राजवृषस्तदा बभूव ॥ ३०
नरपतिरभवत्सदैव ताभ्यः
प्रयतमनास्त्वभिसंस्तुवंश्च गा वै ।
नृपतिधुरि च गामयुक्त भूप-
स्तुरगवरैरगमच्च यत्र तत्र ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति गोसामान्योत्पत्तिप्रकारकथनपूर्वकं कपिलोत्पत्तिप्रकारकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
ततो युधिष्ठिरो राजा भूयः शान्तनवं नृपम् ।
गोदानविस्तरं धीमान्प्रच्छ विनयान्वितः ॥ १
गोप्रदानगुणान्सम्यक् पुनर्मे ब्रूहि भारत ।
न हि तृप्याम्यहं वीर शृण्वानोऽमृतमीदृशम् ॥ २
इत्युक्तो धर्मराजेन तदा शान्तनवो नृपः ।
सम्यग्गाह गुणांस्तस्मै गोप्रदानस्य केवलान् ॥ ३
भीष्म उवाच ।
वत्सलां गुणसंपन्नां तरुणीं वस्त्रसंयुताम् ।
दत्त्वेदृशीं गां विप्राय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४
असुर्या नाम ते लोका गां दत्त्वा तान्न गच्छति ५
पीतोदकां जग्धृणां नष्टक्षीरां निरिन्द्रियाम् ।
जरारोगोपसंपन्नां जीर्णां वापीमिवाजलाम् ।
दत्त्वा तमः प्रविशति द्विजं क्लेशेन योजयेत् ॥ ६

रुष्टा दुष्टा व्याधिता दुर्बला वा
नो दातव्या याश्च मूल्यैरदत्तैः ।
क्लेशैर्विप्रं योऽफलैः संयुनक्ति
तस्याऽवीर्याश्चाफलाश्चैव लोकाः ॥ ७
बलान्विताः शीलवीर्योपपन्नाः
सर्वे प्रशंसन्ति सुगन्धवत्यः ।
यथा हि गङ्गा सरितां वरिष्ठा
तथाऽर्जुनीनां कपिला वरिष्ठा ॥ ८
युधिष्ठिर उवाच ।
कस्मात्समाने बहुलाप्रदाने
सद्भिः प्रशस्तं कपिलाप्रदानम् ।
विशेषमिच्छामि महाप्रभावं
श्रोतुं समर्थोऽसि भवान्प्रवक्तुम् ॥ ९

अनन्ता नाम ते लोका गां दत्त्वा यत्र गच्छतीति थ. ध.

पाठः ॥ ५ ॥ पीतोदकां त्यक्तृणामिति थ. ध. पाठः ॥ ६ ॥

भीष्म उवाच ।

वृद्धानां वृवतां श्रुत्वा कपिलानामथोद्भवम् ।
 वक्ष्यामि तदशेषेण रोहिण्यो निर्मिता यथा ॥ १०
 प्रजाः सृजेति चादिष्टः पूर्वं दक्षः स्वयंभुवा ।
 नासृजद्वृत्तिमेवाग्रे प्रजानां हितकाम्यथा ॥ ११
 यथा ह्यमृतमाश्रित्य वर्तयन्ति दिवोकसः ।
 तथा वृत्तिं समाश्रित्य वर्तयन्ति प्रजा विभो ॥ १२
 अचरेभ्यश्च भूतेभ्यश्चराः श्रेष्ठास्ततो नराः ।
 ब्राह्मणाश्च ततः श्रेष्ठास्तेषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ॥ १३
 यज्ञैराप्यायते सोमः स च गोषु प्रतिष्ठितः ।
 ताभ्यो देवाः प्रमोदन्ते प्रजानां वृत्तिरासु च १४
 ततः प्रजासु सृष्टासु दक्षाद्यैः क्षुधिताः प्रजाः ।
 प्रजापतिमुपाधावन्विनिश्चित्य चतुर्मुखम् ॥ १५
 प्रजातान्येव भूतानि प्राक्रोशन्वृत्तिकाङ्क्षया ।
 वृत्तिदं चान्वपद्यन्त वृषिताः पितृमातृवत् ॥ १६
 इतीदं मनसा गत्वा प्रजासर्गार्थमात्मनः ।
 प्रजापतिर्बलाधानममृतं प्रापिवत्तदा ।
 शंसतस्तस्य वृत्तिं तु गन्धात्सुरभिरुत्थिता ॥ १७
 मुखजा साऽसृजद्वातुः सुरभिलोकमातरम् ।
 दर्शनीयरसं वृत्तिं सुरभिं मुखजां सुताम् ॥ १८
 साऽसृजत्सौरभेयीस्तु सुरभिलोकमातृकाः ।
 सुवर्णवर्णाः कपिलाः प्रजानां वृत्तिधेनवः ॥ १९
 तासाममृतवृत्तीनां क्षरन्तीनां समन्ततः ।
 बभूवामृतजः फेनः स्रवन्तीनामिवोर्मिजः ॥ २०
 स वत्समुखविभ्रष्टो भवस्य भुवि तिष्ठतः ।
 शिरस्यवापतत्क्रुद्धः स तदैक्षत च प्रभुः ।
 ललाटप्रभवेणाक्षणा रोहिणीं प्रदहन्निव ॥ २१
 तचेजस्तु ततो रौद्रं कपिलां गां विशांपते ।
 नानावर्णत्वमनयन्मेघानिव दिवाकरः ॥ २२
 यास्तु तस्मादपक्रम्य सोममेवाभिसंश्रिताः ।
 यथोत्पन्नाः स्ववर्णस्था न नीताश्चान्यवर्णतां २३
 अथ क्रुद्धं महादेवं प्रजापतिरभाषत ।

असृजद्वृत्तिमेवाग्र इति झ. पाठः ॥ ११ ॥ स्रवन्तीनां नदीनां
 ॥ २० ॥ ता ह्येता नान्यवर्णगा इति ट. थ. ध. पाठः ॥ २३ ॥
 न सुवर्णं घृतं दधीति थ. पाठः ॥ २६ ॥ सुवर्णकांस्योपदुहा-

अमृतेनावसिक्तस्त्वं नोच्छिष्टं विद्यते गवाम् २४
 यथा ह्यमृतमादाय सोमो विष्यन्दते पुनः ।
 तथा क्षीरं क्षरन्त्येता रोहिण्योऽमृतसंभवाः ॥ २५
 न दुष्यत्यनिलो नाग्निर्न सुवर्णं न चोदधिः ।
 नामृतेनामृतं पीतं न वत्सैर्दुष्यते पयः ॥ २६
 इमाँल्लोकान्भरिष्यन्ति हविषा प्रस्रवेण च ।
 आसामैश्वर्यमिच्छन्ति सर्वेऽमृतमयं शुभम् ॥ २७
 वृषभं च ददौ तस्मै भगवाँल्लोकभावनः ।
 प्रसादयामास मनस्तेन रुद्रस्य भारत ॥ २८
 प्रीतश्चापि महादेवश्चकार वृषभं तदा ।
 ध्वजं च वाहनं चैव तस्मात्स वृषभध्वजः ॥ २९
 ततो देवैर्महादेवस्तदा पशुपतिः कृतः ।
 ईश्वरः स गवां मध्ये वृषभाङ्कः प्रकीर्तितः ॥ ३०
 एवमन्यग्रवर्णानां कपिलानां महौजसाम् ।
 प्रदाने प्रथमः कल्पः सर्वासामेव कीर्तितः ॥ ३१
 लोकज्येष्ठा लोकवृत्तिप्रवृत्ता
 रुद्रोद्भूताः सोमविष्यन्दभूताः ।
 सौम्याः पुण्याः कामदाः प्राणदाश्च
 गा वै दत्त्वा सर्वकामप्रदः स्यात् ॥ ३२
 इदं गवां प्रभवविधानमुत्तमं
 पठन्सदा शुचिरपि मङ्गलप्रियः ।
 विमुच्यते कलिकल्पेण मानवः
 प्रियान्मुतान्धनपशुमाप्नुयात्सदा ॥ ३३
 हव्यं कव्यं तर्पणं शान्तिकर्म
 यानं वासो वृद्धवालस्य तुष्टिः ।
 एतान्सर्वान्गोप्रदाने गुणान्वै
 दाता राजन्नाप्नुयाद्द्वै सदैव ॥ ३४
 वैशंपायन उवाच ।
 पितामहस्याथ निशम्य वाक्यं
 राजा सह भ्रातृभिराजमीढः ।
 सुवर्णवर्णानडुहस्तथा गाः
 पार्थो ददौ ब्राह्मणसत्तमेभ्यः ॥ ३५

स्ततो गा इति थ. पाठः ॥ ३५ ॥ द्वादशाधिकशततमो-
 ऽध्यायः ॥ ११२ ॥

तथैव तेभ्योपि ददौ द्विजेभ्यो
गवां सहस्राणि शतानि चैव ।

यज्ञान्समुद्दिश्य च दक्षिणार्थं
लोकांस्विजेतुं परमां च कीर्तिम् ॥ ३६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति गोमहिमप्रतिपादकवसिष्ठसौदाससंवादानुवादः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ततो भीष्मः पुनर्धर्मसुतं नृपम् ।
जनमेजयभूपाल उवाचेदं सहेतुकम् ॥ १
एतस्मिन्नेव काले तु वसिष्ठमृषिसत्तमम् ।
इक्ष्वाकुवंशजो राजा सौदासो वदतां वरः ॥ २
सर्वलोकचरं सिद्धं ब्रह्मकोशं सनातनम् ।
पुरोहितमभिप्रष्टुमभिव्राद्योपचक्रमे ॥ ३
त्रैलोक्ये भगवन्किंस्वित्पवित्रं कथ्यतेऽनघ ।
यत्कीर्तयन्सदा मर्त्यः प्राप्नुयात्पुण्यमुत्तमम् ॥ ४
भीष्म उवाच ।
तस्मै प्रोवाच वचनं प्रणताय हितं तदा ।
गवामुपनिषद्विद्यां नमस्कृत्य गवां शुचिः ॥ ५
गावः सुरभिगन्धिन्यस्तथा गुग्गुलुगन्धयः ।
गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्त्ययनं महत् ॥ ६
गावो भूतं च भव्यं च गावः पुष्टिः सनातनी ।
गावो लक्ष्म्यास्तथा मूलं गोषु दत्तं न नश्यति ॥ ७
अन्नं हि परमं गावो देवानां परमं हविः ।
स्वाहाकारवषट्कारौ गोषु नित्यं प्रतिष्ठितौ ॥ ८
गावो यज्ञस्य हि फलं गोषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ।
गावो भविष्यं भूतं च गोषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ॥ ९
सायं प्रातश्च सततं होमकाले महाद्युते ।
गावो ददति वै हौम्यमृषिभ्यः पुरुषर्षभ ॥ १०
यानि कानि च दुर्गाणि दुष्कृतानि कृतानि च ।
तरन्ति चैव पाप्मानं धेनुं ये ददति प्रभो ॥ ११
एकां च दशगुर्दद्यादश दद्याच्च गोशती ।

शतं शहस्रगुर्दद्यात्सर्वे तुल्यफला हि ते ॥ १२
अनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः ।
समृद्धो यश्च कीनाशो नार्धमर्हन्ति ते त्रयः ॥ १३
कपिलां ये प्रयच्छन्ति सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतासुभौ लोकौ जयन्ति ते ॥ १४
युवानमिन्द्रियोपेतं शतेन सहयूथपम् ।
गवेन्द्रं ब्राह्मणेन्द्राय भूरिशङ्गमलंकृतम् ॥ १५
वृषभं ये प्रयच्छन्ति श्रोत्रियाय परंतप ।
ऐश्वर्यं तेऽधिगच्छन्ति जायमानाः पुनःपुनः ॥ १६
नाकीर्तयित्वा गाः सुप्यात्तासां संस्मृत्य चोत्पतेत्
सायं प्रातर्नमस्येच्च गास्ततः पुष्टिमाप्नुयात् ॥ १७
गवां मूत्रपुरीषस्य नोद्विजेत कथंचन ।
न चासां मांसमश्नीयाद्गवां पुष्टिं तथाऽऽप्नुयात् ॥ १८
गाश्च संकीर्तयन्नित्यं नावमन्येत तास्तथा ।
अनिष्टं स्वप्नमालक्ष्य गां नरः संप्रकीर्तयेत् ॥ १९
गोमयेन सदा स्नायाद्गोकरीषे च संविशेत् ।
श्लोष्ममूत्रपुरीषाणि प्रतिघातं च वर्जयेत् ॥ २०
साद्रं चर्मणि भुञ्जीत निरीक्षेद्द्वारुणीं दिशम् ।
वाग्यतः सर्पिषा भूमौ गवां व्युष्टिं सदाऽऽश्रुते ॥ २१
घृतेन जुहुयादग्निं घृतेन स्वस्ति वाचयेत् ।
घृतं दद्याद्दृतं प्राशेद्गवां व्युष्टिं सदाऽऽश्रुते ॥ २२
गोमत्या विद्यया धेनुं तिलानामभिमन्त्र्य यः ।
सर्वरत्नमयीं दद्यान्न स शोचेत्कृताकृते ॥ २३
गावो मामुपतिष्ठन्तु हेमशृङ्गयः पयोमुचः ।
सुरभ्यः सौरभेय्यश्च सरितः सागरं यथा ॥ २४

कीनाशः कर्षकः कृपणो वा । अर्थं पूजाम् ॥ १३ ॥
सौम्ये चर्मणीति ध. पाठः ॥ २१ ॥ गोमाँ अग्नेविमाँ अश्वीति

मन्त्रो गोमती ॥ २३ ॥ त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः
॥ ११३ ॥

गा वै पश्याम्यहं नित्यं गावः पश्यन्तु मां सदा ।
गावोस्साकं वयं तासां यतो गावस्ततो वयम् २५

एवं रात्रौ दिवा चापि समेषु विषमेषु च ।
महाभयेषु च नरः कीर्तयन्मुच्यते भयात् ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति गावां चिरचीर्णतपःप्रसादिताच्चतुर्मुखाह्लोकश्रेष्ठयपाविन्द्यादिवरलाभकथनम् ॥ १ ॥ तथा गो-
विशेषदानस्य फलविशेषकथनम् ॥ २ ॥

वसिष्ठ उवाच ।

शतं वर्षसहस्राणां तपस्तप्तं सुदुष्करम् ।
गोभिः पूर्वं विसृष्टाभिर्गच्छेम श्रेष्ठतामिति ॥ १
लोकेऽस्मिन्दक्षिणानां च सर्वासां वयमुत्तमाः ।
भवेम न च लिप्येम दोषेणेति परंतप ॥ २
अस्मत्पुरीषस्नानेन जनः पूयेत सर्वदा ।
शकृता च पवित्रार्थं कुर्वीरन्देवमानुषाः ॥ ३
तथा सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
प्रदातारश्च लोकान्नो गच्छेयुरिति मानद ॥ ४
ताभ्यो वरं ददौ ब्रह्मा तपसोऽन्ते स्वयं प्रभुः ।
एवं भवत्विति विभुर्लोकान्स्तारयतेति च ॥ ५
उत्तस्थुः सिद्धकामास्ता भूतभव्यस्य मातरः ।
तपसोऽन्ते महाराज गावो लोकपरायणाः ॥ ६
तस्माद्गावो महाभागाः पवित्रं परमुच्यते ।
तथैव सर्वभूतानां समतिष्ठन्त मूर्धनि ॥ ७
समानवत्सां कपिलां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतां ब्रह्मलोके महीयते ॥ ८
लोहितां तुल्यवत्सां तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतां सूर्यलोके महीयते ॥ ९
समानवत्सां शबलां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतां सोमलोके महीयते ॥ १०
समानवत्सां श्वेतां तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतामिन्द्रलोके महीयते ॥ ११
समानवत्सां कृष्णां तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतामग्निलोके महीयते ॥ १२

गच्छामः शङ्कितामितीति क. ध. पाठः ॥ १ ॥ दतिकण्ठां
प्रलम्बगलकम्बलाम् । शितिकण्ठामलंकृतामिति क. ध. ध.

समानवत्सां धूम्रां तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतां याम्यलोके महीयते ॥ १३
अपां फेनसवर्णां तु सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
प्रदाय वस्त्रसंवीतां वारुणं लोकमाप्नुते ॥ १४
वातरेणुसवर्णां तु सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
प्रदाय वस्त्रसंवीतां वायुलोके महीयते ॥ १५
हिरण्यवर्णां पिङ्गाक्षीं सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
प्रदाय वस्त्रसंवीतां कौबेरं लोकमश्नुते ॥ १६
पलालधूम्रवर्णां तु सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
प्रदाय वस्त्रसंवीतां पितृलोके महीयते ॥ १७
सवत्सां पीवरीं दत्त्वा दतिकण्ठामलंकृताम् ।
वैश्वदेवमसंबाधं स्थानं श्रेष्ठं प्रपद्यते ॥ १८
समानवत्सां गौरीं तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतां वसूनां लोकमाप्नुयात् ॥ १९
पाण्डुकम्बलवर्णाभां सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
प्रदाय वस्त्रसंवीतां साध्यानां लोकमाप्नुते ॥ २०
वैराटपृष्ठमुक्षाणं सर्वरत्नैरलंकृतम् ।
प्रददन्मरुतां लोकान्स राजन्प्रतिपद्यते ॥ २१
वत्सोपपन्नां नीलां गां सर्वरत्नसमन्विताम् ।
गन्धर्वाप्सरसां लोकान्दत्त्वा प्राप्नोति मानवः ॥ २२
दतिकण्ठमनङ्गाहं सर्वरत्नैरलंकृतम् ।
दत्त्वा प्रजापतेर्लोकान्विशोकः प्रतिपद्यते ॥ २३
गोप्रदानरतो याति भिक्ष्वा जलदसंचयान् ।
विमानेनार्कवर्णेन दिवि राजन्विराजता ॥ २४

पाठः ॥ १८ ॥ वैराटं दृष्टं पृष्ठं यस्य । वैतानस्थितमुक्षाणमिति
क. ध. पाठः ॥ २१ ॥ चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

तं चोरुवेपाः सुश्रोण्यः सहस्रं वारयोषितः ।
 रमयन्ति नरश्रेष्ठं गोप्रदानरतं नरम् ॥ २५
 वीणानां बल्लकीनां च नूपुराणां च शिञ्जितैः ।
 हासैश्च हरिणाक्षीणां सुप्तः सुप्रतिबोध्यते ॥ २६

यावन्ति रोमाणि भवन्ति धेन्वा-
 स्तावन्ति वर्षाणि महीयते सः ।
 स्वर्गच्युतश्चापि ततो नृलोके
 कुले प्रसूतो विपुले विशोकः ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति गोदानफलप्रशंसनपूर्वकं वसिष्ठवचनान्नोमहिमावगमेन तद्वातुः सौदासस्य पुण्यलोकप्राप्तिकथ-
 नम् ॥ १ ॥

वसिष्ठ उवाच ।

घृतक्षीरप्रदा गावो घृतयोन्वो घृतोद्भवाः ।
 घृतनद्यो घृतावर्तास्ता मे सन्तु सदा गृहे ॥ १
 घृतं मे हृदये नित्यं घृतं नाभ्यां प्रतिष्ठितम् ।
 घृतं सर्वेषु गात्रेषु घृतं मे मनसि स्थितम् ॥ २
 गावो ममाग्रतो नित्यं गावः पृष्ठत एव च ।
 गावो मे सर्वतश्चैव गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥ ३
 इत्याचम्य जपेत्सायं प्रातश्च पुरुषः सदा ।
 यदद्वा कुरुते पापं तस्मात्स परिमुच्यते ॥ ४
 प्रासादा यत्र सौवर्णा वसोर्धाराश्च कामदाः ।
 गन्धर्वाप्सरसो यत्र तत्र यान्ति सहस्रदाः ॥ ५
 नवनीतपङ्काः क्षीरोदा दधिशैवलसंकुलाः ।
 बहन्ति यत्र वै नद्यस्तत्र यान्ति सहस्रदाः ॥ ६
 गवां शतसहस्रं तु यः प्रच्छेद्यथाविधि ।
 परां वृद्धिमवाप्याथ स्वर्गलोके महीयते ॥ ७
 दश चोभयतः प्रेत्य मातापित्रोः पितामहान् ।
 दधाति सुकृताँल्लोकान्पुनाति च कुलं नरः ॥ ८

धेन्वाः प्रमाणेन समप्रमाणां

धेनुं तिलानामपि च प्रदाय ।

पानीयवापीः स यमस्य लोके

न यातनां कांचिदुपैति तत्र ॥ ९

पवित्रमर्थं जगतः प्रतिष्ठा

दिवौकसां मातरोऽथाप्रमेयाः ।

अन्वालभेदक्षिणतो ब्रजेच

दद्याच्च पात्रे प्रसमीक्ष्य कालम् ॥ १०

धेनुं सवत्सां कपिलां भूरिशृङ्गां

कांस्योपदोहां वसनोत्तरीयाम् ।

प्रदाय तां गाहति दुर्विगाह्यां

याम्यां सभां वीतभयो मनुष्यः ॥ ११

सुरूपा बहुरूपाश्च विश्वरूपाश्च मातरः ।

गावो मामुपतिष्ठन्तामिति नित्यं प्रकीर्तयेत् ॥ १२

नातः पुण्यतरं दानं नातः पुण्यतरं फलम् ।

नातो विशिष्टं लोकेषु भूतं भवितुमर्हति ॥ १३

त्वचा लोम्नाऽथ शृङ्गां वाः क्षीरेण मेदसा ।

यज्ञं वहति संभूय किमस्यभ्यधिकं ततः ॥ १४

यया सर्वमिदं व्याप्तं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।

तां धेनुं शिरसा वन्दे भूतभव्यस्य मातरम् ॥ १५

गुणवचनसमुच्चयैकदेशो

नृवर मयैष गवां प्रकीर्तितस्ते ।

न च परमिह दानमस्ति गोभ्यो

भवति न चापि परायणं ततोऽन्यत् ॥ १६

भीष्म उवाच ।

वरमिदमिति भूमिपो विचिन्त्य

प्रवरमृषेर्वचनं ततो महात्मा ।

व्यसृजत नियतात्मवान्द्विजेभ्यः

सुबहु च गोधनमाप्तवांश्च लोकान् ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति गवां तपःप्रसन्नाद्ब्रह्मणः शृङ्गप्रात्यादिकथनम् ॥ १ ॥ तथा गोदानप्राप्त्यपुण्यलोकवर्णनम् ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

पवित्राणां पवित्रं यच्छ्रेष्ठं लोके च यद्भवेत् ।
पावनं परमं चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।

गावो महार्थाः पुण्याश्च तारयन्ति च मानवान् ।
धारयन्ति प्रजाश्रेमा हविषा पयसा तथा ॥ २
न हि पुण्यतमं किञ्चिद्गोभ्यो भरतसत्तम ।

एताः पुण्याः पवित्राश्च त्रिषु लोकेषु सत्तमाः ३
देवानामुपरिष्ठाच्च गावः प्रतिवसन्ति वै ।

दत्त्वा चैतास्तारयते यान्ति स्वर्गं मनीषिणः ॥४
मान्धाता यौवनाश्च ययातिर्नहुपस्तथा ।

गा वै ददन्तः सततं सहस्रशतसंमिताः ॥ ५
गताः परमकं स्थानं देवैरपि सुदुर्लभम् ।

अपि चात्र पुरावृत्तं कथयिष्यामि तेऽनघ ॥ ६
ऋषीणामुत्तमं धीमान्कृष्णद्वैपायनं शुक्रः ।

अभिवाद्याहिकं कृत्वा शुचिः प्रयतमानसः ॥ ७
पितरं परिपप्रच्छ दृष्टलोकपरावरम् ।

को यज्ञः सर्वयज्ञानां वरिष्ठोऽभ्युपलक्ष्यते ॥ ८
किञ्च कृत्वा परं स्थानं प्राप्नुवन्ति मनीषिणः ।

केन देवाः पवित्रेण स्वर्गमश्नन्ति वा विभो ॥ ९
किञ्च यज्ञस्य यज्ञत्वं क च यज्ञः प्रतिष्ठितः ।

दानानामुत्तमं किञ्च किञ्च सत्रमितः परम् ।
पवित्राणां पवित्रं च यत्तद्ब्रूहि महामुने ॥ १०
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं व्यासः परमधर्मवित् ।

पुत्रायाकथयत्सर्वं तत्त्वेन भरतर्षभ ॥ ११
गावः प्रतिष्ठा भूतानां तथा गावः परायणम् ।

गावः पुण्याः पवित्राश्च गोधनं पावनं तथा ॥१२
पूर्वमासन्नशृङ्गा वै गाव इत्यनुशुश्रुम ।

शृङ्गार्थं समुपासन्त ताः किल प्रभ्रुमव्ययम् ॥१३
ततो ब्रह्मा तु गाः सत्रमुपविष्टाः समीक्ष्य ह ।

अशृङ्गा इत्यखुरा इत्यस्याप्युपलक्षणम् ॥ १३ ॥ गाः प्राय-
मुपविष्टा इति ब्र. पाठः ॥ १४ ॥ गनाः वृक्षाः । पत्ररथाः

ईप्सितं प्रददौ ताभ्यो गोभ्यः प्रत्येकशः प्रभुः ॥
तासां शृङ्गाप्यजायन्त यस्या यादृञ्जनोगतम् ।

नानावर्णाः शृङ्गवन्त्यस्ता व्यरोचन्त पुत्रक ॥१५
ब्रह्मणा वरदत्तास्ता हव्यकव्यप्रदाः शुभाः ।

पुण्याः पवित्राः सुभगा दिव्यसंस्थानलक्षणाः ॥१६
गावस्तेजो महदिव्यं गवां दानं प्रशस्यते ।

ये चैताः संप्रयच्छन्ति साधवो वीतमत्सराः ॥१७
ते वै सुकृतिनः प्रोक्ताः सर्वदानप्रदाश्च ते ।

गवां लोकं तथा पुण्यमामुवन्ति च तेऽनघ ॥१८
यत्र वृक्षा मधुफला दिव्यपुष्पफलोपगाः ।

पुष्पाणि च सुगन्धीनि दिव्यानि द्विजसत्तम ॥१९
सर्वा मणिमयी भूमिः सर्वकाञ्चनवालुकाः ।

सर्वर्तुसुखसंस्पर्शा निष्पङ्का निरजाः शुभाः ॥२०
रक्तोत्पलवनैश्चैव मणिखण्डैर्हिरण्यैः ।

तरुणादित्यसंकाशैर्भान्ति तत्र जलाशयाः ॥ २१
महार्हमणिपत्रैश्च काञ्चनप्रभकेसरैः ।

नीलोत्पलविमिश्रैश्च सरोभिर्बहुपङ्कजैः ॥ २२
करवीरवनैः फुल्लैः सहस्रावर्तसंवृतैः ।

संतानकवनैः फुल्लैर्वृक्षैश्च समलंकृताः ॥ २३
निर्मलाभिश्च मुक्ताभिर्मणिभिश्च महाप्रभैः ।

उद्भूतपुलिनास्तत्र जातरूपैश्च निम्नगाः ॥ २४
सर्वरत्नमयैश्चित्रैरवगाढा द्रुमोत्तमैः ।

जातरूपमयैश्चान्यैर्हुताशनसमप्रभैः ॥ २५
सौवर्णा गिरयस्तत्र मणिरत्नशिलोच्चयाः ।

सर्वरत्नमयैर्भान्ति शृङ्गैश्चारुभिर्बृहत्तैः ॥ २६
नित्यपुष्पफलास्तत्र नगाः पत्ररथाकुलाः ।

दिव्यगन्धरसैः पुष्पैः फलैश्च भरतर्षभ ॥ २७
रमन्ते पुण्यकर्माणस्तत्र नित्यं युधिष्ठिर ।

सर्वकामसमृद्धानां निःशोका गतमन्यवः ॥ २८
विमानेषु विचित्रेषु रमणीयेषु भारत ।

पक्षिणः ॥ २७ ॥

मोदन्ते पुण्यकर्माणो विहरन्तो यशस्विनः ॥२९॥
 उपक्रीडन्ति तान्नाजञ्जुभाश्चाप्सरसां गणाः ।
 एतान्लोकानवाप्नोति गां दत्त्वा वै युधिष्ठिर ॥ ३०॥
 यासामधिपतिः पूषा मारुतो बलवान्बले ।
 ऐश्वर्ये वरुणो राजा ता मां पान्तु युगन्धराः ॥३१॥
 सुरूपा बहुरूपाश्च विश्वरूपाश्च मातरः ।
 प्राजापत्या इति ब्रह्मञ्जपेन्नित्यं यतव्रतः ॥ ३२॥
 गाश्च शुश्रूषते यश्च समन्वेति च सर्वशः ।
 तस्मै तुष्टाः प्रयच्छन्ति वरानपि सुदुर्लभान् ॥३३॥
 द्रुहोन्न मनसा वाऽपि गोषु ता हि सुखप्रदाः ।
 अर्चयेत सदा चैव नमस्कारैश्च पूजयेत् ॥ ३४॥
 दान्तः प्रीतमना नित्यं गवां व्युष्टिं तथाऽश्रुते ।
 त्र्यहमुष्णं पिबेन्मूत्रं त्र्यहमुष्णं पिबेत्पयः ॥ ३५॥
 गवामुष्णं पयः पीत्वा त्र्यहमुष्णं घृतं पिबेत् ।
 त्र्यहमुष्णं घृतं पीत्वा वायुभक्षो भवेत्त्र्यहम् ॥ ३६॥
 येन देवाः पवित्रेण भुञ्जते लोकमुत्तमम् ।
 यत्पवित्रं पवित्राणां तद्धृतं शिरसा वहेत् ॥ ३७॥
 घृतेन जुहुयादग्निं घृतेन स्वस्ति वाचयेत् ।
 घृतं प्राशेद्धृतं दद्याद्गवां पुष्टिं तथाऽश्रुते ॥ ३८॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति गोलोकस्य ब्रह्मलोकादप्युपरितनत्वे ब्रह्मणो वरदानस्य कारणत्वकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

सुराणामसुराणां च भूतानां च पितामह ।
 प्रभुः स्रष्टा च भगवान्मुनिभिः स्तूयते भुवि ॥ १॥
 तस्योपरि कथं ह्येष गोलोकः स्थानतां गतः ।
 संशयो मे महानेष तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ २॥
 भीष्म उवाच ।
 मनोवाग्बुद्धयस्तावदेकस्थाः कुरुसत्तम ।
 ततो मे शृणु कार्त्तर्येण गोमहाभाग्यमुत्तमम् ॥ ३॥

निर्हृतैः गोमयनिर्गतैः ॥ ३९ ॥ गोमतीं गोमत्या ऋचा
 प्रकाशितमर्थं वरं लभते ॥ ४४ ॥ षोडशाधिकशततमो-

निर्हृतैश्च यवैर्गोभिर्मांसं प्रश्रितयावकः ।
 ब्रह्महत्यासमं पापं सर्वमेतेन शुध्यते ॥ ३९॥
 पराभवार्थं दैत्यानां देवैः शौचमिदं कृतम् ।
 ते देवत्वमपि प्राप्ताः संसिद्धाश्च महाबलाः ॥ ४०॥
 गावः पवित्राः पुण्याश्च पावनं परमं महत् ।
 ताश्च दत्त्वा द्विजातिभ्यो नरः स्वर्गमुपाश्रुते ॥४१॥
 गवां मध्ये शुचिर्भूत्वा गोमतीं मनसा जपेत् ।
 पूताभिरद्भिराचम्य शुचिर्भवति निर्मलः ॥ ४२॥
 अग्निमध्ये गवां मध्ये ब्राह्मणानां च संसदि ।
 विद्यावेदव्रतस्नाता ब्राह्मणाः पुण्यकर्मिणः ॥ ४३॥
 अध्यापयेरञ्जिष्यान्वै गोमतीं यज्ञसंमिताम् ।
 त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा गोमतीं लभते वरम् ॥ ४४॥
 पुत्रकामश्च लभते पुत्रं धनमथापि वा ।
 पतिकामा च भर्तारं सर्वकामांश्च मानवः ॥ ४५॥
 गावस्तुष्टाः प्रयच्छन्ति सेविता वै न संशयः ।
 एवमेतां महाभागा यज्ञियाः सर्वकामदाः ।
 रोहिण्य इति जानीहि नैताभ्यो विद्यते परम् ॥४६॥
 इत्युक्तः स महातेजाः शुक्रः पित्रा महात्मना ।
 पूजयामास तां नित्यं तस्माच्चमपि पूजय ॥ ४७॥

पुण्यं यशस्यमायुष्यं तथा स्वस्त्ययनं महत् ।
 कीर्तिर्विहरतां लोके गवां यो गोषु भक्तिमान् ॥४॥
 श्रूयते हि पुराणेषु महर्षीणां महात्मनाम् ।
 संस्थाने सर्वलोकानां देवानां चापि संभवे ॥ ५॥
 देवतार्थेऽमृतार्थे च यज्ञार्थे चैव भारत ।
 सुरभिर्नाम विख्याता रोहिणी कामरूपिणी ॥ ६॥
 संकल्प्य मनसा पूर्वं रोहिणी ह्यमृतात्मना ।
 घोरं तपः समास्थाय निर्मिता विश्वकर्मणा ॥ ७॥

ऽध्यायः ॥ ११६ ॥

मनोवाग्बुद्धयः मनोवाग्बुद्धीरेकस्थाः कुरु ॥ ३ ॥

* एतदाद्येकादशाध्याया दाक्षिणात्यकोशेष्वेव दृश्यन्ते ।

पुरुषं चासृजद्भ्यस्तेजसा तपसा च ह ।
 देदीप्यमानं वपुषा समिद्धमिव पावकम् ॥ ८
 सोऽपश्यदिष्टरूपां तां सुरभिं रोहिणीं तदा ।
 दृष्ट्वैव चातिविमनाः सोऽभवत्काममोहितः ॥ ९
 तं कामार्तमथो ज्ञात्वा स्वयंभूर्लोकभावनः ।
 माऽऽर्तो भव तथा चैष भगवानभ्यभाषत ॥ १०
 ततः स भगवांस्तत्र मार्ताण्ड इति विश्रुतः ।
 चकार नाम तं दृष्ट्वा तस्यार्तीभावमुत्तमम् ॥ ११
 सोऽददाद्भगवांस्तस्मै मार्ताण्डाय महात्मने ।
 सुरूपां सुरभिं कन्यां तपस्तेजोमयीं शुभाम् ॥ १२
 यथा मयैष चोद्भूतस्त्वं चैवैषा च रोहिणी ।
 मैथुनं गतवन्तौ च तथा चोत्पत्स्यति प्रजा ॥ १३
 प्रजा भविष्यते पुण्या पवित्रं परमं च वाम् ।
 न चाप्यगम्यागमनाद्दोषं प्राप्स्यसि कर्हिचित् १४
 त्वत्प्रजासंभवं क्षीरं भविष्यति परं हविः ।
 यज्ञेषु चाज्यभागानां त्वत्प्रजामूलजो विधिः १५
 प्रजाशुश्रूषवश्चैव ये भविष्यन्ति रोहिणि ।
 तव तेनैव पुण्येन गोलोकं यान्तु मानवाः ॥ १६

इदं पवित्रं परममृषभं नाम कर्हिचित् ।
 यद्वै ज्ञात्वा द्विजा लोके मोक्ष्यन्ते योनिसंकरात् १७
 एतत्क्रियाः प्रवर्तन्ते मन्त्रब्राह्मणसंस्कृताः ।
 देवतानां पितृणां च हव्यकव्यपुरोगमाः ॥ १८
 तत एतेन पुण्येन प्रजास्तव तु रोहिणि ।
 ऊर्ध्वं ममापि लोकस्य वत्स्यन्ते निरुपद्रवाः ॥ १९
 भद्रं तेभ्यश्च भद्रं ते ये प्रजासु भवन्ति वै ।
 युगंधराश्च ते पुत्राः सन्तु लोकस्य धारणे ॥ २०
 यान्यान्कामयसे लोकांस्तौल्लोकाननुयास्यसि ।
 सर्वदेवगणाश्चैव तव यास्यन्ति पुत्रताम् ।
 तव स्तनसमुद्भूतं पिबन्तोऽमृतमुत्तमम् ॥ २१
 एवमेतान्वरान्सर्वानगृह्णात्सुरभिस्तदा ।
 भुवतः सर्वलोकेशान्निर्घृतिं चागमत्पराम् ॥ २२
 सृष्ट्वा प्रजाश्च विपुला लोकसंधारणाय वै ।
 ब्रह्मणा समनुज्ञाता सुरभिर्लोकमाविशत् ॥ २३
 एवं वरप्रदानेन स्वयंभोरेव भारत ।
 उपरिष्ठाद्गवां लोकः प्रोक्तस्ते सर्वमादितः ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति विस्तरेण गवोत्पत्तिप्रकारकथनम् ॥ १ ॥

‘युधिष्ठिर उवाच ।
 सुरभेः काः प्रजाः पूर्वं मार्ताण्डादभवन्पुरा ।
 एतन्मे शंस तत्त्वेन गोषु मे प्रीयते मनः ॥ १
 भीष्म उवाच ।
 शृणु नामानि दिव्यानि गोमातृणां विशेषतः ।
 याभिर्व्याप्तास्त्रयो लोकाः कल्याणीभिर्जनाधिपा ॥ २
 सुरभ्यः प्रथमोद्भूता याश्च स्युः प्रथमाः प्रजाः ।
 मयोच्यमानाः शृणु ताः प्राप्स्यसे विपुलं यशः ॥ ३
 तद्वा तपो घोरतपाः सुरभिर्दीप्ततेजसः ।
 सुषावैकादश सुतान्द्रा ये च्छन्दसि स्तुताः ॥ ४
 अजैकपादहिर्बुध्न्यस्यम्बकश्च महायशाः ।

वृषाकपिश्च शंभुश्च कपाली रैवतस्तथा ॥ ५
 हरश्च बहुरूपश्च उग्र उग्रोऽथ वीर्यवान् ।
 तस्य चैवात्मजः श्रीमान्विश्वरूपो महायशाः ॥ ६
 एकादशैते कथिता रुद्रास्ते नाम नामतः ।
 महात्मानो महायोगास्तेजोयुक्ता महाबलाः ॥ ७
 एते वरिष्ठजन्मानो देवानां ब्रह्मवादिनाम् ।
 विप्राणां प्रकृतिर्लोके एत एव हि विश्रुताः ॥ ८
 एत एकादश प्रोक्ता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ।
 शतं त्वेतत्समाख्यातं शतरुद्रं महात्मनाम् ॥ ९
 सुषुवे प्रथमां कन्यां सुरभिः पृथिवीं तदा ।
 विश्वकामदुघा धेनुर्या धारयति देहिनः ॥ १०

आर्तो मा भवेत्स्वभ्यभाषत ॥ १० ॥

अनु० २५

सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

सुतं गोब्राह्मणं राजन्नेकमित्यभिधीयते ।
 गोब्राह्मणस्य जननी सुरभिः परिकीर्त्यते ॥ ११
 सृष्ट्वा तु प्रथमं रुद्रान्वरदानुद्रसंभवान् ।
 पश्चात्प्रभुं ग्रहपतिं सुषुवे लोकसंमतम् ॥ १२
 सोमराजानममृतं यज्ञसर्वस्वमुत्तमम् ।
 ओषधीनां रसानां च देवानां जीवितस्य च ॥ १३
 ततः श्रियं च मेधां च कीर्तिं देवीं सरस्वतीम् ।
 चतस्रः सुषुवे कन्या योगेषु नियताः स्थिताः ॥ १४
 एताः सृष्ट्वा प्रजा एषा सुरभिः कामरूपिणी ।
 सुषुवे परमं भूयो दिव्या गोमातरः शुभाः ॥ १५
 पुण्यां मायां मधुश्च्योतां शिवां शीघ्रां सरिद्वराम् ।
 हिरण्यवर्णां सुभगां गव्यां पृथ्वीं कुथावतीम् ॥ १६
 अङ्गावतीं घृतवतीं दधिक्षीरपयोवतीम् ।
 अमोघां सुरसां सत्यां रेवतीं मारुतीं रसाम् ॥ १७
 अजां च सिकतां चैव शुद्धधूमामधारिणीम् ।
 जीवां प्राणवतीं धन्यां शुद्धां धेनुं धनावहाम् ॥ १८
 इन्द्रामृद्धिं च शान्तिं च शान्तपापां सरिद्वराम् ।
 चत्वारिंशत्तिमेकां च धन्यास्ता दिवि पूजिताः १९
 भूयो जज्ञे सुरभ्याश्च श्रीमांश्चन्द्रांशुसप्रभः ।

वृषो दक्ष इति ख्यातः कण्ठे मणितलप्रभः ॥ २०
 स्रग्वी ककुब्जान्द्युतिमान्मृणालसदृशप्रभः ।
 सुरभ्यनुमते दत्तो ध्वजो माहेश्वरस्तु सः ॥ २१
 सुरभ्यः कामरूपिण्यो गावः पुण्यार्थमुत्कटाः ।
 आदित्येभ्यो वसुभ्यश्च विश्वेभ्यश्च ददौ वरान् २२
 सुरभिस्तु तपस्तप्त्वा सुषुवे गास्ततः पुनः ।
 या दत्ता लोकपालानामिन्द्रादीनां युधिष्ठिरा ॥ २३
 सुष्टुतां कपिलां चैव रोहिणीं च यशस्विनीम् ।
 सर्वकामदुघां चैव मरुतां कामरूपिणीम् ॥ २४
 गावो मृष्टदुघा ह्येतास्ताश्चतस्रोऽत्र संस्तुताः ।
 यासां भूत्वा पुरा वत्साः पिवन्त्यमृतमुत्तमम् ॥ २५
 सुष्टुतां देवराजाय वासवाय महात्मने ।
 कपिलां धर्मराजाय वरुणाय च रोहिणीम् ॥ २६
 सर्वकामदुघां धेनुं राज्ञे वैश्रवणाय च ।
 इत्येता लोकमहिता विश्रुताः सुरभेः प्रजाः ॥ २७
 एतासां प्रजया पूर्णा पृथिवी मुनिपुङ्गव ।
 गोभ्यः प्रभवते सर्वे यत्किञ्चिदिह शोभनम् ॥ २८
 सुरभ्यपत्यमित्येतन्नामतस्तेऽनुपूर्वशः ।
 कीर्तितं ब्रूहि राजेन्द्र किं भूयः कथयामि ते ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति इन्द्रस्य वत्सभावेन सुरभ्याः क्षीरपानादमरत्वादिलाभकथनम् ॥ १ ॥ तथा इन्द्रादिदेवानां चासायं सुरभेरनुमत्या तदीयमुखाद्यवयवसमाश्रयणकथनम् ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

सुरभ्यास्तु तदा देव्याः कीर्तिर्लक्ष्मीः सरस्वती ।
 मेधा च प्रवरा देवी याश्चतस्रोऽभिविश्रुताः ॥ १
 पृथग्गोभ्यः किमेताः स्युरुताहो गोषु संश्रिताः ।
 देवाः के वाऽऽश्रिता गोषु तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २
 भीष्म उवाच ।
 यं देवं संश्रिता गावस्तं देवं देवसंज्ञितम् ।
 यद्यदेवाश्रितं देवं तत्तद्देवं द्विजा विदुः ॥ ३
 सर्वेषामेव देवानां पूर्वं किल समुद्भवे ।
 अमृतार्थं सुरपतिः सुरभिं समुपस्थितः ॥ ४

इन्द्र उवाच ।

इच्छेयममृतं दत्तं त्वया देवि रसाधिकम् ।
 त्वत्प्रसादाच्छिवं मह्यममरत्वं भवेदिति ॥ ५
 सुरभिरुवाच ।
 वत्सो भूत्वा सुरपते पिवस्व प्रस्रवं मम ।
 ततोऽमरत्वमपि तत्स्थानमैन्द्रमवाप्स्यसि ॥ ६
 न च ते वृत्रहन्पुद्गे व्यथाऽरिभ्यो भविष्यति ।
 बलार्थमात्मनः शक्र प्रस्रवं पिव मे विभो ॥ ७
 भीष्म उवाच ।
 ततोऽपिवत्स्तनं तस्याः सुरभ्याः सुरसत्तमः ।

अमरत्वं सुरूपत्वं बलं चापदनुत्तमम् ॥ ८
 पुरंदरोऽमृतं पीत्वा प्रहृष्टः समुपस्थितः ।
 पुत्रोऽहं तव भद्रं ते ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ९
 सुरभिरुवाच ।
 कृतं पुत्र त्वया सर्वमुपयाहि त्रिविष्टपम् ।
 पालयस्व सुरान्सर्वाञ्जहि ये सुरशत्रवः ॥ १०
 न च गोब्राह्मणेऽवज्ञा कार्या ते शान्तिमिच्छता ।
 गोब्राह्मणस्य निश्वासः शोषयेदपि देवताः ॥ ११
 गोब्राह्मणप्रियो नित्यं स्वस्तिशब्दमुदाहरन् ।
 पृथिव्यामन्तरिक्षे च नाकपृष्ठे च विक्रमेत् ॥ १२
 यच्च तेऽन्यद्भवेत्कृत्यं तन्मे ब्रूयाः समासतः ।
 तत्ते सर्वं करिष्यामि सत्येनैतद्ब्रवीमि ते ॥ १३
 इन्द्र उवाच ।
 इच्छेयं गोषु नियतं वस्तुं देवि ब्रवीमि ते ।
 एभिः सुरगणैः सार्धं ममानुग्रहमाचर ॥ १४
 सुरभिरुवाच ।
 गवां शरीरं प्रत्यक्षमेतत्कौशिक लक्ष्ये ।
 यो यत्रोत्सहते वस्तुं स तत्र वसतां सुरः ॥ १५
 सर्वं पवित्रं परमं गवां गात्रं सुपूजितम् ।
 तथा कुरुष्व भद्रं ते यथा त्वं शक्र मन्यसे ॥ १६

भीष्म उवाच ।
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा सुरभ्याः सुरसत्तमः ।
 सह सर्वैः सुरगणैरभजत्सौरभीं प्रजाम् ॥ १७
 शङ्गे वक्त्रे च जिह्वायां देवराजः समाविशत् ।
 सर्वच्छिद्रेषु पवनः पादेषु मरुतां गणाः ॥ १८
 ककुदं सर्वगो रुद्रः कुक्षौ चैव हुताशनः ।
 सरस्वती स्तनेष्वथ्या श्रीः पुरीषे जगत्प्रिया ॥ १९
 मूत्रे कीर्तिश्च गङ्गा च मेधा पयसि शाश्वती ।
 वक्त्रे सोमश्च वै देवो हृदये भगवान्यमः ॥ २०
 धर्मः पुच्छे क्रिया लोम्नि भास्करश्चक्षुषी श्रितः ।
 सिद्धाः संधिषु सिद्धिश्च तपस्तेजश्च चेष्टने ॥ २१
 एवं सर्वे सुरगणा नियता गात्रवर्त्मसु ।
 महती देवता गावो ब्राह्मणैः परिसंस्कृताः ॥ २२
 गामाश्रयन्ति सहिता देवा हि प्रभविष्णवः ।
 किमासां सर्वभावेन विदध्याद्भगवान्प्रियम् ॥ २३
 भवांश्च परया भक्त्या पूजयस्व नरेश्वर ।
 गावस्तु परमं लोके पवित्रं पावनं हविः ॥ २४
 निपात्य भक्षितः स्वर्गाद्गार्गवः फेनपः किल ।
 स च प्राणान्पुनर्लब्ध्वा ततो गोलोकमाश्रितः ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति फेनपोपाख्यानकथनारम्भः ॥ १ ॥ त्रिशिखरगिर्याश्रमवासिने सुमित्रनाम्ने विप्रवराय आङ्गिर-
 सेनैकस्या गोदानम् ॥ २ ॥ तस्या वंशेऽसङ्ख्येयानां गवां संभवः ॥ ३ ॥ सुमित्रेण वरसमुखोद्भूतक्षीरफेनपानात्फेनप इति
 नामाधिगमः ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 कः फेनपेति नाम्नाऽसौ कथं वा भक्षितः पुरा ।
 मृत उज्जीवितः कस्मात्कथं गोलोकमाश्रितः ॥ १
 विरुद्धे मानुषे लोके तथा समयवर्त्मसु ।
 ऋते दैवं हि दुष्प्रापं मानुषेषु विशेषतः ।
 संशयो मे महानत्र तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ २
 भीष्म उवाच ।
 श्रूयते भार्गवे वंशे सुमित्रो नाम भारत ।

वेदाध्ययनसंपन्नो विपुले तपसि स्थितः ॥ ३
 वानप्रस्थाश्रमे युक्तः स्वकर्मनिरतः सदा ।
 विनयाचारतत्त्वज्ञः सर्वधर्मार्थकोविदः ॥ ४
 यत्नात्रिपवणस्नायी संध्योपासनतत्परः ।
 अग्निहोत्ररतः क्षान्तो जपञ्जुह्व च नित्यदा ॥ ५
 पितृदेवांश्च नियतमतिर्थीश्च स पूजयन् ।
 प्राणसंधारणार्थं च यत्किञ्चिदुपहारयन् ॥ ६
 गिरिस्त्रिशिखरो नाम यतः प्रभवते नदी ।

कुलजेति पुराणेषु विश्रुता रुद्रनिर्मिता ॥ ७	प्राजापत्यैर्गवां नित्यं प्रशस्तैर्लक्षणैर्युता ।
तस्यास्तीरे समे देशे पुष्पमालासमाकुले ।	यौवनस्थेव वनिता शुशुभे रूपशोभया ॥ १९
वन्यौषधिद्रुमोपेते नानापक्षिमृगायुते ॥ ८	वृषेणोपगता सा तु कल्या मधुरदर्शना ।
व्यपेतदंशमशके ध्वाङ्गगृध्रैरसेविते ।	मिथुनं जनयामास तुल्यरूपमिवात्मनः ॥ २०
कृष्णदर्भतृणप्राये सुरम्ये ज्योतिरश्मिनि ॥ ९	संवर्धयामास स तां सवत्सां भार्गवो मुनिः ।
सर्वोन्नतैः समैः श्यामैर्याज्ञीयैस्तर्भिवृते ।	तयोः प्रजाधिसंसर्गात्सहस्रं च गवामभूत् ॥ २१
तत्राश्रमपदं पुण्यं भृगूणामभवत्पुरा ॥ १०	गवां जातिसहस्राणि संभूतानि परस्परम् ।
उवास तत्र नियतः सुमित्रो नाम भार्गवः ।	ऋषभाणां च राजेन्द्र नैवान्तः प्रतिदृश्यते ॥ २२
यथोद्दिष्टेन पूर्वेषां भृगूणां साधुवर्त्मना ॥ ११	तैराश्रमपदं रम्यमरण्यं चैव सर्वशः ।
तस्मा आङ्गिरसः कश्चिद्ददौ गां शर्करां शुभाम् ।	समाकुलं समभवन्मेघैरिव नभस्थलम् ॥ २३
वर्षासु पश्चिमे मासि पौर्णमास्यां शुचित्रतः ॥ १२	कानि चित्पद्मवर्णानि किंशुकाभानि कानिचित् ।
स तां लब्ध्वा धर्मशीलश्चिन्तयामास तत्परः ।	रुक्मवर्णानि चान्यानि चन्द्रांशुसदृशानि च ॥ २४
सुमित्रः परया भक्त्या जननीमिव मातरम् ॥ १३	तथा राजतवर्णानि कानिचिल्लोहितानि वै ।
तेन संधुक्ष्यमाणा सा रोहिणी कामरूपिणी ।	नीललोहितताम्राणि कृष्णानि कपिलानि च ।
प्रवृद्धिमगमच्छ्रेष्ठा प्राणतश्च सुदर्शना ॥ १४	नानारागविचित्राणि यूथानि कुलयूथप ॥ २५
सिराविमुक्तपार्श्वान्ता विपुलां कान्तिमुद्रहत् ।	न च क्षीरं सुतस्त्रेहाद्रत्सानामुपजीवति ।
श्यामपार्श्वान्तपृष्ठा सा सुरभिर्मधुपिङ्गला ॥ १५	भार्गवः केवलं चासीद्गवां प्राणायने रतः ॥ २६
बृहती सूक्ष्मरोमान्ता रूपोदग्रा तनुत्वचा ।	तथा शुश्रूषतस्तस्य गवां हितमवेक्षतः ।
कृष्णपुच्छा श्वेतवक्रा समवृत्तपयोधरा ॥ १६	व्यतीयात्सुमाहान्कालो वत्सोच्छिष्टेन वर्ततः ॥ २७
पृष्ठोन्नता पूर्वनता शङ्कुकर्णां सुलोचना ।	क्षुत्पिपासापरिश्रान्तः सततं प्रसवं गवाम् ।
दीर्घजिह्वा ह्रस्वशृङ्गी संपूर्णदशनान्तरा ॥ १७	वत्सैरुच्छिष्टमुदितं बहुक्षीरतया बहु ॥ २८
मांसाधिकगलान्ता सा प्रसन्ना शुभदर्शना ।	पीतवांस्तेन नामास्य फेनपेत्यभिविश्रुतम् ।
नित्यं शमयुता स्निग्धा संपूर्णोदात्तनिखना ॥ १८	गौतमस्याभिनिष्पन्नमेवं नाम युधिष्ठिर ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

फेनपस्य गोभिः कदाचन गोलोकादेत्य गिरिहृदे स्त्रीरूपधारणेन विहरमाणानां गवामवलोकनम् ॥ १ ॥ फेनपस्य गोभिः स्वेषां गोलोकप्राप्त्युपायं पृष्ट्वाभिस्ताभिस्ताः प्रति रन्तिदेवस्य सत्रे आत्मनां पशुत्वोपकल्पनस्य तदुपायत्वोक्तिः ॥ २ ॥ फेनपस्य स्वेष्वतिवत्सलतया यागीयपशुत्वे तदभ्यनुज्ञानस्य दुःसंपादतां चिन्तयन्तीषु तासु कपिलाभिस्ताभ्यः स्वेषामेव गोषु श्रेष्ठ्यप्राप्तिरूपवराधिगमेन फेनपवधप्रतिज्ञानम् ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच ।

कदाचित्कामरूपिण्यो गावः स्त्रीवेषमाश्रिताः ।

हृदे क्रीडन्ति संहृष्टा गायन्त्यः पुण्यलक्षणाः ॥ १

कूलहेति पुराणेऽपि चि. घ. पाठः ॥ ७ ॥ विंशत्यधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

ददृशुस्तस्य गावो वै विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ।

ऊचुश्च का यूयमिति स्त्रियो मानुषया गिरा ॥ २

स्त्रिय ऊचुः ।

तस्य फेनपस्य स्त्रियः प्रति ॥ २ ॥

गाव एव वयं सर्वकर्मभिः शोभनैर्युताः ।
 सर्वाः स्त्रीवेषधारिण्यो यथाकामं चरामहे ॥ ३
 गाव ऊचुः ।
 गवां गावः परं दैवं गवां गावः परा गतिः ।
 कथयध्वमिहास्माकं केन वः सुकृतां गतिः ॥ ४
 स्त्रिय ऊचुः ।
 अस्माकं हविषा देवा ब्राह्मणास्तर्पितास्तथा ।
 कव्येन पितरश्चैव हव्येनाग्निश्च तर्पितः ॥ ५
 प्रजया च तथाऽस्माकं कृषिरभ्युद्धृता सदा ।
 शकटैश्चापि संयुक्ता दशवाहशतेन वै ॥ ६
 तदेतैः सुकृतैः स्फीतैर्वयं याश्चैव नः प्रजाः ।
 गोलोकमनुसंप्राप्ता यः परं कामगोचरः ॥ ७
 यूयं तु सर्वा रोहिण्यः सप्रजाः सहपुंगवाः ।
 अधोगामिन्य इत्येव पश्यामो दिव्यचक्षुषा ॥ ८
 गाव ऊचुः ।
 एवं गवां परं दैवं गाव एव परायणम् ।
 स्वपक्ष्यास्तारणीया वः शरणाय गता वयम् ॥ ९
 किमस्माभिः करणीयं वर्तितव्यं कथंचन ।
 प्राप्नुयाम च गोलोकं भवाम न च गर्हिताः ॥ १०
 स्त्रिय ऊचुः ।
 वर्तते रन्तिदेवस्य सत्रं वर्षसहस्रकम् ।
 तत्र तस्य नृपस्याशु पशुत्वमुपगच्छत ॥ ११
 ततस्तस्योपयोगेन पशुत्वे यज्ञसंस्कृताः ।
 गोलोकान्प्राप्यथ शुभांस्तेन पुण्येन संयुताः ॥ १२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

फेनपस्य गोभक्तयुद्रेकसंतुष्टाभिर्गोलोकादागतगोमातृभिः योगप्रभावेण शरीराद्वियोजनेन स्वलोकप्रापणपूर्वकं तस्मिन्क-
 पिलानिश्रयनिवेदनम् ॥ १ ॥ ततः कपिलाभिर्यथाप्रतिज्ञं शृङ्गाघातादिना फेनपस्य कुणपशरीरविभेदनम् ॥ २ ॥

‘भीष्म उवाच ।
 यास्तु गोमातरस्तस्य कामचारिण्य आगताः ।
 समीपं हि सुमित्रस्य कृतज्ञाः समुपस्थिताः ॥ १
 सुकृतां पुण्यकृताम् ॥ ४ ॥ शक्ताश्चापि तथा युक्ता इति
 थ. ध. पाठः ॥ ६ ॥ एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

अभिप्रशस्य चैवाहुस्तमृषिं पुण्यदर्शनाः ।
 गोलोकादागता वेद वृषगोमातरो वयम् ॥ २
 सुप्रीताः स वरं गृह्ण यमिच्छसि महामुने ।
 वेद विद्धि । ऋषे गोमातरो वयमिति थ. पाठः ॥ ३ ॥

यद्धि गोषु परां बुद्धिं कृतवानसि नित्यदा ॥ ३
 सुमित्र उवाच ।
 प्रीतोस्म्यनुगृहीतोसि यन्मां गोमातरः शुभाः ।
 सुप्रीतमनसः सर्वास्तिष्ठन्ते च वरप्रदाः ॥ ४
 भवेद्गोष्वेव मे भक्तिर्यथैवाद्य तथा सदा ।
 गोघ्नाश्चैवावसीदन्तु नरा ब्रह्मद्विषश्च ये ॥ ५
 गोमातर ऊचुः ।
 एवमेतद्विप्रेष्ट हितं वदसि नः प्रियम् ।
 एहि गच्छ सहाऽऽभिर्गोलोकमृषिसत्तम ॥ ६
 सुमित्र उवाच ।
 यूयमिष्टां गतिं यान्तु न ह्यहं गन्तुमुत्सहे ।
 इमा गावः समुत्सृज्य तपस्विन्यो मम प्रियाः ॥ ७
 भीष्म उवाच ।
 तास्तु तस्य वचः श्रुत्वा कपिलानां सुदारुणम् ।

निन्युस्तमृषिमुत्क्षिप्य भार्गवं नभ उद्वहन् ॥ ८
 कलेवरं तु तत्रैव तस्य संन्यस्य मातरः ।
 निष्कृष्य करणं योगादानयन्भार्गवस्य वै ॥ ९
 सर्वं चास्य तदाचख्युः कपिलानां विचेष्टितम् ।
 यदर्थं हरणं गोभिर्गोलोकं लोकमातरः ॥ १०
 ततस्तु कपिलास्तत्र तस्य दृष्ट्वा कलेवरम् ।
 तथाप्रतिज्ञं शूद्रैश्च खुरैश्चाप्यवचूर्णयन् ॥ ११
 ततः संलिघ्य बहुधा भार्गवं नृपसत्तम ।
 युयुर्वेत्रेतरा गावस्तच्च सर्वं न्यवेदयन् ॥ १२
 अथ गोमातृभिः शप्तास्ता गावः पृथिवीचराः ।
 अमेध्यवदनाः क्षिप्रं भवध्वं ब्रह्मघातकाः ॥ १३
 एवं कृतज्ञा गावो हि यथा गोमातरो नृप ।
 ऋषिश्च प्राप्तवाँल्लोकं गावश्च परिमोक्षिताः ॥ १४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

केनपस्य गोभी रन्तिदेवं प्रति तत्सत्रे स्वेषां पशुत्वेन विनियोगप्रार्थना ॥ १ ॥ तेन गवां मध्ये कस्याश्चिदपि सकाम-
 त्वज्ञाने सत्रविरामरूपसमयकरणेन सत्रारम्भः ॥ २ ॥ कदाजन कस्याश्चिद्गोर्ध्वस्त्रेहाद्विशसने दुःखावगमेन यागोपरमः ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच ।
 ता गावो रन्तिदेवस्य गत्वा यज्ञं मनीषिणः ।
 आत्मानं ज्ञापयामासुर्महर्षीणां समक्षतः ॥ १
 रन्तिदेवस्ततो राजा प्रयतः प्राञ्जलिः शुचिः ।
 उवाच गावः प्रणतः किमागमनमित्यपि ॥ २
 गाव ऊचुः ।
 इच्छामस्तव राजेन्द्र सत्रेऽस्मिन्विनियोजनम् ।
 पशुत्वमुपसंग्राह्यं प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ३
 रन्तिदेव उवाच ।
 नास्मि शक्तो गवां घातं कर्तुं शतसहस्रशः ।
 घातयित्वा त्वहं युष्मान्कथमात्मानमुत्तरे ॥ ४
 यः पशुत्वेन संयोज्य युष्मान्स्वर्गं नयेदिह ।
 आत्मानं चैव तपसा गावः समुपगम्यताम् ॥ ५
 कपिलानां सुदारुणं सुमित्रवधप्रतिज्ञानं च श्रुत्वा ॥ ८ ॥
 द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

गाव ऊचुः ।
 अस्माकं तारणे युक्तो धर्मात्मा तपसि स्थितः ।
 श्रुतोऽस्माभिर्भवान् राजंस्ततस्तु स्वयमागताः ॥ ६
 रन्तिदेव उवाच ।
 मम सत्रे पशुत्वं वो यद्येवं हि मनीषितम् ।
 समयेनाहमेतेन जुहुयां वो हुताशने ॥ ७
 कदाचिद्यदि वः काचिदकामा विनियुज्यते ।
 तदा समाप्तिः सत्रस्य गवां स्यादिति नैष्ठिकी ॥ ८
 गाव ऊचुः ।
 एवमस्तु महाराज यथा त्वं प्रब्रवीषि नः ।
 अकामाः स्युर्यदा गावस्तदा सत्रं समाप्यताम् ९
 भीष्म उवाच ।
 ततः प्रवृत्ते गोसत्रे रन्तिदेवस्य धीमतः ।
 कदाचित् कदापि । काचित् कापि ॥ ८ ॥

गोसहस्राण्यहरहर्नियुज्यन्ते शमीतृभिः ॥ १०
 एवं बहूनि वर्षाणि व्यतीतानि नराधिप ।
 गवां वै वध्यमानानां न चान्तः प्रत्यद्दृश्यत ११
 गवां चर्मसहस्रैस्तु राशयः पर्वतोपमाः ।
 बभूवुः कुरुशार्दूल बहुधा मेघसंनिभाः ॥ १२
 मेदःक्रेदवहा चैव प्रावर्तत महानदी ।
 अद्यापि भ्रुवि विख्याता नदी चर्मण्वती शुभा १३
 ततः कदाचित्खं वत्सं गौरूपामभ्य दुःखिता ।
 एहि वत्स स्तनं पाहि मा त्वं पश्चात्क्षुधादितः १४
 तप्यसे विमना दुःखं घातितायां मयि ध्रुवम् ।
 एते ह्यायान्ति चण्डालाः सशस्त्रा मां जिघांसवः ॥
 अथ शुश्राव तां वाणीं मानुषीं समुदाहृताम् ।
 रन्तिदेवो महाराज ततस्तां समवारयत् ॥ १६
 स्थापयामास गोसत्रमथ तं पार्थिवर्षभ ।

सत्रोत्सृष्टाः परित्यक्ता गावोऽन्याः समुपाश्रिताः ॥
 यास्तस्य राज्ञो निहता गावो यज्ञे महात्मनः ।
 ता गोलोकमुपाजग्मुः प्रेक्षिता ब्रह्मवादिभिः ॥ १८
 रन्तिदेवोपि राजर्षिरिष्ट्वा यज्ञं यथाविधि ।
 ततः सख्यं सुरपतेस्त्रिदिवं चाक्षयं ययौ ॥ १९
 फेनपो दिवि गोलोके मुमुदे शाश्वतीः समाः ।
 अवशिष्टाश्च या गावस्ता बभूवुर्वनेचराः ॥ २०
 फेनपाख्यानमेतत्ते गवां माहात्म्यमेव च ।
 कथितं पावनं पुण्यं कृष्णद्वैपायनेरितम् ॥ २१
 नारायणोऽपि भगवान्दृष्ट्वा गोषु परं यशः ।
 शुश्रूषां परमां चक्रे भक्तिं च भरतर्षभ ॥ २२
 तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र गा वै पूजय भारत ।
 द्विजेभ्यश्चैव सततं प्रयच्छ कुरुसत्तम ॥ २३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति गोमाहात्म्यप्रतिपादकव्यासशुकसंवादानुवादः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 पवित्राणां पवित्रं यच्छ्रेष्ठं लोकेषु पूजितम् ।
 महाव्रतं महाभाग तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
 भीष्म उवाच ।
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 पितुः पुत्रस्य संवादं व्यासस्य च शुकस्य च ॥ २
 ऋषीणामुत्तमं कृष्णं भावितात्मानमच्युतम् ।
 पारम्पर्यविशेषज्ञं सर्वशास्त्रार्थकोविदम् ॥ ३
 कृतशौचः शुकस्तत्र कृतजप्यः कृताह्निकः ।
 परं नियममास्थाय परं धर्ममुपाश्रितः ॥ ४
 प्रणम्य शिरसा व्यासं सूक्ष्मतत्त्वार्थदर्शिनम् ।
 शुकः पप्रच्छ वै प्रश्नं दानधर्मकुतूहलः ॥ ५
 बहुचित्राणि दानानि बहुशः शंससे मुने ।
 महार्थं पावनं पुण्यं किंस्विदानं महाफलम् ॥ ६

केन दुर्गाणि तरति केन लोकानवाप्नुते ।
 केन वा महदाप्नोति इह लोके परत्र च ॥ ७
 के वा यज्ञस्य वोढारः केषु यज्ञः प्रतिष्ठितः ।
 किंच यज्ञस्य यज्ञत्वं किंच यज्ञस्य भेषजम् ।
 यज्ञानामुत्तमं किंच तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ८
 स तस्मै भजमानाय जातकौतूहलाय च ।
 व्यासो व्रतनिधिः प्राह गवामिदमनुत्तमम् ॥ ९
 धन्यं यशस्यमायुष्यं लोके श्रुतिसुखावहम् ।
 यत्पवित्रं पवित्राणां मङ्गलानां च मङ्गलम् ॥ १०
 सर्वपापप्रशमनं तत्समासेन मे शृणु ।
 यदिदं तिष्ठते लोके जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
 गावस्तत्प्राप्य तिष्ठन्ति गोलोके पुण्यदर्शनाः ११
 मातरः सर्वभूतानां विश्वस्य जगतश्च ह ।
 रुद्राणामिह साच्यानां गाव एव तु मातरः ॥ १२

शमीतृभिः शमितृभिः । दीर्घ आर्षः ॥ १० ॥ त्रयोविंशत्य-
 धिक शततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

देवव्रत महाभागेति क. पाठः ॥ १ ॥

रुद्राणां मातरो ह्येता ह्यादित्यानां स्वसा स्मृताः ।
 वसूनां च दुहितस्ता ब्रह्मसंतानमूलजाः ॥ १३
 यासामधिपतिः पूषा मरुतो बालबन्धनाः ।
 ऐश्वर्यं वरुणो राजा विश्वेदेवाः समाश्रिताः ॥१४
 य एवं वेद ता गावो मातरो देवपूजिताः ।
 स विप्रो ब्रह्मलोकाय गवां लोकाय वा ध्रुवः १५
 गावस्तु नावमन्येत कर्मणा मनसा गिरा ।
 गवां स्थानं परं लोके प्रार्थयेद्यः परां गतिम् १६
 न पद्भ्यां ताडयेद्गा वै न दण्डेन न मुष्टिना ।
 इमां विद्यामुपाश्रित्य पावनीं ब्रह्मनिर्मिताम् १७
 मातृणामन्ववाये च न गोमध्ये न गोव्रजे ।
 नरो मूत्रपुरीषस्य दृष्ट्वा कुर्याद्विसर्जनम् ॥ १८
 शुद्धाश्वन्दनशीताङ्गश्चन्द्ररश्मिसमप्रभाः ।
 सौम्याः सुरभ्यः सुभगा गावो गुग्गुलुगन्धयः १९
 सर्वे देवाऽविशन्गा वै समुद्रमिव सिन्धवः ।
 दिवं चैवान्तरिक्षं च गवां व्युष्टिं समश्नुते ॥ २०
 दधिना जुहुयादग्निं दधिना स्वस्ति वाचयेत् ।
 दधि दद्याच्च प्राशेत गवां व्युष्टिं समश्नुते ॥ २१
 घृतेन जुहुयादग्निं घृतेन स्वस्ति वाचयेत् ।
 घृतमालभ्य प्राश्नीयाद्गवां व्युष्टिं समश्नुते ॥ २२
 गावः संजीवना यास्तु गावो दानमनुत्तमम् ।
 ताः पुण्यगोपाः सुफला भजमानं भजन्तु माम् २३
 येन देवाः पवित्रेण स्वर्गलोकमितो गताः ।
 तत्पवित्रं पवित्राणां मम मूर्ध्नि प्रतिष्ठितम् ॥२४
 वीणामृदङ्गपणवा गवां गात्रं प्रतिष्ठिताः ।
 ऋडारतिविहारार्थं त्रिषु लोकेषु वर्तते ॥ २५
 न तत्र देवा वर्तन्ते नाग्निहोत्राणि जुहति ।
 न यज्ञैरिज्यते चात्र यत्र गौर्वै न दृश्यते ॥ २६
 क्षीरं दधि घृतं यासां रसानामुत्तमो रसः ।
 अमृतप्रभवा गावस्त्रैलोक्यं येन जीवति ॥ २७
 इमामाहूय धेनुं च सवत्सां यज्ञमातरम् ।
 उपाह्वयन्ति यां विप्रा गावो यज्ञहविष्कृतम् ॥२८

या मेध्या प्रथमं कर्म इयं धेनुः सरस्वती ।
 पौर्णमासेन वत्सेन कामं कामगुणान्विता ॥ २९
 यत्र सर्वमिदं प्रोतं यत्किञ्चिज्जङ्गमं जगत् ।
 सा गौर्वै प्रथमा पुण्या सर्वभूतहिते रता ॥ ३०
 धारणाः पावनाः पुण्या भावना भूतभावनाः ।
 गावो मामभिरक्षन्तु इह लोके परत्र च ॥ ३१
 एष यज्ञः सहोपाङ्ग एष यज्ञः सनातनः ।
 वेदाः सहोपनिषदो गवां रूपाः प्रतिष्ठिताः ॥३२
 एतत्तात मया प्रोक्तं गवामिह परं मतम् ।
 सर्वतः श्रावयेन्नित्यं प्रयतो ब्रह्मसंसदि ॥ ३३
 श्रुत्वा लभेत ताँल्लोकान्ये मया परिकीर्तिताः ।
 श्रावयित्वापि प्रीतात्मा लोकांस्तान्प्रतिपद्यते ३४
 धेनुमेकां समादद्यादहन्यहनि पावनीम् ।
 तत्तथा प्राप्नुयाद्विप्रः पठन्वै गोमतीं सदा ॥ ३५
 अथ धेनुर्न विद्येत तिलधेनुमनुत्तमाम् ।
 दद्याद्गोमतिकल्पेन तां धेनुं सर्वपावनीम् ॥ ३६
 आह्निकं गोमतीं नित्यं यः पठेत सदा नरः ।
 सर्वपापात्प्रमुच्येत प्रयतात्मा य आचरेत् ॥ ३७
 घृतं वा नित्यमालभ्य प्राश्य वा गोमतीं जपेत् ।
 स्नात्वा वा गोकरीषेण पठन्पापात्प्रमुच्यते ॥ ३८
 मनसा गोमतीं जप्येद्गोमत्या नित्यमाह्निकम् ।
 न त्वेव दिवसं कुर्याद्व्यर्थं गोमत्यपाठकः ॥ ३९
 गोमतीं जपमाना हि देवा देवत्वमाप्नुवन् ।
 ऋषित्वमृषयश्चापि गोमत्या सर्वमाप्नुवन् ॥ ४०
 बद्धो बन्धात्प्रमुच्येत कृच्छ्रान्मुच्येत संकटात् ।
 गोमतीं सेवते यस्तु लभते प्रियसंगमम् ॥ ४१
 एतत्पवित्रं कात्स्वर्येण एतद्भूतमनुत्तमम् ।
 एतत्तु पृथिवीपाल पावनं शृण्वतां सदा ॥ ४२
 पुत्रकामाश्च ये केचिद्भनकामाश्च मानवाः ।
 अध्वाने चोरवैरिभ्यो मुच्यते गोमतीं पठन् ॥४३
 पूर्ववैरानुबन्धेषु रणे चाप्याततायिनः ।
 लभेत जयमेवाशु सदा गोमतिपाठकः ॥ ४४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

व्यासेन शुकंप्रति ब्राह्मणेतरवर्णानां कपिलाक्षीरोपजीवनाहंत्वादिकथनम् ॥ १ ॥

‘शुक उवाच । क्षत्रियाश्चैव शूद्राश्च मन्त्रहीनाश्च ये द्विजाः । कपिलामुपजीवन्ति कथमेतत्पितर्भवेत् ॥ १ श्रीव्यास उवाच । क्षत्रियाश्चैव शूद्राश्च मन्त्रहीनाश्च ये द्विजाः । कपिलामुपजीवन्ति तेषां वक्ष्यामि निर्णयम् ॥ २ कपिलास्तूत्तमा लोके गोषु चैवोत्तमा मताः । तासां दाता लभेत्स्वर्गं विधिना यश्च सेवते ॥ ३ स्पृशेत् कपिलां यस्तु दण्डेन चरणेन वा । स तेन स्पर्शमात्रेण नरकायोपपद्यते ॥ ४ मन्त्रेण युञ्ज्यात्कपिलां मन्त्रेणैव प्रमुञ्चते । मन्त्रहीनं तु यो युञ्जात्कृमियोनौ प्रसूयते ॥ ५	प्रहाराहतमर्माङ्गा दुःखेन च जडीकृता । पदानि यावद्गच्छेत् तावल्लोकान्कृमिर्भवेत् ॥ ६ यावन्तो बिन्दवस्तस्याः शोणितस्य क्षितिं गताः । तावद्बर्षसहस्राणि नरकं प्रतिपद्यते ॥ ७ मन्त्रेण युञ्ज्यात्कपिलां मन्त्रेण विनियोजयेत् । मन्त्रहीनैरनुयुतो मज्जयेत्तमसि प्रभो ॥ ८ कपिलां येऽपि जीवन्ति बुद्धिमोहान्विता नराः । तेऽपि वर्षसहस्राणि पतन्ति नरके नृप ॥ ९ अथ न्यायेन ये विप्राः कपिलामुपयुञ्जते । तस्मिंल्लोके प्रमोदन्ते लोकाश्चैषामनामयाः ॥ १० विधिना ये न कुर्वन्ति शूद्रास्तानुपधारय ॥ ११
---	---

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

व्यासेन शुकंप्रति कपिलानां गवां स्वाङ्गप्रवेशनेन देवेभ्यः प्रच्छन्नमात्मनोगोपनात्परितुष्टस्याग्नेर्वरात्सर्वश्रेष्ठ्यप्राप्तिकथनम् ॥ १

‘शुक उवाच । नानावर्णैरूपेतानां गवां किं मुनिसत्तम । कपिलाः सर्ववर्णेषु वरिष्ठत्वमवाप्नुवन् ॥ १ व्यास उवाच । शृणु पुत्र यथा गोषु वरिष्ठाः कपिलाः स्मृताः । कपिलत्वं च संप्राप्ताः पूज्याश्च सततं नृषु ॥ २ अग्निः पुरापचक्राम देवेभ्य इति नः श्रुतम् । देवेभ्यो मां छादयत् शरण्याः शरणं गतम् ॥ ३ ऊचुस्ताः सहितास्तत्र स्वागतं तव पावक । इह गुप्तस्त्वमस्माभिर्न देवैरुपलप्स्यसे ॥ ४ अथ देवा विवित्सन्तः पावकं परिचक्रमुः । गोषु गुप्तं च विज्ञाय ताः क्षिप्रमुपतस्थिरे ॥ ५ युष्मासु निवसत्यग्निरिति गाः समचूचुदन् ।	प्रकाश्यतां हुतवहो लोकान् चेतुमर्हथ ॥ ६ एवमस्त्वित्यनुज्ञाय पावकं समदर्शयन् ॥ ७ अधिगम्य पावकं तुष्टास्ते देवाः सद्य एव तु । अग्निं प्रचोदयामासुः क्रियतां गोष्वनुग्रहः ॥ ८ गवां तु यासां गात्रेषु पावकः समवस्थितः । कपिलत्वमनुप्राप्ताः सर्वश्रेष्ठत्वमेव च ॥ ९ महाफलत्वं लोके च ददौ तासां हुताशनः । तस्माद्धि सर्ववर्णानां कपिलां गां प्रदापय । श्रोत्रियाय प्रशान्ताय प्रयतायाग्निहोत्रिणे ॥ १० यावन्ति रोमाणि भवन्ति धेन्वा युगानि तावन्ति पुनाति दादन् । प्रतिग्रहीदंश्च पुनाति दत्ता शिष्टे तु गौर्वै प्रतिपादनेन ॥ ११
---	---

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

व्यासेन शुकंप्रति कपिलालक्षणविभागादिकथनम् ॥ १ ॥

शुक उवाच ।

केन वर्णविभागेन विज्ञेया कपिला भवेत् ।

कति वा लक्षणान्यस्या दृष्टानि मुनिभिः पुरा ॥ १

श्रीव्यास उवाच ।

शृणु तात यथा गोषु विज्ञेया कपिला भवेत् ।

नेत्रयोः शृङ्गयोश्चैव सुरेषु वृषणेषु च ।

कर्णतो घ्राणतश्चापि षड्विधाः कपिलाः स्मृताः २

एतेषां लक्षणानां तु यद्येकमपि दृश्यते ।

कपिलां तां विजानीयादेवमाहुर्मनीषिणः ॥ ३

आग्नेयी नेत्रकपिला सुरैर्माहेश्वरी भवेत् ।

श्रीवायां वैष्णवी ज्ञेया पूष्णो घ्राणादजायत ॥ ४

कर्णतस्तु वसन्तेन स्वयोनिमभिजायते ।

गायत्र्याश्च वृषणयोरुत्पत्तिः षड्गुणा स्मृता ॥ ५

एवं गावश्च विप्राश्च गायत्री सत्यमेव च ।

वसन्तश्च सुवर्णश्च एकतः समजायत ॥ ६

नेत्रयोः कपिलां यस्तु वाहयेत दुहेत वा ।

स पापकर्मा नरकं प्रतिष्ठां प्रतिपद्यते ॥ ७

नरकाद्विप्रमुक्तस्तु तिर्यग्योनिं निषेवते ।

यदा लभेत मानुष्यं जाल्यन्धो जायते नरः ॥ ८

शृङ्गयोः कपिलां यस्तु वाहयेत दुहेत वा ।

तिर्यग्योनिं स लभते जायमानः पुनः पुनः ॥ ९

सुरेषु कपिलां यस्तु वाहयेत दुहेत वा ।

तमस्यपारे मज्जेत धनहीनो नराधमः ॥ १०

कपिलां बालधानेषु वाहयेत दुहेत वा ।

निराश्रयः सदा चैव जायते यदि चेत्कृमिः ॥ ११

कर्णेन कपिलां यस्तु जानन्नप्युपजीवति ।

सहस्रशः शुचिर्भूत्वा मानुष्यं प्राप्नुयादथ ।

चण्डालः पापयोनिश्च जायते स नराधमः ॥ १२

घ्राणेन कपिलां यस्तु प्रमादादुपजीवति ।

सोऽपि वर्षसहस्राणि तिर्यग्योनौ प्रजायते ॥ १३

व्याधिग्रस्तो जडो रोगी भवेन्मानुष्यमागतः ॥ १४

मधुसर्पिस्सुगन्धास्तु कपिलाः शास्त्रतः स्मृताः ।

एताः समुपजीवेत सोऽपि तिर्यक्षु जायते ॥ १५

स्थावरत्वमनुप्राप्तो यदि मानुष्यतां लभेत् ।

अल्पायुः स भवेज्जातो हीनवर्णकुलोद्भवः ॥ १६

ये तु पापा ह्यसूयन्ते कपिलां वाहयन्ति च ।

निरयेषु प्रतिष्ठन्ते यावदाभूतसंप्रवम् ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

भीष्मेण शुधिष्ठिरंप्रति श्रियो बलात्कारेण स्वप्रार्थनया गोमूत्रपुरीषयोर्निवासस्य कथनम् ॥ १ ॥

शुधिष्ठिर उवाच ।

मया गवां पुरीषं वै श्रिया जुष्टमिति श्रुतम् ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं संशयोऽत्र हि मे महान् ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

गोभिर्नृपेह संवादं श्रिया भारतसत्तम ॥ २

श्रीः कृत्वेह वपुः कान्तं गोमध्येषु विवेश ह ।

गावोऽथ विस्मितास्तस्या दृष्ट्वा रूपस्य संपदम् ॥ ३

गाव ऊचुः ।

काऽसि देवि कुतो वा त्वं रूपेणाप्रतिमा भुवि ।

विस्मिताः स्म महाभागे तव रूपस्य संपदा ॥ ४

इच्छामस्त्वां वयं ज्ञातुं का त्वं क्व च गमिष्यसि ।

विस्मिता अभवन्निति शेषः ॥ ३ ॥

वाहयेत दमेत वेति थ. पाठः ॥ ७ ॥ सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

तत्त्वेन हि सुवर्णाभे सर्वमेतद्भवीहि नः ॥ ५
श्रीरुवाच ।

लोकस्य कान्तिर्भद्रं वः श्रीर्नामाहं परिश्रुता ।
मया दैत्याः परित्यक्ता विनष्टाः शाश्वतीः समाः ६
मयाऽभिपन्ना देवाश्च मोदन्ते शाश्वतीः समाः ।
इन्द्रो विवस्वान्सोमश्च विष्णुरापोऽग्निरेव च ॥ ७
मयाऽभिपन्ना दीप्यन्ते ऋषयो देवतास्तथा ।
यान्नाविशाम्यहं गावस्ते विनश्यन्ति सर्वशः ॥ ८
धर्मश्चार्थश्च कामश्च मया जुष्टाः सुखान्विताः ।
एवंप्रभावां मां गावो विजानीत सुखप्रदाम् ॥ ९
इच्छामि चापि युष्मासु वस्तुं सर्वासु नित्यदा ।
आगत्य प्रार्थये युष्माञ्श्रीजुष्टा भवताऽनघाः ॥ १०
गाव ऊचुः ।

अध्रुवा चपला च त्वं सामान्या बहुभिः सह ।
न त्वामिच्छाम भद्रं ते गम्यतां यत्र रोचते ॥ ११
वपुष्मन्त्यो वयं सर्वाः किमस्माकं त्वयाऽद्य वै ।
यथेष्टं गम्यतां तत्र कृतकार्या वयं त्वया ॥ १२
श्रीरुवाच ।

किमेतद्रः क्षमं गावो यन्मां नेहाभिनन्दथ ।
न मां संप्रतिगृह्णीध्वं कस्माद्द्वै दुर्लभां सतीम् ॥ १३
सत्यश्च लोकवादोऽयं लोके चरति सुव्रताः ।
स्वयं प्राप्ते परिभवो भवतीति विनिश्चयः ॥ १४
महदुग्रं तपः कृत्वा मां निषेवन्ति मानवाः ।
देवदानवगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ॥ १५
क्षममेतद्वि वो गावः प्रतिगृह्णीत मामिह ।
नावमन्या ह्यहं सौम्यास्त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ १६

गाव ऊचुः ।

नावमन्यामहे देवि न त्वां परिभवामहे ।
अध्रुवा चलचित्तासि ततस्त्वां वर्जयामहे ॥ १७
बहुना च किमुक्तेन गम्यतां यत्र वाञ्छसि ।
वपुष्मन्त्यो वयं सर्वाः किमस्माकं त्वयाऽनघे १८
श्रीरुवाच ।

अवज्ञाता भविष्यामि सर्वलोकेषु मानवैः ।
प्रत्याख्यातेति युष्माभिः प्रसादः क्रियतां मम १९
महाभागा भवत्यो वै शरण्याः शरणागताम् ।
परित्रायन्तु मां नित्यं भजमानामनिन्दिताम् २०
माननामहमिच्छामि भवत्यः सततं शिवाः ।
अप्येकाङ्गेष्वधो वस्तुमिच्छामि च मुकुत्सिते २१
न वोऽस्ति कुत्सितं किञ्चिदङ्गेष्वालक्ष्यतेऽनघाः ।
पुण्याः पवित्राः सुभगा अवाग्देशं प्रयच्छथ ।
वसेयं यत्र वो देहे तन्मे व्याख्यातुमर्हथ ॥ २२
एवमुक्तास्तु ता गावः शुभाः करुणवत्सलाः ।
संमान्य सहिताः सर्वाः श्रियमूचुर्नराधिप ॥ २३
अवश्यं मानना कार्या तवास्माभिर्भयशस्त्रिणि ।
शकृन्मूत्रे निवसतां पुण्यमेतद्वि नः शुभे ॥ २४
श्रीरुवाच ।

दिष्ट्या प्रसादो युष्माभिः कृतो मेऽनुग्रहात्मकः ।
एवं भवतु भद्रं वः पूजिताऽस्मि सुखप्रदाः ॥ २५
भीष्म उवाच ।

एवं कृत्वा तु समयं श्रीर्गोभिः सह भारत ।
पश्यन्तीनां ततस्तासां तत्रैवान्तरधीयत ॥ २६
एवं गोशकृतः पुत्र माहात्म्यं तेऽनुवर्णितम् ।
माहात्म्यं च गवां भूयः श्रूयतां गदतो मम २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति गोलोकस्य देवलोकादभ्युपरितनत्वे निमित्तप्रतिपादकब्रह्मशकसंवादानुवादः ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।

ये च गाः संप्रयच्छन्ति हुतशिष्टाशिनश्च ये ।

एका अहम् । अङ्गेषु मध्ये कुत्सिते । सुप्रीताङ्गेषु वो वल्लुमि-
च्छामीह न कुत्सिते इति ध. पाठः ॥ २१ ॥ संमन्त्र्य सहिता

तेषां सत्राणि यज्ञाश्च नित्यमेव युधिष्ठिर ॥ १
ऋते दधिघृतेनेह न यज्ञः संप्रवर्तते ।

इति ब्र. पाठः ॥ २३ ॥ अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः १२८

तेन यज्ञस्य यज्ञत्वमतो मूलं च लक्ष्यते ॥ २	जनयन्ति च धान्यानि बीजानि विविधानि च ।
दानानामपि सर्वेषां गवां दानं प्रशस्यते ।	ततो यज्ञाः प्रवर्तन्ते हव्यं कव्यं च सर्वशः ॥ १८
गावः श्रेष्ठाः पवित्राश्च पावनं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३	पयो दधि घृतं चैव पुण्याश्चैताः सुराधिप ।
पुष्ट्यर्थमेताः सेवेत शान्त्यर्थमपि चैव ह ।	वहन्ति विविधान्भोगान्क्षुत्तृष्णापरिपीडिताः १९
पयो दधि घृतं चासां सर्वपापप्रमोचनम् ॥ ४	मुनींश्च धारयन्तीह प्रजाश्चैवापि कर्मणा ।
गावस्तेजः परं प्रोक्तमिह लोके परत्र च ।	वासवाऽकूटवाहिन्यः कर्मणा सुकृतेन च ॥ २०
न गोभ्यः परमं किञ्चित्पवित्रं भरतर्षभ ॥ ५	उपरिष्ठात्ततोऽस्माकं वसन्त्येताः सदैव हि ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।	एतत्ते कारणं शक्र निवासकृतमद्य वै ।
पितामहस्य संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ ६	गावो देवोपरिष्ठाद्धि समाख्याताः शतक्रतो ॥ २१
पराभूतेषु दैत्येषु शक्रस्त्रिभुवनेश्वरः ।	एता हि वरदत्ताश्च वरदाश्चापि वासव ।
प्रजाः समुदिताः सर्वाः सत्यधर्मपरायणाः ॥ ७	सुरभ्यः पुण्यकर्मिण्यः पावनाः शुभलक्षणाः ॥ २२
अथर्षयः सगन्धर्वाः किन्नरोरगराक्षसाः ।	यदर्थं गां गताश्चैव सुरभ्यः सुरसत्तम ।
देवासुरसुपर्णाश्च प्रजानां पतयस्तथा ।	तच्च मे शृणु कारुण्येन वदतो बलमूदन ॥ २३
पर्युपासत कौन्तेय कदाचिद्वै पितामहम् ॥ ८	पुरा देवयुगे तात दैत्येन्द्रेषु महात्मसु ।
नारदः पर्वतश्चैव विश्वावसुहहाहुहूः ।	त्रीँल्लोकाननुशासत्सु विष्णौ गर्भत्वमागते ॥ २४
दिव्यतानेषु गायन्तः पर्युपासत तं प्रभुम् ॥ ९	अदित्यां तप्यमानायां तपो धोरं सुदुश्चरम् ।
तत्र दिव्यानि पुष्पाणि प्रावहत्पवनस्तदा ।	पुत्रार्थममरश्रेष्ठ पादेनैकेन नित्यदा ॥ २५
आजर्हृर्कृतवश्चापि सुगन्धीनि पृथक्पृथक् ॥ १०	तां तु दृष्ट्वा महादेवीं तप्यमानां महत्तपः ।
तस्मिन्देवसमावाये सर्वभूतसमागमे ।	दक्षस्य दुहिता देवी सुरभिर्नाम नामतः ॥ २६
दिव्यवादित्रसंघुष्टे दिव्यस्त्रीचारणावृते ।	अतप्यत तपो धोरं हृष्टा धर्मपरायणा ।
इन्द्रः प्रपञ्च देवेशमभिवाद्य प्रणम्य च ॥ ११	कैलासशिखरे रम्ये देवगन्धर्वसेविते ॥ २७
देवानां भगवन्कस्माल्लोकेशानां पितामह ।	व्यतिष्ठदेकपादेन परमं योगमास्थिता ।
उपरिष्ठाद्गवां लोक एतदिच्छामि वेदितुम् ॥ १२	दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ॥ २८
किं तपो ब्रह्मचर्यं वा गोभिः कृतमिहेश्वर ।	संतप्तास्तपसा तस्या देवाः सर्षिमहोरगाः ।
देवानामुपरिष्ठाद्यद्गसन्त्यरजसः सुखम् ॥ १३	तत्र गत्वा मया सार्धं पर्युपासत तां शुभां ॥ २९
ततः प्रोवाच ब्रह्मा तं शक्रं बलनिषूदनम् ।	अथाहमब्रवं तत्र देवीं तां तपसाऽन्विताम् ।
अवज्ञातास्त्वया नित्यं गावो बलनिषूदन ॥ १४	किमर्थं तप्यसे देवि तपो धोरमनिन्दिते ॥ ३०
तेन त्वमासां माहात्म्यं न वेत्सि शृणु यत्प्रभो ।	प्रीतस्तेऽहं महाभागे तपसाऽनेन शोभने ।
गवां प्रभावं परमं माहात्म्यं च सुरर्षभ ॥ १५	वरयस्य वरं देवि दातासीति पुरंदर ॥ ३१
यज्ञाङ्गं कथिता गावो यज्ञ एव च वासव ।	सुरभिरुवाच ।
एताभिश्च विना यज्ञो न वर्तेत कथंचन ॥ १६	वरेण भगवन्मह्यं कृतं लोकपितामह ।
धारयन्ति प्रजाश्चैताः पयसा हविषा तथा ।	एष एव वरो मेऽद्य यत्प्रीतोसि ममानघ ॥ ३२
एतासां तनयाश्चापि कृषियोगमुपासते ॥ १७	ब्रह्मोवाच ।
	तामेवं भ्रुवतीं देवीं सुरभिं त्रिदशेश्वर ।

प्रत्यब्रवं यदेवेन्द्र तन्निबोध शचीपते ॥ ३३
 अलोभकाम्यया देवि तपसा शुचिना च ते ।
 प्रसन्नोऽहं वरं तस्मादमरत्वं दादामि ते ॥ ३४
 त्रयाणामपि लोकानामुपरिष्ठान्निवत्स्यसि ।
 मत्प्रसादाच्च विख्यातो गोलोकः संभविष्यति ३५
 मानुषेषु च कुर्वाणाः प्रजाः कर्म शुभास्तव ।
 निवत्स्यन्ति महाभागे सर्वा दुहितरश्च ते ॥ ३६
 मनसा चिन्तिता भोगास्त्वया वै दिव्यमानुषाः ।
 यच्च स्वर्गसुखं देवि तत्ते संपत्स्यते शुभे ॥ ३७
 तस्या लोकाः सहस्राक्ष सर्वकामसमन्विताः ।
 न तत्र क्रमते मृत्युर्न जरा न च पावकः ।
 न दैन्यं नाशुभं किञ्चिद्विद्यते तत्र वासव ॥ ३८
 तत्र दिव्यान्यरण्यानि दिव्यानि भवनानि च ।
 विमानानि सुयुक्तानि कामगानि च वासव ॥ ३९
 ब्रह्मचर्येण तपसा सत्येन च दमेन च ।
 दानैश्च विविधैः पुण्यैस्तथा तीर्थानुसेवनात् ॥ ४०
 तपसा महता चैव सुकृतेन च कर्मणा ।
 शक्यः समासादयितुं गोलोकः पुष्करेक्षण ॥ ४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

युधिष्ठिरेण सुवणोत्पत्तिप्रकारं पृष्टेन भीष्मेण तत्प्रतिपादकवसिष्ठपरशुरामसंवादानुवादारम्भः ॥ १ ॥ भवस्य भवान्या
 सह रतियोगे तद्वीर्यभीरुभिर्देवैः प्रार्थितेन देवेन वीर्यस्योर्ध्वनिरोधने प्रजोच्छेदकुपितया देव्या देवानामनपत्यत्वशापदा-
 नम् ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 उक्तं पितामहेनेदं गवां दानमनुत्तमम् ।
 विशेषेण नरेन्द्राणामिह धर्ममवेक्षताम् ॥ १
 राज्यं हि सततं दुःखमाश्रमाश्च सुदुर्विदाः ।
 परिचारेषु वै दुःखं दुर्धरं चाकृतात्मभिः ।
 भूयिष्ठं च नरेन्द्राणां विद्यते न शुभा गतिः ॥ २
 पूयन्ते तत्र नियतं प्रयच्छन्तो वसुंधराम् ।
 सर्वे च कथिता धर्मास्त्वया मे कुरुनन्दन ॥ ३

कन्या पतिमवाप्नुयादिति क. थ. घ. पाठः ॥ ४८ ॥ एकोन-
 त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं मया शक्रानुपृच्छते ।
 न ते परिभवः कार्यो गवामसुरसूदन ॥ ४२
 भीष्म उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा सहस्राक्षः पूजयामास नित्यदा ।
 गाश्चक्रे बहुमानं च तासु नित्यं युधिष्ठिर ॥ ४३
 एतत्ते सर्वमाख्यातं पावनं च महाद्युते ।
 पवित्रं परमं चापि गवां माहात्म्यमुत्तमम् ॥ ४४
 कीर्तितं पुरुषव्याघ्र सर्वपापविमोचनम् ।
 य इदं कथयेन्नित्यं ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ॥ ४५
 हव्यकव्येषु यज्ञेषु पितृकार्येषु चैव ह ।
 सार्वकामिकमक्षय्यं पितृस्तस्योपतिष्ठते ॥ ४६
 गोषु भक्तश्च लभते यद्यदिच्छति मानवः ।
 स्त्रियोपि भक्ता या गोषु ताश्च काममवाप्नुयुः ॥ ४७
 पुत्रार्थी लभते पुत्रं कन्यार्थी तामवाप्नुयात् ।
 धनार्थी लभते वित्तं धर्मार्थी धर्ममाप्नुयात् ॥ ४८
 विद्यार्थी चाप्नुयाद्विद्यां सुखार्थी प्राप्नुयात्सुखम् ।
 न किञ्चिदुर्लभं चैव गवां भक्तस्य भारत ॥ ४९

एवमेव गवामुक्तं प्रदानं ते नृगेण ह ।
 ऋषिणा नाचिकेतेन पूर्वमेव निदर्शितम् ॥ ४
 वेदोपनिषदे चैव सर्वकर्मसु दक्षिणाः ।
 सर्वक्रतुषु चोद्दिष्टा भूमिर्गावोऽथ काञ्चनम् ॥ ५
 तत्र श्रुतिस्तु परमा सुवर्णं दक्षिणेति वै ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं पितामह यथातथम् ॥ ६
 किं सुवर्णं कथं जातं कस्मिन्काले किमात्मकम् ।
 किदैवं किंफलं चैव कस्माच्च परमुच्यते ॥ ७

पूयन्ते शुध्यन्ति ॥ ३ ॥

कस्सादानं सुवर्णस्य पूजयन्ति मनीषिणः ।
 कस्साच्च दक्षिणार्थं तद्यज्ञकर्मसु शस्यते ॥ ८
 कस्साच्च पावनं श्रेष्ठं भूमेर्गोभ्यश्च काञ्चनम् ।
 परमं दक्षिणार्थं च तद्ब्रवीहि पितामह ॥ ९
 भीष्म उवाच ।
 शृणु राजन्नवहितो बहुकारणविस्तरम् ।
 जातरूपसमुत्पत्तिमनुभूतं च यन्मया ॥ १०
 पिता मम महातेजाः शन्तनुर्निधनं गतः ।
 तस्य दित्सुरहं श्राद्धं गङ्गाद्वारमुपागमम् ॥ ११
 तत्रागम्य पितुः पुत्र श्राद्धकर्म समारभम् ।
 माता मे जाह्नवी चात्र साहाय्यमकरोत्तदा ॥ १२
 तत्रागतांस्तपस्सिद्धानुपवेश्य ब्रह्मनृषीन् ।
 तोयप्रदानात्प्रभृति कार्याण्यहमथारभम् ॥ १३
 तत्समाप्य यथोद्दिष्टं पूर्वकर्म समाहितः ।
 दातुं निर्वपणं सम्यग्यथावदहमारभम् ॥ १४
 ततस्तं दर्भविन्यासं भिक्ष्वा सुरुचिराङ्गदः ।
 प्रलम्बाभरणो बाहुरुदतिष्ठद्विशांपते ॥ १५
 मुहूर्तमपि तं दृष्ट्वा परं विस्मयमागमम् ।
 प्रतिग्रहीता साक्षान्मे पितेति भरतर्षभ ॥ १६
 ततो मे पुनरेवासीत्संज्ञा संचिन्त्य शास्त्रतः ।
 नायं वेदेषु विहितो विधिर्हस्त इति प्रभो ।
 पिण्डो देयो नरेणेह ततो मतिरभून्मम ॥ १७
 साक्षान्नेह मनुष्यस्य पिण्डं हि पितरः क्वचित् ।
 गृह्णन्ति विहितं चेत्यं पिण्डो देयः कुशेष्विति ॥ १८
 ततोऽहं तदनादृत्य पितुर्हस्तनिदर्शनम् ।
 शास्त्रप्रामाण्यसूक्ष्मं तु विधिं पिण्डस्य संस्मरन् ॥ १९
 ततो दर्भेषु तत्सर्वमददं भरतर्षभ ।
 शास्त्रमार्गानुसारेण तद्विद्धि मनुजर्षभ ॥ २०
 ततः सोऽन्तर्हितो बाहुः पितुर्मम जनाधिप ।
 ततो मां दर्शयामासुः स्वप्नान्ते पितरस्तथा ॥ २१
 प्रीयमाणास्तु माम्भूचुः प्रीताः स्म भरतर्षभ ।
 विज्ञानेन तवानेन यन्न मुह्यसि धर्मतः ॥ २२

त्वया हि कुर्वता शास्त्रं प्रमाणमिह पार्थिव ।
 आत्मा धर्मः श्रुतं वेदाः पितरश्चर्षिभिः सह ॥ २३
 साक्षात्पितामहो ब्रह्मा गुरवोऽथ प्रजापतिः ।
 प्रमाणमुपनीता वै स्थिताश्च न विचालिताः ॥ २४
 तदिदं सम्यगारब्धं त्वयाऽद्य भरतर्षभ ।
 किंतु भूमेर्गवां चार्थं सुवर्णं दीयतामिति ॥ २५
 एवं वयं च धर्मश्च सर्वे चास्मत्पितामहाः ।
 पाविता वै भविष्यन्ति पावनं हि परं हि तत् ॥ २६
 दश पूर्वान्दशैवान्यांस्तथा संतारयन्ति ते ।
 सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति एवं मत्पितरोऽब्रुवन् ॥ २७
 ततोऽहं विस्मितो राजन्प्रतिबुद्धो विशांपते ।
 सुवर्णदानेऽकरवं मतिं च भरतर्षभ ॥ २८
 इतिहासमिमं चापि शृणु राजन्पुरातनम् ।
 जामदग्न्यं प्रति विभो धन्यमायुष्यमेव च ॥ २९
 जामदग्न्येन रामेण तीव्ररोषान्वितेन वै ।
 त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी कृता निःक्षत्रिया पुरा ॥ ३०
 ततो जित्वा महीं कृत्स्नां रामो राजीवलोचनः ।
 आजहार ऋतुं वीरो ब्रह्मक्षत्रेण पूजितम् ॥ ३१
 वाजिमेषं महाराज सर्वकामसमन्वितम् ।
 पावनं सर्वभूतानां तेजोद्युतिविवर्धनम् ॥ ३२
 विपाप्मा च स तेजस्वी तेन ऋतुफलेन च ।
 नैवात्मनोऽथ लघुतां जामदग्न्योऽध्यगच्छत् ॥ ३३
 स तु ऋतुवरेणेष्ट्वा महात्मा दक्षिणावता ।
 पप्रच्छागमसंपन्नानृषीन्देवांश्च भारत ॥ ३४
 पावनं यत्परं नृणामुग्रे कर्मणि वर्तताम् ।
 तदुच्यतां महाभागा इति जातघृणोऽब्रवीत् ॥ ३५
 इत्युक्त्वा वेदशास्त्रज्ञास्तमूचुस्ते महर्षयः ।
 राम विप्राः सत्क्रियन्तां वेदप्रामाण्यदर्शनात् ॥ ३६
 भूयश्च विप्रर्षिगणाः प्रष्टव्याः पावनं प्रति ।
 ते यद्भूयर्महाप्राज्ञास्तत्रैव समुदाचर ॥ ३७
 ततो वसिष्ठं देवर्षिमगस्त्यमथ काश्यपम् ।
 तमेवार्थं महातेजाः पप्रच्छ भृगुनन्दनः ॥ ३८

जाता मतिर्मे विप्रेन्द्राः कथं पूयेयमित्युत ।
केन वा कर्मयोगेन प्रदानेनेह केन वा ॥ ३९
यदि वोऽनुग्रहकृता बुद्धिर्मा प्रति सत्तमाः ।
प्रभूत पावनं किं मे भवेदिति तपोधनाः ॥ ४०
ऋषय ऊचुः ।
गाश्च भूमिं च वित्तं च दत्त्वेह भृगुनन्दन ।
पापकृत्पूयते मर्त्य इति भार्गव शुश्रुम ॥ ४१
अन्यदानं तु विप्रर्षे श्रूयतां पावनं महत् ।
दिव्यमत्यद्भुताकारमपत्यं जातवेदसः ॥ ४२
दग्ध्वा लोकानपुरा वीर्यात्संभूतमिह शुश्रुम ।
सुवर्णमिति विख्यातं तद्दत्त्सिद्धिमेप्यसि ॥ ४३
ततोऽब्रवीद्वसिष्ठस्तं भगवान्संशितव्रतः ।
शृणु राम यथोत्पन्नं सुवर्णमनलप्रभम् ॥ ४४
फलं दास्यति ते यत्तु दाने परमिहोच्यते ।
सुवर्णं यच्च यस्माच्च यथा च गुणवत्तमम् ॥ ४५
तन्निबोध महाबाहो सर्वं निगदतो मम ।
अग्नीषोमात्मकमिदं सुवर्णं विद्धि निश्चये ॥ ४६
अजोऽग्निर्वरुणो मेघः सूर्योऽश्व इति दर्शनम् ।
कुञ्जराश्च मृगा नागा महिषाश्चासुरा इति ॥ ४७
कुक्कुटाश्च वराहाश्च राक्षसा भृगुनन्दन ।
इडा गावः पयः सोमो भूमिरित्येव च स्मृतिः ४८
जगत्सर्वं च निर्मथ्य तेजोराशिः समुत्थितः ।
सुवर्णमेभ्यो विप्रर्षे रत्नं परममुत्तमम् ॥ ४९
एतस्मात्कारणाद्देवा गन्धर्वोरगराक्षसाः ।
मनुष्याश्च पिशाचाश्च प्रयता धारयन्ति तत् ॥ ५०
मृकुटैरङ्गदयुतैरलंकारैः पृथग्विधैः ।
सुवर्णविकृतैस्तत्र विराजन्ते भृगूत्तम ॥ ५१
तस्मात्सर्वपवित्रेभ्यः पवित्रं परमं स्पृष्टम् ।
भूमेर्गोभ्योऽथ रत्नेभ्यस्तद्विद्धि मनुजर्षभ ॥ ५२
पृथिवीं गाश्च दत्त्वेह यच्चान्यदपि किञ्चन ।
विशिष्यते सुवर्णस्य दानं परमकं विभो ॥ ५३
अक्षयं पावनं चैव सुवर्णममरयुते ।
प्रयच्छ द्विजमुख्येभ्यः पावनं ह्येतदुत्तमम् ॥ ५४
सुवर्णमेव सर्वासु दक्षिणासु विधीयते ।

सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति सर्वदास्ते भवन्त्युत ॥ ५५
देवतास्ते प्रयच्छन्ति ये सुवर्णं ददत्यथ ।
अग्निर्हि देवताः सर्वाः सुवर्णं च तदात्मकम् ॥ ५६
तस्मात्सुवर्णं ददता दत्ताः सर्वाः स देवताः ।
भवन्ति पुरुषव्याघ्र न ह्यतः परमं विदुः ॥ ५७
भूय एव च माहात्म्यं सुवर्णस्य निबोध मे ।
गदतो मम विप्रर्षे सर्वशस्त्रभृतांवर ॥ ५८
मया श्रुतमिदं पूर्वं पुराणे भृगुनन्दन ।
प्रजापतेः कथयतो मनोः स्वायंभुवस्व वै ॥ ५९
शूलपाणेर्भगवतो रुद्रस्य च माहात्मनः ।
गिरौ हिमवति श्रेष्ठे तदा भृगुकुलोद्बह ॥ ६०
देव्या विवाहे निर्वृत्ते रुद्राण्या भृगुनन्दन ।
समागमे भगवतो देव्या सह माहात्मनः ॥ ६१
ततः सर्वे समुद्दिग्ना देवा रुद्रमुपागमन् ॥ ६२
ते महादेवमासीनं देवीं च वरदामुमाम् ।
प्रसाद्य शिरसा सर्वे रुद्रमूर्चुर्भृगूद्बह ॥ ६३
अयं समागमो देव देव्या सह तवानघ ।
तपस्विनस्तपस्विन्या तेजस्विन्याऽतितेजसः ॥ ६४
अमोघतेजास्त्वं देव देवी चैयमुमा तथा ।
अपत्यं युवयोर्देव बलवद्भविता विभो ।
तन्नूनं त्रिषु लोकेषु न किञ्चिच्छेषयिष्यति ॥ ६५
तेदेभ्यः प्रणतेभ्यस्त्वं देवेभ्यः पृथुलोचन ।
वरं प्रयच्छ लोकेश त्रैलोक्यहितकाम्यया ॥ ६६
अपत्यार्थं निगृह्णीष्व तेजः परमकं विभो ।
[त्रैलोक्यसारौ हि युवां लोकं संतापयिष्यथ ॥ ६७
तदपत्यं हि युवयोर्देवानभिभवेद्भुवम् ।
न हि ते पृथिवी देवी न च द्यौर्न दिवं विभो ॥ ६८
नेदं धारयितुं शक्ताः समस्ता इति मे मतिः ।
तेजःप्रभावनिर्दग्धं तस्मात्सर्वमिदं जगत् ॥ ६९
तस्मात्प्रसादं भगवन्कर्तुमर्हसि नः प्रभो ।
न देव्यां संभवेत्पुत्रो भवतः सुरसत्तम ।
धैर्यादेव निगृह्णीष्व तेजो ज्वलितमुत्तमम् ॥ ७०
इति तेषां कथयतां भगवान्वृषभध्वजः] ।
एवमस्त्विति देवांस्तान्विप्रर्षे प्रत्यभाषत ॥ ७१

इत्युक्त्वा चोर्ध्वमनयद्रेतो वृषभवाहनः ।
 ऊर्ध्वरेताः समभवत्ततः प्रभृति चापि सः ॥ ७२
 रुद्राणीति ततः क्रुद्धा प्रजोच्छेदे तदा कृते ।
 देवानथाब्रवीत्तत्र स्त्रीभावात्परुषं वचः ॥ ७३
 यस्मादपत्यकामो वै भर्ता मे विनिवर्तितः ।
 तस्मात्सर्वे सुरा यूयमनपत्या भविष्यथ ॥ ७४
 प्रजोच्छेदो मम कृतो यस्माद्युष्माभिरद्य वै ।
 तस्मात्प्रजा वः खगमाः सर्वेषां न भविष्यति ॥ ७५
 पावकस्तु न तत्रासीच्छापकाले भृगूद्रह ।
 देवा देव्यास्तथा शापादनपत्यास्ततोऽभवन् ॥ ७६
 रुद्रस्तु तेजोऽप्रतिमं धारयामास वै तदा ।

प्रस्कन्नं तु ततस्तस्मात्किञ्चित्त्रापतद्भुवि ॥ ७७
 उत्पपात तदा वह्नौ ववृधे चाद्भुतोपमम् ।
 तेजस्तेजसि संयुक्तमेकयोनित्वमागतम् ॥ ७८
 एतस्मिन्नेव काले तु देवाः शक्रपुरोगमाः ।
 असुरस्तारको नाम तेन संतापिता भृशम् ॥ ७९
 आदित्या वसवो रुद्रा मरुतोऽथाश्विनावपि ।
 साध्याश्च सर्वे संत्रस्ता दैतेयस्य पराक्रमात् ॥ ८०
 स्थानानि देवतानां हि विमानानि पुराणि च ।
 ऋषीणां चाश्रमाश्चैव बभूवुरसुरैर्हताः ॥ ८१
 ते दीनमनसः सर्वे देवता ऋषयश्च ये ।
 प्रजग्मुः शरणं देवं ब्रह्माणमजरं विश्वम् ॥ ८२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

तारकासुरवाधितैर्देवैर्ब्रह्माणं प्रति स्वेषां पार्वतीशापेनानपत्यत्वकथनपूर्वकमसुरवधोपायकथनप्रार्थना ॥ १ ॥ ब्रह्मणा देवान्प्रति अग्नेरसंनिहितत्वेन देवीशापाविषयतया देवेन स्ववीर्यनिरोधकाले भुवि प्रस्कन्नकिञ्चिद्वीर्याशस्य तस्मिन्संसृष्ट-
 तया च तेन गङ्गायां कुमारोत्पादनकथनेनाद्रयन्वेपणचोदना ॥ २ ॥ अग्निना देवानां प्रार्थनया गङ्गायां स्वयंसृष्टरुद्रवीर्या-
 धानम् ॥ ३ ॥ गङ्गयाऽग्निना स्वस्मिन्नाहितगर्भस्य मेरुगिरौ समुत्सर्जने तदीयतेजोव्याप्त्यावद्भस्त्वानां काञ्चनीभावप्राप्तिः ॥ ४ ॥
 एवं भीष्मेण सुवर्णोत्पत्तिप्रकारकथनम् ॥ ५ ॥

देवा ऊचुः ।
 असुरस्तारको नाम त्वया दत्तवरः प्रभो ।
 सुरानृषींश्च क्लिश्नाति वधस्तस्य विधीयताम् ॥ १
 तस्माद्भयं समुत्पन्नमस्माकं वै पितामह ।
 परित्रायस्व नो देव न ह्यन्या गतिरस्ति नः ॥ २
 ब्रह्मोवाच ।
 समोहं सर्वभूतानामधर्मं नेह रोचये ।
 हन्यतां तारकः क्षिप्रं सुरर्षिगणवाधिता ॥ ३
 वेदा धर्माश्च नोच्छेदं गच्छेयुः सुरसत्तमाः ।
 विहितं पूर्वमेवात्र मया वै व्येतु वो ज्वरः ॥ ४
 देवा ऊचुः ।
 वरदानाद्भगवतो दैतेयो बलगर्वितः ।
 देवैर्न शक्यते हन्तुं स कथं प्रशमं व्रजेत् ॥ ५
 स हि नैव स देवानां नासुराणां न रक्षसाम् ।
 वध्यः स्यामिति जग्राह वरं त्वत्तः पितामह ॥ ६
 देवाश्च शप्ता रुद्राण्या प्रजोच्छेदे पुरा कृते ।

न भविष्यति वोऽपत्यमिति सर्वे जगत्पते ॥ ७
 ब्रह्मोवाच ।
 हुताशनो न तत्रासीच्छापकाले सुरोत्तमाः ।
 स उत्पादयिताऽपत्यं वधाय त्रिदशद्विषाम् ॥ ८
 तद्वै सर्वानतिक्रम्य देवदानवराक्षसान् ।
 मानुषानथ गन्धर्वान्नागानथ च पक्षिणः ॥ ९
 अस्त्रेणामोघपातेन शक्त्या तं घातयिष्यति ।
 यतो वो भयमुत्पन्नं ये चान्ये सुरशत्रवः ॥ १०
 सनातनो हि संकल्पः काम इत्यभिधीयते ।
 रुद्रस्य तेजः प्रस्कन्नमग्नौ निपतितं च यत् ॥ ११
 तत्तेजोऽग्निर्महद्भूतं द्वितीयमिव पावकम् ।
 वधार्थं देवशत्रूणां गङ्गायां जनयिष्यति ॥ १२
 स तु नावाप तं शापं नष्टः स हुतभुक्तदा ।
 तस्माद्भो भयहृद्देवाः समुत्पत्स्यति पावकिः ॥ १३
 अन्विष्यतां वै ज्वलनस्तथा चाद्य नियुज्यताम् ।

नष्टः अदशीनं गतः ॥ १३ ॥

तारकस्य वधोपायः कथितो वै मयाऽनघाः ॥१४
 न हि तेजस्विनां शापास्तेजःसु प्रभवन्ति वै ।
 बलान्यतिबलं प्राप्य दुर्बलानि भवन्ति वै ॥ १५
 हन्यादवध्यान्वरदानपि चैव तपस्विनः ।
 संकल्पाभिरुचिः कामः सनातनतमोऽभवत् ॥१६
 जगत्पतिरनिर्देश्य सर्वगः सर्वभावनः ।
 हृच्छयः सर्वभूतानां ज्येष्ठो रुद्रादपि प्रभुः ॥ १७
 अन्विष्यतां स तु क्षिप्रं तेजोराशिर्हुताशनः ।
 स वो मनोगतं कामं देवः संपादयिष्यति ॥ १८
 एतद्वाक्यमुपश्रुत्य ततो देवा महात्मनः ।
 जग्मुः संसिद्धसंकल्पाः पर्येषन्तो विभावसुम् ॥१९
 ततस्त्रैलोक्यमृषयो व्यचिन्वन्त सुरैः सह ।
 काङ्क्षन्तो दर्शनं वह्निः सर्वे तद्गतमानसाः ॥ २०
 परेण तपसा युक्ताः श्रीमन्तो लोकविश्रुताः ।
 लोकानन्वचरन्सिद्धाः सर्वे एव भृगूत्तम ।
 नष्टमात्मनि संलीनं नाभिजग्मुर्हुताशनम् ॥ २१
 ततः संजातसंत्रासानग्निदर्शनलालसान् ।
 जलेचरः क्लान्तमनास्तेजसाऽग्नेः प्रदीपितः ।
 उवाच देवान्मण्डूको रसातलतलोत्थितः ॥ २२
 रसातलतले देवा वसत्यग्निरिति प्रभो ।
 संतापादिह संप्राप्तः पावकप्रभवादहम् ॥ २३
 स संसृप्तो जले देवा भगवान्हृष्यवाहनः ।
 अपः संसृज्य तेजोभिस्तेन संतापिता वयम् ॥ २४
 तस्य दर्शनमिष्टं वो यदि देवा विभावसोः ।
 तत्रैवमधिगच्छध्वं कार्यं वो यदि वह्निना ॥ २५
 गम्यतां साधयिष्यामो वयं ह्यग्निभयात्सुराः ।
 एतावदुक्त्वा मण्डूकस्त्वरितो जलमाविशत् ॥२६
 हुताशनस्तु बुबुधे मण्डूकस्य च पैशुनम् ।
 शशाप स तमासाद्य न रसान्वेत्स्यसीति वै ॥ २७
 तं वै संयुज्य शापेन मण्डूकं त्वरितो ययौ ।
 अन्यत्र वासाय विभुर्न चात्मानमदर्शयत् ॥ २८

देवास्त्रनुग्रहं चक्रुर्मण्डूकानां भृगूत्तम ।
 यत्तच्छृणु महाबाहो गदतो मम सर्वशः ॥ २९
 देवा ऊचुः ।
 अग्निशापादजिह्वाऽपि रसज्ञानवहिष्कृताः ।
 सरस्वतीं बहुविधां यूयमुच्चारयिष्यथ ॥ ३०
 विलवासं गतांश्चैव निराहारानचेतसः ।
 गतामूनपि वः शुष्कान्भूमिः संधारयिष्यति ॥३१
 तमोघनायामपि वै निशायां विचरिष्यथ ।
 इत्युक्त्वा तांस्ततो देवाः पुनरेव महीमिमाम् ॥३२
 परीयुर्ज्वलनस्यार्थं न चाविन्दन्हुताशनम् ।
 अथ तान्द्विरदः कश्चित्सुरेन्द्रद्विरदोपमः ॥ ३३
 अश्वत्थस्योऽग्निरित्येवमाह देवान्भृगूद्वह ।
 शशाप ज्वलनः सर्वान्द्विरदान्क्रोधमूर्च्छितः ॥ ३४
 प्रतीपा भवतां जिह्वा भवित्रीति भृगूद्वह ।
 इत्युक्त्वा निःसृतोऽश्वत्थादग्निर्वारणसूचितः ।
 प्रविवेश शमीगर्भमथ वह्निः सुषुप्सया ॥ ३५
 अनुग्रहं तु नागानां यं चक्रुः शृणु तं प्रभो ।
 देवा भृगुकुलश्रेष्ठ प्रीत्या सत्यपराक्रमाः ॥ ३६
 देवा ऊचुः ।
 प्रतीपया जिह्वाऽपि सर्वाहारान्हरिष्यथ ।
 वाचं चोच्चारयिष्यध्वमुच्चैरव्यञ्जिताक्षराम् ।
 इत्युक्त्वा पुनरेवाग्निमनुसम्सुर्दिवोकसः ॥ ३७
 अश्वत्थान्निःसृतश्चाग्निः शमीगर्भमुपाविशत् ।
 शुकेन ख्यापितो विप्र तं देवाः समुपाद्रवन् ॥ ३८
 शशाप शुक्रमग्निस्तु वाग्विहीनो भविष्यसि ।
 जिह्वाभावर्तयामास तस्यापि हुतशुक्तदा ॥ ३९
 दृष्ट्वा तु ज्वलनं देवाः शुक्रमूर्चुर्दयान्विताः ।
 भविता न त्वमत्यन्तं शुक्त्वे नष्टवागिति ॥४०
 आवृत्तजिह्वस्य सतो वाक्यं कान्तं भविष्यति ।
 बालस्येव प्रवृद्धस्य कलमव्यक्तमद्भुतम् ॥ ४१
 इत्युक्त्वा तं शमीगर्भे वह्निमालक्ष्य देवताः ।

कामः काम्यमानो वह्निः ॥ १६ ॥ नष्टं अदर्शनं गतम् ।
 आत्मनि जले जलस्य तेजोऽजन्वत्वात् ॥ २१ ॥ सृज्यतां साध-
 यिष्याम इति थ. घ. पाठः ॥ २६ ॥ न रसानिति । रसने-
 न्द्रियहीनो भविष्यसीत्यर्थः ॥ २७ ॥ नच देवानदर्शयदिति
 अनु. २७

थ. घ. पाठः ॥ २८ ॥ अजिह्वा अपीति च्छेदः ॥ ३० ॥
 जिह्वां च कर्तयामासेति ड. पाठः ॥ ३९ ॥ बालस्येव प्रवृत्त-
 स्येति ड. थ. घ. पाठः ॥ ४१ ॥

तदेवायतनं चक्रुः पुण्यं सर्वक्रियास्वपि ॥ ४२
 तदाप्रभृति चाप्यग्निः शमीगर्भेषु दृश्यते ।
 उत्पादने तथोपायमभिजग्मुश्च मानवाः ॥ ४३
 आपो रसातले घास्तु संस्पृष्टाश्चित्रभानुना ।
 ताः पर्वतप्रस्रवणैरूष्मां मुञ्चन्ति भार्गव ।
 पावकेनाधिशयता संतप्तास्तस्य तेजसा ॥ ४४
 अथाग्निर्देवता दृष्ट्वा बभूव व्यथितस्तदा ।
 किमागमनमित्येवं तानपृच्छत पावकः ॥ ४५
 तमूचुर्विबुधाः सर्वे ते चैव परमर्षयः ।
 त्वां नियोक्ष्यामहे कार्ये तद्भवान्कर्तुमर्हति ।
 कृते च तस्मिन्भविता तवापि सुमहान्गुणः ॥ ४६
 अग्निरुवाच ।
 श्रूत यद्भवतां कार्यं कर्तासि तदहं सुराः ।
 भवतां तु नियोज्योसि मावोत्रास्तु विचारणा ४७
 देवा ऊचुः ।
 असुरस्तारको नाम ब्रह्मणो वरदर्पितः ।
 अस्मान्प्रवाधते वीर्याद्वधस्तस्य विधीयताम् ॥ ४८
 इमान्देवगणांस्तात प्रजापतिगणांस्तथा ।
 ऋषींश्चापि महाभाग परित्रायस्व पावक ॥ ४९
 अपत्यं तेजसा युक्तं प्रवीरं जनय प्रभो ।
 यद्भयं नोऽसुरात्तस्मान्नाशयेद्भव्यवाहन ॥ ५०
 शप्तानां नो महादेव्या नान्यदस्ति परायणम् ।
 अन्यत्र भवतो वीर तस्मान्नायस्व नः प्रभो ॥ ५१
 इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा भगवान्हव्यवाहनः ।
 जगामाथ दुराधर्षो गङ्गां भागीरथीं प्रति ॥ ५२
 तथा चाप्यभवन्मिश्रो गर्भं चास्यां दधे तदा ।
 ववृधे स तदा गर्भः कक्षे कृष्णगतिर्यथा ॥ ५३
 तेजसा तस्य देवस्य गङ्गा विह्वलचेतना ।
 संतापमगमचीत्रं वोढुं सा न शशाक ह ॥ ५४
 आहिते ज्वलनेनाथ गर्भं तेजःसमन्विते ।
 गङ्गायामसुरः कश्चिद्भैरवं नादमानदत् ॥ ५५
 अबुद्धिपतितेनाथ नादेन विपुलेन सा ।

ऊष्मां ऊष्माणम् । अधिशयता अधिशयानेन । पावकेना-
 धिशयिता इति ट. ध. पाठः ॥ ४४ ॥ दधे आदधे । गर्भ-
 आस्याभावत्तदेति थ. पाठः ॥ ५३ ॥ सोढुं सा न शशाक हेति

वित्रस्तोद्धान्तनयना गङ्गा विप्लुतलोचना ॥ ५६
 विसंज्ञा नाशकद्रुर्भं वोढुमात्मानमेव च ।
 सा तु तेजःपरीताङ्गी कम्पमाना च जाह्नवी ॥ ५७
 उवाच ज्वलनं विप्र तदा गर्भवलोद्भुता ।
 न ते शक्ताऽसि भगवंस्तेजसोऽस्य विधारणे ॥ ५८
 विमूढाऽसि कृताऽनेन न मे स्वास्थ्यं यथा पुरा ।
 विह्वला चासि भगवंश्चेतो नष्टं च मेऽनघ ॥ ५९
 धारणे नास्य शक्ताऽहं गर्भस्य तपतांवर ।
 उत्स्रक्ष्येऽहमिमं दुःखान्न तु कामात्कर्त्तव्यं च ॥ ६०
 न तेजसाऽस्ति संस्पर्शो मम देव विभावसो ।
 आपदर्थे हि संबन्धः सुसूक्ष्मोऽपि महाद्युते ॥ ६१
 यदत्र गुणसंपन्नमितरद्वा हुताशन ।
 त्वय्येव तदहं मन्ये धर्माधर्मौ च केवलौ ॥ ६२
 तामुवाच ततो वह्निर्धार्यतां धार्यतामिति ।
 गर्भो मत्तेजसा युक्तो महागुणफलोदयः ॥ ६३
 शक्ता ह्यसि महीं कृत्स्नां वोढुं धारयितुं तथा ।
 न हि ते किञ्चिदप्राप्यमन्यतो धारणाद्वेत् ॥ ६४
 'एवमुक्त्वा तु सा देवी तत्रैवान्तरधीयत ।
 पावकश्चापि तेजस्वी कृत्वा कार्यं दिवोकसाम् ।
 जगामेष्टं तदा देशं ततो भार्गवनन्दन ॥' ६५
 सा वह्निना वार्यमाणा देवैरपि सरिद्वरा ।
 समुत्ससर्ज तं गर्भं मेरौ गिरिवरे तदा ॥ ६६
 समर्था धारणे चापि रुद्रतेजःप्रधर्षिता ।
 नाशकत्सा तदा गर्भं संधारयितुमोजसा ।
 समुत्ससर्ज तं दुःखादीप्तवैश्वानरप्रभम् ॥ ६७
 दर्शयामास चाग्निस्तां तदा गङ्गां भृगूद्रह ।
 पप्रच्छ सरितां श्रेष्ठां कच्चिद्गर्भः सुखोदयः ॥ ६८
 कीदृग्गुणोपि वा देवि कीदृग्युपश्च दृश्यते ।
 तेजसा केन वा युक्तः सर्वमेतद्भवीहि मे ॥ ६९
 गङ्गोवाच ।
 जातरूपः स गर्भो वै तेजसा त्वमिवानघ ।
 सुवर्णो विमलो दीप्तः पर्वतं चावभासयन् ॥ ७०

थ. पाठः ॥ ५४ ॥ अबुद्धिपतितेन अकस्माज्जातेन ॥ ५६ ॥
 न चेतसास्ति संस्पर्श इति थ. पाठः ॥ ६१ ॥

पद्मोत्पलविमिश्राणां हृदानामिव शीतलः ।
 गन्धोस्य स कदम्बानां तुल्यो वै तपतांवर ॥७१
 तेजसा तस्य गर्भस्य भास्करस्येव रश्मिभिः ।
 यद्भव्यं परिसंस्पृष्टं पृथिव्यां पर्वतेषु च ।
 तत्सर्वं काञ्चनीभूतं समन्तात्प्रत्यदृश्यत ॥ ७२
 पर्यधावत शैलांश्च नदीः प्रस्रवणानि च ।
 व्यादीपयत्तेजसा च त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ७३
 एवंपुत्रः स भगवान्पुत्रस्ते हव्यवाहन ।
 सूर्यवैश्वानरसमः कान्त्या सोम इवापरः ॥ ७४
 वसिष्ठ उवाच ।
 एवमुक्त्वा तु सा देवी तत्रैवान्तरधीयत ।
 पावकश्चापि तेजस्वी कृत्वा कार्यं दिवोकसाम् ।
 जगामेष्टं ततो देशं तदा भार्गवनन्दन ॥ ७५
 एतैः कर्मगुणैर्लोकै नामाग्नेः परिगीयते ।
 हिरण्यरेता इति वै ऋषिभिर्विबुधैस्तथा ।

पृथिवी च तदा देवी ख्याता वसुमतीति वै ॥ ७६
 स तु गर्भो महातेजा गाङ्गेयः पावकोद्भवः ।
 दिव्यं शरवणं प्राप्य वृद्धेऽद्भुतदर्शनः ॥ ७७
 ददृशुः कृत्तिकास्तं तु बालार्कसदृशद्युतिम् ।
 जातस्नेहास्तु तं बालं पुपुषुः स्तन्यविस्रवैः ॥७८
 ततः स कार्तिकेयत्वमवाप परमद्युतिः ।
 स्कन्धत्वात्स्कन्दतां चापि गुहावासाद्गुहोऽभवत् ॥
 एवं सुवर्णमुत्पन्नमपत्यं जातवेदसः ।
 तत्र जाम्बूनदं श्रेष्ठं देवानामपि भूषणम् ॥ ८०
 ततःप्रभृति चाप्येतज्जातरूपमुदाहृतम् ।
 रत्नानामुत्तमं रत्नं भूषणानां तथैव च ॥ ८१
 पवित्रं च पवित्राणां मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
 यत्सुवर्णं स भगवानग्निरीशः प्रजापतिः ॥ ८२
 पवित्राणां पवित्रं हि कनकं द्विजसत्तमाः ।
 अग्नीषोमात्मकं चैव जातरूपमुदाहृतम् ॥ ८३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

वसिष्ठेन परशुरामंप्रति सुवर्णप्रभावकथनप्रसङ्गेन रुद्रयज्ञे भृग्वक्त्रिःप्रभृतिप्रभावादिकथनम् ॥ १ ॥

वसिष्ठ उवाच ।
 अपि चेदं पुरा राम श्रुतं मे ब्रह्मदर्शनम् ।
 पितामहस्य यद्दृष्टं ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ १
 देवस्य महतस्तात वारुणीं विभ्रतस्तनुम् ।
 ऐश्वर्यं वारुणेवाऽथ रुद्रस्येशस्य वै प्रभो ॥ २
 आजग्मुर्मुनयः सर्वे देवाश्चाग्निपुरोगमाः ।
 यज्ञाङ्गानि च सर्वाणि वषट्कारश्च मूर्तिमान् ॥ ३
 मूर्तिमन्ति च सामानि यजूंषि च सहस्रशः ।
 ऋग्वेदश्चागमत्तत्र पदक्रमविभूषितः ॥ ४
 लक्षणानि खरास्तोभा निरुक्ताः खरभक्तयः ।
 ओंकारश्छन्दसां नेत्रं निग्रहप्रग्रहौ तथा ॥ ५
 वेदाश्च सोपनिषदो विद्या सावित्र्यथापि च ।
 भूतं भव्यं भविष्यच्च दधार भगवाञ्छिवः ॥ ६

संजुहावात्मनाऽऽत्मानं स्वयमेव तदा प्रभो ।
 यज्ञं च शोभयामास बहुरूपं पिनाकधृतम् ॥ ७
 द्यौर्नभः पृथिवी खं च तथा चैवैष भूपतिः ।
 सर्वविद्येश्वरः श्रीमानेष चापि विभावसुः ॥ ८
 एष ब्रह्मा शिवो रुद्रो वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ।
 कीर्त्यते भगवान्देवः सर्वभूतपतिः शिवः ॥ ९
 तस्य यज्ञः पशुपतेस्तपः ऋतव एव च ।
 दीक्षा दीप्तव्रता देवी दिशश्च सद्विगीश्वराः ॥ १०
 देवपत्न्यश्च कन्याश्च देवानां चैव मातरः ।
 आजग्मुः सहितास्तत्र तदा भृगुकुलोद्ब्रह्म ।
 यज्ञं पशुपतेः प्रीता वरुणस्य महात्मनः ॥ ११
 स्वयंभुवस्तु ता दृष्ट्वा रेतः समपतद्भुवि ॥ १२
 तस्य शुक्रस्य निष्यन्दान्पांसूंसंगृह्य भूमितः ।

कदम्बानां कदम्बपुष्पाणाम् ॥ ७१ ॥ अग्निष्टोमात्मकं चैवेति
 य. घ. पाठः ॥ ८३ ॥ एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

ऋग्वेदोऽथर्ववेदश्चेति क. ड. घ. पाठः ॥ ४ ॥

प्रास्यत्पूषा कराभ्यां वै तस्मिन्नेव हुताशने ॥ १३
 ततस्तस्मिन्संप्रवृत्ते सत्रे ज्वलितपावके ।
 ब्रह्मणो जुह्वतस्तत्र प्रादुर्भावो बभूवह ॥ १४
 स्कन्नमात्रं च तच्छुक्रं स्रुवेण परिगृह्य सः ।
 आज्यवन्मन्त्रतश्चापि सोऽजुहोद्भृगुनन्दन ॥ १५
 ततः स जनयामास भूतग्रामं च वीर्यवान् ।
 तस्य तत्तेजसस्तस्माज्जज्ञे लोकेषु तैजसम् ॥ १६
 तमसस्तामसा भावा व्यापि सत्त्वं तथोभयम् ।
 स गुणस्तेजसो नित्यं तमस्याकाशमेव च ।
 सर्वभूतेषु च तथा सत्त्वं तेजस्तथोत्तमम् ॥ १७
 शुक्रे हुतेऽग्नौ तस्मिंस्तु प्रादुरासंस्त्रयः प्रभो ।
 पुरुषा वपुषा युक्ताः स्वैः स्वैः प्रसवजैर्गुणैः ॥ १८
 भर्जनाद्भृगुरित्येवमङ्गारेभ्योऽङ्गिराऽभवत् ।
 अङ्गारसंश्रयाच्चैव कविरित्यपरोऽभवत् ।
 सह ज्वालाभिरुत्पन्नो भृगुस्तस्माद्भृगुः स्मृतः ॥ १९
 मरीचिभ्यो मरीचिस्तु मारीचः कश्यपो ह्यभूत् ।
 अङ्गारेभ्योऽङ्गिरास्तात वालखिल्याः कुशोच्चयात् ॥
 अत्रैवात्रेति च विभो जातमत्रिं वदन्त्यपि ॥ २१
 तथा भस्मव्यपोहेभ्यो ब्रह्मर्षिगणसंमताः ।
 वैखानसाः समुत्पन्नास्तपःश्रुतगुणेप्सवः ॥ २२
 अश्रुतोऽस्य समुत्पन्नावश्विनौ रूपसंमतौ ।
 शेषाः प्रजानां पतयः स्रोतोभ्यस्तस्य जज्ञिरे ।
 ऋषयो रोमकूपेभ्यः खेदाच्छन्दो बलान्मनः ॥ २३
 एतस्मात्कारणादाहुरग्निः सर्वास्तु देवताः ।
 ऋषयः श्रुतसंपन्ना वेदप्रामाण्यदर्शनात् ॥ २४
 यानि दारुणि निर्यासास्ते मासाः पक्षसंज्ञिताः ।
 अहोरात्रा मुहूर्ताश्च वीतज्योतिश्च वारुणम् ॥ २५
 रौद्रं लोहितमित्याहुर्लोहितात्कनकं स्मृतम् ।

तन्मैत्रमिति विज्ञेयं धूमाच्च वसवः स्मृताः ॥ २६
 अचिपो याश्च ते रुद्रास्तथाऽऽदित्या महाप्रभाः ।
 उद्दीप्तास्ते तथाऽङ्गारा ये धिष्ण्येषु दिवि स्थिताः २७
 अग्निर्नाथश्च लोकस्य तत्परं ब्रह्म तद्भुवम् ।
 सर्वकामदमित्याहुस्तत्र हव्यमुपावहन् ॥ २८
 ततोऽब्रवीन्महादेवो वरुणः पवनात्मकः ।
 मम सत्रमिदं दिव्यमहं गृहपतिस्त्वह ॥ २९
 त्रीणि पूर्वाण्यपत्यानि मम तानि न संशयः ।
 इति जानीत खगमा मम यज्ञफलं हि तत् ॥ ३०
 अग्निरुवाच ।
 मदङ्गेभ्यः प्रसृतानि मदाश्रयकृतानि च ।
 ममैव तान्यपत्यानि मम शुक्रं हुतं हि तत् ॥ ३१
 अथाब्रवीलोकगुरुर्ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 ममैव तान्यपत्यानि मम शुक्रं हुतं हि तत् ॥ ३२
 अहं वक्ता च मन्त्रस्य होता शुक्रस्य चैव ह ।
 यस्य वीजं फलं तस्य शुक्रं चेत्कारणं मतम् ॥ ३३
 ततोऽब्रुवन्देवगणाः पितामहमुपेत्य वै ।
 कृताञ्जलिपुटाः सर्वे शिरोभिरभिवन्द्य च ॥ ३४
 वयं च भगवन्सर्वे जगच्च सचराचरम् ।
 तवैव प्रसवाः सर्वे तस्मादग्निर्विभावसुः ।
 वरुणश्चेश्वरो देवो लभतां काममीप्सितम् ॥ ३५
 निसर्गाद्ब्रह्मणश्चापि वरुणो यादसांपतिः ।
 जग्राह वै भृगुं पूर्वमपत्यं सूर्यवर्चसम् ॥ ३६
 ईश्वरोऽङ्गिरसं चाग्नेरपत्यार्थमकल्पयत् ।
 पितामहस्त्वपत्यं वै कविं जग्राह तत्त्ववित् ॥ ३७
 तदा स वारुणिः ख्यातो भृगुः प्रसवकर्मकृत् ।
 आग्नेयस्त्वङ्गिराः श्रीमान्कविर्ब्राह्मो महायशाः ।
 भार्गवाङ्गिरसौ लोके लोकसंतानलक्षणौ ॥ ३८

प्रादुर्भावश्चरमघातुः ॥ १४ ॥ भूतग्रामं चतुर्विधं तत्तेजसस्तस्य
 त्रिगुणमयस्य रेतसः संबन्धी यस्तेजोशो रजोशस्तस्मात्तैजसप्र-
 वृत्तिप्रधानं जज्ञममभूत् ॥ १६ ॥ तमसस्तमोशात्तामसं स्थावरम् ।
 सत्त्वांशस्तूभयत्रानुगतः ॥ १७ ॥ प्रसवजैः कारणजैर्गुणैः ॥ १८ ॥
 सहयज्वभिरुत्पन्न इति ध. पाठः ॥ १९ ॥ वालखिल्याः शरोच्चयादिति
 ध. पाठः ॥ २० ॥ अत्रैव कुशोचये । अत्र अत्रैवेति संबन्धः ।
 अत्रैवात्रिं च हि विभो इति ध. पाठः ॥ २१ ॥ व्यपोहेभ्यः

समूहेभ्यः । तथाग्नेस्तस्य भस्मभ्य इति ध. पाठः ॥ २२ ॥ अश्रुतः
 अश्रुसकाशात् । स्रोतोभ्यः श्रोत्रादीन्द्रियेभ्यः । बलात् वीर्यात् ।
 बलान्मन्त्र इति क. ट. ध. पाठः ॥ २३ ॥ एतस्मादग्निज-
 त्वात् ॥ २४ ॥ निर्यासा दारुगता लाक्षादयो वृक्षरसाः ॥ २५ ॥
 दिविस्थिताः ग्रहतारादवः धिष्ण्येषु स्थानेषु ॥ २७ ॥ त्रीणि
 भृगवाङ्गिरःकविसंज्ञानि ॥ ३० ॥

एते विप्रवराः सर्वे प्रजानां पतयस्त्रयः ।
 सर्वे संतानमेतेषामिदमित्युपधारय ॥ ३९
 भृगोस्तु पुत्राः सप्तासन्सर्वे तुल्या भृगोर्गुणैः ।
 च्यवनो वज्रशीर्षश्च शुचिरौर्वस्तथैव च ॥ ४०
 शुक्रो वरेण्यश्च विभुः सवनश्चेति सप्त ते ।
 भार्गवा वारुणाः सर्वे येषां वंशे भवानपि ॥४१
 अष्टौ चाङ्गिरसः पुत्रा वारुणास्तेऽप्यवारुणाः ।
 बृहस्पतिरुच्यश्च वयस्यः शान्तिरेव च ॥ ४२
 घोरो विरूपः संवर्तः सुधन्वा चाष्टमः स्मृतः ।
 एतेऽष्टौ वह्निजाः सर्वे ज्ञाननिष्ठा निरामयाः ॥४३
 ब्राह्मणाश्च कवेः पुत्रा वारुणास्तेऽप्युदाहृताः ।
 अष्टौ प्रसवजैर्युक्ता गुणैर्ब्रह्मविदः शुभाः ॥ ४४
 कविः काव्यश्च विष्णुश्च बुद्धिमानुशना तथा ।
 भृगुश्च वरुणश्चैव काश्यपोऽग्निश्च धर्मवित् ॥ ४५
 अष्टौ कविसुता ह्येते सर्वमेभिर्जगत्ततम् ।
 प्रजापतय एते हि प्रजानां यैरिमाः प्रजाः ॥४६
 एवमङ्गिरसश्चैव कवेश्च प्रसवान्वयैः ।
 भृगोश्च भृगुशार्दूल वंशजैः सततं जगत् ॥ ४७
 वरुणश्चादितो विप्र जग्राह प्रभृरीश्वरः ।
 कविं तात भृगुं चापि तस्माच्चौ वारुणौ स्मृतौ ४८
 जग्राहाङ्गिरसं देवः शिखी तस्माद्भुताशनः ।
 तस्मादाङ्गिरसा ज्ञेयाः सर्वे एव तदन्वयाः ॥४९
 ब्रह्मा पितामहः पूर्वं देवताभिः प्रसादितः ।
 इमे नः संतरिष्यन्ति प्रजाभिर्जगदीश्वराः ॥ ५०
 सर्वे प्रजानां पतयः सर्वे चातितपस्विनः ।
 त्वत्प्रसादादिमं लोकं धारयिष्यन्ति शाश्वतं ॥५१
 तथैव वंशकर्तारस्तव तेजोविवर्धनाः ।
 भवेयुर्वेदविदुषः सर्वे च कृतिनस्तथा ॥ ५२
 देवपक्षचराः सौम्याः प्राजापत्या महर्षयः ।
 अनन्तं ब्रह्म सत्यं च तपश्च परमं भुवि ॥ ५३
 सर्वे हि वयमेते च तवैव प्रसवाः प्रभो ।

देवानां ब्राह्मणानां च त्वं हि कर्ता पितामह ॥५४
 मारीचमादितः कृत्वा सर्वे चैवाथ भार्गवाः ।
 अपत्यानीति संप्रेक्ष्य क्षमयाम पितामह ॥ ५५
 अथ खेनैव रूपेण प्रजनिष्यन्ति वै प्रजाः ।
 स्थापयिष्यन्ति चात्मानं युगादिनिधने तथा ॥५६
 इत्युक्तः स तदा तैस्तु ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 तथेत्येवाब्रवीत्प्रीतस्तोऽपि जग्मुर्यथागतम् ॥ ५७
 एवमेतत्पुरावृत्तं तस्य यज्ञे महात्मनः ।
 देवश्रेष्ठस्य लोकादौ वारुणीं विभ्रतस्तनुम् ॥ ५८
 अग्निर्ब्रह्मा पशुपतिः शर्वो रुद्रः प्रजापतिः ।
 अग्नेरपत्यमेतद्वै सुवर्णमिति धारणा ॥ ५९
 अय्यभावे च कुरुते वह्निस्थानेषु काञ्चनम् ।
 जामदग्न्यप्रमाणज्ञो वेदश्रुतिनिदर्शनात् ॥ ६०
 कुशस्तम्बे जुहोत्यग्निं सुवर्णे तत्र च स्थिते ।
 वल्मीकस्य वपायां च कर्णे वाजस्य दक्षिणे ॥६१
 शकटोर्व्यां परस्याप्सु ब्राह्मणस्य करे तथा ।
 हुते प्रीतिकरीमृद्धिं भगवांस्तत्र मन्यते ॥ ६२
 तस्मादग्निपराः सर्वे देवता इति शुश्रुम ।
 ब्रह्मणो हि प्रभूतोऽग्निरग्नेरपि च काञ्चनम् ॥ ६३
 तस्माद्ये वै प्रयच्छन्ति सुवर्णं धर्मदर्शिनः ।
 देवतास्ते प्रयच्छन्ति समस्ता इति नः श्रुतम् ॥६४
 तस्य वा तपसो लोकान्गच्छतः परमां गतिम् ।
 स्वर्लोके राजराज्येन सोभिषिच्येत भार्गव ॥ ६५
 आदित्योदयने प्राप्ते विधिमन्नपुरस्कृतम् ।
 ददाति काञ्चनं यो वै दुःस्वप्नं प्रतिहन्ति सः ॥६६
 ददात्युदितमात्रे यस्तस्य पाप्मा विभूयते ।
 मध्याह्ने ददतो रुक्मं हन्ति पापमनागतम् ॥६७
 ददाति पश्चिमां सन्ध्यां यः सुवर्णं यतव्रतः ।
 ब्रह्मवाय्वग्निसोमानां सालोक्यमुपयाति सः ॥६८
 सेन्द्रेषु चैव लोकेषु प्रतिष्ठां विन्दते शुभाम् ।
 इह लोके यशः प्राप्य शान्तपाप्मा च मोदते ॥ ६९

कवेः पुत्रा वारुणा इत्यनेन स्वीयभागोपि कविर्ब्रह्मणा वरुणाय
 समर्पित इत्युच्यते ॥ ४४ ॥ नोऽस्मान् संतरिष्यन्ति संतार-
 यिष्यन्ति ॥ ५० ॥ विदुषो विद्वांसः ॥ ५२ ॥ आदिनिधने
 उत्पत्तिप्रलययोरन्तराले ॥ ५६ ॥ देवश्रेष्ठस्य रुद्रस्य ॥ ५८ ॥

धारणा निश्चयः ॥ ५९ ॥ ब्राह्मणपाण्यजर्णदर्मस्तम्बाप्सु काष्ठ-
 प्विस्तेतानि श्रुतौ दृश्यन्ते । वपायां रुन्द्रे ॥ ६१ ॥ शकटोर्वा तु
 शुश्रुन्तरात् ज्ञेया । परस्य तीर्थोदिरप्सु ॥ ६२ ॥ सुवर्णं ये
 प्रयच्छन्ति नराः शुद्धेन चेतसेति ध. पाठः ॥ ६४ ॥

ततः संपद्यतेऽन्येषु लोकेष्वप्रतिमः सदा ।
 अनावृतगतिश्चैव कामचारो भवत्युत ॥ ७०
 न च क्षरति तेभ्यश्च यशश्चैवाप्नुते महत् ।
 सुवर्णमक्षयं दत्त्वा लोकांश्चाप्नोति पुष्कलान् ॥ ७१
 यस्तु संजनयित्वाऽग्निमादित्योदयनं प्रति ।
 दद्याद्वै व्रतमुद्दिश्य सर्वकामान्समश्रुते ॥ ७२
 अग्निरित्येव तत्प्राहुः प्रदानं च सुखावहम् ।
 यथेष्टगुणसंवृत्तं प्रवर्तकमिति स्मृतम् ॥ ७३
 एषा सुवर्णस्योत्पत्तिः कथिता ते मयाऽनघ ।
 कार्तिकेयस्य च विभो तद्विद्वि भृगुनन्दन ॥ ७४
 कार्तिकेयस्तु संवृद्धः कालेन महता तदा ।
 देवैः सेनापतित्वेन वृतः सेन्द्रैर्भृगूद्बह ॥ ७५

जघान तारकं चापि दैत्यमन्यांस्तथाऽसुरान् ।
 त्रिदशेन्द्राज्ञया ब्रह्मलोकानां हितकाम्यया ॥ ७६
 सुवर्णदाने च मया कथितास्ते गुणा विभो ।
 तस्मात्सुवर्णं विप्रेभ्यः प्रयच्छ ददतांवर ॥ ७७
 भीष्म उवाच ।
 इत्युक्तः स वसिष्ठेन जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
 ददौ सुवर्णं विप्रेभ्यो व्यमुच्यत च किल्बिषात् ॥ ७८
 एतत्ते सर्वमाख्यातं सुवर्णस्य महीपते ।
 प्रदानस्य फलं चैव जन्म चास्य युधिष्ठिर ॥ ७९
 तस्माच्चमपि विप्रेभ्यः प्रयच्छ कनकं बहु ।
 ददत्सुवर्णं नृपते किल्बिषाद्विप्रमोक्षयसि ॥ ८०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति कुमारोत्पत्तिप्रकारस्य देवादिभिल्लस्यै क्रीडनकादिदानस्य तारकासुरवधादेश्च कथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 उक्ताः पितामहेनेह सुवर्णस्य विधानतः ।
 विस्तरेण प्रदानस्य ये गुणाः श्रुतिलक्षणाः ॥ १
 यत्तु कारणमुत्पत्तेः सुवर्णस्य प्रकीर्तितम् ।
 स कथं तारकः प्राप्तो निधनं तद्ब्रवीहि मे ॥ २
 उक्तं स दैवतानां हि अवध्य इति पार्थिव ।
 कथं तस्याभवन्मृत्युर्विस्तरेण प्रकीर्तय ॥ ३
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्तः कुरुकुलोद्बह ।
 कात्स्र्येन तारकवधं परं कौतूहलं हि मे ॥ ४
 भीष्म उवाच ।
 विपन्नकृत्या राजेन्द्र देवता ऋषयस्तथा ।
 कृत्तिकाश्चोदयामासुरपत्यभरणाय वै ॥ ५
 न देवतानां काचिद्वि समर्था जातवेदसः ।
 एता हि शक्तास्तं गर्भं संधारयितुमोजसा ॥ ६

यष्णां तासां ततः प्रीतः पावको गर्भधारणात् ।
 खेन तेजोविसर्गेण वीर्येण परमेण च ॥ ७
 तास्तु षट् कृत्तिका गर्भं पुपुषुर्जातवेदसः ।
 षट्सु वर्त्मसु तेजोऽग्नेः सकलं निहितं प्रभो ॥ ८
 ततस्ता वर्धमानस्य कुमारस्य महात्मनः ।
 तेजसाऽभिपरीताज्ञो न क्वचिच्छर्म लेभिरे ॥ ९
 ततस्तेजःपरीताज्ञः सर्वाः काल उपस्थिते ।
 समं गर्भं सुपुविरे कृत्तिकास्ता नरर्षभ ॥ १०
 ततस्तं षडधिष्ठानं गर्भमेकत्वमागतम् ।
 पृथिवी प्रतिजग्राह कृत्तिकानां समीपतः ॥ ११
 स गर्भो दिव्यसंस्थानो दीप्तिमान्पावकप्रभः ।
 दिव्यं शरवणं प्राप्य ववृधे प्रियदर्शनः ॥ १२
 ददृशुः कृत्तिकास्तं तु बालमर्कसमद्युतिम् ।
 जातस्नेहाश्च सौहार्दात्पुपुषुः स्तन्यविस्रवैः ॥ १३

तेभ्यो लोकेभ्यो न च क्षरति ॥ ७१ ॥ द्वात्रिंशदधिकशत-
 ततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

श्रुतिर्वेदो लक्षणं ज्ञापकं येषां ते श्रुतिलक्षणाः । श्रुत्युक्ता
 इत्यर्थः ॥ १ ॥ विपन्नं कृत्यं येषां ते गङ्गया गर्भं ल्यके सति

नष्टकार्याः ॥ ५ ॥ गर्भं संधारयितुमित्यपकृत्यते पूर्वाधेपि
 ॥ ६ ॥ प्रीतस्ताभिर्गुर्वीरूपेण तत्रैतः पीत्वा षोढा गर्भं धृते
 सतीति शेषः ॥ ७ ॥ वर्त्मसु गर्भागमनमार्गेषु योनिध्वित्यर्थः
 ॥ ८ ॥

अभवत्कार्तिकेयः स त्रैलोक्ये सचराचरे ।
 स्कन्नत्वात्स्कन्दतां प्राप्तो गुहावासाद्गुहोऽभवत् १४
 ततो देवास्त्रयस्त्रिंशद्विंशश्च सदिगीश्वराः ।
 रुद्रो धाता च विष्णुश्च यमः पूषाऽर्यमा भगः ॥ १५
 अंशो मित्रश्च साध्याश्च वासवो वसवोऽश्विनौ ।
 आपो वायुर्नभश्चन्द्रो नक्षत्राणि ग्रहा रविः ॥ १६
 पृथग्भूतानि चान्यानि यानि देवगणानि वै ।
 आजग्मुस्तेऽद्भुतं द्रष्टुं कुमारं ज्वलनात्मजम् ॥ १७
 ऋषयस्तुष्टुवृक्षैव गन्धर्वाश्च जगुस्तथा ।
 पडाननं कुमारं तु द्विपङ्कं द्विजप्रियम् ॥ १८
 पीनासं द्वादशभुजं पावकादित्यवर्चसम् ।
 शयानं शरगुल्मस्थं दृष्ट्वा देवाः सहर्षिभिः ।
 लेभिरे परमं हर्षं मेनिरे चासुरं हतम् ॥ १९
 ततो देवाः प्रियाण्यस्य सर्व एव समाहरन् ।
 क्रीडतः क्रीडनीयानि ददुः पक्षिगणांश्च ह ॥ २०
 सुपर्णोऽस्य ददौ पुत्रं मयूरं चित्रवर्हिणम् ।
 राक्षसाश्च ददुस्तस्यै वराहमहिषावुभौ ॥ २१
 कुक्कुटं चाग्निसंकाशं प्रददावरुणः स्वयम् ।
 चन्द्रमाः प्रददौ मेघमादित्यो रुचिरां प्रभाम् २२
 गवां माता च गा देवी ददौ शतसहस्रशः ।
 छागमग्निर्गुणोपेतमिला पुष्पफलं बहु ॥ २३
 सुधन्वा शकटं चैव रथं चाश्वितकूबरम् ।

वरुणो वारुणान्दिव्यान्सगजान्प्रददौ शुभान् २४
 सिंहान्सुरेन्द्रो व्याघ्रांश्च द्विपानन्यांश्च दंष्ट्रिणः ।
 श्वापदांश्च बहून्धोराञ्छस्त्राणि विविधानि च ॥ २५
 राक्षसासुरसङ्घाश्च अनुजग्मुस्तमीश्वरम् ॥ २६
 वर्धमानवधोपायं प्रार्थयामास तारकः ।
 उपायैर्बहुभिर्हेतुं नाशकचापि तं विभुम् ॥ २७
 सैनापत्येन तं देवाः पूजयित्वा गुहालयम् ।
 शशंसुर्विप्रकारं तं तस्यै तारककारितम् ॥ २८
 स विवृद्धो महावीर्यो देवसेनापतिः प्रभुः ।
 जघानामोघया शक्त्या दानवं तारकं गुहः ॥ २९
 तेन तस्मिन्कुमारेण क्रीडता निहतेऽसुरे ।
 सुरेन्द्रः स्थापितो राज्ये देवानां पुनरीश्वरः ॥ ३०
 स सेनापतिरेवाथ बभौ स्कन्दः प्रतापवान् ।
 ईशो गोप्ता च देवानां प्रियकृच्छरस्य च ॥ ३१
 हिरण्यमूर्तिर्भगवानेष एव च पावकिः ।
 सदा कुमारो देवानां सैनापत्यमवाप्तवान् ॥ ३२
 तस्मात्सुवर्णं मङ्गल्यं रत्नमक्षय्यमुत्तमम् ।
 सहजं कार्तिकेयस्य बहेस्तेजः परं मतम् ॥ ३३
 एवं रामाय कौरव्य वसिष्ठोऽकथयत्पुरा ।
 तस्मात्सुवर्णदानाय प्रयतस्व नराधिप ॥ ३४
 रामः सुवर्णं दत्त्वा हि विमुक्तः सर्वकिल्बिषैः ।
 त्रिविष्टपे महत्स्थानमवापासुलभं नरैः ॥ ३५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति प्रतिपदादितिथिषु श्राद्धकरणस्य प्रत्येकं फलकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 चातुर्वर्ण्यस्य धर्मात्मन्धर्माः प्रोक्ता यथा त्वया ।
 तथैव मे श्राद्धविधिं कृत्स्नं प्रब्रूहि पार्थिव ॥ १
 वैशंपायन उवाच ।
 युधिष्ठिरेणैवमुक्तो भीष्मः शान्तनवस्तदा ।
 इमं श्राद्धविधिं कृत्स्नं वक्तुं समुपचक्रमे ॥ २

दिव्यान्भुजङ्गानिति थ. ध. पाठः ॥ २४ ॥ त्रयस्त्रिंशदधिक-
 शततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

भीष्म उवाच ।
 शृणुष्व्वावहितो राजञ्श्राद्धकर्मविधिं शुभम् ।
 धन्यं यशस्यं पुत्रीर्यं पितृयज्ञं परंतप ॥ ३
 देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
 पिशाचकिन्नराणां च पूज्या वै पितरः सदा ॥ ४
 पितृन्पूज्यादितः पश्चाद्देवतास्तर्पयन्ति वै ।

आदितः अमावास्यायां । पश्चात्प्रतिपदि ॥ ५ ॥

तस्मात्तान्सर्वयत्नेन पुरुषः पूजयेत्सदा ॥ ५
 अन्वाहार्यं महाराज पितृणां श्राद्धमुच्यते ।
 तस्माद्विशेषविधिना विधिः प्रथमकल्पितः ॥ ६
 सर्वेष्वहःसु प्रीयन्ते कृते श्राद्धे पितामहाः ।
 'पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ।
 पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ॥ ७
 पिण्डानां मासिकश्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः ।
 तदामिषेण कुर्वीत प्रयतः प्राञ्जलिः शुचिः ॥ ८
 प्रवक्ष्यामि तु ते सर्वास्तिथ्यातिथ्यां दिने गुणान् ।
 येष्वहःसु कृतैः श्राद्धैर्यत्फलं प्राप्यतेऽनघ ।
 तत्सर्वं कीर्तयिष्यामि यथावत्तन्निबोध मे ॥ ९
 पितृनर्च्यं प्रतिपदि प्राप्नुयात्स्वगृहे स्त्रियः ।
 अभिरूपप्रजायिन्यो दर्शनीया बहुप्रजाः ॥ १०
 स्त्रियो द्वितीयां जायन्ते तृतीयायां तु वाजिनः ।
 चतुर्थ्यां क्षुद्रपशवो भवन्ति बहवो गृहे ॥ ११
 पञ्चम्यां बहवः पुत्रा जायन्ते कुर्वतां नृप ।
 कुर्वाणास्तु नराः पञ्च्यां भवन्ति द्युतिभागिनः ॥ १२

कृषिभागी भवेच्छ्राद्धं कुर्वाणः सप्तमीं नृप ।
 अष्टम्यां तु प्रकुर्वाणो वाणिज्ये लाभमाप्नुयात् ॥ १३
 नवम्यां कुर्वतः श्राद्धं भवत्येकशफं बहु ।
 विवर्धन्ते तु दशमीं गावः श्राद्धानि कुर्वतः ॥ १४
 कुप्यभागी भवेन्मर्त्यः कुर्वन्नेकादशीं नृप ।
 ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते तस्य वेश्मनि ॥ १५
 द्वादश्यामीहमानस्य नित्यमेव प्रदृश्यते ।
 रजतं बहुवित्तं च सुवर्णं च मनोरमम् ॥ १६
 ज्ञातीनां तु भवेच्छ्रेष्ठः कुर्वञ्छ्राद्धं त्रयोदशीम् ॥ १७
 अवश्यं तु युवानोऽस्य प्रमीयन्ते नरा गृहे ।
 युद्धभागी भवेन्मर्त्यः कुर्वञ्छ्राद्धं चतुर्दशीम् ॥ १८
 अमावास्यां तु निवपन्सर्वकामानवाप्नुयात् ॥ १९
 कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
 श्राद्धकर्मणि तिथ्यस्तु प्रशस्ता न तथेतराः ॥ २०
 यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ।
 तथा श्राद्धस्य पूर्वाह्लादपराह्लो विशिष्यते ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति श्राद्धे तिलमांसविशेषदानस्य फलविशेषकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 किंस्विद्वत् पितृभ्यो वै भवत्यक्षयमीश्वर ।
 किंस्विद्बहुफलं प्रोक्तं किमानन्त्याय कल्पते ॥ १
 भीष्म उवाच ।
 हवींषि श्राद्धकल्पे तु यानि श्राद्धविदो विदुः ।
 तानि मे शृणु काम्यानि फलं चैषां युधिष्ठिर ॥ २
 तिलैर्त्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलैस्तथा ।
 दत्तेन मासं प्रीयन्ते श्राद्धेन पितरो नृप ॥ ३
 वर्धमानतिलं श्राद्धमक्षयं मनुरब्रवीत् ।

सर्वेष्वेव तु भोज्येषु तिलाः प्राधान्यतः स्मृताः ॥ ४
 द्रौ मासौ तु भवेत्तृप्तिर्मत्स्यैः पितृगणस्य ह ।
 त्रीन्मासानाविकेनाहुश्चतुर्मासं शशेन ह ॥ ५
 आजेन मासान्प्रीयन्ते पञ्चैव पितरो नृप ।
 वाराहेण तु षण्मासान्सप्त वै शाकुलेन तु ॥ ६
 मासानष्टौ पार्षतेन रौरवेण नव प्रभो ।
 गवयस्य तु मासेन वृप्तिः स्याद्दशमासिकी ॥ ७
 मासेनेकादश प्रीतिः पितृणां माहिषेण तु ।
 गव्येन दत्ते श्राद्धे तु संवत्सरमिहोच्यते ॥ ८

॥ १५ ॥ चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

पृषतश्चित्रमृगस्तदीयं पार्षतम् । रुहः कृष्णमृगस्तदीयं रौरवम् ॥ ७ ॥

तन्नामिषेण विधिनेति क. ट. थ. ध. पाठः ॥ ६ ॥ गृहे स्त्रियो भार्याः ॥ १० ॥ स्त्रियो दुहितरः ॥ ११ ॥ भवन्ति शूतभागिन इति ट. थ. ध. पाठः ॥ १२ ॥ कुप्यं ब्रह्मपात्रादि

यथा गव्यं तथा युक्तं पायसं सर्पिषा सह ।
 वाध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥ ९
 आनन्त्याय भवेद्दत्तं खड्गमांसं पितृक्षये ।
 कालशाकं च लौहं चाप्यानन्त्यं छाग उच्यते ॥ १०
 गाथाश्चाप्यत्र गायन्ति पितृगीता युधिष्ठिर ।
 सनत्कुमारो भगवान्पुरा मय्यभ्यभाषत ॥ ११
 अपि नः खकुले जायाद्यो नो दद्यान्नयोदशीम् ।

मघासु सर्पिःसंयुक्तं पायसं दक्षिणायने ॥ १२
 आजेन वाऽपि लौहेन मघास्वेव यतव्रतः ।
 हस्तिच्छायासु विधिवत्कर्णव्यजनवीजितम् ॥ १३
 एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोपि गयां व्रजेत् ।
 यत्रासौ प्रथितो लोकेष्वक्षय्यकरणो वटः ॥ १४
 आपो मूलं फलं मांसमन्नं वाऽपि पितृक्षये ।
 यत्किञ्चिन्मधुसंमिश्रं तदानन्त्याय कल्पते ॥ १५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रत्युत्थिन्यादिनक्षत्रेषु श्राद्धकरणस्य फलविशेषकथनम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।
 यमस्तु यानि श्राद्धानि प्रोवाच शशविन्दवे ।
 तानि मे शृणु काम्यानि नक्षत्रेषु पृथक्पृथक् ॥ १
 श्राद्धं यः कृत्तिकायोगे कुर्वीत सततं नरः ।
 अग्नीनाधाय सापत्यो यजेत विगतज्वरः ॥ २
 अपत्यकामो रोहिण्यां तेजस्कामो मृगोत्तमे ।
 क्रूरकर्मा ददच्छ्राद्धमाद्र्यायां मानवो भवेत् ॥ ३
 कृषिभागी भवेन्मर्त्यः कुर्वञ्छ्राद्धं पुनर्वसौ ।
 पुष्टिकामोऽथ पुष्येण श्राद्धमीहेत मानवः ॥ ४
 आश्लेषायां ददच्छ्राद्धं धीरान्पुत्रान्प्रजायते ।
 ज्ञातीनां तु भवेच्छ्रेष्ठो मघासु श्राद्धमावपन् ॥ ५
 फल्गुनीषु ददच्छ्राद्धं सुभगः श्राद्धदो भवेत् ।
 अपत्यभागुत्तरासु हस्तेन फलभाग्भवेत् ॥ ६
 चित्रायां तु ददच्छ्राद्धं लभेद्रूपवतः सुतान् ।
 स्वातियोगे पितृनर्च्य वाणिज्यमुपजीवति ॥ ७
 बहुपुत्रो विशाखासु पुत्रमीहन्भवेन्नरः ।

अनुराधासु कुर्वाणो राज्यचक्रं प्रवर्तयेत् ॥ ८
 आधिपत्यं व्रजेन्मर्त्यो ज्येष्ठाग्रामपवर्जयन् ।
 नरः कुरुकुलश्रेष्ठ ऋद्धो दमपुरःसरः ॥ ९
 मूले त्वारोग्यमृच्छेत यशोऽपाढासु चोत्तमम् ।
 उत्तरासु त्वपाढासु वीतशोकश्चेन्महीम् ॥ १०
 श्राद्धं त्वभिजितौ कुर्वन्विद्यां श्रेष्ठामवाप्नुयात् ।
 श्रवणेषु ददच्छ्राद्धं प्रेत्य गच्छेत्स तद्गतिम् ॥ ११
 राज्यभागी धनिष्ठायां भवेत नियतं नरः ।
 नक्षत्रे वारुणे कुर्वन्मिषक्सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ १२
 पूर्वमोष्ठपदाः कुर्वन्वह्निन्दत्यजाविकान् ।
 उत्तरासु प्रकुर्वाणो विन्दते गाः सहस्रशः ॥ १३
 बहुकृष्यकृतं वित्तं विन्दते रेवतीं श्रितः ।
 अश्विनीष्वश्वान्विन्देत भरणीष्वायुरुत्तमम् ॥ १४
 इमं श्राद्धविधिं श्रुत्वा शशविन्दुस्तथाऽकरोत् ।
 अकेशेनाजयचापि महीं सोऽनुशशास ह ॥ १५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

वाध्रीणसः वध्या स्यूतनासिको महोक्षः । पक्षिविशेषोऽजवि-
 शेषश्चेत्यन्ये ॥ ९ ॥ पितृक्षये मृततिथौ । लौहं काबनवृक्षजं
 पुष्पादिशाकम् ॥ १० ॥ वीजितं पायसादिकं दद्यादिति पूर्व-
 णान्वयः ॥ १३ ॥ पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

आद्र्यायां मानवो भवेदिति ध. पाठः ॥ ३ ॥ फल्गुभाक् इष्टा-
 र्थभाक् ॥ ६ ॥ वारुणे शतभिषजि ॥ १२ ॥ अश्वान्वाश्वयुजे
 वेत्तीति ध. पाठः ॥ १४ ॥ षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः
 ॥ १३६ ॥

सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति श्राद्धे निमग्नानाहानहानां लक्षणनिरूपणम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

कीदृशेभ्यः प्रदातव्यं भवेच्छ्राद्धं पितामह ।

द्विजेभ्यः कुरुशार्दूल तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १

भीष्म उवाच ।

ब्राह्मणान्न परीक्षेत क्षत्रियो दानधर्मवित् ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये तु न्यायमाहुः परीक्षणम् ॥ २

देवताः पावयन्तीह दैवेनैवेह तेजसा ।

उपेत्य तस्माद्देवेभ्यः सर्वेभ्यो दापयेन्नरः ॥ ३

श्राद्धे त्वथ महाराज परीक्षेद्ब्राह्मणान्बुधः ।

कुलशीलवयोरूपैर्विद्ययाऽभिजनेन च ॥ ४

तेषामन्ये पङ्क्तिदूष्यास्तथाऽन्ये पङ्क्तिपावनाः ।

अपाङ्केयास्तु ये राजन्कीर्तयिष्यामि ताञ्छृणु ॥ ५

कितवो भ्रूणहा यक्ष्मी पशुपालो निराकृतिः ।

ग्रामप्रेष्यो वार्धुषिको गायनः सर्वविक्रयी ॥ ६

अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।

सामुद्रिको राजभृत्यस्तैलिकः कूटकारकः ॥ ७

पित्रा विभजमानश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ।

अभिशस्तस्तथा स्तेनः शिल्पं यश्चोपजीवति ॥ ८

पर्वकारश्च सूची च मित्रघृक् पारदारिकः ।

अत्रतानामुपाध्यायः काण्डपृष्ठस्तथैव च ॥ ९

श्वभिश्च यः परिक्रामेद्यः शुना दष्ट एव च ।

परिवित्तिश्च यश्च स्यादुश्चर्मा गुरुतल्पगः ।

कुशीलवो देवलको नक्षत्रैश्च जीवति ॥ १०

ईदृशैर्ब्राह्मणैर्भुक्तमपाङ्केयैर्युधिष्ठिर ।

रक्षांसि गच्छते हव्यमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः ॥ ११

श्राद्धं भुक्त्वा त्वधीयीत वृषलीतल्पगश्च यः ।

पुरीषे तस्य ते मासं पितरस्तस्य शेरते ॥ १२

सोमविक्रयिणे विद्या भिषजे पूयशोणितम् ॥ १३

नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठं च वार्धुषे ।

यत्तु वाणिजके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत् ।

भस्मनीव हुतं हव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे ॥ १४

ये तु धर्मव्यपेतेषु चारित्र्यापगतेषु च ।

हव्यं कव्यं प्रयच्छन्ति येषां तत्प्रेत्य नश्यति ॥ १५

ज्ञानपूर्वं तु ये तेभ्यः प्रयच्छन्त्यल्पबुद्धयः ।

पुरीषं भुञ्जते तस्य पितरः प्रेत्य निश्चयः ॥ १६

एतानिमान्विजानीयादपाङ्केयान्द्विजाधमान् ।

शूद्राणामुपदेशं च ये कुर्वन्त्यल्पचेतसः ॥ १७

षष्टिं काणः शतं षण्डः श्वित्री यावत्प्रपश्यति ।

पङ्क्त्यां समुपविष्टायां तावद्दूषयते नृप ॥ १८

यद्वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।

सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तदासुरम् ॥ १९

अमृतता च यदत्तं यच्च श्रद्धाविवर्जितम् ।

सर्वं तदसुरेन्द्राय ब्रह्मा भागमकल्पयत् ॥ २०

श्वानश्च पङ्क्तिदूषाश्च नावेशेरन्कथंचन ।

तस्मात्परिसृते दद्यात्तिलांश्चान्ववकीरयेत् ॥ २१

तिलैर्विरहितं श्राद्धं कृतं क्रोधवशेन च ।

यातुधानाः पिशाचाश्च विप्रलुम्पन्ति तद्भविः ॥ २२

अपाङ्को यावतः पाङ्कान्भुञ्जानाननुपश्यति ।

तावत्फलाद्भक्षयति दातारं तस्य बालिशम् ॥ २३

इमे तु भरतश्रेष्ठ विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।

हेतुतस्तान्प्रवक्ष्यामि परीक्षस्वेह तान्द्विजान् ॥ २४

विद्यावेदव्रतस्त्राता ब्राह्मणाः सर्व एव हि ।

सदाचारपराश्चैव विज्ञेयाः सर्वपावनाः ॥ २५

पाङ्केयास्तु प्रवक्ष्यामि ज्ञेयास्ते पङ्क्तिपावनाः ।

दैवेभ्यो देवानुद्दिश्य । सर्वेभ्यो विप्रेभ्यः ॥ ३ ॥ तेषामन्ये पङ्क्तिदूषा इति श्र. पाठः ॥ ५ ॥ निराकृतिरध्ययनादिशून्यः । वार्धुषिको वृद्धयर्थं धनप्रयोक्ता ॥ ६ ॥ कुण्डाशी भगमक्षः । तैलिकस्तत्कर्मकृत् । कूटसाक्षिक इति ट. पाठः ॥ ७ ॥ पित्रा विवदमानश्चेति श्र. पाठः ॥ ८ ॥ पर्वकारो वेपान्तरधारी ।

सूची पिशुनः । अत्रतानां शूद्राणाम् । काण्डपृष्ठः शक्वाजीवी ॥ ९ ॥ श्वभिः परिक्रामेन्मृगयां कुर्वन् ॥ १० ॥ षष्टिशतं पुरुषानिति शेषः ॥ १८ ॥ असुरेन्द्राय बलये ॥ २० ॥ परिसृते आवृत-देशे ॥ २१ ॥ तिलदानेन्यदायादा ये च क्रोधवशा गणाः । यातुधानाः पिशाचाश्च न प्रलुम्पन्ति तद्भविरिति ध. घ. पाठः ॥ २२ ॥

त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ॥ २६
 ब्रह्मदेयानुसंतानश्छन्दोगो ज्येष्ठसामगः ।
 मातापित्रोर्यश्च वश्यः श्रोत्रियो दशपूरुषः ॥ २७
 ऋतुकालाभिगामी च धर्मपत्नीषु यः सदा ।
 वेदविद्याव्रतस्नातो विप्रः पङ्क्तिं पुनात्युत ॥ २८
 अथर्वशिरसोऽध्येता ब्रह्मचारी यतव्रतः ।
 सत्यवादी धर्मशीलः स्वकर्मनिरतश्च सः ॥ २९
 ये च पुण्येषु तीर्थेषु अभिषेककृतश्रमाः ।
 मखेषु च समन्त्रेषु भवन्त्यवभृथप्लुताः ॥ ३०
 अक्रोधना ह्यचपलाः क्षान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः ।
 सर्वभूतहिता ये च श्राद्धेष्वेतान्निमन्त्रयेत् ॥ ३१
 एतेषु दत्तमक्षय्यमेते वै पङ्क्तिपावनाः ।
 इमे परे महाभागा विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥ ३२
 यतयो मोक्षधर्मज्ञा योगिनश्चरितव्रताः ।
 'पञ्चरात्रविदो मुख्यास्तथा भागवताः परे ॥३३
 वैखानसाः कुलश्रेष्ठा वैदिकाचारचारिणः ।'
 ये चेतिहासं प्रयताः श्रावयन्ति द्विजोत्तमान् ॥३४
 ये च भाष्यविदः केचिद्ये च व्याकरणे रताः ।
 अधीयते पुराणं ये धर्मशास्त्राण्यथापि च ॥ ३५
 अधीत्य च यथान्यायं विधिवत्तस्य कारिणः ।
 उपपन्नो गुरुकुले सत्यवादी सहस्रशः ॥ ३६
 अग्न्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।
 यावदेते प्रपश्यन्ति पङ्क्त्यास्तावत्पुनन्त्युत ॥ ३७
 ततो हि पावनात्पङ्क्त्याः पङ्क्तिपावन उच्यते ।
 क्रोशादर्धतृतीयाच्च पावयेदेक एव हि ।
 ब्रह्मदेयानुसंतान इति ब्रह्मविदो विदुः ॥ ३८
 अनृत्विगनुपाध्यायः स चेद्ग्रासनं व्रजेत् ।
 ऋत्विग्भिर्भ्यनुज्ञातः पङ्क्त्या हरति दुष्कृतम् ॥३९
 अथ चेद्वेदवित्सर्वैः पङ्क्तिदोषैर्विवर्जितः ।
 न च स्यात्पतितो राजन्पङ्क्तिपावन एव सः ॥४०

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन परीक्ष्यामन्त्रयेद्विजान् ।
 स्वकर्मनिरतान्दान्तान्कुले जातान्बहुश्रुतान् ॥ ४१
 यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवींषि च ।
 न प्रीणन्ति पितृन्देवान्स्वर्गं च न स गच्छति ॥४२
 यश्च श्राद्धे कुरुते संगतानि
 न देवयानेन पथा स याति ।
 स वै मुक्तः पिप्पलं बन्धनाद्वा
 स्वर्गाल्लोकाच्चवते श्राद्धमित्रः ॥ ४३
 तस्मान्मित्रं श्राद्धकृत्त्राद्रियेत
 दद्यान्मित्रेभ्यः संग्रहार्थं धनानि ।
 यन्मन्यते नैव शत्रुं न मित्रं
 तं मध्यस्थं भोजयेद्ब्रह्मकव्ये ॥ ४४
 यथोषरे बीजमुप्तं न रोहे-
 अचावप्ता प्राप्नुयाद्बीजभागम् ।
 एवं श्राद्धं भुक्तमनर्हमाणै-
 र्न चेह नामुत्र फलं ददाति ॥ ४५
 ब्राह्मणो ह्यनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति ।
 तस्यै श्राद्धं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते ॥ ४६
 संभोजनी नाम पिशाचदक्षिणा
 सा नैव देवान्न पितृनुपैति ।
 इहैव सा भ्राम्यति हीनपुण्या
 शालान्तरे गौरिव नष्टवत्सा ॥ ४७
 यथाऽग्नौ शान्ते घृतमाजुहोति
 तन्नैव देवान्न पितृनुपैति ।
 तथा दत्तं नर्तके गायके च
 यां चानृते दक्षिणामावृणोति ॥ ४८
 उभौ हिनस्ति न भुनक्ति चैषा
 या चानृते दक्षिणा दीयते वै ।
 आघातिनी गार्हितैषा पतन्ती
 तेषां प्रेतान्पातयेद्देवयानात् ॥ ४९

त्रिसुपर्णं चतुष्कपर्दां युवतिः सुपेशा इति बहुचानां मन्त्र-
 त्रयं वा ब्रह्ममेतुमाम् इत्यादितैत्तिरीयप्रसिद्धं वा ।
 षडङ्गानि शिक्षादीनि ॥ २६ ॥ ब्रह्म देवः परविद्या वा तदेव
 देयं येषां तेषामनुसंतानः परंपरायामुत्पन्नः ब्रह्मदेयानुसंतानः
 ॥ २७ ॥ मुखेषु च सहस्रेष्विति थ. पाठः ॥ ३० ॥ मित्रमेव

प्रधानं न योग्यत्वादिकं येषु तानि ॥ ४२ ॥ श्राद्धेन निमित्तेन
 संगतानि सख्यानि ॥ ४३ ॥ संभोजनी अन्योन्यं दीयमाना
 ॥ ४४ ॥ यां च दक्षिणामनृते अपात्रे आवृणोति प्रयच्छति
 ॥ ४८ ॥ न भुनक्ति न पालयति । आघातिनी ह्यत्री ॥ ४९ ॥
 सप्तत्रिंशदधिकशतब्रह्ममोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

ऋषीणां समये नित्यं ये चरन्ति युधिष्ठिर ।
निश्चिताः सर्वधर्मज्ञान्दान्देवा ब्राह्मणान्विदुः ॥५०
स्वाध्यायनिष्ठा ऋषयो ज्ञाननिष्ठास्तथैव च ।
तपोनिष्ठाश्च बोद्धव्याः कर्मनिष्ठाश्च भारत ॥ ५१
कव्यानि ज्ञाननिष्ठेभ्यः प्रतिष्ठाप्यानि भारत ।
तत्र ये ब्राह्मणान्केचिन्न सीदन्ति हि ते नराः ॥५२
ये तु निन्दन्ति जल्पेषु न ताञ्श्राद्धेषु भोजयत् ।

ब्राह्मणा निन्दिता राजन्हन्युस्त्रैपुरुषं कुलम् ॥५३
वैखानसानां वचनमृषीणां श्रूयते नृप ।
दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणान्वेदपारगान् ॥ ५४
प्रियो वा यदि वा द्वेष्यस्तेषां तु श्राद्धमावपेत् ॥५५
यः सहस्रं सहस्राणां भोजयदेनृचो नरः ।
एकस्तान्मत्रवित्प्रीतः सर्वानर्हति भारत ॥ ५६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति श्राद्धे वर्जनीयधान्यशाकादिप्रतिपादकात्रिनिमित्तवादानुवादः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
केन संकल्पितं श्राद्धं कस्मिन्काले किमात्मकम् ।
भृग्वङ्गिरसिके काले मुनिना कतरेण वा ॥ १
'येन संकल्पितं चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ।'
कानि श्राद्धेषु वर्ज्यानि कानि मूलफलानि च ।
धान्यजात्यश्च का वर्ज्यास्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २
भीष्म उवाच ।
यथा श्राद्धं संप्रवृत्तं यस्मिन्काले सदात्मकम् ।
येन संकल्पितं चैव तन्मे शृणु जनाधिप ॥ ३
स्वायंभुवोऽग्निः कौरव्य परमर्षिः प्रतापवान् ।
तस्य वंशे महाराज दत्तात्रेय इति स्मृतः ॥ ४
दत्तात्रेयस्य पुत्रोऽभून्निमिर्नाम तपोधनः ।
निमेश्चाप्यभवत्पुत्रः श्रीमान्नाम श्रिया वृतः ॥ ५
पूर्णे वर्षसहस्रान्ते स कृत्वा दुष्करं तपः ।
कालधर्मपरीतात्मा निधनं समुपागतः ॥ ६
निमिस्तु कृत्वा शौचानि विधिदृष्टेन कर्मणा ।
संतापमगमत्तीव्रं पुत्रशोकपरायणः ॥ ७
अथ कृत्वोपकार्याणि चतुर्दश्यां महामतिः ।
तमेव गणयञ्ज्यशोकं विरात्रे प्रत्यबुध्यत ॥ ८

तस्यासीत्प्रतिबुद्धस्य शोकेन व्यथितात्मनः ।
मनः संहृत्य विषये बुद्धिर्विस्तारगामिनी ॥ ९
ततः संचिन्तयामास श्राद्धकल्पं समाहितः ।
यानि तस्यैव भोज्यानि मूलानि च फलानि च १०
उक्तानि यानि चान्यानि यानि चेष्टानि तस्य ह ।
तानि सर्वाणि मनसा विनिश्चित्य तपोधनः ॥ ११
अमावास्यां महाप्राज्ञो विप्रानानान्य पूजितान् ।
दक्षिणावर्तिकाः सर्वा बृषीः स्वयमथाकरोत् ॥ १२
सप्त विप्रास्ततो भोज्ये युगपत्समुपानयत् ।
ऋते च लवणं भोज्यं श्यामाकान्नं ददौ प्रभुः ॥ १३
दक्षिणाग्रास्ततो दर्भा विष्टरेषु निवेशिताः ।
पादयोश्चैव विप्राणां ये त्वन्नमुपभुञ्जते ॥ १४
कृत्वा च दक्षिणाग्रान्चै दर्भान्स प्रयतः शुचिः ।
प्रददौ श्रीमते पिण्डान्नामगोत्रमुदाहरन् ॥ १५
तत्कृत्वा स मुनिश्रेष्ठो धर्मसंकरमात्मनः ।
पश्चात्तापेन महता तप्यमानोऽभ्यचिन्तयत् ॥ १६
अकृतं मुनिभिः पूर्वं किं मयेदमनुष्ठितम् ।
कथं नु शापेन न मां दहेयुर्ब्राह्मणा इति ॥ १७
ततः संचिन्तयामास वंशकर्तारमात्मनः ।

भृग्वङ्गिरसिके यदा भृगवोऽङ्गिरसश्च वर्तन्ते नान्ये ॥ १ ॥
श्राद्धेषु कानि कर्माणि वर्ज्यानि ॥ २ ॥ कृत्वा उपकल्प्य ।
उपकार्याणि मृष्टान्नकशिपूपवर्हणादीनि । विरात्रे प्रभाते ॥ ८ ॥
विषये मनःसंहृत्य शोकं त्यक्त्वेत्यर्थः ॥ ९ ॥ दक्षिणावर्तिकाः

प्रदक्षिणावर्तिताः । बृषीः आसनानि ॥ १२ ॥ श्रौते पित्रायु-
द्देशेन दृष्टो धर्मो लोके पुत्रोद्देशेनापि स्वेच्छया कल्पित इति
संकरः ॥ १६ ॥

‘बुद्धाऽत्रिं मनसा दध्यौ भगवन्तं समाहितः ।’
 ध्यातमात्रस्तथा चात्रिराजगाम तपोधनः ॥ १८
 अथात्रिस्तं तथा दृष्ट्वा पुत्रशोकेन कश्चितम् ।
 भृशमाश्वासयामास वाग्भिरिष्टाभिरव्ययः ॥ १९
 निमे संकल्पितस्तेऽयं पितृयज्ञस्तपोधन ।
 मतो मे पूर्वदृष्टोऽत्र धर्मोऽयं ब्रह्मणा स्वयम् ॥२०
 सोयं स्वयंभुविहितो धर्मः संकल्पितस्त्वया ।
 ऋते स्वयंभुवः कोऽन्यः श्राद्धे संविधिमाहरेत् ॥२१
 अथाख्यास्यामि ते पुत्र श्राद्धे यं विधिमुत्तमम् ।
 स्वयंभुविहितं पुत्र तत्कुरुष्व निबोध मे ॥ २२
 कृत्वाऽग्निशरणं पूर्वं मन्त्रपूर्वं तपोधन ।
 ततोऽग्नयेऽथ सोमाय वरुणाय च नित्यशः ॥२३
 विश्वेदेवाश्च ये नित्यं पितृभिः सह गोचराः ।
 तेभ्यः संकल्पिता भागाः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥२४
 स्तोतव्या चेह पृथिवी लोकस्यैव तु धारिणी ।
 वैष्णवी काश्यपी चेति तथैवेहाक्षयेति च ॥ २५
 उदकानयने चैव स्तोतव्यो वरुणो विभुः ।
 ततोऽग्निश्चैव सोमश्च आराध्याविह तेऽनघ ॥ २६
 देवास्तु पितरो नाम निर्मिता ये स्वयंभुवा ।
 ऊष्मपा ये महाभागास्तेषां भागः प्रकल्पितः ॥२७
 ते श्राद्धेनार्च्यमाना वै विमुच्यन्ते ह किल्बिषात् ।
 सप्तकाः पितृवंशास्तु पूर्वदृष्टाः स्वयंभुवा ॥ २८
 विश्वे चाग्निमुखा देवाः संख्याताः पूर्वमेव ते ।
 तेषां नामानि वक्ष्यामि भागार्हाणां महात्मनाम् ॥२९
 सहः कृतिर्विपाप्मा च पुण्यकृत्पावनस्तथा ।
 ग्राम्यः क्षेम्यः समूहश्च दिव्यसानुस्तथैव च ॥३०
 विवस्वान्वीर्यवाञ्श्रीमान्कीर्तिमान्कृत एव च ।
 जितात्मा मुनिवीर्यश्च दीप्तरोमा भयंकरः ॥ ३१
 अनुकर्मा प्रतीतश्च प्रदाताऽप्यंशुमांस्तथा ।

शैलामः परमक्रोधी धीरोष्णी भूपतिस्तथा ॥३२
 स्रजो वज्रीवरी चैव विश्वेदेवाः सनातनाः ।
 विद्युद्वर्चाः सोमवर्चाः सूर्यश्रीश्चेति नामतः ॥ ३३
 सोमपः सूर्यसावित्रो दत्तात्मा पुण्डरीयकः ।
 उष्णीनाभो नभोदश्च विश्वायुर्दीप्तिरेव च ॥ ३४
 चमूहरः सुरेशश्च व्योमारिः शंकरो भवः ।
 ईशः कर्ता कृतिर्दक्षो भुवनो दिव्यकर्मकृत् ॥ ३५
 गणितः पञ्चवीर्यश्च आदित्यो रश्मिवांस्तथा ।
 सप्तकृत्सोमवर्चाश्च विश्वकृत्कविरेव च ॥ ३६
 अनुगोप्ता सुगोप्ता च नप्ता चेश्वर एव च ।
 कीर्तितास्ते महाभागाः कालस्य गतिगोचराः ॥३७
 अश्राद्धेयानि धान्यानि कोद्रवाः पुलकास्तथा ।
 हिङ्गुद्रवेषु शाकेषु मूलानां लशुनं तथा ॥ ३८
 पलाण्डुः सौभाजनकस्तथा गृजनकादयः ।
 कूश्माण्डजात्यलातुं च कृष्णं लवणमेव च ॥३९
 ग्राम्यवाराहमांसं च यच्चैवाप्रोक्षितं भवेत् ।
 कृष्णाजं जीरकं चैव शीतपाकी तथैव च ।
 अङ्कुराद्यास्तथा वर्ज्या इह शृङ्गाटकानि च ॥ ४०
 वर्जयेत्लवणं सर्वं तथा जम्बूफलानि च ।
 अवधुतावरुदितं तथा श्राद्धे च वर्जयेत् ॥ ४१
 निवापे हव्यकव्ये वा गहितं च सुदर्शनम् ।
 पितरश्च हि देवाश्च नाभिनन्दन्ति तद्विः ॥४२
 चण्डालश्चपचौ वर्ज्यां निवापे समुपस्थिते ।
 काषायवासाः कुष्ठी वा पतितो ब्रह्महाऽपि वा ॥४३
 संकीर्णयोनिर्विप्रश्च संबन्धी पतितश्च यः ।
 वर्जनीया बुधैरेते निवापे समुपस्थिते ॥ ४४
 इत्येवमुक्त्वा भगवान्स्ववंश्यं तमृषिं पुरा ।
 पितामहसर्मां दिव्यां जगामात्रिस्तपोधनः ॥४५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

तत्रार्थे च सोमायेति ट. थ. पाठः ॥ २३ ॥ ते प्रसिद्धाः
 पित्रादयः । विमुच्यन्ते किल्बिषात् नरकादिरूपात् ॥ २८ ॥
 पुलकाः अंसपूर्णतण्डुलपुष्पाद्यानि । हिङ्गुद्रवेषु शाकादिसं-

स्कारकद्रव्येषु ॥३८॥ सौभाजनकः शिशुः ॥ ३९ ॥ शीतपाकी
 शाकविशेषः ॥ ४० ॥ सुदर्शनं शाकविशेषः ॥ ४२ ॥ अष्टत्रिंशद-
 धिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति निमित्तकृतश्राद्धप्रकारानुवादेन श्राद्धविधिकथनम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।
 तथा विधौ प्रवृत्ते तु सर्व एव महर्षयः ।
 पितृयज्ञानकुर्वन्त विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १
 ऋषयो धर्मनित्यास्तु कृत्वा निवपनान्युत ।
 तर्पणं चापि कुर्वन्त तीर्थाभौभिर्यतव्रताः ॥ २
 निवापैर्दीयमानैश्च चातुर्वर्ष्येन भारत ।
 तर्पिताः पितरो देवास्तत्रान्नं जरयन्ति वै ॥ ३
 अजीर्णैस्त्वभिहन्यन्ते ते देवाः पितृभिः सह ।
 सोममेवाभ्यपद्यन्त तदा ह्यन्नाभिपीडिताः ॥ ४
 तेऽब्रुवन्सोममासाद्य पितरोऽजीर्णपीडिताः ।
 निवापान्नेन पीड्यामः श्रेयो नोत्र विधीयताम् ॥ ५
 तान्सोमः प्रत्युवाचाथ श्रेयश्चेदीप्सितं सुराः ।
 स्वयंभूसदनं यात स वः श्रेयोऽभिधास्यति ॥ ६
 ते सोमवचनाद्देवाः पितृभिः सह भारत ।
 मेरुशृङ्गे समासीनं पितामहमुपागमन् ॥ ७
 पितर ऊचुः ।
 निवापान्नेन भगवन्भृशं पीड्यामहे वयम् ।
 प्रसादं कुरु नो देव श्रेयो नः संविधीयताम् ॥ ८
 इति तेषां वचः श्रुत्वा स्वयंभूरिदमब्रवीत् ।
 एष मे पार्श्वतो वह्निर्युष्मच्छ्रेयो विधास्यति ॥ ९
 अग्निरुवाच ।
 सहितास्तस्य भोक्ष्यामो निवापे समुपस्थिते ।
 जरयिष्यथ चाप्यन्नं मया सार्धं न संशयः ॥ १०
 एतच्छ्रुत्वा तु पितरस्ततस्ते विज्वराऽभवन् ।
 एतस्मात्कारणाच्चाग्नेः प्राग्भागो दीयते नृप ॥ ११

निवापे चाग्निपूर्वं वै निवृत्ते पुरुषर्षभ ।
 न ब्रह्मराक्षसास्तं वै निवापं धर्षयन्त्युत ॥ १२
 रक्षांसि नाभिवर्धन्ते स्थिते देवे हुताशने ।
 पूर्वं पिण्डं पितुर्दद्यात्ततो दद्यात्पितामहे ॥ १३
 प्रपितामहाय च तत एष श्राद्धविधिः स्मृतः ।
 ब्रूयाच्छ्राद्धे च सावित्रीं पिण्डे पिण्डे समाहितः ।
 सोमायेति च वक्तव्यं तथा पितृमतेति च ॥ १४
 रजस्वला च या नारी व्यङ्गिता कर्णयोश्च या ।
 निवापे नोपतिष्ठेत संग्राह्या नान्यवंशजा ॥ १५
 जलं प्रतरमाणश्च कीर्तयेत पितामहान् ।
 नदीमासाद्य कुर्वीत पितृणां पितृतर्पणम् ॥ १६
 पूर्वं स्ववंशजानां तु कृत्वाऽद्भिस्तर्पणं पुनः ।
 सुहृत्संबन्धिवर्गाणां ततो दद्याज्जलाञ्जलिम् ॥ १७
 कल्माषगोयुगेनाथ युक्तेन तरतो जलम् ।
 पितरोऽभिलषन्ते वै नावं चाप्यधिरोहिताः ॥ १८
 सदा नावि जलं तज्ज्ञाः प्रयच्छन्ति समाहिताः ।
 मासार्धे कृष्णपक्षस्य कुर्यान्निर्वपणानि वै ॥ १९
 पुष्टिरायुस्तथा वीर्यं श्रीश्चैव पितृभक्तितः ॥ २०
 पितामहः पुलस्त्यश्च वसिष्ठः पुलहस्तथा ।
 अङ्गिराश्च ऋतुश्चैव कश्यपश्च महानृषिः ।
 एते कुरुकुलश्रेष्ठ महायोगेश्वराः स्मृताः ॥ २१
 एते च पितरो राजन्नेष श्राद्धविधिः परः ।
 प्रेतास्तु पिण्डसंबन्धान्मुच्यन्ते तेन कर्मणा ॥ २२
 इत्येषा पुरुषश्रेष्ठ श्राद्धोत्पत्तिर्यथागमम् ।
 व्याख्याता पूर्वनिर्दिष्टा किं ते वक्ष्याम्यतः परम् ॥ २३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

तथानिमौ प्रवृत्ते इति श्र. पाठः । तथा पित्र्ये प्रवृत्ते इति
 घ. पाठः ॥ १ ॥ अन्यवंशजापि पाकार्यं न संग्राह्या । न
 प्राह्याश्चाप्यवंशजा इति ट. थ. पाठः ॥ १५ ॥ युक्तेन शक-

टेन ॥ १८ ॥ मासार्धे अमावास्यायाम् । कृष्णपक्षस्येत्युक्ते-
 नात्र शृङ्गादिमासो विवक्षितः ॥ १९ ॥ एकोनचत्वारिंशदधि-
 कशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रत्युपवासब्रह्मचर्यादीनां लक्षणकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 द्विजातयो व्रतोपेता हविस्ते यदि भुञ्जते ।
 अन्नं ब्राह्मणकामाय कथमेतत्पितामह ॥ १
 भीष्म उवाच ।
 अवेदोक्तव्रताश्चैव भुञ्जानाः कामकारणे ।
 वेदोक्तेषु तु भुञ्जाना व्रतलुप्ता युधिष्ठिर ॥ २
 युधिष्ठिर उवाच ।
 यदिदं तप इत्याहुरुपवासं पृथग्जनाः ।
 तपः स्यादेतदेवेह तपोऽन्यद्वाऽपि किं भवेत् ॥ ३
 भीष्म उवाच ।
 मासार्धमासोपवासाद्यत्तपो मन्यते जनः ।
 आत्मतन्त्रोपघाती यो न तपस्वी न धर्मवित् ॥ ४
 त्यागस्य चापि संपत्तिः शिष्यते तप उत्तमम् ।
 सदोपवासी च भवेद्ब्रह्मचारी तथैव च ॥ ५
 मुनिश्च स्यात्सदा विप्रो देवांश्चैव सदा यजेत् ।
 कुटुम्बिको धर्मकामः सदाऽस्त्रप्रश्न मानवः ॥ ६
 अमृताशी सदा च स्यात्पवित्रं च सदा पठेत् ।
 ऋतवादी सदा च स्यान्नियतश्च सदा भवेत् ॥ ७
 विघसाशी कथं च स्यात्सदा चैवातिथिप्रियः ।
 अमृताशी सदा च स्यात्पवित्री च सदा भवेत् ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।
 कथं सदोपवासी स्याद्ब्रह्मचारी च पार्थिव ।
 विघसाशी कथं च स्यात्कथं चैवातिथिप्रियः ॥ ९
 भीष्म उवाच ।
 अन्तरा सायमाशं च प्रातराशं च यो नरः ।
 सदोपवासी भवति यो न भुङ्केऽन्तरा पुनः ॥ १०
 भार्या गच्छन्ब्रह्मचारी ऋतौ भवति चैव ह ।
 ऋतवादी सदा च स्याद्दानशीलस्तु मानवः ॥ ११
 अभक्षयन्तथा मांसममांसाशी भवत्युत ।
 दानं ददत्पवित्री स्यादस्त्रप्रश्न दिवाऽस्त्रपन् ॥ १२
 भृत्यातिथिषु यो भुङ्के भुक्तवत्सु नरः सदा ।
 अमृतं केवलं भुङ्के इति विद्धि युधिष्ठिर ॥ १३
 अभुक्तवत्सु नाश्राति ब्राह्मणेषु तु यो नरः ।
 अभोजनेन तेनास्य जितः स्वर्गो भवत्युत ॥ १४
 देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च संश्रितेभ्यस्तथैव च ।
 अवशिष्टानि यो भुङ्के तमाहुर्विघसाशिनम् ॥ १५
 तेषां लोका ह्यपर्यन्ताः सद्ने ब्रह्मणः स्मृताः ।
 उपस्थिता ह्यप्सरसो गन्धर्वैश्च जनाधिप ॥ १६
 देवतातिथिभिः सार्धं पितृभिश्चोपभुञ्जते ।
 रमन्ते पुत्रपौत्रैश्च तेषां गतिरनुत्तमा ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रत्युपवासधुभ्यः प्रतिग्रहस्य निन्द्यत्वे प्रमाणतया सप्तपिबृषादभिर्संवादानुवादः ॥ १ ॥ वृषादभिणा राज्ञा कश्यपादिसप्तपिभिः स्वस्मात्प्रतिग्रहनिराकरणे तज्जिघांसया हृत्योत्पादनम् ॥ २ ॥ तन्नामार्थपरिज्ञानेन तद्वधं चोदितया कृत्या वा वने तत्समीपं प्रति गमनम् ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच
 ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्ति दानानि विविधानि च ।
 दातृप्रतिग्रहीत्रोर्वै को विशेषः पितामह ॥ १

कामकारणे इच्छया हेतुना भुञ्जाना भोजनं कुर्वन्तु नाम ॥ २ ॥ आत्मतन्त्रं शरीररूपं कुटुम्बरूपं वा तदुपघाती ॥ ४ ॥
 अस्त्रप्रः स्वधर्मे जागरूकः । वेदांश्चैव सदा जपेदिति श्ल. पाठः ॥ ६ ॥

भीष्म उवाच ।
 साधोर्यः प्रतिगृह्णीयात्तथैवासाधुतो द्विजः ।
 गुणवत्सल्पदोषः स्यान्निर्गुणे तु निमज्जति ॥ २

सदा च स्यादस्त्रप्रश्न तथैव चेति ड. पाठः ॥ ८ ॥ वृषा यज्ञादि-
 निमित्तं विना ॥ १२ ॥ चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥
 गुणवति दातारि प्रतिग्रहीतुरल्पो दोषः ॥ २ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीमितिहासं पुरातनम् ।
 वृषादर्भश्च संवादं सप्तर्षीणां च भारत ॥ ३
 कश्यपोऽत्रिर्वसिष्ठश्च भरद्वाजोऽथ गौतमः ।
 विश्वामित्रो जमदग्निः साध्वी चैवाप्यरुन्धती ॥४
 सर्वेषामथ तेषां तु गण्डाभूत्परिचारिका ।
 शूद्रः पशुसखश्चैव भर्ता चास्या बभूव ह ॥ ५
 ते च सर्वे तपस्यन्तः पुरा चेर्मुर्हीमिमाम् ।
 समाधिना प्रतीक्षन्तो ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ६
 अथाभवदनावृष्टिर्महती कुरुनन्दन ।
 कृच्छ्रप्राणोऽभवद्यत्र लोकोऽयं वै क्षुधान्वितः ॥७
 कस्मिंश्चिच्च पुरा यज्ञे याज्येन शिविसूनुना ।
 दक्षिणार्थेऽथ ऋत्विग्भ्यो दत्तः पुत्रोऽनिलः किल
 अस्मिन्कालेऽथ सोऽल्पायुर्दिष्टान्तमगमत्प्रभुः ।
 ते तं क्षुधाभिसंतप्ताः परिवार्योपतस्थिरे ॥ ९
 याज्यात्मजमथो दृष्ट्वा गतासुसृषिसत्तमाः ।
 अपचन्त तदा स्थाल्यां क्षुधार्ताः किल भारत १०
 नाजीव्ये मर्त्यलोकेऽसिन्नात्मानं ते परीप्सवः ।
 कृच्छ्रामापेदिरे वृत्तिमन्नहेतोस्तपस्विनः ॥ ११
 अटमानोऽथ तान्मार्गे पचमानान्महीपतिः ।
 राजा शैव्यो वृषादर्भिः क्लिश्यमानानन्ददर्श ह १२
 वृषादर्भिरुवाच ।
 प्रतिग्रहस्तारयति पुष्टिर्वा प्रतिगृह्णाताम् ।
 मयि यद्विद्यते वित्तं तद्गृणुध्वं तपोधनाः ॥ १३
 'प्रतिग्रहो ब्राह्मणानां सृष्टा वृत्तिरनिन्दिता ।
 तस्माद्दामि वो वित्तं तद्गृणुध्वं तपोधनाः ॥' १४
 मियो हि मे ब्राह्मणो याचमानो
 दद्यामहं वोऽथतरीसहस्रम् ।
 धेनूनां दद्यामयुतं समग्र-
 मेकैकशः सवृषाः संप्रसृताः ॥ १५
 अश्वांस्तथा शीघ्रगाञ्चेतरूपां-
 न्मनोजवान्प्रददाम्यर्जुदानि ।

कुलंभराननडुहः शतं शता-
 न्धुर्याञ्चेतान्सर्वशोऽहं ददामि ।
 प्रष्टौहीनां पीवराणां च ताव-
 दय्या गृष्टीर्धेनवः सुव्रताश्च ॥ १६
 वरान्ग्रामान्त्रीहिरसं यवांश्च
 रत्नं चान्यदुर्लभं किं ददानि ।
 नास्मिन्नभक्ष्ये भावमेवं कुरुध्वं
 पुष्ट्यर्थं वः किं प्रयच्छाम्यहं वै ॥ १७
 ऋषय ऊचुः ।
 राजन्प्रतिग्रहो राज्ञां मध्वास्वादो विषोपमः ।
 तज्जानमानः कस्मात्त्वं कुरुषे नः प्रलोभनम् ॥१८
 'दशसूनासमश्चक्री दशचक्रिसमो ध्वजी ।
 दशध्वजिसमा वेश्या दशवेश्यासमो नृपः ॥ १९
 दशसूनासहस्राणि यो वाहयति सौनिकः ।
 तेन तुल्यो भवेद्राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ॥' २०
 क्षेत्रं हि दैवतमिव ब्राह्मणान्समुपाश्रितम् ।
 अमलो ह्येष तपसा प्रीतः प्रीणाति देवताः ॥२१
 अहायेह तपो जातु ब्राह्मणस्योपजायते ।
 तदाव इव निर्दह्यात्प्राप्तो राजप्रतिग्रहः ॥ २२
 कुशलं सह दानेन राजन्नस्तु सदा तव ।
 अर्थिभ्यो दीयतां सर्वमित्युक्त्वा तेन्यतो ययुः २३
 अपक्वमेव तन्मांसमभूत्तेषां महात्मनाम् ।
 अथ हित्वा ययुः सर्वे वनमाहारकाङ्क्षिणः ॥ २४
 ततः प्रचोदिता राज्ञा वनं गत्वाऽस्य मन्त्रिणः ।
 प्रचीयोदुम्बराणि स दातुं तेषां प्रचक्रिरे ॥ २५
 'दृष्ट्वा फलानि मुनयस्ते ग्रहीतुमुपाद्रवन् ॥' २६
 उदुम्बराण्यथान्यानि हेमगर्भाण्युपाहरन् ।
 भृत्यास्तेषां ततस्तानि प्रग्राहितुमुपाद्रवन् ॥ २७
 गुरुणीति विदित्वाऽथ न ग्राह्याण्यत्रिरब्रवीत् ।
 नासोहे मन्दविज्ञाना नास मातुषबुद्धयः ॥ २८
 हैमानीमानि जानीमः प्रतिबुद्धाः स जागृम ।
 इह ह्येतदुपावृत्तं प्रेत्य स्यात्कडुकोदयम् ।

वृषा दर्भश्च संवादमिति थ. घ. पाठः ॥३॥ गण्डाभूत्कर्मकारिकेति
 झ. पाठः । गण्डा नामतः ॥ ५ ॥ दिष्टान्तं मरणम् ॥ ९ ॥
 आत्मानं शरीरं परीप्सवः रक्षितुकामाः । निरन्ने मर्त्यलोकेऽस्मि-

त्तिति झ. पाठः ॥ ११ ॥ पुष्टिः पुष्टिहेतुः । तच्छृणुध्वं तपो-
 धना इति ट. थ. घ. पाठः ॥ १३ ॥

अप्रतिग्राह्यमेवैतत्प्रेत्येह च सुखेषुना ॥ २९
 वसिष्ठ उवाच ।
 शतेन निष्कगुणितं सहस्रेण च संमितम् ।
 तथा बहु प्रतीच्छन्वै पापिष्ठां लभते गतिम् ॥ ३०
 कश्यप उवाच ।
 यत्पृथिव्यां त्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।
 सर्वं तन्नालमेकस्य तस्माद्द्विद्वाञ्छमं व्रजेत् ॥ ३१
 भरद्वाज उवाच ।
 उत्पन्नस्य रुरोः शृङ्गं वर्धमानस्य वर्धते ।
 प्रार्थना पुरुषस्येव तस्य मात्रा न विद्यते ॥ ३२
 गौतम उवाच ।
 न तल्लोके द्रव्यमस्ति यल्लोभं प्रतिपूरयेत् ।
 समुद्रकल्पः पुरुषो न कदाचन पूर्यते ॥ ३३
 विश्वामित्र उवाच ।
 कामं कामयमानस्य यदा कामः समृध्यते ।
 अथैनमपरः काम इष्टो विध्यति बाणवत् ॥ ३४
 'अत्रिरुवाच ।
 न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
 हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्धते ॥' ३५
 जमदग्निरुवाच ।
 प्रतिग्रहे संयमो वै तपो धारयते ध्रुवम् ।
 तद्धनं ब्राह्मणस्येह लुभ्यमानस्य विस्रवेत् ॥ ३६
 अरुन्धत्युवाच ।
 धर्मार्थं संचयो यो वै द्रव्याणां पक्षसंमतः ।
 तपःसंचय एवेह विशिष्टो द्रव्यसंचयात् ॥ ३७
 चण्डोवाच ।
 उग्रादितो भयाद्यस्माद्भिभ्यतीमे ममेश्वराः ।
 बलीयसो दुर्बलवद्भिभेम्यहमतः परम् ॥ ३८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

पशुसख उवाच ।
 यद्वै धर्मात्परं नास्ति तादृशं ब्राह्मणा विदुः ।
 विनयात्साधु विद्वांसमुपासेयं यथातथम् ॥ ३९
 ऋषय ऊचुः ।
 कुशलं सह दानेन तस्मै यस्य प्रजा इमाः ।
 फलान्युपधियुक्तानि य एवं नः प्रयच्छति ॥ ४०
 भीष्म उवाच ।
 इत्युक्त्वा हेमगर्भाणि हित्वा तानि फलानि ते ।
 ऋषयो जग्मुरन्यत्र सर्वे एव दृढव्रताः ॥ ४१
 अथ ते मन्त्रिणः सर्वे राजानमिदमब्रुवन् ।
 उपधिं शङ्कमानास्ते हित्वा तानि फलानि वै ।
 ततोऽन्यत्रैव गच्छन्ति विदितं तेऽस्तु पार्थिव ॥ ४२
 इत्युक्तः स तु भृत्यैस्तैष्टृपादभिश्चुकोप ह ।
 तेषां वै प्रतिकर्तुं च सर्वेषामगमद्गृहम् ॥ ४३
 स गत्वाऽऽहवनीयेऽग्नौ तीव्रं नियममास्थितः ।
 जुहाव संस्कृतैर्मन्त्रैरेकैकामाहुतिं नृपः ॥ ४४
 तस्मादग्नेः समुत्तस्यौ कृत्या लोकभयंकरी ।
 तस्या नाम वृषादभिर्घातुधानीत्यथाकरोत् ॥ ४५
 सा कृत्या कालरात्रीव कृताञ्जलिरुपस्थिता ।
 वृषादभिं नरपतिं किं करोमीति चाब्रवीत् ॥ ४६
 वृषादभिर्रुवाच ।
 ऋषीणां गच्छ सप्तानामरुन्धत्यास्तथैव च ।
 दासीभर्तुश्च दास्याश्च मनसा नाम धारय ॥ ४७
 ज्ञात्वा नामानि चैवैषां सर्वानेतान्विनाशय ।
 विनष्टेषु तथा स्वैरं गच्छ यत्रेप्सितं तव ॥ ४८
 सा तथेति प्रतिश्रुत्य यातुधानी स्वरूपिणी ।
 जगाम तद्धनं यत्र विचेरुस्ते महर्षयः ॥ ४९

प्रतीच्छन् प्रतिगृह्णन् ॥ ३० ॥ तस्य लाभसुखस्य मात्रा इयत्ता
 ॥ ३२ ॥ तद्धनं तपोधनम् ॥ ३६ ॥ पक्षसंमतः पाक्षिकत्वेन
 मतः ॥ ३७ ॥ यद्वै धर्मे परं नास्ति ब्राह्मणास्तद्धनं विदुरिति
 श्ल. पाठः । यत् यतो हेतोः । वैधर्मं विधर्मं एव वैधर्मः
 तस्मिंलोभादिदोषे सति परं उत्कृष्टं पदं नास्ति न लभ्यते-
 ऽतस्तदलोभाख्यमेव धनं ब्राह्मणा विदुः ॥ ३९ ॥ उपधिदृष्ट-

लम् । कश्मलाधमदानाय प्रतियज्ञः प्रजाधमाः । फलान्युप-
 धियुक्तानि यत्र यः संप्रयच्छतीति श. घ. पाठः ॥ ४० ॥
 नाम नाम्नोर्धम् ॥ ४७ ॥ ज्ञात्वा नामानुरूपं तेषां सामर्थ्यं परीक्ष्य
 तान् विनाशय । अन्यथा त्वामेव ते विनाशयिष्यन्तीति भावः
 ॥ ४८ ॥ एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

वने विचरतां सप्तर्षीणां परिव्राडपधारिणेन्द्रेण समागमः ॥ १ ॥ अरुन्धत्या तस्यातिपीनाङ्गत्वे कारणं पृष्टैस्तैस्तत्कथनम् ॥ २ ॥ तथा कामपि पद्मिनीमवलोकितवद्विस्तैर्षिसग्रहणाय तत्समीपगमनम् ॥ ३ ॥ तत्र तद्रक्षिण्या वृषादभिनिर्मितकृत्या स्वस्वनामनिर्वचनेन सरःप्रवेशं चोदितैसांप्रति तद्विर्वचनम् ॥ ४ ॥ भिक्षुरूपिणेन्द्रेण सकृत्स्वनामनिर्वचनेऽपि पुनः पृच्छन्त्याः कृत्याया दण्डेन भारणपूर्वकमृषीन्प्रति स्वस्वरूपप्रकटनम् ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच ।

अथात्रिप्रमुखा राजन्वने तस्मिन्महर्षयः ।

व्यचरन्मभक्षयन्तो वै मूलानि च फलानि च ॥१

अथापश्यन्मुषीनांसपाणिपादमुखोदरम् ।

परिव्रजन्तं स्थूलाङ्गं परिव्राजं शुनस्सखम् ॥ २

अरुन्धती तु तं दृष्ट्वा सर्वाङ्गोपचितं शुभम् ।

भवितारो भवन्तो वै नैवमित्यब्रवीदृषीन् ॥ ३

घसिष्ठ उवाच ।

नैतस्येह यथाऽस्माकमग्निहोत्रमनिर्हुतम् ।

सायं प्रातश्च होतव्यं तेन पीवाञ्छुनस्सखः ॥ ४

अत्रिरुवाच ।

नैतस्येह यथाऽस्माकं क्षुधया वीर्यमाहतम् ।

कृच्छ्राधीतं प्रनष्टं च तेन पीवाञ्छुनस्सखः ॥ ५

विश्वामित्र उवाच ।

नैतस्येह यथाऽस्माकं शश्वच्छास्त्रकृतो ज्वरः ।

अलसः क्षुत्परो मूर्खस्तेन पीवाञ्छुनस्सखः ॥ ६

जमदग्निरुवाच ।

नैतस्येह यथाऽस्माकं भक्तमिन्धनमेव च ।

संचित्यं वार्षिकं चित्ते तेन पीवाञ्छुनस्सखः ॥ ७

कश्यप उवाच ।

नैतस्येह यथाऽस्माकं चत्वारश्च सहोदराः ।

देहिदेहीति भिक्षन्ति तेन पीवाञ्छुनस्सखः ॥ ८

भरद्वाज उवाच ।

नैतस्येह यथाऽस्माकं ब्रह्मवन्धोरचेतसः ।

शोको भार्यापवादेन तेन पीवाञ्छुनस्सखः ॥ ९

परिव्राजं शुना सहेति श. पाठः ॥ २ ॥ तेन पीवाञ्छुना सहेति श. पाठः ॥ ४ ॥ भार्यापवादः कृत्तिकास्वमिशापात् ॥ ९ ॥ त्रिकौशेभं कुशा रजुस्तया निर्हुतं कौशेयं पाटितसंधानम् । त्रीणि कौशेयानि यस्मिन् । राङ्गवं रङ्गोर्मृगविशेषस्य

गौतम उवाच ।

नैतस्येह यथाऽस्माकं त्रिकौशेयं च राङ्गवम् ।

एकैकं वै त्रिवर्षीयं तेन पीवाञ्छुनस्सखः ॥ १०

भीष्म उवाच ।

अथ दृष्ट्वा परिव्राट् स तान्महर्षीञ्छुनस्सखः ।

अभिवाद्य यथान्यायं पाणिस्पर्शमथाचरत् ॥ ११

परिचर्या वने तां तु क्षुत्प्रतीकारकाङ्क्षिणः ।

अन्योन्येन निवेद्याथ प्रातिष्ठन्त सहैव ते ॥ १२

एकनिश्चयकार्याश्च व्यचरन्त वनानि ते ।

आददानाः समुद्धृत्य मूलानि च फलानि च ॥ १३

कदाचिद्विचरन्तस्ते वृक्षैरविरलैर्दृताम् ।

शुचिपूर्णप्रसन्नोदां ददृशुः पद्मिनीं शुभाम् ॥ १४

बालादित्यवपुःप्रख्यैः पुष्करैरुपशोभिताम् ।

वैदूर्यवर्णसदृशैः पद्मपत्रैरथावृताम् ॥ १५

नानाविधैश्च विहगैर्जलप्रवरसेविभिः ।

एकद्वारामनादेयां सूपतीर्थामकर्दमाम् ॥ १६

वृषादभिप्रयुक्ता तु कृत्या विकृतदर्शना ।

यातुधानीति विख्याता पद्मिनीं तामरक्षत ॥ १७

शुनस्सखसहायास्तु विसार्थं ते महर्षयः ।

पद्मिनीमभिजग्मुस्ते सर्वे कृत्याभिरक्षिताम् ॥ १८

ततस्ते यातुधानीं तां दृष्ट्वा विकृतदर्शनाम् ।

स्थितां कमलिनीतीरे कृत्यामूर्चुर्भहर्षयः ॥ १९

एका तिष्ठसि का च त्वं कस्यार्थे किं प्रयोजनम् ।

पद्मिनीतीरमाश्रित्य ब्रूहि त्वं किं चिकीर्षसि ॥ २०

यातुधान्युवाच ।

याऽस्मि काऽस्म्यनुयोगो मे न कर्तव्यः कथंचन ।

चर्म तदपि त्रिवर्षीयमतिजीर्णम् ॥ १० ॥ परिचर्या करिष्यामि कुर्वित्यन्योन्यमुक्त्वेत्यर्थः ॥ १२ ॥ एकरूप एव निश्चयः कार्यं च येषां ते ॥ १३ ॥ उपतीर्थमवतरणमार्गः ॥ १६ ॥

आरक्षिणीं मां पन्निन्या वित्त सर्वे तपोधनाः ॥२१
ऋषय ऊचुः ।

सर्व एव क्षुधार्ताः स न चान्यत्किंचिदस्ति नः ।
भवत्याः संमते सर्वे गृह्णीयाम विसान्युत ॥ २२
यातुधान्युवाच ।

समयेन विसानीतो गृह्णीध्वं कामकारतः ।
एकैको नाम मे प्रोक्त्वा ततो गृह्णीत माचिरम् ॥२३
भीष्म उवाच ।

विज्ञाय यातुधानीं तां कृत्यामृषिवधैषिणीम् ।
अत्रिः क्षुधा परीतात्मा ततो वचनमब्रवीत् ॥२४
अत्रिरुवाच ।

अरात्रिरत्रिः सा रात्रिर्यां नाधीते त्रिरद्य वै ।
अरात्रिरत्रिरित्येव नाम मे विद्धि शोभने ॥ २५
यातुधान्युवाच ।

यथोदाहृतमेतत्ते त्वया नाम महाद्युते ।
दुर्धार्यमेतन्मनसा गच्छाऽवतर पन्निनीम् ॥ २६
वसिष्ठ उवाच ।

वसिष्ठोऽस्मि वरिष्ठोऽस्मि वसे वासगृहेष्वपि ।
वरिष्ठत्वाच्च वासाच्च वसिष्ठ इति विद्धि माम् २७
यातुधान्युवाच ।

नाम नैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।

नामार्थद्वारा सामर्थ्यं ज्ञात्वा अस्माकं वधैषिणीयमिति विज्ञा-
येत्यर्थः ॥ २४ ॥ अरात्रिः अरयः कामादयः सन्त्यस्मिन्नित्यर्थः ।
पापं अर्शआदिभ्योऽजित्यन् । तस्मान्नायत इत्यरात्रिः । अर-
शब्दादल्लसपञ्चमीकात् परस्य त्रायतेरुपरि क्तिप्रत्ययः । यस्मा-
दरात्रिस्तस्मादत्रिः । असीत्यद् मृत्युस्तस्मान्नायत इत्यत्रिः ।
मृत्युशब्दस्य पाप्मनि प्रयोगदर्शनात् ॥ २५ ॥ मयि नाम महा-
मुने इति ज्ञ. पाठः ॥ २६ ॥ वायुश्च पृथिवी चेति श्रुतिप्र-
सिद्धा वाय्वादयो वसवस्ते यस्य स्वाधीना भवन्ति स वसुमा-
म्प्राप्ताणिमाचैश्वर्यो महायोगी । अतिशयेन वसुमानिति वसिष्ठ-
स्तादृशोऽहमस्मि । वसुमच्छब्दादिघ्नप्रत्यये परे मतुबलोपे टिलोपे
च वसिष्ठः । वासगृहेषु वासयोग्येषु गृहस्थाश्रमेषु सर्वेषामुप-
जीव्येषु वसे वसामि अतोऽहं वस्तुनां मध्ये अतिश्रेष्ठ इति
वसिष्ठोऽस्मि ॥ २७ ॥ कशा अश्वताडनरज्जुस्तामर्हन्ति ते
कश्या अश्वाः । इन्द्रियाण्येवाश्वाः कश्यास्तदाश्रयत्वाच्छरीरा-
ण्यपि कश्यानि । कुलंकुलमिति वीप्सायां द्विवचनम् । सर्वश-
रीरेष्वहमेवैकः कश्यपो नाम द्विजोऽस्मि । कश्यानि शरीराणि
पाति रक्षति पिवति भुङ्क्ते पाययति शोषयति वा कश्यप इति

नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छाऽवतर पन्निनीम् ॥ २८
कश्यप उवाच ।

कुलंकुलं च कुवमः कुवमः कश्यपो द्विजः ।
काश्यः काशनिकाशत्वादेतन्मे नाम धारय ॥२९
यातुधान्युवाच ।

यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महाद्युते ।
दुर्धार्यमेतन्मनसा गच्छाऽवतर पन्निनीम् ॥ ३०
भरद्वाज उवाच ।

भरेऽसुतान्भरे पोष्यान्भरे देवान्भरे द्विजान् ।
भरे भार्यामहं व्याजाद्भरद्वाजोऽस्मि शोभने ॥३१
यातुधान्युवाच ।

नाम नैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छाऽवतर पन्निनीम् ॥ ३२
गौतम उवाच ।

गोदमो दमतोऽधूमोऽदमस्ते समदर्शनात् ।
विद्धि मां गोतमं कृत्ये यातुधानि निबोध मां ३३
यातुधान्युवाच ।

यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महाद्युते ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छाऽवतर पन्निनीम् ॥ ३४
विश्वामित्र उवाच ।

विश्वेदेवाश्च मे मित्रं मित्रमस्मि गवां तथा ।

योगात् । कुवमः कुवम इति । कुः पृथिवी तस्यां वमति वर्ष-
तीति कुवम आदित्यः पूर्ववद्विवचनम् । सर्वोप्यादित्योऽहमेव ।
मत्पुत्रत्वात्सर्वेषामादित्यानामित्यर्थः । काश्यो दीप्तिमान् । तत्र
हेतुः । काशनिकाशत्वात् बहुकालीनत्वेन काशपुष्पसदृशः
सर्वतः पलितश्चिरंतनस्तपसा दीप्तोऽस्मीत्यर्थः । कुलं कुलं च
कुशलः कुपयः काश्यपो द्विजः । काश्यपः काशनीकाश एतन्मे
नाम धारयेति क. छ. घ. पाठः ॥ २९ ॥ प्रजा वै वाजस्ता-
एष विभर्तीति श्रुत्यनुसारेण खनामाह भरे इति । असुतान्
अपुत्रानुदासीनानपि दीनानदीनान्पालयामि । भरे सुतान्भरे
शिष्यानिति ज्ञ. पाठः ॥ ३१ ॥ गोपदार्थं स्वर्गं भूमिं च दम-
यति वशीकरोतीति गोदमः । तत्र हेतुः दमत इति । दमेन
इन्द्रियजयेन दमयतीति जितेन्द्रियत्वात् गां यां च दमितुं
शक्तोऽस्मीत्यर्थः । अधूमः निर्धूमामितुल्यः । अत एवादमः
अन्येन दमितुमयोग्यः । तत्र हेतुः । ते त्वयि । समदर्शनात्स-
मस्य ब्रह्मणो दर्शनात् ब्रह्मज्ञानित्वादित्यर्थः । अत्र दकारस्थाने
तकारः । गौतमो दमगोधूमो धूमो दुर्दर्शनश्च ते इति घ-
घ. पाठः ॥ ३३ ॥ मित्रे चर्षो इति विश्वपदान्तस्य दीर्घः ।

विश्वामित्र इति ख्यातं यातुधानि निबोध मां ३५
यातुधान्युवाच ।

नाम नैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छाऽवतर पद्मिनीम् ॥ ३६
जमदग्निरुवाच ।

जाजमद्यजजानेऽहं जिजाहीह जिजायिषि ।
जमदग्निरिति ख्यातं ततो मां विद्धि शोभने ॥ ३७
यातुधान्युवाच ।

यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महामुने ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छाऽवतर पद्मिनीम् ॥ ३८
अरुन्धत्युवाच ।

धरान्धरित्रीं वसुधां भर्तुस्तिष्ठाम्यनन्तरम् ।
मनोऽनुरुन्धती भर्तुरिति मां विद्ध्यरुन्धतीम् ३९
यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छाऽवतर पद्मिनीम् ॥ ४०
गण्डोवाच ।

वक्त्रैकदेशे गण्डेति धातुमेतं प्रचक्षते ।
तेनोन्नतेन गण्डेति विद्धि माऽनलसंभवे ॥ ४१
यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छाऽवतर पद्मिनीम् ॥ ४२
पशुसख उवाच ।

पशुन् रज्जामि दृष्ट्वाऽहं पशूनां च सदा सखा ।

शर्वा इन्द्रियाणाम् ॥ ३५ ॥ जजामायं जजामायं जजामाहं
जजायुषीति क. थ. पाठः । भूयोभूयोऽतिशयेन जमन्ति
युगपदनेकेषु यज्ञादिष्वनेकवारं पुनःपुनर्मक्षयन्ति हवींषि
ते जाजमन्तो देवाः । 'जमु भक्षणे' यद्भुक्तिं शत्रन्तस्य
रूपम् । इज्यन्ते देवता अस्मिन्निति यजोऽग्निः । तेषां जान
आविर्भावस्तस्मिन् जिजायिषि जातोऽस्ति इहलोके अतो
मां जिजाहि जानीहि । ततो योगात् मां जमदग्निरिति नामतो
विद्धि । जाजमदित्यत्राद्यपदे प्रथमाक्षरलोपे द्वितीयस्याग्निर्वे
जमदग्निरिति सिद्धम् । ततो जाजमन्तोऽग्निश्चास्मिन् सन्तीति
जमदग्निमान् । ततो मतुल्लोपेन जमदग्निरिति पदम् । एतेना-
पि स्वस्याधर्षणीयत्वसुक्तम् ॥ ३७ ॥ धरान्धर्वतान् । धरित्रीं
भुवम् । बसून्देवान्धत्ते इति व्युत्पत्त्या वसुधां दिवं च तिष्ठामि
अधितिष्ठामि । भर्तुर्वसिष्ठस्यानन्तरं अब्यवधानेन अतुरुन्धती-

गौणं पशुसखेत्येवं विद्धि मामग्निसंभवे ॥ ४३
यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छाऽवतर पद्मिनीम् ॥ ४४
शुनःसख उवाच ।

एभिरुक्तं यथा नाम नाहं वक्तुमिहोत्सहे ।
शुनःसखसखायं मां यातुधान्युपधारय ॥ ४५
यातुधान्युवाच ।

नाम न व्यक्तमुक्तं वै वाक्यं संदिग्धया गिरा ।
तस्मात्सकृदिदानीं त्वं ब्रूहि यन्नाम ते द्विज ॥ ४६
शुनःसख उवाच ।

सकृदुक्तं मया नाम न गृहीतं त्वया यदि ।
तस्मान्निदण्डाभिहता गच्छ भस्मेति माचिरम् ४७
भीष्म उवाच ।

सा ब्रह्मदण्डकल्पेन तेन मूर्ध्नि हता तदा ।
कृत्या पपात मेदिन्यां भस्म साच जगाम ह ॥ ४८
शुनःसखश्च हत्वा तां यातुधानीं महाबलाम् ।

भ्रुवि त्रिदण्डं विष्टभ्य शाद्वले समुपाविशत् ॥ ४९
ततस्ते मुनयः सर्वेः पुष्कराणि विसानि च ।
यथाकाममुपादाय समुत्तस्थुर्मुदाऽन्विताः ॥ ५०

श्रमेण महता युक्तास्ते विसानि कलापशः ।
तीरे निक्षिप्य पद्मिन्वास्तर्षणं चक्रुर्मभसा ॥ ५१
अथोत्थाय जलात्तस्मात्सर्वे ते समुपागमन् ।

नापश्यंश्चापि ते तानि विसानि पुरुषर्षभाः ॥ ५२

स्वत्र नुकारलोपः । सारं धरित्रीवसुधां नेच्छे भर्तुरनन्तरम् । इति
ध. पाठः । वसुधामिच्छे भर्तुरिति क. थ. पाठः ॥ ३९ ॥
गडि वदनैकदेश इति धातोः गण्डेति नुमा सहितस्यानुकरणम् ।
मा माम् । वृषादर्भिणाऽमौ हुत्वाऽस्या उत्पादितत्वादनलसंभव-
त्वम् । गण्डं गतवती गण्डं गण्डा गण्डेति संज्ञिता । गण्डं
गण्डेति गण्डेतीति ध. पाठः । चण्डं गतवती चण्डा चण्डाच-
ण्डेति संज्ञिता । चण्डाचण्डेति चण्डेतीति ध. पाठः ॥ ४१ ॥
पशून् जीवान् रज्जामि रज्जामि । मां मम नामेत्यर्थः । सखे
सखावौ सख्येय इति ध. पाठः । सहेऽपराधं सख्येय इति ड.
पाठः ॥ ४३ ॥ श्वा धर्मेः तत्सखायो मुनयः तेषां सखा
शुनःसखसखः तम् । शुनां सदा सखायं मामिति ड. थ.
पाठः ॥ ४५ ॥ भस्म भस्मताम् ॥ ४८ ॥ कलापशः
सङ्घशः ॥ ५१ ॥

ऋषय ऊचुः ।

केन क्षुधाभिभूतानामस्माकं पापकर्मणाम् ।

नृशंसेनापनीतानि विसान्याहारकाङ्क्षिणाम् ॥५३

भीष्म उवाच ।

ते शङ्कमानास्त्वन्योन्यं पप्रच्छुर्द्विजसत्तमाः ।

त ऊचुः शपथं सर्वे कर्म इत्यरिकर्षेण ॥ ५४

त उक्त्वा बाढमित्येव सर्व एव तदा समम् ।

क्षुधार्ताः सुपरिश्रान्ताः शपथायोपचक्रमुः ॥५५

अत्रिरुवाच ।

स गां स्पृशतु पादेन सूर्यं च प्रतिमेहतु ।

अनध्यायेष्वधीयीत विसस्तैन्यं करोति यः ॥५६

वसिष्ठ उवाच ।

अनध्याये पठेल्लोके शुनः स परिकर्षतु ।

परिव्राट् कामवृत्तिस्तु विसस्तैन्यं करोति यः ॥५७

शरणागतं हन्तु मित्रं स्वसुतां चोपजीवतु ।

अर्थान्काङ्क्षतु कीनाशाद्रिसस्तैन्यं करोति यः ॥५८

कश्यप उवाच ।

‘विष्णुं ब्रह्मण्यदेवेशं देवदेवं जगद्गुरुम् ।

आधातारं विधातारं संधातारं जगद्गुरुम् ।

विहाय स भजत्वन्यं विसस्तैन्यं करोति यः ॥५९

सर्वत्र सर्वं लपतु न्यासलोपं करोतु च ।

कूटसाक्षित्वमभ्येतु विसस्तैन्यं करोति यः ॥ ६०

वृथा मांसाशनश्चास्तु वृथा दानं करोतु च ।

यातु स्त्रियं दिवा चैव विसस्तैन्यं करोति यः ॥६१

भरद्वाज उवाच ।

नृशंसस्त्यक्तधर्मास्तु स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च ।

ब्राह्मणं चापि जयतां विसस्तैन्यं करोति यः ॥६२

उपाध्यायमधः कृत्वा ऋचोऽध्येतु यजूंषि च ।

सर्वे एव शुनस्सखमिति थ. ध. पाठः ॥ ५५ ॥ शुनः सारमे-
यान्परिकर्षतु क्रीडार्थं मृगयार्थं वा । परिव्राट् कर्मवृत्तिस्त्विति
थ. ध. पाठः ॥ ५७ ॥ स्वसुतां शुल्कग्रहणेन । कीनाशात्
कर्षकात् ॥ ५८ ॥ सर्वत्र सर्वं पणतु न्यासलोपं करोतु चेति
ट. थ. पाठः ॥ ६० ॥ वृथा यागादिनिमित्तं विना । वृथा
नटनर्तकादौ ॥ ६१ ॥ जयतां युद्धे वादे वा । मातरं चापि
जहलिति क. पाठः ॥ ६२ ॥ कक्षाग्रौ । तत्र हि हुतं भस्मी-

जुहोतु च स कक्षाग्रौ विसस्तैन्यं करोति यः ॥६३

जमदग्निरुवाच ।

पुरीषमुत्सृजत्वप्सु हन्तु गां चैव द्रुह्यतु ।

अनृतौ मैथुनं यातु विसस्तैन्यं करोति यः ॥ ६४

द्वेष्यो भार्योपजीवी स्याद्दुरबन्धुश्च वैरवान् ।

अन्योन्यस्यातिथिश्चास्तु विसस्तैन्यं करोति यः ६५

गौतम उवाच ।

अधीत्य वेदांस्त्यजतु त्रीनग्नीनपविध्यतु ।

विक्रीणातु तथा सोमं विसस्तैन्यं करोति यः ॥६६

उदपानोदके ग्रामे ब्राह्मणो वृषलीपतिः ।

तस्य सालोक्यतां यातु विसस्तैन्यं करोति यः ॥६७

विश्वामित्र उवाच ।

जीवतो वै गुरुन्भृत्यान्भरन्त्वस्य परे जनाः ।

दरिद्रो बहुपुत्रः स्याद्रिसस्तैन्यं करोति यः ॥६८

अशुचिर्ब्रह्मकूटोऽस्तु मिथ्या चैवाप्यहंकृतः ।

कर्षको मत्सरी चास्तु विसस्तैन्यं करोति यः ॥६९

हर्षं करोतु भृतको राज्ञश्चास्तु पुरोहितः ।

अयाज्यस्य भवेदृत्विक् विसस्तैन्यं करोति यः ७०

अरुन्धत्युवाच ।

नित्यं परिभवेच्छृं भर्तुर्भवतु दुर्मनाः ।

एका खादु समश्नातु विसस्तैन्यं करोति या ॥ ७१

ज्ञातीनां गृहमध्यस्था सक्नन्तु दिनक्षये ।

अभोग्या वीरसूरस्तु विसस्तैन्यं करोति या ॥ ७२

गण्डोवाच ।

अनृतं भाषतु सदा बन्धुभिश्च विरुध्यतु ।

ददातु कन्यां शुल्केन विसस्तैन्यं करोति या ॥७३

साधयित्वा स्वयं प्राशेदास्ये जीर्यतु चैव ह ।

विकर्मणा प्रमीयेत विसस्तैन्यं करोति या ॥ ७४

भावमप्राप्य होतुर्दोषकरमित्याशयः ॥ ६३ ॥ निर्गुणान्विभृत्या-
द्भृत्यानि क. ट. थ. पाठः ॥ ६८ ॥ ऋष्या चैवाप्यहंकृत इति
ज्ञ. पाठः ॥ ६९ ॥ वर्षाचरोस्तु भृतक इति ज्ञ. पाठः ॥ ७० ॥
ज्ञातीनां अनादरे षष्ठी । ज्ञातीनानाह्येत्यर्थः । अभोग्या योनि-
दूषिता ॥ ७२ ॥ साधुभिश्च विरुध्यत्विति ट. थ. पाठः ॥ ७३ ॥
साधयित्वा अन्नं पक्त्वा ॥ ७४ ॥

पशुसख उवाच ।
 दास एव प्रजायेतामप्रसूतिरकिंचनः ।
 दैवतेष्वनमस्कारो विसस्तैन्यं करोति यः ॥ ७५
 शुनःसख उवाच ।
 अध्वर्यवे दुहितरं वा ददातु
 च्छन्दोगे वाऽऽचरितब्रह्मचर्ये ।
 आथर्वणं वेदमधीत्य विप्रः
 स्नायीत वा यो हरते विसानि ॥ ७६
 ऋषय ऊचुः ।
 इष्टमेतद्विजातीनां योऽयं ते शपथः कृतः ।
 त्वया कृतं विसस्तैन्यं सर्वेषां नः शुनःसख ॥ ७७
 शुनःसख उवाच ।
 न्यस्तमद्यं न पश्यद्भिर्यदुक्तं कृतकर्मभिः ।
 सत्यमेतन्न मिथ्यैतद्विसस्तैन्यं कृतं मया ॥ ७८
 मया ह्यन्तर्हितानीह विसानीमानि पश्यत ।
 परीक्षार्थं भगवतां कृतमेवं मयाऽनघाः ॥ ७९
 रक्षणार्थं च सर्वेषां भवतामहमागतः ।
 यातुधानी ह्यतिकूरा कृत्यैषा वो वधैषिणी ॥ ८०

वृषादभिप्रयुक्तैषा निहता मे तपोधनाः ।
 दुष्टा हिंसादियं पापा युष्मान्प्रत्यग्निसंभवा ॥ ८१
 तस्मादस्म्यागतो विप्रा वासवं मां निबोधत ।
 अलोभादक्षया लोकाः प्राप्ता वः सार्वकामिकाः ।
 उत्तिष्ठध्वमितः क्षिप्रं तानवाप्नुत वै द्विजाः ॥ ८२
 भीष्म उवाच ।
 ततो महर्षयः प्रीतास्तथेत्युक्त्वा पुरंदरम् ।
 सहैव त्रिदशेन्द्रेण सर्वे जग्मुस्त्रिविष्टपम् ॥ ८३
 एवमेते महात्मानो योगैर्बहुविधैरपि ।
 क्षुधा परमया युक्ताश्छन्द्यमाना महात्मभिः ।
 नैव लोभं तदा चक्रुस्ततः स्वर्गमवाप्नुवन् ॥ ८४
 तस्मात्सर्वास्ववस्थासु नरो लोभं विवर्जयेत् ।
 एष धर्मः परो राजंस्तस्माद्धोभं विवर्जयेत् ॥ ८५
 इदं नरः सुचरितं समवायेषु कीर्तयन् ।
 अर्थभागी च भवति न च दुर्गाण्यवाप्नुते ॥ ८६
 प्रीयन्ते पितरश्चास्य ऋषयो देवतास्तथा ।
 यशोधर्मार्थभागी च भवति प्रेत्य मानवः ॥ ८७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

संभूय तीर्थयात्रां कुर्वद्भिर्द्विजर्षिभी राजर्षिभिश्च क्रमेण ब्रह्मसरःप्रति गमनम् ॥ १ ॥ तत्रागस्त्येन हृदात्समुद्धृतपद्मस्य
 धर्मशुश्रूषुणेन्द्रेण गूढमपहारे ऋषिभी राजभिश्च स्वेषु पुष्करस्त्रेयं शङ्कमानमगस्त्यं प्रति प्रत्येकशो नानाशपथकरणम् ॥ २ ॥
 पश्चादिन्द्रेण स्वस्वरूपप्रकाशनपूर्वकं स्त्रेण पुष्करापहारस्य प्रयोजननिवेदनेन तत्प्रसादनम् ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच ।
 अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 यद्वृत्तं तीर्थयात्रायां शपथं प्रति तच्छृणु ॥ १
 पुष्करार्थं कृतं स्तैन्यं पुरा भरतसत्तम ।
 राजर्षिभिर्महाराज तथैव च द्विजर्षिभिः ॥ २
 पुरा प्रभासे ऋषयः समग्राः
 समेता वै मन्त्रममन्त्रयन्त ।

चराम सर्वां पृथिवीं पुण्यतीर्थी
 तन्नः कामं हन्त गच्छाम सर्वे ॥ ३
 शुक्रोऽङ्गिराश्चैव कविश्च विद्वां-
 स्तथा ह्यगस्त्यो नारदपर्वतौ च ।
 भृगुर्वसिष्ठः कश्यपो गौतमश्च
 विश्वामित्रो जमदग्निश्च राजन् ॥ ४

अद्यं भक्षवम् ॥ ७८ ॥ अन्तर्हितानि अन्तर्धानं प्रापितानि
 ॥ ७९ ॥ राजन्नाम्नस्य प्रकीर्तित इति क. थ. पाठः ॥ ८५ ॥
 द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

अत्र शपथेनैव निषिद्धार्थप्रकाशने ॥ १ ॥ पुष्करार्थं इन्द्रेण
 स्तैन्यं कृतम् । मुनिभिः शपथाः कृता इत्यर्थः ॥ २ ॥

ऋषिस्तथा गालवोऽथाष्टकश्च
 भरद्वाजोऽरुन्धती वालखिल्याः ।
 शिविर्दिलीपो नहुषोऽम्बरीषो
 राजा ययातिर्धुन्धुमारोऽथ पूरुः ॥ ५
 जग्मुः पुरस्कृत्य महानुभावं
 शतक्रतुं वृत्रहणं नरेन्द्राः ।
 तीर्थानि सर्वाणि परिभ्रमन्तो
 माघ्यां ययुः कौशिकीं पुण्यतीर्थाम् ॥ ६
 सर्वेषु तीर्थेष्ववधूतपापा
 जग्मुस्ततो ब्रह्मसरः सुपुण्यम् ।
 देवस्य तीर्थं जलमग्निकल्पा
 विगाह्य ते भुक्तविसप्रसूनाः ॥ ७
 केचिद्विसान्यखनंस्तत्र राजन्न-
 न्ये मृणालान्यखनंस्तत्र विप्राः ।
 अथापश्यन्पुष्करं ते ह्रियन्तं
 हृदादगस्त्येन समुद्धृतं तत् ॥ ८
 तानाह सर्वाण्यपिमुख्यानगस्त्यः
 केनाहृतं पुष्करं मे सुजातम् ।
 युष्माञ्छङ्के पुष्करं दीयतां मे
 न वै भवन्तो हर्तुमर्हन्ति पद्मम् ॥ ९
 शृणोमि कालो हिंसते धर्मवीर्यं
 सेयं प्राप्ता वर्तते धर्मपीडा ।
 पुराऽधर्मो वर्तते नेह याव-
 तावद्ब्रह्मामः सुरलोकं चिराय ॥ १०
 पुरा वेदान्ब्राह्मणा ग्राममध्ये
 पृष्टस्वरा वृषलान्श्रावयन्ति ।
 पुरा राजा व्यवहारानधर्मा-
 न्पश्यत्यहं परलोकं ब्रजामि ॥ ११
 पुरा राजा प्रत्यवरान्गरीयसो
 मंस्यत्यथैनमनुयास्यन्ति सर्वे ।

धर्मोत्तरं यावदिदं न वर्तते
 तावद्ब्रजामि परलोकं चिराय ॥ १२
 पुरा प्रपश्यामि परेण मर्त्या-
 न्वलीयसा दुर्वलान्भुज्यमानान् ।
 तस्माद्वास्यामि परलोकं चिराय
 न ह्युत्सहे द्रष्टुमीदृङ्ङलोके ॥ १३
 तमाहुरार्ता ऋषयो महर्षिं
 न ते वयं पुष्करं चोरयामः ।
 मिथ्याभिर्शंसा भवता न कार्या
 शपाम तीक्ष्णैः शपथैर्महर्षे ॥ १४
 ते निश्चितास्तत्र महर्षयस्तु
 संपश्यन्तो धर्ममेतं नरेन्द्राः ।
 ततोऽशपन्त शपथान्पर्ययेण
 सहैव ते पार्थिव पुत्रपौत्रैः ॥ १५
 भृगुरुवाच ।
 प्रत्याक्रोशेदिहाकृष्टस्ताडितः प्रतिताडयेत् ।
 खादेच्च पृष्ठमांसानि यस्ते हरति पुष्करम् ॥ १६
 वसिष्ठ उवाच ।
 अस्वाध्यायपरो लोके श्वानं च परिकर्षेतु ।
 पुरे च भिक्षुर्भवतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ १७
 कश्यप उवाच ।
 सर्वत्र सर्वं पणतु न्यासे लोभं करोतु च ।
 कूटसाक्षित्वमभ्येतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ १८
 गौतम उवाच ।
 जीवत्वहंकृतो बुद्ध्या विपमेणासमेन सः ।
 कर्षको मत्सरी चास्तु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ १९
 अङ्गिरा उवाच ।
 अशुचिर्ब्रह्मकूटोस्तु श्वानं च परिकर्षेतु ।
 ब्रह्महाऽनिकृतिश्चास्तु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २०
 धुन्धुमार उवाच ।
 अकृतज्ञस्तु मित्राणां शूद्रायां च प्रजायतु ।

विसमृणालयोः कमलकुमुदवदवान्तरभेदो ज्ञेयः । ह्रियन्तं ह्रियमा-
 णम् ॥ ८ ॥ प्रत्यवरान्मध्यमान् । तमोत्तरं यावदिदं न वर्तते
 इति झ. पाठः ॥ १२ ॥ पृष्ठमांसानि पृष्ठवाहानां ह्ययवृषभो-
 ष्ट्रादीनां मांसानि । खादेच्च ब्रह्ममांसानिति ङ. पाठः ॥ १६ ॥

भिक्षुः संन्यासी ॥ १७ ॥ पणतु कयविकर्यं करोतु । सर्वं
 अपण्यमपि ॥ १८ ॥ विगतः समभावो यस्मात्तेनासमेन काम-
 क्रोधादिना । कृपणत्वं समेतु स इति ट. ध. पाठः ॥ १९ ॥ अनिकृतिः
 अकृतप्रायश्चित्तः । मानं च परिकर्षत्विति ट. ध. पाठः ॥ २० ॥

एकः संपन्नमश्नातु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २१
 पुरुरवा उवाच ।
 चिकित्सायां प्रचरतु भार्यया चैव पुष्यतु ।
 श्वशुरात्तस्य वृत्तिः स्याद्यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २२
 दिलीप उवाच ।
 उदपानप्लवे ग्रामे ब्राह्मणो वृषलीपतिः ।
 तस्य लोकान्स व्रजतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २३
 शुक्र उवाच ।
 वृथा मांसं समश्नातु दिवा गच्छतु मैथुनम् ।
 प्रेष्यो भवतु राज्ञश्च यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २४
 जमदग्निरुवाच ।
 अनध्यायेष्वधीयीत मित्रं श्राद्धे च भोजयेत् ।
 श्राद्धे शूद्रस्य चाश्नीयाद्यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २५
 शिविरुवाच ।
 अनाहिताग्निभ्रियतां यज्ञे विघ्नं करोतु च ।
 तपस्विभिर्विरुध्येच्च यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २६
 ययातिरुवाच ।
 अनृतौ व्रतनियतायां भार्यायां स प्रजायतु ।
 निराकरोतु वेदांश्च यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २७
 नहुष उवाच ।
 अतिथिर्गृहसंस्थोऽस्तु कामवृत्तस्तु दीक्षितः ।
 विद्यां प्रयच्छतु भृतो यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २८
 अम्बरीष उवाच ।
 नृशंसस्यक्तधर्मोऽस्तु स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च ।
 निहन्तु ब्राह्मणं चापि यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २९
 नारद उवाच ।
 गृहज्ञानी बहिःशास्त्रं पठतां विस्वरं पदम् ।
 गरीयसोऽवजानातु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३०
 नाभाग उवाच ।
 अनृतं भाषतु सदा सद्भिश्चैव विरुध्यतु ।
 शुल्केन ददतु कन्यां यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३१

चोरकार्यं प्रचरतु इति ट. ध. पाठः । भार्यां स्त्र्यां चैव
 वृष्यतु इति थ. पाठः । भार्यां वाचैव तुष्यलिति ध. पाठः
 ॥ २२ ॥ उदपाने ह्यव आह्वयः ज्ञानं यस्मिन् ॥ २३ ॥
 अतिर्गच्छतु मैथुनमिति ट. ध. पाठः ॥ २४ ॥ अतिथिर्विति ।
 गृहसंस्थो गृहवासी । अतिथिं गृहस्थस्त्वजत्विति थ. पाठः ।

कविरुवाच ।
 पदा च गां संस्पृशतु सूर्यं च प्रति मेहतु ।
 शरणागतं संत्यजतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३२
 विश्वामित्र उवाच ।
 करोतु भृतकोऽवर्षी राज्ञश्चास्तु पुरोहितः ।
 ऋत्विगस्तु ह्ययाज्यस्य यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३३
 यर्वत उवाच ।
 ग्रामे चाधिकृतः सौऽस्तु खरयानेन गच्छतु ।
 शुनः कर्षतु वृत्त्यर्थं यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३४
 भरद्वाज उवाच ।
 सर्वपापसमादानं नृशंसे चानृते च यत् ।
 तत्तस्यास्तु सदा पापं यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३५
 अष्टक उवाच ।
 स राजास्त्वकृतप्रज्ञः कामवृत्तश्च पापकृत् ।
 अधर्मेणाभिशास्तुर्वी यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३६
 गालव उवाच ।
 पापिष्ठेभ्यो ह्यनर्घार्हाः स नरोऽस्तु स्वपापकृत् ।
 दत्त्वा दानं कीर्तयतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३७
 अरुन्धत्युवाच ।
 श्वश्र्वाऽपवादं वदतु भर्तुर्भवतु दुर्मनाः ।
 एका स्वादु समश्नातु या ते हरति पुष्करम् ॥ ३८
 बालखिल्या ऊचुः ।
 एकपादेन वृत्त्यर्थं ग्रामद्वारे स तिष्ठतु ।
 धर्मज्ञस्यक्तधर्मास्तु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३९
 पशुसख उवाच ।
 अग्निहोत्रमनादृत्य स सुखं स्वपतु द्विजः ।
 परिव्राद् कामवृत्तोस्तु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ४०
 सुरभ्युवाच ।
 बालजेन निदानेन कांस्यं भवतु दोहनम् ।
 दुह्येत परवत्सेन या ते हरति पुष्करम् ॥ ४१

भृतो वित्तेन क्रीतः ॥ २८ ॥ गृहो ज्ञातुं बहिर्दशास्त्रमिति थ.
 ध. पाठः ॥ ३० ॥ भृतको धान्यविक्रीतः सन् अवर्षी वृष्टिनि-
 बन्धं करोतु ॥ ३३ ॥ पापिष्ठा एव अनर्घार्हाः अपूज्याः ।
 अर्थं तु ततोऽप्यपूज्योस्तु । स्वपापकृत् स्वेषु ज्ञातिषु पापकृत्
 ॥ ३७ ॥ निदानं दोहनकाले गवां पादबन्धनी रजुस्तेन ॥ ४१ ॥

भीष्म उवाच ।

ततस्तु तैः शपथैः शप्यमानै-

र्नानाविधैर्वहुभिः कौरवेन्द्र ।

सहस्राक्षो देवराट् संग्रहष्टः

समीक्ष्य तं कोपनं विप्रमुख्यम् ॥ ४२

अथाब्रवीन्मघवा प्रत्ययं खं

स्वयं समागत्य तमृषिं जातरोपम् ।

ब्रह्मर्षिदेवर्षिनृपर्षिमध्ये

यं तं निबोधेह ममाद्य राजन् ॥ ४३

शक्र उवाच ।

अध्वर्यवे दुहितरं ददातु

छन्दोगे वाऽऽचरितब्रह्मचर्ये ।

अथर्वणं वेदमधीत्य विप्रः

स्नायीत यः पुष्करमाददाति ॥ ४४

सर्वान्वेदानधीयीत पुण्यशीलोऽस्तु धार्मिकः ।

ब्रह्मणः सदनं यातु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ४५

अगस्त्य उवाच ।

आशीर्वादस्त्वया प्रोक्तः शपथो बलसूदन ।

दीयतां पुष्करं मह्यमेव धर्मः सनातनः ॥ ४६

इन्द्र उवाच ।

न मया भगवँल्लोभाद्धृतं पुष्करमद्य वै ।

धर्मास्तु श्रोतुकामेन हृतं न क्रोदुर्महसि ॥ ४७

धर्मश्रुतिसमुत्कर्षो धर्मसेतुरनामयः ।

आर्षो वै शाश्वतो नित्यमव्ययोऽयं मया श्रुतः ॥ ४८

तदिदं गृह्यतां विद्वन्पुष्करं द्विजसत्तम ।

अतिक्रमं मे भगवन्क्षन्तुमर्हस्यनिन्दित ॥ ४९

इत्युक्तः स महेन्द्रेण तपस्वी कोपनो भृशम् ।

जग्राह पुष्करं धीमान्प्रसन्नथाभवन्मुनिः ॥ ५०

प्रययुस्ते ततो भूयस्तीर्थानि वनगोचराः ।

पुण्येषु तीर्थेषु तथा गात्राण्याप्रावयन्त ते ॥ ५१

आख्यानं य इदं युक्तः पठेत्पर्वणिपर्वणि ।

न मूर्खे जनयेत्पुत्रं न भवेच्च निराकृतिः ॥ ५२

न तमापत्स्पृशेत्काचिद्विज्वरो न जरावहः ।

विरजाः श्रेयसा युक्तः प्रेत्य स्वर्गमवाप्नुयात् ॥ ५३

यश्च शास्त्रमधीयीत ऋषिभिः परिपालितम् ।

स गच्छेद्ब्रह्मणो लोकमव्ययं च नरोत्तम ॥ ५४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति छत्रोपानत्प्रवृत्तिप्रदाननिदानकथनाय सूर्यजमदग्निर्वादा उवाचः ॥ १ ॥ जमदग्निना रेणु-
कायाः स्वधनुर्निस्सृतशराणां पुनःपुनरादाने नियोजनेन बाणक्रीडारम्भः ॥ २ ॥ रेणुकया सूर्यतेजःप्रतसशिरःपादतया त-
च्छायाश्रयणेन शरानयनविलम्बने रुष्टेन मुनिना तत्कारणप्रश्नः ॥ ३ ॥ रेणुकया तस्मिन्वेदने मुनिना कोपाच्छब्देन भूमौ सूर्य-
निपातनोद्यमनम् ॥ ४ ॥ भयात्सूर्येण विप्ररूपधारणेन भुवमेत्य तत्प्रसादनम् ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

यदिदं श्राद्धकृत्येषु दीयते भरतर्षभ ।

छत्रं चोपानहौ चैव केनैतत्संप्रवर्तितम् ॥ १

कथं चैतत्समुत्पन्नं किमर्थं चैव दीयते ।

न केवलं श्राद्धकृत्ये पुण्यकेष्वपि दीयते ॥ २

बहुष्वपि निमित्तेषु पुण्यमाश्रित्य दीयते ।

प्रत्ययमभिप्रायम् ॥ ४३ ॥ धर्मश्रुतीनां सम्यगुत्कर्षः । धर्म

एव सेतुस्तरणोपायः ॥ ४८ ॥ त्रिचत्वारिंशदधिकशततमो-

ऽध्यायः ॥ १४३ ॥

पुण्यकेषु स्त्रीणां व्रतोत्सवेषु ॥ २ ॥ ज्येष्ठामूले दक्षिणावर्ते

अनु० ३०

एतद्विस्तरतो ब्रह्मञ्श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ३

भीष्म उवाच ।

शृणु राजन्नवहितश्छत्रोपानहविस्तरम् ।

यथैतत्प्रथितं लोके यथा चैतत्प्रवर्तितम् ॥ ४

यथा चाक्षय्यतां प्राप्तं पुण्यतां च यथागतम् ।

सर्वमेतदशेषेण प्रवक्ष्यामि नराधिप ॥ ५

अममाणे भक्ते ज्येष्ठानां समसूत्रे पतितं रोहिणीनक्षत्रं तदेव

ज्येष्ठानां मूलं । यथाश्रुतार्थग्रहणं तु न । ज्येष्ठामूलस्थेर्के हेमन्ते

शिरःपाददाहस्यानवसरात् । लोके येन चैव प्रकीर्तितमिति ध.

पाठः ॥ ४ ॥

‘इतिहासं पुरावृत्तमिदं शृणु नराधिप ।’
जमदग्नेश्च संवादं सूर्यस्य च महात्मनः ॥ ६
पुरा स भगवान्साक्षाद्भुषा क्रीडति प्रभो ।
संधायसंधाय शरांश्चिक्षेप किल भार्गवः ॥ ७
तान्क्षिप्तात्रेषुका सर्वास्तस्येषून्दीप्ततेजसः ।
आनीय सा तदा तस्मै प्रादादसकृदच्युत ॥ ८
अथ तेन स शब्देन ज्यायाश्चैव शरस्य च ।
ग्रहृष्टः संप्रचिक्षेप सा च प्रत्याजहार तान् ॥ ९
ततो मध्याह्नमारुढे ज्येष्ठामूले दिवाकरे ।
स सायकान्द्विजो मुक्त्वा रेणुकामिदमब्रवीत् ॥ १०
गच्छानय विशालाक्षि शरानेतान्धनुश्च्युतान् ।
यावदेतान्पुनः सुभ्रु क्षिपामीति जनाधिप ॥ ११
सा गच्छन्त्यन्तरा छायां वृक्षमाश्रित्य भामिनी ।
तस्यौ तस्या हि संतप्तं शिरः पादौ तथैव च ॥ १२
स्थिता सा तु मुहूर्तं वै भर्तुः शापभयाच्छुभा ।
यथावानयितुं भूयः सायकानसितेक्षणा ।
प्रत्याजगाम च शरांस्तानादाय यशस्विनी ॥ १३
सा वै प्रस्विन्नसर्वाङ्गी पद्भ्यां दुःखं नियच्छती ।
उपाजगाम भर्तारं भयाद्भर्तुः प्रवेपती ॥ १४
स तामृषिस्तदा क्रुद्धो वाक्यमाह शुभाननाम् ।
रेणुके किं चिरेण त्वमागतेति पुनःपुनः ॥ १५
रेणुकोवाच ।
शिरस्तप्तं प्रदीप्तौ मे पादौ चैव तपोधन ।
सूर्यतैजोनिरुद्धाऽहं वृक्षच्छायां समाश्रिता ॥ १६
एतस्मात्कारणाद्ब्रह्मंश्चिरायैतत्कृतं मया ।

एतच्छ्रुत्वा मम विभो मा क्रुधस्त्वं पतोधन ॥ १७
जमदग्निरुवाच ।
अद्यैनं दीप्तकिरणं रेणुके तव दुःखदम् ।
शरैर्निपातयिष्यामि सूर्यमस्त्राग्नितेजसा ॥ १८
भीष्म उवाच ।
स विष्कार्य धनुर्दिव्यं गृहीत्वा च शरान्वहून् ।
अतिष्ठत्सूर्यमभितो यतो याति ततोमुखः ॥ १९
अथ तं प्रेक्ष्य सन्नद्धं सूर्योऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ।
द्विजरूपेण कौन्तेय किं ते सूर्योऽपराध्यति ॥ २०
आदत्ते रश्मिभिः सूर्यो दिवि तिष्ठंस्ततस्ततः ।
रसं हृतं वै वर्षासु प्रवर्षति दिवाकरः ॥ २१
ततोऽन्नं जायते विप्र मनुष्याणां सुखावहम् ।
अन्नं प्राणा इति यथा वेदेषु परिपठ्यते ॥ २२
अथाऽभ्रेषु निगूढश्च रश्मिभिः परिवारितः ।
सप्तद्वीपानिमान्ब्रह्मन्वर्षेणाभिप्रवर्षति ॥ २३
ततस्तदौषधीनां च वीरुधां पुष्पपत्रजम् ।
सर्वं वर्षाभिनिर्वृत्तमन्नं संभवति प्रभो ॥ २४
जातकर्माणि सर्वाणि व्रतोपनयनानि च ।
गोदानानि विवाहाश्च तथा यज्ञसमृद्धयः ॥ २५
सत्राणि दानानि तथा संयोगा वित्तसंचयाः ।
अन्नतः संप्रवर्तन्ते यथा त्वं वेत्थ भार्गव ॥ २६
रमणीयानि यावन्ति यावदारम्भिकाणि च ।
सर्वमन्नात्प्रभवति विदितं कीर्तयामि ते ॥ २७
सर्वं हि वेत्थ विप्र त्वं यदेतत्कीर्तितं मया ।
प्रसादये त्वां विप्रर्षे किं ते सूर्यो निपात्यते ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

जमदग्निना सौरातपतापनिवारणोपायकल्पनं चोदितेन सूर्येण तस्मै छत्रोपानव्यदानम् ॥ १ ॥ एवं भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति तत्प्रवृत्तिकथनपूर्वकं तद्दानप्रशंसनम् ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

एवं प्रयाचति तदा भास्करे मुनिसत्तमः ।
जमदग्निर्महातेजाः किं कार्यं प्रत्यपद्यत ॥ १

द्विजो विज्ञेतिट. ध. पाठः ॥ १० ॥ किं ते सूर्यं निपात्य वै

भीष्म उवाच ।

स तथा याचमानस्य मुनिरग्निसमप्रभः ।
जमदग्निः शमं नैव जगाम कुरुनन्दन ॥ २

इति ज. पाठः ॥ २८ ॥ चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः १४४

ततः सूर्यो मधुरया वाचा तमिदमब्रवीत् ।
 कृताञ्जलिर्विप्ररूपी प्रणम्यैनं विशांपते ॥ ३
 चलं निमित्तं विप्रर्षे सदा सूर्यस्य गच्छतः ।
 कथं चलं भेत्स्यसि त्वं सदा यान्तं दिवाकरम् ॥४
 जमदग्निरुवाच ।
 स्थिरं चापि चलं चापि जाने त्वां ज्ञानचक्षुषा ।
 अवश्यं विनयाधानं कार्यमद्य मया तव ॥ ५
 मध्याह्ने वै निमेषार्धं तिष्ठसि त्वं दिवाकर ।
 तत्र भेत्स्यामि सूर्य त्वां न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥६
 सूर्य उवाच ।
 असंशयं मां विप्रर्षे भेत्स्यसे धन्विनांवर ।
 अपकारिणं मां विद्धि भगवच्छरणागतम् ॥ ७
 भीष्म उवाच ।
 ततः प्रहस्य भगवाञ्जमदग्निरुवाच तम् ।
 न भीः सूर्य त्वया कार्या प्रणिपातगतो ह्यसि ॥८
 ब्राह्मणेष्वाजिवं यच्च स्थैर्यं च धरणीतले ।
 सौम्यतां चैव सोमस्य गाम्भीर्यं वरुणस्य च ॥९
 दीप्तिमग्नेः प्रभां मेरोः प्रतापं धनदस्य च ।
 एतान्यतिक्रमेद्यो वै स हन्याच्छरणागतम् ॥ १०
 भवेत्स गुरुतल्पी च ब्रह्महा च स वै भवेत् ।
 सुरापानं स कुर्याच्च यो हन्याच्छरणागतम् ॥ ११
 एतस्य त्वपनीतस्य समाधिं तात चिन्तय ।
 यथा सुखगमः पन्था भवेत्त्वद्रश्मितापितः ॥१२

भीष्म उवाच ।
 एतावदुक्त्वा स तदा तूष्णीमासीद्भृगूत्तमः ।
 अथ सूर्योऽददत्सौ छत्रोपानहमाशु वै ॥ १३
 सूर्य उवाच ।
 महर्षे शिरसस्त्राणं छत्रं मद्रश्मिवारणम् ।
 प्रतिगृह्णीष्व पद्भ्यां च त्राणार्थं चर्मपादुके ॥ १४
 अद्यप्रभृति चैवेह लोके संपचरिष्यति ।
 पुण्यकेषु च सर्वेषु परमक्षय्यमेव च ॥ १५
 भीष्म उवाच ।
 उपानहौ च छत्रं च सूर्येणैतत्प्रवर्तितम् ।
 पुण्यमेतदभिरुयातं त्रिषु लोकेषु भारत ॥ १६
 तस्मात्प्रयच्छ विप्रेषु छत्रोपानहमुत्तमम् ।
 धर्मस्ते सुमहान्भावी न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥१७
 छत्रं हि भरतश्रेष्ठ यः प्रदद्याद्विजातये ।
 शुभ्रं शतशलाकं वै स प्रेत्य सुखमेधते ॥ १८
 स शकलोके वसति पूज्यमानो द्विजातिभिः ।
 अप्सरोभिश्च सततं देवैश्च भरतर्षभ ॥ १९
 उपानहौ च यो दद्याच्छुष्णीं स्नेहसमन्वितौ ।
 स्नातकाय महाबाहो संशिताय द्विजातये ॥ २०
 सोपि लोकानवामोति देवतैरभिपूजितान् ।
 गोलोके स मुदा युक्तो वसति प्रेत्य भारत ॥ २१
 एतत्ते भरतश्रेष्ठ मया कात्स्न्येन कीर्तितम् ।
 छत्रोपानहदानस्य फलं भरतसत्तम ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पञ्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति शूद्रधर्माणां सृत्तिकाशौचादीनां च निरूपणम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 शूद्राणामिह शुश्रूषा नित्यमेवानुवर्णिता ।
 कैः कारणैः कतिविधा शुश्रूषा समुदाहृता ॥ १
 के च शुश्रूषया लोका विहिता भरतर्षभ ।

निमित्तं लक्ष्यम् ॥ ४ ॥ ब्राह्मणेष्वापि यज्ज्ञानमिति ट. घ. पाठः ॥१॥ अपनीतस्यापनयस्य संतापनरूपस्य समाधिं समा-

शूद्राणां भरतश्रेष्ठ ब्रूहि मे धर्मलक्षणम् ॥ २
 भीष्म उवाच ।
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 शूद्राणामनुकम्पार्था यदुक्तं ब्रह्मवादिना ॥ ३

धानम् ॥१२॥ पञ्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥
 शुश्रूषां भरतश्रेष्ठेति ट. पाठः ॥ २ ॥

* एतदाद्यष्टाध्याया दाक्षिण्यलकोशेष्वेव दृश्यन्ते ।

वृद्धः पराशरः प्राह धर्मं शुभ्रमनामयम् ।
 अनुग्रहार्थं वर्णानां शौचाचारसमन्वितम् ॥ ४
 धर्मोपदेशमखिलं यथावदनुपूर्वशः ।
 शिष्यान्ध्यापयामास शास्त्रमर्थवदर्थवित् ॥ ५
 क्षान्तेन्द्रियेण मानेन शुचिनाऽचापलेन वै ।
 अदुर्वलेन धीरेण शान्तेनोत्तरवादिना ॥ ६
 अलुब्धेनानृशंसेन ऋजुना ब्रह्मवादिना ।
 चारित्रतत्परेणैव सर्वभूतहितात्मना ॥ ७
 अरयः पङ्क्तिजेतव्या नित्यं स्वं देहमाश्रिताः ।
 कामक्रोधौ च लोभश्च मानमोहौ मदस्तथा ॥ ८
 विधिना धृतिमास्थाय शुश्रूषुरनहंकृतः ।
 वर्णत्रयस्यानुमतो यथाशक्ति यथावलम् ॥ ९
 कर्मणा मनसा वाचा चक्षुषा च चतुर्विधम् ।
 आस्थाय नियमं धीमाञ्छान्तो दान्तो जितेन्द्रियः ॥
 रक्षोयक्षजनद्वेषी शेषान्नकृतमोजनः ।
 वर्णत्रयान्मधु यथा भ्रमरो धर्ममाचरेत् ॥ ११
 यदि शूद्रस्तपः कुर्याद्वेददृष्टेन कर्मणा ।
 इह चास्य परिक्लेशः प्रेत्य चास्याशुभा गतिः ॥ १२
 अधर्म्यमयशस्त्रं च तपः शूद्रे प्रतिष्ठितम् ।
 अमार्गेण तपस्ताप्त्वा म्लेच्छेषु फलमश्नुते ॥ १३
 अन्यथा वर्तमानो हि न शूद्रो धर्ममर्हति ।
 अमार्गेण प्रयातानां प्रत्यक्षादुपलभ्यते ।
 चातुर्वर्ण्यव्यपेतानां जातिमूर्तिपरिग्रहः ॥ १४
 तथा ते हि शकाश्चीनाः काम्भोजाः पारदास्तथा ।
 शवराः पण्डुवाश्चैव तुषारयवनास्तथा ॥ १५
 दारवाश्च दरदाश्चैव उज्जिहानास्तथेतराः ।
 वेणाश्च कङ्कणाश्चैव सिंहला मद्रकास्तथा ॥ १६
 किष्किन्धकाः पुलिन्दाश्च कद्वाश्चान्ध्राः सनीरगाः ॥
 गन्धिका द्रमिडाश्चैव वर्वराश्चुकास्तथा ॥ १७
 किराताः पार्वतेयाश्च कोलाश्चोलाः सखाषकाः ।
 आरुकाश्चैव दोहाश्च याश्चान्या म्लेच्छजातयः ॥ १८
 विकृता विकृताचारा दृश्यन्ते क्रूरबुद्धयः ।
 अमार्गेणाश्रिता धर्मं ततो जात्यन्तरं गताः ॥ १९

अमार्गोपार्जितस्यैतत्तपसो विदितं फलम् ।
 न नश्यति कृतं कर्म शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥ २०
 अत्राप्येते वसु प्राप्य विकर्म तपसार्जितम् ।
 पाषण्डानर्चयिष्यन्ति धर्मकामा वृथा श्रमाः ॥ २१
 एवं चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां च पार्थिव ।
 विपरीतं वर्तमाना म्लेच्छा जायन्त्यबुद्धयः ॥ २२
 अध्यायधनिनो विप्राः क्षत्रियाणां बलं धनम् ।
 वणिक्कृषिश्च वैश्यानां शूद्राणां परिचारिका ॥ २३
 व्युच्छेदात्तस्य धर्मस्य निरयायोपपद्यते ।
 ततो म्लेच्छा भवन्त्येते निर्घृणा धर्मवर्जिताः ।
 पुनश्च निरयं तेषां तिर्यग्योनिश्च शाश्वती ॥ २४
 ये तु सत्पथमास्थाय वर्णाश्रमकृतं पुरा ।
 सर्वान्विमार्गानुत्सृज्य स्वधर्मविधिमाश्रिताः ॥ २५
 सर्वभूतदयावन्तो दैवतद्विजपूजकाः ।
 शास्त्रदृष्टेन विधिना श्रद्धया जितमन्ववः ॥ २६
 तेषां विधिं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।
 उपादानविधिं कृत्स्नं शुश्रूषाधिगमं तथा ॥ २७
 शिष्टोपनयनं चैव मन्त्राणि विविधानि च ।
 तथा शिष्यपरीक्षां च शास्त्रप्रामाण्यदर्शनात् ॥ २८
 प्रवक्ष्यामि यथातत्त्वं यथावदनुपूर्वशः ।
 शौचकृत्यस्य शौचार्थान्सर्वानेव विशेषतः ॥ २९
 महाशौचप्रभृतयो दृष्टास्तत्त्वार्थदर्शिभिः ।
 तत्रापि शूद्रो भिक्षूणामिदं शेषं च कल्पयेत् ॥ ३०
 भिक्षुभिः सुकृतपन्नैः केवलं धर्ममाश्रितैः ।
 सम्यद्दर्शनसंपन्नैर्गताध्वनि हितार्थिभिः ।
 अवकाशमिमं मेध्यं निर्मितं कामवीरुधम् ॥ ३१
 निर्जनं संवृतं बुद्ध्या नियतात्मा जितेन्द्रियः ।
 सजलं भाजनं स्थाप्य मृत्तिकां च परीक्षिताम् ३२
 परीक्ष्य भूमिं मूर्त्तार्थी तत आसीत् वाग्यतः ।
 उदङ्मुखो दिवा कुर्याद्रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः ॥ ३३
 अन्तर्हितायां भूमौ तु अन्तर्हितशिरास्तथा ।
 असमाप्ते तथा शौचे न वाचं किञ्चिदीरयेत् ॥ ३४
 कृतकृत्यस्तथाऽऽचम्य गच्छन्नोदीरयेद्ब्रह्मचरः ।

शौचार्थमुपविष्टस्तु मृद्भाजनपुरस्कृतः ॥ ३५
 स्थाप्यं कमण्डलुं गृह्य पार्श्वोरुभ्यामथान्तरे ।
 शौचं कुर्याच्छनैर्वीरो बुद्धिपूर्वमसंकरम् ॥ ३६
 पाणिना शुद्धमुदकं संगृह्य विधिपूर्वकम् ।
 विप्रुपश्च यथा न स्युर्यथा चोरु न संस्पृशेत् ॥३७
 अपाने मृत्तिकास्तिस्रः प्रदेयास्त्वनुपूर्वशः ।
 हस्ताभ्यां च तथा विप्रो हस्तं हस्तेन संस्पृशेत् ३८
 अपाने नव देयाः स्युरिति वृद्धानुशासनम् ।
 मृत्तिका दीयमाना हि शोधयेदेशमञ्जसा ॥ ३९
 तस्मात्पाणितले देया मृत्तिकास्तु पुनः पुनः ।
 बुद्धिपूर्वं प्रयत्नेन यथा नैव स्पृशेत्स्फिजौ ॥ ४०
 यथा घातो हि न भवेत्क्रेदजः परिवानके ।
 तथा गुदं प्रमार्जेत शौचार्थं तु पुनःपुनः ॥ ४१
 प्रतिपादं ततस्त्यक्त्वा शौचमुत्थाय कारयेत् ।
 सव्ये द्वादश देयाः स्युस्तिस्रस्तिस्रः पुनः पुनः ।
 देया कूर्परके हस्ते पृष्ठे बन्धे पुनः पुनः ॥ ४२
 तथैवादशके दद्याच्चतस्रस्तुभयोरपि ।
 उभयोर्हस्तयोरेवं सप्तसप्त प्रदापयेत् ॥ ४३
 ततोऽन्यां मृत्तिकां गृह्य कार्यं शौचं पुनस्तयोः ।
 हस्तयोरेवमेतद्धि महाशौचं विधीयते ।
 ततोऽन्यथा न कुर्वीत विधिरेष सनातनः ॥ ४४
 उपस्थे मूत्रशौचं स्यादत ऊर्ध्वं विधीयते ।
 अतोऽन्यथा तु यः कुर्यात्प्रायश्चित्तीयते तु सः ४५
 मलोपहतचेलस्य द्विगुणं तु विधीयते ।
 सहपादमथोरुभ्यां हस्तशौचमसंशयम् ॥ ४६
 अवधीरयमाणस्य संदेह उपजायते ।
 यथायथा विशुद्ध्येत तत्तथा तदुपक्रमे ॥ ४७
 सकर्दमं तु वर्षासु गृहमाविश्य संकटम् ।
 हस्तयोर्मृत्तिकास्तिस्रः पादयोः षट् प्रदापयेत् ॥४८
 कामं दत्त्वा गुदे दद्यात्तिस्रः पद्भ्यां तथैव च ।
 हस्तशौचं प्रकर्तव्यं मूत्रशौचविधेस्तथा ॥ ४९

मूत्रशौचे तथा हस्तौ पादाभ्यां चानुपूर्वशः ।
 नैष्ठिके स्थानशौचे तु महाशौचं विधीयते ॥ ५०
 क्षारौपराभ्यां वस्त्रस्य कुर्याच्छौचं मृदा सह ।
 लेपगन्धापनयनममेध्यस्य विधीयते ॥ ५१
 स्नानशाठ्यां मृदस्तिस्त्रो हस्ताभ्यां चानुपूर्वशः ।
 शौचं प्रयत्नतः कृत्वा कम्पमानः समुद्धरेत् ॥५२
 देयाश्चतस्रस्तिस्रो वा द्वे वाऽप्येकां तथाऽऽपदि ।
 कालमासाद्य देशं च शौचस्य गुरुलाघवम् ॥५३
 विधिनाऽनेन शौचं तु नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।
 अविप्रेक्षन्नसंभ्रान्तः पादौ प्रक्षाल्य तत्परः ॥५४
 अप्रक्षालितपादस्तु पाणिमामणिवन्धनात् ।
 अधस्तादुपरिष्ठाच्च ततः पाणिमुपस्पृशेत् ॥ ५५
 मनोगतास्तु निश्शब्दा निश्शब्दं त्रिरपः पिबेत् ।
 द्विमुखं परिमृज्याच्च खानि चोपस्पृशेद्बुधः ॥५६
 ऋग्वेदं तेन प्रीणाति प्रथमं यः पिबेदपः ।
 द्वितीयं तु यजुर्वेदं तृतीयं साम एव च ॥ ५७
 मृज्यते प्रथमं तेन अथर्वा प्रीतिमामुयात् ।
 द्वितीयेनेतिहासं च पुराणस्मृतिदेवताः ॥ ५८
 यच्चक्षुषि समाधत्ते तेनादित्यं तु प्रीणयेत् ।
 प्रीणाति वायुं घ्राणं च दिशश्चाप्यथ श्रोत्रयोः ॥५९
 ब्रह्माणं तेन प्रीणाति यन्मूर्धनि समापयेत् ।
 समुत्क्षिपति चापोर्ध्वमाकाशं तेन प्रीणयेत् ॥६०
 प्रीणाति विष्णुः पद्भ्यां तु सलिलं वै समादधत् ॥६१
 प्राञ्जुखोदञ्जुखो वाऽपि अन्तर्जानुरूपस्पृशेत् ।
 सर्वत्र विधिरित्येष भोजनादिषु नित्यशः ॥ ६२
 अन्नेषु दन्तलग्नेषु उच्छिष्टः पुनराचमेत् ।
 विधिरेष समुद्दिष्टः शौचे चाभ्युक्षणं स्मृतम् ॥६३
 शूद्रस्यैव विधिर्दृष्टो गृहान्निष्क्रमतस्ततः ।
 नित्यं त्वलुप्तशौचेन वर्तितव्यं कृतात्मना ।
 यशस्कामेन भिक्षुभ्यः शूद्रेणात्महितार्थिना ॥६४

॥ इति श्रीमन्महामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

भीष्मेण बुधित्तिरप्रति ब्राह्मणादिधर्मेनिरूपणपूर्वकं शूद्रस्य यतिशुश्रूषाप्रकारनिरूपणम् ॥ १ ॥

‘पराशर उवाच ।

क्षत्रा आरम्भयज्ञास्तु वीर्ययज्ञा विशः स्मृताः ।
 शूद्रा परिचरायज्ञा जपयज्ञास्तु ब्राह्मणाः ॥ १
 शुश्रूषाजीविनः शूद्रा वैश्या विपणिजीविनः ।
 अनिष्टनिग्रहः क्षत्रा विप्राः स्वाध्यायजीविनः ॥ २
 तपसा शोभते विप्रो राजन्यः पालनादिभिः ।
 आतिथ्येन तथा वैश्यः शूद्रो दास्येन शोभते ॥ ३
 यतात्मना तु शूद्रेण शुश्रूषा नित्यमेव च ।
 कर्तव्या त्रिषु वर्णेषु प्रायेणाश्रमवासिषु ॥ ४
 अशक्तेन त्रिवर्गस्य सेव्या ह्याश्रमवासिनः ।
 यथाशक्यं यथाप्रज्ञं यथाधर्मं यथाश्रुतम् ॥ ५
 विशेषेणैव कर्तव्या शुश्रूषा भिक्षुकाश्रमे ॥ ६
 आश्रमाणां तु सर्वेषां चतुर्णां भिक्षुकाश्रमम् ।
 प्रधानमिति वर्ण्यन्ते शिष्टैः शास्त्रविनिश्चये ॥ ७
 यच्चोपदिश्यते शिष्टैः श्रुतिस्मृतिविधानतः ।
 तथाऽऽस्थेयमशक्तेन स धर्म इति निश्चितः ॥ ८
 अतोऽन्यथा तु कुर्वाणः श्रेयो नाप्नोति मानवः ।
 तस्माद्भिक्षुषु शूद्रेण कार्यमात्महितं सदा ॥ ९
 इह यत्कुरुते श्रेयस्तत्प्रेत्य समुपाश्रुते ।
 तच्चानसूयता कार्यं कर्तव्यं यद्वि मन्यते ॥ १०
 असूयता तु तस्येह फलं दुःखादवाप्यते ।
 प्रियवादी जितक्रोधो वीततन्द्रीरमत्सरः ॥ ११
 क्षमावाञ्छीलसंपन्नः सत्यधर्मपरायणः ।
 आपद्भावेन कुर्याद्वि शुश्रूषां भिक्षुकाश्रमे ॥ १२
 अयं मे परमो धर्मस्त्वनेनेदं सुदुष्करम् ।
 संसारसागरं घोरं तरिष्यामि न संशयः ॥ १३
 विभयो देहमुत्सृज्य यास्यामि परमां गतिम् ।
 नातः परं ममाप्यन्य एष धर्मः सनातनः ॥ १४
 एवं संचिन्त्य मनसा शूद्रो बुद्धिसमाधिना ।
 कुर्यादविमना नित्यं शुश्रूषाधर्ममुत्तमम् ॥ १५

शुश्रूषानियमेनेह भाव्यं शिष्टाशिना सदा ।
 शमान्वितेन दान्तेन कार्याकार्यविदा सदा ॥ १६
 सर्वकार्येषु कृत्यानि कृतान्येव तु दर्शयेत् ।
 यथा प्रियो भवेद्भिक्षुस्तथा कार्यं प्रसाधयेत् ॥ १७
 यदकल्प्यं भवेद्भिक्षोर्न तत्कार्यं समाचरेत् ।
 यथाऽऽश्रमस्याविरुद्धं धर्ममात्राभिसंहितम् ॥ १८
 तत्कार्यमविचारेण नित्यमेव शुभार्थिना ।
 मनसा कर्मणा वाचा नित्यमेव प्रसादयेत् ॥ १९
 स्थातव्यं तिष्ठमानेषु गच्छमानाननुव्रजेत् ।
 आसीनेष्वासितव्यं च नित्यमेवानुवर्तता ॥ २०
 धर्मलब्धेन स्नेहेन पादौ संपीडयेत्सदा ।
 उद्धर्तनादींश्च तथा कुर्यादप्रतिचोदितः ॥ २१
 नैजकार्याणि कृत्वा तु नित्यं चैवानुचोदितः ।
 यथाविधिरुपस्पृश्य संन्यस्य जलभाजनम् ॥ २२
 भिक्षूणां नित्यं गत्वा प्रणम्य विधिपूर्वकम् ।
 ब्रह्मपूर्वाङ्गुस्स्तत्र प्रणम्य नियतेन्द्रियः ॥ २३
 तथाऽऽचार्यपुरोगाणामनुकुर्यान्नमस्क्रियाम् ।
 स्वधर्मचारिणां चापि सुखं पृष्ट्वाऽभिवाद्य च ॥ २४
 यो भवेत्पूर्वसंसिद्धस्तुल्यकर्मा भवेत्सदा ।
 तस्मै प्रणामः कर्तव्यो नेतरेषु कदाचन ॥ २५
 अनुक्त्वा तेषु चोत्थाय नित्यमेव यतव्रतः ।
 संमार्जनमथो गत्वा कृत्वा चाप्युपलेपनम् ॥ २६
 ततः पुष्पवलिं दद्यात्पुष्पाण्यादाय धर्मतः ।
 निष्कम्यावसथाचूर्णमन्यत्कर्म समाचरेत् ॥ २७
 यथोपघातो न भवेत्स्वाध्यायेऽऽश्रमिणां तथा ।
 उपघातं तु कुर्वाण एनसा संप्रयुज्यते ।
 तथाऽऽत्मा प्रणिधातव्यो यथा ते प्रीतिमाप्नुयुः २८
 परिचारकोऽहं वर्णानां त्रयाणां धर्मतः स्मृतः ।
 किमुताश्रमवृद्धानां यथालब्धोपजीविनाम् ॥ २९
 भिक्षूणां गतरागाणां केवलं ज्ञानदर्शिनाम् ।

विशेषेण मया कार्या शुश्रूषा नियतात्मना ॥३० एवमेतद्विनिश्चित्य यदि सेवेत भिक्षुकान् ।
तेषां प्रसादात्तपसा प्राप्स्यामीष्टां शुभां गतिम् । विधिना खोपदिष्टेन प्राप्नोति परमां गतिम् ॥३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति यतिशुश्रूषाप्रशंसनम् ॥ १ ॥

‘पराशर उवाच ।
न तथा संप्रदानेन नोपवासादिभिस्तथा ।
इष्टां गतिमवाप्नोति यथा शुश्रूषकर्मणा ॥ १
यादृशेन तु तोयेन शुद्धिं प्रकुरुते नरः ।
तादृग्भवति तद्भौतमुदकस्य प्रभावतः ॥ २
शूद्रोऽप्येतेन मार्गेण यादृशं सेवते जनम् ।
तादृग्भवति संसर्गादचिरेण न संशयः ॥ ३
तस्मात्प्रयत्नतः सेव्या भिक्षवो नियतात्मना ।
उदकग्रहणाद्येन स्वपनोद्धर्तनैस्तथा ॥ ४
अध्वना कश्चितानां च व्याधितानां तथैव च ।
शुश्रूषां नियतं कुर्यात्तेषामापदि यत्नतः ॥ ५
दर्भाजिनान्यवेक्षेत भैक्षभाजनमेव च ।
यथाकामं च कार्याणि सर्वाण्येवोपसाधयेत् ।
प्रायश्चित्तं यथा न स्यात्तथा सर्वं समाचरेत् ॥ ६
व्याधितानां तु भिक्षूणां चेलप्रक्षालनादिभिः ।
प्रतिकर्मक्रिया कार्या भेषजानयनैस्तथा ॥ ७

पिंपणालेपनं चूर्णं कषायमथ साधनम् ।
नान्यस्य प्रतिचारेषु सुखार्थमुपपादयेत् ॥ ८
भिक्षाटनोऽभिगच्छेत भिषजश्च विपश्चितः ।
ततो विनिष्क्रियार्थानि द्रव्याणि समुपार्जयेत् ॥ ९
यश्च प्रीतमना दद्यादादद्याद्भेषजं नरः ।
अश्रद्धया हि दत्तानि तान्यभोक्ष्याणि भिक्षुभिः ॥ १०
श्रद्धया यदुपादत्तं श्रद्धया चोपपादितम् ।
तस्योपभोगाद्धर्मः स्याद्ब्याधिभिश्च निवर्त्यते ॥ ११
आदेहपतनादेवं शुश्रूषेद्विधिपूर्वकम् ।
न त्वेवं धर्ममुत्सृज्य कुर्यात्तेषां प्रतिक्रियाम् ॥ १२
स्वभावतो हि द्वन्द्वानि विप्रयान्त्युपयान्ति च ।
स्वभावतः सर्वभावा भवन्ति न भवन्ति च ।
सागरस्योर्मिसदृशा विज्ञातव्या गुणात्मकाः ॥ १३
विद्यादेवं हि यो धीमांस्तत्त्ववित्तत्वदर्शनः ।
न स लिप्येत पापेन यन्नपत्रमिवाम्भसा ॥ १४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति यतिशुश्रूषादिनानाधर्मकथनम् ॥ १ ॥

‘पराशर उवाच ।
एवं प्रयतितव्यं हि शुश्रूषार्थमतन्द्रितैः ।
सर्वाभिरुपसेवाभिस्तुष्यन्ति यतयो यथा ॥ १
नापराध्येत भिक्षोस्तु न चैनमवधीरयेत् ।
उत्तरं च न संदद्यात्कुद्धं चैव प्रसादयेत् ॥ २
श्रेय एवाभिधातव्यं कर्तव्यं च प्रहृष्टवत् ।
तूर्णीभावेन वै तत्र न कुद्धमभिसंवदेत् ॥ ३

नाददीत परस्वानि न गृह्णीयादयाचितम् ।
लब्धालब्धेन जीवेत तथैव परितोषयेत् ॥ ४
कोपिनं तु न याचेत ज्ञानविद्वेषकारितः ।
स्थावरेषु दयां कुर्याज्जङ्गमेषु च प्राणिषु ॥ ५
यथाऽऽत्मनि तथाऽन्येषु समां दृष्टिं निपातयेत् ।
सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि ।
संपश्यमानो विचरन्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ६

हिंसां वा यदि वाऽहिंसां न कुर्यादात्मकारणात् ।
 यत्रेतरो भवेन्नित्यं दोषं तत्र न कारयेत् ॥ ७
 एवं स मुच्यते दोषात्परानाश्रित्य वर्तयन् ।
 आत्माश्रयेण दोषेण लिप्यते ह्यल्पबुद्धिमान् ॥ ८
 जरायुजाण्डजाश्चैव उद्भिजाः स्वेदजाश्च ये ।
 अवध्याः सर्व एवैते बुधैः समनुवर्णिताः ॥ ९
 निश्चयार्थं विबुद्धानां प्रायश्चित्तं विधीयते ।
 हिंसा यथाऽन्या विहिता तथा दोषं प्रयोजयेत् ।
 तथोपदिष्टं गुरुणा शिष्यस्य चरतो विधिम् ॥ १०
 न हि लोभः प्रभवति हिंसा वाऽपि तदात्मिका ।
 शास्त्रदर्शनमेतद्धि विहितं विश्वयोनिना ॥ ११
 यद्येतदेवं मन्येत शूद्रो ह्यपि च बुद्धिमान् ।
 कृतं कृतवतां गच्छेत्किं पुनर्यो निषेवते ॥ १२
 न शूद्रः पतते कश्चिन्न च संस्कारमर्हति ।
 नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति न धर्मात्प्रतिषेधनम् ॥ १३
 अनुग्रहार्थं मनुना सर्ववर्णेषु वर्णितम् ॥ १४
 यदापवादस्तु भवेत्स्त्रीकृतः परिचारके ।
 अश्रावकाशशयनं तस्य संवत्सरं स्मृतम् ।
 तेन तस्य भवेच्छान्तिस्ततो भूयोऽप्युपात्रजेत् ॥ १५
 सवर्णाया भवेदेतद्वीनायास्त्वधर्ममर्हति ।
 वर्षत्रयं तु वैश्यायाः क्षत्रियायास्तु षट् समाः ।

ब्राह्मण्या तु समेतस्य समा द्वादश कीर्तिताः ॥ १६
 कटाग्रिना वा दग्धव्यस्तस्मिन्नेव क्षणे भवेत् ।
 शिश्रावपातनाद्वाऽपि विशुद्धिं समवाप्नुयात् ॥ १७
 अनस्थिवन्धमेकं तु यदि प्राणैर्वियोजयेत् ।
 उपोष्यैकाहमादद्यात्प्राणायामांस्तु द्वादश ॥ १८
 त्रिः स्नानमुदके कृत्वा तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ।
 अस्थिवन्धेषु द्विगुणं प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ १९
 अनेन विधिना वाऽपि स्थावरेषु न संशयः ।
 कायेन षट्पां हस्ताभ्यामपराधानु मुच्यते ॥ २०
 अदुष्टं क्षपयेद्यस्तु सर्ववर्णेषु यश्चरेत् ।
 तस्याप्यष्टगुणं विद्यात्प्रायश्चित्तं तदेव तु ॥ २१
 चतुर्गुणं कर्मकृते द्विगुणं वाक्प्रदूषिते ।
 कृत्वा तु मानसं पापं तथैकगुणं स्मृतम् ॥ २२
 तस्मादेतानि सर्वाणि विदित्वा न समाचरेत् ।
 सर्वभूतहितार्थं हि कुशलानि समाचरेत् ॥ २३
 एवं समाहितमनाः सेवते यदि सत्तमान् ।
 तद्गतित्तत्समाचारस्तन्मनास्तत्परायणः ॥ २४
 नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
 कालमेव प्रतीक्षेत निर्वेशं भूतको यथा ॥ २५
 एवं प्रवर्तमानस्तु विनीतः प्रयतात्मवान् ।
 निर्णयं पुण्यपापाभ्यामचिरेणोपगच्छति ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति पुरुषस्य मृत्तिसूचकलिङ्गेः स्वमरणनिश्चयेन भगवत्स्मरणादिपूर्वकं देहत्यागे स्वर्गभोगप्रकारस्य सुकृतशेषेण पुनर्भूलोके जननादिप्रकारादेश्च कथनम् ॥ १ ॥

‘पराशर उवाच ।
 शुश्रूषानिरतो नित्यमरिष्टान्युपलक्षयेत् ।
 त्रैवार्षिकं द्विवार्षिकं वा वार्षिकं वा समुत्थितम् ॥ १
 षाण्मासिकं मासिकं वा साप्तरात्रिकमेव वा ।
 सर्वास्तदर्थान्वा विद्यात्तेषां चिह्नानि लक्षयेत् ॥ २
 पुरुषं हिरण्मयं यस्तु तिष्ठन्तं दक्षिणामुखम् ।
 लक्षयेदुत्तरेणैव मृत्युस्त्रैवार्षिको भवेत् ॥ ३
 शुद्धमण्डलमादित्यमरश्मिं संप्रपश्यतः ।

संवत्सरद्वयेनैव तस्य मृत्युं समादिशेत् ॥ ४
 ज्योत्स्नायामात्मनश्छायां सच्छिद्रां यः प्रपश्यति ।
 मृत्युं संवत्सरेणैव जानीयात्सुविचक्षणः ॥ ५
 विशिरस्कां यदा छायां पश्येत्पुरुष आत्मनः ।
 जानीयादात्मनो मृत्युं षाण्मासेनेह बुद्धिमान् ॥ ६
 कर्णौ पिधाय हस्ताभ्यां शब्दं न शृणुते यदि ।
 जानीयादात्मनो मृत्युं मासेनैव विचक्षणः ॥ ७
 शवगन्धमुपाग्राति अन्यद्वा सुरभिं नरः ।

देवतायतनस्थो वै सप्तरात्रेण मृत्युभाक् ॥ ८	वालार्किसमवर्णेन विमानेन विराजता ॥ २३
कर्णनासापनयनं दन्तदृष्टिविरागता ।	मुखं चरति तत्रस्थो गन्धर्वाप्सरसां गणैः ।
लुप्तसंज्ञं हि करणं सद्यो मृत्युं समादिशेत् ॥ ९	विरजोम्बरसंवीतस्तप्तकाञ्चनभूषणः ॥ २४
एवमेषामरिष्ठानां पश्येदन्वतमं यदि ।	छन्दकामानुसारी च द्विगुणं कालमावसेत् ।
न तं कालं परीक्षेत यथाऽरिष्टं प्रकल्पितम् ॥ १०	संनिवर्तेत कालेन स्थानादस्मात्परिच्युतः ॥ २५
अभ्यासेन तु कालस्य गच्छेत पुलिनं शुचि ।	अवितृप्तविहारार्थो दिव्यभोगान्विहाय तु ।
तत्र प्राणान्प्रमुञ्चेत तमीशानमनुस्सरन् ॥ ११	संजायते नृपकुले गजाश्वरथसंकुले ॥ २६
ततोऽन्यदेहमासाद्य गान्धर्वं स्थानमाप्नुयात् ।	पार्थिवीं श्रियमापन्नः श्रीमान्धर्मपतिर्यथा ।
तत्रस्थो वसते विंशत्पद्मानि सुमहाद्युतिः ॥ १२	जन्मप्रभृति संस्कारं चौलोपनयनानि च ॥ २७
गन्धर्वैश्चित्रसेनाद्यैः सहितः सत्कृतस्तथा ।	प्राप्य राजकुले तत्र यथावद्विधिपूर्वकम् ।
नीलवैडूर्यवर्णेन विमानेनावभासयन् ॥ १३	छन्दसा त्रैष्टुभेनेह द्विजत्वमुपनीयते ॥ २८
नभस्थलमदीनात्मा सार्धमप्सरसां गणैः ।	अधीत्य वेदमखिलं धनुर्वेदं च मुख्यशः ।
छन्दकामानुसारी च तत्रतत्र महीयते ॥ १४	समावृत्तस्ततः पित्रा यौवराज्येऽभिषिच्यते ॥ २९
मोदतेऽमरतुल्यात्मा सदाऽमरगणैः सह ।	कृतदारक्रियः श्रीमान्नाज्यं संप्राप्य धर्मतः ।
पतितश्च क्षये काले क्षणेन विमलद्युतिः ॥ १५	प्रजाः पालयते सम्यक् पद्मागकृतसंविधिः ॥ ३०
वैश्यस्य बहुवित्तस्य कुलेऽप्ये बहुगोधने ।	यज्ञैर्वहुभिरीजानः सम्यगाप्तार्थदक्षिणैः ।
अवाप्य तत्र वै जन्म स पूतो देवकर्मणा ॥ १६	प्रशासति महीं श्रीमान्नाज्यमिन्द्रसमद्युतिः ॥ ३१
छन्दसा जागतेनैव प्राप्तोपनयनं ततः ।	स्वधर्मनिरतो नित्यं पुत्रपौत्रसहायवान् ।
क्षौमवस्त्रोपकरणं द्विजत्वं समवाप्य तु ॥ १७	कालस्य वशमापन्नः प्राणांस्त्यजति संयुगे ॥ ३२
अधीयमानो वेदार्थान्गुरुशुश्रूषणे रतः ।	देवराजस्य भवनमिन्द्रलोकमवाप्नुते ।
ब्रह्मचारी जितक्रोधस्तपस्वी जायते ततः ॥ १८	संपूज्यमानस्त्रिदिवैर्विचचार यथासुखम् ॥ ३३
अधीत्य दक्षिणां दत्त्वा गुरवे विधिपूर्वकम् ।	राजर्षिभिः पुण्यकृद्भिर्यथा देवपतिस्तथा ।
कृतदारः समुपैति गृहस्थव्रतमुत्तमम् ॥ १९	तैः स्तूयते वन्दिभिस्तु नानावाद्यैः प्रबोध्यते ३४
ददाति यजते चैव यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ।	दिव्यजाम्बूनदमयं भ्राजमानं समन्ततः ।
अग्निहोत्रमुपासन्वै जुह्वचैव यथाविधि ॥ २०	वराप्सरोभिः संपूर्णं देवगन्धर्वसेवितम् ॥ ३५
धर्मं संचिनुते नित्यं मृदुगामी जितेन्द्रियः ।	यानमारुह्य विचरेद्यथा शक्रः शचीपतिः ।
स कालपरिणामानु मृत्युना संप्रयुज्यते ॥ २१	स तत्र वसते पष्टिं पद्मानीह मुदान्वितः ॥ ३६
संस्कृतश्चाग्निहोत्रेण कृतपात्रोपधानवान् ।	सर्वाँल्लोकाननुचरन्महर्द्धिरवभासयन् ।
संस्कृतो देहमुत्सृज्य मरुद्भिरुपपद्यते ॥ २२	अथ पुण्यक्षयात्तस्मात्स्थाप्यते भुवि भारत ।
मरुद्भिः सहितश्चापि तुल्यतेजा महाद्युतिः ।	जायते च द्विजकुले वेदवेदाङ्गपारगे ॥ ३७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति पुरुषस्य पुण्यविशेषेण पुनःपुनः स्वर्गभूम्यादिषु परिवर्तनेन जातवैराग्यस्य ब्रह्मज्ञानेनापुनरावृ-
त्तिशाश्वतपदप्राप्त्यादिप्रकारप्रतिपादनम् ॥ १ ॥

‘पराशर उवाच ।

ततः श्रुतिसमापन्नः संस्कृतश्च यथाविधि ।
चौलोपनयनं तस्य यथावत्क्रियते द्विजैः ॥ १
ततोऽष्टमे स वर्षे तु व्रतोपनयनादिभिः ।
क्रियाभिर्विधिदृष्टाभिर्ब्रह्मत्वमुपनीयते ॥ २
गायत्रेण छन्दसा तु संस्कृतश्चरितव्रतः ।
अधीयमानो मेधावी शुद्धात्मा नियतव्रतः ॥ ३
अचिरेणैव कालेन साङ्गान्वेदानवाप्नुते ।
समावृत्तः स धर्मात्मा समावृत्तक्रियस्तथा ॥ ४
याजनाध्यापनरतः कुशले कर्मणि स्थितः ।
अग्निहोत्रपरो नित्यं देवतातिथिपूजकः ॥ ५
यजते विविधैर्यज्ञैर्जपयज्ञैस्तथैव च ।
न्यायागतधनान्वेषी न्यायवृत्तस्तपोधनः ॥ ६
सर्वभूतहितश्चैव सर्वशास्त्रविशारदः ।
स्वदारपरितुष्टात्मा ऋतुगामी जितेन्द्रियः ॥ ७
परापवादविरतः सत्यव्रतपरः सदा ।
स कालपरिणामाच्च संयुतः कालधर्मणा ॥ ८
संस्कृतश्चाग्निहोत्रेण यथावद्विधिपूर्वकम् ।
सोमलोकमवाप्नोति देहन्यासान्न संशयः ॥ ९
तत्र सोमप्रभेदेवैरग्निष्वाचैश्च भास्वरैः ।
तथा बर्हिषदैश्चैव देवैराङ्गिरसैरपि ॥ १०
विश्वेभिश्चैव देवैश्च तथा ब्रह्मर्षिभिः पुनः ।
देवर्षिभिश्चाप्रतिमैस्तथैवाप्सरसां गणैः ।
साध्यैः सिद्धैश्च सततं सत्कृतस्तत्र मोदते ॥ ११
जातरूपमयं दिव्यमर्कतुल्यं मनोजवम् ।
देवगन्धर्वसंकीर्णं विमानमधिरोहति ॥ १२
सौम्यरूपा मनःकान्तास्तप्तकाञ्चनभूषणाः ।
सोमकन्या विमानस्थं रमयन्ति मुदान्विताः ॥ १३
स तत्र रमते प्रीतः सह देवैः सहर्षिभिः ।
लोकान्सर्वाननुचरन्दीप्ततेजा मनोजवः ॥ १४
सर्भां कामजवीं चापि नित्यमेवाभिषञ्चति ।

सर्वलोकेश्वरमृषिं नमस्कृत्य पितामहम् ॥ १५
परमेष्ठिरनन्तश्रीलोकानां प्रभवाप्ययः ।
यतः सर्वाः प्रवर्तन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः ।
स तत्र वर्तते श्रीमान्द्रिशतं द्विजसत्तम ॥ १६
अथ कालक्षयात्तस्मात्स्थानादावर्तते पुनः ।
जातिधर्मास्तथा सर्वान्सर्गादावर्तनानि च ॥ १७
अशाश्वतमिदं सर्वमिति चिन्त्योपलभ्य च ।
शाश्वतं दिव्यमचलमदीनमपुनर्भवम् ॥ १८
आस्थास्वल्पभयं नित्यं यत्रावृत्तिर्न विद्यते ।
यत्र गत्वा न म्रियते जन्म चापि न विद्यते ॥ १९
गर्भकेशामयाः प्राप्ता जायता च पुनः पुनः ।
कायकेशाश्च विविधा द्वन्द्वानि विविधानि च ॥ २०
शीतोष्णसुखदुःखानि ईर्ष्याद्वेषकृतानि च ।
तत्रतत्रोपभुक्तानि न कचिच्छाश्वती स्थितिः ॥ २१
एवं स निश्चयं कृत्वा निर्मुच्य ग्रहवन्धनात् ।
छिन्त्वा भार्यामयं पाशं तथैवापत्यसंभवम् ॥ २२
यतिधर्ममुपाश्रित्य गुरुशुश्रूषणे रतः ।
अचिरेणैव कालेन श्रेयः समभिगच्छति ॥ २३
योगशास्त्रं च साङ्ख्यं च विदित्वा सोऽर्थतत्त्वतः ।
अनुज्ञातश्च गुरुणा यश्च ~~मवस्थितः~~ ॥ २४
पुण्यतीर्थानुसेवी च नदीनां पुलिनाश्रयः ।
शून्यागारनिकेतश्च वनवृक्षगुहाशयः ॥ २५
अरण्यानुचरो नित्यं देवारण्यनिकेतनः ।
एकरात्रं द्विरात्रं वा न कचित्सञ्जते द्विजः ॥ २६
शीर्षपर्णश्रुगेवापि वने चरति भिक्षुकः ।
न भोगार्थमनुप्रेत्य यात्रामात्रं समश्नुते ॥ २७
धर्मलब्धं समश्नाति न कामार्तिकचिदश्नुते ।
युगमात्रदृग्ध्वानं क्रोशादूर्ध्वं न गच्छति ॥ २८
समो मानावमानाभ्यां समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
सर्वभूताभयकरस्तथैवाभयदक्षिणः ॥ २९
निर्द्वन्द्वो निर्नमस्कारो निरानन्दपरिग्रहः ।

निर्ममो निरहंकारः सर्वभूतनिराश्रयः ॥ ३०	निरामयमनाद्यन्तं गुणसौम्यमचेतनम् ॥ ३३
परिसङ्ख्यानतत्त्वज्ञस्तदा सत्यरतः सदा ।	निरक्षरमवीजं च निरिन्द्रियमजं तथा ।
ऊर्ध्वं नाधो न तिर्यक् न किञ्चिदभिकामयेत् ॥३१	अजय्यमक्षयं यत्तदभेद्यं सूक्ष्ममेव च ॥ ३४
एवं हि रममाणस्तु यतिधर्मं यथाविधि ।	निर्गुणं च प्रकृतिमन्निर्विकारं च सर्वशः ।
कालस्य परिणामात्तु यथा पक्कफलं तथा ॥ ३२	भूतभव्यभविष्यस्य कालस्य परमेश्वरम् ।
स विसृज्य स्वकं देहं प्रविशेद्ब्रह्म शाश्वतम् ।	अव्यक्तं पुरुषं क्षेत्रमानन्त्याय प्रपद्यते ॥ ३५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति चातुर्वर्ण्यस्य श्रेयस्साधनोपायप्रतिपादकपराशरवचनानुवादः ॥ १ ॥

‘पराशर उवाच ।
 एवं स भिक्षुर्निर्वाणं प्राप्नुयाद्गन्धकिल्विषः ।
 इहस्थो देहमुत्सृज्य नीडं शकुनिवद्यथा ॥ १
 सत्पथालम्बनादेव शूद्रः प्राप्नोति सद्गतिम् ।
 ब्रह्मणः स्थानमचलं स्थानात्स्थानमवाप्नुयात् ॥ २
 यथा खनन्खनित्रेण जाङ्गले वारि विन्दति ।
 अनिर्वेदात्ततः स्थानमीप्सितं प्रतिपद्यते ॥ ३
 सैषा गतिरनाद्यन्ता सर्वैरप्युपधारिता ।
 तस्माच्छूद्रैरनिर्वेदाच्छूद्रधानैस्तु नित्यदा ।
 वर्तितव्यं यथाशक्त्या यथा प्रोक्तं मनीषिभिः ॥४
 यत्करोति तदश्नाति शुभं वा यदि वाऽशुभम् ।
 नाकृतं भुज्यते कर्म न कृतं नश्यते फलम् ॥ ५
 तथा शुभसमाचारः शुभमेवाप्नुते फलम् ।
 तथाऽशुभसमाचारो ह्यशुभं समवाप्नुते ।
 शुभान्येव समादद्याद्य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ ६
 भूतिश्च नान्यतः शक्त्या शूद्राणामिति निश्चयः ।
 ऋते यतीनां शुश्रूषामिति सन्तो व्यवस्थिताः ॥७
 तस्मादागमसंपन्नो भवेत्सुनियतेन्द्रियः ।
 शक्यते ह्यागमादेव गतिं प्राप्तुमनामयाम् ॥ ८
 वरा चैषा गतिर्दृष्टा यामन्वेषन्ति साधवः ।
 यत्रामृतत्वं लभते त्यक्त्वा दुःखमनन्तरम् ॥ ९
 इमं हि धर्ममास्थाय येऽपि स्युः पापयोनयः ।
 स्त्रियो वैश्याश्च शूद्राश्च प्राप्नुयुः परमां गतिम् ।

किं पुनर्ब्राह्मणो विद्वान्क्षत्रियो वा बहुश्रुतः ॥१०
 न चाप्यक्षीणपापस्य ज्ञानं भवति देहिनः ।
 ज्ञानोपलब्धिर्भवति कृतकृत्यो यदा भवेत् ॥ ११
 उपलभ्य तु विज्ञानं ज्ञानं वाऽप्यनसूयकः ।
 तथैव वर्तेद्गुरुषु भूयांसं वा समाहितः ॥ १२
 अथावमन्येत गुरुं तथा तेषु प्रवर्तते ।
 व्यर्थमस्य श्रुतं भवति ज्ञानमज्ञानतां व्रजेत् ॥ १३
 गतिं चाप्यशुभां गच्छेन्निरयाय न संशयः ।
 प्रक्षीयते तस्य पुण्यं ज्ञानमस्य विरुध्यते ॥ १४
 अदृष्टपूर्वकल्याणो यथा दृष्ट्वा विधिं नरः ।
 उत्सेकान्मोहमापद्य तत्त्वज्ञानमवाप्तवान् ॥ १५
 एवमेव हि नोत्सेकः कर्तव्यो ज्ञानसंभवः ।
 फलं ज्ञानस्य हि शमः प्रशामाय यतेत्सदा ॥ १६
 उपशान्तेन दान्तेन क्षमायुक्तेन सर्वदा ।
 शुश्रूषा प्रतिपत्तव्या नित्यमेवानसूयता ॥ १७
 धृत्या शिश्रोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा ।
 इन्द्रियार्थाश्च मनसा मनो बुद्धौ समादधेत् ॥ १८
 धृत्याऽऽसीत ततो गत्वा शुद्धदेशं सुसंवृतम् ।
 लब्धासनं यथा दृष्टं विधिपूर्वं समाचरेत् ॥ १९
 ज्ञानयुक्तस्तथा देवं हृदिस्थमुपलक्षयेत् ।
 आदीप्यमानं वपुषा विधूममनलं यथा ॥ २०
 रश्मिमन्तमिवादित्यं वैद्युताग्निमिवाम्बरे ।
 संस्थितं हृदये पश्येदीशं शाश्वतमव्ययम् ॥ २१

गुणसान्धमचेतनमिति क. थ. पाठः ॥ ३३ ॥ निर्गुणं चाप्रकृतिमदिति थ. पाठः ॥ ३५ ॥

एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

न चायुक्तेन शक्येत द्रष्टुं देहे महेश्वरः ।
 युक्तस्तु पश्यते बुद्ध्या संनिवेश्य मनो हृदि ॥२२
 अथ त्वेवं न शक्नोति कर्तुं हृदयधारणम् ।
 यथासांख्यमुपासीत यथावद्योगमास्थितः ॥ २३
 पञ्च बुद्धीन्द्रियाणीह पञ्च कर्मेन्द्रियाणि वै ।
 पञ्च भूतविशेषाश्च मनश्चैव तु षोडश ॥ २४
 तन्मात्राण्यपि पञ्चैव मनोऽहंकार एव च ।
 अष्टमं चाप्यथाव्यक्तमेताः प्रकृतिसंज्ञिताः ।
 एताः प्रकृतयश्चाष्टौ विकाराश्चापि षोडश ॥ २५
 एवमेतदिहस्थेन विज्ञेयं तत्त्वबुद्धिना ।
 एवं वर्ष्म समुत्तीर्य तीर्णो भवति नान्यथा ॥२६
 परिसंख्यानमेवैतन्मन्तव्यं ज्ञानबुद्धिना ॥ २७
 अहन्यहनि शान्तात्मा पावनाय हिताय च ।

एवमेव प्रसंख्याय तत्त्वबुद्धिर्विमुच्यते ।
 निष्कलं केवलं भवति शुद्धतत्त्वार्थतत्त्ववित् ॥२८
 भिक्षुकाश्रममास्थाय शुश्रूषानिरतो बुधः ।
 शूद्रो निर्मुच्यते सत्त्वसंसर्गादेव नान्यथा ॥ २९
 सत्संनिकर्षे परिवर्तितव्यं
 विद्याधिकाश्चापि निषेवितव्याः ।
 सर्वर्णतां गच्छति संनिकर्षा-
 नीलः खगो मेरुमिवाश्रयन्वै ॥ ३०
 भीष्म उवाच ।
 इत्येवमारुषाय महामुनिस्तदा
 चतुर्षु वर्णेषु विधानमर्थवित् ।
 शुश्रूषया वृत्तगतिं समाधिना
 समाधियुक्तः प्रययौ स्वमाश्रमम् ॥' ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति सकलसेव्यताप्रयोजकगुणप्रतिपादकेन्द्रमातलिसंवादानुवादः ॥ १ ॥

‘युधिष्ठिर उवाच ।
 केषां देवा महाभागाः संनमन्ते महात्मनाम् ।
 लोकेऽस्मिस्तानृषीन्सर्वाञ्छ्रोतुमिच्छामि सत्तम ॥ १
 भीष्म उवाच ।
 इतिहासमिमं विप्राः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
 अस्मिन्नर्थे महाप्राज्ञास्तं निबोध युधिष्ठिर ॥ २
 वृत्रं हत्वाऽप्युपावृत्तं त्रिदशानां पुरस्कृतम् ।
 महेन्द्रमनुसंप्राप्तं स्तूयमानं महर्षिभिः ॥ ३
 श्रिया परमया युक्तं रथस्थं हरिवाहनम् ।
 मातलिः प्राञ्जलिर्भूत्वा देवमिन्द्रमुवाच ह ॥ ४
 नमस्कृतानां सर्वेषां भगवंस्त्वं पुरस्कृतः ।
 येषां लोके नमस्कुर्व्यात्तान्ब्रवीतु भवान्मम ॥ ५
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा देवराजः शचीपतिः ।
 यन्तारं परिपृच्छन्तं तमिन्द्रः प्रत्युवाच सः ॥ ६
 धर्मं चार्थं च कामं च येषां चिन्तयतां मतिः ।
 नाधर्मे वर्तते नित्यं तान्नमस्यामि मातले ॥ ७
 ये रूपगुणसंपन्नाः प्रमदाहृदयंगमाः ।

निवृत्ताः कामभोगेषु तान्नमस्यामि मातले ॥ ८
 स्वेषु भोगेषु संतुष्टाः सुवाचो वचनक्षमाः ।
 अमानकामाश्चार्थार्हास्तान्नमस्यामि मातले ॥ ९
 धनं विद्यास्तथैश्वर्यं येषां न चलयेन्मतिम् ।
 चलितां ये निगृह्णन्ति तान्नित्यं पूजयाम्यहम् ॥ १०
 इष्टैर्दारैरुपेतानां शुचीनामग्निहोत्रिणाम् ।
 चतुष्पादकुटुम्बानां मातले प्रणमाम्यहम् ॥ ११
 महत्तपसा प्राप्तौ धनस्य विपुलस्य च ।
 त्यागस्तस्य न वै कार्यो योऽऽत्मानं नावबुध्यते ॥
 येषामर्थस्तथा कामो धर्ममूलविवर्धितः ।
 धर्माथौ तस्य नियतौ तान्नमस्यामि मातले ॥ १३
 धर्ममूलार्थकामानां ब्राह्मणानां गवामपि ।
 पतिव्रतानां नारीणां प्रणामं प्रकरोम्यहम् ॥ १४
 ये भुक्त्वा मानुषान्भोगान्पूर्वं वयसि मातले ।
 तपसा स्वर्गमायान्ति शश्वत्तान्पूजयाम्यहम् ॥ १५
 असंभोगान्नचासक्तान्धर्मनित्याञ्जितेन्द्रियान् ।
 संन्यस्तानचलप्रख्यान्मनसा पूजयामि तान् ॥ १६

ज्ञानप्रसन्नविद्यानां निरूढं धर्ममीप्सितम् ।

परैः कीर्तितशौचानां मातले तान्नमाम्यहम्' १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति गृहस्थधर्मप्रतिपादकपृथिवीवासुदेवसंवादानुवादः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

गार्हस्थ्यं धर्ममखिलं प्रब्रूहि भरतर्षभ ।

ऋद्धिमाप्नोति किं कृत्वा मनुष्य इह पार्थिव ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्यामि पुरावृत्तं जनाधिप ।

वासुदेवस्य संवादं पृथिव्याश्चैव भारत ॥ २

संस्तुत्य पृथिवीं देवीं वासुदेवः प्रतापवान् ।

पप्रच्छ भरतश्रेष्ठ मां त्वं यत्पृच्छसेऽद्य वै ॥ ३

वासुदेव उवाच ।

गार्हस्थ्यं धर्ममाश्रित्य मया वा मद्विधेन वा ।

किमवश्यं धरे कार्यं किं वा कृत्वा सुखं भवेत् ॥ ४

पृथिव्युवाच ।

ऋषयः पितरो देवा मनुष्याश्चैव माधव ।

पूज्याश्चैवार्चनीयाश्च यथा चैव निबोध मे ॥ ५

सदा यज्ञेन देवांश्च सदाऽऽतिथ्येन मानुषान् ।

छन्दतस्तर्पणेनापि पितृन्युज्जन्ति नित्यशः ॥ ६

तेन शृषिगणाः प्रीता ब्रह्मचर्येण चानघ ।

नित्यमग्निं परिचरेदभुक्त्वा बलिकर्म च ॥ ७

कुर्यात्तथैव देवान्चै प्रियं मे मधुसूदन ।

कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन च ॥ ८

पयोमूलफलैर्वाऽपि पितॄणां प्रीतिमावहेत् ।

सिद्धान्नाद्वैश्वदेवं वै कुर्यादग्नौ यथाविधि ॥ ९

आग्नीषोमं वैश्वदेवं धान्वन्तर्धमनन्तरम् ।

प्रजानां पतये चैव पृथग्धोमो विधीयते ॥ १०

तथैव चानुपूर्व्येण बलिकर्म प्रयोजयेत् ।

दक्षिणायां यमायेति प्रतीच्यां वरुणाय च ॥ ११

सोमाय चाप्युदीच्यां वै वास्तुमध्ये प्रजापतेः ।

धन्वन्तरेः प्रागुदीच्यां प्राच्यां शक्राय माधव १२

मनुष्येभ्य इति प्राहुर्वलिं द्वारि गृहस्य वै ।

मरुद्भ्यो देवतेभ्यश्च बलिमन्तर्गृहे हरेत् ॥ १३

तथैव विश्वेदेवेभ्यो बलिमाकाशतो हरेत् ।

निशाचरेभ्यो भूतेभ्यो बलिं नक्तं यथा हरेत् ॥ १४

एवं कृत्वा बलिं सम्यग्दद्याद्भिक्षां द्विजाय वै ।

अलाभे ब्राह्मणस्वाम्रावप्रमुञ्चत्य निक्षिपेत् ॥ १५

यदा श्राद्धं पितृभ्योपि दातुमिच्छेत मानवः ।

तदा पश्चात्प्रकुर्वीत निवृत्ते श्राद्धकर्मणि ॥ १६

पितृसंतर्पयित्वा तु बलिं कुर्याद्विधानतः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यात्पश्चाद्ब्राह्मणभोजनम् ॥ १७

ततोऽन्नेनावशेषेण भोजयेदतिथीनपि ।

अर्घ्यपूर्वं महाराज ततः प्रीणाति मानवान् ।

अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते १८

आचार्यस्य पितुश्चैव सरुयुराप्तस्य चातिथेः ।

इदमस्ति गृहे मङ्गलमिति नित्यं निवेदयेत् ॥ १९

ते यद्भेदेयुस्तत्कुर्यादिति धर्मो विधीयते ।

गृहस्थः पुरुषः कृष्ण शिष्टाशी च सदा भवेत् २०

राजर्त्विजं स्नातकं च गुरुं श्वशुरमेव च ।

अर्चयेन्मधुपर्केण परिसंवत्सरोपितान् ॥ २१

श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेद्भुवि ॥ २२

वैश्वदेवं हि नामैतत्सायं प्रातर्विधीयते ॥ २३

एतांस्तु धर्मान्गार्हस्थ्यान्यः कुर्यादनसूयकः ।

स इहर्द्धिं परां प्राप्य प्रेत्य लोके महीयते ॥ २४

भीष्म उवाच ।

इति भूमेर्वचः श्रुत्वा वासुदेवः प्रतापवान् ।

तथा चकार सततं त्वमप्येवं सदाऽऽचर ॥ २५

गार्हस्थ्यं गृहस्थयोग्यम् ॥ १ ॥ बलिकर्म वैश्वदेवः । तत्र प्रागन्नमेव ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ भिक्षाद्वयं तथेति थ. घ. पाठः

॥ १५ ॥ चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

एतद्बृहत्सुधर्मं त्वं चेष्टमानो जनाधिप ।

इह लोके यशः प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्स्यसि ॥२६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति पुष्पधूपदीपदानादिप्रशंसापरबलिशुक्रसंवादानुवादः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

आलोकदानं नामैतत्कीदृशं भरतर्षभ ।

कथमेतत्समुत्पन्नं फलं वा तद्ब्रवीहि मे ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

मनोः प्रजापतेर्वादं सुवर्णस्य च भारत ॥ २

तपस्वी कश्चिदभवत्सुवर्णो नाम भारत ।

वर्णतो हेमवर्णः स सुवर्ण इति विश्रुतः ॥ ३

कुलशीलगुणोपेतः स्वाध्यायोपरमं गतः ।

बहून्सुवंशप्रभवान्समतीतः स्वकैर्गुणैः ॥ ४

स कदाचिन्मनुं विप्रो ददशोपससर्प च ।

कुशलप्रश्रमन्योन्यं तौ चोभौ तत्र चक्रतुः ॥ ५

ततस्तौ सत्यसंकल्पौ मेरौ काञ्चनपर्वते ।

देवर्षिभिः सदा जुष्टे सहितौ संन्यषीदताम् ॥ ६

तत्र तौ कथयन्तौ स्तां कथा नानाविधाश्रयाः ।

ब्रह्मर्षिदेवदैत्यानां पुराणानां महात्मनाम् ॥ ७

सुवर्णस्त्वब्रवीद्वाक्यं मनुं स्वायंभुवं प्रति ।

हितार्थं सर्वभूतानां प्रशं मे वक्तुमर्हसि ॥ ८

सुमनोगन्धधूपाद्यैरिज्यन्ते दैवतानि च ।

किमेतत्कथमुत्पन्नं फलं योगं च शंस मे ॥ ९

मनु उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

शुक्रस्य च बलेश्चैव संवादं वै महात्मनोः ॥ १०

बलेर्वैरोचनस्येह त्रैलोक्यमनुशासतः ।

समीपमाजगामाशु शुक्रो भृगुकुलोद्ब्रहः ॥ ११

तमर्घ्यादिभिरभ्यर्च्य भार्गवं सोऽमुराधिपः ।

निषसादासने पश्चाद्विधिवद्भूरिदक्षिणः ॥ १२

कथेयमभवत्तत्र त्वया या परिकीर्तिता ।

सुमनोधूपदीपानां संप्रदाने फलं प्रति ॥ १३

ततः पप्रच्छ दैत्येन्द्रः कवीन्द्रं प्रश्नमुत्तमम् ॥ १४

सुमनोधूपदीपानां किं फलं ब्रह्मवित्तम ।

प्रदानस्य द्विजश्रेष्ठ तद्ब्रवान्वक्तुमर्हति ॥ १५

शुक्र उवाच ।

अग्नीषोमादिस्मृतौ तु विष्णोः सर्वात्मनः प्रभोः ।

तपः पूर्वं समुत्पन्नं धर्मस्तस्मादनन्तरम् ॥ १६

एतस्मिन्नन्तरे चैव वीरुदोषध्य एव च ।

सोमस्यात्मा च बहुधा संभूतः पृथिवीतले ।

अमृतं च विषं चैव याश्चान्यास्तृणजातयः ॥ १७

अमृतं मनसः प्रीतिं सद्यस्त्वितिं ददाति च ।

मनो ग्लपयते तीव्रं विषं गन्धेन सर्वशः ॥ १८

अमृतं मङ्गलं विद्वि महद्विषममङ्गलम् ।

ओषध्यो ह्यमृतं सर्वा विषं तेजोप्रिसंभवम् ॥ १९

अमृतं मनो ह्लादयते श्रियं चापि ददाति च ।

तस्मात्सुमनसः प्रोक्ता नरैः सुकृतकर्मभिः ॥ २०

देवताभ्यः सुमनसो यो ददाति नरः शुचिः ।

तस्मै सुमनसो देवास्तस्मात्सुमनसः स्मृताः ॥ २१

यंयमुद्दिश्य दीयेरन्देवं सुमनसः प्रभोः ।

मङ्गलार्थं स तेनास्य प्रीतो भवति दैत्यप ॥ २२

ज्ञेयास्तुग्राश्च सौम्याश्च तेजस्विन्यश्च ताः पृथक् ।

ओषध्यो बहुवीर्या हि बहुरूपास्तथैव च ॥ २३

यज्ञियानां च वृक्षाणामयज्ञीयान्निबोध मे ।

आसुराणि च माल्यानि दैवतेभ्यो हितानि च २४

रक्षसासुराणां च यक्षाणां च तथा प्रियाः ।

मनुष्याणां पितृणां च कान्ता यास्त्वनुपूर्वशः ॥ २५

रमणीये शिलापृष्ठ इति झ. पाठः ॥ ६ ॥ स्तां अमवताम् ॥ ७ ॥ तपः वर्णाश्रमधर्मः । धर्मो दयादिः ॥ १६ ॥ वीरुदो

लताः । ओषध्यो व्रीक्षादयः ॥ १७ ॥

वन्या ग्राम्याश्चेह तथा कृष्टोप्ताः पर्वताश्रयाः ।
 अकण्टकाः कण्टकिनो गन्धरूपरसान्विताः ॥२६
 द्विविधो हि स्मृतो गन्ध इष्टोऽनिष्टश्च पुष्पजः ।
 इष्टगन्धानि देवानां पुष्पाणीति विभावय ॥ २७
 अकण्टकानां वृक्षाणां श्वेतप्रायाश्च वर्णतः ।
 तेषां पुष्पाणि देवानामिष्टानि सततं प्रभो ॥ २८
 'पद्मं च तुलसी जातिरापः सर्वेषु पूजिता ।'
 जलजानि च माल्यानि पद्मादीनि च यानि वै ।
 गन्धर्वनागयक्षेभ्यस्तानि दद्याद्विचक्षणः ॥ २९
 ओषध्यो रक्तपुष्पाश्च कटुकाः कण्टकान्विताः ।
 शत्रूणामभिचारार्थमथर्वसु निदर्शिताः ॥ ३०
 तीक्ष्णवीर्यास्तु भूतानां दुरालम्भाः सकण्टकाः ।
 रक्तभूयिष्ठवर्णाश्च कृष्णाश्चैवोपहारयेत् ॥ ३१
 मनोहृदयनन्दिन्यो विमर्दे मधुराश्च याः ।
 चारुरूपाः सुमनसो मानुषाणां स्मृता विभो ॥३२
 न तु श्मशानसंभूता न देवायतनोद्भवाः ।
 सन्नयेत्पुष्टियुक्तेषु विवाहेषु रहःसु च ॥ ३३
 गिरिसानुरुहाः सौम्या देवानामुपधारयेत् ।
 प्रोक्षिताभ्युक्षिताः सौम्या यथायोगं यथास्मृति ॥
 गन्धेन देवास्तुष्यन्ति दर्शनाद्यक्षराक्षसाः ।
 नागाः समुपभोगेन त्रिभिरेतैस्तु मानुषाः ॥ ३५
 सद्यः प्रीणाति देवान्वै ते प्रीता भावयन्त्युत ।
 संकल्पसिद्धा मर्त्यानामीप्सिताश्च मनोरथाः ॥३६
 देवाः प्रीणन्ति सततं मानिता मानयन्ति च ।
 अवज्ञातावधूताश्च निर्देहन्यधमात्रान् ॥ ३७
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धूपदानविधेः फलम् ।
 धूपांश्च विविधान्साधूनसाधूंश्च निबोध मे ॥ ३८
 निर्यासाः सरलाश्चैव कृत्रिमाश्चैव ते त्रयः ।
 इष्टोऽनिष्टो भवेद्ब्रह्मस्तन्मे विस्तरशः शृणु ॥ ३९
 निर्यासाः सल्लकीवर्ज्या देवानां दयितास्तु ते ।
 गुग्गुलुः प्रवरस्तेषां सर्वेषामिति निश्चयः ॥ ४०

अगुरुः सारिणां श्रेष्ठो यक्षराक्षसभोगिनाम् ।
 दैत्यानां सल्लकीजश्च काङ्क्षितो यश्च तद्विधः ॥ ४१
 अथ सर्जरसादीनां गन्धैः पार्थिवदारवैः ।
 फाणितासवसंयुक्तैर्मनुष्याणां विधीयते ॥ ४२
 देवदानवभूतानां सद्यस्तुष्टिकरः स्मृतः ।
 येऽन्ये वैहारिकास्तत्र मानुषाणामिति स्मृताः ॥४३
 य एवोक्ताः सुमनसां प्रदाने गुणहेतवः ।
 धूपेष्वपि परिज्ञेयास्त एव प्रीतिवर्धनाः ॥ ४४
 दीपदाने प्रवक्ष्यामि फलयोगमनुत्तमम् ।
 यथा येन यदा चैव प्रदेया यादृशाश्च ते ॥ ४५
 ज्योतिस्तेजः प्रकाशं वाऽप्यूर्ध्वगं चापि वर्धते ।
 प्रदानं तेजसां तस्मात्तेजो वर्धयते नृणाम् ॥ ४६
 अन्धं तमस्तमिस्रं च दक्षिणायनमेव च ।
 उत्तरायणमेतस्माज्ज्योतिर्दानं प्रशस्यते ॥ ४७
 यस्मादूर्ध्वगमे तत्तु तमसश्चैव भेषजम् ।
 तस्मादूर्ध्वगतेर्दाता भवेदत्रेति निश्चयः ॥ ४८
 देवास्तेजस्विनो यस्मात्प्रभावन्तः प्रकाशकाः ।
 तामसा राक्षसाश्चैव तस्माद्दीपः प्रदीयते ॥ ४९
 आलोकदानाच्चक्षुष्मान्प्रभायुक्तो भवेन्नरः ।
 तान्दत्त्वा नोपहिंसेत न हरेन्नोपनाशयेत् ॥ ५०
 दीपहर्ता भवेदन्धस्तमोगतिरसुप्रभः ।
 दीपप्रदः स्वर्गलोके दीपमाली विराजते ॥ ५१
 हविषा प्रथमः कल्पो द्वितीयश्चौषधीरसैः ।
 वसामेदोस्थिनिर्यासैर्न कार्यः पुष्टिमिच्छता ॥५२
 देवालये सभायां च गिरौ चैत्यचतुष्पथे ।
 दीपदाता भवेन्नित्यं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥५३
 कुलोद्योतो विशुद्धात्मा प्रकाशत्वं च गच्छति ।
 ज्योतिषां चैव सालोक्यं दीपदाता भवेन्नरः ॥५४
 बलिकर्मसु वक्ष्यामि गुणान्कर्मफलोदयान् ।
 देवयक्षोरगनृणां भूतानामथ रक्षसाम् ॥ ५५
 येषां नाग्रभुजो विप्रा देवतातिथिबालकाः ।

प्रवरस्तेषां घृतमिश्रोऽथ कुजर इति थ. पाठः ॥ ४० ॥ ज्यो-
 तिर्दापादि । तेजः कान्तिः । प्रकाशः कीर्तिः ॥ ४६ ॥
 तमिस्रं अन्धकारः । अन्धं तमो नाम नरकरूपम् । तथा
 दक्षिणायनमप्यन्धं तम एव । अत उत्तरायणे रात्रौ तमोनाशकं

ज्योतिर्वैद्यं नरकनिवृत्त्यर्थं ॥ ४७ ॥ हविषा घृतेन औषधीरसैः
 तिलसर्षपादिस्नेहैः । वसामेदोस्थिनि प्राण्यवयवास्तेषां निर्यासाः
 स्नेहाः । वसादयः पृथग्वा निर्यासात् ॥ ५२ ॥

राक्षसानेव तान्विद्धि निर्वपद्भारमङ्गलान् ॥ ५६
 तस्मादग्रं प्रयच्छेत देवेभ्यः प्रतिपूजितम् ।
 शिरसा प्रणतश्चापि हरेद्भलिमतन्द्रितः ॥ ५७
 गृह्णन्ति देवता नित्यमाशंसन्ति सदा गृहान् ।
 बाह्याश्चागन्तवो येऽन्ये यक्षराक्षसपन्नगाः ॥ ५८
 इतो दत्तेन जीवन्ति देवताः पितरस्तथा ।
 ते प्रीताः प्रीणयन्त्येनमायुषा यशसा धनैः ॥ ५९
 बलयः सह पुष्पैस्तु देवानामुपहारयेत् ।
 दधिदुग्धमयाः पुण्याः सुगन्धाः प्रियदर्शनाः ६०
 कार्या रुधिरमांसाढ्या बलयो यक्षरक्षसाम् ।
 सुरासवपुरस्कारा लाजोल्लापिकभूषिताः ॥ ६१

नागानां दयिता नित्यं पद्मोत्पलविमिश्रिताः ।
 तिलान्गुडसुसंपन्नान्भूतानामुपहारयेत् ॥ ६२
 अग्रदाताऽग्रमोगी स्याद्भलवीर्यसमन्वितः ।
 तस्मादग्रं प्रयच्छेत देवेभ्यः प्रतिपूजितम् ॥ ६३
 ज्वलन्त्यहरहो वेश्म याश्चास्य गृहदेवताः ।
 ताः पूज्या भूतिकामेन प्रसृताग्रप्रदायिना ॥ ६४
 इत्येतदसुरेन्द्राय काव्यः प्रोवाच भार्गवः ।
 सुवर्णाय मनुः प्राह सुवर्णो नारदाय च ॥ ६५
 नारदोऽपि मयि प्राह गुणानेतान्महाद्युते ।
 त्वमप्येतद्विदित्वेह सर्वमाचर पुत्रक ॥ ६६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति बलिदीपप्रदानकथनोपयोगितया नहुषचरितकथनारम्भः ॥ १ ॥ देवैर्वरदानपूर्वकमिन्द्रपदं प्रापितेन नहुषेण दर्पात्सप्तर्ष्यादिभिः पर्यायेण स्वयानवाहनम् ॥ २ ॥ अगस्त्यस्य तथानवहनपर्याये भृगुणाऽगस्त्यं प्रति स्वेन नहुषस्याधःपातनप्रतिज्ञानम् ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 श्रुतं मे भरतश्रेष्ठ पुष्पधूपप्रदायिनाम् ।
 फलं बलिविधाने च तद्भूयो वक्तुमर्हसि ॥ १
 धूपप्रदानस्य फलं प्रदीपस्य तथैव च ।
 बलपञ्च किमर्थं वै क्षिप्यन्ते गृहमेधिभिः ॥ २
 भीष्म उवाच ।
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 नहुषस्य च संवादमगस्त्यस्य भृगोस्तथा ॥ ३
 नहुषो हि महाराज राजर्षिः सुमहातपाः ।
 देवराज्यमनुप्राप्तः सुकृतेनेह कर्मणा ॥ ४
 तत्रापि प्रयतो राजन्नहुषस्त्रिदिवे वसन् ।
 मानुषीश्चैव दिव्याश्च कुर्वाणो विविधाः क्रियाः ५
 मानुष्यस्तत्र सर्वाः स क्रियास्तस्य महात्मनः ।
 प्रवृत्तास्त्रिदिवे राजन्दिव्याश्चैव सनातनाः ॥ ६

अग्निकार्याणि समिधः कुशाः सुमनसस्तथा ।
 बलयश्चान्नलाजाभिर्धूपनं दीपकर्म च ॥ ७
 सर्वं तस्य गृहे राज्ञः प्रावर्तत महात्मनः ।
 जपयज्ञान्मनोयज्ञांस्त्रिदिवेऽपि चकार सः ॥ ८
 देवान्भ्यर्चयञ्चापि विधिवत्स सुरेश्वरः ।
 सर्वानेव यथान्यायं यथापूर्वमरिंदम ॥ ९
 अथेन्द्रोऽहमिति ज्ञात्वा अहंकारं समाविशत् ।
 सर्वाश्चैव क्रियास्तस्य पर्यहीयन्त भूपतेः ॥ १०
 सप्तर्षीन्वाहयामास वरदानदमान्वितः ।
 परिहीनक्रियश्चैव दुर्बलत्वमुपेयिवान् ॥ ११
 तस्य बाहयतः कालो मुनिमुख्यांस्तपोधनान् ।
 अहंकाराभिभूतस्य सुमहानत्यवर्तत ॥ १२
 अथ पर्यायशः सर्वान्वाहनायोपचक्रमे ।
 पर्यायश्चाप्यगस्त्यस्य समपद्यत भारत ॥ १३

दधिद्रप्सयुताः पुण्या इति घ. पाठः ॥ ६० ॥ लाजोल्ला-
 पिकभूषिताः । उल्लापिक उपरिलापनम् ॥ ६१ ॥ षट्पञ्चाशद-
 धिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

लाजाभिः । आर्षं स्त्रीत्वम् ॥ ७ ॥ अथेन्द्रस्य भविष्यत्वा-
 दहङ्कारः समाविशत् इति घ. पाठः ॥ १० ॥

अथागत्य महातेजा भृगुर्ब्रह्मविदांवरः ।
 अगस्त्यमाश्रमस्थं वै समुपेत्येदमब्रवीत् ॥ १४
 एवं वयमसत्कारं देवेन्द्रस्वास्थ्यं दुर्मतेः ।
 नहुषस्य किमर्थं वै मर्षयाम महामुने ॥ १५
 अगस्त्य उवाच ।
 कथमेष मया शक्यः शमुं यस्य महामुने ।
 वरदेन वरो दत्तो भवतो विदितश्च सः ॥ १६
 यो मे दृष्टिपथं गच्छेत्स मे वश्यो भवेदिति ।
 इत्यनेन वरं देवो याचितो गच्छता दिवम् ॥ १७
 एवं न दग्धः स मया भवता च न संशयः ।
 अन्येनाप्यृषिमुख्येन न दग्धो न च पातितः ॥ १८
 अमृतं चैव पानाय दत्तमस्मै पुरा विभो ।
 महात्मना तदर्थं च नास्माभिर्विनिपात्यते ॥ १९
 प्रायच्छत वरं देवः प्रजानां दुःखकारणम् ।
 द्विजेष्वधर्मयुक्तानि स करोति नराधमः ॥ २०
 तत्र यत्प्राप्तकालं नस्तद्ब्रूहि वदतांवर ।
 भवांश्चापि यथा ब्रूयात्तत्कर्तासि न संशयः ॥ २१

भृगुरुवाच ।
 पितामहनियोगेन भवन्तं सोऽहमागतः ।
 प्रतिकर्तुं बलवति नहुषे दर्पमोहिते ॥ २२
 अद्य हि त्वां सुदुर्बुद्धी रथे योक्ष्यति देवराट् ।
 अद्यैनमहमुद्भुत्तं करिष्येऽनिन्द्रमोजसा ॥ २३
 अद्येन्द्रं स्थापयिष्यामि पश्यतस्ते शतक्रतुम् ।
 संचाल्य पापकर्माणमैन्द्रात्स्थानात्सुदुर्मतिम् ॥ २४
 अद्य चासौ कुदेवेन्द्रस्त्वां पदा धर्षयिष्यति ।
 दैवोपहतचित्तत्वादात्मनाशाय मन्द्धीः ॥ २५
 व्युत्क्रान्तधर्मं तमहं धर्षणामर्षितो भृशम् ।
 अहिर्भवस्वेति रूपा शप्से पापं द्विजद्रुहम् ॥ २६
 तत एनं सुदुर्बुद्धिं धिक्शब्दाभिहतत्वपम् ।
 धरण्यां पातयिष्यामि पश्यतस्ते महामुने ॥ २७
 नहुषं पापकर्माणमैश्वर्यबलमोहितम् ।
 यथा च रोचते तुभ्यं तथा कर्तास्म्यहं मुने ॥ २८
 एवमुक्तस्तु भृगुणा मैत्रावरुणिरव्ययः ।
 अगस्त्यः परमप्रीतो बभूव विगतज्वरः ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि षट्षाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

नहुषेणागस्त्यस्य स्वयाने योजनम् ॥ १ ॥ तथा तेन सह क्षुतिप्रामाण्यविवादे स्वविरुद्धभाषिणोऽगस्त्यस्य मल्लके स्वपादेन
 ताडनम् ॥ २ ॥ तदा तज्जटान्तर्निगूढेन भृगुणा शापदानेन तस्याधःपातनम् ॥ ३ ॥ ततो देवैरिन्द्रस्य स्वपदेऽभिषेचनम् ॥ ४ ॥
 नहुषस्य स्वकृतपूर्वबलिदीपदानादिजसुकृतमहिम्ना पुनः स्वर्गप्राप्तिः ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 कथं वै स विपन्नश्च कथं वै पातितो भुवि ।
 कथं देवेन्द्रतां प्राप्तस्तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १
 भीष्म उवाच ।
 एवं तयोः संवदतोः क्रियास्तस्य महात्मनः ।
 सर्वा एव प्रवर्तन्ते या दिव्या याश्च मानुषाः ॥ २
 तथैव दीपदानानि सर्वोपकरणानि वै ।
 बलिकर्म च यच्चान्यद्रत्सकाश्च पृथग्विधाः ॥ ३
 सर्वास्तस्य समुत्पन्ना देवेन्द्रस्य महात्मनः ।

देवलोके नृलोके च सदाचारपुरस्कृताः ॥ ४
 ताश्चोद्भवन्ति राजेन्द्र समृद्धौ गृहमेधिनः ।
 धूपप्रदानैर्दीपैश्च नमस्कारैस्तथैव च ॥ ५
 यथा सिद्धस्य चान्नस्य गृह्य चाग्रं प्रदीयते ।
 बलयश्च गृहोद्देशे ततः प्रीयन्ति देवताः ॥ ६
 यथा च गृह्णिस्तोषो भवेद्बै बलिकर्मणि ।
 तथा शतगुणा प्रीतिर्देवतानां प्रजायते ॥ ७
 एवं धूपप्रदानं च दीपदानं च साधवः ।
 प्रयच्छति नमस्कारैर्युक्तमात्मगुणावहम् ॥ ८

न शसो विनिपातित इति थ. ध. पाठः ॥ १० ॥ शपिष्ये
 पापमोहितमिति थ. ध. पाठः ॥ २६ ॥ षट्षाशद-
 धिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

वत्सकाः पुत्रादेर्वापिकोत्सवाः । यच्चान्यद्रत्सकाश्चेति थ. ध.
 पाठः ॥ ३ ॥

स्वानेनाद्भिश्च यत्कर्म क्रियते वै विपश्चिता ।
 नमस्कारप्रयुक्तेन तेन प्रीणन्ति देवताः ॥ ९
 पितरश्च महाभागा ऋषयश्च तपोधनाः ।
 गृह्णाश्च देवताः सर्वाः प्रीयन्ते विधिनाऽर्चिताः ॥
 इत्येतां बुद्धिमास्थाय नहुषः स नरेश्वरः ।
 सुरेन्द्रत्वं महत्प्राप्य कृतवानेतदद्भुतम् ॥ ११
 कस्य चिच्चथ कालस्य भाग्यक्षय उपस्थिते ।
 सर्वमेतदवज्ञाय न चकार यथाविधि ॥ १२
 ततः स परिहीणोऽभूत्सुरेन्द्रो बलदर्पतः ।
 धूपदीपादिकविधिं न यथावच्चकार ह ।
 ततोऽस्य यज्ञविषयो रक्षोभिः परिवाध्यते ॥ १३
 अथागस्त्यमृषिश्रेष्ठं वाहनायाजुहाव ह ।
 द्रुतं सरस्वतीकूलान्सयन्निव महाबलः ॥ १४
 ततो भृगुर्महातेजा मैत्रावरुणिमब्रवीत् ।
 निमीलयस्व नयने जटां यावद्विशामि ते ।
 'सुरेन्द्रपतनायेति स च नेत्रं न्यमीलयत् ॥' १५
 ततोऽगस्त्यस्याथ जटां दृष्ट्वा प्राविशदच्युतः ।
 भृगुः स सुमहातेजाः पातनाय नृपस्य च ॥ १६
 ततः स देवराट् प्राप्तस्तमृषिं वाहनाय वै ।
 ततोऽगस्त्यः सुरपतिं वाक्यमाह विशांपते ।
 योजयस्वेति मां क्षिप्रं कं च देशं वहामि ते ॥ १७
 यत्र वक्ष्यसि तत्र त्वां नयिष्यामि सुराधिप ।
 इत्युक्तो नहुषस्तेन योजयामास तं मुनिम् ॥ १८
 भृगुस्तस्य जटान्तस्थो बभूव हृषितो भृशम् ।
 न चापि दर्शनं तस्य चकार स भृगुस्तदा ।
 वरदानप्रभावज्ञो नहुषस्य महात्मनः ॥ १९
 न चुकोप तदाऽगस्त्यो युक्तोऽपि नहुषेण वै ।
 तं तु राजा पदैकेन चोदयामास भारत ।
 'श्रुतिः स्मृतिः प्रमाणं वा नेतिवादेन देवराट् ॥'
 न चुकोप स धर्मात्मा ततः पादेन देवराट् ।
 अगस्त्यस्य तदा क्रुद्धो वामेनाभ्यहनच्छिरः ॥ २१
 तस्मिञ्शिरस्यभिहते स जटान्तर्गतो भृगुः ।
 शशाप बलवत्क्रुद्धो नहुषं पापचेतसम् ॥ २२

यस्मात्पदाऽवधीः क्रोधाच्छिरसीमं महामुनिम् ।
 तस्मादाशु महीं गच्छ सपो भूत्वा सुदुर्मते ॥ २३
 शप्तोऽथ स तदा तेन सपो भूत्वा पपात ह ।
 अदृष्टेनाथ भृगुणा भूतले भरतर्षभ ॥ २४
 भृगुं हि यदि सोऽद्राक्षीन्नहुषः पृथिवीपते ।
 स शक्तोनाऽभविष्यद्वै पातने तस्य तेजसा ॥ २५
 स तु तैस्तैः प्रदानैश्च तपोभिर्नियमैस्तथा ।
 पतितोऽपि महाराज भूतले स्मृतिमानभूत् ॥ २६
 प्रसादयामास भृगुं शापान्तो मे भवेदिति ।
 ततोऽगस्त्यः कृपाविष्टः प्रासादयत तं भृगुम् ।
 शापान्तार्थं महाराज स च प्रादात्कृपान्वितः २७
 भृगुरुवाच ।
 राजा युधिष्ठिरो नाम भविष्यति क्रुद्धहः ।
 स त्वां मोक्षयिता शापादित्युक्त्वाऽन्तरधीयत ॥
 अगस्त्योऽपि महातेजाः कृत्वा कार्यं शतक्रतोः ।
 स्वमाश्रमपदं प्रायात्पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥ २९
 नहुषोऽपि त्वया राजंस्तस्माच्छापात्समुद्धृतः ।
 जगाम ब्रह्मभवनं पश्यतस्ते जनाधिप ॥ ३०
 तदा स पातयित्वा तं नहुषं भूतले भृगुः ।
 जगाम ब्रह्मभवनं ब्रह्मणे च न्यवेदयत् ॥ ३१
 ततः शक्रं समानाय्य देवानाह पितामहः ।
 वरदानान्मम सुरा नहुषो राज्यमाप्तवान् ।
 स चागस्त्येन क्रुद्धेन अंशितो भूतलं गतः ॥ ३२
 न च शक्यं विना राज्ञा सुखं वर्तयितुं क्वचित् ।
 तस्मादयं पुनः शक्रो देवराज्येऽभिषिच्यताम् ३३
 एवं संभाषमाणं तु देवाः पार्थ पितामहम् ।
 एवमस्त्विति संहृष्टाः प्रत्युचुस्तं नराधिप ॥ ३४
 सोऽभिषिक्तो भगवता देवराज्ये च वासवः ।
 ब्रह्मणा राजशार्दूल यथापूर्वं व्यरोचत ॥ ३५
 एवमेतत्पुरावृत्तं नहुषस्य व्यतिक्रमात् ।
 स च तैरेव संसिद्धो नहुषः कर्मभिः पुनः ॥ ३६
 तस्माद्दीपाः प्रदातव्याः सायं वै गृहमेधिभिः ।

दिव्यं चक्षुरवाप्नोति प्रेत्य दीपस्य दायकः ।
पूर्णचन्द्रप्रतीकाशा दीपदाश्च भवन्त्युत ॥ ३७
यावदक्षिणिमेपाणि ज्वलन्ते तावतीः समाः ।

रूपवान्वलवांश्चापि नरो भवति दीपदः ॥ ३८
य इदं शृणुयाद्वापि पठते यो द्विजोत्तमः ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति स च वै नात्र संशयः ॥ ३९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति ब्रह्मस्वापहारस्वानर्थहेतुताया प्रमाणतया नृपचण्डालसंवादानुवादः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
ब्राह्मणस्वानि ये मन्दा हरन्ति भरतर्षभ ।
नृशंसकारिणो योनिं कां ते गच्छन्ति मानवाः ॥ १
भीष्म उवाच ।
पातकानां परं ह्येतद्ब्रह्मस्वहरणं बलात् ।
सान्वयास्ते विनश्यन्ति चण्डालाः प्रेत्य चेह च ॥ २
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
चण्डालस्य च संवादं क्षत्रवन्धोश्च भारत ॥ ३
राजोवाच ।
वृद्धरूपोऽसि चण्डाल बालवच्च विचेष्टसे ।
श्वस्वराणां रजःसेवी कस्मादुद्विजसे गवाम् ॥ ४
साधुभिर्गर्हितं कर्म चण्डालस्य विधीयते ।
कस्माद्गोरजसा ध्वस्तमङ्गं तोयेन सिञ्चसि ॥ ५
चण्डाल उवाच ।
ब्राह्मणस्य गवां राजन्प्रयान्तीनां रजः पुरा ।
सोममुद्धंसयामास तं सोममपिवन्द्विजाः ॥ ६
भृत्यानामपि राज्ञस्तु रजसा ध्वंसितं मखे ।
तत्पानाच्च द्विजाः सर्वे क्षिप्रं नरकमाविशन् ॥ ७
दीक्षितश्च स राजाऽपि क्षिप्रं नरकमाविशत् ।
सह तैर्याजकैः सर्वैर्ब्रह्मस्वमुपजीव्य तत् ॥ ८
येऽपि तत्रापिवन्क्षीरं घृतं दधि च मानवाः ।
ब्राह्मणाः सहराजन्याः सर्वे नरकमाविशन् ॥ ९

रूपवान्वलवांश्चापीति ध. पाठः ॥ ३८ ॥ सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

रजःसेवी रजोगुण्ठितः ॥ ४ ॥ गोरजसा गोपरागेण प्रचलत्या धेनोरुधसः सकाशात्प्रसरन्त्यः क्षीरविप्रुषोऽत्र परागपर्यायेण रजःपदेनोच्यन्ते । ध्वस्तं व्याप्तं विप्रुष्मात्रेणापि ब्रह्मस्वेन देहक्षिगधत्वं माभूदिति भावः ॥ ५ ॥ रजः क्षीरं कर्तुं मार्ग-

जघ्नुस्ताः पयसा पुत्रांस्तथा पौत्रान्विधूय तान् ।
पशूनवेक्षमाणश्च साधुवृत्तेन दंपती ॥ १०
अहं तत्रावसं राजन्ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
तासां मे रजसा ध्वस्तं भैक्षमासीन्नराधिप ॥ ११
चण्डालोऽहं ततो राजन्भुक्त्वा तदभवं नृप ।
ब्रह्मस्वहारी च नृपः सोऽप्रतिष्ठां गतिं ययौ ॥ १२
तस्माद्दरेन्न विप्रस्वं कदाचिदपि किञ्चन ।
न पश्येन्नानुमोदेच्च न हर्तुं किञ्चिदाहरेत् ॥ १३
ब्रह्मस्वं रजसा ध्वस्तं भुक्त्वा मां पश्य यादृशम् ।
तस्मात्सोमोऽप्यविक्रेयः पुरुषेण विपश्चिता ॥ १४
एतद्वि धनमुत्कृष्टं द्विजानामविशेषतः ।
विक्रयं त्विह सोमस्य गर्हयन्ति मनीषिणः ॥ १५
ये चैनं क्रीणते तात ये च विक्रीणते जनाः ।
ते तु वैवस्वतं प्राप्य रौरवं यान्ति सर्वशः ॥ १६
सोमं तु रजसा ध्वस्तं विक्रीणन्विधिपूर्वकम् ।
श्रोत्रियो वार्धुपी भूत्वा नचिरं स विनश्यति ॥ १७
नरकं त्रिंशतं प्राप्य स्वविष्टामुपजीवति ।
ब्रह्मस्वहारी नरकान्यातनाश्चानुभूय तु ।
मलेषु च कृमिर्भूत्वा श्वविष्टामुपजीवति ॥ १८
श्वचर्यामतिमानं च सखिदारेषु विष्टवम् ।
तुलयाधारयद्गमो ह्यतिमानोऽतिरिच्यते ॥ १९
म्लानं मां विकलं पश्य विवर्णं हरिणं कृशम् ।

स्ववल्लीरूपं सोममुद्धंसयामास नाशितवत् ॥ ६ ॥ ता गावः परैः पीतेन स्वपयसा तेषां पुत्रपौत्रान् पशून् दम्पती च जघ्नुः सवोऽल्पायुषश्चकुरुः ॥ १० ॥ एनं ब्रह्मस्वदृष्टम् ॥ १६ ॥ श्वचर्यां नीचसेवाम् । अतिमानो इतरद्वयापेक्षया अत्यन्तं पापीत्यर्थः । स्वस्वदारेषु विष्टवमिति ध. पाठः ॥ १९ ॥

अतिमानेन मां पश्य पापां गतिमुपागतम् ॥२०
 अहं वै विपुले तात कुले धनसमन्विते ।
 पौराणे जन्मनि विभो ज्ञानविज्ञानपारगः ॥ २१
 अभवं तत्र जानानो ह्येतान्दोषान्मदात्सदा ।
 संरब्ध एव भूतानां पृष्ठमांसमभक्ष्यम् ॥ २२
 सोऽहं वै विदितः सर्वैर्दूरगो वनिनो वने ।
 साधूनां परिभावेप्सुर्विप्राणां गर्वितो धनैः ।
 इमामवस्थां संग्राप्तः पश्य कालस्य पर्ययम् ॥२३
 आदीप्तमिव चैलान्तं भ्रमरैरिव चादितम् ।
 धावमानं सुसंरब्धं पश्य मां रजसाऽन्वितम् ॥२४
 स्वाध्यायैस्तु महत्पापं हरन्ति गृहमेधिनः ।
 दानैः पृथग्विधैश्चापि विप्रजात्यां मनीषिणः २५
 तथा पापकृतं विप्रमाश्रमस्थं महीपते ।
 सर्वसङ्गविनिर्मुक्तं छन्दांस्युत्तारयन्त्युत ॥ २६
 अहं हि पापयोन्यां वै प्रसूतः क्षत्रियर्षभ ।

निश्चयं नाधिगच्छामि कथं मुच्येयमित्युत ॥२७
 जातिस्सरत्वं च मम केनचित्पूर्वकर्मणा ।
 शुभेन येन मोक्षं वै प्राप्नुमिच्छाम्यहं नृप ॥ २८
 त्वमिमं संप्रपन्नाय संशयं ब्रूहि पृच्छते ।
 चण्डालत्वात्कथमहं मुच्येयमिति सत्तम ॥ २९
 राजोवाच ।
 चण्डाल प्रतिजानीहि येन मोक्षमवाप्स्यसि ।
 ब्राह्मणार्थं त्यजन्प्राणान्गतिमिष्टामवाप्स्यसि ॥३०
 दत्त्वा शरीरं क्रव्याद्भ्यो रणाग्नौ द्विजहेतुकम् ।
 हित्वा प्राणान्प्रमोक्षस्ते नान्यथा मोक्षमर्हसि ॥३१
 भीष्म उवाच ।
 इत्युक्तः स तदा तेन ब्रह्मस्वार्थं परंतप ।
 हित्वा रणमुखे प्राणान्गतिमिष्टामवाप ह ॥ ३२
 तस्माद्रक्ष्यं त्वया पुत्र ब्रह्मस्वं भरतर्षभ ।
 यदीच्छसि महाबाहो शाश्वतीं गतिमात्मनः ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

एकोनपञ्चदशधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति पुण्यपापकर्मफलभेदस्य पुण्यकर्मणां च तरतमभावस्य च बोधनाय तादृश कर्मविशेषसाध्यफलविशेषप्रतिपादकशक्रुणौतमसंवादानुवादः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 एको लोकस्तु कृतिनां स्वर्गे लोके पितामह ।
 उत तत्रापि नानात्वं सर्वं ब्रूहि पितामह ॥ १
 भीष्म उवाच ।
 कर्मभिः पार्थ नानात्वं लोकानां यान्ति मानवाः ।
 पुण्यान्पुण्यकृतो यान्ति पापान्पापकृतो नराः ॥२
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 गौतमस्य मुनेस्तात संवादं वासवस्य च ॥ ३
 ब्राह्मणो गौतमः कश्चिन्मृदुदान्तो जितेन्द्रियः ।
 महावने हस्तिशिशुं परिधूनममातृकम् ॥ ४
 तं दृष्ट्वा जीवयामास सानुक्रोशो धृतव्रतः ।

स तु दीर्घेण कालेन बभूवातिबलो महान् ॥ ५
 तं प्रपन्नं महादीर्घं प्रभूतं सर्वतोमदम् ।
 धृतराष्ट्रस्वरूपेण शक्रो जग्राह हस्तिनम् ॥ ६
 द्वियमाणं तु तं दृष्ट्वा गौतमः संशितव्रतः ।
 अभ्यभाषत राजानं धृतराष्ट्रं महातपाः ॥ ७
 मामाहार्षीर्हस्तिनं पुत्रमेनं
 दुःखात्पुष्टं धृतराष्ट्रात्कृतज्ञ ।
 मैत्रं सतां सप्तपदं वदन्ति
 मित्रद्रोहो नेह राजन्स्पृशेत्वाम् ॥ ८
 इध्मोदकप्रदातारं शून्यपालं ममाश्रमे ।
 विनीतमाचार्यकुले सुयुक्तं गुरुकर्मणि ॥ ९

भूतानामुपरि सदा संरब्ध एव कुपित एवेत्यन्वयः ॥ २२ ॥
 भ्रमरैस्तीक्ष्णतुण्डैरर्धमानमिव चैलान्तवद्दृश्यमानमिव क्लिश्यन्तं
 मां पश्य । आदीप्तमिव चालातमिति ध. पाठः ॥ २४ ॥

रक्ष्यमेव ननु भक्ष्यम् ॥ ३३ ॥ अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥
 पुण्यपापयोरिव पुण्यानामवान्तरभेदोऽस्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

शिष्टं दान्तं कृतज्ञं च प्रियं च सततं मम ।
न मे विक्रोशतो राजन्हर्तुमर्हसि कुञ्जरम् ॥ १०

धृतराष्ट्र उवाच ।

गवां सहस्रं भवते ददानि
शतानि निष्कस्य ददानि पञ्च ।
अन्यच्च वित्तं विविधं महर्षे
किं ब्राह्मणस्येह गजेन कृत्यम् ॥ ११

गौतम उवाच ।

तवैव गावो हि भवन्तु राज-
न्दास्यः सनिष्का विविधं च रत्नम् ।
अन्यच्च वित्तं विविधं नरेन्द्र
किं ब्राह्मणस्येह धनेन कृत्यम् ॥ १२

धृतराष्ट्र उवाच ।

ब्राह्मणानां हस्तिभिर्नास्ति कृत्यं
राजन्यानां नागकुलानि विप्र ।
स्वं वाहनं नयतो नास्त्यधर्मो
नागश्रेष्ठं गौतमास्मान्निवर्त ॥ १३

गौतम उवाच ।

यत्र प्रेतो नन्दति पुण्यकर्मा
यत्र प्रेतः शोचते पापकर्मा ।
वैवस्वतस्य सदने महात्मन-
स्तत्र त्वाऽहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ १४

धृतराष्ट्र उवाच ।

ये निष्क्रिया नास्तिकाः श्रद्धधानाः
पापात्मान इन्द्रियार्थं निमृष्टाः ।
यमस्य ते यातनां प्राप्नुवन्ति
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ १५

गौतम उवाच ।

वैवस्वती संयमनी जनानां
यत्रानृतं नोच्यते यत्र सत्यम् ।
यत्राबलान्बलिनो घातयन्ति
तत्र त्वाऽहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ १६

धृतराष्ट्र उवाच ।

ज्येष्ठां स्वसारं पितरं मातरं च
गुरून्यथाऽमानयन्तश्चरन्ति ।
तथाविधानामेष लोको महर्षे
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ १७

गौतम उवाच ।

मन्दाकिनी वैश्रवणस्य राज्ञो
महाभागा भोगिजनप्रवेश्या ।
गन्धर्वयक्षैरप्सरोभिश्च जुष्टा
तत्र त्वाऽहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ १८

धृतराष्ट्र उवाच ।

अतिथिव्रताः सुव्रता ये जना वै
प्रतिश्रयं ददति ब्राह्मणेभ्यः ।
शिष्टाशिनः संविभज्याश्रितेभ्यो
मन्दाकिनीं तेऽपि हि भूषयन्ति ॥ १९

गौतम उवाच ।

मेरोरग्रे यद्वनं भाति रम्यं
सुपुष्पितं किन्नरीगीतजुष्टम् ।
सुदर्शना यत्र जम्बूर्विशाला
तत्र त्वाऽहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ २०

धृतराष्ट्र उवाच ।

ये ब्राह्मणा मृदवः सत्यशीला
बहुश्रुताः सर्वभूताभिरामाः ।
येऽधीयते सेतिहासं पुराणं
मध्वाहुल्या जुहति वै द्विजेभ्यः ॥ २१

तथाविधानामेष लोको महर्षे
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ।
यदन्यत्ते विदितं स्थानमस्ति
तद्गूहि त्वं त्वरितो ह्येष यामि ॥ २२

गौतम उवाच ।

सुपुष्पितं किन्नराजजुष्टं
प्रियं वनं नन्दनं नारदस्य ।

दासीशतं निष्कशतानि पञ्च । इति झ. पाठः ॥ ११ ॥ ब्राह्म-
णस्य ब्राह्मणसंबन्धिना धनेन ॥ १२ ॥ यातयिष्ये हस्तिनम् ।
स्वीयं फलं त्वत्तो ग्रहीष्ये इत्यर्थः । हस्तिनं याचयिष्ये इति क.

ड. थ. घ. पाठः ॥ १४ ॥ यथा शत्रुं मदमत्ताश्चरन्ति इति
झ. पाठः ॥ १८ ॥

- गन्धर्वाणामप्सरसां च सन्न
तत्र त्वाऽहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ २३
- धृतराष्ट्र उवाच ।
ये नृत्यगीते कुशला जनाः सदा
देवात्मानः प्रियकामाश्चरन्ति ।
तथाविधानामेष लोको महर्षे
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ २४
- गौतम उवाच ।
यत्रोत्तराः कुरवो भान्ति रम्या
देवैः सार्धं मोदमाना नरेन्द्र ।
यत्राग्निर्यौनाश्च वसन्ति विप्रा
अव्योमयः पर्वतयोनयश्च ॥ २५
- यत्र शक्रो वर्षति सर्वकामा-
न्यत्र स्त्रियः कामचारा भवन्ति ।
यत्र चेर्ष्या नास्ति नारीनराणां
तत्र त्वाऽहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ २६
- धृतराष्ट्र उवाच ।
ये सर्वभूतेषु निवृत्तकामा
अमांसादा न्यस्तदण्डाश्चरन्ति ।
न हिंसन्ति स्थावरं जङ्गमानि
भूतानां ये सर्वभूतात्मभूताः ॥ २७
- निराशिषो निर्ममा वीतरागा
लाभालाभे तुल्यनिन्दाप्रशंसाः ।
तथाविधानामेष लोको महर्षे
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ २८
- गौतम उवाच ।
ततोऽपरे भान्ति लोकाः सनातनाः
सुपुण्यगन्धा विरजा वीतशोकाः ।
सोमस्य राज्ञः सद्ने महात्मन-
स्तत्र त्वाऽहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ २९
- धृतराष्ट्र उवाच ।
ये दानशीला न प्रतिगृह्णते सदा
न चाप्यर्थाश्चाददते परेभ्यः ।
- येषामदेयमर्हते नास्ति किञ्चि-
त्सर्वातिथ्याः सुप्रजना जनाश्च ॥ ३०
- ये क्षन्तारो नाभिजल्पन्ति चान्या-
ञ्शक्ता भूत्वा सततं पुण्यशीलाः ।
तथाविधानामेष लोको महर्षे
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ३१
- गौतम उवाच ।
ततोऽपरे भान्ति लोकाः सनातना
विराजसा वितमस्का विशोकाः ।
आदित्यदेवस्य पदं महात्मन-
स्तत्र त्वाऽहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ३२
- धृतराष्ट्र उवाच ।
स्वाध्यायशीला गुरुशुश्रूपकाश्च
तपस्विनः सुव्रताः सत्यसन्धाः ।
आचार्याणामप्रतिकूलभाषिणो
नित्योत्थिता गुरुकर्मस्वचोद्याः ॥ ३३
- तथाविधानामेष लोको महर्षे
विशुद्धानां भावितो वाग्यतानाम् ।
सत्ये स्थितानां वेदविदां महात्मनां
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ३४
- गौतम उवाच ।
ततोऽपरे भान्ति लोकाः सनातनाः
सुपुण्यगन्धा विरजा विशोकाः ।
वरुणस्य राज्ञः सद्ने महात्मन-
स्तत्र त्वाऽहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ३५
- धृतराष्ट्र उवाच ।
चातुर्मास्यैर्ये यजन्ते जनाः सदा
तथेष्टीनां दशशतं प्राप्नुवन्ति ।
ये चाग्निहोत्रं जुह्वति श्रद्धधाना
यथान्यायं त्रीणि वर्षाणि विप्राः ॥ ३६
- स्वदारगाणां धर्मकृतां महात्मनां
यथोदिते वर्त्मनि सुस्थितानाम् ।
धर्मात्मनामुद्ग्रहतां गतिं तां
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ३७

गौतम उवाच ।

इन्द्रस्य लोका विरजा विशोका
दुरन्वयाः काङ्क्षिता मानवानाम् ।
तस्याहं ते भवने भूरितेजसो
राजन्निमं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ३८

धृतराष्ट्र उवाच ।

शतवर्षजीवी यश्च शूरो मनुष्यो
वेदाध्यायी यश्च यज्वाऽप्रमत्तः ।
एते सर्वे शकलोकं व्रजन्ति
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ३९

गौतम उवाच ।

प्राजापत्याः सन्ति लोका महान्तो
नाकस्य पृष्ठे पुष्कला वीतशोकाः ।
मनीषिणां सर्वलोकाभयानां
तत्र त्वाऽहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ४०

धृतराष्ट्र उवाच ।

ये राजानो राजसूयाभिषिक्ता
धर्मात्मानो रक्षितारः प्रजानाम् ।
ये चाश्वमेधावभृथे फुताङ्गा-
स्तेषां लोका धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ४१

गौतम उवाच ।

ततः परं भान्ति लोकाः सनातनाः
सुपुण्यगन्धा विरजा वीतशोकाः ।
तस्मिन्नहं दुर्लभे चाप्यधृष्ये
गवां लोके हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ४२

धृतराष्ट्र उवाच ।

यो गोसहस्री शतदो महात्मा
यो गोशती दश दद्याच्च शकत्या ।
तथा दशभ्यो यश्च दद्यादिहैकां
पञ्चभ्यो वा दानशीलस्तथैकाम् ॥ ४३

ये जीर्यन्ते ब्रह्मचर्येण विप्रा
ब्राह्मीं वाचं परिरक्षन्ति चैव ।
मनस्विनस्तीर्थयात्रापरा ये
ते तत्र मोदन्ति ततो विमानैः ॥ ४४

हस्तिनं मे प्रदास्यति इति झ. पाठः ॥ ५१ ॥

प्रभासं मानसं तीर्थं पुष्कराणि महत्सरः ।
पुण्यं च नैमिषं तीर्थं बाहुदां करतोयिनीम् ॥४५
गयां हयशिरश्चैव विपाशां स्थूलवालुकाम् ।
तूष्णीं गङ्गां शनैर्गङ्गां महाद्दमथापि च ॥ ४६
गोमतीं कौशिकीं पंपां महात्मानो धृतव्रताः ।
सरस्वतीदृषद्वत्यौ यमुनां ये तु यान्ति च ॥ ४७
तत्र ते दिव्यसंस्थाना दिव्यमाल्यधराः शिवाः ।
प्रयान्ति पुण्यगन्धाढ्या धृतराष्ट्रो न तत्र वै ४८
गौतम उवाच ।

यत्र शीतभयं नास्ति न चोष्णभयमप्यपि ।
न क्षुत्पिपासे न ग्लानिर्न दुःखं न सुखं तथा ॥
न द्वेष्यो न प्रियः कश्चिन्न बन्धुर्न रिपुस्तथा ।
न जरामरणे तत्र न पुण्यं न च पातकम् ॥ ५०
तस्मिन्विरजसि स्फीते प्रज्ञासत्वव्यवस्थिते ।
स्वयंभुभवने पुण्ये हस्तिनं यातयिष्यति ॥ ५१
धृतराष्ट्र उवाच ।

निर्मुक्ताः सर्वसङ्घैर्न कृतात्मानो यतव्रताः ।
अध्यात्मयोगसंस्थानैर्युक्ताः स्वर्गगतिं गताः ॥५२
ते ब्रह्मभवनं पुण्यं प्राप्नुवन्तीह सात्विकाः ।
न तत्र धृतराष्ट्रस्ते शक्यो द्रष्टुं महामुने ॥ ५३
गौतम उवाच ।

रथन्तरं यत्र बृहच्च गीयते
यत्र वेदिः पुण्यजनैर्वृता च ।
यत्रोपयाति हरिभिः सोमपीथी
तत्र त्वाऽहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ५४
बुध्यामि त्वां वृत्रहणं शतक्रतुं
व्यतिक्रमन्तं भुवनानि विश्वा ।
कश्चिन्न वाचा वृजिनं कदाचि-
दकार्षं ते मनसोऽभिपङ्गात् ॥ ५५

शतक्रतुरुवाच ।

मघवाऽहं लोकपथं प्रजाना-
मन्वागमं परिवादे गजस्य ।
तस्माद्भवान्प्रणतं माऽनुशास्तु
ब्रवीषि यत्तत्करवाणि सर्वम् ॥ ५६

एकोनपञ्चदशतमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

गौतम उवाच ।

श्वेतं करेणुं मम पुत्रं हि नागं

प्रियं तु मे षष्टिवर्षं तु बालम् ।

यो मे वने वसतोऽभूद्वितीय-

स्तमेव मे देहि सुरेन्द्र नागम् ॥ ५७

शतक्रतुरुवाच ।

अयं सुतस्ते द्विजमुख्यनाग

आघ्रायते त्वामभिवीक्षमाणः ।

पादौ च ते नासिकयोपजिघ्रते

श्रेयो ममाध्याहि नमश्च तेऽस्तु ॥ ५८

गौतम उवाच ।

शिवं सदैवेह सुरेन्द्र तुभ्यं

ध्यायामि पूजां च सदा प्रयुञ्जे ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकोनषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

ममापि त्वं शक्र शिवं ददस्व

त्वया दत्तं प्रतिगृह्णामि नागम् ॥ ५९

शतक्रतुरुवाच ।

येषां वेदा निहिता वै गुहायां

मनीषिणां सत्यवतां महात्मनाम् ।

तेषां त्वयैकेन महात्मनाऽसि

बुद्धस्तस्मात्प्रीतिमांस्तेऽहमद्य ॥ ६०

हनतैहि ब्राह्मण क्षिप्रं सह पुत्रेण हस्तिना ।

त्वं हि प्राप्तुं शुभांल्लोकान्नाय च चिराय च ६१

भीष्म उवाच ।

स गौतमं पुरस्कृत्य सह पुत्रेण हस्तिना ।

दिवमाचक्रमे वज्री सद्भिः सह दुरासदम् ॥ ६२

इदं यः शृणुयान्नित्यं यः पठेद्वा जितेन्द्रियः ।

स याति ब्रह्मणो लोकं ब्राह्मणो गौतमो यथा ६३

षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति विप्रवचनस्यैहिकपारत्रिकश्रेयस्साधनत्वकथनम् ॥ १ ॥ तथाऽनशनस्य महातपस्त्वकथनम् ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

दानं बहुविधाकारं शान्तिः सत्यमर्हिसितम् ।

स्वदारतुष्टिश्चोक्ता ते फलं दानस्य वाऽपि यत् १

पितामहस्य विदितं किमन्यत्तपसो बलात् ।

तपसो यत्परं तेऽद्य तन्नो व्याख्यातुमर्हसि ॥ २

भीष्म उवाच ।

तपसः प्रक्षयो यावत्तावल्लोको युधिष्ठिर ।

मतं ममात्र कौन्तेय तपो नानशनात्परम् ॥ ३

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

भगीरथस्य संवादं ब्रह्मणश्च महात्मनः ॥ ४

अतीत्य सुरलोकं च गवां लोकं च भारत ।

ऋषिलोकं च सोऽगच्छद्भगीरथ इति श्रुतम् ॥ ५

तं तु दृष्ट्वा वचः प्राह ब्रह्मा राजन्भगीरथम् ।

कथं भगीरथाऽऽगास्त्वमिमं लोकं दुरासदम् ॥ ६

न हि देवा न गन्धर्वा न मनुष्या भगीरथ ।

आयान्त्यतप्ततपसः कथं वै त्वमिहागतः ॥ ७

भगीरथ उवाच ।

निश्शङ्कमन्नमददां ब्राह्मणेभ्यः

शतं सहस्राणि सदैवतानाम् ।

ब्राह्मं व्रतं नित्यमास्थाय विद्व-

न्न त्वेवाहं तस्य फलादिहागाम् ॥ ८

दशैकरात्रान्दशपञ्चरात्रा-

नेकादशैकादशकान्कृतूंश्च ।

ज्योतिष्टोमानां च शतं यदिष्टं

फलेन तेनापि च नागतोऽहम् ॥ ९

यच्चावसं जाह्नवीतीरनित्यः

शतं समास्तप्यमानस्तपोऽहम् ।

अर्हिसितमर्हिसा ॥ १ ॥ तपसः कृच्छ्रचान्द्रायणादेर्बल-
दन्त्यकिं बलवत्तरं विदितं न किमप्यपितु तपसस्तपसां मध्ये

यत्परम् ॥ २ ॥ लोको भोग्यप्रदेशः ॥ ३ ॥ ब्रह्मलोकं च
सोऽगच्छत् इति क. पाठः ॥ ५ ॥ एकरात्रादयः क्रतुविशेषाः ॥ ९ ॥

अदां च तत्राश्वतरीसहस्रं
 नारीपुरं न च तेनाहभागाम् ॥ १०
 दशायुतानि चाश्वानां गोऽयुतानि च विंशतिम् ।
 पुष्करेषु द्विजातिभ्यः प्रादां शतसहस्रशः ॥ ११
 सुवर्णचन्द्रोत्तमधारिणीनां
 कन्योत्तमानामददं सहस्रम् ।
 षष्टिं सहस्राणि विभूषितानां
 जाम्बूनदैराभरणैर्न तेन ॥ १२
 दशार्बुदान्यददं गोसवेज्या-
 स्वेकैकशो दश गा लोकनाथ ।
 समानवत्साः पयसा समन्विताः
 सुवर्णकांस्योपदुहा न तेन ॥ १३
 आप्तोर्यामेषु नियतमेकैकस्मिन्दशाददम् ।
 गृष्टीनां क्षीरदोग्धीणां रोहिणीनां शतानि च ॥ १४
 दोग्धीणां वै गवां चापि प्रयुतानि दशैव ह ।
 प्रादां दशगुणं ब्रह्मन्न तेनाहमिहागतः ॥ १५
 वाजिनां बाह्विजातानामयुतान्यददं दश ।
 कर्काणां हेममालानां न च तेनाहमागतः ॥ १६
 कोटीश्च काञ्चनस्याष्टौ प्रादां ब्रह्मन्दशान्वहम् ।
 एकैकस्मिन्क्रतौ तेन फलेनाहं न चागतः ॥ १७
 वाजिनां श्यामकर्णानां हरितानां पितामह ।
 प्रादां हेमस्रजां ब्रह्मन्कोटीर्दश च सप्त च ॥ १८
 ईषादन्तान्महाकायान्काञ्चनस्रग्विभूषितान् ।
 पद्मिनो वै सहस्राणि प्रादां दश च सप्त च ॥ १९
 अलंकृतानां देवेश दिव्यैः कनकभूषणैः ।
 रथानां काञ्चनाङ्गानां सहस्राण्यददं दश ॥ २०
 सप्त चान्यानि युक्तानि वाजिभिः समलंकृतैः ।
 दक्षिणावयवाः केचिद्वेदैर्ये संप्रकीर्तिताः ॥ २१
 वाजपेयेषु दशसु प्रादां तेष्वपि चाप्यहम् ।

नारीपुरं कन्यासमूहमदाम् ॥ १० ॥ चन्द्रो भूषण-
 विशेषः । न तेनाहमागामित्यनुवर्तते ॥ १२ ॥ एकैकशो ब्राह्म-
 णाय दश गाः ॥ १३ ॥ आप्तोर्यामः सोमयागः ॥ १४ ॥
 कर्काणां शुक्राश्वानाम् ॥ १६ ॥ पद्मिनः पद्मचिह्नान् ॥ १९ ॥
 दक्षिणारूपा यज्ञाङ्गभूता दक्षिणावयवाः ॥ २१ ॥ निष्कक-
 अनु० ३३

शक्रतुल्यप्रभावाणामिज्यया विक्रमेण ह ॥ २२
 सहस्रं निष्ककण्ठानामददं दक्षिणामहम् ।
 विजित्य भूपतीन्सर्वानथैरिष्ट्वा पितामह ।
 अष्टभ्यो राजसूयेभ्यो न च तेनाहमागतः ॥ २३
 स्रोतश्च यावद्रङ्गायाश्छन्नमासीज्जगत्पते ।
 दक्षिणाभिः प्रवृत्ताभिर्मम नागां च तत्कृते ॥ २४
 वाजिनां च सहस्रे द्वे सुवर्णशतभूषिते ।
 वरं ग्रामशतं चाहमेकैकस्यां तिथावदाम् ॥ २५
 तपस्वी नियताहारः शममास्थाय वाग्यतः ।
 दीर्घकालं हिमवति गङ्गार्थमचरं तपः ॥ २६
 मूर्धा हरं महादेवं प्रणम्याभ्यर्चयन्नृपः ।
 न तेनाप्यहमागच्छं फलेनेह पितामह ॥ २७
 शम्याक्षेपैरयजं यच्च देवा-
 ञ्शतैः क्रतूनामयुतैश्चापि यच्च ।
 त्रयोदशद्वादशाहैश्च देव
 सपौण्डरीकैर्न च तेषां फलेन ॥ २८
 अष्टौ सहस्राणि ककुब्जिनामहं
 शुक्लर्षभाणामददं द्विजेभ्यः ।
 एकैकं वै काञ्चनं शृङ्गमेभ्यः
 पत्नीश्वेषामददं निष्ककण्ठीः ॥ २९
 हिरण्यरत्ननिचयानददं रत्नपर्वतान् ।
 धनधान्यैः समृद्धांश्च ग्रामाञ्शतसहस्रशः ॥ ३०
 शतं शतानां गृष्टीनामददं चाप्यतन्द्रितः ।
 इष्ट्वाऽनेकैर्महायज्ञैर्ब्राह्मणेभ्यो न तेन च ॥ ३१
 एकादशाहैरयजं सदक्षिणै-
 द्विर्द्वादशाहैरश्वमेधैश्च देव ।
 गवां धनैः षोडशभिश्च ब्रह्म-
 स्तेषां फलेनेह न चागतोऽसि ॥ ३२

णानां युद्धे जितानां राज्ञां सहस्रं विप्रेभ्यो विप्रवचनादक्षिणा
 अददं उत्सृष्टवान् ॥ २३ ॥ शम्या पृथुबुध्नः काष्ठदण्डः । स
 बलेनाक्षितो यावद्दूरं पतति तावदेशो यस्य वेदिकाया भवति
 स शम्याक्षेपोयागः । देवान् सायस्कानामयुतैश्चापि यत्तत् इति
 स्तः पाठः ॥ २८ ॥ आर्कायणैः षोडशभिश्च इति स्तः पाठः

निष्कैककण्ठमददं योजनायतं
तद्विस्तीर्णं काञ्चनपादपानाम् ।
वनं चूतानां रत्नविभूषितानां
नचैव तेषामागतोऽहं फलेन ॥ ३३
तुरायणं हि व्रतमप्यधृष्य-
मक्रोधनोऽकरवं त्रिंशदब्दान् ।
शतं गवामष्टशतानि चैव
दिनेदिने ह्यददं ब्राह्मणेभ्यः ॥ ३४
पयस्विनीनामथ रोहिणीनां
तथैवान्याननहुहो लोकनाथ ।
प्रादां नित्यं ब्राह्मणेभ्यः सुरेश
नेहागतस्तेन फलेन चाहम् ॥ ३५
'शम्याक्षेपेण पृथिवीं त्रिधा पर्यचरं यजन् ।'
त्रिंशदग्नीनहं ब्रह्मन्नयजं यच्च नित्यदा ।
अष्टाभिः सर्वमेधैश्च नरमेधैश्च सप्तभिः ॥ ३६
दशभिर्विश्वजिद्भिश्च शतैरष्टादशोत्तरैः ।
न चैव तेषां देवेश फलेनाहमिहागमम् ॥ ३७
सरस्वां बाहुदायां च गङ्गायामथ नैमिषे ।
गवां शतानामयुतमददं न च तेन वै ॥ ३८
इन्द्रेण गुह्यं निहितं वै गुहायां
यद्गार्गवस्तपसेहाभ्यविन्दत् ।

जाज्वल्यमानमुशनस्तेजसेह
तत्साधयामासमहं वरेण्य ॥ ३९
'ब्राह्मणार्थाय कर्माणि रणं चैव करोमि यत् ।'
ततो मे ब्राह्मणास्तुष्टास्तस्मिन्कर्मणि साधिते ।
'पूजितैर्ब्राह्मणैर्नित्यं न च तेनाहमागतः ॥' ४०
सहस्रमृषयश्चासन्ये वै तत्र समागताः ।
उक्तस्तरस्मि गच्छ त्वं ब्रह्मलोकमिति प्रभो ॥ ४१
प्रीतेनोक्तः सहस्रेण ब्राह्मणानामहं प्रभो ।
इमं लोकमनुप्राप्तो मा भूत्तेऽत्र विचारणा ॥ ४२
कामं यथावद्विहितं विधात्रा
पृष्टेन वाच्यं तु मया यथावत् ।
तपो हि नान्यच्चानशान्ममंतं मे
नमोस्तु ते देववर प्रसीद ॥ ४३
भीष्म उवाच ।
इत्युक्तवन्तं ब्रह्मा तु राजानं स भगीरथम् ।
पूजयामास पूजार्हं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ४४
तस्मादनशनैर्युक्तो विप्राः पूजय नित्यदा ।
विप्राणां वचनात्सर्वं परत्रेह च सिध्यति ॥ ४५
वासोभिरन्नैर्गोभिश्च शुभैर्नैवेशिकैरपि ।
शुभैः सुरक्षणैश्चापि स्तोभ्या एव द्विजास्तथा ।
एतदेव परं गुह्यमलोभेन समाचर ॥ ४६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि षष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

एकषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रत्यायुष्यानायुष्यकारणशुभाशुभकर्मप्रतिपादनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
शतायुरुक्तः पुरुषः शतवीर्यश्च वैदिके ।
कस्मान्निग्रयन्ते पुरुषा बाला अपि पितामह ॥ १
आयुष्मान्केन भवति अल्पायुर्वाऽपि मानवः ।
केन वा लभते कीर्तिं केन वा लभते श्रियम् ॥ २

॥ ३२ ॥ काञ्चनमयानां वृक्षाणां चूतानां नानावर्णरत्नखचि-
तानां वनमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ अग्नीनमिचयनानि ॥ ३६ ॥
गुहायां निहितं गोपितं गुह्यं यदनशनं तपसा अभ्यविन्दत्
आज्ञासीत् । उशनस्तेजसा शुक्रस्य बलेन जाज्वल्यमानम् ।

तपसा ब्रह्मचर्येण जपैर्होमैस्तथा परैः ।
जन्मना यदि वाऽचारात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३
भीष्म उवाच ।
अत्र तेऽहं प्रवक्ष्यामि यन्मां त्वमनुपृच्छसि ।
अल्पायुर्येन भवति दीर्घायुर्येन मानवः ॥ ४

तच्च वाक्यशेषात्सर्वभोगत्यागात्मकमनशनं सर्वभोगैर्ब्राह्मणानां
संतर्पणं च । साधयामासमित्यार्षम् ॥ ३९ ॥ षष्ठ्यधिकशतत-
मोऽध्यायः ॥ १६० ॥

जपैर्होमैस्तथौषधैरिति क्ष. पाठः ॥ ३ ॥

येन वा लभते कीर्तिं येन वा लभते श्रियम् ।
 यथा च वर्तयन्पुरुषः श्रेयसा संप्रयुज्यते ॥ ५
 आचाराल्लभते ह्यायुराचाराल्लभते श्रियम् ।
 आचारात्कीर्तिमाप्नोति पुरुषः प्रेत्य चेह च ॥ ६
 दुराचारो हि पुरुषो नेहायुर्विन्दते महत् ।
 व्रसन्ति चास्य भूतानि तथा परिभवन्ति च ॥ ७
 तस्मात्कुर्यादिहाचारं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ।
 अपि पापशरीरस्य आचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ ८
 आचारलक्षणो धर्मः सन्तश्चारित्रलक्षणाः ।
 साधूनां च यथावृत्तमेतदाचारलक्षणम् ॥ ९
 अप्यदृष्टं श्रवादेव पुरुषं धर्मचारिणम् ।
 स्वानि कर्माणि कुर्वाणं तं जनाः कुर्वते प्रियम् १०
 ये नास्तिका निष्क्रियाश्च गुरुशास्त्रातिलङ्घिनः ।
 अधर्मज्ञा दुराचारास्ते भवन्ति गतायुषः ॥ ११
 विशीला भिन्नमर्यादा नित्यं संकीर्णमैथुनाः ।
 अल्पायुषो भवन्तीह नरा निरयगामिनः ॥ १२
 सर्वलक्षणहीनोऽपि समुदाचारवान्नरः ।
 श्रद्धवानोऽनसूयुश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥ १३
 अक्रोधनः सत्यवादी भूतानामविहिंसकः ।
 अनसूयुरजिह्वश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥ १४
 लोष्ठमर्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः ।
 नित्योच्छिष्टः संकुसुको नेहायुर्विन्दते महत् ॥ १५
 ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थौ चानुचिन्तयेत् ।
 उत्थाय चोपतिष्ठेत् पूर्वा सन्ध्यां कृताञ्जलिः ।
 एवमेवापरां सन्ध्यां समुपासीत वाग्यतः ॥ १६
 नेक्षेतादित्यमुद्यन्तं नास्तं यन्तं कदाचन ।
 नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं न भसो गतम् ॥ १७
 ऋषयो नित्यसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुवन् ॥ १८
 'सदर्भपाणिस्तत्कुर्वन्वाग्यतस्तन्मनाः शुचिः ।'
 तस्मात्तिष्ठेत्सदा पूर्वा पश्चिमां चैव वाग्यतः ॥ १९
 ये न पूर्वामुपासन्ते द्विजाः सन्ध्यां न पश्चिमाम् ।
 सर्वास्तान्धार्मिको राजा शूद्रकर्माणि कारयेत् ॥ २०

परदारान् न गन्तव्याः सर्ववर्णेषु कर्हिचित् ।
 नहीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते ॥ २१
 यादृशं पुरुषस्वेह परदारोपसेवनम् ।
 तादृशं विद्यते किञ्चिदनायुष्यं नृणामिह ॥ २२
 यावन्तो रोमकूपाः स्युः स्त्रीणां गात्रेषु निर्मिताः ।
 तावद्वर्षसहस्राणि नरकं पर्युपासते ॥ २३
 मैत्रं प्रसाधनं स्नानमञ्जनं दन्तधावनम् ।
 पूर्वाह्न एव कुर्वीत देवतानां च पूजनम् ॥ २४
 पुरीषमूत्रे नोदीक्षेन्नाधितिष्ठेत्कदाचन ।
 नातिकल्प्यं नातिसायं न च मध्यंदिने स्थिते ।
 नाज्ञातैः सह गच्छेत् नैको न वृषलैः सह ॥ २५
 पन्था देयो ब्राह्मणाय गोभ्यो राजभ्य एव च ।
 वृद्धाय भारतप्ताय गर्भिण्यै दुर्बलाय च ॥ २६
 प्रदक्षिणं च कुर्वीत परिज्ञातान्वनस्पतीन् ।
 चतुष्पदान्मङ्गलांश्च मान्यान्वृद्धान्द्विजानपि ॥ २७
 मध्यंदिने निशाकाले अर्धरात्रे च सर्वदा ।
 चतुष्पथं न सेवेत् उभे सन्ध्ये तथैव च ॥ २८
 उपानहौ च वस्त्रं च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।
 ब्रह्मचारी च नित्यं स्वात्पादं पादेन नाक्रमेत् २९
 अमावास्यां पौर्णमास्यां चतुर्दश्यां च जन्मनि ।
 अष्टम्यामथ द्वादश्यां ब्रह्मचारी सदा भवेत् ॥ ३०
 वृथा मांसं न खादेत् पृष्ठमांसं तथैव च ।
 आक्रोशं परिवादं च पैशुन्यं च विवर्जयेत् ॥ ३१
 नारुन्तुदः स्यान्न नृशंसवादी
 न हीनतो वरमभ्याददीत ।
 ययाऽस्य वाचा पर उद्दिजेत्
 न तां वदेद्दुशर्ती पापलोक्याम् ॥ ३२
 अतिवादवाणा मुखतो निःसरन्ति
 यैराहतः शोचति राश्वहानि ।
 परस्य वा मर्मसु ये पतन्ति
 तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ॥ ३३
 संरोहल्यग्निना दग्धं वनं परशुना हतम् ।

वर्तयन् अनुतिष्ठन् ॥ ५ ॥ अलक्षणं कुष्ठापस्मारादिविकृद्धं
 लक्षणम् ॥ ८ ॥ श्रवात् श्रवणात् । तं पुरुषम् । जनाः साधवः
 ॥ १० ॥ संकुसुको दुर्जनः अस्विरश्च । नित्योच्छिष्टः सूच-

कथेति क. थ. पाठः ॥ १५ ॥ उपसृष्टं राहुप्रस्तम् ॥ १७ ॥
 उपानहौ च छत्रं च इति थ. पाठः ॥ २९ ॥

वाचा दुरुक्तं वीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतम् ३४
 कर्णिनालीकनाराचान्निर्हरन्ति शरीरतः ।
 वाक्शल्यस्तु न निर्हर्तुं शक्यो हृदिशयो हि सः ३५
 हीनाज्ञानतिरिक्ताज्ञान्विद्याहीनान्वयोधिकान् ।
 रूपद्रविणहीनांश्च सत्यहीनांश्च नाक्षिपेत् ॥ ३६
 नास्तिक्यं वेदनिन्दां च परनिन्दां च कुत्सनम् ।
 द्वेषस्तम्भाभिमानं च तैष्ण्यं च परिवर्जयेत् ॥३७
 परस्य दण्डं नोद्यच्छेत्कुट्टो नैनं निपातयेत् ।
 अन्यत्र पुत्राच्छिष्याश्च शिक्षार्थं ताडनं स्मृतं ॥३८
 न ब्राह्मणान्परिवदेन्नक्षत्राणि न निर्दिशेत् ।
 तिथिं पक्षस्य न ब्रूयात्तथाऽस्यायुर्न रिष्यते ॥३९
 'अमावास्यामृते नित्यं दन्तधावनमाचरेत् ।
 इतिहासपुराणानि दानं वेदं च नित्यशः ।
 गायत्रीमननं नित्यं कुर्यात्सन्ध्यां समाहितः ॥४०
 कृत्वा मूत्रपुरीषे तु रथ्यामाक्रम्य वा पुनः ।
 पादप्रक्षालनं कुर्यात्स्वाध्याये भोजने तथा ॥४१
 त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।
 अदृष्टमद्भिर्निर्णिकं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥ ४२
 यावकं कृसरं मांसं शङ्कुलीं पायसं तथा ।
 आत्मार्यं न प्रकर्तव्यं देवार्थं तु प्रकल्पयेत् ॥४३
 नित्यमग्निं परिचरेद्भिक्षां दद्याच्च नित्यदा ।
 दन्तकाष्ठे च सन्ध्यायां मलोत्सर्गे च मौनगः ४४
 न चाभ्युदितशायी स्नात्प्रायश्चित्ती तथा भवेत् ।
 मातापितरमुत्थाय पूर्वमेवाभिवादयेत् ।
 आचार्यमथवाऽप्यन्यं तथाऽऽयुर्विदन्ते महत् ४५
 वर्जयेद्दन्तकाष्ठानि वर्जनीयानि नित्यशः ।
 भक्षयेच्छास्त्रदृष्टानि पर्वस्वपि विवर्जयेत् ।
 उदङ्मुखश्च सततं शौचं कुर्यात्समाहितः ॥ ४६
 अकृत्वा देवपूजां च नाचरेद्दन्तधावनम् ।
 अकृत्वा देवपूजां च नान्यं गच्छेत्कदाचन ।
 अन्यत्र तु गुरुं वृद्धं धार्मिकं वा विचक्षणम् ॥४७

न रिष्यते न हिंसते ॥ ३९ ॥ त्रीणि भोज्यानि । अदृष्टं शब्दो-
 दक्यादिभिः ॥४२॥ अज्ञातामृतमतीत्येन कामुकत्वेन वा ॥४८॥
 अन्तर्धाने अत्यन्तमन्धकारे । संयुक्ते इतरेण ख्यादिना ॥५२॥
 स्नात्वा वासो न निर्धुनेत् इति । न चैवाग्नीणि वासांसि इति च.

अवलोक्यो न चादर्शो मलिनो बुद्धिमत्तरैः ।
 न चाज्ञातां स्त्रियं गच्छेद्भूमिणीं वा कदाचन ४८
 दारसंग्रहणात्पूर्वं नाचरेन्मैथुनं बुधः ।
 अन्यथा त्ववकीर्णः स्यात्प्रायश्चित्तं सदाऽऽचरेत् ॥
 नोदीक्षेत्परदारांश्च रहस्येकासनो भवेत् ।
 इन्द्रियाणि सदा यच्छेत्स्वप्ने शुद्धमना भवेत् ॥५०
 उदक्शिरा न स्वपेत तथा प्रत्यक्शिरा न च ।
 प्राक्शिरास्तु स्वपेद्विद्वांस्तथा वै दक्षिणाशिराः ५१
 न भग्ने नावशीर्णे च शयने प्रस्वपीत च ।
 नान्तर्धानेन संयुक्ते न च तिर्यकदाचन ॥ ५२
 न चापि गच्छेत्कार्येण समयाद्वाऽपि नास्तिकैः ।
 आसनं तु पदाऽऽकृष्य न प्रसजेत्तथा नरः ॥ ५३
 न नग्नः कर्हिचित्स्नायान्न निशायां कदाचन ।
 स्नात्वा च नावमृज्येत गात्राणि सुविचक्षणः ।
 न निशायां पुनः स्नायादापद्यग्निद्विजान्तिके ॥५४
 न चानुलिम्पेदस्नात्वा वासश्चापि न निर्धुनेत् ।
 आर्द्र एव तु वासांसि नित्यं सेवेत मानवः ॥ ५५
 स्रजश्च नावकृष्येत न बहिर्धारयति च ।
 उदकयया च संभाषां न कुर्वीत कदाचन ॥ ५६
 नोत्सृजेत पुरिषं च क्षेत्रे मार्गस्य चान्तिके ।
 उभे मूत्रपुरीषे तु नाप्सु कुर्यात्कदाचन ॥ ५७
 देवालयेऽथ गोवृन्दे चैत्ये सस्येषु विश्रमे ।
 भोक्ष्यं भुक्त्वा क्षुतेऽध्वानं गत्वा मूत्रपुरीषयोः ।
 द्विराचामेद्यथान्यायं हृद्गतं तु पिबन्नपः ॥ ५८
 अन्नं बुभुक्षमाणस्तु त्रिमुखेन स्पृशेदपः ।
 भुक्त्वा चान्नं तथैव त्रिद्विः पुनः परिमार्जयेत् ॥५९
 प्राञ्जुखो नित्यमश्रीयाद्वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।
 प्रस्कन्दयेच्च मनसा भुक्त्वा चाग्निमुपस्पृशेत् ॥६०
 आयुष्यं प्राञ्जुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।
 धन्यं पश्चान्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते उदङ्मुखः ॥ ६१
 'अग्रासनो जितक्रोधो बालपूर्वस्त्वलङ्कृतः ।

श. पाठः ॥ ५२ ॥ प्रस्कन्दयेदन्नशेषं किञ्चित्त्यजेत् । भुक्त्वा
 च मनसाग्निमुपस्पृशेत् ॥ ६० ॥ ऋतं निःश्रेयसमिच्छन्निति
 शेषः ॥ ६१ ॥

घृताहुतिविशुद्धानं हुताग्निश्च क्षिपन्प्रसेत् ॥ ६२
 अग्निमालभ्य तोयेन सर्वान्प्राणानुपस्पृशेत् ।
 गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाणितले तथा ॥ ६३
 नाधितिष्ठेत्तुषं जातु केशभस्मकपालिकाः ।
 अन्यस्य चाप्यवस्नातं दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ६४
 शान्तिहोमांश्च कुर्वीत सावित्राणि च धारयेत् ।
 निषण्णश्चापि खादेत न तु गच्छन्कदाचन ॥ ६५
 मूत्रं नोत्तिष्ठता कार्यं न भस्मनि न गोव्रजे ।
 आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत् ॥ ६६
 आर्द्रपादस्तु भुञ्जानो वर्षाणां जीवते शतम् ।
 त्रीणि तेजांसि नोच्छिष्ट आलभेत कदाचन ।
 अग्निं गां ब्राह्मणं चैव तथा ह्यायुर्न रिष्यते ॥ ६७
 त्रीणि ज्योतीषि नोच्छिष्ट उदीक्षेत कदाचन ।
 सूर्याचन्द्रमसौ चैव नक्षत्राणि च सर्वशः ॥ ६८
 ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रमन्ति यूनः स्थविर आगते ।
 प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥ ६९
 अभिवादयीत वृद्धांश्च दद्याच्चैवासनं स्वयम् ।
 कृताञ्जलिरुपासीत गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्वियात् ॥ ७०
 न चासीतासने भिन्ने भिन्नकांस्यं च वर्जयेत् ।
 नैकवस्त्रेण भोक्तव्यं न नग्नः स्नातुमर्हति ॥ ७१
 स्वप्तव्यं नैव नयेन न चोच्छिष्टोपि संविशेत् ।
 उच्छिष्टो न स्पृशेच्छीर्षं सर्वे प्राणास्तदाश्रयाः ॥ ७२
 केशग्रहं प्रहारांश्च शिरस्येतान्निवर्जयेत् ।
 न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनः शिरः ।
 न चाभीक्ष्णं शिरःस्नायात्तथा स्यायुर्न रिष्यते ७३
 शिरःस्नातस्तु तैलैश्च नाङ्गं किञ्चिदपि स्पृशेत् ।
 तिलपिष्टं न चाश्रीयाद्गतसर्वरसं तथा ॥ ७४
 नाध्यापयेत्तथोच्छिष्टो नाधीयीत कदाचन ।
 वाते च पूतिगन्धे च मनसाऽपि न चिन्तयेत् ७५
 अत्र गाथा यमोद्गीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।

प्राणान्नासादीन् ऊर्ध्वच्छिद्राणि ॥ ६३ ॥ अवस्नातं स्नान-
 जलं । अन्यस्य चाप्युपस्थानं दूरतः परिवर्जयेत् इति क. थ. घ. पाठः ॥ ६४ ॥ सावित्राणि मन्त्रविशेषान् । शान्ति-
 होमांश्च कुर्वीत पवित्राणि च कारयेत् इति क. थ. घ. पाठः ॥ ६५ ॥ नरिष्यते हिंस्यते ॥ ७३ ॥ शिरोभ्यक्तेन तैले-

आयुरस्य निकृन्तामि प्रज्ञामस्याददे तथा ॥ ७६
 उच्छिष्टो यः प्राद्रवति स्वाध्यायं चाधिगच्छति ।
 यश्चानध्यायकालेऽपि मोहादभ्यस्यति द्विजः ७७
 तस्य वेदः प्रणश्येत आयुश्च परिहीयते ।
 तस्माद्युक्तो ह्यनध्याये नाधीयीत कदाचन ॥ ७८
 प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रतिगां च प्रतिद्विजान् ।
 ये मेहन्ति च पन्थानं ते भवन्ति गतायुषः ॥ ७९
 उभे मूत्रपुरीषे तु दिवा कुर्यादुदञ्जुखः ।
 दक्षिणाभिमुखो रात्रौ तथा ह्यायुर्न रिष्यते ॥ ८०
 त्रीन्कृशान्नावजानीयादीर्धमायुर्जिजीविषुः ।
 ब्राह्मणं क्षत्रियं सर्पं सर्वे ह्याशीविषास्त्रयः ॥ ८१
 दहत्याशीविषः क्रुद्धो यावत्पश्यति चक्षुषा ।
 क्षत्रियोपि दहेत्क्रुद्धो यावत्स्पृशति तेजसा ॥ ८२
 ब्राह्मणस्तु कुलं हन्याद्द्वानेनावेक्षितेन च ।
 तस्मादेतन्नयं यत्नादुपसेवेत पण्डितः ॥ ८३
 गुरुणा वैरनिर्वन्धो न कर्तव्यः कदाचन ।
 अनुमान्यः प्रसाद्यश्च गुरुः क्रुद्धो युधिष्ठिर ॥ ८४
 सम्यञ्चिध्याप्रवृत्तेऽपि वर्तितव्यं गुराविह ।
 गुरुनिन्दा दहत्यायुर्मनुष्याणां न संशयः ॥ ८५
 दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनम् ।
 उच्छिष्टोत्सर्जनं चैव दूरे कार्यं हितैषिणा ॥ ८६
 रक्तमाल्यं न धार्यं स्याच्छुक्लं धार्यं तु पण्डितैः ।
 वर्जयित्वा तु कमलं तथा कुवल्यं प्रभो ॥ ८७
 रक्तं शिरसि धार्यं तु तथा वानेयमित्यपि ।
 काञ्चनीयाऽपि माला या न सा दुष्यति कर्हिचित् ॥
 स्नातस्य वर्णकं नित्यमार्द्रं दद्याद्विशांपते ॥ ८९
 विपर्ययं न कुर्वीत वाससो बुद्धिमान्नरः ।
 तथा नान्यधृतं धार्यं न चातिविकृतं तथा ॥ ९०
 अन्यदेव भवेद्वासः शयनीये नरोत्तम ।
 अन्यद्रथ्यासु देवानामर्चयामन्यदेव हि ॥ ९१

नेति क. थ. घ. पाठः ॥ ७४ ॥ न चिन्तयेत् वेदम् ॥ ७५ ॥
 प्रजास्तस्याददे तथा इति झ. पाठः ॥ ७६ ॥ मिथ्याप्रवृत्तेरि
 सम्यग्वर्तितव्यम् ॥ ८५ ॥ विपर्ययमौत्तराधर्मम् । अपदशं
 दशाहीनम् । न चापदशमेव चेति झ. पाठः ॥ ९० ॥

प्रियङ्गुचन्दनाभ्यां च विल्वेन स्थगरेण च ।
 पृथगेवानुलिम्पेत केसरेण च बुद्धिमान् ॥ ९२
 उपवासं च कुर्वीत स्नातः शुचिरलंकृतः ।
 'नोपवासं वृथा कुर्याद्वनं नापहरेदिह ॥' ९३
 पर्वकालेषु सर्वेषु ब्रह्मचारी सदा भवेत् ।
 समानमेकपात्रे तु भुञ्जेन्नानं जनेश्वर ॥ ९४
 नावलीढमवज्ञातमाघ्रातं भक्षयेदपि ।
 तथा नोद्धृतसाराणि प्रेक्षतामप्रदाय च ॥ ९५
 नासंनिविष्टो मेधावी नाशुचिर्न च सत्सु च ।
 प्रतिपिद्धान्न धर्मेषु भक्ष्यान्भुञ्जीत पृष्ठतः ॥ ९६
 पिप्पलं च वटं चैव शणशाकं तथैव च ।
 उदुम्बरं न खादेच्च भवार्थी पुरुषो नृप ॥ ९७
 आजं गव्यं च यन्मांसं मायूरं चैव वर्जयेत् ।
 वर्जयेच्छुष्कमांसं च तथा पर्युषितं च यत् ॥९८
 न पाणौ लवणं विद्वान्प्राश्नीयान्न च रात्रिषु ।
 दधिसकून्न दोषायां पिबेन्मधु च नित्यशः ॥९९
 सायं प्रातश्च भुञ्जीत नान्तराले समाहितः ।
 बालेन तु न भुञ्जीत परश्राद्धं तथैव च ॥ १००
 वाग्यतो नैकवस्त्रश्च नासंविष्टः कदाचन ।
 भूमौ सदैव नाश्नीयान्नाशौचं न च शब्दवत् १०१
 तोयपूर्वं प्रदायान्नमतिथिभ्यो विशांपते ।
 पश्चाद्भुञ्जीत मेधावी न चाप्यन्यमना नरः ॥१०२
 समानमेकपङ्क्त्यां तु भोज्यमन्नं नरेश्वर ।
 विषं हालाहलं भुङ्क्ते योऽप्रदाय सुहृज्जने ॥ १०३
 पानीयं पायसं सकून्दधि सर्पिर्मधून्यपि ।
 निरस्य शेषमन्येषां न प्रदेयं तु कस्यचित् ॥ १०४
 भुञ्जानो मनुजव्याघ्र नैव शङ्कां समाचरेत् ।
 दधि चाप्यनु पानं वै न कर्तव्यं भवार्थिना ॥१०५
 आचम्य चैव हस्तेन परिस्राव्य तथोदकम् ।
 अङ्गुष्ठं चरणस्याथ दक्षिणस्यावसेचयेत् ॥ १०६

पाणिं मूर्ध्नि समाधाय स्पृष्ट्वा चाग्निं समाहितः ।
 ज्ञातिश्रेष्ठ्यमवाप्नोति प्रयोगकुशलो नरः ॥ १०७
 अद्भिः प्राणान्समालभ्य नाभिं पाणितले तथा ।
 स्पृशंश्चैव प्रतिष्ठेत न चाप्यार्द्रेण पाणिना ॥१०८
 अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थमुदाहृतम् ।
 कनिष्ठिकायाः पश्चात्तु देवतीर्थमिहोच्यते ॥ १०९
 अङ्गुष्ठस्य च यन्मध्यं प्रदेशिन्याश्च भारत ।
 तेन पित्र्याणि कुर्वीत स्पृष्ट्वाऽऽपो न्यायतः सदा ॥
 परापवादं न ब्रूयान्नाप्रियं च कदाचन ।
 न मन्युः कश्चिदुत्पाद्यः पुरुषेण भवार्थिना ॥ १११
 पतितैस्तु कथां नेच्छेद्दर्शनं च विवर्जयेत् ।
 संसर्गं च न गच्छेत तथाऽऽयुर्विन्दते महत् ॥ ११२
 न दिवा मैथुनं गच्छेन्न कन्यां न च वन्धकीम् ।
 न चास्नातां स्त्रियं गच्छेत्तथाऽऽयुर्विन्दते महत् ११३
 स्वेस्वे तीर्थे समाचम्य कार्ये समुपकल्पिते ।
 त्रिः पीत्वाऽऽपो द्विः प्रमृज्य कृतशौचो भवेन्नरः ॥
 इन्द्रियाणि सकृत्स्पृश्य त्रिरभ्युक्ष्य च मानवः ।
 कुर्वीत पित्र्यं दैवं च वेददृष्टेन कर्मणा ॥ ११५
 ब्राह्मणार्थं च यच्छौचं तच्च मे शृणु कौरव ।
 पृच्छं चाहितं चोक्त्वा बहुभोजनवत्तदा ॥ ११६
 सर्वशौचेषु ब्राह्मेण तीर्थेन समुपस्पृशेत् ।
 निष्ठीव्य तु तथा क्षुत्वा स्पृश्यापो हि शुचिर्भवेत् ॥
 निष्ठीवने मैथुने च क्षुते अक्ष्याविमोचने ।
 उदक्या दर्शने तद्वन्नग्रस्याचमनं स्मृतम् ।
 स्पृशेत्कर्णं सप्रणवं सूर्यमीक्षेत्सदा तदा ॥ ११८
 दृष्टो ज्ञातिस्तथा मित्रमनाथा च स्वसा गुरुः ।
 कुलीनः पण्डित इति रक्ष्या निःस्वाः स्वशक्तितः ।
 गृहे वासयितव्यास्ते धन्यमायुष्यमेव च ॥ ११९
 गृहे पारावता धार्याः शुकाश्च सहशारिकाः ।
 'देवताप्रतिमाऽऽदर्शश्चन्दनाः पुष्पवह्निकाः १२०

उपवासं ब्रह्मचर्यम् ॥ ९३ ॥ धर्मेषु श्राद्धादिषु ॥९६॥ बालेन
 केशेन उपलक्षितम् । परश्राद्धं शत्रुश्राद्धम् ॥ १०० ॥ निरस्य
 पानीयादीन्विहाय । अन्येषां भक्षणां शेषमन्यस्यै न देयम्
 ॥ १०४ ॥ अधिकं तोयपानं तु न कर्तव्यं इति ड. पाठः ।

शङ्कां जीर्यति न वेति । दर्शति तत्रं त्वनुपानं कर्तव्यमेव ।
 यथेष्टं भुङ्क्व माभैषीस्तत्रं सलवणं पिबेति तस्य दृष्टार्थवोक्तेः
 ॥ १०५ ॥ प्राणान्नासादीन् ॥ १०८ ॥ नच वर्धकीम् इति
 ड. थ. ध. पाठः । नच नर्तकीम् इति क. पाठः ॥ ११३ ॥

शुद्धं जलं सुवर्णं च रजतं गृहमङ्गलम् ।
 गृहेष्वेते न पापाय यथा वै तैलपायिकाः ॥१२१
 उद्दीपकाश्च गृध्राश्च कपोता भ्रमरास्तथा ।
 निविशेयुर्यदा तत्र शान्तिमेव तदाऽऽचरेत् १२२
 अमङ्गल्यः सतां शापस्तथाऽऽक्रोशो महात्मनाम् ।
 महात्मनोतिगुह्यानि न वक्तव्यानि कर्हिचित् १२३
 अगम्याश्च न गच्छेत राज्ञः पत्नीं सखीस्तथा ।
 वैद्यानां बालवृद्धानां भृत्यानां च युधिष्ठिर १२४
 बन्धूनां ब्राह्मणानां च तथा शारणिकस्य च ।
 संबन्धनां च राजेन्द्र तथाऽऽयुर्विन्दते महत् ॥
 ब्राह्मणस्थपतिभ्यां च निर्मितं यन्निवेशनम् ।
 तदा वसेत्सदा प्राज्ञो भवार्थी मनुजेश्वर ॥ १२६
 सन्ध्यायां न स्वपेद्राजन्विद्यां न च समाचरेत् ।
 न भुञ्जीत च मेधावी तथाऽऽयुर्विन्दते महत् १२७
 नक्तं न कुर्यात्पित्र्याणि नक्तं चैव प्रसाधनम् ।
 पानीयस्य क्रिया नक्तं न कार्या भूतिमिच्छता ॥
 वर्जनीयाश्चैव नित्यं सक्तवो निशि भारत ।
 शेषाणि चाघदातानि पानीयं चापि भोजने १२९
 सौहित्यं न च कर्तव्यं रात्रौ न च समाचरेत् ।
 'न भुक्त्वा मैथुनं गच्छेन्न धावेन्नातिहासकम् ।'
 द्विजच्छेदं न कुर्वीत भुक्त्वा न च समाचरेत् १३०
 महाकुले प्रसूतां च प्रशस्तां लक्षणैस्तथा ।
 वयसाऽवरां सुनक्षत्रां कन्यामावोढुमर्हति ॥१३१
 अपत्यमुत्पाद्य ततः प्रतिष्ठाप्य कुलं तथा ।
 पुत्राः प्रदेया जातेषु कुलधर्मेषु भारत ॥ १३२
 कन्या चोत्पाद्य दातव्या कुलपुत्राय धीमते ।
 पुत्रा निवेश्याश्च कुलाद्भृत्या लभ्याश्च भारत १३३
 शिरःस्नातोथ कुर्वीत दैवं पित्र्यमथापि च १३४
 'तैलं जन्मदिनेऽष्टम्यां चतुर्दश्यां च पर्वसु ।'

एते तैलपायिकादिवन्न पापाय । अभ्युदयायेत्यर्थः । पारावता-
 दयः सर्वे पक्षिविशेषा एव ॥ १२१ ॥ शारणिकस्य रक्षण-
 र्थिनः । तथा नागरिकस्य चेति ध. पाठः ॥ १२५ ॥ प्रसाधनं
 केशानां संस्कारादिकम् । पानीयस्य क्रिया स्नानं न नक्तं स्नाया-
 दिति श्चे रात्रौ शिरःस्नाननिषेधः ॥ १२८ ॥ पुत्राः प्रदेया
 ज्ञानेष्विति झ. पाठः । ज्ञानेषु बहुज्ञाननिमित्तं पुत्रा देया
 विद्वत्सु समर्पणीयाः ॥ १३२ ॥ कुलात्सकुलसंबन्धेन ।

नक्षत्रे न च कुर्वीत यस्मिञ्जातो भवेन्नरः ।
 न प्रोष्ठपदयोः कार्यं तथाऽऽग्नेये च भारत १३५
 दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरिं च विवर्जयेत् ।
 ज्योतिषे यानि चोक्तानि तानि सर्वाणि वर्जयेत् ॥
 प्राञ्जुखः स्मश्रुकर्माणि कारयेत्सुसमाहितः ।
 उदञ्जुखो वा राजेन्द्र तथाऽऽयुर्विन्दते महत् १३७
 'सामुद्रेणाम्भसा स्नानं क्षौरं श्राद्धेषु भोजनम् ।
 अन्तर्वत्नीपतिः कुर्वन्न पुत्रफलमश्नुते ॥ १३८
 सतां गुरुणां वृद्धानां कुलस्त्रीणां विशेषतः ।'
 परिवादं न च ब्रूयात्परेषामात्मनस्तथा ।
 परिवादो ह्यधर्माय प्रोच्यते भरतर्षभ ॥ १३९
 वर्जयेद्व्यङ्गिनीं नारीं तथा कन्यां नरोत्तम ।
 समार्षां व्यङ्गिकांश्चैव मातुः सकुलजां तथा १४०
 वृद्धानां प्रव्रजितां चैव तथैव च पतिव्रताम् ।
 तथा निकृष्टवर्णां च वर्णोत्कृष्टां च वर्जयेत् १४१
 अयोनिं च वियोनिं च न गच्छेत् विचक्षणः ।
 पिङ्गलां कुष्ठिनीं नारीं न त्वमुद्रोढुमर्हसि ॥ १४२
 अपस्सारिकुले जातां निहीनां चापि वर्जयेत् ।
 श्वित्रिणां च कुले जातां क्षयिणां मनुजेश्वर १४३
 'सुरोमशामतिस्थूलां कन्यां मातृपितृस्थिताम् ।
 अलज्जां भ्रातृजां तुष्टां वर्जयेद्रक्तकेशिनीम् ॥' १४४
 लक्षणैरन्विता या च प्रशस्ता या च लक्षणैः ।
 मनोज्ञां दर्शनीयां च तां भवान्वोढुमर्हति ॥१४५
 महाकुले निवेश्यं सट्टशे वा युधिष्ठिर ।
 अवरा पतिता चैव न ग्राह्या भूतिमिच्छता १४६
 अग्नीनुत्पाद्य यत्नेन क्रियाः सुविहिताश्च याः ।
 वेदे च ब्राह्मणैः प्रोक्तास्ताश्च सर्वाः समाचरेत् ॥
 न चेर्ष्या स्त्रीषु कर्तव्या रक्षया दाराश्च सर्वशः ।
 अनायुष्या भवेदीर्ष्या तस्मादीर्ष्यां विवर्जयेत् १४८

निवेद्या विवाह्याः । लभ्या लम्भनीयाः ॥ १३३ ॥ तैलाभ्य-
 जनमष्टम्यामिति ड. ध. पाठः । आग्नेये कृत्तिकायाम् ॥१३५॥
 खनक्षत्राद्दिननक्षत्रं यावद्गणयित्वा नवभिर्भागे हृते पञ्चमी
 तारा प्रत्यरिः ॥ १३६ ॥ व्यङ्गिनीं न्यूनाङ्गीम् । व्यङ्गिकां विरु-
 द्धाङ्गेनाधिकेन युक्ताम् । समार्षां समानप्रवराम् ॥ १४० ॥
 अयोनिं अज्ञातकुलाम् । वियोनिं हीनकुलाम् ॥ १४२ ॥

अनायुष्यं दिवा स्वप्नं तथाऽभ्युदितशायिता ।
 प्रातर्निशायां च तथा ये चोच्छिष्टा भवन्ति च ॥
 पारदार्यमनायुष्यं नापितोच्छिष्टता तथा ।
 यत्नतो वै न कर्तव्यमत्याशक्षैव भारत ॥ १५०
 सन्ध्यां न भुङ्क्ष्यान्न स्नायेन्न पुरीषं समुत्सृजेत् ।
 मयतश्च भवेत्तस्यां न च किञ्चित्समाचरेत् ॥१५१
 ब्राह्मणान्पूजयेच्चापि तथा स्नात्वा नराधिप ।
 देवांश्च प्रणमेत्स्नातो गुरुंश्चाप्यभिवादयेत् ॥१५२
 अनिमन्त्रितो न गच्छेत् यज्ञं गच्छेत् दर्शकः ।
 अनर्चिते ह्यनायुष्यं गमनं तत्र भारत ॥ १५३
 न चैकेन परिव्रज्यं न गन्तव्यं तथा निशि ।
 'नानापदि परस्यान्नमनिमन्त्रितमाहरेत् ॥ १५४
 एकोद्दिष्टं न भुञ्जीत प्रथमं तु विशेषतः ।
 सपिण्डीकरणं वर्ज्यं सविधानं च मासिकम् ॥१५५
 अनागतायां सन्ध्यायां पश्चिमायां गृहे वसेत् ॥
 मातुः पितुर्गुरुणां च कार्यमेवानुशासनम् ।
 हितं चाप्यहितं चापि न विचार्य नरर्षभ ॥१५७
 'क्षत्रियस्तु विशेषेण धनुर्वेदं समभ्यसेत् ।'
 धनुर्वेदे च वेदे च यत्नः कार्यो नराधिप ॥१५८
 हस्तिपृष्ठेऽथपृष्ठे च रथचर्यासु चैव ह ।
 यत्नवान्भव राजेन्द्र यत्नवान्सुखमेधते ॥ १५९
 अप्रवृष्यश्च शत्रूणां भृत्यानां स्वजनस्य च ।
 प्रजापालनयुक्तश्च नारतिं लभते क्वचित् ॥ १६०
 युक्तिशास्त्रं च ते ज्ञेयं शब्दशास्त्रं च भारत ।
 गान्धर्वशास्त्रं च कलाः परिज्ञेया नराधिप १६१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति ज्येष्ठकनिष्ठयोः परस्परस्मिन्वर्तनप्रकारादिकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं ज्येष्ठः कनिष्ठेषु वर्तेत भरतर्षभ ।

कनिष्ठाश्च यथा ज्येष्ठे वर्तेरंस्तद्वीहि मे ॥ १

नापितोच्छिष्टता इमंश्रुकर्मोत्तरमन्नातता ॥ १५० ॥ दर्शको
 दृष्टा ॥ १५३ ॥ परिव्रज्यं देशान्तरे गन्तव्यम् ॥ १५४ ॥
 मातुः पितुश्च पुत्राणां कार्यमिति थ. पाठः ॥ १५७ ॥

पुराणमितिहासाश्च तथाऽऽख्यानानि यानि च ।
 महात्मनां च चरितं श्रोतव्यं नित्यमेव ते ॥१६२
 'मान्यानां माननं कुर्यान्नित्यानां निन्दनं तथा ।
 गोब्राह्मणार्थे युध्येत प्राणानपि परित्यजेत् ॥१६३
 न स्त्रीषु सजेद्द्रष्टव्यं शक्त्या दानरुचिर्भवेत् ।
 न ब्राह्मणान्परिभवेत्कार्षण्यं ब्राह्मणैर्घृतम् ।
 पतितान्नाभिभाषेत नाह्वयेत रजस्वलाम् ॥१६४
 पत्नीं रजस्वलां चैव नाभिगच्छेन्न चाह्वयेत् ।
 स्नातां चतुर्थे दिवसे रात्रौ गच्छेद्विचक्षणः १६५
 पञ्चमे दिवसे नारी षष्ठेऽहनि पुमान्भवेत् ।
 'आषोडशादृत्तुर्मुख्यः पुत्रजन्मनि शब्दितः' १६६
 एतेन विधिना पत्नीमुपगच्छेत् पण्डितः ।
 ज्ञातिसंबन्धिमित्राणि पूजनीयानि सर्वशः १६७
 यष्टव्यं च यथाशक्ति यज्ञैर्विधिदक्षिणैः ।
 अत ऊर्ध्वमरण्यं च सेवितव्यं नराधिप ॥ १६८
 एष ते लक्षणोद्देश आयुष्याणां प्रकीर्तितः ।
 शेषस्त्रैविद्यवृद्धेभ्यः प्रत्याहार्यो युधिष्ठिर ॥ १६९
 आचारो भूतिजनन आचारः कीर्तिवर्धनः ।
 आचाराद्बर्धते ह्यायुराचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ १७०
 आगमानां हि सर्वेषामाचारः श्रेष्ठ उच्यते ।
 आचारप्रभवो धर्मो धर्मादायुर्विबर्धते ॥ १७१
 एतद्यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं स्वस्त्ययनं महत् ।
 अनुकम्प्य सर्ववर्णान्ब्राह्मणा समुदाहृतम् ॥ १७२
 य इदं शृणुयान्नित्यं यथापि परिकीर्तयेत् ।
 स शुभान्प्राप्नुयाल्लोकान्सदाचारपरो नृप ॥ १७३

भीष्म उवाच ।

ज्येष्ठवत्तात वर्तस्व ज्येष्ठोसि हि तथा भवान् ।

गुरोर्गरीयसी वृत्तिर्या च शिष्यस्य भारत ॥ २

आयुष्याणामायुष्कराणां कर्मणाम् । उद्देशः संक्षेपः ॥ १६९ ॥
 एकषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥
 या च शिष्यस्य गुरौ वृत्तिस्तां वर्तस्व ॥ २ ॥

न गुरावकृतप्रज्ञे शक्यं शिष्येण वर्तितुम् ।
 गुरौ हि सदृशी वृत्तिर्यथा शिष्यस्य भारत ॥ ३
 अन्धः स्यादन्धवेलायां जडः स्यादपि वा बुधः ।
 परिहारेण तद्भ्रूयाद्यस्तेषां स्याच्चतिक्रमः ॥ ४
 प्रत्यक्षं भिन्नहृदया भेदेयेयुर्यथाऽहिताः ।
 'श्रियाऽभितप्तास्तद्भेदान्भिन्नाः स्युः समाहिताः'
 श्रियाऽभितप्ताः कौन्तेय भेदकामास्तथाऽरयः ॥ ५
 ज्येष्ठः कुलं वर्धयति विनाशयति वा पुनः ।
 हन्ति सर्वमपि ज्येष्ठः प्रायो दुर्विनयादिह ॥ ६
 अथ यो विनिकुर्वीत ज्येष्ठो भ्राता यवीयसः ।
 अज्येष्ठः स्यादभागश्च नियम्यो राजभिश्च सः ॥ ७
 निकृती हि नरो लोकान्पापान्गच्छत्यसंशयम् ।
 विफलं तस्य पुत्रत्वं मोघं जनयितुः स्मृतम् ॥ ८
 पित्रोरनर्थाय कुले जायते पापपूरुषः ।
 अकीर्तिं जनयत्येव कीर्तिमन्तर्दधाति च ॥ ९
 सर्वे चापि विकर्मस्था भागं नार्हन्ति सोदराः ।
 ज्येष्ठोऽपि दुर्विनीतस्तु कनिष्ठस्तु विशेषतः ।
 नाप्रदाय कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठः कुर्वीत वेतनम् ॥ १०
 अनुजस्य पितुर्दायो जङ्घाश्रमफलोऽध्वगः ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति पक्षमासोपवासफलप्रतिपादकाङ्गिरोवचनानुवादः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 सर्वेषामेव वर्णानां म्लेच्छानां च पितामह ।
 उपवासे मतिरियं कारणं च न विब्रहे ॥ १
 ब्रह्मक्षत्रेण नियमाः कर्तव्या इति नः श्रुतम् ।
 उपवासे कथं तेषां कृतमस्ति पितामह ॥ २
 नियमांश्चोपवासांश्च सर्वेषां ब्रूहि पार्थिव ।
 आप्नोति कां गतिं तात उपवासपरायणः ॥ ३
 उपवासः परं पुण्यं पवित्रमपि चोत्तमम् ।

तेषां गुरुणाम् ॥ ४ ॥ यवीयसः कनिष्ठान् ॥ ७ ॥ विदुलस्येव
 तत्पुष्पं मोघमिति ज्ञ. पाठः ॥ ८ ॥ ज्येष्ठः कुर्वीत यौतकमिति
 ज्ञ. पाठः ॥ १० ॥ जङ्घाश्रम एव फलं धने यस्य । अध्वगः
 प्रवासी । अनुपन्नन्पितुर्दायं इति ज्ञ. पाठः ॥ ११ ॥ उत्थानं

स्वयमीहेतु लब्धं तु नाकामो दातुमर्हति ॥ ११
 भ्रातृणामविभक्तानामुत्थानमपि चेत्सह ।
 न पुत्रभागं विषमं पिता दद्यात्कदाचन ॥ १२
 न ज्येष्ठो वाऽवमन्येत दुष्कृतः सुकृतोऽपि वा ।
 गुरुणामपराधो हि शक्यः क्षन्तव्य एव च ॥ १३
 यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः पश्येत्तदाचरेत् ।
 धर्मार्थः श्रेय इत्याहुस्त्रयो ज्ञाता विधायकाः ॥ १४
 दशाचार्यानुपाध्याय उपाध्यायान्पिता दश ।
 दश चैव पितृन्माता सर्वा वा पृथिवीमपि ।
 गौरवेणाभिभवति नास्ति मातृसमो गुरुः ॥ १५
 माता गरीयसी यच्च तेनैतां मन्यते गुरुम् ।
 ज्येष्ठो भ्राता पितृसमो मृते पितरि भारत ॥ १६
 स ह्येषां वृत्तिदाता स्यात्स चैतान्प्रतिपालयेत् ।
 कनिष्ठास्तं नमस्येरन्सर्वे छन्दानुवर्तिनः ॥ १७
 तमेव चोपजीवेरन्यथैव पितरं तथा ।
 शरीरमेतौ सृजतः पिता माता च भारत ॥ १८
 आचार्यशिष्टा या जातिः सा सत्या साऽजरामरा ।
 ज्येष्ठा मातृसमा चापि भगिनी भरतर्षभ ।
 भ्रातुर्भार्या च तद्भ्रूयाद्यस्या बाल्ये स्तनं पिबेत् ॥

उपोष्येह नरश्रेष्ठ किं फलं प्रतिपद्यते ॥ ४
 अधर्मान्मुच्यते केन धर्ममाप्नोति वा कथम् ।
 स्वर्गं पुण्यं च लभते कथं भरतसत्तम ॥ ५
 उपोष्य चापि किं तेन प्रयोज्यं स्यान्नराधिप ।
 धर्मेण च सुखानर्थाल्लभेद्येन ब्रवीहि मे ॥ ६
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं ब्रुवाणं कौन्तेयं धर्मज्ञं धर्मतत्त्ववित् ।
 धर्मपुत्रमिदं वाक्यं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ॥ ७

भोजनादौ विभागे वा ॥ १२ ॥ यदि स्त्री यदि वा कनिष्ठो
 दुष्कृतस्तथापि तस्य श्रेय आचरेत् ॥ १४ ॥ द्विषष्ट्यधिकश-
 ततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

इदं खलु महाराज श्रुतमासीत्पुरातनम् ।
 उपवासविधौ श्रेष्ठा गुणा ये भरतर्षभ ॥ ८
 प्राजापत्यमाङ्गिरसं पृष्टवानस्मि भारत ।
 यथा मां त्वं तथैवाहं पृष्टवांस्तं तपोधनम् ॥ ९
 प्रश्नमेतं मया पृष्टो भगवानग्निर्षभवः ।
 उपवासविधिं पुण्यमाचष्ट भरतर्षभ ॥ १०
 अङ्गिरा उवाच ।
 ब्रह्मक्षत्रे त्रिरात्रं तु विहितं कुरुनन्दन ।
 द्विस्त्रिरात्रमथैकाहं निर्दिष्टं पुरुषर्षभ ॥ ११
 वैश्याः शूद्राश्च यन्मोहादुपवासं प्रकुर्वते ।
 त्रिरात्रं वा द्विरात्रं वा तयोर्व्युष्टिर्न विद्यते ॥ १२
 चतुर्थभक्तक्षपणं वैश्ये शूद्रे विधीयते ।
 त्रिरात्रं न तु धर्मज्ञैर्विहितं ब्रह्मवादिभिः ॥ १३
 पञ्चम्यां वाऽपि षष्ठ्यां च पौर्णमास्यां च भारत ।
 उपोष्य एकभक्तेन नियतात्मा जितेन्द्रियः ॥ १४
 क्षमावानूपसंपन्नः सुरभिश्चैव जायते ।
 नानपत्यो भवेत्प्राज्ञो दरिद्रो वा कदाचन ॥ १५
 यजिष्णुः पञ्चमीं षष्ठीं कुले भोजयते द्विजान् ।
 अष्टमीमथ कौरव्य कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् ।
 उपोष्य व्याधिरहितो वीर्यवानभिजायते ॥ १६
 मार्गशीर्षं तु वै मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।
 भोजयेच्च द्विजाञ्शक्त्या स मुच्येद्याधिकिल्विषैः ॥ १७
 सर्वकल्याणसंपूर्णः सर्वौषधिसमन्वितः ।
 कृषिभागी बहुधनो बहुधान्यश्च जायते ॥ १८
 पौषमासं तु कौन्तेय भक्तेनैकेन यः क्षिपेत् ।
 सुभगो दर्शनीयश्च यशोभागी च जायते ॥ १९
 पितृभक्तो माघमासं यः क्षिपेदेकभोजनः ।
 श्रीमत्कुले ज्ञातिमध्ये सुभगत्वं प्रपद्यते ॥ २०
 भगदैवतमासं तु एकभक्तेन यः क्षिपेत् ।
 'सुभगो दर्शनीयश्च यशोभागी च जायते ।'
 स्त्रीषु वल्लभतां याति वश्याश्वास्य भवन्ति ताः ॥ २१
 चैत्रं तु नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।

व्युष्टिः फलम् ॥ १२ ॥ दिनस्य द्वे भक्ते तत्र चतुर्थस्य
 भक्तस्य क्षपणम् । द्विरात्रमभोजनमित्यर्थः ॥ १३ ॥ यजिष्णुः
 देवतापूजनशीलः । कुले स एव महानन्नदाता भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

सुवर्णमणिमुक्ताढ्ये कुले महति जायते ॥ २२
 निस्तरेदेकभक्तेन वैशाखं यो जितेन्द्रियः ।
 नरो वा यदि वा नारी ज्ञातीनां श्रेष्ठतां व्रजेत् ॥ २३
 ज्येष्ठामूलं तु यो मासमेकभक्तेन संक्षिपेत् ।
 ऐश्वर्यमतुलं श्रेष्ठं पुमान्स्त्री वा प्रपद्यते ॥ २४
 आपाढमेकभक्तेन स्थित्वा मासमतन्द्रितः ।
 बहुधान्यो बहुधनो बहुपुत्रश्च जायते ॥ २५
 श्रावणं नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।
 रूपद्रविणसंपन्नः सुखी भवति नित्यशः ।
 बहुभार्यो बहुधनो बहुपुत्रश्च जायते ॥ २६
 श्रौष्ठपादं तु यो मासमेकाहारो भवेन्नरः ।
 गवाढ्यं स्फीतमचलमैश्वर्यं प्रतिपद्यते ॥ २७
 तथैवाश्वयुजं मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।
 प्रज्ञावान्वाहनाढ्यश्च बहुपुत्रश्च जायते ॥ २८
 कार्तिकं तु नरो मासं यः कुर्यादेकभोजनम् ।
 शूरश्च बहुभार्यश्च कीर्तिमांश्चैव जायते ॥ २९
 इति मासा नरव्याघ्र क्षिपतां परिकीर्तिताः ।
 तिथीनां नियमा ये तु शृणु तानपि पार्थिव ॥ ३०
 पक्षेपक्षे गते यस्तु भक्तमश्नाति भारत ।
 गवाढ्यो बहुपुत्रश्च दीर्घायुश्च स जायते ॥ ३१
 मासिमासि त्रिरात्राणि कृत्वा वर्षाणि द्वादश ।
 गणाधिपत्यं प्राप्नोति निःसपत्नमनाविलम् ॥ ३२
 एते तु नियमाः सर्वे कर्तव्याः शरदो दश ।
 द्वे चान्ये भरतश्रेष्ठ प्रवृत्तिरनुकीर्तिता ॥ ३३
 यस्तु प्रातस्तथा सायं भुञ्जानो नान्तरा पिबेत् ।
 अहिंसानिरतो नित्यं जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ३४
 षड्भिः स वर्षैर्नृपते सिध्यते नात्र संशयः ।
 अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ३५
 अधिवासे सोप्सरसां नृत्यगीतविनादिते ।
 रमते स्त्रीसहस्राढ्ये सुकृती विरजा नरः ॥ ३६
 तप्तकाञ्चनवर्णामं विमानमधिरोहति ।
 पूर्णं वर्षसहस्रं च ब्रह्मलोके महीयते ।

ज्येष्ठामूलं ज्येष्ठमासम् ॥ २४ ॥ सृजावान् वाहनाढ्यश्च इति
 श. पाठः ॥ २८ ॥ सर्वेषु मासेष्वेकैकस्मिन्पक्षे गते द्वितीयपक्षे
 भक्तमेकभक्तमश्नाति ॥ ३१ ॥

तत्क्षयादिह चागम्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते ॥ ३७
 यस्तु संवत्सरं पूर्णमेकाहारो भवेन्नरः ।
 अतिरात्रस्य यज्ञस्य स फलं समुपाश्रुते ॥ ३८
 त्रिंशद्दर्षसहस्राणि स्वर्गे च स महीयते ।
 तत्क्षयादिह चागम्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते ॥ ३९
 यस्तु संवत्सरं पूर्णं चतुर्थं भक्तमश्रुते ।
 अहिंसानिरतो नित्यं सत्यवाग्विजितेन्द्रियः ॥ ४०
 वाजपेयस्य यज्ञस्य स फलं समुपाश्रुते ।
 त्रिंशद्दर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ ४१
 षष्ठे काले तु कौन्तेय नरः संवत्सरं क्षिपन् ।
 अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ४२
 चक्रवाकप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति ।
 चत्वारिंशत्सहस्राणि वर्षाणि दिवि मोदते ॥ ४३
 अष्टमेन तु भक्तेन जीवन्संवत्सरं नृप ।
 गवामयनयज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ४४
 हंससारसयुक्तेन विमानेन स गच्छति ।
 पञ्चाशतं सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ॥ ४५
 पक्षेपक्षे गते राजन्योऽश्रीयाद्दर्षमेव तु ।
 षण्मासानशनं तस्य भगवानङ्गिराऽब्रवीत् ।
 षष्टिं वर्षसहस्राणि दिवमावसते च सः ॥ ४६
 वीणानां वल्लकीनां च वेणूनां च विशांपते ।
 सुधोषैर्मधुरैः शब्दैः सुप्तः स प्रतिबोध्यते ॥ ४७
 संवत्सरमिहैकं तु मासिमासि पिबेदपः ।
 फलं विश्वजितस्तात प्राप्नोति स नरो नृप ॥ ४८
 सिंहव्याघ्रप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति ।
 सप्ततिं च सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ॥ ४९
 मासादूर्ध्वं नरव्याघ्र नोपवासो विधीयते ।
 विधिं त्वनशनस्याहुः पार्थ धर्मविदो जनाः ५०
 अनातो व्याधिरहितो गच्छेदनशनं तु यः ।
 पदेपदे यज्ञफलं स प्राप्नोति न संशयः ॥ ५१
 दिवं हंसप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति ।
 शतं वर्षसहस्राणां मोदते स दिवि प्रभो ॥ ५२
 शतं चाप्सरसः कन्या रमयन्त्यपि तं नरम् ।
 आतो वा व्याधितो वाऽपि गच्छेदनशनं तु यः ॥

शतं वर्षसहस्राणां मोदते स दिवि प्रभो ।
 काञ्चीनूपुरशब्देन सुप्तश्चैव प्रबोध्यते ॥ ५४
 सहस्रहंसयुक्तेन विमानेन तु गच्छति ।
 स गत्वा स्त्रीशताकीर्णे रमते भरतर्षभ ॥ ५५
 क्षीणस्याप्यायनं दृष्टं क्षतस्य क्षतरोहणम् ।
 व्याधितस्यौषधग्रामः क्रुद्धस्य च प्रसादनम् ॥ ५६
 दुःखितस्यार्तपूर्वस्य द्रव्याणां प्रतिपादनम् ।
 न चैतद्रोचते तेषां ये धनैः सुखमेधिताः ॥ ५७
 अतः स कामसंयुक्ते विमाने हेमसन्निभे ।
 रमते स्त्रीशताकीर्णे पुरुषोऽलंकृतः शुचिः ॥ ५८
 स्वस्थः सफलसंकल्पः सुखी विगतकल्मषः ।
 अनश्रन्देहमुत्सृज्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ५९
 बालसूर्यप्रतीकाशे विमाने सोमवर्चसि ।
 वैदूर्यमुक्ताखचिते वीणामुरजनादिते ॥ ६०
 पताकादीपिकाकीर्णे दिव्यघण्टानिनादिते ।
 स्त्रीसहस्रानुचरिते स नरः सुखमेधते ॥ ६१
 यावन्ति रोमकूपाणि तस्य गात्रेषु पाण्डव ।
 तावन्त्येव सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ॥ ६२
 नास्ति वेदात्परं शास्त्रं नास्ति मातृसमो गुरुः ।
 न धर्मात्परमो लाभस्तपो नानशनात्परम् ॥ ६३
 ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति पावनं दिवि चेह च ।
 उपवासैस्तथा तुल्यं तपःकर्म न विद्यते ॥ ६४
 उपोष्य विधिवद्देवास्त्रिदिवं प्रतिपेदिरे ।
 ऋषयश्च परां सिद्धिमुपवासैरवाप्नुवन् ॥ ६५
 दिव्यवर्षसहस्राणि विश्वामित्रेण धीमता ।
 क्षान्तमेकेन भक्तेन तेन विप्रत्वमागतम् ॥ ६६
 च्यवनो जमदग्निश्च वसिष्ठो गौतमो भृगुः ।
 सर्व एव दिवं प्राप्ताः क्षमावन्तो महर्षयः ॥ ६७
 इदमङ्गिरसा पूर्वं महर्षिभ्यः प्रदर्शितम् ।
 यः प्रदर्शयते नित्यं न स दुःखमवाप्नुते ॥ ६८
 इमं तु कौन्तेय यथाक्रमं विधिं
 प्रवर्तितं ह्यङ्गिरसा महर्षिणा ।
 पठेच्च यो वै शृणुयाच्च नित्यदा
 न विद्यते तस्य नरस्य किल्बिषम् ॥ ६९

विमुच्यते चापि स सर्वसंकरै-
र्न चास्य दोषैरभिभूयते मनः ।

वियोजिजानां च विजानते स्तं
भ्रुवां च कीर्तिं लभते नरोत्तमः ॥ ७०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

युधिष्ठिरेण भीष्मप्रति दरिद्राणां यज्ञस्य बहुद्रव्यसाध्यत्वेन दुष्करतया तत्फलप्राप्त्यै तत्प्रतिनिधिकथनप्रार्थना ॥ १ ॥
भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति एकैकदिनवृत्त्या मासावध्युपवासस्य यज्ञप्रतिनिधिकथनम् ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

पितामहेन विधिवद्यज्ञाः प्रोक्ता महात्मना ।
गुणाश्चैषां यथातथ्यं प्रेत्य चेह च सर्वशः ॥ १
न ते शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं पितामह ।
ब्रह्मपकरणा यज्ञा नानासंभारविस्तराः ॥ २
पार्थिवै राजपुत्रैर्वा शक्याः प्राप्तुं पितामह ।
नार्थन्यूनैरवगुणैरेकात्मभिरसंहतैः ॥ ३
यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं सदा भवेत् ।
अर्थन्यूनैरवगुणैरेकात्मभिरसंहतैः ।
तुल्यो यज्ञफलैरेतैस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ४
भीष्म उवाच ।
इदमङ्गिरसा प्रोक्तम्युपवासफलात्मकम् ।
विधिं यज्ञफलैस्तुल्यं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ५
यस्तु कल्यं तथा सायं भुञ्जानो नान्तरा पिबेत् ।
अर्हिसानिरतो नित्यं जुह्वानो जातवेदसम् ।
षड्भिरैव स वर्षैस्तु सिध्यते नात्र संशयः ॥ ६
तप्तकाञ्चनवर्णं च विमानं लभते नरः ।
देवस्त्रीणामधीवासे नृत्तगीतनिनादिते ।
ग्राजापत्ये वसेत्पद्मं वर्षाणामग्निसंनिभे ॥ ७
त्रीणि वर्षाणि यः प्राशेत्सततं त्वेकभोजनम् ।
धर्मपत्नीरतो नित्यमग्निष्टोमफलं लभेत् ।
यज्ञं बहुसुवर्णं वा वासवप्रियमाचरेत् ॥ ८
सत्यवान्दानशीलश्च ब्रह्मण्यश्चानसूयकः ।
क्षान्तो दान्तो जितक्रोधः स गच्छति परां गतिम् ९

पाण्डुराभ्रप्रतीकाशे विमाने हंसलक्षणे ।
द्वे समाप्ते ततः पद्मे सोप्सरोभिर्वसेत्सह ॥ १०
द्वितीये दिवसे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ११
अग्निकार्यपरो नित्यं नित्यं कल्यप्रबोधनः ।
अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ १२
हंससारसयुक्तं च विमानं लभते नरः ।
इन्द्रलोके च वसते वरस्त्रीभिः समावृतः ॥ १३
तृतीये दिवसे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ॥ १४
अग्निकार्यपरो नित्यं नित्यं कल्यप्रबोधनः ।
अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ १५
मयूरहंसयुक्तं च विमानं लभते नरः ।
सप्तर्षीणां सदा लोके सोप्सरोभिर्वसेत्सह ।
निवर्तनं च तत्रास्य त्रीणि पद्मानि वै विदुः १६
दिवसे यश्चतुर्थे तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ।
वाजपेयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ १७
इन्द्रकन्याभिरूढं च विमानं लभते नरः ।
सागरस्य च पर्यन्ते वासवं लोकमावसेत् ।
देवराजस्य च क्रीडां नित्यकालमवेक्षते ॥ १८
दिवसे पञ्चमे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ॥ १९
अलुब्धः सत्यवादी च ब्रह्मण्यश्चाविर्हिसकः ।

वियोजिजानां पक्ष्यादीनां स्तं शब्दं विजानते विजानीते
॥ ७० ॥ त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

अवगुणैर्निर्गुणैः । एकात्मभिरेकात्मिभिः । अत एवासंहतै-

रसहायैः ॥ ३ ॥ कल्यं प्रातः ॥ ६ ॥ समाप्ते संपूर्णे द्वे पद्मे
वर्षाणीति शेषः । शतक्रोद्य एकं पद्मम् ॥ १० ॥ निवर्तनं
नियमेन वर्तनम् ॥ १६ ॥

अनसूयुरपापस्थो द्वादशाहफलं लभेत् ॥ २०
जाम्बूनदमयं दिव्यं विमानं हंसलक्षणम् ।
सूर्यमालासमाभासमारोहेत्पाण्डुरं गृहम् ॥ २१
आवर्तनानि चत्वारि तथा पद्मानि द्वादश ।
शराग्निपरिमाणं च तत्रासौ वसते सुखम् ॥ २२
दिवसे यस्तु षष्ठे वै मुनिः प्राशेत भोजनम् ।
सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ २३
सदा त्रिषवणस्त्रायी ब्रह्मचार्यनसूयकः ।
गवामयनयज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ २४
अग्निज्वालासमाभासं हंसवर्हिणसेवितम् ।
शातकुम्भसमायुक्तं साधयेद्यानमुत्तमम् ॥ २५
तथैवाप्सरसामङ्के प्रतिमुप्तः प्रबोध्यते ।
नूपुराणां निनादेन मेखलानां च निःस्वनैः २६
कोटीसहस्रं वर्षाणां त्रीणि कोटिशतानि च ।
पद्मान्यष्टादश तथा पताके द्वे तथैव च ॥ २७
अयुतानि च पञ्चाशदृक्षचर्मशतस्य च ।
लोम्नां प्रमाणेन समं ब्रह्मलोके महीयते ॥ २८
दिवसे सप्तमे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ २९
सरस्वतीं गोपयानो ब्रह्मचर्यं समाचरन् ।
सुमनोवर्णकं चैव मधु मांसं च वर्जयन् ॥ ३०
पुरुषो मरुतां लोकमिन्द्रलोकं च गच्छति ।
तत्रतत्र हि सिद्धार्थो देवकन्याभिरुद्धते ॥ ३१
फलं बहुसुवर्णस्य यज्ञस्य लभते नरः ।
सङ्ख्यामतिगुणां चापि तेषु लोकेषु मोदते ॥ ३२
यस्तु संवत्सरं क्षान्तो भुङ्क्तेऽहन्यष्टमे नरः ।
देवकार्यपरो नित्यं जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ३३
पौण्डरीकस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
पद्मवर्णनिभं चैव विमानमधिरोहति ॥ ३४
मृष्टाः कनकगौर्यश्च नार्यः श्यामास्तथापराः ।
वयोरूपविलासिन्यो लभते नात्र संशयः ॥ ३५
यस्तु संवत्सरं भुङ्क्ते नवमेनवमेऽहनि ।

सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ३६
अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
पुण्डरीकप्रकाशं च विमानं लभते नरः ॥ ३७
दीप्तसूर्याग्नितेजोभिर्दिव्यमालाभिरेव च ।
नीयते रुद्रकन्याभिः सोन्तरिक्षं सनातनम् ॥ ३८
अष्टादशसहस्राणि वर्षाणां कल्पमेव च ।
कोटीशतसहस्रं च तेषु लोकेषु मोदते ॥ ३९
यस्तु संवत्सरं भुङ्क्ते दशाहे वै गतेगते ।
सदा द्वादश मासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ४०
ब्रह्मकन्यानिवासे च सर्वभूतमनोहरे ।
अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ४१
रूपवत्यश्च तं कन्या रमयन्ति सदा नरम् ।
नीलोत्पलनिभैर्वर्णै रक्तोत्पलनिभैस्तथा ॥ ४२
विमानं मण्डलावर्तमावर्तगहनाकुलम् ।
सागरोर्मिप्रतीकाशं स लभेद्यानमुत्तमम् ॥ ४३
विचित्रमणिमालाभिर्नादितं शङ्खनिःस्वनैः ।
स्फाटिकैर्वज्रसारैश्च स्तम्भैः सुकृतवेदिकम् ।
आरोहति महद्यानं हंससारसवाहनम् ॥ ४४
एकादशे तु दिवसे यः प्राप्ते प्राशते हविः ।
सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ४५
परस्त्रियं नाभिलषेद्वाचाथ मनसाऽपि वा ।
अनृतं च न भोषेत मातापित्रोः कृतेऽपि वा ।
अभिगच्छेन्महादेवं विमानस्थं महाबलम् ॥ ४६
अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
स्वायंभुवं च पश्येत विमानं समुपस्थितम् ॥ ४७
कुमार्यः काञ्चनाभासा रूपवत्यो नयन्ति तम् ।
रुद्राणां तमधीवासं दिवि दिव्यं मनोहरम् ॥ ४८
वर्षाण्यपरिमेयानि युगान्तमपि चावसेत् ।
कोटीशतसहस्रं च दशकोटिशतानि च ॥ ४९
रुद्रं नित्यं प्रणमते देवदानवसंमतम् ।
स तस्मै दर्शनं प्राप्तो दिवसेदिवसे भवेत् ॥ ५०
दिवसे द्वादशे यस्तु प्राप्ते वै प्राशते हविः ।

आवर्तनानि वर्षाणि चत्वारि द्वादशचेति षोडश पद्मानि ।
तथा शराग्निरिति पञ्चत्रिंशत् । एवमेकपञ्चाशत्पद्मानि ॥ २२ ॥

पताका महापद्माख्यसंख्याविशेषः ॥ २७ ॥ सुमनोवर्णकं
सकचन्दनादि ॥ ३० ॥

सदा द्वादश मासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥५१
 नियमेन समायुक्तः सर्वमेधफलं लभेत् ।
 आदित्यैर्द्वादशैस्तस्य विमानं संविधीयते ॥ ५२
 मणिमुक्ताप्रवालैश्च महाहैरूपशोभितम् ।
 हंसभासा परिक्षिप्तं नागवीथीसमाकुलम् ॥ ५३
 मयूरैश्चक्रवाकैश्च कूजद्विरूपशोभितम् ।
 अट्टैर्महद्भिः संयुक्तं ब्रह्मलोके प्रतिष्ठितम् ॥ ५४
 नित्यमावसथं राजन्नरनारीसमावृतम् ।
 ऋषिरेवं महाभागस्त्वङ्गिराः प्राह धर्मवित् ॥ ५५
 त्रयोदशे तु दिवसे प्राप्ते यः प्राशते हविः ।
 सदा द्वादश मासान्वै देवसत्रफलं लभेत् ॥ ५६
 रक्तपद्मोदयं नाम विमानं साधयेन्नरः ।
 जातरूपप्रयुक्तं च रत्नसंचयभूषितम् ॥ ५७
 देवकन्याभिराकीर्णं दिव्याभरणभूषितम् ।
 पुण्यगन्धोदयं दिव्यं वादित्त्रैरुपशोभितम् ॥ ५८
 तत्र शङ्खपताके द्वे युगान्तं कल्पमेव च ।
 अयुतायुतं तथा पद्मं समुद्रं च तथा वसेत् ॥ ५९
 गीतगन्धर्वधोषैश्च भेरीपणवनिःस्वनैः ।
 सदा प्रह्लादितस्ताभिर्देवकन्याभिरिड्यते ॥ ६०
 चतुर्दशे तु दिवसे यः पूर्णं प्राशते हविः ।
 सदा द्वादशमासांस्तु महामेधफलं लभेत् ॥ ६१
 अनिर्देश्यवयोरूपा देवकन्याः स्वलंकृताः ।
 मृष्टतप्ताद्भ्रुवधरा विमानैरुपयान्ति तम् ॥ ६२
 कलहंसविनिर्घोषैर्नूपुराणां च निःस्वनैः ।
 काञ्चीनां च समुत्कर्षैस्तत्र तत्र निबोध्यते ॥ ६३
 देवकन्यानिवासे च तस्मिन्वसति मानवः ।
 जाह्नवीवालुकाकीर्णं पूर्णं संवत्सरं नरः ॥ ६४
 यस्तु पक्षे गते भुङ्क्ते एकभक्तं जितेन्द्रियः ।
 सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ६५
 राजसूयसहस्रस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
 यानमारोहते दिव्यं हंसवर्हिणलक्षणम् ॥ ६६
 मणिमण्डलकैश्चित्रं जातरूपसमावृतम् ।
 दिव्याभरणशोभाभिर्वरस्त्रीभिरलंकृतम् ॥ ६७

एकस्तम्भं चतुर्द्वारं सप्तभौमं सुमङ्गलम् ।
 वैजयन्तीसहस्रैश्च शोभितं गीतनिःस्वनैः ।
 दिव्यं दिव्यगुणोपेतं विमानमधिरोहति ॥ ६८
 मणिमुक्ताप्रवालैश्च भूषितं वैद्युतप्रभम् ।
 वसेद्युगसहस्रं च खड्गकुञ्जरवाहनः ॥ ६९
 षोडशे दिवसे यस्तु संप्राप्ते प्राशते हविः ।
 सदा द्वादशमासान्वै सोमयज्ञफलं लभेत् ॥ ७०
 सोमकन्यानिवासेषु सोऽध्यावसति नित्यशः ।
 सौम्यगन्धानुलिप्तश्च कामचारगतिर्भवेत् ॥ ७१
 सुदर्शनाभिर्नारीभिर्मधुराभिस्तथैव च ।
 अर्च्यते वै विमानस्थः कामभोगैश्च सेव्यते ॥ ७२
 फलं पद्मशतप्रख्यं महाकल्पं दशाधिकम् ।
 आवर्तनानि चत्वारि साधयेच्चाप्यसौ नरः ॥ ७३
 दिवसे सप्तदशमे यः प्राप्ते प्राशते हविः ।
 सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ७४
 स्थानं वारुणमैन्द्रं च रौद्रं वाऽप्यधिगच्छति ॥ ७५
 मारुतं शयनं चैव ब्रह्मलोकं स गच्छति ।
 तत्र देवतकन्याभिरासनेनोपचर्यते ॥ ७६
 भूर्भुवःस्वश्च देवर्षिर्विश्वरूपमवेक्षते ।
 तत्र देवाधिदेवस्य कुमार्यो रमयन्ति तम् ।
 द्वात्रिंशद्रूपधारिण्यो मधुराः समलंकृताः ॥ ७७
 चन्द्रादित्याबुभौ यावद्गगने चरतः प्रभो ।
 तावच्चरत्यसौ धीरः सुधातुल्यरसाशनः ॥ ७८
 अष्टादशे यो दिवसे प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
 सदा द्वादशमासान्वै सप्तलोकान्स पश्यति ॥ ७९
 रथैः स नन्दिघोषैश्च पृष्टतः सोऽनुगम्यते ।
 देवकन्याधिरूढैस्तु आजमानैः स्वलंकृतैः ॥ ८०
 व्याघ्रसिंहप्रयुक्तं च मेघस्वननिनादितम् ।
 विमानमुत्तमं दिव्यं सुसुखी ह्यधिरोहति ॥ ८१
 तत्र कल्पसहस्रं स कन्याभिः सह मोदते ।
 सुधारसं च भुङ्जीत अमृतोपममुत्तमम् ॥ ८२
 एकोनविंशदिवसे यो भुङ्क्ते एकभोजनम् ।
 सदा द्वादशमासान्वै सप्त लोकान्स पश्यति ॥ ८३

उत्तमं लभते स्थानमप्सरोगणसेवितम् ।
 गन्धर्वैरुपगीतं च विमानं सूर्यवर्चसम् ॥ ८४
 तत्रामरवरस्त्रीभिर्मोदते विगतज्वरः ।
 दिव्याम्बरधरः श्रीमानयुतानां शतंशतम् ॥ ८५
 पूर्णोऽथ विंशे दिवसे यो भुङ्क्ते ह्येकभोजनम् ।
 सदा द्वादशमासांस्तु सत्यवादी धृतव्रतः ॥ ८६
 अमांसाशी ब्रह्मचारी सर्वभूतहिते रतः ।
 स लोकान्विपुलात्रम्यानादित्यानामुपाश्रुते ॥ ८७
 गन्धर्वैरप्सरोभिश्च दिव्यमाल्यानुलेपनैः ।
 विमानैः काञ्चनैर्हृद्यैः पृष्ठतश्चानुगम्यते ॥ ८८
 एकविंशे तु दिवसे यो भुङ्क्ते ह्येकभोजनम् ।
 सदा द्वादशमासान्वै जुहानो जातवेदसम् ।
 लोकमौशनसं दिव्यं शक्रलोकं च गच्छति ॥ ८९
 अश्विनोर्मरुतां चैव सुखेष्वभिरतः सदा ।
 अनभिज्ञश्च दुःखानां विमानवरमास्थितः ।
 सेव्यमानो वरस्त्रीभिः क्रीडत्यमरवत्प्रभुः ॥ ९०
 द्वाविंशे दिवसे प्राप्ते यो भुङ्क्ते ह्येकभोजनम् ।
 सदा द्वादश मासान्वै जुहानो जातवेदसम् ॥ ९१
 अहिंसानिरतो धीमान्सत्यवागनसूयकः ।
 लोकान्वसूनामाप्नोति दिवाकरसमप्रभः ॥ ९२
 कामचारी सुधाहारो विमानवरमास्थितः ।
 रमते देवकन्याभिर्दिव्याभरणभूषितः ॥ ९३
 त्रयोविंशे तु दिवसे प्राशेद्यस्त्वेकभोजनम् ।
 सदा द्वादशमासांस्तु मिताहारो जितेन्द्रियः ।
 वायोरुशनसश्चैव रुद्रलोकं च गच्छति ॥ ९४
 कामचारी कामगमः पूज्यमानोऽप्सरोगणैः ।
 अनेकयुगपर्यन्तं विमानवरमास्थितः ।
 रमते देवकन्याभिर्दिव्याभरणभूषितः ॥ ९५
 चतुर्विंशे तु दिवसे यः प्राप्ते प्राशते हविः ।
 सदा द्वादशमासांश्च जुहानो जातवेदसम् ।
 आदित्यानामधीवासे मोदमानो वसेच्चिरम् ॥ ९६
 दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्यगन्धानुलेपनः ।
 विमाने काञ्चने दिव्ये हंसयुक्ते मनोरमे ।
 रमते देवकन्यानां सहस्रैरयुतेस्तथा ॥ ९७

पञ्चविंशे तु दिवसे यः प्राशेदेकभोजनम् ।
 सदा द्वादशमासांस्तु पुष्कलं यानमारुहेत् ॥ ९८
 सिंहव्याघ्रप्रयुक्तैस्तु मेघनिःस्वननादितैः ।
 स रथैर्नन्दिघोषैश्च पृष्ठतो ह्यनुगम्यते ।
 देवकन्यासमारूढैः काञ्चनैर्विमलैः शुभैः ॥ ९९
 विमानमुत्तमं दिव्यमास्थाय सुमनोहरम् ।
 तत्र कल्पसहस्रं वै वसते स्त्रीशतावृते ।
 सुधारसं चोपजीवन्नमृतोपममुत्तमम् ॥ १००
 षड्विंशे दिवसे यस्तु प्रकुर्यादेकभोजनम् ।
 सदा द्वादशमासांस्तु नियतो नियताशनः ।
 जितेन्द्रियो वीतरागो जुहानो जातवेदसम् ॥ १०१
 स प्राप्नोति महाभागः पूज्यमानोऽप्सरोगणैः ।
 सप्तानां मरुतां लोकान्वसूनां चापि सोश्रुते ॥ १०२
 विमानैः स्फाटिकैर्दिव्यैः सर्वरत्नैरलंकृतैः ।
 गन्धर्वैरप्सरोभिश्च पूज्यमानः प्रमोदते ।
 द्वेऽर्जुदानां सहस्रे तु दिव्ये दिव्येन तेजसा ॥ १०३
 सप्तविंशेऽथ दिवसे यः कुर्यादेकभोजनम् ।
 सदा द्वादशमासांस्तु जुहानो जातवेदसम् ॥ १०४
 फलं प्राप्नोति विपुलं देवलोके च पूज्यते ।
 अमृताशी वसंस्तत्र स वितृप्तः प्रमोदते ॥ १०५
 देवर्षिचरिताँल्लोकात्राजर्षिभिरनुष्ठितान् ।
 अध्यावसति दिव्यात्मा विमानवरमास्थितः ॥ १०६
 स्त्रीभिर्मनोभिरामाभी रममाणो मदोत्कटः ।
 युगकल्पसहस्राणि त्रीण्यावसति वै सुखम् ॥ १०७
 योऽष्टाविंशे तु दिवसे प्राश्रीयादेकभोजनम् ।
 सदा द्वादशमासांस्तु जितात्मा विजितेन्द्रियः ॥ १०८
 फलं देवर्षिचरितं विपुलं समुपाश्रुते ।
 भोगवांस्तेजसा भाति सहस्रांशुरिवामलः ॥ १०९
 सुकुमार्यश्च नार्यस्तं रममाणाः सुवर्चसः ।
 पीनस्तनोरुजघना दिव्याभरणभूषिताः ॥ ११०
 रमयन्ति मनःकान्ता विमाने सूर्यसन्निभे ।
 सर्वकामगमे दिव्ये कल्पायुतशतं समाः ॥ १११
 एकोनत्रिंशदिवसे यः प्राशेदेकभोजनम् ।
 सदा द्वादशमासान्वै सत्यव्रतपरायणः ।
 तस्य लोकाः शुभा दिव्या देवराजर्षिपूजिताः ॥ ११२

विमानं सूर्यचन्द्राभं दिव्यं समधिगच्छति ।
जातरूपमयं युक्तं सर्वरत्नसमन्वितम् ।
अप्सरोगणसंकीर्णं गन्धर्वैरभिनादितम् ॥ ११३
तत्र चैनं शुभा नार्यो दिव्याभरणभूषिताः ।
मनोभिरामा मधुरा रमयन्ति मदोत्कटाः ॥ ११४
भोगवांस्तेजसा युक्तो वैश्वानरसमग्रभः ।
दिव्यो दिव्येन वपुषा भ्राजमान इवामरः ॥ ११५
वसूनां मरुतां चैव साध्यानामश्विनोस्तथा ।
रुद्राणां च तथा लोकं ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ११६
यस्तु मासे गते भुङ्क्ते एकभक्तं समाहितः ।
सदा द्वादश मासान्वै ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ ११७
सुधारसकृताहारः श्रीमान्सर्वमनोहरः ।
तेजसा वपुषा लक्ष्म्या भ्राजते रश्मिवानिव ॥ ११८
दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्यगन्धानुलेपनः ।
सुखेष्वभिरतो भोगी दुःखानामविजानकः ॥ ११९
स्वयंप्रभाभिर्नारीभिर्विमानस्थो महीयते ।
रुद्रदेवर्षिकन्याभिः सततं चाभिपूज्यते ॥ १२०
नानारमणरूपाभिर्नारारागाभिरेव च ।
नानामधुरभाषाभिर्नारतिभिरेव च ॥ १२१
विमाने गगनाकारे सूर्यवैदूर्यसन्निभे ।
पृष्ठतः सोमसंकाशे उदके चाभ्रसन्निभे ॥ १२२
दक्षिणायां तु रक्ताभे अधस्तानीलमण्डले ।

ऊर्ध्वं विचित्रसंकाशे नैको वसति पूजितः ॥ १२३
यावद्वर्षसहस्रं वै जम्बूद्वीपे प्रवर्षति ।
तावत्संवत्सराः प्रोक्ता ब्रह्मलोकेऽस्य धीमतः १२४
विपुषश्चैव यावन्त्यो निपतन्ति नभस्तलात् ।
वर्षासु वर्षतस्तावन्निवसत्यमरप्रभः ॥ १२५
मासोपवासी वर्षेस्तु दशभिः स्वर्गमुत्तमम् ।
महर्षित्वमथासाद्य सशरीरगतिर्भवेत् ॥ १२६
मुनिर्दान्तो जितक्रोधो जितशिश्रोदरः सदा ।
जुहन्मृगींश्च नियतः सन्ध्योपासनसेविता ॥ १२७
बहुभिर्नियमैरेवं शुचिरभ्राति यो नरः ।
अभावकाशशीलश्च तस्य भानोरिव त्विषः ॥ १२८
दिवं गत्वा शरीरेण खेन राजन्यथाऽमरः ।
स्वर्गं पुण्यं यथाकाममुपभुङ्क्ते तथाविधः ॥ १२९
एष ते भरतश्रेष्ठ यज्ञानां विधिरुत्तमः ।
व्याख्यातो ह्यानुपूर्व्येण उपवासफलात्मकः ।
दरिद्रैर्मनुजैः पार्थ प्राप्यं यज्ञफलं यथा ॥ १३०
उपवासानिमान्कृत्वा गच्छेच्च परमां गतिम् ।
देवद्विजातिपूजायां रतो भरतसत्तमम् ॥ १३१
उपवासविधिस्त्वेष विस्तरेण प्रकीर्तितः ।
नियतेष्वप्रमत्तेषु शौचवत्सु महात्मसु ॥ १३२
दम्भद्रोहनिवृत्तेषु कृतबुद्धिषु भारत ।
अचलेष्वप्रकम्पेषु मा ते भूदत्र संशयः ॥ १३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

पञ्चषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति तत्त्वसृष्टिप्रतिपादकरुद्रसनत्कुमारसंवादानुवादः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
पितामहेन कथिता दानधर्माश्रिताः कथाः ।
मया श्रुता ऋषीणां तु संनिधौ केशवस्य च ॥ १
पुनः कौतूहलमभूत्तामेवाध्यात्मिकीं प्रति ।
कथाः कथय राजेन्द्र त्वदन्यः क उदाहरेत् ॥ २
एष यादवदायादस्तथानुज्ञातुमर्हति ।

अत्रं मेघस्तस्यावकाश आकाशं तच्छीलस्तद्वन्निर्मलः ॥ १२८ ॥

ज्ञाते तु यस्मिञ्ज्ञातव्यं ज्ञातं भवति भारत ॥ ३
पथाच्छ्रोष्यामहे राज्ञां श्राव्यान्धर्मान्पितामह ।
कौतूहलमृषीणां तु ज्ञेतुमर्हसि सांप्रतम् ॥ ४
भीष्म उवाच ।

अत ऊर्ध्वं महाराज साङ्ख्ययोगोभयशास्त्राधि-
गतयाथात्म्यदर्शनसंपन्नयोराचार्ययोः संवादमनु-

चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

व्याख्यास्यामः ॥ ५
 तद्यथा भगवन्तं सनत्कुमारमासीनमङ्गुष्ठपर्व-
 मात्रं महति विमानवरे योजनसहस्रमण्डले तरुण-
 भास्करप्रतीकाशे शयनीये महति बद्धासनमनु-
 ध्यायन्तममृतमनावर्तकरममूर्तमक्षयजमथोपदि-
 ष्टमुपसर्प भगवन्तमाचार्यं भगवानाचार्यो रुद्रः ॥
 तं प्रोवाच स्वागतं महेश्वर ब्रह्मसुत एतदास-
 नमास्तां भगवान् ॥ ७
 इत्युक्ते चासीनो भगवाननन्तरूपो रुद्रस्तं
 प्रोवाच भगवानपि ध्यानमावर्तयति । इत्युक्ते
 चाह भगवानसनत्कुमारस्तथेति ॥ ८
 तथेत्युक्तश्च प्रोवाच भगवान्शङ्करस्तदा ।
 परावरजं सर्वस्य त्रैलोक्यस्य महामुनिम् ॥ ९
 किं वा ध्यानेन द्रष्टव्यं यद्भवाननुपश्यति ।
 यच्च ध्यात्वा न शोचन्ति यतयस्तत्वदर्शिनः ॥ १०
 कथय त्वमिमं देवं देहिनां यतिसत्तम ।
 यच्च तत्पुरुषं शुद्धमित्युक्तं योगसाङ्ख्ययोः ॥ ११
 किमध्यात्माधिभूतं च तथा चाप्यधिदैवतम् ।
 कालसङ्ख्या च का देव द्रष्टव्या तस्य ब्रह्मणः ॥ १२
 सङ्ख्या सङ्ख्यादनस्यैव या प्रोक्ता परमर्षिभिः ।
 शास्त्रदृष्टेन मार्गेण यथावद्यतिसत्तम ॥ १३
 यच्च तत्पुरुषं शुद्धं प्रबुद्धमजरं ध्रुवम् ।
 बुध्यमानाप्रबुद्धाभ्यां विद्यावेद्यं तथैव च ॥ १४
 विमोक्षं त्रिविधं चैव ब्रूहि मोक्षविदांवर ।
 परिसाङ्ख्यं च साङ्ख्यानं ध्यानं योगेषु चार्थवत् ॥ १५
 एकत्वदर्शनं चैव तथा नानात्वदर्शनम् ।
 अरिष्टानि च तत्त्वेन तथैवोत्क्रमणानि च ॥ १६
 दैवतानि च सर्वाणि निखिलेनानुपूर्वशः ।
 यान्याश्रितानि देहेषु देहिनां यतिसत्तम ।
 सर्वमेतद्यथातत्वमाख्याहि मुनिसत्तम ॥ १७
 श्रेष्ठो भवान्हि सर्वेषां ब्रह्मज्ञानामनिन्दितः ।
 चतुर्थस्त्वं त्रयाणां तु ये गताः परमां गतिम् ।
 ज्ञानेन च प्राकृतेन निर्मुक्तो मृत्युबन्धनात् ॥ १८

वयं तु वैकृतं मार्गमाश्रिता वै क्षरं सदा ।
 परमुत्सृज्य पन्थानममृताक्षरमेव तु ॥ १९
 न्यूनं पथि निमग्रास्तु ऐश्वर्येऽष्टगुणे तथा ।
 महिमानं प्रगृह्येमं विचरामो यथासुखम् ॥ २०
 न चैतत्सुखमत्यन्तं न्यूनमेतदनन्तरम् ।
 मूर्तिमत्परमेतत्स्यादिदमेवं सुसत्तम ॥ २१
 पुनः पुनश्च पतनं मूर्तिमत्युपदिश्यते ।
 न पुनर्मृत्युमित्यन्यं निर्मुक्तानां तु मूर्तितः ॥ २२
 मृत्युदोषास्त्वनन्ता वै उत्पद्यन्ते कृतात्मनाम् ।
 मर्त्येषु नाकृष्टेषु निरयेषु महामुने ॥ २३
 तत्र मज्जन्ति पुरुषाः सुखदुःखेन वेष्टिताः ॥ २४
 सुखदुःखव्यपेतं च यदाहुरमृतं पदम् ।
 तदहं श्रोतुमिच्छामि यथावच्छ्रुतिदर्शनात् ॥ २५
 सनत्कुमार उवाच ।
 यदुक्तं भवता वाक्यं तत्त्वसंज्ञेति देहिनाम् ।
 चतुर्विंशतिमेवात्र केचिदाहुर्मनीषिणः ॥ २६
 केचिदाहुस्त्रयोविंशं यथाश्रुतिनिदर्शनात् ।
 वयं तु पञ्चविंशं वै तदधिष्ठानसंज्ञितम् ।
 तत्त्वं समधिमन्यामः सर्वतत्रप्रलापनात् ॥ २७
 अव्ययश्चैव वै व्यक्तावुभावपि पिनाकधृक् ।
 सह चैव विना चैव तावन्योन्यं प्रतिष्ठितौ ॥ २८
 हिरण्मयीं प्रविश्यैष मूर्तिं मूर्तिमतांवर ।
 चकार पुरुषस्तात विकारपुरुषावुभौ ॥ २९
 अव्यक्तादेक एवैष महानात्मा प्रसूयते ।
 अहंकारेण लोकांश्च व्याप्य चाहंकृतेन वै ॥ ३०
 विना सर्वं तदव्यक्तादभिमन्यस्व शूलधृक् ।
 भूतसर्गमहंकारात्तृतीयं विद्धि वै क्रमात् ॥ ३१
 अहंकाराच्च भूतेषु चतुर्थं विद्धि वैकृतम् ।
 अहंकाराच्च जातानि युगपद्विबुधेश्वर ॥ ३२
 सविशेषाणि भूतानि पञ्च प्राहुर्मनीषिणः ।
 चतुर्विंशत्तु वै प्रोक्तात्पञ्चविंशोऽधितिष्ठति ॥ ३३
 एते सर्गा मया प्रोक्ताश्चत्वारः प्राकृतास्त्विह ।
 अहंकाराच्च जातानि युगपद्विबुधेश्वर ॥ ३४
 अहंकाराच्च भूतेषु विविधार्थं व्यजायत ।

इन्द्रियैर्युगपत्सर्वैः सो नित्यश्च समीक्षते ॥ ३५
 मरुत्वं सत्वसर्गश्च तुष्टिः सिद्धिस्तथैव च ।
 वैकृतानि प्रवक्ष्यामि शृणु तानि महामते ॥ ३६
 एषा तत्त्वचतुर्विंशन्मया शास्त्रानुमानतः ।
 वर्णिता तव देवेश पञ्चविंशत्समन्विता ॥ ३७
 पञ्चमोऽनुग्रहश्चैव नवैते प्राकृतैः सह ।
 ऐन्द्रेऽप्यहमधोऽप्यन्यन्ममात्मनि च भास्वरः ॥ ३८
 यच्च देहमयं किञ्चिन्निषु लोकेषु विद्यते ।

सर्वत्रैवाभिमन्तव्यं त्वया त्रिपुरसूदन ॥ ३९
 अन्यथा येऽनुपश्यन्ति ते न पश्यन्ति ब्रह्मज ।
 एतदव्यक्तविषयं पञ्चविंशत्समन्वितम् ॥ ४०
 अनेन कारणेनैव तत्त्वमाहुर्मनीषिणः ।
 विकारमात्रमेतं तु तत्त्वमाचक्षते परम् ॥ ४१
 निस्तत्त्वश्चैव देवेश बोद्धव्यं तु न बुद्ध्यते ।
 यदि बुद्ध्येत्परं बुद्धं बुद्ध्यमानः सुरर्षभः ।
 प्रबुद्धो ह्यभिमन्येत योयं नाहमिति प्रभो ॥ ४२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पञ्चषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

रुद्रंप्रति सनत्कुमारेण तत्त्वलयक्रमाध्यात्मादिप्रतिपादनम् ॥ १ ॥

‘सनत्कुमार उवाच ।
 तत्त्वसङ्ख्या श्रुता चैषा येषां ब्रह्मविदांवर ।
 सर्गसङ्ख्या मया प्रोक्ता नवानामानुपूर्व्यशः ।
 प्रवक्ष्यामि तु तेऽध्यात्ममधिभूताधिदैवतम् ॥ १
 नैतद्युक्तैर्वेदविद्भिर्गृह्यै-
 र्मान्यैरेभिस्तपसा वाभिपन्नैः ।
 यत्नेन दृष्टं परमात्मतत्त्वं
 तत्त्वेन प्राप्यं तु यथोक्तमेतत् ।
 परं परेभ्यस्त्वमृतार्थतत्त्वं
 स्वभावसत्वस्थमनीशमीशम् ॥ २
 कैवल्यतां प्राप्य महासुरोत्तम
 तवैतदाख्यामि मुनीन्द्रवृत्त्या ।
 रहस्यमेवान्यदवाप्य दिव्यं
 पवित्रपूतस्तव मृत्युजालम् ॥ ३
 पृथ्वीमिमां यद्यपि रत्नपूर्णा
 दद्यान्न देयं त्वपरीक्षिताय ।
 नाश्रद्धानाय न चान्यबुद्धे-
 र्नाज्ञानयुक्ताय न विसिताय ॥ ४
 स्वाध्याययुक्ताय गुणान्विताय
 प्रदेयमेतन्नियतेन्द्रियाय ॥ ५

संक्षेपं चाप्यथैतेषां तत्वानां वृषभध्वज ।
 अनुलोमानुजातानां प्रतिलोमप्रमीयतम् ॥ ६
 प्रवक्ष्यामि तमध्यात्मं साधिभूताधिदैवतम् ।
 यथांशुजालमर्कस्य तथैतत्प्रवदन्ति वै ॥ ७
 संक्षीणे ब्रह्मदिवसे जगज्जलधिमाविशेत् ।
 प्रलीयते जले भूमिर्जलमग्नौ प्रलीयते ॥ ८
 लीयतेऽग्निस्तथा वायौ वायुराकाश एव तु ।
 मनसि प्रलीयते खं तु मनोऽहंकार एव च ॥ ९
 अहंकारस्तथा तस्मिन्महति प्रविलीयते ।
 महानव्यक्त इत्याहुस्तदेकत्वं प्रचक्षते ॥ १०
 अव्यक्तस्य महादेव प्रलयं विद्धि ब्रह्मणि ।
 एवमस्यासकृत्क्रीडामाहुस्तत्त्वविदो जनाः ॥ ११
 अध्यात्ममधिभूतं च तथैवाप्यधिदैवतम् ।
 यथावदुदितं शास्त्रं योगे तु सुमहात्मभिः ॥ १२
 तथैव चेह साङ्ग्ये तु परिसंख्यात्मचिन्तकैः ।
 प्रपञ्चितार्थमेतावन्महादेव महात्मभिः ॥ १३
 ब्रह्मेति विद्यादध्यात्मं पुरुषं चाधिदैवतम् ।
 प्रभवं सर्वभूतानां रक्षणं तत्र कर्म च ॥ १४
 अध्यात्मं प्राणमित्याहुः क्रतुमप्यधिदैवतम् ।
 रथं च यज्ञवाहोऽत्र कर्माहंकारमेव च ॥ १५

मम लं सत्त्वसर्गश्चेति ध. पाठः ॥ ३६ ॥ पञ्चषष्ट्यधिकशतत-
 मोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

गृह्यैर्मान्यैर्ज्याभिरिति ट. ध. पाठः ॥ २ ॥ षट्षष्ट्य-
 धिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

अध्यात्मं तु मनो विद्याचन्द्रमाश्वाधिदैवतम् ।
 दैवं च प्रभवश्चैव कर्म व्याहृतयस्तथा ॥ १६
 विद्यातु श्रोत्रमध्यात्ममाकाशमधिदैवतम् ।
 सर्वभावाभिधानार्थं शब्दः कर्म सदा स्मृतम् ॥१७
 त्वगध्यात्ममथो विद्याद्वायुरत्राधिदैवतम् ।
 संनिपातय विज्ञानं सर्वकर्म च तत्र ह ॥ १८
 अध्यात्मं चक्षुरित्याहुर्भास्करोऽत्राधिदैवतम् ।
 ज्ञापनं सर्ववर्णानां रूपं कर्म सदा स्मृतम् ॥१९
 जिह्वेति विद्यादध्यात्ममापश्चात्राधिदैवतम् ॥२०
 पायुरध्यात्ममित्याहुर्वैश्वदेव्यसत्तमाः ।
 विसर्गमधिभूतं च मित्रं चाप्यधिदैवतम् ॥ २१
 उपस्थोऽध्यात्ममित्याहुर्देवदेव पिनाकधृक् ।
 अनुभावोऽधिभूतं तु दैवतं च प्रजापतिः ॥ २२
 पादावध्यात्ममित्याहुस्त्रिशूलाङ्ग मनीषिणः ।
 गन्तव्यमधिभूतं तु विष्णुस्तत्राधिदैवतम् ॥ २३
 वागध्यात्मं तथैवाहुः पिनाकिस्तत्वदर्शिनः ।
 वक्तव्यमधिभूतं तु वह्निस्तत्राधिदैवतम् ॥ २४
 एतदध्यात्ममतुलं साधिभूताधिदैवतम् ।
 मया तु वर्णितं सम्यग्देहिनाममर्षभ ॥ २५
 एतत्कीटपतङ्गे च श्वपाके शुनि हस्तिनि ।
 पुत्रिकादंशमशके ब्राह्मणे गवि पार्थिवे ॥ २६
 सर्वमेव हि द्रष्टव्यमन्यथा मा विचिन्तय ।
 अतोऽन्यथा ये पश्यन्ति न सम्यक्तेषु दर्शनम् २७
 देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसकिंनराः ।
 यन्न जानन्ति को ह्येष कुतो वा भगवानिति ॥२८
 ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म यत्तत्सदसतः परम् ।
 अनादिमध्यपर्यन्तं कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ २९
 योगेश्वरं पद्मनाभं विष्णुं जिष्णुं जगत्पतिम् ।
 अनादिनिधनं देवं देवदेवं सनातनम् ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

सप्तषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

सनत्कुमारेण रुद्रं प्रति देहिदेहावयवाश्रितदेवताकथनपूर्वकं योगनिरूपणम् ॥ १ ॥

सनत्कुमार उवाच ।

प्रभवश्चाप्ययस्तात वर्णितस्तेऽनुपूर्वशः ।

अप्रमेयमविज्ञेयं हरिं नारायणं प्रभुम् ।
 कृताञ्जलिः शुचिर्भूत्वा प्रणम्य प्रयतोऽर्चयेत् ॥३१
 अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा ऋषयो विदुः ।
 एकोयं वेद भगवांस्त्राता नारायणो हरिः ॥ ३२
 नारायणाद्यपिगणास्ततः सिद्धा महोरगाः ।
 देवा देवर्षयश्चैव यं विदुर्दुःखभेषजम् ॥ ३३
 यमाहुर्विजितकेशं यस्मिंश्च विहिताः प्रजाः ।
 यस्मिँल्लोकाः स्फुरन्तीमे जाले शकुनयो यथा ॥३४
 सप्तर्षयो मनः सप्त साङ्ख्यास्तु मुनिदर्शनात् ।
 सप्तर्षयश्चेन्द्रियाणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च ॥ ३५
 श्रोत्रयोश्च दिशः प्राहुर्मनसि त्वथ चन्द्रमाः ॥३६
 मनः षष्ठं बुद्धिः सप्तमी ह्यात्मनि स्थापितानि
 शरीरेषु नात्मनि तस्य हि कारणानि भवन्ति सर्वा-
 ण्यपि सर्वकर्मसु वा विषयेषु वा युञ्जन्ति यथात्म-
 नि खानि कर्माणि प्रवृत्तानि सप्तस्वपि ॥ ३७
 विषयाणां व्यापकत्वानि तान्येव स्वपतो भूत-
 ग्रामस्वाजमात्मानं देवलोकस्थानसंमितं देहान्तर-
 गामिनं मुमुक्षुं वानुप्रविशन्ति सूक्ष्माणि प्रली-
 यन्ते ॥ ३८

मोक्षकाले तमेकं न कश्चिद्वेत्ति स्वपरम् ।
 एवं प्रविष्टेषु भूतेषु को जागर्तीत्युच्यते ॥ ३९
 निद्रापसुप्तेषु वाऽत्र जाग्रत्स्वप्नशीलोत्रसदनौ
 च देवद्योतनो भगवांश्चात्र क्षेत्रज्ञो बुद्धिर्वाऽभिसुप्त-
 स्थापि स्वप्नदर्शनानि पश्यन्ति ॥ ४०
 अप्रतिबुद्धेषु लोकेषु स एव प्रतिबुध्यते । स
 एष प्राज्ञः । अथ तैजसः कायाग्निः स हि
 सुप्तस्यात्मा वा ॥ ४१
 अविदुषो वाऽप्रतिबुध्यमानस्यान्नं पचतीत्यन्ते
 वै तिष्ठति एतदात्मानमधिकृत्यानुज्ञातमिति ॥४२

तथाऽध्यात्माधिभूतं च तथैवात्राधिदैवतम् ॥ १
 निखिलेन तु वक्ष्यामि दैवतानि ह देहिनाम् ।

यान्याश्रितेषु देहेषु यानि पृच्छसि शङ्कर ॥ २
 वाच्यमिस्त्वथ जिह्वायां सोमः प्राणे तु मारुतः ।
 रूपे चाप्यथ नक्षत्रं जिह्वायां चाप एव तु ॥ ३
 नाभ्यां समुद्रश्च विभुर्नखरोम तथैव च ।
 वनस्पतिवनौषध्यस्त्वङ्गेषु मरुतस्तथा ॥ ४
 संवत्सराः पर्वसु च आकाशे दैवमानुषे ।
 उदाने विद्युदभवद्याने पर्जन्य एव च ॥ ५
 स्तनयोरेव चाकाशं बले चेन्द्रस्तथैव च ।
 मनसोऽप्यथ चेशानस्त्वपाने रुद्र एव च ॥ ६
 गन्धर्वाप्सरसो व्याने सत्ये मित्रश्च शङ्कर ।
 प्रज्ञायां वरुणश्चैव चक्षुष्यादित्य एव च ॥ ७
 शरीरे पृथिवी चैव पादयोर्विष्णुरेव च ।
 पायौ मित्रस्तथोपस्थे प्रजापतिररिंदम ॥ ८
 मूर्ध्नि चैव दिशः प्राहुर्बुद्धौ ब्रह्मा प्रतिष्ठितः ।
 बुध्यमानोऽऽत्मनिष्ठः स्यादधिष्ठाता तु शङ्करः ॥ ९
 अबुद्धश्चाभवत्तस्माद्बुध्यमानान्न संशयः ।
 आभ्यामन्यः परो बुद्धो वेदवादिषु शङ्कर ॥ १०
 यदाश्रितानि देहेषु दैवतानि पृथक्पृथक् ।
 योऽग्नये जायते नित्यमात्मयाजी समाहितः ॥ ११
 य एवमनुपश्येत दैवतानि समाहितः ।
 सोत्र योगी भवत्येव य एवमनुपश्यति ।
 स सर्वयज्ञयाजिभ्यो ह्यात्मयाजी विशिष्यते ॥ १२
 मुखे जुहोति यो नित्यं कृत्स्नं विश्वमिदं जगत् ।
 सोत्सवित्प्रोच्यते तज्ज्ञैर्महादेव महात्मभिः ॥ १३
 सर्वेभ्यः परमेभ्यो वै दैवतेभ्यो ह्यात्मयाजिना ।
 गन्तव्यं परमाकाङ्क्षन्परमेव च चिन्तयन् ॥ १४
 यथा संक्रमते देहादेही त्रिपुरसूदन ।
 तथास्य स्थानमाख्यास्ये पृथक्त्वेनेह शङ्कर ॥ १५
 पादाभ्यां वैष्णवं स्थानमाप्नोति विनियोजनात् ।
 पायुना मित्रमाप्नोति उपस्थेन प्रजापतिम् ॥ १६
 नाभ्या च वारुणं स्थानं स्तनाभ्यां तु भवो लभेत्
 बाहुभ्यां वासवं स्थानं श्रोत्राभ्यामाप्नुयादिशः ।

आदित्यं चक्षुषा स्थानं मूर्ध्ना ब्रह्मण एव च ॥ १७
 अथ मूर्धसु यः प्राणान्धारयेत समाहितः ।
 बुद्ध्या मानमवाप्नोति द्रव्यावस्थं न संशयः ॥ १८
 अव्यक्तात्परमं शुद्धमप्रमेयमनामयम् ।
 तमाहुः परमं नित्यं यद्यदाप्नोति बुद्धिमान् ॥ १९
 बुध्यमानाप्रबुद्धाभ्यां स बुद्ध इति पथ्यते ।
 बुध्यमानमबुद्धश्च नित्यमेवानुपश्यति ॥ २०
 विकारपुरुषस्त्वेष बुध्यमान इति स्मृतः ।
 पञ्चविंशतितत्त्वं तत्प्रोच्यते तत्र संशयः ॥ २१
 स एष प्रकृतिस्थत्वात्तत्स्थुरित्युपदिश्यते ।
 महानात्मा महादेव महानत्राधितिष्ठति ॥ २२
 अधिष्ठानादधिष्ठाता प्रोच्यते शास्त्रदर्शनात् ।
 एष चेतयते देव मोहजालमबुद्धिमान् ॥ २३
 अव्यक्तस्यैव साधर्म्यमेतदाहुर्मनीषिणः ।
 सोहं सोहमतो नित्यादज्ञानादिति मन्यते ॥ २४
 यदि बुध्यति चैवायं मन्येयमिति भास्वरः ।
 न प्रबुद्धो न वर्तेत पानीयं मत्स्यको यथा ॥ २५
 देवता निखिलेनैताः प्रोक्तास्त्रिभुवनेश्वर ।
 योगकृत्यं तु तावन्मे त्वं निबोधानुपूर्वशः ॥ २६
 शून्यागारेष्वरण्येषु सागरे वा गुहासु वा ।
 विष्टम्भयित्वा त्रीन्दण्डानवाप्तो ह्यद्वयो भवेत् ॥ २७
 प्राञ्जुखोदञ्जुखो वापि तथा पश्चान्मुखोपि वा ।
 दक्षिणावदनो वापि बद्धा विधिवदासनम् ॥ २८
 स्वस्तिकेनोपसंविष्टः कायमुन्नाम्य भास्वरम् ।
 यथोपदिष्टं गुरुणा तथा तद्ब्रह्म धारयेत् ॥ २९
 लघ्वाहारो यतो दान्तस्त्रिकालपरिवर्जकः ।
 मूत्रोत्सर्गपुरीषाभ्यामाहारे च समाहितः ॥ ३०
 शेषकालं तु युञ्जीत मनसा सुसमाहितः ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो मनसा विनिवर्तयेत् ॥ ३१
 मनस्तथैव संगृह्य बुद्ध्या बुद्धिमतां वर ।
 विधावमानं धैर्येण विस्फुरन्तमितस्ततः ॥ ३२
 निरुध्य सर्वसंकल्पांस्ततो वै स्थिरतां व्रजेत् ।

योऽग्निं याजयते नित्यमिति थ. पाठः ॥ ११ ॥ पञ्चविंश-
 तिकं तलमिति थ. पाठः ॥ २१ ॥ त्रीन्दण्डानवाप्नोति च

योगविदिति ट. थ पाठः ॥ २७ ॥ सप्तपद्यधिकशततमो-
 ऽध्यायः ॥ १६७ ॥

एकाग्रस्तद्विजानीयात्सर्वं गुह्यतमं परम् ॥ ३३
 निवातस्थ इवालोलो यथा दीपोऽतिदीप्यते ।
 ऊर्ध्वमेव न तिर्यक् तथैवाभ्रान्ति ते मनः ॥ ३४
 हृदिस्थस्तिष्ठते योसौ तस्यैवाभिमुखो यदा ।
 मनो भवति देवेश पाषाणमिव निश्चलम् ॥ ३५
 स निर्जने विनिर्घोषे सघोषे चाऽऽवसज्जने ।
 युक्तो यो न विकम्पेत योगी योगविधिः श्रुतः ३६
 ततः पश्यति तद्ब्रह्म ज्वलदात्मनि संस्थितम् ।
 विद्युदम्बुधरे यद्ब्रह्मदेकमनाश्रयम् ॥ ३७
 तमस्यगाधे तिष्ठन्तं निस्तमस्कमचेतनम् ।
 चेतयानमचेतं च दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ ३८
 अङ्गुष्ठपर्वमात्रं तन्नैश्रेयसमनिन्दितम् ।
 महद्भूतमनन्तं च स्वतन्त्रं विगतज्वरम् ॥ ३९
 ज्योतिषां ज्योतिषं देवं विष्णुमत्यन्तनिर्मलम् ।
 नारायणमणीयांसमीश्वराणामधीश्वरम् ॥ ४०
 विश्वतः परमं नित्यं विश्वं नारायणं प्रभुम् ।
 अविज्ञाय निमज्जन्ति लोकाः संसारसागरे ॥४१
 यं दृष्ट्वा यतयस्तात न शोचन्ति गतज्वराः ।
 जन्ममृत्युभयान्मुक्तास्तीर्णाः संसारसागरम् ॥४२
 अणिमा लघिमा भूमा प्राप्तिः प्राकाम्यमेव च ।

ईशित्वं च वशित्वं च यत्र कामावसायिता ।
 एतदष्टगुणं योगं योगानाममितं स्मृतम् ॥ ४३
 दृष्ट्वात्मानं निरात्मानमप्रमेयं सनातनम् ।
 ते विशन्ति शरीराणि योगेनानेन भास्वरम् ।
 दैत्यदेवमनुष्याणां बलेन बलवत्तमाः ॥ ४४
 एतत्तत्त्वमनाद्यन्तं यद्भवाननुपृच्छति ।
 नित्यं वयमुपास्यामो योगधर्मं सनातनम् ॥ ४५
 योगधर्मान्न धर्मोस्ति गरीयान्मुरसत्तम ।
 एतद्धर्मं हि धर्माणामपुनर्भवसंस्कृतम् ॥ ४६
 तत्त्वतः परमस्तीस्ति केचिदाहुर्मनीषिणः ।
 केचिदाहुः परं नास्ति ये ज्ञानफलमाश्रिताः ॥४७
 ज्ञानस्थः पुरुषस्त्वेष विकृतः स्वेन वर्णितः ।
 ये ध्यानेनानुपश्यन्ति नित्यं योगपरायणाः ॥४८
 तमेव पुरुषं देवं केचिदेव महेश्वर ।
 नित्यमन्यतमाः प्राहुर्ज्ञानं परमकं स्मृतम् ॥ ४९
 ज्ञानमेव विनिर्मुक्ताः सांख्या गच्छन्ति केवलम् ।
 चिन्ताध्यात्मनि चान्यत्र योगाः परमबुद्धयः ५०
 उक्तमेतावदेतत्ते योगदर्शनमुत्तमम् ।
 साङ्ख्यज्ञानं प्रवक्ष्यामि परिसंख्याविदर्शनम् ॥५१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि सप्तषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

अष्टषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

सनत्कुमारेण रुद्रं प्रति अव्यक्तादितत्वानां तारतम्यकथनपूर्वकं तत्सृष्टिलयादिकथनम् ॥ १ ॥ तथा एतज्ज्ञानस्य संसार-
 तारकत्वोक्तिः ॥ २ ॥

सनत्कुमार उवाच ।
 इन्द्रियेभ्यो मनः पूर्वमहंकारस्ततः परम् ।
 अहंकारात्परा बुद्धिर्बुद्धेः परतरं महत् ॥ १
 महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।
 एतावदेतत्सांख्यानां दर्शनं देवसत्तम ॥ २
 अव्यक्तं बुद्ध्यहंकारौ महाभूतानि पञ्च च ।
 मनस्तथा विशेषाश्च दश चैवेन्द्रियाणि च ।
 एतास्तत्त्वचतुर्विंशन्महापुरुषसंमिताः ॥ ३
 बुद्ध्यमानेन देवेश चेतनेन महात्मना ।

संयोगमेतयोर्नित्यमाहुरव्यक्तपुंसयोः ॥ ४
 एकत्वं च बहुत्वं च सर्गप्रलयकोटिशः ।
 तमःसंज्ञितमेतद्धि प्रवदन्ति त्रिशूलधृक् ॥ ५
 समुत्पाद्य यथाव्यक्ताज्जीवा यान्ति पुनःपुनः ।
 आदिरेष महानात्मा गुणानामिति नः प्रभो ॥६
 गुणस्थत्वाद्गुणं चैनमाहुरव्यक्तलक्षणम् ।
 एतेनाध्युषितो व्यक्तस्त्रिगुणं चेतयत्युत ॥ ७
 अचेतनः प्रकृत्येषु न चान्यमनुबुध्यते ।
 बुद्ध्यमानो ह्यहंकारो नित्यं मानाप्रबोधनात् ॥८

विमलस्य विशुद्धस्य नीरुजस्य महात्मनः ।
 विमलोदरशीलः स्याद्बुध्यमानाप्रबुद्धयोः ॥ ९
 द्रष्टा भवत्यभोक्ता च सत्वमूर्तिश्च निर्गुणः ।
 बुध्यमानाप्रबुद्धाभ्यामन्य एव तु निर्गुणः ॥१०
 उपेक्षकः शुचिस्ताभ्यामुभाभ्यामयुतस्तथा ।
 बुध्यमानो न बुध्येत बुद्धमेवं सनातनम् ॥ ११
 स एव बुद्धेरव्यक्तस्वभावत्वादचेतनः ।
 सोहमेव न मेऽन्योस्ति य एवमभिमन्यते ॥ १२
 न मन्यते ममान्योस्ति येन चेतोस्म्यचेतनः ।
 एवमेवाभिमन्येत बुध्यमानोप्यनात्मवान् ॥ १३
 अहमेव न मेऽन्योस्ति न प्रबुद्धवशानुगः ।
 अव्यक्तस्थो गुणानेष नित्यमेवाभिमन्यते ॥ १४
 तेनाधिष्ठिततत्त्वज्ञैर्महद्भिरभिधीयते ।
 अहंकारेण संयुक्तस्तत्तदभिमन्यते ॥ १५
 क्षेत्रं प्रविश्य दुर्बुद्धिर्बुद्ध्यमानो ह्यनात्मवान् ।
 अहमेव सृजत्यन्यद्वितीयं लोकसारथिः ॥ १६
 सर्वाभावैरहंकारैस्तृतीयं सर्गसंज्ञितम् ।
 ततो भूतान्यहंकारमहंकारो मनोऽसृजत् ॥ १७
 सर्वस्रोतस्यभिमुखं संप्रावर्तत बुद्धिमान् ।
 तथैव यज्ञे भूतेषु विषयार्थी पुनःपुनः ।
 इन्द्रियैः सह शूलाङ्क पञ्च पञ्चभिरेव च ॥ १८
 मनो वेद न चात्मानमहंकारं प्रजापतिः ।
 न वेद वाप्यहंकारो बुद्धि बुद्धिमतांवर ॥ १९
 एवमेते महाभाग नेतरे नयवादिनः ।
 अहंकारेण संयुक्तः स्रोतस्यभिमुखः सदा ॥ २०
 एवमेष विकारात्मा महापुरुषसंज्ञकः ।
 प्रतनोति जगत्कृत्स्नं पुनराददते सकृत् ॥ २१
 संसंज्ञत्वाज्जगत्कृत्स्नमव्यक्तस्य हृदि स्थितम् ।
 संविशद्रजनीं कृत्स्नां निशान्ते दिवसागमे ॥ २२
 पुनरात्मा विजयते बहवो निर्गुणास्तथा ।
 अज्ञानेन समायुक्तः सोव्यक्तेन तमोत्मना ॥ २३
 यदि ह्येषो नु मन्येत ममास्ति परतो वरः ।
 स पुनः पुनरात्मानं न कुर्यादाक्षिपेत् च ॥ २४
 एतमव्यक्तविषयं सूक्ष्मं मन्येत बुद्धिमान् ।

पञ्चविंशं महादेव महापुरुषवैकृतम् ॥ २५
 प्रबुद्धौ बुद्धवानेतत्सृजमानमबुद्धवान् ।
 गुणान्पुनश्च तानेव सोत्मनात्मनि निक्षिपेत् ॥ २६
 अव्यक्तस्य वशीभूतो योऽज्ञानस्य तमोत्मनः ।
 बुध्यमानो ह्यबुद्धस्य बुद्धस्तदनुभुज्यते ॥ २७
 उपेक्षकः शुचिर्व्यग्रः सोलिङ्गः सोत्रणोऽमलः ।
 षड्विंशो भगवानास्ते बुद्धः शुद्धो निरामयः ॥ २८
 अव्यक्तादिविशेषान्तमेतद्वैद्या वदन्त्युत ।
 एतैरेव विहीनं तु केचिदाहुर्मनीषिणः ॥ २९
 निस्तत्त्वं बुध्यमानास्तु केचिदाहुर्महामते ।
 केचिदाहुर्महात्मानस्तत्त्वसंज्ञितमेव तु ॥ ३०
 तत्त्वस्य श्रवणादेनं तत्त्वमेवं वदन्ति वै ।
 सत्वसंश्रयणाच्चैव सत्ववन्तं महेश्वर ॥ ३१
 एवमेष विकारात्मा बुध्यमानो महाभुज ।
 अव्यक्तो भवते व्यक्तौ सत्त्वंसत्त्वं तथा गुणौ ।
 विद्या च भवते विद्या भवेत्तु ग्रहसंज्ञितम् ॥ ३२
 य एवमनुबुद्ध्यन्ते योगसाङ्ख्याश्च तत्त्वतः ।
 तेऽव्यक्तं शङ्करागाढं मुञ्चन्ते शास्त्रबुद्धयः ॥ ३३
 तेषामेतत्तु वदतां शास्त्रार्थं सूक्ष्मदर्शिनाम् ।
 बुद्धिर्विस्तीर्यते सर्वं तैलविन्दुरिवाम्भसि ॥ ३४
 विद्या तु सर्वविद्यानामवबोध इति स्मृतः ।
 येन विद्यामविद्यां च विन्दन्ति यतिसत्तमाः ॥ ३५
 सैषा त्रयी परा विद्या चतुर्थ्यान्वीक्षिकी स्मृता ।
 यां बुद्ध्यमानो बुद्ध्येत बुद्ध्यत्मानि समं गतः ३६
 अप्रबुद्धमथाव्यक्तमविद्यासंज्ञिकं स्मृतम् ।
 विमोहितं तु शोकेन केवलेन समन्वितम् ।
 एतद्बुद्ध्या भवेद्बुद्धः किमन्यद्बुद्धिलक्षणम् ॥ ३७
 ये त्वेतन्नावबुद्ध्यन्ते ते प्रबुद्धवशानुगाः ।
 ते पुनःपुनरव्यक्ताज्जनिप्यन्त्यबुधात्मनः ॥ ३८
 तमेव तुलयिष्यन्ति अबुद्धिवशवर्तिनः ।
 ये चाप्यन्ये तन्मनसस्तेप्येतत्फलभागिनः ॥ ३९
 विदित्वैनं न शोचन्ति योगोपेतार्थदर्शिनः ।
 स्वातन्त्र्यं प्रतिलप्यन्ते केवलत्वं च भास्वरम् ४०
 अज्ञानबन्धनान्मुक्तास्तीर्णाः संसारबन्धनात् ।

अज्ञानसागरं घोरमगाधं तमसंज्ञकम् ।
यत्र मज्जन्ति भूतानि पुनःपुनरिदम् ॥ ४१
एषा विद्या तथाऽविद्या कथिता ते मयाऽर्थतः ।
यस्मिन्देयं च नो ग्राह्यं सांख्याः सांख्यं तथैव च ॥
तथा चैकत्वनानात्वमक्षरं क्षरमेव च ।

निगदिष्यामि देवेश विमोक्षं त्रिविधं च ते ॥४३
बुद्धमानाप्रबुद्धाभ्यामबुद्धस्य प्रपञ्चनम् ।
भूय एव निबोध त्वं देवानां देवसत्तम ॥ ४४
यच्च किञ्च श्रुतं न स्यादृष्टं चैव न किञ्चन ।
तच्च ते संभवक्ष्यामि एकाग्रः शृणु तत्परः ॥४५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अष्टषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

सनत्कुमारेण रुद्रं प्रति प्राणिनां मरणसूचकदुर्निमित्तकथनपूर्वकं जिजीविषोस्तत्परिहारोपायकथनम् ॥ १ ॥ तथाऽनि-
च्छोर्भगवच्छानेन शरीरत्यागस्य पारत्रिकसुखसाधनत्वोक्तिः ॥ २ ॥ तथा भगवज्ज्ञानप्रशंसनपूर्वकं तदुपदेशपरंपराकथनम् ॥ ३ ॥

सनत्कुमार उवाच ।
अरिष्टानि प्रवक्ष्यामि तत्वेन शृणु तद्भवान् ।
मध्य उत्तरतस्तात दक्षिणामुखनिष्ठितम् ॥ १
विद्युत्संस्थानपुरुषं यदि पश्येत मानवः ।
वर्षत्रयेण जानीयाद्देहन्यासमुपस्थितम् ।
एतत्फलमरिष्टस्य शङ्कराहुर्मनीषिणः ॥ २
शुद्धमण्डलमादित्यमरश्मिमथ पश्यतः ।
वर्षार्धकेन जानीयाद्देहन्यासमुपस्थितम् ॥ ३
छिद्रां चन्द्रमसश्छायां पादावप्यनपश्यतः ।
संवत्सरेण जानीयाद्देहन्यासमुपस्थितम् ॥ ४
कनीनिकायामशिरःपुरुषं यदि पश्यति ।
जानीयात्पदसु मासेषु देहन्यासमुपस्थितम् ॥ ५
कर्णौ पिधाय हस्ताभ्यां शब्दं न शृणुयाद्यदि ।
विजानीयात्तु मासेन देहन्यासमुपस्थितम् ॥ ६
आमगन्धमुपाग्राति सुरभिं प्राप्य भास्वरम् ।
देवतायतनस्थोपि सप्तरात्रेण मृत्युभाक् ॥ ७
सर्वाङ्गधारणावस्थां धारयेत समाहितः ।
यथा स मृत्युं जयति नान्यथेह महेश्वर ।
यदि जीवितुमिच्छेत चिरकालं महामुने ॥ ८
अथ नेच्छेच्चिरं कालं त्यजेदात्मानमात्मना ।
केवलं चिन्तयानस्तु निष्कलं स निरामयम् ॥ ९
अथ तं निर्विकारं तु प्रकृतेः परमं शुचिः ।
पुरुषं देहसाधर्म्यं देहन्यासमुपाश्रुयात् ॥ १०
जाग्रतो हि मयोक्तानि तवारिष्टानि तत्त्वतः ।

धारणाचैव सर्वाङ्गे मृत्युं जीयात्सुरर्षभ ॥ ११
एकत्वदर्शनं भूयो नानात्वं च निबोध मे ।
अक्षरं च क्षरं चैव चतुष्टयविधानतः ॥ १२
अव्यक्तादीनि तत्वानि सर्वाण्येव महाद्युते ।
आहुश्चतुर्विंशतितमं विकारपुरुषान्वितम् ॥ १३
एकत्वदर्शनं चैव नानात्वेन वरं स्मृतम् ।
पञ्चविंशतिवर्गः स्यादपवर्गोऽजरामरः ॥ १४
स निर्विकारः पुरुषस्तत्त्वेनैवोपदिश्यते ।
स एव पञ्चविंशस्तु विकारः पुरुषः स्मृतः ॥ १५
यद्येष निर्विकारः स्यात्तत्त्वं न तु भवेद्भव ।
विकारो विद्यमानस्तु तत्त्वसंज्ञकमुच्यते ॥ १६
यद्येषोऽव्यक्ततां नैति व्यतिरेकान्न संशयः ।
तथा भवति निस्तत्वस्तथा सत्वस्तथागुणः ॥ १७
विकारगुणसंत्यागात्प्रकृत्यन्यत्वता शुचिः ।
तदा नानात्वतामेति सर्गहीनोऽपवर्गभाक् ॥ १८
बोध्यमानः प्रबुध्येत समो भवति बुद्धिमान् ।
अक्षरश्च भवत्येष यथावा च्युतवान्क्षणात् ॥ १९
अव्यक्ताव्यक्तिरुक्ता स्यान्निर्गुणस्य गुणाकरात् ।
एतदेकत्वनानात्वमक्षरः क्षर एव च ॥ २०
व्याख्यातं तव शूलाङ्क तथारिष्टानि चैव हि ।
विमोक्षलक्षणं शेषं तदपीह ब्रवीमि ते ।
यं ज्ञात्वा यतयः प्राप्ताः केवलत्वमनामयम् ॥ २१
साङ्ख्याश्चाप्यथ योगाश्च दग्धपङ्का गतज्वराः ।
अमूर्तित्वमनुभाप्ता निर्गुणा निर्भया भव ॥ २२

विपाप्मानो महादेव मुक्ताः संसारसागरात् । सरणे प्रजनादाने गुणानां प्रकृतिः सदा । परा प्रमत्ता सततमेतावत्कार्यकारणम् ॥ २३	प्रविष्टावयवं देवमभेद्यमजरामरम् ॥ ३८
असच्चैव च सच्चैव कुरुते स पुनः पुनः । चैतन्येन पुराणेन चेतनाचेतनात्परः ॥ २४	सनकः सनन्दनश्चैव तृतीयश्च सनातनः । ते विदुः परमं धर्ममव्ययं व्ययधर्षणम् ॥ ३९
यस्तु चेतयते चेतो मनसा चैकबुद्धिकम् । स नैव सन्न चैवासन्सदसन्न च संस्मृतः ॥ २५	अव्यक्तात्परमात्सूक्ष्मादत्रणान्मूर्तिसंज्ञकात् । क्षेत्रज्ञो भगवानास्ते नारायणपरायणः ॥ ४०
व्यतिरिक्तश्च शुद्धश्च सोऽन्यश्चाप्रकृतिस्तथा । उपेक्षकश्च प्रकृतेर्विकारपुरुषः स्मृतः ॥ २६	अस्माकं सहजातानामुत्पन्नं ज्ञानमुत्तमम् । एते हि मूर्तिमन्तो वै लोकान्प्रविचरामहे ॥ ४१
विकारपुरूपेणैषा संयुक्ता सृजते जगत् । पुनराददते चैव गुणानामन्यथात्मनि ॥ २७	पुनःपुनः प्रजाता वै तत्रतत्र पिनाकधृक् । द्वन्द्वैर्विरज्यमानस्य ज्ञानमुत्पन्नमुत्तमम् ॥ ४२
मत्स्योदकात्संज्ञातः प्रकृतेरेव कर्मणः । तद्वत्क्षेत्रसहस्राणि स एव प्रकरिष्यति ॥ २८	कपिलान्मूलआचार्यात्तत्त्वबुद्धिविनिश्चयम् । योगसांख्यमवाप्तं मे कात्स्न्येन मुनिसत्तमात् ॥ ४३
क्षेत्रप्रलयतज्ज्ञस्तु क्षेत्रज्ञ इति चोच्यते । सयोगो नित्य इत्याहुर्धे जनास्तत्वदर्शिनः ॥ २९	तेन संबोधिताः शिष्या बहवस्तत्वदर्शिनः । तद्बुद्ध्वा बहवः शिष्या मयाप्येतन्निदर्शिताः ॥ ४४
एवमेष ह्यसत्सच्च विकारपुरुषः स्मृतः । विकारापद्यमानं तु विकृतिं प्रवदन्ति नः ॥ ३०	जन्ममृत्युहरं तथ्यं ज्ञानं ज्ञेयं सनातनम् । यज्ज्ञात्वा नानुशोचन्ति तत्त्वज्ञाना निरिन्द्रियाः ॥
यदा त्वेष विकारस्य प्रकृतानिति मन्यते । तदा विकारतामेति विकारान्यत्वतां व्रजेत् ॥ ३१	शुद्धवीजमलाश्चैव विपङ्का वै निरक्षराः । स्वतन्त्रास्ते स्वतन्त्रेण संमिता निष्कलाः स्मृताः ॥ ४६
प्रकृत्या च विकारैश्च व्यतिरिक्तो यदा भवेत् । शुचि यत्परमं शुद्धं प्रतिबुद्धं सनातनम् । अयुक्तं निष्कलं शुद्धमव्ययं चाजरामरम् ॥ ३२	शाश्वताश्चाव्ययाश्चैव तमोग्राह्याश्च भास्वर । विपाप्मानस्तथा सर्वे सत्वस्थाश्चापि निर्त्रणाः ॥ ४७
समेत्य तेन शुद्धेन बुध्यमानः स भास्वरः । विमोक्षं भजते व्यक्तादप्रबुद्धादचेतनात् ॥ ३३	विमुक्ताः केवलाश्चैव वीतमोहभयास्तथा । अमूर्तास्ते महाभाग सर्वे च विगतज्वराः ॥ ४८
उदुम्बराद्वा मशकः प्रलयान्निर्गतो यथा । तथाऽव्यक्तस्य संत्यागान्निर्ममः पञ्च विंशकः ३४	हिरण्यनाभस्त्रिशिरास्तथा प्रह्लादभास्करौ । वसुविंश्चावसुश्चैव सार्धं पञ्चशिखस्तथा ॥ ४९
यथा पुष्करपर्णस्थो जलविन्दुर्न संश्लिषेत् । तथैवाव्यक्तविषये न लिप्येत्पञ्चविंशकः ॥ ३५	गार्ग्योऽथासुरिरावन्त्यो गौतमो वृत एव च । काल्यायनोऽथ नमुचिर्हरिश्च दमनश्च ह ॥ ५०
आकाश इव निःसङ्गस्तथा सङ्गस्तथा वरः । पञ्चविंशतिमो बुद्धो बुद्धेन समर्ता गतः ॥ ३६	एते चान्ये च बहवस्तत्वमेवोपदर्शिताः । केचिन्मुक्ताः स्थिताः केचिच्छन्दतश्चापरे मृताः ॥
एतद्धि प्रकृतं ज्ञानं तत्त्वतश्च समुत्थितम् । पूर्वजेभ्यस्तथोत्पन्नं ब्रह्मजेभ्यस्तथानघ ॥ ३७	दर्शितास्त्रिविधं बन्धं विमोक्षं त्रिविधं तथा । अज्ञानं चैव रागश्च संयोगं प्राकृतं तथा ॥ ५२
आदिसर्गो महाबाहो तामसेनावृतं परम् ।	एतेभ्यो बन्धनं प्रोक्तं विमोक्षमपि मे शृणु । परितस्तावता सम्यक्संबन्धो यावता कृतः ॥ ५३
	कृत्स्नक्षयपरित्यागाद्विमोक्ष इति नः श्रुतिः ।

निवृत्तः सर्वसङ्गेभ्यः केवलः पुरुषोऽमलः ॥ ५४
भीष्म उवाच ।

इत्येवमुक्त्वा भगवानीश्वराय महात्मने ।
सनत्कुमारः प्रययावाकाशं समुपाश्रितः ॥ ५५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति तीर्थशौचनिरूपणम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
यद्वरं सर्वतीर्थानां तद्ब्रवीहि पितामह ।
यत्र चैव परं शौचं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १
भीष्म उवाच ।
सर्वाणि खलु तीर्थानि गुणवन्ति मनीषिणः ।
यत्तु तीर्थं च शौचं च तन्मे शृणु समाहितः ॥२
अगाधे विमले शुद्धे सत्यतीर्थे धृतिहृदे ।
स्नातव्यं मानसे तीर्थे सत्वमालम्ब्य शाश्वतम् ॥३
तीर्थशौचं तपो ज्ञानं मार्दवं सत्यमार्जवम् ।
अहिंसा सर्वभूतानामानृशंसं दमः शमः ॥ ४
निर्ममा निरहंकारा निर्द्वन्द्वा निष्परिग्रहाः ।
योगिनस्तीर्थभूतास्ते तीर्थं परममुच्यते ॥ ५
नारायणेऽथ हृदे वा भक्तिस्तीर्थं परं मतम् ।
शौचलक्षणमेतत्ते सर्वत्रैवान्ववेक्षतः ॥ ६
रजस्तमःसत्वमथो येषां निर्धूतमात्मना ।
तीर्थमाचारशुद्धिश्च स्वमार्गपरिमार्गणम् ॥ ७
सर्वत्यागेष्वभिरताः सर्वज्ञाः समदर्शिनः ।
शौचेष्वेतेष्वभिरतास्ते तीर्थशुचयोऽपि च ॥ ८
नोदकक्लिन्नगात्रस्तु स्नात इत्यभिधीयते ।
स स्नातो यो दमस्नातः स ब्राह्माभ्यन्तरः शुचिः ॥
अदृष्टेष्वनपेक्षा ये प्राप्तेष्वर्थेषु निर्ममाः ।
शौचमेव परं तेषां येषां नोत्पद्यते स्पृहा ॥ १०

प्रज्ञानं शौचमेवेह शरीरस्य विशेषतः ।
तथा निष्किंचनत्वं च मनसश्च प्रसन्नता ॥ ११
वृत्तं शौचं महाशौचं तीर्थशौचमतः परम् ।
ज्ञानोत्पन्नं च यच्छौचं तच्छौचं परमं स्मृतम् ॥२
मनसा च प्रदीप्तेन ब्रह्मज्ञानजलेन च ।
स्नाता ये मानसे तीर्थे तज्ज्ञाः क्षेत्रज्ञदर्शनाः ॥३
समारोपितशौचस्तु नित्यं भावसमन्वितः ।
केवलं गुणसंपन्नः शुचिरेव नरः सदा ॥ १४
शरीरस्थानि तीर्थानि प्रोक्तान्येतानि भारत ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यानि शृणु तान्यपि ॥
शरीरस्य यथोद्देशाः शरीरोपरि निर्मिताः ।
तथा पृथिव्या भागाश्च पुण्यानि सलिलानि च ॥
कीर्तनाच्चैव तीर्थस्य स्नानाच्च पितृतर्पणात् ।
शोध्यं हि पातकं तीर्थे पूता यान्ति सुखं दिवम् १७
परिग्रहाच्च साधूनां पृथिव्याश्चैव तेजसा ।
अतीव पुण्यभागास्ते सलिलस्य च तेजसा ॥ १८
मनसश्च पृथिव्याश्च पुण्यास्तीर्थास्तथापरे ।
उभयोरेव यः स्नायात्स सिद्धिं शीघ्रमाप्नुयात् १९
यथा फलं क्रियाहीनं क्रिया वा फलवर्जिता ।
नेह साध्यते कार्यं समायुक्ता तु सिध्यति ॥ २०
एवं शरीरशौचेन तीर्थशौचेन चान्वितः ।
शुचिः सिद्धिमवाप्नोति द्विविधं शौचमुत्तमम् ॥२१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति मार्गशीर्षादि कार्तिकान्तेषु द्वादशमासेषु द्वादशद्वादशीषु केशवादिदामोदरान्तभगवद्रूपविशेषपूजाफलविशेषकथनम् ॥ १ ॥

[युधिष्ठिर उवाच ।

सर्वेषामुपवासानां यच्छ्रेयः सुमहत्फलम् ।
यच्चाप्यसंशयं लोके तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ॥ १
भीष्म उवाच ।

शृणु राजन्यथा गीतं स्वयमेव स्वयंभुवा ।
यत्कृत्वा निर्वृतो भूयात्पुरुषो नात्र संशयः ॥ २
द्वादश्यां मार्गशीर्षे तु अहोरात्रेण केशवम् ।
अर्च्याश्चमेधं प्राप्नोति दुष्कृतं चास्य नश्यति ॥ ३
तथैव पौषमासे तु पूज्यो नारायणेति च ।
वाजपेयमवाप्नोति सिद्धिं च परमां व्रजेत् ॥ ४
अहोरात्रेण द्वादश्यां माघमासे तु माधवम् ।
राजसूयमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ५
तथैव फाल्गुने मासि गोविन्देति च पूजयन् ।
अतिरात्रमवाप्नोति सोमलोकं च गच्छति ॥ ६
अहोरात्रेण द्वादश्यां चैत्रे विष्णुरिति स्मरन् ।
पौण्डरीकमवाप्नोति देवलोकं च गच्छति ॥ ७
वैशाखमासे द्वादश्यां पूजयन्मधुसूदनम् ।
अग्निष्टोममवाप्नोति सोमलोकं च गच्छति ॥ ८

अहोरात्रेण द्वादश्यां ज्येष्ठे मासि त्रिविक्रमम् ।
गवां मेधमवाप्नोति अप्सरोभिश्च मोदते ॥ ९
आषाढे मासि द्वादश्यां वामनेति च पूजयन् ।
नरमेधमवाप्नोति पुण्यं च लभते महत् ॥ १०
अहोरात्रेण द्वादश्यां श्रावणे मासि श्रीधरम् ।
पञ्चयज्ञानमवाप्नोति विमानस्थश्च मोदते ॥ ११
तथा भाद्रपदे मासि हृषीकेशेति पूजयन् ।
सौत्रामणिमवाप्नोति पूतात्मा भवते च हि ॥ १२
द्वादश्यामाश्विने मासि पद्मनाभेति चार्चयन् ।
गोसहस्रफलं पुण्यं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥ १३
द्वादश्यां कार्तिके मासि पूज्यो दामोदरेति च ।
गवां यज्ञमवाप्नोति पुमान्स्त्री वा न संशयः ॥ १४
अर्चयेत्पुण्डरीकाक्षमेवं संवत्सरं तु यः ।
जातिस्मरत्वं प्राप्नोति विन्द्याद्बहु सुवर्णकम् ॥ १५
अहन्यहनि तद्भावमुपेन्द्रं योऽधिगच्छति ।
समाप्ते भोजयेद्विप्रानथवा दापयेद्भृतम् ॥ १६
अतः परं नोपवासो भवतीति विनिश्चयः ।
उवाच भगवान्विष्णुः स्वयमेव पुरातनम् ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति शरीरसौन्दर्यादिफलकचान्द्रव्रताचरणप्रकारकथनम् ॥ १ ॥

[वैशंपायन उवाच ।

शरतल्पगतं भीष्मं वृद्धं कुरुपितामहम् ।
उपगम्य महाप्राज्ञः पर्यपृच्छयुधिष्ठिरः ॥ १
अङ्गानां रूपसौभाग्यं प्रियं चैव कथं भवेत् ।

अर्च्यं अभ्यर्च्यं ॥ ३ ॥ एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

इष्टकामनासिद्ध्यर्थं चान्द्रव्रतमाह मार्गेति । मार्गशीर्षशुक्ल-
प्रतिपदि मूलनक्षत्रयोगे सतीदं चान्द्रं व्रतमारभेत । तत्र

धर्मार्थकामसंयुक्तः सुखभागी कथं भवेत् ॥ २
भीष्म उवाच ।
मार्गशीर्षस्य मासस्य चन्द्रे मूलेन संयुते ।
पादौ मूलेन राजेन्द्र जङ्घायामथ रोहिणीम् ॥ ३

चन्द्रावयवेषु नक्षत्राणि न्यसेत् पादौ मूलेनेत्यादिना । स्वदेव-
तासहितेन मूलेन चन्द्रस्य पादौ कल्पयेदित्यर्थः । एवं रोहि-
ण्यादिभिः सदेवताभिर्जङ्घादयः कल्पनीयाः । सर्वत्र विभक्ति-
व्यत्यय आर्थः ॥ ३ ॥

* एतदाद्यध्यायद्वयं श. पुस्तक एव दृश्यते ।

अश्विन्यां सक्थिनी चैव ऊरू चाषाढयोस्तथा ।
 गुह्यं तु फाल्गुनी विद्यात्कृत्तिका कटिकास्तथा ॥ ४
 नाभिं भाद्रपदे विद्याद्रेवत्यामक्षिमण्डलम् ।
 पृष्ठमेव धनिष्ठासु अनुराधोत्तरास्तथा ॥ ५
 बाहुभ्यां तु विशाखासु हस्तौ हस्तेन निर्दिशेत् ।
 पुनर्वस्वजुली राजन्नाश्लेषासु नखास्तथा ॥ ६
 ग्रीवां ज्येष्ठा च राजेन्द्र श्रवणेन तु कर्णयोः ।

मुखं पुष्येण दानेन दन्तोष्ठौ स्वातिरुच्यते ॥ ७
 हासं शतभिषां चैव मघां चैवाथ नासिकाम् ।
 नेत्रे मृगशिरो विद्याल्ललाटे मित्रमेव तु ॥ ८
 भरण्यां तु शिरो विद्यात्केशानाद्रीं नराधिप ।
 समाप्ते तु घृतं दद्याद्ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ ९
 सुभगो दर्शनीयश्च ज्ञानभाग्यथ जानते ।
 जायते परिपूर्णाङ्गः पौर्णमास्येव चन्द्रमाः ॥ १०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

बृहस्पतिना युधिष्ठिरं प्रति देहिनां जननादिप्रकारनिरूपणम् ॥ १ ॥ तथा प्राणिनां दुष्कर्मविशेषफलतया तिर्यग्योनि-
 विशेषेषु जननकथनम् ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
 श्रोतुमिच्छामि मर्त्यानां संसारविधिमुत्तमम् ॥ १
 केन वृत्तेन राजेन्द्र वर्तमाना नरा भुवि ।
 प्राप्नुवन्त्युत्तमं स्वर्गं कथं च नरकं नृप ॥ २
 मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं जनाः ।
 प्रयान्त्यमुं लोकमितः को वै ताननुगच्छति ॥ ३
 भीष्म उवाच ।
 दूरादायाति भगवान्बृहस्पतिरुदारधीः ।
 पृच्छेन्नं सुमहाभागमेतद्गुह्यं सनातनम् ॥ ४
 नैतदन्येन शक्यं हि वक्तुं केनचिदद्य वै ।
 वक्ता बृहस्पतिसमो न ह्यन्यो विद्यते क्वचित् ॥ ५
 वैशंपायन उवाच ।
 तयोः संवदतोरेवं पार्थगाङ्गेययोस्तदा ।
 आजगाम विशुद्धात्मा भगवान्स बृहस्पतिः ॥ ६
 ततो राजा समुत्थाय धृतराष्ट्रपुरोगमः ।
 पूजामनुपमां चक्रे सर्वे ते च सभासदः ॥ ७
 ततो धर्मसुतो राजा भगवन्तं बृहस्पतिम् ।
 उपगम्य यथान्यायं प्रश्नं पप्रच्छ तत्त्वतः ॥ ८

भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
 मर्त्यस्य कः सहायो वै पिता माता सुतो गुरुः ।
 ज्ञातिसंबन्धिवर्गश्च मित्रवर्गस्तथैव च ॥ ९
 मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं जनाः ।
 गच्छन्त्यमुं च लोकं वै क एताननुगच्छति ॥ १०
 बृहस्पतिरुवाच ।
 एकः प्रसूयते राजन्नेक एव विनश्यति ।
 एकस्तरति दुर्गाणि गच्छत्येकस्तु दुर्गतिम् ॥ ११
 न सहायः पिता माता तथा भ्राता सुतो गुरुः ।
 ज्ञातिसंबन्धिवर्गश्च मित्रवर्गस्तथैव च ॥ १२
 मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं जनाः ।
 मुहूर्तमुपयुञ्ज्याथ ततो यान्ति पराञ्जुखाः ॥ १३
 तैस्तच्छरीरमुत्सृष्टं धर्म एकोऽनुगच्छति ।
 तस्माद्धर्मः सहायार्थं सेवितव्यः सदा नृपः ॥ १४
 प्राणी धर्मसमायुक्तो गच्छेत्स्वर्गगतिं पराम् ।
 तथैवाधर्मसंयुक्तो नरकं चोपपद्यते ॥ १५
 तस्मान्मयायागतैरर्थैर्धर्मं सेवेत पण्डितः ।
 धर्म एको मनुष्याणां सहायः पारलौकिकः ॥ १६
 लोभान्मोहादनुक्रोशाद्भयाद्वाऽप्यबहुश्रुतः ।

आषाढाद्वयं फाल्गुनीद्वयं भाद्रपदाद्वयं च ज्ञेयम् ॥ ४ ॥ एवं
 कुर्वन्विकलाङ्गोऽपि पौर्णमास्यां सकलाङ्गो भवति एतत्सदृष्टान्त-
 माह परिपूर्णाङ्ग इति ॥ १० ॥

द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥
 मुहूर्तमिव रोदित्वेति झ. पाठः ॥ १३ ॥

नरः करोत्यकार्याणि परार्थं लोभमोहितः ॥ १७
 धर्मश्चार्थश्च कामश्च त्रितयं जीविते फलम् ।
 एतन्नयमवाप्तव्यमधर्मपरिवर्जितम् ॥ १८
 युधिष्ठिर उवाच ।
 श्रुतं भगवतो वाक्यं धर्मयुक्तं परं हितम् ।
 शरीरनिश्चयं ज्ञातुं बुद्धिस्तु मम जायते ॥ १९
 मृतं शरीरं हि नृणां सूक्ष्ममव्यक्ततां गतम् ।
 अचक्षुर्विषयं प्राप्तं कथं धर्मोऽनुगच्छति ॥ २०
 बृहस्पतिरुवाच ।
 पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिरनन्तरम् ।
 बुद्धिरात्मा च सहिता धर्मं पश्यन्ति नित्यदा ॥ २१
 प्राणिनामिह सर्वेषां साक्षिभूतं दिवानिशम् ।
 एतैश्च सह धर्मोऽपि तं जीवमनुगच्छति ॥ २२
 त्वगस्थि मांसं शुक्रं च शोणितं च महामते ।
 शरीरं वर्जयन्त्येते जीवितेन विवर्जितम् ॥ २३
 ततो धर्मसमायुक्तः स जीवः सुखमेधते ।
 इह लोके परे चैव किं भूयः कथयामि ते ॥ २४
 युधिष्ठिर उवाच ।
 तद्दर्शितं भगवता यथा धर्मोऽनुगच्छति ।
 एतत्तु ज्ञातुमिच्छामि कथं रेतः प्रवर्तते ॥ २५
 बृहस्पतिरुवाच ।
 अन्नमश्नन्ति यद्देवाः शरीरस्था नरेश्वर ।
 पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिर्मनस्तथा ॥ २६
 ततस्तृप्तेषु राजेन्द्र तेषु भूतेषु पञ्चसु ।
 मनःषष्टेषु शुद्धात्मन्त्रेतः संपद्यते महत् ॥ २७
 ततो गर्भः संभवति श्लेषात्स्त्रीपुंसयोर्नृप ।
 एतच्चे सर्वमाख्यातं भूयः किं श्रोतुमिच्छसि ॥ २८
 युधिष्ठिर उवाच ।
 आख्यातं मे भगवता गर्भः संजायते यथा ।
 यथा जातस्तु पुरुषः प्रपद्यति तदुच्यताम् ॥ २९
 बृहस्पतिरुवाच ।
 आसन्नमात्रः पुरुषस्तैर्भूतैरभिभूयते ।
 विप्रयुक्तश्च तैर्भूतैः पुनर्यात्यपरां गतिम् ।
 स च भूतसमायुक्तः प्राप्नुते जीव एव हि ॥ ३०

ततोऽस्य कर्म पश्यन्ति शुभं वा यदि वाशुभम् ।
 देवताः पञ्चभूतस्थाः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ३१
 युधिष्ठिर उवाच ।
 त्वगस्थिमांसमुत्सृज्य तैश्च भूतैर्विवर्जितः ।
 जीवः सह वसन्कृत्स्नं सुखदुःखसहः प्रभो ॥ ३२
 बृहस्पतिरुवाच ।
 'भोगवश्यं कर्मवश्यं यातनावश्यमित्यापि ।
 एतन्नयाणामासाद्य कर्मतः सोऽश्रुते फलम् ॥ ३३
 जीवः कर्मसमायुक्तः शीघ्रं रेतस्त्वमागतः ।
 स्त्रीणां पुष्पं समासाद्य सूतिकाले लभेत तत् ॥ ३४
 यमस्य पुरुषैः क्लेशं यमस्य पुरुषैर्वधम् ।
 दुःखं संसारचक्रं च नरः क्लेशं स विन्दति ॥ ३५
 इह लोके स च प्राणी जन्मप्रभृति पार्थिव ।
 सुकृतं कर्म वै भुङ्क्ते धर्मस्य फलमाश्रितः ॥ ३६
 यदि धर्मं यथाशक्ति जन्मप्रभृति सेवते ।
 ततः स पुरुषो भूत्वा सेवते नियतं सुखम् ॥ ३७
 अथान्तरा तु धर्मस्याप्यधर्ममुपसेवते ।
 सुखस्यानन्तरं दुःखं स जीवोऽप्यधिगच्छति ॥ ३८
 अधर्मेण समायुक्तो यमस्य विषयं गतः ।
 महदुःखं समासाद्य तिर्यग्योनौ प्रजायते ॥ ३९
 कर्मणा येन येनेह यस्यां योनौ प्रजायते ।
 जीवो मोहसमायुक्तस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ ४०
 यदेतदुच्यते शास्त्रे सेतिहासे च च्छन्दसि ।
 यमस्य विषयं घोरं मर्त्यो लोकाः प्रपद्यते ॥ ४१
 इह स्थानानि पुण्यानि देवतुल्यानि भूपते ।
 तिर्यग्योन्यतिरिक्तानि गतिमन्ति च सर्वशः ॥ ४२
 यमस्य भवने दिव्ये ब्रह्मलोकसमे गुणैः ।
 कर्मभिर्नियतैर्वद्भो जन्तुर्दुःखान्युपाश्रुते ॥ ४३
 येनयेन तु भावेन कर्मणा पुरुषो गतिम् ।
 प्रयाति परुषां घोरां तत्ते वक्ष्याम्यतः परम् ॥ ४४
 अधीत्य चतुरो वेदान्द्विजो मोहसमन्वितः ।
 पतितात्प्रतिगृह्याथ खरयोनौ प्रजायते ॥ ४५
 खरो जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ।

जीवः स भगवन्कस्थः सुखदुःखे समश्रुते इति क्ष. पाठः ॥ ३२ ॥

खरो मृतो बलीवर्दः सप्तवर्षाणि जीवति ॥ ४६
 बलीवर्दो मृतश्चापि जायते ब्रह्मराक्षसः ।
 ब्रह्मराक्षश्च मासांस्त्रीस्ततो जायेत ब्राह्मणः ॥ ४७
 पतितं याजयित्वा तु कृमियोनौ प्रजायते ।
 तत्र जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ॥ ४८
 कृमिभावाद्भिमुक्तस्तु ततो जायेत गर्दभः ।
 गर्दभः पञ्चवर्षाणि पञ्चवर्षाणि सूकरः ॥ ४९
 कुक्कुटः पञ्चवर्षाणि पञ्चवर्षाणि जम्बुकः ।
 श्वा वर्षमेकं भवति ततो जायेत मानवः ॥ ५०
 उपाध्यायस्त्रियः पापं शिष्यः कुर्यादबुद्धिमान् ।
 स जीव इह संसारान्स्त्रीनाप्नोति न संशयः ॥ ५१
 वृको भवति राजेन्द्र ततः क्रव्यात्ततः खरः ।
 ततः प्रेतः परिक्लिष्टः पश्चाज्जायेत ब्राह्मणः ॥ ५२
 मनसाऽपि गुरोर्भार्या यः शिष्यो याति पापकृत्
 स उग्रान्प्रैति संसारानधर्मेणेह चेतसा ॥ ५३
 श्वयोनौ तु स संभूतस्त्रीणि वर्षाणि जीवति ।
 तत्रापि निधनं प्राप्तः कृमियोनौ प्रजायते ॥ ५४
 कृमिभावमनुप्राप्तो वर्षमेकं तु जीवति ।
 ततस्तु निधनं प्राप्तो ब्रह्मयोनौ प्रजायते ॥ ५५
 यदि पुत्रसमं शिष्यं गुरुर्हन्यादकारणे ।
 आत्मनः कामकारेण सोपि हिंस्रः प्रजायते ॥ ५६
 पितरं मातरं चैव यस्तु पुत्रोऽवमन्यते ।
 सोऽपि राजन्मृतो जन्तुः पूर्वं जायेत गर्दभः ॥ ५७
 गर्दभत्वं तु संग्राप्य दशवर्षाणि जीवति ।
 संवत्सरं तु कुम्भीरस्ततो जायेत मानवः ॥ ५८
 पुत्रस्य मातापितरौ यस्य रुष्टाबुभावपि ।
 गुर्वपध्यानतः सोपि मृतो जायति गर्दभः ॥ ५९
 खरो जीवति मासांस्तु दश श्वा च चतुर्दश ।
 विडालः सप्तमासांस्तु ततो जायेत मानवः ॥ ६०
 मातापितरावाकुश्य शारिका संप्रजायते ।
 ताडयित्वा तु तावेव जायते कच्छपो नृप ॥ ६१
 कच्छपो दशवर्षाणि त्रीणि वर्षाणि शल्यकः ।
 व्यालो भूत्वा च षण्मासांस्ततो जायति मानुषः ६२

भर्तृपिण्डमुपाश्रन्यो राजद्विष्टानि सेवते ।
 सोपि मोहसमापन्नो मृतो जायति वानरः ॥ ६३
 वानरो दशवर्षाणि पञ्चवर्षाणि सूकरः ।
 श्वाऽथ भूत्वा तु षण्मासांस्ततो जायति मानुषः ॥
 न्यासापहर्ता तु नरो यमस्य विषयं गतः ।
 यातनानां शतं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ॥ ६५
 तत्र जीवति वर्षाणि दशपञ्च च भारत ।
 दुःकृतस्य क्षयं कृत्वा ततो जायति मानुषः ॥ ६६
 असूयकः कुत्सितश्च चण्डालो दुःखमश्रुते ।
 विश्वासहर्ता तु नरो मीनो जायति दुर्मतिः ॥ ६७
 भूत्वा मीनोऽष्टमासांस्तु मृगो जायति भारत ।
 मृगस्तु चतुरो मासांस्ततश्छागः प्रजायते ॥ ६८
 छागस्तु निधनं प्राप्य पूर्णं संवत्सरे ततः ।
 गौः स संजायते जन्तुस्ततो जायति मानुषः ॥ ६९
 धान्यान्यवांस्तिलान्माषान्कुलत्थान्सर्षपांश्चान् ।
 कलायानथ मुद्गांश्च गोधूमानतसीस्तथा ॥ ७०
 यस्तु धान्यापहर्ता च मोहाजन्तुरचेतनः ।
 स जायते महाराज मूषिको निरपत्रपः ॥ ७१
 ततः प्रेत्य महाराज मृतो जायति सूकरः ।
 सूकरो जातमात्रस्तु रोगेण म्रियते नृप ॥ ७२
 श्वा ततो जायते मूढः कर्मणा तेन पार्थिव ।
 भूत्वा श्वा पञ्चवर्षाणि ततो जायति मानवः ॥ ७३
 परदारामिमर्शं तु कृत्वा जायति वै वृकः ।
 श्वा शृगालस्ततो गृध्रो व्यालः कङ्को वकस्तथा ७४
 आतुर्भार्या तु पापात्मा यो धर्षयति मोहितः ।
 पुंस्कोकिलत्वमाप्नोति सोऽपि संवत्सरं नृप ॥ ७५
 सखिभार्या गुरोर्भार्या राजभार्या तथैव च ।
 प्रधर्षयित्वा कामाद्यो मृतो जायति सूकरः ॥ ७६
 सूकरः पञ्चवर्षाणि दशवर्षाणि श्वाविधः ।
 विडालः पञ्चवर्षाणि दशवर्षाणि कुक्कुटः ॥ ७७
 पिपीलिका तु मासांस्त्रीन्वानरो मासमेव तु ।
 एतानासाद्य संसारान्कृमियोनौ प्रजायते ॥ ७८
 तत्र जीवति मासांस्तु कृमियोनौ चतुर्दश ।

उपाध्यायस्य चः पापं इति झ. पाठः ॥ ५१ ॥ प्राक् श्वा
 भवति इति झ. पाठः ॥ ५२ ॥ कुम्भीरो नरः ॥ ५८ ॥

पञ्चवर्षाणि मूषिकः इति झ. पाठः ॥ ६४ ॥ संसारानां शतं
 इति झ. पाठः ॥ ६५ ॥

ततोऽधर्मक्षयं कृत्वा पुनर्जायति मानवः ॥ ७९
 उपस्थिते विवाहे तु यज्ञे दानेऽपि वा विभो ।
 मोहात्करोति यो विभं स मृतो जायते कृमिः ८०
 कृमिर्जावति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ।
 अधर्मस्य क्षयं कृत्वा ततो जायति मानवः ॥ ८१
 पूर्वं दत्त्वा तु यः कन्यां द्वितीये दातुमिच्छति ।
 सोऽपि राजन्मृतो जन्तुः कृमियोनौ प्रजायते ॥ ८२
 तत्र जीवति वर्षाणि त्रयोदश युधिष्ठिर ।
 अधर्मसंक्षये युक्तस्ततो जायति मानवः ॥ ८३
 देवकार्यमकृत्वा तु पितृकार्यमथापि वा ।
 अनिर्वाप्य समश्नन्वै मृतो जायति वायसः ॥ ८४
 वायसः शतवर्षाणि ततो जायति कुकुटः ।
 जायते व्यालकश्चापि मासं तस्मात्तु मानुषः ॥ ८५
 ज्येष्ठं पितृसमं चापि आतरं योऽवमन्यते ।
 सोऽपि मृत्युमुपागम्य क्रौञ्चयोनौ प्रजायते ॥ ८६
 क्रौञ्चो जीवति वर्षं तु ततो जायति चीरकः ।
 ततो निधनमापन्नो मानुषत्वमुपाश्रुते ॥ ८७
 वृषलो ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ।
 [ततः संप्राप्य निधनं जायते सूकरः पुनः ॥ ८८
 सूकरो जातमात्रस्तु रोगेण म्रियते नृप ।
 श्वा ततो जायते मूढः कर्मणा तेन पार्थिव ॥ ८९
 श्वा भूत्वा कृतकर्माऽसौ जायते मानुषस्ततः ।
 तत्रापत्यं समुत्पाद्य मृतो जायति मूषिकः ॥ ९०
 कृतघ्नस्तु मृतो राजन्यमस्य विषयं गतः ।
 यमस्य पुरुषैः क्रुद्धैर्वधं प्राप्नोति दारुणम् ॥ ९१
 दण्डं समुद्रं शूलमग्निकुम्भं च दारुणम् ।
 असिपत्रवनं घोरवालुकं कूटशाल्मलीम् ॥ ९२
 एताश्चान्याश्च बहीश्च यमस्य विषयं गतः ।
 यातनाः प्राप्य तत्रोग्रास्ततो वध्यति भारत ॥ ९३
 ततो हतः कृतघ्नः स तत्रोग्रैर्भरतर्षभ ।
 संसारचक्रमासाद्य कृमियोनौ प्रजायते ॥ ९४
 कृमिर्भवति वर्षाणि दशपञ्च च भारत ।
 ततो गर्भं समासाद्य तत्रैव म्रियते शिशुः ॥ ९५

निष्पावं राजमाषम् । हलगोलकः दीर्घपुच्छो गोलरूपी कीट-
 विशेषः ॥ ९९ ॥ कुम्भोलक उलकजातिभेदः ॥ १०० ॥

ततो गर्भशतैर्जन्तुर्वहुभिः संप्रपद्यते ।
 संसारांश्च बहून्गत्वा ततस्तिर्यक्षु जायते ॥ ९६
 ततो दुःखमनुप्राप्य बहुवर्षगणानिह ।
 स पुनर्भवसंयुक्तस्ततः कूर्मः प्रजायते ॥ ९७
 दधि हत्वा बकश्चापि पुत्रो मत्स्थानसंस्कृतान् ।
 चोरयित्वा तु दुर्बुद्धिर्मधुदंशः प्रजायते ॥ ९८
 फलं वा मूलकं हत्वा अपूपं वा पिपीलिकाः ।
 चोरयित्वा च निष्पावं जायते हलगोलकः ॥ ९९
 पायसं चोरयित्वा तु तित्तिरित्वमवाप्नुते ।
 हत्वा पिष्टमयं पूषं कुम्भोलकः प्रजायते ॥ १००
 अयो हत्वा तु दुर्बुद्धिर्वायसो जायते नरः ।
 कांस्यं हत्वा तु दुर्बुद्धिर्हारितो जायते नरः ॥ १०१
 राजतं भाजनं हत्वा कपोतः संप्रजायते ।
 हत्वा तु काञ्चनं भाण्डं कृमियोनौ प्रजायते १०२
 पत्रोर्णं चोरयित्वा तु कृकलत्वं निगच्छति ।
 कौशिकं तु ततो हत्वा नरो जायति वर्तकः १०३
 अंशुकं चोरयित्वा तु शुको जायति मानवः ।
 चोरयित्वा दुकूलं तु मृतो हंसः प्रजायते ॥ १०४
 क्रौञ्चः कार्पासिकं हत्वा मृतो जायति मानवः ।
 चोरयित्वा नरः पटं त्वाविकं चैव भारत ।
 क्षौमं च वस्त्रमादाय शशो जन्तुः प्रजायते ॥ १०५
 वर्णान्दत्त्वा तु पुरुषो मृतो जायति बर्हिणः ।
 हत्वा रक्तानि वस्त्राणि जायते जीवजीवकः १०६
 वर्णकादींस्तथा गन्धांश्चोरयित्वेह मानवः ।
 छुच्छुन्दरित्वमाप्नोति राज्ञोभपरायणः ॥ १०७
 तत्र जीवति वर्षाणि ततो दश च पञ्च च ।
 अधर्मस्य क्षयं गत्वा ततो जायति मानुषः १०८
 चोरयित्वा पयश्चापि बलाका संप्रजायते ॥ १०९
 यस्तु चोरयते तैलं नरो मोहसमन्वितः ।
 सोऽपि राजन्मृतो जन्तुस्तैलपायी प्रजायते ॥ ११०
 अशस्त्रं पुरुषं हत्वा सशस्त्रः पुरुषाधमः ।
 अर्थार्थी यदि वा वैरी स मृतो जायते खरः १११
 खरो जीवति वर्षे द्वे ततः शस्त्रेण वध्यते ।

हारितः पक्षिविशेषः ॥ १०१ ॥ पत्रोर्णं धौतकौशेयम् ॥ १०३ ॥
 वर्णान् हरितालादीन् ॥ १०६ ॥

स मृतो मृगयोनौ तु नित्योद्विग्नोऽभिजायते ११२
 मृगो बध्यति शस्त्रेण गते संवत्सरे तु सः ।
 हतो मृगस्ततो मीनः सोपि जालेन बध्यते ११३
 मासे चतुर्थे संग्राप्ते श्वापदः संग्रजायते ।
 श्वापदो दशवर्षाणि द्वीपी वर्षाणि पञ्च च ॥११४
 ततस्तु निधनं प्राप्तः कालपर्यायचोदितः ।
 अधर्मस्य क्षयं कृत्वा ततो जायति मानुषः ११५
 स्त्रियं हत्वा तु दुर्बुद्धिर्यमस्य विषयं गतः ।
 बहून्केशान्समासाद्य नरकानेकविंशतिम् ॥ ११६
 ततः पश्चान्महाराज कृमियोनौ प्रजायते ।
 कृमिर्विंशतिवर्षाणि भूत्वा जायति मानुषः ११७
 भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नरः ।
 मक्षिकासङ्घवशगो बहून्मासान्भवत्युत ॥ ११८
 ततः पापक्षयं कृत्वा मानुषत्वमवाप्नुते ।
 'भक्ष्यं हत्वा तु पुरुषो जालुपाशः प्रजायते ११९
 खाद्यं हत्वा तु पुरुषश्चीरपाशः प्रजायते ।'
 धान्यं हत्वा तु पुरुषो लोमशः संग्रजायते ॥१२०
 तथा पिण्याकसंमिश्रमशनं चोरयेन्नरः ।
 स जायते भृतिधनो दारुणो मूषिको नरः ॥१२१
 दशनवै मानुषान्नित्यं पापात्मा स विशांपते ।
 घृतं हत्वा तु दुर्बुद्धिः काकमद्गुः प्रजायते ॥१२२
 मत्स्यमांसमथो हत्वा काको जायति दुर्मतिः ।

लवणं चोरयित्वा तु चिरिकाकः प्रजायते ॥१२३
 विश्वासेन तु निक्षिप्तं यो विनिहोति मानवः ।
 स गतायुर्नरस्तात मत्स्ययोनौ प्रजायते ॥ १२४
 मत्स्ययोनिमनुप्राप्य मृतो जायति मानुषः ।
 मानुषत्वमनुप्राप्य क्षीणायुरुपपद्यते ॥ १२५
 पापानि तु नराः कृत्वा तिर्यग्जायन्ति भारत ।
 न चात्मनः प्रयाणान्ते धर्मं जानन्ति कंचन १२६
 ये पापानि नराः कृत्वा निरस्यन्ति व्रतैः सदा ।
 सुखदुःखसमायुक्ता व्यथितास्ते भवन्त्युत ॥१२७
 अपुर्मांसः प्रजायन्ते म्लेच्छाश्चापि न संशयः ।
 नराः पापसमाचारा लोभमोहसमन्विताः ॥१२८
 वर्जयन्ति च पापानि जन्मप्रभृति ये नराः ।
 अरोगा रूपवन्तस्ते धनिनश्च भवन्त्युत ॥ १२९
 स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन कृत्वा पापमवाप्नुयुः ।
 एतेषामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ताः ॥ १३०
 परस्वहरणे दोषाः सर्व एव प्रकीर्तिताः ।
 एतद्वि लेशमात्रेण कथितं ते मयाऽनघ ॥ १३१
 अपरस्मिन्कथायोगे भूयः श्रोष्यसि भारत ।
 एतन्मया महाराज ब्रह्मणो गदतः पुरा ॥ १३२
 सुरर्षीणां श्रुतं मध्ये पृष्ठश्चापि यथातथम् ।
 मयाऽपि तच्च कात्स्न्येन यथावदनुवर्णितम् ।
 एतच्छ्रुत्वा महाराज धर्मे कुरु मनः सदा ॥ १३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

बृहस्पतिना युधिष्ठिरं प्रति पश्चात्तापादेर्बाह्येभ्योऽश्वदानस्य च पापपरिहारोपायत्वकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 अधर्मस्य गतिर्ब्रह्मन्कथिता मे त्वयाऽनघ ।
 धर्मस्य तु गतिं श्रोतुमिच्छामि वदतांवर ॥ १
 कृत्वा कर्माणि पापानि कथं यान्ति शुभां गतिम् ।
 कर्मणा च कृतेनेह केन यान्ति शुभां गतिम् ॥ २
 बृहस्पतिरुवाच ।
 कृत्वा पापानि कर्माणि अधर्मवशमागतः ।

मनसा विपरीतेन निरयं प्रतिपद्यते ॥ ३
 मोहादधर्मं यः कृत्वा पुनः समनुत्पद्यते ।
 मनःसमाधिसंयुक्तो न स सेवेत दुष्कृतम् ॥ ४
 [यथायथा मनस्तस्य दुष्कृतं कर्म गर्हते ।
 तथातथा शरीरं तु तेनाधर्मेण मुच्यते ॥ ५
 यदि व्याहरते राजन्विप्राणां धर्मवादिनाम् ।
 ततोऽधर्मकृतात्क्षिप्रमपवादात्प्रमुच्यते ॥] ६

काकमद्गुः शङ्खवान् जलपक्षी ॥ १२२ ॥ असंवासाः प्रजायन्ते

इति ब्र. पाठः ॥१२८॥ त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१७३॥

यथायथा नरः सम्यग्धर्ममनुभाषते ।
 समाहितेन मनसा विमुच्येत तथातथा ।
 भुजङ्ग इव निर्मोकात्पूर्वभुक्ताञ्जरांन्वितात् ॥ ७
 दत्त्वा विप्रस्य दानानि विविधानि समाहितः ।
 मनःसमाधिसंयुक्तः सुगतिं प्रतिपद्यते ॥ ८
 प्रदानानि तु वक्ष्यामि यानि दत्त्वा युधिष्ठिर ।
 नरः कृत्वाऽप्यकार्याणि ततो धर्मेण युज्यते ॥ ९
 सर्वेषामेव दानानामन्नं श्रेष्ठमुदाहृतम् ।
 पूर्वमन्नं प्रदातव्यमृजुना धर्ममिच्छता ॥ १०
 प्राणा ह्यन्नं मनुष्याणां तस्माज्जन्तुश्च जायते ।
 अन्ने प्रतिष्ठितो लोकस्तस्मादन्नं प्रशस्यते ॥ ११
 अन्नमेव प्रशंसन्ति देवर्षिपितृमानवाः ।
 अन्नस्य हि प्रदानेन स्वर्गमाप्नोति मानवः ॥ १२
 न्यायलब्धं प्रदातव्यं द्विजातिभ्योऽन्नमुत्तमम् ।
 स्वाध्यायसमुपेतेभ्यः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १३
 यस्य ह्यन्नमुपाश्रन्ति ब्राह्मणानां शतं दश ।
 हृष्टेन मनसा दत्तं न स तिर्यग्गतिर्भवेत् ॥ १४
 ब्राह्मणानां सहस्राणि दश भोज्य नरर्षभ ।
 नरोऽधर्मात्प्रमुच्येत योगेष्वभिरतः सदा ॥ १५
 भैक्ष्येणान्नं समाहृत्य दद्यादन्नं द्विजेषु वै ।
 सुवर्णदानात्पापानि नश्यन्ति सुबहून्यपि ॥ १६
 दत्त्वा वृत्तिकरीं भूमिं पातकेनापि मुच्यते ।
 पारायणैश्च वेदानां मुच्यते पातकैर्द्विजः ॥ १७
 गायत्र्याश्चैव लक्षणे गोसहस्रस्य तर्पणात् ।
 वेदार्थं ज्ञापयित्वा तु शुद्धान्विप्रान्यथार्थतः ॥ १८
 सर्वत्यागादिभिश्चैव मुच्यते पातकैर्द्विजः ।
 सर्वातिथ्यं परं ह्येषां तस्माद्दानं परं स्मृतम् ॥ १९
 अहिंसन्ब्राह्मणस्वानि न्यायेन परिपाल्य च ।
 क्षत्रियस्तरसा प्राप्तमन्नं यो वै प्रयच्छति ॥ २०
 द्विजेभ्यो वेदवृद्धेभ्यः प्रयतः सुसमाहितः ।

तेनापोहति धर्मात्मन्दुष्कृतं कर्म पाण्डव ॥ २१
 पद्मागपरिशुद्धं च कृपेर्भागमुपार्जितम् ।
 वैश्योऽददद्विजातिभ्यः पापेभ्यः परिमुच्यते ॥ २२
 अवाप्य प्राणसंदेहं कार्कश्येन समार्जितम् ।
 अन्नं दत्त्वा द्विजातिभ्यः शूद्रः पापात्प्रमुच्यते ॥ २३
 औरसेन बलेनान्नमर्जयित्वाऽविहिंसकः ।
 यः प्रयच्छति विप्रेभ्यो न स दुर्गाणि पश्यति ॥ २४
 न्यायेनैवाप्तमन्नं तु नरो हर्षसमन्वितः ।
 द्विजेभ्यो वेदवृद्धेभ्यो दत्त्वा पापात्प्रमुच्यते ॥ २५
 अन्नमूर्जस्करं लोके दत्त्वोर्जस्वी भवेन्नरः ।
 सतां पन्थानमावृत्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २६
 'शूद्रान्नं नैव भोक्तव्यं विप्रैर्धर्मपरायणैः ।
 आपद्येव स्वदासानां भोक्तव्यं स्वयमुद्यतैः ॥ २७
 दानवद्भिः कृतः पन्था येन यान्ति मनीषिणः ।
 ते हि प्राणस्य दातारस्तेभ्यो धर्मः सनातनः ॥ २८
 सर्वाविस्थं मनुष्येण न्यायेनान्नमुपार्जितम् ।
 कार्यं पात्रागतं नित्यमन्नं हि परमा गतिः ॥ २९
 अन्नस्य हि प्रदानेन नरो रौद्रं न सेवते ।
 तस्मादन्नं प्रदातव्यमन्यायपरिवर्जितम् ॥ ३०
 यतेद्ब्राह्मणपूर्वं हि भोक्तुमन्नं गृही सदा ।
 अवन्ध्यं दिवसं कुर्यादन्नपानीयदानतः ॥ ३१
 भोजयित्वा दशशतं नरो वेदविदां नृप ।
 न्यायविद्धर्मविदुषामितिहासविदां तथा ॥ ३२
 न याति नरकं घोरं संसारांश्च न सेवते ।
 सर्वकामसमायुक्तः प्रेत्य चाप्यश्रुते सुखम् ॥ ३३
 एवं सुखसमायुक्तो रमते विगतज्वरः ।
 रूपवान्कीर्तिमांश्चैव धनवांश्चोपपद्यते ॥ ३४
 एतत्ते सर्वमाख्यातमन्नदानफलं महत् ।
 मूलमेतत्तु धर्माणां प्रदानानां च भारत ॥ ३५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

बृहस्पतिना युधिष्ठिरं प्रत्यर्हिसामशंसनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 अर्हिसा वैदिकं कर्म ध्यानमिन्द्रियसंयमः ।
 तपोऽथ गुरुशुश्रूषा किं श्रेयः पुरुषं प्रति ॥ १
 बृहस्पतिरुवाच ।
 सर्वाण्येतानि धर्मस्य पृथग्द्वाराणि नित्यशः ।
 शृणु संकीर्त्यमानानि षडेव भरतर्षभ ॥ २
 हन्त निःश्रेयसं जन्तोरहं वक्ष्याम्यनुत्तमम् ।
 अर्हिसापाश्रयं धर्मं दान्तो विद्वान्समाचरेत् ॥ ३
 त्रिदण्डं सर्वभूतेषु निधाय पुरुषः शुचिः ।
 कामक्रोधौ च संयम्य ततः सिद्धिमवाप्नुते ॥ ४
 अर्हिसकानि भूतानि दण्डेन विनिहन्ति यः ।
 आत्मनः सुखमन्विच्छन्स प्रेत्य न सुखी भवेत् ५
 आत्मोपमस्तु भूतेषु यो वै भवति पूरुषः ।
 त्यक्तदण्डो जितक्रोधः स प्रेत्य सुखमेधते ॥ ६

सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतानि पश्यतः ।
 देवाऽपि मार्गे मुह्यन्ति ह्यपदस्य पदैषिणः ॥ ७
 न तत्परस्य संदध्यात्प्रतिकूलं यदात्मनः ।
 एष सांग्राहिको धर्मः कामादन्यः प्रवर्तते ॥ ८
 प्रख्यापने च दाने च सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।
 आत्मौपम्येन पुरुषः प्रमाणमधिगच्छति ॥ ९
 यथा परः प्रक्रमते परेषु
 तथा परे प्रक्रमन्ते परस्मिन् ।
 निषेवते स्वसमां जीवलोके
 यथा धर्मो नैपुणेनोपदिष्टः ॥ १०
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वा तं सुरगुरुधर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 दिवमाचक्रमे धीमान्पश्यतामेव नस्तदा ॥ ११

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति हिंसाया मांसभक्षणस्य च गर्हणम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा शरतल्पे पितामहम् ।
 पुनरेव महाराज पप्रच्छ वदतांवरः ॥ १
 युधिष्ठिर उवाच ।
 ऋषयो ब्राह्मणा देवाः प्रशंसन्ति महामते ।
 अर्हिसालक्षणं धर्मं वेदप्रामाण्यदर्शनात् ॥ २
 कर्मणा न नरः कुर्वन्निहसां पार्थिवसत्तम ।
 वाचा च मनसा चैव ततो दुःखात्प्रमुच्यते ॥ ३

भीष्म उवाच ।
 चतुर्विधेयं निर्दिष्टा ह्यर्हिसा ब्रह्मवादिभिः ।
 एकैकतोऽपि विभ्रष्टा न भवत्यरिसूदन ॥ ४
 यथा सर्वश्चतुष्पाद्वै त्रिभिः पादैर्न तिष्ठति ।
 तथैवेयं महीपाल कारणैः प्रोच्यते त्रिभिः ॥ ५
 यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पदगामिनाम् ।
 सर्वाण्येवापिधीयन्ते पदजातानि कौञ्जरे ॥ ६
 एवं लोकेष्वर्हिसा तु निर्दिष्टा धर्मतः पुरा ।

सर्वेषां भूतानामात्मभूतस्याऽऽत्मदुःखेनेव परदुःखेनाप्यु-
 द्विजतः ॥ ७ ॥ हिंसितो दिनस्ति पालितः पालयति तस्मा-
 त्पालयेदेव नो हिंसयेदित्यर्थः ॥ १० ॥ पञ्चसप्तत्यधिकशत-
 तमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

एकेन त्यक्ता सर्वात्मना त्यक्ता न भवति ॥ ४ ॥ नागपदे
 गजपदे क्षुद्रपदानामिव सर्वेषां धर्माणां समावेशो भवति
 अर्हिसायाम् । कौञ्जरे पदे दत्ते सति सर्वाणि पदानि यथा
 पिधीयन्ते एवं हिंसायां सर्वे धर्माः पिधीयन्ते ॥ ६ ॥

मनसा वचसा कर्मणा भक्षणेनेति चतुर्विधा हिंसा । तत्र
 अनु० ३७

कर्मणा लिप्यते जन्तुर्वाचा च मनसाऽपि च ॥७
 पूर्वं तु मनसा त्यक्त्वा त्यजेद्वाचाऽथ कर्मणा ।
 'हिंसां तु नोपयुञ्जीत तथा हिंसा चतुर्विधा ॥८
 काये मनसि वाक्येऽपि दोषा ह्येते प्रकीर्तिताः ।'
 [न भक्षयति यो मांसं त्रिविधं स विमुच्यते ॥९
 त्रिकारणं तु निर्दिष्टं श्रूयते ब्रह्मवादिभिः ।
 मनो वाचि तथाऽऽस्वादे दोषा ह्येषु प्रतिष्ठिताः ॥]
 न भक्षयन्त्यतो मांसं तपोयुक्ता मनीषिणः ।
 दोषास्तु भक्षणे राजन्मांसस्येह निबोध मे ॥ ११
 पुत्र मांसोपमं जानन्खादते यो विचेतनः ।
 मांसं मोहसमायुक्तः पुरुषः सोऽधमः स्मृतः ॥१२
 पितृमातृसमायोगे पुत्रत्वं जायते यथा ।
 हिंसां कृत्वाऽवशः पापो भूयिष्ठं जायते तथा ॥१३
 रसश्च हृदि जिह्वाया ज्ञानं प्रजायते यथा ।
 तथा शास्त्रेषु नियतं रागो ह्यास्वादितार्जवेत् ॥१४

संस्कृतासंस्कृताः पका लवणालवणास्तथा ।
 प्रजायन्ते यथा भावास्तथा चित्तं निरुध्यते ॥१५
 भेरीमृदङ्गशब्दांश्च तन्त्रीशब्दांश्च पुष्कलान् ।
 निषेविष्यन्ति वै मन्दा मांसभक्षाः कथं नराः ॥१६
 'परेषां धनधान्यानां हिंसकाः स्तावकास्तथा ।
 प्रशंसकाश्च मांसस्य नित्यं स्वर्गे बहिष्कृताः ॥' १७
 अचिन्तितमनिर्दिष्टमसंकल्पितमेव च ।
 रसगृह्याऽभिभूता ये प्रशंसन्ति फलार्थिनः ॥१८
 प्रशंसा ह्येव मांसस्य दोषकल्पफलान्विता ॥ १९
 'भस्म विष्टा कृमिर्वाऽपि निष्टा यस्येदृशी ध्रुवा ।
 स कायः परपीडाभिः कथं धार्यो विपश्चिता ॥' २०
 जीवितं हि परित्यज्य बहवः साधवो जनाः ।
 स्वमांसैः परमांसानि परिपाल्य दिवं गताः ॥२१
 एवमेषा महाराज चतुर्भिः कारणैः स्मृता ।
 अहिंसा तव निर्दिष्टा सर्वधर्मानुसंहिता ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति मांसभक्षणाभक्षणयोः क्रमेण निन्दाप्रशंसने ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 अहिंसा परमो धर्म इत्युक्तं बहुशस्त्वया ।
 श्राद्धेषु च भवानाह पितॄणां मांसमीप्सितम् ॥१
 मांसैर्बहुविधैः प्रोक्तस्त्वया श्राद्धविधिः पुरा ।
 अहत्वा च कुतो मांसमेवमेतद्विरुध्यते ॥ २
 जातो नः संशयो धर्मे मांसस्य परिवर्जने ।
 दोषो भक्षयतः कः स्यात्कश्चाभक्षयतो गुणः ॥ ३
 हत्वा भक्षयतो वाऽपि परेणोपहतस्य वा ।
 हन्याद्वा यः परस्वार्थे क्रीत्वा वा भक्षयेन्नरः ॥ ४
 एतदिच्छामि तत्त्वेन कथ्यमानं त्वयाऽनघ ।
 निश्चयेन चिकीर्षामि धर्ममेतं सनातनम् ॥ ५
 कथमायुरवाप्नोति कथं भवति सत्ववान् ।
 कथमव्यङ्गतामेति लक्षण्यो जायते कथम् ॥ ६
 यथा क्रीपुयोगे नान्तरीयकं पुत्रजन्म एवं हिंसकस्य भूयिष्ठं पाप-

भीष्म उवाच ।
 मांसस्याभक्षणाद्राजन्यो धर्मः कुरुनन्दन ।
 तं मे शृणु यथातत्त्वं यश्चास्य विधिरुत्तमः ॥ ७
 रूपमव्यङ्गतामायुर्बुद्धिं सत्त्वं बलं स्मृतिम् ।
 प्राप्नुकामैर्नरैर्हिंसा वर्जनीया कृतात्मभिः ॥ ८
 ऋषीणामत्र संवादो बहुशः कुरुनन्दन ।
 वभूव तेषां तु मतं यत्तच्छृणु युधिष्ठिर ॥ ९
 यो यजेताश्चमेधेन मासिमासि यतव्रतः ।
 वर्जयेन्मधु मांसं च सममेतद्युधिष्ठिर ॥ १०
 सप्तर्षयो वालखिल्यास्तथैव च मरीचिपाः ।
 मांसस्याभक्षणं राजन्प्रशंसन्ति मनीषिणः ॥ ११
 न भक्षयति यो मांसं न च हन्यान्न घातयेत् ।
 तन्मित्रं सर्वभूतानां मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥१२
 योनौ जन्मेत्यर्थः ॥ १३ ॥ षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः १७६

अधृष्यः सर्वभूतानां विश्वास्यः सर्वजन्तुषु ।
 साधूनां संमतो नित्यं भवेन्मांसं विवर्जयन् ॥ १३
 स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
 अविश्वास्योऽवसीदेत्स इति होवाच नारदः ॥ १४
 ददाति यजते चापि तपस्वी च भवत्यपि ।
 मधुमांसनिवृष्येति प्राह चैवं बृहस्पतिः ॥ १५
 मासिमास्यश्चमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
 न खादति च यो मांसं सममेतन्मतं मम ॥ १६
 सदा यजति सत्रेण सदा दानं प्रयच्छति ।
 सदा तपस्वी भवति मधुमांसविवर्जनात् ॥ १७
 सर्वे वेदा न तत्कुर्युः सर्वे यज्ञाश्च भारत ।
 यो भक्षयित्वा मांसानि पश्चादपि निवर्तते ॥ १८
 'भक्षयित्वा निमित्तेऽपि दुष्करं कुरुते तपः ।'
 दुष्करं च रसज्ञेन मांसस्य परिवर्जनम् ।
 चर्तुं व्रतमिदं श्रेष्ठं सर्वप्राण्यभयप्रदम् ॥ १९
 सर्वभूतेषु यो विद्वान्ददाल्यभयदक्षिणाम् ।
 दाता भवति लोके स प्राणानां नात्र संशयः ।
 एवं वै परमं धर्मं प्रशंसन्ति मनीषिणः ॥ २०
 प्राणा यथाऽऽत्मनोऽभीष्टा भूतानामपि वै तथा ।
 आत्मौपम्येन गन्तव्यं बुद्धिमद्भिः कृतात्मभिः २१
 विकीर्णकर्णकेनापि तृणमस्पन्दने भयम् ।
 किं पुनर्हन्यमानानां तरसा जीवितार्थिनाम् ।
 अरोगाणामपापानां पापैर्मांसोपजीविभिः ॥ २२
 मृत्युतो भयमस्तीति शङ्कायां दुःखमुत्तरम् ।
 धर्मस्यायतनं तस्मान्मांसस्य परिवर्जनम् ॥ २३
 अहिंसा परमो धर्मस्तथाऽहिंसा परं तपः ।
 अहिंसा परमं सत्यं ततो धर्मः प्रवर्तते ॥ २४
 न हि मांसं तृणात्काष्ठादुपलाद्वाऽपि जायते ।
 हत्वा जन्तुं ततो मांसं तस्मादोषस्तु भक्षणे ॥ २५
 स्वाहास्वधामृतभुजो देवाः सत्यार्जवमियाः ।
 राक्षसेन्द्रभयान्मुक्ताः सर्वभूतपरायणाः ॥ २६
 कान्तारेष्वथ घोरेषु दुर्गेषु गहनेषु च ।
 रात्रावहनि सन्ध्यासु चत्वरेषु सभासु च ॥ २७
 उद्यतेषु च शस्त्रेषु मृगव्यालहतेषु च ।

नहि कृत्वा वेदस्तथा तद्दोषिता यज्ञाश्च पुरुषं हिंसायां प्रवर्तयन्ति । किंतु परिसंख्याविधया निवृत्तिमेव बोधयन्ती-

अमांसभक्षणाद्राजन्न भयं तेषु विद्यते ॥ २८
 शरण्यः सर्वभूतानां विश्वास्यः सर्वजन्तुषु ।
 अनुद्वेगकरो लोके न चाप्युद्विजते सदा ॥ २९
 यदि चेत्खादको न स्यान्न तदा घातको भवेत् ।
 घातकः खादकार्थाय तद्घातयति वै नरः ॥ ३०
 अभक्ष्यमेतदिति वै इति हिंसा निवर्तते ।
 खादकक्रमतो हिंसा मृगादीनां प्रवर्तते ॥ ३१
 यस्माद्भ्रसति चैवायुर्हिंसकानां महाद्युते ।
 तस्माद्विवर्जयेन्मांसं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ ३२
 त्रातारं नाधिगच्छन्ति रौद्राः प्राणिविहिंसकाः ।
 उद्वेजकास्तु भूतानां यथा व्यालमृगास्तथा ॥ ३३
 लोभाद्वा बुद्धिमोहाद्वा बलवीर्यार्थमेव च ।
 संसर्गादथ पापानामधर्मो रुचितो नृणाम् ॥ ३४
 स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
 उद्विग्नराष्ट्रे वसति यत्र यत्राभिजायते ॥ ३५
 धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं स्वस्त्यधनं महत् ।
 मांसस्याभक्षणं प्राहुर्नियताः परमर्षयः ॥ ३६
 इदं तु खलु कौन्तेय श्रुतमासीत्पुरा मया ।
 मार्कण्डेयस्य वदतो ये दोषा मांसभक्षणे ॥ ३७
 यो हि खादति सांसानि प्राणिनां जीवितैषिणाम् ।
 सदा भवति वै पापः प्राणिहन्ता तथैव सः ॥ ३८
 धनेन ऋषिको हन्ति खादकश्चोपभोगतः ।
 घातको वधवन्धाभ्यामित्येव त्रिविधो वधः ॥ ३९
 अखादन्ननुमोदंश्च भावदोषेण मानसः ।
 योऽनुमोदति हन्यन्तं सोऽपि दोषेण लिप्यते ॥ ४०
 अधृष्यः सर्वभूतानामायुष्मान्निरुजः सदा ।
 भवत्यभक्ष्यन्मांसं दयावान्प्राणिनामिह ॥ ४१
 हिरण्यदानैर्गोदानैर्भूमिदानैश्च सर्वशः ।
 मांसस्याभक्षणे धर्मो विशिष्ट इति नः श्रुतिः ॥ ४२
 अप्रोक्षितं वृथामांसं विधिहीनं न भक्षयेत् ।
 भक्षयन्निरयं याति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ ४३
 प्रोक्षिताभ्युक्षितं मांसं तथा ब्राह्मणकाम्यया ।
 अल्पदोषमिति ज्ञेयं विपरीते तु लिप्यते ॥ ४४

त्यर्थः ॥ १८ ॥ व्यालमृगाः मांसादपशवः ॥ ३३ ॥ हन्यन्तं हन्यमानम् ॥ ४० ॥

खादकस्य कृते जन्तून्यो हन्यात्पुरुषाधमः ।
 महादोषकरस्तत्र घातको न तु खादकः ॥ ४५
 इज्यायज्ञश्रुतिकृतैर्यो मार्गैर्युधोऽधमः ।
 हन्याज्जन्तून्मांसगृधुः स वै नरकभाङ्गरः ॥ ४६
 भक्षयित्वाऽपि यो मांसं पश्चादपि निवर्तते ।
 तस्यापि सुमहान्धर्मो यः पापाद्भिनिवर्तते ॥ ४७
 आहर्ता चानुमन्ता च विशस्ता क्रयविक्रयी ।
 संस्कर्ता चोपभोक्ता च घातकाः सर्व एव ते ॥ ४८
 इदमन्यत्तु वक्ष्यामि प्रमाणं विधिनिर्मितम् ।
 पुराणमृषिभिर्जुष्टं वेदेषु परिनिश्चितम् ॥ ४९
 प्रवृत्तिलक्षणे धर्मे फलार्थिभिरभिद्रुते ।
 यथोक्तं राजशार्दूल न तु तन्मोक्षकारणम् ॥ ५०
 हविर्यत्संस्कृतं मन्त्रैः प्रोक्षिताभ्युक्षितं शुचि ।
 वेदोक्तेन प्रमाणेन पितृणां प्रक्रियासु च ।
 प्रवृत्तिधर्मिणा भक्ष्यं नान्यथा मनुरब्रवीत् ॥ ५१
 अस्वर्ग्यमयशस्यं च रक्षोवद्भरतर्षभ ।
 विधिहीनं नरः पूर्वं मांसं राजन्न भक्षयेत् ॥ ५२
 य इच्छेत्पुरुषोऽत्यन्तमात्मानं निरुपद्रवम् ।
 स वर्जयेत् मांसानि प्राणिनामिह सर्वशः ॥ ५३
 श्रूयते हि पुराकल्पे नृणां व्रीहिमयः पशुः ।
 येनायजन्त विद्वांसः पुण्यलोकपरायणाः ॥ ५४
 ऋषिभिः संशयं पृष्टो वसुधेदिपतिः पुरा ।
 अभक्ष्यमपि मांसं यः प्राह भक्ष्यमिति प्रभो ॥ ५५
 आकाशादवनिं प्राप्तस्ततः स पृथिवीपतिः ।
 यस्तदेव पुनश्चोक्त्वा विवेश धरणीतलम् ॥ ५६
 प्रजानां हितकामेन त्वगस्त्येन महात्मना ।
 आरण्याः सर्वदैवत्याः प्रोक्षितास्तापसैर्मृगाः ॥ ५७
 क्रिया ह्येवं न हीयन्ते पितृदेवतसंश्रिताः ।
 प्रीयन्ते पितरश्चैव न्यायतो मांसतर्पिताः ॥ ५८
 इदं तु शृणु राजेन्द्र मांसस्याभक्षणे गुणाः ।
 [अभक्षणे सर्वसुखं मांसस्य मनुजाधिप ॥] ५९

यस्तु वर्षशतं पूर्णं तपस्तप्येत्सुदारुणम् ।
 यश्चैव वर्जयेन्मांसं सममेतन्मतं मम ॥ ६०
 कौमुद्यास्तु विशेषेण शुरुपक्षे नराधिप ।
 वर्जयेत्सर्वमांसानि धर्मो ह्यत्र विधीयते ॥ ६१
 [चतुरो वार्षिकान्मासान्यो मांसं परिवर्जयेत् ।
 चत्वारि भद्राण्याप्नोति कीर्तिमायुर्यशो बलम् ६२
 अथवा मासमेकं वै सर्वमांसान्यभक्षयन् ।
 अतीत्य सर्वदुःखानि सुखं जीवेन्निरामयः ॥ ६३
 वर्जयन्ति हि मांसानि मासशः पक्षशोपि वा ।
 तेषां हिंसानिवृत्तानां ब्रह्मलोको विधीयते ॥] ६४
 मांसं तु कौमुदं पक्षं वर्जितं पार्थ राजभिः ।
 सर्वभूतात्मभूतस्यैर्विदितार्थपरावरैः ॥ ६५
 नाभागेनाम्बरीषेण गयेन च महात्मना ।
 आयुषाऽथानरण्येन दिलीपरघुमनुभिः ॥ ६६
 कार्तवीर्यानिरुद्धाभ्यां नहुषेण ययातिना ।
 नृगेण विष्वगश्चेन तथैव शशविन्दुना ॥ ६७
 युवनाश्चेन च तथा शिविनौशीनरेण च ।
 मुचुकुन्देन मान्धात्रा हरिश्चन्द्रेण वा विभो ॥ ६८
 सत्यं वदत माऽसत्यं सत्यं धर्मः सनातनः ।
 हरिश्चन्द्रश्चरति वै दिवि सत्येन चन्द्रवत् ॥ ६९
 श्येनचित्रेण राजेन्द्र सोमकेन वृकेण च ।
 रैवते रन्तिदेवेन वसुना सृञ्जयेन च ॥ ७०
 एतैश्चान्यैश्च राजेन्द्र कृपेण भरतेन च ।
 दुष्यन्तेन करुशेन रामालर्कनलैस्तथा ।
 विचकाश्चेन निमिना जनकेन च धीमता ॥ ७१
 ऐलेन पृथुना चैव वीरसेनेन चैव ह ।
 इक्ष्वाकुणा शंभुना च श्वेतेन सगरेण च ॥ ७२
 अजेन धुन्धुना चैव तथैव च सुवाहुना ।
 हर्यश्चेन च राजेन्द्र क्षुपेण भरतेन च ॥ ७३
 एतैश्चान्यैश्च राजेन्द्र पुरा मांसं न भक्षितम् ।
 शारदं कौमुदं मांसं ततस्ते स्वर्गमाप्नुवन् ॥ ७४

इज्या देवपूजा यज्ञोऽश्वमेधादिस्तदर्थं श्रुतिकृतैर्मार्गैर्युधो यज्ञोऽनिषदमजानन्मांसगृधुः केवलं यज्ञव्याजेन मांसं भोक्तु-
 कामः ॥ ४६ ॥ प्रवृत्तिलक्षणो धर्मः प्रजार्थिभिरुदाहृतः ।
 यथोक्तं राजशार्दूल न तु तन्मोक्षकारणम् । इति झ. पाठः

॥ ५० ॥ आरण्याः प्रोक्षिता इति पर्यन्तिकृतानारण्यानुत्स-
 जन्तीति श्रुतेरारण्यैर्यज्ञं कृत्वापि तेषां यथो न कृत इत्यर्थः
 ॥ ५७ ॥ सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

ब्रह्मलोके च तिष्ठन्ति ज्वलमानाः श्रियाऽन्विताः।
 उपास्यमाना गन्धर्वैः स्त्रीसहस्रसमन्विताः ॥ ७५
 तदेतदुत्तमं धर्ममहिंसाधर्मलक्षणम् ।
 ये चरन्ति महात्मानो नाकपृष्ठे वसन्ति ते ॥ ७६
 मधु मांसं च ये नित्यं वर्जयन्तीह धार्मिकाः ।
 जन्मप्रभृति मद्यं च सर्वे ते मुनयः स्मृताः ॥ ७७
 इमं धर्मममांसादं यश्चरेच्छ्रावयीत वा ।
 अपि चेत्सुदुराचारो न जातु निरयं व्रजेत् ॥ ७८
 पठेद्वा य इदं राजञ्छृणुयाद्वाऽप्यभीक्ष्णशः ।
 अमांसभक्षणविधिं पवित्रमृषिपूजितम् ॥ ७९

विमुक्तः सर्वपापेभ्यः सर्वकामैर्महीयते ।
 विशिष्टतां ज्ञातिषु च लभते नात्र संशयः ।
 'अहिंसो दानशीलश्च मधुमांसविवर्जितः ॥' ८०
 आपन्नश्चापदो मुच्येद्ब्रह्मो मुच्येत बन्धनात् ।
 मुच्येतथाऽऽतुरो रोगाहुःखान्मुच्येत दुःखितः ॥
 तिर्यग्योनिं न गच्छेत रूपवांश्च भवेन्नरः ।
 ऋद्धिमान्वै कुरुश्रेष्ठ प्राप्नुयाच्च महद्यशः ॥ ८२
 एतत्ते कथितं राजन्मांसस्य परिवर्जने ।
 प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च विधानमृषिनिर्मितम् ॥ ८३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि सप्तसत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

अष्टसत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति मांसगतगुणकथनपूर्वकं तज्ज्ञक्षणगर्हणम् ॥ १ ॥ तथा दयाया अहिंसायाश्च प्रशंसनम् ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 इमे वै मानवा लोके भृशं मांसेषु गृद्धिनः ।
 विमृज्य विविधान्भक्ष्यान्महारक्षोगणा इव ॥ १
 अपूपान्विविधाकाराञ्चाकानि विविधानि च ।
 पादपात्रसंयुक्तान् चच्छन्ति यथाऽऽमिषम् ॥ २
 तत्र मे बुद्धिरत्रेव विषये परिमुह्यते ।
 न मन्ये रसतः किञ्चिन्मांसतोऽस्तीति किञ्चन ॥ ३
 तदिच्छामि गुणाञ्श्रोतुं मांसस्याभक्षणे प्रभो ।
 भक्षणे चैव ये दोपास्तांश्चैव पुरुषर्षभ ॥ ४
 सर्वसत्त्वेन धर्मज्ञ यथावदिह धर्मतः ।
 किं वा भक्ष्यमभक्ष्यं वा सर्वमेतद्बदस्व मे ॥ ५
 यथैतद्यादृशं चैव गुणा ये चास्य वर्जने ।
 दोषा भक्ष्यतो येऽपि तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ६
 भीष्म उवाच ।
 सर्वमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
 न मांसात्परमं किञ्चिद्रसतो विद्यते भुवि ॥ ७
 क्षतक्षीणाभितप्तानां ग्राम्यधर्मरतात्मनाम् ।
 अध्वना कर्षितानां च न मांसाद्विद्यते परम् ॥ ८
 सद्यो वर्धयति प्राणान्पुष्टिमृष्यां दधाति च ।
 'नाशो भक्षणदोषः स्याद्दानमेव सदा मतम् ॥ ९

क्षुधितानां द्विजानां च सर्वेषां चापि जीवितम् ।
 दत्त्वा भवति पूतात्मा श्रद्धया लोभवर्जितः ॥ १०
 शिक्षयन्ति न याचन्ते दर्शयन्ति स्वमूर्तिभिः ।
 अवस्थेयमदानस्य मा भूदेवं भवानिति ।
 दानाद्यः सुशुचिर्मांसं पुनर्नैव च भक्षयेत् ॥ ११
 न भक्ष्योऽभ्यधिकः कश्चिन्मांसादस्ति परंतप ।
 विवर्जने तु बहवो गुणाः कौरवनन्दन ।
 ये भवन्ति मनुष्याणां तान्मे निगदतः शृणु ॥ १२
 स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
 नास्ति क्षुद्रतरस्तस्मात्स नृशंसतरो नरः ॥ १३
 न हि प्राणात्प्रियतरं लोके किञ्चन विद्यते ।
 तस्माद्दयां नरः कुर्याद्यथाऽऽत्मनि तथा परे ॥ १४
 शुक्राच्च तात संभृतिर्मांसस्येह न संशयः ।
 भक्षणे तु महान्दोषो मलेन स हि कल्प्यते ॥ १५
 'अहिंसालक्षणो धर्म इति वेदविदो विदुः ।
 यदहिंसं भवेत्कर्म तत्कुर्यादात्मविन्नरः ॥ १६
 पितृदेवतयज्ञेषु प्रोक्षितं हविरुच्यते ।'
 विधिना वेददृष्टेन तद्भुक्त्वेह न दुष्यति ॥ १७
 यज्ञार्थे पशवः सृष्टा इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ।

दोषो निवृत्त्या पुण्यमुच्यते इति श्र. पाठः ॥ १५ ॥

अतोऽन्यथा प्रवृत्तानां राक्षसो विधिरुच्यते ॥ १८
 क्षत्रियाणां तु यो दृष्टो विधिस्तमपि मे शृणु ।
 वीर्येणोपार्जितं मांसं यथा भुञ्जन्न दुष्यति ॥ १९
 आरण्याः सर्वदैवत्याः सर्वशः प्रोक्षिता मृगाः ।
 अगस्त्येन पुरा राजन्मृगया येन पूज्यते ॥ २०
 'रक्षणार्थाय भूतानां हिंस्रान्हन्यान्मृगान्पुनः ।'
 नात्मानमपरित्यज्य मृगया नाम विद्यते ॥ २१
 समतामुपसंगम्य रूपं हन्यान्न वा नृप ।
 अतो राजर्षयः सर्वे मृगयां यान्ति भारत ।
 न हि लिप्यन्ति पापेन न चैतत्पातकं भुवि ॥ २२
 न ह्यतः सदृशं किञ्चिदिह लोके परत्र च ।
 यत्सर्वेष्विह भूतेषु दया कौरवनन्दन ॥ २३
 न भयं विद्यते जातु नरस्येह दयावतः ।
 दयावतामिमे लोकाः परे चापि तपस्विनाम् ॥ २४
 अभयं सर्वभूतेभ्यो यो ददाति दयापरः ।
 अभयं तस्य भूतानि ददतीत्यनुशुश्रुम् ॥ २५
 क्षतं च स्खलितं चैव पतितं क्लिन्नमाहतम् ।
 सर्वभूतानि रक्षन्ति समेषु विषमेषु च । २६
 नैनं व्यालमृगा घ्नन्ति न पिशाचा न राक्षसाः ।
 मुच्यते भयकालेषु मोक्षयेद्यो भये परान् ॥ २७
 प्राणदानात्परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
 न ह्यात्मनः प्रियतरं किञ्चिदस्तीह निश्चितम् ॥ २८
 अनिष्टं सर्वभूतानां मरणं नाम भारत ।
 मृत्युकाले हि भूतानां सद्यो जायति वेपथुः ॥ २९
 व्याधिजन्मजरादुःखैर्नित्यं संसारसागरे ।
 जन्तवः परिवर्तन्ते मरणादुद्विजन्ति च ॥ ३०
 गर्भवासेषु पच्यन्ते क्षाराम्लकटुकै रसैः ।

मूत्रखेदपुरीषाणां परुषैर्भृशदारुणैः ॥ ३१
 जाताश्चाप्यवशास्तत्र च्छिद्यमानाः पुनःपुनः ।
 हन्यमानाश्च दृश्यन्ते विवशा मांसगृद्धिनः ॥ ३२
 कुम्भीपाके च पच्यन्ते तां तां योनिमुपागताः ।
 आक्रम्य मार्यमाणाश्च त्रास्यन्त्यन्ये पुनःपुनः ३३
 नात्मनोऽस्ति प्रियतरः पृथिवीमनुसृत्य ह ।
 तस्मात्प्राणिषु सर्वेषु दयावानात्मवान्भवेत् ॥ ३४
 सर्वमांसानि यो राजन्यावज्जीवं न भक्षयेत् ।
 आश्वासं विपुलं स्थानं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥ ३५
 ये भक्षयन्ति मांसानि भूतानां जीवितैषिणाम् ।
 भक्षयन्ते तेऽपि भूतैस्तैरिति मे नास्ति संशयः ॥ ३६
 मांसं भक्षयते यस्माद्भक्षयिष्ये तमप्यहम् ।
 एतन्मांसस्य मांसत्वमनुबुद्ध्यस्व भारत ॥ ३७
 घातको बध्यते नित्यं तथा बध्येत बन्धकः ।
 आक्रोष्टा कुध्यते राजन्द्रेष्टा द्वेष्यत्वाम्भुते ॥ ३८
 येनयेन शरीरेण यद्यत्कर्म करोति यः ।
 तेनतेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्रुते ॥ ३९
 अहिंसा परमो धर्मस्तथाऽहिंसा परो दमः ।
 अहिंसा परमं दानमहिंसा परमं तपः ॥ ४०
 अहिंसा परमो यज्ञस्तथाऽहिंसा परं फलम् ।
 अहिंसा परमं मित्रमहिंसा परमं सुखम् ॥ ४१
 सर्वयज्ञेषु वा दानं सर्वतीर्थेषु वा पुतम् ।
 सर्वदानफलं वाऽपि नैतत्तुल्यमहिंसया ॥ ४२
 अहिंसस्य तपोऽक्षय्यमहिंसो जयते सदा ।
 अहिंसः सर्वभूतानां यथा माता यथा पिता ४३
 एतत्फलमहिंसायां भूयश्च कुरुपुङ्गव ।
 न हि शक्या गुणा वक्तुमपि वर्षशतैरपि ॥ ४४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

किञ्च हन्यमानात्पशोः खवधस्यापि संभवात् प्राणपणेनेयं
 क्रियमाणा मृगया न दोषायेत्याह नात्मानमिति ॥ २१ ॥
 मांसं पूर्वजन्मनि भक्षितवान्त एव तस्य मांसमहं भक्षयि-

ध्यामीति व्यवहारान्मांसपदनिरुक्तिः ॥ ३७ ॥ अष्टसप्तत्यधि-
 कशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति कीटोपाख्यानकथनम् ॥ १ ॥ कीटेन व्यासं प्रति स्वपूर्वजन्मवृत्तान्तकथनम् ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

अकामाश्च सकामाश्च ये हताः स महामृधे ।

कां योनिं प्रतिपन्नास्ते तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

दुःखं प्राणपरित्यागः पुरुषाणां महामृधे ।

जानामि चाहं धर्मज्ञ प्राणत्यागं सुदुष्करम् ॥ २

समृद्धे वाऽसमृद्धे वा शुभे वा यदि वाऽशुभे ।

‘संसारेऽस्मिन्सदा जाताः प्राणिनोऽभिरताः कथम्’

कारणं तत्र मे ब्रूहि सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ ३

भीष्म उवाच ।

समृद्धे वाऽसमृद्धे वा शुभे वा यदि वाऽशुभे ।

संसारेऽस्मिन्समे जाताः प्राणिनः पृथिवीपते ॥ ४

निरता येन भावेन तत्र मे शृणु कारणम् ।

सम्यक्कायमनुप्रश्नस्त्वयोक्तस्तु युधिष्ठिर ॥ ५

अत्र ते वर्तयिष्यामि पुरावृत्तमिदं नृप ।

द्वैपायनस्य संवादं कीटस्य च युधिष्ठिर ॥ ६

ब्रह्मभूतश्चरन्विप्रः कृष्णद्वैपायनः पुरा ।

ददर्श कीटं धावन्तं शीघ्रं शकटवर्त्मनि ॥ ७

गतिज्ञः सर्वभूतानां रुतज्ञश्च शरीरिणाम् ।

सर्वज्ञस्त्वरितं दृष्ट्वा कीटं वचनमब्रवीत् ॥ ८

कीट संत्रस्तरूपोऽसि त्वरितश्चैव लक्ष्यसे ।

क च वासस्तदाचक्ष्व कुतस्ते भयमागतम् ॥ ९

कीट उवाच ।

शकटव्रजस्य महतो घोषं श्रुत्वा भयं मम ।

आगतं वै महाबुद्धे स्वन एष हि दारुणः ॥ १०

श्रूयते तु स मा हन्यादिति ह्यसादपक्रमे ।

श्वसतां च शृणोम्येनं गोवृषाणां प्रतोद्यताम् ॥ ११

वहतां सुमहाभारं सन्निकर्षे स्वनं प्रभो ।

नृणां च संवाहयतां श्रूयन्ते विविधाः स्वनाः १२

वोढुमस्सद्विधेनैष न शक्यः कीटयोनिना ।

तस्मादतिक्रमाम्येष भयादस्सात्सुदारुणात् ॥ १३

दुःखं हि मृत्युर्भूतानां जीवितं च सुदुर्लभम् ।

अतो भीतः पलायामि गच्छेयं नापदं यथा ॥ १४

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः स तु तं प्राह कुतः कीट सुखं तव ।

मरणं ते सुखं मन्ये तिर्यग्योनौ हि वर्तसे ॥ १५

शब्दं स्पर्शं रसं गन्धं भोगांश्चोच्चावचान्वहन् ।

नाभिजानासि कीट त्वं श्रेयो मरणमेव ते ॥ १६

कीट उवाच ।

सर्वत्र निरतो जीव इहापि च सुखं मम ।

चेतयामि महाप्राज्ञ तस्मादिच्छामि जीवितुम् १७

इहापि विषयः सर्वो यथादेहं प्रवर्तितः ।

मनुष्यास्तिर्यगाश्चैव पृथग्भोगा विशेषतः ॥ १८

अहमासं मनुष्यो वै शूद्रो बहुधनः प्रभो ।

अब्रह्मण्यो नृशंसश्च कदर्यो बुद्धिजीवनः ॥ १९

वाक्श्लक्ष्णो ह्यकृतप्रज्ञो द्वेषा विश्वस्य कर्मणः ।

मियोगुप्तनिधिर्नित्यं परस्वहरणे रतः ॥ २०

भृत्यातिथिजनश्चापि गृहेऽपर्यशितो मया ।

मात्सर्यात्स्वादुकामेन नृशंसेन बुभुक्षता ॥ २१

देवार्थं पितृयज्ञार्थं न च श्राद्धं कृतं मया ।

न दत्तमन्नकामेषु दत्तमन्नं लुनामि च ॥ २२

गुप्तं शरणमाश्रित्य भयेषु शरणागतान् ।

त्यक्त्वाऽकस्मान्निशायां च न दत्तमभयं मया २३

धनं धान्यं प्रियान्दारान्यानं वासस्तथाऽद्भुतम् ।

श्रियं दृष्ट्वा मनुष्याणामसूयामि निरर्थकम् ॥ २४

ईर्ष्युः परसुखं दृष्ट्वा अन्यस्य न बुभूषकः ।

त्रिवर्गहन्ता चान्येषामात्मकामानुवर्तकः ॥ २५

नृशंसगुणभूयिष्ठं पुरा कर्म कृतं मया ।

स्मृत्वा तदनुत्पद्येऽहं हित्वा प्रियमिवात्मजम् २६

शुभानां नाभिजानामि कृतानां कर्मणां फलम् ।

माता च पूजिता वृद्धा ब्राह्मणश्चार्चितो मया २७

कदर्यो बुद्धिजीवनः इति ज्ञ. पाठः ॥ १९ ॥ न बुभूषकः

अनैश्वर्यमिच्छन् ॥ २५ ॥ एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः १७९

सकृज्जातिगुणोपेतः संगत्या गृहमागतः ।
अतिथिः पूजितो ब्रह्मस्तेन मां नाजहात्स्मृतिः ॥

कर्मणामेव चैवाहं सुखाशामिव लक्षये ।
तच्छ्रोतुमहमिच्छामि त्वत्तः श्रेयस्तपोधन ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

व्यासेन कीटाय राज्यदानम् ॥ १ ॥

व्यास उवाच ।
शुभेन कर्मणा यद्वै तिर्यग्योनौ न मुह्यसे ।
ममैव कीट तत्कर्म येन त्वं न प्रमुह्यसे ॥ १
अहं त्वां दर्शनादेव तारयामि तपोबलात् ।
तपोबलाद्धि बलवद्बलमन्यन्न विद्यते ॥ २
जानामि पापैः स्वकृतैर्गतं त्वां कीट कीटताम् ।
अवाप्स्यसि परं धर्मं मानुष्ये यदि मन्यसे ॥ ३
कर्मभूमिकृतं देवा भुञ्जते तिर्यगाश्च ये ।
धन्या अपि मनुष्येषु कामार्थाश्च यथा गुणाः ॥ ४
वाग्बुद्धिपाणिपादैश्च समुपेता विपश्चितः ।
किमायाति मनुष्यस्य मन्दस्यार्थस्य जीवतः ॥ ५
दैवे यः कुरुते पूजां विप्राग्निशशिसूर्ययोः ।
ब्रुवन्नपि कथां पुण्यां तत्र कीट त्वमेष्यसि ॥ ६
गुणभूतानि भूतानि तत्र त्वमुपभोक्ष्यसे ।
क्रमात्तेऽहं विनेष्यामि ब्रह्मत्वं यदि चेच्छसि ।
भीष्म उवाच ।
स तथेति प्रतिश्रुत्य कीटः समवतिष्ठत ॥ ७
तैर्मृषिं द्रष्टुमगमत्सर्वास्वन्यासु योनिषु ॥ ८
श्वाविद्गोधावराहाणां तथैव मृगपक्षिणाम् ।
श्वपाकशूद्रवैश्यानां क्षत्रियाणां च योनिषु ॥ ९
स कीट एवमाख्यातमृषिणा सत्यवादिना ।
प्रतिस्मृत्याथ जग्राह पादौ मूर्ध्नि कृताञ्जलिः १०
कीट उवाच ।
इदं तदतुलं स्थानमीप्सितं दशभिर्गुणैः ।

यदहं प्राप्य कीटत्वमागतो राजपुत्रताम् ॥ ११
वहन्ति मामतिबलाः कुञ्जरा हेममालिनः ।
स्वन्दनेषु च काम्भोजा युक्ताः समरवाजिनः ॥ १२
उष्ट्राश्चतरयुक्तानि यानानि च वहन्ति माम् ।
सवान्धवः सहामात्यश्चाश्रामि पिशिताशनम् १३
गृहेषु खनिवासेषु सुखेषु शयनेषु च ।
वराहेषु महाभाग स्वपामि च सुपूजितः ॥ १४
सर्वेष्वपररात्रेषु सूतमागधवन्दिनः ।
स्तुवन्ति मां यथा देवा महेन्द्रं प्रियवादिनः ॥ १५
प्रसादात्सत्यसन्धस्य भवतोऽमिततेजसः ।
यदहं कीटतां प्राप्य स्मृतिजाता जुगुप्सिताम् ।
ननु नाशोस्ति पापस्य यन्मयोपचितं पुरा ॥ १६
[नमस्तेऽस्तु महाप्राज्ञ किं करोमि प्रशाधि माम् ।
त्वत्तपोबलनिर्दिष्टमिदं ह्यधिगतं मया ॥] १७
व्यास उवाच ।
[अर्चितोऽहं त्वया राजन्वाग्भिरद्य यदृच्छया ।
अद्य ते कीटतां प्राप्य स्मृतिजाता जुगुप्सिताम्] १८
शूद्रेणार्थप्रधानेन नृशंसेनाततायिना ।
ममैतद्दर्शनं प्राप्तं तच्च वै सुकृतं पुरा ।
तिर्यग्योनौ स जातेन मम चाभ्यर्चनात्तथा ॥ १९
इतस्त्वं राजपुत्रत्वाद्वाङ्मयं समवाप्स्यसि ।
गोब्राह्मणकृते प्राणान्हित्वाऽऽत्मीयात्रणाजिरे २०
भीष्म उवाच ।
राजपुत्रः सुखं प्राप्य ईजे चैवाप्तदक्षिणैः ।
अथ चोदीप्यत स्वर्गे प्रभूतोऽप्यव्ययः सुखी ॥ २१

तदैव कीट तत्कर्मैति क. इ. थ. पाठः ॥ १ ॥ जीवन्निह
कुरुते पूजां विप्राग्निः शशिसूर्ययोः इति झ. पाठः ॥ ६ ॥

अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

* अत्र सप्तमश्लोकादनन्तरं सार्धश्लोको ज्ञ. पुस्तकेऽधिको दृश्यते सच शकटो ब्रजंश्च सुमहानागतश्च यदृच्छया ।
चक्राक्रमेण भिन्नश्च कीटः प्राणान्मुमोच ह ॥ संभूतः क्षत्रियकुले प्रसादादमितौजसः । इति ।

तिर्यग्योन्याः शूद्रतामभ्युपैति
शूद्रो वैश्यं क्षत्रियत्वं च वैश्यः ।

वृत्तश्लाघी क्षत्रियो ब्राह्मणत्वं
स्वर्गं पुण्याद्ब्राह्मणः साधुवृत्तः ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

कीटेन व्यासचोदनया राज्यपालनपूर्वकं जन्मान्तरे ब्राह्मण्यलाभेन तपश्चर्यादिना ब्रह्मसालोक्याधिगमः ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।
क्षत्रधर्ममनुप्राप्तः सारत्रेव च वीर्यवान् ।
त्यक्त्वा हि कीटतां राजंश्चचार विपुलं तपः ॥ १
तस्य धर्मार्थविदुषो दृष्ट्वा तद्विपुलं तपः ।
आजगाम द्विजश्रेष्ठः कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ २
व्यास उवाच ।
क्षात्रादेव व्रतात्कीट भूतानां परिपालय ।
क्षात्रं देवव्रतं ध्यायंस्ततो विप्रत्वमेष्यसि ॥ ३
पाहि सर्वाः प्रजाः सम्यक् शुभाशुभविदात्मवान् ।
शुभैः संविभजन्कामैरशुभानां च भावनैः ॥ ४
आत्मवान्भव सुग्रीतः स्वधर्माचरणे रतः ।
क्षत्रीं तनुं समुत्सृज्य ततो विप्रत्वमेष्यसि ॥ ५
भीष्म उवाच ।
सोऽप्यरण्यादभिप्रेत्य पुनरेव युधिष्ठिर ।
महर्षेर्वचनं श्रुत्वा प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ६
अचिरेणैव कालेन कीटः पार्थिवसत्तम ।
प्रजापालनधर्मेण प्रेत्य विप्रत्वमागतः ॥ ७
ततस्तं ब्राह्मणं द्रष्टुं पुनरेव महायशः ।

आजगाम महाप्राज्ञः कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ ८
व्यास उवाच ।
भोभो ब्रह्मर्षभ श्रीमन्मा व्यथिष्ठाः कथंचन ।
शुभकृच्छ्रभयोनीषु पापकृत्पापयोनिषु ॥ ९
उपपद्यति धर्मज्ञ यथाधर्मं यथाव्रतम् ।
तस्मान्मृत्युभयात्कीट मा व्यथिष्ठाः कथंचन ।
धर्मलाभात्परं न स्यात्तस्माद्धर्मं चरोत्तमम् ॥ १०
कीट उवाच ।
सुखात्सुखतरं प्राप्तो भगवंस्तत्कृते ह्यहम् ।
धर्ममूलं शुभं प्राप्य पाप्मा नष्ट इहाद्य मे ॥ ११
भीष्म उवाच ।
भगवद्वचनात्कीटो ब्राह्मण्यं प्राप्य दुर्लभम् ।
अकरोत्पृथिवीं राजन्यज्ञयूपशताङ्किताम् ।
ततः सालोक्यमगमद्ब्रह्मणो ब्रह्मवित्तमः ॥ १२
अथ पापहरं कीटः पार्थ ब्रह्म सनातनम् ।
स्वकर्मफलनिर्वृत्तं व्यासस्य वचनात्तदा ॥ १३
कुरुक्षेत्रे युद्धहताः पुण्ये क्षत्रियपुङ्गवाः ।
संप्राप्तास्ते गतिं पुण्यां तन्मा त्वं शौच पुत्रक १४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति विद्यातपोदानानां मध्ये दानप्रशंसनपरव्यासमैत्रेयसंवादानुवादः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
विद्या तपश्च दानं व किमेतेषां विशिष्यते ।
पृच्छामि त्वां सतां श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मैत्रेयस्य च संवादं कृष्णद्वैपायनस्य च ॥ २
कृष्णद्वैपायनो राजब्रह्मातचरितं चरन् ।
वाराणस्यामुपातिष्ठन्मैत्रेयं स्वैरिणीकुले ॥ ३

मैत्रेयमपि अज्ञातचरितं चरन्तमित्यर्थः । स्वं ईरयति
अनु० ३८

धर्माय प्रेरयति स्वैरिणी मुनिश्रेणी तस्याः कुले गृहे । स्वैरिणं

तमुपच्छन्नासीनं ज्ञात्वा स मुनिसत्तमः ।
 अर्चित्वा भोजयामास मैत्रेयोऽशनमुत्तमम् ॥ ४
 तदन्नमुत्तमं भुक्त्वा गुणवत्सार्वकामिकम् ।
 उत्तिष्ठमानोऽस्सयत प्रीतः कृष्णो महामनाः ॥ ५
 तमुत्सयन्तं संप्रेक्ष्य मैत्रेयः कृष्णमब्रवीत् ।
 कारणं ब्रूहि धर्मात्मन्व्यस्सयिष्ठाः कुतश्च ते ।
 तपस्विनो धृतिमतः प्रमोदः समुपागतः ॥ ६
 एतदिच्छामि ते विद्वन्नभिवाद्य प्रणम्य च ।
 आत्मनश्च तपोभाग्यं सुखभाग्यं ममेह च ॥ ७
 'तपोभाग्यान्महाभाग सुखभाग्यात्तथैव च ।'
 पृथगाचरितं तात पृथगाचरितात्मनः ।
 अल्पान्तरमहं मन्ये विशिष्टमपि चान्वयात् ॥ ८
 व्यास उवाच ।
 अतिच्छेदातिवादाभ्यां सयोऽयं समुपागतः ।
 असत्यं वेदवचनं कस्माद्देदोऽनृतं वदेत् ॥ ९
 त्रीण्येव तु पदान्याहुः पुरुषस्योत्तमं प्रति ।
 न द्रुह्येचैव दद्याच्च सत्यं चैव परान्वदेत् ॥ १०
 इति वेदोक्तमृषिभिः पुरस्तात्परिकल्पितम् ।
 इदानीं चैव नः कृत्यं पुरस्ताच्च परिश्रुतम् ॥ ११
 अल्पोऽपि तादृशो न्यासो भवत्युत महाफलः ।
 तृषिताय च यद्वत्तं हृदयेनानसूयता ॥ १२
 तोषितास्त्रिदशा यत्ते द्रवैतदर्शनं मम ।
 अजैषीर्महतो लोकान्महायज्ञैरिव प्रभो ॥ १३
 ततो दानपवित्रेण प्रीतोऽस्मि तपसैव च ।
 दूरात्पुण्यवतो गन्धः पुण्यस्यैव च दर्शनात् ॥ १४
 पुण्यश्च वातिगन्धस्ते मन्ये कर्म विधानजम् ।
 अथ कर्माजितस्तात यथाचैवानुलेपनात् ॥ १५

शुभं सर्वपवित्रेभ्यो दानमेव परं द्विज ।
 [नोचेत्सर्वपवित्रेभ्यो दानमेव परं भवेत् ॥] १६
 यानीमान्युत्तमानीह वेदोक्तानि प्रशंसति ।
 तेषां श्रेष्ठतरं दानमिति मे नात्र संशयः ॥ १७
 दानवद्भिः कृतः पन्था येन यान्ति मनीषिणः ।
 ते हि प्राणस्य दातारस्तेषु धर्मः प्रतिष्ठितः ॥ १८
 यथा वेदाः स्वधीताश्च यथा चेन्द्रियसंयमः ।
 सर्वत्यागो यथा चेह तथा दानमनुत्तमम् ॥ १९
 त्वं हि तात सुखादेव शुभमेभ्यसि शोभनम् ।
 सुखात्सुखतरप्राप्तिमाप्नुते मतिमान्नरः ॥ २०
 तन्नः प्रत्यक्षमेवेदमुपलक्ष्यमसंशयम् ।
 श्रीमन्तः प्राप्नुवन्त्यर्थान्दानं यज्ञं तथा सुखम् ॥
 सुखादेव परं दुःखं दुःखादन्यत्परं सुखम् ।
 दृश्यते हि महाप्राज्ञ नियतं वै स्वभावतः ॥ २२
 विविधानीह वृत्तानि नरस्वाहुर्मनीषिणः ।
 पुण्यमन्यत्पापमन्यन्न पुण्यं न च पापकम् ॥ २३
 न वृत्तं मन्यतेऽन्यस्य मन्यतेऽन्यस्य पातकम् ।
 यथा स्वकर्मनिवृत्तं न पुण्यं न च पापकम् ॥ २४
 यज्ञदानतपःशीला नरा वै पुण्यकर्मिणः ।
 येऽभिद्रुहन्ति भूतानि ते वै पापकृतो जनाः ॥ २५
 द्रव्याण्याददते चैव दुःखं यान्ति पतन्ति च ।
 ततोऽन्यत्कर्म यत्किञ्चिन्न पुण्यं न च पातकम् ॥ २६
 'नित्यं चाकृपणो भुङ्क्ते स्वजनैर्देहि याचतः ।
 भाग्यक्षयेण क्षीयन्ते नोपभोगेन संचयाः ॥' २७
 रमस्वैधस्व मोदस्व देहि दाने रमस्व च ।
 न त्वामतिभविष्यन्ति वैद्या न च तपस्विनः ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

कुल इति थ. पाठः ॥ ३ ॥ असयत विस्मयं प्राप्तवान् ॥ ५ ॥
 कुतश्च ते प्रमोद इति संबन्धः ॥ ६ ॥ इच्छामि ज्ञातुमिति
 शेषः ॥ ७ ॥ अतिच्छेदोऽत्यन्तमन्तरं मशकेन समुद्रशोषण-
 मिव अतिवादस्तस्यैवार्थस्य कथनं लोके ताभ्यां विस्मयो मे
 भवेत् । इदं स्थानं क्रतुशतं विना न प्राप्यत इति वेदवचनम-

सत्यम् । जलमात्रदानेन तव तत्प्राप्तिदर्शनात् । देशकालपात्र-
 श्रद्धाविशेषादल्पमपि महत्तमत्वं जलमौक्तिकन्यायेन प्राप्नोतीति
 दर्शनात् । कस्माद्देदोऽनृतं वदेदिति उक्तम् ॥ ९ ॥ अशीत्य-
 अधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति दानादिप्रशंसापरव्यासमैत्रेयसंवादानुवादः ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच मैत्रेयः कर्मपूर्वकः ।
 अत्यन्तं श्रीमति कुले जातः प्राज्ञो बहुश्रुतः ॥ १
 असंशयं महाप्राज्ञ यथैवात्थ तथैव तत् ।
 अनुज्ञातश्च भवता किञ्चिद्भूयामहं विभो ॥ २
 व्यास उवाच ।
 यद्यदिच्छसि मैत्रेय यावद्यावद्यथायथा ।
 ब्रूहि तत्त्वं महाप्राज्ञ शुश्रूषे वचनं तव ॥ ३
 मैत्रेय उवाच ।
 निर्दोषं निर्मलं चैव वचनं सत्यसंहितम् ।
 विद्यातपोभ्यां हि भवान्भावितात्मा न संशयः ४
 भवतो भावितात्मत्वाद्ब्रह्मोऽयं सुमहान्मम ।
 भूयो बुद्ध्याऽनुपश्यामि सुसमृद्धतपा इव ॥ ५
 अपि मे दर्शनादेव भवतोऽभ्युदयो महान् ।
 मन्ये भवत्प्रसादोऽयं बुद्धिकर्मस्वभावतः ॥ ६
 तपः श्रुतं च योनिश्चाप्येतद्ब्राह्मण्यकारणम् ।
 त्रिभिर्गुणैः समुदितः स्नातो भवति वै द्विजः ॥ ७
 अस्मिंस्त्वृषे च तृप्यन्ति पितरो दैवतानि च ।
 न हि श्रुतवतां किञ्चिदधिकं ब्राह्मणादृते ॥ ८
 'असंस्कारात्क्षत्रवैश्यौ नश्येते ब्राह्मणादृते ।
 शूद्रो नश्यत्यशुश्रूषुराश्रमाणां यथार्हतः ॥' ९

[अन्धं स्यात्तम एवेदं न प्रज्ञायेत किञ्चन ।
 चातुर्वर्ण्यं न वर्तेत धर्माधर्मादृतानृते ॥] १०
 यथाहि सुकृते क्षेत्रे फलं विन्दति मानवः ।
 एवं दत्त्वा श्रुतव्रते फलं दाता समश्रुते ॥ ११
 ब्राह्मणश्चेन्न विन्देत श्रुतवृत्तोपसंहितः ।
 प्रतिग्रहीता दानस्य मोघं स्याद्दनिनां धनम् १२
 अन्नं ह्यविद्वान्हन्त्येवमविद्वांसं च हन्ति तत् ।
 तच्चान्यं हन्ति यच्चान्यत्स भुक्त्वा हन्यतेऽबुधः १३
 प्राहुर्ब्रह्ममदन्विद्वान्पुनर्जनयतीश्वरः ।
 स चान्नाज्जायते तस्मात्सूक्ष्म एष व्यतिक्रमः १४
 'ब्राह्मं ह्यनुपयोगी यो ददंश्चान्नमसंशयम् ।
 यस्तारयति वै विद्वान्पितृन्देवान्सदाऽमृतान्' १५
 यदेव ददतः पुण्यं तदेव प्रतिगृह्यतः ।
 न ह्येकचक्रं वर्तेत इत्येवमृषयो विदुः ॥ १६
 यत्र वै ब्राह्मणाः सन्ति श्रुतवृत्तोपसंहिताः ।
 तत्र दानफलं पुण्यमिह चामुत्र चाश्रुते ॥ १७
 ये योनिशुद्धाः सततं तपस्यभिरता भृशम् ।
 दानाध्ययनसंपन्नास्ते वै पूज्यतमाः सदा ॥ १८
 तैर्हि सद्भिः कृतः पन्था देवयानो न मुह्यते ।
 ते हि स्वर्गस्य नेतारो यज्ञवाहाः सनातनाः ॥ १९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति विद्यातपोदानप्रशंसापरव्यासमैत्रेयसंवादानुवादः ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तः स भगवान्मैत्रेयं प्रत्यभाषत ।

श्रुतं शास्त्रज्ञानम् ॥ ७ ॥ ब्राह्मणादृते इदमन्धन्तम एव
 स्याद्यतो वर्णधर्मादिकं तेन विना न प्रज्ञायेतेति संबन्धः ॥ ८ ॥
 ईश्वरत्वाच्च क्षेत्रभूतः सन् पुनर्जनयति दात्रे अनेकगुणितं प्रय-
 च्छतीत्यर्थः । सच दानुरन्नाज्जायते प्रजारूपेण । गृहस्थश्चेत्तत्र
 यस्यान्नं तस्य सन्ततिरिति सूक्ष्मो व्यतिक्रमोऽस्ति । तेन गृहस्थः

दिष्ट्वैतत्त्वं विजानासि दिष्ट्या ते बुद्धिरीदृशी १
 लोको ह्ययं गुणानेव भूयिष्ठं संप्रशंसति ।

परपाकं नाश्रीयादिति गम्यते ॥ १४ ॥ प्रतिग्रहीत्रभावे
 अन्नस्य शुद्धिर्न स्यात् । ब्रह्मभावे दानुर्दाने प्रकृतिर्न स्यादिति
 दानुप्रतिप्रदीतारौ चक्रवर्णकतन्त्रं बहव इत्यर्थः ॥ १५ ॥
 त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

रूपमानो वयोमानो धनविद्यामदस्तथा ॥ २
 दिष्ट्या नाभिभवन्ति त्वां दैवस्तेऽयमनुग्रहः ।
 तत्ते बहुगुणं दानं वर्तयिष्यामि तच्छृणु ॥ ३
 यानीहागमशास्त्राणि याश्च काश्चित्प्रवृत्तयः ।
 तानि वेदं पुरस्कृत्य प्रवृत्तानि यथाक्रमम् ॥ ४
 अहं दानं प्रशंसामि भवानपि तपःश्रुते ।
 तपः पवित्रं वेदस्य तपः स्वर्गस्य साधनम् ॥ ५
 तपसा महदामोति विद्यया चेति नः श्रुतम् ।
 तपसैव चापनुदेद्यन्नान्यदपि दुष्कृतम् ॥ ६
 यद्यद्वि किञ्चित्संधाय पुरुषस्तप्यते तपः ।
 सर्वमेतदवामोति ब्राह्मणो वेदपारगः ॥ ७
 दुरन्वयं दुष्प्रथमं दुरापं दुरतिक्रमम् ।
 सर्वं वै तपसाऽभ्येति तपो हि बलवत्तरम् ॥ ८
 सुरापः स्वर्णहारी च भ्रूणहा गुरुतल्पगः ।
 तपसा तरते सर्वमेनसश्च प्रमुच्यते ॥ ९
 सर्वो वैद्यस्तु चक्षुष्मानपि यादृशतादृशः ।
 तपस्विनं तथैवाहुस्ताभ्यां कार्यं सतां मतम् ॥ १०
 सर्वे पूज्याः श्रुतधनास्तथैव च तपस्विनः ।
 दानप्रदाः सुखं प्रेत्य प्राप्नुवन्तीह च श्रियम् ॥ ११
 इमं च ब्रह्मलोकं च लोकं च बलवत्तरम् ।
 अन्नदानैः सुकृतिनः प्रतिपद्यन्ति लौकिकम् ॥ १२
 पूजिताः पूजयन्त्येते मानिता मानयन्ति च ।

स दाता यत्र यत्रैति सर्वतः संप्रणूयते ॥ १३
 अकर्ता चैव कर्ता च लभते यस्य यादृशम् ।
 यदि चोर्ध्वं यद्यधो वा खान्लोकानभियास्यति ॥
 प्राप्स्यसि त्वन्नपानानि यानि दास्यसि कर्हिचित् ।
 मेधाव्यसि कुले जातः श्रुतवाननृशंसवान् ॥ १५
 कौमारदारो व्रतवान्मैत्रेय निरतो भव ।
 [एतद्गृहाण प्रथमं प्रशस्तं गृहमेधिनाम् ॥ १६
 यो भर्ता वासितातुष्टो भर्तुस्तुष्टा च वासिता ।
 यस्मिन्नेवं कुले सर्वं कल्याणं तत्र वर्तते ॥ १७
 अद्भिर्गात्रान्मलमिव तमोऽग्निप्रभया यथा ।]
 दानेन तपसा चैव विष्णोरभ्यर्चनेन च ।
 'ब्राह्मणः स महाभाग तरेत्संसारसागरात् ॥ १८
 स्वकर्मशुद्धसत्त्वानां तपोभिर्निर्मलात्मनाम् ।
 विद्यया गतमोहानां तारणाय हरिः स्मृतः ॥ १९
 तदर्चनपरो नित्यं तद्भक्तस्तं नमस्कुरु ।
 तद्भक्ता न विनश्यन्ति ह्यष्टाक्षरपरायणाः ॥ २०
 प्रणवोपासनपराः परमार्थपरास्तिवह ।
 एतैः पावय चात्मानं सर्वपापमपोह्य च ॥' २१
 स्वस्ति प्राप्नुहि मैत्रेय गृहान्साधु व्रजाम्यहम् ।
 एतन्मनसि कर्तव्यं श्रेय एवं भविष्यति ॥ २२
 तं प्रणम्याथ मैत्रेयः कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
 स्वस्ति प्राप्नोतु भगवानित्युवाच कृताञ्जलिः ॥ २३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति पतिव्रताधर्मप्रतिपादकशाण्डिलीसुमनासंवादानुवादः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 स्त्रीणां हि समुदाचारं सर्वधर्मविदांवर ।
 श्रोतुमिच्छाम्यहं त्वत्तस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
 भीष्म उवाच ।
 सर्वज्ञां सर्वतत्त्वज्ञां देवलोके मनस्विनीम् ।
 कैकेयी सुमना नाम शाण्डिलीं पर्यपृच्छत ॥ २

वर्तयिष्यामि कथयिष्यामि ॥ ३ ॥ यः सर्ववित्स चक्षु-
 प्मान् यादृशतादृशमपि तपस्विनं तथैव चक्षुष्मन्तमेवाहुः ।

केन वृत्तेन कल्याणि समाचारेण केन वा ।
 विभूय सर्वपापानि देवलोकं त्वमागता ॥ ३
 हुताशनशिखेव त्वं ज्वलमाना स्वतेजसा ।
 सुता ताराधिपस्येव प्रभया दिवमागता ॥ ४
 अरजांसि च वस्त्राणि धारयन्ती गतकृमा ।
 विमानस्था शुभा भासि सहस्रगुणमोजसा ॥ ५

ताभ्यां सर्ववित्तपस्विभ्याम् ॥ १० ॥ वासिता स्वकी ॥ १७ ॥
 चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

न त्वमल्पेन तपसा दानेन नियमेन वा ।
 इमं लोकमनुप्राप्ता त्वं हि तत्त्वं वदस्व मे ॥ ६
 इति पृष्ठा सुमनया मधुरं चारुहासिनी ।
 शाण्डिली निभृतं वाक्यं सुमनामिदमब्रवीत् ॥ ७
 नाहं काषायवसना नापि बल्कलधारिणी ।
 न च मुण्डा च जटिला भूत्वा देवत्वमागता ॥ ८
 अहितानि च वाक्यानि सर्वाणि परुषाणि च ।
 अप्रमत्ता च भर्तारं कदाचिन्नाहमब्रवम् ॥ ९
 देवतानां पितृणां च ब्राह्मणानां च पूजने ।
 अप्रमत्ता सदा युक्ता श्वश्रुश्वशुरवर्तिनी ॥ १०
 पैशुन्ये न प्रवर्तामि न ममैतन्मनो गतम् ।
 अद्वारि न च तिष्ठामि चिरं न कथयामि च ॥ ११
 असद्वा हसितं किञ्चिदहितं वाऽपि कर्मणा ।
 रहस्यमरहस्यं वा न प्रवर्तामि सर्वथा ॥ १२
 कार्यार्थे निर्गतं चापि भर्तारं गृहमागतम् ।
 आसनेनोपसंयोज्य पूजयामि समाहिता ॥ १३
 यदन्नं नाभिजानाति यद्भोज्यं नाभिनन्दति ।
 मक्ष्यं वा यदि वा लेह्यं तत्सर्वं वर्जयाम्यहम् ॥ १४
 कुटुंबार्थे समानीतं यत्किञ्चित्कार्यमेव तु ।
 पुनरुत्थाय तत्सर्वं कारयामि करोमि च ॥ १५
 अग्निसंरक्षणपरा गृहशुद्धिं च कारये ।
 कुमारान्पालये नित्यं कुमारीं परिशिक्षये ॥ १६

आत्मप्रियाणि हित्वाऽपि गर्भसंरक्षणे रता ।
 बालानां वर्जये नित्यं शापं कौपं प्रतापनम् ॥ १७
 अविक्षिप्तानि धान्यानि नान्नविक्षेपणं गृहे ।
 रक्तवत्स्पृहये गेहे गावः सयवसोदकाः ।
 समुद्रम्य च शुद्धाऽहं भिक्षां दद्यां द्विजातिषु ॥ १८
 प्रवासं यदि मे याति भर्ता कार्येण केनचित् ।
 मङ्गलैर्वहुभिर्युक्ता भवामि नियता तदा ॥ १९
 अञ्जनं रोचनां चैव स्नानं माल्यानुलेपनम् ।
 प्रसाधनं च निष्क्रान्ते नाभिनन्दामि भर्तेरि ॥ २०
 नोत्थापयामि भर्तारं सुखं सुप्तमहं सदा ।
 आतुरेष्वपि कार्येषु तेन तुष्यति मे मनः ।
 नोत्थापये सुखं सुप्तं द्यातुरं पालये पतिम् ॥ २१
 नायासयामि भर्तारं कुटुंबार्थेऽपि सर्वदा ।
 गुप्तगुह्या सदा चास्मि सुसंमृष्टनिवेशना ॥ २२
 इमं धर्मपथं नारी पालयन्ती समाहिता ।
 अरुन्धतीव नारीणीस्वर्गलोके महीयते ॥ २३
 भीष्म उवाच ।
 एतदाख्याय सा देवी सुमनायै तपस्विनी ।
 पतिधर्मं महाभागा जगामादर्शनं तदा ॥ २४
 यश्चेदं पाण्डवाख्यानं पठेत्पर्वणि पर्वणि ।
 स देवलोकं संप्राप्य नन्दने स सुखी वसेत् ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

युधिष्ठिरेणावश्यवेद्योपास्येषु परावधिं पृष्टेन भीष्मेण तंप्रति श्रीनारायणमहिमप्रतिपादकनारदपुण्डरीकसंवादानुवादपू-
 र्वकं नारायणस्य सर्वोत्कृष्टत्वेन वेद्यत्वोपास्यत्वविधानम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 यज्ज्ञेयं परमं कृत्यमनुष्ठेयं महात्मभिः ।
 सारं मे सर्वशास्त्राणां वक्तुमर्हस्यनुग्रहात् ॥ १
 भीष्म उवाच ।

मङ्गलैर्नियतेति मङ्गलसूत्रमात्रं धारयामि नतु ताम्बूलादी-
 नित्यैः ॥ १९ ॥ पाण्डवाख्यानं पाण्डवेति च्छेदः ॥ २५ ॥

श्रूयतामिदमत्यन्तं गूढं संसारमोचनम् ।
 श्रोतव्यं च त्वया सम्यग्ज्ञातव्यं च त्रिंशत्पते ॥ २
 पुण्डरीकः पुरा विप्रः पुण्यतीर्थे जपान्वितः ।
 नारदं परिपप्रच्छ श्रेयो योगपरं मुनिम् ॥ ३

पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

नारदश्चाब्रवीदेनं ब्रह्मणोक्तं महात्मना ॥ ४
 शृणुष्वभावहितस्तात ज्ञानयोगमनुत्तमम् ।
 अभ्रूतं प्रभूतार्थं वेदशास्त्रार्थसंयुतम् ॥ ५
 यः परः प्रकृतेः प्रोक्तः पुरुषः पञ्चविंशकः ।
 स एव सर्वभूतात्मा नर इत्यभिधीयते ॥ ६
 नराज्ञातानि तत्वानि नाराणीति ततो विदुः ।
 तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः ॥ ७
 नारायणाज्जगत्सर्वं सर्गकाले प्रजायते ।
 तस्मिन्नेव पुनस्तच्च प्रलये संप्रलीयते ॥ ८
 नारायणः परं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः ।
 परादपि परश्चासौ तस्मान्नास्ति परात्परः ॥ ९
 वासुदेवं तथा विष्णुमात्मानं च तथा विदुः ।
 संज्ञाभेदैः स एवैकः सर्वशास्त्राभिसंस्कृतः ॥ १०
 आलोढ्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनःपुनः ।
 इदमेकं मुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ॥ ११
 तस्माच्चं गहनान्सर्वास्त्यक्त्वा शास्त्रार्थविस्तरान् ।
 अनन्यचेता ध्यायस्व नारायणमजं विशुम् ॥ १२
 मुहूर्तमपि यो ध्यायेन्नारायणमतन्द्रितः ।
 सोऽपि तद्गतिमाप्नोति किं पुनस्तत्परायणः ॥ १३
 नमो नारायणायेति यो वेद ब्रह्म शाश्वतम् ।
 अन्यकाले जपन्नेति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ १४
 श्रवणान्मननाच्चैव गीतिस्तुत्यर्चनादिभिः ।

आराध्यं सर्वदा ब्रह्म पुरुषेण हितैषिणा ॥ १५
 लिप्यते न स पापेन नारायणपरायणः ।
 पुनाति सकलं लोकं सहस्रांशुरिवोदितः ॥ १६
 ब्रह्मचारी गृहस्थोऽपि वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
 केशवाराधनं हित्वा नैव याति परां गतिम् ॥ १७
 जन्मान्तरसहस्रेषु दुर्लभा तद्गता मतिः ।
 तद्भक्तवत्सलं देवं समाराधय सुव्रत ॥ १८
 नारदेनैवमुक्तस्तु स विप्रोऽभ्यर्चयद्भरिम् ।
 स्वप्नेऽपि पुण्डरीकाक्षं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ १९
 किरीटकुण्डलधरं लसच्छ्रीवत्सकौस्तुभम् ।
 तं दृष्ट्वा देवदेवेशं प्राणमत्संभ्रमान्वितः ॥ २०
 अथ कालेन महता तथा प्रत्यक्षतां गतः ।
 संस्तुतः स्तुतिभिर्वेदैर्देवगन्धर्वकिन्नरैः ॥ २१
 अथ तेनैव भगवानात्मलोकमधोक्षजः ।
 गतः संपूजितः सर्वैः स योगिनिलयो हरिः ॥ २२
 तस्माच्चमपि राजेन्द्र तद्भक्तस्तत्परायणः ।
 अर्चयित्वा यथायोगं भजस्व पुरुषोत्तमम् ॥ २३
 अजरममरमेकं ध्येयमाद्यन्तश्शून्यं
 सगुणमगुणमाद्यं स्थूलमत्यन्तसूक्ष्मम् ।
 निरुपममुपमेयं योगिविज्ञानगम्यं
 त्रिभुवनगुरुमीशं संप्रपद्यस्व विष्णुम् ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति सास्त्रः सकलवशीकरणोपायत्वे दृष्टान्ततया रक्षोब्राह्मणसंवादानुवादः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 साम्नि चापि प्रदाने च ज्यायः किं भवतो मतम् ।
 प्रब्रूहि भरतश्रेष्ठ यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ १
 भीष्म उवाच ।
 साम्ना प्रसाद्यते कश्चिद्दानेन च तथाऽपरः ।
 पौरुषीं प्रकृतिं ज्ञात्वा तयोरेकतरं भजेत् ॥ २
 गुणांस्तु शृणु वै राजन्त्सान्त्वस्य पुरुषर्षभ ।

दारुणान्यपि भूतानि सान्त्वेनाराधयेद्यथा ॥ ३
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 गृहीत्वा रक्षसा मुक्तो द्विजातिः कानने यथा ॥ ४
 कश्चित्तु बुद्धिसंपन्नो ब्राह्मणो विजने वने ।
 गृहीतः कृच्छ्रमापन्नो रक्षसा भक्षयिष्यता ॥ ५
 सुबुद्धिः श्रुतिसंपन्नो दृष्ट्वा तमतिभीषणम् ।
 सामैवासौ प्रयुञ्जानो न मुमोह न विव्यधे ॥ ६

रक्षस्तु वाचा संपूज्य प्रश्नं पप्रच्छ तं द्विजम् ।
मोक्ष्यसे ब्रूहि मे प्रश्नं केनास्मि हरिणः कृशः ॥ ७
भीष्म उवाच ।

सुहूर्तमथ संचिन्त्य ब्राह्मणस्तं निरीक्ष्य सः ।
अभीतवदथाव्यग्रः प्रश्नं प्रतिजगाद ह ॥ ८
विदेशस्यो विलोकस्यो विना नूनं सुहृन्ननैः ।
विषयानतुलान्शुद्धे तेनासि हरिणः कृशः ॥ ९
नूनं मित्राणि ते रक्षः साधूपचरितान्यपि ।
स्वदोषात्तु परित्यज्य तेनासि हरिणः कृशः ॥ १०
अवृत्त्या पीड्यमानोऽपि वृत्त्युपायान्विगर्हयन् ।
महार्थान्ध्यायसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ११
परकार्याधिकारस्थाः सद्गुणैरधमा नराः ।
अवजानन्ति नूनं त्वां तेनासि हरिणः कृशः ॥ १२
गुणवाग्निर्गुणानन्यान्नूनं पश्यसि सत्कृतान् ।
प्राज्ञैरपि विनीतात्मा तेनासि हरिणः कृशः ॥ १३
संपीड्यात्मानमार्यत्वाच्चया कश्चिदुपस्कृतः ।
जितं त्वां मन्यते साधो तेनासि हरिणः कृशः ॥ १४
क्लिश्यमानान्विमार्गेषु कामक्रोधावृतात्मनः ।
मन्येऽनुध्यायसि जनांस्तेनासि हरिणः कृशः ॥ १५
प्राज्ञैरपूजितो नूनं प्राज्ञैरप्यभिनिन्दितः ।
हीमानमर्षी दुर्वृत्तस्तेनासि हरिणः कृशः ॥ १६
नूनं मित्रमुखः शत्रुः कश्चिदार्यवदाचरन् ।
वञ्चयित्वा गतस्त्वां वै तेनासि हरिणः कृशः ॥ १७
नूनमद्य सतां मध्ये तव वाक्यमनुत्तमम् ।
न भाति कालेऽभिहितं तेनासि हरिणः कृशः ॥ १८
दृष्टपूर्वाञ्छ्रुतपूर्वान्कुपितान्हृदयप्रियान् ।
अनुनेतुं न शक्नोषि तेनासि हरिणः कृशः ॥ १९
नूनमासञ्जयित्वा त्वा कृत्ये कस्मिंश्चिदीप्सिते ।
कश्चिदर्थयते नित्यं तेनासि हरिणः कृशः ॥ २०
परोक्षवादिभिर्मिथ्यादोषस्ते संप्रदर्शितः ।
तज्ज्ञैर्न पूज्यसे व्यक्तं तेनासि हरिणः कृशः ॥ २१
नूनं त्वां सद्गुणापेक्षं पूजयानं सुहृत्प्रजाः ।

आभिर्गाथाभिरव्यग्र इति श. पाठः ॥ ८ ॥ स्वदोषादपर-
ज्यन्ते इति श. पाठः ॥ १० ॥ प्रज्ञासंभावितो नूनमप्रदैकपसं-

मायावीति च जानन्ति तेनासि हरिणः कृशः २२
अन्तर्गतमभिप्रायं न नूनं लज्जयेच्छसि ।
विवक्तुं प्राप्य शैथिल्यात्तेनासि हरिणः कृशः २३
नानाबुद्धिरुचीं लोके मानुषाच्चूनमिच्छसि ।
ग्रहीतुं स्वैर्गुणैः सर्वोस्तेनासि हरिणः कृशः ॥ २४
असत्सु विनिविष्टेषु न गुणान्वदतः स्वयम् ।
गुणास्ते न विराजन्ते तेनासि हरिणः कृशः ॥ २५
धर्मवृत्तः श्रुतैर्हीनः पदं त्वं रजसान्वितः ।
महत्प्रार्थयसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ २६
तपःप्रणिहितात्मानं मन्ये त्वारण्यकाङ्क्षिणम् ।
बन्धुवर्गो निगृह्णाति तेनासि हरिणः कृशः ॥ २७
इष्टभार्यस्य ते नूनं प्रातिवेद्यो महाधनः ।
युवा सुललितः कामी तेनासि हरिणः कृशः ॥ २८
दुर्विनीतहतः पुत्रो जामाता वाऽप्रमार्जकः ।
दारा वा प्रतिकूलास्ते तेनासि हरिणः कृशः २९
भ्रातरोऽतीव विषमाः पिता वा क्षुत्क्षतो मृतः ।
माता ज्येष्ठो गुरुर्वाऽपि तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३०
ब्राह्मणो वा हतो गौर्वा ब्रह्मस्वं वापहतं पुरा ।
देवस्वं वा हृतं काले तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३१
हृतदारोऽथ वृद्धो वा लोके द्विष्टोऽथवा नरैः ।
अविज्ञानेन वा वृद्धस्तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३२
वार्थकार्यं धनं दृष्ट्वा स्वा श्रीर्वाऽपि परैर्हता ।
वृत्तिर्वा दुर्जनापेक्षा तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३३
संपत्कालेन ते धर्मः क्षीणस्तात सुहृद्बुधैः ।
असंन्यासमतिस्तत्र तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३४
अविद्वान्भीरुरल्पाथे विद्याविक्रमदानजम् ।
यशः प्रार्थयसे नित्यं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३५
चिराभिलषितं किञ्चित्फलमप्राप्तमेव ते ।
कृतमन्यैरपहतं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३६
नूनमात्मगतं दोषमपश्यन्किञ्चिदात्मनि ।
अकारणेऽभिज्ञस्तो हि तेनासि हरिणः कृशः ३७
सुहृदां दुःखमार्तानां न प्रमोक्षयसि हानिजम् ।
अलमर्थगुणैर्हीनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३८

हिते इति श. पाठः ॥ १६ ॥ सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः
॥ १८७ ॥

साधून्गृहस्थान्दृष्ट्वा च तथा साधून्वनेचरान् ।
 मुक्तांश्चावसथे सक्तांस्तेनासि हरिणः कृशः ॥२९॥
 धर्म्यमर्थ्यं च काम्यं च देशे च रहितं वचः ।
 न प्रसिद्ध्यति ते नूनं तेनासि हरिणः कृशः ४०
 दत्तानकुशलैरर्थान्मनीषी संजिजीविषुः ।
 प्राप्य वर्तयसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ४१ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति श्राद्धविध्यादिप्रतिपादकपितृदेवदूतादिसंवादानुवादः ॥ १ ॥

[युधिष्ठिर उवाच ।

जन्म मानुष्यकं प्राप्य कर्मक्षेत्रं सुदुर्लभम् ।
 श्रेयोर्थिनां दरिद्रेण किं कर्तव्यं पितामह ॥ १ ॥
 दानानामुत्तमं यच्च देयं यच्च यथायथा ।
 मान्यान्पूज्यांश्च गोक्षेत्र्य रहस्यं वक्तुमर्हसि ॥ २ ॥
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं पृष्टो नरेन्द्रेण पाण्डवेन यशस्विना ।
 धर्माणां परमं गुह्यं भीष्मः प्रोवाच पार्थिवम् ॥ ३ ॥
 भीष्म उवाच ।
 शृणुष्वावहितो राजन्धर्मगुह्यानि भारत ।
 यथाहि भगवान्व्यासः पुरा कथितवान्मयि ॥ ४ ॥
 देवगुह्यमिदं राजन्यमेनाक्लिष्टकर्मणा ।
 नियमस्थेन युक्तेन तपसो महतः फलम् ॥ ५ ॥
 येन यः प्रीयते देवः प्रीयन्ते पितरस्तथा ।
 ऋषयः प्रमथाः श्रीश्च चित्रगुप्तो दिशां गजाः ६ ॥
 ऋषिधर्मः स्मृतो यत्र सरहस्यो महाफलः ।
 महादानफलं चैव सर्वयज्ञफलं तथा ॥ ७ ॥
 यश्चैतदेवं जानीयाज्ज्ञात्वा वा कुरुतेऽनघ ।
 सदोषोऽदोषवांश्चेह तैर्गुणैः सह युज्यते ॥ ८ ॥
 दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः ।

दशध्वजसमा वेश्या दशवेश्यासमो नृपः ॥ ९ ॥
 अर्थेनैतानि सर्वाणि नृपतिः कथ्यतेऽधिकः ।
 त्रिवर्गसहितं शास्त्रं पवित्रं पुण्यलक्षणम् ॥ १० ॥
 धर्मव्याकरणं पुण्यं रहस्यश्रवणं महत् ।
 श्रोतव्यं धर्मसंयुक्तं विहितं त्रिदशैः स्वयम् ॥ ११ ॥
 पितृणां यत्र गुह्यानि प्रोच्यन्ते श्राद्धकर्मणि ।
 देवतानां च सर्वेषां रहस्यं कथ्यतेऽखिलम् ॥ १२ ॥
 ऋषिधर्मः स्मृतो यत्र सरहस्यो महाफलः ।
 महायज्ञफलं चैव सर्वदानफलं तथा ॥ १३ ॥
 ये पठन्ति सदा मर्त्या येषां चैवोपतिष्ठति ।
 श्रुत्वा च फलमाचष्टे स्वयं नारायणः प्रभुः ॥ १४ ॥
 गवां फलं तीर्थफलं यज्ञानां चैव यत्फलम् ।
 एतत्फलमवाप्नोति यो नरोऽतिथिपूजकः ॥ १५ ॥
 श्रोतारः श्रद्धधानाश्च येषां शुद्धं च मानसम् ।
 तेषां व्यक्तं जिता लोकाः श्रद्धधानेन साधुना १६ ॥
 मुच्यते किल्विषाचैव न स पापेन लिप्यते ।
 धर्मं च लभते नित्यं प्रेत्य लोकगतो नरः ॥ १७ ॥
 कस्यचिन्वथ कालस्य देवदूतो यदृच्छया ।
 स्थितो ह्यन्तर्हितो भूत्वा पर्यभाषत वासवम् ॥ १८ ॥
 यौ तौ कामगुणोपेतावश्विनौ भिषजां वरौ ।

यमेन प्राप्तमिति शेषः ॥ ५ ॥ दशानां पशूनां सूना वधो
 यत्र सा पशुप्राजातिर्दशसूना । चक्रं चक्रवान् तैलिकः । ध्वजः
 सुरापायी । नृपः क्षुद्रो राजा ॥ ९ ॥ एवं दुष्प्रतिग्रहपराङ्मुखेन

त्रिवर्गशास्त्रं धर्मार्थकामशास्त्राणि ज्ञेयानि ॥ १० ॥ पठन्ति
 शास्त्रम् । उपतिष्ठति सम्यक् स्फुरत्याचष्टे च यः स स्वयं
 नारायण एवेति ज्ञातव्यः ॥ १४ ॥ सनरान् सहर्षान्प्राप्तः

* एतदादिचतुर्दशाध्याया इ. पुस्तके अधिका दृश्यन्ते ।

आज्ञयाऽहं तयोः प्राप्तः सनरान्पितृदैवतान् ॥१९
कस्माद्धि मैथुनं श्राद्धे दातुर्भोक्तुश्च वर्जितम् ।
किमर्थं च त्रयः पिण्डाः प्रविभक्ताः पृथक्पृथक् ॥
प्रथमः कस्य दातव्यो मध्यमः क्व च गच्छति ।
उत्तरश्च स्मृतः कस्य एतदिच्छामि वेदितुम् ॥ २१
श्रद्धधानेन दूतेन भाषितं धर्मसंहितम् ।
पूर्वस्थास्त्रिदशाः सर्वे पितरः पूज्य खेचरम् ॥ २२
पितर ऊचुः ।

स्वागतं तेऽस्तु भद्रं ते श्रूयतां खेचरोत्तम ।
गूढार्थः परमः प्रश्नो भवता समुदीरितः ॥ २३
श्राद्धं दत्त्वा च भुक्त्वा च पुरुषो यः स्त्रियं व्रजेत् ।
पितरस्तस्य तं मासं तस्मिन्नेतसि शेरते ॥ २४
प्रविभागं तु पिण्डानां प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।
पिण्डो ह्यधस्ताद्गच्छंस्तु अप आविश्य भावयेत् २५
पिण्डं तु मध्यमं तत्र पत्नीत्वेका समश्नुते ।
पिण्डस्तृतीयो यस्तेषां तं दद्याज्जातवेदसि ।
एष श्राद्धविधिः प्रोक्तो यथा धर्मो न लुप्यते ॥२६
पितरस्तस्य तुष्यन्ति प्रहृष्टमनसः सदा ।
प्रजा विवर्धते चास्य अक्षयं चोपतिष्ठति ॥ २७
देवदूत उवाच ।

आनुपूर्व्येण पिण्डानां प्रविभागः पृथक्पृथक् ।
पितृणां त्रिषु सर्वेषां निरुक्तं कथितं त्वया ॥ २८
एकः समुद्धृतः पिण्डो ह्यधस्तात्कस्य गच्छति ।
कं वा प्रीणयते देवं कथं तारयते पितृन् ॥ २९
मध्यमं तु तदा पत्नी भुङ्क्तेऽनुज्ञातमेव हि ।
किमर्थं पितरस्तस्य कव्यमेव च भुञ्जते ॥ ३०
अत्र यस्त्वन्तिमः पिण्डो गच्छते जातवेदसम् ।
भवते का गतिस्तस्य कं वा समनुगच्छति ॥ ३१
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं पिण्डेषु त्रिषु या गतिः ।
फलं वृत्तिं च मार्गं च यश्चैनं प्रतिपद्यते ॥ ३२
पितर ऊचुः ।

सुमहानेष प्रश्नो वै यस्त्वया समुदीरितः ।

प्रष्टुमिति शेषः ॥ १९ ॥ पूज्य संपूज्य ॥ २२ ॥ चिरजी-
विनं मार्कण्डेयम् ॥ ३४ ॥ यतः ऋत्विक् श्राद्धभोक्ता
यजमानस्य पितृत्वं गच्छति तस्मादन्यात्मतां गतः स्वस्त्रियं न
अनु० ३९

रहस्यमद्भुतं चापि पृष्टाः स गगनेचर ॥ ३३
एतदेव प्रशंसन्ति देवाश्च मुनयस्तथा ।
तेऽप्येवं नाभिजानन्ति पितृकार्यविनिश्चयम् ।
वर्जयित्वा महात्मानं चिरजीविनमुत्तमम् ॥ ३४
पितृभक्तस्तु यो विप्रो वरलब्धो महायशाः ।
त्रयाणामपि पिण्डानां श्रुत्वा भगवतो गतिम् ३५
देवदूतेन यः पृष्टः श्राद्धस्य विधिनिश्चयः ।
गतिं त्रयाणां पिण्डानां शृणुष्ववावहितो मम ३६
अपो गच्छति यो ह्यत्र शशिनं ह्येष प्रीणयेत् ।
शशी प्रीणयते देवान्पितृंश्चैव महामते ॥ ३७
भुङ्क्ते तु पत्नी यं चैषामनुज्ञाता तु मध्यमम् ।
पुत्रकामाय पुत्रं तु प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥ ३८
हव्यवाहे तु यः पिण्डो दीयते तन्निबोध मे ।
पितरस्तेन तृप्यन्ति प्रीताः कामान्दिशन्ति च ।
एतत्ते कथितं सर्वं त्रिषु पिण्डेषु या गतिः ॥३९
ऋत्विग्यो यजमानस्य पितृत्वमनुगच्छति ।
तस्मिन्नहनि मन्यन्ते परिहार्यं हि मैथुनम् ॥ ४०
शुचिना तु सदा श्राद्धं भोक्तव्यं खेचरोत्तम ।
ये मया कथिता दोषास्ते तथा स्युर्न चान्यथा ॥
तस्मात्स्नातः शुचिः क्षान्तः श्राद्धं भुञ्जीत वै द्विजः ।
प्रजा विवर्धते चास्य यश्चैवं संप्रयच्छति ॥ ४२
ततो विद्युत्प्रभो नाम ऋषिराह महातपाः ।
आदित्यतेजसा तस्य तुल्यं रूपं प्रकाशते ॥ ४३
स च धर्मरहस्यानि श्रुत्वा शक्रमथाब्रवीत् ॥ ४४
तिर्यग्योनिगतान्सत्वान्मर्त्या हिंसन्ति मोहिताः ।
कीटान्पिपीलिकान्सर्पान्मेषान्समृगपक्षिणः ।
किल्बिषं सुबहुं ग्राप्ताः किंस्विदेषां प्रतिक्रिया ४५
ततो देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।
पितरश्च महाभागाः पूजयन्ति स तं मुनिम् ॥४६
शक्र उवाच ।

कुरुक्षेत्रं गयां गङ्गां प्रभासं पुष्कराणि च ।
एतानि मनसा ध्यात्वा अवगाहेत्ततो जलम् ।

गच्छेत् । पारदार्यदोषतुल्यं ह्येतदित्यर्थः ॥ ४० ॥ एतच्च वरण-
मारभ्य द्रष्टव्यमित्याशयेनाह शुचिनेति ॥ ४१ ॥

तथा मुच्यति पापेन राहुणा चन्द्रमा यथा ॥४७
 व्यहं स्नातः स भवति निराहारश्च वर्तते ।
 स्पृशते यो गवां पृष्ठं बालधिं च नमस्यति ॥४८
 ततो विद्युत्प्रभो वाक्यमभ्यभाषत वासवम् ।
 अयं सूक्ष्मतरु धर्मस्तं निबोध शतक्रतो ॥ ४९
 घृष्टो वटकषायेण अनुलिप्तः प्रियङ्गुणा ।
 क्षीरेण षष्टिकान्भुक्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५०
 श्रूयतां चापरं गुह्यं रहस्यमृषिचिन्तितम् ।
 श्रुतं मे भाषमाणस्य स्थाणोः स्थाने बृहस्पतेः ।
 रुद्रेण सह देवेश तन्निबोध शचीपते ॥ ५१
 पर्वतारोहणं कृत्वा एकपादो विभावसुम् ।
 निरीक्षेत निराहार ऊर्ध्वबाहुः कृताञ्जलिः ।
 तपसा महता युक्त उपवासफलं लभेत् ॥ ५२
 रश्मिभिस्तापितोऽर्कस्य सर्वपापमपोहति ।
 ग्रीष्मकालेऽथवा शीते एवं पापमपोहति ॥ ५३
 ततः पापात्प्रमुक्तस्य द्युतिर्भवति शाश्वती ।
 तेजसा सूर्यवद्दीप्तो भ्राजते सोमवत्पुनः ॥ ५४
 मध्ये त्रिदशवर्गस्य देवराजः शतक्रतुः ।
 उवाच मधुरं वाक्यं बृहस्पतिमनुत्तमम् ॥ ५५
 धर्मगुह्यं तु भगवन्मानुषाणां सुखावहम् ।
 सरहस्याश्च ये दोषास्तान्यथावदुदीरय ॥ ५६
 बृहस्पतिरुवाच ।
 प्रतिमेहन्ति ये सूर्यमनिलं द्विषते च ये ।
 हव्यवाहे प्रदीप्ते च समिधं ये न जुह्वति ॥ ५७
 बालवत्सां च ये धेनुं दुहन्ति क्षीरकारणात् ।
 तेषां दोषान्प्रवक्ष्यामि तान्निबोध शचीपते ॥५८
 भानुमाननिलश्चैव हव्यवाहश्च वासव ।
 लोकानां मातरश्चैव गावः सृष्टाः स्वयंभुवा ॥ ५९
 लोकांस्तारयितुं शक्ता मर्त्येष्वेतेषु देवताः ।
 सर्वे भवन्तः शृण्वन्तु एकैकं धर्मनिश्चयम् ॥ ६०
 वर्षाणि षडशीतिं तु दुर्दृत्ताः कुलपांसनाः ।
 स्त्रियः सर्वाश्च दुर्दृत्ताः प्रतिमेहन्ति या रविम् ॥ ६१
 वटकषायेण वटजटाकषायेण । प्रियङ्गुः राजसर्वपः । षष्टिकान्
 षष्टिरात्रेण पक्वधान्यम् ॥ ५० ॥ विभावसुं सूर्यम् ॥ ५२ ॥

अनिलद्वेषिणः शक्र गर्भस्था च्यवते प्रजा ।
 हव्यवाहस्य दीप्तस्य समिधं ये न जुह्वति ।
 अग्निकार्येषु वै तेषां हव्यं नाश्नाति पावकः ॥६२
 क्षीरं तु बालवत्सानां ये पिबन्तीह मानवाः ।
 न तेषां क्षीरपाः केचिज्जायन्ते कुलवर्धनाः ॥ ६३
 प्रजाक्षयेण युज्यन्ते कुलवंशक्षयेण च ।
 एवमेतत्पुरा दृष्टं कुलवृद्धैर्द्विजातिभिः ॥ ६४
 तस्माद्गर्ज्यानि वर्ज्यानि कार्यं कार्यं च नित्यशः ।
 भूतिकामेन मर्त्येन सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ६५
 ततः सर्वा महाभाग देवताः समरुद्राणाः ।
 ऋषयश्च महाभागाः पृच्छन्ति स्म पितृस्ततः ॥६६
 पितरः केन तुष्यन्ति मर्त्यानामल्पचेतसाम् ।
 अक्षयं च कथं दानं भवेच्चैवौर्ध्वदेहिकम् ॥ ६७
 आनृष्यं वा कथं मर्त्या गच्छेयुः केन कर्मणा ।
 एतदिच्छामहे श्रोतुं परं कौतूहलं हि नः ॥ ६८
 पितर ऊचुः ।
 न्यायतो वै महाभागाः संशयः समुदाहृतः ।
 श्रूयतां येन तुष्यामो मर्त्यानां साधुकर्मणाम् ६९
 नीलषण्डप्रमोक्षेण अमावास्यां तिलोदकैः ।
 वर्षासु दीपकैश्चैव पितृणामनृणो भवेत् ॥ ७०
 अक्षयं निर्व्यलीकं च दानमेतन्महाफलम् ।
 अस्माकं परितोषश्च अक्षयः परिकीर्त्यते ॥ ७१
 श्रद्धधानाश्च ये मर्त्या आहरिष्यन्ति संततिम् ।
 दुर्गात्ते तारयिष्यन्ति नरकात्प्रपितामहान् ॥ ७२
 पितृणां भाषितं श्रुत्वा हृष्टरोमा तपोधनः ।
 वृद्धगार्ग्यो महातेजास्तानेवं वाक्यमब्रवीत् ॥ ७३
 के गुणा नीलषण्डस्य प्रमुक्तस्य तपोधनाः ।
 वर्षासु दीपदानेन तथैव च तिलोदकैः ॥ ७४
 पितर ऊचुः ।
 नीलषण्डस्य लाङ्गूलं तोयमभ्युद्धरेद्यदि ।
 षष्टिं वर्षसहस्राणि पितरस्तेन तर्पिताः ॥ ७५
 यस्तु शृङ्गतं पङ्कं कूलादुद्धृत्य तिष्ठति ।
 पितरस्तेन गच्छन्ति सोमलोकमसंशयम् ॥ ७६
 अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

वर्षासु दीपदानेन शशीवच्छोभते नरः ।
तमोरूपं न तस्यास्ति दीपकं यः प्रयच्छति ॥७७
अमावास्यां तु ये मर्त्याः प्रयच्छन्ति तिलोदकम् ।
पात्रमौदुम्बरं गृह्य मधुमिश्रं तपोधन ।
कृतं भवति तैः श्राद्धं सरहस्यं यथार्थवत् ॥ ७८

हृष्टपुष्टमनास्तेषां प्रजा भवति नित्यदा ।
कुलवंशस्य वृद्धिस्तु पिण्डदस्य फलं भवेत् ।
श्रद्धानस्तु यः कुर्यात्पितृणामनृणो भवेत् ॥ ७९
एवमेष समुद्दिष्टः श्राद्धकालक्रमस्तथा ।
विधिः पात्रं फलं चैव यथावदनुकीर्तितम् ॥]८०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

एकोनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

विष्णुनेन्द्रं प्रति स्वप्रीतिकरधर्मकथनम् ॥ १ ॥ तथा बलदेवदेवाग्निविश्वामित्रादिभिः पृथक्पृथक्धर्मविशेषकथनम् ॥ २ ॥

[भीष्म उवाच ।
केन ते च भवेत्प्रीतिः कथं तुष्टिं तु गच्छसि ।
इति पृष्टः सुरेन्द्रेण प्रोवाच हरिरीश्वरः ॥ १
ब्राह्मणानां परीवादो मम विद्वेषणं महत् ।
ब्राह्मणैः पूजितैर्नित्यं पूजितोऽहं न संशयः ॥ २
नित्याभिवाद्या विप्रेन्द्रा भुक्त्वा पादौ तथाऽऽत्मनः
तेषां तुष्यामि मर्त्यानां यश्चक्रे च बलिं हरेत् ॥ ३
वामनं ब्राह्मणं दृष्ट्वा वराहं च जलोत्थितम् ।
उद्धृतां धरणीं चैव मूर्धा धारयते तु यः ।
न तेषामशुभं किञ्चित्कल्मषं चोपपद्यते ॥ ४
अश्वत्थं रोचनां गां च पूजयेद्यो नरः सदा ।
पूजितं च जगत्तेन सदेवासुरमानुषम् ॥ ५
तेन रूपेण तेषां च पूजां गृह्णामि तत्त्वतः ।
पूजा ममैषा नास्त्यन्या यावद्धोकाः प्रतिष्ठिताः ६
अन्यथा हि वृथा मर्त्याः पूजयन्त्यल्पबुद्धयः ।
नाहं तत्प्रतिगृह्णामि न सा तुष्टिकरी मम ॥ ७
इन्द्र उवाच ।
चक्रं पादौ वराहं च ब्राह्मणं चापि वामनम् ।
उद्धृतां धरणीं चैव किमर्थं त्वं प्रशंससि ॥ ८
भवान्मृजति भूतानि भवान्संहरति प्रजाः ।
प्रकृतिः सर्वभूतानां समर्त्यानां सनातनी ॥ ९
भीष्म उवाच ।
संप्रहस्य ततो विष्णुरिदं वचनमब्रवीत् ।

चक्रेण निहता दैत्याः पद्भ्यां क्रान्ता वसुंधरा १०
वाराहं रूपमास्थाय हिरण्याक्षो निपातितः ।
वामनं रूपमास्थाय जितो राजा मया बलिः ११
परितुष्टो भवाम्येवं मानुषाणां महात्मनाम् ।
तन्मां ये पूजयिष्यन्ति नास्ति तेषां पराभवः १२
अपि वा ब्राह्मणं दृष्ट्वा ब्रह्मचारिणमागतम् ।
ब्राह्मणाग्र्याहुतिं दत्त्वा अमृतं तस्य भोजनम् १३
ऐन्द्रीं संध्यामुपासित्वा आदित्याभिमुखः स्थितः ।
सर्वतीर्थेषु स स्नातो मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ १४
एतद्भः कथितं गुह्यमखिलेन तपोधनाः ।
संशयं पृच्छमानानां किं भूयः कथयाम्यहम् ॥ १५
बलदेव उवाच ।
श्रूयतां परमं गुह्यं मानुषाणां सुखावहम् ।
अजानन्तो यदबुधाः क्लिश्यन्ते भूतपीडिताः १६
कल्य उत्थाय यो मर्त्यः स्पृशेद्गां वै घृतं दधि ।
सर्पपं च प्रियङ्गुं च कल्मषात्प्रतिमुच्यते ॥ १७
भूतानि चैव सर्वाणि अग्रतः पृष्टतोपि वा ।
उच्छिष्टं वाऽपि च्छिद्रेषु वर्जयन्ति तपोधनाः १८
देवा ऊचुः ।
प्रगृह्णौदुम्बरं पात्रं तोयपूर्णमुदञ्जुखः ।
उपवासं तु गृह्णीयाद्यद्वा संकल्पयेद्भवतम् ॥ १९
देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामिकं चापि सिध्यति ।
अन्यथा हि वृथा मर्त्याः कुर्वते स्वल्पबुद्धयः २०
उपवासे बलौ चापि ताम्रपात्रं विशिष्यते ।

चक्रे गोमयोपलिप्ते मण्डले सुदर्शनमन्त्रेण पूजिते ॥ ३ ॥

बलिर्भिक्षा तथाऽर्घ्यं च पितृणां च तिलोदकं २१
 ताम्रपात्रेण दातव्यमन्यथाऽल्पफलं भवेत् ।
 गुह्यमेतत्समुद्दिष्टं यथा तुष्यन्ति देवताः ॥ २२
 धर्म उवाच ।
 राजपौरुषिके विप्रे घाण्टिके परिचारिके ।
 गोरक्षके वाणिजके तथा कारुकुशीलवे ॥ २३
 मित्रद्रुह्यनधीयाने यश्च स्याद्द्रुपलीपतिः ।
 एतेषु दैवं पित्र्यं वा न देयं स्यात्कथंचन ।
 पिण्डदास्तस्य हीयन्ते न च प्रीणाति वै पितृन् ॥
 अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते ।
 पितरस्तस्य देवाश्च अग्नयश्च तथैव हि ।
 निराशाः प्रतिगच्छन्ति अतिथेरप्रतिग्रहात् ॥ २५
 स्त्रीघ्नैर्गोघ्नैः कृतघ्नैश्च ब्रह्मघ्नैर्गुरुतल्पगैः ।
 तुल्यदोषो भवत्येभिर्यस्यातिथिरनर्चितः ॥ २६
 अग्निरुवाच ।
 पादमुद्यम्य यो मर्त्यः स्पृशेद्गाश्च सुदुर्मतिः ।
 ब्राह्मणं वा महाभागं दीप्यमानं तथाऽनलम् ।
 तस्य दोषान्प्रवक्ष्यामि तच्छृणुध्वं समाहिताः २७
 दिवं स्पृशत्यशब्दोऽस्य त्रस्यन्ति पितरश्च वै ।
 वैमनस्यं च देवानां कृतं भवति पुष्कलम् ।
 पावकश्च महातेजा हव्यं न प्रतिगृह्णाति ॥ २८
 आजन्मनां शतं चैव नरके पच्यते तु सः ।
 निष्कृतिं च न तस्यापि अनुमन्यन्ति कर्हिचित् ॥
 तस्माद्गावो न पादेन स्पृष्टव्या वै कदाचन ।
 ब्राह्मणश्च महातेजा दीप्यमानस्तथाऽनलः ।
 श्रद्धानेन मर्त्येन आत्मनो हितमिच्छता ॥ ३०
 एते दोषा मया प्रोक्तास्त्रिषु यः पादमुत्सृजेत् ३१
 विश्वामित्र उवाच ।
 श्रूयतां परमं गुह्यं रहस्यं धर्मसंहितम् ।
 परमान्नेन यो दद्यात्पितृणामौषहारिकम् ॥ ३२
 गजच्छायायां पूर्वस्यां कुतपे दक्षिणामुखः ।
 यदा भाद्रपदे मासि भवते बहुले मघा ॥ ३३
 श्रूयतां तस्य दानस्य यादृशो गुणविस्तरः ।

कृतं तेन महच्छ्राद्धं वर्षाणीह त्रयोदश ॥ ३४
 गाव ऊचुः ।
 बहुले समङ्गे ह्यकुतोभये च
 क्षेमे च संख्येव हि भूयसी च ।
 यथा पुरा ब्रह्मपुरे सवत्सा
 शतक्रतोर्वज्रधरस्य यज्ञे ॥ ३५
 भूयश्च या विष्णुपदे स्थिताया
 विभावसोश्चापि पथे स्थिता या ।
 देवाश्च सर्वे सह नारदेन
 प्रकुर्वते सर्वसहेति नाम ॥ ३६
 मन्त्रेणैतेनाभिवन्देत यो वै
 विमुच्यते पापकृतेन कर्मणा ।
 लोकानवाप्नोति पुरंदरस्य
 गवां फलं चन्द्रमसो द्युतिं च ॥ ३७
 एतं हि मन्त्रं त्रिदशाभिजुष्टं
 पठेत यः पर्वसु गोष्ठमध्ये ।
 न तस्य पापं न भयं न शोकः
 सहस्रनेत्रस्य च याति लोकम् ॥ ३८
 भीष्म उवाच ।
 अथ सप्त महाभागा ऋषयो लोकविश्रुताः ।
 वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे ब्रह्माणं पद्मसंभवम् ।
 प्रदक्षिणमभिक्रम्य सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः ॥ ३९
 उवाच वचनं तेषां वसिष्ठो ब्रह्मवित्तमः ।
 सर्वप्राणिहितं प्रश्नं ब्रह्मक्षत्रे विशेषतः ॥ ४०
 द्रव्यहीनाः कथं मर्त्या दरिद्राः साधुवर्तिनः ।
 प्राप्नुवन्तीह यज्ञस्य फलं केन च कर्मणा ॥ ४१
 एतच्छ्रुत्वा वचस्तेषां ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ॥ ४२
 अहो प्रश्नो महाभाग गूढार्थः परमः शुभः ।
 सूक्ष्मः श्रेयांश्च मर्त्यानां भवद्भिः समुदाहृतः ॥ ४३
 श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये निखिलेन तपोधनाः ।
 यथा यज्ञफलं मर्त्यो लभते नात्र संशयः ॥ ४४
 पौषमासस्य शुक्ले वै यदा युज्येत रोहिणी ।
 तेन नक्षत्रयोगेन आकाशशयनो भवेत् ॥ ४५

एकवस्त्रः शुचिः स्नातः श्रद्धानः समाहितः ।
सोमस्य रश्मयः पीत्वा महायज्ञफलं लभेत् ॥ ४६

एतद्वः परमं गुह्यं कथितं द्विजसत्तमाः ।
यन्मां भवन्तः पृच्छन्ति सूक्ष्मतत्त्वार्थदर्शिनः] ४७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकोननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

सूर्यगार्गादिभिः पृथक्पृथग्धर्मरहस्यकथनम् ॥ १ ॥

[त्रिभावसुरुवाच ।
सलिलस्याञ्जलिं पूर्णमक्षताश्च धृतोत्तराः ।
सोमस्योत्तिष्ठमानस्य तज्जलं चाक्षतांश्च तान् ॥ १
स्थितो ह्यभिमुखो मर्त्यः पौर्णमास्यां बलिं हरेत् ।
अग्निकार्यं कृतं तेन हुताश्वास्याग्रयस्त्रयः ॥ २
वनस्पतिं च यो हन्यादमावास्यामबुद्धिमान् ।
अपि ह्येकेन पत्रेण लिप्यते ब्रह्महत्याया ॥ ३
दन्तकाष्ठं तु यः खादेदमावास्यामबुद्धिमान् ।
हिंसितश्चन्द्रमास्तेन पितरश्चोद्विजन्ति च ॥ ४
हव्यं न तस्य देवाश्च प्रतिगृह्णन्ति पर्वसु ।
कुप्यन्ते पितरश्चास्य कुले वंशोऽस्य हीयते ॥ ५
श्रीरुवाच ।
प्रकीर्णं भाजनं यत्र भिन्नभाण्डमथासनम् ।
योपितश्चैव हन्यन्ते कश्मलोपहते गृहे ॥ ६
देवताः पितरश्चैव उत्सवे पर्वणीषु वा ।
निराशाः प्रतिगच्छन्ति कश्मलोपहताद्गृहात् ॥ ७
अङ्गिरा उवाच ।
यस्तु संवत्सरं पूर्णं दद्याद्दीपं करञ्जके ।
सुवर्चलामूलहस्तः प्रजा तस्य विवर्धते ॥ ८
गार्ग्य उवाच ।
आतिथ्यं सततं कुर्याद्दीपं दद्यात्प्रतिश्रये ।
वर्जयानो दिवास्वापं न च मांसानि भक्षयेत् ॥ ९
गोब्राह्मणं न हिंसाच्च पुष्कराणि च कीर्तयेत् ।

एष श्रेष्ठतमो धर्मः सरहस्यो महाफलः ॥ १०
अपि ऋतुशतैरिष्ट्वा क्षयं गच्छति तद्भविः ।
न तु क्षीयन्ति ते धर्माः श्रद्धानैः प्रयोजिताः ॥
इदं च परमं गुह्यं सरहस्यं निबोधत ।
श्राद्धकल्पे च दैवे च तैर्थिके पर्वणीषु च ॥ १२
रजस्वला च या नारी श्वित्रिकाऽपुत्रिका च या ।
एताभिश्चक्षुषा दृष्टं हविर्नाश्रन्ति देवताः ।
पितरश्च न तुष्यन्ति वर्षाण्यपि त्रयोदश ॥ १३
शुक्लवासाः शुचिर्भूत्वा ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयेत् ।
कीर्तयेद्भारतं चैव तथा स्यादक्षयं हविः ॥ १४
धौम्य उवाच ।
भिन्नभाण्डं च खट्वां च कुकुटं शुनकं तथा ।
अग्रशस्तानि सर्वाणि यश्च वृक्षो गृहेरुहः ॥ १५
भिन्नभाण्डे कलिं प्राहुः खट्वायां तु धनक्षयः ।
कुकुटे शुनके चैव हविर्नाश्रन्ति देवताः ।
वृक्षमूले ध्रुवं सत्त्वं तस्माद्दृक्षं न रोपयेत् ॥ १६
जमदग्निरुवाच ।
यो यजेदश्वमेधेन वाजपेयशतेन ह ।
अवाक्शिरा वा लम्बेत सत्रं वा स्फीतमाहरेत् १७
न यस्य हृदयं शुद्धं नरकं स ध्रुवं व्रजेत् ।
तुल्यं यज्ञश्च सत्यं च हृदयस्य च शुद्धता ॥ १८
शुद्धेन मनसा दत्त्वा सक्तुप्रस्थं द्विजातये ।
ब्रह्मलोकमनुप्राप्तः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥] १९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

रश्मयः रश्मीन् ॥ ४६ ॥ एकोननवत्यधिकशततमोऽध्यायः १८९
करञ्जसुवर्चले वृक्षबल्लिविशेषौ ॥ ८ ॥ सत्त्वं वृक्षिकसर्पादि ।

न रोपयेत् गृहे इति शेषः ॥ १६ ॥ नवत्यधिकशततमो-
ऽध्यायः ॥ १९० ॥

एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥

वायुना धर्मरहस्यकथनम् ॥ १ ॥

[वायुरुवाच ।
किञ्चिद्धर्मं प्रवक्ष्यामि मानुषाणां सुखावहम् ।
सरहस्याश्च ये दोषास्ताञ्छृणुध्वं समाहिताः ॥ १
अग्निकार्यं च कर्तव्यं परमान्नेन भोजनम् ।
दीपकश्चापि कर्तव्यः पितृणां सतिलोदकः ॥ २
एतेन विधिना मर्त्यः श्रद्धधानः समाहितः ।
चतुरो वार्षिकान्मासान्यो ददाति तिलोदकम् ३
भोजनं च यथाशक्त्या ब्राह्मणे वेदपारगे ।
पशुबन्धशतस्येह फलं प्राप्नोति पुष्कलम् ॥ ४
इदं चैवापरं गुह्यमप्रशस्तं निबोधत ।
अप्रेस्तु वृषलो नेता हविर्मूढाश्च योषितः ॥ ५

मन्यते धर्म एवेति स चाधर्मेण लिप्यते ।
अग्रयस्तस्य कुप्यन्ति शूद्रयोनिं स गच्छति ॥ ६
पितरश्च न तुप्यन्ति सहदेवैर्विशेषतः ।
प्रायश्चित्तं तु यत्तत्र ब्रुवतस्तन्निबोध मे ।
यत्कृत्वा तु नरः सम्यक्सुखी भवति विज्वरः ॥ ७
गवां मूत्रपुरीषेण पयसा च घृतेन च ।
अग्निकार्यं त्र्यहं कुर्यान्निराहारः समाहितः ॥ ८
ततः संवत्सरे पूर्णं प्रतिगृह्णन्ति देवताः ।
हृष्यन्ति पितरश्चास्य श्राद्धकाल उपस्थिते ॥ ९
एष ह्यधर्मो धर्मश्च सरहस्यः प्रकीर्तितः ।
मर्त्यानां स्वर्गकामानां प्रेत्य स्वर्गसुखावहः ॥ १०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥

द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

लोमशेन धर्मरहस्यकथनम् ॥ १ ॥

[लोमश उवाच ।
परदारेषु ये सक्ता अकृत्वा दारसंग्रहम् ।
निराशाः पितरस्तेषां श्राद्धकाले भवन्ति वै ॥ १
परदाररतिर्यश्च यश्च बन्ध्यामुपासते ।
ब्रह्मसं हरते यश्च समदोषा भवन्ति ते ॥ २
असंभाष्या भवन्त्येते पितृणां नात्र संशयः ।
देवताः पितरश्चैषां नाभिनन्दन्ति तद्भविः ॥ ३
तस्मात्परस्य वै दारास्त्यजेद्बन्ध्यां च योषितम् ।
ब्रह्मसं हि न हर्तव्यमात्मनो हितमिच्छता ॥ ४
श्रूयतां चापरं गुह्यं रहस्यं धर्मसंहितम् ।
श्रद्धधानेन कर्तव्यं गुरुणां वचनं सदा ॥ ५
द्वादश्यां पौर्णमास्यां च मासिमासि घृताक्षतम् ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छेत तस्य पुण्यं निबोधत ॥ ६
सोमश्च वर्धते तेन समुद्रश्च महोदधिः ।

अश्वमेधचतुर्भागं फलं सृजति वासवः ॥ ७
दानेनैतेन तेजस्वी वीर्यावांश्च भवेन्नरः ।
प्रीतश्च भगवान्सोम इष्टान्कामान्प्रयच्छति ॥ ८
श्रूयतां चापरो धर्मः सरहस्यो महाफलः ।
इदं कलियुगं प्राप्य मनुष्याणां सुखावहः ॥ ९
कल्यमुत्थाय यो मर्त्यः स्नातः शुक्लेन वाससा ।
तिलपात्रं प्रयच्छेत ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ॥ १०
तिलोदकं च यो दद्यात्पितृणां मधुना सह ।
दीपकं कृसरं चैव श्रूयतां तस्य यत्फलम् ॥ ११
तिलपात्रे फलं प्राह भगवान्पाकशासनः ।
गोप्रदानं च यः कुर्याद्भूमिदानं च शाश्वतम् ॥ १२
अग्निष्टोमं च यो यज्ञं यजेत बहुदक्षिणम् ।
तिलपात्रं सहैतेन समं मन्यन्ति देवताः ॥ १३

नेता देशान्तरप्रापको यदि शूद्रः स्यात् तर्हि तस्य दोषः
॥ ५ ॥ एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥

महान्त्युदकानि धीयन्तेऽस्मिन्निति । यद्वा महानामुत्सवान-
नामुदधिरिव ॥ ७ ॥ द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

तिलोदकं सदा श्राद्धे मन्यन्ते पितरोऽक्षयम् ।

दीपे च कृसरे चैव तुष्यन्तेऽस्य पितामहाः ॥ १४

स्वर्गे च पितृलोके च पितृदेवाभिपूजितम् ।

एवमेतन्मयोद्दिष्टमृषिदृष्टं पुरातनम् ॥] १५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरप्रत्यरुन्धतीचित्रगुप्तोदितधर्मरहस्यकथनम् ॥ १ ॥

[भीष्म उवाच ।

ततस्तद्वृषिगणाः सर्वे पितरश्च सदेवताः ।

अरुन्धतीं तपोवृद्धामपृच्छन्त समाहिताः ॥ १

समानशीलां वीर्येण वसिष्ठस्य महात्मनः ।

त्वत्तो धर्मरहस्यानि श्रोतुमिच्छामहे वयम् ।

यत्ते गुह्यतमं भद्रे तत्प्रभापितुमर्हसि ॥ २

अरुन्धत्युवाच ।

तपोवृद्धिर्भया प्राप्ता भवतां सरणेन वै ।

भवतां च प्रसादेन धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥३

सगुह्यान्सरहस्यांश्च ताञ्छृणुध्वमशेषतः ।

श्रद्धाने प्रयोक्तव्या यस्य शुद्धं तथा मनः ॥ ४

अश्रद्धानो मानी च ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।

असंभाष्या हि चत्वारो नैषां धर्मं प्रकाशयेत् ॥५

अहन्यहनि यो दद्यात्कपिलां द्वादशीः समाः ।

मासिमासि च सत्रेण यो यजेत सदा नरः ॥ ६

गवां शतसहस्रं च यो दद्यात्पुष्करे ।

न तद्धर्मफलं तुल्यमतिथिर्यस्य तुष्यति ॥ ७

श्रूयतां चापरो धर्मो मनुष्याणां सुखावहः ।

श्रद्धानेन कर्तव्यः सरहस्यो महाफलः ॥ ८

कल्यमुत्थाय गोमध्ये गृह्य दर्भान्सहोदकान् ।

निषिञ्चेत गवां शृङ्गे मस्तकेन च तज्जलम् ।

प्रतीञ्चेत निराहारस्तस्य धर्मफलं शृणु ॥ ९

श्रूयन्ते यानि तीर्थानि त्रिषु लोकेषु कानिचित् ।

सिद्धचारणजुष्टानि सेवितानि महर्षिभिः ।

अभिषेकः समस्तेषां गवां शृङ्गोदकस्य च ॥ १०

साधुसाध्विति चोद्दिष्टं दैवतैः पितृभिस्तथा ।

भूतैश्चैव सुसंहृष्टैः पूजिता साऽप्यरुन्धती ॥ ११

पितामह उवाच ।

अहो धर्मो महाभागे सरहस्य उदाहृतः ।

वरं ददामि ते धन्ये तपस्ते वर्धतां सदा ॥ १२

यम उवाच ।

रमणीया कथा दिव्या युष्मत्तो या मया श्रुता ।

श्रूयतां चित्रगुप्तस्य भाषितं मम च प्रियम् ॥१३

रहस्यं धर्मसंयुक्तं शक्यं श्रोतुं महर्षिभिः ।

श्रद्धानेन मर्त्येन आत्मनो हितमिच्छता ॥ १४

न हि पुण्यं तथा पापं कृतं किञ्चिद्दिनश्यति ।

पर्वकाले च यत्किञ्चिदादित्यं चाधितिष्ठति ॥१५

प्रेतलोकं गते मर्त्ये तत्तत्सर्वं विभावसुः ।

प्रतिजानाति पुण्यात्मा तच्च तत्रोपयुज्यते ॥ १६

किञ्चिद्धर्मं प्रवक्ष्यामि चित्रगुप्तमतं शुभम् ।

पानीयं चैव दीपं च दातव्यं सततं तथा ॥ १७

उपानहौ च च्छत्रं च कपिला च यथातथम् ।

पुष्करे कपिला देया ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ १८

अग्निहोत्रं च यत्नेन सर्वशः प्रतिपालयेत् ।

अयं चैवापरो धर्मश्चित्रगुप्तेन भाषितः ॥ १९

फलमस्य पृथक्त्वेन श्रोतुमर्हन्ति सत्तमाः ।

प्रलयं सर्वभूतैस्तु गन्तव्यं कालपर्ययात् ॥ २०

तत्र दुर्गमनुप्राप्ताः क्षुत्तृष्णापरिपीडिताः ।

दह्यमाना विपच्यन्ते न तत्रास्ति पलायनम् ॥२१

अन्धकारं तमो घोरं प्रविशन्त्यल्पबुद्धयः ।

तत्र धर्मं प्रवक्ष्यामि येन दुर्गाणि संतरेत् ॥ २२

अल्पव्ययं महार्थं च प्रेत्य चैव सुखोदयम् ।

प्रयोक्तव्या धर्मा वाच्याः ॥ ४ ॥ प्रतिजानात्यर्पयति । उपयुज्यते पुण्यपापकर्ता ॥ १६ ॥ प्रकृष्टो लयोऽदर्शनं यसा-

त्तत्रलयं मरणम् ॥ २० ॥ त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः १९३

पानीयस्य गुणा दिव्याः प्रेतलोके विशेषतः २३
 तत्र पुण्योदका नाम नदी तेषां विधीयते ।
 अक्षयं सलिलं तत्र शीतलं ह्यमृतोपमम् ॥ २४
 स तत्र तोयं पिबति पानीयं यः प्रयच्छति ।
 प्रदीपस्य प्रदानेन श्रूयतां गुणविस्तरः ॥ २५
 तमोन्धकारं नियतं दीपदो न प्रपश्यति ।
 प्रभां चास्य प्रयच्छन्ति सोमभास्करपावकाः ।
 देवताश्चानुमन्यन्ते विमलाः सर्वतो दिशः ॥ २६
 द्योतते च यथाऽऽदित्यः प्रेतलोकगतो नरः ।
 तस्माद्दीपः प्रदातव्यः पानीयं च विशेषतः ॥ २७
 कपिलां ये प्रयच्छन्ति ब्राह्मणे वेदपारगे ।
 पुष्करे च विशेषेण श्रूयतां तस्य यत्फलम् ॥ २८
 गोशतं सवृषं तेन दत्तं भवति शाश्वतम् ।
 पापं कर्म च यत्किञ्चिद्ब्रह्महत्यासमं भवेत् ।
 शोधयेत्कपिला ह्येका प्रदत्तं गोशतं यथा ॥ २९
 तस्मात्तु कपिला देया कौमुद्यां ज्येष्ठपुष्करे ।
 न तेषां विषमं किञ्चिन्न दुःखं न च कण्टकाः ३०

उपानहौ च यो दद्यात्पात्रभूते द्विजोत्तमे ।
 छत्रदाने सुखां छायां लभते परलोकगः ॥ ३१
 न हि दत्तस्य दानस्य नाशोऽस्तीह कदाचन ।
 चित्रगुप्तमतं श्रुत्वा हृष्टरोमा विभावसुः ॥ ३२
 उवाच देवताः सर्वाः पितृन्धैव महाद्युतिः ।
 श्रुतं हि चित्रगुप्तस्य धर्मगुह्यं महात्मनः ॥ ३३
 श्रद्धधानाश्च ये मर्त्या ब्राह्मणेपु महात्मसु ।
 दानमेतत्प्रयच्छन्ति न तेषां विद्यते भयम् ॥ ३४
 धर्मदोषास्त्वमे पञ्च येषां नास्तीह निष्कृतिः ।
 असंभाष्या अनाचारा वर्जनीया नराधमाः ॥ ३५
 ब्रह्महा चैव गोघ्नश्च परदाररतश्च यः ।
 अश्रद्धधानश्च नरः स्त्रियं यश्चोपजीवति ॥ ३६
 प्रेतलोकगता ह्येते नरके पापकर्मिणः ।
 पच्यन्ते वै यथा मीनाः पूयशोणितभोजनाः ३७
 असंभाष्याः पितृणां च देवानां चैव पञ्च ते ।
 स्नातकानां च विप्राणां ये चान्ये च तपोधनाः ३८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

प्रमथैर्द्विगणान्प्रति प्रजानां स्वर्हिंसातदभावकारणाभिधानम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।
 ततः सर्वे महाभागा देवाश्च पितरश्च ह ।
 ऋषयश्च महाभागाः प्रमथान्वाक्यमब्रुवन् ॥ १
 भवन्तो वै महाभागा अपरोक्षनिशाचराः ।
 उच्छिष्टानशुचीन्शुद्रान्कथं हिंसथ मानवान् ॥ २
 के च स्मृताः प्रतीघाता येन मर्त्यान्न हिंसथ ।
 रक्षोघ्नानि च कानि स्युर्यैर्गृहेषु प्रणश्यथ ।
 श्रोतुमिच्छाम युष्माकं सर्वमेतन्निशाचराः ॥ ३
 प्रमथा ऊचुः ।

मैथुनेन सदोच्छिष्टाः कृते चैवाधरोत्तरे ।
 मोहान्मांसानि खादेत वृक्षमूले च यः स्वपेत् ॥ ४

अधरोत्तरे अधर उत्तरः श्रेष्ठो यत्र श्रेष्ठस्यावमाने कृते सति ॥ ४ ॥ आमिषं मांसं शिरसि दधानः । पादतः शय्यायां

आमिषं शीर्षतो यस्य पादतो यश्च संविशेत् ।
 तत उच्छिष्टकाः सर्वे बहुच्छिद्राश्च मानवाः ॥ ५
 उदके चाप्यमेध्यानि श्लेष्माणं च प्रमुञ्चति ।
 एते भक्ष्याश्च वध्याश्च मानुषा नात्र संशयः ॥ ६
 एवं शीलसमाचारान्धर्षयामो हि मानवान् ।
 श्रूयतां च प्रतीघातान्यैर्न शक्नुम हिंसितुम् ॥ ७
 गोरोचनासमालम्भो वचाहस्तश्च यो भवेत् ।
 घृताक्षतं च यो दद्यान्मस्तके तत्परायणः ॥ ८
 ये च मांसं न खादन्ति तान्न शक्नुम हिंसितुम् ।
 यस्य चाग्निर्गृहे नित्यं दिवारात्रौ च दीप्यते ॥ ९

पादस्थाने शिरः कृत्वा यः संविशेत् ॥ ५ ॥

तरक्षोश्चर्मदंष्ट्राश्च तथैव गिरिकच्छपः ।
आज्यधूमो विडालश्च च्छागः कृष्णोऽथ पिङ्गलः॥
येषामेतानि तिष्ठन्ति गृहेषु गृहमेधिनाम् ।
तान्यधृष्याप्यगाराणि पिशिताशैः सुदारुणैः ११

लोकानसद्विधा ये च विचरन्ति यथासुखम् ।
तस्मादेतानि गेहेषु रक्षोघ्नानि विशांपते ।
एतद्वः कथितं सर्वं यत्र वः संशयो महान् ॥]१२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

रेणुकनामकेन करेणुना देवादीन्प्रति दिग्गजगदितधर्मनिवेदनम् ॥ १ ॥

[भीष्म उवाच ।
ततः पद्मप्रतीकाशः पद्मोद्भूतः पितामहः ।
उवाच वचनं देवान्वासवं च शचीपतिम् ॥ १
अयं महाबलो नागो रसातलचरो बली ।
तेजस्वी रेणुको नाम महासत्वपराक्रमः ॥ २
अतितेजस्विनः सर्वे महावीर्या महागजाः ।
धारयन्ति महीं कृत्स्नां सशैलवनकाननाम् ॥ ३
भवद्भिः समनुज्ञातो रेणुकस्तान्महागजान् ।
धर्मगुह्यानि सर्वाणि गत्वा पृच्छतु तत्र वै ॥ ४
पितामहवचः श्रुत्वा ते देवा रेणुकं तदा ।
प्रेषयामासुरव्यग्रा यत्र ते धरणीधराः ॥ ५
रेणुक उवाच ।
अनुज्ञातोऽसि देवैश्च पितृभिश्च महाबलाः ।
धर्मगुह्यानि युष्माकं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
कथयध्वं महाभागा यद्वस्तत्त्वं मनीषितम् ॥ ६
दिग्गजा ऊचुः ।
कार्तिके मासि चाश्लेषा बहुलस्याष्टमी शिवा ।
तेन नक्षत्रयोगेन यो ददाति गुडौदनम् ।
इमं मन्त्रं जपञ्छाद्वे यताहारो ह्यकोपनः ॥ ७

बलदेवप्रभृतयो ये नागा बलवत्तराः ।
अनन्ता ह्यक्षया नित्यं भोगिनः सुमहाबलाः ॥८
तेषां कुलोद्भवा ये च महाभूता भुजङ्गमाः ।
ते मे बलिं प्रयच्छन्तु बलतेजोभिवृद्धये ॥ ९
यदा नारायणः श्रीमानुजहार वसुंधराम् ।
तद्बलं तस्य देवस्य धरामुद्धरतस्तथा ॥ १०
एवमुक्त्वा बलिं तत्र बल्मीके तु निवेदयेत् ॥११
गजेन्द्रकुसुमाकीर्णं नीलवस्त्रानुलेपनम् ।
निर्वपेत्तं तु बल्मीके अस्तं याते दिवाकरे ॥ १२
एवं तुष्टास्ततः सर्वे अधस्ताद्भारपीडिताः ।
श्रमं तं नाबुध्यामो धारयन्तो वसुंधराम् ॥१३
एवं मन्यामहे सर्वे भारार्ता निरपेक्षिणः ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा यद्युपोषितः १४
एवं संवत्सरं कृत्वा दानं बहुफलं लभेत् ।
बल्मीके बलिमादाय तन्नो बहुफलं मतम् ॥ १५
ये च नागा महावीर्यास्त्रिषु लोकेषु कृत्स्नशः ।
कृतातिथ्या भवेयुस्ते शतं वर्षाणि तत्त्वतः ॥ १६
दिग्गजानां च तच्छ्रुत्वा देवताः पितरस्तथा ।
ऋषयश्च महाभागाः पूजयन्ति स रेणुकम् ॥]१७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

महेश्वरेण देवादीन्प्रति गोप्रशंसनम् ॥ १ ॥

[महेश्वर उवाच ।

तरक्षोर्व्याघ्रस्य । गिरिकच्छपः पर्वतदरीशाथी स्थलकूर्मः ॥१०॥
चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥
अनु० ४०

सारमुद्धृत्य युष्माभिः साधुधर्म उदाहृतः ।

नागो गजः ॥ २ ॥ पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१९५॥

धर्मगुह्यमिदं मत्तः शृणुध्वं सर्व एव ह ॥ १	अहन्यहनि धर्मेण युज्यते वै गवाहिकः ॥ ५
येषां धर्माश्रिता बुद्धिः श्रद्धानाश्च ये नराः ।	मया ह्येता ह्यनुज्ञाताः पूर्वमासन्कृते युगे ।
तेषां स्यादुपदेष्टव्यः सरहस्यो महाफलः ॥ २	ततोऽहमनुनीतो वै ब्रह्मणा पद्मयोनिना ॥ ६
निरुद्धिग्रस्तु यो दद्यान्मासमेकं गवाहिकम् ।	तस्माद्ब्रजस्थानगतस्तिष्ठत्युपरि मे वृषः ।
एकभक्तं तथाऽश्रीयाच्छ्रूयतां तस्य यत्फलम् ॥३	रमेऽहं सह गोभिश्च तस्मात्पूज्याः सदैव ताः ॥७
इमा गावो महाभागाः पवित्रं परमं स्मृताः ।	महाप्रभावा वरदा वरं दद्युर्वापासिताः ।
त्रीन्लोकान्धारयन्ति स्म सदेवासुरमानुषान् ॥ ४	ता गावोऽस्यानुमन्यन्ते सर्वकर्मसु यत्फलम् ॥ ८
तासु चैव महापुण्यं श्रुश्रूपा च महाफलम् ।	तस्य तत्र चतुर्भागो यो ददाति गवाहिकम् ॥ ९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

स्कन्देन देवादीन्प्रति धर्मरहस्यविशेषकथनम् ॥ १ ॥

[स्कन्द उवाच ।	ये च धर्माः शुभाः पुण्याः सरहस्या उदाहृताः ।
ममाप्यनुमतो धर्मस्तं शृणुध्वं समाहिताः ।	तेषां धर्मफलं तस्य यः पठेत जितेन्द्रियः ॥ १०
नीलपण्डस्य शृङ्गाभ्यां गृहीत्वा मृत्तिकां तु यः ॥१	नास्य पापं प्रभवति न च पापेन लिप्यते ।
अभिषेकं त्र्यहं कुर्यात्तस्य धर्मं निबोधत ।	पठेद्वा श्रावयेद्वाऽपि श्रुत्वा वा लभते फलम् ॥११
शोधयेदशुभं सर्वमाधिपत्यं परत्र च ॥ २	भुञ्जते पितरो देवा हव्यं कव्यमथाक्षयम् ।
यावच्च जायते मर्त्यस्तावच्छूरो भविष्यति ।	श्रावयंश्चापि विप्रेन्द्रान्पर्वसु प्रयतो नरः ॥ १२
इदं चाप्यपरं गुह्यं सरहस्यं निबोधत ॥ ३	ऋषीणां देवतानां च पितॄणां चैव नित्यदा ।
प्रगृह्यौदुम्बरं पात्रं पक्वान्नं मधुना सह ।	भवत्यभिमतः श्रीमान्धर्मेषु प्रयतः सदा ॥ १३
सोमस्योत्तिष्ठमानस्य पौर्णमास्यां बलिं हरेत् ॥ ४	कृत्वाऽपि पापकं कर्म महापातकवर्जितम् ।
तस्य धर्मफलं नित्यं श्रद्धाना निबोधत ।	रहस्यधर्मं श्रुत्वेमं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १४
साध्या रुद्रास्तथाऽऽदित्या विश्वेदेवास्तथाऽश्विनौ	भीष्म उवाच ।
मरुतो वसवश्चैव प्रतिगृह्णन्ति तं बलिम् ।	एतद्धर्मरहस्यं वै देवतानां नराधिप ।
सोमश्च वर्धते तेन समुद्रश्च महोदधिः ॥ ६	व्यासोद्दिष्टं मया प्रोक्तं सर्वदेवनमस्कृतम् ॥ १५
एष धर्मो मयोद्दिष्टः सरहस्यः सुखावहः ॥ ७	पृथिवी रत्नसंपूर्णा ज्ञानं चेदमनुत्तमम् ।
विष्णुरुवाच ।	इदमेव ततः श्राव्यमिति मन्येत धर्मवित् ॥ १६
धर्मगुह्यानि सर्वाणि देवतानां महात्मनाम् ।	नाश्रद्धानाय न नास्तिकाय
ऋषीणां चैव गुह्यानि यः पठेदाहिकं सदा ॥ ८	न नष्टधर्माय न निर्घृणाय ।
शृणुयाद्वाऽनसूयुर्यः श्रद्धानः समाहितः ।	न हेतुदुष्टाय गुरुद्विषे वा
नास्य विघ्नः प्रभवति भयं चास्य न विद्यते ॥ ९	नानात्मभूताय निवेद्यमेतत् ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति भोज्याभोज्यान्नकानां भोजनीयानां जनानां च विवेचनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 के भोज्या ब्राह्मणस्येह के भोज्याः क्षत्रियस्य ह ।
 तथा वैश्यस्य के भोज्याः के शूद्रस्य च भारत ॥ १
 भीष्म उवाच ।
 ब्राह्मणा ब्राह्मणस्येह भोज्या ये चैव क्षत्रियाः ।
 वैश्याश्चापि तथा भोज्याः शूद्राश्च परिवर्जिताः ॥ २
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या भोज्या वै क्षत्रियस्य ह ।
 वर्जनीयास्तु वै शूद्राः सर्वभक्षा विकर्मिणः ॥ ३
 वैश्यास्तु भोज्या विप्राणां क्षत्रियाणां तथैव च ।
 नित्यान्नयो विविक्ताश्च चातुर्मास्यरताश्च ये ॥ ४
 शूद्राणामथ यो भुङ्के स भुङ्के पृथिवीमलम् ।
 मलं नृणां स पिवति मलं भुङ्के जनस्य च ॥ ५
 शूद्राणां यस्तथा भुङ्के स भुङ्के पृथिवीमलम् ।
 पृथिवीमलमश्नन्ति ये द्विजाः शूद्रभोजिनः ॥ ६
 शूद्रस्य कर्मनिष्ठायां विकर्मस्थोपि पच्यते ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो विकर्मस्थश्च पच्यते ॥ ७
 स्वाध्यायनिरता विप्रास्तथा स्वस्त्ययने नृणाम् ।
 रक्षणे क्षत्रियं प्राहुर्वैश्यं पुष्ट्यर्थमेव च ॥ ८
 करोति कर्म यद्वैश्यस्तद्रत्वा ह्युपजीवति ।
 कृपिगोरक्ष्यवाणिज्यमकुत्सा वैश्यकर्मणि ॥ ९
 शूद्रकर्म तु यः कुर्यादवहाय स्वकर्म च ।
 स विज्ञेयो यथा शूद्रो न च भोज्यः कदाचन ॥ १०

चिकित्सकः काण्डपृष्ठः पुराऽध्यक्षः पुरोहितः ।
 सांवत्सरो वृथाध्यायी सर्वे ते शूद्रसंमिताः ॥ ११
 शूद्रकर्मस्वयैतेषु यो भुङ्के निरपत्रपः ।
 अभोज्यभोजनं भुक्त्वा भयं प्राप्नोति दारुणम् १२
 कुलं वीर्यं च तेजश्च तिर्यग्योनित्वमेव च ।
 स प्रयाति यथा श्वा वै निष्क्रियो धर्मवर्जितः १३
 भुङ्के चिकित्सकस्यान्नं तदन्नं च पुरीषवत् ।
 पुंश्चल्यन्नं च मूत्रं स्यात्कारुकां च शोणितम् १४
 विद्योपजीविनोऽन्नं च यो भुङ्के साधुसंमतः ।
 तदप्यन्नं यथा शौद्रं तत्साधुः परिवर्जयेत् ॥ १५
 वचनीयस्य यो भुङ्के तमाहुः शोणितं इदम् ।
 पिशुनं भोजनं भुङ्के ब्रह्महत्यासमं विदुः ॥ १६
 असत्कृतमवज्ञातं न भोक्तव्यं कदाचन ॥ १७
 व्याधिं कुलक्षयं चैव क्षिप्रं प्राप्नोति ब्राह्मणः ।
 नगरीरक्षिणो भुङ्के श्वपचप्रवणो भवेत् ॥ १८
 गोघ्ने च ब्राह्मणघ्ने च सुरापे गुरुतल्पगे ।
 भुक्त्वाऽन्नं जायते विप्रो रक्षसां कुलवर्धनः ॥ १९
 न्यासापहारिणो भुक्त्वा कृतघ्ने क्लीबवर्तिनि ।
 जायते शवरावासे मध्यदेशवहिष्कृते ॥ २०
 अभोज्याश्चैव भोज्याश्च मया प्रोक्ता यथाविधि ।
 किमन्यदद्य कौन्तेय मत्तस्त्वं श्रोतुमिच्छसि ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥

एकोनविंशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति अप्रतिब्राह्मणप्रतिग्रहे अभोज्यभोजने च प्रायश्चित्तकथनम् ॥ १ ॥

[युधिष्ठिर उवाच ।
 उक्तास्तु भवता भोज्यास्तथाऽभोज्याश्च सर्वशः ।

अत्र मे प्रश्नसंदेहस्तन्मे वद पितामह ॥ १
 ब्राह्मणानां विशेषेण ह्यव्यकव्यप्रतिग्रहे ।

के भोज्या भोज्यान्नाः ॥ १ ॥ वैश्या भोज्या भोजनीयाः
 ॥ ४ ॥ शूद्रस्य कर्मनिष्ठायां सेवायां वर्तमानो विकर्मस्थो
 विशिष्टकर्मस्थः संच्यावन्दनादियुक्तोऽपि पच्यते नरके इति

शेषः ॥ ७ ॥ काण्डपृष्ठोऽधमः ॥ ११ ॥ पिशुनं तत्संबन्धि
 ॥ १६ ॥ नगरीं रक्षति तस्य ॥ १८ ॥ अष्टनवत्यधिकशतत-
 मोऽध्यायः ॥ १९८ ॥

नानाविधेषु भोज्येषु प्रायश्चित्तानि शंस मे ॥ २
भीष्म उवाच ।

हन्त वक्ष्यामि ते राजन्ब्राह्मणानां महात्मनाम् ।

प्रतिग्रहेषु भोज्ये च मुच्यते येन पाप्मनः ॥ ३

घृतप्रतिग्रहे चैव सावित्री समिदाहुतिः ।

तिलप्रतिग्रहे चैव सममेतद्युधिष्ठिर ॥ ४

मांसप्रतिग्रहे चैव मधुनो लवणस्य च ।

आदित्योदयनं स्थित्वा पूतो भवति ब्राह्मणः ॥ ५

काञ्चनं प्रतिगृह्णाथ जपमानो गुरुश्रुतिम् ।

कृष्णायसं च विवृतं धारयन्मुच्यते द्विजः ॥ ६

एवं प्रतिगृहीतेऽथ धने वस्त्रे तथा स्त्रियाम् ।

एवमेव नरश्रेष्ठ सुवर्णस्य प्रतिग्रहे ॥ ७

अन्नप्रतिग्रहे चैव पायसेक्षुरसे तथा ।

इक्षुतैलपवित्राणां त्रिसन्ध्येऽप्यु निमज्जनम् ॥ ८

व्रीहौ पुष्पे फले चैव जले पिष्टमये तथा ।

यावके दधिदुग्धे च सावित्रीं शतशोऽन्विताम् ९

उपानहौ च च्छत्रं च प्रतिगृह्णौर्ध्वदेहिके ।

जपेच्छतं समायुक्तस्तेन मुच्येत पाप्मना ॥ १०

क्षेत्रप्रतिग्रहे चैव ग्रहसूतकयोस्तथा ।

त्रीणि रात्राण्युपोषित्वा तेन पापाद्विमुच्यते ॥ ११

कृष्णपक्षे तु यः श्राद्धं पितृणामश्रुते द्विजः ।

अन्नमेतदहोरात्रापूतो भवति ब्राह्मणः ॥ १२

न च सन्ध्यामुपासीत न च जाप्यं प्रवर्तयेत् ।

न संकिरेत्तदन्नं च ततः पूयेत ब्राह्मणः ॥ १३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकोनद्विंशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

द्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति दृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वकं दानप्रशंसनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

आदित्योदयनं तत्पर्यन्तं स्थित्वा ॥ ५ ॥ विवृतं लोक-
प्रत्यक्षं धारयन् ॥ ६ ॥ ग्रहसूतकयोः कारागारस्थाशौचवतोः
॥ ११ ॥ न च सन्ध्यामुपासीतेत्यत्र अन्नात् इति शेषः । न
संकिरेदिति पुनर्भोजनं न कुर्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥ अश्रीयु-
त्यर्थमिति संबन्धे अपराह्णे क्षुद्रोघात्सम्यगन्नमश्रन्त्वित्यर्थः ।
केतिताः निमन्त्रिताः ॥ १४ ॥ हविरन्नम् ॥ १६ ॥ सावित्रीं

इत्यर्थमपराह्णे तु पितृणां श्राद्धमुच्यते ।

यथोक्तानां यदश्रीयुर्ब्राह्मणाः पूर्वकेतिताः ॥ १४

मृतकस्य तृतीयाहे ब्राह्मणो योऽन्नमश्रुते ।

स त्रिवेलं समुन्मज्ज्य द्वादशाहेन शुध्यति ॥ १५

द्वादशाहे व्यतीते तु कृतशौचो विशेषतः ।

ब्राह्मणेभ्यो हविर्दत्त्वा मुच्यते तेन पाप्मना ॥ १६

मृतस्य दशरात्रेण प्रायश्चित्तानि दापयेत् ।

सावित्रीं रैवतीमिष्टिं कृष्माण्डमघमर्षणम् ॥ १७

मृतकस्य त्रिरात्रे यः समुद्दिष्टे समश्रुते ।

सप्तत्रिषवणं स्नात्वा पूतो भवति ब्राह्मणः ॥ १८

सिद्धिमाप्नोति विपुलामापदं चैव नाश्रुयात् ॥ १९

यस्तु शूद्रैः समश्रीयाद्ब्राह्मणोऽप्येकभोजने ।

अशौचं विधिवत्तस्य शौचमत्र विधीयते ॥ २०

यस्तु वैश्यैः सहाश्रीयाद्ब्राह्मणोऽप्येकभोजने ।

स वै त्रिरात्रं दीक्षित्वा मुच्यते तेन कर्मणा ॥ २१

क्षत्रियैः सह योऽश्रीयाद्ब्राह्मणोऽप्येकभोजने ।

आप्तुतः सह वासोभिस्तेन मुच्येत पाप्मना ॥ २२

शूद्रस्य तु कुलं हन्ति वैश्यस्य पशुवान्धवान् ।

क्षत्रियस्य श्रियं हन्ति ब्राह्मणस्य सुवर्चसम् ॥ २३

प्रायश्चित्तं च शान्तिं च जुहुयात्तेन मुच्यते ।

सावित्रीं रैवतीमिष्टिं कृष्माण्डमघमर्षणम् ॥ २४

तथोच्छिष्टमथान्योन्यं संप्राशेन्नात्र संशयः ।

रोचना विरजा रात्रिर्मङ्गलालम्भनानि च ॥ २५

दानेन वर्ततेत्याह तपसा चैव भारत ।

जपन् । रैवतीं रैवतं साम । इष्टिं पवित्रेष्टिम् । कृष्माण्डं यद्दे-
वादेवहृदैनमित्यनुवाकपञ्चकम् । अघमर्षणं जले निमज्ज्य दश-
प्रणवसंयुक्तगायत्र्याः ऋतंचेति तृचस्य वा त्रिर्जपः ॥ १७ ॥
अशौचं प्रायश्चित्ताभाव एव ॥ २० ॥ विरजा दूर्वा रात्रिर्हृदि-
रेति विश्वः ॥ २५ ॥ एकोनद्विंशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

दानतपसोर्मध्ये किं श्रेष्ठमिति प्रश्नः । वर्तते स्वर्गे इति शेषः ।

तदेतन्मे मनोदुःखं व्यपोह त्वं पितामह ।
 किंस्वित्पृथिव्यां ह्येतन्मे भवाञ्छंसितुमर्हति ॥ १
 भीष्म उवाच ।
 शृणु यैर्धर्मनिरतैस्तपसा भावितात्मभिः ।
 लोका ह्यसंशयं प्राप्ता दानपुण्यरतैर्नृपैः ॥ २
 सत्कृतश्च तथाऽऽत्रेयः शिष्येभ्यो ब्रह्म निर्गुणम् ।
 उपदिश्य तदा राजन्गतो लोकाननुत्तमान् ॥ ३
 शिविरोशीनरः प्राणान्प्रियस्य तनयस्य च ।
 ब्राह्मणार्थमुपाकृत्य नाकपृष्ठमितो गतः ॥ ४
 प्रतर्दनः काशिपतिः प्रदाय तनयं स्वकम् ।
 ब्राह्मणायातुलां कीर्तिमिह चासुत्र चाश्रुते ॥ ५
 रन्तिदेवश्च सांकृत्यो वसिष्ठाय महात्मने ।
 अर्घ्यं प्रदाय विधिवल्लेभे लोकाननुत्तमान् ॥ ६
 दिव्यं शतशलाकं च यज्ञार्थं काञ्चनं शुभम् ।
 छत्रं देवावृधो दत्त्वा ब्राह्मणायास्थितो दिवम् ॥ ७
 भगवानम्बरीषश्च ब्राह्मणायामितौजसे ।
 प्रदाय सकलं राष्ट्रं सुरलोकमवाप्तवान् ॥ ८
 सावित्रः कुण्डलं दिव्यं यानं च जनमेजयः ।
 ब्राह्मणाय च गा दत्त्वा गतो लोकाननुत्तमान् ॥ ९
 वृषादर्भिश्च राजर्षी रत्नानि विविधानि च ।
 रम्यांश्चावसथान्दत्त्वा द्विजेभ्यो दिवमागतः १०
 निमी राष्ट्रं च वैदर्भिः कन्यां दत्त्वा महात्मने ।
 अगस्त्याय गतः स्वर्गं सपुत्रपशुबान्धवः ॥ ११
 जामदग्न्यश्च विप्राय भूमिं दत्त्वा महायशः ।
 रामोऽक्षयांस्तथा लोकाञ्जगाम मनसोऽधिकान् ॥
 अवर्षति च पर्जन्ये सर्वभूतानि देवराद् ।
 वसिष्ठो जीवयामास येन यातोऽक्षयां गतिम् १३
 रामो दाशरथिश्चैव हुत्वा यज्ञेषु वै वसु ।
 स गतो ह्यक्षयाँल्लोकान्यस्य लोके महद्यशः ॥ १४
 कक्षसेनश्च राजर्षिर्वसिष्ठाय महात्मने ।
 न्यासं यथावत्संन्यस्य जगाम सुमहायशः ॥ १५

करंधमस्य पौत्रस्तु मरुत्तोऽविक्षितः सुतः ।
 कन्यामाङ्गिरसे दत्त्वा दिवमाशु जगाम सः ॥ १६
 ब्रह्मदत्तश्च पाञ्चाल्यो राजा धर्मभृतांवरः ।
 निर्धिं शङ्खमनुज्ञाप्य जगाम परमां गतिम् ॥ १७
 राजा मित्रसहस्रैव वसिष्ठाय महात्मने ।
 मदयन्तीं प्रियां भार्यां दत्त्वा च त्रिदिवं गतः ॥
 मनोः पुत्रश्च सुद्युम्नो लिखिताय महात्मने ।
 दण्डमुद्धृत्य धर्मेण गतो लोकाननुत्तमान् ॥ १९
 सहस्रचित्यो राजर्षिः प्राणानिष्टान्महायशः ।
 ब्राह्मणार्थं परित्यज्य गतो लोकाननुत्तमान् २०
 सर्वकामैश्च संपूर्णं दत्त्वा वेदम हिरण्यम् ।
 मौद्गल्याय गतः स्वर्गं शतद्युम्नो महीपतिः ॥ २१
 भक्ष्यभोज्यस्य च कृतात्राशयः पर्वतोपमान् ।
 शाण्डिल्याय पुरा दत्त्वा सुमन्युर्दिवमास्थितः २२
 नाम्ना च द्युतिमान्नाम साल्वराजो महाद्युतिः ।
 दत्त्वा राज्यमृचीकाय गतो लोकाननुत्तमान् २३
 मदिराश्वश्च राजर्षिर्दत्त्वा कन्यां सुमध्यमाम् ।
 हिरण्यहस्ताय गतो लोकान्देवैरधिष्ठितान् ॥ २४
 लोमपादश्च राजर्षिः शान्तां दत्त्वा सुतां प्रभुः ।
 ऋश्यशृङ्गाय विपुलैः सर्वैः कामैरयुज्यत ॥ २५
 कौत्साय दत्त्वा कन्यां तु हंसीं नाम यशस्विनीम्
 गतोऽक्षयानतो लोकान्नाजर्षिश्च भगीरथः ॥ २६
 दत्त्वा शतसहस्रं तु गवां राजा भगीरथः ।
 स वत्सानां कोहलाय गतो लोकाननुत्तमान् २७
 एते चान्ये च बहवो दानेन तपसा च ह ।
 युधिष्ठिर गताः स्वर्गं निवर्तन्ते पुनःपुनः ॥ २८
 तेषां प्रतिष्ठिता कीर्तिर्यावत्स्थास्यति मेदिनी ।
 गृहस्थैर्दानतपसा यैर्लोका वै विनिर्जिताः ॥ २९
 शिष्टानां चरितं ह्येतत्कीर्तितं मे युधिष्ठिर ।
 दानयज्ञप्रजासंगैरेते हि दिवमास्थिताः ॥ ३०
 दत्त्वा तु सततं तेऽस्तु कौरवाणां धुरंधर ।
 दानयज्ञक्रियायुक्ता बुद्धिर्धर्मोपचायिनी ॥ ३१

संधिरार्षिः ॥ १ ॥ सावित्रः कर्णः ॥ ९ ॥ मनसो मनःसंक-
 ल्पादप्यधिकान् ॥ १२ ॥ देवराद् भूदेवराद् वसिष्ठः ॥ १३ ॥
 न्यासं दानरूपेण स्थापनम् ॥ १५ ॥ अनुज्ञाप्य दत्त्वा ॥ १७ ॥

दण्डं चोरयोग्यं हस्तच्छेदरूपम् ॥ १९ ॥ रात्रयः राशीन्
 ॥ २२ ॥ द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

यत्र ते नृपशार्दूल संदेहो वै भविष्यति ।

श्वः प्रभाते हि वक्ष्यामि सन्ध्या हि समुपस्थिता ३२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति दानस्य पञ्चविधत्वकथनपूर्वकं तत्तल्लक्ष्यप्रदर्शनम् ॥ १ ॥

[युधिष्ठिर उवाच ।

श्रुतं मे भवतस्तात सत्यव्रतपराक्रम ।
दानधर्मेण महता ये प्राप्तान्निदिवं नृपाः ॥ १
इमांस्तु श्रोतुमिच्छामि धर्मान्धर्मभृतांवर ।
दानं कतिविधं देयं किं तस्य च फलं लभेत् ॥ २
कथं केभ्यश्च धर्म्यं च दानं दातव्यमिष्यते ।
कैः कारणैः कतिविधं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ३
भीष्म उवाच ।
शृणु तत्त्वेन कौन्तेय दानं प्रति ममानघ ।
यथा दानं प्रदातव्यं सर्ववर्णेषु भारत ॥ ४
धर्मादर्थाद्भ्यात्कामात्कारुण्यादिति भारत ।
दानं पञ्चविधं ज्ञेयं कारणैर्यैर्निबोध तत् ॥ ५

इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ।
इति दानं प्रदातव्यं ब्राह्मणेभ्योऽनसूयता ॥ ६
ददाति वा दास्यति वा मह्यं दत्तमनेन वा ।
इत्यर्थिभ्यो निश्चयैव सर्वं दातव्यमर्थिने ॥ ७
नास्याहं न मदीयोऽयं पापं कुर्याद्विमानितः ।
इति दद्याद्भयादेव दृढं मूढाय पण्डितः ॥ ८
प्रियो मे यं प्रियोऽस्याहमिति संप्रेक्ष्य बुद्धिमान् ।
वयस्यायैवमक्लिष्टं दानं दद्यादतन्द्रितः ॥ ९
दीनश्च याचते चायमल्पेनापि हि तुष्यति ।
इति दद्याद्दरिद्राय कारुण्यादिति सर्वथा ॥ १०
इति पञ्चविधं दानं पुण्यकीर्तिविवर्धनम् ।
यथाशक्त्या प्रदातव्यमेवमाह प्रजापतिः ॥ ११

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

द्व्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

युधिष्ठिरेण भीष्मं प्रति सप्रशंसनं पुनर्धर्मकथनप्रार्थना ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

अनुशास्य शुभैर्वाक्यैर्भीष्ममाह महामतिः ।
प्रीत्या पुनः स शुश्रूषुर्वचनं यद्युधिष्ठिरः ॥ १
जनमेजय उवाच ।
पितामहो मे विप्रर्षे भीष्मं कालवशं गतम् ।
किमपृच्छत्तदा राजा सर्वसामाजिकं हितम् ॥ २
उभयोर्लोकयोर्युक्तं पुरुषार्थमनुत्तमम् ।
तन्मे वद महाप्राज्ञ श्रोतुं कौतूहलं हि मे ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

भूय एव महाराज शृणु धर्मसमुच्चयम् ।
यदपृच्छत्तदा राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ४
शरतल्पगतं भीष्मं सर्वपार्थिवसन्निधौ ।
अजातशत्रुः प्रीतात्मा पुनरेवाभ्यभाषत ॥ ५
पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
श्रूयतां मे हि वचनमर्थित्वात्प्रब्रवीम्यहम् ॥ ६
परावरज्ञो भूतानां दयावान्सर्वजन्तुषु ।

धर्मादानं व्याचष्टे इहेति ॥ ६ ॥ अर्थादित्यस्य लक्षणमाह

ददातीति ॥ ७ ॥ एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

* एकोत्तरद्विशततमाध्यायात्परं एकपञ्चाशदधिकद्विशततमाध्यायात्पूर्वं मध्ये परिदृश्यमानैकोनपञ्चाशदध्यायप्रतिनिधितया औत्तराहकोशे अष्टावेवाध्यायाः परिदृश्यन्ते । तेचानुपूर्वाभेदेन तदर्थैकदेशप्रतिपादकाएव दृश्यन्ते नतु तदनुक्तार्थप्रतिपादकाः ॥

आगमैर्बहुभिः प्रीतो भवान्नः परमं कुले ॥ ७
 त्वाद्दशो दुर्लभो लोके सांप्रतं ज्ञानसंयुतः ।
 भवता गुरुणा चैव धन्याश्चैव वयं प्रभो ॥ ८
 अयं स कालः संप्राप्तो दुर्लभैर्ज्ञातिवान्धवैः ।
 शास्ता तु नास्ति नः कश्चित्त्वद्वते पुरुषर्षभ ॥ ९
 तस्माद्दुर्मार्थसहितमायत्यां च हितोदयम् ।
 आश्चर्यं परमं वाक्यं श्रोतुमिच्छामि भारत ॥ १०
 अयं नारायणः श्रीमान्सर्वपार्थिवसन्निधौ ।
 भवन्तं बहुमानाच्च प्रणयाच्चैव सेवते ॥ ११
 अस्यैव तु समक्षं नः पार्थिवानां तथैव च ।

इतिवृत्तं पुराणं च श्रोतॄणां परमं हितम् ॥ १२
 यदि तेऽहमनुग्राह्यो भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
 मत्प्रियार्थं हि कौरव्य स्नेहाद्भाषितुमर्हसि ॥ १३
 वैशंपायन उवाच ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स्नेहादागतविक्रवः ।
 प्रपिवन्निव तं दृष्ट्वा भीष्मो वचनमब्रवीत् ॥ १४
 शृणु राजन्पुरावृत्तमितिहासं पुरातनम् ।
 एतावदुक्त्वा गाङ्गेयः प्रणम्य शिरसा हरिम् ।
 धर्मराजं समीक्ष्येदं पुनर्वक्तुं समारभत् ॥ १५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

अधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

कृष्णेन पुत्रार्थं कैलासे तपश्चरणम् ॥ १ ॥ तत्र कृष्णदर्शनाय नारदादीनामागमनम् ॥ २ ॥ कृष्णेन स्वमुखनिःसृता-
 श्निना तत्पर्वतस्य भस्मीकरणम् ॥ ३ ॥ तथा पुनः प्रसन्नदृष्ट्या गिरेरुज्जीवनम् ॥ ४ ॥ तथा नारदादीन्प्रति तत्कारणकथनम् ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच ।
 अयं नारायणः श्रीमान्पुत्रार्थं व्रतकाङ्क्षया ।
 दीक्षितोऽभून्महाबाहुः पुरा द्वादशवार्षिकम् ॥ १
 दीक्षितं केशवं द्रष्टुमभिजग्मुर्महर्षयः ।
 सेवित्वा च महात्मानः प्रीयमाणं जनार्दनम् २
 नारदः पर्वतश्चैव कृष्णद्वैपायनस्तथा ।
 देवलः काश्यपश्चैव हस्तिकाश्यप एव च ।
 जमदग्निश्च राजेन्द्र धौम्यो वाल्मीकिरेव च ॥ ३
 अपरेऽपि तपःसिद्धाः सत्यव्रतपरायणाः ।
 शिष्यैरनुगताः सर्वे ब्रह्मविद्भिरकल्मषैः ॥ ४
 केशवस्तानभिगतान्प्रीत्या संपरिगृह्य च ।
 तेषामतिथिसत्कारं पूजनार्थं कुलोचितम् ।
 देवकीतनयो हृष्टो देवतुल्यमकल्पयत् ॥ ५
 उपविष्टेषु सर्वेषु विष्टेषु तदाऽनघ ।
 विश्वस्तेष्वभितुष्टेषु केशवार्चनया पुनः ॥ ६
 परस्परं कथा दिव्याः प्रावर्तन्त मनोरमाः ।
 विष्णोर्नारायणस्यैव प्रसादात्कथयामि ताः ॥ ७
 तस्यैव व्रतचर्यायां मुनिभिर्विस्मितं पुरा ।
 यत्र गोवृषभाङ्गस्य प्रभावोऽभून्महात्मनः ॥ ८

यत्र देवी महादेवमपृच्छत्संशयान्पुरा ।
 कथयामास सर्वास्तान्देव्याः प्रियचिकीर्षया ॥ ९
 उमापत्योश्च संवादं शृणु तात मनोरमम् ।
 वर्णाश्रमाणां धर्मश्च तत्र तात समाहितः ॥ १०
 ऋषिधर्मश्च निखिलो राजधर्मश्च पुष्कलः ।
 गृहस्थधर्मश्च शुभः कर्मपाकफलानि च ॥ ११
 देवगुह्यं च विविधं दानधर्मविधिस्तथा ।
 विधानमत्र प्रोक्तं यद्यमस्य नियमस्य च ॥ १२
 यमलोकविधानं च स्वर्गलोकगतिस्तथा ।
 प्राणमोक्षविधिश्चैव तीर्थचर्या च पुष्कला ॥ १३
 मोक्षधर्मविधानं च साङ्ख्ययोगसमन्वितम् ।
 स्त्रीधर्मश्च स्वयं देव्या देवदेवाय भाषितः ॥ १४
 एवमादि शुभं सर्वं तत्र तात समाहितम् ।
 रुद्राण्याः संशयप्रश्नो यत्र तात प्रवर्तते ॥ १५
 धन्यं यशस्यमायुष्यं धर्म्यं च परमं हितम् ।
 पुष्टियोगमिमं दिव्यं कथ्यमानं मया शृणु ॥ १६
 इतिहासमिमं दिव्यं पवित्रं परमं शुभम् ।
 सायं प्रातः सदा सम्यक् श्रोतव्यं च बुभूषता ॥

भीष्म उवाच ।
 ततो नारायणो देवः संक्लिष्टो व्रतचर्यया ।
 वद्विर्विनिःसृतो वक्रात्कृष्णस्याद्भुतदर्शनः ॥ १८
 अथिना तेन महता निःसृतेन मुखाद्विभोः ।
 पश्यतामेव सर्वेषां दग्ध एव नगोत्तमः ॥ १९
 मृगपक्षिगणाकीर्णः श्वापदैरपि संकुलः ।
 वृक्षगुल्मलताकीर्णो मथितो दीनदर्शनः ॥ २०
 पुनः स दृष्टमात्रेण हरिणा सौम्यचेतसा ।
 स बभूव गिरिः क्षिप्रं प्रफुल्लद्भुमकाननः ॥ २१
 सिद्धचारणसङ्घैश्च प्रसन्नैरुपशोभितः ।
 मत्तवारणसंयुक्तो नानापक्षिगणैर्युतः ।
 तदद्भुतमचिन्त्यं च सर्वेषामभवद्भृशम् ॥ २२
 तं दृष्ट्वा हृष्टरोमाणः सर्वे मुनिगणास्तदा ।
 विस्मिताः परमायत्ताः साध्वसाकुललोचनाः ।
 न किञ्चिदब्रुवंस्तत्र शुभं वा यदि वेतरत् ॥ २३
 ततो नारायणो देवो मुनिसङ्घे तु विस्मिते ।
 तान्समीक्ष्यैव मधुरं वभाषे पुष्करेक्षणः ॥ २४
 किमर्थं मुनिसङ्घेऽस्मिन्विस्मयोऽयमनुत्तमः ।
 एतन्मे संशयं सर्वं याथातथ्येन नन्दिताः ।
 ऋषयो वक्तुमर्हन्ति निश्चयेनार्थकोविदाः ॥ २५
 केशवस्य वचः श्रुत्वा तुष्टुवुर्मुनिपुङ्गवाः ।
 भवान्सृजति वै लोकान्भवान्संहरति प्रजाः ।
 भवाञ्शीतं भवानुष्णं भवान्सत्यं भवान्क्रतुः ॥ २६
 भवानादिर्भवानन्तो भवतोऽन्यन्न विद्यते ।
 स्थावरं जङ्गमं सर्वं त्वमेव पुरुषोत्तम ॥ २७
 त्वत्तः सर्वमिदं तात लोकचक्रं प्रवर्तते ।

त्वमेवार्हसि तद्रक्तं मुखादधिविनिर्गमम् ॥ २८
 एतन्नो विस्मयकरं बभूव मधुसूदन ।
 ततो विगतसंत्रासा भवाम पुरुषोत्तम ।
 यदिच्छेत्तत्र वक्तव्यं कुतोऽस्माकं नियोगतः ॥ २९
 श्रीभगवानुवाच ।
 नित्यं हितार्थं लोकानां भवद्भिः क्रियते तपः ।
 तस्माद्भो कहितं गुह्यं श्रूयतां कथयामि वः ॥ ३०
 असुरः सांप्रतं कथिदहितो लोकनाशनः ।
 मायास्त्रकुशलश्चैव बलदर्पसमन्वितः ॥ ३१
 बभूव स मया बद्धो लोकानां हितकाम्यया ।
 पुत्रेण मे वधो दृष्टस्तस्य वै मुनिपुङ्गवाः ॥ ३२
 तदर्थं पुत्रमेवाहं सिद्धधुर्वनमागतः ।
 आत्मनः सदृशं पुत्रमहं जनयितुं व्रतैः ॥ ३३
 एवं व्रतपरीतस्य तपस्तीव्रतया मम ।
 अथात्मा मम देहस्यः सोऽग्निर्भूत्वा विनिःसृतः ॥ ३४
 विनिःसृत्य गतो द्रष्टुं क्षणेन च पितामहम् ।
 ब्रह्मणा मन्मथोऽनङ्गः पुत्रत्वेन प्रकल्पितः ।
 अनुज्ञातश्च तेनैव पुनरायान्ममान्तिकम् ॥ ३५
 एवं मे वैष्णवं तेजो मम वक्राद्विनिःसृतम् ।
 तत्तेजसा निर्मथितः पुरतोऽयं गिरिः स्थितः ॥ ३६
 दृष्ट्वा दाहं गिरेस्तस्य सौम्यभावतया मम ।
 पुनः स दृष्टमात्रेण गिरिरासीद्यथा पुरा ॥ ३७
 एतद्गुह्यं यथातथ्यं कथितं वः समासतः ।
 भवन्तो व्यथिता येन विस्मिताश्च तपोधनाः ॥ ३८
 ऋषीणामेवमुक्त्वा तु तान्पुनः प्रत्यभाषत ॥ ३९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि व्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

कृष्णेनाश्रयंकथनं प्रार्थितैर्मुनिगणैर्नारदं प्रति तच्चोदना ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ।
 भवतां दर्शनादेव प्रीतिरभ्यधिका मम ।
 भवन्तस्तु तपःसिद्धा भवन्तो दिव्यदर्शनाः ॥ १
 सर्वत्र गतिमन्तश्च ज्ञानविज्ञानभाविताः ।

गत्यागतज्ञा लोकानां सर्वे निर्धूतकल्मषाः ॥ २
 तस्माद्भवद्भिर्यत्किञ्चिद्दृष्टं वाऽप्यथवा श्रुतम् ।
 आश्चर्यभूतं लोकेषु तद्भवन्तो ब्रुवन्तु मे ॥ ३
 युष्माभिः कथितं यत्स्यात्तपसा भावितात्मभिः ।

तत्स्यादमृतसंकाशं वाङ्मधुश्रवणे स्पृहा ॥ ४	तस्मान्मानुषवद्वीर्यं मम जानीत सुव्रताः ।
रागद्वेषवियुक्तानां सततं सत्यवादिनाम् ।	भवद्भिः कथ्यमानं च अपूर्वमिव तद्भवेत् ॥ १३
श्रद्धेयं श्रवणीयं च वचनं हि सतां भवेत् ॥ ५	भीष्म उवाच ।
तत्संयोगं हितं मेऽस्तु न वृथा कर्तुमर्हथ ।	एवं संचोदिताः सर्वे केशवेन महात्मना ।
भवतां दर्शनं तस्मात्सफलं तु भवेन्मम ॥ ६	ऋषयश्चानुवर्तन्ते वासुदेवस्य शासनम् ॥ १४
तदहं सज्जनमुखान्निःसृतं जनसंसदि ।	ततस्त्वृषिगणाः सर्वे नारदं देवदर्शनम् ।
कथयिष्याम्यहं बुद्ध्या बुद्धिदीपकरं नृणाम् ॥ ७	अमन्यन्त बुधा बुद्ध्या समर्थं तन्निबोधने ॥ १५
तदन्ये वर्धयिष्यन्ति पूजयिष्यन्ति चापरे ।	ऋषिरुग्रतपाश्चायं केशवस्य प्रियोऽधिकम् ।
वात्सल्यविगताश्चान्ये प्रशंसन्ति पुरातनाः ॥ ८	पुराणज्ञश्च वाग्मी च कारणैस्तं च मेनिरे ॥ १६
एवं ब्रुवति गोविन्दे श्रवणार्थं महर्षयः ।	सर्वे तदर्हणं कृत्वा नारदं वाक्यमब्रुवन् ॥ १७
वाग्भिः साञ्जलिमालाभिरिदमूर्जुनार्दनम् ॥ ९	भवता तीर्थयात्रार्थं चरता हिमवद्भिरौ ।
अयुक्तमस्मानेवं त्वं वाचा वरद भाषितुम् ।	दृष्टं वै यत्तदाश्चर्यं श्रोतृणां परमं प्रियम् ॥ १८
त्वच्छासनमुखाः सर्वे त्वदधीनपरिश्रमाः ॥ १०	अतस्त्वमविशेषेण हितार्थं सर्वमादितः ।
एवं पूजयितुं चास्मान्न चैवार्हसि केशव ।	प्रियार्थं केशवस्यास्य स भवान्वक्तुमर्हति ॥ १९
त्वत्तस्त्वन्यं न पश्यामो यल्लोके ते न विद्यते ।	तदा संयोजितः सर्वैर्ऋषिभिर्नारदस्तदा ।
दिवि वा भुवि वा किञ्चित्तत्सर्वं हि त्वया ततम् ११	प्रणम्य शिरसा विष्णुं सर्वलोकहिते रतम् ।
न विद्महे वयं देव कथ्यमानं तवान्तिके ।	समुद्गीक्ष्य हृषीकेशं वक्तुमेवोपचक्रमे ॥ २०
एवमुक्त्वा हृषीकेशः सस्मितं चेदमब्रवीत् ॥ १२	ततो नारायणसुहृन्नारदो वदतांवरः ।
अहं मानुषयोनिस्थः सांप्रतं मुनिपुङ्गवाः ।	शंकरस्योमया सार्धं संवादमनुभाषत ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

नारदेन कृष्णप्रति उमामहेश्वरसंवादानुवादारम्भः ॥ १ ॥ नानामुनिगणाकीर्णहिमवत्तटमुपविष्टे महादेवे तत्पृष्ठभाग-
मुपागतया पार्वत्या क्रीडाथं स्वपाणिभ्यां तदीयनयनद्वयपिधानम् ॥ २ ॥ तदा जगत आन्ध्यप्राप्तौ देवेन स्वललाटे तृती-
यनेत्रसर्जनम् ॥ ३ ॥ तत्तेजसा निर्दग्धे गिरौ देवीप्रार्थनया देवेन पुनर्गिरेरुज्जीवनम् ॥ ४ ॥

नारद उवाच ।	मृदङ्गमुरजोद्भुष्टं शङ्खवीणाभिनादितम् ।
भगवंस्तीर्थयात्रार्थं तथैव चरता मया ।	नृत्यद्भिर्भूतसङ्घैश्च सर्वतस्त्वभिशोभितम् ॥ ५
दिव्यमद्भुतसंकाशं दृष्टं हैमवतं वनम् ॥ १	नानारूपैर्विरूपैश्च भीमरूपैर्भयानकैः ।
नानावृक्षसमायुक्तं नानापक्षिगणैर्वृतम् ।	सिंहव्याघ्रोरगमृगैर्विडालवदनैस्तथा ॥ ६
नानारत्नगणाकीर्णं नानाभावसमन्वितम् ॥ २	स्वरोद्भृद्वीपिवदनैर्गजवक्रैस्तथैव च ।
दिव्यचन्दनसंयुक्तं दिव्यधूपेन धूपितम् ।	उलूकश्येनवदनैः काकगृध्रमुखैस्तथा ॥ ७
दिव्यपुष्पसमाकीर्णं दिव्यगन्धेन वासितम् ॥ ३	एवं बहुविधाकारैर्भूतसङ्घैर्भृशाकुलम् ।
सिद्धचारणसंघातैर्भूतसङ्घैर्निषेवितम् ।	नानद्यमानं बहुधा हरपारिषदैर्भृशम् ॥ ८
वरिष्ठाप्सरसाकीर्णं नागगन्धर्वसंकुलम् ॥ ४	घोररूपं सुदुर्दर्शं रक्षोगणशतैर्वृतम् ।

समाजं तद्वने दृष्टं मया भूतपतेः पुरा ॥	९	अयोनिजा योनिजाश्च तपःसिद्धा महर्षयः ।	
प्रनृत्ताप्सरसं दिव्यं देवगन्धर्वनादितम् ।		ततस्तं देवदेवेशं भगवन्तमुपासते ॥	२६
प्रथमे वर्षरात्रे तु मेघसङ्घनिनादितम् ॥	१०	ततस्तस्मिन्क्षणे देवी भूतस्त्रीगणसंघृता ।	
नानावर्हिणसंघुष्टं गजयूथसमाकुलम् ।		हरतुल्याम्बरधरा समानव्रतचारिणी ॥	२७
षट्पदैरुपगीतं च प्रथमे मासि माधवे ॥	११	काञ्चनं कलशं गृह्य सर्वतीर्थाम्बुपूरितम् ।	
उत्क्रोशत्क्रौञ्चकुरैः सारसैर्जिवजीवकैः ।		पुष्पवृष्ट्याऽभिवर्षन्ती दिव्यगन्धसमावृता ॥	२८
मत्ताभिः परपुष्टाभिः कूजन्तीभिः समाकुलम् १२		सरिद्वराभिः सर्वाभिः पृष्टतोऽनुगता वरा ।	
उत्तमावाससंकाशं भीमरूपतरं ततः ।		सेवितुं भगवत्पार्श्वमाजगाम शुचिसिता ॥	२९
द्रष्टुं भवति धर्मस्य धर्मभागिजनस्य च ॥	१३	आगम्य तु गिरेः पुत्री देवदेवस्य चान्तिकम् ।	
ये चोर्ध्वरेतसः सिद्धास्तत्रतत्र समागताः ।		मनःप्रियं चिकीर्षन्ती क्रीडार्थं शंकरान्तिके ॥	३०
मार्ताण्डरश्मिसंचारा विश्वेदेवगणास्तथा ॥	१४	मनोहराभ्यां पाणिभ्यां हरनेत्रे पिधाय तु ।	
तथा नागास्तथा दिव्या लोकपाला हुताशनाः ।		अवेक्ष्य हृष्टा स्वगणान्सयन्ती पृष्टतः स्थिता ॥	३१
वाताश्च सर्वे चायान्ति दिव्यपुष्पसमाकुलाः १५		देव्या चान्धीकृते देवे कश्मलं समपद्यत ।	
किरन्तः सर्वपुष्पाणि किरन्तोऽद्भुतदर्शनाः ।		निमीलिते भूतपतौ नष्टचन्द्रार्कतारकम् ॥	३२
औषध्यः प्रज्वलन्त्यश्च द्योतयन्त्यो दिशो दश १६		निःस्वाध्यायवपट्टारं तमसा चाभिसंवृतम् ।	
विहगाश्च मुदा युक्ता नृत्यन्ति च नदन्ति च ।		विषण्णं भयवित्रस्तं जगदासीद्भयाकुलम् ॥	३३
ततः समन्ततस्तत्र दिव्या दिव्यजनप्रियाः ॥	१७	हाहाकारमृषीणां च लोकानामभवत्तदा ।	
तत्र देवो गिरितटे हेमघातुविभूषिते ।		तमोभिभूते संभ्रान्ते लोके जीवनसंक्षये ॥	३४
पर्यङ्क इव बभ्राज उपविष्टो महाद्युतिः ॥	१८	तृतीयं चास्य संभूतं ललाटे नेत्रमायतम् ।	
व्याघ्रचर्मपरीधानो गजचर्मोत्तरच्छदः ।		द्वादशादित्यसंकाशं लोकान्भासाऽवभासयत् ३५	
व्यालयज्ञोपवीतश्च लोहिताञ्चविभूषितः ॥	१९	तत्र तेनाग्निना तेन युगान्ताग्निभिनेन वै ।	
हरिश्मश्रुजटो भीमो भयकर्ताऽमरद्विषाम् ।		अदह्यत गिरिः सर्वो हिमवानग्रतः स्थितः ॥	३६
भयहेतुरभक्तानां भक्तानामभयंकरः ॥	२०	दह्यमाने गिरौ तस्मिन्मृगपक्षिसमाकुले ।	
किन्नरैर्देवगन्धर्वैः स्तूयमानस्ततस्ततः ।		सविद्याधरगन्धर्वे दिव्यौषधसमाकुले ॥	३७
ऋषिभिश्चाप्सरोभिश्च सर्वतश्चैव शोभितः ॥	२१	ततो गिरिसुता चापि विस्मयोत्फुल्ललोचना ।	
तत्र भूतपतेः स्थानं देवदानवसंकुलम् ।		बभूव च जगत्सर्वं तथा विस्मयसंयुतम् ॥	३८
सर्वतेजोमयं भूम्ना लोकपालनिषेवितम् ॥	२२	पश्यतामेव सर्वेषां देवदानवरक्षसाम् ।	
महोरगसमाकीर्णं सर्वेषां रोमहर्षणम् ।		नेत्रजेनाग्निना तेन दग्ध एव नगोत्तमः ॥	३९
भीमरूपमनिर्देश्यमप्रष्टुष्यतमं विभोः ॥	२३	तं दृष्ट्वा मथितं शैलं शैलपुत्री सविक्रवा ।	
तत्र भूतपतिं देवमासीनं शिखरोत्तमे ।		पितुः संमानमिच्छन्ती पपात भुवि पादयोः ४०	
ऋषयो भूतसङ्घाश्च प्रणम्य शिरसा हरम् ।		तं दृष्ट्वा देवदेवेशो देव्या दुःखमनुत्तमम् ।	
गीर्भिः परमशुद्धाभिस्तुष्टुवुश्च मनोहरम् ॥	२४	हैमवत्याः प्रियार्थं च गिरिं पुनरवैक्षत ॥	४१
विमुक्ताश्चैव पापेभ्यो बभूवुर्विगतज्वराः ।		दृष्टमात्रे भगवता सौम्ययुक्तेन चेतसा ।	
ऋषयो वालखिल्याश्च तथा विप्रर्षयश्च ये ॥	२५	क्षणेन हिमवाञ्छैलः प्रकृतित्योऽभवत्पुनः ॥४२	

हृष्टपुष्टविहङ्गैश्च प्रफुल्लद्रुमकाननः ।
 सिद्धचारणसङ्घैश्च प्रीतियुक्तैः समाकुलः ॥ ४३
 पितरं प्रकृतिस्थं च दृष्ट्वा हैमवती भृशम् ।
 अभवत्प्रीतिसंयुक्ता मुदितात्र पिनाकिनम् ॥ ४४
 देवी विस्मयसंयुक्ता प्रष्टुकामा महेश्वरम् ।
 हितार्थं सर्वलोकानां प्रजानां हितकाम्यया ।
 देवदेवं महादेवी वभाषेदं वचोऽर्थवत् ॥ ४५
 भगवन्देवदेवेश शूलपाणे महाद्युते ।
 विस्मयो मे महाज्जातस्तस्मिन्नेत्राग्निसंभवे ॥ ४६
 किमर्थं देवदेवेश ललाटेऽस्मिन्प्रकाशते ।
 अतिसूर्याग्निसंकाशं तृतीयं नेत्रमायतम् ॥ ४७
 नेत्राग्निना तु महता निर्दग्धो हिमवानसौ ।
 पुनः संदृष्टमात्रस्तु प्रकृतिस्थः पिता मम ॥ ४८
 एष मे संशयो देव हृदि मे संप्रवर्तते ।
 देवदेव नमस्तुभ्यं तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ४९
 नारद उवाच ।

एवमुक्तस्तथा देव्या प्रीयमाणोऽब्रवीद्भवः ।
 स्थाने संशयितुं देवि धर्मज्ञे प्रियभाषिणि ॥ ५०
 त्वदृते मां हि वै प्रष्टुं न शक्यं केन चेत्प्रिये ।
 प्रकाशं यदि वा गुह्यं प्रियार्थं प्रब्रवीम्यहम् ॥ ५१
 शृणु तत्सर्वमखिलमस्यां संसदि भामिनि ।
 सर्वेषामेव लोकानां कूटस्थं विद्धि मां प्रिये ॥ ५२
 मदधीनास्त्रयो लोका यथा विष्णौ तथा मयि ।
 स्रष्टा विष्णुरहं गोप्ता इत्येतद्विद्धि भामिनि ॥ ५३
 तस्माद्यदा मां स्पृशति शुभं वा यदि वेतरत् ।
 तथैवेदं जगत्सर्वं तत्तद्भवति शोभने ॥ ५४
 एतद्ब्रुह्मजानन्त्या त्वया बाल्यादनिन्दिते ।
 मन्त्रेणे पिहिते देवि क्रीडनार्थं दृढव्रते ॥ ५५
 तत्कृते नष्टचन्द्रार्कं जगदासीद्भयाकुलम् ।
 नष्टादित्ये तमोभूते लोके गिरिसुते प्रिये ॥ ५६
 तृतीयं लोचनं सृष्टं लोकं संरक्षितुं मया ।
 कथितं संशयस्थानं निर्विशङ्का भव प्रिये ॥ ५७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

षडधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

ईश्वरेण पार्वतीप्रति स्वस्य चतुर्मुखत्वस्य नीलकण्ठतायाः पिनाककार्मुकताया वृषभवाहनत्वस्य च कारणाभिधानम् ॥ १ ॥

नारद उवाच ।
 क्षणज्ञा देवदेवस्य श्रोतुकामा प्रियं हितम् ।
 उमादेवी महादेवमपृच्छत्पुनरेव तु ॥ १
 भगवन्देवदेवेश सर्वदेवनमस्कृत ।
 चतुर्मुखो वै भगवानभवत्केन हेतुना ॥ २
 भगवन्केन ते वक्त्रमैन्द्रमद्भुतदर्शनम् ।
 उत्तरं चापि भगवन्पश्चिमं शुभदर्शनम् ।
 दक्षिणं च मुखं रौद्रं केनोर्ध्वं जटिलावृतम् ॥ ३
 यथादृशं महाभाग श्रोतुमिच्छामि कारणम् ।
 एष मे संशयो देव तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ४
 महादेव उवाच ।
 तदहं ते प्रवक्ष्यामि यच्चमिच्छसि भामिनि ।
 पुराऽसुरौ महाघोरौ लोकोद्वेगकरौ भृशम् ॥ ५

मुन्दोपमुन्दनामानावासतुर्वलगर्वितौ ।
 अशस्त्रवध्यौ बलिनौ परस्परहितैषिणौ ॥ ६
 तयोरेव विनाशाय निर्मिता विश्वकर्मणा ।
 सर्वतः सारमुद्धृत्य तिलशो लोकपूजिता ।
 तिलोत्तमेति विख्याता अप्सराः सा बभूव ह ॥ ७
 देवकार्यं करिष्यन्ती हासभावसमन्विता ।
 सा तपस्यन्तमागम्य रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ ८
 मया बहुमता चेयं देवकार्यं करिष्यति ।
 इति मत्वा तदा चाहं कुर्वन्ती मां प्रदक्षिणम् ।
 तथैव तां दिदृक्षुश्च चतुर्वक्त्रोऽभवं प्रिये ॥ ९
 ऐन्द्रं मुखमिदं पूर्वं तपश्चर्यापरं सदा ।
 दक्षिणं मे मुखं दिव्यं रौद्रं संहरति प्रजाः ॥ १०
 लोककार्यपरं नित्यं पश्चिमं मे मुखं प्रिये ।

वेदानधीते सततमद्भुतं चोत्तरं मुखम् ।
 एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ११
 उमोवाच ।
 भगवञ्श्रोतुमिच्छामि शूलपाणे वरप्रद ।
 किमर्थं नीलता कण्ठे भाति बर्हिनिभा तव ॥ १२
 महेश्वर उवाच ।
 एतत्ते कथयिष्यामि शृणु देवि समाहिता ॥ १३
 पुरा युगान्तरे यत्नादमृतार्थं सुरासुरैः ।
 बलवद्भिर्विमथितश्चिरकालं महोदधिः ॥ १४
 रञ्जुना नागराजेन मथ्यमाने महोदधौ ।
 विषं तत्र समुद्भूतं सर्वलोकविनाशनम् ॥ १५
 तद्दृष्ट्वा विबुधाः सर्वे तदा विमनसोऽभवन् ।
 ग्रस्तं हि तन्मया देवि लोकानां हितकारणात् १६
 तत्कृता नीलता चासीत्कण्ठे बर्हिनिभा शुभे ।
 तदाप्रभृति चैवाहं नीलकण्ठ इति स्मृतः ।
 एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १७
 उमोवाच ।
 नीलकण्ठ नमस्तेऽस्तु सर्वलोकसुखावह ।
 बहूनामायुधानां त्वं पिनाकं धर्तुमिच्छसि ।
 किमर्थं देवदेवेश तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ १८
 महेश्वर उवाच ।
 शस्त्रागमं ते वक्ष्यामि शृणु धर्म्यं शुचिस्मिते ।
 युगान्तरे महादेवि कण्वो नाम महासुनिः ॥ १९
 स हि दिव्यां तपश्चर्यां कर्तुमेवोपचक्रमे ।
 तथा तस्य तपो घोरं चरतः कालपर्ययात् ।
 वल्मीकं पुनरुद्भूतं तस्मैव शिरसि प्रिये ॥ २०
 वेणुर्वल्मीकसंयोगान्मूर्ध्नि तस्य बभूव ह ।
 धरमाणश्च तत्सर्वं तपश्चर्यां तथाऽकरोत् ॥ २१
 तस्मै ब्रह्मा वरं दातुं जगाम तपसाचितः ।
 दत्त्वा तस्मै वरं देवो वेणुं दृष्ट्वा त्वचिन्तयत् ॥ २२

लोककार्यं समुद्दिश्य वेणुनाऽनेन भाभिनि ।
 चिन्तयित्वा तमादाय कार्मुकार्थं न्ययोजयत् २३
 विष्णोर्मम च सामर्थ्यं ज्ञात्वा लोकपितामहः ।
 धनुषी द्वे तदा प्रादाद्विष्णवे च ममैव च ॥ २४
 पिनाकं नाम मे चापं शार्ङ्गं नाम हरेर्धनुः ।
 तृतीयमवशेषेण गाण्डीवमभवद्भनुः ॥ २५
 तच्च सोमाय निर्दिश्य ब्रह्मा लोकं गतः पुनः ।
 एतत्ते सर्वमाख्यातं शस्त्रागममनिन्दिते ॥ २६
 उमोवाच ।
 भगवन्देवदेवेश पिनाकपरमप्रिय ।
 वाहनेषु तथाऽन्येषु सत्सु भूतपते तव ॥ २७
 अयं तु वृषभः कस्माद्वाहनं स यथाऽभवत् ।
 एष मे सशयो देव तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २८
 महादेव उवाच ।
 तदहं ते प्रवक्ष्यामि वाहनं स यथाऽभवत् ॥ २९
 आदिसर्गे पुरा गावः श्वेतवर्णाः शुचिस्मिते ।
 बलसंहनना गावो दर्पयुक्ताश्चरन्ति ताः ॥ ३०
 अहं तु तप आतिष्ठं तस्मिन्काले शुभानने ।
 एकपादश्चोर्ध्वबाहुर्लोकार्थं हिमवद्गिरौ ॥ ३१
 गावो मे पार्श्वमागम्य दर्पोत्सिक्ताः समन्ततः ।
 स्थानभ्रंशं तदा देवि चक्रिरे बहुशस्तदा ॥ ३२
 अपचारेण वै तासां मनःक्षोभोऽभवन्मम ।
 तस्माद्गधा यदा गावो रोषाविष्टेन चेतसा ॥ ३३
 तस्मिन्स्तु व्यसने घोरे वर्तमाने पशून्प्रति ।
 अनेन वृषभेणाहं शमितः संप्रसादनैः ॥ ३४
 तदाप्रभृति शान्ताश्च वर्णभेदत्वमागताः ।
 श्वेतोऽयं वृषभो देवि पूर्वसंस्कारसंयुतः ।
 वाहनत्वे ध्वजत्वे मे तदाप्रभृति योजितः ॥ ३५
 तस्मान्मे गोपतित्वं च देवैर्गोभिश्च कल्पितम् ।
 प्रसन्नश्चाभवं देवि तदा गोपतितां गतः ॥ ३६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि षडधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

ईश्वरेण पार्वतीप्रति स्वस्य श्मशानवासचन्द्रकलाधारणादेः कारणाभिधानम् ॥ १ ॥

उमोवाच ।

भगवन्सर्वभूतेश शूलपाणे वृषध्वज ।
 आवासेषु विचित्रेषु रम्येषु च शुभेषु च ॥ १
 सत्सु चान्येषु भूतेषु श्मशाने रमसे कथम् ।
 केशास्थिकलिले भीमे कपालशतसंकुले ॥ २
 सृगालगृध्रसंपूर्णे शवधूमसमाकुले ।
 चिताग्निविषमे घोरे गहने च भयानके ॥ ३
 एवं कलेवरक्षेत्रे दुर्दर्शे रमसे कथम् ।
 एष मे संशयो देव तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ४
 महादेव उवाच ।
 हन्त ते कथयिष्यामि शृणु देवि समाहिता ।
 आवासार्थं पुरा देवि शुद्धान्वेषी शुचिस्मिते ॥ ५
 नाध्यगच्छं चिरं कालं देशं शुचितमं शुभे ।
 एष मेऽभिनिवेशोऽभूत्तस्मिन्काले प्रजापतिः ॥ ६
 आकुलः सुमहाघोरः प्रादुरासीत्समन्ततः ।
 संभूता भूतसृष्टिश्च घोरा लोकभयावहा ॥ ७
 नानावर्णा विरूपाश्च तीक्ष्णदंष्ट्राः प्रहारिणः ।
 पिशाचरक्षोवदनाः प्राणिनां प्राणहारिणः ।
 इतश्चरन्ति निम्नन्तः प्राणिनो भृशमेव च ॥ ८
 एवं लोके प्राणिहीने क्षयं याते पितामहः ।
 चिन्तयंस्तत्प्रतीकारं मां च शक्तं हि निग्रहे ॥ ९
 एवं ज्ञात्वा ततो ब्रह्मा तस्मिन्कर्मण्ययोजयत् ।
 तच्च प्राणिहितार्थं तु मयाऽप्यनुमतं प्रिये ॥ १०
 तस्मात्संरक्षिता देवि भूतेभ्यः प्राणिनो भयात् ।
 अस्माच्छुशानान्मेध्यं तु नास्ति किञ्चिदनिन्दिते ।
 निःसंपातान्मनुष्याणां तस्माच्छुचितमं स्मृतं ११
 भूतसृष्टिं च तां चाहं श्मशाने संन्यवेशयम् ।
 तत्रस्थः सर्वभूतानां विनिहन्मि प्रिये भयम् ॥ १२
 न च भूतगणेनाहं विना वसितुमुत्सहे ।
 तस्मान्मे सन्निवासाय श्मशाने रोचते मनः ॥ १३
 मेध्यकामैर्द्विजैर्नित्यं मेध्यमित्यभिधीयते ।

आचरद्भिर्व्रतं नित्यं मोक्षकामैश्च सेव्यते ॥ १४
 स्थानं मे तत्र विहितं वीरस्थानमिति प्रिये ।
 कपालशतसंपूर्णमभिरूपं भयानकम् ॥ १५
 मध्याङ्गे सन्ध्ययोस्तत्र नक्षत्रे रुद्रदेवते ।
 आयुष्कामैरशुद्धैर्वा न गन्तव्यमिति स्थितिः ॥ १६
 मदन्येन न शक्यं हि निहन्तुं भूतजं भयम् ।
 तत्रस्थोऽहं प्रजाः सर्वाः पालयामि दिनेदिने ॥ १७
 मन्नियोगाद्भूतसङ्घा न च घ्नन्तीह कंचन ।
 तांस्तु लोकहितार्थाय श्मशाने रमयाम्यहम् ।
 एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १८
 उमोवाच ।

भगवन्देवदेवेश त्रिनेत्र वृषध्वज ।
 पिङ्गलं विकृतं भाति रूपं ते तु भयानकम् ॥ १९
 भस्मादिग्धं विरूपाक्षं तीक्ष्णदंष्ट्रं जटाकुलम् ।
 व्याघ्रोदरत्वक्संवीतं कपिलश्मश्रुसंततम् ॥ २०
 रौद्रं भयानकं घोरं शूलपट्टससंयुतम् ।
 किमर्थं त्वीदृशं रूपं तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २१
 महेश्वर उवाच ।
 तदहं कथयिष्यामि शृणु तत्त्वं समाहिता ।
 द्विविधो लौकिको भावः शीतमुष्णमिति प्रिये २२
 तयोर्हि ग्रसितं सर्वं सौम्याग्नेयमिदं जगत् ॥ २३
 सौम्यत्वं सततं विष्णो मय्याग्नेयं प्रतिष्ठितम् ।
 अनेन वपुषा नित्यं सर्वलोकान्विभर्म्यहम् ॥ २४
 रौद्राकृतिं विरूपाक्षं शूलपट्टससंयुतम् ।
 आग्नेयमिति मे रूपं देवि लोकहिते रतम् ॥ २५
 यद्यहं विपरीतः स्यामेतत्त्यक्त्वा शुभानने ।
 तदैव सर्वलोकानां विपरीतं प्रवर्तते ॥ २६
 तस्मान्मयेदं ध्रियते रूपं लोकहितैषिणा ।
 इति ते कथितं देवि किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २७
 उमोवाच ।
 भगवन्देवदेवेश शूलपाणे वृषध्वज ।

किमर्थं चन्द्ररेखा ते शिरोभागे विरोचते ।
 श्रोतुमिच्छाम्यहं देव तन्मे संसितुमर्हसि ॥ २८
 महेश्वर उवाच ।
 तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु कल्याणि कारणम् ।
 पुराऽहं कारणादेवि कोपयुक्तः शुचिसिते ।
 दक्षयज्ञवधार्थाय भूतसङ्घैः समावृतः ॥ २९
 तस्मिन्कृतवरे घोरे यज्ञभागनिमित्ततः ।
 देवा विभ्रंशितास्ते वै येषां भागः क्रतौ कृतः ॥ ३०
 सोमस्तत्र मया देवि कुपितेन भृशादितः ।
 पश्यंश्चानपराधी सन्पादाङ्गुष्ठेन ताडितः ॥ ३१
 तथापि विकृतेनाहं सामपूर्वं प्रसादितः ।
 तन्मे चिन्तयतश्चासीत्पश्चात्तापः पुरा प्रिये ॥ ३२
 तदाप्रभृति सोमं वै शिरसा धारयाम्यम् ।
 एवं मे पापहानिस्तु भवेदिति मतिर्मम ।
 तदाप्रभृति वै सोमो मूर्ध्नि संदृश्यते सदा ॥ ३३
 नारद उवाच ।
 एवं ब्रुवति देवेशे विस्मिताः परमर्षयः ।
 वाग्भिः साञ्जलिमालाभिरभितुष्टुबुरीश्वरम् ॥ ३४
 ऋषय ऊचुः ।
 नमः शंकर सर्वेश नमः सर्वजगद्गुरो ।

नमो देवादिदेवाय नमः शशिकलाधर ॥ ३५
 नमो घोरतराद्घोर नमो रुद्राय शंकर ।
 नमः शान्ततराच्छान्त नमश्चन्द्रस्य पालक ॥ ३६
 नमः सोमाय देवाय नमस्तुभ्यं चतुर्मुख ।
 नमो भूतपते शंभो जहुकन्याम्बुशेखर ॥ ३७
 नमस्त्रिशूलहस्ताय पन्नगाभरणाय च ।
 नमोस्तु विषमाक्षाय दक्षयज्ञप्रदाहक ॥ ३८
 नमोस्तु बहुनेत्राय लोकरक्षणतत्पर ।
 अहो देवस्य माहात्म्यमहो देवस्य वै कृपा ।
 एवं धर्मपरत्वं च देवदेवस्य चार्हति ॥ ३९
 एवं ब्रुवत्सु मुनिषु वचो देव्यब्रवीद्भरम् ।
 संप्रीत्यर्थं मुनीनां सा क्षणज्ञा परमं हितम् ॥ ४०
 उमोवाच ।
 भगवन्देवदेवेश सर्वलोकनमस्कृत ।
 अस्यैव ऋषिसङ्घस्य मम च प्रियकाम्यया ॥ ४१
 वर्णाश्रमकृतं धर्मं वक्तुमर्हस्वशेषतः ।
 न तृप्तिरस्ति देवेश श्रवणीयं हि ते वचः ॥ ४२
 सधर्मचारिणी चेयं भक्ता चेयमिति प्रभो ।
 वक्तुमर्हसि देवेश लोकानां हितकाम्यया ।
 याथातथ्येन तत्सर्वं वक्तुमर्हसि शंकर ॥ ४३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि सप्ताधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

अष्टोत्तराधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

ईश्वरेण पार्वतीप्रति वर्णाश्रमधर्मकथनम् ॥ १ ॥

महेश्वर उवाच ।
 हन्त ते कथयिष्यामि यत्ते देवि मनःप्रियम् ।
 शृणु तत्सर्वमखिलं धर्मं वर्णाश्रमाश्रितम् ॥ १
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चेति चतुर्विधम् ।
 ब्रह्मणा विहिताः पूर्वं लोकतन्त्रमभीप्सता ।
 कर्माणि च तदर्हाणि शास्त्रेषु विहितानि वै ॥ २
 यदीदमेकवर्णं स्याज्जगत्सर्वं विनश्यति ।
 सहैव देवि वर्णानि चत्वारि विहितान्यतः ॥ ३
 सुखतो ब्राह्मणाः सृष्टास्तस्मात्ते वाग्विशरदाः ।
 बाहुभ्यां क्षत्रियाः सृष्टास्तस्मात्ते बाहुगर्विताः ॥ ४

ऊरुभ्यामुद्रता वैश्यास्तस्माद्द्वार्तोपजीविनः ।
 शूद्राश्च पादतः सृष्टास्तस्मात्ते परिचारकाः ॥ ५
 तेषां धर्माश्च कर्माणि शृणु देवि समाहिता ।
 विप्राः कृता भूमिदेवा लोकानां धारणे कृताः ।
 ते कैश्चिन्नावमन्तव्या ब्राह्मणा हितमिच्छुभिः ॥ ६
 यदि ते ब्राह्मणा न स्युर्दानयोगवहाः सदा ।
 उभयोर्लोकयोर्देवि स्थितिर्न स्यात्समासतः ॥ ७
 लोकेषु दुर्लभं किंतु ब्राह्मणत्वमिति स्मृतम् ।
 अबुधो वा दरिद्रो वा पूजनीयः सदैव सः ॥ ८
 ब्राह्मणान्योऽवमन्येत निन्देच्च क्रोधयेच्च वा ।

ब्राह्मणोऽभिहिता शुचिः इति क. पाठः ॥ ९ ॥

प्रहरेत हरेद्वाऽपि धनं तेषां नराधमः ॥ ९
 कारयेद्वीनकर्माणि कामलोभविमोहनात् ।
 स च मामवमन्येत मां क्रोधयति निन्दति ॥१०
 मामेव प्रहरेन्मूढो मद्धनस्यापहारकः ।
 मामेव प्रेषणं कृत्वा निदन्ते मूढचेतनः ॥ ११
 स्वाध्यायो यजनं दानं तस्य धर्म इति स्थितिः ।
 कर्मण्यध्यापनं चैव याजनं च प्रतिग्रहः ।
 सत्यं शान्तिस्तपः शौचं तस्य धर्मः सनातनः ॥१२
 विक्रयो रसधान्यानां ब्राह्मणस्य विगर्हितः ।
 अनापदि च शूद्रान्नं वृषलीसंग्रहस्तथा ॥ १३
 तप एव सदा धर्मो ब्राह्मणस्य न संशयः ।
 स तु धर्मार्थमुत्पन्नः पूर्वं धात्रा तपोबलात् ॥१४
 तस्योपनयनं धर्मो नित्यं चोदकधारणम् ।
 शास्त्रस्य श्रवणं धर्मो वेदव्रतनिषेवणम् ॥ १५
 अग्निकार्यं परो धर्मो नित्ययज्ञोपवीतिता ।
 शूद्रान्नवर्जनं धर्मो धर्मः सत्पथसेवनम् ।
 धर्मो नित्योपवासित्वं ब्रह्मचर्यं परं तथा ॥ १६
 गृहस्थस्य परो धर्मो गृहस्थाश्रमिणस्तथा ।
 गृहसंमार्जनं धर्म आलेपनविधिस्तथा ॥ १७
 अतिथिप्रियता धर्मो धर्मस्नेताग्निधारणम् ।
 इष्टिर्वा पशुबन्धाश्च विधिपूर्वं परंतप ॥ १८
 दंपत्योः समशीलत्वं धर्मो वै गृहमेधिनाम् ।
 एवं द्विजन्मनो धर्मो गार्हस्थ्ये धर्मधारणम् ॥१९
 यस्तु क्षत्रगतो धर्मस्त्वया देवि प्रचोदितः ।
 तमहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु देवि समाहिता ॥ २०
 क्षत्रियास्तु ततो देवि द्विजानां पालने स्मृताः ।
 यदि निःक्षत्रियो लोको जगत्स्यादधरोत्तरम् ॥२१
 रक्षणात्क्षत्रियैरेव जगद्भवति शाश्वतम् ।
 तस्याप्यध्ययनं दानं यजनं धर्मतः स्मृतम् ॥ २२
 दीनानां रक्षणं चैव पापानामनुशासनम् ।
 सतां संपोषणं चैव कर्मण्यमार्गजीवनम् ॥ २३
 उत्साहः शस्त्रजीवित्वं तस्य धर्मः सनातनः ।
 भृत्यानां भरणं धर्मः कृते कर्मण्यमोघता ॥ २४
 सम्यग्गुणयुतो धर्मो धर्मः पौरहितक्रिया ।

व्यवहारस्थितिर्नित्यं गुणयुक्तो महीपतिः ॥ २५
 आर्तवित्तप्रदो राजा धर्मं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
 एवं तैर्विहितः पूर्वधर्मः कर्मविधानतः ॥ २६
 तथैव देवि वैश्याश्च लोकयात्राहिताः स्मृताः ।
 अन्ये तानुपजीवन्ति प्रत्यक्षफलदा हि ते ॥ २७
 यदि न स्युस्तथा वैश्या न भवेयुस्तथा परे ।
 तेषामध्ययनं दानं यजनं धर्म उच्यते ॥ २८
 वैश्यस्य सततं धर्मः पाशुपाल्यं कृपिस्तथा ।
 अग्निहोत्रपरिस्पन्दास्त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ २९
 वाणिज्यं सत्पथे स्थानमातिथेयत्वमेव च ।
 विप्राणां स्वागतन्यायो वैश्यधर्मः सनातनः ॥३०
 तिलगन्धरसाश्चैव न विक्रेयाः कथंचन ।
 वणिकपथमुपासद्भिर्वैश्यैर्वैश्यपथि स्थितैः ॥ ३१
 सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य यथाशक्ति दिवानिशम् ।
 एवं ते विहिता देवि लोकयात्रा स्वयंभुवा ॥ ३२
 तथैव शूद्रा विहिताः सर्वधर्मप्रसाधकाः ।
 शूद्राश्च यदि ते न स्युः कर्मकर्ता न विद्यते ॥ ३३
 त्रयः पूर्वं शूद्रमूलाः सर्वे कर्मकराः स्मृताः ।
 ब्राह्मणादिषु शुश्रूषा दासधर्म इति स्मृतः ॥ ३४
 वार्ता च कारुकर्माणि शिल्पं नाट्यं तथैव च ।
 अहिंसकः शुभाचारो दैवतद्विजवन्दकः ॥ ३५
 शूद्रो धर्मफलैरिष्टैः स्वधर्मणोपपद्यते ।
 एवमादि तथाऽन्यच्च शूद्रधर्म इति स्मृतः ॥ ३६
 तेऽप्येवं विहिता लोके कर्मयोग्याः शुभानने ३७
 एवं चतुर्णां वर्णानां वर्णलोकाः परत्र च ।
 विहिताश्च तथा दृष्टा यथावद्धर्मचारिणि ॥ ३८
 एष वर्णाश्रयो धर्मः कर्म चैव तदर्पणम् ।
 कथितं श्रोतुकामायाः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ३९
 उमोवाच ।
 भगवन्देवदेवेश नमस्ते वृषभध्वज ।
 श्रोतुमिच्छाम्यहं देव धर्ममाश्रमिणां विभो ॥४०
 महेश्वर उवाच ।
 तथाऽऽश्रमगतं धर्मं शृणु देवि समाहिता ।
 आश्रमाणां तु यो धर्मः क्रियते ब्रह्मवादिभिः ४१

गृहस्थः प्रवरस्तेषां गार्हस्थ्यं धर्ममाश्रितः ।
 पञ्चयज्ञक्रियाशौचं दारतुष्टिरतन्द्रिता ॥ ४२
 ऋतुकालाभिगमनं दानयज्ञतपांसि च ।
 अविप्रवासस्तस्येष्टः स्वाध्यायश्चाग्निपूर्वकम् ॥ ४३
 अतिथीनामभिमुख्यं शक्त्या चेष्टनिमग्नम् ।
 अनुग्रहश्च सर्वेषां मनोवाक्कायकर्मभिः ॥ ४४
 एवमादि शुभं चान्यत्कुर्यात्तद्भूतिमान्गृही ।
 एवं संचरतस्तस्य पुण्यलोका न संशयः ॥ ४५
 तथैव वानप्रस्थस्य धर्माः प्रोक्ताः सनातनाः ॥ ४६
 गृहवासं समुत्सृज्य निश्चित्यैकमनाः शुभैः ।
 वन्यैरेव सदाहारैः वर्तयेदिति च स्थितिः ॥ ४७
 भूमिशय्या जटाश्मश्रुचर्मवल्कलधारणम् ।
 देवतातिथिसत्कारो महाकृच्छ्राभिपूजनम् ॥ ४८
 अग्निहोत्रं त्रिषवणं नित्यं तस्य विधीयते ।
 ब्रह्मचर्यं क्षमा शौचं तस्य धर्मः सनातनः ।
 एवं स विगते प्राणे देवलोकं महीयते ॥ ४९

यतिधर्मास्तथा देवि गृहांस्त्यक्त्वा यतस्ततः ।
 आकिंचन्यमनारम्भः सर्वतः शौचमार्जवम् ॥ ५०
 सर्वत्र भैक्षचर्या च सर्वत्रैव विवासनम् ।
 सदा ध्यानपरत्वं च देहशुद्धिः क्षमा दया ।
 तत्वानुगतबुद्धित्वं तस्य धर्मविधिर्भवेत् ॥ ५१
 ब्रह्मचारी च यो देवि जन्मप्रभृति भिक्षितः ।
 ब्रह्मचर्यपरो भूत्वा साधयेद्गुरुमात्मनः ।
 सर्वकालेषु सर्वत्र गुरुपूजां समाचरेत् ॥ ५२
 भैक्षचर्याग्निकार्यं च सदा जलनिषेवणम् ।
 स्वाध्यायः सततं तस्य एष धर्मः सनातनः ॥ ५३
 तस्य चेष्टा तु गुर्वर्थमाप्राणान्तमिति स्थितिः ।
 गुरोरभावे तत्पुत्रे गुरुवद्भूतिमाचरेत् ॥ ५४
 एवं सोप्यमल्लोकोन्ब्राह्मणः प्रतिपद्यते ।
 एष ते कथितो देवि धर्मश्चाश्रमवासिनाम् ॥ ५५
 चतुर्णामाश्रमो युक्तो लोक इत्येव विद्यते ।
 कथितं ते समासेन किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ५६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अष्टोत्तरद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

नवाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

ईश्वरेण पार्वतीप्रति ऋषिधर्मकथनम् ॥ १ ॥

उमोवाच ।
 भगवन्देवदेवेश त्रिपुरान्तक शंकर ।
 अयं त्वृषिगणो देव तपस्तप इति प्रभो ॥ १
 तपसा कश्चितो नित्यं तपोऽर्जनपरायणः ।
 अस्य किलक्षणो धर्मः कीदृशश्चागमस्तथा ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे वद वरप्रद ॥ २
 नारद उवाच ।
 एवं ब्रुवन्त्यां रुद्राण्यामृषयः साधुसाध्विति ।
 अब्रुवन्हृष्टमनसः सर्वे तद्गतमानसाः ॥ ३
 शृण्वन्तीमृषिधर्मास्तु ऋषयश्चाभ्यपूजयन् ॥ ४
 ऋषय ऊचुः ।
 त्वत्प्रसादादयं देवि श्रोष्यामः परमं हितम् ।

धन्याः खलु वयं सर्वे पादमूलं तवाश्रिताः ।
 इति सर्वे तदा देवीं वाचा समभिपूजयन् ॥ ५
 महेश्वर उवाच ।
 न्यायतस्त्वं महाभागे श्रोतुकामा मनस्विनि ।
 हन्त ते कथयिष्यामि मुनिधर्मं शुचिस्मिते ॥ ६
 वानप्रस्थं समाश्रित्य क्रियते बहुधा नरैः ।
 बहुशाखो बहुविधो ऋषिधर्मः सनातनः ॥ ७
 प्रायशः सर्वभोगार्थमृषिभिः क्रियते तपः ।
 तथा संचरतां तेषां देवि धर्मविधिं शृणु ॥ ८
 भूत्वा पूर्वं गृहस्थस्तु पुत्रानृण्यमवाप्य च ।
 कलत्रकार्यं संस्थाप्य कारणात्संत्यजेद्गृहम् ॥ ९
 अवस्थाप्य मनो धृत्या व्यवसायपुरःसरः ।

आयुष्कामो द्विजो देवि धारयेद्भस्म नित्यशः । मोक्षकामो
 च यो विप्रो भूतिकामोऽथ पुनः । पुनरावृत्तिरहितं लोकं

संप्रतिपद्यते । इति ध. पाठः ॥ ५५ ॥ अष्टोत्तरद्विंशततमोऽ-
 ध्यायः ॥ २०८ ॥

निर्दारो वा सदारो वा वनवासाय संव्रजेत् ॥१०
 देशाः परमपुण्या ये नदीवनसमन्विताः ।
 अबोधमुक्ताः प्रायेण तीर्थायतनसंयुताः ॥ ११
 तत्र गत्वा विधिं ज्ञात्वा दीक्षां कुर्याद्यथागमम् ।
 दीक्षित्वैकमना भूत्वा परिचर्या समाचरेत् ॥ १२
 काल्योत्थानं च शौचं च सर्वदेवप्रणामनम् ।
 सकृदालेपनं काये त्यक्तदोषोऽप्रमादिता ॥ १३
 सायंप्रातश्चाभिषेकं चाग्निहोत्रं यथाविधि ।
 काले शौचं च कार्यं च जटावल्कलधारणम् ॥१४
 सततं वनचर्या च समित्कुसुमकारणात् ।
 नीवारग्रयणं काले शाकमूलोपचायनम् ॥ १५
 सदायतनशौचं च तस्य धर्माय चेष्यते ।
 अतिथीनामाभिमुख्यं तत्परत्वं च सर्वदा ॥ १६
 पाद्यासनाभ्यां संपूज्य तथाऽऽहारनिमग्नम् ।
 अग्राम्यपचनं काले पितृदेवार्चनं तथा ॥ १७
 पश्चादतिथिसत्कारस्तस्य धर्मः सनातनः ।
 शिष्टैर्धर्मासने चैव धर्मार्थसहिताः कथाः ॥ १८
 प्रतिश्रयविभागश्च भूमिशय्या शिलासु वा ।
 व्रतोपवासयोगश्च क्षमा चेन्द्रियनिग्रहः ॥ १९
 दिवारात्रं यथायोगं शौचं धर्मस्य चिन्तनम् ।
 एवं धर्माः पुरा दृष्टाः सामान्या वनवासिनाम् ॥२०
 एवं वै यतमानस्य कालधर्मो यथा भवेत् ।
 तथैव सोऽभिजयति स्वर्गलोकं शुचिसिते ॥ २१
 तत्र संविदिता भोगाः स्वर्गस्त्रीभिरनिन्दिते ।
 परिभ्रष्टो यथा स्वर्गाद्विशिष्टस्तु भवेन्नृषु ॥ २२
 एवं धर्मस्तथा देवि सर्वेषां वनवासिनाम् ।
 एतत्ते कथितं सर्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २३
 उमोवाच ।
 भगवन्देवदेवेश ऋषीणां चरितं शुभम् ।
 विशेषधर्मानिच्छामि श्रोतुं कौतूहलं हि मे ॥ २४
 महेश्वर उवाच ।
 तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु देवि समाहिता ॥ २५
 वननित्यैर्वनरतैर्वानप्रस्थैर्महर्षिभिः ।

वनं गुरुमिवालम्ब्य वस्तव्यमिति निश्चयः ॥२६
 वीरशय्यामुपासद्भिर्वीरस्थानोपसेविभिः ।
 व्रतोपवासैर्बहुलैर्ग्रीष्मे पञ्चतपैस्तथा ॥ २७
 पञ्चयज्ञपरैर्नित्यं पौर्णमास्यापरायणैः ।
 मण्डूकशायैर्हेमन्ते शैवालाङ्कुरभोजनैः ॥ २८
 चीरवल्कलसंवीतैर्मृगाजिनधरैस्तथा ।
 चातुर्मास्यपरैः कैश्चिद्देवधर्मपरायणैः ॥ २९
 एवंविधैर्वनेवासैस्तप्यते सुमहत्तपः ।
 एवं कृत्वा शुभं कर्म पश्चाद्याति त्रिविष्टपम् ॥३०
 तत्रापि सुमहत्कालं संविहृत्य यथासुखम् ।
 जायते मानुषे लोके दानभोगसमन्वितः ॥ ३१
 तपोविशेषसंयुक्ताः कथितास्ते शुचिसिते ॥ ३२
 उमोवाच ।
 भगवन्देवदेवेश तेषु ये दारसंयुताः ।
 कीदृशं चरितं तेषां तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ३३
 महेश्वर उवाच ।
 य एकपत्नीधर्माणश्चरन्ति विपुलं तपः ।
 विंध्यपादेषु ये केचिद्ये च नैमिशवासिनः ॥ ३४
 पुष्करेषु च ये चान्ये नदीवनसमाश्रिताः ।
 सर्वे ते विधिदृष्टेन चरन्ति विपुलं तपः ॥ ३५
 हिंसाद्रोहविमुक्ताश्च सर्वभूतानुकम्पिनः ।
 शान्ता दान्ता जितक्रोधाः सर्वातिथ्यपरायणाः ॥
 प्राणिष्वात्मोपमा नित्यमृतुकालाभिगामिनः ।
 स्वदारसहिता देवि चरन्ति व्रतमुत्तमम् ॥ ३७
 वसन्ति सुखमव्यग्राः पुत्रदारसमन्विताः ।
 तेषां परिच्छदारम्भाः कृतोपकरणानि च ॥ ३८
 गृहस्थवद्वितीयं ते यथायोगं प्रमाणतः ।
 पोषणार्थं स्वदाराणामग्निकार्यार्थमेव च ।
 गावश्च कर्षणं चैव सर्वमेतद्विधीयते ॥ ३९
 एवं वनगतैर्देवि कर्तव्यं दारसंग्रहैः ।
 ते स्वदारैः समायान्ति पुण्याँल्लोकान्दृढव्रताः ॥४०
 पतिभिः सह ये दाराश्चरन्ति विपुलं तपः ।
 अव्यग्रभावादैकात्म्यात्ताश्च गच्छन्ति वै दिवम् ।
 एतत्ते कथितं देवि किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

दशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥

इंश्वरेण पार्वतीप्रति ऋषीणां कर्मफलविशेषादिकथनम् ॥ १ ॥

- उमोवाच ।
 भगवन्देवदेवेश तेषां कर्मफलं प्रभो ।
 श्रोतुमिच्छाम्यहं देव प्रसादात्ते वरप्रद ॥ १
 महेश्वरं उवाच ।
 वानप्रस्थगतं सर्वं फलपाकं शृणु प्रिये ॥ २
 अप्रियोगं व्रजन्ग्रीष्मे ततो द्वादशवार्षिकम् ।
 रुद्रलोकेऽभिजायेत विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ३
 उपवासव्रतं कुर्वन्वर्षाकाले दृढव्रतः ।
 सोमलोकेऽभिजायेत नरो द्वादशवार्षिकम् ॥ ४
 काष्ठवन्मौनमास्थाय नरो द्वादशवार्षिकम् ।
 मरुतां लोकमास्थाय तत्र भोगैश्च युज्यते ॥ ५
 कुशशर्करसंयुक्ते स्थण्डिले संविशन्मुनिः ।
 यक्षलोकेऽभिजायेत सहस्राणि चतुर्दश ॥ ६
 वर्षाणां भोगसंयुक्तो नरो द्वादशवार्षिकम् ।
 वीरासनगतो यस्तु कण्टकाफलकाश्रितः ।
 गन्धर्वेष्वभिजायेत नरो द्वादशवार्षिकम् ॥ ७
 वीरस्थायी चोर्ध्वबाहुर्नरो द्वादशवार्षिकम् ।
 देवलोकेऽभिजायेत दिव्यभोगसमन्वितः ॥ ८
 पादाङ्गुष्ठेन यस्तिष्ठेदूर्ध्वबाहुर्जितेन्द्रियः ।
 इन्द्रलोकेऽभिजायेत सहस्राणि चतुर्दश ॥ ९
 आहारनियमं कृत्वा मुनिर्द्वादशवार्षिकम् ।
 नागलोकेऽभिजायेत संवत्सरगणान्वहून् ॥ १०
 एवं दृढव्रता देवि वानप्रस्थाश्च कर्मभिः ।
 स्थानेषु तत्र तिष्ठन्ति तत्तद्भोगसमन्विताः ॥ ११
 तेभ्यो भ्रष्टाः पुनर्देवि जायन्ते नृषु भोगिनः ।
 वर्णोत्तमकुलेष्वेव धनधान्यसमन्विताः ॥ १२
 एतत्ते कथितं देवि किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १३
 उमोवाच ।
 एषां यथा वराणां तु धर्ममिच्छामि मानद ।
 कृपया परयाऽऽविष्टस्तन्मे ब्रूहि महेश्वर ॥ १४
 महेश्वर उवाच ।
 धर्मं यथा वराणां त्वं शृणु भामिनि तत्परा ॥ १५
 व्रतोपवासशुद्धाङ्गास्तीर्थस्नानपरायणाः ।
 धृतिमन्तः क्षमायुक्ताः सत्यव्रतपरायणाः ॥ १६
 पक्षमासोपवासैश्च कश्चिता धर्मदर्शिनः ।
 वर्षैः शीतातपैश्चैव कुर्वन्तः परमं तपः ॥ १७
 कालयोगेन गच्छन्ति शक्रलोकं शुचिस्मिते ।
 तत्र ते भोगसंयुक्ता दिव्यगन्धसमन्विताः ॥ १८
 दिव्यभूषणसंयुक्ता विमानवरसंयुताः ।
 विचरन्ति यथाकामं दिव्यस्त्रीगणसंयुताः ।
 एतत्ते कथितं देवि किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १९
 उमोवाच ।
 तेषां चक्रचराणां च धर्ममिच्छामि वै प्रभो ॥ २०
 महेश्वर उवाच ।
 हन्त ते कथयिष्यामि शृणु शाकटिकं शुभे ॥ २१
 संवहन्तो धुरं दानैः शकटानां तु सर्वदा ।
 प्रार्थयन्ते यथाकालं शकटैर्भैक्षचर्यया ॥ २२
 तपोर्जनपरा धीरास्तपसा क्षीणकल्मषाः ।
 पर्यटन्तो दिशः सर्वाः कामक्रोधविवर्जिताः २३
 तेनैव कालयोगेन त्रिदिवं यान्ति शोभने ।
 तत्र प्रमुदिता भोगैर्विचरन्ति यथासुखम् ॥ २४
 एतत्ते कथितं देवि किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २५
 उमोवाच ।
 वैखानसानां वै धर्मं श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥ २६
 महेश्वर उवाच ।
 ते वै वैखानसा नाम वानप्रस्थाः शुभेक्षणे ।
 तीव्रेण तपसा युक्ता दीप्तिमन्तः स्वतेजसा ।
 सत्यव्रतपरा धीरास्तेषां निष्कल्मषं तपः ॥ २७
 अश्मकुट्टास्तथाऽन्ये च दन्तोलूखलिनस्तथा ।
 शीर्णपर्णाशिनश्चान्ये उच्छ्वृत्तास्तथा परे ॥ २८
 कपोतवृत्तयश्चान्ये कापोतीं वृत्तिमाश्रिताः ।
 पशुप्रचारनिरताः केनपाश्च तथा परे ॥ २९
 मृगवन्मृगचर्यायां संचरन्ति तथा परे ।
 अब्भक्षा वायुभक्षाश्च निराहारास्तथैव च ॥ ३०

केचिच्चरन्ति सद्विष्णोः पादपूजनमुत्तमम् ।
 संचरन्ति तपो घोरं व्याधिमृत्युविवर्जिताः ।
 स्ववशादेव ते मृत्युं भीषयन्ति च नित्यशः ॥३१
 इन्द्रलोके तथा तेषां निर्मिता भोगसंचयाः ।
 अमरैः समतां यान्ति देववद्भोगसंयुताः ॥ ३२
 वराप्सरोभिः संयुक्ताश्चिरकालमनिन्दिते ।
 एतत्ते कथितं देवि भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ॥३३
 उमोवाच ।
 भगवञ्श्रोतुमिच्छामि बालखिल्यांस्तपोधनान् ३४
 महेश्वर उवाच ।
 धर्मचर्यां तथा देवि बालखिल्यगतां शृणु ॥ ३५
 मृगनिर्मोकवसना निर्द्वन्द्वस्ते तपोधनाः ।
 अङ्गुष्ठमात्राः सुश्रोणि तेष्वेवाङ्गेषु संश्रिताः ॥ ३६
 उद्यन्तं सततं सूर्यं स्तुवन्तो विविधैः स्तवैः ।
 भास्करस्येव किरणैः सहसा यान्ति नित्यदा ।
 द्योतयन्तो दिशः सर्वा धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ३७
 तेष्वेव निर्मलं सत्यं लोकार्थं तु प्रतिष्ठितम् ।

लोकोऽयं धार्यते देवि तेषामेव तपोबलात् ॥ ३८
 महात्मनां तु तपसा सत्येन च शुचिस्मिते ।
 क्षमया च महाभागे भूतानां संस्थितिं विदुः ॥३९
 प्रजार्थमपि लोकार्थं महद्भिः क्रियते तपः ।
 तपसा प्राप्यते सर्वं तपसा प्राप्यते फलम् ।
 दुष्प्रापमपि यद्लोके तपसा प्राप्यते हि तत् ॥ ४०
 पञ्चभूतार्थतत्त्वे च लोकसृष्टिविवर्धनम् ।
 एतत्सर्वं समासेन तपोयोगाद्विनिर्मितम् ॥ ४१
 तस्मादयं त्वृषिगणस्तपस्तप इति प्रिये ।
 धर्मान्वेषी तपः कर्तुं यतते सततं प्रिये ॥ ४२
 अमरत्वं शिवत्वं च तपसा प्रापयेत्सदा ।
 एतत्ते कथितं सर्वं शृण्वन्त्यास्ते श्रुतं प्रिये ।
 प्रियार्थमृषिसङ्घस्य प्रजानां हितकाम्यया ॥ ४३
 नारद उवाच ।
 एवं ब्रुवन्तं देवेशमृषयश्चापि तुष्टुवुः ।
 भूयः परतरं यत्तु तदाप्रभृति चक्रिरे ॥ ४४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥

एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥

महेश्वरेण पार्वतीप्रति निवृत्तिधर्मफलकथनम् ॥ १ ॥ तथा गार्हस्थ्यप्रशंसनपूर्वकं तद्दर्शनफलकथनम् ॥ २ ॥

उमोवाच ।
 उक्तस्त्वया त्रिवर्गस्य धर्मश्च परमः शुभः ।
 सर्वव्यापी तु यो धर्मो भगवंस्तं ब्रवीतु मे । १
 महेश्वर उवाच ।
 ब्रह्मणा लोकसंसारे सृष्टा धात्रा गुणार्थिना ।
 लोकांस्तारयितुं युक्ता मर्त्येषु क्षितिदेवताः ॥ २
 तेषु तावत्प्रवक्ष्यामि धर्मं शुभफलोदयम् ।
 ब्राह्मणेष्वभयो धर्मः परमः शुभलक्षणः ॥ ३
 इमे च धर्मा लोकानां पूर्वं सृष्टाः स्वयंभुवा ।
 पृथिव्यां सद्विजैर्नित्यं कीर्त्यमानं निबोध मे ॥४
 स्वदारनिरतिर्धर्मो नित्यं जप्यं तथैव च ।
 सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य यथाशक्ति दिवानिशम् ॥५
 शूद्रो धर्मपरो नित्यं शुश्रूषानिरतो भवेत् ॥ ६

त्रैविद्यो ब्राह्मणो बृद्धो न चाध्ययनजीवकः ।
 त्रिवर्गस्य व्यतिक्रान्तं तस्य धर्मः सनातनः ॥ ७
 षट् कर्माणि च प्रोक्तानि सृष्टानि ब्रह्मणा पुरा ।
 धर्मिष्ठानि वरिष्ठानि तानितानि शृणुत्तमे ॥ ८
 यजनं याजनं चैव दानं पात्रे प्रतिग्रहः ।
 अध्यापनमध्ययनं षट्कर्मा धर्मभाग्यजुः ॥ ९
 नित्यः स्वाध्यायतो धर्मः नित्ययज्ञः सनातनः ।
 दानं प्रशंसते नित्यं ब्राह्मणेषु त्रिकर्मसु ॥ १०
 अयमेव परो धर्मः संबृतः सत्सु विद्यते ।
 गर्भस्थाने विशुद्धानां धर्मस्य नियमो महान् ॥११
 पञ्चयज्ञविशुद्धात्मा ऋतुनित्योऽनसूयकः ।
 दान्तो ब्राह्मणसत्कर्ता सुसंमृष्टनिवेशनः ॥ १२
 चक्षुःश्रोत्रमनोजिह्वास्निग्धवर्णप्रदः सदा ।

अतिथ्यभ्यागतरतः शेषान्नकृतभोजनः ॥ १३
 पाद्यमर्घ्यं यथान्यायमासनं शयनं तथा ।
 दीपं प्रतिश्रयं चैव यो ददाति स धार्मिकः ॥१४
 प्रातरुत्थाय वै पश्चाद्भोजने तु निमन्त्रयेत् ।
 सत्कृत्याऽनुव्रजेद्यश्च तस्य धर्मः सनातनः ॥ १५
 प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो गृहस्थेषु विधीयते ।
 तदहं कीर्तयिष्यामि त्रिवर्गेषु च यद्यथा ॥ १६
 एकेनांशेन धर्मार्थः कर्तव्यो हितमिच्छता ।
 एकेनांशेन कामार्थमेकमंशं विवर्धयेत् ॥ १७
 निवृत्तिलक्षणः पुण्यो धर्मो मोक्षो विधीयते ।
 तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि तां शृणुष्व समाहिता ॥१८
 सर्वभूतदया धर्मो निवृत्तेः परमः सदा ।
 बुभुक्षितं पिपासार्तमतिथिं श्रान्तमागतम् ।
 अर्चयन्ति वरारोहे तेषामपि फलं महत् ॥ १९
 पात्रमित्येव दातव्यं सर्वस्यै धर्मकाङ्क्षिभिः ।
 आगमिष्यति यत्पात्रं तत्पात्रं तारयिष्यति ॥२०
 काले संग्राह्यमतिथिं भोक्तुकाममुपस्थितम् ।
 यस्तं संभावयेत्तत्र व्यासोऽयं समुपस्थितः ॥ २१
 तस्य पूजां यथाशक्त्या सौम्यचित्तः प्रयोजयेत् ।
 चित्तमूलो भवेद्दर्शो धर्ममूलं भवेद्यशः ॥ २२
 तस्मात्सौम्येन चित्तेन दातव्यं देवि सर्वथा ।
 सौम्यचित्तस्तु यो दद्यात्तद्वि दानमनुत्तमम् ॥२३
 यथाम्बुविन्दुभिः सूक्ष्मैः पतद्भिर्मेदिनीतले ।
 केदाराश्च तटाकानि सरांसि सरितस्तथा ॥ २४
 तोयपूर्णानि दृश्यन्ते अप्रतर्क्योऽतिशोभने ।
 अल्पमल्पमपि ह्येकं दीयमानं विवर्धते ॥ २५
 पीडयाऽपि च भृत्यानां दानमेव विशिष्यते ।
 पुत्रदारधनं धान्यं न मृताननुगच्छति ॥ २६
 श्रेयो दानं च भोगश्च धनं प्राप्य यशस्विनि ।
 दानेन हि महाभागा भवन्ति मनुजाधिपाः ॥२७
 नास्ति भूमौ दानसमं नास्ति दानसमो निधिः ।
 नास्ति सत्यात्परो धर्मो नानृतात्पातकं परम् ॥२८
 आश्रमे यस्तु तप्येत तपो मूलफलाशनः ।
 आदित्याभिमुखो भूत्वा जटावलकलसंभृतः ।

मण्डूकशायी हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपा भवेत् ॥ २९
 सम्यक्तपश्चरन्तीह श्रद्धावना वनाश्रमे ।
 गृहाश्रमस्य ते देवि कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥३०
 उमोवाच ।
 गृहाश्रमस्य या चर्या व्रतानि नियमाश्च ये ।
 तथा च देवताः पूज्याः सततं गृहमेधिना ॥३१
 यद्यच्च परिहर्तव्यं गृहिणातिथिपर्वसु ।
 तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि कथ्यमानं त्वया विभो ॥३२
 महेश्वर उवाच ।
 गृहाश्रमस्य यन्मूलं फलं धर्मोऽयमुत्तमम् ।
 पादैश्चतुर्भिः सततं धर्मो यत्र प्रतिष्ठितः ॥ ३३
 सारभूतं वरारोहे दध्नो घृतमिवोद्धृतम् ।
 तदहं ते प्रवक्ष्यामि श्रूयतां धर्मचारिणि ॥ ३४
 'दंपत्यलङ्कारिण्युश्च गृहदानरतिर्नरः ।
 कलत्रसौख्यं विन्देत नास्ति तत्र विचारणा ॥३५
 स्त्रियो वा पुरुषो वाऽपि दंपतीन्पूजयन्ति ते ।
 मनोभिलषितान्कामान्प्राप्नुवन्ति न संशयः ॥३६
 शुश्रूषन्ते ये पितरं मातरं च गृहाश्रमे ।
 भर्तारं चैव या नारी अग्निहोत्रं च ये द्विजाः ॥३७
 तेषुतेषु च प्रीणन्ति देवा इन्द्रपुरोगमाः ।
 पितरः पितृलोकस्थाः स्वधर्मेण स रज्यते ॥ ३८
 उमोवाच ।
 मातापितृवियुक्तानां का चर्या गृहमेधिनाम् ।
 विधवानां च नारीणां भवानेव ब्रवीतु मे ॥ ३९
 महेश्वर उवाच ।
 देवतातिथिशुश्रूषा गुरुवृद्धाभिवादनम् ।
 अहिंसा सर्वभूतानामलोभः सत्यसन्धता ॥ ४०
 ब्रह्मचर्यं शरण्यत्वाशौचं पूर्वाभिभाषणम् ।
 कृतज्ञत्वमपैशुन्यं सततं धर्मशीलता ॥ ४१
 दिने द्विरभिषेकं च पितृदैवतपूजनम् ।
 गवाह्निकप्रदानं च संविभागोऽतिथिष्वपि ॥ ४२
 दीपप्रतिश्रयं चैव दद्यात्पाद्यासनं तथा ।
 पञ्चमेऽहनि षष्ठे वा द्वादशेऽप्यष्टमेऽथवा ।
 चतुर्दशे पञ्चदशे ब्रह्मचारी सदा भवेत् ॥ ४३

इमश्रुकर्म शिरोभ्यङ्गमञ्जनं दन्तधावनम् ।
 नैतेष्वहस्सु कुर्वीत तेषु लक्ष्मीः प्रतिष्ठिता ॥४४
 व्रतोपवासनियमस्तपो दानं च शक्तितः ।
 भरणं भृत्यवर्गस्य दीनानामनुकम्पनम् ॥ ४५
 परदारान्निवृत्तिश्च स्वदारेषु रतिः सदा ।
 शरीरमेकं दंपत्योर्विधात्रा पूर्वनिर्मितम् ।
 तस्मात्स्वदारनिरतो ब्रह्मचारी विधीयते ॥ ४६
 शीलवृत्तविनीतस्य निगृहीतेन्द्रियस्य च ।
 आर्जवे वर्तमानस्य सर्वभूतहितैषिणः ॥ ४७
 प्रियातिथेश्च क्षान्तस्य धर्माजितधनस्य च ।
 गृहाश्रमपदस्थस्य किमन्यैः कृत्यमाश्रमैः ॥ ४८
 यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ।
 तथा गृहाश्रमं प्राप्य सर्वे जीवन्ति चाश्रमाः ॥४९
 राजानः सर्वपापण्डाः सर्वे रङ्गोपजीविनः ।
 व्यालग्रहाश्च उम्भाश्च चोरा राजभटास्तथा ॥५०
 सविद्याः सर्वजीवज्ञाः सर्वे वै विचिकित्सकाः ।
 दूराध्वानं प्रपन्नाश्च क्षीणपथ्योदना नराः ।
 एते चान्ये च बहवस्तर्कयन्ति गृहाश्रमम् ॥ ५१
 मार्जारा मूषिकाः श्वानः सूकराश्च शुकास्तथा ।

कपोतका कावटकाः सरीसृपनिषेवणाः ।
 अरण्यवासिनश्चान्ये सङ्घा ये मृगपक्षिणाम् ॥ ५२
 एवं बहुविधा देवि लोकेऽस्मिन्सचराचराः ।
 गृहे क्षेत्रे बिले चैव शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५३
 गृहस्थेन कृतं कर्म सर्वैस्तैरिह भुज्यते ।
 उपयुक्तं च यत्तेषां मतिमान्प्रानुशोचति ॥ ५४
 धर्म इत्येव संकल्प्य यस्तु तस्य फलं शृणु ।
 सर्वयज्ञप्रणीतस्य हयमेधेन यत्फलम् ।
 वर्षे स द्वादशे देवि फलेनैतेन युज्यते ॥ ५५
 आशापाशविमोक्षं च विधिधर्ममनुत्तमम् ।
 वृक्षमूलचरो नित्यं शून्यागारनिवेशनम् ॥ ५६
 नदीपुलिनशायी च नदीतीरमनुव्रजन् ।
 विमुक्तः सर्वसङ्गेभ्यः स्नेहबन्धेन वै द्विजः ॥ ५७
 आत्मन्येवात्मना भावं समायोज्येह तेन वै ।
 आत्मभूतो यताहारो मोक्षदृष्टेन कर्मणा ॥ ५८
 पवित्रनित्यो युक्तश्च तस्य धर्मः सनातनः ।
 नैकत्र रमते सक्तो न चैकग्रामगोचरः ।
 युक्तोऽप्यटति यो युक्तो न चैकपुलिनाश्रयः ५९
 एष मोक्षविदां धर्मो वेदोक्तः सत्पथे स्थितः ६०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥

द्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥

महेश्वरेण पार्वतीप्रति विसरेण राजधर्मकथनम् ॥ १ ॥

उमोवाच ।
 देवदेव नमस्तुभ्यं त्र्यक्ष भो वृषभध्वज ।
 श्रुतं मे भगवन्सर्वं त्वत्प्रसादान्महेश्वर ॥ १
 संगृहीतं मया तच्च तव वाक्यमनुत्तमम् ।
 इदानीमस्ति संदेहो मानुषेष्विह कश्चन ॥ २
 तुल्यप्राणशिरःकायो राजाऽयमिति मृश्यते ।
 केन कर्मविपाकेन सर्वप्राधान्यमर्हति ॥ ३
 स चापि दण्डयन्मर्त्यान्भर्त्सयन्विधमन्नपि ।
 प्रेत्यभावे कथं लोकाँल्लभते पुण्यकर्मणा ।
 राजवृत्तमहं तस्माच्छ्रोतुमिच्छामि मानद ॥ ४
 महेश्वर उवाच ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि राजधर्मं शुभानने ॥ ५
 राजायत्तं हि यत्सर्वं लोकवृत्तं शुभाशुभम् ।
 महतस्तपसो देवि फलं राज्यमिति स्मृतम् ॥ ६
 तपोदानमयं राज्यं परं स्थानं विधीयते ।
 तस्माद्राज्ञः सदा मर्त्याः प्रणमन्ति यतस्ततः ॥ ७
 न्यायतस्त्वं महाभागे श्रोतुकामाऽसि भामिनि ।
 तस्मात्तस्मैव चरितं जगत्पथ्यं शृणु प्रिये ॥ ८
 अराजके पुरा त्वासीत्प्रजानां संकुलं महत् ।
 तद्दृष्ट्वा संकुलं ब्रह्मा मनुं राज्ये न्यवेदयत् ।
 तदाप्रभृति संदृष्टं राज्ञां वृत्तं शुभाशुभम् ॥ ९
 तन्मे शृणु वरारोहे तस्य पथ्यं जगद्धितम् ।

यथा प्रेत्य लभेत्स्वर्गं यथा वीर्यं यशस्तथा ॥१०
 पित्र्यं वा भूतपूर्वं वा स्वयमुत्पाद्य वा पुनः ।
 राज्यधर्ममनुष्ठाय विधिवद्भोक्तुमर्हति ॥ ११
 आत्मानमेव प्रथमं विनयैरुपपादयेत् ।
 अनु भृत्यान्प्रजाः पश्चादित्येष विनयक्रमः ॥१२
 स्वामिनं चोपमां कृत्वा प्रजास्तद्वृत्तकाङ्क्षया ।
 स्वयं विनयसंपन्ना भवन्तीह शुभेक्षणे ॥ १३
 स्वस्मात्पूर्वतरा राजा विनयत्येव वै प्रजाः ।
 अपहास्यो भवेत्तादृक्स्वदोषस्वानवेक्षणात् ॥ १४
 विद्याभ्यासैर्वृद्धयोगैरात्मानं विनयं नयेत् ।
 विद्या धर्मार्थफलिनी तद्विदो वृद्धसंज्ञिताः ॥ १५
 इन्द्रियाणां जयो देवि अत ऊर्ध्वमुदाहृतः ।
 अजये सुमहान्दोषो राजानं विनिपातयेत् ॥ १६
 पञ्चैव स्ववशे कृत्वा तदर्थान्पञ्च शोषयेत् ।
 षडुत्सृज्य यथायोगं ज्ञानेन विनयेन च ।
 शास्त्रचक्षुर्नयपरो भूत्वा भृत्यान्समाहरेत् ॥ १७
 वृत्तश्रुतकुलोपेतानुपधाभिः परीक्षितान् ।
 अमात्यानुपधातीतान्सोपसर्पाञ्जितेन्द्रियान् ।
 योजयेत यथायोगं यथाहं स्वेषु कर्मसु ॥ १८
 अमात्या बुद्धिसंपन्ना राष्ट्रं बहुजनप्रियम् ।
 दुराधर्षं पुरश्रेष्ठं कोशः कृच्छ्रसहः स्मृतः ॥ १९
 अनुरक्तं बलं साम्नामद्वैधं मन्त्रमेव च ।
 एताः प्रकृतयः स्वेषु स्वामी विनयतत्त्ववित् ॥२०
 प्रजानां रक्षणार्थाय सर्वमेतद्विनिर्मितम् ।
 आभिः करणभूताभिः कुर्याल्लोकहितं नृपः ॥२१
 आत्मरक्षा नरेन्द्रस्य प्रजारक्षार्थमिष्यते ।
 तस्मात्सततमात्मानं संरक्षेदप्रमादवान् ॥ २२
 भोजनाच्छादनस्नानाद्बहिर्निष्क्रमणादपि ।
 नित्यं स्त्रीगणसंयोगाद्रक्षेदात्मानमात्मवान् ॥२३
 स्वेभ्यश्चैव परेभ्यश्च शस्त्रादपि विषादपि ।
 सततं पुत्रदारेभ्यो रक्षेदात्मानमात्मवान् ॥ २४
 सर्वेभ्य एव स्थानेभ्यो रक्षेदात्मानमात्मवान् ।
 प्रजानां रक्षणार्थाय प्रजाहितकरो भवेत् ॥ २५
 प्रजाकार्यं तु तत्कार्यं प्रजासौर्यं तु तत्सुखम् ।

प्रजाप्रियं प्रियं तस्य स्वहितं तु प्रजाहितम् ।
 प्रजार्थं तस्य सर्वस्वमात्मार्यं न विधीयते ॥ २६
 प्रकृतीनां हि रक्षार्थं रागद्वेषौ व्युदस्य च ।
 उभयोः पक्षयोर्वादं श्रुत्वा चैव यथातथम् ।
 तमर्थं विमृशेद्बुद्ध्या स्वयमातत्वदर्शनात् ॥ २७
 तत्त्वविद्धिश्च बहुभिर्द्वैः सह नरोत्तमैः ।
 कर्तारमपराधं च देशकालौ नयानयौ ॥ २८
 ज्ञात्वा सम्यग्यथाशास्त्रं ततो दण्डं नयेन्नृपु ।
 एवं कुर्वन्नभेद्वर्मं पक्षपातविवर्जनात् ॥ २९
 प्रत्यक्षाप्तोपदेशाभ्यामनुमानेन वा पुनः ।
 बोद्धव्यं सततं राज्ञा देशवृत्तं शुभाशुभम् ॥ ३०
 चारैः कर्मप्रवृत्त्या च तद्विज्ञाय विचारयेत् ।
 अशुभं निर्हरेत्सद्यो जोषयेच्छुभमात्मनः ॥ ३१
 गर्हान्विगर्हयेदेव पूज्यान्संपूजयेत्तथा ।
 दण्ड्यांश्च दण्डयेद्देवि नात्र कार्या विचारणा ॥३२
 पञ्चावेक्षन्सदा मन्त्रं कुर्याद्बुद्धियुतैर्नरैः ।
 कुलवृत्तश्रुतोपेतैर्नित्यं मन्त्रपरो भवेत् ॥ ३३
 कामकारेण वै मुख्यैर्न च मन्त्रमना भवेत् ।
 राजा राष्ट्रहितापेक्षं सत्यधर्माणि कारयेत् ॥ ३४
 सर्वोद्योगं स्वयं कुर्याद्दुर्गादिषु सदा नृपु ।
 देशवृद्धिकरान्भृत्यान्प्रमादेन कारयेत् ॥ ३५
 देशक्षयकरान्सर्वानप्रियांश्च विवर्जयेत् ।
 अहन्यहनि संपश्येदनुजीविगणं स्वयम् ॥ ३६
 सुमुखः सुप्रियो दत्त्वा सम्यग्वृत्तं समाचरेत् ।
 अधर्म्यं परुषं तीक्ष्णं वाक्यं वक्तुं न चार्हति ॥३७
 असंविश्वास्य वचनं वक्तुं सत्सु न चार्हति ।
 नरेनरे गुणान्दोषान्सम्यग्वेदितुमर्हति ॥ ३८
 खेङ्कितं वृणुयाद्द्वैर्यं न कुर्यात्क्षुद्रसंविदम् ।
 परेङ्कितज्ञो लोकेषु भूत्वा संसर्गमाचरेत् ॥ ३९
 स्वतश्च परतश्चैव परस्परभयादपि ।
 अमानुषभयेभ्यश्च स्वाः प्रजाः पालयेन्नृपः ॥४०
 लुब्धाः कठोराश्चाप्यस्य मानवा दस्युवृत्तयः ।
 निग्राह्या एव ते राज्ञा संगृहीत्वा यतस्ततः ॥४१
 कुमारान्विनयोद्बोधैर्जन्मप्रभृति योजयेत् ।

तेषामात्मगुणोपेतं यौवराज्येन योजयेत् ॥ ४२
 प्रकृतीनां यथा न स्याद्राज्यभ्रंशो भवेद्भयम् ।
 एतत्संचिन्तयेन्नित्यं तद्विधानं तथार्हति ॥ ४३
 अराजकं क्षणमपि राज्यं न स्याद्वि शोभने ।
 आत्मनोऽनुविधानाय यौवराज्यं सदेष्यते ॥ ४४
 कुलजानां च वैद्यानां श्रोत्रियाणां तपस्विनाम् ।
 अन्येषां वृत्तियुक्तानां विशेषं कर्तुमर्हति ॥ ४५
 आत्मार्थं राज्यतन्त्रार्थं कोशार्थं च समाचरेत् ।
 दुर्गाद्राष्ट्रात्समुद्राच्च वणिग्भ्यः पुरुषात्ययात् ४६
 परात्मगुणसाराभ्यां भृत्यपोषणमाचरेत् ।
 वाहनानां प्रकुर्वीत पोषणं योधकर्मसु ॥ ४७
 सादरः सततं भूत्वा अवेक्षात्रतमाचरेत् ।
 चतुर्धा विभजेत्कोशं धर्मभृत्यात्मकारणात् ॥ ४८
 आपदर्थं च नीतिज्ञो देशकालवशेन तु ।
 अनाथान्व्यथितान्वृद्धान्स्वे देशे पोषयेन्नृपः ॥ ४९
 सन्धिं च विग्रहं चैव तद्विशेषांस्तथा परान् ।
 यथावत्संविमृश्यैव बुद्धिपूर्वं समाचरेत् ॥ ५०
 सर्वेषां संप्रियो भूत्वा मण्डलं सततं चरेत् ।
 शुभेष्वपि च कार्येषु न चैकान्तः समाचरेत् ॥ ५१
 स्वतश्च परतश्चैव व्यसनानि विमृश्य सः ।
 परेण धार्मिकान्योगान्नातीयाद्वेषलोभतः ॥ ५२
 रक्ष्यत्वं वै प्रजाधर्मः क्षत्रधर्मस्तु रक्षणम् ।
 कुनृपैः पीडितास्तस्मात्प्रजाः सर्वत्र पालयेत् ॥ ५३
 यात्राकालेऽनवेक्ष्यैव पश्चात्कोपफलोदयः ।
 तद्युक्ताश्चापदश्चैव शासनादिति चिन्तयेत् ॥ ५४
 व्यसनेभ्यो बलं रक्षेन्नयतो व्ययतोपि वा ।
 प्रायशो वर्जयेद्युद्धं प्राणरक्षणकारणात् ॥ ५५
 कारणादेव योद्धव्यं नात्मनः परदोषतः ।
 सुयुद्धे प्राणमोक्षश्च तस्य धर्माय इष्यते ॥ ५६
 अभियुक्तो बलवता कुर्यादापद्विधिं नृपः ।
 अनुनीय तथा सर्वान्प्रजानां हितकारणात् ॥ ५७

अन्यप्रकृतियुक्तानां राज्ञां वृत्तिविचारिणाम् ।
 अन्यांश्चापत्प्रपन्नानां न तान्संयोजुमर्हति ॥ ५८
 शुभाशुभं यदा देवि व्रतं तूभयसाधनम् ।
 आत्मैव तच्छुभं कुर्यादशुभं योजयेत्परान् ॥ ५९
 एवमुद्देशतः प्रोक्तमलेपत्वं यथा भवेत् ।
 एष देवि समासेन राजधर्मः प्रकीर्तितः ॥ ६०
 एवं संवर्तमानस्तु दण्डयन्भर्त्सयन्प्रजाः ।
 निष्कल्मषमवाप्नोति पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ ६१
 एवं संवर्तमानस्य कालधर्मो यदा भवेत् ।
 स्वर्गलोके तदा राजा त्रिदशैः सह तोष्यते ॥ ६२
 द्विविधं राज्यवृत्तं च न्यायभाग्यसमन्वितम् ।
 एवं न्यायानुगं वृत्तं कथितं ते शुभेक्षणे ॥ ६३
 राज्यं न्यायानुगं तात बुद्धिशास्त्रानुगं भवेत् ।
 धर्म्यं पथ्यं यशस्यं च स्वर्ग्यं चैव तथा भवेत् ॥ ६४
 राज्यं भाग्यानुगं नाम अयथावत्प्रदृश्यते ।
 तत्तु शास्त्रविनिर्मुक्तं सतां कोपकरं भवेत् ।
 अधर्म्यमयशस्यं च दुरन्तं च भवेद्भुवम् ॥ ६५
 यत्र स्वच्छन्दतः सर्वं क्रियते कर्म राजभिः ।
 तत्र भाग्यवशाद्भृत्या लभन्ते न विशेषतः ॥ ६६
 यत्र दण्ड्या न दण्ड्यन्ते पूज्यन्ते वा नराधमाः ।
 यत्र सन्तोपि हन्यन्ते तत्र भाग्यानुगं भवेत् ॥ ६७
 शुभाशुभं यथा यत्र विपरीतं प्रदृश्यते ।
 राज्ञि चासुरपक्षे तु तत्र भाग्यानुगं भवेत् ॥ ६८
 भाग्यानुगे तु राजानो वर्तमाना यथातथा ।
 प्राप्याकीर्तिमनर्थं च इह लोके शुभेक्षणे ॥ ६९
 परत्र सुमहाघोरं तमः प्राप्य दुरत्ययम् ।
 तिष्ठन्ति नरके देवि प्रलयान्तादिति स्थितिः ७०
 मोक्षं दुष्कृतिनां चापि विद्यते कालपर्ययात् ।
 नास्त्येव मोक्षणं देवि राज्ञां दुष्कृतिकारिणाम् ७१
 एतत्सर्वं समासेन राजवृत्तं शुभाशुभम् ।
 कथितं ते महाभागे भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ॥ ७२

त्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

ईश्वरेण हिंसाया दुस्त्यजत्वनिरूपणपूर्वकमहिंसाप्रशंसनम् ॥ १ ॥

उमोवाच ।
 देवदेव महादेव सर्वदेवनमस्कृत ।
 यानि धर्मरहस्यानि श्रोतुमिच्छामि तान्यहम् ॥१॥
 महेश्वर उवाच ।
 रहस्यं श्रूयतां देवि मानुषाणां सुखावहम् ।
 नपुंसकेषु बन्ध्यासु वियोनौ पृथिवीतले ॥ २
 उत्सर्गो रेतसस्तेषु न कार्यो धर्मकाङ्क्षिभिः ।
 एतेषु बीजं प्रक्षिप्तं न च रोहति वै प्रिये ॥ ३
 यत्र वा तत्र वा बीजं धर्मार्थी नोत्सृजेत्पुनः ।
 नरो बीजविनाशेन लिप्यते ब्रह्महत्याया ॥ ४
 अहिंसा परमो धर्म अहिंसा परमं सुखम् ।
 अहिंसा धर्मशास्त्रेषु सर्वेषु परमं पदम् ॥ ५
 देवतातिथिशुश्रूषा सततं धर्मशीलता ।
 वेदाध्ययनयज्ञाश्च तपो दानं दमस्तथा ॥ ६
 आचार्यगुरुशुश्रूषा तीर्थाभिगमनं तथा ।
 अहिंसाया वरारोहे कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥७॥
 एतत्ते परमं गुह्यमाख्यातं परमार्चितम् ॥ ८
 उमोवाच ।
 यद्यधर्मस्तु हिंसायां किमर्थममरोत्तम ।
 यज्ञेषु पशुबन्धेषु हन्यन्ते पशवो द्विजैः ॥ ९
 कथं च भगवन्भूयो हिंसमाना नराधिपाः ।
 स्वर्गं सुदुर्गमं यान्ति तदा स रिपुमुदन ॥ १०
 यस्यैव गोसहस्राणि विंशतिः स्वाधिकानि तु ।
 अहन्यहनि हन्यन्ते द्विजानां मांसकारणात् ॥११॥
 समांसं तु स दत्त्वाऽन्नं रन्तिदेवो नराधिपः ।
 कथं स्वर्गमनुप्राप्तः परं कौतूहलं हि मे ॥ १२
 किन्तु धर्मं न शृण्वन्ति न श्रद्दधति वा श्रुतम् ।
 मृगयां वै विनिर्गत्य मृगान्दहन्ति नराधिपाः १३
 एतत्सर्वं विशेषेण विस्तरेण वृषध्वज ।
 श्रोतुमिच्छामि सर्वज्ञ तत्त्वमद्य ममोच्यताम् ॥१४॥
 ईश्वर उवाच ।
 बहुमान्यमिदं देवि नास्ति कश्चिदहिंसकः ।

श्रूयतां कारणं चात्र यथाऽनेकविधं भवेत् ॥१५॥
 दृश्यते चापि लोकेऽस्मिन्न हि कश्चिदहिंसकः ।
 धरणीसंश्रिता देवि सुसूक्ष्माश्चैव मध्यमान् ॥१६॥
 संचरंश्चरणाभ्यां च हन्ति जीवाननेकशः ।
 अज्ञानाज्ज्ञानतो वाऽपि यो जीवः शयनासनात्
 उपाविशञ्जयानश्च हन्ति जीवाननेकशः ॥ १७
 शिरोवस्त्रेषु ये जीवा नरणां खेदसंभवाः ।
 तांश्च हिंसन्ति सततं दंशांश्च मशकानपि ॥ १८
 जले जीवास्तथाऽऽकाशे पृथिवी जीवमालिनी ।
 एवं जीवाकुले लोके कोसौ स्याद्यस्त्वहिंसकः १९
 स्थूलमध्यमसूक्ष्मैश्च खेदवारिमहीरुहैः ।
 दृश्यरूपैरदृश्यैश्च नानारूपैश्च भामिनि ॥ २०
 जीवैस्ततमिदं सर्वमाकाशं पृथिवी तथा ।
 अन्योन्यं ते च हिंसन्ति दुर्बलान्वलवत्तराः ॥२१॥
 मत्स्या मत्स्यान्प्रसन्तीह खगाश्चैव खगांस्तथा ।
 सरीसृपैश्च जीवन्ति कपोताद्या विहंगमाः ॥ २२
 भूचराः खेचराश्चान्ये क्रव्यादा मांसगृह्णिनः ।
 समृद्धाः परमांसैस्तु भक्षेरंस्तेऽपि चापरैः ॥ २३
 सत्वैः सत्वानि जीवन्ति शतशोथ सहस्रशः ।
 अपीडयित्वा नैवान्यं जीवा जीवन्ति सुन्दरि २४
 स्थूलकायस्य सत्वस्य खरस्य महिषस्य च ।
 जीवस्यैकस्य मांसेन पयसा रुधिरेण वा ।
 तृप्यन्ते बहवो जीवाः क्रव्यादा मांसजीविनः २५
 एको जीवसहस्राणि सदा खादति मानवः ।
 अन्नाद्यस्य च भोगेन धान्यसंज्ञानि यानि तु ॥२६॥
 मांसधान्यैः सवीजैश्च भोजनं परिवर्जयेत् ॥ २७
 त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रं तथाऽपि वा ।
 धान्यानि यो न हिंसेताहिंसकः परिकीर्तितः २८
 नाश्नाति यावतो जीवस्तावत्पुण्येन युज्यते ।
 आहारस्य वियोगेन शरीरं परितप्यते ॥ २९
 तप्यमाने शरीरे तु शरीरे चेन्द्रियाणि तु ।
 वशे तिष्ठन्ति सुश्रोणि नृपाणामिव किंकराः ३०

निरुणद्धीन्द्रियाण्येव स सुखी स विचक्षणः ।
 इन्द्रियाणां निरोधेन दानेन च दमेन च ।
 नरः सर्वमवाप्नोति मनसा यद्यदिच्छति ॥ ३१
 एवं मूलमहिंसाया उपवासः प्रकीर्तितः ॥ ३२
 आहारं कुरुते यस्तु भूमिमाक्रमते च यः ।
 सर्वे ते हिंसका देवि यथा धर्मेषु दृश्यते ॥ ३३
 यथैवाहिंसको देवि तत्त्वतो ज्ञायते नरः ।
 तथा ते संप्रवक्ष्यामि श्रूयतां धर्मचारिणि ॥ ३४
 फलानि मूलपर्णानि भस्म वा योपि भक्षयेत् ।
 आलेख्यमिव निश्चेष्टं तं मन्येऽहमहिंसकम् ॥ ३५
 आरम्भा हिंसया युक्ता धूमेनाग्निरिवावृताः ।
 तस्माद्यस्तु निराहारस्तं मन्येऽहमहिंसकम् ॥ ३६
 यस्तु सर्वं समुत्सृज्य दीक्षित्वा नियतः शुचिः ।
 कृत्वा मण्डलमर्यादां संकल्पं कुरुते नरः ॥ ३७
 यावज्जीवमनाशित्वा कालकाङ्क्षी दृढव्रतः ।
 ध्यानेन तपसा युक्तस्तं मन्येऽहमहिंसकम् ॥ ३८
 अन्यथा हि न पश्यामि नरो यः स्यादहिंसकः ।
 बहु चिन्त्यमिदं देवि नास्ति कश्चिदहिंसकः ३९
 यतो यतो महाभागे हिंसा स्यान्महती ततः ।
 निवृत्तो मधुमांसाभ्यां हिंसा त्वल्पतरा भवेत् ४०
 निवृत्तिः परमो धर्मो निवृत्तिः परमं सुखम् ।
 मनसा विनिवृत्तानां धर्मस्य निचयो महान् ४१
 मनःपूर्वागमा धर्मा अधर्माश्च न संशयः ।
 मनसा वध्यते चापि मुच्यते चापि मानवः ॥ ४२

निगृहीते भवेत्स्वर्गो विमृष्टे नरको ध्रुवः ।
 घातकः शस्त्रमुद्यम्य मनसा चिन्तयेद्यदि ॥ ४३
 आयुःक्षयं गतेऽन्येषां मृते तु प्रहराम्यहम् ।
 इति यो घातको हन्यान्न स पापेन लिप्यते ॥ ४४
 विधिना निहताः पूर्वं निमित्तं स तु घातकः ।
 विधिर्हि बलवान्देवि दुस्त्यजं वै पुराकृतम् ॥ ४५
 जीवाः पुराकृतेनैव तिर्यग्योनिसरीसृपाः ।
 नानायोनिषु जायन्ते स्वकर्मपरिवेष्टिताः ॥ ४६
 नानाविधविचित्राङ्गा नानाशौर्यपराक्रमाः ।
 नानाभूमिप्रदेशेषु नानाहाराश्च जन्तवः ॥ ४७
 जायमानस्य जीवस्य मृत्युः पूर्वं प्रजायते ।
 सुखं वा यदि वा दुःखं यथापूर्वं कृतं तु वा ॥ ४८
 प्राप्नुवन्ति नरा मृत्युं यदा यत्र च येन च ।
 नातिक्रान्तुं हि शक्यः स्यान्निदेशः पूर्वकर्मणः ४९
 अप्रमत्तः प्रमत्तेषु विधिर्जागर्ति जन्तुषु ।
 न हि तस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्यो न च मध्यमः ५०
 समः सर्वेषु भूतेषु कालः कालं निरीक्षते ।
 गतायुषो ह्याक्षिपते जीवः सर्वस्य देहिनः ॥ ५१
 यथा येन च मर्तव्यं नान्यथा त्रियते हि सः ।
 दृश्यते न च लोकेऽस्मिन्भूतो भव्यो द्विधा पुनः ५२
 विज्ञानैर्विक्रमैर्वाऽपि नानामन्त्रौषधैरपि ।
 यो हि वञ्चयितुं शक्तो विधेस्तु नियतां गतिम् ॥ ५३
 एष तेऽभिहितो देवि जीवहिंसाविधिक्रमः ॥ ५४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि त्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

चतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

महेश्वरेण पार्वतीप्रति सदृष्टान्तप्रदर्शनं सर्वैर्विभेदुरतिक्रमत्वनिरूपणम् ॥ १ ॥ तथा योधधर्मकथनपूर्वकं राज्ञां योधानां च प्राणयज्ञप्रशंसनम् ॥ २ ॥

महेश्वर उवाच ।
 श्रूयतां कारणं देवि यथा हि दुरतिक्रमः ।
 विधिः सर्वेषु भूतेषु मर्तव्ये समुपस्थिते ॥ १
 आयुःक्षयेणोपहिताः समागम्य वरानने ।
 कीटाः पतङ्गा बहवः स्थूलाः सूक्ष्माश्च मध्यमाः ।

अनु० ४३

प्रज्वलत्सु प्रदीपेषु स्वयमेव पतन्ति ते ॥ २
 बहूनां मृगयूथानां नानावननिपेविणाम् ।
 यस्तु कालं गतस्तेषां स वै पाशेन वध्यते ॥ ३
 सूनार्थं देवि बद्धानां क्षीणायुर्यो निवध्यते ।
 अवशो घातकस्याथ हस्तं तदहरोति सः ॥ ४

यथा पक्षिगणाः क्षिप्रं विस्तीर्णाकाशगामिनः ।
 क्षीणायुषो निबध्यन्ते शक्ता अपि पलायितुम् ॥ ५
 यथा वारिचरा मीना ब्रह्मोऽम्बुजजातयः ।
 जालं समधिरोहन्ति स्वयमेव विधेर्वशात् ॥ ६
 शल्यकस्य च जिह्वाग्रं स्वयमारुह्य शोभने ।
 आयुःक्षयेणोपहता निबध्यन्ते सरीसृपाः ॥ ७
 कृपतां कर्षकाणां च नास्ति बुद्धिर्विहिंसने ।
 अथैषां लाङ्गलाग्राद्यैर्हन्यन्ते जन्तवोऽक्षयाः ॥ ८
 पादाग्रेणैव चैकेन यां हिंसां कुरुते नरः ।
 मातङ्गोपि न तां कुर्यात्कूरो जन्मशतैरपि ॥ ९
 म्रियन्ते यैर्हिं मर्तव्यं न तान्घ्नन्ति कृषीवलाः ।
 कृषामीति मनस्तस्य नास्ति चिन्ता विहिंसने ॥ १०
 तस्माज्जीवसहस्राणि हत्वाऽपि न स लिप्यते ।
 विधिना स हतः पूर्वं पश्चात्प्राणी विपद्यते ।
 एवं सर्वेषु भूतेषु विधिर्हिं दुरतिक्रमः ॥ ११
 गतायुषा मुहूर्तं तु न शक्यमुपजीवितुम् ।
 जीवितव्ये न मर्तव्यं न भूतं न भविष्यति ॥ १२
 शुभाशुभं कर्मफलं न शक्यमतिवर्तितुम् ।
 तथा ताभिश्च मर्तव्यं मोक्तव्याश्चैव तास्तथा ॥ १३
 रन्तिदेवस्य गावो वै विधेर्हिं वशमागताः ।
 स्वयमायान्ति गावो वै हन्यन्ते यत्र सुन्दरि ॥ १४
 गवां वै हन्यमानानां रुधिरप्रभवा नदी ।
 चर्मण्वतीति विख्याता खुरशृङ्गास्थिदुर्गमा ॥ १५
 रुधिरं तां नदीं प्राप्य तोयं भवति शोभने ।
 मेध्यं पुण्यं पवित्रं च गन्धवर्णरसैर्युतम् ॥ १६
 तत्राऽभिपेकं कुर्वन्ति कृतजप्याः कृताह्निकाः ।
 द्विजा देवगणाश्चापि लोकपाला महेश्वराः ॥ १७
 तस्य राज्ञः सदा सत्रे स्वयमागम्य सुन्दरि ।
 विधिना पूर्वदृष्टेन तन्मांसमुपकल्पितम् ।
 मन्त्रवत्प्रतिगृह्णन्ति यथान्यायं यथाविधि ॥ १८
 समांसं च सदा ह्यन्नं शतशोऽथ सहस्रशः ।
 भुञ्जानानां द्विजातीनामस्तमेति दिवाकरः ॥ १९
 गावो यास्तत्र हन्यन्ते राज्ञस्तस्य क्रतूत्तमे ।
 पथ्यमानेषु मन्त्रेषु यथान्यायं यथाविधि ॥ २०
 ताश्च स्वर्गं गता गावो रन्तिदेवश्च पार्थिवः ।
 सदा सत्रविधानेन सिद्धिं प्राप्तो नरोत्तमः ॥ २१
 अथ यस्तु सहायार्थमुक्तः स्यात्पार्थिवैर्नरैः ।
 भोगानां संविभागेन वस्त्राभरणभूषणैः ॥ २२
 सहभोजनसंबद्धैः सत्कारैर्विविधैरपि ।
 सहायकाले संग्राप्ते संग्रामे शस्त्रमुद्धरेत् ॥ २३
 व्यूढानीके यथा शास्त्रं सेनयोरुभयोरपि ।
 हस्त्यश्वरथसंपूर्णे पदातिबलसंकुले ।
 चामरच्छत्रशबले ध्वजचर्मायुधोऽबले ॥ २४
 शक्तितोमरकुन्तासिशूलमुद्गरपाणिभिः ।
 कूटमुद्गरचापेषु मुसुण्ठीजुष्टमुष्टिभिः ॥ २५
 भिण्डिपालगदाचक्रप्रासकर्पटधारिभिः ।
 नानाप्रहरणैर्योधैः सेनयोरुभयोरपि ।
 युद्धशौण्डैः प्रगर्जद्भिर्दृष्टेषु वृषभैरिव ॥ २६
 शङ्खदुन्दुभिनादेन नानातूर्यरवेण च ।
 हयहेपितशब्देन कुञ्जराणां तु वृंहितैः ॥ २७
 योधानां सिंहनादैश्च घण्टानां शिञ्जितस्वनैः ।
 दिशश्च विदिशश्चैव समन्ताद्भिरीकृताः ॥ २८
 ग्रीष्मान्तेष्विव गर्जद्भिर्नभसीव बलाहकैः ।
 रथनेमिखुरोद्धृतैरुणैः रणरेणुभिः ।
 कपिलाभिरिवाकाशे छाद्यमाने समन्ततः ॥ २९
 प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते योधानां तत्र सेनयोः ।
 तेषां प्रहारक्षतजं रक्तचन्दनसन्निभम् ॥ ३०
 तेषामस्त्राणि गात्रेभ्यः स्रवन्ते रणमूर्धनि ।
 पलाशाशोकपुष्पाणां जङ्गमा इव राशयः ॥ ३१
 रणे समभिवर्तन्त उद्यतायुधपाणयः ।
 शोभमाना रणे शूरा आह्वयन्तः परस्परम् ॥ ३२
 हन्यमानेष्वभिघ्नत्सु शूरेषु रणसंकटे ।
 पृष्ठं दत्त्वा च ये तत्र नायकस्य नराधमाः ॥ ३३
 अनाहता निवर्तन्ते नायके चाप्यनीप्सति ।
 ते दुष्कृतं प्रपद्यन्ते नायकस्याखिलं नराः ।
 यच्चास्ति सुकृतं तेषां युज्यते तेन नायकः ॥ ३४
 अहिंसा परमो धर्म इति येऽपि नरा विदुः ।
 संग्रामेषु न युध्यन्ते भृत्याश्चैवानुरूपतः ।

नरकं यान्ति ते घोरं भर्तृपिण्डापहारिणः ॥ ३५
 यस्तु प्राणान्परित्यज्य प्रविशेदुद्यतायुधः ।
 संग्राममग्निप्रतिमं पतङ्ग इव निर्भयः ।
 स्वर्गमाविशते प्रेत्य ज्ञात्वा योधस्य निश्चयम् ॥ ३६
 आविष्टश्चैव सत्त्वेन सघृणो जायते नरः ।
 प्रहारैर्नन्दयेद्देवि सत्त्वेनाधिष्ठितो हि सः ।
 प्रहारव्यथितश्चैव न वैक्लव्यमुपैति सः ॥ ३७
 यस्तु खं नायकं रक्षेदतिघोरे रणाङ्गणे ।
 तापयन्नरिसैन्यानि सिंहो मृगगणानिव ।
 आदित्य इव मध्याह्ने दुर्निरीक्ष्यो रणाजिरे ॥ ३८
 निर्दयो यस्तु संग्रामे प्रहरन्नुद्यतायुधः ।
 यजते स तु पूतात्मा संग्रामेण महाक्रतुम् ॥ ३९
 चर्म कृष्णाजिनं तस्य दन्तकाष्ठं धनुः स्मृतम् ।
 रथो वेदिर्ध्वजो यूपः कुशाश्च रथरश्मयः ॥ ४०
 सानो दर्पस्त्वहंकारस्त्रयस्त्रेताग्रयः स्मृताः ।
 प्रमोदश्च सुवस्तस्य उपाध्यायो हि सारथिः ॥ ४१
 सुग्भाण्डं चापि यत्किञ्चिद्यज्ञोपकरणानि च ।
 आयुधान्यस्य तत्सर्वं समिधः सायकाः स्मृताः ४२
 खेदस्रवश्च गात्रेभ्यः क्षौद्रं तस्य यशस्विनः ।
 पुरोडाशा नृशीर्षाणि रुधिरं चाहुतिः स्मृता ।
 तूणाश्चैव चरुर्ज्ञेया वसोर्धारा वसाः स्मृताः ॥ ४३
 क्रव्यादा भूतसङ्घाश्च तस्मिन् यज्ञे द्विजातयः ।
 तेषां भक्षान्नपानानि हता नृगजवाजिनः ।
 भुञ्जते ते यथाकामं यथा यज्ञे किमिच्छति ॥ ४४
 निहतानां तु योधानां वस्त्राभरणभूषणम् ।
 हिरण्यं च सुवर्णं च यद्वै यज्ञस्य दक्षिणा ॥ ४५
 यस्तत्र हन्यते देवि गजस्कन्धगतो नरः ।
 ब्रह्मलोकमवाप्नोति रणेष्वाभिमुखो हतः ॥ ४६
 रथमध्यगतो वाऽपि हयपृष्ठगतोपि वा ।
 हन्यते यस्तु संग्रामे शकलोके महीयते ॥ ४७
 स्वर्गे हताः प्रपूज्यन्ते हन्ता त्वत्रैव पूज्यते ।
 द्वावेतौ सुखमेधेते हन्ता यश्चैव हन्यते ॥ ४८
 तस्मात्संग्राममासाद्य प्रहर्तव्यमभीतवत् ॥ ४९

निर्भयो यस्तु संग्रामे प्रहरेदुद्यतायुधः ।
 यथा नदीसहस्राणि प्रविष्टानि महोदधिम् ॥ ५०
 तथा सर्वे न संदेहो धर्मा धर्मभृतांवरम् ।
 प्रविष्टा राजधर्मेण आचारविनयस्तथा ॥ ५१
 वेदोक्ताश्चैव ये धर्माः पाषण्डेषु च कीर्तिताः ।
 तथैव मानुषा धर्मा धर्माश्चान्ये तथेतरे ॥ ५२
 देशजातिकुलानां च ग्रामधर्मास्तथैव च ।
 ये धर्माः पार्वतीयेषु ये धर्माः पत्तनादिषु ।
 तेषां पूर्वप्रवृत्तानां कर्तव्यं परिरक्षणम् ॥ ५३
 धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।
 तस्माद्दर्शो न हन्तव्यः पार्थिवेन विशेषतः ॥ ५४
 प्रजाः पालयते यत्र धर्मेण वसुधाधिपः ।
 षट्कर्मनिरता विप्राः पूज्यन्ते पितृदेवताः ॥ ५५
 नैव तस्मिन्ननावृष्टिर्न रोगा नाप्युपद्रवाः ।
 धर्मशीलाः प्रजाः सर्वाः स्वधर्मनिरते नृपे ॥ ५६
 एष्टव्यः सततं देवि युक्ताचारो नराधिपः ।
 छिद्रज्ञश्चैव शत्रूणामप्रमत्तः प्रतापवान् ॥ ५७
 शूद्राः पृथिव्यां बहवो राज्ञां बहुविनाशकाः ।
 तस्मात्प्रमादं सुश्रोणि न कुर्यात्पण्डितो नृपः ५८
 तेषु मित्रेषु त्यक्तेषु तथा मर्त्येषु हस्तिषु ।
 विस्रम्भो नोपगन्तव्यः स्नानपानेषु नित्यशः ॥ ५९
 राज्ञो बल्लभतामेति कुलं भावयते स्वकम् ।
 यस्तु राष्ट्रहितार्थाय गोत्राह्वणकृते तथा ।
 बन्दीग्रहाय मित्रार्थे प्राणांसत्यजति दुस्त्यजान् ६०
 सर्वकामदुघां धेनुं धरणीं लोकधारिणीम् ।
 समुद्रान्तां वरारोहे सशैलवनकाननाम् ॥ ६१
 दद्याद्देवि द्विजातिभ्यो वसुपूर्णां वसुधराम् ।
 न तत्समं वरारोहे प्राणत्यागी विशिष्यते ॥ ६२
 सहस्रमपि यज्ञानां यजते च यतर्द्धिमान् ।
 यज्ञैस्तस्य किमाश्चर्यं प्राणत्यागः सुदुष्करः ॥ ६३
 तस्मात्सर्वेषु यज्ञेषु प्राणयज्ञो विशिष्यते ।
 एवं संग्रामयज्ञास्ते यथार्थं समुदाहृताः ॥ ६४

पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

ईश्वरेण पार्वतीप्रति राज्ञां मृगयायां मृगहिंसाया धर्मत्वप्रतिपादनम् ॥ १ ॥ तथा सदृष्टान्तप्रदर्शनं ब्राह्मणमहिमप्रशं-
सनपूर्वकं तेषामदण्ड्यत्वकथनम् ॥ २ ॥ तथा सामान्येन राजधर्मकथनम् ॥ ३ ॥

महेश्वर उवाच ।

मृगयात्रां तु वक्ष्यामि शृणु तां धर्मचारिणि ।
मृगान्हत्वा महीपालो यथा पापैर्न लिप्यते ॥ १
निर्मानुषामिमां सर्वे मृगा इच्छन्ति मेदिनीम् ।
भक्षयन्ति च सस्यानि शासितव्या नृपेण ते ॥ २
दुष्टानां शासनं धर्मः शिष्टानां परिपालनम् ।
कर्तव्यं भूमिपालेन नित्यं कार्येषु चार्जवम् ।
स्वर्गं मृगाश्च गच्छन्ति स्वयं नृपतिना हताः ॥ ३
यथा गावो ह्यगोपालास्तथा राष्ट्रमनाथकम् ।
तस्मादंशास्तु देवानां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
राज्ये नियुक्ता राष्ट्रेषु प्रजापालनकारणात् ॥ ४
अशिष्टशासने चैव शिष्टानां परिपालने ।
तेषां चर्यां प्रवक्ष्यामि श्रूयतामनुपूर्वशः ॥ ५
यथा प्रचरतां तेषां पार्थिवानां यशस्विनाम् ।
राष्ट्रं धर्मो धनं चैव यशः कीर्तिश्च वर्धते ॥ ६
नृपाणां पूर्वमेवायं धर्मो धर्मभृतांवर ।
सभाप्रपातटाकानि देवतायतनानि च ।
ब्राह्मणावसथाश्चैव कर्तव्या नृपसत्तमैः ॥ ७
ब्राह्मणा नावमन्तव्या भस्मच्छन्ना इवाग्रयः ।
कुलमुत्सादयेयुस्ते क्रोधाविष्टा द्विजातयः ॥ ८
ध्मायमानो यथा ह्यग्निर्निर्दहेत्सर्वमिन्धनम् ।
तथा क्रोधाग्निना विप्रा दहेयुः पृथिवीमिमाम् ।
न हि विप्रेषु क्रुद्धेषु राज्यं भुञ्जन्ति भूमिपाः ॥ ९
परिभूय द्विजान्मोहाद्वातापिनहुपादयः ।
सवन्धुमित्रा नष्टास्ते दग्धा ब्राह्मणमन्युभिः ।
शरीरं चापि शक्रस्य कृतं भगनिरन्तरम् ॥ १०
ततो देवगणाः सर्वे इन्द्रस्वार्थे महाघुनिम् ।
प्रसादं कारयामासुः प्रणामस्तुतिवन्दनैः ॥ ११
तेन प्रीतेन सुश्रोणि गौतमेन महात्मना ।
तच्छरीरं तु शक्रस्य सहस्रभगचिह्नितम् ।
कृतं नेत्रसहस्रेण क्षणेनैव निरन्तरम् ॥ १२

लित्वा मेपस्य वृषणौ गौतमेनाभिमन्त्रितौ ।
इन्द्रस्य वृषणौ भूत्वा क्षिप्रं वै श्लेषमागतौ ॥ १३
एवं विप्रेषु क्रुद्धेषु देवराजः शतक्रतुः ।
अशक्तः शासितुं राज्यं किंपुनर्मानुषा भुवि ॥ १४
क्रोधाविष्टो दहेद्विप्रः शुष्केन्धनमिवानलः ।
भस्मीकृत्य जगत्सर्वं सृजेदन्यज्जगत्पुनः ॥ १५
अदेवानपि देवान्स कुर्याद्देवानदेवताः ।
तस्मान्नोत्पादयेन्मन्युं मन्युप्रहरणा द्विजाः ॥ १६
महत्स्वप्यपराधेषु शासनं नार्हति द्विजः ।
न च शस्त्रनिपातानि न च प्राणैर्वियोजनम् ।
दृश्यते त्रिषु लोकेषु ब्राह्मणानामनिन्दिते ॥ १७
क्रोधाश्च विपुला घोराः प्रसादाश्चाप्यनुत्तमाः ।
तस्मान्नोत्पादयेत्क्रोधं नित्यं पूज्या द्विजातयः १८
दृश्यते न स लोकेऽस्मिन्भूते वाऽथ भविष्यति ।
क्रुद्धेषु यो वै विप्रेषु राज्यं भुङ्क्ते नराधिपः ॥ १९
न चैवापहसेद्विप्राश्च चैवोपालभेच तान् ।
कालमासाद्य कुप्येच काले कुर्यादनुग्रहम् ॥ २०
संप्रहासश्च भृत्येषु न कर्तव्यो नराधिपैः ।
लघुत्वं चैव प्राप्नोति आज्ञा चास्य निवर्तते ॥ २१
भृत्यानां संप्रहासेन पार्थिवः परिभूयते ।
अयाच्यानि च याचन्ति अबक्तव्यं भुवन्ति च ॥
पूर्वमप्यर्पितैर्लोभैः परितोषं न यान्ति ते ।
तस्माद्भृत्येषु नृपतिः संप्रहासं विवर्जयेत् ॥ २३
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
सगोत्रेषु विशेषेण सर्वोपायैर्न विश्वसेत् ॥ २४
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं हन्याद्दृक्षमिवाशनिः ।
प्रमादाद्भवत्येव राजा लोभेन च वशीकृतः ।
तस्मात्प्रमादं लोभं च न च कुर्यान्न विश्वसेत् २५
भयार्तानां भयत्राता दीनानुग्रहकारणात् ।
कार्याकार्यविशेषज्ञो नित्यं राष्ट्रहिते रतः ॥ २६

पूर्वमप्युचितैर्लोभैरिति ठ. पाठः ॥ २३ ॥

सत्यसन्धः स्थितो राज्ये प्रजापालनतत्परः ।
 अलुब्धो न्यायवादी च षड्भागमुपजीवति ॥ २७
 कार्याकार्यविशेषज्ञः सर्वं धर्मेण पश्यति ।
 स्वराष्ट्रेषु दयां कुर्यादकार्ये न प्रवर्तते ॥ २८
 ये चैवैनं प्रशंसन्ति ये च निन्दन्ति मानवाः ।
 शत्रुं च मित्रवत्पश्येदपराधविवर्जितम् ॥ २९
 अपराधानुरूपेण दुष्टं दण्डेन शासयेत् ।
 धर्मः प्रवर्तते तत्र यत्र दण्डरुचिर्नृपः ।
 न धर्मो विद्यते तत्र यत्र राजा क्षमान्वितः ॥ ३०
 अशिष्टशासनं धर्मः शिष्टानां परिपालनम् ।
 वध्यांश्च घातयेद्यस्तु अवध्यान्परिरक्षति ॥ ३१
 अवध्या ब्राह्मणा गावो दूताश्चैव पिता तथा ।
 विद्यां ग्राहयते यश्च ये च पूर्वोपकारिणः ।
 स्त्रियश्चैव न हन्तव्या यश्च सर्वातिथिर्नरः ॥ ३२
 धरणीं गां हिरण्यं च सिद्धान्नं च तिलान्घृतम् ।
 ददन्नित्यं द्विजातिभ्यो मुच्यते राजकिल्बिषात् ॥ ३३
 एवं चरति यो नित्यं राजा राष्ट्रहिते रतः ।
 तस्य राष्ट्रं धनं धर्मो यशः कीर्तिश्च वर्धते ।
 न च पापैर्न चानर्थैर्युज्यते स नराधिपः ॥ ३४
 षड्भागमुपभुञ्जानः प्रजा राजा न रक्षति ।
 स्वचक्रपरचक्राभ्यां धर्मैर्वा विक्रमेण वा ॥ ३५

निरुद्योगो नृपो यश्च परराष्ट्रनिघातने ।
 स्वराष्ट्रं निष्प्रतापस्य परचक्रेण हन्यते ॥ ३६
 यत्पापं परचक्रस्य परराष्ट्राभिघातने ।
 तत्पापं सकलं राजा हतराष्ट्रः प्रपद्यते ॥ ३७
 मातुलं भागिनेयं वा मातरं श्वशुरं गुरुम् ।
 पितरं वर्जयित्वाकं हन्याद्घातकमागतम् ॥ ३८
 स्वस्य राष्ट्रस्य रक्षार्थं युध्यमानश्च यो हतः ।
 संग्रामे परचक्रेण श्रूयतां तस्य या गतिः ॥ ३९
 विमानेन वरारोहे अप्सरोगणसेवितः ।
 शक्रलोकमितो याति संग्रामे निहतो नृपः ॥ ४०
 यावन्तो रोमकूपाः स्युस्तस्य गात्रेषु सुन्दरि ।
 तावद्दर्षसहस्राणि शक्रलोके महीयते ॥ ४१
 यदि वै मानुषे लोके कदाचिदुपपद्यते ।
 राजा वा राजमात्रो वा भूयो भवति वीर्यवान् ४२
 तस्माद्यत्नेन कर्तव्यं स्वराष्ट्रपरिपालनम् ।
 व्यवहाराश्च चारश्च सततं सत्यसन्धता ॥ ४३
 अप्रमादः प्रमोदश्च व्यवसायेऽप्यचण्डता ।
 भरणं चैव भृत्यानां वाहनानां च पोषणम् ॥ ४४
 योधानां चैव सत्कारः कृते कर्मण्यमोघता ।
 श्रेय एव नरेन्द्राणामिह चैव परत्र च ॥ ४५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

महेश्वरेण पार्वतीप्रति त्रिवर्गनिरूपणम् ॥ १ ॥

महेश्वर उवाच ।
 पशवः पशुबन्धेषु ये हन्यन्तेऽध्वरेषु च ।
 यूपे निबध्य मन्त्रैश्च यथान्यायं यथाविधि ।
 मन्त्राहुतिविपूतास्ते स्वर्गं यान्ति यशस्विनि ॥ १
 तर्पिता यज्ञभागेषु तेषां मांसैर्वरानने ।
 अग्रयस्त्रिदशाश्चैव लोकपाला महेश्वराः ॥ २
 तेषु तुष्टेषु जायेत यस्य यज्ञस्य यत्फलम् ।

नाधर्मो विद्यते तत्रेति थ. पाठः ॥ ३० ॥ यो घातयेत् तस्या-
 शिष्टशासनं धर्म इत्यन्वयः ॥ ३१ ॥

तेन संयुज्यते देवि यजमानो न संशयः ॥ ३
 सपत्नीकः सपुत्रश्च पित्रा च भ्रातृभिः सह ।
 ये तत्र दीक्षिता देवि सर्वे स्वर्गं प्रयान्ति ते ॥ ४
 एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ५
 उमोवाच ।
 भगवन्सर्वभूतेश शूलपाणे महाद्युते ।
 श्रोतुमिच्छाम्यहं वृत्तं सर्वेषां गृहमेधिनाम् ॥ ६

पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

कीदृशं चरितं तेषां त्रिवर्गसहितं प्रभो ।
 प्रत्यायतिः कथं तेषां जीवनार्थमुदाहृतम् ॥ ७
 वर्तमानाः कथं सर्वे प्राप्नुवन्त्युत्तमां गतिम् ।
 एतत्सर्वं समासेन वक्तुमर्हसि मानद ॥ ८
 महेश्वर उवाच ।
 न्यायतस्त्वं महाभागे श्रोतुकामाऽसि भामिनि ।
 प्रायशो लोकसद्बुद्धिमिष्यते गृहवासिनाम् ॥ ९
 तेषां संरक्षणार्थाय राजानः संस्कृता भुवि ।
 सर्वेषामथ मर्त्यानां वृत्तिं सामान्यतः शृणु ॥ १०
 विद्या वार्ता च सेवा च कारुत्वं नाट्यता तथा ।
 इत्येते जीवनार्थाय मर्त्यानां विहिताः प्रिये ॥ ११
 अपि जन्मफलं तावन्मानुषाणां विशेषतः ।
 विहितं तत्स्ववृत्तेन तन्मे शृणु समाहिता ॥ १२
 कर्मक्षेत्रं हि मानुष्यं सुखदुःखयुताः परे ।
 सर्वेषां प्राणिनां तस्मान्मानुष्ये वृत्तिरिष्यते ॥ १३
 विद्यायोगस्तु सर्वेषां पूर्वमेव विधीयते ।
 कार्याकार्यं विजानन्ति विद्यया देवि नान्यथा ॥ १४
 विद्यया स्फीयते ज्ञानं ज्ञानात्तत्त्वनिदर्शनम् ।
 दृष्टतत्त्वो विनीतात्मा सर्वार्थस्य च भाजनम् ॥ १५
 शक्यं विद्याविनीतेन लोके संजीवनं शुभम् ॥ १६
 आत्मानं विद्यया तस्मात्पूर्वं वृत्त्वा तु भाजनम् ।
 वश्येन्द्रियो जितक्रोधो भूतात्मानं तु भावयेत् ।
 भावयित्वा तदाऽऽत्मानं पूजनीयः सतामपि ॥ १७
 कुलानुवृत्तं वृत्तं वा पूर्वमात्मा समाश्रयेत् ।
 इत्येतत्कुलवासाय दानकर्म यथा पुरा ॥ १८
 यदि चेद्विद्यया चैव वृत्तिं काङ्क्षेत आत्मनः ।
 राजविद्यानुवादेऽपि लोकविद्यामथापि वा ।
 तीर्थतश्चापि गृहीयाच्छ्रुपादिगुणैर्युतः ॥ १९
 ग्रन्थतश्चार्थतश्चैव दृढं कुर्यात्प्रयत्नतः ।
 एवं विद्याफलं देवि प्राप्नुयान्नान्यथा नरः ।
 न्यायाद्विद्याफलानीच्छेद्धर्मं तत्र वर्जयेत् ॥ २०
 यदिच्छेद्वार्तया वृत्तिं काङ्क्षेत विधिपूर्वकम् ।
 क्षेत्रे जलोपपन्ने च तद्योग्यां कृषिमाचरेत् ॥ २१
 वाणिज्यं वा यथाकालं कुर्यात्तद्देशयोगतः ।

मूल्यमर्थं प्रयासं च विचार्यैव व्ययोदयौ ॥ २२
 पशुसंजीवनं चैव दश गाः पोषयेद्भुवम् ।
 बहुप्रकारा बहवः पशवस्तस्य साधकाः ॥ २३
 यः कश्चित्सेवया वृत्तिं काङ्क्षेत मतिमान्नरः ।
 यतात्मा श्रवणीयानां भवेद्वै संप्रयोजकः ॥ २४
 बुद्ध्या वा कर्मयोगाद्वा बोधनाद्वा समाश्रयेत् ।
 मार्गतस्तु समाश्रित्य तदा तत्संप्रयोजयेत् ॥ २५
 यथायथा स तुष्येत तथा संतोषयेत्तु तम् ।
 अनुजीविगुणोपेतः कुर्यादात्मार्थमाश्रितम् ॥ २६
 विप्रियं नाचरेत्स एषा सेवा समासतः ।
 विप्रयोगात्पुरा तेन गतिमन्यां न लक्षयेत् ॥ २७
 कारुकर्म च नाट्यं च प्रायशो नीचयोनिषु ।
 तयोरपि यथायोगं न्यायतः कर्मवेतनम् ॥ २८
 आजीवेभ्योऽपि सर्वेभ्यः स्वार्जवाद्देतनं हरेत् ।
 अनार्जवादाहरतस्तत्तु पापाय कल्पते ॥ २९
 सर्वेषां पूर्वमारम्भांश्चिन्तयेन्नयपूर्वकम् ।
 आत्मशक्तिमुपायांश्च देशकालौ च युक्तितः ।
 कारणानि प्रयासं च प्रक्षेपं च फलोदयम् ॥ ३०
 एवमादीनि संचिन्त्य दृष्ट्वा दैवानुकूलताम् ।
 अतः परं समारम्भेद्यत्रात्महितमाहितम् ॥ ३१
 वृत्तिमेव समासाद्य तां सदा परिपालयेत् ।
 देवमानुषविघ्नेभ्यो न पुनर्मन्यते यथा ॥ ३२
 पालयन्वर्धयन्भुञ्जस्तां प्राप्य न विनाशयेत् ।
 क्षीयते गिरिसंकाशमश्रतो ह्यनपेक्षया ॥ ३३
 आजीवेभ्यो धनं प्राप्य चतुर्धा विभजेद्बुधः ।
 धर्मायार्थाय कामाय आपत्प्रशमनाय च ॥ ३४
 चतुर्ष्वपि विभागेषु विधानं शृणु शोभने ॥ ३५
 यज्ञार्थं चान्नदानार्थं दीनानुग्रहकारणात् ।
 देवब्राह्मणपूजार्थं पितृपूजार्थमेव च ॥ ३६
 मूलार्थं सन्निवासार्थं क्रियानित्यैश्च धार्मिकैः ।
 एवमादिषु चान्येषु धर्मार्थं संत्यजेद्धनम् ॥ ३७
 धर्मकार्ये धनं दद्यादनवेक्ष्य फलोदयम् ।
 ऐश्वर्यस्थानलाभार्थं राजवाङ्मध्यकारणात् ॥ ३८
 वार्तायां च समारम्भेऽमात्यमित्रपरिग्रहे ।

आवाहे च विवाहे च पुत्राणां वृत्तिकारणात् ३९
 अर्थोदयसमावाप्तावनर्थस्य विघातने ।
 एवमादिषु चान्येषु अर्थार्थं विमृजेद्धनम् ॥ ४०
 अनुबन्धं हेतुयुक्तं दृष्ट्वा वित्तं परित्यजेत् ।
 अनर्थं वाधते ह्यर्थो अर्थं चैव फलान्युत ॥ ४१
 नाधनाः प्राप्नुवन्त्यर्थं नरा यत्नशतैरपि ।
 तस्माद्धनं रक्षितव्यं दातव्यं च विधानतः ॥ ४२
 शरीरपोषणार्थाय आहारस्य विशेषणे ।
 नटगान्धर्वसंयोगे कामयात्राविहारयोः ॥ ४३
 मनःप्रियाणां संयोगे प्रीतिदाने तथैव च ।
 एवमादिषु चान्येषु कामार्थं विमृजेद्धनम् ॥ ४४
 विचार्य गुणदोषांस्तु त्रयाणां तत्र संत्यजेत् ।
 चतुर्थं सन्निदध्याच्च आपदर्थं शुचिसिते ॥ ४५
 राज्यभ्रंशविनाशार्थं दुर्भिक्षार्थं च शोभने ।
 महाव्याधिविमोक्षार्थं वार्धकस्यैव कारणात् ॥ ४६
 शत्रूणां प्रतिकाराय साहसैश्चाप्यमर्षणात् ।
 प्रस्थाने चान्यदेशार्थमापदां विप्रमोक्षणे ।
 एवमादि समुद्दिश्य सन्निदध्यात्स्वकं धनम् ॥ ४७
 सुखमर्थवतां लोके कृच्छ्राणां विप्रमोक्षणम् ।
 यस्य नास्ति धनं किञ्चित्तस्य लोकद्वयं न च ॥ ४८
 अशनादिन्द्रियाणीव सर्वमर्थात्प्रवर्तते ।
 निधानमात्रं यस्तेषामन्यथा विलयं व्रजेत् ।
 एवं देवि मनुष्याणां लोकानां जीवनं प्रति ॥ ४९
 एवं लोकस्य वृत्तस्य लोकवृत्तं पुनः शृणु ।
 धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं च परमं यशः ॥ ५०
 त्रिवर्गो हि वशे युक्तः सर्वेषां संविधीयते ।
 तथा संवर्तमानास्तु लोकयोर्हितमाप्नुयुः ॥ ५१
 काल्योत्थानं च शौचं च देवब्राह्मणभक्तितः ।
 गुरुणामेव शुश्रूषा ब्राह्मणेष्वभिवादनम् ॥ ५२
 प्रत्युत्थानं च वृद्धानां देवस्थानप्रणामनम् ।

आभिमुख्यं पुरस्कृत्य अतिथीनां च पूजनम् ५३
 वृद्धोपदेशकरणं श्रवणं हितपथ्ययोः ।
 पोषणं भृत्यवर्गस्य सान्त्वदानपरिग्रहे ॥ ५४
 न्यायतः कर्मकरणमन्यायाहितवर्जितम् ।
 सम्यग्वृत्तं स्वदारेषु दोषाणां प्रतिषेधनम् ॥ ५५
 पुत्राणां विनयं कुर्यात्तत्कार्यनियोजनम् ।
 वर्जनं चाशुभार्थानां शुभानां जोषणं तथा ॥ ५६
 कुलोचितानां धर्माणां यथावत्परिपालनम् ।
 कुलसंधारणं चैव पौरुषेणैव सर्वशः ।
 एवमादि शुभं सर्वं तस्य वृत्तमिति स्थितम् ॥ ५७
 वृद्धसेवी भवेन्नित्यं हितार्थं ज्ञानकाङ्क्षया ।
 परार्थं नाहरेद्रव्यमनामव्य तु सर्वथा ।
 न याचेत परान्धीरः स्वबाहुवलमाश्रयेत् ॥ ५८
 स्वशरीरं सदा रक्षेदाहाराचारयोरपि ।
 हितं पथ्यं सदाहारं जीर्णं भुञ्जीत मात्रया ॥ ५९
 देवतातिथिसत्कारं कृत्वा सर्वं यथाविधि ।
 शेषं भुञ्जेच्छुचिर्भूत्वा न च भापेत विप्रियम् ६०
 प्रतिश्रयं च पानीयं वलिं भिक्षां च सर्वतः ।
 गृहस्ववासी सततं दद्याद्राश्रैव पोषयेत् ॥ ६१
 बहिर्निष्क्रमणं चैव कुर्यात्कारणतोपि वा ।
 मध्याह्ने वाऽर्धरात्रे वा गमनाय न रोचयेत् ॥ ६२
 विषयान्नावगाहेत स्वशक्त्या तु समाचरेत् ।
 यथाऽऽव्ययता लोके गृहस्थानां प्रपूजितम् ६३
 अयशस्करमर्थघ्नं कर्म यत्परपीडनम् ।
 भयाद्वा यदि लोभाद्वा न कुर्वीत कदाचन ॥ ६४
 बुद्धिपूर्वं समालोक्य दूरतो गुणदोषतः ।
 आरभेत तदा कर्म शुभं वा यदि वेतरत् ॥ ६५
 आत्मसाक्षी भवेन्नित्यमात्मनस्तु शुभाशुभे ।
 मनसा कर्मणा वाचा न च काङ्क्षेत पातकम् ॥ ६६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

पार्वत्या ब्राह्मण्यादिकं किं स्वाभाविकं उत कर्माधीनमिति प्रश्ने ईश्वरेण तस्य कर्माधीनत्वप्रतिपादनम् ॥ १ ॥ तथा प्राणिनां भोगाभोगादेः स्वस्वकर्मायत्तत्वप्रतिपादनम् ॥ २ ॥

उमोवाच ।

भगवन्भगनेत्रघ्न कालसूदन शंकर ।
इमे वर्णाश्च चत्वारो विहिताः स्वस्वभावतः ।
उताहो क्रियया वर्णाः संभवन्ति महेश्वर ॥ १
एवं मे संशयप्रशस्तं मे छेतुं त्वमर्हसि ॥ २
महेश्वर उवाच ।
स्वभावादेव विद्यन्ते चत्वारो ब्राह्मणादयः ।
एकजात्या सुदुष्प्रापमन्यवर्णत्वमागतम् ॥ ३
तच्च कर्मविशेषेण पुनर्जन्मनि जायते ।
तस्मात्तेषां प्रवक्ष्यामि तत्सर्वं कर्मपाकजम् ॥ ४
ब्राह्मणस्तु नरो भूत्वा स्वजातिमनुपालयन् ।
दृढं ब्राह्मणकर्माणि वेदोक्तानि समाचरेत् ॥ ५
सत्यार्जवपरो भूत्वा दानयज्ञपरस्तथा ।
सत्यां जात्यां समुदितो जातिधर्मान्न हापयेत् ॥ ६
एवं संवर्तमानस्तु कालधर्मं गतः पुनः ।
स्वर्गलोके हि जायेत स्वर्गभोगाय भामिनि ॥ ७
तत्क्षये ब्राह्मणो भूत्वा तथैव नृषु जायते ।
एवं स्वकर्मणा मर्त्यः स्वजातिं लभते पुनः ॥ ८
अपरस्तु तथा कश्चिद्ब्रह्मयोनिमुद्भवः ।
अवमत्यैव तां जातिमज्ञानतमसा वृतः ॥ ९
अन्यथा वर्तमानस्तु जातिकर्माणि वर्जयेत् ।
शूद्रवद्विचरेल्लोके शूद्रकर्माभिलाषवान् ।
शूद्रैः सह चरन्नित्यं शौचमङ्गलवर्जितः ॥ १०
स चापि कालधर्मस्थो यमलोके मुदण्डितः ।
यदि जायेत मर्त्येषु शूद्र एवाभिजायते ॥ ११
शूद्र एव भवेद्देवि ब्राह्मणोऽपि स्वकर्मणा ॥ १२
तथैव शूद्रस्त्वपरः शूद्रकर्माणि वर्जयेत् ।
सत्यार्जवपरो भूत्वा दानधर्मपरस्तथा ।
मन्त्रब्राह्मणसत्कर्ता मनसा ब्राह्मणप्रियः ॥ १३
एवं युक्तसमाचारः शूद्रोपि मरणं गतः ।
स्वर्गलोके हि जायेत तत्क्षये नृषु जायते ।

ब्राह्मणानां कुले मुख्ये वेदस्वाध्यायसंयुते ॥ १४
एवमेव सदा लोके शूद्रो ब्राह्मण्यमाप्नुयात् ॥ १५
एवं क्षत्रियवैश्याश्च जातिधर्मेण संयुताः ।
स्वकर्मणैव जायन्ते विशिष्टेष्वधमेषु च ॥ १६
एवं जातिविपर्यासः प्रेत्यभावे भवेन्नृणाम् ।
अन्यथा तु न शक्यं तद्भोकसंस्थितिकारणात् ॥ १७
तस्माज्जातिं विशिष्टां तु कथंचित्प्राप्य पण्डितः ।
सर्वथा तां तथा रक्षेन्न पुनर्भ्रश्यते यथा ।
इति ते कथितं देवि भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ॥ १८
उमोवाच ।
जन्मप्रभृति कः शूद्रो लभेज्जन्मफलं नरः ।
शोभनाशोभनं सर्वमधिकारवशात्स्वकम् ॥ १९
महेश्वर उवाच ।
कर्म कुर्वन्न लिप्येत आर्जवेन समाचरेत् ।
आत्मैव तच्छुभं कुर्यादशुभे योजयेत्परान् ॥ २०
शठेषु शठवत्कुर्यादर्योदर्यव्यावदाचरेत् ।
आपत्सु नावसीदेच्च घोरानसंग्रामयेत्परात् ।
साम्नैव सर्वकार्याणि कर्तुं पूर्वं समारभेत् ॥ २१
अनर्थाधर्मशोकानां यथा न प्राप्नुयात्स्वयम् ।
प्रीयते तत्तथा कर्तुमेतद्भृत्तं समासतः ॥ २२
एवं वृत्तं समासाद्य गृहमाश्रित्य मानवाः ।
निराहारा निरुद्वेगाः प्राप्नुवन्त्युत्तमां गतिम् ॥ २३
एतज्जन्मफलं नित्यं सर्वेषां गृहवासिनाम् ।
एवं गृहस्थितैर्नित्यं वर्तितव्यमिति स्थितिः ।
एतत्सर्वं मया प्रोक्तं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २४
उमोवाच ।
सुरासुरपते देव वरद प्रीतिवर्धन ।
मानुषेष्वेव ये के चिदाढ्याः क्लेशविवर्जिताः ।
भुञ्जाना विविधान्भोगान्दृश्यन्ते निरुपद्रवाः २५
अपरे क्लेशसंयुक्ता दरिद्रा भोगवर्जिताः ॥ २६
किमर्थं मानुषे लोके न समत्वेन कल्पिताः ।

एतच्छ्रोतुं महादेव कौतूहलमतीव मे ॥ २७
 महेश्वर उवाच ।
 न्यायतस्त्वं महाभागे श्रोतुकामासि भामिनि ।
 शृणु तत्सर्वमखिलं मानुषाणां हितं वचः ॥ २८
 आदिसर्गे पुरा ब्रह्मा समत्वेनासृजत्प्रजाः ।
 नित्यं न भवतो ह्यस्य रागद्वेषौ प्रजापतेः ।
 तदा तस्मात्सुराः सर्वे बभूवुः समतो नराः ॥ २९
 एवं संवर्तमाने तु युगे कालविपर्ययात् ।
 केचित्प्रपेदिरे तत्र विषमं बुद्धिमोहिताः ॥ ३०
 तेषां हानिं ततो दृष्ट्वा तुल्यानामेव भामिनि ।
 ब्राह्मणास्ते समाजगुस्तत्कारणवेदकाः ॥ ३१
 कर्तुं नार्हसि देवेश पक्षपातं त्वमीदृशम् ।
 पुत्रभावे समे देव किमर्थं नो भवेत्कलिः ॥ ३२
 एवमेतैरुपालब्धो ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ।
 यूयं मा ब्रूत मे दोषं स्वकृतं सरथ प्रजाः ॥ ३३
 युष्माभिरेव युष्माकं ग्रथितं हि शुभाशुभम् ।
 यादृशं कुरुते कर्म तादृशं फलमश्नुते ।
 स्वकृतस्य फलं भुङ्क्ते नान्यस्तद्भोक्तुमर्हति ॥ ३४
 एवं संबोधितास्तेन कालकर्त्रा स्वयंभुवा ।
 पुनर्निवृत्य कर्माणि शुभान्येव प्रपेदिरे ॥ ३५
 एवं विज्ञाततत्वास्ते दानधर्मपरायणाः ।
 शुभानि विधिवत्कृत्वा कालधर्मगताः पुनः ।
 तानि दानफलान्येव भुञ्जते सुखभोगिनः ॥ ३६
 स्वकृतं तु नरस्तस्मात्स्वयमेव प्रपद्यते ॥ ३७
 अपरे धर्मकामेभ्यो निवृत्ताश्च शुभेक्षणे ।

कदर्या निरनुक्रोशाः प्रायेणात्मपरायणाः ॥ ३८
 तादृशा मरणं प्राप्ताः पुनर्जन्मनि शोभने ।
 दरिद्राः क्लेशभूयिष्ठा भवन्त्येव न संशयः ॥ ३९
 उमोवाच ।
 मानुषेष्वथ ये केचिद्धनधान्यसमन्विताः ।
 भोगहीनाः प्रदृश्यन्ते सर्वभोगेषु सत्स्वपि ।
 न भुञ्जते किमर्थं ते तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ४०
 महेश्वर उवाच ।
 परैः संबोदिता धर्मं कुर्वते न स्वकामतः ।
 स्वयं श्रद्धां बहिष्कृत्य कुर्वन्ति च रुदन्ति च ४१
 तादृशा मरणं प्राप्ताः पुनर्जन्मनि शोभने ।
 फलानि तानि संप्राप्य भुञ्जते न कदाचन ।
 रक्षन्तो वर्धयन्तश्च आसते निधिपालवत् ॥ ४२
 उमोवाच ।
 केचिद्धनवियुक्ताश्च भोगयुक्ता महेश्वर ।
 मानुषाः संप्रदृश्यन्ते तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ४३
 महेश्वर उवाच ।
 आनृशंसपरा ये तु धर्मकामाश्च दुर्गताः ।
 परोपकारं कुर्वन्ति दीनानुग्रहकारणात् ॥ ४४
 प्रतिपद्युः परधनं नष्टं वाऽन्यैर्नरैर्हृतम् ।
 नित्यं ये दातुमनसो नरा वित्तेष्वसत्स्वपि ॥ ४५
 कालधर्मवशं प्राप्ताः पुनर्जन्मनि ते नराः ।
 एते धनविहीनाश्च भोगयुक्ता भवन्त्युत ॥ ४६
 धर्मदानोपदेशं वा कर्तव्यमिति निश्चयः ।
 इति ते कथितं देवि किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ४७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

अष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

महेश्वरेण पार्वतीप्रति प्राणिनां शुभाशुभकर्मानुसारेण शुभाशुभफलप्राप्तिकथनम् ॥ १ ॥

उमोवाच ।
 भगवन्देवदेवेश त्र्यक्ष भो वृषभध्वज ।
 मानुषास्त्रिविधा देव दृश्यन्ते सततं विभो ॥ १
 आसीना एव भुञ्जन्ते स्थानैश्चर्यपरिग्रहैः ।
 अपरे यत्नपूर्वं तु लभन्ते भोगसंग्रहम् ॥ २

भतु० ४४

अपरे यतमानाश्च न लभन्ते तु किंचन ।
 केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ३
 महेश्वर उवाच ।
 न्यायतस्त्वं महाभागे श्रोतुकामाऽसि भामिनि ॥ ४
 ये लोके मानुषा देवि दानधर्मपरायणाः ।

पात्राणि विधिवज्ज्ञात्वा दूरतोप्यनुमानतः ॥ ५
 अभिगम्य स्वयं तत्र ग्राहयन्ति प्रसाद्य च ।
 दानादि चेङ्गितैरेव तैरविज्ञातमेव वा ॥ ६
 पुनर्जन्मनि ते देवि तादृशाः शोभना नराः ।
 अयत्नतस्तु तान्येव फलानि प्राप्नुवन्त्युत ॥ ७
 आसीना एव भुञ्जन्ते भोगान्सुकृतभोगिनः ॥ ८
 अपरे ये च दानानि ददत्येव प्रयाचिताः ।
 यदायदाऽर्थिने दत्त्वा पुनर्दानं च याचिताः ॥ ९
 तावत्कालं ततो देवि पुनर्जन्मनि ते नराः ।
 यत्नतः श्रमसंयुक्ताः पुनस्तान्प्राप्नुवन्ति च ॥ १०
 याचिता अपि केचित्तु अदत्तैव कथंचन ।
 अभ्यसूयापरा मर्त्या लोभोपहतचेतसः ॥ ११
 ते पुनर्जन्मनि शुभे यतन्तो बहुधा नराः ।
 न प्राप्नुवन्ति मनुजा मार्गन्तस्तेऽपि किंचन ॥ १२
 नानुप्तं रोहते सस्यं तद्वहानफलं विदुः ।
 यद्यद्ददाति पुरुषस्तत्तत्प्राप्नोति केवलम् ॥ १३
 इति ते कथितं देवि भूयः श्रोतुं किमिच्छसि १४
 उमोवाच ।
 भगवन्भगनेत्रघ्न केचिद्द्वार्धकसंयुताः ।
 अभोगयोग्यकाले तु भोगांश्चैव धनानि च ॥ १५
 लभन्ते स्थविरा भूता भोगैश्वर्यं यतस्ततः ।
 केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ १६
 महेश्वर उवाच ।
 हन्त ते कथयिष्यामि शृणु तत्त्वं समाहिता ॥ १७
 धर्मकार्यं चिरं कालं विस्मृत्य धनसंयुताः ।
 प्राणान्तकाले संप्राप्ते व्याधिभिश्च निपीडिताः १८
 आरभन्ते पुनर्धर्मं दातुं दानानि वा नराः ।
 ते पुनर्जन्मनि शुभे भूत्वा दुःखपरिप्लुताः ॥ १९
 अतीतयौवने काले स्थविरत्वमुपागताः ।
 लभन्ते पूर्वदत्तानां फलानि शुभलक्षणे ॥ २०
 एतत्कर्मफलं देवि कालयोगाद्भवत्युत ॥ २१
 उमोवाच ।
 भोगयुक्ता महादेव केचिद्वाधिपरिप्लुताः ।
 असमर्थाश्च तान्भोक्तुं भवन्ति किमु कारणम् ॥ २२

महेश्वर उवाच ।
 व्याधियोगपरिक्लिष्टा ये निराशाः स्वजीविते ।
 आरभन्ते तदा कर्तुं दानानि शुभलक्षणम् ॥ २३
 ते पुनर्जन्मनि शुभे प्राप्य तानि फलान्युत ।
 असमर्थाश्च तान्भोक्तुं व्याधितास्ते भवन्त्युत ॥ २४
 उमोवाच ।
 भगवन्देवदेवेश मानुषेष्वेव केचन ।
 रूपयुक्ताः प्रदृश्यन्ते शुभाङ्गाः प्रियदर्शनाः ।
 केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २५
 महेश्वर उवाच ।
 हन्त ते कथयिष्यामि शृणु तत्त्वं समाहिता ॥ २६
 ये पुरा मनुजा देवि लज्जायुक्ताः प्रियंवदाः ।
 शक्ताः सुमधुरा नित्यं भूत्वा चैव स्वभावतः ॥ २७
 अमांसभोजिनश्चैव सदा प्राणिदयायुताः ।
 प्रतिकर्मप्रदा वाऽपि वस्त्रदा धर्मकारणात् ।
 भूमिशुद्धिकरा वाऽपि कारणादग्निपूजकाः ॥ २८
 एवं युक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि ते नराः ।
 रूपेण स्पृहणीयास्तु भवन्त्येव न संशयः ॥ २९
 उमोवाच ।
 विरूपाश्च प्रदृश्यन्ते मानुषेष्वेव केचन ।
 केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ३०
 महेश्वर उवाच ।
 तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु कल्याणि कारणम् ॥ ३१
 रूपयोगात्पुरा मर्त्या दर्पाहंकारसंयुताः ।
 विरूपहासकाश्चैव स्तुतिनिन्दादिभिर्भृशम् ॥ ३२
 परोपतापनाश्चैव मांसादाश्च तथैव च ।
 अभ्यसूयापराश्चैव अशुद्धाश्च तथा नराः ॥ ३३
 एवं युक्तसमाचारा यमलोके सुदण्डिताः ।
 कथंचित्प्राप्य मानुष्यं तत्र ते रूपवर्जिताः ।
 विरूपाः संभवन्त्येव नास्ति तत्र विचारणा ॥ ३४
 उमोवाच ।
 भगवन्देवदेवेश केचित्सौभाग्यसंयुताः ।
 रूपभोग्यविहीनाश्च दृश्यन्ते प्रमदाप्रियाः ।
 केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ३५

महेश्वर उवाच ।

ये पुरा मनुजा देवि सौम्यशीलाः प्रियंवदाः ।
स्वदारैरेव संतुष्टा दारेषु समवृत्तयः ॥ ३६
दाक्षिण्येनैव वर्तन्ते प्रमदास्वप्रियास्वपि ।
न तु प्रत्यादिशन्त्येव स्त्रीदोषान्गुणसंश्रितान् ३७
अन्नपानीयदाः काले नृणां स्वादुप्रदाश्च ये ।
स्वदारवर्तिनश्चैव धृतिमन्तो निरत्ययाः ॥ ३८
एवं युक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
मानुषास्ते भवन्त्येव सततं सुभगा भृशम् ।
अर्थाद्वतेऽपि ते देवि भवन्ति प्रमदाप्रियाः ॥३९
उमोवाच ।

दुर्भगाः संप्रदृश्यन्ते आढ्या भोगयुता अपि ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ४०
महेश्वर उवाच ।
तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु सर्वं समाहिता ॥ ४१
ये पुरा मनुजा देवि स्वदारैष्वनपेक्षया ।
यथेष्टवृत्तयश्चैव निर्लज्जा वीतसंभ्रमाः ॥ ४२
परेषां विप्रियकरा वाङ्मनःकायकर्मभिः ।
निराश्रया निरानन्दाः स्त्रीणां हृदयकोपनाः ॥४३
एवं युक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि ते नराः ।
दुर्भगास्तु भवन्त्येव स्त्रीणां हृदयविप्रियाः ।
नास्ति तेषां रतिसुखं स्वदारैष्वपि किञ्चन ॥ ४४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

एकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

महेश्वरेण पार्वतीप्रति शुभाशुभकर्मणोः सुखदुःखहेतुत्वकथनम् ॥ १ ॥

उमोवाच ।

भगवन्देवदेवेश मानुषेष्वेव केचन ।
ज्ञानविज्ञानसंपन्ना बुद्धिमन्तो विचक्षणाः ॥ १
दुर्गतास्तु प्रदृश्यन्ते यतमाना यथाविधि ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २
महेश्वर उवाच ।
तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु कल्याणि कारणम् ॥ ३
ये पुरा मनुजा देवि श्रुतवन्तोपि केवलम् ।
निराश्रया निरन्नाद्या भृशमात्मपरायणाः ॥ ४
ते पुनर्जन्मनि शुभे ज्ञानबुद्धियुता अपि ।
निष्किञ्चना भवन्त्येव अनुप्तं हि न रोहति ॥ ५
उमोवाच ।
मूर्खा लोके प्रदृश्यन्ते वृथा मूढा विचेतसः ।
ज्ञानविज्ञानरहिताः समृद्धाश्च समन्ततः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ६
महेश्वर उवाच ।
ये पुरा मनुजा देवि बालिशा अपि सर्वतः ।
समाचरन्ति दानानि दीनानुग्रहकारणात् ॥ ७
अबुद्धिपूर्वं वा दानं ददत्येव यतस्ततः ।

ते पुनर्जन्मनि शुभे प्राप्नुवन्त्येव तत्तथा ॥ ८
पण्डितोऽपण्डितो वाऽपि भुङ्क्ते दानफलं नरः ।
बुद्ध्याऽनपेक्षितं दानं सर्वथा तत्फलत्युत ॥ ९
उमोवाच ।
भगवन्देवदेवेश मानुषेष्वेव केचन ।
मेधाविनः श्रुतधरा भवन्ति विशदाक्षराः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ १०
महेश्वर उवाच ।
ये पुरा मनुजा देवि गुरुशुश्रूषका भृशम् ।
ज्ञानार्थं ते तु संगृह्य तीर्थतो विधिपूर्वकम् ॥ ११
विधिनैव परांश्चैव ग्राहयन्ति च नान्यथा ।
अश्लाघमाना ज्ञानेन प्रशान्ता यतवाचकाः ।
विद्यास्थानानि ये लोके स्थापयन्ति च यत्नतः ॥ १२
तादृशा मरणं प्राप्ताः पुनर्जन्मनि शोभने ।
मेधाविनः श्रुतधरा भवन्ति विशदाक्षराः ॥ १३
उमोवाच ।
अपरे मानुषा देव यतन्तोपि यतस्ततः ।
बहिष्कृताः प्रदृश्यन्ते श्रुतविज्ञानबुद्धितः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ १४

महेश्वर उवाच ।
 ये पुरा मनुजा देवि ज्ञानदर्पसमन्विताः ।
 श्लाघमानाश्च तत्प्राप्य ज्ञानाहंकारमोहिताः ॥ १५
 वदन्ति ये परान्नित्यं ज्ञानाधिक्येन दर्पिताः ।
 ज्ञानादसूयां कुर्वन्ति न सहन्ते च चापरान् ॥ १६
 तादृशा मरणं प्राप्ताः पुनर्जन्मनि शोभने ।
 मानुष्यं सुचिरात्प्राप्य तत्र बोधविवर्जिताः ।
 भवन्ति सततं देवि यतन्तो हीनमेधसः ॥ १७
 उमोवाच ।
 भगवन्मानुषाः केचित्सर्वकल्याणसंयुताः ।
 पुत्रैर्दारैर्गुणयुतैर्दासीदासपरिच्छदैः ॥ १८
 परमं बुद्धिसंयुक्ताः स्थानैश्चर्यपरिग्रहैः ।
 व्याधिहीना नवाधाश्च रूपारोग्यबलैर्युताः ॥ १९
 धनधान्येन संपन्नाः प्रासादैर्यानवाहनैः ।
 सर्वोपभोगसंयुक्ता नानाचित्रैर्मनोहरैः ॥ २०
 ज्ञातिभिः सह मोदन्ते अविघ्नं तु दिनेदिने ।
 केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २१
 महेश्वर उवाच ।
 तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु सर्वं समाहिता ॥ २२
 ये पुरा मनुजा देवि आढ्या वा इतरेऽपि वा ।
 श्रुतवृत्तसमायुक्ता दानकामाः श्रुतप्रियाः ॥ २३
 परेङ्गितपरा नित्यं दातव्यमिति निश्चिताः ।
 सत्यसन्धाः क्षमाशीला लोभमोहविवर्जिताः ॥ २४
 दातारः पात्रतो दानं व्रतैर्नियमसंयुताः ।
 स्वदुःखमिव संस्मृत्य परदुःखविवर्जिताः ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥

ईश्वरेणोमांप्रति अन्धत्वपङ्कत्वादिनानादोषकारणीभूतानां दुष्कर्मणां विशिष्य कथनम् ॥ १ ॥

उमोवाच ।
 भगवन्देवदेवेश मम प्रीतिविवर्धन ।
 'जात्यन्धाश्चैव दृश्यन्ते जाता वा नष्टचक्षुषः ।
 केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ १
 महेश्वर उवाच ।

सौम्यशीलाः शुभाचारा देवब्राह्मणपूजकाः ॥ २५
 एवंशीलसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
 दिवि वा भुवि वा देवि जायन्ते कर्मभोगिनः २६
 मानुषेष्वपि ये जातास्तादृशाः संभवन्ति ते ।
 यादृशास्तु तथा प्रोक्ताः सर्वे कल्याणसंयुताः २७
 रूपं द्रव्यं बलं चायुर्भोगैश्चर्यं बलं श्रुतम् ।
 इत्येतत्सर्वसाद्गुण्यं दानाद्भवति नान्यथा ।
 तपोदानमयं सर्वमिति विद्धि शुभानने ॥ २८
 उमोवाच ।
 अथ केचित्प्रदृश्यन्ते मानुषेष्वेव मानुषाः ।
 दुर्गताः क्लेशभूयिष्ठा दानभोगविवर्जिताः ॥ २९
 भयैस्त्रिभिः समाजुष्टा व्याधिक्लृद्भयसंयुताः ।
 दुष्कलत्राभिभूताश्च सततं विघ्नदर्शकाः ।
 केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ३०
 महेश्वर उवाच ।
 ये पुरा मनुजा देवि आसुरं भावमाश्रिताः ।
 क्रोधलोभसमायुक्ता निरन्नाद्याश्च निष्क्रियाः ३१
 नास्तिकाश्चैव धूर्ताश्च मूर्खाश्चात्मपरायणाः ।
 परोपतापिनो देवि प्रायशः प्राणिनिर्दयाः ॥ ३२
 एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
 कथंचित्प्राप्य मानुष्यं तत्र ते दुःखपीडिताः ३३
 सर्वतः संभवन्त्येव पूर्वमात्मप्रमादतः ।
 यथा ते पूर्वकथितास्तथा ते संभवन्त्युत ॥ ३४
 शुभाशुभं कृतं कर्म सुखदुःखफलोदयम् ।
 इति ते कथितं देवि भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ॥ ३५

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु कल्याणि कारणम् ॥ २
 ये पुरा कामकारेण परवेश्मसु लोलुपाः ।
 परस्त्रियोऽभिबीक्षन्ते दुष्टेनैव स्वचक्षुषा ॥ ३
 अन्धीकुर्वन्ति यन्मर्त्यान्क्रोधलोभसमन्विताः ।
 लक्षणज्ञाश्च रूपेषु अयथावत्प्रदर्शकाः ॥ ४

एवं युक्तसमाचाराः कालधर्मवशास्तु ते ।
 दण्डिता यमदण्डेन निरयस्थाश्रिरं प्रिये ॥ ५
 यदि चेन्मानुषं जन्म लभेरंस्ते तथापि वा ।
 स्वभावतो वा जाता वा अन्धा एव भवन्ति ते ।
 अक्षिरोगयुता वाऽपि नास्ति तत्र विचारणा ॥ ६
 उमोवाच ।
 मुखरोगयुताः केचिद्दृश्यन्ते सततं नराः ।
 दन्तकण्ठकपोलस्यैर्व्याधिभिर्बहुपीडिताः ॥ ७
 आदिग्रभृति वै मर्त्या जाता वाऽप्यथ कारणात् ।
 केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ८
 महेश्वर उवाच ।
 हन्त ते कथयिष्यामि शृणु देवि समाहिता ॥ ९
 कुक्कारस्तु ये देवि जिह्वया कटुकं भृशम् ।
 असत्यं परुषं घोरं गुरून्प्रति परान्प्रति ॥ १०
 जिह्वावाधां तदाऽन्येषां कुर्वते कोपकारणात् ।
 प्रायशोऽनृतभूयिष्ठा नराः कार्यवशेन वा ।
 तेषां जिह्वाप्रदेशस्था व्याधयः संभवन्ति ते ॥ ११
 कुश्रोतारस्तु ये चार्थं परेषां कर्णनाशकाः ।
 कर्णरोगान्बहुविधांलभन्ते ते पुनर्भवे ॥ १२
 दन्तरोगशिरोरोगकर्णरोगास्तथैव च ।
 अन्ये दुःखाश्रिता दोषाः सर्वे चात्मकृतं फलम् ॥ १३
 उमोवाच ।
 पीड्यन्ते सततं देव मानुषेष्वेव केचन ।
 कुक्षिपक्षाश्रितैर्दोषैर्व्याधिभिश्चोदराश्रितैः ॥ १४
 तीक्ष्णशूलैश्च पीड्यन्ते नरा दुःखपरिप्लुताः ।
 केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ १५
 महेश्वर उवाच ।
 ये पुरा मनुजा देवि कामक्रोधवशा भृशम् ।
 आत्मार्थमेव चाहारं भुञ्जन्ते निरपेक्षकाः ॥ १६
 अभक्ष्याहारदानैश्च विश्वस्तानां विषप्रदाः ।
 अभक्ष्यभक्षदाश्चैव शौचमङ्गलवर्जिताः ॥ १७
 मांसयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
 कथंचित्प्राप्य मानुष्यं तत्र ते व्याधिपीडिताः ॥ १८
 तैस्तैर्बहुविधाकारैर्व्याधिभिर्दुःखसंश्रिताः ।

भवन्त्येवं तथा देवि यथा चैवं तथा कृतम् ॥ १९
 उमोवाच ।
 दृश्यन्ते सततं देव व्याधिभिर्मेहनाश्रितैः ।
 पीड्यमानास्तथा मर्त्या अश्मरीशर्करादिभिः ।
 केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २०
 महेश्वर उवाच ।
 ये पुरा मनुजा देवि परदारप्रधर्षकाः ।
 तिर्यग्योनिषु धूर्ता वै मैथुनार्थं चरन्ति च ॥ २१
 कामदोषेण ये धूर्ताः कन्यासु विधवासु च ।
 बलात्कारेण गच्छन्ति रूपदर्पसमन्विताः ॥ २२
 तादृशा मरणं प्राप्ताः पुनर्जन्मनि शोभने ।
 यदि चेन्मानुषं जन्म लभेरंस्ते तथाविधाः ।
 मेहनस्यैस्तथा घोरैः पीड्यन्ते व्याधिभिः प्रिये ॥ २३
 उमोवाच ।
 भगवन्मानुषाः केचिद्दृश्यन्ते शोपिणः कृशाः ।
 केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २४
 महेश्वर उवाच ।
 ये पुरा मनुजा देवि मांसलुब्धाः सुलोलुपाः ।
 आत्मार्थं स्वादुगृह्णाश्च परभोगोपतापिनः ॥ २५
 अभ्यसूयाश्चोपतापाः परभोगेषु ये नराः ।
 एवं युक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ॥ २६
 शेषव्याधियुतास्तत्र नरा धमनिसंतताः ।
 भवन्त्येव नरा देवि पापकर्मोपभोगिनः ॥ २७
 उमोवाच ।
 भगवन्मानुषाः केचित्किञ्चिदृश्यन्ते कण्ठरोगिणः ।
 केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २८
 महेश्वर उवाच ।
 ये पुरा मनुजा देवि परेषां रूपनाशनाः ।
 आघातवधवन्धैश्च वृथा दण्डेन मोहिताः ॥ २९
 इष्टनाशकरा ये तु अपथ्याहारदा नराः ।
 चिकित्सका वा दुष्टाश्च द्वेषलोभसमन्विताः ॥ ३०
 निर्दयाः प्राणिर्हिसायां मलदाश्रितनाशनाः ।
 एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ॥ ३१
 यदि वै मानुषं जन्म लभेरंस्तेषु दुःखिताः ।

अत्र ते क्लेशसंयुक्ताः कण्ठरोगशतैर्दृताः ॥ ३२
केचिच्चगदोषसंयुक्ता व्रणकुष्ठैश्च संयुताः ।
श्वित्रकुष्ठयुता वाऽपि बहुधा कृच्छ्रसंयुताः ।
भवन्त्येव नरा देवि यथा येन कृतं फलम् ॥ ३३
उमोवाच ।

भगवन्मानुषाः केचिदङ्गहीनाश्च पङ्गवः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ३४
महेश्वर उवाच ।

ये पुरा मनुजा देवि लोभमोहसमादृताः ।
प्राणिनां प्राणहिंसार्थमङ्गविघ्नं प्रकुर्वते ।
शस्त्रेणोत्कृत्य वा देवि प्राणिनां चेष्टनाशकाः ३५
एवं युक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
तदङ्गहीना वै प्रेत्य भवन्त्येव न संशयः ।
स्वभावतो वा जाता वा पङ्गवश्च भवन्ति ते ॥ ३६
उमोवाच ।

भगवन्मानुषाः केचिद्ग्रन्थिभिः पिलकैस्तथा ।
क्लिश्यमानाः प्रदृश्यन्ते तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ३७
महेश्वर उवाच ।

ये पुरा मनुजा देवि ग्रन्थिभेदकरा नृणाम् ।
मुष्टिप्रहारपरुषा नृशंसाः पापकारिणः ।
पाटकास्तोटकाश्चैव शूलतुत्रास्तथैव च ॥ ३८
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
ग्रन्थिभिः पिलकैश्चैव क्लिश्यन्ते भृशदुःखिताः ३९
उमोवाच ।

भगवन्मानुषाः केचित्पादरोगसमन्विताः ।
दृश्यन्ते सततं देव तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ४०
महेश्वर उवाच ।

ये पुरा मनुजा देवि क्रोधलोभसमन्विताः ।

मनुजा देवतास्थानं स्वपादैर्भ्रंशयन्त्युत ।
जानुभिः पाष्णिभिश्चैव प्राणिहिंसां प्रकुर्वते ॥ ४१
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
पादरोगैर्बहुविधैर्वाध्यन्ते विपदादिभिः ॥ ४२
उमोवाच ।

भगवन्मानुषाः केचिद्दृश्यन्ते बहवो भुवि ।
वातजैः पित्तजै रोगैर्युगपत्सान्निपातकैः ॥ ४३
रोगैर्बहुविधैर्देव क्लिश्यमानाः सुदुःखिताः ।
असमस्तैः समस्तैश्च आढ्या वा दुर्गतास्तथा ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ४४
महेश्वर उवाच ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु कल्याणि कारणम् ॥ ४५
ये पुरा मनुजा देवि त्वासुरं भावमाश्रिताः ।
स्वशाः कोपनपरा गुरुविद्वेषिणस्तथा ॥ ४६

परेषां दुःखजनका मनोवाकायकर्मभिः ।
छिन्दन्मिन्दन्स्तुदन्नेव नित्यं प्राणिषु निर्दयाः ४७
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।

यदि वै मानुषं जन्म लभेरंस्ते तथाविधाः ।
तत्र ते बहुभिर्घोरैस्तप्यन्ते व्याधिभिः प्रिये ॥ ४८
केचिद्वातादिसंयुक्ताः केचित्काससमन्विताः ।

ज्वरातिसारतृष्णाभिः पीड्यमानास्तथा परे ॥ ४९
पादगुल्मैश्च बहुभिः श्लेष्मदोषसमन्विताः ।
पादरोगैश्च विविधैर्व्रणकुष्ठभगंदरैः ।

आढ्या वा दुर्गता वाऽपि दृश्यन्ते व्याधिपीडिताः
एवमात्मकृतं कर्म भुञ्जन्ते तत्रतत्र ते ।
अभिभूतं न शक्यं हि केनचित्स्वकृतं फलम् ।

इति ते कथितं देवि भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ५१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥

एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

ईश्वरेण पार्वतीप्रति प्राणिनामङ्गविकृत्यनपत्यतादिदोषहेतुभूतदुष्कर्मप्रतिपादनम् ॥ १ ॥

उमोवाच ।
भगवन्देवदेवेश भूतपाल नमोस्तु ते ।

ह्रस्वाङ्गाश्चैव वक्राङ्गाः कुजा वामनकास्तथा ॥ १
अपरे मानुषा देव दृश्यन्ते कुणिवाहवः ।

केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २
 महेश्वर उवाच ।
 ये पुरा मनुजा देवि लोभमोहसमन्विताः ।
 धान्यमानान्विकुर्वन्ति क्रयविक्रयकारणात् ॥ ३
 कुलदोषं तदा देवि धृतमानेषु नित्यशः ।
 अर्धापकर्षणं चैव सर्वेषां क्रयविक्रये ॥ ४
 अङ्गदोषकरा ये तु परेषां कोपकारणात् ।
 मांसादाश्चैव ये मूर्खा अयथावत्प्रथाः सदा ॥ ५
 एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
 ह्रस्वाङ्गा वामनाश्चैव कुब्जाश्चैव भवन्ति ते ॥ ६
 उमोवाच ।
 भगवन्मानुषाः केचिद्दृश्यन्ते मानुषेषु वै ।
 उन्मत्ताश्च पिशाचाश्च पर्यटन्तो यतस्ततः ।
 केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ७
 महेश्वर उवाच ।
 ये पुरा मनुजा देवि दर्पाहंकारसंयुताः ।
 बहुधा प्रलपन्त्येव हसन्ति च परान्भृशम् ॥ ८
 मोहयन्ति परान्भोगैर्मदनैर्लोभकारणात् ।
 वृद्धान्गुरुंश्च ये मूर्खा वृथैवापहसन्ति च ।
 शौण्डा विदग्धाः शास्त्रेषु सदैवानृतवादिनः ॥ ९
 एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
 उन्मत्ताश्च पिशाचाश्च भवन्त्येव न संशयः ॥ १०
 उमोवाच ।
 भगवन्मानुषाः केचिन्निरपत्याः सुदुःखिताः ।
 यतन्तो न लभन्त्येव अपत्यानि यतस्ततः ।
 केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ११
 महेश्वर उवाच ।
 ये पुरा मनुजा देवि सर्वप्राणिषु निर्दयाः ।
 घ्नन्ति बालांश्च भुञ्जन्ते मृगाणां पक्षिणामपि ॥ १२
 गुरुविद्वेषिणश्चैव परपुत्राभ्यसूयकाः ।
 पितृपूजां न कुर्वन्ति यथोक्तां चाष्टकादिभिः ॥ १३
 एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
 मानुष्यं वा चिरात्प्राप्य निरपत्या भवन्ति ते ।
 पुत्रशोकयुताश्चापि नास्ति तत्र विचारणा ॥ १४

उमोवाच ।

भगवन्मानुषाः केचित्प्रदृश्यन्ते सुदुःखिताः ।
 उद्वेगवासनिरताः सोद्वेगाश्च यतव्रताः ॥ १५
 नित्यं शोकसमाविष्टा दुर्गताश्च तथैव च ।
 केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ १६
 महेश्वर उवाच ।
 ये पुरा मनुजा नित्यमुत्क्रोशनपरायणाः ।
 भीषयन्ति परान्नित्यं विकुर्वन्ति तथैव च ॥ १७
 ऋणवृद्धिकराश्चैव दरिद्रेभ्यो यथेष्टतः ।
 ऋणार्थमभिगच्छन्ति सततं वृद्धिरूपकाः ॥ १८
 उद्विजन्ते हि तान्दृष्ट्वा धारकाः स्वार्थकारणात् ।
 अतिवृद्धिर्न कर्तव्या दरिद्रेभ्यो यथेष्टतः ॥ १९
 ये श्वभिः क्रीडमानाश्च त्रासयन्ति वने मृगान् ।
 प्राणिहिंसां तथा देवि कुर्वन्ति च यतस्ततः ॥ २०
 येषां गृहेषु वै श्वानस्त्रासयन्ति वृथा नरान् ।
 एवंयुक्तसमाचाराः कालधर्मगताः पुनः ॥ २१
 पीडिता यमदण्डेन निरयस्थाश्चिरं प्रिये ।
 कथंचित्प्राप्य मानुष्यं तत्र ते दुःखसंयुताः ॥ २२
 कुदेशे दुःखभूयिष्ठे व्याघातशतसंकुले ।
 जायन्ते तत्र शोचन्तः सोद्वेगाश्च यतस्ततः ॥ २३
 उमोवाच ।
 भगवन्मानुषाः केचिदैश्वर्यज्ञानसंयुताः ।
 म्लेच्छभूमिषु दृश्यन्ते म्लेच्छैश्वर्यसमन्विताः ।
 केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २४
 महेश्वर उवाच ।
 ये पुरा मनुजा देवि धनधान्यसमन्विताः ।
 अयथावत्प्रयच्छन्ति श्रद्धावर्जितमेव वा ॥ २५
 अपात्रेभ्यश्च ये दानं शौचमङ्गलवर्जिताः ।
 ददत्येव च ये मूर्खाः श्लाघयाऽवज्ञयाऽपि वा ॥ २६
 एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
 कुदेशे म्लेच्छभूयिष्ठे दुर्गमे वनसंकटे ।
 म्लेच्छाधिपत्यं संग्राप्य जायन्ते तत्रतत्र वै ॥ २७
 उमोवाच ।
 भगवन्भगनेत्रघ्न मानुषेषु च केचन ।

ह्रीवा नपुंसकाश्चैव दृश्यन्ते षण्डकास्तथा ॥ २८
नीचकर्मरता नीचा नीचसख्यास्तथा भुवि ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २९
महेश्वर उवाच ।
तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु कल्याणि कारणम् ३०
ये पुरा मनुजा भूत्वा घोरकर्मरतास्तथा ।
पशुपुंस्त्वोपघातेन जीवन्ति च रमन्ति च ॥ ३१
पुंस्त्वोपघातिनश्चैव नराणां कोपकारणात् ।
ये धूर्ताः स्त्रीषु गच्छन्ति अयथावद्यथेष्टतः ॥ ३२
कामविघ्नकरा ये तु द्वेषपैशुन्यकारणात् ।

एवयुक्तसमाचाराः कालधर्मं गतास्तु ते ।
दण्डिता यमदण्डेन निरयस्थाश्चिरं प्रिये ॥ ३३
यदि चेन्मानुषं जन्म लभेरंस्ते तथाविधाः ।
ह्रीवा वर्षवराश्चैव षण्डकाश्च भवन्ति ते ॥ ३४
नीचकर्मपरा लोके निर्लज्जा वीतसंभ्रमाः ।
परान्दीनान्वहिष्कृत्य ते भवन्ति स्वकर्मणा ॥ ३५
यदि चेत्संप्रपश्येरंस्ते मुच्यन्ते हि कल्मषात् ।
अत्रापि ते प्रमाद्येयुः पतन्ति नरकालये ॥ ३६
स्त्रीणामपि तथा देवि यथा पुंसां तु कर्मजम् ।
इति ते कथितं देवि भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ॥ ३७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

महेश्वरेणोमांप्रति स्त्रीणां पुंश्वलीत्वादिदोषहेतुभूतदुष्कर्मकथनम् ॥ १ ॥ तथा प्राणिसाधारण्येन दास्यादिप्रयोजक-
दुष्कर्मकथनम् ॥ २ ॥

उमोवाच ।
भगवन्देवदेवेश शूलपाणे वृषध्वज ।
पुंश्वल्य इव या स्त्रीषु नीचवृत्तिरताः स्मृताः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ १
महेश्वर उवाच ।
याः पुरा मनुजा देवि बुद्धिमोहसमन्विताः ।
कामरागसमायुक्ताः पतीनतिचरन्ति वै ॥ २
प्रतिकूलपरा यास्तु पतीन्प्रति यथा तथा ।
शौचं लज्जां तु विस्मृत्य यथेष्टपरिचारणाः ॥ ३
एवयुक्तसमाचारा यमलोके सुदण्डिताः ।
यदि वै मानुषं जन्म लभेरंस्तास्तथाविधाः ।
बहुसाधारणा एव पुंश्वल्यश्च भवन्ति ताः ॥ ४
पौश्वल्यं यत्तु तद्दृत्तं स्त्रीणां कष्टतमं स्मृतम् ।
ततःप्रभृति ता देवि पतन्त्येव न संशयः ॥ ५
शोचन्ति चेत्तु तद्दृत्तं मनसा हितमाप्नुयुः ॥ ६
उमोवाच ।
भगवन्देवदेवेश प्रमदा विधवा भृशम् ।
दृश्यन्ते मानुषा लोके सर्वकल्याणवर्जिताः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ७

महेश्वर उवाच ।
याः पुरा मनुजा देवि बुद्धिमोहसमन्विताः ।
कुटुम्बं तत्र वै पत्युर्नाशयन्ति वृथा तथा ॥ ८
विषदाश्चाग्निदाश्चैव पतीन्प्रति सुनिर्दयाः ।
अन्यासां हि पतीन्यान्ति स्वपतिद्वेषकारणात् ॥ ९
एवयुक्तसमाचारा यमलोके सुदण्डिताः ।
निरयस्थाश्चिरं कालं कथंचित्प्राप्य मानुषम् ।
तत्र ता भोगरहिता विधवास्तु भवन्ति वै ॥ १०
उमोवाच ।
भगवन्प्रमदा लोके पत्यौ ज्ञातिषु सत्सु च ।
लिङ्गिन्यः संप्रदृश्यन्ते पाषण्डं मतमाश्रिताः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ११
महेश्वर उवाच ।
याः पुरा भावदोषेण लोभमोहसमन्विताः ।
परद्रव्यपरा लोभात्परेषां द्रव्यहारकाः ॥ १२
अभ्यसूयापरा यास्तु सपत्नीनां प्रदूषकाः ।
ईर्ष्यापराः कोपनाश्च बन्धूनां विफलाः सदा ॥ १३
एवयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि ताः स्त्रियः ।
अलक्षणसमायुक्ताः पाषण्डं धर्ममाश्रिताः ।

स्त्रियः प्रव्राजशीलाश्च भवन्त्येव न संशयः ॥ १४
उमोवाच ।

भगवन्मानुषाः केचित्कारुष्टिसमाश्रिताः ।
प्रदृश्यन्ते मनुष्येषु नीचकर्मरतास्तथा ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ १५
महेश्वर उवाच ।

ये पुरा मनुजा देवि स्तब्धमानयुता भृशम् ।
दर्पाहंकारसंयुक्ताः केवलात्मपरायणाः ॥ १६
तादृशा मानुषा देवि पुनर्जन्मनि शोभने ।

कारवो नटगन्धर्वाः संभवन्ति यथा तथा ॥ १७
नापिता बन्दिनश्चैव तथा वैतालिकाः प्रिये ।

एवंभूतास्त्वद्योवृत्तिं जीवन्त्याश्रित्य मानवाः १८
परप्रसाधनकरास्ते परैः कृतवेतनाः ।

परावमानस्य फलं भुञ्जते पार्वदैहिकम् ॥ १९
उमोवाच ।

भगवन्देवदेवेश मानुषेष्वेव केचन ।
दासभूताः प्रदृश्यन्ते सर्वकर्मपरा भृशम् ॥ २०

आघातभर्त्सनसहाः पीड्यमानाश्च सर्वशः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २१
महेश्वर उवाच ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु कल्याणि कारणम् ॥ २२
ये पुरा मनुजा देवि परेषां वित्तहारकाः ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

परमेश्वरेण पार्वतीप्रति प्राणिनां चण्डालत्वद्विरिद्रत्वादिप्रापकदुष्कर्मप्रतिपादनम् ॥ १ ॥

उमोवाच ।

भगवन्मानुषेष्वेव मानुषाः समदर्शनाः ।
चण्डाला इव दृश्यन्ते स्पर्शमात्रविदूषिताः ॥ १

नीचकर्मरता देव सर्वेषां मलहारकाः ।
दुर्गताः क्लेशभूयिष्ठा विरूपा दुष्टचेतसः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २

महेश्वर उवाच ।
तदहं ते प्रवक्ष्यामि तदेकाग्रमनाः शृणु ॥ ३

अनु० ४५

ऋणवृद्धिकरं कृष्या न्यासदत्तं तथैव च ॥ २३
निक्षेपकारणाद्दत्तपरद्रव्यापहारिणः ।

प्रमादाद्विस्मृतं नष्टं परेषां धनहारकाः ॥ २४
वधबन्धपरिक्लेशैर्दासत्वं कुर्वते परान् ।

तादृशा मरणं प्राप्ता दण्डिता यमशासनैः ॥ २५
कथंचित्प्राप्य मानुष्यं तत्र ते देवि सर्वथा ।

दासभूता भविष्यन्ति जन्मप्रभृति मानवाः ॥ २६
तेषां कर्माणि कुर्वन्ति तेषां ते धनहारकाः ।

आसमाप्तेः स्वपापस्य कुर्वन्तीति विनिश्चयः ॥ २७
पशुभूतास्तथा चान्ये भवन्ति धनहारकाः ।

तत्तथा क्षीयते कर्म तेषां पूर्वापराधजम् ।
अतोऽन्यथा न तच्छक्यं कर्म भोक्तुं सुरासुरैः ॥ २८

किंतु मोक्षविधिस्तेषां सर्वथा तत्प्रसादनम् ।
अयथावन्मोक्षकामः पुनर्जन्मनि चेष्यते ॥ २९

मोक्षकामी यथान्यायं कुर्वन्कर्माणि सर्वशः ।
भर्तुः प्रसादमाकाङ्क्षेदायासान्सर्वथा सहन् ॥ ३०

प्रीतिपूर्वं तु यो भर्त्रा मुक्तो मुक्तः स्वपापतः ।
तथाभूतान्कर्मकरान्सदा संतोषयेत्पतिः ॥ ३१

यथाहं कारयेत्कर्म दण्डकारणतः क्षिपेत् ।
वृद्धान्बालांस्तथा क्षीणान्पालयन्धर्ममाप्नुयात् ३२

इति ते कथितं देवि भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ३३

ये पुरा मनुजा देवि अतिमानयुता भृशम् ।

आत्मसंभावनायुक्ताः स्तब्धा दर्पसमन्विताः ॥ ४
प्रणामं तु न कुर्वन्ति गुरूणामपि पामराः ।

ये स्वधर्मापणं कार्यमतिमानान् कुर्वते ॥ ५
परान्संनामयन्त्येव आज्ञयात्मनि ये बलात् ।

ऋद्धियोगात्परान्नित्यमवमन्यन्ति मानवान् ।
पानपाः सर्वभक्षश्च परुषाः कटुका नराः ॥ ६

एवंयुक्तसमाचारा दण्डिता यमशासनैः ।

कथंचित्प्राप्य मानुष्यं चण्डालाः संभवन्ति ते ॥ ७
नीचकर्मरताश्चैव सर्वेषां मलहारकाः ।
परेषां वन्दनपरास्ते भवन्त्येव मानिनः ॥ ८
विरूपाः पापयोनिस्थाः स्पर्शनादिविवर्जिताः ।
कुट्टिमुपजीवन्ति भूत्वा ते रजकादयः ।
पुराऽतिमानदोषान्तु भुञ्जते स्वकृतं फलम् ॥ ९
तानप्यवस्थाकृपणांश्चण्डालानपि बुद्धिमान् ।
न च निन्देन्नापि कुप्येद्भुञ्जते स्वकृतं फलम् ।
चण्डाला अपि तां जातिं शोचन्तः शुद्धिमाप्नुयुः ॥
उमोवाच ।

भगवन्मानुषाः केचिदाशापाशशतैर्वृताः ।
परेषां द्वारि तिष्ठन्ति प्रतिषिद्धाः प्रवेशने ॥ ११
द्रष्टुं ज्ञापयितुं चैव न लभन्ते च यत्नतः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ १२
महेश्वर उवाच ।

ये पुरा मानुषा देवि ऐश्वर्यस्थानसंयुताः ।
संवादं तु न कुर्वन्ति परैरैश्वर्यमोहिताः ॥ १३
द्वाराणि न ददत्येव लोभमोहादिभिर्वृताः ।
अवस्थामोहसंयुक्ताः स्वार्थमात्रपरायणाः ॥ १४
सर्वभोगयुता वाऽपि सर्वेषां निष्फला भृशम् ।
अपि शक्ता न कुर्युस्ते परानुग्रहकारणात् ॥ १५
निर्दयाश्चैव निर्द्वारा भोगैश्वर्यगतिं प्रति ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ॥ १६
यदि चेन्मानुषं जन्म लभेरंस्ते तथाविधाः ।
दुर्गता दुरवस्थाश्च कर्मव्याक्षेपसंयुताः ॥ १७
अभिधावन्ति ते सर्वे तमर्थमभिवेदिनः ।
राज्ञां वा राजमात्राणां द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः १८
कर्म विज्ञापितुं द्रष्टुं न लभन्ते कथंचन ।
प्रवेष्टुमपि ते द्वारं वहिस्तिष्ठन्ति काङ्क्षया ॥ १९
उमोवाच ।

भगवन्मानुषाः केचिन्मनुष्येषु बहुष्वपि ।
सहसा नष्टसर्वस्वा भ्रष्टकोशपरिग्रहाः ॥ २०
दृश्यन्ते मानुषाः केचिद्राजचोरोदकादिभिः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २१

महेश्वर उवाच ।

ये पुरा मानुषा देवि आसुरं भावमाश्रिताः ।
परेषां वृत्तिनाशं तु कुर्वते द्वेषलोभतः ॥ २२
उत्कोचनपराश्चैव पिशुनाश्च तथाविधाः ।
परद्रव्यहरा घोराश्चौर्याद्वाऽन्येन कर्मणा ॥ २३
निर्दया निरनुक्रोशाः परेषां वृत्तिनाशकाः ।
नास्तिकाऽनृतभूयिष्ठाः परद्रव्यापहारिणः ॥ २४
एवंयुक्तसमाचारा दण्डिता यमशासनैः ।
निरयस्थाश्चिरं कालं तत्र दुःखसमन्विताः ॥ २५
यदि चेन्मानुषं जन्म लभेरंस्ते तथाविधाः ।
तत्रस्थाः प्राप्नुवन्त्येव सहसा द्रव्यनाशनम् ॥ २६
कष्टं तत्प्राप्नुवन्त्येव कारणाकारणादपि ।
नाशं विनाशं द्रव्याणामुपघातं च सर्वशः ॥ २७
उमोवाच ।

भगवन्मानुषाः केचिद्बान्धवैः सहसा पृथक् ।
कारणादेव सहसा सर्वेषां प्राणनाशनम् ॥ २८
शस्त्रेण वाऽन्यथा वाऽपि प्राप्नुवन्ति वधं नराः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २९
महेश्वर उवाच ।

ये पुरा मनुजा देवि घोरकर्मरतानृताः ।
आसुराः प्रायशो मूर्खाः प्राणिहिंसाप्रिया भृशं ३०
निर्दयाः प्राणिहिंसायां तथा प्राणिविघातकाः ।
विश्वस्तघातकाश्चैव तथा सुप्तविघातकाः ।
प्रायशोऽनृतभूयिष्ठा नास्तिका मांसभोजनाः ३१
एवंयुक्तसमाचाराः कालधर्मं गताः पुनः ।
दण्डिता यमदण्डेन निरयस्थाश्चिरं प्रिये ॥ ३२
तिर्यग्योनिं पुनः प्राप्य तत्र दुःखपरिक्षयात् ।
यदि चेन्मानुषं जन्म लभेरंस्ते तथाविधाः ।
तत्र ते प्राप्नुवन्त्येव वधवन्धान्यथा तथा ॥ ३३
आढ्या वा दुर्गता वाऽपि भुञ्जते स्वकृतं फलम् ।
सुप्ता मत्ताश्च विश्वस्तास्तथा ते प्राप्नुवन्त्युत ॥ ३४
प्राणवाधकृतं दुःखं बान्धवैः सहसा पृथक् ।
पुत्रदारविनाशं वा शस्त्रेणान्येन वा वधम् ॥ ३५
उमोवाच ।
भगवन्मानुषाः केचिद्राजनीतिविशारदैः

दण्ड्यन्ते मानुषे लोके मानुषाः सर्वतोभयाः ।
 केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ३६
 महेश्वर उवाच ।
 ये पुरा मनुजा देवि मानुषांश्चेतराणि वा ।
 क्लिष्टघातेन निघ्नन्ति प्राणान्प्राणिषु निर्दयाः ।
 आसुरा घोरकर्माणः क्रूरदण्डवधप्रियाः ॥ ३७
 ये दण्डयन्त्यदण्ड्यांश्च राजानः कोपमोहिताः ।
 हिंसाहंकारपरुषा मांसादा नास्तिकाशुभाः ॥ ३८
 केचित्स्त्रीपुरुषघ्नाश्च गुरुघ्नाश्च तथा प्रिये ।
 एवंयुक्तसमाचाराः प्राणिधर्मं गताः पुनः ॥ ३९
 दण्डिता यमदण्डेन निरयस्थाधिरं प्रिये ।
 पूर्वजन्मकृतं कर्म भुञ्जते तदिह प्रजाः ॥ ४०
 इहैव यत्कर्म कृतं तत्परत्र फलत्युत ।
 एषा व्यवस्थितिर्देवि मानुषेष्वेव दृश्यते ॥ ४१
 न चर्षाणां न देवानाममृतत्वात्तपोबलात् ।
 तैरेकेन शरीरेण भुञ्जते कर्मणः फलम् ॥ ४२
 न तथा मानुषाणां स्यादन्तर्धाय भवेद्धि तत् ४३
 उमोवाच ।
 किमर्थं मानुषा लोके दण्ड्यन्ते पृथिवीश्वरैः ।
 कृतापराधमुद्दिश्य हन्ता हर्ताऽयमित्युत ॥ ४४
 पुत्रार्थी पुत्रकामेष्ट्या इहैव लभते सुतान् ।
 तैरेव हि शरीरेण भुञ्जन्ते कर्मणां फलम् ॥ ४५
 दृश्यन्ते मानुषे लोके तद्भवान्मानुमन्यते ।
 एतन्मे संशयस्थानं तन्मे त्वं छेत्तुमर्हसि ॥ ४६
 महेश्वर उवाच ।
 स्थाने संशयितं देवि तत्त्वं शृणु समाहिता ।
 कर्म कर्मफलं चेति युगपद्भुवि नेप्यते ॥ ४७
 ये त्वयाऽभिहिता देवि हन्ता हर्ताऽयमित्यपि ।
 तेषां तत्पूर्वकं कर्म दण्ड्यते यत्र राजभिः ॥ ४८
 देवि कर्म कृतं चैषां हेतुर्भवति शासने ।
 अपराधापदेशेन राजा दण्डयति प्रजाः ॥ ४९
 इह लोके व्यवस्थार्थं राजभिर्दण्डनं स्मृतम् ।
 उद्वेजनार्थं शेषाणामपराधं तमुद्दिशन् ॥ ५०
 पुराकृतफलं दण्डो दण्ड्यमानस्य तद्भुवम् ।

प्रागेव च मया प्रोक्तं तत्र निःसंशया भव ॥ ५१
 उमोवाच ।
 भगवन्भुवि मर्त्यानां दण्डितानां नरेश्वरैः ।
 दण्डेनैव तु तेनेह पापनाशो भवेन्न वा ।
 एतन्मया संशयितं तद्भवांश्छेत्तुमर्हति ॥ ५२
 महेश्वर उवाच ।
 स्थाने संशयितं देवि शृणु तत्त्वं समाहिता ॥ ५३
 ये नृपैर्दण्डिता भूमावपराधापदेशतः ।
 यमलोके न दण्ड्यन्ते तत्र ते यमदण्डनैः ॥ ५४
 अदण्डिता वा ये मिथ्या मिथ्या वा दण्डिता भुवि ।
 तान्यमो दण्डयत्येव स हि वेद कृताकृतम् ।
 नातिक्रमेद्यमं कश्चित्कर्म कृत्वेह मानुषः ॥ ५५
 राजा यमश्च कुर्वते दण्डमात्रं तु शोभने ।
 उभाभ्यां यमराजभ्यां दण्डितोऽदण्डितोपि वा ।
 पश्चात्कर्मफलं भुङ्क्ते नरके मानुषेषु वा ॥ ५६
 नास्ति कर्मफलच्छेत्ता कश्चिल्लोकत्रयेऽपि च ।
 इति ते कथितं सर्वं निर्विशङ्का भव प्रिये ॥ ५७
 उमोवाच ।
 किमर्थं दुष्कृतं कृत्वा मानुषा भुवि नित्यशः ।
 पुनस्तत्कर्मनाशाय प्रायश्चित्तानि कुर्वते ॥ ५८
 सर्वपापहरं चेति ह्यमेधं वदन्ति च ।
 प्रायश्चित्तानि चान्यानि पापनाशाय कुर्वते ।
 तस्मान्मया संशयितं त्वं तच्छेत्तुमिहार्हसि ॥ ५९
 महेश्वर उवाच ।
 स्थाने संशयितं देवि शृणु तत्त्वं समाहिता ।
 संशयो हि महानेव पूर्वेषां च मनीषिणाम् ॥ ६०
 द्विधा तु क्रियते पापं सद्भिश्चासद्भिरेव च ।
 अभिसन्धाय वा नित्यमन्यथा वा यदृच्छया ६१
 केवलं चाभिसन्धाय संरम्भाच्च करोति यत् ।
 कर्मणस्तस्य नाशस्तु न कथंचन विद्यते ॥ ६२
 अभिसन्धिकृतस्यैव नैव नाशोस्ति कर्मणः ।
 अश्वमेधसहस्रैश्च प्रायश्चित्तशतैरपि ॥ ६३
 अन्यथा यत्कृतं पापं प्रमादाद्वा यदृच्छया ।
 प्रायश्चित्ताश्वमेधाभ्यां श्रेयसा तत्प्रणश्यति ॥ ६४

लोकसंव्यवहारार्थं प्रायश्चित्तादिरिष्यते ।
 विद्वेषं पापके कार्ये निर्विशङ्का भव प्रिये ॥ ६५
 इति ते कथितं देवि भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ६६
 उमोवाच ।
 भगवन्देवदेवेश मानुषाश्चेतरा अपि ।
 अियन्ते मानुषा लोके कारणाकारणादपि ।
 केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ६७
 महेश्वर उवाच ।
 ये पुरा मनुजा देवि कारणाकारणादपि ।
 यथाऽसुभिर्वियुज्यन्ते प्राणिनः प्राणिनिर्दयैः ॥ ६८
 तथैव ते प्राप्नुवन्ति यथैवात्मकृतं फलम् ।
 विषदास्तु विषेणैव शस्त्रैः शस्त्रेण घातकाः ॥ ६९
 एवमेव यथा लोके मानुषान्मन्ति मानुषाः ।
 कारणेनैव तेनाथ तथा स्वप्राणनाशनम् ।
 प्राप्नुवन्ति पुनर्देवि नास्ति तत्र विचारणा ॥ ७०

इति ते कथितं सर्वं कर्मपाकफलं प्रिये ।
 भूयस्तव समासेन कथयिष्यामि तच्छृणु ॥ ७१
 सत्यप्रमाणकरणान्नित्यमव्यभिचारि च ।
 यैः पुरा मनुजैर्देवि यस्मिन्काले यथा कृतम् ॥ ७२
 येनैव कारणेनापि कर्म यत्तु शुभाशुभम् ।
 तस्मिन्काले तथा देवि कारणेनैव तेन तु ॥ ७३
 प्राप्नुवन्ति नराः प्रेत्य निःसंदेहं शुभाशुभम् ।
 इति सत्यं प्रजानीहि लोके तत्र विधिं प्रति ॥ ७४
 कर्मकर्ता नरो भोक्ता स नास्ति दिवि वा भुवि ।
 न शक्यं कर्म चाभोक्तुं सदेवासुरमानुषैः ॥ ७५
 कर्मणा ग्रथितो लोक आदिप्रभृति वर्तते ।
 एतदुद्देशतः प्रोक्तं कर्मपाकफलं प्रति ॥ ७६
 यदन्यच्च मया नोक्तं यस्मिंस्ते कर्मसंग्रहे ।
 बुद्धितर्केण तत्सर्वं तथा वेदितुमर्हसि ।
 कथितं श्रोतुकामाया भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ॥ ७७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

परमेश्वरेण पार्वतीप्रति मर्त्यामर्त्यानां शरीरभेदाभेदेन कर्मफलभोगोक्तिः ॥ १ ॥

उमोवाच ।
 भगवन्देवदेवेश लोकपालनमस्कृत ।
 प्रसादात्ते महादेव श्रुता मे कर्मणां गतिः ॥ १
 संगृहीतं च तत्सर्वं तत्त्वतोऽमृतसंनिभम् ।
 कर्मणा ग्रथितं सर्वमिति वेद शुभाशुभम् ॥ २
 गोवत्सवच्च जननीं निम्नं सलिलवत्तथा ।
 कर्तारं स्वकृतं कर्म नित्यं तदनुधावति ॥ ३
 कृतस्य कर्मणश्चेह नाशो नास्तीति निश्चयः ।
 अशुभस्य शुभस्यापि तदप्युपगतं मया ॥ ४
 भूय एव महादेव वरद प्रीतिवर्धन ।
 कर्मणां गतिमाश्रित्य संशयान्मोक्तुमर्हसि ॥ ५
 महेश्वर उवाच ।
 यत्ते विवक्षितं देवि गुह्यमप्यसितेक्षणे ।
 तत्सर्वं निर्विशंका त्वं पृच्छ मां शुभलक्षणे ॥ ६

उमोवाच ।
 एवं व्यवस्थिते लोके कर्मणां वृषभध्वज ।
 कृत्वा तत्पुरुषः कर्म शुभं वा यदि वेतरत् ॥ ७
 कर्मणः सुकृतस्येह कदा भुङ्क्ते फलं पुनः ।
 इह वा प्रेत्य वा देव तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ८
 महेश्वर उवाच ।
 स्थाने संशयितं देवि तद्धि गुह्यतमं नृषु ।
 त्वत्प्रियार्थं प्रवक्ष्यामि देवि गुह्यं शुभानने ॥ ९
 पूर्वदेहकृतं कर्म भुञ्जते तदिह प्रजाः ।
 इहैव यत्कृतं पुंसां तत्परत्र फलिष्यते ।
 एषा व्यवस्थितिर्देवि मानुषेष्वेव दृश्यते ॥ १०
 देवानामसुराणां च अमरत्वात्तपोबलात् ।
 एकेनैव शरीरेण भुज्यते कर्मणां फलम् ।
 मानुषैर्न तथा देवि अन्तरं त्वेतदिष्यते ॥ ११

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

पञ्चविंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

पार्वत्या परमेश्वरं प्रति प्राणिनां शुभाशुभफलयोर्मध्ये कस्य पूर्वोपभोग इति प्रश्नः ॥ १ ॥ परमेश्वरेण तां प्रति सदृष्टान्त-
प्रदर्शनं तयोर्योगपद्येनोपभोगकथनम् ॥ २ ॥ तथा पूर्वकर्मणामल्पायुद्वादिकारणत्वाभिधानम् ॥ ३ ॥

उमोवाच ।

भगवन्भगनेत्रन्न मानुषाणां विचेष्टितम् ।
सर्वमात्मकृतं चेति श्रुतं मे भगवन्मतम् ॥ १ ॥
लोके ग्रहकृतं सर्वं मत्वा कर्म शुभाशुभम् ।
तदेव ग्रहनक्षत्रं प्रायशः पर्युपासते ।
एष मे संशयो देव तं मे त्वं छेतुमर्हसि ॥ २ ॥
महेश्वर उवाच ।
स्थाने संशयितं देवि शृणु तत्त्वविनिश्चयम् ॥ ३ ॥
नक्षत्राणि ग्रहाश्चैव शुभाशुभनिवेदकाः ।
मानवानां महाभागे न तु कर्मकराः स्वयम् ॥ ४ ॥
प्रजानां तु हितार्थाय शुभाशुभविधिं प्रति ।
अनागतमतिक्रान्तं ज्योतिश्चक्रेण बोध्यते ॥ ५ ॥
किंतु तत्र शुभं कर्म सुग्रहैस्तु निवेद्यते ।
दुष्कृतस्याशुभैरेव समवायो भवेदिति ॥ ६ ॥
तस्मात्तु ग्रहवैषम्ये विषमं कुरुते जनः ।
ग्रहसाम्ये शुभं कुर्याज्ज्ञात्वाऽऽत्मानं तथा कृतम् ७ ॥
केवलं ग्रहनक्षत्रं न करोति शुभाशुभम् ।
सर्वमात्मकृतं कर्म लोकवादो ग्रहा इति ॥ ८ ॥
पृथग्रहाः पृथकर्ता कर्ता स्वं भुञ्जते फलम् ।
इति ते कथितं सर्वं विशङ्कां जहि शोभने ॥ ९ ॥
उमोवाच ।
भगवन्विविधं कर्म कृत्वा जन्तुः शुभाशुभम् ।
किं तयोः पूर्वकतरं भुङ्क्ते जन्मान्तरे पुनः ।
एष मे संशयो देव तं मे त्वं छेतुमर्हसि ॥ १० ॥
महेश्वर उवाच ।
स्थाने संशयितं देवि तत्ते वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥ ११ ॥
अशुभं पूर्वमित्याहुरपरे शुभमित्यपि ।
मिथ्या तदुभयं प्रोक्तं केवलं तद्ब्रवीमि ते ॥ १२ ॥
मानुषे तु पदे कर्म युगपद्भुज्यते सदा ।
यथाकृतं यथायोगमुभयं भुज्यते क्रमात् ॥ १३ ॥
भुञ्जानाश्चापि दृश्यन्ते क्रमशो भुवि मानवाः ।

ऋद्धिं हानिं सुखं दुःखं तत्सर्वमुभयं भयम् ॥ १४ ॥
दुःखान्यनुभवन्त्याद्या दरिद्राश्च सुखानि च ।
योगपद्याद्धि भुञ्जाना दृश्यन्ते लोकसाक्षिकम् १५ ॥
नरके स्वर्गलोके च न तथा संस्थितिः प्रिये ।
नित्यं दुःखं हि नरके स्वर्गे नित्यं सुखं तथा ॥ १६ ॥
शुभाशुभानामाधिक्यं कर्मणां तत्र सेव्यते ।
निरन्तरं सुखं दुःखं स्वर्गे च नरके भवेत् ॥ १७ ॥
तत्रापि सुमहद्भुक्त्वा पूर्वमल्पं पुनः शुभे ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १८ ॥
उमोवाच ।
भगवन्प्राणिनो लोके त्रियन्ते केन हेतुना ।
जाताजाता न तिष्ठन्ति तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ १९ ॥
महेश्वर उवाच ।
तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु सत्यं समाहिता ।
आत्मा कर्मक्षयोदेहं यथा मुञ्चति तच्छृणु ॥ २० ॥
शरीरात्मसमाहारो जन्तुरित्यभिधीयते ।
तत्रात्मानं नित्यमाहुरनित्यं क्षेत्रमुच्यते ॥ २१ ॥
एवं कालेन संक्रान्तं शरीरं जर्झरीकृतम् ।
अकर्मयोग्यं संशीर्णं त्यक्त्वा देही ततो ब्रजेत् ॥ २२ ॥
नित्यस्थानित्यसंत्यागालोके तन्मरणं विदुः ।
कालं नातिक्रमेरन्दि सदेवासुरमानवाः ॥ २३ ॥
यथाऽऽकाशे न तिष्ठेत् द्रव्यं किञ्चिदचेतनम् ।
तथा धावति कालोऽयं क्षणं किञ्चिन्न तिष्ठति ॥ २४ ॥
स पुनर्जायतेऽन्यत्र शरीरं नवमाविशन् ।
एवं लोकगतिर्नित्यमादिप्रभृति वर्तते ॥ २५ ॥
उमोवाच ।
भगवन्प्राणिनो बाला दृश्यन्ते मरणं गताः ।
अतिवृद्धाश्च जीवन्तो दृश्यन्ते चिरजीविनः ॥ २६ ॥
केवलं कालमरणं न प्रमाणं महेश्वर ।
तस्मान्मे संशयं ब्रूहि प्राणिनां जीवकारणम् ॥ २७ ॥

महेश्वर उवाच ।

शृणु तत्कारणं देवि निर्णयस्त्वेक एव सः ।
जीर्णत्वमात्रं कुरुते कालो देहं न पातयेत् ॥ २८
जीर्णे कर्मणि संघातः स्वयमेव विशीर्यते ।
पूर्वकर्मप्रमाणेन जीवितं मृत्युरेव वा ॥ २९
यावत्पूर्वकृतं कर्म तावज्जीवति मानवः ।
तत्र कर्मवशाद्बाला म्रियन्ते कालसंक्षयात् ॥ ३०
चिरं जीवन्ति वृद्धाश्च तथा कर्मप्रमाणतः ।
इति ते कथितं देवि निर्विशङ्का भव प्रिये ॥ ३१
उमोवाच ।

भगवन्केन वृत्तेन भवन्ति चिरजीविनः ।
अल्पायुषो नराः केन तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ३२
महेश्वर उवाच ।
शृणु तत्सर्वमखिलं गुह्यं पथ्यतरं नृणाम् ।
येन वृत्तेन संपन्ना भवन्ति चिरजीविनः ॥ ३३
अहिंसा सत्यवचनमक्रोधः क्षान्तिरार्जवम् ।
गुरूणां नित्यशुश्रूषा वृद्धानामपि पूजनम् ॥ ३४

शौचादकार्यसंत्यागात्सदा पथ्यस्य भोजनम् ।
एवमादिगुणं वृत्तं नराणां दीर्घजीविनाम् ॥ ३५
तपसा ब्रह्मचर्येण रसायननिषेवणात् ।
उदग्रसच्चा बलिनो भवन्ति चिरजीविनः ।
स्वर्गे वा मानुषे वाऽपि चिरं तिष्ठन्ति धार्मिकाः ३६
अपरे पापकर्माणः प्रायशोऽनृतवादिनः ।
हिंसाप्रिया गुरुद्विष्टा निष्क्रियाः शौचवर्जिताः ॥ ३७
नास्तिका घोरकर्माणः सततं मांसपानपाः ।
पापाचारा गुरुद्विष्टाः कोपनाः कलहप्रियाः ॥ ३८
एवमेवाशुभाचारास्तिष्ठन्ति नरके चिरम् ।
तिर्यग्योनौ तथाऽत्यन्तमल्पास्तिष्ठन्ति मानवाः ।
तस्मादल्पायुषो मर्त्यास्तादृशाः संभवन्ति ते ॥ ३९
अगम्यदेशगमनादपथ्यानां च भोजनात् ।
आयुःक्षयो भवेन्नृणामायुःक्षयकरा हि ते ॥ ४०
भवन्त्यल्पायुपस्तैस्तैरन्यथा चिरजीविनः ।
एतत्ते कथितं सर्वं भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ॥ ४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

षड्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

परमेश्वरेण पार्वतीप्रति प्राणिनां स्त्रीत्वपुंस्त्वयोः स्वाभाविकत्वनिषेधेन कर्मायत्तत्त्वोक्तिः ॥ १ ॥ तथा सात्विकादिधर्मा-
दिप्रतिपादनम् ॥ २ ॥

उमोवाच ।

देवदेव महादेव श्रुतं मे भगवन्निदम् ।
आत्मनो जातिसंबन्धं ब्रूहि स्त्रीपुरुषान्तरम् ॥ १
स्त्रीप्राणाः पुरुषप्राणा एकतः पृथगेव वा ।
एष मे संशयो देव तं मे छेतुं त्वमर्हसि ॥ २
महेश्वर उवाच ।
तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु सर्वं समाहिता ।
स्त्रीत्वं पुंस्त्वमिति प्राणे स्थितिर्नास्ति शुभेक्षणे ॥ ३
निर्विकारः सदैवात्मा स्त्रीत्वं पुंस्त्वं न चात्मनि ।
कर्मप्रकारेण तथा जात्यां जात्यां प्रजायते ॥ ४
कृत्वा कर्म पुमान्स्त्री वा स्त्री पुमानपि जायते ।
स्त्रीभावं यत्पुमान्कृत्वा कर्मणा प्रमदा भवेत् ॥ ५

उमोवाच ।

भगवन्सर्वलोकेश कर्मात्मा न करोति चेत् ।
कोऽन्यः कर्मकरो देहे तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ६
महेश्वर उवाच ।
शृणु भामिनि कर्तारमात्मा हि न च कर्मकृत् ।
प्रकृत्या गुणयुक्तेन क्रियते कर्म नित्यशः ॥ ७
शरीरं प्राणिनां लोके यथा पित्तकफानिलैः ।
व्याप्तमेभिस्त्रिभिर्दोषैस्तथा व्याप्तं त्रिभिर्गुणैः ॥ ८
सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणास्त्वेते शरीरिणः ।
प्रकाशात्मकमेतेषां सत्त्वं सततमिष्यते ॥ ९
रजो दुःखात्मकं तत्र तमो मोहात्मकं स्मृतम् ।
त्रिभिरेतैर्गुणैर्युक्तं लोके कर्म प्रवर्तते ॥ १०

सत्यं प्राणिदया शौचं श्रेयःप्रीतिः क्षमा दमः ।
 एवमादि तथाऽन्यच्च कर्म सात्त्विकमुच्यते ॥ ११
 दाक्ष्यं कर्मपरत्वं च लोभो मोहो विधिं प्रति ।
 कलत्रसङ्गो माधुर्यं नित्यमैश्वर्यलुब्धता ।
 रजसश्चोद्भवं चैतत्कर्म नानाविधं सदा ॥ १२
 अनृतं चैव पारुष्यं धृतिर्विद्वेषिता भृशम् ।
 हिंसाऽसत्यं च नास्तिक्यं निद्रालस्यभयानि च ।
 तमसश्चोद्भवं चैतत्कर्म पापयुतं तथा ॥ १३
 तस्माद्गुणमयः सर्वः कार्यारम्भः शुभाशुभः ।
 तस्मादात्मानमव्यग्रं विद्व्यकर्तारमव्ययम् ॥ १४
 सात्त्विकाः पुण्यलोकेषु राजसा मानुषे पदे ।
 तिर्यग्योनौ च नरके तिष्ठेयुस्तामसा नराः ॥ १५
 उमोवाच ।

किमर्थमात्मा भिन्नेऽस्मिन्देहे शस्त्रेण वा हते ।
 स्वयं प्रयास्यति तदा तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ १६
 महेश्वर उवाच ।
 तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु कल्याणि कारणम् ।
 एतन्निर्णायकैश्चापि मुह्यन्ते सूक्ष्मबुद्धिभिः ॥ १७
 कर्मक्षये तु संप्राप्ते प्राणिनां जन्मधारिणाम् ।
 उपद्रवो भवेद्देहे येन केनापि हेतुना ॥ १८
 तन्निमित्तं शरीरी तु शरीरं प्राप्य संक्षयम् ।
 अपयाति परित्यज्य ततः कर्मवशेन सः ॥ १९
 देहक्षयेपि नैवात्मा वेदनाभिर्न चाल्यते ।
 तिष्ठेत्कर्मफलं यावद्भजेत्कर्मक्षये पुनः ॥ २०
 आदिप्रभृति लोकेऽस्मिन्नेवमात्मगतिः स्मृता ।
 एतत्ते कथितं देवि किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि द्वाणधर्मपर्वणि षड्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

सप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

ईश्वरेणोमांप्रति प्राणिनामुज्जिदादिभेदेन चातुर्विध्यादिनिरूपणम् ॥ १ ॥ तथा शास्त्रजन्यज्ञानस्य श्रेयःसाधनत्वाद्युक्तिः ॥ २ ॥

उमोवाच ।
 भगवन्देवदेवेश कर्मणैव शुभाशुभम् ।
 यथायोगं फलं जन्तुः प्राप्नोतीति विनिश्चयः ॥ १
 परेषां विप्रियं कुर्वन्यथा संप्राप्तुयाच्छुभम् ।
 यद्येतदस्मिन्नेदेहे तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २
 महेश्वर उवाच ।
 तदप्यस्ति महाभागे अभिसन्धिवलाचृणाम् ।
 हितार्थं दुःखमन्येषां कृत्वा सुखमवाप्नुयात् ॥ ३
 दण्डयन्भर्त्सयन्नाजा जनान्पुण्यमवाप्नुयात् ।
 गुरुः संतर्जयञ्छिष्यान्भर्ता भृत्यजनान्स्वकान् ।
 उन्मार्गप्रतिपन्नांश्च शास्ता धर्मफलं लभेत् ॥ ४
 चिकित्सकश्च दुःखानि जनयन्हितमाप्नुयात् ।
 यज्ञार्थं पशुहिंसां च कुर्वन्नपि न लिप्यते ।
 एवमन्ये सुमनसो हिंसकाः स्वर्गमाप्नुयुः ॥ ५
 एकस्मिन्निहते भद्रे बहवः सुखमाप्नुयुः ।
 तस्मिन्हते भवेद्धर्मः कुत एव तु पातकम् ॥ ६
 अहिंसतेति हत्वा तु शुद्धे कर्मणि गौरवात् ।

अभिसंधेरजिह्मत्वाच्छुद्धे धर्मस्य गौरवात् ।
 एतत्कृत्वा तु पापेभ्यो न दोषं प्राप्नुयुः क्वचित् ॥ ७
 उमोवाच ।
 चतुर्विधानां जन्तूनां कथं ज्ञानमिह स्मृतम् ।
 कृत्रिमं तत्स्वभावं वा तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ८
 महेश्वर उवाच ।
 स्थावरं जङ्गमं चैव जगद्विविधमुच्यते ।
 चतस्रो योनयस्तत्र प्रजानां क्रमशो यथा ॥ ९
 तेषामुद्भिदजा वृक्षा लतावह्यश्च वीरुधः ।
 दंशयूकादयश्चान्ये खेदजाः क्रिमिजातयः ॥ १०
 पक्षिणश्छिद्रकर्णाश्च प्राणिनस्त्वण्डजा मताः ।
 मृगव्यालमनुष्यांश्च विद्धि तेषां जरायुजान् ॥ ११
 एवं चतुर्विधां जातिमात्मा संसृत्य तिष्ठति ॥ १२
 स्पर्शेनैकेन्द्रियेणात्मा तिष्ठत्युद्भिदजेषु वै ।
 शरीरस्पर्शरूपाभ्यां खेदजेष्वपि तिष्ठति ॥ १३
 पञ्चभिश्चेन्द्रियद्ररैर्जीवन्त्यण्डजरायुजाः ॥ १४
 तथा भूम्यम्बुसंयोगाद्भवन्त्युद्भिदजाः प्रिये ।

शीतोष्णयोस्तु संयोगाज्जायन्ते खेदजाः प्रिये ।
 अण्डजाश्चापि जायन्ते संयोगात्क्लेदबीजयोः ॥ १५
 शुक्लशोणितसंयोगात्संभवन्ति जरायुजाः ।
 जरायुजानां सर्वेषां मानुषं पदमुत्तमम् ॥ १६
 अतःपरं तमोत्पत्तिं शृणु देवि समाहिता ।
 द्विविधं हि तमो लोके शर्वरं देहजं तथा ॥ १७
 जोतिर्भिश्च तमो लोके नाशं गच्छति शर्वरम् ।
 देहजं तु तमो लोके तैः समस्तैर्न शाम्यते ॥ १८
 तमसस्तस्य नाशार्थं नोपायमधिजग्मिवान् ।
 तपश्चचार विपुलं लोककर्ता पितामहः ॥ १९
 चरतस्तु समुद्भूता वेदाः साङ्गाः सहोत्तराः ।
 ताँल्लब्ध्वा मुमुद्रे ब्रह्मा लोकानां हितकाम्यया ।
 देहजं तु तमो घोरमभूत्तैरेव नाशितम् ॥ २०
 कार्याकार्यमिदं चेति वाच्यावाच्यमिदं त्विति ।
 यदि चेन्न भवेद्धोके श्रुतं चारित्र्यदैशिकम् ।
 पशुभिर्निर्विशेषं तु चेष्टन्ते मानुषा अपि ॥ २१
 यज्ञादीनां समारम्भः श्रुतेनैव विधीयते ।
 यज्ञस्य फलयोगेन देवलोकः समृद्ध्यते ॥ २२
 प्रीतियुक्ताः पुनर्देवा मानुषाणां भवन्त्युत ।
 एवं नित्यं प्रवर्धते रोदसी च परस्परम् ॥ २३
 लोकसंधारणं तस्माच्छ्रुतमित्यवधारय ।
 ज्ञानाद्विशिष्टं जन्तूनां नास्ति लोकत्रयेऽपि च ॥ २४
 सहजं तत्प्रधानं स्यादपरं कृत्रिमं स्मृतम् ।
 उभयं यत्र संपन्नं भवेत्तत्र तु शोभनम् ॥ २५
 संप्रगृह्य श्रुतं सर्वं कृतकृत्यो भवत्युत ।
 उपर्युपरि मर्त्यानां देववत्संप्रकाशते ॥ २६
 कामं क्रोधं भयं दर्पमज्ञानं चैव बुद्धिजम् ।
 तच्छ्रुतं नुदति क्षिप्रं यथा वायुर्वलाहकान् ॥ २७
 अल्पमात्रं कृतो धर्मो भवेज्ज्ञानवतां महान् ।
 महानपि कृतो धर्मो ह्यज्ञानान्निष्फलो भवेत् ॥ २८
 परावरज्ञो भूतानां ज्ञानवांस्तत्वविद्भवेत् ।
 एवं श्रुतफलं सर्वं कथितं ते शुभेक्षणे ॥ २९

उमोवाच ।

भगवन्मानुषाः केचिज्जातिसरणसंयुताः ।
 किमर्थमभिजायन्ते जानन्तः पौर्वदैहिकम् ।
 एतन्मे तत्त्वतो देव मानुषेषु वदस्व भो ॥ ३०
 महेश्वर उवाच ।
 तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु तत्त्वं समाहिता ॥ ३१
 ये मृताः सहसा मर्त्या जायन्ते सहसा पुनः ।
 तेषां पौराणिको बोधः कंचित्कालं हि तिष्ठति ३२
 तस्माज्जातिसरा लोके जायन्ते बोधसंयुताः ।
 तेषां विवर्धतां संज्ञा स्वप्नवत्सा प्रणश्यति ।
 परलोकस्य चास्तित्वे मूढानां कारणं च तत् ॥ ३३
 उमोवाच ।
 भगवन्मानुषाः केचिन्मृता भूत्वाऽपि संप्रति ।
 निवर्तमाना दृश्यन्ते देहेष्वेव पुनर्नराः ॥ ३४
 महेश्वर उवाच ।
 तदहं ते प्रवक्ष्यामि कारणं शृणु शोभने ॥ ३५
 प्राणैर्वियुज्यमानानां बहुत्वात्प्राणिनां वधे ।
 तथैव नामसामान्याद्यमदूता नृणां प्रति ॥ ३६
 वहन्ति ते कचिन्मोहादन्यं मर्त्यं तु यामिकाः ।
 निर्विकारं हि तत्सर्वं यमो वेद कृताकृतम् ॥ ३७
 तस्मात्संयमनीं प्राप्य यमेनैकेन मोक्षिताः ।
 पुनरेव निवर्तन्ते शेषं भोक्तुं स्वकर्मणः ।
 स्वकर्मण्यसमाप्ते तु निवर्तन्ते हि मानवाः ॥ ३८
 उमोवाच ।
 भगवन्सुप्तमात्रेण प्राणिनां स्वप्नदर्शनम् ।
 किं तत्स्वभावमन्यद्वा तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ३९
 महेश्वर उवाच ।
 सुप्तानां तु मनश्चेष्टा स्वप्न इत्यभिधीयते ।
 अनागतमतिक्रान्तं पश्यते संचरन्मनः ॥ ४०
 निमित्तं च भवेत्तस्मात्प्राणिनां स्वप्नदर्शनम् ।
 एतत्ते कथितं देवि भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ॥ ४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि सप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

अष्टाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

परमेश्वरेण पार्वतीप्रति प्राणिनां फलनिष्पत्तौ दैवपुरुषकारयोः परस्परसापेक्षत्वेन साधनत्वोक्तिः ॥ १ ॥ तथाऽण्डजरा-
युजानां गर्भप्रवेशादिप्रकारकथनम् ॥ २ ॥

उमोवाच ।

भगवन्सर्वभूतेश लोके कर्मक्रियापथे ।
दैवात्प्रवर्तते सर्वमिति केचिद्व्यवस्थिताः ॥ १
अपरे चेष्टया चेति दृष्ट्वा प्रत्यक्षतः क्रियाम् ।
पक्षभेदे द्विधा चास्मिन्संशयस्थं मनो मम ।
तत्त्वं वद महादेव श्रोतुं कौतूहलं हि मे ॥ २
महेश्वर उवाच ।
तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु तत्त्वं समाहिता ।
तदेवं कुरुते कर्म लोके देवि शुभाशुभम् ॥ ३
लक्ष्यते द्विविधं कर्म मानुषेष्वेव तच्छृणु ।
पुराकृतं तयोरेकमैहिकं त्वितरस्तथा ॥ ४
अदृष्टपूर्वं यत्कर्म तदैवमिति लक्ष्यते ।
विहीनं दृष्टकरणं तन्मानुषमिति स्मृतम् ॥ ५
मानुषं तु क्रियामात्रं दैवात्संभवते फलम् ।
एवं तदुभयं कर्म मानुषं विद्धि तच्चृषु ॥ ६
लौकिकं तु प्रवक्ष्यामि दैवमानुषनिर्मितम् ।
कृषौ तु दृश्यते कर्म कर्षणं वपनं तथा ॥ ७
रोपणं चैव लवनं यच्चान्यत्पौरुषं स्मृतम् ।
दैवादसिद्धिश्च भवेद्दुष्कृतं चास्ति पौरुषे ॥ ८
सुयत्नाल्लभ्यते कीर्तिर्दुर्यत्नादयश्स्तथा ।
एवं लोकगतिर्देवि आदिप्रभृति वर्तते ॥ ९
उमोवाच ।

भगवन्सर्वलोकेश सुरासुरनमस्कृत ।
कथमात्मा सदा गर्भं संविशेत्कर्मकारणात् ।
तन्मे वद महादेव तद्धि गुह्यं परं मतम् ॥ १०
महेश्वर उवाच ।
शृणु भामिनि तत्सर्वं गुह्यानां परमं प्रिये ।
देवगुह्यादपि परमात्मगुह्यमिति स्मृतम् ॥ ११
देवासुरास्तन्न विदुरात्मनो हि गतागतम् ।
अदृश्यो हि सदैवात्मा जनैः सौक्ष्म्यान्निराश्रयात् ॥
अतिमायेति मायानामात्ममाया सदेष्यते ।

सोयं चतुर्विधां जातिं संविशत्यात्ममायया ।
मैथुनं शोणितं बीजं दैवमेवात्र कारणम् ॥ १३
बीजशोणितसंयोगो यदा संभवते शुभे ।
तदाऽऽत्मा विशते गर्भमेवमण्डजरायुजे ॥ १४
एवं संयोगकाले तु आत्मा गर्भत्वमेयिवान् ॥ १५
कलिलाज्जायते पिण्डं पिण्डात्पेश्यर्बुदं भवेत् ।
व्यक्तिभावगतं चैव कर्म त्वाश्रयते क्रमात् ॥ १६
एवं विवर्धमानेन कर्मात्मा सह वर्धते ।
एवमात्मगतिं विद्धि यन्मां पृच्छसि सुप्रभे ॥ १७
रोपणं चैव लवनं यच्चान्यत्पौरुषं स्मृतम् ॥ १८
काले वृष्टिः सुवापं च प्ररोहः पक्तिरेव च ।
एवमादि तु यच्चान्यत्तदैवतमिति स्मृतम् ॥ १९
पञ्चभूतस्थितिश्चैव ज्योतिषामयनं तथा ।
अबुद्धिगम्यं यन्मत्स्यैर्हेतुभिर्वा न विद्यते ॥ २०
तादृशं कारणं दैवं शुभं वा यदि वेतरत् ।
यादृशं चात्मना शक्यं तत्पौरुषमिति स्मृतम् २१
केवलं फलनिष्पत्तिरेकेन तु न शक्यते ।
पौरुषेणैव दैवेन युगपद्ब्रूयितं प्रिये ।
तयोः समाहितं कर्म शीतोष्णं युगपत्तथा ॥ २२
पौरुषं तु तयोः पूर्वमारब्धव्यं विजानता ।
आत्मना तु न शक्यं हि न तथा कीर्तिमाप्नुयात् २३
खननान्मथनाल्लोके जलाग्निप्रापणं यथा ।
तथा पुरुषकारे तु दैवसंपत्समाहिता ॥ २४
नरस्याकुर्वतः कर्म दैवसंपन्न लभ्यते ।
तस्मात्सर्वसमारम्भो दैवमानुषनिर्मितः ॥ २५
असुरा राक्षसाश्चैव मन्यन्ते लोकनाशनाः ।
पश्यन्ते न च ते पापाः केवलं मांसभक्षणाः ॥ २६
प्रच्छादितं हि तत्सर्वं गूढमाया हि देवताः ।
तदहं ते प्रवक्ष्यामि देवि गुह्यं पुरस्सरम् ॥ २७
आदिकाले नराः सर्वे कृत्वा कर्म शुभाशुभम् ।
भुञ्जते पश्यमानास्ते वृत्तान्तं लोकयोर्द्वयोः ॥ २८

यथैवात्मकृतं विद्युर्देशान्तरगता नराः ।
 विद्युस्तथैवान्तकाले सुकृतं पौर्वदैहिकम् ॥ २९
 एवं व्यवस्थिते लोके सर्वे धर्मरताऽभवन् ।
 अचिरेणैव कालेन स्वर्गः संपूरितस्तदा ॥ ३०
 देवानामपि संवाधं दृष्ट्वा ब्रह्माऽप्यचिन्तयत् ।
 संचरन्ते कथं स्वर्गं मानुषाः प्रविशन्ति हि ॥ ३१
 इत्येवमनुचिन्त्यैव मानुषान्सममोहयत् ।
 तदाप्रभृति ते मर्त्या न विदुस्ते पुराकृतम् ॥ ३२
 कामक्रोधौ तु तत्काले मानुषेष्ववपातयत् ।
 ताभ्यामभिहता मर्त्याः स्वर्गलोकं न पेदिरे ॥ ३३
 पुराकृतस्याविज्ञानात्कामक्रोधाभिपीडिताः ।
 नैतदस्तीति मन्वाना विकारांश्चक्रिरे पुनः ॥ ३४
 अकार्यादिमहादोषानाहरन्त्यात्मकारणात् ।
 विस्मृत्य धर्मकार्याणि परलोकभयं तदा ॥ ३५
 एवं व्यवस्थिते लोके कश्मलं समपद्यत ।
 लोकानां चैव देवानां क्षयायैव तथा प्रिये ।
 नरकाः पूरिताश्चासन्प्राणिभिः पापकारिभिः ३६
 पुनरेव तु तान्दृष्ट्वा लोककर्ता पितामहः ।
 अचिन्तयत्तमेवार्थं लोकानां हितकारणात् ।
 समत्वेन कथं लोके वर्तेतेति मुहुर्मुहुः ॥ ३७
 चिन्तयित्वा तदा ब्रह्मा ज्ञानेन तपसा प्रिये ।
 अकरोज्ज्ञानदृश्यं तत्परलोकं न चक्षुषा ॥ ३८
 उमोवाच ।
 भगवन्मृतमात्रस्तु योयं जात इति स्मृतः ।
 तथैव दृश्यते जातस्तत्रात्मा तु कथं भवेत् ॥ ३९
 गर्भादावेव संविष्ट आत्मा तु भगवन्मम ।
 एष मे संशयो देव तन्मे छेतुं त्वमर्हसि ॥ ४०
 महेश्वर उवाच ।
 तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु तत्त्वं समाहिता ॥ ४१
 अन्यो गर्भगतो भूत्वा तत्रैव निधनं गतः ।
 पुनरन्यच्छरीरं तत्प्रविश्य भुवि जायते ।
 तत्त्वविन्नैव सर्वस्तु दैवयोगस्तु संभवेत् ॥ ४२
 सूतिकाया हितार्थं च मोहनार्थं च देहिनाम् ।
 समकर्मविधानत्वादित्येवं विद्धि शोभने ॥ ४३

काङ्क्षमाणास्तु नरकं भुक्त्वा केचित्प्रयान्ति हि ।
 मायासंयामिका नाम यज्जन्ममरणान्तरे ।
 इति ते कथितं देवि भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ॥ ४४
 उमोवाच ।
 भगवन्सर्वलोकेश लोकनाथ वृषध्वज ।
 नास्त्यात्मा कर्मभोक्तेति मृतो जन्तुर्न जायते ४५
 स्वभावाज्जायते सर्वं यथा वृक्षफलं तथा ।
 यथोर्मयः संभवन्ति तथैव जगदाकृतिः ॥ ४६
 तपोदानानि यत्कर्म तत्र तद्दृश्यते वृथा ।
 नास्ति पौनर्भवं जन्म इति केचिद्व्यवस्थिताः ॥ ४७
 परोक्षवचनं श्रुत्वा न प्रत्यक्षस्य दर्शनात् ।
 तत्सर्वं नास्तिनास्तीति संशयस्थास्तथा परे ॥ ४८
 पक्षभेदान्तरे चास्मिंस्तत्त्वं मे वक्तुमर्हसि ।
 उक्तं भगवता यत्तु तत्तु लोकस्य संस्थितिः ॥ ४९
 प्रश्नमेतत्तु पृच्छत्या रुद्राण्या परिपत्तदा ।
 कौतूहलयुता श्रोतुं समाहितमनाऽभवत् ॥ ५०
 महेश्वर उवाच ।
 नैतदस्ति महाभागे यद्वदन्तीह नास्तिकाः ।
 एतदेवाभिज्ञानानां श्रुतविद्वेषिणां मतम् ॥ ५१
 सर्वमर्थं श्रुतं दृष्टं यत्प्रागुक्तं मया तव ।
 तदाप्रभृति मर्त्यानां श्रुतमाश्रित्य पण्डिताः ॥ ५२
 कामानसंछिद्य परिघान्धृत्या वै परमासिना ।
 अभियान्त्येव ते स्वर्गं पश्यन्तः कर्मणः फलम् ५३
 एवं श्रद्धाफलं लोके परतः सुमहत्फलम् ।
 बुद्धिः श्रद्धा च विनयः कारणानि हितैषिणाम् ५४
 तस्मात्स्वर्गाभिगन्तारः कतिचित्त्वभवन्नराः ।
 अन्ये करणहीनत्वान्नास्तिक्यं भावमाश्रिताः ॥ ५५
 श्रुतविद्वेषिणो मूर्खा नास्तिका दृढनिश्चयाः ।
 निष्क्रियास्तु निरन्नादाः पतन्त्येवाधमां गतिम् ५६
 नास्त्यस्तीति पुनर्जन्म कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
 नाधिगच्छन्ति तन्नित्यं हेतुवादशतैरपि ॥ ५७
 एषा ब्रह्मकृता माया दुर्विज्ञेया सुरासुरैः ।
 किंपुनर्मानवैर्लोके ज्ञातुकामैः कुबुद्धिभिः ॥ ५८
 केवलं श्रद्धया देवि श्रुतमात्मनिविष्टया ।

ततोस्तीऽत्येव मन्तव्यं तथा हितमवाप्नुयात् ॥५९
दैवगुह्येषु चान्येषु हेतुर्देवि निरर्थकः ।

वधिरान्धवदेवात्र वर्तितव्यं हितैषिणा ।
एतत्ते कथितं देवि ऋषिगुह्यं प्रजाहितम् ॥ ६०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

एकोनत्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २२९ ॥

महादेवेन देवीप्रति यमनगरतन्मार्गादिप्रतिपादनपूर्वकं पापिनां यातनानुभवप्रकारादिप्रतिपादनम् ॥ १ ॥

उमोवाच ।
भगवन्सर्वलोकेश त्रिपुरार्दन शंकर ।
कीदृशा यमदण्डास्ते कीदृशाः परिचारकाः ॥ १
कथं मृतास्ते गच्छन्ति प्राणिनो यमसादनम् ।
कीदृशं भवनं तस्य कथं दण्डयति प्रजाः ।
एतत्सर्वं महादेव श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥ २
महेश्वर उवाच ।
शृणु कल्याणि तत्सर्वं यत्ते देवि मनःप्रियम् ।
दक्षिणस्यां दिशि शुभे यमस्य सदनं महत् ॥ ३
विचित्रं रमणीयं च नानाभावसमन्वितम् ।
पितृभिः प्रेतसङ्घैश्च यमदूतैश्च संततम् ॥ ४
प्राणिसङ्घैश्च बहुभिः कर्मवश्यैश्च पूरितम् ।
तत्रास्ते दण्डयन्त्रित्यं यमो लोकहिते रतः ॥ ५
मायया सततं वेत्ति प्राणिनां यच्छुभाशुभम् ।
मायया सहरंस्तत्र प्राणिसङ्घान्यतस्ततः ॥ ६
तस्य मायामयाः पाशा न वेद्यन्ते सुरासुरैः ।
को हि मानुषमात्रस्तु देवस्य चरितं महत् ॥ ७
एवं संवसतस्तस्य यमस्य परिचारकाः ।
गृहीत्वा सन्नयन्त्येव प्राणिनः क्षीणकर्मणः ।
येन केनापदेशेन त्वपदेशसमुद्भवाः ॥ ८
कर्मणा प्राणिनो लोके उत्तमाधममध्यमाः ।
यथाहं तान्समादाय नयन्ति यमसादनम् ॥ ९
धार्मिकानुत्तमान्विद्धि स्वर्गिणस्ते यथाऽमराः ।
त्रिषु जन्म लभन्ते ये कर्मणा मध्यमाः स्मृताः ।
तिर्यङ्नरकगन्तारो ह्यधमास्ते नराधमाः ॥ १०
पन्थानस्त्रिविधा दृष्टाः सर्वेषां गतजीविनाम् ।
रमणीयं निरात्राधं दुर्दर्शमिति नामतः ॥ ११
रमणीयं तु यन्मार्गं पताकाध्वजसंकुलम् ।

धूपितं सिक्तसंमृष्टं पुष्पमालाभिसंकुलम् ॥ १२
मनोहरं सुखस्पर्शं गच्छतामेव तद्भवेत् ।
निरात्राधं यथालोकं सुप्रशस्तं कृतं भवेत् ॥ १३
तृतीयं यत्तु दुर्दर्शं दुर्गन्धि तमसा वृतम् ।
परुषं शर्कराकीर्णं श्वदंघ्रावहुलं भृशम् ।
क्रिमिकीटसमाकीर्णं भजतामतिदुर्गमम् ॥ १४
मार्गैरेवं त्रिभिर्नित्यमुत्तमाधममध्यमान् ।
सन्नयन्ति यथा काले तन्मे शृणु शुचिसिते ॥ १५
उत्तमानन्तकाले तु यमदूताः सुसंवृताः ।
नयन्ति सुखमादाय रमणीयपथेन वै ॥ १६
उमोवाच ।
भगवंस्तत्र चात्मानं त्यक्तदेहं निराश्रयम् ।
अदृश्यं कथमादाय संनयन्ति यमान्तिकम् ॥ १७
महेश्वर उवाच ।
शृणु भामिनि तत्सर्वं त्रिविधं देहकारणम् ।
कर्मवश्यं भोगवश्यं दुःखवश्यमिति प्रिये ॥ १८
मानुषं कर्मवश्यं स्याद्वितीयं भोगसाधनम् ।
तृतीयं यातनावश्यं शरीरं मायया कृतम् ।
यमलोके न चान्यत्र दृश्यते यातनायुतम् ॥ १९
शरीरैर्यातनावश्यैर्जीवानामुच्य भामिनि ।
नयन्ति यामिकास्तत्र प्राणिनो मायया मृतान् ॥ २०
मध्यमान्योधवेपेण मध्यमेन पथा तथा ॥ २१
चण्डालवेपास्त्वधमान्गृहीत्वा भर्त्सतर्जनैः ।
आकर्षन्तस्तथा पाशैर्दुर्दर्शेन नयन्ति तान् ॥ २२
त्रिविधानेवमादाय नयन्ति यमसादनम् ।
धर्मासनगतं दक्षं भ्राजमानं स्वतेजसा ॥ २३
लोकपालं सहाध्यक्षं तथैव परिपद्गतम् ।
दर्शयन्ति महाभागे यामिकास्तं निवेद्य ते ॥ २४

पूजयन्दण्डयन्कांश्चित्तेषां शृण्वञ्शुभाशुभम् ।
 व्याहृतो बहुसाहसैस्तत्रास्ते सततं यमः ॥ २५
 गतानां तु यमस्तेषामुत्तमानभिपूजया ।
 अभिसंगृह्य विधिवत्पृष्ट्वा स्वागतकौशलम् ।
 प्रस्तुत्य तत्कृतं तेषां लोकं संदिशते यमः ॥ २६
 यमेनैवमनुज्ञाता यान्ति पश्चात्त्रिविष्टपम् ॥ २७
 मध्यमानां यमस्तेषां श्रुत्वा कर्म यथातथम् ।
 जायन्तां मानुषेष्वेव इति संदिशते च तान् ॥ २८
 अधमान्पाशसंयुक्तान्यमो नावेक्षते गतान् ।
 यमस्य पुरुषा घोराश्चण्डालसमदर्शनाः ।
 यातनाः प्रापयन्त्येताँल्लोकपालस्य शासनात् ॥ २९
 भिन्दन्तश्च तुदन्तश्च प्रकर्षन्तो यतस्ततः ।
 क्रोशन्तः पातयन्त्येतान्मिथो गर्तेष्ववाञ्छुखान् ॥
 संयामिन्यः शिलास्तेषां पतन्ति शिरसि प्रिये ।
 अयोधुखाः कङ्कवला भक्षयन्ति सुदारुणाः ॥ ३१
 असिपत्रवने घोरे चारयन्ति तथा परान् ।
 तीक्ष्णदंष्ट्रास्तथा श्वानः कांश्चित्तत्र ह्यदन्ति वै ॥ ३२
 तत्र वैतरणी नाम नदी ग्राहसमाकुला ।
 दुष्प्रवेशा च घोरा च मूत्रशोणितवाहिनी ।

तस्यां संमज्जयन्त्येते तृषितान्पाययन्ति तान् ॥ ३३
 आरोपयन्ति वै कांश्चित्तत्र कण्टकशल्मलीम् ।
 यत्रचक्रेषु तिलवत्पीड्यन्ते तत्र केचन ॥ ३४
 अङ्गरेषु च दहन्ते तथा दुष्कृतकारिणः ।
 कुम्भीपाकेषु पच्यन्ते पच्यन्ते सिकतासु वै ॥ ३५
 पाट्यन्ते तरुवच्छस्त्रैः पापिनः क्रकचादिभिः ।
 भिद्यन्ते भागशः शूलैस्तुद्यन्ते सूक्ष्मसूचिभिः ॥ ३६
 एवं त्वया कृतं दोषं तदर्थं दण्डनं त्विति ।
 वाचैवं घोषयन्ति स्र दण्डमानाः समन्ततः ॥ ३७
 एवं ते यातनां प्राप्य शरीरैर्यातनाशयैः ।
 प्रसहन्तश्च तदुःखं सरन्तः खापराधजम् ॥ ३८
 क्रोशन्तश्च रुदन्तश्च न मुच्यन्ते कथंचन ।
 सरन्तस्तत्र तप्यन्ते पापमात्मकृतं भृशम् ॥ ३९
 एवं बहुविधा दण्डा भुज्यन्ते पापकारिभिः ।
 यातनाभिश्च पच्यन्ते नरकेषु पुनः पुनः ॥ ४०
 अपरे यातनां भुक्त्वा मुच्यन्ते तत्र किल्बिषात् ।
 पापदोषक्षयकरा यातनाः संस्मृता नृणाम् ।
 बहुतप्तं यथा लोहममलं तत्तथा भवेत् ॥ ४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २२९ ॥

त्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥

परमेश्वरेण पार्वतीप्रति रौरवादिनरकविभजनपूर्वकं प्राणिनां दुष्कृततारतम्येन तेषु यातनानुभवप्रकारकथनम् ॥ १ ॥
 तथा यातनानुभवानन्तरं कर्मशेषफलतया नानानीचयोनिप्राप्त्यादिकथनम् ॥ २ ॥

उमोवाच ।

भगवंस्ते कथं तत्र दण्ड्यन्ते नरकेषु वै ।
 कति ते नरका घोराः कीदृशास्ते महेश्वर ॥ १
 महेश्वर उवाच ।
 शृणु भामिनि तत्सर्वं पञ्चैते नरकाः स्मृताः ।
 भूमेरधस्ताद्विहिता घोरा दुष्कृतकर्मणाम् ॥ २
 प्रथमं रौरवं नाम शतयोजनमायतम् ।
 तावत्प्रमाणविस्तीर्णं तामसं पापपीडितम् ॥ ३
 भृशं दुर्गन्धि परुषं क्रिमिभिर्दारुणैर्वृतम् ।
 अतिघोरमनिर्देश्यं प्रतिक्लृप्तं ततस्ततः ॥ ४

ते चिरं तत्र तिष्ठन्ति न तत्र शयनासने ।
 क्रिमिभिर्भक्ष्यमाणाश्च विष्टागन्धसमायुताः ॥ ५
 एवंप्रमाणमुद्दिग्ना यावत्तिष्ठन्ति तत्र ते ।
 यातनाभ्यो दशगुणं नरके दुःखमिष्यते ॥ ६
 तत्र चात्यन्तिकं दुःखमिष्यते च शुभेक्षणे ।
 क्रोशन्तश्च रुदन्तश्च वेदनास्तत्र भुञ्जते ॥ ७
 अमन्ति दुःखमोक्षार्थं ज्ञाता कश्चिन्न विद्यते ।
 दुःखस्वान्तरमात्रं तु ज्ञानं वा न च लभ्यते ॥ ८
 महारौरवसंज्ञं तु द्वितीयं नरकं प्रिये ।
 तस्माद्द्विगुणितं विद्धि माने दुःखे च रौरवात् ॥ ९

तृतीयं नरकं तत्र कण्टकावनसंज्ञितम् ।
 ततो द्विगुणितं तच्च पूर्वाभ्यां दुःखमानयोः ।
 महापातकसंयुक्ता घोरास्तस्मिन्विशन्ति हि ॥ १०
 अग्निकुण्डमिति ख्यातं चतुर्थं नरकं प्रिये ।
 एतद्विगुणितं तस्माद्यथानिष्टसुखं तथा ॥ ११
 ततो दुःखं हि सुमहदमानुपमिति स्मृतम् ।
 भुञ्जते तत्रतत्रैव दुःखं दुष्कृतकारिणः ॥ १२
 तत्र दुःखमनिर्देश्यं बहद्वोरं यथा तथा ।
 पञ्चेन्द्रियैरसंवाधात्पञ्चकष्टमिति स्मृतम् ।
 भुञ्जते तत्रतत्रैव दुःखं दुष्कृतकारिणः ॥ १३
 अमानुपार्हजं दुःखं महाभूतैश्च भुञ्जते ।
 अतिघोरं चिरं कृत्वा महाभूतानि यान्ति तम् ॥ १४
 पञ्च कष्टेन हि समं नास्ति दुःखं तथा परम् ।
 दुःखस्थानमिति प्राहुः पञ्चकष्टमिति प्रिये ॥ १५
 एवं त्वेतेषु तिष्ठन्ति प्राणिनो दुःखभागिनः ।
 अन्ये च नरकाः सन्ति अवीचिप्रमुखाः प्रिये ॥ १६
 क्रोशन्तश्च रुदन्तश्च वेदनार्ता भृशतुराः ।
 केचिद्भ्रमन्तश्चेष्टन्ते केचिद्भावन्ति चातुराः ॥ १७
 आधावन्तो निवार्यन्ते शूलहस्तैर्यतस्ततः ।
 रुजादितास्तृषायुक्ताः प्राणिनः पापकारिणः ॥ १८
 यावत्पूर्वकृतं तावन्न मुच्यन्ते कथंचन ।
 क्रिमिभिर्भक्ष्यमाणाश्च वेदनार्तास्तृषान्विताः १९
 संस्मरन्तः स्वकं पापं कृतमात्मापराधजम् ।
 शोचन्तस्तत्र तिष्ठन्ति यावत्पापक्षयं प्रिये ।
 एवं भुक्त्वा तु नरकं मुच्यन्ते पापसंक्षयात् ॥ २०
 उमोवाच ।
 भगवन्कतिकालं ते तिष्ठन्ति नरकेषु वै ॥ २१
 महेश्वर उवाच ।
 शतवर्षसहस्राणामादिं कृत्वा हि जन्तवः ।
 तिष्ठन्ति नरकावासाः प्रलयान्तमिति स्थितिः २२
 उमोवाच ।
 भगवन्तेषु के तत्र तिष्ठन्तीति वद प्रभो ॥ २३
 महेश्वर उवाच ।
 रौरवे शतसाहस्रं वर्षाणामिति संस्थितिः ।

मानुषघ्नाः कृतघ्नाश्च तथैवानृतवादिनः ॥ २४
 द्वितीये द्विगुणं कालं पच्यन्ते तादृशा नराः ।
 महापातकयुक्तास्तु तृतीये दुःखमाप्नुयुः ॥ २५
 एतावन्मानुषसहं परमन्येषु लक्ष्यते ॥ २६
 यक्षा विद्याधराश्चैव काद्रवेयाश्च किंनराः ।
 गन्धर्वभूतसङ्घाश्च तेषां पापयुता भृशम् ।
 चतुर्थे परिपच्यन्ते तादृशा नरकाः स्मृताः ॥ २७
 चतुर्थे परितप्यन्ते यावद्युगविपर्ययः ।
 सहन्तस्तादृशं घोरं पञ्चकष्टे तु यादृशम् ।
 तत्रास्य चिरदुःखस्य ह्यधोऽन्यान्विद्धि मानुषान् ॥
 एवं ते नरकान्भुक्त्वा तत्र क्षपितकल्मषाः ।
 नरकेभ्यो विमुक्ताश्च जायन्ते कृमिजातिषु ॥ २९
 उद्भेदजेषु वा केचिदत्रापि क्षीणकल्मषाः ।
 पुनरेव प्रजायन्ते मृगपक्षिषु शोभने ।
 मृगपक्षिषु तद्भुक्त्वा लभन्ते मानुषं पदम् ॥ ३०
 उमोवाच ।
 नानाजातिषु केनैव जायन्ते पापकारिणः ॥ ३१
 महेश्वर उवाच ।
 तदहं ते प्रवक्ष्यामि यच्चमिच्छसि शोभने ।
 सर्वदाऽऽत्मा कर्मवशो नानाजातिषु जायते ॥ ३२
 यश्च मांसप्रियो नित्यं काकगृध्रान्स संस्पृशेत् ।
 सुरापः सततं मर्त्यः सूकरत्वं व्रजेद्भुवम् ॥ ३३
 अभक्ष्यभक्षणो मर्त्यः काकजातिषु जायते ।
 आत्मघ्नो यो नरः कोपात्प्रेतजातिसु तिष्ठति ॥ ३४
 पैशुन्यात्परिवादाच्च कुक्कुटत्वमवाप्नुयात् ।
 नास्तिकश्चैव यो मूर्खो मृगजातिं स गच्छति ॥ ३५
 हिंसाविहारस्तु नरः क्रिमिकीटेषु जायते ।
 अतिमानयुतो नित्यं प्रेत्य गर्दभतां व्रजेत् ॥ ३६
 अगम्यागमनाच्चैव परदारनिषेवणात् ।
 मूषिकत्वं व्रजेन्मर्त्यो नास्ति तत्र विचारणा ॥ ३७
 कृतघ्नो मित्रघाती च सृगालवृकजातिषु ।
 कृतघ्नः पुत्रघाती च स्यावरेष्वथ तिष्ठति ॥ ३८
 एवमाद्यशुभं कृत्वा नरा निरयगामिनः ।

तांस्तान्भावान्प्रपद्यन्ते स्वकृतस्वैव कारणात् ॥३९
 एवंजातिषु निर्देश्याः प्राणिनः पापकारिणः ।
 कथंचित्पुनरुत्पद्य लभन्ते मानुषं पदम् ॥ ४०

बहुशश्चाग्निसंक्रान्तं लोहं शुचिमयं तथा ।
 बहुदुःखाभिसंतप्तस्तथाऽऽत्मा शोध्यते बलात् ।
 तस्मात्सुदुर्लभं चेति विद्धि जन्मसु मानुषम् ॥४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि त्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥

एकत्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

परमेश्वरेण पार्वतीप्रति शुभाशुभकर्मणां मानसिकत्वादिभेदेन त्रैविध्यकथनपूर्वकं तत्तत्फलनिरूपणम् ॥ १ ॥ तथा
 श्रेयस्प्रतिकारणादिकथनपूर्वकं तत्पानजदोषादिप्रतिपादनम् ॥ २ ॥

उमोवाच ।

भगवन्देवदेवेश शूलपाणे वृषध्वज ।
 श्रुतं मे परमं गुह्यं प्रसादात्ते वरप्रद ॥ १
 श्रोतुं भूयोऽहमिच्छामि प्रजानां हितकारणात् ।
 शुभाशुभमिति प्रोक्तं कर्म खंखं समासतः ॥ २
 तन्मे विस्तरतो ब्रूहि शुभाशुभविधिं प्रति ।
 अशुभं कीदृशं कर्म प्राणिनो यन्निपातयेत् ॥ ३
 शुभं वापि कथं देव प्रजानामूर्ध्वदं भवेत् ।
 एतन्मे वद देवेश श्रोतुकामाऽस्मि कीर्तय ॥ ४
 महेश्वर उवाच ।
 तदहं ते प्रवक्ष्यामि तत्सर्वं शृणु शोभने ।
 सुकृतं दुष्कृतं चेति द्विविधं कर्मविस्तरम् ॥ ५
 तयोर्बहुष्कृतं कर्म तच्च संजायते त्रिधा ।
 मनसा कर्मणा वाचा बुद्धिमोहसमुद्भवात् ॥ ६
 मनःपूर्वं तु वा कर्म वर्तते वाङ्मयं ततः ।
 जायते वै क्रियायोगमनु चेष्टाक्रमः प्रिये ॥ ७
 अभिद्रोहोऽभ्यसूया च परार्थेषु च वै स्पृहा ।
 शुभाशुभानां मर्त्यानां वर्तनं परिवारितम् ॥ ८
 धर्मकार्ये यदाऽश्रद्धा पापकर्मणि हर्षणम् ।
 एवमाद्यशुभं कर्म मनसा पापमुच्यते ॥ ९
 अनृतं यच्च परुषमबद्धवचनं कटु ।
 असत्यं परिवादश्च पापमेतत्तु वाङ्मयम् ॥ १०
 अगम्यागमनं चैव परदारनिषेवणम् ।
 वधबन्धपरिक्लेशैः परप्राणोपतापनम् ॥ ११
 चौर्यं परेषां द्रव्याणां हरणं नाशनं तथा ।
 अभक्ष्यभक्षणं चैव व्यसनेष्वविषङ्गता ॥ १२

दर्पात्स्तम्भाभिमानाच्च परेषामुपतापनम् ।
 अकार्याणां च करणमशौचं पानसेवनम् ॥ १३
 दौःशील्यं पापसंपर्कं साहाय्यं पापकर्मणि ।
 अधर्म्यमयशस्यं च कार्यं तस्य निषेवणम् ।
 एवमाद्यशुभं चान्यच्छारीरं पापमुच्यते ॥ १४
 मानसाद्वाङ्मयं पापं विशिष्टमिति लक्ष्यते ।
 वाङ्मयादपि वै पापाच्छारीरं गण्यते बहु ॥ १५
 एवं पापयुतं कर्म त्रिविधं पातयेन्नरम् ।
 परापकारजननमत्यन्तं पातकं स्मृतम् ॥ १६
 त्रिविधं तत्कृतं पापं कर्तारं पापकं नयेत् ।
 पातकं चापि यत्कर्म कर्मणा बुद्धिपूर्वकम् ॥ १७
 सापदेशमवश्यं तत्कर्तव्यमिति तत्कृतम् ।
 कथंचित्तत्कृतमपि कर्ता तेन स लिप्यते ॥ १८
 अवश्यं पापदेशेन प्रतिहन्येत कारणम् ॥ १९
 उमोवाच ।
 भगवन्पापकं कर्म यथा कृत्वा न लिप्यते ॥ २०
 महेश्वर उवाच ।
 यो नरोऽनपराधी च स्वात्मप्राणस्य रक्षणात् ।
 शत्रुमुद्यतशस्त्रं वा पूर्वं तेन हतोपि वा ।
 प्रतिहन्यान्नरो हिंस्रान्न स पापेन लिप्यते ॥ २१
 चोरादधिकसंत्रस्तस्तत्प्रतीकारचेष्टया ।
 यः प्रजन्नररो हन्यान्न स पापेन लिप्यते ॥ २२
 ग्रामार्थं भर्तृपिण्डार्थं दीनानुग्रहकारणात् ।
 वधबन्धपरिक्लेशान्कुर्वन्पापात्प्रमुच्यते ॥ २३
 दुर्भिक्षे चात्मवृत्त्यर्थमेकायतनगस्तथा ।
 अकार्यं वाऽप्यभक्ष्यं वा कृत्वा पापान्न लिप्यते ॥ २४

विधिरेष गृहस्थानां प्रायेणैवोपदिश्यते ।
 अवाच्यं वाऽप्यकार्यं वा देशकालवशेन तु ॥२५
 बुद्धिपूर्वं नरः कुर्वेत्प्रयोजनमात्रया ।
 किञ्चिद्वा लिप्यते पापैरथवा न च लिप्यते ॥२६
 एवं देवि विजानीहि नास्ति तत्र विचारणा २७
 उमोवाच ।
 भगवन्पानदोषांश्च पेयापेयत्वकारणम् ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे वद महेश्वर ॥ २८
 महेश्वर उवाच ।
 हन्त ते कथयिष्यामि पानोत्पत्तिं शुचिस्मिते २९
 पुरा सर्वेऽभवन्मर्त्या बुद्धिमन्तो नयानुगाः ।
 शुचयश्च शुभाचाराः सर्वे चोन्मनसः प्रिये ॥३०
 एवंभूते तदा लोके प्रेष्यकृन्न परस्परम् ।
 प्रेष्याभावान्मनुष्याणां कर्मरम्भो ननाश ह ॥३१
 उभयोर्लोकयोर्नाशं दृष्ट्वा कर्मक्षयात्प्रभुः ।
 यज्ञकर्म कथं लोके वर्तेतेति पितामहः ॥ ३२
 आज्ञापयत्सुरान्देवि मोहयस्वेति मानुषान् ।
 तमसः सारमुद्धृत्य पानं बुद्धिप्रणाशनम् ।
 न्यपातयन्मनुष्येषु पापदोषावहं प्रिये ॥ ३३
 तदाप्रभृति तत्पानान्मुमुहुर्मानवा भुवि ।
 कार्याकार्यमजानन्तो वाच्यावाच्यं गुणागुणम् ३४
 केचिद्धसन्ति तत्पीत्वा प्रवदन्ति तथा परे ।
 नृत्यन्ति मुदिताः केचिद्रायन्ति च शुभाशुभान्
 कलिं ते कुर्वतेऽभीष्टं प्रहरन्ति परस्परम् ।
 क्वचिद्भावन्ति सहसा प्रस्खलन्ति पतन्ति च ३६
 अयुक्तं बहु भाषन्ते यत्र क्वचन शोभने ।
 नम्रा विक्षिप्य गात्राणि नष्टज्ञाना इवासते ॥३७
 एवं बहुविधान्भावान्कुर्वन्ति भ्रान्तचेतनाः ।
 ये पिबन्ति महामोहं पानं पापयुता नराः ॥३८

धृतिं लज्जां च बुद्धिं च पानं पीतं प्रणाशयेत् ।
 तस्मान्नराः संभवन्ति निर्लज्जा निरपत्रपाः ॥३९
 बुद्धिसत्त्वैः परिक्षीणास्तजोहीना मलान्विताः ।
 पीत्वापीत्वा तृपायुक्ताः पानपाः संभवन्ति च ४०
 पानकामाः पानकथाः पानकालाभिकाङ्क्षिणः ।
 पानार्थं कर्मवश्यास्ते संभवन्ति नराधमाः ॥ ४१
 पानकामास्तृपायोगाद्बुद्धिसत्वपरिक्षयात् ।
 पानदानां प्रेष्यकाराः पानपाः सहसाऽभवन् ॥४२
 तदाप्रभृति वै लोके दीनैः पानवशैर्नरैः ।
 कारयन्ति च कर्माणि बुद्धिमन्तस्तु पानपाः ॥४३
 कारुत्वमथ दासत्वं प्रेष्यतामेत्य पानपाः ।
 सर्वकर्मकराश्चासन्पशुवद्रज्जुवन्धिताः ॥ ४४
 पानपस्तु सुरां पीत्वा तदा बुद्धिप्रणाशनात् ।
 कार्याकार्यस्य चाज्ञानाद्यथेष्टकरणात्स्वयम् ।
 विदुषामविधेयत्वात्पापमेवाभिपद्यते ॥ ४५
 परिभूतो भवेल्लोके मद्यपो मित्रभेदकः ।
 सर्वकालमशुद्धिं च सर्वभक्षस्तथा भवेत् ॥ ४६
 विनष्टो ज्ञातिविद्वद्भ्यः सततं कलिभावगः ।
 परुषं कटुकं घोरं वाक्यं वदति सर्वशः ॥ ४७
 गुरुनतिवदेन्मत्तः परदारान्प्रधर्षयेत् ।
 संविदं कुरुते शौण्डेर्न शृणोति हितं क्वचित् ॥४८
 एवं बहुविधा दोषाः पानपे सन्ति शोभने ।
 केवलं नरकं यान्ति नास्ति तत्र विचारणा ।
 तस्मात्तद्वर्जितं सद्भिः पानमात्महितैषिभिः ॥४९
 यदि पानं न वर्जेरन्सन्तश्चारित्रकारणात् ।
 भवेदेतज्जगत्सर्वममर्यादं च निष्क्रियम् ॥ ५०
 तस्माद्बुद्धेर्हि रक्षार्थं सद्भिः पानं विवर्जितम् ।
 इति ते दुष्कृतं सर्वं कथितं त्रिविधं प्रिये ॥ ५१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

द्वात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥

परमेश्वरेण पार्वतीप्रति सुकृतस्य त्रेधा विभजनेन तल्लक्षणादिकथनम् ॥ १ ॥

महेश्वर उवाच ।

विधानं सुकृतस्यापि भूयः शृणु शुचिस्मिते ।
 प्रोच्यते तत्रिधा देवि सुकृतं च समासतः ॥ १
 यदौपरमिकं चैव सुकृतं निरुपद्रवम् ।
 तथैव सोपकरणं तावता सुकृतं विदुः ॥ २
 निवृत्तिः पापकर्मभ्यस्तदौपरमिकं प्रिये ।
 मनोवाकायजा दोषाः शृणु मे वर्जनाच्छुभम् ॥ ३
 त्रैविध्यदोषोपरमे यस्तु दोषव्यपेक्षया ।
 स हि प्राप्नोति सकलं सर्वदुष्कृतवर्जनात् ॥ ४
 प्रथमं वर्जयेद्दोषान्युगपत्पृथगेव वा ।
 तथा धर्ममवाप्नोति दोषत्यागो हि दुष्करः ।
 दोषसाकल्यसंत्यागान्मुनिर्भवति मानवः ॥ ५
 सौकर्यं पश्य धर्मस्य कार्यारम्भादृतेऽपि च ।
 आत्मा च लब्धोपरमो लभन्ते सुकृतं परम् ॥ ६
 अहो नृशंसाः पच्यन्ते मानुषाः स्वल्पबुद्धयः ।
 एतादृशं न बुध्यन्ते आत्माधीनं च निर्व्यथाः ॥ ७
 दुष्कृतत्यागमात्रेण पदमूर्ध्वं हि लभ्यते ॥ ८
 पापभीरुत्वमात्रेण दोषाणां परिवर्जनात् ।
 सुशोभनो भवेद्देवि ऋजुधर्मव्यपेक्षया ।
 इत्यापरमिकं देवि कथितं सुकृतं तव ॥ ९
 श्रुत्वा च बृद्धसंयोगादिन्द्रियाणां च निग्रहात् ।
 संतोषाच्च धृतेश्चैव शक्यते दोषवर्जनम् ॥ १०
 तदेव धर्ममित्याहुर्दोषसंयमनं प्रिये ।
 यमधर्मेण धर्मोस्ति नान्यः शुभतरः प्रिये ।
 यमधर्मेण यतयः प्राप्नुवन्त्युत्तमां गतिम् ॥ ११
 ईश्वराणां प्रभवतां दरिद्राणां च वै नृणाम् ।
 सफलो दोषसंत्यागो दानादपि शुभादपि ॥ १२
 तपो दानं महादेवि दोषमल्पं हि निर्भरेत् ।
 सुकृतं यामिकं चोक्तं वक्ष्ये निरुपसाधनम् ॥ १३
 सुखाभिसन्धिर्लोकानां सत्यं शौचमथार्जवम् ।
 व्रतोपवासः प्रीतिश्च ब्रह्मचर्यं दमः शमः ॥ १४
 एवमादि शुभं कर्म सुकृतं नियमाश्रितम् ।

शृणु तेषां विशेषांश्च कीर्तयिष्यामि भामिनि १५
 सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ।
 नास्ति सत्यात्परं दानं नास्ति सत्यात्परं तपः १६
 यथा श्रुतं यथा दृष्टमात्मना यद्यथा कृतम् ।
 तथा तस्याविकारेण वचनं सत्यलक्षणम् ॥ १७
 यच्छलेनाभिसंयुक्तं सत्यरूपं मृषैव तत् ।
 सत्यमेव प्रवक्तव्यं पारावर्यं विजानता ॥ १८
 दीर्घायुश्च भवेत्सत्यात्कुलसंतानपालकः ।
 लोकसंस्थितिपालश्च भवेत्सत्येन मानवः ॥ १९
 उमोवाच ।
 कथं संधारयन्मर्त्यो व्रतं शुभमवाप्नुयात् ॥ २०
 महेश्वर उवाच ।
 पूर्वमुक्तं तु यत्पापं मनोवाकायकर्मभिः ।
 व्रतवचस्य संत्यागस्तपोव्रतमिति स्मृतम् ॥ २१
 त्याज्यं वा यदि वा जोष्यमव्रतेन वृथा चरन् ।
 तथा फलं न लभते तस्माद्धर्मं वृथा चरेत् ॥ २२
 शुद्धकायो नरो भूत्वा स्नात्वा तीर्थे यथाविधि ।
 पञ्चभूतानि चन्द्राकौ संध्ये धर्मयमौ पितृन् ॥ २३
 आत्मनैव तथाऽऽत्मानं निवेद्य व्रतवचरेत् ।
 व्रतमामरणाद्वाऽपि कालच्छेदेन वा हरेत् ॥ २४
 शाकादिषु व्रतं कुर्यात्तथा पुष्पफलादिषु ।
 ब्रह्मचर्यव्रतं कुर्यादुपवासव्रतं तथा ॥ २५
 एवमन्येषु बहुषु व्रतं कार्यं हितैषिणा ।
 व्रतभङ्गो यथा न स्याद्रक्षितव्यं तथा बुधैः ।
 व्रतभङ्गे महत्पापमिति विद्धि शुभेक्षणे ॥ २६
 औषधार्थं यदज्ञानाद्गुरूणां वचनादपि ।
 अनुग्रहार्थं बन्धूनां व्रतभङ्गो न दुष्यते ॥ २७
 व्रतापवर्गकाले तु दैवब्राह्मणपूजनम् ।
 नरेण तु यथा विद्धि कार्यसिद्धिं यथाऽऽप्नुयात् २८
 उमोवाच ।
 कथं शौचविधिस्तत्र तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २९

महेश्वर उवाच ।

बाह्यमाभ्यन्तरं चेति द्विविधं शौचमिष्यते ।
मानसं सुकृतं यत्तच्छौचमाभ्यन्तरं स्मृतम् ॥ ३०
सदाऽऽहारविशुद्धिश्च कायप्रक्षालनं च यत् ।
बाह्यशौचं भवेदेतत्तथैवाचमनादिना ॥ ३१
मृच्चैव शुद्धदेशस्था गोशकृन्मूत्रमेव च ।
द्रव्याणि गन्धयुक्तानि यानि पुष्टिकराणि च ।
एतैः संमार्जयेत्कायमम्भसा च पुनः पुनः ॥ ३२
अक्षोभ्यं यत्प्रकीर्णं च नित्यस्रोतं च यज्जलम् ।
प्रायशस्तादृशे मज्जेदन्यथा च विवर्जयेत् ॥ ३३
त्रिखिराचमनं श्रेष्ठं निष्फेनैर्निर्मलैर्जलैः ।
तथा विष्णुमूत्रयोः शुद्धिरद्भिर्वहुमृदा भवेत् ।
तथैव जलसंशुद्धिर्द्विर्दत्संशुद्धं तु संस्पृशेत् ॥ ३४
शकृता भूमिशुद्धिः स्याल्लौहानां भस्मना स्मृतम् ।
तक्षणं घर्षणं चैव दारवाणां विशोधनम् ॥ ३५
दहनं मृण्मयानां च मर्त्यानां कृच्छ्रधारणम् ।

शेषाणां देवि सर्वेषामातपेन जलेन च ।

ब्राह्मणानां च वाक्येन सदा संशोधनं भवेत् ॥ ३६
अदृष्टमद्भिर्निर्गिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ।
एवमापदि संशुद्धिरेवं शौचं विधीयते ॥ ३७
उमोवाच ।
आहारशुद्धिस्तु कथं देवदेव महेश्वर ॥ ३८
महेश्वर उवाच ।
अमांसमद्यमक्लेद्यमपर्युषितमेव च ।
अतिकट्टम्ललवणहीनं च शुभगन्धि च ॥ ३९
क्रिमिकेशमलैर्हीनं संवृतं शुद्धदर्शनम् ।
एवंविधं सदाहार्यं देवब्राह्मणसात्कृतम् ॥ ४०
श्रुतमित्येव तज्ज्ञेयमन्यथा मन्यसेऽशुभम् ।
ग्राम्यादारण्यकैः सिद्धं श्रेष्ठमित्यवधारय ॥ ४१
अतिमात्रगृहीतास्तु अल्पदत्तं भवेच्छुचि ।
यज्ञशेषं हविःशेषं पितृशेषं च निर्मलम् ।
इति ते कथितं देवि भूयः किं श्रोतुमिच्छसि ॥ ४२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि द्वात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥

त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

महेश्वरेणोमांप्रति मांसभक्षणाभक्षणयोर्दोषगुणकथनम् ॥ १ ॥ गुरुप्रशंसनपूर्वकं तत्पूजादिफलकथनम् ॥ २ ॥ तथा तीर्थस्नानोपवासादिफलकथनम् ॥ ३ ॥

उमोवाच ।

भक्षयन्त्यपरे मांसं वर्जयन्त्यपरे विभो ।
तन्मे वद महादेव भक्ष्याभक्ष्यविनिर्णयम् ॥ १
महेश्वर उवाच ।
मांसस्य भक्षणे दोषो यश्चास्याभक्षणे गुणः ।
तदहं कीर्तयिष्यामि तन्निबोध यथातथम् ॥ २
इष्टं दत्तमधीतं च क्रतवश्च सदक्षिणाः ।
अमांसभक्षणस्यैव कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ३
आत्मार्थं यः परप्राणान्निहंस्यात्स्वादुफलेप्सया ।
व्यालगृध्रमृगालैश्च राक्षसैश्च समस्तु सः ॥ ४
यो वृथा नित्यमांसाशी स पुमानधमो भवेत् ।
ततः कष्टतरं नास्ति स्वयमाहृत्य भक्षणात् ॥ ५
स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।

उद्विग्नवासं लभते यत्रयत्रोपजायते ॥ ६
संछेदनं स्वमांसस्य यथा संजनयेद्भुजम् ।
तथैव परमांसेऽपि वेदितव्यं विजानता ॥ ७
यस्तु सर्वाणि मांसानि यावज्जीवं न भक्षयेत् ।
स स्वर्गे विपुलं स्थानं लभते नात्र संशयः ॥ ८
यत्तु वर्षशतं पूर्णं तप्यते परमं तपः ।
यच्चापि वर्जयेन्मांसं सममेतन्न वा समम् ॥ ९
न हि प्राणैः प्रियतमं लोके किंचन विद्यते ।
तस्मात्प्राणिदया कार्या यथात्मनि तथा परे ॥ १०
सर्वे यज्ञा न तत्कुर्युः सर्वे देवाश्च भामिनि ।
यो मांसरसमास्त्राय पुनर्मांसं विवर्जयेत् ॥ ११
इत्येवं मुनयः प्राहुर्मांसस्याभक्षणे गुणाः ।
एवं बहुगुणं देवि नृणां मांसविवर्जनम् ॥ १२

न शक्रुयाद्यदास्तीव त्यक्तुं मांसं कथंचन ।
 पुण्यं तन्मासमात्रं वा वर्जनीयं विशेषतः ॥ १३
 न शक्रुयादपि तथा कौमुदीमासमेव च ।
 जन्मनक्षत्रतिथिषु सदा पर्वसु रात्रिषु ।
 वर्जनीयं तथा मांसं परत्र हितमिच्छता ॥ १४
 अशक्तः कारणान्मर्त्यो भोक्तुमिच्छेद्विधिं शृणु ।
 अनेन खादन्विधिना कलुषेण न लिप्यते ॥ १५
 सूनायां च गतप्राणान्क्रीत्वा न्यायेन भामिनि ।
 ब्राह्मणातिथिपूजार्थं भोक्तव्यं हितमिच्छता ॥ १६
 भैषज्यकारणाद्वाधौ खादन्पापैर्न लिप्यते ।
 पितृशेषं तथैवाश्रन्मांसं नाशुभमृच्छति ॥ १७
 उमोवाच ।
 गुरुपूजा कथं देव क्रियते धर्मचारिभिः ॥ १८
 महेश्वर उवाच ।
 गुरुपूजां प्रवक्ष्यामि यथावत्तव शोभने ।
 कृतज्ञानां परो धर्म इति वेदानुशासनम् ॥ १९
 तस्मात्स्वगुरवः पूज्यास्ते हि पूर्वोपकारिणः ।
 गुरुणां च गरीयांसस्त्रयो लोकेषु पूजिताः ॥ २०
 उपाध्यायः पिता माता संपूज्यास्ते विशेषतः ।
 ये पितुर्भ्रातरो ज्येष्ठा ये च तस्यानुजास्तथा ।
 पितुः पिता च सर्वे ते पूजनीयाः पिता तथा ॥ २१
 मातुर्या भगिनी ज्येष्ठा मातुर्या च यवीयसी ।
 मातामही च धात्री च सर्वास्ता मातरः स्मृताः २२
 उपाध्यायस्य यः पुत्रो यश्च तस्य भवेद्गुरुः ।
 ऋत्विग्गुरुः पिता चेति गुरवः संप्रकीर्तिताः ॥ २३
 ज्येष्ठो भ्राता नरेन्द्रश्च मातुलः श्वशुरस्तथा ।
 भयत्राता च भर्ता च गुरवस्ते प्रकीर्तिताः ॥ २४
 इत्येष कथितः साध्वि गुरुणां सर्वसंग्रहः ।
 अनुवृत्तिं च पूजां च तेषामपि निबोध मे ॥ २५
 आराध्या मातापितरावुपाध्यायस्तथैव च ।
 कथंचिन्नावमन्तव्या नरेण हितमिच्छता ॥ २६
 येन प्रीणन्ति पितरस्तेन प्रीतः प्रजापतिः ।
 येन प्रीणाति चेन्माता प्रीताः स्युर्देवमातरः ॥ २७
 येन प्रीणात्युपाध्यायो ब्रह्मा तेनाभिपूजितः ।

अप्रीतेषु पुनस्तेषु नरो नरकमेति हि ॥ २८
 गुरुणां वैरनिर्वन्धो न कर्तव्यः कथंचन ।
 नरः स्वगुरुमप्रीत्या मनसाऽपि न गच्छति ॥ २९
 न ब्रूयाद्विप्रियं तेषामनिष्टं न प्रवर्तयेत् ।
 विगृह्य न वदेत्तेषां समीपे स्पर्धया क्वचित् ॥ ३०
 यद्यदिच्छन्ति ते कर्तुमस्वतन्त्रस्तदाचरेत् ।
 वेदानुशासनसमं गुरुशासनमिष्यते ॥ ३१
 कलहांश्च विवादांश्च गुरुभिः सह वर्जयेत् ।
 कैतवं परिहासांश्च मन्युकामाश्रयाः कथाः ॥ ३२
 गुरुणां योऽनहंवादी करोत्याज्ञामतन्द्रितः ।
 न तस्मात्सर्वमर्त्येषु विद्यते पुण्यकृत्तमः ॥ ३३
 असूयामपवादं च गुरुणां परिवर्जयेत् ।
 तेषां प्रियहितान्वेषी भूत्वा परिचरेत्सदा ॥ ३४
 न तद्यज्ञफलं कुर्यात्तपो वाऽऽचरितं महत् ।
 यत्कुर्यात्पुरुषस्येह गुरुपूजा सदा कृता ॥ ३५
 अनुवृत्तेर्विना धर्मो नास्ति सर्वाश्रमेष्वपि ।
 तस्मात्क्षमावृतः क्षान्तो गुरुवृत्तिं समाचरेत् ॥ ३६
 स्वमर्थं स्वशरीरं च गुर्वर्थं संत्यजेद्बुधः ।
 विवादं धनहेतोर्वा मोहाद्वा तैर्न रोचयेत् ॥ ३७
 ब्रह्मचर्यमहिंसा च दानानि विविधानि च ।
 गुरुभिः प्रतिपिद्भस्व सर्वमेतदपार्थक्यम् ॥ ३८
 उपाध्यायं पितरं मातरं च
 येऽभिद्रुह्युर्मनसा कर्मणा वा ।
 तेषां पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं
 तेभ्यो नान्यः पापकृदस्ति लोके ॥ ३९
 उमोवाच ।
 उपवासविधिं तत्र तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ४०
 महेश्वर उवाच ।
 शरीरमलशान्त्यर्थमिन्द्रियोच्छोषणाय च ।
 एकभुक्तोपवासैस्तु धारयन्ते व्रतं नराः ॥ ४१
 लभन्ते विपुलं धर्मं तथाऽऽहारपरिक्षयात् ।
 बहूनामुपरोधं तु न कुर्यादात्मकारणात् ॥ ४२
 जीवोपघातं च तथा स जीवन्धन्य इष्यते ।
 तस्मात्पुण्यं लभेन्मर्त्यः स्वयमाहारकर्शनात् ॥

तद्गृहस्यैर्यथाशक्ति कर्तव्यमिति निश्चयः ॥ ४३
उपवासादिते काये आपदर्थं पयो जलम् ।
भुञ्जन्न प्रतिघाती स्याद्ब्राह्मणाननुमान्य च ॥४४
उमोवाच ।

ब्रह्मचर्यं कथं देव रक्षितव्यं विजानता ॥ ४५
महेश्वर उवाच ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु देवि समाहिता ॥ ४६
ब्रह्मचर्यं परं शौचं ब्रह्मचर्यं परं तपः ।

केवलं ब्रह्मचर्येण प्राप्यते परमं पदम् ॥ ४७
संकल्पाद्दर्शनाच्चैव तद्युक्तवचनादपि ।

संस्पर्शादथ संयोगात्पञ्चधा रक्षितं व्रतम् ॥ ४८
व्रतवद्धारितं चैव ब्रह्मचर्यमकल्मषम् ।

नित्यं संरक्षितं तस्य नैष्ठिकानां विधीयते ।
तदिष्यते गृहस्थानां कालमुद्दिश्य कारणम् ॥ ४९

जन्मनक्षत्रयोगेषु पुण्यवासेषु पर्वसु ।
देवताधर्मकार्येषु ब्रह्मचर्यव्रतं चरेत् ॥ ५०

ब्रह्मचर्यव्रतफलं लभेद्दारव्रती सदा ।
शौचमायुस्तथाऽऽरोग्यं लभ्यते ब्रह्मचारिभिः ५१

उमोवाच ।
तीर्थचर्याव्रतं देव क्रियते धर्मकाङ्क्षिभिः ।

कानि तीर्थानि लोकेषु तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ५२
महेश्वर उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि तीर्थस्नानविधिं प्रिये ।
पावनार्थं च शौचार्थं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ॥ ५३

यास्तु लोके महानद्यस्ताः सर्वास्तीर्थसंज्ञिताः ।
तासां प्राक्स्नोतसः श्रेष्ठाः संगमश्च परस्परम् ।

तासां सागरसंयोगो वरिष्ठश्चेति विद्यते ॥ ५४
तासामुभयतः कूलं तत्रतत्र मनीषिभिः ।

देवैर्वा सेवितं देवि तर्त्तीर्थं परमं स्मृतम् ॥ ५५
समुद्रश्च महातीर्थं पावनं परमं शुभम् ।

तस्य कूलगतास्तीर्था महद्भिश्च समाप्नुताः ॥ ५६
स्नोतसां पर्वतानां च जोषितानां महर्षिभिः ।

अपि कूपं तटाकं वा सेवितुं मुनिभिः प्रिये ॥ ५७
तत्तु तीर्थमिति ज्ञेयं प्रभावात्तु तपस्विनाम् ।

तदा प्रभृति तीर्थत्वं लेभे लोकहिताय वै ॥ ५८
एवं तीर्थं भवेद्देवि तस्य स्नानविधिं शृणु ॥ ५९

जन्मना व्रतभूयिष्ठो गत्वा तीर्थानि काङ्क्षया ।
उपवासत्रयं कुर्यादेकं वा नियमान्वितः ॥ ६०

पुण्यमासेवते काले पौर्णमास्यां यथाविधि ।
बहिरेव शुचिर्भूत्वा तर्त्तीर्थं मन्मना विशेत् ॥ ६१

त्रिराप्तुत्य जलाभ्यांशे दत्त्वा ब्राह्मणदक्षिणाम् ।
अभ्यर्च्य देवायतनं ततः प्रायाद्यथागतम् ॥ ६२

एतद्विधानं सर्वेषां तीर्थतीर्थमिति प्रिये ।
समीपतीर्थस्नानात्तु दूरतीर्थं सुपूजितम् ॥ ६३

आदिप्रभृतिशुद्धस्य तीर्थस्नानं शुभं भवेत् ।
तपोर्थं पापनाशार्थं शौचार्थं तीर्थमाहनम् ॥ ६४

एवं पुण्येषु तीर्थेषु तीर्थस्नानं शुभं भवेत् ।
एतन्नैयमिकं सर्वं मुकुतं कथितं तव ॥ ६५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

चतुस्त्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

महेश्वरेण पार्वतीप्रति दानस्य षाड्गुण्यप्रतिपादनपूर्वकं तत्फलकथनम् ॥ १ ॥

महेश्वर उवाच ।
एतदर्थमवामोति नरः प्रेत्य शुभेक्षणे ॥ १

उमोवाच ।
लोकसिद्धं तु यद्रव्यं सर्वसाधारणं भवेत् ।

तददत्सर्वसामान्यं कथं धर्मं लभेन्नरः ।
एवं साधारणे द्रव्ये तस्य स्वत्वं कथं भवेत् ॥ २

महेश्वर उवाच ।
लोके भूतमयं द्रव्यं सर्वसाधारणं तथा ।

तथैव तद्दन्मर्त्यो लभेत्पुण्यं स तच्छृणु ॥ ३
दाता प्रतिग्रहीता च देयं सोपक्रमं तथा ।

देशकालौ च यच्चैतद्दानं षड्गुणमुच्यते ।
तेषां संपद्विशेषांश्च कीर्त्यमानान्निबोध मे ॥ ४

आदिप्रभृति यः शुद्धो मनोवाकायकर्मभिः ।
 सत्यवादी जितक्रोधस्त्वलुब्धो नाभ्यसूयकः ।
 श्रद्धावानास्तिकश्चैव एवं दाता प्रशस्यते ॥ ५
 शुद्धो दान्तो जितक्रोधस्तथा दीनकुलोद्भवः ।
 श्रुतचारित्रसंपन्नस्तथा बहुकलत्रघातु ॥ ६
 पञ्चयज्ञपरो नित्यं निर्विकारशरीरवान् ।
 एतान्पात्रगुणान्विद्धि तादृक्पात्रं प्रशस्यते ॥ ७
 पितृदेवाग्निकार्येषु तस्य दत्तं महाफलम् ।
 यद्यदर्हति यो लोके पात्रं तस्य भवेच्च सः ।
 मुच्येदापद आपन्नो येन पात्रं तदस्य तु ॥ ८
 अन्नस्य क्षुधितं पात्रं तृपितस्तु जलस्य वै ।
 एवं पात्रेषु नानात्वमिष्यते पुरुषं प्रति ॥ ९
 जारश्वोरश्च षण्डश्च हिंस्रः समयभेदकः ।
 लोकविघ्नकराश्चान्ये वर्जितव्याः सर्वशः प्रिये १०
 परोपघाताद्यद्रव्यं चौर्याद्वा लभ्यते नृभिः ।
 निर्देयाल्लभ्यते यच्च धूर्तभावेन वै तथा ॥ ११
 अधर्मादर्थमोहाद्वा बहूनामुपरोधनात् ।
 यल्लभ्यते धनं देवि तदत्यन्तविगर्हितम् ॥ १२
 तादृशेन कृतं धर्मं निष्फलं विद्धि भामिनि ।
 तस्मान्प्रायागागतेनैव दातव्यं शुभमिच्छता ॥ १३
 यद्यदात्मप्रियं नित्यं तत्तद्देयमिति स्थितिः ।
 उपक्रममिमं विद्धि दातृणां परमं हितम् ॥ १४
 पात्रभूतं तु दूरस्थमभिगम्य प्रसाद्य च ।
 दाता दानं तथा दद्याद्यथा तुष्येत तेन सः ।
 एष दानविधिः श्रेष्ठः समाहूय तु मध्यमः ॥ १५
 पूर्वं च पात्रतां ज्ञात्वा समाहूय निवेद्य च ।
 शौचाचमनसंयुक्तं दातव्यं श्रद्धया प्रिये ॥ १६
 याचितृणां तु परममाभिमुख्यं पुरस्कृतम् ।
 संमानपूर्वं संग्राह्यं दातव्यं देशकालयोः ॥ १७
 अपात्रेभ्योपि चान्येभ्यो दातव्यं भूतिमिच्छता ॥
 पात्राणि संपरीक्ष्यैव दात्रा वै नाममात्रया ।
 अतिशक्त्या परं दानं यथाशक्ति तु मध्यमम् ।
 तृतीयं चापरं दानं नानुरूपमिवात्मनः ॥ १९
 यथा संभाषितं पूर्वं दातव्यं तत्तथैव च ।

पुण्यक्षेत्रेषु यदत्तं पुण्यकालेषु वा यथा ।
 तच्छोभनतरं विद्धि गौरवादेशकालयोः ॥ २०
 उमोवाच ।
 यश्च पुण्यतमो देशस्तथा कालश्च शंस मे ॥ २१
 महेश्वर उवाच ।
 कुरुक्षेत्रं महानन्यो यश्च देवर्षिसेवितः ।
 गिरिर्वरश्च तीर्थानि देशभागेषु पूजितः ।
 ग्रहीतुमीप्सितो यत्र तत्र दत्तं महाफलम् ॥ २२
 शरद्वसन्तकालश्च पुण्यमासस्तथैव च ।
 शुक्लपक्षश्च पक्षाणां पौर्णमासी च पर्वसु ॥ २३
 पितृदैवतनक्षत्रनिर्मलो दिवसस्तथा ।
 तच्छोभनतरं विद्धि चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ॥ २४
 प्रतिग्रहीतुर्यः कालो मनसा कीर्तितः शुभे ।
 एवमादिष्टकालेषु दत्तं दानं महद्भवेत् ॥ २५
 दाता देयं च पात्रं च उपक्रमयुता क्रिया ।
 देशकालं तथा तेषां संपच्छुद्धिः प्रकीर्तिता ॥ २६
 यथैव युगपत्संपत्तत्र दानं महद्भवेत् ॥ २७
 अत्यल्पमपि यद्दानमेभिः पङ्क्तिगुणैर्युतम् ।
 भूत्वाऽनन्तं नयेत्स्वर्गं दातारं दोषवर्जितम् ॥ २८
 सुमहद्वाऽपि यद्दानं गुणैरेभिर्विनाकृतम् ।
 अत्यल्पफलनिर्योगमफलं वा फलोद्धतम् ॥ २९
 उमोवाच ।
 एवंगुणयुतं दानं दत्तं च फलतां व्रजेत् ।
 तदस्ति चेन्महद्देयं तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ३०
 महेश्वर उवाच ।
 तदप्यस्ति महाभागे नराणां भावदोषतः ॥ ३१
 कृत्वा धर्मं तु विधिवत्पश्चात्तापं करोति चेत् ।
 श्लाघया वा यदि ब्रूयाद्दृष्ट्वा संसदि यत्कृतम् ३२
 प्रकल्पयेच्च मनसा तत्फलं प्रेत्यभावतः ।
 कर्म धर्मकृतं यच्च सततं फलकाङ्क्षया ।
 एतत्कृतं वा दत्तं वा परत्र विफलं भवेत् ॥ ३३
 एते दोषा विवर्ज्याश्च दातृभिः पुण्यकाङ्क्षिभिः ।
 सनातनमिदं वृत्तं सद्भिराचरितं तथा ॥ ३४

अनुग्रहात्परेषां तु गृहस्थानामृणं हि तत् ।
इत्येवं मन आविश्य दातव्यं सततं बुधैः ॥ ३५

एवमेव कृतं नित्यं सुकृतं तद्भवेन्महत् ।
सर्वसाधारणं द्रव्यमेवं दत्त्वा महत्फलम् ॥ ३६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

पञ्चत्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

परमेश्वरेण पार्वतीप्रति अन्नस्वर्णगोभूकन्याविद्यादानानां महिमप्रतिपादनम् ॥ १ ॥

उमोवाच ।

भगवन्कानि देयानि धर्ममुद्दिश्य मानवैः ।
तान्यहं श्रोतुमिच्छामि तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ १
महेश्वर उवाच ।
अजस्रं धर्मकार्यं च तथा नैमित्तिकं प्रिये ।
अन्नं प्रतिश्रयो दीपः पानीयं तृणमिन्धनम् ॥ २
स्नेहो गन्धश्च भैषज्यं तिलाश्च लवणं तथा ।
एवमादि तथाऽन्यच्च दानमाजस्रमुच्यते ॥ ३
अजस्रदानात्सततमाजस्रमिति निश्चितम् ।
सामान्यं सर्ववर्णानां दानं शृणु समाहिता ॥ ४
अन्नं प्राणो मनुष्याणामन्नदः प्राणदो भवेत् ।
तस्मादन्नं विशेषेण दातुमिच्छति मानवः ॥ ५
ब्राह्मणायाभिरुपाय यो दद्यादन्नमीप्सितम् ।
निदधाति निधिं श्रेष्ठं सोऽनन्तं पारलौकिकम् ॥ ६
श्रान्तमध्वपरिश्रान्तमतिथिं गृहमागतम् ।
अर्चयति प्रयत्नेन स हि यज्ञो वरप्रदः ॥ ७
कृत्वा तु पातकं कर्म यो दद्यादन्नमर्थिनाम् ।
ब्राह्मणानां विशेषेण सोपहन्ति स्वकं तमः ॥ ८
पितरस्तस्य नन्दन्ति सुवृष्ट्या कर्षका इव ।
पुत्रो यस्य तु पौत्रो वा श्रोत्रियं भोजयिष्यति ॥ ९
अपि चण्डालशूद्राणामन्नदानं न गर्हते ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन दद्यादन्नमत्सरः ॥ १०
कलत्रं पीडयित्वाऽपि पोषयेदतिथीन्सदा ।
जन्मापि मानुषे लोके तदर्थं हि विधीयते ॥ ११
अन्नदानाच्च लोकांस्तान्संप्रवक्ष्याम्यनिन्दिते ।
भवनानि प्रकाशन्ते दिवि तेषां महात्मनाम् ॥ १२
अनेकशतभौमानि सान्तर्जलवनानि च ।
वैदूर्यार्चिःप्रकाशानि हेमरूपमयानि च ॥ १३

नानारूपाणि संस्थानां नानारत्नमयानि च ।
चन्द्रमण्डलशुभ्राणि किङ्किणीजालवन्ति च ॥ १४
तरुणादित्यवर्णानि स्थावराणि चराणि च ।
यथेष्टभक्ष्यभोज्यानि शयनासनवन्ति च ॥ १५
सर्वकामफलाश्चात्र वृक्षा भवनसंस्थिताः ।
वाप्यो बह्वृचश्च कूपाश्च दीर्घिकाश्च सहस्रशः ॥ १६
अरुजानि विशोकानि नित्यानि विविधानि च ।
भवनानि विचित्राणि प्राणदानां त्रिविष्टपे ॥ १७
विवस्वतश्च सोमस्य ब्रह्मणश्च प्रजापतेः ।
विशन्ति लोकांस्ते नित्यं जगत्यन्नोदकप्रदाः ॥ १८
तत्र ते सुचिरं कालं विहृत्याप्सरसां गणैः ।
जायन्ते मानुषे लोके सर्वकल्याणसंयुताः ॥ १९
बलसंहननोपेता नीरोगाश्चिरजीविनः ।
कुलीना मतिमन्तश्च भवन्त्यन्नप्रदा नराः ॥ २०
तस्मादन्नं विशेषेण दातव्यं भूतिमिच्छता ।
सर्वकालं च सर्वस्य सर्वत्र च सदैव च ॥ २१
सुवर्णदानं परमं स्वर्ग्यं स्वस्त्ययनं महत् ।
तस्मात्ते वर्णयिष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ २२
अपि पापकृतं क्रूरं दत्तं रुक्मं प्रकाशयेत् ॥ २३
सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति श्रोत्रियेभ्यः सुचेतसः ।
देवतास्ते तर्पयन्ति समस्ता इति वैदिकम् ॥ २४
अग्निर्हि देवताः सर्वाः सुवर्णं चाग्निरुच्यते ।
तस्मात्सुवर्णदानेन तृप्ताः स्युः सर्वदेवताः ॥ २५
अम्यभावे तु कुर्वन्ति वह्निस्थानेषु काञ्चनम् ।
तस्मात्सुवर्णदातारः सर्वान्कामानवाप्नुयुः ॥ २६
आदित्यस्य हुताशस्य लोकान्नानाविधाञ्शुभान् ।
काञ्चनं संप्रदायाशु प्रविशन्ति न संशयः ॥ २७
अलंकारं कृतं चापि केवलान्प्रविशिष्यते ।

सौवर्णैर्ब्राह्मणं काले तैरलंकृत्य भोजयेत् ॥ २८
 य एतत्परमं दानं दत्त्वा सौवर्णमद्भुतम् ।
 द्युतिं मेधां वपुः कीर्तिं पुनर्जाते लभेद्भुवम् ॥ २९
 तस्मात्स्वशक्त्या दातव्यं काञ्चनं भुवि मानवैः ।
 न ह्येतस्मात्परं लोकेष्वन्यत्पापात्प्रमुच्यते ॥ ३०
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गवां दानमनिन्दिते ।
 नहि गोभ्यः परं दानं विद्यते जगति प्रिये ॥ ३१
 लोकान्सिद्धुणा पूर्वं गावः सृष्टाः स्वयंभुवा ।
 वृत्त्यर्थं सर्वभूतानां तस्मात्ता मातरः स्मृताः ॥ ३२
 लोकज्येष्ठा लोकवृत्त्या प्रवृत्ता
 मथ्यायत्ताः सोमनिष्यन्दभूताः ।
 सौम्याः पुण्याः प्राणदाः कामदाश्च
 तस्मात्पूज्याः पुण्यकामैर्मनुष्यैः ॥ ३३
 धेनुं दत्त्वा निभृतां सुशीलां
 कल्याणवत्सां च पयस्विनीं च ।
 यावन्ति रोमाणि भवन्ति तस्या-
 स्तावत्समाः स्वर्गफलानि भुङ्क्ते ॥ ३४
 प्रयच्छते यः कपिलां सचेलां
 सकांस्यदोहां कनकाग्यशृङ्गीम् ।
 पुत्रांश्च पौत्रांश्च कुलं च सर्व-
 मासप्तमं तारयते परत्र च ॥ ३५
 अन्तर्जाताः क्रीतका बृत्तलब्धाः
 प्राणक्रीताः सोदकाश्चौजसा वा ।
 कृच्छ्रोत्सृष्टाः पोषणार्थागताश्च
 द्वारैरेतैस्ताः प्रलब्धाः प्रदद्यात् ॥ ३६
 कृशाय बहुपुत्राय श्रोत्रियायाहिताग्रये ।
 प्रदाय नीरुजां धेनुं लोकान्प्राप्तोत्यनुत्तमान् ॥ ३७
 नृशंसस्य कृतघ्नस्य लुब्धस्यानृतवादिनः ।
 हव्यकव्यव्यपेतस्य न दद्याद्दाः कथंचन ॥ ३८
 समानवत्सां यो दद्याद्धेनुं विप्रे पयस्विनीम् ।
 सुवृत्तां वस्त्रसंछन्नां सोमलोके महीयते ॥ ३९
 समानवत्सां यो दद्यात्कृष्णां धेनुं पयस्विनीम् ।
 सुवृत्तां वस्त्रसंछन्नां लोकान्प्राप्तोत्यपांपतेः ॥ ४०
 हिरण्यवर्णां पिङ्गाक्षीं सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।

प्रदाय वस्त्रसंपन्नां यान्ति कौबेरसन्ननः ॥ ४१
 वायुरेणुसवर्णां च सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
 प्रदाय वस्त्रसंपन्नां वायुलोके महीयते ॥ ४२
 समानवत्सां यो धेनुं दत्त्वा गौरीं पयस्विनीम् ।
 सुवृत्तां वस्त्रसंछन्नामग्निलोके महीयते ॥ ४३
 युवानं बलिनं श्यामं शतेन सह यूथपम् ।
 गवेन्द्रं ब्राह्मणेन्द्राय भूरिशृङ्गमलंकृतम् ॥ ४४
 ऋषभं ये प्रयच्छन्ति श्रोत्रियाणां महात्मनाम् ।
 ऐश्वर्यमभिजायन्ते जायमानाः पुनःपुनः ॥ ४५
 गवां मूत्रपुरीषाणि नोद्विजेत कदाचन ।
 न चासां मांसमश्नीयाद्गोषु भक्तः सदा भवेत् ४६
 ग्रासमुष्टिं परगवे दद्यात्संवत्सरं शुचि ।
 अकृत्वा स्वयमाहारं व्रतं तत्सर्वकामिकम् ॥ ४७
 गवाम्भयतः काले नित्यं स्वस्त्ययनं वदेत् ।
 न चासां चिन्तयेत्पापमिति धर्मविदो विदुः ॥ ४८
 गावः पवित्रं परमं गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
 कथंचिन्नावमन्तव्या गावो लोकस्य मातरः ॥ ४९
 तस्मादेव गवां दानं विशिष्टमिति कथ्यते ।
 गोषु पूजा च भक्तिश्च नरस्यायुष्यतां वहेत् ॥ ५०
 अतःपरं प्रवक्ष्यामि भूमिदानं महाफलम् ।
 भूमिदानसमं दानं लोके नास्तीति निश्चयः ॥ ५१
 गृहयुक्क्षेत्रयुग्वाऽपि भूमिभागः प्रदीयते ।
 सुखभोगं निराक्रोशं वास्तुपूर्वं प्रकल्प्य च ॥ ५२
 ग्रहीतारमलंकृत्य वस्त्रपुष्पानुलेपनैः ।
 सभृत्यं सपरीवारं भोजयित्वा यथेष्टतः ।
 यो दद्याद्दक्षिणां काले त्रिरद्भिर्गृह्यतामिति ॥ ५३
 एवं भूम्यां प्रदत्तायां श्रद्धया वीतमत्सरैः ।
 यावत्तिष्ठति सा भूमिस्तावद्दत्तफलं विदुः ॥ ५४
 भूमिदः स्वर्गमारुह्य रमते शाश्वतीः समाः ।
 अचला ह्यक्षया भूमिः सर्वकामान्दुधुक्षति ॥ ५५
 यत्किंचित्कुरुते पापं पुरुषो वृत्तिकर्षितः ।
 अपि गोकर्णमात्रेण भूमिदानेन मुच्यते ॥ ५६
 सुवर्णं रजतं वस्त्रं मणिमुक्तावसूनि च ।
 सर्वमेतन्महाभागे भूमिदाने प्रतिष्ठितम् ॥ ५७

भर्तुर्निःश्रेयसे युक्तास्त्यक्तात्मानो रणे हताः ।
 ब्रह्मलोकाय संसिद्धा नातिक्रामन्ति भूमिदम् ॥५८
 हलकृष्टां महीं दद्यात्सर्वबीजफलान्विताम् ।
 सुकूपशरणां वाऽपि सा भवेत्सर्वकामदा ॥ ५९
 निष्पन्नसस्यां पृथिवीं यो ददाति द्विजन्मनाम् ।
 विमुक्तः कल्पैः सर्वैः शक्रलोकं स गच्छति ॥ ६०
 यथा जनित्री क्षीरेण स्वपुत्रमभिवर्धयेत् ।
 एवं सर्वफलैर्भूमिर्दातारमभिवर्धयेत् ॥ ६१
 ब्राह्मणं वृत्तसंपन्नमाहिताग्निं शुचित्रतम् ।
 ग्राहयित्वा निजां भूमिं न यान्ति यमसादनम् ॥ ६२
 यथा चन्द्रमसो वृद्धिरहन्यहनि दृश्यते ।
 तथा भूमेः कृतं दानं सस्येसस्ये विवर्धते ॥ ६३
 यथा बीजानि रोहन्ति प्रकीर्णानि महीतले ।
 तथा कामाः प्ररोहन्ति भूमिदानगुणार्जिताः ॥ ६४
 पितरः पितृलोकस्था देवताश्च दिवि स्थिताः ।
 संतर्पयन्ति भोगैस्तं यो ददाति वसुंधराम् ॥ ६५
 दीर्घायुष्यं वराङ्गत्वं स्फीतां च श्रियमुत्तमाम् ।
 परत्र लभते मर्त्यः संप्रदाय वसुंधराम् ॥ ६६
 एतत्सर्वं मयोद्दिष्टं भूमिदानस्य यत्फलम् ।
 श्रद्धधानैर्नरैर्नित्यं श्राव्यमेतत्सनातनम् ॥ ६७
 अतः परं प्रवक्ष्यामि कन्यादानं यथाविधि ।

कन्या देया महादेवि परेषामात्मनोपि वा ॥ ६८
 कन्यां शुद्धव्रताचारां कुलरूपसमन्विताम् ।
 यस्यै दित्सति पात्राय तेनापि भृशकामिताम् ॥ ६९
 प्रथमं तत्समाकल्प्य बन्धुभिः कृतनिश्चयः ।
 कारयित्वा गृहं पूर्वं दासीदासपरिच्छदैः ॥ ७०
 गृहोपकरणैश्चैव पशुधान्येन संयुताम् ।
 तदर्थिने तदर्हाय कन्यां तां समलंकृताम् ॥ ७१
 सविवाहं यथान्यायं प्रयच्छेदग्निसाक्षिकम् ।
 वृत्त्यायतीं यथा कृत्वा सहृहे तौ निवेशयेत् ॥ ७२
 एवं कृत्वा वधूदानं तस्य दानस्य गौरवात् ।
 प्रेत्यभावे महीयेत स्वर्गलोके यथासुखम् ॥ ७३
 पुनर्जातस्य सौभाग्यं कुलवृद्धिं तथाऽऽप्नुयात् ॥ ७४
 विद्यादानं तथा देवि पात्रभूताय वै ददत् ।
 प्रेत्यभावे लभेन्मर्त्यो मेधां वृद्धिं धृतिं स्मृतिम् ॥ ७५
 अनुरूपाय शिष्याय यश्च विद्यां प्रयच्छति ।
 यथोक्तस्य प्रदानस्य फलमानन्त्यमश्नुते ॥ ७६
 दापनं त्वथ विद्यानां दरिद्रेभ्योऽर्थवेदनैः ।
 स्वयं दत्तेन तुल्यं स्यादिति विद्धि शुभानने ॥ ७७
 एवं ते कथितान्येव महादानानि मानिनि ।
 त्वत्प्रियार्थं मया देवि भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ॥ ७८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

षट्त्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

महेश्वरेणोमांप्रति तिलदानप्रकारतत्फलयोः कथनम् ॥ १ ॥ तथा जलान्नादिनानादानफलकथनम् ॥ २ ॥ तथा सेतु-
 कूपतटाकनिर्माणदिधर्मफलकथनम् ॥ ३ ॥

उमोवाच ।

भगवन्देवदेवेश कथं देयं तिलान्वितम् ।
 तस्य तस्य फलं ब्रूहि दत्तस्य च कृतस्य च ॥ १
 महेश्वर उवाच ।
 तिलकल्पविधिं देवि तन्मे शृणु समाहिता ॥ २
 समृद्धैरसमृद्धैर्वा तिला देया विशेषतः ।
 तिलाः पवित्राः पापघ्नाः सुपुण्या इति संस्मृताः ३
 न्यायतस्तु तिलाञ्छुद्धान्संहत्याथ स्वशक्तितः ।

तिलराशिं पुनः कुर्यात्पर्वताभं सुरत्नकम् ।
 महान्तं यदि वा स्तोकं नानाद्रव्यसमन्वितम् ॥ ४
 सुवर्णरजताभ्यां च मणिमुक्ताप्रवालकैः ।
 अलंकृत्य यथायोगं सपताकं सवेदिकम् ।
 सभूषणं सवस्त्रं च शयनासनसंमितम् ॥ ५
 प्रायशः कौमुदीमासे पौर्णमास्यां विशेषतः ।
 भोजयित्वा च विधिवद्ब्राह्मणानर्हतो बहून् ॥ ६
 स्वयं कृतोपवासश्च वृत्तशौचसमन्वितः ।

दद्यात्प्रदक्षिणीकृत्य तिलराशिं सदक्षिणम् ॥ ७
 एकस्यापि बहूनां वा दातव्यं भूतिमिच्छता ।
 तस्य दानफलं देवि अग्निष्टोमेन संयुतम् ॥ ८
 केवलं वा तिलैरेव भूमौ कृत्वा गवाकृतिम् ।
 सवस्त्रकं सरलं च पुंसां गोदानकाङ्क्षिणा ।
 तदर्हाय प्रदातव्यं तस्य गोदानतः फलम् ॥ ९
 शरावांस्तिलसंपूर्णान्सहिरण्यान्सचम्पकान् ।
 नृपोऽदद्वाङ्मणाय स पुण्यफलभागभवेत् ॥ १०
 एवं तिलमयं देयं नरेण हितमिच्छता ।
 नानादानफलं भूयः शृणु देवि समाहिता ॥ ११
 बलमायुष्यमारोग्यमन्नदानाल्लभेन्नरः ।
 पानीयदस्तु सौभाग्यं रसज्ञानं लभेन्नरः ॥ १२
 वस्त्रदानाद्बुधुःशौभामलंकारं लभेन्नरः ।
 दीपदो बुद्धिवैशद्यं द्युतिशोभां लभेन्नरः ॥ १२
 राजपीडाविमोक्षं तु छत्रदो लभते फलम् ।
 दासीदासप्रदानात्तु भवेत्कर्मान्तभाङ्गनरः ।
 दासीदासं च विविधं लभेत्प्रेत्य गुणान्वितम् १४
 यानानि वाहनं चैव तदर्हाय ददन्नरः ।
 पादरोगपरिक्लेशान्मुक्तः श्वसनवाहवान् ।
 विचित्रं रमणीयं च लभते यानवाहनम् ॥ १५
 प्रतिश्रयप्रदानं च तदर्हाय तदिच्छते ।
 वर्षाकाले तु रात्रौ वा लभेत्पक्षवलं शुभम् ॥ १६
 सेतुकूपतटाकानां कर्ता तु लभते नरः ।
 दीर्घायुष्यं च सौभाग्यं तथा प्रेत्य गतिं शुभां ॥ १७
 वृक्षसंरोपको यस्तु छायापुष्पफलप्रदः ।
 प्रेत्यभावे लभेत्पुण्यमभिगम्यो भवेन्नरः ॥ १८
 यस्तु संक्रमकृद्धोके नदीषु जलहारिणाम् ।

लभेत्पुण्यफलं प्रेत्य व्यसनेभ्यो विमोक्षणम् ॥ १९
 मार्गकृत्सततं मर्त्यो भवेत्संतानवान्नरः ।
 कायदोषविमुक्तस्तु तीर्थकृत्सततं भवेत् ॥ २०
 औषधानां प्रदानात्तु सततं कृपयाऽन्वितः ।
 भवेद्वाधिविहीनश्च दीर्घायुश्च विशेषतः ॥ २१
 अनाथान्पोषयेद्यस्तु कृपणान्धकपङ्गुकान् ।
 स च पुण्यफलं प्रेत्य लभते कृच्छ्रमोक्षणम् ॥ २२
 वेदगोष्ठाः शुभाः शाला भिक्षूणां च प्रतिश्रयम् ।
 यः कुर्याल्लभते नित्यं नरः प्रेत्य फलं शुभम् ॥ २३
 प्रासादवासं विविधं यक्षशोभां लभेत्पुनः ।
 विविधं विविधाकारं भक्ष्यभोज्यगुणान्वितम् ॥ २४
 रम्यं तं दैवगोवाटं यः कुर्याल्लभते नरः ।
 प्रेत्यभावे शुभां ज्ञातिं व्याधिमोक्षं तथैव च ॥ २५
 एवं नानाविधं द्रव्यं दानकर्ता लभेत्फलम् ॥ २६
 उमोवाच ।
 कृतं दत्तं यथा यावत्तस्य तल्लभते फलम् ।
 एतन्मे देवदेवेश तत्र कौतूहलं महत् ॥ २७
 महेश्वर उवाच ।
 प्रेत्यभावे शृणु फलं दत्तस्य च कृतस्य च ।
 दानं षड्गुणयुक्तं तु तदर्हाय यथाविधि ।
 यथाविभवतो दानं दातव्यमिति मानवैः ॥ २८
 बुद्धिमायुष्यमारोग्यं बलं भाग्यं तथाऽऽगमम् ।
 रूपेण सप्तधा भूत्वा मानुष्यं फलति ध्रुवम् ॥ २९
 इदं दत्तमिदं देयमित्येवं फलकाङ्क्षया ।
 यद्दत्तं तत्तदेव खान्न तु किञ्चन लभ्यते ॥ ३०
 ध्रुवं देव्युत्तमे दानं मध्यमे त्वधमं फलम् ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि षट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

सप्तत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

महेश्वरेण पार्वतीप्रति यज्ञप्रशंसनम् ॥ १ ॥ तथा देवानां पूजादिफलकथनम् ॥ २ ॥ तथा देवानां मनुष्यचिन्तित-
विज्ञानसामर्थ्यकथनम् ॥ ३ ॥

उमोवाच ।

सहिरण्यान्सवस्त्रकानिति थ. पाठः ॥ १० ॥

भगवन्देवदेवेश विशिष्टं यज्ञमुच्यते ।

षट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

लौकिकं वैदिकं चैव तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ १
 महेश्वर उवाच ।
 देवतानां तु पूजा या यज्ञेष्वेव समाहिता ।
 यज्ञा वेदेष्वधीताश्च वेदा ब्राह्मणसंयुताः ॥ २
 इदं तु सकलं दिव्यं दिवि वा भुवि वा प्रिये ।
 यज्ञार्थं विद्धि तत्सृष्टं लोकानां हितकाम्यया ॥ ३
 एवं विज्ञाय तत्कर्ता सदारः सततं द्विजः ।
 प्रेत्यभावे लभेद्भोक्तान्ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ ४
 ब्राह्मणेष्वेव तद्ब्रह्म नित्यं देवि समाहितम् ।
 तस्माद्विप्रैर्यथाशास्त्रं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ५
 यज्ञकर्म कृतं सर्वं देवता अभितर्पयेत् ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चैव यज्ञार्थं प्रायशः स्मृताः ६
 अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैर्वेदेषु परिकल्पितैः ।
 सुशुद्धैर्यजमानैश्च ऋत्विग्भिश्च यथाविधि ।
 शुद्धैर्द्रव्योपकरणैर्यष्टव्यमिति निश्चयः ॥ ७
 तथा कृतेषु यज्ञेषु देवानां तोषणं भवेत् ।
 तुष्टेषु सर्वदेवेषु यज्वा यज्ञफलं लभेत् ॥ ८
 देवाः संतोषिता यज्ञैर्लोकान्संवर्धयन्त्युत ।
 उभयोर्लोकयोर्भूतिर्देवि यज्ञे प्रदृश्यते ॥ ९
 तस्माद्यज्वा दिवं गत्वा अमरैः सह मोदते ।
 नास्ति यज्ञसमं दानं नास्ति यज्ञसमो निधिः १०
 सर्वधर्मसमुद्देशो देवि यज्ञे समाहितः ।
 एषा यज्ञकृता पूजा लौकिकीमपरां शृणु ॥ ११
 देवसत्कारमुद्दिश्य क्रियते लौकिकोत्सवः ॥ १२
 देवगोष्ठेऽधिसंस्कृत्य चोत्सवं यः करोति वै ।
 यागान्देवोपहारांश्च शुचिर्भूत्वा यथाविधि ।
 देवान्संतोषयित्वा स देवि धर्ममवाप्नुयात् ॥ १३
 गन्धमाल्यैश्च विविधैः परमान्नेन धूपनैः ।

बद्धीभिः स्तुतिभिश्चैव स्तुवद्भिः प्रयतैर्नरैः ॥ १४
 नृत्तैर्वाद्यैश्च गान्धर्वैरन्यैर्दृष्टिविलोभनैः ।
 देवसत्कारमुद्दिश्य कुर्वते ये नरा भुवि ॥ १५
 तेषां भक्तिकृतेनैव सत्कारेणैव पूजिताः ।
 तेनैव तोषं संयान्ति देवि देवास्त्रिविष्टपे ॥ १६
 मानुषैश्चोपकारैर्वा शुचिभिः सत्परायणैः ।
 ब्रह्मचर्यपरैरेतत्कृतं धर्मफलं लभेत् ॥ १७
 केवलैः स्तुतिभिर्देवि गन्धमाल्यसमाहितैः ।
 प्रयतैः शुद्धगात्रैस्तु शुद्धदेशे सुपूजिताः ।
 संतोषं यान्ति ते देवा भक्तैः संपूजितास्तथा ॥ १८
 देवान्संतोषयित्वैव देवि धर्ममवाप्नुयात् ॥ १९
 उमोवाच ।
 त्रिविष्टपस्था वै भूमौ देवा मानुषचेष्टितम् ।
 कथं ज्ञास्यन्ति विधिवत्तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २०
 महेश्वर उवाच ।
 तदहं ते प्रवक्ष्यामि यथा तैर्विद्यते प्रिये ।
 प्राणिनां तु शरीरेषु अन्तरात्मा व्यवस्थितः ॥ २१
 आत्मानं परमं देवमिति विद्धि शुभेक्षणे ।
 आत्मा मनोव्यवस्थानात्सर्वं वेत्ति शुभाशुभम् २२
 आत्मैव देवास्तद्विद्युरव्यग्रमनसा कृतम् ।
 सतां मनोव्यवस्थानाच्छुभं भवति वै नृणाम् ॥ २३
 तस्माद्देवाऽभिसंपूज्या ब्राह्मणानां तथैव च ।
 यज्ञाश्च धर्मकार्याणि गुरुपूजा च शोभने ॥ २४
 शुद्धगात्रैर्ब्रतयुतैस्तन्मयैस्तत्परायणैः ।
 एवं व्यवस्थितैर्नित्यं कर्तव्यमिति निश्चयः ॥ २५
 एवं कृत्वा शुभाकाङ्क्षी परत्रेह च मोदते ।
 अन्यथा मन आविश्य कृतं न फलति प्रिये ।
 ऋतेऽपि तु मनो देवि अशुभं फलति ध्रुवम् २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

अष्टत्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

महेश्वरेण पार्वतीप्रति श्राद्धविधानादिकथनम् ॥ १ ॥

उमोवाच ।
 पितृमेधः कथं देव तन्मे शंसितुमर्हसि ।

अनु० ४८

सर्वेषां पितरः पूज्याः सर्वसंपत्प्रदायिनः ॥ १
 महेश्वर उवाच ।

पितृमेधं प्रवक्ष्यामि यथावत्तन्मना शृणु ।
 देशकालौ विधानं च तत्क्रियायाः शुभाशुभम् २
 लोकेषु पितरः पूज्या देवतानां च देवताः ।
 शुचयो निर्मलाः पुण्या दक्षिणां दिशमाश्रिताः ३
 यथा वृष्टिं प्रतीक्षन्ते भूमिष्ठाः सर्वजन्तवः ।
 पितरश्च तथा लोके पितृमेधं शुभेक्षणे ॥ ४
 तस्य देशाः कुरुक्षेत्रं गया गङ्गा सरस्वती ।
 प्रभासं पुष्करं चेति तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५
 तीर्थानि सरितः पुण्या विविक्तानि वनानि च ।
 नदीनां पुलिनानीति देशाः श्राद्धस्य पूजिताः ६
 माघश्राद्धपदौ मासौ श्राद्धकर्मणि पूजितौ ।
 पक्षयोः कृष्णपक्षश्च पूर्वपक्षात्प्रशस्यते ॥ ७
 अमावास्यां त्रयोदश्यां नवम्यां प्रतिपत्सु च ।
 तिथिष्वेतासु तुष्यन्ति दत्तेनेह पितामहाः ॥ ८
 पूर्वाह्ने शुक्लपक्षे च रात्रौ जन्मदिनेषु वा ।
 युग्मेष्वहस्तु च श्राद्धं न च कुर्वीत पण्डितः ॥ ९
 एष कालो मया प्रोक्तः पितृमेधस्य पूजितः ।
 यस्मिंश्च ब्राह्मणं पात्रं पश्येत्कालः स च स्मृतः ॥ १०
 अपाङ्गेया द्विजा वर्ज्या ग्राह्यास्ते पङ्क्तिपावनाः ।
 भोजयेद्यदि पापिष्ठाः श्राद्धेषु नरकं व्रजेत् ॥ ११
 वृत्तश्रुतकुलोपेतान्सकलत्रान्गुणान्वितान् ।
 तदर्हाः श्रोत्रियान्विद्वि ब्राह्मणानयुजः शुभे ॥ १२
 एतान्निमन्त्रयेद्विद्वान्पूर्वेद्युः प्रातरेव वा ।
 तत्र श्राद्धक्रियां पश्चादारभेत यथाविधि ॥ १३
 त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः ।
 त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वरा ॥ १४
 कुतपः खड्गपात्रं च कुशा दर्भास्तिला मधु ।
 कालशाकं गजच्छाया पवित्रं श्राद्धकर्मसु ॥ १५
 तिलानवकिरेत्तत्र नानावर्णान्समन्ततः ।
 अशुद्धं पितृयज्ञश्च तिलैः शुध्यति शोभने ॥ १६
 नीलकाषायवस्त्रं च भिन्नवर्णं नवव्रणम् ।
 हीनाङ्गमशुचिं वाऽपि वर्जयेत्तत्र दूरतः ॥ १७
 कुक्कुटांश्च वराहांश्च नम्रं क्लीवं रजस्वलाम् ।

आयसं त्रपुसीसं च श्राद्धकर्मणि वर्जयेत् ॥ १८
 मांसैः प्रीणन्ति पितरो मुद्रमाषयवैरिह ।
 शाशरौरवमांसेन षण्मासं तृप्तिरिष्यते ॥ १९
 संवत्सरं च गव्येन हविषा पायसेन च ।
 वाधीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥ २०
 आनन्त्याय भवेद्दत्तं खड्गमांसं पितृक्षये ।
 पायसं सतिलं क्षौद्रं खड्गमांसेन संमितम् ॥ २१
 महाशकलिनो मत्स्याऽच्छागो वा सर्वलोहितः ।
 कालशाकमितीत्येव तदानन्त्याय कल्पितम् ॥ २२
 सापूपं सामिषं स्निग्धमाहारमुपकल्पयेत् ।
 उपकल्प्य तदाहारं ब्राह्मणानर्चयेत्ततः ॥ २३
 श्मश्रुकर्मशिरःस्नातान्समारोप्यासनं क्रमात् ।
 सुगन्धमालयाभरणैः स्रग्भिरेतान्विभूषयेत् ॥ २४
 अलंकृत्योपविष्टांस्तान्पिण्डावापं निवेदयेत् ॥ २५
 ततः प्रस्तीर्य दर्भाणां प्रस्तरं दक्षिणामुखम् ।
 तत्समीपेऽग्निमिद्ध्वा च स्वधां च जुहुयात्ततः ।
 समीपे त्वग्नीषोमाभ्यां पितृभ्यो जुहुयात्तदा ॥ २६
 तथा दर्भेषु पिण्डांस्त्रीन्निर्वपेद्दक्षिणामुखः ।
 अपसव्यमपाङ्गुष्ठं नामधेयपुरस्कृतम् ॥ २७
 एतेन विधिना दत्तं पितृणामक्षयं भवेत् ।
 ततो विप्रान्वथाशक्तिं पूजयेन्नियतः शुचिः ।
 सदक्षिणं ससंभारं यथा तुष्यन्ति ते द्विजाः ॥ २८
 यत्र तत्क्रियते तत्र न जल्पन्न जपेन्मिथः ।
 नियम्य वाचं देहं च श्राद्धकर्म समारभेत् ॥ २९
 ततो निर्वपने वृत्ते तान्पिण्डांस्तदनन्तरम् ।
 ब्राह्मणोऽग्निरजो गौर्वा भक्षयेदप्सु वा क्षिपेत् ॥ ३०
 पत्नीं वा मध्यमं पिण्डं पुत्रकामो हि प्राशयेत् ।
 आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् ॥ ३१
 तृप्तानुत्थाप्य तान्विप्रानन्नशेषं निवेदयेत् ।
 तच्छेषं बहुभिः पश्चात्सभृत्यो भक्षयेन्नरः ॥ ३२
 एष प्रोक्तः समासेन पितृयज्ञः सनातनः ।
 पितरस्तेन तुष्यन्ति कर्ता च फलमाप्नुयात् ॥ ३३
 अहन्यहनि वा कुर्यान्मासेमासेऽथवा पुनः ।

संवत्सरं द्विः कुर्याच्च चतुर्वाऽपि स्वशक्तितः ॥ ३४
 दीर्घायुश्च भवेत्स्वस्थः पितृमेधेन वा पुनः ।
 सपुत्रो बहुभृत्यश्च प्रभूतधनधान्यवान् ॥ ३५
 श्राद्धदः स्वर्गमाप्नोति निर्मलं विविधात्मकम् ।
 अप्सरोगणसंपुष्टं विरजस्कमनन्तरम् ॥ ३६
 श्राद्धानि पुष्टिकामा वै ये प्रकुर्वन्ति पण्डिताः ।
 तेषां पुष्टिं प्रजां चैव दास्यन्ति पितरः सदा ॥ ३७
 धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं शत्रुविनाशनम् ।
 कुलसंधारकं चेति श्राद्धमाहुर्मनीषिणः ॥ ३८
 उमोवाच ।
 भगवन्देवदेवेश मृतास्ते भुवि जन्तवः ।
 नानाजातिषु जायन्ते शीघ्रं कर्मवशात्पुनः ॥ ३९
 पितरः स्वस्ति ते तत्र कथं तिष्ठन्ति देववत् ।
 पितृणां कतमो देशः पिण्डानश्नन्ति वै कथम् ॥ ४०
 अन्ने दत्ते मृतानां तु कथमाप्यायनं भवेत् ।
 एवं मया संशयितं भगवन्वक्तुमर्हसि ॥ ४१
 नारद उवाच ।
 एतद्विरुद्धं पृच्छन्त्यां रुद्राण्यां परिषद्भृशम् ।
 बभूव सर्वा मुदिता श्रोतुं हि परमं हितम् ॥ ४२
 महेश्वर उवाच ।

स्थाने संशयितं देवि शृणु कल्याणि तत्त्वतः ।
 गुह्यानां परमं गुह्यं हितानां परमं हितम् ॥ ४३
 यथा देवगणा देवि तथा पितृगणाः प्रिये ।
 दक्षिणस्यां दिशि शुभे सर्वे पितृगणाः स्थिताः ४४
 प्रेतानुद्दिश्य या पूजा क्रियते मानुषैरिह ।
 तेन तुष्यन्ति पितरो न प्रेताः पितरः स्मृताः ॥ ४५
 उत्तरस्यां यथा देवा रमन्ते यज्ञकर्मभिः ।
 दक्षिणस्यां तथा देवि तुष्यन्ति विविधैर्मखैः ॥ ४६
 द्विविधं क्रियते कर्म हव्यकव्यसमाश्रितम् ।
 तयोर्हव्यक्रिया देवान्कव्यमाप्यायते पितृन् ॥ ४७
 प्रसव्यं मङ्गलैर्द्रव्यैर्हव्यकर्म विधीयते ।
 अपसव्यममङ्गल्यैः कव्यं चापि विधीयते ॥ ४८
 सदेवासुरगन्धर्वाः पितृन्भ्यर्चयन्ति च ।
 आप्यायन्ते च ते श्राद्धैः पुनराप्याययन्ति तान् ४९
 अनिष्टा च पितृन्पूर्वं यः क्रियां प्रकरोति चेत् ।
 रक्षांसि च पिशाचाश्च फलं भोक्ष्यन्ति तस्य तत् ५०
 हव्यकव्यक्रियास्तस्मात्कर्तव्या भुवि मानुषैः ।
 कर्मक्षेत्रं हि मानुष्यं तदन्यत्र न विद्यते ॥ ५१
 कव्येन संततिर्दृष्टा हव्ये भूतिः पृथग्विधा ।
 इति ते कथितं देवि देवगुह्यं सनातनम् ॥ ५२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अष्टत्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

एकोनचत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥

महेश्वरेण पार्वतीप्रति दानत्रैविध्यात्तत्फलत्रैविध्यादिकथनम् ॥ १ ॥ तथा दानफलस्य पञ्चविधत्वप्रतिपादनम् ॥ २ ॥
 तथा नानाधर्मतत्फलप्रतिपादनम् ॥ ३ ॥

उमोवाच ।
 एवं कृतस्य धर्मस्य श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ।
 प्रमाणं फलमानानां तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ १
 महेश्वर उवाच ।
 प्रमाणकल्पनां देवि दानस्य शृणु भामिनि ॥ २
 यत्सारस्तु नरो लोके तद्दानं चोत्तमं स्मृतम् ।
 सर्वदानविधिं प्राहुस्तदेव भुवि शोभने ॥ ३
 प्रस्थं सारं दरिद्रस्य शतं कोटिधनस्य च ।
 प्रस्थसारस्तु तत्प्रस्थं ददन्महदवाप्नुयात् ॥ ४

कोटिसारस्तु तां कोटिं ददन्महदवाप्नुयात् ।
 उभयं तन्महत्तच्च फलेनैव समं स्मृतम् ॥ ५
 धर्मार्थकामभोगेषु शक्त्यभावस्तु मध्यमम् ।
 स्वद्रव्यादतिहीनं तु तद्दानमधमं स्मृतम् ॥ ६
 शृणु दत्तस्य वै देवि पञ्चधा फलकल्पनाम् ।
 आनन्त्यं च महच्चैव समं हीनं हि पातकम् ॥ ७
 तेषां विशेषं वक्ष्यामि शृणु देवि समाहिता ।
 दुस्त्यजस्य च वै दानं पात्र आनन्त्यमुच्यते ॥ ८
 दानं षड्गुणयुक्तं तु महदित्यभिधीयते ।

यथाश्रद्धं तु वै दानं यथाहं सममुच्यते ॥ ९
 गुणतस्तु तथा हीनं दानं हीनमिति स्मृतम् ।
 दानं पातकमित्याहुः पञ्चुणानां विपर्यये ॥ १०
 देवल्लोके महत्कालमानन्त्यस्य फलं विदुः ।
 महत्तस्तु तथा कालं स्वर्गलोके तु पूज्यते ॥ ११
 समस्य तु तदा दानं मानुष्यं भोगमावहेत् ।
 दानं निष्फलमित्याहुर्विहीनं क्रियया शुभे ॥ १२
 अथवा म्लेच्छदेशेषु तत्र तत्फलतां व्रजेत् ।
 नरकं प्रेत्य तिर्यक्षु गच्छेदशुभदानतः ॥ १३
 उमोवाच ।
 अशुभस्यापि दानस्य शुभं स्याच्च फलं कथम् ॥ १४
 महेश्वर उवाच ।
 मनसा तत्त्वतः शुद्धमानुशंस्यपुरःसरम् ।
 प्रीत्या तु सर्वदानानि दत्त्वा फलमवाप्नुयात् ॥ १५
 रहस्यं सर्वदानानामेतद्विद्धि शुभेक्षणे ।
 अन्यानि धर्मकार्याणि शृणु सद्भिः कृतानि च ॥ १६
 आरामदेवगोष्ठानि संक्रमाः कूप एव च ।
 गोवाटश्च तटाकश्च सभा शाला च सर्वशः ॥ १७
 पाषण्डावसथश्चैव पानीयं गोतृणानि च ।
 व्याधितानां च भैषज्यमनाथानां च पोषणम् ॥ १८
 अनाथशवसंस्कारस्तीर्थमार्गविशोधनम् ।
 व्यसनाभ्यवपत्तिश्च सर्वेषां च स्वशक्तितः ॥ १९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि

एतत्सर्वं समासेन धर्मकार्यमिति स्मृतम् ।
 तत्कर्तव्यं मनुष्येण स्वशक्त्या श्रद्धया शुभे ॥ २०
 प्रेत्यभावे लभेत्पुण्यं नास्ति तत्र विचारणा ।
 रूपं सौभाग्यमारोग्यं बलं सौख्यं लभेन्नरः ।
 स्वर्गे वा मानुषे वाऽपि तैस्तैराप्यायते हि सः ॥ २१
 उमोवाच ।
 भगवन्लोकपालेश धर्मस्तु कतिभेदकः ।
 दृश्यते परितः सद्भिस्तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २२
 महेश्वर उवाच ।
 शृणु देवि समुद्देशान्नानात्वं धर्मसंकटे ।
 धर्मा बहुविधा लोके श्रुतिभेदमुखोद्भवाः ॥ २३
 स्मृतिधर्मश्च बहुधा सद्भिराचार इष्यते ॥ २४
 देशधर्माश्च दृश्यन्ते कुलधर्मास्तथैव च ।
 जातिधर्माश्च वै धर्मा गणधर्माश्च शोभने ॥ २५
 शरीरकालवैषम्यादापद्धर्मश्च दृश्यते ।
 एतद्धर्मस्य नानात्वं क्रियते लोकवासिभिः ॥ २६
 कारणात्तत्रतत्रैव फलं धर्मस्य चेष्यते ।
 तत्कारणसमायोगे लभेत्कुर्वन्फलं नरः ॥ २७
 अन्यथा न लभेत्पुण्यमतदर्हः समाविशेत् ।
 एवं धर्मस्य नानात्वं फलं कुर्वल्लभेन्नरः ॥ २८
 श्रौतस्मार्तस्तु धर्माणां प्राकृतो धर्म उच्यते ।
 इति ते कथितं देवि भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ॥ २९

एकोनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥

चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥

महेश्वरेण पार्वतीप्रति भद्राश्वकेतुमालादिखण्डानां सुकृतिनां भोगस्थानत्वादिप्रतिपादनम् ॥ १ ॥

उमोवाच ।
 भगवन्सर्वभूतेश पुरमर्दन शंकर ।
 श्रुतं पापकृतां दुःखं यमलोके वरप्रद ॥ १
 श्रोतुमिच्छाम्यहं देव नृणां सुकृतकर्मणाम् ।
 कथं ते भुञ्जते भोगान्स्वर्गलोके महेश्वर ॥ २
 कथिताः कीदृशा लोका नृणां सुकृतकारिणाम् ।
 एतन्मे वद देवेश श्रोतुं कौतूहलं हि मे ॥ ३
 महेश्वर उवाच ।

शृणु कल्याणि तत्सर्वं यत्त्वमिच्छसि शोभने ।
 विविधाः पुण्यलोकास्ते कर्मकर्मण्यतां गताः ॥ ४
 मेरुं हि कनकात्मानं परितः सर्वतोदिशम् ।
 भद्राश्वः केतुमालश्च उत्तराः कुरवस्तथा ॥ ५
 जम्बूवनादयः स्वर्गा इत्येते कर्मवर्जिताः ।
 तेषु भूत्वा स्वयंभूताः प्रदृश्यन्ते यतस्ततः ॥ ६
 योजनानां सहस्रं च एकैकं मानमात्रया ।
 नित्यं पुष्पफलोपेतास्तत्र वृक्षाः समन्ततः ॥ ७

आसक्तवह्नाभरणाः सर्वे कनकसन्निभाः ।
 द्विरेफाश्चाण्डजास्तत्र प्रवालमणिसन्निभाः ।
 विचित्राश्च मनोज्ञाश्च कूजितैः शोभयन्ति तान् ८
 कुशेशयवनच्छन्ना नलिन्यश्च मनोरमाः ।
 तत्र वान्त्यनिला नित्यं दिव्यगन्धसुखावहाः ॥ ९
 सर्वे चाम्लानमाल्याश्च विरजोम्बरसंवृताः ।
 एवं बहुविधा देवि दिव्यभोगाः सुखावहाः ॥ १०
 स्त्रियश्च पुरुषाश्चैव सर्वे सुकृतकारिणः ।
 रमन्ते तत्र चान्योन्यं कामरागसमन्विताः ॥ ११
 मनोहरा महाभागाः सर्वे ललितकुण्डलाः ।
 एवं तत्र स्थिता मर्त्याः प्रमदाः प्रियदर्शनाः ॥ १२
 नानाभावसमायुक्ता यौवनस्थाः सदैव तु ।
 युवत्यः कल्पितास्तत्र कामजा ललितास्तथा ॥ १३
 मनोनुकूला मधुरा भोगिनामुपकल्पिताः ।
 प्रमदाश्चोद्भवन्त्येव स्वर्गलोके यथा तथा ॥ १४
 एवंविधाः स्त्रियश्चात्र पुरुषाश्च परस्परम् ।
 रमन्ते चेन्द्रियैः स्वस्थैः शरीरैर्भोगसंस्कृतैः ॥ १५
 कामहर्षगुणाभ्यस्ता नान्ये क्रोधादयः प्रिये ।
 क्षुत्पिपासा न चास्त्यत्र गात्रक्लेशाश्च शोभने १६
 सर्वतो रमणीयं च सर्वत्र कुसुमान्विमम् ।
 यावत्पुण्यफलं तावद्दृश्यन्ते बहुसंगताः ।
 निरन्तरं भोगयुता रमन्ते स्वर्गवासिनः ॥ १७
 तत्र भोगान्यथायोगं भुक्त्वा पुण्यक्षयात्पुनः ।
 नश्यन्ति जायमानास्ते शरीरैः सहसा प्रिये ॥ १८
 स्वर्गलोकात्परिभ्रष्टाः जायन्ते मानुषे पुनः ।

पूर्वपुण्यावशेषेण विशिष्टाः संभवन्ति ते ॥ १९
 एषा स्वर्गगतिः प्रोक्ता पृच्छन्त्यास्तव भामिनि ।
 अत ऊर्ध्वं पदान्यष्टौ सुकर्माणि शृणु प्रिये ।
 भोगयुक्तानि पुण्यानि उच्छ्रितानि परस्परम् २०
 विद्याधराः किंपुरुषा यक्षगन्धर्वकिंनराः ।
 अप्सरोदानवा देवा यथाक्रममुदाहृताः ॥ २१
 तेषु स्थानेषु जायन्ते प्राणिनः पुण्यकर्मणः ।
 तेषामपि च ये लोकाः स्वर्गलोकोपमाः स्मृताः २२
 स्वर्गवत्तत्र ते भोगान्भुञ्जते च रमन्ति च ।
 रूपसत्वबलोपेताः सर्वे दीर्घायुस्तथा ॥ २३
 तेषां सर्वक्रियारम्भो मानुषेष्विव दृश्यते ।
 अतिमानुषमैश्वर्यमत्र मायाबलात्कृतम् ॥ २४
 जराप्रसूतिमरणं तेषु स्थानेषु दृश्यते ।
 गुणा दोषाश्च सन्त्यत्र आकाशगमनं तथा ॥ २५
 अन्तर्धानं बलं सत्त्वमाद्युश्च चिरजीवितम् ।
 तपोविशेषाज्जायन्ते यथा कर्मणि भामिनि ॥ २६
 देवलोके प्रवृत्तिस्तु तेषामेव विधीयते ।
 न तथा देवलोको हि तद्विशिष्टाः सुराः स्मृताः २७
 तत्र भोगमनिर्देश्यममृतत्वं च विद्यते ।
 विमानगमनं नित्यमप्सरोगणसेवितम् ॥ २८
 एवमन्यच्च तत्कर्म देवताभ्यो विशिष्यते ।
 प्रत्यक्षं तव तत्सर्वं देवलोके प्रवर्तनम् ॥ २९
 तस्मान्न वर्णये देवि विदितं च त्वया शुभे ।
 तत्सर्वं सुकृतैरेव प्राप्यते चोत्तमं पदम् ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥

एकचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

महेश्वरेण पार्वतीप्रति प्राणिनां शुभाशुभत्वनिश्चयकलिङ्गकथनम् ॥ १ ॥

उमोवाच ।
 मानुषेष्वेव जीवत्सु गतिर्विज्ञाभते न वा ।
 यथा शुभगतिर्जीवो नासौ त्वशुभभागिति ॥ १
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २
 महेश्वर उवाच ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि जीवितं विद्यते यथा ।
 द्विविधाः प्राणिनो लोके दैवमासुरमाश्रिताः ॥ ३
 मनसा कर्मणा वाचा प्रतिकूला भवन्ति ये ।
 तादृशानासुरान्विद्वि मर्त्यास्ते नरकालयाः ॥ ४
 हिंसाश्वोराश्च धूर्ताश्च परदाराभिर्मर्शकाः ।

नीचकर्मरता ये च शौचमङ्गलवर्जिताः ॥ ५
 शुचिविद्वेषिणः पापा लोकचारित्रदूषकाः ।
 एवं युक्तसमाचारा जीवन्तो नरकालयाः ॥ ६
 लोकोद्वेगकराश्चान्ये पशवश्च सरीसृपाः ।
 वृक्षाः कण्टकिनो रूक्षास्तादृशान्विद्धि चासुरान् ७
 अपरान्देवपक्षांस्तु शृणु देवि समाहिता ॥ ८
 मनोवाकर्मभिर्नित्यमनुकूला भवन्ति ये ।
 तादृशानमरान्विद्धि ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९
 शौचार्जवपरा धीराः परार्थं नाहरन्ति ये ।
 ये समाः सर्वभूतेषु ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १०
 भयाद्वा वृत्तिहेतोर्वा अनृतं न वदन्ति ये ।
 सत्यं वदन्ति सततं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ११
 धार्मिकाः शौचसंपन्नाः शुक्ला मधुरवादिनः ।
 नाकार्यं मनसेच्छन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १२
 खदुःखमिव मन्यन्ते परेषां दुःखवेदनम् ।
 दरिद्रा अपि ये केचिद्याचिताः प्रीतिपूर्वकम् ।
 ददत्येव च यत्किञ्चित्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १३

आस्तिका मङ्गलपराः सततं वृद्धसेविनः ।
 पुण्यकर्मपरा नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १४
 व्रतिनो दानशीलाश्च धर्मशीलाश्च मानवाः ।
 ऋजवो मृदवो नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः १५
 गुरुशुश्रूषणपरा देवब्राह्मणपूजकाः ।
 कृतज्ञाः कृतविद्याश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १६
 जितेन्द्रिया जितक्रोधा जितमानमदाः स्मृताः ।
 लोभमात्सर्यहीना ये ते नराः स्वर्गगामिनः १७
 निर्ममा निरहंकाराः सानुक्रोशाः स्वबन्धुषु ।
 दीनानुकम्पिनो नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः १८
 ऐहिकेन तु वृत्तेन पारत्रमनुमीयते ।
 एवंविधा नरा लोके जीवन्तः स्वर्गगामिनः ॥ १९
 यदन्यच्च शुभं लोके प्रजानुग्रहकारि च ।
 पशवश्चैव वृक्षाश्च प्रजानां हितकारिणः ।
 तादृशान्देवपक्षस्थानिति विद्धि शुभानने ॥ २०
 शुभाशुभमयं लोके सर्वं स्थावरजङ्गमम् ।
 देवं शुभमिति प्राहुरासुरं चाशुभं प्रिये ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

द्विचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

महेश्वरेण पार्वतीप्रति प्राणिनां मरणस्य स्वाभाविकत्वयत्नसाध्यत्वभेदेन द्वैविध्यकथनपूर्वकं द्वितीयस्य योगादिना शरीरत्यागादिभेदेन चातुर्विध्यकथनेन तस्य महाफलहेतुत्वकथनम् ॥ १ ॥ कामक्रोधादिना शरीरत्यागस्य नरकभोगहेतुत्वकथनम् ॥ २ ॥

उमोवाच ।
 भगवन्मानुषाः केचित्कालधर्ममुपस्थिताः ।
 प्राणमोक्षं कथं कृत्वा परत्र हितमाप्नुयुः ॥ १
 महेश्वर उवाच ।
 हन्त ते कथयिष्यामि शृणु देवि समाहिता ।
 द्विविधं मरणं लोके स्वभावाद्यत्नतस्तथा ॥ २
 तयोः स्वभावं नापायं यत्नतः करणोद्भवम् ।
 एतयोरुभयोर्देवि विधानं शृणु शोभने ॥ ३
 कल्याकल्यशरीरस्य यत्नजं द्विविधं स्मृतम् ।
 यत्नजं नाम मरणमात्मत्यागो मुमूर्षया ॥ ४
 तत्राकल्यशरीरस्य जरा व्याधिश्च कारणम् ।
 महाप्रस्थानगमनं तथा प्रायोपवेशनम् ।

जलावगाहनं चैव अग्निचित्यां प्रवेशनम् ॥ ५
 एवं चतुर्विधः प्रोक्त आत्मत्यागो मुमूर्षताम् ।
 एतेषां क्रमयोगेन विधानं शृणु शोभने ॥ ६
 स्वधर्मयुक्तं गार्हस्थ्यं चिरमूढा विधानतः ।
 तत्रानृष्यं च संप्राप्य वृद्धो वा व्याधितोऽपि वा ७
 दर्शयित्वा स्वदैर्बल्यं सर्वानेवानुमान्य च ।
 सर्वं विहाय बन्धुंश्च क्रमाणां मरणं तथा ॥ ८
 दानानि विधिवत्कृत्वा धर्मकार्यार्थमात्मनः ।
 अनुज्ञाप्य जनं सर्वं वाचा मधुरया ब्रुवन् ॥ ९
 अहतं वस्त्रमाच्छाद्य बद्धा तत्कुशरञ्जुना ।
 उपस्पृश्य प्रतिज्ञाय व्यवसायपुरःसरम् ॥ १०
 परित्यज्य ततो ग्राम्यं धर्मं कुर्याद्यथेप्सितम् ।

महाप्रस्थानमिच्छेत्प्रतिष्ठेतोत्तरां दिशम् ॥ ११
 भूत्वा तावन्निराहारो यावत्प्राणविमोक्षणम् ।
 चेष्टाहानौ शयित्वाऽपि तन्मनाः प्राणमुत्सृजेत् ।
 एवं पुण्यकृतां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥ १२
 प्रायोपवेशनं चेच्छेत्तेनैव विधिना नरः ।
 देशे पुण्यतमे श्रेष्ठे निराहारस्तु संविशेत् ॥ १३
 अप्राणं तु शुचिर्भूत्वा कुर्वन्दानं स्वशक्तितः ।
 पुण्यं परित्यजेत्प्राणानेष धर्मः सनातनः ।
 एवं कलेवरं त्यक्त्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ १४
 अग्निप्रवेशनं चेच्छेत्तेनैव विधिना शुभे ।
 कृत्वा काष्ठमयं चित्यं पुण्यक्षेत्रे नदीषु वा ॥१५
 दैवतेभ्यो नमस्कृत्वा कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
 भूत्वा शुचिर्व्यवसितः प्रविशेदग्निसंस्तरम् ।
 सोपि लोकान्यथान्यायं प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् १६
 जलावगाहनं चेच्छेत्तेनैव विधिना शुभे ।
 रूयते पुण्यतमे तीर्थे निमज्जेत्सुकृतं सरन् ॥१७
 सोपि पुण्यतमाल्लोकान्निःसङ्गात्प्रतिपद्यते ।
 ततः कल्यणशरीरस्य संत्यागं शृणु तत्त्वतः ॥ १८
 रक्षार्थं क्षत्रियः श्रेष्ठः प्रजापालनकारणात् ।
 योधानां भर्तृपिण्डार्थं गुर्वर्थं ब्रह्मचारिणाम् ॥१९
 गोब्राह्मणार्थं सर्वेषां प्राणत्यागो विधीयते ।
 स्वराज्यरक्षणार्थं वा कुजनैः पीडिताः प्रजाः २०
 मोक्तुकामस्त्यजेत्प्राणान्युद्धमार्गे यथाविधि ।
 सुसन्नद्धो व्यवसितः संप्रविश्यापराञ्छुखः ।

एवं राजा मृतः सद्यः स्वर्गलोके महीयते ॥ २१
 तादृशी सुगतिर्नास्ति क्षत्रियस्य विशेषतः ।
 भृत्यो वा भर्तृपिण्डार्थं भर्तृकर्मण्युपस्थिते ॥ २२
 कुर्वन्तत्र तु साहाय्यमात्मप्राणानपेक्षया ।
 स्वाम्यर्थं संत्यजेत्प्राणान्पुण्याल्लोकान्स गच्छति ॥
 स्पृहणीयः सुरगणैस्तत्र नास्ति विचारणा ।
 एवं गोब्राह्मणार्थं वा दीनार्थं वा त्यजेत्तनुम् ॥ २४
 सोपि पुण्यमवाप्नोति आनुशंस्यव्यपेक्षया ।
 इत्येते जीवितत्यागे मार्गास्ते समुदाहृताः ॥ २५
 कामक्रोधाद्भयाद्वाऽपि यदि चेत्संत्यजेत्तनुम् ।
 सोऽनन्तं नरकं याति आत्महन्तृत्वकारणात् ॥ २६
 स्वभावं मरणं नाम न तु चात्मेच्छया भवेत् ।
 यथा मृतानां यत्कार्यं तन्मे शृणु यथाविधि ॥ २७
 तत्रापि मरणं त्यागो मूढत्यागाद्विशिष्यते ।
 भूमौ संवेशयेद्देहं नरस्य विनशिष्यतः ॥ २८
 निर्जीवं वृणुयात्सद्यो वाससा तु कलेवरम् ।
 माल्यगन्धैरलंकृत्य सुवर्णेन च भामिनि ॥ २९
 श्मशाने दक्षिणे देशे चिताग्नौ प्रदहेन्मृतम् ।
 अथवा निक्षिपेद्भूमौ शरीरं जीववर्जितम् ॥ ३०
 दिवा च शुक्लपक्षश्च उत्तरायणमेव च ।
 सुमूर्धूणां प्रशस्तानि विपरीतं तु गर्हितम् ॥ ३१
 औदकं चाष्टकाश्राद्धं बहुभिर्बहुभिः कृतम् ।
 आप्यायनं मृतानां तत्परलोके भवेच्छुभम् ।
 एतत्सर्वं मया प्रोक्तं मानुषाणां हितं वचः ॥ ३२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

त्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥

महेश्वरेण पार्वतीप्रति नानाधर्माणामपि प्रत्येकं साफल्यकथनेन तेषु मोक्षधर्मस्यैव श्रेष्ठप्रतिपादनम् ॥ १ ॥ तथा ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वकथनपूर्वकं तत्प्राप्त्युपायकथनम् ॥ २ ॥

उमोवाच ।
 देवदेव नमस्तेऽस्तु कालसूदन शंकर ।
 लोकेषु विविधा धर्मास्त्वत्प्रसादान्मया श्रुताः ॥१
 विशिष्टं सर्वधर्मेभ्यः शाश्वतं ध्रुवमव्ययम् ।
 श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वमत्र मुह्यति मे मनः ॥ २

केचिन्मोक्षं प्रशंसन्ति केचिद्यज्ञफलं द्विजाः ।
 वानप्रस्थं पुनः केचिद्गार्हस्थ्यं केचिदाश्रमम् ॥ ३
 राजधर्माश्रयं केचित्केचित्स्वाध्यायमेव च ।
 ब्रह्मचर्याश्रमं केचित्केचिद्वाक्संयमाश्रयम् ॥ ४
 मातरं पितरं केचित्सेवमाना दिवं गताः ।

अहिंसया परः स्वर्गे सत्येन च महीयते ॥ ५
 आहवेऽभिमुखाः केचिन्निहतास्त्रिदिवं गताः ।
 केचिदुच्छ्रुत्ते सिद्धाः स्वर्गमार्गं समाश्रिताः ॥ ६
 आर्जवेनापरे युक्ता महतां पूजने रताः ।
 ऋजवो नाकपृष्ठे तु शुद्धात्मानः प्रतिष्ठिताः ॥ ७
 एवं बहुविधैर्लोकैर्धर्मद्वारैः सुसंवृतैः ।
 ममापि मतिराविद्धा मेघलेखेव वायुना ॥ ८
 एतस्मिन्संशयस्थाने संशयच्छेदकारि यत् ।
 वचनं ब्रूहि देवेश निश्चयज्ञानसंज्ञितम् ॥ ९
 नारद उवाच ।
 एवं पृष्टः स्वया देव्या महादेवः पिनाकधृक् ।
 प्रोवाच मधुरं वाक्यं सूक्ष्ममध्यात्मसंश्रितम् ॥ १०
 महेश्वर उवाच ।
 न्यायतस्त्वं महाभागे श्रोतुकामाऽसि निश्चयम् ।
 एतदेव विशिष्टं ते यत्त्वं पृच्छसि मां प्रिये ॥ ११
 सर्वत्र विहितो धर्मः स्वर्गलोकफलाश्रितः ।
 बहुद्वारस्य धर्मस्य नेहास्ति विफलाः क्रियाः ॥ १२
 यस्मिन्त्यस्मिंश्च विषये यो यो याति विनिश्चयम् ।
 तं तमेवाभिजानाति नान्यं धर्मं शुचिस्मिते ॥ १३
 शृणु देवि समासेन मोक्षद्वारमनुत्तमम् ।
 एतद्वि सर्वधर्माणां विशिष्टं शुभमव्ययम् ॥ १४
 नास्ति मोक्षात्परं देवि मोक्ष एव परा गतिः ।
 सुखमात्यन्तिकं श्रेष्ठमनिवृत्तं च तद्विदुः ॥ १५
 नात्र देवि जरा मृत्युः शोको वा दुःखमेव वा ।
 अनुत्तममचिन्त्यं च तदेवि परमं सुखम् ॥ १६
 ज्ञानानामुत्तमं ज्ञानं मोक्षज्ञानं विदुर्बुधाः ।
 ऋषिभिर्देवसङ्घैश्च प्रोच्यते परमं पदम् ॥ १७
 नित्यमक्षरमक्षोभ्यमजेयं शाश्वतं शिवम् ।
 विशन्ति तत्पदं प्राज्ञाः स्पृहणीयं सुरोत्तमैः ॥ १८
 दुःखादिश्च दुरन्तश्च संसारोयं प्रकीर्तितः ।
 शोकव्याधिजरादोषैर्मरणेन च संयुतः ॥ १९
 यथा ज्योतिर्गणा ज्योति विवर्तन्ते पुनः पुनः ।
 तस्य मोक्षस्य मार्गोऽयं श्रूयतां शुभलक्षणे ॥ २०
 ब्रह्मादिस्थावरान्तश्च संसारो यः प्रकीर्तितः ।

संसारे प्राणिनः सर्वे निवर्तन्ते यथा पुनः ॥ २१
 तत्र संसारचक्रस्य मोक्षो ज्ञानेन दृश्यते ।
 अध्यात्मतत्त्वविज्ञानं ज्ञानमित्यभिधीयते ॥ २२
 ज्ञानस्य ग्रहणोपायमाचारं ज्ञानिनस्तथा ।
 यथावत्संप्रवक्ष्यामि तत्त्वमेकमनाः शृणु ॥ २३
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वाऽपि भूत्वा पूर्वं गृहे स्थितः ।
 आनृण्यं सर्वतः प्राप्य ततस्तान्संत्यजेद्ब्रह्मान् ॥ २४
 ततः संत्यज्य गार्हस्थ्यं निश्चितो वनमाश्रयेत् २५
 वने गुरुं समाज्ञाय दीक्षितो विधिपूर्वकम् ।
 दीक्षां प्राप्य यथान्यायं स्ववृत्तं परिपालयेत् ॥ २६
 गृहीयादप्युपाध्यायान्मोक्षज्ञानमनिन्दितः ।
 द्विविधं च पुनर्मोक्षं साङ्ख्ययोगमिति स्मृतिः ॥ २७
 पञ्चविंशतिविज्ञानं साङ्ख्यमित्यभिधीयते ।
 ऐश्वर्यं देवसारूप्यं योगशास्त्रस्य निर्णयः ।
 तयोरन्यतरं ज्ञानं शृणुयाच्छिष्यतां गतः ॥ २८
 नाकालो नाप्यकाषायी नाप्यसंवत्सरोपितः ।
 नासाङ्ख्ययोगो नाश्राद्धं गुरुणा स्नेहपूर्वकम् ।
 समः शीतोष्णहर्षादीन्विषहेत स वै मुनिः ॥ २९
 अमृष्यः श्रुत्पिपासाभ्यामुचितेभ्यो निवर्तयेत् ।
 त्यजेत्संकल्पजान्ग्रन्थीन्सदा ध्यानपरो भवेत् ॥ ३०
 कुण्डिकाचमसं शिक्यं छत्रं यष्टिमुपानहौ ।
 चेलमित्येव नैतेषु स्थापयेत्साम्यमात्मनः ॥ ३१
 गुरोः पूर्वं समुत्तिष्ठेज्जघन्यं तस्य संविशेत् ।
 नैवाविज्ञाप्य भर्तारमावश्यकमपि व्रजेत् ॥ ३२
 द्विरद्वि स्नानशाटेन संध्ययोरभिषेचनम् ।
 एककालाशनं चास्य विहितं यतिभिः पुरा ॥ ३३
 भैक्षं सर्वत्र गृहीयाच्चिन्तयेत्सततं निशि ।
 कारणे चापि संप्राप्ते न ज्ञाप्येत कदाचन ॥ ३४
 ब्रह्मचर्यं वने वासं शौचमिन्द्रियसंयमः ।
 दया च सर्वभूतेषु तस्य धर्मः सनातनः ॥ ३५
 विमुक्तः सर्वपापेभ्यो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
 आत्मयुक्तः परां बुद्धिं लभते पापनाशिनीम् ॥ ३६
 यदा भावं न कुरुते सर्वभूतेषु पापकम् ।
 कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३७

अनिष्टुरोऽनहंकारो निर्द्वन्द्वो वीतमत्सरः ।
वीतशोकभयाबाधं पदं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ३८
तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी समलोष्टाश्मकाश्चनः ।

समः शत्रौ च मित्रे च निर्वाणमधिगच्छति ॥ ३९
एवं युक्तसमाचारस्तत्परोऽध्यात्मचिन्तकः ।
ज्ञानाभ्यासेन तेनैव प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ४०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥

महेश्वरेण पार्वतीप्रति जरामरणतारणस्य निर्वाणैकसाध्यत्वोक्त्या तस्य ज्ञानैकसाध्यत्वप्रतिपादनेनेन्द्रियनिग्रहादिना वैरा-
ग्यस्य तत्कारणत्वोक्तिः ॥ १ ॥

महेश्वर उवाच ।
अनुद्विग्नमतेर्जन्तोरस्मिन्संसारमण्डले ।
शोकव्याधिजरादुःखैर्निर्वाणं नोपपद्यते ॥ १
तस्मादुद्वेगजननं मनोऽवस्थापनं तथा ।
ज्ञानं ते संप्रवक्ष्यामि तन्मूलममृतं हि वै ॥ २
शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
दिवसेदिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ ३
नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते ।
अहो दुःखमिति ध्यायञ्शोकस्य पदमात्रजेत् ॥ ४
द्रव्येषु समतीतेषु ये शुभास्तान् चिन्तयेत् ।
ताननाद्रियमाणस्य शोकबन्धः प्रणश्यति ॥ ५
संप्रयोगादनिष्टस्य विप्रयोगात्प्रियस्य च ।
मानुषा मानसैर्दुःखैः संयुज्यन्तेऽल्पबुद्धयः ॥ ६
मृतं वा यदि वा नष्टं योऽतीतमनुशोचति ।
संतापेन च युज्येत तच्चास्य न निवर्तते ॥ ७
उत्पन्नमिह मानुष्ये गर्भप्रभृति मानवम् ।
विविधान्युपवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥ ८
तयोरेकतरो मार्गो यद्येनमभिसंनमेत् ।
सुखं प्राप्य न संहृष्येन्न दुःखं प्राप्य संज्वरेत् ॥ ९
दोषदर्शी भवेत्तत्र यत्र स्नेहः प्रवर्तते ।
अनिष्टेनान्वितं पश्येद्यथा क्षिप्रं विरज्यते ॥ १०
यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ।
समेत्य च व्यपेयातां तद्गज्जातिसमागमः ॥ ११
अदर्शनादापतिताः पुनश्चादर्शनं गताः ।
स्नेहस्तत्र न कर्तव्यो विप्रयोगो हि तैर्ध्रुवम् ॥ १२

कुटुम्बपुत्रदारांश्च शरीरं धनसंचयम् ।
ऐश्वर्यं स्वस्तिता चेति न मुद्बेत्तत्र पण्डितः ॥ १३
सुखमेकान्ततो नास्ति शक्रस्यापि त्रिविष्टपे ।
तत्रापि सुमहदुःखं न नित्यं लभते सुखम् ॥ १४
सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
क्षयान्ता निचयाः सर्वे पतनान्ताः समुच्छ्रयाः १५
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम् ।
उच्छ्रयांश्च निपातांश्च दृष्ट्वा प्रत्यक्षतस्त्रयम् ।
अनित्यमसुखं चेति व्यवसेत्सर्वमेव च ॥ १६
अर्थानामार्जने दुःखमार्जितानां तु रक्षणे ।
नाशे दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थं दुःखभाजनम् १७
अर्थवन्तं नरं नित्यं पश्चाभिन्नन्ति शत्रवः ।
राजा चोरश्च दायादा भूतानि क्षय एव च ॥ १८
अर्थमेव ह्यनर्थस्य मूलमित्यवधारय ।
न ह्यनर्थाः प्रवाधन्ते नरमर्थविवर्जितम् ॥ १९
अर्थप्राप्तिर्महदुःखमाकिञ्चिन्त्यं परं सुखम् ।
उपद्रवेषु चार्थानां दुःखं हि नियतं भवेत् ॥ २०
धनलोभेन तृष्णाया न तृप्तिरुपलभ्यते ।
लब्धाश्रयो विवर्धेत समिद्ध इव पावकः ॥ २१
जित्वाऽपि पृथिवीं कृत्स्नां चतुःसागरमेखलाम् ।
सागराणां पुनः पारं जेतुमिच्छत्यसंशयम् ॥ २२
अलं परिग्रहेणेह दोषवान्निह परिग्रहः ।
कोशकारः क्रिमिर्देवि बध्यते हि परिग्रहात् ॥ २३
एकोऽपि पृथिवीं कृत्स्नामेकच्छत्रां प्रशास्ति च ।
एकस्मिन्नेव राष्ट्रे तु स चापि निवसेन्नृपः ॥ २४

तस्मिन्नाष्ट्रेऽपि नगरमेकमेवाधितिष्ठति ।
 नगरेऽपि गृहं चैकं भवेत्तस्य निवेशनम् ॥ २५
 एक एव प्रतिष्ठः स्यादावासस्तद्गृहेऽपि च ।
 आवासे शयनं चैकं निशि यत्र प्रलीयते ॥ २६
 शयनस्यार्धमेवास्य स्त्रियाश्चार्धं विधीयते ।
 तदनेन प्रसङ्गेन स्वल्पेनैव हि युज्यते ॥ २७
 सर्वं ममेति संमूढो बलं पश्यति बालिशः ।
 एवं सर्वोपयोगेषु स्वल्पमस्य प्रयोजनम् ॥ २८
 तण्डुलप्रस्थमात्रेण यात्रा स्यात्सर्वदेहिनाम् ।
 ततो भूयस्तरो योगो दुःखाय तपनाय च ॥ २९
 नास्ति तृष्णासमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम् ।
 सर्वान्कामान्परित्यज्य ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ३०
 या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
 योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम्
 न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
 हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्धते ॥ ३२
 अलाभेनैव कामानां शोकं त्यजति पण्डितः ।
 आयासविटपस्तीव्रः कामाग्निः कर्षणारणिः ।
 इन्द्रियाथैश्च संमोह्य दहत्यकुशलं जनम् ॥ ३३
 यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।
 नालमेकस्य पर्याप्तमिति पश्यन्न मुह्यति ॥ ३४
 यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।
 तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥ ३५
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु नैव धीरो नियोजयेत् ।
 मनःषष्ठानि संयम्य नित्यमात्मनि योजयेत् ॥ ३६
 इन्द्रियाणां विसर्गेण दोषमृच्छत्यसंशयम् ।
 संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ३७
 षण्णामात्मनि युक्तानामैश्वर्यं योऽधिगच्छति ।
 न च पापैर्न चानर्थैः संयुज्येत विचक्षणः ॥ ३८
 अप्रमत्तः सदा रक्षेदिन्द्रियाणि विचक्षणः ।
 अरक्षितेषु तेष्वशु नरो नरकमेति हि ॥ ३९
 हृदि काममयश्चित्रो मोहसंचयसंभवः ।
 अज्ञानरूढमूलस्तु विवित्सापरिषेचनः ॥ ४०
 रोषलोभमहास्कन्धः पुरा दुष्कृतसारवान् ।

आयासविटपस्तीव्रशोकपुष्पो भयाङ्कुरः ॥ ४१
 नानासंकल्पपत्राढ्यः प्रमादात्परिवर्धितः ।
 महतीभिः पिपासाभिः समन्तात्परिवेष्टितः ॥ ४२
 संरोहत्यकृतप्रज्ञे पादपः कामसंभवः ।
 नैव रोहति तत्वज्ञे रूढो वा छिद्यते पुनः ॥ ४३
 कृच्छ्रोपायेष्वनित्येषु निःसारेषु फलेषु च ।
 दुःखादिषु दुरन्तेषु कामयोगेषु का रतिः ॥ ४४
 इन्द्रियेषु च जीर्यत्सु छिद्यमाने तथाऽऽयुषि ।
 पुरस्ताच्च स्थिते मृत्यौ किं सुखं पश्यतासुखे ४५
 व्याधिभिः पीड्यमानस्य नित्यं शारीरमानसैः ।
 नरस्याकृतकृत्यस्य किं सुखं मरणे सति ॥ ४६
 संचिन्वानं तमेवार्थं कामानामवितृप्तकम् ।
 व्याघ्रः पशुमिवारण्ये मृत्युरादाय गच्छति ॥ ४७
 जन्ममृत्युजरादुःखैः सततं समभिद्रुतः ।
 संसारे पच्यमानस्तु पापान्नोद्विजते जनः ॥ ४८
 उमोवाच ।
 केनोपायेन मर्त्यानां निवर्त्येते जरान्तकौ ।
 यद्यस्ति भगवन्मह्यमेतदाचक्ष्व माचिरम् ॥ ४९
 तपसा वा सुमहता कर्मणा वा श्रुतेन वा ।
 रसायनप्रयोगैर्वा केनात्येति जरान्तकौ ॥ ५०
 महेश्वर उवाच ।
 नैतदस्ति महाभागे जरा मृत्युनिवर्तनम् ।
 सर्वलोकेषु जानीहि मोक्षादन्यत्र भामिनि ॥ ५१
 न धनेन न राज्येन नोग्रेण तपसाऽपि वा ।
 मरणं नातितरते विना मुक्त्या शरीरिणः ॥ ५२
 अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।
 न तरन्ति जरा मृत्यु निर्वाणाधिगमाद्विना ॥ ५३
 ऐश्वर्यं धनधान्यं च विद्यालाभस्तपस्तथा ।
 रसायनप्रयोगाद्वै न तरन्ति जरान्तकौ ॥ ५४
 दानयज्ञतपःशीलरसायनविदोऽपि वा ।
 स्वाध्यायनिरता वाऽपि न तरन्ति जरान्तकौ ॥ ५५
 देवदानवगन्धर्वकिन्नरोरगराक्षसान् ।
 स्ववशे कुरुते कालो न कालस्यास्त्यगोचरः ॥ ५६
 न ह्यहानि निवर्तन्ते न मासा न पुनः क्षपाः ।

सोयं प्रपद्यते ध्यानमजस्रं ध्रुवमव्ययम् ॥ ५७
 स्रवन्ति न निवर्तन्ते स्रोतांसि सरितामिव ।
 आयुरादाय मर्त्यानामहोरात्रेषु संततम् ॥ ५८
 जीवितं सर्वभूतानामक्षयः क्षपयन्नसौ ।
 आदित्यो ह्यस्तमभ्येति पुनः पुनरुदेति च ॥ ५९
 यस्यां रात्र्यां व्यतीतायामायुरल्पतरं भवेत् ।
 गाधोदके मत्स्य इव किंनु तस्य कुमारता ॥ ६०
 मरणं हि शरीरस्य नियतं ध्रुवमेव च ।
 तिष्ठन्नपि क्षणं सर्वः कालस्यैति वशं पुनः ॥ ६१
 न म्रियेरन्न जीर्येरन्यदि स्युः सर्वदेहिनः ।
 न चानिष्टं प्रवर्तेत शोको वा प्राणिनं क्वचित् ॥ ६२
 अप्रमत्तः प्रमत्तेषु कालो भूतेषु तिष्ठति ।
 अप्रमत्तस्य कालस्य क्षयं प्राप्नो न मुच्यते ॥ ६३
 श्वःकार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्ने चापराह्निकम् ।
 कोपि तद्वेद यत्रासौ मृत्युना नाभिवीक्षितः ॥ ६४
 वर्षास्त्रिदं करिष्यामि इदं ग्रीष्मवसन्तयोः ।
 इति बालश्चिन्तयति अन्तरायं न बुध्यति ॥ ६५
 इदं मे स्यादिदं मे स्यादित्येवं मनसा नराः ।
 अनवाप्तेषु कामेषु द्वियन्ते मरणं प्रति ॥ ६६
 कालपाशेन बद्धानामहन्यहनि जीर्यताम् ।

का श्रद्धा प्राणिनां मार्गे विषमे भ्रमतां सदा ६७
 युवैव धर्मशीलः स्यादनिमित्तं हि जीवितम् ।
 फलानामिव पकानां सदा हि पतनाद्भयम् ॥ ६८
 मर्त्यस्य किं धनैर्दारैः पुत्रैर्भोगैः प्रियैरपि ।
 एकाहा सर्वमुत्सृज्य मृत्योस्तु वशमन्विधात् ॥ ६९
 जायमानांश्च संप्रेक्ष्य म्रियमाणांस्तथैव च ।
 न संवेगोस्ति चेत्पुंसः काष्ठलोष्टसमो हि सः ॥ ७०

विनाशिनो ह्यध्रुवजीवितस्य

किं बन्धुभिर्मित्रपरिग्रहैश्च ।

विहाय यद्गच्छति सर्वमेवं

क्षणेन गत्वा न निवर्तते च ॥ ७१

एवं चिन्तयतो नित्यं सर्वार्थानामनित्यताम् ।
 उद्वेगो जायते शीघ्रं निर्वाणस्य पुरस्तरः ॥ ७२
 तेनोद्वेगेन चाप्यस्य विमर्शो जायते पुनः ।
 विमर्शो नाम वैराग्यं सर्वद्रव्येषु जायते ॥ ७३
 वैराग्येण परां शान्तिं लभन्ते मानवाः शुभे ।
 मोक्षस्योपनिषद्विष्यं वैराग्यमिति निश्चितम् ॥ ७४
 एतत्ते कथितं देवि वैराग्योत्पादनं वचः ।
 एवं संचिन्त्य संचिन्त्य मुच्यन्ते हि मुमुक्षवः ॥ ७५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४५ ॥

महेश्वरेण पार्वतीप्रति साङ्ख्यज्ञानप्रतिपादनपूर्वकमव्यक्तादिचतुर्विंशतितत्वानामुत्पत्तिप्रकारादिकथनम् ॥ १ ॥ तथा सत्त्वादिगुणानां कार्यविशेषनिरूपणम् ॥ २ ॥ तथा भूतपञ्चकादिगुणप्रतिपादनम् ॥ ३ ॥

महेश्वर उवाच ।
 साङ्ख्यज्ञानं प्रवक्ष्यामि यथावत्ते शुचिसिते ।
 यज्ज्ञात्वा न पुनर्मर्त्यः संसारेषु प्रवर्तते ॥ १
 ज्ञानेनैव विमुक्तास्ते साङ्ख्याः संन्यासकोविदाः ।
 शरीरं तु तपो घोरं साङ्ख्याः प्राहुर्निरर्थकम् ॥ २
 पञ्चविंशतिकं ज्ञानं तेषां ज्ञानमिति स्मृतम् ।
 मूलप्रकृतिरव्यक्तमव्यक्ताज्जायते महान् ॥ ३
 महतोऽभूदहंकारस्तस्मात्तन्मात्रपञ्चकम् ।
 इन्द्रियाणि दशैकं च तन्मात्रेभ्यो भवन्त्युत ॥ ४

तेभ्यो भूतानि पञ्चास्य शरीरं यैः प्रवर्तते ।
 इति क्षेत्रस्य संक्षेपं चतुर्विंशतिरिष्यते ।
 पञ्चविंशतिरित्याहुः पुरुषेणेह सङ्ख्याया ॥ ५
 सत्त्वं रजस्तमश्चेति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ।
 तैः सृजत्यखिलं लोकं प्रकृतिः स्वात्मकैर्गुणैः ॥ ६
 इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।
 विकाराः प्रकृतेश्चैते वेदितव्या मनीषिभिः ॥ ७
 लक्षणं चापि सर्वेषां विकल्पं चादितः पृथक् ।
 विस्तरेणैव वक्ष्यामि तस्य व्याख्यामहं शृणु ॥ ८

नित्यमेकमणु व्यापि क्रियाहीनमहेतुकम् ।
 अग्राह्यामिन्द्रियैः सर्वैरेतदव्यक्तलक्षणम् ॥ ९
 अव्यक्तं प्रकृतिर्मूलं प्रधानं योनिरव्ययम् ।
 अव्यक्तस्यैव नामानि शब्दैः पर्यायवाचकैः ॥१०
 तत्सूक्ष्मत्वादिर्देश्यं तत्सदित्यभिधीयते ।
 तन्मूलं च जगत्सर्वं तन्मूला सृष्टिरिष्यते ॥ ११
 सत्त्वादयः प्रकृतिजा गुणास्तान्प्रब्रवीम्यहम् ॥१२
 सुखं तुष्टिः प्रकाशश्च त्रयस्ते सात्त्विका गुणाः ।
 रागद्वेषौ सुखं दुःखं स्तम्भश्च रजसो गुणाः ।
 अप्रकाशो भयं मोहस्तन्द्री च तमसो गुणाः ॥१३
 श्रद्धा प्रहर्षो विज्ञानमसंमोहो दया धृतिः ।
 सत्त्वे प्रवृत्ते वर्धन्ते विपरीते विपर्ययः ॥ १४
 कामक्रोधौ मनस्तापो लोभो मोहस्तथामृषा ।
 प्रवृद्धे परिवर्धन्ते रजस्येतानि सर्वशः ॥ १५
 विषादः संशयो मोहस्तन्द्री निद्रा भयं तथा ।
 तमस्येतानि वर्धन्ते प्रवृद्धे हेत्वहेतुकम् ॥ १६
 एवमन्योन्यमेतानि वर्धन्ते च पुनःपुनः ।
 हीयन्ते च तथा नित्यमभिभूतानि भूरिशः ॥१७
 तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं कायेन मनसाऽपि वा ।
 वर्तते सात्त्विको भाव इत्युपेक्षेत तत्तथा ॥ १८
 यदा संतापसंयुक्तं चित्तक्षोभकरं भवेत् ।
 वर्तते रज इत्येव तदा तदभिचिन्तयेत् ॥ १९
 यदा संमोहसंयुक्तं यद्विषादकरं भवेत् ।
 अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ २०
 समासात्सात्त्विको धर्मः समासाद्राजसं धनम् ।
 समासात्तामसः कामस्त्रिवर्गे त्रिगुणाः क्रमात् २१
 ब्रह्मादिदेवसृष्टियां सात्त्विकीति प्रकीर्त्यते ।
 राजसी मानवी सृष्टिस्तिर्यग्योनिस्तु तामसी २२
 ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
 जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः २३
 देवमानुषतिर्यक्षु यद्भूतं सचराचरम् ।
 आदिप्रभृति संयुक्तं व्याप्तमेभिस्त्रिभिर्गुणैः ॥२४
 अतः परं प्रवक्ष्यामि महदादीनि लिङ्गतः ।
 विज्ञानं च विवेकश्च महतो लक्षणं भवेत् ॥ २५

महान्बुद्धिर्मतिः प्रज्ञा नामानि महतो विदुः ।
 अहंकारः स विज्ञेयो लक्षणेन समासतः ॥ २६
 अहंकारेण भूतानां सर्गो नानाविधो भवेत् ।
 अहंकारनिवृत्तिर्हि निर्वाणायोपपद्यते ॥ २७
 खं वायुरग्निः सलिलं पृथिवी चेति पञ्चमी ।
 महाभूतानि भूतानां सर्वेषां प्रभवाप्ययौ ॥ २८
 शब्दः श्रोत्रं तथा खानि त्रयमाकाशसंभवम् ।
 स्पर्शवत्प्राणिनां चेष्टा पवनस्य गुणाः स्मृताः ॥२९
 रूपं पाकोक्षिणी ज्योतिश्चत्वारस्तेजसो गुणाः ।
 रसः स्नेहस्तथा जिह्वा शैत्यं च जलजा गुणाः ॥३०
 गन्धो घ्राणं शरीरं च पृथिव्यास्ते गुणास्त्रयः ।
 इति सर्वगुणा देवि विख्याताः पाञ्चभौतिकाः ३१
 गुणान्पूर्वस्यपूर्वस्य प्राप्नुवन्त्युत्तराणि तु ।
 तस्मान्नैकगुणाश्चेह दृश्यन्ते भूतसृष्टयः ॥ ३२
 उपलभ्याप्सु ये गन्धं केचिद्भूयुरनैपुणाः ।
 अपां गन्धगुणं प्राज्ञा नेच्छन्ति कमलेक्षणे ॥३३
 तद्गन्धत्वमपां नास्ति पृथिव्या एव तद्गुणः ।
 भूमिर्गन्धे रसे स्नेहो ज्योतिश्चक्षुषि संस्थितम् ।
 प्राणापानाश्रयो वायुः खेष्वाकाशः शरीरिणां ३४
 केशास्थिनखदन्तत्वक्पाणिपादशिरांसि च ।
 पृष्ठोदरकटिग्रीवाः सर्वं भूम्यात्मकं स्मृतम् ॥३५
 यत्किंचिदपि कायेऽस्मिन्धातुदोषमलाश्रितम् ।
 तत्सर्वं भौतिकं विद्धि देहैरेवास्य स्वामिकम् ॥३६
 बुद्धीन्द्रियाणि कर्णत्वक्क्षुर्जिह्वाऽथ नासिका ।
 कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादौ मेढ्रं गुदस्तथा ३७
 शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
 बुद्धीन्द्रियार्थाञ्जानीयाद्भूतेभ्यस्त्वभिनिःसृतान् ॥
 वाक्यं क्रिया गतिः प्रीतिरुत्सर्गश्चेति पञ्चधा ।
 कर्मेन्द्रियार्थाञ्जानीयात्ते च भूतोद्भवा मताः ३९
 इन्द्रियाणां तु सर्वेषामीश्वरं मन उच्यते ।
 प्रार्थनालक्षणं तच्च इन्द्रियं तु मनः स्मृतम् ॥४०
 नियुक्ते च सदा तानि भूतानि मनसा सह ।
 नियमे च विसर्गे च मनसः कारणं प्रभुः ॥ ४१
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स्वभावश्चेतना धृतिः ।

भूताभूतविकारश्च शरीरमिति संस्मृतम् ॥ ४२
 शरीराच्च परो देही शरीरं च व्यपाश्रितः ।
 शरीरिणः शरीरस्य सोऽन्तरं वेत्ति वै मुनिः ॥ ४३
 रसः स्पर्शश्च गन्धश्च रूपं शब्दविवर्जितम् ।
 अशरीरं शरीरेषु दिदृक्षेत निरिन्द्रियम् ॥ ४४
 अव्यक्तं सर्वदेहेषु मर्त्येष्वमरमाश्रितम् ।
 यः पश्येत्परमात्मानं बन्धनैः स विमुच्यते ॥ ४५
 नैवायं चक्षुषा ग्राह्यो नापरैरिन्द्रियैरपि ।
 मनसैव प्रदीप्तेन महानात्मा प्रदृश्यते ॥ ४६
 स हि सर्वेषु भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ।
 वसत्येको महावीर्यो नानाभावसमन्वितः ॥ ४७
 नैव चोर्ध्वं न तिर्यक्क नाधस्तान्न कदाचन ।
 इन्द्रियैरिव बुद्ध्या वा न दृश्येत कदाचन ॥ ४८
 नवद्वारं पुरं गत्वा स्थितोऽसौ नियतो वशी ।
 ईश्वरः सर्वलोकेषु स्थावरस्य चरस्य च ॥ ४९
 तमेवाहुरणुभ्योऽणुं तं महद्भ्यो महत्तरम् ।
 बहुधा सर्वभूतानि व्याप्य तिष्ठति शाश्वतम् ॥ ५०
 क्षेत्रज्ञमेकतः कृत्वा सर्वं क्षेत्रमथैकतः ।
 एवं स विमृशेज्जानी संयतः सततं हृदि ॥ ५१
 पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।
 अकर्ता लेपको नित्यो मध्यस्थः सर्वकर्मणाम् ५२

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
 पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ ५३
 अजय्योऽयमचिन्त्योऽयमव्यक्तोऽयं सनातनः ।
 देही तेजोमयो देहे तिष्ठतीत्यपरे विदुः ॥ ५४
 ज्ञानमूष्मा च वायुश्च शरीरे जीवसंज्ञकः ।
 इत्येते निश्चिता बुद्ध्या तत्रैते बुद्धिचिन्तकाः ५५
 अपरे सर्वलोकांश्च व्याप्य तिष्ठन्तमीश्वरम् ।
 श्रुते केचिदत्रैव तिलतैलवदास्थितम् ॥ ५६
 अपरे नास्तिका मूढा हीनत्वात्स्थूललक्षणैः ।
 नास्त्यात्मेति विनिश्चित्याप्रज्ञास्ते निरयालयाः ५७
 एवं नानाविधा नैव विमृशन्ति महेश्वरम् ॥ ५८
 उमोवाच ।
 भगवन्ब्राह्मणो लोके नित्यमक्षरमव्ययम् ।
 अस्त्यात्मा सर्वभूतेषु हेतुस्तत्र सुदुर्गमः ॥ ५९
 महेश्वर उवाच ।
 ऋषिभिश्चापि देवैश्च व्यक्तमेष न दृश्यते ।
 दृष्ट्वा तु तं महात्मानं पुनस्तु न निवर्तते ॥ ६०
 तस्मात्तद्दर्शनादेव विन्दते परमां गतिम् ।
 इति ते कथितो देवि साङ्ख्यधर्मः सनातनः ।
 कपिलादिभिराचार्यैः सेवितः परमर्षिभिः ॥ ६१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

महेश्वरेण पार्वतीप्रति योगनिरूपणपूर्वकं तत्फलप्रतिपादनम् ॥ १ ॥

महेश्वर उवाच ।
 साङ्ख्यज्ञाने नियुक्तानां यथावत्कीर्तितं मया ।
 योगधर्मं पुनः कृत्स्नं कीर्तयिष्यामि ते शृणु ॥ १
 स च योगो द्विधा भिन्नो ब्रह्मदेवर्षिसंमतः ।
 समानमुभयत्रापि वृत्तं शास्त्रप्रचोदितम् ॥ २
 स चाष्टगुणमैश्वर्यमधिकृत्य विधीयते ।
 सायुज्यं सर्वदेवानां योगधर्मं परं श्रिताः ॥ ३
 ज्ञानं सर्वस्य योगस्य मूलमित्यवधारय ।

त्रतोपवासनियमैस्तत्सर्वं चापि बृंहयेत् ॥ ४
 ऐकात्म्यं बुद्धिमनसोरिन्द्रियाणां च सर्वशः ।
 आत्मनो वेदितं प्राज्ञे ज्ञानमेतत्तु योगिनाम् ॥ ५
 अर्चयेद्ब्राह्मणानग्निं देवतायतनानि च ।
 वर्जयेदशिवं भावं सर्वसत्त्वमुपाश्रितः ॥ ६
 दानमध्ययनं श्रद्धा व्रतानि नियमास्तथा ।
 सत्यमाहारशुद्धिश्च शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
 एतैश्च वर्धते तेजः पापं चाप्यवधूयते ॥ ७

अस्त्यात्मा सर्वदेहेष्विति ड. पाठः ॥ ५९ ॥

पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

निर्धृतपापस्तेजस्वी लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
 अमोघो निर्मलो दान्तः पश्चाद्योगं समाचरेत् ॥८
 अवरुध्यात्मनः पूर्वं मत्स्यघात इवामिषम् ।
 एकान्ते विजने देशे सर्वतः संवृते शुचौ ।
 कल्पयेदासनं तत्र खास्तीर्णं मृदुभिः कुशैः ॥ ९
 उपविश्यासने तस्मिन्नृजुकायशिरोधरः ।
 अव्यग्रः सुखमासीनः स्वाङ्गानि न विकम्पयेत् ।
 संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥१०
 मनोऽवस्थापनं देवि योगस्योपनिषद्भवेत् ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन मनोऽवस्थापयेत्सदा ॥ ११
 त्वक्छ्रोत्रं च ततो जिह्वा घ्राणं चक्षुश्च संहरेत् ।
 पञ्चेन्द्रियाणि संधाय मनसि स्थापयेद्बुधः ॥ १२
 सर्वं चापोह्य संकल्पमात्मनि स्थापयेन्मनः ।
 यदैतान्यवतिष्ठन्ते मनःषष्ठानि चात्मनि ॥ १३
 प्राणापानौ तदा तस्य युगपत्तिष्ठतो वशे ।
 प्राणे हि वशमापन्ने योगसिद्धिर्भुवा भवेत् ॥ १४
 शरीरं चिन्तयेत्सर्वं विपाद्य च समीपतः ।
 अन्तर्देहगतिं चापि प्राणानां परिचिन्तयेत् ॥१५
 ततो मूर्धानमग्निं च शरीरं परिपालयेत् ।
 प्राणो मूर्धनि च श्वासो वर्तमाने विचेष्टते ॥ १६
 सज्जस्तु सर्वभूतात्मा पुरुषः स सनातनः ।
 मनो बुद्धिरहंकारो भूतानि विषयांश्च सः ॥ १७
 वस्तिर्मूलं गुदं चैव पावकं च समाश्रितः ।
 वहन्मूत्रं पुरीषं च सदाऽपानः प्रवर्तते ॥ १८
 अतः प्रवृत्तिर्देहेषु कर्म चापानसंयुतम् ।
 उदीरयन्सर्वधातूनत ऊर्ध्वं प्रवर्तते ।
 उदान इति तं विद्युरध्यात्मकुशला जनाः ॥ १९
 सन्धौसन्धौ स निर्विष्टः सर्वचेष्टाप्रवर्तकः ।
 शरीरेषु मनुष्याणां व्यान इत्युपदिश्यते ॥ २०
 धातुष्वग्नौ च विततः समानोऽग्निः समीरणः ।
 स एव सर्वचेष्टानामन्तकाले निवर्तकः ॥ २१
 प्राणानां सन्निपातेषु संसर्माद्यः प्रजायते ।
 ऊष्मा सोशिरिति ज्ञेयः सोन्नं पचति देहिनाम् २२
 अपानप्राणयोर्मध्ये व्यानोदानाबुपाश्रितौ ।

निपात्य चेति ड. पाठः ॥ १५ ॥ षट्त्वारिंशदधिक-

समन्वितः समानेन सम्यक्पचति पावकः ॥ २३
 शरीरमध्ये नाभिः स्यान्नाभ्यामग्निः प्रतिष्ठितः ।
 अग्नौ प्राणाश्च संयुक्ताः प्राणेष्व्वात्मा व्यवस्थितः २४
 पकाशयस्त्वधो नाभेरूर्ध्वमामाशयस्तथा ।
 नाभिर्मध्ये शरीरस्य सर्वप्राणाश्च संश्रिताः ॥ २५
 स्थिताः प्राणादयः सर्वे तिर्यगूर्ध्वमधश्चराः ।
 वहन्त्यन्नरसान्नाढ्यो दशप्राणाग्निचोदिताः ॥२६
 योगिनामेष मार्गस्तु पञ्चस्वतेषु तिष्ठति ।
 जितश्रमः समासीनो मूर्धन्यात्मानमादधेत् ॥२७
 मूर्धन्यात्मानमाधाय भ्रुवोर्मध्ये मनस्तथा ।
 संनिरुध्य ततः प्राणानात्मानं चिन्तयेत्परम् २८
 प्राणे त्वपानं युञ्जीत प्राणांश्चापानकर्मणि ।
 प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरो भवेत् ॥ २९
 एवमन्तः प्रयुञ्जीत पञ्च प्राणान्परस्परम् ।
 विजने संमिताहारो मुनिस्तूर्ष्णीं निरुच्छ्वसन् ॥३०
 अश्रान्तश्चिन्तयेद्योगी उत्थाय च पुनःपुनः ।
 तिष्ठन्गच्छन्स्वपंश्चापि युञ्जीतैवमतन्द्रितः ॥ ३१
 एवं नियुञ्जतस्तस्य योगिनो युक्तचेतसः ।
 प्रसीदति मनः क्षिप्रं प्रसन्ने दृश्यते परम् ॥ ३२
 विधूम इव दीप्तोऽग्निरादित्य इव रश्मिवान् ।
 वैद्युतोऽग्निरिवाकाशे पुरुषो दृश्यतेऽव्ययः ॥ ३३
 दृष्ट्वा तदात्मनो ज्योतिरैश्वर्याष्टगुणैर्युतः ।
 प्राप्नोति परमं स्थानं स्पृहणीयं सुरैरपि ॥ ३४
 इमान्योगस्य दोषांश्च दशैव परिचक्षते ।
 दोषैर्विघ्ने वरारोहे योगिनां कविभिः स्मृताः ३५
 कामः क्रोधो भयं स्वप्नः स्नेहमत्यशनं तथा ।
 वैचित्यं व्याधिरालस्यं लोभं च दशमं स्मृतम् ३६
 एतैस्तेषां भवेद्विघ्नो दशभिर्देवकारितैः ।
 तस्मादेतानपास्यादौ युञ्जीत च परं मनः ॥ ३७
 इमानपि गुणानष्टौ योगस्य परिचक्षते ।
 गुणैस्तैरष्टभिर्द्रव्यमैश्वर्यमधिगम्यते ॥ ३८
 अणिमा महिमा चैव प्राप्तिः प्राकाम्यमेव हि ।
 ईशित्वं च वशित्वं च यत्र कामावसायिता ॥ ३९
 एतानष्टौ गुणान्प्राप्य कथंचिद्योगिनां वराः ।

द्विशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

ईशाः सर्वस्य लोकस्य देवानप्यतिशेरते ॥ ४०
 योगोस्ति नैवात्यशिनो न चैकान्तमनश्नतः ।
 न चातिस्वप्नशीलस्य नातिजागरतस्तथा ॥ ४१
 युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
 युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ ४२
 अनेनैव विधानेन सायुज्यं तत्प्रकल्प्यते ।
 सायुज्यं देवसात्कृत्वा प्रयुञ्जीतात्मभक्तितः ॥४३
 अनन्यमनसा देवि नित्यं तद्गतचेतसा ।

सायुज्यं प्राप्यते देवैर्यत्नेन महता चिरात् ॥ ४४
 हविर्भिरर्चनैर्होमैः प्रणामैर्नित्यचिन्तया ।
 अर्चयित्वा यथाशक्ति स्वकं देशं विशन्ति ते ॥ ४५
 सायुज्यानां विशिष्टं च मामकं वैष्णवं तथा ।
 मां प्राप्य न निवर्तन्ते विष्णुं वा शुभलोचने ॥ ४६
 इति ते कथितो देवि योगधर्मः सनातनः ।
 न शक्यः प्रष्टुमन्येन योगधर्मस्त्वया विना ॥४७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

सप्तचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥

महेश्वरेण पार्वतीप्रति स्वमाहात्म्यकथनपूर्वकं दीक्षया शिवलिङ्गार्चनाफलकथनम् ॥ १ ॥

उमोवाच ।
 त्रियक्ष त्रिदशश्रेष्ठ त्र्यम्बक त्रिदशाधिप ।
 त्रिपुरान्तक कामाङ्गहर त्रिपथगाधर ॥ १
 दक्षयज्ञप्रशमन शूलपाणेऽरिसूदन ।
 नमस्ते लोकपालेश लोकपालवरप्रद ॥ २
 नैकशास्त्रमपर्यन्तमध्यात्मज्ञानमुत्तमम् ।
 अप्रतर्क्यमविज्ञेयं साङ्ख्ययोगसमन्वितम् ॥ ३
 भवता परिपृष्टेन शृण्वन्त्या मम भाषितम् ।
 इदानीं श्रोतुमिच्छामि सायुज्यं त्वद्गतं विभो ॥ ४
 कथं परिचरन्त्येते भक्तास्त्वां परमेष्ठिनम् ।
 आचारः कीदृशस्तेषां केन तुष्टो भवेद्भवान् ।
 वर्ण्यमानं त्वया साक्षात्प्रीणयत्यधिकं हि मा ॥ ५
 महेश्वर उवाच ।
 हन्त ते कथयिष्यामि मम सायुज्यमद्भुतम् ।
 येन ते न निवर्तन्ते युक्ताः परमयोगिनः ॥ ६
 अव्यक्तोऽहमचिन्त्योऽहं पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
 साङ्ख्ययोगौ मया सृष्टौ सर्वे चापि चराचरम् ॥ ७
 अर्चनीयोऽहमीशोऽहमव्ययोऽहं सनातनः ।
 अहं प्रसन्नो भक्तानां ददाम्यमरतामपि ॥ ८
 न मां विदुः सुरगणा मुनयश्च तपोधनाः ।
 त्वत्प्रियार्थमहं देवि मद्भिभूतिं ब्रवीमि ते ॥ ९
 आश्रमेभ्यश्चतुर्भ्योऽहं चतुरो ब्राह्मणाञ्छुभे ।

मद्भक्तान्निर्मलान्पुण्यान्समानीय तपस्विनः ॥ १०
 व्याचख्येऽहं तथा देवि योगं पाशुपतं महत् ।
 गृहीतं तच्च तैः सर्वे मुखाच्च मम दक्षिणात् ॥ ११
 श्रुत्वा तत्रिषु लोकेषु स्थापितं चापि तैः पुनः ।
 इदानीं च त्वया पृष्टो वदाम्येकमनाः शृणु ॥ १२
 अहं पशुपतिर्नाम मद्भक्ता ये च मानवाः ।
 सर्वे पाशुपता ज्ञेया भस्मदिग्धतनूरूहाः ॥ १३
 रक्षार्थं मङ्गलार्थं च पवित्रार्थं च भामिनि ।
 लिङ्गार्थं चैव भक्तानां भस्म दत्तं मया पुरा ॥ १४
 तेन संदिग्धसर्वाङ्गा भस्मना ब्रह्मचारिणः ।
 जटिला मुण्डिता वाऽपि नानाकारशिखण्डिनः ॥
 विकृताः पिङ्गलाभिश्च नग्ना नानाप्रकारिणः ।
 भैक्षं चरन्तः सर्वत्र निःस्पृहा निष्परिग्रहाः ॥ १६
 मृत्पात्रहस्ता मद्भक्ता मन्निवेशितबुद्धयः ।
 चरन्तो निखिलं लोकं मम हर्षविवर्धनाः ॥ १७
 मम पाशुपतं दिव्यं योगशास्त्रमनुत्तमम् ।
 सूक्ष्मं सर्वेषु लोकेषु विमृशन्तश्चरन्ति ते ॥ १८
 एवं नित्याभियुक्तानां मद्भक्तानां तपस्विनाम् ।
 उपायं चिन्तयाम्याशु येन मामुपयान्ति ते ॥ १९
 स्थापितं त्रिषु लोकेषु शिवलिङ्गं मया मम ।
 नमस्कारेण वा तस्य मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ॥ २०
 इष्टं दत्तमधीतं च यज्ञाश्च बहुदक्षिणाः ।

शिवलिङ्गप्रणामस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥२१
 अर्चया शिवलिङ्गस्य परितुष्याम्यहं प्रिये ।
 शिवलिङ्गार्चनायां तु विधानमपि मे शृणु ॥ २२
 गोक्षीरनवनीताभ्यामर्चयेद्यः शिवं मम ।
 इष्टस्य हयमेघस्य यत्फलं तत्फलं भवेत् ॥ २३
 घृतमण्डेन यो नित्यमर्चयेद्यः शिवं मम ।
 स फलं प्राप्नुयान्मर्त्या ब्राह्मणस्याग्निहोत्रिणः ॥ २४
 केवलेनापि तोयेन स्नापयेद्यः शिवं मम ।
 स चापि लभते पुण्यं प्रियं च लभते नरः ॥ २५
 सघृतं गुग्गुलु सम्यग्धूपयेद्यः शिवान्तिके ।
 गोसवस्य तु यज्ञस्य यत्फलं तस्य तद्भवेत् ॥ २६
 यस्तु गुग्गुलुपिण्डेन केवलेनापि धूपयेत् ।
 तस्य रुक्मप्रधानस्य यत्फलं तस्य तद्भवेत् ॥ २७
 यस्तु नानाविधैः पुष्पैर्मम लिङ्गं समर्चयेत् ।
 स हि धेनुसहस्रस्य दत्तस्य फलमाप्नुयात् ॥ २८
 यस्तु देशान्तरं गत्वा शिवलिङ्गं समर्चयेत् ।
 तस्मात्सर्वमनुष्येषु नास्ति मे प्रियकृत्तमः ॥ २९
 एवं नानाविधैर्द्रव्यैः शिवलिङ्गं समर्चयेत् ।

मत्समानो मनुष्येषु न पुनर्जायते नरः ॥ ३०
 अर्चनाभिर्नमस्कारैरुपहारैः स्तवैरपि ।
 भक्तो मामर्चयेन्नित्यं शिवलिङ्गेष्वतन्द्रितः ॥ ३१
 पलाशविल्वपत्राणि राजवृक्षस्रजं तथा ।
 अर्कपुष्पाणि मेघ्यानि मत्प्रियाणि विशेषतः ३२
 फलं वा यदि वा शाकं पुष्पं वा यदि वा जलम् ।
 दत्तं संप्रीणयेद्देवि भक्तैर्मद्गतमानसैः ॥ ३३
 ममाभिपरितुष्टस्य नास्ति लोकेषु दुर्लभम् ।
 तस्मात्ते सततं भक्ता मामेवाभ्यर्चयन्त्युत ॥ ३४
 मद्भक्ता न विनश्यन्ति मद्भक्ता वीतकल्मषाः ।
 मद्भक्ताः सर्वलोकेषु पूजनीया विशेषतः ॥ ३५
 मद्द्वेषिणश्च ये मर्त्या मद्भक्तद्वेषिणश्च वा ।
 यान्ति ते नरकं घोरमिद्वा क्रतुशतैरपि ॥ ३६
 एतत्ते सर्वमाख्यातं योगं पाशुपतं महत् ।
 मद्भक्तैर्मनुजैर्देवि श्राव्यमेतद्दिनेदिने ॥ ३७
 शृणुयाद्यः पठेद्वाऽपि ममेदं धर्मनिश्चयम् ।
 स्वर्गं कीर्तिं धनं धान्यं स लभेत नरोत्तमः ॥३८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥

अष्टचत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

महेश्वरेण पार्वतीप्रति सश्लाघं स्त्रीधर्मकथनचोदना ॥ १ ॥ पार्वत्या गङ्गादिमहानदीषु तन्निवेदनम् ॥ २ ॥ गङ्गया तद-
 नुमोदनपूर्वकं भगवति तत्कथनाभ्यनुज्ञानम् ॥ ३ ॥

नारद उवाच ।
 एवमुक्त्वा महादेवः श्रोतुकामः स्वयं प्रभुः ।
 अनुकूलां प्रियां भार्यां पार्श्वस्थामभ्यभाषत ॥ १
 महेश्वर उवाच ।
 परावरज्ञे धर्माणां तपोवननिवासिनाम् ।
 दीक्षाविधिदमोपेते सततं व्रतचारिणि ।
 पृच्छामि त्वां वरारोहे पृष्टा वद ममेप्सितम् ॥२
 सावित्री ब्रह्मणः पत्नी कौशिकस्य शची शुभा ।
 लक्ष्मीविष्णोः प्रिया भार्या धृतिर्भार्या यमस्य तु ३
 मार्कण्डेयस्य धूमोर्णा ऋद्धिर्वैश्रवणस्य तु ।
 वरुणस्य प्रिया गौरी सवितुश्च सुवर्चला ॥ ४

रोहिणी शशिनो भार्या स्वाहा चाग्नेरनिन्दिता ।
 काश्यपस्यादितिश्चैव वसिष्ठस्याप्यरुन्धती ॥ ५
 एताश्चान्याश्च देव्यस्तु सर्वास्ताः पतिदेवताः ।
 श्रूयन्ते लोकविख्यातास्त्वया चैव सहोषिताः ॥६
 ताभिश्च पूजिताऽसि त्वमनुवृत्त्यनुभाषणैः ।
 तस्मानु परिपृच्छामि धर्मज्ञे लोकसंमते ॥ ७
 स्त्रीधर्मं श्रोतुमिच्छामि त्वयैव समुदाहृतम् ।
 सधर्मचारिणी मे त्वं लोकसंधारिणी तथा ॥ ८
 अयं हि स्त्रीगणस्त्वां तु अनुयाति न मुञ्चति ।
 त्वत्प्रसादाद्धितं श्रोतुं स्त्रीवृत्तं शुभलक्षणम् ॥ ९
 त्वया चोक्तं विशेषेण गुणभूतं हि तिष्ठति ।

स्त्रिय एव सदा लोके स्त्रीगणस्य गतिः प्रिये ॥१०
 शश्वद्रौर्गोषु गच्छेत नान्यत्र रमते नरः ।
 एवं लोकगतिर्देवि आदिप्रभृति वर्तते ॥ ११
 प्रमदोक्तं तु यत्किञ्चित्स्त्रीषु बहुमन्यते ।
 न तथा मन्यते स्त्रीषु पुरुषोक्तमनिन्दिते ॥ १२
 त्वयैष विदितो ह्यर्थः स्त्रीणां धर्मः सनातनः ।
 तस्मात्त्वां प्रति पृच्छामि पृष्टा वद ममेप्सितम् १३
 नारद उवाच ।
 एवमुक्ता तदा देवी महादेवेन शोभना ।
 सोद्वेगा च सलज्जा च नावदत्तत्र किञ्चन ।
 पुनः पुनस्तदा देवी देवः किमिति चाब्रवीत् १४
 उमोवाच ।
 भगवन्देवदेवेश सुरासुरनमस्कृत ।
 त्वदन्तिके मया वक्तुं स्त्रीणां धर्मः कथं भवेत् १५
 महेश्वर उवाच ।
 मन्त्रियोगादवश्यं तु वक्तव्यं तु मम प्रिये ॥ १६
 उमोवाच ।
 इमा नद्यो महादेव सर्वतीर्थोदकान्विताः ।
 उपस्पर्शनहेतोस्त्वां न त्यजन्ति समीपतः ॥ १७
 एताभिः सह संमञ्च्य प्रवक्ष्यामि तवेप्सितम् ।
 अयुक्तं सत्सु तत्रेषु तानतिक्रम्य भाषितुम् ॥१८
 मया संमानिताश्चैव भविष्यन्ति सरिद्धराः ॥ १९
 नारद उवाच ।
 इति मत्वा महादेवी नदीर्देवीः समाह्वयत् ।
 विपाशां च वितस्त्यां च चन्द्रभागां सरस्वतीम् २०
 शतद्रुं देविकां सिन्धुं गौतमीं कौशिकीं तथा ।
 यमुनां नर्मदां चैव कावेरीमथ निम्नगाम् ॥ २१
 तथा देवनदीं गङ्गां श्रेष्ठां त्रिपथगां शुभाम् ।
 सर्वतीर्थोदकवहां सर्वपापविनाशिनीम् ।
 एता नदीः समाह्वय समुद्रीक्ष्येदमब्रवीत् ॥ २२

उमोवाच ।

हे पुण्याः सरितः श्रेष्ठाः सर्वपापविनाशिकाः ।
 ज्ञानविज्ञानसंपन्नाः शृणुध्वं वचनं मम ॥ २३
 अयं भगवता प्रश्न उक्तः स्त्रीधर्ममाश्रितः ।
 न चैकया मया साध्यं तस्माद्दस्त्वानयाम्यहम् २४
 युष्माभिस्तद्विचार्यैवं वक्तुमिच्छामि शोभनाः ।
 तत्कथं देवदेवाय वाच्यः स्त्रीधर्म उत्तमः ॥ २५
 नारद उवाच ।
 इति पृष्टास्तथा देव्या महानद्यश्चकम्पिरे ।
 तासां श्रेष्ठतमा गङ्गा वचनं त्वेवमब्रवीत् ॥ २६
 धन्याश्चानुगृहीताः स अनेन वचनेन ते ।
 या त्वं सुरासुरैर्मान्या नदीराद्रियसेऽनघे ॥ २७
 तवैवार्हति कल्याणि एवं सान्त्वप्रसादनम् ।
 अशक्यमपि ये मूर्खाः स्वात्मसंभावनायुताः ।
 वाक्यं वदन्ति संसत्सु स्वयमेव यथेष्टतः ॥ २८
 शक्तो यश्चानहंवादी सुदुर्लभतमो मतः ॥ २९
 त्वं हि शक्ता सती देवी वक्तुं प्रश्नमशेषतः ।
 व्याहर्तुं नेच्छसि स्त्रीत्वात्संपूजयसि नस्तथा ॥ ३०
 त्वं हि देवि महादेवी ऊहापोहविशारदा ।
 दिव्यज्ञानयुता देवि दिव्यज्ञानेन्धनैधिता ॥ ३१
 त्वमेवार्हसि तद्वक्तुं स्त्रीणां वृत्तं शुभाशुभम् ।
 याचामहे वयं श्रोतुममृतं त्वन्मुखोद्गतम् ।
 कुरु देवप्रियं देवि वद स्त्रीधर्ममुत्तमम् ॥ ३२
 नारद उवाच ।
 एवं प्रसादिता देवी गङ्गया लोकपूज्यया ।
 प्राह धर्ममशेषेण स्त्रीधर्मं सुरसुन्दरी ॥ ३३
 उमोवाच ।
 भगवन्देवदेवेश सुरेश्वर महेश्वर ।
 त्वत्प्रसादात्सुरश्रेष्ठ तवैव प्रियकाम्यया ।
 तमहं कीर्तयिष्यामि यथावच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ३४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

एकोनपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥

पार्वत्या परमेश्वरं प्रति देवगन्धर्वादियोषितां मध्ये स्त्रीधर्मकथनम् ॥ १ ॥

नारद उवाच ।

एवं ब्रुवन्त्यां स्त्रीधर्मं देव्यां देवस्य शासनात् ।

ऋषिगन्धर्वयक्षाणां योषितश्चाप्सरोगणाः ॥ १

नागभूतस्त्रियश्चैव नद्यश्चैव समागताः ।

श्रोतुकामाः परं वाक्यं सर्वाः पर्यवतस्थिरे ॥ २

उमादेवी मुदा युक्ता पूज्यमानाऽङ्गनागणैः ।

आनृशंस्यपरा देवी सततं स्त्रीगणं प्रति ॥ ३

स्त्रीगणस्य हितार्थाय भवप्रियचिकीर्षया ।

वक्तुं वचनमारेभे स्त्रीणां धर्माश्रयान्वितम् ॥ ४

उमोवाच ।

भगवन्सर्वभूतेश श्रूयतां वचनं मम ।

ऋतुप्राप्ता सुशुद्धा या कन्या सेत्यभिधीयते ॥ ५

तां तु कन्यां पिता माता भ्राता मातुल एव वा ।

पितृव्यश्चैव पञ्चैते दातुं प्रभवतां गताः ॥ ६

विवाहाश्च तथा पञ्च तासां धर्मार्थकारणात् ।

कामतश्च मिथो दानमितरेतरकाम्यया ॥ ७

दत्ता यस्य भवेद्भार्या एतेषां येन केन चित् ।

दातारः सुविमृश्यैव दातुमर्हन्ति नान्यथा ॥ ८

उत्तमानां तु वर्णानां मन्त्रवत्पाणिसंग्रहः ।

विवाहकरणं चाहुः शूद्राणां संप्रयोगतः ॥ ९

यदा दत्ता भवेत्कन्या तस्माद्भार्यार्थिने स्वकैः ।

तदाप्रभृति सा नारी दशरात्रं विलज्जया ।

मनसा कर्मणा वाचा अनुकूला च सा भवेत् ॥ १०

इति भर्तृव्रतं कुर्यात्पतिमुद्दिश्य शोभना ।

तदाप्रभृति सा नारी न कुर्यात्पत्युरप्रियम् ॥ ११

यद्यदिच्छति वै भर्ता धर्मकामार्थकारणात् ।

तथैवानुप्रिया भूत्वा तथैवोपचरेत्पतिम् ।

पतिव्रतात्वं नारीणामेतदेव सनातनम् ॥ १२

तादृशी सा भवेन्नित्यं यादृशस्तु भवेत्पतिः ।

शुभाशुभसमाचार एतद्वृत्तं समासतः ॥ १३

दैवतं सततं साध्वी भर्तारं या तु पश्यति ।

दैवमेव भवेत्तस्याः पतिरित्यवगम्यते ॥ १४

एतस्मिन्कारणं देव पौराणी श्रूयते श्रुतिः ।

कथयामि प्रसादात्ते शृणु देव समासतः ॥ १५

कस्य चिच्चथ विप्रस्य भार्ये द्वे हि बभूवतुः ।

तयोरेका धर्मकामा देवानुद्दिश्य भक्तितः ॥ १६

भर्तारमवमत्यैव देवतासु समाहिता ।

चकार विपुलं धर्मं पूजयानाऽर्चयाऽन्वितम् ॥ १७

अपरा धर्मकामा च पतिमुद्दिश्य शोभना ।

भर्तारं दैवतं कृत्वा चकार किल तत्प्रियम् ॥ १८

एवं विवर्तमाने तु युगपन्मरणेऽध्वनि ।

गते किल महादेव तत्रैका या पतिव्रता ।

देवप्रियायां तिष्ठन्त्यां पुण्यलोकं जगाम सा ॥ १९

देवप्रिया च तिष्ठन्ती विललाप सुदुःखिता ।

तां यमो लोकपालस्तु बभाषे पुष्कलं वचः ॥ २०

मा शुचस्त्वं निवर्तस्व न लोकाः सन्ति तेऽनघे ।

स्वधर्मविमुखा सा त्वं तस्माद्लोका न सन्ति ते २१

देवता हि पतिर्नार्याः स्थापिता सर्वदैवतैः ।

अवमत्य शुभे तत्त्वं कथं लोकान्गमिष्यसि ॥ २२

मोहेन त्वं वरारोहे न जानीषे स्वदैवतम् ।

पतिमत्या स्त्रिया कार्यो धर्मः पत्यर्पणस्त्विति २३

तस्मात्त्वं हि निवर्तस्व कुरु पत्याश्रितं हितम् ।

तदा गन्तासि लोकांस्तान्यान्गच्छन्ति पतिव्रताः ।

नान्यथा शक्यते प्राप्तुं पतीनां लोकमुत्तमम् ॥ २४

यमेनैवविधं चोक्ता निवृत्ता पुनरेव सा ।

बभूव पतिमालम्ब्य पतिप्रियपरायणा ॥ २५

एवमेतन्महादेव दैवतं हि स्त्रियाः पतिः ।

तस्मात्पतिपरा भूत्वा पतीनुपचरेदिति ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥

पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥

पार्वत्या महेश्वरंप्रति स्त्रीधर्मकथनम् ॥ १ ॥ नारदेन कृष्णंप्रति उमामहेश्वरसंवादानुवादोपसंहारः ॥ २ ॥

उमोवाच ।

पतिमत्या दिवारात्रं वृत्तान्तं श्रूयतां शुभम् ।
 पत्युः पूर्वं समुत्थाय प्रातःकर्म समाचरेत् ॥ १
 पत्युर्भावं विदित्वा तु पश्चात्संबोधयेत्तु तम् ।
 नित्यं पौर्वाह्निकं कार्यं स्वयं कुर्याद्यथाविधि ॥ २
 निवेद्य च तथाऽऽहारं यथा संपद्यतामिति ।
 तथैव कुर्यात्तत्सर्वं यथा पत्युः प्रियं भवेत् ॥ ३
 यथा भर्ता तथा नारी गुरुणां प्रतिपद्यते ॥ ४
 शुश्रूषापोषणविधौ पतिप्रियचिकीर्षया ।
 भर्तुर्निष्क्रमणे कार्यं संस्मरेदप्रमादतः ॥ ५
 आगतं तु पतिं दृष्ट्वा सहसा परिचारणम् ।
 स्वयं कुर्वीत संप्रीत्या कायश्रमहरं परम् ॥ ६
 पाद्यासनाभ्यां शयनैर्वाक्यैश्च हृदयप्रियैः ।
 अतिथीनामागमेन प्रीतियुक्ता सदा भवेत् ॥ ७
 कर्मणा वचनेनापि तोषयेदतिथीन्सदा ।
 मङ्गलं गृहशौचं च सर्वोपकरणानि च ॥ ८
 सर्वकालमवेक्षेत कारयन्ती च कुर्वती ।
 धर्मकार्ये तु संप्राप्ते तद्गर्भमपरा भवेत् ॥ ९
 अर्थकार्ये पुनर्भर्तुः प्रमादालस्ववर्जिता ।
 सा यत्नं परमं कुर्यात्तस्य साहाय्यकारणात् ॥ १०
 धुरंधरा भवेद्भर्तुः साध्वी धर्मार्थयोः सदा ।
 विहारकाले वै भर्तुर्ज्ञात्वा भावं हृदि स्थितम् ॥ ११
 अलंकृत्य यथायोगं मन्दहाससमन्वितम् ।
 वाक्यैर्भधुरसंयुक्तैः स्मयन्ती तोषयेत्पतिम् ॥ १२
 कठोराणि न वाच्यानि अन्यथा प्रमदान्तरे ।
 यस्यां कामी भवेद्भर्ता तस्याः प्रीतिकरी भवेत् ॥ १३
 अप्रमादं पुरस्कृत्य मनसा तोषयेत्पतिम् ।
 अनन्तरमथान्येषां भोजनावेक्षणं चरेत् ॥ १४
 दासीदासबलीवर्दीश्रण्डालं च शुनस्तथा ।
 अनाथान्कृपणांश्चैव भिक्षुकांश्च तथैव च ।
 पूजयेद्भलिभैक्षेण पत्युर्धर्मं विवर्धयेत् ॥ १५
 कुपितं वाऽर्थहीनं वा श्रान्तं वोपचरेत्पतिम् ।

यथा स तुष्टः स्वस्थश्च तथा संतोषयेत्पतिम् ॥ १६
 यथा कुटुम्बचिन्तायां विवादे वाऽर्थसंचये ।
 आहूता तत्सहायार्थं तथा प्रियहितं वदेत् ॥ १७
 अप्रियं च हितं ब्रूयात्तस्य धर्मार्थकाङ्क्षया ।
 एकान्तचर्याकथनं कलहं वर्जयेत्परैः ॥ १८
 बहिरालोकनं चैव मोहं व्रीडां च पैशुनम् ।
 बद्धाशित्वं दिवास्वप्नमेवमादि विवर्जयेत् ॥ १९
 रहस्येकासनं साध्वी न कुर्यादात्मजैरपि ।
 यद्यद्दद्यान्नियत्स्वेति न्यासवत्परिपालयेत् ॥ २०
 विस्मृतं वाऽपि यद्द्रव्यं प्रतिदद्यात्स्वशौचतः ।
 यत्किञ्चित्पतिना दत्तं लब्ध्वा तत्सा सुखी भवेत् ॥
 अतीवाज्ञामतीर्ष्यां च दूरतः परिवर्जयेत् ।
 बालवद्बुद्धवद्भार्या सदैवानुचरेत्पतिम् ॥ २२
 भार्याया व्रतमित्येव कर्तव्यं सततं विभो ।
 एतत्पतिव्रतावृत्तमुक्तं देव समासतः ॥ २३
 न च भोगे न चैश्वर्ये न सुखे न धने तथा ।
 स्पृहा यस्यास्तथा भर्तुः सा नारीणां पतिव्रता ॥ २४
 पतिर्हि दैवतं स्त्रीणां पतिर्वन्धुः पतिर्गतिः ।
 नान्यं गतिमहं पश्ये प्रमदाया यथा पतिः ॥ २५
 जातिष्वपि च वै स्त्रीत्वं विशिष्टं मे मतिः प्रभो ।
 कायक्लेशेन महता पुरुषः प्राप्नुयात्फलम् ।
 तत्सर्वं लभते नारी सुखेन पतिपूजया ॥ २६
 यथासुखं पतिमती सर्वं पत्यनुकूलतः ।
 ईदृशं धर्मसाकल्यं पश्य त्वं प्रमदां प्रति ।
 एतद्विसृज्य पच्यन्ते कुस्त्रियः पापमोहिताः ॥ २७
 तपश्चर्या च दानं च पतौ तस्याः समर्पितम् ।
 रूपं कुलं यशस्तेजः सर्वं तस्मिन्प्रतिष्ठितम् ॥ २८
 एवं व्रतसमाचाराः स्ववृत्तेनैव शोभनाः ।
 स्वभर्त्रा च समं गच्छेत्पुण्यलोकान्सुकर्मणा ॥ २९
 वृद्धो विरूपो वीभत्सो धनवान्निर्धनोऽपि वा ।
 एवंभूतोपि वै भर्ता स्त्रीणां भूषणमुत्तमम् ॥ ३०
 आढ्यं वा रूपयुक्तं वा विरूपं धनवर्जितम् ।

या पतिं तोषयेत्साध्वी सा पत्नीनां विशिष्यते ३१
 दरिद्रांश्च विरूपांश्च प्रमूढान्कुष्टसंयुतान् ।
 पतीनुपचरेल्लोकानक्षयान्प्रतिपद्यते ॥ ३२
 एवं प्रवर्तमानायाः पतिः पूर्वं त्रियेत चेत् ।
 तदाऽनुमरणं गच्छेत्पुनर्धर्मं चरेत् वा ॥ ३३
 एतदेवं मया प्रोक्तं स्त्रियस्तु बहुधा स्मृताः ।
 देवदानवगन्धर्वा मनुष्या इति नैकधा ॥ ३४
 सौम्यशीलाः शुभाचाराः सर्वास्ताः संभवन्ति च ।
 यथा शुभं प्रवक्ष्यामि स्त्रीणां धर्मं महेश्वर ॥ ३५
 आसुर्यश्चैव पैशाच्यो राक्षसश्च भवन्ति हि ।
 तासां वृत्तमशेषेण श्रूयतां लोककारणात् ॥ ३६
 न्यायतो वाऽन्यथा प्रोक्ता भावदोषसमन्विताः ।
 भर्तृनुपचरन्त्येव रागद्वेषवलात्कृताः ॥ ३७
 स्वधर्मविशुद्धा भूत्वा प्रदूष्यन्ति यतस्ततः ।
 प्रवृद्धविषया नित्यं प्रतिकूलं वदन्ति च ॥ ३८
 अर्थान्विनाशयन्त्येवं न गृह्णन्ति हितं क्वचित् ।
 स्वबुद्धिनिरता भूत्वा जीवन्ति च यथा तथा ॥ ३९
 गुणवत्यः क्वचिद्भूत्वा पतिधर्मपरा इव ।
 पुनर्भवन्ति पापिष्ठा विषमं वृत्तमास्थिताः ॥ ४०
 अनवस्थितमर्यादा बहुवेषा व्यवस्थिताः ।
 असंतुष्टाश्च लुब्धाश्च ईर्ष्याक्रोधयुता भृशम् ॥ ४१
 भोगप्रिया हितद्वेष्याः कामभोगपरायणाः ।
 प्रायशोऽनृतभूयिष्ठा गुरुणां प्रतिलोमकाः ॥ ४२
 एवं वृत्तसमाचारा आसुरं भावमाश्रिताः ।
 अपकारपरा नित्यं सततं कलहप्रियाः ॥ ४३
 परुषा रूक्षवचना निर्घृणा निरपत्रपाः ।
 निःस्नेहाः क्रोधनाश्चैव भर्तृपुत्रस्वबन्धुषु ॥ ४४
 घोरा मांसप्रिया नित्यं हसन्ति च रुदन्ति च ।
 पतीन्व्यभिचरन्त्येव दुर्मार्गेण यथा तथा ।
 बन्धुभिर्भर्त्सिता भूत्वा गृहकार्याणि कुर्वते ॥ ४५
 अथवा भर्त्सिता देव निवृत्ताः स्वेषु कर्मसु ।
 तथैवात्मवधं घोरं व्यवसेयुर्न संशयः ॥ ४६
 निर्दया निरनुक्रोशाः कुटुम्बार्थविलोपकाः ।

धर्मार्थरहिता घोराः सततं कुर्वते क्रियाः ॥ ४७
 अनर्थं निपुणाः पापाः परप्राणेषु निर्दयाः ।
 एवंयुक्तसमाचाराः स्त्रियः पैशाचमाश्रिताः ॥ ४८
 अपरा मोहसंयुक्ता निर्लज्जा रोदनप्रियाः ।
 अशुद्धा मलदिग्धाङ्गः पानमांसरता भृशम् ।
 वदन्यनृतवाक्यानि हसन्ति विलपन्ति च ॥ ४९
 दुष्प्रसादा महाक्रोधाः स्वप्नशीला निरन्तरम् ।
 तामस्यो नष्टत्वार्था मन्दशीला महोदराः ।
 भुञ्जते विविधं सिद्धं भोजनं तीव्रसंभ्रमाः ॥ ५०
 गुणरूपवयोर्युक्तं पतिं कामिनमुत्तमम् ।
 हित्वाऽन्येनैव गच्छन्ति सर्वधा भृशतापिताः ५१
 निर्लज्जा धर्मसंदिग्धाः प्रतिकूलाः समन्ततः ।
 एवंरूपसमाचाराः स्त्रियो राक्षसमाश्रिताः ॥ ५२
 एवंविधानां सर्वासां न परत्र महासुखम् ।
 नरकादिप्रसुक्तानां मानुष्यं दुर्लभं भवेत् ॥ ५३
 कष्टं तत्रापि भुञ्जन्ते स्वकृतं दुःखजं बहु ।
 दरिद्राः क्लेशभूयिष्ठाः विरूपाः कुत्सिताः परैः ।
 विधवा दुर्भगा वाऽपि लभन्ते दुःखमीदृशम् ५४
 शतवर्षसहस्राणि निरयं व्यभिचारिणी ।
 व्रजेत्पतिं च पापेन संयोज्य स्वकुलं तथा ॥ ५५
 एतद्विज्ञाय पतितं पुनश्चेद्वितमात्मनः ।
 कुर्याद्भर्तारमाश्रित्य तथा धर्ममवाप्नुयात् ॥ ५६
 अतिसंयान्ति ताल्लोकान्पुण्यान्परमशोभनान् ।
 अवमत्य च याः पूर्वं पतिं दुष्टेन चेतसा ॥ ५७
 वर्तमानाश्च सततं भर्तृणां प्रतिकूलतः ।
 भर्तृनुमरणं काले याः कुर्वन्ति तथाविधाः ॥ ५८
 कामात्क्रोधाद्भयाल्लोभादपहासा भवन्ति ताः ।
 आदिप्रभृति कुस्त्रीणां तथाऽनुमरणं वृथा ॥ ५९
 आदिप्रभृति या साध्वी पत्युः प्रियपरायणा ।
 ऊर्ध्वं गच्छति सा पूता भर्तृऽनुमरणं गता ॥ ६०
 एवं मृताया वै लोकानहं पश्यामि चक्षुषा ।
 स्पृहणीयान्सुरगणैर्यान्गच्छन्ति पतिव्रताः ॥ ६१
 अथवा भर्तरि मृते वैधव्यं धर्ममाश्रिताः ।

तूष्णीं भौमं जले नित्यमञ्जलिस्नानमुत्तमम् ।
 व्रतं च पतिमुद्दिश्य कुर्युश्चैव विधिं ततः ॥ ६२
 एवं गच्छति सा नारी पतिलोकमनुत्तमम् ।
 रमणीयमनिर्देश्यं दुष्प्रापं देवमानुषैः ॥ ६३
 प्राप्नुयात्तादृशं लोकं केवलं या पतिव्रता ।
 इति ते कथितं देव स्त्रीणां धर्ममनुत्तमम् ॥ ६४
 भवतः प्रियकामिन्या यन्मयोक्तं तवाग्रतः ।
 चापल्यान्मम देवेश तद्भवान्क्षन्तुमर्हति ॥ ६५
 नारद उवाच ।
 एवं वदन्तीं रुद्राणीं लज्जाभावसमन्विताम् ।
 प्रशशंस च देवेशो वाचा संजनयन्प्रियम् ॥ ६६

ऋषयो देवगन्धर्वाः प्रमदाश्च सहस्रशः ।
 प्रणम्य शिरसा देवीं स्तुतिभिश्चाभितुष्टुवुः ॥ ६७
 पूजयामासुरपरे देवदेव मुदा युताः ।
 संवादं चिन्तयन्त्यन्ये श्रद्धधानाः सुचेतसः ॥ ६८
 ततस्तु देवदेवेशो देवीं वचनमब्रवीत् ।
 शृणु कल्याणि मद्वाक्यं संवादोऽयं मया तव ।
 पुण्यं पवित्रं ख्यातं च भविता नात्र संशयः ॥ ६९
 य इमं श्रावयेद्विद्वान्संवादं चावयोः प्रिये ।
 शुचिर्भूत्वा नरान्युक्तान्स तैः स्वर्गं व्रजेत्सुखम् ७०
 यस्त्वेनं शृणुयान्नित्यं संवादं चावयोः शुभम् ।
 कीर्तिमायुष्यमारोग्यं लभते स गतिं पराम् ॥ ७१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥

एकपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

महेश्वरेण मुनिगणान्प्रति श्रीकृष्णस्य वंशानुक्रमवर्णनपूर्वकं गुणराणानुवर्णनम् ॥ १ ॥

ऋषय ऊचुः ।
 पिनाकिनभगनेत्रघ्न सर्वलोकनमस्कृत ।
 माहात्म्यं वासुदेवस्य श्रोतुमिच्छाम शंकर ॥ १
 ईश्वर उवाच ।
 पितामहादपि वरः शाश्वतः पुरुषो हरिः ।
 कृष्णो जाम्बूनदाभासो व्यभ्रे सूर्य इवोदितः ॥ २
 दशबाहुर्महातेजा देवतारिनिषूदनः ।
 श्रीवत्साङ्गो हृषीकेशः सर्वदैवतपूजितः ॥ ३
 ब्रह्मा तस्योदरभवस्तस्याहं च शिरोभवः ।
 शिरोरुहेभ्यो ज्योतींषि रोमभ्यश्च सुराऽसुराः ॥ ४
 ऋषयो देहसंभूतास्तस्य लोकाश्च शाश्वताः ।
 पितामहगृहं साक्षात्सर्वदेवगृहं च सः ॥ ५
 सोस्याः पृथिव्याः कृत्स्नायाः स्रष्टा त्रिभुवनेश्वरः ।
 संहर्ता चैव भूतानां स्थावरस्य चरस्य च ॥ ६
 स हि देववरः साक्षाद्देवनाथः परंतपः ।
 सर्वज्ञः सर्वसंश्लिष्टः सर्वगः सर्वतोमुखः ॥ ७
 परमात्मा हृषीकेशः सर्वव्यापी महेश्वरः ।
 न तस्मात्परमं भूतं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ॥ ८
 सनातनो वै मधुहा गोविन्द इति विश्रुतः ।

स सर्वान्पार्थिवान्सङ्क्षे घातयिष्यति मानदः ॥ ९
 सुरकार्यार्थमुत्पन्नो मानुषं वपुरास्थितः ।
 न हि देवगणाः शक्तास्त्रिविक्रमविनाकृताः ॥ १०
 भुवने देवकार्याणि कर्तुं नायकवर्जिताः ।
 नायकः सर्वभूतानां सर्वदेवनमस्कृतः ॥ ११
 एतस्य देवनाथस्य देवकार्यपरस्य च ।
 ब्रह्मभूतस्य सततं ब्रह्मर्षिशरणस्य च ॥ १२
 ब्रह्मा वसति गर्भस्थः शरीरे सुखसंस्थितः ।
 शर्वः सुखं संश्रितश्च शरीरे सुखसंस्थितः ॥ १३
 सर्वाः सुखं संश्रिताश्च शरीरे तस्य देवताः ।
 स देवः पुण्डरीकाक्षः श्रीगर्भः श्रीसहोषितः ॥ १४
 शार्ङ्गचक्रायुधः खड्गी सर्वनागरिपुध्वजः ।
 उत्तमेन स शीलेन दमेन च शमेन च ॥ १५
 पराक्रमेण वीर्येण वपुषा दर्शनेन च ।
 आरोहेण प्रमाणेन धैर्येणार्जवसंपदा ॥ १६
 आनृशंस्त्रेण रूपेण बलेन च समन्वितः ।
 अस्त्रैः समुदितः सर्वैर्दिव्यैरद्भुतदर्शनैः ॥ १७
 योगमायः सहस्राक्षो निरपायो महामनाः ।
 वीरो मित्रजनश्लाघी ज्ञातिवन्धुजनप्रियः ॥ १८

क्षमावांश्चानहंवादी ब्रह्मण्यो ब्रह्मनायकः ।
 भयहर्ता भयार्तानां मित्राणां नन्दिवर्धनः ॥ १९
 शरण्यः सर्वभूतानां दीनानां पालने रतः ।
 श्रुतवानर्थसंपन्नः सर्वभूतनमस्कृतः ॥ २०
 समाश्रितानां वरदः शत्रूणामपि धर्मवित् ।
 नीतिज्ञो नीतिसंपन्नो ब्रह्मवादी जितेन्द्रियः ॥ २१
 भवार्थमिह देवानां बुद्ध्या परमया युतः ।
 प्राजापत्ये शुभे मार्गे मानवे धर्मसंस्कृते ॥ २२
 समुत्पत्स्यति गोविन्दो मनोर्वंशे महात्मनः ।
 अज्ञो नाम मनोः पुत्रो अन्तर्धामा ततः परः २३
 अन्तर्धाम्नो हविर्धामा प्रजापतिरनिन्दितः ।
 प्राचीनवर्हिर्भविता हविर्धाम्नः सुतो महान् ॥ २४
 तस्य प्रचेतःप्रमुखा भविष्यन्ति दशात्मजाः ।
 प्राचेतसस्तथा दक्षो भवितेह प्रजापतिः ॥ २५
 दाक्षायण्यास्तथाऽऽदित्यो मनुरादित्यतस्तथा ।
 मनोश्च वंशज इला सुद्युम्नश्च भविष्यति ॥ २६
 बुधात्पुरूरवाश्चापि तस्मादायुर्भविष्यति ।
 नहुषो भविता तस्माद्ययातिस्तस्य चात्मजः ॥ २७
 यदुस्तस्मान्महासत्वः क्रोष्टा तस्माद्भविष्यति ।
 क्रोष्टुश्चैव महान्पुत्रो वृजिनीवान्भविष्यति ॥ २८
 वृजिनीवतश्च भविता उपङ्गुरपराजितः ।
 उपङ्गोर्भविता पुत्रः शूरश्चित्ररथस्तथा ।
 तस्य त्ववरजः पुत्रः शूरो नाम भविष्यति ॥ २९
 तेषां विख्यातवीर्याणां चरित्रगुणशालिनाम् ।
 यज्वनां सुविशुद्धानां वंशे ब्राह्मणसंमते ॥ ३०
 स शूरः क्षत्रियश्रेष्ठो महावीर्यो महायशः ।
 स्ववंशविस्तरकरं जनयिष्यति मानदः ।
 वसुदेव इति ख्यातं पुत्रमानकदुन्दुभिम् ॥ ३१
 तस्य पुत्रश्चतुर्बाहुर्वासुदेवो भविष्यति ॥ ३२
 दाता ब्राह्मणसत्कर्ता ब्रह्मभूतो द्विजप्रियः ।
 राज्ञो मागधसंरुद्धान्मोक्षयिष्यति यादवः ॥ ३३
 जरासन्धं तु राजानं निजित्य गिरिगह्वरे ।
 सर्वपार्थिवरत्नाढ्यो भविष्यति स वीर्यवान् ॥ ३४

पृथिव्यामप्रतिहतो वीर्येण च भविष्यति ।
 विक्रमेण च संपन्नः सर्वपार्थिवपार्थिवः ॥ ३५
 शूरसेनेषु भूत्वा स द्वारकायां वसन्प्रभुः ।
 पालयिष्यति गां देवीं विजित्य नयवित्सदा ३६
 तं भवन्तः समासाद्य वाङ्माल्यैरर्हणैर्वैरैः ।
 अर्चयन्तु यथान्यार्थं ब्रह्माणमिव शाश्वतम् ॥ ३७
 यो हि मां द्रष्टुमिच्छेत ब्रह्माणं च पितामहम् ।
 द्रष्टव्यस्तेन भगवान्वासुदेवः प्रतापवान् ॥ ३८
 दृष्टे तस्मिन्नहं दृष्टो न मेऽत्रास्ति विचारणा ।
 पितामहो वा देवेश इति वित्त तपोधनाः ॥ ३९
 स यस्य पुण्डरीकाक्षः प्रीतियुक्तो भविष्यति ।
 तस्य देवगणः प्रीतो ब्रह्मपूर्वो भविष्यति ॥ ४०
 यश्च तं मानवे लोके संश्रयिष्यति केशवम् ।
 तस्य कीर्तिर्जयश्चैव स्वर्गश्चैव भविष्यति ॥ ४१
 धर्माणां देशिकः साक्षात्स भविष्यति धर्मभाक् ।
 धर्मवद्भिः स देवेशो नमस्कार्यः सदोद्यतैः ॥ ४२
 धर्म एव परो हि स्यात्तस्मिन्नभ्यर्चिते विभौ ।
 सहि देवो महातेजाः प्रजाहितचिकीर्षया ॥ ४३
 धर्मार्थं पुरुषव्याघ्र ऋषिकोटीः ससर्ज ह ।
 ताः सृष्टास्तेन विभुना पर्वते गन्धमादने ॥ ४४
 सनत्कुमारप्रमुखास्तिष्ठन्ति तपसाऽन्विताः ।
 तस्मात्स वाग्मी धर्मज्ञो नमस्यो द्विजपुङ्गवाः ४५
 दिवि श्रेष्ठो हि भगवान्हरिर्नारायणः प्रभुः ।
 वन्दितो हि स वन्देत मानितो मानयीत च ।
 अर्हितश्चार्हयेन्नित्यं पूजितः प्रतिपूजयेत् ॥ ४६
 दृष्टः पश्येदहरहः संश्रितः प्रतिसंश्रयेत् ।
 अर्चितश्चार्हयेन्नित्यं स देवो द्विजसत्तमाः ॥ ४७
 एतत्तस्यानवद्यस्य विष्णोर्वै परमं व्रतम् ।
 आदिदेवस्य महतः सज्जनाचरितं सदा ॥ ४८
 भुवनेऽभ्यर्चितो नित्यं देवैरपि सनातनः ।
 अभयेनानुरूपेण युज्यन्ते तमनुव्रताः ॥ ४९
 कर्मणा मनसा वाचा स नमस्यो द्विजैः सदा ।
 यत्नवद्भिरुपस्थाय द्रष्टव्यो देवकीसुतः ॥ ५०

एष वोऽभिहितो मार्गो मया वै मुनिसत्तमाः ।
 तं दृष्ट्वा सर्वशो देवं दृष्ट्वाः स्युः सुरसत्तमाः ॥ ५१
 महावराहं तं देवं सर्वलोकपितामहम् ।
 अहं चैव नमस्यामि नित्यमेव जगत्पतिम् ॥ ५२
 तत्र च त्रितयं दृष्टं भविष्यति न संशयः ।
 समस्ता हि वयं देवास्तस्य देहे वसामहे ॥ ५३
 तस्य चैवाग्रजो भ्राता सिताद्रिनिचयप्रभः ।
 हली बल इति ख्यातो भविष्यति धराधरः ॥ ५४
 त्रिशिरास्तस्य दिव्यश्च श्वातकुम्भमयो द्रुमः ।
 ध्वजस्तृणेन्द्रो देवस्य भविष्यति रथाश्रितः ॥ ५५
 शिरो नागैर्महाभोगैः परिकीर्णं महात्मभिः ।
 भविष्यति महाबाहोः सर्वलोकेश्वरस्य च ॥ ५६
 चिन्तितानि समेप्यन्ति शस्त्राण्यस्त्राणि चैव ह ।

अनन्तश्च स एवोक्तो भगवान्हरिरव्ययः ॥ ५७
 समादिष्टश्च विबुधैर्दर्शय त्वमिति प्रभो ।
 सुपर्णो यस्य वीर्येण कश्यपस्यात्मजो बली ।
 अन्तं नैवाशकद्रष्टुं देवस्य परमात्मनः ॥ ५८
 स च शेषो विचरते परया वै मुदा युतः ।
 अन्तर्वसति भोगेन परिरभ्य वसुंधराम् ॥ ५९
 य एव विष्णुः सोऽनन्तो भगवान्वसुधाधरः ।
 यो रामः स हृषीकेशो योच्युतः स धराधरः ॥ ६०
 तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ दिव्यौ दिव्यपराक्रमौ ।
 द्रष्टव्यौ माननीयौ च चक्रलाङ्गलधारिणौ ॥ ६१
 एष वोऽनुग्रहः प्रोक्तो मया पुण्यस्तपोधनाः ।
 यद्भवन्तो यदुश्रेष्ठं पूजयेयुः प्रयत्नतः ॥ ६२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

द्विपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥

भीष्मेण हिमवद्विरो नारदोदितकृष्णमहिमानुवादः ॥ १ ॥ तथा पार्थकृष्णयोर्नरनारायणात्मकत्वकथनपूर्वकं कृष्णमहि-
 मप्रशंसनम् ॥ २ ॥

नारद उवाच ।
 अथ व्योम्नि महाञ्जशब्दः सविद्युत्स्तनयित्नुमान् ।
 मेघैश्च गगनं नीलं संरुद्धमभवद्धनैः ॥ १
 प्रावृषीव च पर्जन्यो वष्टपे निर्मलं पयः ।
 तमश्चैवाभवद्भोरं दिशश्च न चकाशिरे ॥ २
 ततो देवगिरौ तस्मिन्मध्ये पुण्ये सनातने ।
 न शर्वं भूतसङ्घं वा ददृशुर्मुनयस्तदा ॥ ३
 व्यभ्रं च गगनं सद्यः क्षणेन समपद्यत ।
 तीर्थयात्रां ततो विप्रा जग्मुश्चान्ये यथागतम् ॥ ४
 तदद्भुतमचिन्त्यं च दृष्ट्वा ते विस्मिताऽभवन् ।
 शंकरस्योमया सार्धं संवादं त्वत्कथाश्रयम् ॥ ५
 स भवान्पुरुषव्याघ्र ब्रह्मभूतः सनातनः ।
 यदर्थमनुशिष्टाः सो गिरिपृष्ठे महात्मना ॥ ६
 द्वितीयं त्वद्भुतमिदं त्वत्तेजःकृतमद्य वै ।
 दृष्ट्वा च विस्मिताः कृष्ण सा च नः स्मृतिरागता ७

एतत्ते देवदेवस्य माहात्म्यं कथितं प्रभो ।
 कपर्दिनो गिरीशस्य महाबाहो जनार्दन ॥ ८
 इत्युक्तः स तदा कृष्णस्तपोवननिवासिभिः ।
 मानयामास तान्सर्वानृषीन्देवकिनन्दनः ॥ ९
 अथर्षयः संप्रहृष्टाः पुनस्ते कृष्णमब्रुवन् ।
 पुनःपुनर्दर्शयास्मान्सदैव मधुसूदन ॥ १०
 न हि नः सा रतिः स्वर्गे या च त्वद्दर्शने विभो ।
 तद्वत् च महाबाहो यदाह भगवान्भवः ॥ ११
 एतत्ते सर्वमाख्यातं रहस्यमरिर्कशन ।
 त्वमेव ह्यर्थतत्त्वज्ञः पृष्टोऽस्मान्पृच्छसे यदा ॥ १२
 तदस्माभिरिदं गुह्यं त्वत्प्रियार्थमुदाहृतम् ।
 न च तेऽविदितं किञ्चिन्निषु लोकेषु विद्यते ॥ १३
 जन्म चैव प्रसूतिश्च यच्चान्यत्कारणं विभो ।
 वयं तु बहुचापल्यादशक्ता गुह्यधारणे ॥ १४
 ततः स्थिते त्वयि विभो लघुत्वात्प्रलपामहे ।

तृणैः तालद्रुमः ॥ ५५ ॥

एकपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

न हि किञ्चित्तदाश्चर्यं यन्न वेत्ति भवानिह ॥ १५
 दिवि वा भुवि वा देव सर्वं हि विदितं तव ।
 साधयाम वयं कृष्ण बुद्धिं पुष्टिमवाप्नुहि ॥ १६
 पुत्रस्ते सदृशस्तात विशिष्टो वा भविष्यति ।
 महाप्रभावसंयुक्तो दीप्तिकीर्तिकरः प्रभुः ॥ १७
 भीष्म उवाच ।
 ततः प्रणम्य देवेशं यादवं पुरुषोत्तमम् ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्य प्रजग्मुस्ते महर्षयः ॥ १८
 सोयं नारायणः श्रीमान्दीप्त्या परमया युतः ।
 व्रतं यथावत्तच्चीर्त्वा द्वारकां पुनरागमत् ॥ १९
 पूर्णे च दशमे मासि पुत्रोऽस्य परमाद्भुतः ।
 रुक्मिण्यां संमतो जज्ञे शूरो वंशधरः प्रभो ॥ २०
 स कामः सर्वभूतानां सर्वभावगतो नृप ।
 असुराणां सुराणां च चरत्यन्तर्गतः सदा ॥ २१
 सोयं पुरुषशार्दूलो मेघवर्णश्चतुर्भुजः ।
 संश्रितः पाण्डवान्ध्रेष्णा भवन्तश्चैनमाश्रिताः २२
 कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिश्चैव स्वर्गमार्गस्तथैव च ।
 यत्रैष संस्थितस्तत्र देवो विष्णुस्त्रिविक्रमः ॥ २३
 सेन्द्रा देवास्त्रयस्त्रिंशदेष नात्र विचारणा ।
 आदिदेवो महादेवः सर्वभूतप्रतिश्रयः ॥ २४
 अनादिनिधनोऽव्यक्तो महात्मा मधुसूदनः ।
 अयं जातो महातेजाः सुराणामर्थसिद्धये ॥ २५
 सुदुस्तरार्थतत्त्वस्य वक्ता कर्ता च माधवः ।
 तव पार्थ जयः कृत्स्नस्तव कीर्तिस्तथाऽतुला ॥ २६
 तवेयं पृथिवी देवी कृत्स्ना नारायणाश्रयात् ।
 अयं नाथस्तवाचिन्त्यो यस्य नारायणो गतिः २७
 स भवांस्त्वमुपाध्वर्यु रणाग्नौ हुतवानृषान् ।
 कृष्णस्रुवेण महता युगान्ताप्सिमेन वै ॥ २८
 दुर्योधनश्च शोच्योसौ सपुत्रभ्रातृवान्धवः ।
 कृतवान्योऽबुधः क्रोधाद्दरिगाण्डीविविग्रहम् २९
 दैतेया दानवेन्द्राश्च महाकाया महाबलाः ।
 चक्राग्नौ क्षयमापन्ना दावाग्नौ शलभा इव ॥ ३०
 प्रतियोद्धुं न शक्यो हि मानुषैरेष संयुगे ।
 विहीनैः पुरुषव्याघ्र सत्त्वशक्तिबलादिभिः ॥ ३१

जयो योगी युगान्ताभः सव्यसाची रणाग्रगः ।
 तेजसा हतवान्सर्वं सुयोधनवलं नृप ॥ ३२
 यत्तु गोवृषभाङ्गेन मुनिभ्यः समुदाहृतम् ।
 पुराणं हिमवत्पृष्ठे तन्मे निगदतः शृणु ॥ ३३
 यावत्तस्य भवेत्पुष्टिस्तेजो दीप्तिः पराक्रमः ।
 प्रभावः सन्नतिर्जन्म कृष्णे तन्निगुणं विभो ॥ ३४
 कः शक्नोत्यन्यथा कर्तुं तद्यदि स्यात्तथा शृणु ।
 यत्र कृष्णो हि भगवांस्तत्र पुष्टिरनुत्तमा ॥ ३५
 वयं त्विहाल्पमतयः परतन्त्राः सुविक्रवाः ।
 ज्ञानपूर्वं प्रपन्नाः सो मृत्योः पन्थानमव्ययम् ॥ ३६
 भवांश्चाप्यार्जवपरः पूर्वं कृत्वा प्रतिश्रयम् ।
 राजवृत्तं न लभते प्रतिज्ञापालने रतः ॥ ३७
 अप्येवात्मवधं लोके राजंस्त्वं बहु मन्यसे ।
 न हि प्रतिज्ञा या दत्ता तां प्रहातुमर्हदम ॥ ३८
 कालेनायं जनः सर्वो निहतो रणमूर्धनि ।
 वयं च कालेन हताः कालो हि परमेश्वरः ॥ ३९
 न हि कालेन कालज्ञः स्पृष्टः शोचितुमर्हसि ।
 कालो लोहितरक्ताक्षः कृष्णो दण्डी सनातनः ४०
 तस्मात्कुन्तीसुत ज्ञातीन्नेह शोचितुमर्हसि ।
 व्यपेतमन्युर्नित्यं त्वं भव कौरवनन्दन ॥ ४१
 माधवस्यास्य माहात्म्यं श्रुतं यत्कथितं मया ।
 तदेव तावत्पर्याप्तं सज्जनस्य निदर्शनम् ॥ ४२
 व्यासस्य वचनं श्रुत्वा नारदस्य च धीमतः ।
 स्वयं चैव महाराज कृष्णस्यार्हतमस्य वै ॥ ४३
 प्रभावश्चर्षिपूगस्य कथितः सुमहान्मया ।
 महेश्वरस्य संवादं शैलपुत्र्याश्च भारत ॥ ४४
 धारयिष्यति यश्चैनं महापुरुषसंभवम् ।
 शृणुयात्कथयेद्वा यः स श्रेयो लभते परम् ॥ ४५
 भवितारश्च तस्याथ सर्वे कामा यथेप्सिताः ।
 प्रेत्य स्वर्गं च लभते नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ ४६
 न्याय्यं श्रेयोभिकामेन प्रतिपत्तुं जनार्दनः ।
 एष एवाक्षयो विप्रैः स्तुतो राजञ्जनार्दनः ॥ ४७
 महेश्वरमुखोत्सृष्टा ये च धर्मगुणाः स्मृताः ।
 ते त्वया मनसा धार्याः कुरुराज दिवानिशम् ॥ ४८

एवं ते वर्तमानस्य सम्यग्दण्डधरस्य च ।
 प्रजापालनदक्षस्य स्वर्गलोको भविष्यति ॥ ४९
 धर्मेणापि सदा राजन्प्रजा रक्षितुमर्हसि ।
 यस्तस्य विपुलो दण्डः सम्यग्धर्मः स कीर्त्यते ५०
 य एष कथितो राजन्मया सज्जनसन्निधौ ।
 शंकरस्योमया सार्धं संवादो धर्मसंहितः ॥ ५१
 श्रुत्वा वा श्रोतुकामो वाऽप्यर्चयेद्दृषभध्वजम् ।
 विशुद्धेनेह भावेन य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ ५२
 एष तस्यानवद्यस्य नारदस्य महात्मनः ।
 संदेशो देवपूजार्थं तं तथा कुरु पाण्डव ॥ ५३
 एतदत्यद्भुतं वृत्तं पुण्ये हि भवति प्रभो ।
 वासुदेवस्य कौन्तेय स्थाणोश्चैव स्वभावजम् ॥ ५४
 दशवर्षसहस्राणि वदर्यामेष शाश्वतः ।
 तपश्चचार विपुलं सह गाण्डीवधन्वना ॥ ५५
 त्रियुगौ पुण्डरीकाक्षौ वासुदेवधनंजयौ ।
 विदितौ नारदादेतौ मम व्यासाच्च पार्थिव ॥ ५६
 बाल एव महाबाहुश्चकार कदनं महत् ।
 कंसस्य पुण्डरीकाक्षो ज्ञातित्राणार्थकारणात् ॥ ५७
 कर्मणामस्य कौन्तेय नान्तं सङ्ख्यातुमुत्सहे ।

शाश्वतस्य पुराणस्य पुरुषस्य युधिष्ठिर ॥ ५८
 ध्रुवं श्रेयः परं तात भविष्यति तवोत्तमम् ।
 यस्य ते पुरुषव्याघ्रः सखा चायं जनार्दनः ॥ ५९
 दुर्योधनं तु शोचामि प्रेत्य लोकेऽपि दुर्मतिम् ।
 यत्कृते पृथिवी सर्वा विनष्टा सहयद्विपा ॥ ६०
 दुर्योधनापराधेन कर्णस्य शकुनेस्तथा ।
 दुःशासनचतुर्थानां कुरवो निधनं गताः ॥ ६१
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं संभाषमाणे तु गाङ्गेये पुरुषर्षभे ।
 तूष्णीं बभूव कौरव्यो मध्ये तेषां महात्मनाम् ॥ ६२
 तच्छ्रुत्वा विस्मयं जग्मुर्धृतराष्ट्रादयो नृपाः ।
 संपूज्य मनसा कृष्णं सर्वे प्राञ्जलयोऽभवन् ॥ ६३
 ऋषयश्चापि ते सर्वे नारदप्रमुखास्तदा ।
 प्रतिगृह्याभ्यनन्दन्त तद्वाक्यं प्रतिपूज्य च ॥ ६४
 इत्येतदखिलं सर्वैः पाण्डवो भ्रातृभिः सह ।
 श्रुत्वान्मुमहाश्चर्यं पुण्यं भीष्मानुशासनम् ॥ ६५
 वैशंपायन उवाच ।
 युधिष्ठिरस्तु गाङ्गेयं विश्रान्तं भूरिदक्षिणम् ।
 पुनरेव महाबुद्धिः पर्यपृच्छन्महीपतिः ॥ ६६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥

त्रिपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति दृष्टान्ततया विप्रकन्योपाख्यानकथनपूर्वकं विद्वत्संरक्षणस्य महाफलहेतुत्वकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 कृपया परया प्रोक्तः सर्वेषां पापकर्मणाम् ।
 ज्ञानस्य च परसेह तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
 भीष्म उवाच ।
 उपायोऽयं परमाप्तौ परमः परिकीर्तितः ।
 नारायणास्यानुध्यानमर्चनं यजनं स्तुतिः ॥ २
 श्रवणं तत्कथानां च विद्वत्संरक्षणं तथा ।
 विद्वच्छुश्रूषणप्रीतिरुपदेशानुपालनम् ।
 स ध्यानेन जपेनाशु मुच्यते प्राकृतोपि वा ॥ ३
 जपश्चतुर्विधः प्रोक्तो वैदिकस्तात्रिकोपि च ।
 पौराणिकोथ विद्वद्भिः कथितः स्मार्त एव च ॥ ४

विद्वच्छुश्रूषया ज्ञानं विद्वत्संरक्षणेन च ।
 नासाध्यं ज्ञानिनां किञ्चित्साद्रक्ष्यास्त्वया द्विजाः
 सुव्रता बन्धुहीनैका वने पूर्वं यमेन तु ।
 आसीदाश्वासिता विद्वत्संरक्षणफलात्किल ॥ ६
 विप्रस्य मरणे हेतुस्तपस्वी पितृशोकदा ।
 वैश्या त्वमतिलामोऽयं विप्रकन्येति सांप्रतम् ॥ ७
 इत्युक्त्वाऽऽश्वासिताऽपृच्छत्केनैवं पापसंयुता ।
 जाता विप्रकुले सम्यक् श्रेयश्चापि ब्रवीहि मे ॥ ८
 यम उवाच ।
 अन्यजन्मनि विद्वांसं प्रहारैरभिपीडितम् ।
 चोरशङ्काविमोक्षेण मोक्षयित्वा सुजन्मिका ॥ ९

इत्युक्त्वाऽष्टाक्षरध्यानजपादिश्रेयसंयुता ।
यमेनानुगृहीताऽभूत्पुण्यलोकनिवासिनी ॥ १०

तन्नित्यं विदुषां रक्षा तत्परोऽभूर्महीपते ।
तेषां संरक्षणत्सद्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ११

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

चतुःपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति श्रीविष्णुसहस्रनामकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा धर्मानशेषेण पावनानि च सर्वशः ।
युधिष्ठिरः शान्तनवं पुनरेवाभ्यभाषत ॥ १
किमेकं दैवतं लोके किं वाऽप्येकं परायणम् ।
स्तुवन्तः कं कमर्चन्तः प्राप्नुयुर्मानवाः शुभम् ॥ २
को धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मतः ।
किं जपन्मुच्यते जन्तुर्जन्मसंसारबन्धनात् ॥ ३
भीष्म उवाच ।

जगत्प्रभुं देवदेवमनन्तं पुरुषोत्तमम् ।
स्तुवन्नामसहस्रेण पुरुषः सततोत्थितः ॥ ४
तमेव चार्चयन्नित्यं भक्त्या पुरुषमव्ययम् ।
ध्यायन्स्तुवन्नमस्यंश्च यजमानस्तमेव च ॥ ५
अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरम् ।
लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगो भवेत् ॥ ६
ब्रह्मण्यं सर्वधर्मज्ञं लोकानां कीर्तिवर्धनम् ।
लोकनाथं महद्भूतं सर्वभूतभवोद्भवम् ॥ ७
एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः ।
यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं सत्त्वैरर्चयन्नरः सदा ॥ ८
परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः ।
परमं यो महद्ब्रह्म परमं यः परायणम् ॥ ९
पवित्राणां पवित्रं यो मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
दैवतं देवतानां च भूतानां योऽव्ययः पिता ॥ १०
यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे ।
यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये ॥ ११
तस्य लोकप्रधानस्य जगन्नाथस्य भूपते ।
विष्णोर्नामसहस्रं मे शृणु पापभयापहम् ॥ १२
यानि नामानि गौणानि विख्यातानि महात्मनः ।
ऋषिभिः परिगीतानि तानि वक्ष्यामि भूतये १३

‘ऋषिर्नाम्नां सहस्रस्य वेदव्यासो महामुनिः ।
छन्दोनुष्ठुप्तथा देवो भगवान्देवकीसुतः ॥ १४
अमृतांशूद्भवो बीजं शक्तिर्देवकिनन्दनः ।
त्रिसाम हृदयं तस्य शान्त्यर्थं विनियुज्यते ॥ १५
ओं विश्वं विष्णुर्वषट्कारो भूतभव्यभवत्प्रभुः ।
भूतकृद्भूतभृद्भावो भूतात्मा भूतभावनः ॥ १६
पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः ।
अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च ॥ १७
योगो योगविदानेता प्रधानपुरुषेश्वरः ।
नरसिंहवपुः श्रीमान्केशवः पुरुषोत्तमः ॥ १८
सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुर्भूतादिर्निधिरव्ययः ।
संभवो भावनो भर्ता प्रभवः प्रभुरीश्वरः ॥ १९
स्वयंभूः शंभुरादित्यः पुष्कराक्षो महास्वनः ।
अनादिनिधनो धाता विधाता धातुरुत्तमः ॥ २०
अप्रमेयो हृषीकेशः पद्मनाभोऽमरप्रभुः ।
विश्वकर्मा मनुस्त्वष्टा स्थविष्ठः स्थविरो ध्रुवः ॥ २१
अग्राह्यः शाश्वतः कृष्णो लोहिताक्षः प्रतर्दनः ।
प्रभूतस्त्रिककुद्दाम पवित्रं मङ्गलं परम् ॥ २२
ईशानः प्राणदः प्राणो ज्येष्ठः श्रेष्ठः प्रजापतिः ।
हिरण्यगर्भो भूगर्भो माधवो मधुसूदनः ॥ २३
ईश्वरो विक्रमी घन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः ।
अनुत्तमो दुराधर्षः कृतज्ञः कृतिरात्मवान् ॥ २४
सुरेशः शरणं शर्म विश्वरेताः प्रजाभवः ।
अहः संवत्सरो व्यालः प्रत्ययः सर्वदर्शनः ॥ २५
अजः सर्वेश्वरः सिद्धः सिद्धिः सर्वादिरच्युतः ।
वृषाकपिरमेयात्मा सर्वयोगविनिःसृतः ॥ २६
वसुर्वसुमनाः सत्यः समात्मा संमितः समः ।
अमोघः पुण्डरीकाक्षो वृषकर्मा वृषाकृतिः ॥ २७

रुद्रो बहुशिरा बभ्रुर्विश्वयोनिः शुचिश्रवाः ।
 अमृतः शाश्वतः स्थाणुर्वरारोहो महातपाः ॥२८
 सर्वगः सर्वविद्भानुर्विश्वक्सेनो जनार्दनः ।
 वेदो वेदविद्व्यङ्गो वेदाङ्गो वेदवित्कविः ॥ २९
 लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्माध्यक्षः कृताकृतः ।
 चतुरात्मा चतुर्व्यूहश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः ॥ ३०
 भ्राजिष्णुर्भोजनं भोक्ता सहिष्णुर्जगदादिजः ।
 अनघो विजयो जेता विश्वयोनिः पुनर्वसुः ॥३१
 उपेन्द्रो वामनः प्रांशुरमोघः शुचिरूर्जितः ।
 अतीन्द्रः संग्रहः सर्गो धृतात्मा नियमोयमः ॥ ३२
 वेद्यो वैद्यः सदायोगी वीरहा माधवो मधुः ।
 अतीन्द्रियो महामायो महोत्साहो महाबलः ॥३३
 महाबुद्धिर्महावीर्यो महाशक्तिर्महाद्युतिः ।
 अनिर्देश्यवपुः श्रीमानभेयात्मा महाद्रिष्टृक् ॥३४
 महेष्वासो महीभर्ता श्रीनिवासः सतांगतिः ।
 अनिरुद्धः सुरानन्दो गोविन्दो गोविदांपतिः ॥३५
 मरीचिर्दमनो हंसः सुपर्णो भुजगोत्तमः ।
 हिरण्यनाभः सुतपाः पद्मनाभः प्रजापतिः ॥३६
 अमृत्युः सर्वदृक्सहः संधाता सन्धिमान्स्थिरः ।
 अजो दुर्भेषणः शास्ता विश्रुतात्मा सुरारिहा ॥३७
 गुरुर्गुरुतमो धाम सत्यः सत्यपराक्रमः ।
 निमिषोऽनिमिषः स्रग्वी वाचस्पतिरुदारधीः ३८
 अग्रणीर्ग्रामणीः श्रीमात्रयायो नेता समीरणः ।
 सहस्रमूर्धा विश्वात्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥३९
 आवर्तनो निवृत्तात्मा संवृतः संप्रमर्दनः ।
 अहः संवर्तको वह्निरनिलो धरणीधरः ॥ ४०
 सुप्रसादः प्रसन्नात्मा विश्वदृग्विश्वभृग्विभुः ।
 सत्कर्ता सत्कृतिः साधुर्जह्नुर्नारायणो नरः ॥ ४१
 असंख्येयोप्रमेयात्मा विशिष्टः शिष्टकृच्छुचिः ।
 सिद्धार्थः सिद्धसंकल्पः सिद्धिदः सिद्धिसाधनः ४२
 वृषाहिरवृषभो विष्णुवृषपर्वा वृषोदरः ।
 वर्धनो वर्धमानश्च विविक्तः श्रुतिसागरः ॥ ४३
 सुभुजो दुर्धरो वाग्मी महेन्द्रो वसुदो वसुः ।

नैकरूपो बृहद्रूपः शिपिविष्टः प्रकाशनः ॥ ४४
 ओजस्तेजोद्युतिधरः प्रकाशात्मा प्रतापनः ।
 ऋद्धः स्पृष्टाक्षरो मन्त्रश्चन्द्रांशुर्भास्करद्युतिः ॥ ४५
 अमृतांशुर्भवो भानुः शशबिन्दुः सुरेश्वरः ।
 औषधं जगतः सेतुः सत्यधर्मपराक्रमः ॥ ४६
 भूतभव्यभवन्नाथः पवनः पावनोऽनलः ।
 कामहा कामकृत्कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः ४७
 युगादिकृद्युगावर्तो नैकमायो महाशनः ।
 अदृश्यो व्यक्तरूपश्च सहस्रजिदनन्तजित् ॥ ४८
 इष्टो विशिष्टः शिष्टेष्टः शिखण्डी नहुषो वृषः ।
 क्रोधहा क्रोधकृत्कर्ता विश्वबाहुर्महीधरः ॥ ४९
 अच्युतः प्रथितः प्राणः प्राणदो वासवानुजः ।
 अपांनिधिरधिष्ठानमप्रमत्तः प्रतिष्ठितः ॥ ५०
 स्कन्दः स्कन्दधरो धुर्यो वरदो वायुवाहनः ।
 वासुदेवो बृहद्भानुरादिदेवः पुरंदरः ॥ ५१
 अशोकस्तारणस्तारः शूरः शौरिर्जनेश्वरः ।
 अनुकूलः शतावर्तः पद्मी पद्मनिभेक्षणः ॥ ५२
 पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः पद्मगर्भः शरीरभृत् ।
 महर्द्धिर्ऋद्धो बृद्धात्मा महाक्षो गरुडध्वक्षः ॥ ५३
 अतुलः शरभो भीमः समयज्ञो हविर्हरिः ।
 सर्वलक्षणलक्षण्यो लक्ष्मीवान्समितिजयः ॥ ५४
 विश्वरो रोहितो मार्गो हेतुर्दामोदरः सहः ।
 महीधरो महाभागो वेगवानमिताशनः ॥ ५५
 उद्भवः क्षोभणो देवः श्रीगर्भः परमेश्वरः ।
 करणं कारणं कर्ता विकर्ता गहनो गुहः ॥ ५६
 व्यवसायो व्यवस्थानः संस्थानः स्थानदो ध्रुवः ।
 परर्द्धिः परमस्पष्टस्तुष्टः पुष्टः शुभेक्षणः ॥ ५७
 रामो विरामो विरजो मार्गो नैयो नयोऽनयः ।
 वीरः शक्तिमतांश्रेष्ठो धर्मो धर्मविदुत्तमः ॥ ५८
 वैकुण्ठः पुरुषः प्राणः प्राणदः प्रणवः पृथुः ।
 हिरण्यगर्भः शत्रुघ्नो व्याप्तो वायुरधोक्षजः ॥ ५९
 ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः ।
 उग्रः संवत्सरो दक्षो विश्रामो विश्वदक्षिणः ॥ ६०

विस्तारः स्थावरः स्थाणुः प्रमाणं बीजमव्ययम् ।
 अर्थोऽनर्थो महाक्रोशो महाभोगो महाधनः ॥६१
 अनिर्विण्णः स्थविष्ठो भूर्धर्मयूपो महामखः ।
 नक्षत्रनेमिर्नक्षत्री क्षमः क्षामः समीहनः ॥ ६२
 यज्ञ इज्यो महेज्यश्च क्रतुः सत्रं सतांगतिः ।
 सर्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ॥ ६३
 सुव्रतः समुखः सूक्ष्मः सुघोषः सुखदः सुहृत् ।
 मनोहरो जितक्रोधो वीरवाहुर्विदारणः ॥ ६४
 स्वापनः स्ववशो व्यापी नैकात्मा नैककर्मकृत् ।
 वत्सरो वत्सलो वत्सी रत्नगर्भो धनेश्वरः ॥ ६५
 धर्मगुब्धर्मकृद्धर्मी सदसत्क्षरमक्षरम् ।
 अविज्ञाता सहस्रांशुर्विधाता कृतलक्षणः ॥ ६६
 गभस्तिनेमिः सत्वस्थः सिंहो भूतमहेश्वरः ।
 आदिदेवो महादेवो देवेशो देवभृद्गुरुः ॥ ६७
 उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः ।
 शरीरी भूतभृद्गोक्ता कपीन्द्रो भूरिदक्षिणः ॥६८
 सोमपोऽमृतपः सोमः पुरुजित्पुरुसत्तमः ।
 विनयोज्यः सत्यसन्धो दाशार्हः सात्वतांपतिः ॥
 जीवो विनयिता साक्षी मुकुन्दोऽमितविक्रमः ।
 अम्भोनिधिरनन्तात्मा महोदधिशयोऽन्तकः ७०
 अजो महार्हः स्वाभाव्यो जितामित्रः प्रमोदनः ।
 आनन्दो नन्दनो नन्दः सत्यधर्मा त्रिविक्रमः ७१
 महर्षिः कपिलाचार्यः कृतज्ञो मेदिनीपतिः ।
 त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षो महाशङ्गः कृतान्तकृत् ॥७२
 महावराहो गोविन्दः सुपेणः कनकाङ्गदी ।
 गुह्यो गभीरो गहनो गुप्तश्चक्रगदाधरः ॥ ७३
 वेधाः स्वाङ्गोऽजितः कृष्णो दृढः संकर्षणोच्युतः ।
 वरुणो वारुणो वृक्षः पुष्कराक्षो महामनाः ॥ ७४
 भगवान्भगहा नन्दी वनमाली हलायुधः ।
 आदित्यो ज्योतिरादित्यः सहिष्णुर्गतिसत्तमः ७५
 सुधन्वा खण्डपरशुर्दारुणो द्रविणप्रदः ।
 दिवस्पृक्सर्वदृग्व्यासो वाचस्पतिरयोनिजः ॥७६

सुघोषः सुहृदः सुहृदिति क. थ. पाठः ॥ ६४ ॥ शरीरभूतभृद्गोकेति
 क. ड. झ. थ. पाठः ॥ ६८ ॥ विनयो जयः सत्यसन्धः इति
 क. ड. झ. पाठः ॥ ६९ ॥ कालनेमिनिहा शौरिवारः शूरो जने-

त्रिसामा सामगः साम निर्वाणं भेषजं भिषक् ।
 संन्यासकृच्छमः शान्तो निष्ठा शान्तिः परायणम् ॥
 शुभाङ्गः शान्तिदः स्रष्टा कुमुदः कुवलेशयः ।
 गोहितो गोपतिर्गोप्ता वृषभाक्षो वृषप्रियः ॥ ७८
 अनिवर्ती निवृत्तात्मा संक्षेप्ता क्षेमकृच्छिवः ।
 श्रीवत्सवक्षाः श्रीवासः श्रीपतिः श्रीमतांवरः ७९
 श्रीदः श्रीशः श्रीनिवासः श्रीनिधिः श्रीविभावनः ॥
 श्रीधरः श्रीकरः श्रेयः श्रीमाल्लोकत्रयाश्रयः ॥ ८०
 स्वक्षः स्वङ्गः शतानन्दो नन्दिज्योतिर्गणेश्वरः ।
 विजितात्मा विधेयात्मा सत्कीर्तिश्छिन्नसंशयः ८१
 उदीर्णः सर्वतश्चक्षुरनीशः शाश्वतः स्थिरः ।
 भूशयो भूषणो भूतिर्विशोकः शोकनाशनः ॥ ८२
 अचिष्मानर्चितः कुम्भो विशुद्धात्मा विशोधनः ॥
 अनिरुद्धोऽप्रतिरथः प्रद्युम्नोऽमितविक्रमः ॥ ८३
 कालनेमिनिहा वीरः शौरिः शूरजनेश्वरः ।
 त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः ८४
 कामदेवः कामपालः कामी कान्तः कृतागमः ।
 अनिर्देश्यवपुर्विष्णुर्वारोऽनन्तो धनञ्जयः ॥ ८५
 ब्रह्मण्यो ब्रह्मकृद्ब्रह्मा ब्रह्म ब्रह्मविवर्धनः ।
 ब्रह्मविद्ब्राह्मणो ब्रह्मी ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः ॥ ८६
 महाक्रमो महाकर्मा महातेजा महोरगः ।
 महाक्रतुर्महायज्वा महायज्ञो महाहविः ॥ ८७
 स्तव्यः स्तवप्रियः स्तोत्रं स्तुतिः स्तोता रणप्रियः ॥
 पूर्णः पूरयिता पुण्यः पुण्यकीर्तिरनामयः ॥ ८८
 मनोजवस्तीर्थकरो वसुरेता वसुप्रदः ।
 वसुप्रदो वासुदेवो वसुर्वसुमना हविः ॥ ८९
 सद्गतिः सत्कृतिः सत्ता सद्भृतिः सत्परायणः ।
 शूरसेनो यदुश्रेष्ठः सन्निवासः सुयामुनः ॥ ९०
 भूतावासो वासुदेवः सर्वासुनिलयोऽनलः ।
 दर्पहा दर्पदो दृप्तो दुर्धरोऽद्वाऽपराजितः ॥ ९१
 विश्वमूर्तिर्महामूर्तिर्दीप्तमूर्तिरमूर्तिमान् ।
 अनेकमूर्तिरव्यक्तः शतमूर्तिः शताननः ॥ ९२

श्वरः इति क. पाठः । कालनेमिनिहा वीरः शूरः शौरिर्जनेश्वरः
 इति थ. पाठः ॥ ८४ ॥

एको नैकः सवः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमम् ।
 लोकबन्धुलोकनाथो माधवो भक्तवत्सलः ॥ ९३
 सुवर्णवर्णो हेमाङ्गो वराङ्गश्चन्दनाङ्गदी ।
 वीरहा विषमः शून्यो घृताशीरचलश्चलः ॥ ९४
 अमानी मानदो मान्यो लोकस्वामी त्रिलोकधृत् ।
 सुमेधा मेधजो धन्यः सत्यमेधा धराधरः ॥ ९५
 तेजो वृषो द्युतिधरः सर्वशस्त्रभृतांवरः ।
 प्रग्रहो निग्रहो व्यग्रो नैकशङ्को गदाग्रजः ॥ ९६
 चतुर्भूर्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः ।
 चतुरात्मा चतुर्भावंश्चतुर्वेदविदेकपात् ॥ ९७
 समावर्तो निवृत्तात्मा दुर्जयो दुरतिक्रमः ।
 दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ॥ ९८
 शुभाङ्गो लोकसारङ्गः सुतन्तुस्तन्तुवर्धनः ।
 इन्द्रकर्मा महाकर्मा कृतकर्मा कृतागमः ॥ ९९
 उद्भवः सुन्दरः सुन्दो रत्ननाभः सुलोचनः ।
 अर्को वाजसनः शृङ्गी जयन्तः सर्वविज्जयी १००
 सुवर्णबिन्दुरक्षोभ्यः सर्ववागीश्वरेश्वरः ।
 महाह्रदो महागर्तो महाभूतो महानिधिः ॥ १०१
 कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्जन्यः पवनोऽनिलः ।
 अमृतांशोऽमृतवपुः सर्वज्ञः सर्वतोमुखः ॥ १०२
 सुलभः सुव्रतः सिद्धः शत्रुजिञ्छत्रुतापनः ।
 न्यग्रोधोदुम्बरोश्चत्थश्चाणूरान्ध्रनिषूदनः ॥ १०३
 सहस्रार्चिः सप्तजिह्वः सप्तैधाः सप्तवाहनः ।
 अमूर्तिरनघोऽचिन्त्यो भयकृद्भयनाशनः ॥ १०४
 अणुवृहत्कृशः स्थूलो गुणभृन्निर्गुणो महान् ।
 अधृतः स्वधृतः स्वास्थ्यः प्राग्वंशो वंशवर्धनः १०५
 भारभृत्कथितो योगी योगीशः सर्वकामदः ।
 आश्रमः श्रमणः क्षामः सुपर्णो वायुवाहनः १०६
 धनुर्धरो धनुर्वेदो दण्डो दमयिता दमः ।
 अपराजितः सर्वसहो नियन्ता नियमो यमः १०७
 सत्ववान्सात्विकः सत्यः सत्यधर्मपरायणः ।
 अभिप्रायः प्रियाहोर्ऽर्हः प्रियकृत्पीतिवर्धनः १०८

विहायसगतिज्योतिः सुरचिर्हुतभृग्विभुः ।
 रविर्विरोचनः सूर्यः सविता रविलोचनः ॥ १०९
 अनन्तो हुतभृगभोक्ता सुखदो नैकदोऽग्रजः ।
 अनिर्विण्णः सदामर्षी लोकाधिष्ठानमद्भुतः ११०
 सनात्सनातनतमः कपिलः कपिरप्ययः ।
 स्वस्तिदः स्वस्तिकृत्स्वस्ति स्वस्तिभुक् स्वस्तिदक्षिणः
 अरौद्रः कुण्डली चक्री विक्रम्यूर्जितशासनः ।
 शब्दातिगः शब्दसहः शिशिरः शर्वरीकरः ११२
 अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणांवरः ।
 विद्वत्तमो वीतभयः पुण्यश्रवणकीर्तनः ॥ ११३
 उत्तारणो दुष्कृतिहा पुण्यो दुःस्वप्ननाशनः ।
 वीरहा रक्षणः सन्तो जीवनः पर्यवस्थितः ॥ ११४
 अनन्तरूपोऽनन्तश्रीजितमन्युर्भयापहः ।
 चतुरस्रो गभीरात्मा विदिशो व्यादिशो दिशः ॥
 अनादिर्भूर्भुवो लक्ष्मीः सुवीरो रुचिराङ्गदः ।
 जननो जनजन्मादिर्भीमो भीमपराक्रमः ॥ ११६
 आधारनिलयो धाता पुष्पहासः प्रजागरः ।
 ऊर्ध्वगः सत्पथाचारः प्राणदः प्रणवः पणः ११७
 प्रमाणं प्राणनिलयः प्राणभृत्प्राणजीवनः ।
 तत्त्वं तत्त्वविदेकात्मा जन्ममृत्युजरातिगः ११८
 भूर्भुवःस्वस्तरुस्तारः सविता प्रपितामहः ।
 यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः ॥ ११९
 यज्ञभृद्यज्ञकृद्यज्ञी यज्ञभृग्यज्ञसाधनः ।
 यज्ञान्तकृद्यज्ञगुह्यमन्मन्नाद एव च ॥ १२०
 आत्मयोनिः स्वयंजातो वैखानः सामगायनः ।
 देवकीनन्दनः स्रष्टा क्षितीशः पापनाशनः १२१
 शङ्खभृन्नन्दकी चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः ।
 रथाङ्गपाणिरक्षोभ्यः सर्वप्रहरणायुधः ।
 सर्वप्रहरणायुध औंनम इति ॥ १२२
 इतीदं कीर्तनीयस्य केशवस्य महात्मनः ।
 नाम्नां सहस्रं दिव्यानामशेषेण प्रकीर्तितम् १२३
 य इदं शृणुयान्नित्यं यथापि परिकीर्तयेत् ।

नाशुभं प्राप्नुयात्किञ्चित्सोमुत्रेह च मानवः १२४
 वेदान्तगो ब्राह्मणः स्यात्क्षत्रियो विजयी भवेत् ।
 वैश्यो धनसमृद्धः स्याच्छूद्रः सुखमवाप्नुयात् १२५
 धर्मार्थी प्राप्नुयाद्धर्ममर्थार्थी चार्थमाप्नुयात् ।
 कामानवाप्नुयात्कामी प्रजार्थी प्राप्नुयात्प्रजाम् ॥
 भक्तिमान्यः सदोत्थाय शुचिस्तद्गतमानसः ।
 सहस्रं वासुदेवस्य नाम्नामेतत्प्रकीर्तयेत् ॥ १२७
 यशः प्राप्नोति विपुलं ज्ञातिप्राधान्यमेव च ।
 अचलां श्रियमाप्नोति श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमम् १२८
 न भयं क्वचिदाप्नोति वीर्यं तेजश्च विन्दति ।
 भवत्यरोगो द्युतिमान्बलरूपगुणान्वितः ॥ १२९
 रोगार्तो मुच्यते रोगाद्बद्धो मुच्येत बन्धनात् ।
 भयान्मुच्येत भीतस्तु मुच्येदापन्न आपदः १३०
 दुर्गाण्यतितरत्याशु पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।
 स्तुवन्नामसहस्रेण नित्यं भक्तिसमन्वितः ॥ १३१
 वासुदेवाश्रयो मर्त्यो वासुदेवपरायणः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा याति ब्रह्म सनातनम् १३२
 न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित् ।
 जन्ममृत्युजराव्याधिभयं नैवोपजायते ॥ १३३
 इमं स्तवमधीयानः श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।
 युज्येतात्मसुखक्षान्तिश्रीधृतिस्मृतिर्कीर्तिभिः ॥
 न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः ।
 भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे ॥ १३५
 द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रा खं दिशो भूर्महोदधिः ।
 वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मनः ॥ १३६
 ससुरासुरगन्धर्वं सयक्षोरगराक्षसम् ।
 जगद्वशे वर्ततेदं कृष्णस्य सचराचरम् ॥ १३७
 इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः ।

वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च ॥ १३८
 सर्वागमानामाचारः प्रथमं परिकल्प्यते ।
 आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः ॥ १३९
 ऋषयः पितरो देवा महाभूतानि धातवः ।
 जङ्गमाजङ्गमं चेदं जगन्नारायणोद्भवम् ॥ १४०
 योगो ज्ञानं तथा साङ्ख्यं विद्याः शिल्पादिकर्म च ।
 वेदाः शास्त्राणि विज्ञानमेतत्सर्वं जनार्दनात् १४१
 एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः ।
 त्रीँल्लोकान्व्याप्य भूतात्मा भुङ्क्ते विश्वभुगव्ययः ॥
 इमं स्तवं भगवतो विष्णोर्व्यासेन कीर्तितम् ।
 पठेद्य इच्छेत्पुरुषः श्रेयः प्राप्तुं सुखानि च ॥ १४३
 विश्वेश्वरमजं देवं जगतः प्रभवाप्ययम् ।
 भजन्ति ये पुष्कराक्षं न ते यान्ति पराभवम् ।
 'न ते यान्ति पराभवम् ओं नम इति ॥ १४४
 अर्जुन उवाच ।
 पद्मपत्रविशालाक्ष पद्मनाभ सुरोत्तम ।
 भक्तानामनुरक्तानां त्राता भव जनार्दन ॥ १४५
 भगवानुवाच ।
 यो मां नामसहस्रेण स्तोतुमिच्छति पाण्डव ।
 सोहमेकेन श्लोकेन स्तुत एव न संशयः ।
 स्तुत एव न संशय ओं नम इति ॥ १४६
 वासनाद्वासुदेवः स्या वासितं ते जगन्नयम् ।
 सर्वभूतनिवासोसि वासुदेव नमोस्तु ते ॥ १४७
 नमोस्त्वन्नन्ताय सहस्रमूर्तये
 सहस्रपादाक्षिशिरोरूवाहवे ।
 सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते
 सहस्रकोटियुगधारिणे नमः ।
 श्रीसहस्रकोटियुगधारिणे नम इति ॥ १४८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

पञ्चपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति एकादशरुद्रद्वादशादित्यादीनां वसिष्ठादिमहर्षीणां राजर्ष्यादीनां च पृथक्पृथक्कामनिर्देशपूर्वकं तत्तन्नामकीर्तनादेः सावित्रीजपादेश्च महाफलहेतुत्वाभिधानम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
किं जप्यं जपतो नित्यं भवेद्धर्मफलं महत् ॥ १
प्रस्थाने वा प्रवेशे वा प्रवृत्ते वाऽपि कर्मणि ।
दैवे वा श्राद्धकाले वा किं जप्यं कर्मसाधनम् ॥ २
शान्तिकं पौष्टिकं रक्षा शत्रुघ्नं भयनाशनम् ।
जप्यं यद्ब्रह्म समितं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ३
भीष्म उवाच ।

व्यासप्रोक्तमिमं मन्त्रं शृणुष्वैकमना नृप ।
सावित्र्या विहितं दिव्यं सद्यः पापविमोचनम् ॥ ४
शृणु मन्त्रविधिं कृत्स्नं प्रोच्यमानं मयाऽनघ ।
यं श्रुत्वा पाण्डवश्रेष्ठ सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५
रात्रावहनि धर्मज्ञ जपन्पापैर्न लिप्यते ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमना नृप ॥ ६
आयुष्मान्भवते चैव यं श्रुत्वा पार्थिवात्मज ।
पुरुषस्तु सुसिद्धार्थः प्रेत्य चेह च मोदते ॥ ७
सेवितं सततं राजन्पुरा राजर्षिसत्तमैः ।
क्षत्रधर्मपरैर्नित्यं सत्यव्रतपरायणैः ॥ ८
इदमाह्निकमन्त्रं कुर्वद्भिर्नियतैः सदा ।
नृपैर्भरतशार्दूल प्राप्यते श्रीरनुत्तमा ॥ ९

नमो वसिष्ठाय महाव्रताय
पराशरं वेदनिधिं नमस्ये ।

नमोस्त्वनन्ताय महोरगाय
नमोस्तु सिद्धेभ्य इहाक्षयेभ्यः ॥ १०

नमोस्तृषिभ्यः परमं परेषां
देषु देवं वरदं वराणाम् ।

सहस्रशीर्षाय नमः शिवाय
सहस्रनामाय जनार्दनाय ॥ ११

विहितं इष्टसिद्ध्यर्थं जप्तम् ॥ ४ ॥ आह्निकं अहरहः कर्तव्यम् ॥ ९ ॥ वरदं नमस्ये इति शेषः ॥ ११ ॥ संज्ञाया अश्वा-

अजैकपादहिर्युध्यः पिनाकी चापराजितः ।
ऋतश्च पितृरूपश्च त्र्यम्बकश्च महेश्वरः ॥ १२
वृषाकपिश्च शंभुश्च हवनोऽथेश्वरस्तथा ।
एकादशैते प्रथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ॥ १३
शतमेतत्समाम्नातं शतरुद्रे महात्मनाम् ॥ १४
अंशो भगश्च मित्रश्च वरुणश्च जलेश्वरः ।
तथा धातार्यमा चैव जयन्तो भास्करस्तथा ॥ १५
त्वष्टा पूषा तथैवेन्द्रो द्वादशो विष्णुरुच्यते ।
इत्येते द्वादशादित्याः काश्यपेया इति श्रुतिः ॥ १६
धरो ध्रुवश्च सोमश्च सावित्रोऽथानिलोऽनलः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ १७
नासत्यश्चापि दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनावपि ।
मार्तण्डस्यात्मजावेतौ संज्ञानासाविर्निर्गतौ ॥ १८
अतः परं प्रवक्ष्यामि लोकानां कर्मसाक्षिणः ।
अपि यज्ञस्य वेत्तारो दत्तस्य सुकृतस्य च ॥ १९
अदृश्याः सर्वभूतेषु पश्यन्ति त्रिदशेश्वराः ।
शुभाशुभानि कर्माणि मृत्युः कालश्च सर्वशः ॥ २०
विश्वेदेवाः पितृगणा मूर्तिमन्तस्तपोधनाः ।
मुनयश्चैव सिद्धाश्च तपोमोक्षपरायणाः ।
शुचिसिताः कीर्तयतां प्रयच्छन्ति शुभं नृणाम् ॥ २१
प्रजापतिकृतानेतान्लोकान्दिव्येन तेजसा ।
वसन्ति सर्वलोकेषु प्रयताः सर्वकर्मसु ॥ २२
प्राणानामीश्वरानेतान्कीर्तयन्प्रयतो नरः ।
धर्मार्थकामैर्विपुलैर्युज्यते सह नित्यशः ॥ २३
लोकांश्च लभते पुण्यान्विश्वेश्वरकृताञ्छुभान् ।
एते देवास्त्रयस्त्रिंशत्सर्वभूतगणेश्वराः ॥ २४
नन्दीश्वरो महाकायो ग्रामणीवृषभध्वजः ।
ईश्वराः सर्वलोकानां गणेश्वरविनायकाः ॥ २५

रूपाया नासातः नासिकायाः सकाशाद्विनिर्गतौ ॥ १८ ॥
पञ्चपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

सौम्या रौद्रा गणाश्चैव योगभूतगणास्तथा ।
 ज्योतीषि सरितो व्योम सुपर्णः पतगेश्वरः ॥२६
 पृथिव्यां तपसा सिद्धाः स्थावराश्च चराश्च ह ।
 हिमवान्गिरयः सर्वे चत्वारश्च महार्णवाः ॥ २७
 भवस्यानुचराश्चैव हरतुल्यपराक्रमाः ।
 विष्णुर्देवोथ जिष्णुश्च स्कन्दश्चाम्बिकया सह ॥२८
 कीर्तयन्प्रयतः सर्वान्सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मानवानृषिसत्तमान् ॥२९
 यवक्रीतश्च रैभ्यश्च अर्वावसुपरावसू ।
 औशिजश्चैव कक्षीवान्बलश्चाङ्गिरसः सुतः ॥ ३०
 ऋषिर्मेधातिथेः पुत्रः कण्वो बर्हिषदस्तथा ।
 ब्रह्मतेजोमयाः सर्वे कीर्तिता लोकभावनाः ॥३१
 लभन्ते हि शुभं सर्वे रुद्रानलवसुप्रभाः ।
 भुवि कृत्वा शुभं कर्म मोदन्ते दिवि दैवतैः ॥३२
 महेन्द्रगुरवः सप्त प्रार्चीं वै दिशमाश्रिताः ।
 प्रयतः कीर्तयेदेताञ्चक्रलोके महीयते ॥ ३३
 उन्मुचुः प्रमुचुश्चैव स्वस्त्यात्रेयश्च वीर्यवान् ।
 दृढव्यश्वोर्ध्वबाहुश्च तृणसोमाङ्गिरास्तथा ॥ ३४
 मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथाऽगस्त्यः प्रतापवान् ।
 धर्मराजत्विजः सप्त दक्षिणां दिशमाश्रिताः ॥ ३५
 दृढेयुश्च ऋतेयुश्च परिव्याधश्च कीर्तिमान् ।
 एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चादित्यसन्निभाः ॥ ३६
 अत्रेः पुत्रश्च धर्मात्मा ऋषिः सारस्वतस्तथा ।
 वरुणस्त्विजः सप्त पश्चिमां दिशमाश्रिताः ॥३७
 अत्रिर्वसिष्ठो भगवान्कश्यपश्च महानृषिः ।
 गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रोथ कौशिकः ॥३८
 ऋचीकतनयश्चोग्रो जमदग्निः प्रतापवान् ।
 धनेश्वरस्य गुरवः सप्तैते उत्तराश्रिताः ॥ ३९
 अपरे मुनयः सप्त दिक्षु सर्वास्वधिष्ठिताः ।
 कीर्तिस्वस्तिकरा नृणां कीर्तिता लोकभावनाः ४०
 धर्मः कामश्च कालश्च वसुर्वासुकिरेव च ।
 अनन्तः कपिलश्चैव सप्तैते धरणीधराः ॥ ४१
 रामो व्यासस्तथा द्रौणिरश्वत्थामा च लोमशः ।
 इत्येते मुनयो दिव्या एकैकः सप्तसप्तधा ॥ ४२

शान्तिस्वस्तिकरा लोके दिशांपालाः प्रकीर्तिताः ।
 यस्यांयस्यां दिशि ह्येते तन्मुखः शरणं व्रजेत् ४३
 स्रष्टारः सर्वभूतानां कीर्तिता लोकपावनाः ।
 संवर्तो मेरुसावर्णो मार्कण्डेयश्च धार्मिकः ॥ ४४
 साङ्ख्ययोगौ नारदश्च दुर्वासाश्च महानृषिः ।
 अत्यन्ततपसो दान्तास्त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥४५
 अपरे रुद्रसंकाशाः कीर्तिता ब्रह्मलौकिकाः ।
 अपुत्रो लभते पुत्रं दरिद्रो लभते धनम् ॥ ४६
 तथा धर्मार्थकामेषु सिद्धिं च लभते नरः ।
 पृथुं वैन्यं नृपवरं पृथ्वी यस्याभवत्सुता ॥ ४७
 प्रजापतिं सार्वभौमं कीर्तयेद्ब्रह्मसुधाधिपम् ।
 आदित्यवंशप्रभवं महेन्द्रसमविक्रमम् ॥ ४८
 पुरुरवसमैलं च त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 बुधस्य दयितं पुत्रं कीर्तयेद्ब्रह्मसुधाधिपम् ॥ ४९
 त्रिलोकविश्रुतं वीरं भरतं च प्रकीर्तयेत् ।
 गवामयेन यज्ञेन येनेष्टं वै कृते युगे ॥ ५०
 रन्तिदेवं महादेवं कीर्तयेत्परमद्युतिम् ।
 विश्वजित्तपसोपेतं लक्षण्यं लोकपूजितम् ॥ ५१
 तथा श्वेतं च राजर्षिं कीर्तयेत्परमद्युतिम् ।
 सगरस्यात्मजा येन प्लावितास्तारितास्तथा ॥ ५२
 हुताशनसमानेतान्महारूपान्महौजसः ।
 उग्रकायान्महासत्वान्कीर्तयेत्कीर्तिवर्धनान् ॥ ५३
 देवानृषिगणांश्चैव नृपांश्च जगतीश्वरान् ।
 साङ्ख्यं योगं च परमं हव्यं कव्यं तथैव च ॥ ५४
 कीर्तितं परमं ब्रह्म सर्वश्रुतिपरायणम् ।
 मङ्गल्यं सर्वभूतानां पवित्रं बहु कीर्तितम् ॥ ५५
 व्याधिप्रशमनं श्रेष्ठं पौष्टिकं सर्वकर्मणाम् ।
 प्रयतः कीर्तयेच्चैतान्कल्यं सायं च भारत ॥ ५६
 एते वै यान्ति वर्षन्ति भान्ति वान्ति सृजन्ति च ।
 एते विनायकाः श्रेष्ठा दक्षाः क्षान्ता जितेन्द्रियाः ॥
 नराणामशुभं सर्वे व्यपोहन्ति प्रकीर्तिताः ।
 साक्षिभूता महात्मानः पापस्य सुकृतस्य च ॥५८
 एतान्चै कल्यमुत्थाय कीर्तयञ्शुभमश्रुते ।
 नाग्निचौरभयं तस्य न मार्गप्रतिरोधनम् ॥ ५९

एतान्कीर्तयतां नित्यं दुःखमो नश्यते नृणाम् ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्वस्तिमांश्च गृहान्त्रजेत् ६०
दीक्षाकालेषु सर्वेषु यः पठेन्नियतो द्विजः ।
न्यायवानात्मनिरतः क्षान्तो दान्तोऽनसूयकः ६१
रोगार्तो व्याधियुक्तो वा पठन्पापात्प्रमुच्यते ।
वास्तुमध्ये तु पठतः कुले स्वस्त्ययनं भवेत् ॥ ६२
क्षेत्रमध्ये तु पठतः सर्वं सस्यं प्ररोहति ।
गच्छतः क्षेममध्वानं ग्रामान्तरगतः पठन् ॥ ६३
आत्मनश्च सुतानां च दाराणां च धनस्य च ।
बीजानामोषधीनां च रक्षामेतां प्रयोजयेत् ॥ ६४
एतान्संग्रामकाले तु पठतः क्षत्रियस्य तु ।
व्रजन्ति रिषवो नाशं क्षेमं च परिवर्तते ॥ ६५
एतान्दैवे च पित्र्ये च पठतः पुरुषस्य हि ।
भुञ्जते पितरः कव्यं हव्यं च त्रिदिवोकसः ॥ ६६
न व्याधिश्चापदभयं न द्विपात्रं हि तस्करात् ।
कश्मलं लघुतां याति पाप्मना च प्रमुच्यते ॥ ६७
यानपात्रे च याने च प्रवासे राजवेश्मनि ।
परां सिद्धिमवाप्नोति सावित्रीं ह्युत्तमां पठन् ॥ ६८
न च राजभयं तेषां न पिशाचान्न राक्षसात् ।
नाभ्यम्बुपवनव्यालाद्भयं तस्योपजायते ॥ ६९
चतुर्णामपि वर्णानामाश्रमस्य विशेषतः ।
करोति सततं शान्तिं सावित्रीमुत्तमां पठन् ॥ ७०
नाग्निर्दहति काष्ठानि सावित्री यत्र पठ्यते ।
न तत्र बालो म्रियते न च तिष्ठन्ति पन्नगाः ॥ ७१
न तेषां विद्यते दुःखं गच्छन्ति परमां गतिम् ।
ये शृण्वन्ति महद्ब्रह्म सावित्रीगुणकीर्तनम् ॥ ७२
गवां मध्ये तु पठतो गावोऽस्य बहुवत्सलाः ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

षट्पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति ब्राह्मणमहिमप्रशंसनपूर्वकं तेषां पूज्यत्वादिकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

के पूज्याः के नमस्कार्याः कथं वर्तेत केषु च ।

किमाचारः कीदृशेषु पितामह न रिष्यते ॥ १

अनु० ५२

भीष्म उवाच ।

ब्राह्मणानां परिभवः सादयेदपि देवताः ।

किमाचारः कथं धर्मः कीदृशेषु न रिष्यते इति क.पाठः ॥ १ ॥

प्रस्थाने वा प्रवासे वा सर्वावस्थां गतः पठेत् ॥ ७३
जपतां जुहतां चैव नित्यं च प्रयतात्मनाम् ।
ऋषीणां परमं जप्यं गुह्यमेतन्नराधिप ॥ ७४
याथातथ्येन सिद्धस्य इतिहासं पुरातनम् ।
पराशरमतं दिव्यं शक्राय कथितं पुरा ॥ ७५
तदेतत्ते समाख्यातं तथ्यं ब्रह्म सनातनम् ।
हृदयं सर्वभूतानां श्रुतिरेषा सनातनी ॥ ७६
सोमादित्यान्वयाः सर्वे राघवाः कुरवस्तथा ।
पठन्ति शुचयो नित्यं सावित्रीं प्राणिनां गतिं ७७
अभ्यासे नित्यं देवानां सप्तर्षीणां ध्रुवस्य च ।
मोक्षणं सर्वकृच्छ्राणां मोचयत्यशुभात्सदा ॥ ७८
वृद्धैः काश्यपगौतमप्रभृतिभिर्भृग्वङ्गिरोऽयादिभिः
शुक्रागस्त्यबृहस्पतिप्रभृतिभिर्ब्रह्मर्षिभिः सेवितम्
भारद्वाजमतं ऋचीकतनयैः प्राप्तं वसिष्ठात्पुनः
सावित्रीमधिगम्य शक्रवसुभिः कृत्वा जिता दा-
नवाः ॥ ७९

यो गोशतं कनकशृङ्गमयं ददाति

विप्राय वेदविदुषे च बहुश्रुताय ।

दिव्यां च भारतकथां कथयेच्च नित्यं

तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव ॥ ८०

धर्मो विवर्धति भृगोः परिकीर्तनेन

वीर्यं विवर्धति वसिष्ठनमोनतेन ।

संग्रामजिद्भवति चैव रघुं नमस्य-

न्स्यादश्विनौ च परिकीर्तयतो नरोगः ८१

एषा ते कथिता राजन्सावित्री ब्रह्मशाश्वती ।

विवक्षुरसि यच्चान्यत्तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ ८२

ब्राह्मणास्तु नमस्कृत्य युधिष्ठिर न रिष्यते ॥ २
 ते पूज्यास्ते नमस्कार्या वर्तेथास्तेषु पुत्रवत् ।
 ते हि लोकानिमान्सर्वान्धारयन्ति मनीषिणः ॥ ३
 ब्राह्मणाः सर्वलोकानां महान्तो धर्मसेतवः ।
 धनत्यागाभिरामाश्च वाक्सङ्गमधुराश्च ये ॥ ४
 रमणीयाश्च भूतानां नियमेन धृतव्रताः ।
 प्रणेतारश्च कोशानां शास्त्राणां च यशस्विनः ॥ ५
 तपो येषां धनं नित्यं वाक्त्रैव विपुलं बलम् ।
 प्रसवाश्चैव धर्माणां धर्मज्ञाः सूक्ष्मदर्शिनः ॥ ६
 धर्मकामाः स्थिता धर्मे सुकृतैर्धर्मसेवतः ।
 यान्समाश्रित्य तिष्ठन्ति प्रजाः सर्वाश्चतुर्विधाः ॥ ७
 पन्थानः सर्वनेतारो यज्ञवाहाः सनातनाः ।
 पितृपैतामहीं गुर्वीमृद्ब्रह्मन्ति धुरं सदा ॥ ८
 धुरि ये नावसीदन्ति विषमे सद्भया इव ।
 पितृदेवातिथिसुखा हव्यकव्याग्रभोजिनः ॥ ९
 भोजनादेव लोकांस्त्रींस्त्रायन्ते महतो भयात् ।
 दीपः सर्वस्य लोकस्य चक्षुश्चक्षुष्मतामपि ॥ १०
 सर्वशिल्पादिनिधयो निपुणाः सूक्ष्मदर्शिनः ।
 गतिज्ञाः सर्वभूतानामध्यात्मगतिचिन्तकाः ॥ ११
 आदिमध्यावसानानां ज्ञातारश्छिन्नसंशयाः ।
 परावरविशेषज्ञा गन्तारः परमां गतिम् ॥ १२
 विमुक्ता धूतपाप्मानो निर्द्वन्द्वा निष्परिग्रहाः ।

मानार्हा मानिता नित्यं ज्ञानविद्धिर्महात्मभिः १३
 चन्दने मलपङ्के च भोजनेऽभोजने समाः ।
 समं येषां दुकूलं च शाणक्षौमाजिनानि च ॥ १४
 तिष्ठेयुरप्यभुञ्जाना बहूनि दिवसान्यपि ।
 शोषयेयुश्च गात्राणि स्वाध्यायैः संयतेन्द्रियाः १५
 अद्वैतं दैवतं कुर्युर्दैवतं चाप्यदैवतम् ।
 लोकानन्यान्सृजेयुस्ते लोकपालांश्च कोपिताः १६
 अपेयः सागरो येषामपि शापान्महात्मनाम् ।
 येषां कोपाग्निरद्यापि दण्डके नोपशाम्यति ॥ १७
 देवानामपि ये देवाः कारणं कारणस्य च ।
 प्रमाणस्य प्रमाणं च तस्मान्नाभिभवेद्बुधः ॥ १८
 तेषां वृद्धाश्च बालाश्च सर्वे सन्मार्गदर्शिनः ।
 तपोविद्याविशेषात्तु मानयन्ति परस्परम् ॥ १९
 अविद्वान्ब्राह्मणो देवः पात्रं वै पावनं महत् ।
 विद्वान्भूयस्तरो देवः पूर्णसागरसन्निभः ॥ २०
 अविद्वांश्चैव विद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत् ।
 प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाऽग्निदैवतं महत् ॥ २१
 इमशाने ह्यपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति ।
 हविर्यज्ञे च विधिवद्भूय एवाभिशीभते ॥ २२
 एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तते सर्वकर्मसु ।
 सर्वथा ब्राह्मणो मान्यो दैवतं विद्धि तत्परम् ॥ २३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि षट्षाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

सप्तपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति ब्राह्मणमहिमप्रकाशनाय कार्तवीर्योर्जुनकथाकथनारम्भः ॥ १ ॥ दत्तात्रेयाद्वरलाभगर्वितेन तेन दिग्जययात्रायां कापि पुरुषे स्वसाम्याभावकथने अशरीरवाण्या ब्राह्मणानामुत्कर्षकथनम् ॥ २ ॥ तेन दर्पात्तद्वज्जाने वायुनापि ब्राह्मणानामेवोत्कर्षे कथिते तेन वायुं प्रति तत्प्रकाशनप्रार्थना ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

कां तु ब्राह्मणपूजायां व्युष्टिं दृष्ट्वा जनाधिप ।
 कं वा धर्मोदयं मत्वा तानर्चसि महामते ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीमभितिहासं पुरातनम् ।

अद्वैतं दैवतं कुर्युर्मैस्स कुर्युश्च ते जगत् इति क. थ. पाठः ॥ १६ ॥
 षट्षाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

पवनस्य च संवादमर्जुनस्य च भारत ॥ २

सहस्रभुजभृच्छ्रीमान्कार्तवीर्योऽभवत्प्रभुः ।

अस्य लोकस्य सर्वस्य माहिष्मत्यां महाबलः ॥ ३

स तु रत्नाकरवतीं सप्तद्वीपां ससागराम् ।

शशास पृथिवीं सर्वां हैहयः सत्यविक्रमः ॥ ४

व्युष्टिं समृद्धिं फलं वा । कं वा कर्मोदयं मत्वा इति ड. झ. पाठः ॥ १ ॥ स च रक्षार्थमवर्णिं सप्तद्वीपां इति क. पाठ. ॥ ४ ॥

स्वचित्तं तेन दत्तं तु दत्तात्रेयाय कर्मणे ।
 क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य विनयं श्रुतमेव च ॥ ५
 आराधयामास च तं कृतवीर्यात्मजो मुनिम् ।
 न्यमन्नयत संतुष्टो द्विजश्चैनं वरैस्त्रिभिः ॥ ६
 स वरैश्छन्दितस्तेन नृपो वचनमब्रवीत् ।
 सहस्रबाहुता मेऽस्तु यूपमध्ये ग्रहो यथा ॥ ७
 मम बाहुसहस्रं तु पश्यन्तां सैनिका रणे ।
 विक्रमेण महीं कृत्स्नां जयेयं संशितव्रत ॥ ८
 तां च धर्मेण संग्राप्य पालयेयमतन्द्रितः ।
 चतुर्थं तु वरं याचे त्वामहं द्विजसत्तम ॥ ९
 तं ममानुग्रहकृते दातुमर्हस्यनिन्दित ।
 अनुशासन्तु मां सन्तो मिथ्यावृत्तं त्वदाश्रयम् १०
 इत्युक्तः स द्विजः प्राह तथास्त्विति नराधिपम् ।
 एवं समभवंस्तस्य वरास्ते दीप्ततेजसः ॥ ११
 गतः स रथमास्थाय ज्वलनार्कसमद्युतिम् ।
 अब्रवीद्वीर्यसंभोहात्को वाऽस्ति सदृशो मम ॥ १२
 धैर्यैर्वीर्यैश्शःशौर्यैर्विक्रमेणौजसाऽपि वा ।
 तद्वाक्यान्ते चान्तरिक्षे वागुवाचाशरीरिणी ॥ १३
 न त्वं मूढ विजानीषे ब्राह्मणं क्षत्रियाद्वरम् ।
 सहितो ब्राह्मणेनेह क्षत्रियः शास्ति वै प्रजाः ॥ १४
 अर्जुन उवाच ।
 कुर्यां भूतानि तुष्टोऽहं क्रुद्धो नाशं तथा नये ।
 कर्मणा मनसा वाचा न मत्तोस्ति वरो द्विजः ॥ १५
 पूर्वं ब्रह्मोत्तरो वादो द्वितीयः क्षत्रियोत्तरः ।
 त्वयोक्तौ हेतुयुक्तौ तौ विशेषस्तत्र दृश्यते ॥ १६

ब्राह्मणाः संश्रिताः क्षत्रं न क्षत्रं ब्राह्मणाश्रितम् ।
 श्रिता ब्रह्मोपधा विप्राः खादन्ति क्षत्रियान्भुवि १७
 क्षत्रियेष्वश्रितो धर्मः प्रजानां परिपालनम् ।
 क्षत्रादृत्तिर्ब्राह्मणानां तैः कथं ब्राह्मणो वरः ॥ १८
 सर्वभूतप्रधानांस्तान्भैक्षवृत्तीनहं सदा ।
 आत्मसंभावितान्विप्रान्स्थापयाम्यात्मनो वशे १९
 कथितं त्वनयाऽसत्यं गायन्त्या कन्यया दिवि ।
 विजेष्याम्यवशान्सर्वान्ब्राह्मणांश्चर्मवाससः ॥ २०
 न च मां च्यावयेद्राष्ट्रात्रिषु लोकेषु कश्चन ।
 देवो वा मानुषो वाऽपि तस्माज्ज्येष्ये द्विजानहम् २१
 अद्य ब्रह्मोत्तरं लोकं करिष्ये क्षत्रियोत्तरम् ।
 नहि मे संयुगे कश्चित्सोढुमुत्सहते बलम् ॥ २२
 अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा वित्रस्ताऽभून्निशाचरी ।
 अथैनमन्तरिक्षस्थस्ततो वायुरभाषत ॥ २३
 त्यजैनं कलुषं भावं ब्राह्मणेभ्यो नमस्कुरु ।
 एतेषां कुर्वतः पापं राष्ट्रक्षोभो भविष्यति ॥ २४
 अथ च त्वां महीपाल शमयिष्यन्ति वै द्विजाः ।
 निरसिष्यन्ति ते राष्ट्राद्गतोत्साहा महाबलाः ॥ २५
 तं राजा कस्त्वमित्याह ततस्तं प्राह मारुतः ।
 वायुर्वै देवदूतोऽस्मि हितं त्वां प्रब्रवीम्यहम् ॥ २६
 अर्जुन उवाच ।
 अहो त्वयाऽयं विप्रेषु भक्तिरागः प्रदर्शितः ।
 यादृशं पृथिवीभूतं तादृशं ब्रूहि मे द्विजम् ॥ २७
 वायोर्वा सदृशं किञ्चिद्ब्रूहि त्वं ब्राह्मणोत्तमम् ।
 अपां वै सदृशं बह्वेः सूर्यस्य नभसोऽपि वा ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥

दत्तात्रेयाय कारणे इति ड. झ. पाठः ॥ ५ ॥ सहस्रबाहुर्भूयां
 वै चमूमध्ये गृहेऽन्यथा इति ड. झ. पाठः ॥ ७ ॥ पूर्वं वादो
 ब्रह्मोत्तरः ब्राह्मणाधिक्यवचनं पूर्वपक्षः क्षत्रियाधिक्यं सिद्धान्त
 इत्यर्थः । हेतुयुक्तौ प्रजापालनेन हेतुना युक्तौ सहितौ तौ ब्राह्म-
 णक्षत्रियो पूर्व ब्रह्मोत्तरो वादः क्षत्रियः क्षत्रियोत्तरः मयोक्तौ हेतु-
 युक्तौ चेति क.पाठः ॥ १६ ॥ ब्रह्म वेदो यज्ञश्च अध्यापनयाजनार्थ

एव उपधा च्छलं येषां ते तथा क्षत्रियान्खादन्ति उपजीवन्ति
 ॥ १७ ॥ चर्मवाससः अजिनवस्त्रान् । गायत्र्या कन्यया दिवीति
 झ.पाठः ॥ २० ॥ ब्रह्मोत्तरं सन्तम् ॥ २१ ॥ निशाचरी अन्त-
 र्हिता सरस्वती ॥ २३ ॥ पृथिवीभूतं पृथिव्यात्मकं भूतम् ॥ २७ ॥
 सप्तपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥

अष्टपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

कार्तवीर्यार्जुनंप्रति वायुना ब्राह्मणमहिमप्रशंसके स्ववाक्ये प्रामाण्यनिश्चयाय दृष्टान्ततयाऽङ्गिरःप्रभृतिब्राह्मणचरित्रवि-
शेषप्रतिपादनम् ॥ १ ॥

वायुरुवाच ।

शृणु मूढ गुणान्कांश्चिद्ब्राह्मणानां महात्मनाम् ।
ये त्वया कीर्तिता राजंस्तोभ्योऽथ ब्राह्मणो वरः १
त्यक्त्वा महीत्वं भूमिस्तु स्पर्धया काश्यपस्य ह ।
नाशं जगाम तां विप्रो व्यस्तम्भयत कश्यपः ॥२
अक्षया ब्राह्मणा राजन्दिवि चेह च नित्यदा ।
अपिवत्तेजसा ह्यापः स्वयमेवाङ्गिराः पुरा ॥ ३
स ताः पिवञ्शीरमिव नातृष्यत महातपाः ।
अपूरयन्महौघेन महीं सर्वा च पार्थिव ॥ ४
तस्मिन्नहं च क्रुद्धे वै जगत्त्यक्त्वा ततो भयात् ।
व्यतिष्ठमग्निहोत्रे च चिरमङ्गिरसो भयात् ॥ ५
अथ शप्तश्च भगवान्गौतमेन पुरंदरः ।
अहल्यां कामयानो वै धर्मार्थं च न हिंसितः ॥ ६
तथा समुद्रो नृपते पूर्णो दृष्टश्च वारिणा ।
ब्राह्मणैरभिशप्तश्च वभूव लवणोदकः ॥ ७
सुवर्णवर्णो निर्धूमः संगतोर्ध्वशिखः कविः ।
क्रुद्धेनाङ्गिरसा शप्तो गुणैरेतैर्विवर्जितः ॥ ८
महतश्चूर्णितान्पश्य ये हासन्त महोदधिम् ।
सुवर्णधारिणा नित्यमवशप्ता द्विजातिना ॥ ९
संमतत्वं द्विजातिभ्यः श्रेष्ठं विद्धि नराधिप ।

गर्भस्थान्ब्राह्मणाञ्चशत्रुमस्यति किल प्रभुः ॥१०
दण्डकानां महद्राज्यं ब्राह्मणेन विनाशितम् ।
तालजङ्घं महाक्षत्रमौर्वेणैकेन नाशितम् ॥ ११
त्वया च विपुलं राज्यं वलं धर्मं श्रुतं तथा ।
दत्तात्रेयप्रसादेन प्राप्तं परमदुर्लभम् ॥ १२
अग्निं त्वं यजसे नित्यं कस्माद्ब्राह्मणमर्जुन ।
स हि सर्वस्य लोकस्य हव्यवाद् किं न वेत्सि तम् १३
अथवा ब्राह्मणश्रेष्ठमनुभूतानुपालकम् ।
कर्तारं जीवलोकस्य कस्माज्जानन्विमुह्यसे ॥ १४
तथा प्रजापतिर्ब्रह्मा अव्यक्तप्रभवोऽव्ययः ।
येनेदं विपुलं विश्वं जनितं स्थावरं चरम् ॥ १५
अण्डजातं तु ब्रह्माणं केचिदिच्छिन्यपण्डिताः ।
अण्डाद्भिन्नाद्भ्युः शैला दिशोऽभः पृथिवी दिवम् ॥
दृष्टवानेतदेवं हि कथं जायेदजो हि सः ।
स्थानमाकाशमण्डं तु यस्माज्जातः पितामहः ॥ १७
तिष्ठेत्कथमिति ब्रूयान्न किंचिद्दि तदा भवेत् ।
अहंकार इति प्रोक्तः सर्वतेजोगतः प्रभुः ॥ १८
नास्त्यन्तमस्ति तु ब्रह्मा स राजा लोकभावनः ।
इत्युक्तः स तदा तूष्णीमभूद्रायुस्तमव्रवीत् ॥ १९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

एकोनषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५९ ॥

वायुना हेहयंप्रति कश्यपचरित्रकथनम् ॥१॥ तथा उच्यथोपाख्यातकथनारम्भः ॥२॥ सोमेन भद्राभिधायाः स्वकन्याया
उच्यथाय भार्यात्वेन प्रदानम् ॥ ३ ॥ पूर्वमेव तां कामितवता वरुणेन विजने तस्या अपहरणम् ॥ ४ ॥ नारदात्तच्छ्रुतवतो-
चध्रेण कोपात्समुद्रे शोषिते भयाद्भरुणेनोच्यथाय पुनर्भद्राप्रत्यर्पणम् ॥ ५ ॥

वायुरुवाच ।

रसकामः पिवन्शीरं नाकुन्वत्य महातपाः इति थ.पाठः ॥४॥
अहं वायुः ॥ ५ ॥ कविः अग्निः ॥ ८ ॥ महतः सगरपुत्रान्
आसन्त उपसन्त । सुवर्णधारिणा शोभनो ब्राह्मणवर्णस्तस्य
धारिणा धर्त्रा द्विजातिना कपिलेन महत्श्चूर्णितान्पश्य । यैर्हि
पूर्णो महोदधिरिति क.थ.पाठः ॥ ९ ॥ अग्निं ब्राह्मणमित्यन्वयः

इमां भूमिं द्विजातिभ्यो दित्सुर्वै दक्षिणां पुरा ।

॥ १३ ॥ अनुभूतं प्रतिभूतम् । अनुपालकं पोषकम् ॥ १४ ॥
ननु ब्रह्माण्डे जातत्वात्कथमण्डमजनयदित्यत्राह अण्डेति ॥१६॥
अण्डजत्ववचनं त्वस्य प्रकारान्तरेणेत्याह स्मृतमिति । द्रष्टव्यं नैत-
देवं हीति झ. पाठः ॥ १७ ॥ अष्टपञ्चाशदधिकद्विशततमो-
ऽध्यायः ॥ २५८ ॥

अङ्गो नाम नृपो राजंस्ततश्चिन्तां मही ययौ ॥ १
 धारिणीं सर्वभूतानामयं प्राप्य वरो नृपः ।
 कथमिच्छति मां दातुं द्विजेभ्यो ब्रह्मणः सुताम् २
 साहं त्यक्त्वा गमिष्यामि भूमित्वं ब्रह्मणः पदम् ।
 अयं सराष्ट्रो नृपतिर्माभूदिति ततोऽगमत् ॥ ३
 ततस्तां कश्यपो दृष्ट्वा व्रजन्तीं पृथिवीं तदा ।
 प्रविवेश महीं सद्यो युक्तात्मा सुसमाहितः ॥ ४
 ऋद्धा सा सर्वतो जज्ञे तृणौषधिसमन्विता ।
 धर्मोत्तरा नष्टभया भूमिरासीत्ततो नृप ॥ ५
 एवं वर्षसहस्राणि दिव्यानि विपुलव्रतः ।
 त्रिंशतं कश्यपो राजन्भूमिरासीदतन्द्रितः ॥ ६
 अथागम्य महाराजन्नमस्कृत्य च कश्यपम् ।
 पृथिवी काश्यपी जज्ञे सुता तस्य महात्मनः ॥ ७
 एष राजन्नीदृशो वै ब्राह्मणः कश्यपोऽभवत् ।
 अन्यं प्रब्रूहि वा त्वं च कश्यपात्क्षत्रियं वरम् ॥ ८
 तूष्णीं बभूव नृपतिः पवनस्त्वब्रवीद्वचः ।
 शृणु राजन्नुच्यस्य जातस्याङ्गिरसे कुले ॥ ९
 भद्रा सोमस्य दुहिता रूपेण परमा मता ।
 तस्यास्तुल्यं पतिं सोम उच्यथ्यं समपश्यत ॥ १०
 सा च तीव्रं तपस्तेपे महाभागा यशस्विनी ।
 उच्यथ्यं तु महाभागं तत्कृते वरयत्तदा ॥ ११
 तत आहूय चोच्यथ्यं ददामीति यशस्विनीम् ।
 भार्यार्थे स च जग्राह विधिवद्भूरिदक्षिणः ॥ १२
 तां त्वकामयत श्रीमान्वरुणः पूर्वमेव ह ।
 स चागम्य वनप्रस्थं यमुनायां जहार ताम् ॥ १३
 जलेश्वरस्तु हृत्वा तामनयत्स्वं पुरं प्रति ।
 परमाद्भुतसंकाशं षट्सहस्रशतहृदम् ॥ १४
 न हि रम्यतरं किञ्चित्स्मादन्यत्पुरोत्तमम् ।
 प्रासादैरप्सरोभिश्च दिव्यैः कामैश्च शोभितम् १५
 तत्र देवस्तया सार्धं रेमे राजञ्जलेश्वरः ।

तदारुयातमुच्यथाय ततः पत्न्यवमर्दनम् ॥ १६
 तच्छ्रुत्वा नारदात्सर्वमुच्यथो नारदं तदा ।
 प्रोवाच गच्छ ब्रूहि त्वं वरुणं परुषं वचः ॥ १७
 मद्वाक्यान्मुञ्च मे भार्या कस्मात्तां हृतवानसि ।
 लोकपालोसि लोकानां न लोकस्य विलोककः १८
 सोमेन दत्ता भार्या मे त्वया चापहृताऽद्य वै ।
 इत्युक्तो वचनात्तस्य नारदेन जलेश्वरः ॥ १९
 मुञ्च भार्यामुच्यथस्य कस्मात्त्वं हृतवानसि ।
 इति श्रुत्वा वचस्तस्य सोऽथ तं वरुणोऽब्रवीत् ॥ २०
 ममैषा सुप्रिया भार्या नैनामुत्सृष्टमुत्सहे ।
 इत्युक्तो वरुणेनाथ नारदः प्राप्य तं मुनिम् ।
 उच्यथमब्रवीद्वाक्यं नातिहृष्टमना इव ॥ २१
 गले गृहीत्वा क्षिप्तोसि वरुणेन महामुने ।
 न प्रयच्छति ते भार्या यत्ते कार्यं कुरुष्व तत् ॥ २२
 नारदस्य वचः श्रुत्वा क्रुद्धः प्राज्वलदङ्गिराः ।
 अपिव्रत्तेजसा वारि विष्टभ्य सुमहातपाः ॥ २३
 पीयमाने तु सर्वस्मिस्तोयेऽपि सलिलेश्वरः ।
 सुहृद्भिर्मिक्षमाणोऽपि नैवामुञ्चत तां तदा ॥ २४
 ततः क्रुद्धोऽब्रवीद्भूमिमुच्यथो ब्राह्मणोत्तमः ।
 दर्शय स्वस्थलं भद्रे षट्सहस्रशतहृदम् ॥ २५
 ततस्तदीरणं जातं समुद्रस्यावसर्पतः ।
 तस्माद्देशान्भदीं चैव प्रोवाचासौ द्विजोत्तमः ॥ २६
 अदृश्या गच्छ भीरु त्वं सरस्वति मरुन्प्रति ।
 अपुण्यभूपो भवतु देशस्त्यक्तस्त्वया शुभे ॥ २७
 ततश्चूर्णीकृते देशे भद्रामादाय वारिपः ।
 अददाच्छरणं गत्वा भार्यामाङ्गिरसाय वै ॥ २८
 प्रतिगृह्य तु तां भार्यामुच्यथः सुमनाऽभवत् ।
 मुमोच च जगद्दुःखान्मरुतश्चैव निर्मलाः ॥ २९
 ततः स लब्ध्वा तां भार्या वरुणं प्राह धर्मवित् ।
 उच्यथः सुमहातेजा यत्तच्छृणु नराधिप ॥ ३०

भूमित्वं त्यक्त्वा ब्रह्मणः पदं गमिष्यामीति संबन्धः ॥ ३ ॥
 उच्यथार्थं तु चार्वाङ्गी परं नियममास्थिता । इति झ. पाठः
 ॥ ११ ॥ सोमः ददामीत्युक्त्वा ददावित्यध्याहारेण योजना । ददा-
 वत्रियंशस्विनीमिति झ. पाठः । अत्रिः सोमपिता ॥ १२ ॥
 देवो वरुणः । तथा भद्रया ॥ १६ ॥ दर्शयस्व विलं भद्रे इति

क. पाठः ॥ २५ ॥ ईरिणं ऊपरप्रदेशः । समुद्रश्चापसर्पतेति
 क. पाठः ॥ २६ ॥ अपुण्य एष भवत्विति झ. पाठः ॥ २७ ॥
 दुःखाद्वरुणं चैव हृहयेति झ. पाठः । जगद्दुःखं च दुःखान्मुमो-
 च मोचयामास ॥ २९ ॥ एकोनषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः
 ॥ २५९ ॥

मयैषा तपसा प्राप्ता क्रोशतस्ते जलाधिप ।
इत्युक्त्वा तामुपादाय स्वमेव भवनं ययौ ॥ ३१

एष राजन्नीदृशो वै उच्यथ्यो ब्राह्मणर्षभः ।
ब्रवीमि हान्यं ब्रूहि त्वमुचथ्यात्क्षत्रियं वरम् ॥३२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकोनषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५९ ॥

षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥

वायुना हेहयाजुं प्रति स्वतेजसा दैत्यदाहनरूपागस्त्यवसिष्ठचरित्रकीर्तनम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः स नृपस्तूष्णीमभूद्वायुस्ततोऽब्रवीत् ।
शृणु राजन्नगस्त्यस्य माहात्म्यं ब्राह्मणस्य ह ॥ १
असुरैर्निर्जिता देवा निरुत्साहाश्च ते कृताः ।
यज्ञाश्चैषां हृताः सर्वे पितृणां च स्वधास्तथा ॥ २
कर्मेज्या मानवानां च दानवैर्हेहयर्षभ ।
अष्टैश्वर्यास्ततो देवाश्चेरुः पृथ्वीमिति श्रुतिः ॥ ३
ततः कदाचित्ते राजन्दीप्तमादित्यवर्चसम् ।
ददृशुस्तेजसा युक्तमगस्त्यं विपुलव्रतम् ॥ ४
अभिवाद्य तु तं देवाः पृष्ट्वा कुशलमेव च ।
इदमूचुर्महात्मानं वाक्यं काले जनाधिप ॥ ५
दानवैर्युधि भग्नाः स्म तथैश्वर्याच्च अंशिताः ।
तदसान्नो भयात्तीव्रात्राहि त्वं मुनिपुङ्गव ॥ ६
इत्युक्तः स तदा देवैरगस्त्यः कुपितोऽभवत् ।
प्रजज्वाल च तेजस्वी कालाग्निरिव संक्षये ॥ ७
तेन दीप्तांशुजालेन निर्दग्धा दानवास्तदा ।
अन्तरिक्षान्महाराज निपेतुस्ते सहस्रशः ॥ ८
दह्यमानास्तु ते दैत्यास्तस्यागस्त्यस्य तेजसा ।
उभौ लोकौ परित्यज्य गताः काष्ठां तु दक्षिणाम् ९
बलिस्तु यजते यज्ञमश्वमेधं महीं गतः ।
येन्येऽधस्था महीस्थाश्च तेन दग्धा महासुराः १०
त्यक्तलोकाः पुनः प्राप्ताः सुरैः शान्तभयैर्नृप ।
अथैनमब्रुवन्देवा भूमिष्ठानसु राज्ञहि ॥ ११
इत्युक्तः प्राह देवान्स न शक्तोऽस्मि महीगतान् ।
दग्धुं तपो हि क्षीयेन्मे न धक्ष्यामीति पार्थिव १२
एवं दग्धा भगवता दानवाः स्वेन तेजसा ।
अगस्त्येन तदा राजंस्तपसा भावितात्मना ॥१३

ईदृशश्चाप्यगस्त्यो हि कथितस्ते मयाऽनघ ।
ब्रवीम्यन्यं ब्रूहि वा त्वमगस्त्यात्क्षत्रियं वरम् १४
भीष्म उवाच ।
इत्युक्तः स तदा तूष्णीमभूद्वायुस्ततोऽब्रवीत् ।
शृणु राजन्वसिष्ठस्य मुख्यं कर्म यशस्विनः ॥ १५
'वैखानसविधानेन गङ्गातीरं समाश्रिताः ।'
आदित्याः सत्रमासन्त सरो वैखानसं प्रति ।
वसिष्ठं मनसा गत्वा ज्ञात्वा तत्वस्य गोचरम् १६
यजमानांस्तु तान्दृष्ट्वा सर्वान्दीक्षानुकर्षितान् ।
हन्तुमैच्छन्त शैलाभा बलिनो नाम दानवाः १७
अदूरात्तु ततस्तेषां ब्रह्मदत्तवरं सरः ।
हता हता वै तत्रैते जीवन्त्याप्लुत्य दानवाः ॥१८
ते प्रगृह्य महाघोरान्पर्वतान्परिधान्द्रुमान् ।
विश्वोभयन्तः सलिलमुत्थितं शतयोजनम् ॥ १९
अभ्यद्रवन्त देवांस्ते सहस्राणि दशैव हि ।
ततस्तैरर्दिता देवाः शरणं वासवं ययुः ॥ २०
स च तैर्व्यथितः शक्रो वसिष्ठं शरणं ययौ ।
ततोऽभयं ददौ तेभ्यो वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ २१
तदा तान्दुःखितान्ज्ञात्वा आनृशंसपरो मुनिः ।
अयत्नेनादहत्सर्वाञ्ज्वलता स्वेन तेजसा ॥ २२
कैलासं प्रस्थितां चैव नदीं गङ्गां महातपाः ।
आनयत्तत्सरो दिव्यं तथा भिन्नं च तत्सरः ॥ २३
सरो भिन्नं तथा नद्या सरयुः सा ततोऽभवत् ।
हताश्च बलिनो यत्र स देशे बलिनोऽभवत् ॥ २४
एवं सेन्द्रा वसिष्ठेन रक्षितास्त्रिदिवौकसः ।
ब्रह्मदत्तवराश्चैव हता दैत्या महात्मना ॥ २५

एतत्कर्म वसिष्ठस्य कथितं हि मयाऽनघ ।

ब्रवीम्यन्यं ब्रूहि वा त्वं वसिष्ठात्क्षत्रियं वरम् ॥२६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि षष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥

एकषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

वायुना हेहयार्जुनं प्रति देवासुरयुद्धे राहुणा चन्द्रसूर्यपराभवेनान्धकारप्राप्तौ देवानां प्रार्थनया चन्दीभूय तमोनिरसन-
रूपात्रिमहिमोक्तिः ॥ १ ॥ तथा सवज्रेन्द्रहस्तसम्भनेनाश्विनोः सोमपानदापनरूपच्यवनमहिमोक्तिः ॥ २ ॥

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तस्त्वर्जुनस्तूष्णीमभूद्वायुस्तमब्रवीत् ।
शृणु मे हैहयश्रेष्ठ कर्मात्रेः सुमहात्मनः ॥ १
घोरे तमस्ययुध्यन्त सहिता देवदानवाः ।
अविध्यत शरैस्तत्र स्वर्भानुः सोमभास्करौ ॥ २
अथ ते तमसा ग्रस्ता निहन्यन्ते सा दानवैः ।
देवा नृपतिशार्दूल सहैव बलिभिस्तदा ॥ ३
असुरैर्वध्यमानास्ते क्षीणप्राणा दिवोकसः ।
अपश्यन्त तपस्यन्तमत्रिं विप्रं तपोधनम् ॥ ४
अथैनमद्बुवन्देवाः शान्तक्रोधं जितेन्द्रियम् ।
असुरैरिषुभिर्विद्वौ चन्द्रादित्याविमावुभौ ॥ ५
वयं वध्यामहे चापि शत्रुभिस्तमसा वृते ।
नाधिगच्छाम शान्तिं च भयात्रायस्व नः प्रभो ॥ ६
अत्रिरुवाच ।
कथं रक्षामि भवतस्तेऽद्बुवंश्चन्द्रमा भव ।
तिमिरघ्नश्च सविता दस्युहन्ता च नो भव ॥ ७
एवमुक्तस्तदात्रिवै तमोनुदभवच्छशी ।
अपश्यत्सौम्यभावाच्च सोमवत्प्रियदर्शनः ॥ ८
दृष्ट्वा नातिप्रभं सोमं तथा सूर्यं च पार्थिव ।
प्रकाशमकरोदत्रिस्तपसा खेन संयुगे ॥ ९
जगद्वितिमिरं चापि प्रदीप्तमकरोत्तदा ।
व्यजयच्छत्रुसङ्घांश्च देवानां खेन तेजसा ॥ १०
अत्रिणा दह्यमानांस्तान्दृष्ट्वा देवा महासुरान् ।
पराक्रमैस्तेऽपि तदा व्यघ्नत्रिसुरक्षिताः ।
उद्भासितश्च सविता देवास्त्राता हतासुराः ॥ ११
अत्रिणा त्वथ सोमत्वं कृतमुत्तमतेजसा ।
द्विजेनाग्निद्वितीयेन जपता चर्मवाससा ॥ १२
फलभक्षेण राजर्षे पश्य कर्मात्रिणा कृतम् ।

तस्यापि विस्तरेणोक्तं कर्मात्रेः सुमहात्मनः ।
ब्रवीम्यन्यं ब्रूहि वा त्वमत्रितः क्षत्रियं वरम् ॥ १३
इत्युक्तस्त्वर्जुनस्तूष्णीमभूद्वायुस्ततोऽब्रवीत् ।
शृणु राजन्महत्कर्म च्यवनस्य महात्मनः ॥ १४
अश्विनोः प्रतिसंश्रुत्य च्यवनः पाकशासनम् ।
प्रोवाच सहितो देवैः सोमपावश्विनौ कुरु ॥ १५
इन्द्र उवाच ।
अस्माभिर्निन्दितावेतौ भवेतां सोमपौ कथम् ।
देवैर्न संमितावेतौ तस्मान्मैवं वदस्व नः ॥ १६
अश्विभ्यां सह नेच्छामः सोमं पातुं महाव्रत ।
यदन्यद्वक्ष्यसे विप्र तत्करिष्याम ते वचः ॥ १७
च्यवन उवाच ।
पिवेतामश्विनौ सोमं भवद्भिः सहिताविमौ ।
उभावेतावपि सुरौ सूर्यपुत्रौ सुरेश्वर ॥ १८
क्रियतां मद्बचो देवा यथा वै समुदाहृतम् ।
एतद्वः कुर्वतां श्रेयो भवेन्नैतदकुर्वताम् ॥ १९
इन्द्र उवाच ।
अश्विभ्यां सह सोमं वै न पास्यामि द्विजोत्तम ।
पिवन्त्वन्धे यथाकामं नाहं पातुमिहोत्सहे ॥ २०
च्यवन उवाच ।
न चेत्करिष्यसि वचो मयोक्तं बलसूदन ।
मया प्रमथितः सद्यः सोमं पास्यसि वै मखे ॥ २१
वायुरुवाच ।
ततः कर्म समारब्धं हिताय सहसाऽश्विनोः ।
च्यवनेन ततो मत्रैरभिभूताः सुराऽभवन् ॥ २२
तत्तु कर्म समारब्धं दृष्टेन्द्रः क्रोधमूर्च्छितः ।
उद्यम्य विपुलं शैलं च्यवनं समुपाद्रवत् ॥ २३
तथा वज्रेण भगवानमर्षाकुललोचनः ।

तमापतन्तं दृष्ट्वैव च्यवनस्तपसाऽन्वितः ॥ २४
 अद्भिः सिक्त्वाऽस्तम्भयत्तं सवर्जं सहपर्वतम् ।
 अथेन्द्रस्य महाघोरं सोऽसृजच्छत्रुमेव हि ॥ २५
 मदं नामाहुतिमयं व्यादितास्यं महाशुनिः ।
 तस्य दन्तसहस्रं तु बभूव शतयोजनम् ॥ २६
 द्वियोजनशतास्तस्य दंष्ट्राः परमदारुणाः ।
 हनुस्तस्याभवद्भूमावास्यं चास्यास्पृशदिवम् ॥ २७
 जिह्वामूले स्थितास्तस्य सर्वे देवाः सवासवाः ।
 तिमिरास्यमनुप्राप्ता यथा मत्स्या महार्णवे ॥ २८
 ते संमध्य ततो देवा मदस्यास्य समीपगाः ।

अब्रुवन्सहिताः शक्रं प्रणमासै द्विजातये ॥ २९
 अश्विभ्यां सह सोमं च पिबाम विगतज्वराः ।
 ततः स प्रणतः शक्रश्चकार च्यवनस्य तत् ॥ ३०
 च्यवनः कृतवानेतावश्विनौ सोमपायिनौ ।
 ततः प्रत्याहरत्कर्म मदं च व्यभजन्शुनिः ॥ ३१
 अक्षेषु मृगयायां च पाने स्त्रीषु च वीर्यवान् ।
 एतैर्दोषैर्नरा राजन्क्षयं यान्ति न संशयः ॥ ३२
 तस्मादेतान्नरो नित्यं दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ३३
 एतत्ते च्यवनस्यापि कर्म राजन्प्रकीर्तितम् ।
 ब्रवीम्यन्यं ब्रूहि वा त्वं क्षत्रियं ब्राह्मणाद्वरम् ॥ ३४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

द्विषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६२ ॥

वायुना हैहयंप्रति देवानां प्रार्थनया अशिसर्जनेन कपहननरूपब्राह्मणमहिमोक्तिः ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।
 तूष्णीमासीदर्जुनस्तु पवनस्त्वब्रवीत्पुनः ।
 शृणु मे ब्राह्मणेध्वेव मुख्यं कर्म जनाधिप ॥ १
 मदस्यास्यमनुप्राप्ता यदा सेन्द्रा दिवोकसः ।
 तदैव च्यवनेन द्यौर्हता तेषां वसुंधरा ॥ २
 उभौ लोकौ हतौ मत्वा ते देवा दुःखिताऽभवन् ।
 शोकार्ताश्च महात्मानं ब्रह्माणं शरणं ययुः ॥ ३
 देवा ऊचुः ।
 मदास्यव्यतिषिक्तानामस्माकं लोकपूजित ।
 च्यवनेन हता भूमिः कपैश्चैव दिवं प्रभो ॥ ४
 ब्रह्मोवाच ।
 गच्छध्वं शरणं विप्रानाशु सेन्द्रा दिवोकसः ।
 प्रसाद्य तानुभौ लोकाववाप्स्यथ यथापुरम् ॥ ५
 ते ययुः शरणं विप्रानूचुस्ते काञ्जयामहे ।
 इत्युक्तास्ते द्विजान्प्राहुर्जयतेह कपानिति ॥ ६
 भूगतान्हि विजेतारो वयमित्यब्रुवन्द्विजाः ।
 ततः कर्म समारब्धं ब्राह्मणैः कपनाशनम् ॥ ७
 तच्छ्रुत्वा प्रेषितो दूतो ब्राह्मणेभ्यो धनी कपैः ।
 स च तान्ब्राह्मणानाह धनी कपवचो यथा ॥ ८

भवद्भिः सदृशाः सर्वे कपाः किमिह वर्तते ।
 सर्वे वेदविदः प्राज्ञाः सर्वे च ऋतुयाजिनः ॥ ९
 सर्वे सत्यव्रताश्चैव सर्वे तुल्या महर्षिभिः ।
 श्रीश्चैव रमते तेषु धारयन्ति श्रियं च ते ॥ १०
 वृथा दारान्न गच्छन्ति वृथा मांसं न भुञ्जते ।
 दीप्तमग्निं जुह्वते च गुरुणां वचने स्थिताः ॥ ११
 सर्वे च नियतात्मानो बालानां संविभागिनः ।
 उपेत्य शनकैर्यान्ति न सेवन्ति रजस्वलाम् ।
 स्वर्गतिं चैव गच्छन्ति तथैव शुभकर्मिणः ॥ १२
 अभुक्तवत्सु नाश्रन्ति गर्भिणीवृद्धकादिषु ।
 पूर्वाङ्गेषु न दीव्यन्ति दिवा चैव न शेरते ॥ १३
 एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्गुणैर्युक्तान्कथं कपान् ।
 विजेष्यथ निवर्तध्वं निवृत्तानां सुखं हि वः ॥ १४
 ब्राह्मणा ऊचुः ।
 कपान्वयं विजेष्यामो ये देवास्ते वयं स्मृताः ।
 तस्माद्ब्रह्म्याः कपाऽस्माकं धनिन्याहि यथागतम् १५
 धनी गत्वा कपानाह न वो विप्राः प्रियंकराः ।
 गृहीत्वाऽस्त्राप्यतो विप्रान्कपाः सर्वे समाद्रवन् १६
 समुद्रग्रध्वजान्दृष्ट्वा कपान्सर्वे द्विजातयः ।

कपैः सुरविशेषैः । दिवं द्यौः ॥ ४ ॥ धनीनाम दूतः ॥ ८ ॥

द्विषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६२ ॥

व्यसृजञ्ज्वलितानग्नीन्कपानां प्राणनाशान् ॥ १७
 ब्रह्मसृष्टा हव्यभुजः कपान्हत्वा सनातनाः ।
 नभसीव यथाऽभ्राणि व्यराजन्त नराधिप ॥ १८
 हत्वा वै दानवान्देवाः सर्वे संभूय संयुगे ।
 ते नाभ्यजानन्हि तदा ब्राह्मणैर्निहतान्कपान् ॥ १९
 अथागम्य महातेजा नारदोऽकथयद्विभो ।
 यथा हता महाभागैस्तेजसा ब्राह्मणैः कपाः ॥ २०
 नारदस्य वचः श्रुत्वा प्रीताः सर्वे दिवोकसः ।
 प्रशशंसुर्द्विजांश्चापि ब्राह्मणांश्च यशस्विनः ॥ २१
 तेषां तेजस्तथा वीर्यं देवानां वदधे ततः ।
 अवाप्नुवंश्चामरत्वं त्रिषु लोकेषु पूजितम् ॥ २२
 इत्युक्तवचनं वायुमर्जुनः प्रत्युवाच ह ।

प्रतिपूज्य महाबाहो यत्तच्छृणु नराधिप ॥ २३
 अर्जुन उवाच ।
 जीवाम्यहं ब्राह्मणार्थं सर्वथा सततं प्रभो ।
 ब्रह्मण्यो ब्राह्मणेभ्यश्च प्रणमामि च नित्यशः ॥ २४
 दत्तात्रेयमसादाच्च मया प्राप्तमिदं बलम् ।
 लोके च परमा कीर्तिर्धर्मश्चाचरितो महान् ॥ २५
 अहो ब्राह्मणकर्माणि मयि मारुत तत्त्वतः ।
 त्वया प्रोक्तानि कात्स्न्येन श्रुतानि प्रयतेन च ॥ २६
 वायुरुवाच ।
 ब्राह्मणान्क्षात्रधर्मेण पालयस्वेन्द्रियाणि च ।
 विप्रेभ्यस्ते भयं घोरं तत्तु कालाद्भविष्यति ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि द्विषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६२ ॥

त्रिषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

युधिष्ठिरेण ब्राह्मणमहिमानं पृष्टेन भीष्मेण तंप्रति स्वस्य कुण्डितेन्द्रियादिशक्तिकतया मुमूर्षानिवेदनपूर्वकं कृष्णात्तदव-
 गमनचोदना ॥ १ ॥ तथा कृष्णस्य श्रीनारायणात्मकत्वनिवेदनेन तन्महिमानुवर्णनम् ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 ब्राह्मणानर्चसे राजन्सततं संशितव्रतान् ।
 कं तु धर्मोदयं दृष्ट्वा तानर्चसि जनाधिप ॥ १
 कां वा ब्राह्मणपूजायां व्युष्टिं दृष्ट्वा महाव्रत ।
 तानर्चसि महाबाहो सर्वमेतद्ब्रह्म मे ॥ २
 भीष्म उवाच ।
 एष ते केशवः सर्वमाख्यास्यति महामतिः ।
 व्युष्टिं ब्राह्मणपूजायां दृष्ट्वा व्युष्टिं महाव्रत ॥ ३
 बलं श्रोत्रे वाङ्मनश्चक्षुषी च
 ज्ञानं तथा नविशुद्धं ममाद्य ।
 देहन्यासो नातिचिरान्मतो मे
 न चातितूर्णं सविताऽद्य याति ॥ ४
 उक्ता धर्मा ये पुराणे महान्तो
 राजन्विप्राणां क्षत्रियाणां विशां च ।
 येये शूद्राणां धर्ममुपासते ते
 तानेव कृष्णादुपशिक्षस्व पार्थ ॥ ५

अहं ह्येनं वेद्मि तत्त्वेन कृष्णं
 योऽयं हि यच्चास्य बलं पुराणम् ।
 अमेयात्मा केशवः कौरवेन्द्र
 सोऽयं धर्मं वक्ष्यति सर्वमेतत् ॥ ६
 कृष्णः पृथ्वीमसृजत्खं दिवं च
 कृष्णस्य देहान्मेदिनी संवभूव ।
 वराहोऽयं भीमबलः पुराणः
 स पर्वतान्व्यसृजद्रै दिशश्च ॥ ७
 अस्माद्वायुश्चान्तरिक्षं दिवं च
 दिशश्चतस्रो विदिशश्चतस्रः ।
 सृष्टिस्तथैवेयमनुप्रसृता
 स निर्ममे विश्वमिदं पुराणः ॥ ८
 अस्य नाभ्यां पुष्करं संपसृतं
 यत्रोत्पन्नः स्वयमेवामितौजाः ।
 येनाच्छिन्नं तत्तमः पार्थ घोरं
 यत्र तिष्ठन्त्यर्णवास्तच्छयानाः ॥ ९

व्युष्टिं फलम् ॥ २ ॥ दृष्टव्युष्टिरिति झ. पाठः ॥ ३ ॥

अनु० ५३

न चेति दुःखितस्य दिनं महद्भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

कृते युगे धर्म आसीत्समग्र-
 स्नेताकाले यज्ञमनुप्रपन्नः ।
 बलं त्वासीद्वापरे पार्थ कृष्णः
 कलौ त्वधर्मः क्षितिमेवाजगाम ॥ १०
 स एव पूर्वं निजघान दैत्या-
 न्स एव देवश्च बभूव सम्राट् ।
 स भूतानां भावनो भूतभव्यः
 स विश्वस्यास्य जगतश्चाभिगोप्ता ॥ ११
 यदा धर्मो ग्लति वंशे सुराणां
 तदा कृष्णो जायते मानुषेषु ।
 धर्मे स्थित्वा स तु वै भावितात्मा
 परांश्च लोकानपरांश्च पाति ॥ १२
 त्याज्यांस्त्यक्त्वा चासुराणां वधेन
 कार्याकार्ये कारणं चैव पाति ।
 कृतं करिष्यत्क्रियते च देवो
 राहुं सोमं विद्धि च शक्रमेनम् ॥ १३
 स विश्वकर्मा स हि विश्वरूपः
 स विश्वभृग्विश्वसृग्विश्वजिच्च ।
 स शूलभृच्छोणितभृत्कराल-
 स्तं कर्मभिर्विदितं वै स्तुवन्ति ॥ १४
 तं गन्धर्वाणामप्सरसां च नित्य-
 मुपतिष्ठन्ते विबुधानां शतानि ।
 तं राक्षसाश्च परिसंवदन्ति
 राजन्यानां स विजिगीषुरेकः ॥ १५
 तमध्वरे शंसितारः स्तुवन्ति
 रथन्तरे सामगाश्च स्तुवन्ति ।
 तं ब्राह्मणा ब्रह्ममन्त्रैः स्तुवन्ति
 तस्यै हविरध्वर्यवः कल्पयन्ति ॥ १६
 स पौराणीं ब्रह्मगुहां प्रविष्टो
 महीसत्रं भारताग्रे ददर्श ।

स चैव गामुद्धाराय्यकर्मा
 विश्वोभ्य दैत्यानुरगान्दानवांश्च ॥ १७
 तं घोषार्थं गीर्भिरिन्द्राः स्तुवन्ति
 स चापीशो भारतैकः पशूनाम् ।
 तस्य भक्षान्विविधान्वेदयन्ति
 तमेवाजौ वाहनं वेदयन्ति ॥ १८
 तस्यान्तरिक्षं पृथिवी दिवं च
 सर्वं वशे तिष्ठति शाश्वतस्य ।
 स कुम्भे रेतः ससृजे सुराणां
 यत्रोत्पन्नमृषिमाहुर्वसिष्ठम् ॥ १९
 स मातरिश्वा विभुरश्ववाजी
 स रश्मिवान्सविता चादिदेवः ।
 तेनासुरा विजिताः सर्व एव
 तद्विक्रान्तैर्विजितानीह त्रीणि ॥ २०
 स देवानां मानुषाणां पितृणां
 तमेवाहुर्यज्ञविदां वितानम् ।
 स एव कालं विभजन्नुदेति
 तस्योत्तरं दक्षिणं चायने द्वे ॥ २१
 तस्यैवोर्ध्वं तिर्यग्धश्चरन्ति
 गभस्तयो मेदिनीं भासयन्तः ।
 तं ब्राह्मणा वेदविदो जुषन्ति
 तस्यादित्यो गामुपयुज्य भाति ॥ २२
 स मासिमास्यध्वरकृद्धिधत्ते
 तमध्वरे वेदविदः पठन्ति ।
 स एवोक्तश्चक्रमिदं त्रिनाभि
 सप्ताश्वयुक्तं बहते वै त्रिधामा ॥ २३
 'हिरण्मयः सप्तगूढः ससंवि-
 च्तुर्बाहुः पन्नगः पन्ननाभः ।'
 महातेजाः सर्वगः सर्वसिंहः
 कृष्णो लोकान्धारयते यथैकः ।

कलौ त्वधर्म एव बलवानिति भावः ॥ १० ॥ ग्लति
 ग्लायति ॥ १२ ॥ एनं राहुं सोमं शक्रं च विद्धि
 ॥ १३ ॥ शोणितभृच्छरीरी ॥ १४ ॥ महीसत्रं पृथिव्याश्ला-
 दनं मज्जनमिति यावत् ॥ १७ ॥ घोषार्थं गोवर्द्धनोद्धरणकाले ।
 पशूनां गवां जीवानां च । वाहनं जयप्रापकम् ॥ १८ ॥ सुराणां

मित्रावहणयो रेतः कुम्भे ससृजे ॥ १९ ॥ विक्रान्तैः पाद-
 विक्षेपैः । त्रीणि भुवनानि ॥ २० ॥ देवानां आत्मेति शेषः ।
 तमेवाहुर्यज्ञविदः पुराणमिति क. थ. पाठः ॥ २१ ॥ जुषन्ति
 सेवन्ते ॥ २२ ॥ विधत्तेऽध्वरमित्यर्थात् । त्रिनाभि शीतोष्णवृ-
 ष्टिकालगर्भम् । चक्रं संवत्सरम् । त्रिधामेति वर्षवातोष्णप्रका-

हंसं तमोघ्नं च तमेव वीर
 कृष्णं सदा पार्थ कर्तारमेहि ॥ २४
 स एकदा कक्षगतो महात्मा
 तुष्टो विभुः खाण्डवे धूमकेतुः ।
 स राक्षसानुरगांश्चावजित्य
 सर्वत्रगः सर्वमग्नौ जुहोति ॥ २५
 स एव पार्थाय श्वेतमश्वं प्रायच्छ-
 त्स एवाश्वानथ सर्वाश्वकार ।
 सबन्धुरस्तस्य रथस्त्रिचक्र-
 स्त्रिवृच्छिराश्वतुरश्वस्त्रिनाभिः ॥ २६
 स विहायो व्यदधात्पञ्चनाभिः
 स निर्ममे गां दिवमन्तरिक्षम् ।
 सोऽरण्यानि व्यसृजत्पर्वतांश्च
 हृषीकेशोऽमितदीप्ताप्रितेजाः ॥ २७
 अलङ्घ्यद्वै सरितो जिघांस-
 ज्शक्रं वज्रं प्रहरन्तं निरास ।
 स महेन्द्रः स्तूयते वै महाध्वरे
 विप्रैरेको ऋक्सहस्रैः पुराणैः ॥ २८
 दुर्वासा वै तेन नान्येन शक्यो
 गृहे राजन्वासयितुं महौजाः ।
 तमेवाहुर्ऋषिमेकं पुराणं
 स विश्वकृद्विदधात्यात्मभावान् ॥ २९
 वेदांश्च यो वेदयतेऽधिदेवो
 विधींश्च यश्चाश्रयते पुराणान् ।
 कामे वेदे लौकिके यत्फलं च
 विष्वक्सेनः सर्वमेतत्प्रतीहि ॥ ३०
 ज्योतींषि शुक्लानि हि सर्वलोके
 त्रयो लोका लोकपालास्त्रयश्च ।
 त्रयोऽग्नयो व्याहृतयश्च तिस्रः
 सर्वे देवा देवकीपुत्र एव ॥ ३१
 स वत्सरः स ऋतुः सोऽर्धमासः
 सोऽहोरात्रः स कला वै स काष्ठाः ।

मात्रा सुहृताश्च लवाः क्षणाश्च
 विष्वक्सेनः सर्वमेतत्प्रतीहि ॥ ३२
 चन्द्रादित्यौ ग्रहनक्षत्रताराः
 सर्वाणि दर्शान्यथ पौर्णमासम् ।
 नक्षत्रयोगा ऋतवश्च पार्थ
 विष्वक्सेनात्सर्वमेतत्प्रसूतम् ॥ ३३
 रुद्रादित्या वसवोऽथाश्विनौ च
 साध्याश्च विश्वे मरुतां गणाश्च ।
 प्रजापतिर्देवमाताऽदितिश्च
 सर्वे कृष्णादृषयश्चैव सप्त ॥ ३४
 वायुर्भूत्वा विश्विपते च विश्व-
 मग्निर्भूत्वा दहते विश्वरूपः ।
 आपो भूत्वा मज्जयते च सर्वं
 ब्रह्मा भूत्वा सृजते विश्वसङ्गान् ॥ ३५
 वेद्यं च यद्वेदयते च वेद्यं
 विधिश्च यश्च श्रयते विधेयम् ।
 धर्मं च वेदे च बले च सर्वं
 चराचरं केशवं त्वं प्रतीहि ॥ ३६
 ज्योतिर्भूतः परमोसौ पुरस्ता-
 त्प्रकाशते यत्प्रभया विश्वरूपः ।
 अपः सृष्ट्वा सर्वभूतात्मयोनिः
 पुराऽकरोत्सर्वमेवाथ विश्वम् ॥ ३७
 ऋतूनुत्पातान्विविधान्यद्भुतानि
 मेघान्विद्युत्सर्वमैरावतं च ।
 सर्वं कृष्णात्स्थावरं जङ्गमं च
 विश्वात्मानं विष्णुमेनं प्रतीहि ॥ ३८
 विश्वावासं निर्गुणं वासुदेवं
 संकर्षणं जीवभूतं वदन्ति ।
 ततः प्रद्युम्नमनिरुद्धं चतुर्थ-
 माज्ञापयत्यात्मयोनिर्महात्मा ॥ ३९
 स पञ्चधा पञ्चगुणोपपन्नं
 संचोदयन्विश्वमिदं सिंस्रुः ।

रम् ॥ २३ ॥ हंसं सूर्यम् । प्राश्ननश्रंश्च स एव धीरः कृष्णं
 सदा पार्थेति क. थ. पाठः ॥ २४ ॥ त्रिवन्धुरस्तास्येति क. थ.
 पाठः ॥ २६ ॥ पञ्चनाभिः पञ्चभूतानां नाभिराश्रय इत्यर्थः ॥ २७ ॥

निरास पराभूतवान् ॥ २८ ॥ विधीन्निहोत्रादीन् ॥ ३० ॥ वेद्यं
 वेदप्रतिषं । वेद्यं ज्ञेयम् ॥ ३६ ॥ नक्षत्रमासान्विविधं कार्यजातं
 विद्युत्संचैरापतन्तश्च मेघाः । सर्वं कृष्णादिति क. थ. पाठः ॥ ३८ ॥

ततश्चकारावनिमारुतौ च
 खं ज्योतिरम्भश्च तथैव पार्थ ॥ ४०
 स स्थावरं जङ्गमं चैवमेत-
 च्चतुर्विधं लोकमिमं च कृत्वा ।
 ततो भूमिं व्यदधात्पञ्चबीजां
 द्यावापृथिव्यग्निरथाम्बुवायु ॥ ४१
 तेन विश्वं कृतमेतद्वि राज-
 न्स जीवयत्यात्मनैवात्मयोनिः ।
 ततो देवानसुरान्मानवांश्च
 लोकानृषींश्चापि पितृन्प्रजाश्च ।
 समासेन विविधान्पाति लोका-
 न्सर्वान्सदा भूतपतिः सिसृक्षुः ॥ ४२
 शुभाशुभं स्थावरं जङ्गमं च
 विष्वक्सेनात्सर्वमेतत्प्रतीहि ।

यद्वर्तते यच्च भविष्यतीह
 सर्वं ह्येतत्केशवं त्वं प्रतीहि ॥ ४३
 मृत्युश्चैव प्राणिनामन्तकाले
 साक्षात्कृष्णः केशवो देहभाजाम् ।
 भूतं च यच्चेह न विद्य किञ्चि-
 द्विष्वक्सेनात्सर्वमेतत्प्रतीहि ॥ ४४
 यत्प्रशस्तं च लोकेषु पुण्यं यच्च शुभाशुभम् ।
 तत्सर्वं केशवोऽचिन्त्यो विपरीतमतः परम् ॥ ४५
 एतादृशः केशवोऽतश्च भूयो
 नारायणः परमश्चाव्ययश्च ।
 मध्याद्यन्तस्य जगतस्तस्थुषश्च
 बुभूषतां प्रभवश्चाव्ययश्च ॥ ४६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि त्रिपष्टपधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

चतुःषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति ब्राह्मणानां महत्तरत्वे दृष्टान्ततया स्वेन प्रयुक्तं प्रत्युक्तदुर्वासश्चरित्रप्रतिपादनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 श्रुहि ब्राह्मणपूजायां व्युष्टिं त्वं मधुसूदन ।
 वेत्ता त्वमस्य चार्थस्य वेद त्वां हि पितामहः ॥ १
 वासुदेव उवाच ।
 शृणुष्वावहितो राजन्द्रिजानां भरतर्षभ ।
 यथातत्त्वेन वदतो गुणान्वै कुरुसत्तम ॥ २
 द्वारवत्यां समासीनं पुरा मां कुरुनन्दन ।
 प्रयुञ्जः परिपग्रच्छ ब्राह्मणैः परिकोपितः ॥ ३
 किं फलं ब्राह्मणेष्वस्ति पूजायां मधुसूदन ।
 ईश्वरत्वं कुतस्तेपामिहैव च परत्र च ॥ ४
 सदा द्विजातीन्संपूज्य किं फलं तत्र मानद ।
 एतद्ब्रूहि स्फुटं सर्वं सुमहान्संशयोऽत्र मे ॥ ५

इत्युक्ते वचने तस्मिन्प्रयुञ्जेन तथा त्वहम् ।
 प्रत्यत्रवं महाराज यत्तच्छृणु समाहितः ॥ ६
 व्युष्टिं ब्राह्मणपूजायां रौक्मिणेय निबोध मे ।
 एते हि सोमराजान ईश्वराः सुखदुःखयोः ॥ ७
 अस्मिँल्लोके रौक्मिणेय तथाऽऽमुष्मिश्च पुत्रक ।
 ब्राह्मणप्रमुखं सौम्यं न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ ८
 ब्राह्मणप्रभवं सौख्यमायुः कीर्तिर्यशो बलम् ।
 लोका लोकेश्वराश्चैव सर्वे ब्राह्मणपूजकाः ॥ ९
 त्रिवर्गे चापवर्गे च यशःश्रीरोगशान्तिषु ।
 देवतापितृपूजासु संतोष्याश्चैव नो द्विजाः ॥ १०
 तान्कथं वै नाद्रियेयमीश्वरोऽस्मीति पुत्रक ।
 मा ते मन्युर्महाबाहो भवत्वत्र द्विजान्प्रति ॥ ११

पञ्चधा पञ्चप्रकारं देवासुरमनुष्यश्वापदतिर्यग्रूपेण विश्वं सिसृक्षु-
 राज्ञापयतीति पूर्वोक्तान्वयः । पञ्चजनोपपन्नमिति झ. पाठः ॥ ४० ॥
 चतुर्विधं जरायुजादि । पञ्चबीजां चतुर्विधभूतप्राप्तः कर्म च
 तेषां बीजभूताम् ॥ ४१ ॥ अतः केशवात् यत्परं कल्पयते तद्वि-
 परीतम् । असन्मार्ग इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ तादृशः केशवो देवो

भूयो नारायणः परः । आदिरन्तश्च मध्यं च देशतः कालतो
 हरिः । जगतां तस्थुषां चैव भूतानां प्रभवोऽप्यय इति क. थ.
 पाठः ॥ ४६ ॥ त्रिषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥
 सौम्यं कल्याणम् ॥ ८ ॥ ब्राह्मणप्रतिपूजायामायुरिति झ.
 पाठः ॥ ९ ॥

ब्राह्मणा हि महद्भूतमस्मिँल्लोके परत्र च ।
 भस्म कुर्युर्जगदिदं कुट्टाः प्रत्यक्षदर्शिनः ॥ १२
 हन्युस्तेऽपि सृजेयुश्च लोकान्लोकेश्वरांस्तथा ।
 कथं तेषु न वर्तेरन्सम्यग्ज्ञानात्सुतेजसः ॥ १३
 अवसन्मद्गृहे तात ब्राह्मणो हरिपिङ्गलः ।
 चीरवासा विल्वदण्डी दीर्घश्मश्रुः कृशो महान् १४
 दीर्घेभ्यश्च मनुष्येभ्यः प्रमाणादधिको भुवि ।
 स स्वैरं चरते लोकान्ये दिव्या ये च मानुषाः १५
 इमां गाथां गायमानश्चत्वरेषु सभासु च ।
 दुर्वाससं वासयेत्को ब्राह्मणं सत्कृतं गृहे ॥ १६
 रोषणः सर्वभूतानां सूक्ष्मेऽप्यपकृते कृते ।
 परिभाषां च मे श्रुत्वा को नु दद्यात्प्रतिश्रयम् ॥ १७
 यो मां कश्चिद्वासयीत न स मां कोपयेदिति ।
 यस्मान्नाद्रियते कश्चित्ततोऽहं समवासयम् ॥ १८
 स संभुङ्क्ते सहस्राणां बहूनामन्नमेकदा ।
 एकदा सोल्पकं भुङ्क्ते नचैवैति पुनर्गृहान् ॥ १९
 अकस्माच्च ग्रहसति तथाऽकस्मात्प्ररोदिति ।
 न चास्य वयसा तुल्यः पृथिव्यामभवत्तदा ॥ २०
 अथ स्वावसथं गत्वा सशय्यास्तरणानि च ।
 अदहत्स महातेजास्ततश्चाभ्यपतत्स्वयम् ॥ २१
 अथ मामब्रवीद्भूयः स मुनिः संशितव्रतः ।
 कृष्ण पायसमिच्छामि भोक्तुमित्येव सत्वरः ॥ २२
 तदैव तु मया तस्य चित्तज्ञेन गृहे जनः ।
 सर्वाण्यन्नानि पानानि भक्ष्याश्चोचावचास्तथा २३
 भवन्तु सत्कृतानीह पूर्वमेव प्रचोदितः ।
 ततोऽहं ज्वलमानं वै पायसं प्रत्यवेदयम् ॥ २४
 तं भुक्त्वैव स तु क्षिप्रं ततो वचनमब्रवीत् ।
 क्षिप्रमङ्गानि लिम्पस्व पायसेनेति स स्म ह ॥ २५
 अविमृश्यैव च ततः कृतवानसि तत्तथा ।
 तेनोच्छिष्टेन गात्राणि शरीरं च समालिपम् ॥ २६
 स ददर्श तदाऽभ्याशे मातरं ते शुभाननाम् ।
 तामपि स्नयमानां स पायसेनाभ्यलेपयत् ॥ २७
 मुनिः पायसदिग्धार्ज्जीं रथे तूर्णमयोजयत् ।

दीर्घश्मश्रुनखादिमानिति. थ. घ. पाठः ॥ १४ ॥ जन इति
 प्रचोदित इति शेषपूर्वा संबन्धः ॥ २३ ॥ लिप्ते कस्मात्ते

तमारुह्य रथं चैव निर्ययौ स गृहान्मम ॥ २८
 अप्रिवर्णो ज्वलन्धीमान्स द्विजो रथधुर्यवत् ।
 प्रतोदेनातुदद्बालां रुक्मिणीं मम पश्यतः ॥ २९
 न च मे स्तोकमप्यासीद्दुःखमीर्ष्याकृतं तदा ।
 तथा स राजमार्गेण महता निर्ययौ बहिः ॥ ३०
 तद्गृह्णा महदाश्चर्यं दाशार्हा जातमन्यवः ।
 तत्राजल्पन्मिथः केचित्समाभाष्य परस्परम् ३१
 ब्राह्मणा एव जायेरन्नान्यो वर्णः कथंचन ।
 को ह्येनां रथमास्थाय जीवेदन्यः पुमानिह ॥ ३२
 आशीविपविषं तीक्ष्णं ततस्तीक्ष्णतरो द्विजः ।
 ब्रह्माहिविपदिग्धस्य नास्ति कश्चिच्चिकित्सकः ३३
 तस्मिन्व्रजति दुर्धर्षे प्रास्खलद्भुक्मिणी पथि ।
 अमर्षयंस्तथा श्रीमान्सितपूर्वमचोदयम् ॥ ३४
 ततः परमसंकुट्टो रथात्प्रस्कन्ध स द्विजः ।
 पदातिरुत्पथेनैव प्राद्रवद्दक्षिणामुखः ॥ ३५
 तद्युत्पथेन धावन्तमन्वधावं द्विजोत्तमम् ।
 तथैव पायसादिग्धः प्रसीद भगवन्निति ॥ ३६
 ततो विलोक्य तेजस्वी ब्राह्मणो मामुवाच ह ।
 जितः क्रोधस्त्वया कृष्ण प्रकृत्यैव महाभुज ॥ ३७
 न तेऽपराधमिह वै दृष्टवानसि सुव्रत ।
 प्रीतोसि तव गोविन्द वृष्ण कामान्यथेप्सितान् ॥
 प्रसन्नस्य च मे तात पश्य व्युष्टिं यथाविधाम् ३९
 यावदेव मनुष्याणामन्ने भावो भविष्यति ।
 यथैवान्ने तथा तेषां त्वयि भावो भविष्यति ४०
 यावच्च पुण्या लोकेषु त्वयि कीर्तिर्भविष्यति ।
 त्रिषु लोकेषु तावच्च वैशिष्ट्यं प्रतिपत्स्यसे ।
 सुप्रियः सर्वलोकस्य भविष्यसि जनार्दन ॥ ४१
 यत्ते भिन्नं च दग्धं च यच्च किंचिद्विनाशितम् ।
 सर्वं तथैव द्रष्टासि विशिष्टं वा जनार्दन ॥ ४२
 यावदेतत्प्रलिप्तं ते गात्रेषु मधुसूदन ।
 अतो मृत्युभयं नास्ति यावदिच्छसि चाच्युत ४३
 न तु पादतले लिप्ते तस्मात्ते मृत्युरत्र वै ।
 नैतन्मे प्रियमित्येवं स मां प्रीतोऽब्रवीत्तदा ॥ ४४

पुत्रकाय वै इति झ. पाठ ॥ ४४ ॥ चतुःषष्ट्यधिकद्विशततमो-
 ऽध्यायः ॥ २६४ ॥

इत्युक्तोऽहं शरीरं स्वं ददर्श श्रीसमायुतम् ४५
 रुक्मिणीं चाब्रवीत्प्रीतः सवस्त्रीणां वरं यशः ।
 कीर्तिं चानुत्तमां लोके समवाप्स्यसि शोभने ४६
 न त्वां जरा वा रोगो वा वैवर्ण्यं चापि भामिनि ।
 स्पृक्ष्यन्ति पुण्यगन्धा च कृष्णमाराधयिष्यसि ॥
 षोडशानां सहस्राणां वधूनां केशवस्य ह ।
 वरिष्ठा च सलोक्या च केशवस्य भविष्यसि ४८
 तव मातरमित्युक्त्वा ततो मां पुनरब्रवीत् ।
 प्रस्थितः सुमहातेजा दुर्वासाऽग्निरिव ज्वलन् ४९
 एषैव ते बुद्धिरस्तु ब्राह्मणान्प्रति केशव ।
 इत्युक्त्वा स तदा पुत्र तत्रैवान्तरधीयत् ॥ ५०
 तस्मिन्नन्तर्हिते चाहमुपांशु व्रतमाचरम् ।
 यत्किञ्चिद्ब्राह्मणो ब्रूयात्सर्वं कुर्यामिति प्रभो ॥५१

एतद्व्रतमहं कृत्वा मात्रा ते सह पुत्रक ।
 ततः परमहृष्टात्मा प्राविशं गृहमेव च ॥ ५२
 प्रविष्टमात्रश्च गृहे सर्वं पश्यामि तन्नवम् ।
 यद्भिन्नं यच्च वै दग्धं तेन विप्रेण पुत्रक ॥ ५३
 ततोऽहं विस्मयं प्राप्तः सर्वं दृष्ट्वा नवं दृढम् ।
 अपूजयं च मनसा रौक्मिणेय सदा द्विजान् ५४
 इत्यहं रौक्मिणेयस्य पृच्छतो भरतर्षभ ।
 माहात्म्यं द्विजमुख्यस्य सर्वमाख्यातवांस्तदा ५५
 तथा त्वमपि कौन्तेय ब्राह्मणान्सततं प्रभो ।
 पूजयस्व महाभागान्वाग्भिर्दानैश्च नित्यदा ॥५६
 एवं व्युष्टिमहं प्राप्तो ब्राह्मणस्य प्रसादजाम् ।
 यच्च मामाह भीष्मोऽयं तत्सत्यं भरतर्षभ ॥ ५७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि चतुःषष्ट्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

पञ्चषष्ट्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति दक्षाध्वरविध्वंसनत्रिपुरदहनादिरूपरुद्रचरित्रपरिकीर्तनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 दुर्वाससः प्रसादात्ते शंकरांशस्य माधव ।
 अवाप्तमिह विज्ञानं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १
 महाभाग्यं च यत्तस्य नामानि च महात्मनः ।
 तत्त्वतो ज्ञातुमिच्छामि सर्वं मतिमतांवर ॥ २
 वासुदेव उवाच ।
 हन्त ते कीर्तयिष्यामि नमस्कृत्य कपर्दिने ।
 यदवाप्तं मया राजञ्श्रेयो यच्चार्जितं यशः ॥ ३
 प्रयतः प्रातरुत्थाय यस्त्वधीयेद्विशांपते ।
 प्राञ्जलिः शतरुद्रीयं नास्य किञ्चन दुर्लभम् ॥ ४
 'शिवः सर्वगतो रुद्रः स्रष्टा यस्त्वं शृणुष्व मे ।'
 प्रजापतिस्तमसृजत्तपसोऽन्ते महातपाः ।
 शंकरस्त्वसृजत्तात प्रजाः स्थावरजङ्गमाः ॥ ५
 नास्ति किञ्चित्परं भूतं महादेवाद्विशांपते ।
 इह त्रिष्वपि लोकेषु भूतानां प्रभवो हि सः ॥ ६
 न चैवोत्सहते स्थातुं कश्चिदग्रे महात्मनः ।
 न हि भूतं समं तेन त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ ७

गन्धेनापि हि संग्रामे तस्य क्रुद्धस्य शत्रवः ।
 विसंज्ञा हतभूयिष्ठा वेपन्ते च पतन्ति च ॥ ८
 घोरं च निनदं तस्य पर्जन्यनिनदोपमम् ।
 श्रुत्वा विशीर्येन्दुदयं देवानामपि संयुगे ।
 यं चाक्ष्णा घोररूपेण पश्येद्गन्धः पतेदधः ॥ ९
 न सुरा नासुरा लोके न गन्धर्वा न पन्नगाः ।
 कुपिते सुखमेधन्ते तस्मिन्नपि गुहागताः ॥ १०
 प्रजापतेश्च दक्षस्य यजतो वितते ऋतौ ।
 विव्याध कुपितो यज्ञं निर्भयस्तु भवस्तदा ॥ ११
 धनुषा बाणमुत्सृज्य सुघोरं विननाद् च ॥ १२
 ते न शर्म कुतः शान्तिं विषादं लेभिरे सुराः ।
 विद्धे च सहसा यज्ञे कुपिते च महेश्वरे ॥ १३
 तेन ज्यातलघोषेण सर्वे लोकाः समाकुलाः ।
 वभ्रुवुरवशाः पार्थ विषेदुश्च सुरासुराः ॥ १४
 आपश्चुक्षुभिरे चैव चकम्पे च वसुंधरा ।
 व्यद्रवन्गिरयश्चापि द्यौः पफाल च सर्वशः ॥ १५
 अन्धेन तमसा लोकाः प्रावृता न चकाशिरे ।

प्रनष्टा ज्योतिषां भाश्च सह सूर्येण भारत ॥ १६
 भृशं भीतास्ततः शान्तिं चक्रुः स्वस्त्ययनानि च ।
 ऋषयः सर्वभूतानामात्मनश्च हितैषिणः ॥ १७
 ततः सोऽभ्यद्रवद्देवान् रुद्रो रौद्रपराक्रमः ।
 भगस्य नयने क्रुद्धः ग्रहारेण व्यशातयत् ॥ १८
 पूषणं चाभिदुद्राव घोरेण वपुषाऽन्वितः ।
 पुरोडाशं भक्षयतो दशनान्वै व्यशातयत् ॥ १९
 ततः प्रणेमुर्देवास्ते वेपमानाः स शङ्करम् ।
 पुनश्च संदधे रुद्रो दीप्तं सुनिशितं शरम् ॥ २०
 रुद्रस्य विक्रमं दृष्ट्वा भीता देवाः सहर्षिभिः ।
 ततः प्रसादयामासुः शर्वं ते विबुधोत्तमाः ॥ २१
 जेषुश्च शतरुद्रीयं देवाः कृत्वाञ्जलिं तदा ।
 संस्तूयमानस्त्रिदशैः प्रससाद् महेश्वरः ॥ २२
 रुद्रस्य भागं यज्ञे च विशिष्टं ते त्वकल्पयन् ।
 भयेन त्रिदशा राजञ्शरणं च प्रपेदिरे ॥ २३
 तेन चैव हि तुष्टेन स यज्ञः सन्धितोऽभवत् ।
 यद्यच्चापहृतं तत्र तत्तथैवान्वजीवयत् ॥ २४
 असुराणां पुराण्यासंस्त्रीणि वीर्यवतां दिवि ।
 आयसं राजतं चैव सौवर्णमपि चापरम् ॥ २५
 नाशकत्तानि मधवा भेतुं सर्वासुधैरपि ।
 अथ सर्वेऽमरा रुद्रं जग्मुः शरणमर्दिताः ॥ २६
 तत ऊचुर्महात्मानो देवाः सर्वे समागताः ।
 रुद्र रौद्रा भविष्यन्ति पशवः सर्वकर्मसु ॥ २७
 जहि दैत्यान्सह पुरैर्लोकांस्त्रायस्व मानद ।
 स तथोक्तस्तथेत्युक्त्वा कृत्वा विष्णुं शरोत्तमम् ॥ २८
 शल्यमग्निं तथा कृत्वा पुङ्खं वैवस्वतं यमम् ।
 ओंकारं च धनुः सर्वाङ्घ्र्यां च सावित्रिमुत्तमां ॥ २९
 ब्रह्माणं सारथिं कृत्वा विनियुज्य च सर्वशः ।
 त्रिपर्वणा त्रिशल्येन तेन तानि त्रिभेद सः ॥ ३०

शरेणादित्यवर्णेन कालाग्निसमतेजसा ।
 तेऽसुराः सपुरास्तत्र दग्धा रुद्रेण भारत ॥ ३१
 तं चैवाङ्कगतं दृष्ट्वा बालं पञ्चशिखं पुनः ।
 उमा जिज्ञासमाना वै कोऽयमित्यब्रवीत्तदा ॥ ३२
 असूयतश्च शक्रस्य वज्रेण प्रहरिष्यतः ।
 सवज्रं स्तम्भयामास तं बाहुं परिघोपमम् ॥ ३३
 न संयुयुधिरे चैव देवास्तं भुवनेश्वरम् ।
 सप्रजापतयः सर्वे तस्मिन्मुमुहुरीश्वरे ॥ ३४
 ततो ध्यात्वा च भगवान्ब्रह्मा तममितौजसम् ।
 अयं श्रेष्ठ इति ज्ञात्वा ववन्दे तमुमापतिम् ॥ ३५
 ततः प्रसादयामासुरुमां रुद्रं च ते सुराः ।
 वभूव स तदा बालः प्रययौ तु यथापुरम् ॥ ३६
 स चापि ब्राह्मणो भूत्वा दुर्वासा नाम वीर्यवान् ।
 द्वारवत्यां मम गृहे चिरं कालमुपावसन् ॥ ३७
 विप्रकारान्प्रयुङ्क्ते स सुवहून्मम वेश्मनि ।
 तानुदारतथा चाहं चक्ष्मे चातिदुःसहान् ॥ ३८
 स वै रुद्रः स च शिवः सोमिः सर्वः स सर्वजित् ।
 स चैवेन्द्रश्च वायुश्च सोऽश्विनौ स च विद्युतः ३९
 स चन्द्रमाः स चेशानः स सूर्यो वरुणश्च सः ।
 स कालः सोन्तको मृत्युः स यमो रात्र्यहानि च ॥
 मासार्धमासा ऋतवः सन्ध्ये संवत्सरश्च सः ।
 स धाता स विधाता च विश्वकर्मा स सर्ववित् ४१
 नक्षत्राणि ग्रहाश्चैव दिशोऽथ प्रदिशस्तथा ।
 विश्वमूर्तिरमेयात्मा भगवान्परमद्युतिः ॥ ४२
 एकधा च द्विधा चैव बहुधा च स एव हि ।
 शतधा सहस्रधा चैव तथा शतसहस्रधा ॥ ४३
 ईदृशः स महादेवो भूयश्च भगवानततः ।
 न हि शक्या गुणा वक्तुमपि वर्षशतैरपि ॥ ४४

षट्षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति महेश्वरादिनामनिर्वचनपूर्वकं शिवमहिमोक्तिः ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच ।

युधिष्ठिर महाबाहो महाभाग्यं महात्मनः ।
 रुद्राय बहुरूपाय बहुनाम्ने निबोध मे ॥ १
 वदन्त्युग्रं महादेवं तथा स्थाणुं महेश्वरम् ।
 एकाक्षं त्र्यम्बकं चैव विश्वरूपं शिवं तथा ॥ २
 द्वे तनू तस्य देवस्य वेदज्ञा ब्राह्मणा विदुः ।
 घोरामन्यां शिवामन्यां ते तनू बहुधा पुनः ॥ ३
 उग्रा घोरा तनुर्याऽस्य सोऽग्निर्विद्युत्स भास्करः ।
 शिवा सौम्या च या तस्य धर्मस्त्वापोथ चन्द्रमाः ४
 आत्मनोऽर्धं तु तस्याग्निः सोमोऽर्धं पुनरुच्यते ।
 ब्रह्मचर्यं चरत्येका शिवा चास्य तनुस्तथा ॥ ५
 याऽस्य घोरतमा मूर्तिर्जगत्संहरते तथा ।
 ईश्वरत्वान्महत्त्वाच्च महेश्वर इति स्मृतः ॥ ६
 यन्निर्दहति यत्तीक्ष्णो यदुग्रो यत्प्रतापवान् ।
 मांसशोणितमज्जादो यत्ततो रुद्र उच्यते ॥ ७
 देवानां सुमहान्यच्च यच्चास्य विषयो महान् ।
 यच्च विश्वं जगत्पाति महादेवस्ततः स्मृतः ॥ ८
 धूम्ररूपा जटा यस्माद्भूर्जटीत्यत उच्यते ॥ ९
 स मेधयति यन्नित्यं सर्वान्वै सर्वकर्मभिः ।
 शिवमिच्छन्मनुष्याणां तस्मादेव शिवः स्मृतः ॥ १०
 दहत्यूर्ध्वं स्थितो यच्च प्राणान्मृणां स्थिरश्च यत् ।
 स्थिरलिङ्गश्च यन्नित्यं तस्मात्स्थाणुरिति स्मृतः ११
 यदस्य बहुधा रूपं भूतं भव्यं भवत्तथा ।
 स्थावरं जङ्गमं चैव बहुरूपस्ततः स्मृतः ॥ १२
 विश्वेदेवाश्च यत्तस्मिन्निश्चरूपस्ततः स्मृतः ।
 सहस्राक्षोऽयुताक्षो वा सर्वतोक्षिमयोपि वा ।
 चक्षुषः प्रभवं तेजः सर्वतश्चक्षुरेव तत् ॥ १३
 सर्वथा यत्पशून्पाति तैश्च यद्रमते सह ।
 तेषामधिपतिर्यच्च तस्मात्पशुपतिः स्मृतः ॥ १४
 नित्येन ब्रह्मचर्येण लिङ्गमस्य यदा स्थितम् ।

‘भक्तानुग्रहणार्थाय गूढलिङ्गस्ततः स्मृतः ।’
 महयत्यस्य लोकश्च प्रियं ह्येतन्महात्मनः ॥ १५
 विग्रहं पूजयेद्यो वै लिङ्गं वाऽपि महात्मनः ।
 लिङ्गं पूजयिता नित्यं महतीं श्रियमश्नुते ॥ १६
 ऋषयश्चापि देवाश्च गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
 लिङ्गमेवार्चयन्ति स यत्तदूर्ध्वं समास्थितम् ॥ १७
 पूज्यमाने ततस्तस्मिन्मोदते स महेश्वरः ।
 सुखं ददाति प्रीतात्मा भक्तानां भक्तवत्सलः १८
 एष एव श्मशानेषु देवो वसति निर्दहन् ।
 यजन्ते ये जनास्तत्र वीरस्थाननिपेविणः ॥ १९
 विषमस्थः शरीरेषु स मृत्युः प्राणिनामिह ।
 स च वायुः शरीरेषु प्राणपालः शरीरिणाम् ॥ २०
 तस्य घोराणि रूपाणि दीप्तानि च बहूनि च ।
 लोके यान्यस्य पूज्यन्ते विप्रास्तानि विदुर्बुधाः ॥
 नामधेयानि देवेषु बहून्यस्य यथार्थवत् ।
 निरुच्यन्ते महत्त्वाच्च विभुत्वात्कर्मभिस्तथा ॥ २२
 वेदे चास्य विदुर्विप्राः शतरुद्रीयमुत्तमम् ।
 व्यासेनोक्तं च यच्चापि उपस्थानं महात्मनः ॥ २३
 प्रदाता सर्वलोकानां विश्वसाक्षी निरामयः ।
 ज्येष्ठभूतं वदन्त्येनं ब्राह्मणा ऋषयोऽपरे ॥ २४
 प्रथमो ह्येष देवानां मुखादग्निमजीजनत् ।
 ग्रहैर्बहुविधैः प्राणान्संरुद्धानुत्सृजत्यपि ॥ २५
 विमोक्षयति तुष्टात्मा शरण्यः शरणागतान् ।
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं हितं कामांश्च पुष्कलान् ॥ २६
 स ददाति मनुष्येभ्यः स एवाक्षिपते पुनः ।
 शक्रादिषु च देवेषु तस्य चैश्वर्यमुच्यते ॥ २७
 स एव स्थापको नित्यं त्रैलोक्यस्य शुभाशुभे ।
 ऐश्वर्याच्चैव कामानामीश्वरः पुनरुच्यते ॥ २८
 महेश्वरश्च लोकानां महतामीश्वरश्च सः ।

बहुभिर्विविधै रूपैर्विश्वं व्याप्तमिदं जगत् । तस्य देवस्य यद्रङ्गं समुद्रे वडवामुखम् ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि षट्षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

सप्तषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति धर्मप्रमाणनिरूपणम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तवति तद्वाक्यं कृष्णे देवकिनन्दने ।
भीष्मं शान्तनवं भूयः पर्यपृच्छयुधिष्ठिरः ॥ १
निर्णये वा महाबुद्धे सर्वधर्मविदांवर ।
प्रत्यक्षमागमो वेति किं तयोः कारणं भवेत् ॥ २
भीष्म उवाच ।
नास्त्यत्र संशयः कश्चिदिति मे वर्तते मतिः ।
शृणु वक्ष्यामि ते प्राज्ञ सम्यक्त्वं मेऽनुपृच्छसि ३
संशयः सुगमस्तत्र दुर्गमस्तस्य निर्णयः ।
दृष्टं श्रुतमनन्तं हि यत्र संशयदर्शनम् ॥ ४
प्रत्यक्षं कारणं दृष्टं हेतुकं प्राज्ञमानिनः ।
नास्तीत्येवं व्यवस्यन्ति सत्यमागममेव वा ॥ ५
तदयुक्तं व्यवस्यन्ति बालाः पण्डितमानिनः ।
अथ संचिन्त्यमेवैकं कारणं किं भवेदिति ॥ ६
शक्यं दीर्घेण कालेन युक्तेनामञ्चितेन च ।
प्राणयात्रामनेकां च कल्पयानेन भारत ॥ ७
तत्परेणैव नान्येन शक्यते तत्तु कारणम् ।
हेतूनामन्तमासाद्य विपुलं ज्ञानमुत्तमम् ॥ ८
ज्योतिः सर्वस्य लोकस्य विपुलं प्रतिपद्यते ।
न त्वेव गमनं राजन्हेतुतो गमनं तथा ।
अग्राह्यमनिबद्धं च वाचा संपरिवर्जयेत् ॥ ९

युधिष्ठिर उवाच ।

प्रत्यक्षं लोकतः सिद्धिलोकश्चागमपूर्वकः ।
शिष्टाचारो बहुविधस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १०
भीष्म उवाच ।
धर्मस्य ह्रियमाणस्य बलवद्भिर्दुरात्मभिः ।
संस्था यत्नैरपि कृता कालेन प्रतिभिद्यते ॥ ११
अधर्मो धर्मरूपेण तृणैः कूप इवावृतः ।
ततस्तैर्भिद्यते वृत्तं शृणु चैव युधिष्ठिर ॥ १२
अवृत्त्या ये तु निन्दन्ति श्रुतत्यागपरायणाः ।
धर्मविद्वेषिणो मन्दा इत्युक्तस्तेषु संशयः ॥ १३
अतृप्यन्तस्तु साधूनां यावदागमबुद्धयः ।
परमित्येव संतुष्टास्तानुपास्व च पृच्छ च ॥ १४
कामार्थो पृष्ठतः कृत्वा लोभमोहानुसारिणौ ।
धर्म इत्येव संबुद्धस्तानुपास्व च पृच्छ च ॥ १५
न तेषां भिद्यते वृत्तं यज्ञाः स्वाध्यायकर्म च ।
आचारः कारणं चैव धर्मश्चैकस्त्रयं पुनः ॥ १६
युधिष्ठिर उवाच ।
पुनरेव हि मे बुद्धिः संशये परिमुह्यति ।
अपारे मज्जमानस्य परं तीरमपश्यतः ॥ १७
वेदः प्रत्यक्षमाचारः प्रमाणं तत्रयं यदि ।
पृथक्त्वं लभ्यते चैषां धर्मश्चैतन्नयं कथम् ॥ १८

श्रुतिप्रत्यक्षयोः किं बलवदिति प्रश्नः ॥ २ ॥ ध्रुत्यपेक्षया प्रत्यक्षं प्रबलं क्वचित्प्रत्यक्षापेक्षया श्रुतिरित्यर्थः ॥ ४ ॥ यदि त्वमपि एकमसंहतं ब्रह्म कारणं कथं भवेदिति संशयवानसि तर्हि दीर्घकालसेवनादिनाऽयमर्थो युक्तेन योगेन वेदितुं शक्यः ॥ ६ ॥ हेतूनामञ्चिते वापि धर्मशास्त्रेण चोत्तमम् इति क. ट. थ. पाठः ॥ ८ ॥ लोकस्य प्रकाशं प्रतिपद्यत इति । तत्त्वागमसमे राजन्हेत्वन्तगमने तथेति च क. ट. थ. पाठः ॥ ९ ॥ लोकतः सिद्धिरनुमानं आगमपूर्वः शिष्टाचारश्चेति प्रमाणानि एतेषां मध्ये किं प्रबलमिति प्रश्नार्थः ॥ १० ॥ धर्मस्य प्रीय-

माणस्य बलवद्भिर्दुरात्मभिः इति, काले विपरिविद्यत इति च क. ट. थ. पाठः ॥ ११ ॥ वृत्तं शिष्टाचारः ॥ १२ ॥ निन्दन्ति वृत्तम् । तेषु प्रत्यक्षानुमानाचारेषु ॥ १३ ॥ अतृप्यन्तो नित्यं सोत्कण्ठाः । आगमजन्या बुद्धयो येषां ते । परं श्रेष्ठं प्रमाणमित्यन्वयः ॥ १४ ॥ वृत्तं शीलम् । आचारः शौचादिः । कारणं वेदः । त्रयं मिलित्वा एको धर्मः । स धर्मः साधनीय इत्यर्थः । येनैषां भिद्यते वृत्तं यज्ञस्वाध्यायकर्मभिः । मूलाचारस्तु साधूनां यज्ञस्वाध्यायवृत्तत इति क. ट. थ. पाठः ॥ १६ ॥

भीष्म उवाच ।

धर्मस्य ह्यिमाणस्य बलवद्भिर्दुरात्मभिः ।
यद्येवं मन्यसे राजंस्त्रिधा धर्मविचारणा ॥ १९
एक एवेति जानीहि त्रिधा धर्मस्य दर्शनम् ।
पृथक्त्वे च न मे बुद्धिस्त्रयाणामपि वै तथा ॥ २०
[उक्तो मार्गस्त्रयाणां च तत्तथैव समाचर ।
जिज्ञासा न तु कर्तव्या धर्मस्य परितर्कणात् ॥ २१
सदैव भरतश्रेष्ठ मा ते भूदत्र संशयः ।
अन्धो जड इवाशङ्की यद्ब्रवीमि तदाचर ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि सप्तषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

अष्टषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति धार्मिकाधार्मिकाणां स्वर्गनरकप्राप्तिप्रतिपादनम् ॥ १ ॥ तथा साधवसाधुजनलक्षणाभिधानपूर्वकं सामान्यतो नानाधर्मप्रतिपादनम् ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

ये च धर्ममसूयन्ते ये चैनं पर्युपासते ।
ब्रवीतु मे भवानेतत्क ते गच्छन्ति तादृशाः ॥ १
भीष्म उवाच ।
रजसा तमसा चैव समवस्तीर्णचेतसः ।
नरकं प्रतिपद्यन्ते धर्मविद्वेषिणो जनाः ॥ २
ये तु धर्मं महाराज सततं पर्युपासते ।
सत्यार्जवपराः सन्तस्ते वै स्वर्गभुजो नराः ॥ ३
धर्म एव रतिस्तेषामाचार्योपासनाद्भवेत् ।
देवलोकं प्रपद्यन्ते ये धर्मं पर्युपासते ॥ ४
मनुष्या यदि वा देवाः शरीरमुपताप्य वै ।
धर्मिणः सुखमेधन्ते लोभद्वेषविवर्जिताः ॥ ५
प्रथमं ब्रह्मणः पुत्रं धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
धर्मिणः पर्युपासन्ते फलं पक्वमिवाशिनः ॥ ६
युधिष्ठिर उवाच ।
असाधोः कीदृशं शीलं साधोश्चैव तु कीदृशम् ।

हे राजन्, यद्येवं धर्मत्रयं मन्यसे तत्रेति शेषः । किंतु ह्यिमा-
णस्यैकस्यैव धर्मस्य त्रिधा त्रिप्रकारा विचारणा । एकएव
प्रमाणत्रयसंवादेन परीक्षणीय इत्यर्थः ॥ १९ ॥ त्रिषेत्स्य व्या-
ख्यानं एकएवेति । त्रयाणां प्रमाणानां पृथक्त्वे प्रत्येकं स्वात-
न्त्र्येण धर्मप्रतिपादकत्वे मम बुद्धिर्न च । एवमेव विजानीहि

अहिंसा सत्यमक्रोधो दानमेतच्चतुष्टयम् ।
अजातशत्रो सेवस्व धर्म एष सनातनः ॥] २३
ब्राह्मणेषु च वृत्तिर्या पितृपैतामहोचिता ।
तामन्वेहि महाबाहो धर्मस्यैते हि देशिकाः ॥ २४
प्रमाणमप्रमाणं वै यः कुर्यादबुधो जनः ।
न स प्रमाणतामर्हो विषादजननो हि सः ॥ २५
ब्राह्मणानेव सेवस्व सत्कृत्य बहुमान्य च ।
एतेष्वेव त्विमे लोकाः कृत्स्ना इति निबोध तान् ॥

ब्रवीतु मे भवानेतत्सन्तोऽसन्तश्च कीदृशाः ॥ ७
भीष्म उवाच ।
दुराधाराश्च दुर्धर्पा दुर्मुखश्चाप्यसाधवः ।
साधवः शीलसंपन्नाः शिष्टाचारस्य लक्षणम् ॥ ८
राजमार्गे गवां मध्ये जनमध्ये च धर्मिणः ।
नोपसेचन्ति राजेन्द्र सर्गं मूत्रपुरीषयोः ॥ ९
पञ्चानां यजनं कृत्वा शेषमश्नन्ति साधवः ।
न जल्पन्ति च भुञ्जाना न निद्रान्त्यार्द्रपाणयः १०
चित्रभानुमपां देवं गोष्ठं चैव चतुष्पथम् ।
ब्राह्मणं धार्मिकं वृद्धं ये कुर्वन्ति प्रदक्षिणम् ॥ ११
वृद्धानां भारतज्ञानां स्त्रीणां बालातुरस्य च ।
ब्राह्मणानां गवां राज्ञां पन्थानं ददते च ये ॥ १२
अतिथीनां च सर्वेषां प्रेष्याणां स्वजनस्य च ।
'सामान्यं भोजनं कुर्यात्स्वयं नाभ्याशनं व्रजेत् १३
न सत्यार्जवधर्मस्य तुल्यमन्यच्च विद्यते ।
बहुला नाम गौस्तेन गतिमभ्यां गता किल ॥ १४

इति क. ट. थ. पाठः ॥ २० ॥ अशङ्की शङ्काशून्यः ॥ २२ ॥
सप्तषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

कीदृशाः किलक्षणाः ॥ ७ ॥ सर्गं उत्सर्गम् ॥ ९ ॥
पञ्चानां देवपितृभूतातिथिकुटुम्बानाम् ॥ १० ॥

मुनिशापाद्विजः कश्चिद्वाघ्रतां समुपागतः ।
 बहुलां भक्षणरुचिराखाद्य शपथेन तु ॥ १५
 विमुच्य पीतवत्सां तां दृष्ट्वा स्मृत्वा सुरातेनम् ।
 जगाम लोकानमलान्सा खराष्ट्रं तथा पुनः ॥ १६
 तस्मात्सत्यार्जवरतो राजन्राष्ट्रं समानवम् ।
 तारयित्वा सुखं स्वर्गं गन्तासि भरतर्षभ ॥ १७
 तथा शरणकामानां गोप्ता स्यात्स्वागतप्रदः ॥ १८
 सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितम् ।
 नान्तरा भोजनं दृष्टमुपवासविधिर्हि सः ॥ १९
 होमकाले यथा वह्निः काले होमं प्रतीक्षते ।
 ऋतुकाले तथाऽऽधानं पितरश्च प्रतीक्षते ।
 नान्यदा गच्छते यस्तु ब्रह्मचर्यं च तत्स्मृतम् ॥ २०
 अमृतं ब्राह्मणा गाव इत्येतन्नयमेकतः ।
 तस्माद्गोब्राह्मणान्नित्यमर्चयेत् यथाविधि ॥ २१
 यजुषां संस्कृतं मांसमुपभुञ्जन्न दुष्यति ।
 पृष्ठमांसं वृथामांसं पुत्रमांसं च तत्समम् ॥ २२
 स्वदेशे परदेशे वाऽप्यतिथिं नोपवासयेत् ।
 कर्म वै सफलं कृत्वा गुरुणां प्रतिपादयेत् ॥ २३
 गुरुभ्यस्त्वासनं देयमभिवाद्याभिपूज्य च ।
 गुरुमभ्यर्च्य वर्धन्ते आयुषा यशसा श्रिया ॥ २४
 वृद्धान्नाभिभवेज्जातु न चैतान्प्रेषयेदिति ।
 नासीनः स्यात्स्थितेष्वेवमायुरस्य न रिष्यते ॥ २५
 न नशामीक्षते नारीं न नशान्पुरुषानपि ।
 मैथुनं सततं गुप्तं तपश्चैव समाचरेत् ॥ २६
 तीर्थानां गुरवस्तीर्थं शुचीनां हृदयं शुचि ।
 दर्शनानां परं ज्ञानं संतोषः परमं सुखम् ॥ २७
 सायं प्रातश्च वृद्धानां शृणुयात्पुष्कला गिरः ।
 श्रुतमाप्नोति हि नरः सततं वृद्धसेवया ॥ २८
 स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ।

यच्छेद्वाङ्मनसी नित्यमिन्द्रियाणि तथैव च ॥ २९
 संस्कृतं पायसं नित्यं यावकं कृसरं हविः ।
 अष्टकाः पितृदैवत्या ग्रहाणामभिपूजनम् ॥ ३०
 श्मश्रुकर्मणि मङ्गल्यं क्षुतानामभिनन्दनम् ।
 व्याधितानां च सर्वेषामायुषामभिनन्दनम् ॥ ३१
 न जातु त्वमिति ब्रूयादापन्नोपि महत्तरम् ।
 त्वंकारो वा वधो वेति विद्वत्सु न विशिष्यते ।
 अवरणां समानानां शिष्याणां च समाचरेत् ॥ ३२
 पापमाचरते नित्यं हृदयं पापकर्मणाम् ।
 ज्ञानपूर्वकृतं कर्म च्छादयन्ते ह्यसाधवः ॥ ३३
 ज्ञानपूर्वं विनश्यन्ति गूहमाना महाजने ।
 न मां मनुष्याः पश्यन्ति न मां पश्यन्ति देवताः ॥ ३४
 पापेनाभिहितः पापः पापमेवाभिजायते ॥ ३५
 यथा वार्धुषिको वृद्धिं दिनभेदे प्रतीक्षते ।
 धर्मेण पिहितं पापं धर्ममेवाभिवर्धयेत् ॥ ३६
 यथा लवणमम्भोभिराप्लुतं प्रविलीयते ।
 प्रायश्चित्तहतं पापं तथा सद्यः प्रणश्यति ॥ ३७
 तस्मात्पापं न गूहेत् गूहमानं विवर्धते ।
 कृत्वा तु साधुष्वाख्यायाधर्मं प्रशमयन्त्युत ॥ ३८
 आशया संचितं द्रव्यं स्वकाले नोपभुज्यते ।
 अन्ये चैतत्प्रपद्यन्ते वियोगे तस्य देहिनः ॥ ३९
 'तद्धर्मसाधनं नित्यं संकल्पाद्धनमार्जयेत् ।'
 मननं सर्वभूतानां धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
 तस्मात्सर्वाणि भूतानि धर्ममेव समासते ॥ ४०
 एक एव चरेद्धर्मं न धर्मध्वजिको भवेत् ।
 धर्मवाणिजका ह्येते ये धर्ममुपभुञ्जते ॥ ४१
 अर्चेद्देवानदम्भेन सेवेताऽमायया गुरुन् ।
 धनं निदध्यात्पात्रेषु परत्रार्थं समावृतम् ॥ ४२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अष्टषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

ऋतुकाले तथा नारी ऋतुमेव प्रतीक्षते इति झ. पाठः ।
 नचान्यां गच्छते यस्तु ब्रह्मचर्यं च तस्य तत् इति क. ट. थ.
 पाठः ॥ २० ॥ कर्म अध्ययनम् । प्रतिपादयेत् दक्षिणामिति शेषः
 ॥ २३ ॥ वृद्धान्नातिवदेज्जातिविति क. ट. थ. पाठः ॥ २५ ॥
 दक्षिणं पाणि उद्धरेत् यज्ञोपवीती भवेत् ॥ २९ ॥ मङ्गल्यं

मङ्गलवचनम् । अभिनन्दनं शतं जीवेति वचनेन सुखोत्पादनं
 च । कुर्यादिति शेषः ॥ ३१ ॥ लंकारो वा वदस्वतीति क. ट.
 थ. पाठः ॥ ३२ ॥ धर्मध्वजिकस्तत्प्रकाशकः ॥ ४१ ॥ अष्ट-
 षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

एकोनसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां सुकृतदुष्कृतयोः सदृशप्रदर्शनं सुखदुःखकारणत्वोपादनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

नाभागधेयः प्राप्नोति धनं सुवलवानपि ।
भागधेयान्वितस्त्वर्थान्कृशो बालश्च विन्दति ॥ १
नालाभकाले लभते प्रयत्नेऽपि कृते सति ।
लाभकालेऽप्रयत्नेन लभते विपुलं धनम् ॥ २
कृतयत्नाफलाश्चैव दृश्यन्ते शतशो नराः ।
अयत्नेनैधमानाश्च दृश्यन्ते बहवो जनाः ॥ ३
यदि यत्नो भवेन्मर्त्यः स सर्वं फलमाप्नुयात् ।
नालभ्यं चोपलभ्येत नृणां भरतसत्तम ॥ ४
प्रयत्नं कृतवन्तोपि दृश्यन्ते ह्यफला नराः ।
मार्गत्यायशतैरर्थानमार्गश्चापरः सुखी ॥ ५
अकार्यमसकृत्कृत्वा दृश्यन्ते ह्यधना नराः ।
धनयुक्ताः स्वकर्मस्था दृश्यन्ते चापरेऽधनाः ॥ ६
अधीत्य नीतिशस्त्राणि नीतियुक्तो न दृश्यते ।
अनभिज्ञश्च साचिव्यं गमितः केन हेतुना ॥ ७
विद्यायुक्तो ह्यविद्यश्च धनवान्दुर्मतिस्तथा ।

यदि विद्यामुपाश्रित्य नरः सुखमवाप्नुयात् ॥ ८
न विद्वान्विद्यया हीनं वृत्त्यर्थमुपसंश्रयेत् ।
यथा पिपासां जयति पुरुषः प्राप्य वै जलम् ॥ ९
इष्टार्थो विद्यया ह्येव न विद्यां प्रजहेन्नरः ॥ १०
नाप्राप्तकालो म्रियते विद्धः शरशतैरपि ।
नृणाग्नेणापि संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥ ११
भीष्म उवाच ।

ईहमानः समारम्भान्यदि नासादयेद्धनम् ।
उग्रं तपः समारोहेन ह्यनुप्तं प्ररोहति ॥ १२
दानेन भोगी भवति मेधावी वृद्धसेवया ।
अहिंसया च दीर्घायुरिति प्राहुर्मनीषिणः ॥ १३
तस्माद्दद्यान्न याचेत पूजयेद्दार्मिकानपि ।
सुभाषी प्रियकृच्छान्तः सर्वसत्त्वाविहिंसकः ॥ १४
यदा प्रमाणं प्रसवः स्वभावश्च सुखासुखे ।
दंशकीटपिपीलानां स्थिरो भव युधिष्ठिर ॥ १५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥

सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति धर्मप्रशंसनम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।

कार्यते यच्च क्रियते सच्चासच्च कृताकृतम् ।
तत्राश्वसीत सत्कृत्वा असत्कृत्वा न विश्वसेत् ॥ १
काल एवान्तराशक्तिर्निग्रहानुग्रहौ ददत् ।
बुद्धिमाविश्य भूतानां धर्माधर्मौ प्रवर्तते ॥ २
यदा त्वस्य भवेद्बुद्धिर्धर्मार्थस्य प्रदर्शनात् ।

तदाश्वसीत धर्मात्मा दृढबुद्धिर्न विश्वसेत् ॥ ३
एतावन्मात्रमेतद्धि भूतानां प्राज्ञलक्षणम् ।
कालयुक्तोऽप्युभयविच्छेषं युक्तं समाचरेत् ॥ ४
यथा ह्युपस्थितैश्वर्याः पूजयन्ति नरा जनान् ।
एवमेवात्मनाऽऽत्मानं पूजयन्तीह धार्मिकाः ॥ ५
'भावशुद्धिस्तु तपसा देवतानां च पूजया ।

कृतो यत्नोऽफलो चेदां ते कृतयत्नाफलाः ॥ ३ ॥ भवेत्स-
मर्थः स्यात् ॥ ४ ॥ आयशतैः उपायशतैः । सुखी धनेन ॥ ५ ॥
तपसेह भोगी भवतीति ट, थ, पाठः ॥ १३ ॥ प्रसवः प्रसव-
कारणं कर्मैव । दंशादीनां सुखाद्याप्तौ प्रमाणं नियामकम् । एवं
स्वस्यापि ज्ञात्वा स्थिरोऽचञ्चलो भव ॥ १५ ॥ एकोनसप्तत्य-

धिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥

प्रवर्तते प्रवर्तयति ॥ २ ॥ धर्मार्थस्य धर्मफलस्य प्रदर्श-
नात् । यदा धर्म एव श्रेयस्कर इति बुद्धिर्भवेत्तदायं धर्मात्मा
धर्मचित्तः धर्मे आश्वसीत विश्वासं कुर्वति । अदृढबुद्धिस्तु न
विश्वसेत् धर्मफले ॥ ३ ॥ एतावद्धर्मे विश्वासवत्त्वम् । उभय-

सनातनेन शुद्ध्या च श्रुतदानजपैरपि ।
 न ह्यशुद्धस्तु तां दद्याद्धर्मकाले कथंचन ॥ ६
 न ह्यधर्मतया धर्मं दद्यात्कालः कथञ्च ॥ ७
 तस्माद्विशुद्धमात्मानं जानीयाद्धर्मचारिणम् ॥ ७
 स्पष्टमप्यसमर्थो हि ज्वलन्तमिव पावकम् ।
 अधर्मः संततो धर्मं कालेन परिरक्षितम् ॥ ८
 कार्यावेतौ हि धर्मेण धर्मो हि विजयावहः ।
 त्रयाणामपि लोकानामालोकः कारणं भवेत् ॥ ९
 न तु कश्चिन्नयेत्प्राज्ञो गृहीत्वैव करे नरम् ।
 ऊह्यमानस्तु धर्मेण प्राप्नुयात्परमच्युतम् ।
 विश्वास एव कर्तव्यो बहुधर्मे शुभच्छले ॥ १०
 शूद्रोऽहं नाधिकारो मे चातुराश्रम्यसेवने ।

इति विज्ञानमपरे नात्मन्युपदधत्युत ॥ ११
 विशेषेण च वक्ष्यामि चातुर्वर्ण्यस्य लिङ्गतः ।
 भूतशरीराणां सर्वेषां सदृशात्मनाम् ॥ १२
 लोकधर्मे च धर्मे च विशेषकरणं कृतम् ।
 यथैकत्वं पुनर्यान्ति प्राणिनस्तत्र विस्तरः ॥ १३
 अध्रुवो हि कथं लोकः स्मृतो धर्मः कथं ध्रुवः ।
 यत्र कालो ध्रुवस्तात तत्र धर्मः सनातनः ॥ १४
 सर्वेषां तुल्यदेहानां सर्वेषां सदृशात्मनाम् ।
 कालो धर्मेण संयुक्तः शेष एव स्वयं गुरुः ॥ १५
 एवं सति न दोषोऽस्ति भूतानां धर्मसेवने ।
 तिर्यग्योनावपि सतां लोक एव मतो गुरुः ॥ १६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥

एकसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति देवदेवार्षिगिरिनीदीतीर्थक्षेत्रादीनां विस्तरेण पृथङ्गामनिर्देशपूर्वकं प्रातःसायं तत्कीर्तनस्य दुरित-
 निवृत्तिसुकृतप्राप्तिहेतुत्वोत्कीर्तनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 शरतल्पगतं भीष्मं पाण्डवोऽथ कुरूद्वहः ।
 युधिष्ठिरो हितं त्रेप्सुरपृच्छत्कल्मषापहम् ॥ १
 युधिष्ठिर उवाच ।
 किं श्रेयः पुरुषस्येह किं कुर्वन्मुखमेधते ।
 विपाप्मा स भवेत्केन किं वा कल्मषनाशनम् ॥ २
 वैशंपायन उवाच ।
 तस्मै शुश्रूषमाणाय भूयः शान्तनवस्तदा ।
 दैवं वंशं यथान्यायमाचष्ट पुरुषर्षभ ॥ ३

वित्कर्तव्याकर्तव्यवित् ॥ ४ ॥ धर्मः कदाप्यधर्मो न भवेदित्याह
 नहीति । अधर्मतया दुःखहेतुतया ॥ ७ ॥ अधर्मसंततो धर्मं
 कुरुते परकारणात् इति क. पाठः ॥ ८ ॥ एतौ विशुद्धताऽ-
 धर्मात्पशौ ॥ ९ ॥ उच्यमानस्तु धर्मेण धर्मलोकभयच्छले इति
 झ. पाठः ॥ ११ ॥ विशेषेणेति युग्मम् । सर्वेषां प्राणिनां
 पाञ्चभौतिकत्वे प्रत्यक्षेपि विशेषकरणमिदं पवित्रमिदमपवित्र-
 मिति व्यवस्थापनं लोकधर्मे शास्त्रीयधर्मे च निमित्ते सति
 कृतम् ॥ १४ ॥ अत्र शङ्कते अध्रुव इति । लोकस्य धर्मस्य च
 कार्यकारणभावात्कार्यस्याध्रुवत्वं कारणस्य ध्रुवत्वं च न युक्तं

भीष्म उवाच ।
 अयं दैवतवंशो वै ऋषिवंशसमन्वितः ।
 त्रिसंध्यं पठितः पुत्र कल्मषापहरः परः ॥ ४
 यदह्ना कुरुते पापमिन्द्रियैः पुरुषश्चरन् ।
 बुद्धिपूर्वमबुद्धिर्वा रात्रौ यच्चापि सन्ध्ययोः ॥ ५
 मुच्यते सर्वपापेभ्यः कीर्तयन्वै शुचिः सदा ।
 नान्यो न बधिरः काले कुरुते स्वस्तिमान्सदा ॥ ६
 तिर्यग्योनिं न गच्छेच्च नरकं संकराणि च ।
 न च दुःखभयं तस्य मरणे स न मुह्यति ॥ ७

तन्नुनाशमन्तरेण पटनाशायोगादित्यर्थः । उत्तरमाह । कालः
 संकल्पः । निष्कामधर्म एव ध्रुवस्तत्फलं ननु सकाम इत्यर्थः
 ॥ १५ ॥ स्वयं गुरु इति । धर्मबलात्स्वयमेव च स उदेति न
 शिक्षयेदित्यर्थः ॥ १६ ॥ यदा भूतानां प्राक्कर्मेव तत्रतत्र
 सुखदुःखसाधने प्रवर्तकमतो धर्मसेवने कर्मफलभोगे असमञ्ज-
 सेपि भूतानां दोषो नास्ति । यतः तिर्यग्योनावपि सतां विद्य-
 मानानां भूतानां सदृष्टप्रवृत्तौ पूर्वकर्माजुसारालोक एव गुरुर्दृष्टः
 ॥ १७ ॥ सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥

देवासुरगुरुर्देवः सर्वभूतनमस्कृतः ।
 अचिन्त्योथाप्यनिर्देश्यः सर्वप्राणो ह्ययोनिजः ॥ ८
 पितामहो जगन्नाथः सावित्री ब्रह्मणः सती ॥ ९
 वेदभूरथ कर्ता च विष्णुर्नारायणः प्रभुः ॥ ९
 उमापतिर्विरूपाक्षः स्कन्दः सेनापतिस्तथा ।
 विशाखो हुतभुग्वायुश्चन्द्रसूर्यौ प्रभाकरौ ॥ १०
 शक्रः शचीपतिर्देवो यमो धूमोर्णया सह ।
 वरुणः सह गौर्या सह ऋद्ध्या धनेश्वरः ॥ ११
 सौम्या गौः सुरभिर्देवी विश्रवाश्च महानृषिः ।
 संकल्पः सागरो गङ्गा स्रवन्त्योऽथ मरुद्गणः ॥ १२
 वालखिल्यास्तपःसिद्धाः कृष्णद्वैपायनस्तथा ।
 नारदः पर्वतश्चैव विश्वावसुर्हहाहुहूः ॥ १३
 तुम्बुरुश्चित्रसेनश्च देवदूतश्च विश्रुतः ।
 देवकन्या महाभागा दिव्याश्चाप्सरसां गणाः ॥ १४
 उर्वशी मेनका रम्भा मिश्रकेशी ह्यलम्बुषा ।
 विश्वाची च घृताची च पञ्चचूडा तिलोत्तमा ॥ १५
 आदित्या वसवो रुद्राः सांश्विनः पितरोपि च ।
 धर्मः श्रुतं तपो दीक्षा व्यवसायः पितामहः ॥ १६
 शर्वर्यो दिवसाश्चैव मारीचः कश्यपस्तथा ।
 शुक्रो बृहस्पतिर्भौमो बुधो राहुः शनैश्वरः ॥ १७
 नक्षत्राण्यृतवश्चैव मासाः पक्षाः सवत्सराः ।
 वैनतेयाः समुद्राश्च कटुजाः पन्नगास्तथा ॥ १८
 शतद्रुश्च विपाशा च चन्द्रभागा सरस्वती ।
 सिन्धुश्च देविका चैव प्रभासं पुष्कराणि च ॥ १९
 गङ्गा महानदी वेणा कावेरी नर्मदा तथा ।
 कुलपुना विशल्या च करतोयाम्बुवाहिनी ॥ २०
 सरयूर्गण्डकी चैव लोहितश्च महानदः ।
 ताम्रारुणा वेत्रवती पर्णाशा गौतमी तथा ॥ २१
 गोदावरी च वेण्या च कृष्णवेणा तथाऽद्रिजा ।
 दृषद्वती च कावेरी चक्षुर्मन्दाकिनी तथा ॥ २२
 प्रयागं च प्रभासं च पुण्यं नैमिषमेव च ।
 तच्च विश्वेश्वरस्थानं यत्र तद्विमलं सरः ॥ २३
 पुण्यतीर्थं सुसलिलं कुरुक्षेत्रं प्रकीर्तितम् ।
 सिञ्चुत्तमं तपो दानं जम्बूमार्गमथापि च ॥ २४

हिरण्वती वितस्ता च तथा पृक्षवती नदी ।
 वेङ्गसुतिर्वेङ्गवती मालवाऽथाश्वत्थपि ॥ २५
 भूमिभः तथा पुण्या गङ्गाद्वारमथापि च ।
 ऋषिकुल्यास्तथा मेध्या नद्यः सिन्धुवहास्तथा २६
 चर्मण्वती नदी पुण्या कौशिकी यमुना तथा ।
 नदी भीमरथी चैव बाहुदा च महानदी ॥ २७
 माहेन्द्रवाणी त्रिदिवा नीलिका च सरस्वती ।
 नन्दा चापरनन्दा च तथा तीर्थमहाहृदः ॥ २८
 गयाऽथ फल्गुतीर्थं च धर्मारण्यं सुरैर्वृतम् ।
 तथा देवनदी पुण्या सरश्च ब्रह्मनिर्मितम् ॥ २९
 पुण्यं त्रिलोकविरुयातं सर्वपापहरं शिवम् ।
 हिमवान्पर्वतश्चैव दिव्यौषधिसमन्वितः ॥ ३०
 विन्ध्यो धातुविचित्राङ्गस्तीर्थवानौषधान्वितः ।
 मेरुर्महेन्द्रो मलयः श्वेतश्च रजतावृतः ॥ ३१
 शृङ्गवान्मन्दरो नीलो निषधो दर्दुरस्तथा ।
 चित्रकूटोऽञ्जनाभश्च पर्वतो गन्धमादनः ॥ ३२
 पुण्यः सोमगिरिश्चैव तथैवान्ये महीधराः ।
 दिशश्च विदिशश्चैव क्षितिः सर्वे महीरुहाः ॥ ३३
 विश्वेदेवा नभश्चैव नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ।
 पान्तु नः सततं देवाः कीर्तिताऽकीर्तिता मया ३४
 कीर्तयानो नरो ह्येतान्मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ।
 स्तुवंश्च प्रतिनन्दंश्च मुच्यते सर्वतो भयात् ॥ ३५
 सर्वसंकरपापेभ्यो देवतास्तवनन्दकः ।
 देवतानन्तरं विप्रांस्तपःसिद्धांस्तपोधिकान् ॥ ३६
 कीर्तितान्कीर्तयिष्यामि सर्वपापप्रमोचनान् ।
 यवक्रीतोऽथ रैभ्यश्च कक्षीवानौशिजस्तथा ॥ ३७
 भृग्वङ्गिरास्तथा कण्वो मेधातिथिरथ प्रभुः ।
 बर्ही च गुणसंपन्नः प्राचीं दिशमुपाश्रिताः ॥ ३८
 भद्रां दिशं महाभागा उल्मुचुः प्रमुचुस्तथा ।
 मुमुचुश्च महाभागः खस्त्यात्रेयश्च वीर्यवान् ॥ ३९
 मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथाऽगस्त्यः प्रतापवान् ।
 द्वायुश्चोर्ध्वबाहुश्च विश्रुतावृषिसत्तमौ ॥ ४०
 पश्चिमां दिशमाश्रित्य य एधन्ते निबोध तान् ।
 उपङ्गुः सह सोदर्यैः परिव्याधश्च वीर्यवान् ॥ ४१

ऋषिर्दीर्घतमाश्चैव गौतमः काश्यपस्तथा ।
 एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महानृषिः ॥ ४२
 अत्रेः पुत्रश्च धर्मात्मा तथा सारस्वतः ऋषुः ।
 उत्तरां दिशमाश्रित्य य एधन्ते निबोधं तान् ४३
 अत्रिर्वसिष्ठः शक्तिश्च पाराशर्यश्च वीर्यवान् ।
 विश्वामित्रो भरद्वाजो जमदग्निस्तथैव च ॥ ४४
 ऋचीकपुत्रो रामश्च ऋषिरौहालकिस्तथा ।
 श्वेतकेतुः कोहलश्च विपुलो देवलस्तथा ॥ ४५
 देवशर्मा च धौम्यश्च हस्तिकाश्यप एव च ।
 लोमशो नाचिकेतश्च लोमहर्षण एव च ॥ ४६
 ऋषिरुग्रश्रवाश्चैव भार्गवश्चयवनस्तथा ।
 एष वै समवायश्च ऋषिदेवसमन्वितः ॥ ४७
 आद्यः प्रकीर्तितो राजन्सर्वपापप्रमोचनः ।
 नृगो ययातिर्नहुषो यदुः पूरुश्च वीर्यवान् ॥ ४८
 धुन्धुमारो दिलीपश्च सगरश्च प्रतापवान् ।
 कृशाश्वो यौवनाश्वश्च चित्राश्वः सत्यवांस्तथा ॥ ४९
 दुष्यन्तो भरतश्चैव चक्रवर्ती महायशाः ।
 पवनो जनकश्चैव तथा दृष्टरथो नृपः ॥ ५०
 रघुर्नरवरश्चैव तथा दशरथो नृपः ।
 रामो राक्षसहा वीरः शशबिन्दुर्भगीरथः ॥ ५१
 हरिश्चन्द्रो मरुत्तश्च तथा दृढरथो नृपः ।
 महोदर्यो ह्यलर्कश्च ऐलश्चैव नराधिपः ॥ ५२
 करंधमो नरश्रेष्ठः कधमोरश्च नराधिपः ।

दक्षोऽम्बरीषः कुकुरो रैवतश्च महायशाः ॥ ५३
 कुरुः संवरणश्चैव मांधाता सत्यविक्रमः ।
 माण्डुकैन्दश्च राजर्षिर्जहुर्जाह्विसेवित ॥ ५४
 आदिराजः पृथुर्वैन्यो मित्रभानुः प्रियकरः ।
 त्रसद्स्पुस्तथा राजा श्वेतो राजर्षिसत्तमः ॥ ५५
 महाभिषश्च विख्यातो निमी राजा तथाऽष्टकः ।
 आयुः क्षुपश्च राजर्षिः कक्षेयुश्च नराधिपः ॥ ५६
 प्रतर्दनो दिवोदासः सुदासः क्रौंसलेश्वरः ।
 ऐलो नलश्च राजर्षिर्मनुश्चैव प्रजापतिः ॥ ५७
 हविध्रश्च पृषध्रश्च प्रतीपः शान्तनुस्तथा ।
 अजः प्राचीनवर्हिश्च तथैक्ष्वाकुर्महायशाः ॥ ५८
 अनरण्यो नरपतिर्जानुजङ्गस्तथैव च ।
 कक्षसेनश्च राजर्षिर्ये चान्ये चानुकीर्तिताः ॥ ५९
 कल्यमुत्थाय यो नित्यं सन्ध्ये द्वेऽस्तमयोदये ।
 पठेच्छुचिरनाट्टतः स धर्मफलभागभवेत् ॥ ६०
 देवा देवर्षयश्चैव स्तुता राजर्षयस्तथा ।
 पुष्टिमायुर्यशः स्वर्गं विधास्यन्ति ममेश्वराः ॥ ६१
 मा विघ्नं मा च मे पापं मा च मे परिपन्थिनः ।
 ध्रुवो जयो मे नित्यः स्यात्परत्र च शुभा गतिः ६२
 'पालय त्वं प्रजाः सर्वाः शान्तात्मा त्वनुशासिता ।
 द्वैपायनः स्वयंचक्षुः कृष्णस्तेऽस्तु परायणम् ॥ ६३
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वोपासनार्थाय विरराम महामतिः ॥' ६४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

द्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७२ ॥

युधिष्ठिराय निखिलधर्मोपदेशानन्तरं स्वावसानकालाऽऽसत्यवगमेन भगवच्छानाय वाक्प्रसारणात्पुत्रते भीष्मे तंप्रति
 व्यासेन युधिष्ठिरस्य नगरगमनाभ्यनुज्ञानचोदना ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण भीष्माभ्यनुज्ञया सहकृष्णादिभिर्हास्तिनपुरप्रवे-
 शनम् ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।
 शरतल्पगते भीष्मे कौरवाणां धुरंधरे ।
 शयाने वीरशयने पाण्डवैः समुपस्थिते ॥ १
 युधिष्ठिरो महाप्राज्ञो मम पूर्वपितामहः ।
 धर्माणामागमं श्रुत्वा विदित्वा सर्वसंशयान् ॥ २
 दानानां च विधिं श्रुत्वा च्छिन्नधर्मार्थसंशयः ।

यदन्यदकरोद्विप्र तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ३
 वैशंपायन उवाच ।
 अभून्मुहूर्तं स्तिमितं सर्वं तद्राजमण्डलम् ।
 तूर्णीभूते ततस्तस्मिन्पटे चित्रमिवापितम् ॥ ४
 मुहूर्तमिव च ध्यात्वा व्यासः सत्यवतीसुतः ।

पटे चित्र इवापिते इति थ. पाठः ॥ ४ ॥

नृपं शयानं गाङ्गेयमिदमाह वचस्त्वरन् ॥	५	रञ्जयस्व प्रजाः सर्वाः प्रकृतीः परिसान्त्वय ।	
राजन्प्रकृतिमापन्नः कुरुराजो युधिष्ठिरः ।		सुहृत् फलसत्कारैरर्चयस्व यथार्हतः ॥	१२
सहितो वृग्भिः सर्वैः पार्थिवैश्चानुयायिभिः ।		अनु त्वं ज्ञात जीवन्तु मित्राणि सुहृदस्तथा ।	
उपास्ते त्वं व्याघ्र सह कृष्णेन धीमता ।		चैत्यस्थाने स्थितं वृक्षं फलवन्तमिव द्विजाः ॥१३	
तमिमं पुरयानाय समनुज्ञातुमर्हसि ॥	७	आगन्तव्यं च भवता समये मम पार्थिव ।	
एवमुक्तो भगवता व्यासेन पृथिवीपतिः ।		विनिवृत्ते दिनकरे प्रवृत्ते चोत्तरायणे ॥	१४
युधिष्ठिरं सहस्रात्ममनुजज्ञे नदीसुतः ॥	८	तथेत्युक्त्वा च कौन्तेयः सोभिवाद्य पितामहम् ।	
उवाच चैनं मधुरं नृपं शान्तनवो नृपः ।		प्रययौ सपरीवारो नगरं नागसाह्वयम् ॥	१५
प्रविशस्व पुरीं राजन्धर्मं च धियतां मनः ॥	९	धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गान्धारीं च पतिव्रताम् ।	
यजस्व विविधैर्यज्ञैर्बह्वैः स्वाम्पदक्षिणैः ।		सह तैर्ऋषिभिः सर्वैर्भ्रातृभिः केशवेन च ॥	१६
ययातिरिव राजेन्द्र श्रद्धादमपुरःसरः ॥	१०	पौरजानपदैश्चैव मन्त्रिवृद्धैश्च पार्थिव ।	
क्षत्रधर्मरतः पार्थ पितृन्देवांश्च तर्पय ।		प्रविवेश कुरुश्रेष्ठः पुरं वारणसाह्वयम् ॥	१७
श्रेयसा योक्ष्यसे चैव व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥११			

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि द्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७२ ॥

समाप्तं दानधर्मपर्व ॥ १ ॥

(अथ भीष्मस्वर्गारोहणपर्व ॥ २ ॥)

त्रिसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

युधिष्ठिरेण भीष्मसंस्कारोपयोगिसंभारप्रस्थापनपूर्वकं कृष्णधृतराष्ट्रादिभिःसह भीष्मसमीपं प्रत्यागमनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेणाभिवादनपूर्वकं कृष्णाद्यागमनं निवेदितेन भीष्मेण स्वस्य कृष्णयाथात्म्यज्ञानप्रकाशनेन तत्प्रणामस्तुतिपूर्वकं व्यासकृष्णधृतराष्ट्रादिभ्यः स्वस्य प्राणोत्सर्गाभ्यनुज्ञानप्रार्थना ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
ततः कुन्तीसुतो राजा पौरजानपदं जनम् ।
पूजयित्वा यथान्यायमनुजज्ञे गृहान्प्रति ॥ १
सान्त्वयामास नारीश्च हतपुत्रा हतेश्वराः ।
विपुलैरर्थदानैः स तदा पाण्डुसुतो नृपः ॥ २
सोभिषिक्तो महाप्राज्ञः प्राप्य राज्यं युधिष्ठिरः ।
अवस्थाप्य नरश्रेष्ठः सर्वाः स्वप्रकृतीस्तथा ॥ ३
द्विजेभ्यो बलमुख्येभ्यो नैगमेभ्यश्च सर्वशः ।
प्रतिगृह्णाशिषो मुख्यास्तथा धर्मभृतांवरः ॥ ४
उषित्वा शर्वरीः श्रीमान्पञ्चाशन्नगरोत्तमे ।
समयं कौरवाभ्यस्य ससार पुरुषर्षभः ॥ ५

तमिमं पुनरागन्तुमिति थ. पाठः ॥ ७ ॥

स निर्ययौ गजपुराद्याजकैः परिवारितः ।
दृष्ट्वा निवृत्तमादित्यं प्रवृत्तं चोत्तरायणम् ॥ ६
धृतं माल्यं च गन्धांश्च क्षौमाणि च युधिष्ठिरः ।
चन्दनागरुमुख्यानि तथा कालागरुणि च ॥ ७
प्रस्थाप्य पूर्वं कौन्तेयो भीष्मसंस्करणाय वै ।
माल्यानि च वरार्हाणि रत्नानि विविधानि च ॥ ८
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गान्धारीं च यशस्विनीम् ।
मातरं च पृथां धीमान्भ्रातृंश्च पुरुषर्षभान् ॥ ९
जनार्दनेनानुगतो विदुरेण च धीमता ।
युयुत्सुना च कौरव्यो युयुधानेन चाभिभो ॥ १०
महता राजभोगेन पारिवर्हेण संवृतः ।

द्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७२ ॥

स्तूयमानो महातेजा भीष्मस्याग्नीननुव्रजन् ॥ ११
 निश्चक्राम पुरात्तस्माद्यथा देवपतिस्तथा ।
 आससाद् कुरुक्षेत्रे ततः शान्तनवं नृपः ॥ १२
 उपास्यमानं व्यासेन पाराशर्येण धीमता ।
 नारदेन च राजर्षे देवलेनासितेन च ॥ १३
 हतशिष्टैर्नृपैश्चान्यैर्नानादेशसमागमैः ।
 रक्षिभिश्च महात्मानं रक्ष्यमाणं समन्ततः ॥ १४
 शयानं वीरशयने ददर्श नृपतिस्ततः ।
 ततो रथादवारोहद्भातृभिः सह धर्मराट् ॥ १५
 अभिवाद्याथ कौन्तेयः पितामहमरिंदमम् ।
 द्वैपायनादीन्विप्रांश्च तैश्च प्रत्यभिनन्दितः ॥ १६
 ऋत्विग्भिर्ब्रह्मकल्पैश्च भ्रातृभिः सह धर्मजः ।
 आसाद्य शरतल्पस्थमृषिभिः परिवारितम् ॥ १७
 अब्रवीद्भरतश्रेष्ठं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 भ्रातृभिः सह कौरव्यः शयानं निम्नगासुतम् ॥ १८
 युधिष्ठिरोऽहं नृपते नमस्ते जाह्नवीसुत ।
 शृणोषि चेन्महाबाहो ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १९
 प्राप्तोऽसि समये राजन्नग्नीनादाय ते विभो ।
 आचार्यान्ब्राह्मणांश्चैव ऋत्विजो भ्रातरश्च मे ॥ २०
 पुत्रश्च ते महातेजा धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 उपस्थितः सहामात्यो वासुदेवश्च वीर्यवान् ॥ २१
 हतशिष्टाश्च राजानः सर्वे च कुरुजाङ्गलाः ।
 तान्पश्य नरशार्दूल समुन्मीलय लोचने ॥ २२
 यच्चेह किञ्चित्कर्तव्यं तत्सर्वं प्रापितं मया ।
 यथोक्तं भवता काले सर्वमेव च तत्कृतम् ॥ २३
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु गाङ्गेयः कुन्तीपुत्रेण धीमता ।
 ददर्श भारतान्सर्वांस्त्रितान्संपरिवार्य ह ॥ २४
 ततश्चलवपुर्भीष्मः प्रगृह्य विपुलं भुजम् ।
 ओघमेघस्वरो वाग्मी काले वचनमब्रवीत् ॥ २५
 दिष्ट्या प्राप्तोऽसि कौन्तेय सहामात्यो युधिष्ठिर ।
 परिवृत्तो हि भगवान्सहस्रांशुर्दिवाकरः ॥ २६

अष्टपञ्चाशतं रात्र्यः शयानस्याद्य मे गताः ।
 शरेषु निशिताग्रेषु यथा वर्षशतं तथा ॥ २७
 माघोऽयं समनुप्राप्तो मासः पुण्यो युधिष्ठिर ।
 त्रिभागशेषः पक्षोऽयं शुक्लो भवितुमर्हेति ॥ २८
 एवमुक्त्वा तु गाङ्गेयो धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 धृतराष्ट्रमथामन्व्य काले वचनमब्रवीत् ॥ २९
 भीष्म उवाच ।
 राजन्विदितधर्मोऽसि सुनिर्णीतार्थसंशयः ।
 बहुश्रुता हि ते विप्रा बहवः पर्युपासिताः ॥ ३०
 वेद शास्त्राणि सूक्ष्माणि धर्माश्च मनुजेश्वर ।
 वेदांश्च चतुरः सर्वान्वडङ्गैरुपवृंहितान् ॥ ३१
 न शोचितव्यं कौरव्य भवितव्यं हि तत्तथा ।
 श्रुतं देवरहस्यं ते कृष्णद्वैपायनादपि ॥ ३२
 यथा पाण्डोः सुता राजंस्तथैव तव धर्मतः ।
 तान्पालय स्थितो धर्मे गुरुशुश्रूषणे रतान् ॥ ३३
 धर्मराजो हि शुद्धात्मा निदेशे स्थास्यते तव ।
 आनृशंस्यपरं ह्येनं जानामि गुरुवत्सलम् ॥ ३४
 तव पुत्रा दुरात्मानः क्रोधलोभपरायणाः ।
 ईर्ष्याभिभूता दुर्वृत्तास्तान्न शोचितुमर्हसि ॥ ३५
 वैशंपायन उवाच ।
 एतावदुक्त्वा वचनं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।
 वासुदेवं महाबाहुमभ्यभाषत कौरवः ॥ ३६
 भीष्म उवाच ।
 भगवन्देवदेवेश सुरासुरनमस्कृत ।
 त्रिविक्रम नमस्तुभ्यं शङ्खचक्रगदाधर ॥ ३७
 वासुदेवो हिरण्यात्मा पुरुषः सविता विराट् ।
 जीवभूतोऽनुरूपस्त्वं परमात्मा सनातनः ॥ ३८
 त्वद्भक्तं त्वद्गतिं शान्तमुदारमपरिग्रहम् ।
 त्रायस्व पुण्डरीकाक्ष पुरुषोत्तम नित्यशः ।
 अनुजानीहि मां कृष्ण वैकुण्ठ पुरुषोत्तम ॥ ३९
 रक्ष्याश्च ते पाण्डवेया भवान्येषां परायणम् ।
 उक्तवानसि दुर्वृद्धि मन्दं दुर्योधनं तदा ॥ ४०

मासः सौम्य इति श्र. पाठः । सौम्यश्चान्द्रः । मासस्य चतु-
 र्भागकरणे सार्धसप्ततिथेरैकैकभाजत्वात् । अष्टम्यर्धस्यानती-
 तत्वेन प्रथमभागस्य विद्यमानत्वात् त्रिभागशेषो भवितुमर्ह-
 अनु० ५५

तीत्यर्थः । तेनाद्याष्टमीत्यर्थः ॥ २८ ॥ त्रिसप्तत्यधिकद्विशत-
 मोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

यतः कृष्णस्ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो जयः ।
 वासुदेवेन तीर्थेन पुत्र संशाम्य पाण्डवैः ॥ ४१
 संधानस्य परः कालस्तवेति च पुनःपुनः ।
 न च मे तद्वचोऽमूढः कृतवान्स सुमन्दधीः ।
 घातयित्वेह पृथिवीं ततः स निधनं गतः ॥ ४२
 त्वां तु जानाम्यहं देवं पुराणमृषिसत्तमम् ।
 नरेण सहितं देव वदर्यां सुचिरोषितम् ॥ ४३
 तथा मे नारदः प्राह व्यासश्च सुमहातपाः ।
 नरनारायणावेतौ संभूतौ मनुजेष्विति ॥ ४४
 स मां त्वमनुजानीहि कृष्ण मोक्षये कलेवरम् ।
 त्वयाऽहं समनुज्ञातो गच्छेयं परमां गतिम् ॥ ४५
 वासुदेव उवाच ।
 अनुजानामि भीष्म त्वां वसून्प्राप्नुहि पार्थिव ।
 न तेऽस्ति वृजिनं किञ्चिच्छुद्धात्मैश्वर्यसंयुतः ॥ ४६

पितृभक्तोसि राजर्षे मार्कण्डेय इवापरः ।
 सितः श्रुत्युस्तव वशे स्थितो भृत्य इवानतः ॥ ४७
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु गाङ्गेयः पाण्डवानिदमब्रवीत् ।
 धृतराष्ट्रमुखांश्चापि सर्वांश्च सुहृदस्तथा ॥ ४८
 प्राणानुत्सृष्ट्वा म्रिच्छामि तत्रानुज्ञातुमर्हथ ।
 सत्येषु यतितव्यं वः सत्यं हि परमं बलम् ॥ ४९
 आनृशंस्यपरैर्भाव्यं सदैव नियतात्मभिः ।
 ब्रह्मण्यैर्धर्मशीलैश्च तपोनित्यैश्च भारताः ॥ ५०
 इत्युक्त्वा सुहृदः सर्वास्तथा संपूज्य चैव ह ।
 'धनं बहुविधं राजन्दच्चा नित्यं द्विजातिषु ।'
 पुनरेवाब्रवीद्भीमान्युधिष्ठिरमिदं वचः ॥ ५१
 ब्राह्मणाश्चैव ते नित्यं प्राज्ञाश्चैव विशेषतः ।
 आचार्या ऋत्विजश्चैव पूजनीया जनाधिप ॥ ५२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि भीष्मस्वर्गारोहणपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

चतुःसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७४ ॥

भीष्मेण भगवद्भ्यानपूर्वकं स्वशरीरमूर्धमध्योद्भेदनेन तेजो ज्वालारूपेण सर्वापरोक्षमाकाशप्रवेशनेन क्षणादन्तर्धानम् ॥ १ ॥ ततो धृतराष्ट्रयुधिष्ठिरादिभी राजवैभवेन चितारोपणेन विधिवदग्निना समुद्दीपनम् ॥ २ ॥ ततो गङ्गामवगाह्य कृतोदकेषु युधिष्ठिरादिषु मूर्त्तीभूय जलादुद्गत्य भीष्मंप्रति सकरुणं विलापेन शोचन्तीं गङ्गां प्रति कृष्णादिभिराश्वासनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा कुरून्सर्वांन्भीष्मः शान्तनवस्तदा ।
 तूष्णीं बभूव कौरव्यः स मुहूर्तमारिदम ॥ १
 धारयामास चात्मानं धारणासु यथाक्रमम् ।
 तस्योर्ध्वमगमन्प्राणाः सन्निरुद्धा महात्मनः ॥ २
 इदमाश्चर्यमासीच्च मध्ये तेषां महात्मनाम् ।
 सहितैर्ऋषिभिः सर्वैस्तदा व्यासादिभिः प्रभो ॥ ३
 यद्यन्मुञ्चति गात्रं हि स शन्तनुसुतस्तदा ।
 तत्तद्विशल्यमभवद्योगयुक्तस्य वै क्रमात् ।
 क्षणेन प्रेक्षतां तेषां विशल्यः सोऽभवत्तदा ॥ ४
 तद्दृष्ट्वा विस्मिताः सर्वे वासुदेवपुरोगमाः ।
 सह तैर्मुनिभिः सर्वैस्तदा व्यासादिभिर्नृप ॥ ५
 सन्निरुद्धस्तु तेनात्मा सर्वेष्वायतनेषु च ।

जगाम भित्त्वा मूर्धानं दिवमभ्युत्पपात ह ॥ ६
 देवदुन्दुभिनादश्च पुष्पवर्षैः सहा भवत् ।
 सिद्धा ब्रह्मर्षयश्चैव साधुसाध्विति हर्षिताः ॥ ७
 महोल्केव च भीष्मस्य मूर्धदेशाज्जनाधिप ।
 निःसृत्याकाशमाविश्य क्षणेनान्तरधीयत ॥ ८
 एवं स राजशार्दूल नृपः शान्तनवस्तदा ।
 समयुज्यत लोकैः स्वैर्भरतानां कुलोद्बहः ॥ ९
 ततस्त्वादाय दारुणि गन्धांश्च विविधान्वहून् ।
 चितां चक्रुर्महात्मानः पाण्डवा विदुरस्तथा ।
 युयुत्सुश्चापि कौरव्यं प्रेक्षकास्त्वितरेऽभवन् ॥ १०
 युधिष्ठिरश्च गाङ्गेयं धृतराष्ट्रश्च दुःखितौ ।
 छादयामासतुरुभौ श्वौर्मैर्मात्यैश्च कौरवम् ॥ ११
 धारयामास तस्मात् युयुत्सुश्च त्रमुत्तमम् ।

समादधत्स्वमात्मानं धारणात्तुक्रमस्थितः । इति क. ध.

पाठः ॥ २ ॥

चामरे व्यजने शुभ्रे भीमसेनार्जुनावुभौ ।
 उष्णीषे परिगृह्णीतां माद्रीपुत्रावुभौ तथा ॥ १२
 युधिष्ठिरेण सहितो धृतराष्ट्रश्च पादतः ।
 वृद्धाः स्त्रियः कौरवाणां भीष्मं कुरुकुलोद्बहम् ।
 तालवृन्तान्युपादाय पर्यवीजन्त सर्वशः ॥ १३
 ततोऽस्य विधिवच्चक्रुः पितृमेधं महात्मनः ।
 याजका जुहुवुश्चाग्नौ जगुः सांभानि सामगाः ॥ १४
 ततश्चन्दनकाष्ठैश्च तथा कालीयकैरपि ।
 कालागुरुप्रभृतिभिर्गन्धैश्चोच्चावचैस्तथा ॥ १५
 समवच्छाद्य गाङ्गेयं संप्रज्वाल्य हुताशनम् ।
 अपसव्यमकुर्वन्त धृतराष्ट्रमुखाश्रिताम् ॥ १६
 संस्कृत्य च कुरुश्रेष्ठं गाङ्गेयं कुरुसत्तमाः ।
 जग्मुर्भागीरथीं पुण्यामृषिजुष्टां कुरुद्रहाः ॥ १७
 अनुगम्यमाना व्यासेन नारदेनासितेन च ।
 कृष्णेन भरतस्त्रीभिर्ये च पौराः समागताः ॥ १८
 उदकं चक्रिरे सर्वे गाङ्गेयस्य महात्मनः ।
 विधिवत्क्षत्रियश्रेष्ठाः स च सर्वो जनस्तदा ॥ १९
 ततो भागीरथी देवी तनयस्योदके कृते ।
 उत्थाय सलिलात्तस्माद्बुदती शोकविह्वला ।
 परिदेवयती तत्र कौरवानभ्यभाषत ॥ २०
 निबोधत यथावृत्तमुच्यमानं मया नृपाः ।
 राजवृत्तेन संपन्नः प्रज्ञयाभिजनेन च ।
 सत्कर्ता कुरुवृद्धानां पितृभक्तो दृढव्रतः ॥ २१
 जामदग्न्येन रामेण यः पुरा न पराजितः ।
 दिव्यैरस्त्रैर्महावीर्यः स हतोऽद्य शिखण्डिना ॥ २२
 अश्मसारमयं नूनं हृदयं मम पार्थिवाः ।

अपश्यन्त्याः प्रियं पुत्रं यन्न दीर्यति मेऽद्य वै ॥ २३
 समेतं पार्थिवं क्षत्रं काशिपुर्या स्वयंवरे ।
 विजित्यैकरथेनाजौ कन्याश्चायं जहाम् ॥ २४
 यस्य नास्ति बले तुल्यः पृथिव्याऽनपि कश्चन ।
 हतं शिखण्डिना श्रुत्वा यन्न दीर्यति मे मनः ॥ २५
 जामदग्न्यः कुरुक्षेत्रे युधि येन महात्मना ।
 पीडितो नातियत्नेन स हतोऽद्य शिखण्डिना ॥ २६
 एवंविधं बहु तदा विलम्पतीं नहानदीम् ।
 आंश्वासयामास तदा साम्ना दामोदरो विभुः ॥ २७
 समाश्वसिहि भद्रे त्वं मा शुचः शुभदर्शने ।
 गतः स परमं लोकं तव पुत्रो न संशयः ॥ २८
 वसुरेष महातेजाः शापदोषेण शोभने ।
 मानुषत्वमनुप्राप्तो नैनं शोचितुर्महसि ॥ २९
 स एष क्षत्रधर्मेण युध्यमानो रणाजिरे ।
 धनंजयेन निहतो नैष देवि शिखण्डिना ॥ ३०
 भीष्मं हि कुरुशार्दूलमुद्यतेषु महारणे ।
 न शक्तः संयुगे हन्तुं साक्षादपि शतक्रतुः ॥ ३१
 स्वच्छन्दतस्तव सुतो गतः स्वर्गं शुभानने ।
 न शक्ता विनिहन्तुं हि रणे तं सर्वदेवताः ॥ ३२
 तस्मान्मा त्वं सरिच्छ्रेष्ठे शोचस्व कुरुनन्दनम् ।
 वसूनेष गतो देवि पुत्रस्ते विज्वरा भव ॥ ३३
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वा सा तु कृष्णेन व्यासेन तु सरिद्वरा ।
 त्यक्त्वा शोकं महाराज स्वं वार्यवततार ह ॥ ३४
 सत्कृत्य ते तां सरितं ततः कृष्णमुखा नृप ।
 अनुज्ञातास्तया सर्वे न्यवर्तन्त जनाधिपाः ॥ ३५

॥ इति श्रीमन्महाभारते शतसाहसिकायां संहितायां वैयासिक्यां अनुशासनपर्वणि भीष्मस्वर्गारोहणपर्वणि

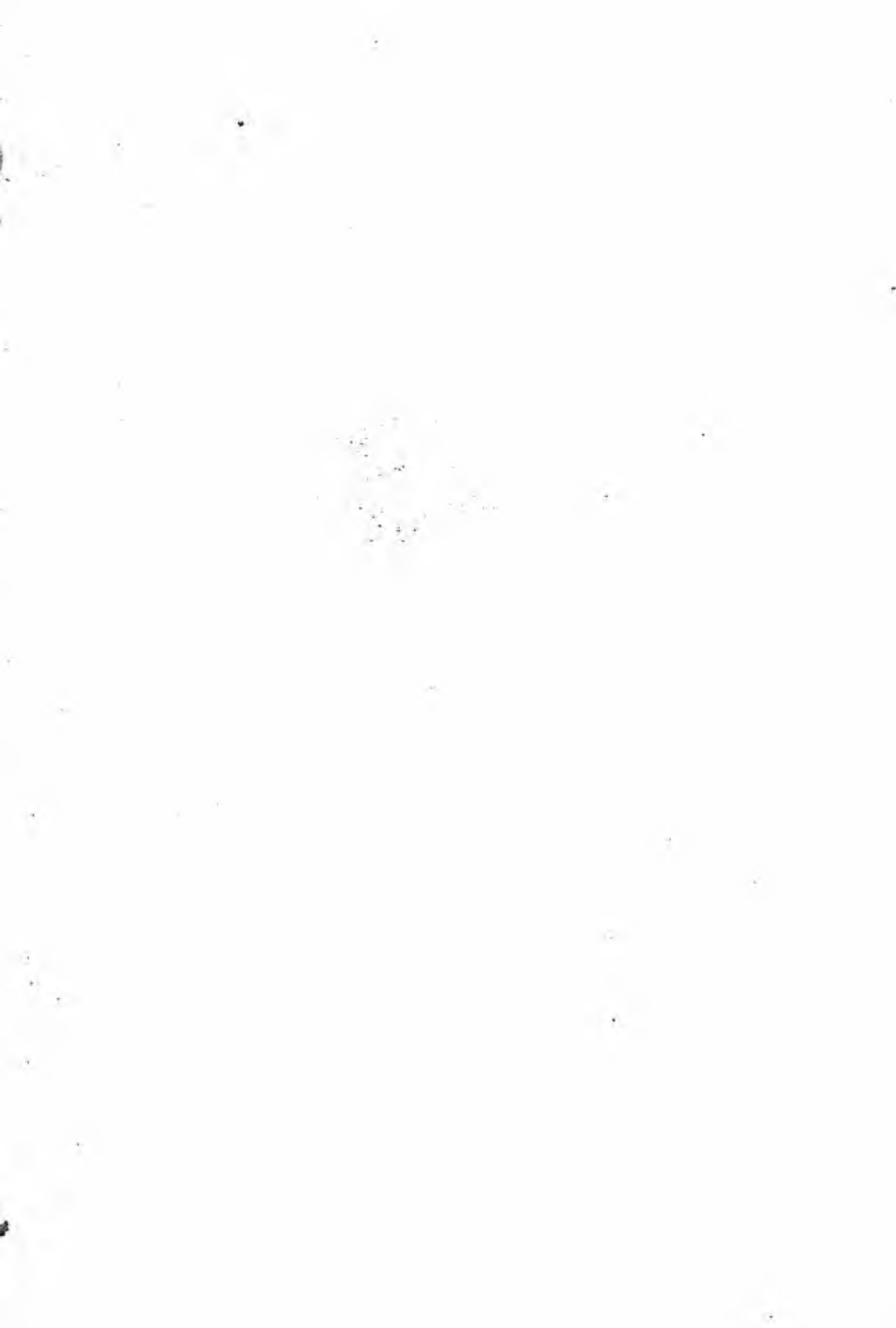
चतुःसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७४ ॥

इति अनुशासनपर्व समाप्तम् ॥ १३ ॥

अतः परमाश्वमेधिकं पर्व भविष्यति ॥ १४ ॥ कुतोदकं तु राजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ।
 तस्यायमाद्यः श्लोकः ॥ पुरस्कृत्य महाबाहुर्त्ताराकुलेन्द्रियः ॥ १
 वैशंपायनश्चाच ।

इदं अनुशासनपर्व कुम्भघोणस्थेन टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च मुंबय्यां
 निर्णयसागरमुद्रायन्त्रे मुद्रणितम् । प्रकाशनाः १८३१ सन १९१०.

Ge-
1127/4176

SV I

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

9013

Call No. Sa8Km/Vya/K.V

Author—Krishnacharya, T.R
and Vyasaacharya, T.R

Title—Sriman Mahabhar-
tam.

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.